

A tradución galega do
Liber de medicina equorum
de Giordano Ruffo

Gerardo Pérez Barcala

Fundación Barrié

Biblioteca Filolóxica Galega | Instituto da Lingua Galega

A tradución galega do *Liber de medicina equorum* de Giordano Ruffo

EDITA:

Fundación Barrié de la Maza

Biblioteca Filolóxica Galega | Instituto da Lingua Galega

IMPRIME:

Lorem Ipsum

DESEÑO:

agrafojo + asocs

MAQUETACIÓN:

David Carballal

ISBN:

978-84-9752-092-8

Déposito legal:

C 2068-2013

© 2013 Fundación Pedro Barrié de la Maza

© 2013 dos textos: Os seus autores

A Mercedes

Scopo della critica testuale é di restituire il Testo alla sua forma genuina, eliminando tutte le alterazione ch'essa può avere subito nel corso della trasmissione dall'Autore a noi [...]. É chiaro che lo scopo così enunciato rappresenta una meta ideale, non sempre raggiungibile con sicurezza.

(Aurelio Roncaglia, *Principi e applicazioni di critica testuale*,
Roma, Bulzoni, 1975, p. 25)

Índice

Limiar	9
Introdución	11
I. A corte de Federico II:	
Jordanus Rufus, <i>De medicina equorum</i>. A tradución galega	27
1. A cultura na corte de Federico II	29
2. Giordano Ruffo	43
2.1. Apuntamentos biográficos	29
2.2. <i>De medicina equorum</i>	46
3. A tradución galega	61
3.1. O manuscrito	61
3.2. Consideracións sobre a orixe do <i>Tratado</i>	73
II. Criterios de edición	89
1. As edicións anteriores e o sentido desta edición	91
2. Aspectos gráficos do manuscrito e algúns problemas de edición	93
3. As grafías do manuscrito: criterios de regularización gráfica	101
3.1. As abreviaturas	101
3.2. Representación da nasalidade	111
3.3. Grafemas <i>i, y</i> e <i>j</i>	116
3.4. Grafías <i>u, v</i> e <i>b</i>	117
3.5. A grafía <i>h</i>	120
3.6. Representación das palatais lateral e nasal	123
3.7. Oclusivas velares xorda e sonora	127
3.8. Representación das africadas predorsais xorda /ʃ/ e sonora /ʒ/	130
3.9. Representación das fricativas palatais xorda /š/ e sonora /ž/	132
3.10. Fricativas apicais xorda /ɬ/ e sonora /ɮ/	133
3.11. Consoantes dobres	134
3.12. Unión e separación de palabras	136
3.13. Acentuación, uso de maiúsculas e minúsculas	138
3.14. Outras marcas	139

III. Edición	141
IV. Anotación	207
V. Glosario	603
VI. Apéndice. Texto latino	627
Bibliografía	677

Limiar

A primeira versión desta monografía foi presentada como tese de doutoramento na Facultade de Filoloxía da Universidade de Santiago de Compostela o 18 de xuño de 2010. Do tribunal que xulgou aquel traballo de investigación, e que lle concedeu a cualificación de *Sobresaliente cum laude*, formaron parte os profesores Antón Santamarina Fernández (Presidente), Ramón Mariño Paz (Secretario), Carlos Alvar (Vocal), María Sofía Corradini Bozzi (Vocal) e José Manuel Fradejas Rueda (Vocal), aos que agradezo os valiosos e interesantes comentarios que contribuíron a mellorar o presente estudo. Por outro lado, non podo deixar de ter unhas especiais e sentidas palabras para as directoras daquela tese, as profesoras Mercedes Brea e Pilar Lorenzo Gradín, polo seu maxisterio, pola súa competencia científica, pola súa eterna paciencia e pola súa prolongada espera. Á primeira delas quero dirixir un merecido recoñecemento non só por achegarme a unha obra –o *Tratado de Alveitaria*– que, de non ser por ela, xamais tería chamado a miña atención, senón tamén, e sobre todo, por axudarme a crecer, por demostrarme día tras día un apoio fiel e una convicción sen fisuras nas miñas posibilidades, por mostrarme a luz nos momentos de maior escuridade; á súa fortaleza, á súa comprensión, ao seu apoio e á súa dispoñibilidade humana este traballo debe máis de canto é posible expresar. Así mesmo, quixera dedicar unhas palabras de agradecemento especial aos profesores Antón Santamarina e Rosario Álvarez Blanco, que me brindaron a oportunidade de publicar aquel traballo de investigación no estudo que agora ve a luz.

Ao longo dos anos dedicados a realizar a nosa investigación, foron moitas as dificultades e atrancos que por momentos nos facían desfalecer, e é de xustiza que recoñeza a mestres, compañeiros e amigos a enerxía e o estímulo con que conseguiron que volvésemos a el, particularmente en críticos momentos persoais. Pola axuda prestada nesas difíciles circunstancias, alén do apoio para a realización deste traballo, non quero deixar de ter unhas sinceras palabras de gratitude para María Caamaño Rojo, María José Domínguez Vázquez, Antonio Fernández Guiadanes, Begoña Gil González de Careaga, María Mercè López Casas, Montserrat López Fariña, Santiago López Martínez-Morás, Milagros Muíña Fernández e María Soledad Pais García. Aínda que os desacertos, erros, carencias... que se poidan atopar neste estudo sexan responsabilidade única de quen escribe, merecen tamén a miña gratitude todos aqueles que atenderon as miñas consultas, ofreceron suxestións que enriquecían o traballo ou contribuíron con material bibliográfico de innegable proveito para os nosos fins. Por todo

isto será impagable a miña débeda con Patrizia Arquint, Ana Isabel Boullón Agrelo, Marie-Thérèse Cam, Pär Larson, Enrique Montero Cartelle, Antonio Montinaro, Vincenzo Ortoleva, Ricardo Pichel Gotérrez, Xavier Varela Ferreiro e Manuel Enrique Vázquez Buján.

A orixe deste traballo remonta aproximadamente ao momento en que, alá polo ano 2000, a profesora Mercedes Brea puxo nas nosas mans o borrador dunha edición que o profesor José Luis Pensado Tomé realizara do *Tratado de Alveitaria* co obxecto de revisala para a súa publicación. Comezou entón a nosa curiosidade por un texto que, malia as dificultades que a súa natureza de obra científica lle outorgaba, agochaba tantos enigmas que o facían inmensamente atractivo para o estudoso da cultura medieval: tradución dun texto latino de veterinaria de gran fortuna xa desde a súa redacción a mediados do século XIII, a obra posúe, en efecto, unha riqueza que a fai apaixonante para o filólogo, pero tamén para os especialistas doutras áreas de coñecemento como a veterinaria e a farmacia.

O desexo de establecer o texto do *Tratado* e asegurar a súa comprensión fixo necesario percorrer os folios do único testemuño que o conserva, o ms. 23076 da Biblioteca Nacional de Madrid, pero tamén aproximarse á tradición da obra de Giordano Ruffo que traduce e ao seu contexto, co obxecto de situala nunhas coordenadas culturais precisas e determinar mellor o estadio do *Tratado* na difusión, amplísima, do manual latino. E no labor de edición foi imprescindible aproximarse ás outras disciplinas que se relacionan co contido da obra e que facían especialmente complexa a tarefa de establecer o seu texto. Por isto, tivemos que achegarnos a materias tan dispares á nosa formación académica como a veterinaria e a farmacoloxía. Fixémolo con humildade e prudencia, conscientes das nosas limitacións, pero sempre co afán de superalas e, sobre todo, de proporcionar aos estudosos os instrumentos necesarios (ou cando menos algúns deles) que os axuden na comprensión da obra editada; fixémolo co respecto aos especialistas desas disciplinas que, como posibles interesados no *Tratado*, poden chegar datos máis precisos para a comprensión desas realidades; fixémolo, en fin, sabedores de que, por moito que o noso achegamento ao texto se realice desde unha perspectiva filolóxica, a colaboración interdisciplinar é importante e necesaria para a edición e estudo dos textos científicos medievais.

Santiago de Compostela, novembro de 2011

Introdución

Tras o prestixio que a disciplina veterinaria acadara con autores latinos como Pelagonio ou Vexecio e despois da atención prestada polos científicos árabes ao cabalo, imprescindible nas contendas bélicas e importante tamén en numerosas transformacións das estruturas económicas do mundo medieval¹, a primeira obra sobre o asunto escrita en Occidente foi redactada na corte de Federico II de Sicilia, o contexto se cadra máis propicio para levala a cabo, ao estar aberta a innumerables influencias culturais. A regulamentación do emperador da *marescalla Sicilie*, sobre as atencións que había que prestar aos équidos para mellorar a raza e a necesidade de formar persoal especializado², é unha boa mostra do interese sobre esas cuestións no espazo referido. Ese é, en efecto, o contexto no que se debe enmarcar a xénese do *De medicina equorum* de Giordano Ruffo, ao que cómpre outorgar unha importancia pioneira nos estudos sobre a veterinaria equina a partir do século XIII, non só pola súa ampla difusión, en latín e romance (manuscrita e impresa), senón tamén pola influencia que exerceu nos textos posteriores sobre a materia. A crítica especializada adoita ver, en efecto, o nacemento da hipoloxía e hipiatria do Occidente medieval na obra do calabrés:

La tradizione ippiatrica medioevale del bacino occidentale del Mediterraneo nasce col trattato di mascalcia di Giordano Ruffo presso la corte di Federico II. Primo in ordine di tempo, questo trattato può considerarsi il primo in assoluto anche per importanza, perché fonte generosa e autorità incontrastata per tutti quelli che lo seguirono, fino al secolo XV almeno (cfr. Trolli, 1990a: 17).

Aínda que por cuestións inevitables sexa constante o recurso ao manual escrito, presumiblemente en latín, por Ruffo, o propósito primordial do presente traballo de investigación é o de establecer o texto dunha tradución galega da obra do veterinario calabrés que se conserva nun manuscrito do primeiro cuarto do século XV e que, ignorada en todos os repertorios consultados sobre os testemuños latinos e romances que transmiten o texto do autor italiano, cómpre incluír na tradición da obra de Giordano Ruffo.

1 Vid., p. ex., Bautier (1980: 9-13) e Prévot – Ribémont (1994: 29-125).

2 O dato, incluído na *Historia Diplomatica Friderici secundi* (vol. V), foi tomado de Bautier (1980: 15) e Gaulin (1994: 430): «Un regolamento del 1241 precisa i rispettivi ruoli dei diversi ufficiali delle stazioni di monta, dal marescalco al semplice valletto. In queste condizioni, la conoscenza delle regole dell'allevamento e delle cure da prodigare ai cavalli poteva rivelarsi un aiuto prezioso alla politica imperiale».

Desde que Juan Domínguez Fontela a puxo a disposición da comunidade científica por vez primeira entre os anos 1938 e 1940³, esta tradución vén sendo coñecida como *Tratado de Alveitaria*⁴. A transcripción do cóengo e historiador galego –elaborada a partir da consulta directa do códice que a envía xunto a diversos documentos notariais atribuíbles á mesma man, a de Álvaro Eanes da Seira– foi durante moitas décadas a única maneira de acceder a un texto ao que os estudosos lle teñen prestado unha escasa atención. A singularidade do TA no conxunto da prosa medieval galega –constituída fundamentalmente por obras xurídicas, textos de materia clásica e artúrica, e crónicas⁵–, así como a súa complexidade lingüística –particularmente léxica– e textual –ao ser a conservada unha copia da tradución orixinal, realizada a partir dunha versión da obra de Ruffo difícil de determinar polo escaso coñecemento que se ten da transmisión do texto do calabrés– motivaron, en efecto, que, sempre partindo da transcripción de Juan Domínguez Fontela, apenas algunhas liñas se lle dedicasen nos manuais da historia da lingua e da literatura galega medieval. Así, p. ex., Xosé Ramón Pena describe o TA como parte dun «volume en fólío con aponamentos e actos curialescos, autorizados polo notário de Baiona D. Alvaro Eáns, nos fins do século XIV. Trata-se, enfin, dunha tradución do texto de Jordano Rubio de Calábria, *De morbis equorum*. Jordano Rubio foi o intendente dos cabalos de Fe-

3 Cfr. Domínguez Fontela (1938-1939, 1939-1940, 1940). No sucesivo esta edición será abreviada como DF seguida de números correlativos do 1 ao 10 alusivos aos fascículos dos nºs XI e XII do *Boletín de la Comisión de Monumentos de Orense* en que se publicou (cfr. DF1 – DF10), consignando para cada un deles a páxina e, de ser preciso, a liña.

4 Por ser *alveitaria* a forma gráfica que aparece no *explicit* do texto (cfr. tamén o substantivo *alveiter* en <60.1>, <61.1>), e por manernos fieis aos traballos sobre a obra, propoñemos *Tratado de Alveitaria* (a partir de aquí TA) como título da mesma, ante a ausencia de rúbrica respectiva ao título no manuscrito que a conservou, onde, porén, se identifica como «“De Medicaminibus Equorum” | “De Morbis equorum” | “ad Federicum II Imperatorem” | por Jordan Rubio de Calabria» (f. Ir) nunha das súas fases de encadernación, que cómpre situar na primeira metade do século XX. Os termos *alveiter* e *alveitaria*, que proceden do árabe *beitar*, de orixe grega, implantáronse nos reinos occidentais da Península Ibérica por influxo da cultura árabe –na que desde o século IX abundan os tratados de veterinaria equina–. A admiración por esa cultura no reino de Castela axudou á súa rápida implantación e á súa utilización en dominio portugués, fronte ao que sucedeu na coroa de Aragón, onde, agás no reino de Valencia, o termo instaurado para designar o veterinario foi *mariscal* (ou *menescal*), de orixe xermánica e difundido na Idade Media na zona mediterránea. Por último, o outro vocábulo que refería a estes especialistas e a súa disciplina foi o de *veterinario*, que ten as súas raíces no termo latino *uterinus* e que se documenta por vez primeira no *De re rustica* de Columela (séc. I) para designar o profesional da (*medicina*) *veterinaria*. Para un estudo das distintas denominacións utilizadas desde a antigüidade vid., entre outros, Brunori Cianti – Cianti (1993: 53 e ss.), Cordero del Campillo (1996: 38-50), Sanz Egaña (1941).

5 A prosa medieval galega está constituída, en xeral, por traducións de obra latinas, francesas ou castelás, «e non temos prosa de creación propia» (cfr. Lorenzo, 2000a: 367), aínda que unha importante cantidade de textos escritos orixinariamente en galego é a formada por documentos notariais e textos análogos, xa que «a lingua da documentación medieval foi maioritariamente o galego ata finais do XV». Para unha visión de conxunto da prosa galega medieval, o lugar que nela ocupa o TA e as causas da ausencia de textos orixinais vid., ademais, Lorenzo (1998) e López Martínez-Morás (2007).

derico II de Sicilia» (cfr. Pena, 1990: 410)⁶. De Xosé Ramón Pena toma Julio-César Santoyo os escasos datos que, no seu estudo sobre as traducións levadas a cabo na Península Ibérica no medievo, proporciona sobre a obra, á que se refire como un texto «traducido a finales de siglo [scil. XIV] por el notario de Bayona Álvaro Eans del *De morbis equorum*, de Jordano Ruffus o Ruffo de Calabria, intendente de Federico II de Sicilia» (cfr. Santoyo, 2004: 86-87)⁷.

No conxunto dos traballos sobre a prosa medieval galega, foi Ramón Lorenzo, quen, tomando sempre como referencia a citada edición de Domínguez Fontela, máis se ocupou da obra en cuestión (cfr. Lorenzo, 1993a; 2000a: 427-429). A partir dos estudos do filólogo galego toda a información que achega Ramón Mariño Paz sobre a obra é esta:

O *Tratado de Alveitaría* consérvase nun manuscrito que data dos inicios do século XV, en concreto de entre 1409 e 1420. Contén unha copia do *De medicaminibus equorum*, tratado latino de Jordanus Ruffus que tivo enorme difusión nos séculos XIII e XIV. Non se sabe se o texto galego é traducción directa do latino ou se houbo entre ambos algunha versión intermedia noutra lingua. Parece que o portugués *Livro de Alveitaria de Mestre Giraldo* (copia do século XV) é un traslado independente do *Tratado galego* (cfr. Mariño Paz, 1998a: 155).

Do mesmo xeito, servíndose da exposición do profesor Lorenzo, Camiño Noia, no seu traballo sobre a tradución en Galicia, expón o seguinte:

de comienzos del siglo XV está datado un manuscrito gallego, traducción del libro *De medicaminibus equorum* de Jordano Ruffo de Calabria, intendente equino de Federico II de Sicilia (1194-1250), que se considera una copia con errores y falta de folios de un original perdido posiblemente del siglo XIV. Lo escribió en la villa de Baiona (Pontevedra) el notario Álvaro Eans da Seira. Todos estos datos están anotados al comienzo y al final del texto. El tratado latino sobre caballos fue muy difundido durante los siglos XIII y XIV y traducido a diversas lenguas, las peninsulares entre ellas. Hay una versión portuguesa titulada *Livro de Alveitaria*. El manuscrito gallego está compuesto por cuarenta y seis folios y, además del texto sobre los cuidados del caballo (folios

6 A información é repetida anos máis tarde polo estudoso galego, aínda que retrasando a cronoloxía do manuscrito aos «inicios do século XIV» (cfr. Pena, 2002: 340). Non obstante, Domínguez Fontela dataa o códice nos «primeros años del siglo XV como lo demuestran los apuntes notariales que se hallan en los folios que preceden y siguen al mismo [scil. ao TA]. Todos ellos están fechados en los años de 1409 a 1420 sin interrupción, pero sin orden correlativo, y sin que falten ninguno de estos diez años, que están repetidos profusamente» (cfr. DF1: 308).

7 Con todo, Domínguez Fontela xa explicou que o notario non foi o autor da tradución conservada no manuscrito senón «un simple copista de algún manuscrito que alguen le facilitó y que el quiso transcribir para su uso particular» (cfr. DF1: 306).

16-41), contiene apuntes y actas notariales del mismo escribano (folios 1-15 y 42-46). No se sabe si la versión gallega procede directamente del texto latino o si entre ambos hubo un intermediario en otra lengua (Lorenzo 2000: 427-28). Lo publicó el canónigo Xoán Domínguez Fontela (1869-1942) con el título de “Tratado de Albeitaria” en el *Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos de Orense* (1938-1939) (cfr. Noia, 2004: 742).

Os datos sobre a cronoloxía do manuscrito no que se inclúe o texto e a identificación deste como unha tradución do manual escrito en latín polo *mariscalcus* de Federico II, Giordano Ruffo, son coñecidos desde o pioneiro traballo de Domínguez Fontela (cfr. DF1: 303-304, 308; DF10: 262), pero as hipóteses sobre a existencia dunha tradución do tratado realizada a partir dunha anterior (quizais noutra lingua) e sobre a independencia entre a versión galega e a outra obra de materia veterinaria escrita no Occidente da Península Ibérica que se serve do texto de Ruffo –o *Liuro dalueitaria pera quallquer besta que qujseres*, escrito en 1318 polo «physico ou medico de elrei D. Dinis» (cfr. Pereira, 1909: 1) por encargo do monarca–, atópanse, en efecto, en varios estudos do profesor Ramón Lorenzo: por un lado, explicaba este que «não sabemos se o texto galego é uma versão directa do texto latino ou se houve entre ambos um intermediário noutra língua» (cfr. Lorenzo, 1993a: 635)⁸; por outro, afirmaba que «a tradução de Mestre Giraldo é independente da versão galega do *Tratado de Alveitaria*» (cfr. Lorenzo, 1993b: 405).

A transcripción de Juan Domínguez Fontela foi, polo tanto, a única maneira de acceder ao TA ata que en 2004 apareceu a máis recente edición da obra, realizada por José Luis Pensado Tomé (2004)⁹. Con esta publicación, aparecida postumamente, péchanse os traballos sobre a versión galega do manual de Giordano Ruffo. Como para outras obras das que se ocupou (os *Miragres de Santiago* ou o fragmento do *Livro de Tristán*), o erudito lexicógrafo optou para o establecemento do texto por unha edición semipa-leográfica, que neste caso se acompaña dunha fotocopia dos folios do manuscrito no que se conserva o texto.

Malia a existencia dos estudos referidos, estimouse oportuno ofrecer unha nova edición da tradución galega do tratado latino de Giordano Ruffo, porque, á marxe de que os criterios de transcripción adoptados polos anteriores estudosos sexan máis ou menos aceptables, as dúas edicións mencionadas ofrecen lecturas incorrectas e corrixen outras que, pola contra, parecen adecuadas, pero, sobre todo, porque para o establecemento textual da obra é de grande interese, na escasa medida en que nos é coñecida, a intensa e vasta transmisión do manual do calabrés. Ese tratado de veterinaria tivo, en

8 O estudoso galego chega a pensar na posibilidade de que «a traducción se fixese desde outra lingua peninsular e non directamente do latín» (cfr. Lorenzo, 1998: 125).

9 Á edición de Pensado faise mención coa indicación Pens., seguida da páxina e, se é o caso, da liña.

efecto, unha ampla difusión tanto en latín como en romance, aínda que desa riqueza só se ten un coñecemento limitado e parcial que non permite comprender a complexidade global da súa transmisión e que, á vez que é de axuda para percibir erros e problemas na tradución galega, non resulta plenamente satisfactoria para establecer o texto da versión peninsular e aclarar a súa orixe. Da necesidade de acometer unha nova edición da obra a partir destas premisas decatámonos cando revisamos o traballo de José Luis Pensado Tomé de cara á súa publicación e presentamos unha «proposta de edición», sen aparato crítico nin comentarios, que incluímos como apéndice á do insigne profesor (cfr. Pérez Barcala, 2004). Conscientes de que a empresa precisaba dunha análise máis profunda que tivese en conta a historia da obra e que entón se vía perxudicada pola dificultade para acceder a algúns traballos fundamentais que axudasen a ese fin, ofrecíamos aquela «proposta de edición» como provisional, sabedores de que o coñecemento da tradición na que o *TA* se inscribía resultaría de grande utilidade para unha mellor comprensión e edición deste singular texto.

Con todo, como xa sinalamos noutro lugar, esta tarefa amósase de difícil execución dadas as limitacións impostas ao filólogo non só polo carácter científico do texto (que levaría a obter mellores resultados de realizarse un traballo conxunto con estudosos doutros ámbitos tan dispares como a veterinaria e a farmacia), senón tamén pola súa historia textual: en efecto, esta «continúa a ser un gran enigma ata que, por un lado, non se atope o orixinal da copia e/ou da tradución e ata que, polo outro, non se coñeza mellor a obra latina de Giordano Ruffo, que o texto galego adapta e sobre a que hai un baleiro bibliográfico que esixe ser resolto para poder dar unha resposta adecuada ao que polo momento non é máis que unha grande incógnita. No momento en que se dispoña dunha edición máis acabada do libro *De medicina equorum* se poderá saber, se cadra, cal foi o manuscrito (ou, cando menos, a familia) manexado polo tradutor galego. Mentres tanto, calquera edición do *Tratado de Alveitaria* (e das outras versións romances do texto de Ruffo) terá sempre un valor aproximativo e hipotético, pero, pese a iso, esa edición pode ser de proveito para un mellor coñecemento da obra» (cfr. Pérez Barcala, 2005: 102). O estudo e edición da tradución galega do manual do mariscal italiano presentan, en suma, graves problemas que impiden ofrecer afirmacións categóricas e elaborar conxecturas sólidas, polo que nos vemos na obriga de traballar con argumentos imprecisos e non definitivos.

Malia todas as limitacións expostas, un achegamento a ese texto que teña en conta outros que forman parte da súa tradición revélase necesario para mellorar o seu establecemento e aclarar algúns aspectos sobre a súa xénese, e de aí a oportunidade e necesidade deste traballo. Deste xeito, tívose en conta principalmente a única edición existente do texto latino de Ruffo, a de Girolamo Molin (1818): malia a reedición, con

tradución italiana, da que foi obxecto por parte de Maria Ana Causati Vanni (1999)¹⁰, e malia non resultar plenamente satisfactoria por non permitir a filiación dos distintos testemuños, constitúe a única vía de acceso ao texto do calabrés e desempeña, polo de agora, o que pode considerarse o *textus receptus* do *De medicina equorum*.

Non foron desatendidas tampouco as outras versións romances do libro latino (determinadas, sen dúbida, pola necesidade de acceder a un texto de grande utilidade polo seu carácter práctico), das que existe algunha edición. Malia a parcialidade do coñecemento desas adaptacións –particularmente no caso das que, transmitidas por varios testemuños, só son accesibles en edicións realizadas a partir dun deles–, e malia as deficiencias que poidan ofrecer, estas son tamén de innegable proveito para establecer o texto da tradución galega. Consultáronse, así, as versións siciliana –cuxa edición, a de Giacomo de Gregorio (1905), conta xa cun século de vida–, a italiana –examinada a partir da edición de Yvonne Olrog Hedvall (1995), que só ten en conta o ms. 78 C15 do Kupferstichkabinett de Berlín–, a francesa –establecida por Brigitte Prévot (1991), que toma como base o ms. *fond français 25341* da Biblioteca Nacional de París, pero recolle as variantes doutros códices–, a catalá –consultada na edición de Joan Gili (1985), que reproduce o texto dun manuscrito da súa propiedade– e a provenzal –editada por Patrizia Arquint (2006-2007) na súa tese de doutoramento, aínda inédita¹¹. Ademais, a obra de Giordano Ruffo foi tamén obxecto dunha ampla difusión impresa en lingua italiana desde 1492, aínda que só puidemos ter acceso aos impresos venecianos de 1561 –reproducido por Pasquino Crupi (2002)– e de 1563 –saído das prensas de Francesco da Leno–.

Por outro lado, a importancia do *De medicina equorum* nos estudos da veterinaria medieval foi tal que a súa influencia foi determinante na redacción doutros manuais, ata o extremo de que boa parte deles reflicten unha débeda innegable coa obra do mariscal de Federico II. A *Mulomedicina* de Teodorico Borgognoni, «rédigé peut-être après sa nomination, en 1266, à l'évêché de Cervia» (cfr. Poulle-Drieux, 1966: 22), sérvese, en efecto, de Ruffo como unha das súas fontes principais, de xeito que, segundo Moulé (1899: 337), «son traité vétérinaire paraît être une copie de l'oeuvre de Ruffus»¹². De

10 A edición de Molin é reproducida por Causati Vanni, aínda que «con modifichie non dichiarate e non motivate» (cfr. Montinaro, 2009: 498). No *Apéndice I* do noso traballo, no que se inclúe o texto latino a partir da edición de Molin, sinálanse as diferenzas que con respecto a esta se aprecian en Causati Vanni.

11 Cando este traballo de investigación estaba case concluído, tivemos noticia da tese de doutoramento de Antonio Montinaro, que edita a tradución italiana do manual de Giordano Ruffo realizada por Cola de Jennaro cando era prisioneiro en Túnez e conservada no código Vat. lat. 10001. Malia non poder acceder ao estudo de Montinaro –*Della natura del cavallo e sua nascita (Tunisi, 1479). Edizione e spoglio lessicale di un volgarizzamento inedito da Giordano Ruffo*, tesi di dottorato (XX ciclo), Roma, La Sapienza, 2008-2009–, algunhas das súas conclusións consultáronse en Montinaro (2009).

12 Sobre os textos manexados por Teodorico, autor tamén dun tratado de *Chirurgia*, comentaba xa Erco-lani (1851: 375-379) que a súa *Mulomedicina* é resultado «di compilare quanto avevano insegnato gli Ippiatrì greci e Vegezio nell'epoca antecedente, e Ruffo, Alberto Magno e Doria nella presente» (p. 376). Máis deta-

igual maneira, a obra do calabrés «constitue la source principale du *Liber marescalcie*» (cfr. Poulle-Drieux, 1966: 40), escrito, na primeira metade do século XIV, por Lorenzo Rusio, que amosa unha dependencia tal con respecto a Ruffo que, de novo en palabras de Moulé (1899: 341), «la maréchalerie de Rusius comprend 181 chapitres, parmi lesquels figurent les 76 chapitres de Ruffus. Pour ceux là, Rusius s'est borné à les copier intégralement, ajoutant çà et là quelques indications plus ou moins insignifiantes. [...] Quoi qu'il en soit, on peut d'ores et déjà affirmer que plus d'un tiers de la maréchalerie de Rusius a été intégralement empruntée à Ruffus»¹³. Estas –e outras moitas– obras forman parte da tradición indirecta de Giordano Ruffo e, polo tanto, se é indiscutible que este último axuda a entender aquelas, non é menos certo que o exame dos textos de Borgognoni –consultado a partir da edición en tres partes de Erich Dolz (1937), Günther Klütz (1936) e Wilhelm Heinemeyer (1936)– e Rusio –para o que se manexou a edición de Pietro Delprato e Luigi Barbieri (1867)– pode contribuír a coñecer mellor a obra do calabrés e tamén pode ser de axuda no establecemento das súas versións romances¹⁴. Dos manuais que utilizan como fonte ao bispo de Cervia ou a Rusio, prestouse unha especial atención ao *Livro d'Alveitaria* portugués editado por Gabriel Pereira (1909), pois, segundo consta no prólogo, ademais de manexar como fonte a *Mulomedicina* de Borgognoni, tamén se serve da obra de Giordano Ruffo, contribuíndo a fixar o termo *ante quem* para a entrada do manual latino do mariscal de Federico II no occidente peninsular.

Toda a tratadística veterinaria medieval posterior a Ruffo débelle moito ao seu libro, do que se serve directa ou indirectamente como fonte: ademais dos mencionados Teo-

lles sobre as obras coñecidas por Teodorico poden verse agora en Aprile (2009: 369-370) ou Trolli (1990a: 59-68). Para a transmisión latina e vulgar de Teodorico, vid. tamén Aprile (2009: 368-369) e Bertelli (2009: 391-392, n. 8).

13 No tocante ás influencias de Lorenzo Rusio, cfr. xa Ercolani (1851: 388): «Non può negarsi che Lorenzo Rusio non conoscesse l'opera di Ruffo, perchè tutte le malattie da questo autore descritte lo sono pure dal Rusio, ed in modo da mostrarne chiaramente la derivazione». Sobre a importancia desta e outras obras utilizadas polo veterinario romano para a redacción do seu tratado (entre elas, o *De Animalibus* de Alberto Magno ou os textos gregos de hipoloxía), así como para a súa transmisión, vid. Ercolani (1851: 388-392), Trolli (1990a: 73-80) ou, agora, Aprile (2009: 363-368).

14 Para editar a Giordano Ruffo en calquera das súas versións o investigador debe desenvolver o seu labor atendendo á tradición de distintos textos. Este traballo non é moi diferente do que implica editar a *Digesta artis mulomedicinalis*, escrita por Vexecio a mediados do século V: aos problemas derivados da súa ampla transmisión manuscrita (que, como no caso de Ruffo, fan difícil o establecemento do *stemma*), súmase o necesario coñecemento doutros textos utilizados como fonte polo escritor latino ata o extremo de que «l'editore di Vegezio deve pertanto non soltanto utilizzare le edizioni di Pelagonio e della *Mulomedicina Chironis* ma consultare anche i manoscritti di questi due trattati al fine di stabilire il testo corretto dei *Digesta*. Deve in sostanza in non pochi casi farsi editore di altri testi prima di pubblicare il proprio. Del resto se Pelagonio e la cosiddetta *Mulomedicina Chironis* sono le fonti di Vegezio, Vegezio è a sua volta tradizione indiretta dei suoi modelli, cosicché l'esame comparato può portare benefici anche al testo di questi ultimi» (cfr. Ortoleva, 2007: 138).

dorico e Rusio, pegadas do calabrés teñen sido apuntadas noutras obras, como a do veterinario florentino Dino Dini, a de Agostino Columbre, a de Maestro Gherardino da Firenze...¹⁵. As ramificacións que se producen no seo da literatura veterinaria son tan complexas que habería que contemplar as traducións dos textos latinos que manexaron a obra do calabrés: malia non ser a única utilizada como fonte, o *De medicina equorum* foi, como vén de sinalarse, a máis importante das empregadas polo bispo de Cervia e polo romano Lorenzo Rusio para a redacción dos seus tratados, que na Península Ibérica foron aproveitados para a composición de obras como os anónimos *Libro de los caballos* e *Libre dels cavayls que compós Ypocras*, o *Libro de menescalia* e de *albeytaria et fisica de las bestias* de Johan Alvares de Salamiellas ou o famoso *Libre de la menescalia* de Manuel Dies de Calatayud¹⁶.

Por moito que todo o material existente poida ser de grande auxilio, a comparanza da versión galega de Ruffo co texto latino e outras versións romances do mesmo revélase como a única estritamente imprescindible para a edición do TA e para constatar analoxías e diverxencias que poidan contribuír a defender modelos próximos, pero diferentes, para algunhas das traducións do *De medicina equorum* coñecidas. Se ben é certo que as obras medievais vinculadas, de forma máis ou menos directa, a Giordano Ruffo poden socorrer sempre ao estudoso na comprensión do seu texto (e, de forma especial, na análise do léxico de carácter técnico), tamén poden distancialo do propósito de editar a aquel autor¹⁷, polo que se optou por examinar, sobre todo, algúns dos

15 Cfr., p. ex., a seguinte valoración de Delprato – Barbieri (1867, II: 51): «Da grande numero di scrittori e di opere di agronomia e di veterinaria, venne per ben cinque secoli di seguito citato Giordano Ruffo». Aínda que poida ser silenciado como fonte, a presenza de vocabulario técnico empregado por Ruffo en obras posteriores mostra a dependencia destas con aquel. Neste sentido a monografía de Trolli (1990a), malia circunscribirse á área italiana, supera os traballos precedentes sobre a historia da veterinaria e pon de manifesto as relacións que, a partir da análise do léxico científico, se poden establecer entre a obra do calabrés e os manuais posteriores. Sobre o vocabulario técnico empregado na Idade Media para referir as enfermidades dos équidos, vid. tamén Ercolani (1851: 493-520), Moulé (1913) e Poulle-Drieux (1966). Outras contribucións sobre o léxico veterinario dos textos italianos medievais son as de Gualdo (1998b) –que advirte dos problemas que constitúen, para o seu establecemento, a variedade de formas existentes e as corrupcións sufridas por estas na transmisión das obras– ou as de Aprile (2001 e 2009) –que estuda, ademais, os elementos gramaticais utilizados polos autores medievais para designar as patoloxías equinas–.

16 Como se sabe, a *Mulomedicina* de Borgognoni serviu para a redacción do anónimo *Libro de los caballos* castelán, que, á súa vez, inspirou, con outras fontes, a Johan Alvares de Salamiellas e o seu *Libro de menescalia* e de *albeytaria et fisica de las bestias*, e levou, xunto coa obra de Rusio, a Manuel Dies a escribir o difundidísimo *Libre de la menescalia*. Para as múltiples relacións que se establecen entre os distintos textos que se serviron destas obras, vid. Poulle-Drieux (1966: 29, 35, 36) ou, sobre todo, Cifuentes – Ferragud (1999).

17 A consulta pode estenderse tamén aos textos que configuran a produción científica veterinaria desde a Antigüidade ou ao enciclopedismo medieval. Limitados ao terreo do léxico relativo ás patoloxías equinas (que pola súa especificidade e uniformidade singularizan estas obras), as relacións entre os textos antigos e os medievais poden establecerse a partir do antigo traballo de Heusinger (1853). E, polo que se refire ás enciclopedias, debe ser destacado o libro xxii (*De equo*) do *De animalibus* de Alberto o Grande, escrito na segunda metade do século XIII (aínda que probablemente sen influencia de Ruffo), co que presenta notables

textos que constitúen a tradición máis directa do manual de hiipatría do que é tradución a obra que é obxecto deste traballo.

En consecuencia, a parte central desta investigación está constituída pola edición da tradución galega do manual de Giordano Ruffo. A estratexia editorial manexada é diferente da que presentan as dúas edicións anteriores do *TA*. Aínda que unha tradición textual formada por un único testemuño (neste caso, de inicios do século XV) podería aconsellar a realización dunha edición paleográfica, inclinámonos por un establecemento do texto que, por un lado, o regularice graficamente –sen desvirtuar, claro está, a súa substancia lingüística– para facelo máis accesible¹⁸ e que, por outro, ofrezca as emendas e correccións necesarias (ao ser o testemuño conservado unha copia da tradución orixinal)¹⁹. En palabras de Pedro Sánchez-Prieto Borja (1998: 61):

el contar con un solo manuscrito, aunque puede decantar al editor por su seguimiento paleográfico continuado como solución menos problemática, no supone un aval teórico para esta opción cuando, y es lo corriente, hay una notable distancia entre original y copia conservada.

A consideración da transcripción como fase que precede a edición foi determinante na adopción dunha metodoloxía como a referida, que se completa cun aparato no que se recollen os erros de copia e no que se constatan particularidades relativas á realización de emendas: a tradición da obra de Ruffo (da que forman parte os textos anteriormente referidos) axuda a corrixir erros –que puido cometer xa o tradutor ou que se deben ao propio acto da copia²⁰– ou a realizar integracións ou supresións no texto do

analoxías a *Cirurgie des chevaux*, do século XIV. Vid. Prévot (1994) e Prévot – Ribémont (1994: 429-485), en particular para as correspondencias entre a *Cirurgie* e o libro da enciclopedia do bispo de Ratisbona (do que se ofrece unha tradución francesa realizada a partir da edición latina).

18 Segundo Sánchez-Prieto Borja (1998: 89), «el objetivo de alcanzar y transmitir al lector una comprensión del texto nos lleva a restringir el valor de la transcripción paleográfica. [...], no implica esto que no tenga su lugar en el edificio de la filología. Distinguimos, pues, entre la transcripción paleográfica como fin y como medio, pues, [...], la transcripción paleográfica de los testimonios manuscritos es un primer paso para el establecimiento textual». Engade o estudioso que «la posible importancia ecdótica de la forma gráfica del manuscrito no aconseja ventilarla inadecuadamente en la presentación del texto» (p. 61).

19 «Una edición en la que el editor se aparte del manuscrito muchas veces pero indicándolo en aparato no será poco respetuosa. Sus enmiendas serán o no aceptables... pero el “respeto” al manuscrito no sufre en absoluto. Poco respetuoso será, en cambio, el editor que, transcribiendo paleográficamente, introduce enmiendas sin indicar la lección del manuscrito» (cfr. Sánchez-Prieto Borja, 1998: 56). E isto porque «en una transcripción paleográfica quien transcribe deberá limitarse a reflejar el texto tal como aparece en el documento, por más errores que contenga» (p. 103).

20 A imposibilidade de concretar o modelo do que deriva o *TA* fai difícil determinar a posible orixe dos erros e, polo tanto, decidirse ou non pola súa conservación no establecemento do seu texto. Non é doado percibir, en efecto, se os probables desvíos teñen a súa orixe en formas corruptas que estaban no modelo e pasaron ao texto romance, en descoidos cometidos polo tradutor –circunstancias nas que compriría a súa conservación na edición da versión– ou en erros xurdidos na transmisión da tradución ou atribuíbles ao copista –casos nos que sería plausible a súa corrección–. A diferente natureza dos erros fai oportuna a súa

manuscrito e, en definitiva, a garantir a súa comprensión e achegarse ao que puido ser o orixinal, polo de agora perdido, da tradución galega do *De medicina equorum*. Os principios metodolóxicos expostos para a edición da obra impoñen a necesidade de facer explícitas as convencións manexadas para a súa presentación, concretadas no capítulo relativo aos *Criterios de edición*.

A edición vai precedida dun capítulo inicial que ten por obxecto enmarcar o contexto de produción do orixinal de Giordano Ruffo e o lugar que ocupa nos estudos sobre a medicina veterinaria, sobre a que non se pretende, porén, unha análise pormenorizada. A recíproca interacción entre unha obra e o contexto no que se produce fixo conveniente realizar un percorrido pola intensa actividade cultural que se desenvolveu a carón de Federico II. Atender a este particular, que non constitúe porén a finalidade deste traballo, contribúe, en efecto, a explicar a xénese e o contido dun texto de ampla difusión –a vulgar polo gran número de manuscritos nos que se recolle, así como polas abundantes traducións a distintas linguas románicas– e de notoria influencia nos posteriores tratados medievais de veterinaria. O peso da cultura árabe e a importancia dos estudos da natureza, así como o impulso dado polo emperador siciliano á prestixiosa escola médica de Salerno, que foi «punto di convergenza delle cognizioni classiche con il sapere arabo» (cfr. Corradini Bozzi, 1991: 34), son aspectos que merecen ser destacados na medida en que contribúen a comprender mellor a redacción nese momento dun texto como o *De medicina equorum*. Situado o TA galego no contexto das numerosas adaptacións romances existentes desa obra, é tamén este capítulo o lugar onde se comentan algúns aspectos relativos á tradución galega: atendeuse ás peculiaridades do manuscrito no que se recolle; procurouse determinar o estadio que representa na transmisión da versión galega o testemuño conservado e achegar datos que contribúan a establecer unha hipótese sobre a fonte ou o modelo a partir do cal se realizou a tradución peninsular. No que se refire a este último aspecto, o estudoso enfróntase a unha controvertida cuestión para a que cómpre ser en extremo prudentes: as xa comentadas limitacións impostas polo escaso coñecemento da transmisión latina e romance da obra de Giordano Ruffo non permiten dar solidez e consistencia a algunhas das conxecturas presentadas e que, fronte ás teorías ofrecidas por algúns estudosos, poden levar a defender un modelo latino para o TA.

Á edición da obra séguelle un capítulo dedicado a anotala nos aspectos que en cada caso se consideraron oportunos, se ben as cuestións relacionadas co método de tradución non son obxecto dunha análise pormenorizada (agás nos casos en que sexan

valoración, se ben a abundancia de testemuños que transmiten a obra latina de Ruffo, coñecida só entre os investigadores a partir do texto de Molin (1818), fai difícil atopar o exemplar concreto utilizado para a tradución galega e, en consecuencia, determinar a natureza dos posibles desvíos que se observan no TA. Ao respecto do comportamento do editor en circunstancias como as descritas, véxanse, p. ex., as consideracións de Adrián Cavallero (1988) ou Sánchez-Prieto Borja (1989).

pertinentes para esclarecer pasaxes escuras ou argumentar correccións e/ou emendas na edición)²¹. Aínda que se explican algunhas particularidades fonéticas, morfolóxicas e mesmo prosódicas do texto, preferiuse facer fincapé nas correccións e emendas realizadas que poidan dar lugar a diverxencias con respecto ás edicións precedentes, así como no comentario do significado de voces específicas da obra. A riqueza léxica de *TA*, que polo seu carácter científico lle outorga unha fisionomía particular, é, en efecto, un dos aspectos aos que cómpre prestar unha maior atención. A profusión de tecnicismos que pertencen aos eidos da veterinaria, da cirurxía ou da farmacia fixo conveniente a consulta dos glosarios das distintas edicións manexadas da tradición do tratado de Ruffo arriba mencionadas.

Mais non se deixaron de lado os traballos específicos sobre a veterinaria medieval nin aqueles que se ocupan das propiedades dos elementos de natureza vexetal, mineral ou animal empregados na preparación de remedios. Polo que se refire ao léxico específico da veterinaria, foron de axuda, entre outros, os xa referidos manuais de Ercolani (1851), Heusinger (1853), Moulé (1898-1900, 1913), Poulle-Drioux (1966) ou Trolli (1990a). E no que atinxe ao vocabulario relativo aos elementos utilizados para a elaboración de preparados medicinais, non hai que esquecer que a importancia dos *simplices* –isto é, «quei rimedi che provenivano direttamente dalla natura senza aver subito alcuna manipolazione da parte dell'uomo» (cfr. Corradini Bozzi, 1991: 31, n. 1)– para a curación das enfermidades orixinou unha vasta produción de textos sobre a materia²², que ten pre-

21 En moitas notas que completan a edición, reproducense as pasaxes paralelas doutros elementos da tradición do *De medicina equorum*. Estas anotacións teñen diversas funcionalidades no conxunto do traballo: unhas veces, o texto latino e/ou o das outras traducións consultadas pode axudar a aclarar o sentido dalgún lugar de difícil comprensión na obra galega; outras veces, a comparación é de utilidade para apoiar a realización de emendas ou correccións na edición do noso texto. Noutras moitas notas, transcribísen, sen máis, as pasaxes doutras versións: malia parecer innecesarias e dificultar a lectura do traballo, reproducense porque nun primeiro momento se consideraron útiles para axudar a establecer –ou non– algún tipo de relación entre unhas e outras versións, e, polo tanto, para facelas depender –ou non– de modelos próximos que redunden na ardua labor de filiación dos textos. Así pois, a funcionalidade destas notas non só se revela de utilidade para situar o manual de Giordano Ruffo no seu contexto románico e para reflexionar sobre a circulación en lingua vulgar dos textos técnicos, senón tamén para observar analoxías e diverxencias que contribúan a determinar, se é que as hai, conexións que poidan deberse á utilización de fontes comúns ou próximas. Con todo, este labor de comparación excede os propósitos do noso estudo –limitado á edición da tradución galega do manual do autor italiano–, polo que as notas en que se leva a cabo non pretenden máis que deixar aberta a investigación na procura de chegar a establecer unha filiación que se vexa axudada polo establecemento textual dos numerosos testemuños latinos e romances da obra de Giordano Ruffo xa coñecidos e dos que aínda están por editar.

22 Vid. Corradini Bozzi (1991: 31-36; 1993), Dillemann (1969, 1982) ou a completa sinopse da farmacología antiga e medieval de González Manjarés – Herrero Ingelmo (2004: 9-27). Como ben refire Ventura (2007: 465), «la farmacopea (soprattutto la farmacopea botanica) costituisce, all'interno della letteratura scientifica medievale, una delle discipline di maggiore interesse. [...] fondata essenzialmente su un sapere libresco (il ruolo della sperimentazione si dispiega, infatti, in una fase successiva, quella dell'impiego delle piante; [...]), la farmacopea medievale trova la sua origine in un nucleo iniziale di matrice essenzialmente

cedentes de recoñecido prestixio na civilización grega –na que destacan autores como Teofrasto (sécs. IV-III a.C.)²³, Crateuas (sécs. II-I a.C.)²⁴ e, sobre todo, Dioscórides (séc. I)²⁵– e que, como tantas disciplinas científicas, foi tamén desenvolvida polos árabes²⁶ nun proceso de transmisión do saber farmacolóxico que chegou á escola salernitana – onde se redactaron textos como o célebre *Circa instans*, o *Liber iste*, o *Antidotarius magnus* ou o *Antidotarium Nicolai*²⁷– e outros centros universitarios como Montpellier –do que Arnau de Vilanova (1235 – 1315) foi unha das súas figuras máis visibles–. Ademais de herbarios²⁸, da recoñecida importancia que os elementos naturais tiñan no eido da

greco-latina, a cui si aggiungono, nel corso dei secoli X-XIV, e soprattutto grazie all'apporto delle traduzioni dell'arabo, nuovi dati e nuovi elementi; questo processo di stratificazione contenutistica si traduce non solo nell'assimilazione diretta dei nuovi dati attraverso i testi che li trasmettono, ma anche nella creazione di nuovi sintesi in forma di compilazione, sintesi che questo nuovo sapere riuniscono, organizzano, trasmettono in modi e forme più "pragmatiche", orientate cioè all'attività pratica, e maggiormente accessibili.

23 O libro IX da súa *Historia plantarum* «constituye el primer texto de plantas medicinales que ha llegado hasta nosotros» (cfr. González Manjarés – Herrero Ingelmo, 2004: 10).

24 Da obra de Crateuas, a quen se debe o primeiro herbario ilustrado e un tratado de herboristería, só se conservan fragmentos que deixan ver que o autor «de algún modo, sistematizó el estudio de la farmacología: orden alfabético, denominaciones de simples medicinales, descripciones, aplicaciones medicinales» (cfr. González Manjarés – Herrero Ingelmo, 2004: 10).

25 Dioscórides compendia a tradición médica anterior nunha obra, en cinco libros, que foi traducida ao latín co título *De materia medica* e que foi obxecto dunha extraordinaria difusión en grego desde a súa redacción, máis tamén en latín e en árabe. Polo que se refire á circulación do texto en grego, desde o século II existiu, ademais da versión que o transmitía na súa disposición orixinal, outra que o presenta en orde alfabética e que ten como testemuño máis antigo un manuscrito ilustrado de inicios do século VI. O *De materia medica* circulou en Occidente en dúas versións latinas: do século VI é o coñecido como *Dioscorides longobardus*, que mantén a disposición do orixinal grego, con respecto ao que se presenta de forma moi literal; de finais do século XI é o chamado *Dioscorides alphabeticus*, corrixido e comentado a principios do século XIV por Pietro d'Abano, e manexado entre os autores salernitanos desde mediados do século XII. Ao respecto da obra de Dioscórides vid. Touwaide (1999), e para a súa difusión cfr. González Manjarés – Herrero Ingelmo (2004: 11-13, 15-16, 17, 21, 23-24 e a rica información bibliográfica recollida nas notas 14-22, 36, 58). Para as versións latinas do *De materia medica* e a utilización da obra nos textos medievais, vid. Ventura (2007: 476-477, 487, 497, 507, 518-519; 2009: 5-8, 15-21, 33-40), así como Cronier (2010) e Opsomer (1989, I: LVIII-LXI).

26 Un sucinto percorrido pola farmacoloxía árabe pode verse en González Manjarés – Herrero Ingelmo (2004: 15-18), con detallada bibliografía sobre o asunto.

27 Para a literatura farmacolóxica no ámbito salernitano vid. *infra* pp. 40-42.

28 Entre estes ocupa un lugar destacado a obra do autor coñecido polo pseudónimo *Macer Floridus* tras o que se oculta a identidade dun médico francés da primeira metade do século XI, Odo, bispo de Meung. Este foi autor do tratado *De viribus herbarum* (editado en Leipzig en 1832 por Ludovicus Choulant), que foi obxecto de adaptacións ao castelán, ao catalán, ao provenzal –lingua na que existen catro redaccións da obra en tres mss. que se conservan en Auch, Chantilly e Princeton–, ao hebreo..., ou que serviu de fonte para a redacción doutros textos como as coleccións de receitas catalás conservadas, p. ex., no ms. Qq A 13 da Biblioteca Comunale de Palermo ou no códice 1052 do fondo palatino da Biblioteca Nacional de Florencia. Sobre os problemas de datación e autoría deste poema vid. a revisión do asunto en De Frutos González (2010: 19, n. 53; 33, n. 28). Para a difusión do *Macer Floridus* na Península Ibérica, en ámbito hebreo e en provenzal, véxanse respectivamente Mensching (2002), Bos – Mensching (2000) e Corradini Bozzi (1991;

medicina derivan tamén os numerosos receitairos²⁹ escritos na Idade Media, que, incluídos polo xeral en manuscritos de contido médico-farmacéutico, se presentan como obras autónomas³⁰ ou en forma de anotacións marxinais nalgúns códices³¹. A utilidade destes e outros textos para a anotación das voces que pertencen ao eido da botánica facía necesaria a súa consulta, se ben a inxente cantidade de obras que podían revisarse determinou que a análise se limitase a algunhas delas, ás que se sumaron a *Translatio Libri Albuzale De Medicinis Simplicibus* de Arnau de Vilanova (cfr. Martínez Gázquez – McVaugh, 2004)³², a *Summa Medicinae* (Cubo, 2000), ou, para a identificación dos *simplices* vexetais e as súas denominacións, a *Simonima delos nonbres delas medeçinas griegos e latynos e arauigos* (cfr. Mensching, 1994), a *Flos Medicinae Scholae Salerni* (cfr. De Frutos González, 2010) ou o *Alphita* (cfr. García González, 2007) –dos glosarios de cuxas edicións poden extraerse pasaxes doutras obras que estes textos salernitanos manexaron como fonte ou que foron influídas por eles (Constantino o Africano, o *Circa instans*, a *Clavis sanationis* de Simón de Xénova, as *Pandectae* de Mateo Silvático...)–.

Dado o carácter técnico do texto, concédese especial importancia á anotación léxica do mesmo co obxecto de constatar para as voces de maior relevancia (pola súa com-

1997: 25-33, 155-161, 183-212, 351-387, 389-406). Para a influencia do *De viribus herbarum* nos textos cataláns das bibliotecas italianas referidas vid. Cornagliotti (1994) e Ramello (1994). Polo que se refire ás versións ibéricas do *Macer* cfr. Conerly – Ardemagny – Richards (1986) para a castelá e Farauto de Saint-Germain (1955-1956) para a catalá.

29 Polo que se refire ás diferenzas entre os herbarios e receitairos, Corradini Bozzi define os primeiros como «repertori di semplici vegetali, accompagnati o meno da illustrazioni e seguiti dalla descrizione delle loro caratteristiche fisiche e proprietà terapeutiche» (cfr. Corradini Bozzi, 1991: 37), como textos nos que «les recettes se fondent sur les propriétés thérapeutiques d'une herbe», mentres que describe os receitairos como obras nas que «les remèdes sont rassemblés selon la maladie qui doit être soignée» (cfr. Corradini Bozzi, 2009: 442).

30 Un dos máis coñecidos é o *Thesaurus Pauperum* do médico e filósofo portugués Pedro Hispano (1205 – 1277), unha colección latina de receitas que tivo unha gran difusión en vulgar e en hebreo. Desa extraordinaria transmisión forman parte, entre outras, a versión provenzal abreviada e a francesa incluídas no ms. Chantilly, Musée Condé 330 (vid. Corradini Bozzi, 1997: 47-60, 253-310, 323-341), ou as catalás do século XV (para as que vid. Cifuentes, 1997: 14, n. 10; 2006²: 116-117).

31 Para algúns destes receitairos, véxase Brunel (1956, 1957, 1959, 1961, 1962), Corradini Bozzi (1997: 213-222, 236-251, 342-350, 388, 407-413; 2001), Meyer (1894, 1903), Milani (2004a, 2004b). Vid. tamén Avenzoza (1994), Cifuentes (2006²: 119-121), Soriano – Sabaté – Beltran (2003). Particular interese posúen receitas veterinarias, como as provenzais editadas por Brunel (1956: 57-82), Capaccioni – Smets (2007), Corradini Bozzi (1997: 217-219; 2001: 171-172) ou Wistedt (1972), ou as catalás consignadas nalgúns dos mss. inventariados por Soriano – Sabaté – Beltran (2003: 333; 335, n. 75), así como aquelas que son de aplicación humana e animal: cfr., p. ex., as provenzais de Brunel (1956: 83-118) e Corradini Bozzi (1997: 19; 2001: 154, 171-172, 180-181, 183), ou as catalás presentadas en Soriano – Sabaté – Beltran (2003: 330, n.º 65; 340, n.º 14).

32 Para esta compilación sobre as propiedades dos simples medicinais, escrita polo médico e filósofo Abū-l-Şalt de Denia –máis coñecido como Alumesar ou Albuzale–, e traducida do árabe ao latín por Arnau de Vilanova na segunda metade do século XIII, así como para outros textos árabes de materia farmacolóxica, vid., p. ex., Cifuentes (2006²: 113-116), ademais da edición da *Translatio* (cfr. Martínez Gázquez – McVaugh, 2004).

plexidade e/ou especificidade) o maior número posible de definicións e aclarar así o significado das mesmas (e, en consecuencia, o sentido do propio texto) reconstruíndo parte da historia lexicográfica deses vocábulos. Por isto, alén dos traballos atrás referidos, foi de proveito o recurso a vocabularios específicos como o de Paul Cagny e Joseph Henry Gobert (19–) ou o de Pio Font Quer (1980⁶), así como a outros manuais e estudos que podían resultar de interese en casos concretos. Ademais, neste labor de anotación, tanto os glosarios de obras medievais galegas como a lexicografía latina e romance (galega, portuguesa e castelá en particular) achegaron información de utilidade que nalgúns casos pareceu oportuno recoller: os primeiros foron consultados, sobre todo, a partir do soporte electrónico que constitúe o *Dicionario de Dicionarios do Galego Medieval* coordinado por González Seoane (2006)³³; dos segundos consideráronse, para o latín, o *Glosarium Mediae et Infimae Latinitatis* de Du Cange (1954) –referido simplemente coa mención do autor– e, para as linguas romances, prestouse especial atención á lexicografía galega –accesible a través do *Diccionario de diccionarios* (= *DdD*) coordinado por Santamarina (2003)–, portuguesa –para a que os vocabularios de Bluteau (1712-1728), Silva (1949-1959), Bivar (1948) e Machado (1977)³⁴ foron de inestimable axuda, xunto co de Houaiss (2001) ou a *Grande enciclopédia portuguesa e brasileira* (1978-2004) (= *GEPB*)–, castelá –da que se manexaron os dicionarios de Corominas – Pascual (1980-1991), de Alonso (1986), de Kasten – Nitti (2002), de Kasten – Cody (2001)² ou o *Diccionario histórico de la lengua española* da RAE³⁵–, e italiana –da que foron consultados os *corpora* de Battaglia (1967-2004), Battisti – Alessio (1975), Beltrami (2008) ou o *Dizionario Enciclopedico Italiano* (1970)³⁶–. De grande utilidade foi, en fin, o *Diccionario Español de Textos Médicos Antiguos* (= *DE-TEMA*) de Herrera (1996), que recolle voces técnicas de textos medievais casteláns (nalgúns casos traducións de obras latinas) que pertencen aos eidos da medicina, cirurxía e farmacia³⁷, e que, dada a natureza do texto que se edita, constitúe un precioso instrumento para a anotación léxica do mesmo e unha valiosa contribución da que extraer pasaxes das obras recompiladas que sexa de interese recoller.

Á anotación, e en estreita relación con ela, séguelle un glosario no que só se rexistran as voces técnicas que foron obxecto de análise: cada termo vai acompañado do rexistro

33 Alén desta ferramenta, abreviada como *DDGM*, foi tamén de utilidade o *Tesouro Medieval Informático da Lingua Galega* dirixido por Varela Barreiro (2004-) (= *TMILG*).

34 Son abreviados respectivamente como *VPL*, *GDLP*, *DGALP* e *DELP*.

35 Referiranse coas abreviaturas *DCECH*, *DME*, *DPRAIfX*, *TDMS* e *DHLE* respectivamente.

36 *GDLI*, *DEI*, *TLIO* e *DEnIt* son as siglas respectivas coas que se fai referencia a cada un destes vocabularios.

37 Vid. Sánchez González de Herrero (2004) para as características do vocabulario médico do castelán medieval no que, polas mesmas particularidades das obras, abundan os latinismos, os helenismos ou os arabismos.

das súas ocorrencias (que se ofrece a partir da numeración que se estableceu para os parágrafos do texto), destacando a(s) pasaxe(s) na(s) que a voz indexada é comentada.

Complétase, en fin, o traballo coa transcripción do texto latino de Ruffo a partir da edición de Molin (1818), que, como se apuntou, desempeña a función de *textus receptus*, dada a imposibilidade de acceder doutro xeito á obra do calabrés. A pertinencia da inclusión do manual latino vén determinada polo difícil acceso á referida edición –agora dispoñible no enderezo electrónico <[HTTP://www.biusante.parisdescartes.fr/histmed/medica/cote?extmnhny1806](http://www.biusante.parisdescartes.fr/histmed/medica/cote?extmnhny1806)> a partir do exemplar conservado no Museum national d'histoire naturelle de París–, pero, sobre todo, polo interese que posúe a comparación entre a versión galega e o seu modelo latino –ou, cando menos, un texto moi afín a ese– para estudar, entre outras, particularidades relativas ao proceso de tradución, aspecto este que, de todos os modos, excede as finalidades deste traballo de investigación³⁸. Co obxecto de facilitar o labor do lector na análise destas cuestións, dividíronse os textos galego e latino en parágrafos aos que se asigna unha numeración formada por dúas cifras separadas por un punto, correspondendo a primeira ao capítulo e a segunda aos parágrafos correlativos en que ese foi dividido.

38 En relación con este asunto, cómpre salientar que o *TA* segue, en liñas xerais, as directrices habituais da técnica de traducir na Idade Media. Á vontade de trasladar de forma literal o texto que se traduce, súmase o desexo de transmitir o seu sentido, o que, sen dúbida, viña motivado non só polas diferentes estruturas das linguas de partida e de chegada (na que non sempre existía un equivalente exacto para todas as palabras da primeira, circunstancia que determinaba en textos como o que nos ocupa a conservación de termos orixinais, explicados por medio de perífrases), senón tamén pola necesidade de asegurar a súa comprensión (o que, en obras de carácter práctico, era, sen dúbida, de crucial importancia). Para as reflexións teóricas dos autores medievais sobre a actividade tradutora, a forma de proceder dos encargados de *transfere* un texto dunha lingua a outra, así como para as dificultades e erros cometidos nese proceso, vid., entre outros, os estudos de Buridant (1983), Carmona (1999), Carré (2003), Cifuentes (2006²: 58-61, 72-73), Morreale (1959), Rubio Tovar (1997), Santoyo (1994, 1999) ou Wittlin (1976, 2001).

u

Capítulo 1

A corte de Federico II:
Jordanus Ruffus,
De medicina equorum.
A tradución galega

1. A cultura na corte de Federico II

Único fillo do matrimonio que, en Milán, unira en xaneiro de 1186 a Enrico VI di Hohenstaufen (sucesor de Federico I) e Costanza d'Altavilla (filla póstuma de Ruggero II, rei de Sicilia), o 26 de decembro de 1194 nace, en Iesi, Federico Ruggero³⁹, que será o herdeiro do Sacro Imperio Romano Xermánico e do reino normando de Sicilia, ambos unidos xa nese momento na figura do seu pai⁴⁰. Tras a inesperada morte de Enrico VI en 1197, por vontade testamentaria da rexente Costanza –morta o ano seguinte–, a tutela do *Puer Apuliae* (como chaman a Federico algúns cronistas)⁴¹ é asumida polo papa, recentemente elixido, Inocencio III, quen esperaba poder influír así na política do reino de Sicilia para convertelo nun feudo eclesiástico. Acadada a maioría de idade de Federico en 1208 e rematada a tutela de Inocencio, por desexo deste, Federico casa en agosto de 1209 con Costanza de Aragón –irmá de Pedro II, rei de Aragón–⁴².

En novembro de 1220, Federico II é coroado emperador polo papa Honorio III (sucesor de Inocencio III) e cede ao seu fillo o goberno dos territorios xermánicos. Aínda que no acto de coroación o emperador asume que Sicilia era un feudo da Igrexa, axiña comeza unha política que pretende dar a supremacía ao poder civil⁴³ e establecer na Italia meri-

39 Para unha semblanza biográfica de Federico II son fundamentais os manuais de Abulafia (1993), Kantorowicz (1988) ou Masson (1981³), así como Brühl (1994), Kamp (1995) ou o *Apunte biográfico federiciano* de Fradejas Rueda (2004: 9-17).

40 Tras a morte de Federico I, a coroa do Sacro Imperio Romano pasou en 1191 a Enrico VI, quen, desde decembro de 1194, asumira tamén o goberno do reino normado de Sicilia en virtude do seu matrimonio con Costanza, aínda que o seu acceso a este trono se viu obstaculizado polas pretensións ao mesmo de Tancredi de Altavilla –sobriño da súa muller–, a quen os nobres proclamaban como rei.

41 «L'epiteto che cronisti e poeti contemporanei applicheranno più frequentemente, e quasi per antonomasia a re Federico sarà quello di *puer* (talvolta anche *infans*). Ma l'espressione più caratteristica e più comune ai cronisti del tempo è quella che al concetto della giovinezza federiciano associa il richiamo della terra di Puglia: *puer Apuliae*; qualche volta anche *infans* e una volta *adolescens Apuliae*. Troviamo anche, ma ben più raramente, adoperata la formula di *rex Apuliae* o di *rex Siciliae*» (cfr. De Stefano, 1951: 26-27).

42 Os intereses de Inocencio III nesta unión con Costanza, dez anos maior que Federico, parecen claros se se ten en conta que, como Sicilia, Aragón era un feudo de Roma.

43 Esta postura determinou que, ao longo da súa vida, se producisen constantes episodios de enfrontamento co papado, que se serviu da divulgación dunha imaxe apocalíptica do emperador, equiparado ao Anticristo e ao mesmo demo. A oposición da Igrexa a Federico II, que tivo os seus momentos máis intensos con Gregorio IX (papa entre 1227 e 1241) e, sobre todo, con Inocencio IV (que detentou a coroa pontificia entre 1243 e 1254), manifestouse en tres actos de excomunión, que viñeron propiciados polo feito de que Federico II, aos ollos da Igrexa, parecía non cumprir a cruzada a Terra Santa, que, no acto de coroación, prometera a Honorio III (papa entre 1216 e 1227). O emperador foi aprazando sucesivamente o combate e, unha vez que o leva a cabo en 1228, resólveo por vía diplomática grazas aos contactos co sultán Malik al-Kamil que darian como resultado a súa proclamación como rei de Xerusalén en marzo de 1229 a cambio de que se admitise o acceso dos musulmáns aos lugares de culto da cidade.

dional un imperio desvinculado da autoridade relixiosa⁴⁴. Se ben as primeiras mostras dese propósito veñen ofrecidas polos edictos de Capua (1220) –cos que o soberano buscaba a restitución á coroa dos poderes que, durante a súa estancia alemá entre 1212 e 1220, lle foran usurpados pola nobreza–, a máis completa sistematización do estado de Federico II é a ofrecida polas *Constitutiones Melphitanae* (Melfi, 1231). Con este conxunto de leis, inspirado nos principios do dereito romano e redactado por un grupo de xuristas, entre os que se atopaba o tamén poeta Pier delle Vigne (documentado ao servizo do emperador desde 1221 ou 1224), Federico trata de afirmar a supremacía do seu poder poñendo orde nun reino que fora arrasado polos baróns e polas tropas papais aproveitando a ausencia do emperador na cruzada en Terra Santa. As leis promulgadas en Melfi, tamén coñecidas como *Liber Augustalis*, constitúen o texto fundamental do goberno do reino de Sicilia e debuxan un estado concibido como unha monarquía absoluta: limitados os poderes da Igrexa e dos baróns sicilianos, así como o das autonomías comunais, toda a autoridade está concentrada nas mans do soberano, que conta cun corpo de funcionarios. As *Constitutiones* establecían, ademais, outras disposicións que afectaban á organización administrativa do reino, dividido en dúas grandes provincias, e outras que tiñan que ver cos aspectos militares e económicos.

Desde o punto de vista cultural, a de Federico II foi unha das cortes máis importantes da Idade Media⁴⁵. As múltiples inquiredanzas do emperador no eido do saber veñen determinadas en boa medida pola herdanza cultural que recibe (favorecida, sen dúbida, pola posición estratéxica dun reino aberto a todo tipo de influencias culturais –árabe, latina, normanda, hebrea, grega e bizantina–)⁴⁶ e son de capital importancia na súa propia configuración do estado. Federico II pretendía facer da súa corte un centro cultural autónomo e de prestixio no que algunhas figuras e certas manifestacións do saber se destacaron especialmente. Ao esplendor da corte siciliana contribuíu tamén a fundación, en 1224, da Universidade de Nápoles, de carácter laico e estatal (ao ser instaurada polo soberano) e da que o propio Federico explicaba a súa creación co fin

44 Malia o desexo de crear un imperio laico, Federico consideraba que o emperador tiña unha orixe divina, que era o representante de Deus na terra e que recibía de El o poder e a misión de gobernar o mundo. Con todo, nesta concepción puido influír a concepción musulmá da figura do soberano (vid. Morghen, 1970: 173-174).

45 Para unha visión de conxunto sobre a cultura na corte de Federico II e a actividade desenvolvida nela, vid., entre outros, Brunetti (2001), De Stefano (1990³) ou Nebbia (1971). Várvaro (2004b) estuda as distintas manifestacións culturais do reinado de Federico II como unha mostra da proxección do poder do soberano.

46 O peso da cultura árabe vén determinado pola dominación que os árabes exerceran na illa desde o século IX e que conclúe cando, entre 1069 e 1091, Ruggero I de Altavilla inicia a reconquista, comezando entón un período de dominación normanda. Para estes aspectos, así como para a multiplicidade lingüística e cultural de Sicilia desde a etapa do dominio normando, vid. Barone (2003), Roncaglia (1982: 101-105), Várvaro (1987: 82-86), e para cuestións máis concretas sobre a presenza de culturas como a grega e a hebrea, vid. Bonfil (1995), Cavallo (1994), Colafemmina (1995), Houben (2001), Morpurgo (2004), Sirat (1994), Udovitch (1994).

de que, ofrecéndolles unhas excelentes condicións e axudas, os seus súbditos tivesen asegurada a súa formación no propio reino e de que os funcionarios da corte puidesen obter a cultura xurídica que precisaban para o exercicio dos seus cargos sen necesidade de acudir a outros centros, cos que Nápoles pretendía competir en prestixio –particularmente con Bologna, a universidade máis distinguida no medievo no estudo do dereito romano–. A elección de Nápoles como sede do *studium* do reino puido deberse a motivos de carácter xeográfico e económico, xa que a cidade, adscrita á rica rexión da Campania –da que procedía un gran número de funcionarios do imperio–, estaba situada no centro do reino, circunstancia que axudaba na apertura da Universidade a todos os italianos⁴⁷.

Precisamente aos burócratas da *Magna Curia*, principais destinatarios do *studium* napolitano, vén asociada outra actividade, a poética, que reverteu no esplendor da corte de Federico. Como se sabe, os responsables da primeira manifestación lírica do vulgar italiano –na que o siciliano experimentou un posterior proceso de toscanización que debe atribuírse aos copistas– foron os funcionarios do entorno do soberano, que compoñían poesías –arte na que se aplicou o propio emperador e na que destacaron, ademais do xa mencionado Pier delle Vigne, figuras como Giacomo da Lentini (comunmente considerado o *caposcuola* deste movemento artístico⁴⁸)– como medio de evadirse dos problemas do goberno da corte, polo que priman as composicións de carácter amoroso para as que se utiliza como referente a ideoloxía da *fin'amor* implantada no Midi francés polos *trobadors*⁴⁹, ata o extremo de que algunhas das pezas son adaptacións de textos occitanos⁵⁰.

Ao respecto da importancia da cultura na corte do emperador siciliano é ilustrativa a encíclica do mesmo Federico II que acompaña os textos aristotélicos por el enviados aos mestres de filosofía de Bologna e na que informa de que o saber é de grande importancia para poder conducirse con liberdade e para un bo exercicio do goberno:

Semper a juventute nostra [eam] quaesivimus, formam eius indesinenter amavimus et in odore unguentorum suorum semper aspiravimus indefesse. Post regni vero nostri curas assumptas, quamquam operosa frequenter negociorum

47 A propósito da rivalidade de Nápoles e Bologna no ensino do dereito, e das vicisitudes históricas nas que se decretou o peche do *studium* boloñés e a fundación da universidade napolitana, vid. Arnaldi (1988), Bellomo (1991), Capitani (1999), Delle Donne (1993), Oldoni (1994), Pini (1996), Torraca (1988), Verger (1994), Violante (2002, 2004).

48 Sobre o protagonismo do Notaro ou do propio Federico II –único con posibilidades de ser o promotor da actividade poética– na tarefa de iniciar o labor de compoñer poesías de corte amoroso en romance, vid. a valoración das distintas hipóteses e as referencias bibliográficas oportunas en Antonelli (1994: 309-313).

49 Para as características da poesía da escola siciliana vid., entre outros moitos, Antonelli (1994), Dronke (1994: 58-64), Folena (1965) ou Vârvaro (1987: 90-96).

50 Para o proceso mimético da poesía provenzal na produción siciliana, vid. Antonelli (1994: 318-322; 1999), Brugnolo (1999) ou Picchio-Simonelli (1982).

turba nos distrahat, [...] quidquid tamen temporis de rerum familiarium occupatione decerpimus, transire non patimur ociosum; sed totum in lectionis exercitatione gratuite libenter expendimus, ut anime clarius vigeat instrumentum in acquisitione scientie, sine qua mortalium vita non regitur liberaliter (*apud* Vårvaro, 1987: 88)⁵¹.

Federico II parece seguir o consello dunha das personalidades máis destacadas da súa corte no terreo cultural, o escocés Miguel Scotto (*ca.* 1175 – *ca.* 1235), que, no *Liber Physionomie* (terceiro libro do *Liber Introductorius*), se dirixe ao emperador nos seguintes termos:

Est utile tibi inquirere diversos doctores et magistros propter diversas scientias; eo quod diversi diversa sentiunt scientiarum ... Unde ex meo consilio doctores magistris et homines ingeniosos nam curialiter invitetis apud vos et sepe loquamini cum multis, verba vestra coram eis sapienter et domesticamente. Putate in diversis propter diversa et facite sibi questiones quando erunt vobiscum et dicta eorum servate ut in posterum vobis et alteri valeant iuvare ... Manutene studium scientiarum in tuo regno et fac fieri sepe disputationes ante conspectum tuum ut tuus animus gloriatur et tuum ingenium in melius reformatur (*apud* Morpurgo, 1994b: 410).

Seguindo as recomendacións do astrólogo da súa corte, Federico II soubo rodearse de intelectuais das máis distintas procedencias⁵², cos que mantiña debates, ás veces a distancia, sobre cuestións diversas (filosofía, astroloxía, matemáticas...) ⁵³ e aos que amparou na súa actividade científica, cifrada en produción propia e traducións. As inqedanzas culturais de Federico, das que os poetas do momento deixan constancia⁵⁴, poden remontarse xa á etapa da súa difícil adolescencia en Palermo, cidade cosmopolita e cun gran peso da cultura árabe, cara á que o emperador amosou sempre unha apertura e interese que contribuíron tamén, en parte, á propaganda negativa que del fixeron o papado e os seus adeptos.

51 A pasaxe é, así mesmo, reproducida por Orofino (1994: 145, n. 1). Vid. tamén Thiery (1994: 286). No incipit da mesma encíclica afirma o emperador: «In extollendis regie prefecture fastigiis [...] necessaria fore credimus scientie condimenta» (*apud* Vårvaro, 1987: 89).

52 Vid. os paralelismos que establece Vårvaro (2004b: 491-494) entre a actividade cultural desenvolvida nas cortes de Federico II e Enrique II Plantagén et e que poderían deberse aos contactos entre Inglaterra e Sicilia.

53 Ademais da correspondencia mantida polo emperador con estudosos árabes (cuestión para a que segue a ser de utilidade o traballo de Amari, 1853) ou dos debates que mantiña con Miguel Scotto, son coñecidos os seus contactos con, p. ex., o matemático Fibonacci –tamén embebido, como o emperador, da cultura árabe (segundo revela a relación que as súas obras, o *Liber Abaci* ou o *Liber Quadratorum*, manteñen coa matemática árabe. Vid. Rashed, 1994)– ou co estudoso hebreo Juda b. Salomon ha-Cohen.

54 Vid. os datos proporcionados por Dronke (1994: 44-56) sobre o panexírico e o vituperio de Federico II en poemas escritos en alemán, latín ou provenzal.

O principal interese das inqedanzas do soberano –e outro dos aspectos dos que derivaron tamén virulentos ataques do seu máis acérrimo rival– era o estudo da natureza e das súas leis apoiándose na razón, que era, en efecto, o principal instrumento para coñecer a natureza e o universo e, xa que logo, o goberno do Estado. Neste sentido, Federico II ilustra claramente «l'idea che la saggezza, il sapere, la conoscenza ragionata delle leggi naturali fossero un attributo necessario della sovranità» (cfr. Duby, 1994: 13)⁵⁵. Para o estudo da natureza, concibida como un sistema harmónico formado por diversas partes, o século XIII aparcaba o método especulativo e instauraba outro que se baseaba na observación e na experiencia e que se fundamentaba na filosofía natural aristotélica⁵⁶. A aproximación á natureza desde unha perspectiva práctica foi, pois, un dos aspectos máis relevantes da actividade científica desenvolvida na corte sicilianá⁵⁷. Ademais das miniaturas que decoran os códices confeccionados na corte e que testemuñan «quel globale progetto di indagine sulla natura e sulla varietà del mondo che costituisce il momento culminante della civiltà sveva» (cfr. Orofino, 1994: 133), algúns aspectos confirman a importancia das ciencias da natureza no entorno do emperador⁵⁸. No interese pola filosofía natural na corte de Federico II tivo moito que ver o redescubrimento de Aristóteles (384 – 322 a. C.) a través de traducións árabes⁵⁹. Ao tratar esta cuestión é inevitable non referirse ao xa mencionado Miguel Scotto, pois na corte do emperador o escocés –que desenvolveu unha boa parte da súa actividade no outro gran centro de cultura árabe do medievo, Toledo, lugar ao que chega «intorno al 1200 o anche prima» (cfr. Burnett, 1994: 374)⁶⁰ e no que realizou unha importante labor como tradutor de textos–, ademais de proseguir a súa actividade como tradutor, levou a cabo a redacción do *Liber Introductorius* á astroloxía⁶¹: en tres libros e dedicado ao emperador, o manual foi escrito para dar resposta a algunhas cuestións que interesaban a aquel, ata o extremo de que, como suxire Piero Morpurgo (1994b), a obra do escocés permite reconstruír o pensamento de Federico II.

55 Vid. tamén Morpurgo (1994a: 242).

56 Sobre o concepto de natureza na Idade Media, vid. Gregory (1988) e Morpurgo (1985).

57 Vid. Morpurgo (1995: 158-159 especialmente).

58 Para o desenvolvemento das ciencias da natureza en Sicilia, xa desde a etapa da dominación normanda, vid. Morpurgo (1993).

59 Vid. Thiery (1994: 276-277).

60 Foi en 1215 cando Miguel Scotto realizou a súa primeira viaxe a Italia, ao acompañar o arcebispo de Toledo, Rodrigo, ao IV Concilio Lateranense (1215-1217). Nesta ocasión, Scotto puido establecer contacto con estudosos da corte papal como Stefano di Provins, encargado da «regolarizzazione dell'insegnamento dei lavori aristotelici di scienze naturali» e a quen o escocés dedicará a tradución do comentario de Averroes ao *De caelo et mundo*. Desde 1227 está documentada a súa presenza na corte de Federico II. Vid. Burnett (1994: 372).

61 Para os contidos e a diversidade das fontes manexadas por Scotto (textos fundamentalmente árabes coñecidos a través de traducións latinas) na redacción da triloxía, así como para a actividade científica do escocés vid., entre outros, Burnett (1994) e Jacquart (1994).

Deste xeito, se Miguel Scoto contribuíu na difusión en Occidente dos textos aristotélicos, o propio emperador é autor dunha obra de carácter esencialmente práctico⁶², o tratado de falconería *De arte venandi cum avibus*, que, redactado entre 1239 e 1248 e influído polos conceptos aristotélicos, toma como modelo o *Moamyn* árabe⁶³ –traducido ao latín por Teodoro de Antioquía por encargo do propio Federico II⁶⁴–. Así, a propósito das descrições anatómicas proporcionadas polo emperador no primeiro libro, José Manuel Fradejas Rueda (2004: 36) comenta:

Es un estudio de las aves basado en una larga labor de observación de la naturaleza, en el que se recoge el trabajo de campo y experimentos de muchos años, en cuya redacción colaboraron expertos venidos a su corte desde los más remotos lugares para ofrecerle las más variadas informaciones, observaciones y experimentos sobre las vidas de las aves⁶⁵.

A experiencia e a observación son os principios que rexen o achegamento de Federico a un asunto cara o que amosou un grande interese⁶⁶ e do que non quedou á marxe o cabalo, dada a importancia que lle outorga na práctica da caza con falcóns (cfr. Paulus – Van Den Abeele, 2000: 367-369), que, como se sabe, era unha das actividades máis destacadas da nobreza. Establécense, así, algunhas das circunstancias que puideron contribuír a que, nese contexto, Giordano Ruffo redactase un manual sobre os coidados que precisaban os cabalos –concretamente os que eran signo de distinción social das clases elevadas–, a partir tamén da práctica e experiencia que posuía como mariscal de Federico II. Pero na composición do *De medicina equorum* cómpre ter en conta tamén outros factores que completan a panorámica do ambiente cultural da corte siciliana e que axudan a explicar a súa redacción. É preciso destacar, en efecto, o pulo concedido por Federico á Escola médica de Salerno (tamén coñecida como *Civitas Hippocratica*)⁶⁷, ao establecer no terceiro libro do *Liber Augustalis* (arts. 44, 45, 46, 47)

62 Para esta aproximación empírica aos fenómenos da natureza vid. Brunori Cianti – Cianti (1993: 52-53) ou Thierry (1994: 277-279, 284-285).

63 Para este texto e a tradición en que se insire vid., entre outros, Fradejas Rueda (2004), Paulus – Van Den Abeele (2000), Van Den Abeele (1994). Non se pode deixar de lembrar que ao interese do soberano polos tratados de cetrería debeu de axudar a difusión que estes textos tiveran no reino normando de Sicilia: ademais da posible redacción do *Dancus rex* nese entorno, cómpre destacar que un encargado do coidado dos falcóns de Ruggero II, avó materno de Federico, escribiu unha obra sobre o asunto que, coñecida como *Guillelmus falconarius*, foi obxecto dunha ampla difusión (tanto en latín como en romance) que o transmite de forma conxunta co *Dancus rex*, que parece comentar ou completar. Para estas e outras obras de cetrería na Península Ibérica véxase Fradejas Rueda (1998), e, en particular, para os ámbitos de expresión catalá e portuguesa vid. Fradejas Rueda – Van Den Abeele – García Sempere (2008) e Fradejas Rueda (2007) respectivamente.

64 Para Federico II como promotor da actividade tradutora vid. Peron (2004).

65 Vid. tamén Thierry (1994: 277-279, 284-285).

66 Para a atención de Federico II polo mundo animal, vid., p. ex., De Stefano (1990³: 69-87).

67 Os fundamentos críticos sobre a Escola de Salerno asentan nos estudos de Salvatore de Renzi, que,

os estudos necesarios –tres anos de lóxica e cinco de medicina⁶⁸, aos que seguía un ano de prácticas cun médico experto– e as probas que cumpría superar para o exercicio da profesión –un exame que había de ser xulgado por médicos formados na célebre escola salernitana– e da cirurxía –acreditación dos mestres salernitanos de ter estudado esa disciplina e de ter un bo coñecemento da anatomía humana–, ademais de delimitar as parcelas destes especialistas e dos preparadores de fármacos⁶⁹.

Aínda que parece non haber consenso sobre as orixes da escola médica en Salerno⁷⁰ nin sobre as dimensións dun posible carácter institucional da mesma, a estratéxica posición da cidade no mar Mediterráneo axudou, senón na súa xénese, alomenos si no seu desenvolvemento abríndoa a influencias culturais múltiples⁷¹. Se ben as primeiras

ademais de establecer o seu corpus nos cinco volumes que forman a monumental *Collectio Salernitana* (Napoli, Filiate-Sebezio, 1852-1859; reimpresión: Bologna, Forni, 1967), redactou unha *Storia documentata della Scuola Medica Salernitana* (Napoli, Stabilimento Tipografico di Gaetano Nobile, 1875; reimpresión Napoli, D'Auria, 2002). Ás valiosas contribucións do médico napolitano sumáronse despois os estudos do filósofo xermano Paul Oskar Kristeller recollidos en *Studi sulla Scuola medica Salernitana*, Napoli, Istituto italiano per gli studi filosofici, 1986. Os traballos dun e outro atenden as dúas vertentes dese destacado fenómeno cultural que tivo lugar na cidade mediterránea, de xeito que, en palabras de Jacquart (2008: x), «dans l'historiographie relative à la médecine salernitaine il y a “le côté de chez De Renzi” et “le côté de Kristeller”, l'un plus tourné vers la médecine pratique, l'autre vers la théorie et la philosophie naturelle». O asunto deu orixe a unha nutrida bibliografía, de entre a que foron manexados os traballos de De Martino (1988a), Gallo (2008), García Ballester (1994), Lauriello (2005), Oldoni (1987, 1988, 2008), Pasca (1988), Pazzini (1967), Piscitello (2002), Pioreschi (2003: 204 ss.), Torroncelli (1985-1986) e Vitolo (2007, 2008). Ademais, para os datos que aquí se proporcionan sobre a historia e periodización da célebre escola foron de axuda as completas panorámicas que permiten trazar os estudos incluídos en <[HTTP://www.scuolamedicasalernitana.it](http://www.scuolamedicasalernitana.it)> [consultas realizadas o 16/11/2004] ou a contribución de Giovanni Monstra, «La cultura medica nell'età di Federico II» (en <[HTTP://www.estovest.net/tradizione/medicmedev.html](http://www.estovest.net/tradizione/medicmedev.html)> [data de consulta: 16/11/2004]).

68 Sobre a relación da medicina coa física e, en particular, coa filosofía natural, vid. García Ballester (1992) ou Morpurgo (1990, 1994b), que destaca as influencias foráneas, sobre todo francesas, no pensamento médico de Salerno e apunta para os mestres Bartolomeo e Mauro a posible dependencia dunha escola parisiense.

69 Sobre as lexislacións relativas á saúde nas *Constitutiones* de Federico II, vid. Powell (1978) e Zecchino (2002, 2010).

70 Unha coñecida lenda sitúa o nacemento da escola salernitana como resultado do encontro casual de catro médicos, Adela, Helinus, Pontus e Salernus, representantes das culturas árabe, hebrea, grega e latina respectivamente. A idea que subxace neste relato é a de que na medicina salernitana catro «civiltà diverse, portatrici di elementi culturali specifici e autonomi, sono messe in relazione tra loro grazie al ruolo decisivo del Mediterraneo» (cfr. Musi, 2006: 41), de xeito que a Escola se converte nunha boa mostra do «sincretismo mediterraneo» descrito por Aurelio Musi (2006: 40-46). Porén, algúns investigadores relacionan a orixe da escola coa actividade médica desenvolvida en Velia, unha pequena cidade do Cilento italiano fundada polos gregos no século VI a. C., onde debeu de existir unha tradición de curandeiros vencellados a unha divindade solar, os *iotramantes ouliadas* (os fillos de Apolo Oulios), á que pertencía Parménides. Para unha revisión deste asunto vid. Nutton (1971).

71 No conxunto das prósperas cidades da Italia meridional (entre as que se atopaban tamén Nápoles, Bari ou Amalfi), esta pequena vila, fundada como colonia romana no século III a. C. e convertida en 1076 na capital do ducado unificado de Puglia e Calabria, reunía características varias que a convertían nun lugar apto para o asentamento da escola médica. Salerno foi un distinguido centro de produción agrícola e comercial

referencias documentais sobre a actividade médica na cidade mediterránea remontan ao século IX, foi entre os séculos XI e XIII cando a escola tivo o seu momento de esplendor, iniciándose na centuria seguinte, co auxe das universidades, unha progresiva decadencia que dará como resultado o seu peche cando Gioacchino Murat, co *Decreto organico per l'istruzione pubblica* do 29 de novembro de 1811, decide outorgar exclusivamente á universidade de Nápoles a potestade de conceder títulos de medicina. Malia que nun primeiro momento a escola non se desvincula da medicina monástica exercida durante séculos⁷² –segundo revela a procedencia eclesiástica dalgúns dos autores responsables da produción científica do século XI (como Garioponto ou Alfano)⁷³–, a partir do século XII, e tras disposicións como as establecidas nos concilios de Clermont (1130) ou de Tours (1163), que prohibían aos monxes o exercicio da medicina, a escola convértese definitivamente nunha institución laica que desempeñou un papel crucial na lexitimación da medicina e da cirurxía como disciplinas científicas. Neste sentido son sumamente ilustrativos os termos en que Alfano, bispo de Salerno entre 1058 e 1085, loa o esplendor médico da vila mediterránea: «Tum medicinali tantum florebat in arte, / posset ut hic nullus languor habere locum» (*apud* Bloch, 1986, I: 97). Malia a prudencia coa que debe ser valorado un comentario que podería obedecer ao desexo do bispo salernitano de ensalzar os seus escritos médicos, Monica Green (2009: 24-25) advirte que

c'era più di un briciolo di verità nel vanto di Alfano, poichè già prima degli inizi dell'XI secolo Salerno aveva conquistato una reputazione capace di varcare le

desde o século VIII e entrou na rede do comercio marítimo grazas á construción do seu porto no século XI. Un repaso polos distintos aspectos que fixeron de Salerno o lugar idóneo para o desenvolvemento da medicina pode verse en Amarotta (1992) ou Green (2009: 15-24).

72 Na Baixa Idade Media o estudo e o exercicio da medicina lévase a cabo nos conventos. A abadía de Montecassino, fundada por Benedicto de Nursia no ano 529 e situada na Campania italiana a uns 120 kms. de Salerno, converteuse no principal centro do estudo da medicina e farmacoloxía entre os séculos IX e XI, grazas, sobre todo, ao papel desempeñado por Constantino o Africano. Ao respecto da importancia de Montecassino na transmisión do saber médico vid., entre outros, Adacher (1987), Bloch (1986) e Pioreschi (2003: 188-204). Sobre a relación da medicina monástica da abadía beneditina e a orixe da escola salernitana, vid. a revisión crítica que do asunto se ofrece en Ventura (2008: 93-95).

73 O *Liber confratrum* da catedral de San Mateo de Salerno refírese a Garioponto como *subdiaconus, clericus* e *presbyter*, á vez que menciona a Alfano como *subdiaconus* (*apud* Glaze, 2008: 156, n. 15). Ao primeiro –documentado, aínda que escasamente, a mediados do século XI– atribúese o *Passionarius*: transmitido por máis de 65 manuscritos que se sitúan entre os séculos XI e XV, este tratado sobre a descrición e cura das enfermidades estaba presidido por un carácter práctico e polo desexo de facilitar a consulta dos posibles destinatarios; a tal fin obedece a disposición dos contidos e a adopción do esquema *a capite ad calcem* na organización dos mesmos; a temperá difusión do *Passionarius* e as citas de que foi obxecto nas obras doutras personalidades salernitanas non fan máis que incidir na autoridade de Garioponto e na importancia do seu manual na formación médica. Para todos os aspectos relacionados con este autor vid. Glaze (2005, 2008). Ademais de traducir do grego ao latín o *De natura hominis* de Nemesio de Emesa, Alfano (1015 – 1085) redactou dúas obras, o *De quattuor humoribus* e o *De pulsibus*, que evidencian a influencia da tradición médica clásica ao considerar a enfermidade como resultado dun desequilibrio humoral e ao incidir na importancia das pulsacións na diagnose e terapia das doenzas. Sobre Alfano vid. Bertini (2010).

Alpi circa l'eccellenza dei suoi professionisti. Una simile reputazione si sarebbe ulteriormente accresciuta nei due secoli successivi, allorché gli stessi fattori che avevano fatto di Salerno un importante centro politico e commerciale contribuirono a renderla uno snodo centrale nella circolazione di credenze mediche e di prodotti farmaceutici nel bacino del Mediterraneo. Queste stesse caratteristiche valsero al sostegno di una popolazione sufficientemente ricca da onorare i servizi offerti da medici professionisti sempre più sofisticati.

Os piares fundamentais do saber médico da escola son as tradicións greco-romana –representada polos tratados de Hipócrates (460 – ca. 370 a. C.) e Galeno (131 – 202)⁷⁴– e árabe –coa recuperación da filosofía aristotélica levada a cabo por Avicena (980 – 1037)⁷⁵–. A *Civitas Hippocratica* tivo, en efecto, un papel determinante na difusión da cultura médica antiga e árabe⁷⁶ –esta última, sobre todo, a partir do século XI con Constantino o Africano (1015 – 1087), que chega mesmo a atribuírse algunhas das obras que traduce⁷⁷–, como evidencia un método de ensinanza que tiña a súa base na

74 Como se sabe, Hipócrates, fundador da escola médica de Cos, estableceu os principios sobre os que asentaba o galenismo, que consideraba a existencia na natureza de catro calidades (quente, seco, frío e húmido) que dan lugar no corpo humano a outros tantos humores (sangue, bilis amarela, bilis negra e flema) –que á súa vez equivalen aos catro elementos (aire, fogo, terra e auga)–, do desequilibrio dos cales eran resultado as enfermidades. Da nutrida bibliografía existente sobre Hipócrates, vid. Jouanna (1992). Para o pensamento do médico de Pérgamo e as etapas da súa formación vid., p. ex, García Ballester (1972). Sobre a recepción e revisión dos principios galénicos na Idade Media e a repercusión dos mesmos na produción científica, vid. Corradini Bozzi (2001: 166-169; 2002: 10-13; 2004: 16-19; 2009: 439-441).

75 O filósofo persa Avicena foi autor dunha obra, o *Canon de medicina* (*al Qānūn fi t-tibb*), na que sistematiza o saber de Hipócrates e Galeno e os principios filosóficos de Aristóteles, como ben comenta Drzen Grmek (1967: 8): «Il fondamento del *Canone* furono la dottrina della patologia umorale di Ippocrate e la filosofia di Aristotele. La miniera più importante del materiale costruttivo erano i libri di Galeno». Sobre a influencia do médico de Pérgamo en Avicena vid. Jacquart (2003). O *Canon* forma parte da vasta actividade de tradución levada a cabo en Toledo por Xerardo de Cremona (1114 – 1187), quen adaptou, ademais, tratados árabes de medicina (como o *Liber ad Almansorem* de Razés, o manual de cirurxía de Albucasis ou a obra de Serapión) e algunhas obras de Galeno. Sobre os textos médicos traducidos por Xerardo de Cremona, vid. Jacquart (1989, 1990a) ou Jacquart –Micheau (1990: 147-153).

76 Como é coñecido, os árabes traduciron as principais obras do saber médico grego que completaron cos seus propios coñecementos orixinando unha produción que foi transmitida a Occidente a través de traducións latinas (realizadas directamente desde o grego ou a partir de versións árabes). Para a transmisión dos coñecementos médicos gregos aos mundos latino e árabe, para a importancia da actividade tradutora nestes procesos e no enriquecemento do léxico médico vid., p. ex., Baader (1970, 1971), García Bravo (2004), Jacquart (1990b) ou Jacquart –Micheau (1990). Sobre a importancia da medicina clásica e da árabe (e hebrea) nos fundamentos científicos da escola salernitana, vid. Davico (2008) ou Touwaide (2008).

77 O papel de Constantino, autor do *De gradibus* (tamén chamado *De simplice medicamine*), foi crucial na introdución da medicina árabe en Occidente cando, convertido ao cristianismo, ingresa na abadía beneditina de Montecassino na segunda metade do século XI grazas ao mecenadego exercido por Alfano. Loado por Pedro Diácono como «orientis et occidentis magister, novusque effulgens Hippocrates», Constantino traduciu ao latín numerosas obras gregas ou de autores árabes influídos pola medicina grega: da produción do Africano poden lembrarse, entre outros, o *Pantegni* –que é a versión do *Liber regalis*, a *summa* médica de Alī ibn al-Abbās al-Magūsī–, as adaptacións das obras do médico Ishaq al-Isra'ili (coñecido como Isaac

lectura e comentario dos textos reunidos baixo o título de *Articella*. Con este nome coñecía-se unha colección que foi utilizada en Salerno como manual escolar e que serviu de base do ensino nas principais facultades de medicina europeas ata o século XV (París, Montpellier, Viena...). Deste conxunto formaba parte a *Isagoge* (ou *Introdución á Ars Parva* de Galeno) de Hunayn ibn Ishāq (809 – 873) –coñecido no mundo latino como Johannitius–, que foi traducida por Constantino o Africano, grazas ao cal entraron tamén na colección, a partir dunha versión árabe, os *Aphorismi* de Hipócrates, autor que contribuíu na formación da *Articella* coa incorporación dos seus *Prognostica*. A compilación completábase con dous textos que poñían o acento na importancia do diagnóstico médico, o *De urinis* de Theophilus Protospatharius e o *De pulsibus* de Philaretus, e co engadido, a mediados do século XII, da *Tegni* de Galeno⁷⁸ –un sumario do sistema médico que foi presumiblemente introducido na antoloxía salernitana a partir dunha versión latina de discutible atribución ao Africano–. Necesidades pedagóxicas motivaron sucesivas ampliacións do corpus co *De regimine acutorum morborum* de Hipócrates, co *Viaticum*, con obras de Isaac Iudaeus ou cos comentarios de Galeno aos textos hipocráticos⁷⁹.

O exercicio da medicina en Salerno caracterizábase por unha orientación práctica, que se apoiaba na observación dos enfermos e na diagnose e curación das doenzas⁸⁰. Esa vertente maniféstase tamén na literatura científica que produciu e que revela uns intereses moi variados⁸¹, centrados en campos como a cirurxía, a anatomía, a oftal-

Iudaeus) ou o *Viaticum* –que é unha tradución do manual de Ibn al-Gazzār que incluía en sete libros as nocións fundamentais de medicina que debían coñecer os viaxeiros ou aqueles que non eran médicos–. Sobre a importancia do Africano e o seu método de traballo vid., entre outros moitos, Bloch (1986, I: 99-110, 127-134), De Martino (1988b), Gabrielli (1967), Jacquart – Micheau (1990: 87-129), Martín Ferreira (1996), Montero Cartelle (1983, 1987, 1990), Montero Cartelle – Herrero Ingelmo (1998-1999). Sobre as analoxías e diferenzas entre a actividade desenvolvida por Constantino o Africano en Salerno e Xerardo de Cremona en Toledo, vid. Montero Cartelle (2005). Para a avaliación do peso exercido pola ciencia árabe e, en particular, por Constantino o Africano na medicina (e farmacoloxía) salernitana, vid. Ventura (2008, 2009: 8-11, 30-33).

78 O engadido desta *Ars medica* de Galeno na *Articella* determinou que un mestre salernitano de nome Bartholomaeus, autor dunha *Practica*, comentase o texto en dúas versións, das que a máis reducida semella unha primeira edición da outra. Archimathaeus, probablemente contemporáneo de Bartholomaeus, comentou tamén a *Articella* (en particular a *Isagoge*, os *Aphorismi* e os *Prognostica*). Vid. Wallis (2007, 2008).

79 Rica información ao respecto ofrece O'Boyle (1998).

80 Para as dimensións teórica e práctica da medicina en ámbito salernitano, vinculadas á recepción de Hipócrates e Galeno a través da actividade de Constantino o Africano e relacionadas coa inclusión da medicina na rama da filosofía identificada como *physica*, vid. Jacquart (1992). En Jacquart (2008), malia recoñecerse o carácter práctico dos escritos da escola, incídese na reivindicación pola redacción de textos de orientación teórica por parte dalgunhas voces.

81 A vasta produción de escritos relacionados co ámbito salernitano foi recollida nos anos 50 do século XIX polo médico napolitano Salvatore de Renzi nos cinco volumes que forman a súa monumental *Collectio Salernitana*, se ben este corpus debe reexaminarse á luz das contribucións incluídas nos volumes editados por Jacquart – Paravicini Bagliani (2007, 2008) e das recentes edicións de textos xerados no *milieu* salernita-

moloxía, a uroloxía ou a xinecoloxía⁸². A primeira disciplina adquire entidade propia na escola salernitana, grazas non só ás referidas disposicións de Federico nas *Constitutiones*, senón tamén á actividade levada a cabo por Ruggero Frugardo (segunda metade do século XII e inicios do XIII) e Rolando da Parma (mediados do século XIII)⁸³. O impulso concedido á cirurxía implicou tamén o doutras materias, como a anatomía –para o desenvolvemento da cal foi determinante a autorización de prácticas de autopsias (precisamente por parte de Federico II) e os estudos levados a cabo sobre animais (entre os que cómpre mencionar a *Anatomia Porci*, de principios do século XII

no, como é o caso do *Alphita* (cfr. García González, 2007), a versión ampliada do *Circa instans* (cfr. Ventura, 2009), o compendio coñecido como *Trotula* (cfr. Green, 2009), a *Flos Medicinae* (cfr. De Frutos González, 2010), o manual de cirurxía de Ruggero Frugardo (cfr. Lauriello, 2011), ás que se sumará a anunciada edición do *Passionarius* de Gariponto elaborada por Florence Eliza Glaze, nun proceso de revitalización dos estudos sobre a Escola que se está a experimentar nos últimos anos.

82 Estas –e outras– disciplinas tiveron continuidade noutros centros médicos do medievo. A escola de Montpellier, da que a primeira referencia á súa existencia data de 1137, manexou nos seus inicios os textos producidos ou utilizados no ámbito salernitano (algún dos cales foron traducidos do latín ao provenzal), mantivo a práctica de examinar cadáveres para o estudo de cuestións anatómicas e patolóxicas, e foi tamén un importante centro de produción científica, da que, sen deixar de mencionar a Arnau de Vilanova (1235 – 1315) –que, fortemente influído por Hipócrates e Galeno, desenvolveu a súa actividade en Montpellier a finais do século XIII–, poden destacarse a Roger Bacon –que a mediados do século XIII escribe unha obra, a *Practica*, ás veces tamén difundida como *Rogerina* (o que provocou a errada identificación co homónimo texto salernitano)–, Bernard de Gordon –autor do *Lilium medicine* (de principios do séc. XIV)– ou Guy de Chauliac –ao que se atribúe o *Inventarium sive Chirurgia Magna*, concluída en 1363–. Por outro lado, en Bologna destacaron os estudos de cirurxía, uroloxía ou anatomía, disciplinas nas que cómpre lembrar a Guillerme de Saliceto (1210 – 1277) e o seu discípulo Lanfranco de Milán, a Mondino de Liuzzi ou a Teodorico Borgognoni: Lanfranco de Milán (1250 – 1315) é autor da *Chirurgia magna* dedicada ao seu protector, Felipe IV de Francia, e da *Chirurgia parva*; Mondino de Liuzzi, destaca, a comezos do século XIV, a importancia das diseccións de cadáveres con fins didácticos na súa *Anathomia*; Teodorico Borgognoni –ademais dun manual de veterinaria con notables semellanzas co de Giordano Ruffo– escribiu unha *Chirurgia*, que tivo gran difusión en latín pero tamén en romance, ámbito este no que foi o catalán a lingua á que primeiro se adaptou, conservándose dúas traducións independentes e fragmentos dunha terceira. Sobre as adaptacións e a utilización de obras salernitanas en Montpellier vid. Corradini Bozzi (1997: 10, n. 13; 2001: 154 e ss.; 2009: 444, n. 18); para a actividade desenvolvida neste centro universitario e a súa relevancia na produción científica medieval en lingua catalá, véxase Cifuentes (2004). Sobre as versións catalás da *Chirurgia* de Teodorico e as doutros manuais desta disciplina vid. Cifuentes (1997: 13-14, n. 9; 2000 e 2006²: 127-137).

83 O primeiro foi autor dunha obra, *Practica Chirurgiae*, que, redactada ca. 1180, foi tamén coñecida como *Chirurgiae Magistri Rogerii* (segundo a compilación realizada polo seu discípulo, Guido d'Arezzo) ou como *Post mundi fabricam* (que son as palabras do seu incipit), e difundida co nome de *Rogerina*. Como resultado dun probable encontro de Ruggero con Rolando, que puido producirse en Parma ou en Bologna, o segundo utilizou o texto do primeiro para a redacción da súa *Chirurgia* (tamén coñecida nos ambientes académicos como *Rolandina*), de ca. 1240. Ambas as dúas obras foron obxecto de comentario nas *Glossulae super Chirurgiam Rogerii et Rolandi*. Vid., entre outros, Cifuentes (2006²: 125-127) ou Torroncelli (1985-1986). Estes textos foron utilizados como fontes nos libros III-VI, que, dedicados á cirurxía, se inclúen no anónimo poema salernitano *De secretis mulierum, de chirurgia et de modo medendi libri septem* transmitido nun manuscrito do século XIII (vid. De Frutos González, 2010: 21, n. 61). Sobre a cirurxía en ámbito salernitano vid. Lauriello (2003, 2011) e para a disciplina fóra dese espazo na Idade Media, vid. McVaugh (2006).

e atribuída a un médico salernitano de nome Cofón o Xoven)⁸⁴–, e a oftalmoloxía –na que destaca o breve tratado de cirurxía ocular de Benvenuto Grafeo, *Ars probata de egritudinibus oculorum*, do século XIII, con información sobre a anatomía do ollo e as enfermidades e remedios que lle afectaban–.

Cara á uroloxía amosouse tamén un destacado interese ao considerar que a análise dos ouriños podía ser de utilidade para diagnosticar e curar as enfermidades, aspecto do que trataban, p. ex., as *Regulae urinarum* e o *De urinis* de Mauro do século XII⁸⁵. No que atinxe á xinecoloxía destaca, pola súa singularidade⁸⁶, o conxunto textual coñecido como *Trotula*. Malia que os estudosos formularon hipóteses diversas no desexo de identificar a Trotula cun personaxe concreto, as investigacións de Monica Green (2009) apuntan nunha dirección distinta, a de que baixo esa denominación non hai que ver o nome dun autor senón o título dunha obra, ou máis ben dun grupo de textos (*Liber de sinthomatibus mulierum*, *De curis mulierum*, *De ornatu mulierum*) que trataban asuntos relativos á medicina da muller e que constitúen un «materiale medico che, quasi certamente, appartiene a più di un autore salernitano maschio» (cfr. Green, 2009: 4)⁸⁷. Aínda que eses manuais se difundiron de forma independente, a finais do século XII foron reunidos por un compilador anónimo baixo o título *Summa que dicitur «Trotula»* –creado a partir do nome ao que se atribuíu o *De curis mulierum* (unha curandeira de Salerno chamada Trota ou Trocta, autora tamén dunha *Practica*), xa que os outros dous eran anónimos– e tamén se transmitiron de forma conxunta en soporte impreso.

Por outro lado, na finalidade práctica da produción salernitana redundan as obras que conteñen recomendacións sobre a hixiene e a alimentación ou sobre a preparación de remedios medicinais (a base de elementos da natureza, fundamentalmente plantas e herbas). Así, o texto da escola que máis despunta é un manual de dietética redactado

84 Como é sabido, Galeno xa sabía da importancia da disección de animais para coñecer a anatomía humana, cuestión na que influíron, sen dúbida, as ensinanzas do seu mestre Satyro e os contactos cos estudosos alexandrinos (vid. García Ballester, 1972; Garolafo, 2009). Á *Anatomia porci* hai que sumar a *Demonstratio anatomica*, tamén do século XII e de autor descoñecido. Ambos os dous textos tiñan unha finalidade didáctica ao concibirse como «discorsi pubblici o lecture che accompagnavano la dissezione del maiale» (cfr. Martorelli Vico, 2008: 82). Aínda que as dúas obras pretendían fundamentar a anatomía humana a partir da do porco «secondo il metodo galenico dell'analogia strutturale, che trasferisce all'uomo i risultati dell'anatomia animale» (cfr. Martorelli Vico, 2008: 83), os conceptos anatómicos presentes nun e outro texto orientan a unha influencia dos escritos de Constantino o Africano na *Demonstratio*, mais ausente na *Anatomia porci*. Para máis detalles sobre este último vid. Corradini Bozzi (2006: 463-470).

85 Para unha biografía deste médico e mestre salernitano vid. Wallis (2005).

86 Singular se se ten en conta que «l'atteggiamento misogino [...] ha condizionato negativamente la trasmissione dell'opere dedicate alla donne e [...] spinse addirittura a cancellare o a sostituire ben determinate parti di testo» (cfr. Corradini Bozzi, 2001: 132).

87 Non obstante, sábese de mulleres que exerceron a medicina en Salerno e que escribiron obras sobre problemas que non se relacionaban exclusivamente coa xinecoloxía. Vid Boggi Cavallo (2008).

en versos leoninos, o coñecido como *Regimen Sanitatis Salernitanum* ou *Flos Medicinae Salerni*, obra de carácter práctico e divulgativo que foi obxecto dunha complexa transmisión manuscrita que o presenta non «come un testo unico, ma di lunghezza variabile» (cfr. Nicoud, 2007: 366)⁸⁸. O estudo das plantas e das súas propiedades medicinais deu orixe, así mesmo, a outras obras, entre as que destacan o *Antidotarius magnus*, o *Liber iste*, o *Antidotarium* de Nicolò Salernitano ou o célebre *Circa instans*⁸⁹. O primeiro, cuxa redacción adoita situarse a mediados do século XII, é un texto anónimo no que os remedios, ordenados alfabeticamente, difiren en número nos manuscritos que o transmiten, e que, en palabras de Maria Sofia Corradini Bozzi (1991: 34), «si pone come un modello di ricettario ugualmente capace di trasmettere alle raccolte medievali le nozioni apprese da modelli classici quali Plinio, Scribonio Largo (*Compositiones*), Marcelo empirico (*De medicamentis*), Galeno e da fonti arabe»⁹⁰. Como un conxunto de glosas ou comentarios ao *Antidotarius magnus* foi escrito o *Liber iste* (así chamado polas palabras iniciais da obra), que se atribúe a un autor salernitano de mediados do século XII, Mateo Plateario, e que foi copiado nun elevado número de manuscritos que reproducen dúas versións da obra, das que a máis completa pretende ser un comentario da que presenta unha estrutura máis sinxela⁹¹. Pola súa parte, o *Antidotarium Nicolai* é unha colección anónima de fórmulas médicas ou *medicamina composita* que, como consecuencia «du caractère “ouvert” et instable du texte» (cfr. Ausécache, 2007a: 64), foi tamén obxecto de modificacións na súa transmisión, gozou dunha ampla difusión (que tiña probablemente como destinatario un público especializado), se converteu nun dos textos fundamentais na facultade de medicina de Montpellier –e máis tarde de París– e deu orixe a traducións e comentarios⁹². Por

88 Engade a estudosa que «ad un nucleo “originale” di versi, sono stati aggiunti per adizioni successive nuovi materiali, forse anche riconducibile a proverbi e conoscenze popolari. Il titolo di *Flos medicinae*, spesso usato nelle edizioni e nei manoscritti, sottolinea questa idea di compilazione, di scelta più o meno ragionevole, in un insieme di testi ed autori» (cfr. Nicoud, 2007: 372). Xunto aos problemas de transmisión, o *Regimen sanitatis* presenta tamén outros relacionados coa súa datación e autoría, pois, se ben algúns elementos o asocian á escola salernitana, outros o vinculan a Arnau de Vilanova, unha das figuras máis sobresaíntes da escola médica de Montpellier. Unha revisión destas e outras cuestións pode verse agora en Nicoud (2007) e, sobre todo, en De Frutos González (2010). Para a relación do médico e filósofo catalán co *Regimen sanitatis* e outros textos sobre as virtudes das herbas vid. Corradini Bozzi (1991: 57-59); sobre a conexión desa obra con algunhas receitas provenzaís, vid. tamén Corradini Bozzi (2001: 163-165).

89 Para as conexións entre estes textos vid. Ventura (2009: 13-21, 40-44, 54-55).

90 Para a transmisión deste manual, ás veces atribuído a Constantino o Africano e redactado entre os séculos XI e XII, vid. Ausécache (2007a: 59-62).

91 Sobre os problemas suscitados pola identificación e autoría desta obra, sobre a vasta transmisión que a fixo chegar en códices que inclúen textos de carácter práctico producidos no ámbito salernitano e sobre as dúas redaccións que se poden identificar para ela, véxase Ausécache (2007a: 62-63) e, sobre todo, Ausécache (2007b).

92 Para esta obra vid. Ausécache (2007a: 63-66), Corradini Bozzi (2001: 133-141) e, sobre todo, Roberg (2002, 2007). Cifuentes (2006²: 113) menciona a referencia a unha tradución catalá, non conservada, nun inventario de 1240.

último, á segunda metade do século XII debe de remontar o *Liber de simplici medicina* –máis coñecido polas dúas primeiras palabras da súa carta introdutoria, *Circa instans*–: considerada anónima ou da autoría de Mateo Plateario, a obra ofrece detalles sobre as substancias medicinais ordenadas alfabeticamente e posúe unha complexa fisionomía derivada dunha transmisión manuscrita que, como sucedeu con algúns dos textos mencionados, deu lugar a versións ampliadas nas que se recoñece a influencia doutras coleccións farmacolóxicas salernitanas (como o *Liber iste* ou o *Antidotarium Nicolai*), ademais da de Dioscórides –en particular, a versión do *De materia medica* coñecida como *Dioscorides alphabeticus*– ou do *Macer floridus*⁹³.

93 O *Circa instans* tivo unha complexa transmisión que deu orixe a versións ampliadas, nas que se advirte a presenza de elementos resultantes da súa difusión fóra de Salerno. Sobre este complicado asunto, sobre o aínda aberto problema da autoría da obra e sobre a súa influencia noutros manuais, vid. agora Ventura (2007 e 2009).

2. Giordano Ruffo

2.1. Apuntamentos biográficos

Os aspectos da actividade cultural da corte federiciana anteriormente sintetizados poden contribuír a explicar a redacción do manual de Giordano Ruffo. En efecto, no desenvolvemento da veterinaria –que adquirirá entidade científica con certo retraso con respecto á medicina humana⁹⁴– probablemente desempeñou un papel importante a existencia da prestixiosa escola de Salerno, xa que poñía en relación as medicinas humana e animal⁹⁵. A este respecto sinala Domizia Trolli (1990a: 22):

Nonostante dunque il comprensibile generale silenzio dei trattati di medicina del tempo su questioni inerenti la patologia animale, era molto probabile che di fatto i medici salernitani possedessero al riguardo numerose nozioni. Ma anche a prescindere da questo, se si considerano le affinità esistenti tra la fisiologia umana e quella animale, è evidente che la veterinaria non avrebbe potuto trovare un terreno così favorevole come all'ombra di una scuola medica di tanto prestigio⁹⁶.

Escasa é a información proporcionada no *De medicina equorum* para trazar o perfil biográfico do seu autor. Os poucos datos veñen ofrecidos no prólogo e no *explicit* da obra:

ego Jordanus Ruffus de Calabria miles in marestalla quondam Friderici Secundi (<0.3>).

Hoc opus composuit Jordanus Ruffus de Calabria miles et familiaris Domini Friderici Imperatoris Secundi memoriae recolendae, qui instructus fuerat plene per eumdem Dominum de omnibus supradictis, et expertus etiam fuerat

94 Segundo Trolli (1990a: 15), a veterinaria «non ha mai goduto almeno fino all'avvento di Carlo Ruini [scil. séc. XVI], della considerazione del mondo accademico, pur gravitando ai suoi inizi nell'orbita di una grande università». Pola súa parte, Brunori Cianti – Cianti (1993: 65, 70, n. 50) lembran que non é ata o século XVIII cando a veterinaria adquire unha estrutura corporativística e académica.

95 A relación das medicinas humana e animal constitúe un lugar común nos manuais de veterinaria que se atopa xa no prólogo da *Digesta artis mulomedicinae* de Vexecio (séc. V). O autor latino, se ben considera que «el *ars veterinaria* debe ocupar el escalón inmediatamente inferior a la medicina humana» (cfr. Robles Gómez, 1999: 21-22), «llega a afirmar en este prólogo que la veterinaria supera a la medicina, ya que aquélla ofrece la salud a unos pacientes “mudos” y necesita mayor habilidad para descubrir las enfermedades de los animales» (p. 23, n. 50). Sobre a presenza deste *topos* en textos veterinarios medievais como resultado da influencia de Vexecio, vid. Aprile (2001: 59, n. 39; 2009: 374), coas oportunas referencias bibliográficas.

96 Neste sentido, Trolli lembra a importancia do coñecemento da fisioloxía animal para o estudo da anatomía humana, como mostran as xa mencionadas prácticas de diseccións de animais ou a redacción da *Anatomia Porci*.

postmodum probabiliter omnia in Marestalla equorum ejusdem Domini, cum quo fuit per magnum temporis spatium commoratus (<explicit>).

Como pode verse, o autor refire a súa pertenza á nobre familia dos Ruffo, de orixe calabresa⁹⁷, así como a súa estreita relación con Federico II, de quen se declara *miles* e *familiaris* e en cuxa corte desempeñaba o cargo de *miles in marestalla*⁹⁸. Foron precisamente os froitos da súa experiencia e reputación no coidado dos cabalos os que lle permitiron redactar unha obra que –explica– se decide a escribir a petición dun amigo (<0.5>). A partir destes detalles é difícil debuxar o retrato dun personaxe sobre o que, por outro lado, os poucos datos que a crítica ofrece non son sempre unanimemente aceptados, como consecuencia, en parte, da homonimia existente na documentación do momento. A máis actualizada e contrastada revisión dos elementos manexados polos estudosos para deseñar a biografía do autor do *De medicina equorum* débese a Antonio Montinaro (2009: 490-493), de quen se toma a información que se ofrece a seguir⁹⁹.

97 Sobre o significado do nome Ruffo e outras variantes do mesmo, vid. De Gregorio (1904: 371), Olrog Hedvall (1995: 1, 11), Prévot (1991: 3). A ese nome engadíase o localizador toponímico *de Calabria*, «verosimilmente per distinguire la famiglia stabilitasi in Calabria sia dal ceppo originario d'oltralpe che dai rami trasferitisi altrove, come quello inglese e l'altro coevamente presente in Sicilia. Tale denominazione [...] sarebbe stata mantenuta solo dal nucleo calabrese dei Ruffo». A cita, de G. Caridi (*La spada, la seta, la croce. I Ruffo di Calabria dal XIII al XIX secolo*, 1995), foi tomada *apud* Montinaro (2009: 491-492, n. 92).

98 Para Moulé (1899: 330-331), «*miles et familiaris* doivent être pris ici dans le sens de soldat et de serviteur de l'empereur Frédéric, et non dans celui de fonctionnaire et d'ami, comme l'ont interprété certains biographes, qui veulent faire de Ruffus un grand dignitaire de la couronne». Porén, a procedencia nobre de Giordano e o papel destacado que posuía na corte de Federico foron xa dados como certos por Molin (1818: vii) ao interpretar que «*militem in marestalla (idest equile) ministrum illum significare, quem Latini armigerum dicebant, Itali nunc scudieri appellant; Ruffumque, quum regalibus stabulis praeesset, munere functum esse iis temporibus valde honorifico*». O *marescal* era, como o seu propio étimo revela (xérm. *marshkalk*), o 'servo dos cabalos' (*marh*, 'cabalo' + *skalk* 'servinte') e, consecuentemente, o experto encargado do seu coidado. As referencias documentais evidencian que se trataba dun profesional de recoñecido prestixio nas cortes de nobres e reis e que as súas competencias non se limitaban ao exercicio de actividades prácticas, como a de ferrar o cabalo, senón tamén a tratar as enfermidades das bestas, polo que os *marescalci* posuían tamén coñecementos de veterinaria e, en definitiva, tiñan moita importancia nas escuderías. Por outro lado, a asimilación do *mariscalculus* a un grao militar podería explicar que o propio Giordano Ruffo se defina como *miles in marestalla*, pois, declarándose *miles* do emperador, é «uomo di guerra, oltre che di scienza» (cfr. Trolli, 1990a: 19). Para a procedencia social destes profesionais, os ámbitos nos que desenvolvían a súa actividade e as diversas funcións que realizaban vid., p. ex., Auliard (1997) ou Lignereux (2005); para o ámbito concreto da coroa de Aragón, vid. Cifuentes – Ferragud – García Ballester (1999) e Cifuentes (2002). Sobre as voces que identifican aos especialistas da medicina animal (centrada particularmente no cabalo), *mariscal*, *albeiter* ou *veterinario*, cfr. *supra* n. 4. Para algunhas representacións iconográficas nas que aparecen estes profesionais e unha caracterización dos mesmos vid. Brunori Cianti – Cianti (1993: 53-65).

99 Consultáronse, ademais, outras fontes, entre as que están as monografías de Brunori Cianti – Cianti (1993), Causati Vanni (1999 e 2005), Gaulin (1994), Moulé (1899: esp. 330-335), Poulle-Drieux (1966 e 1975), Trolli (1990a), ou os estudos introdutorios ás edicións do texto de Ruffo nas súas versións latina e romances (cfr. *infra* § II. 2.2).

As coordenadas cronolóxicas nas que se sitúa a Giordano Ruffo poden establecerse na primeira metade do século XIII. Aínda que hai diverxencias entre os investigadores no relativo á data e ao lugar do seu nacemento, que adoita situarse en Calabria nos comezos desa centuria¹⁰⁰, parece menos problemático concretar o momento da súa morte. Así, segundo se deduce das pasaxes da obra antes reproducidas, o autor debeu de escribir o seu libro cando xa non estaba na corte de Federico II, que morre o 13 de decembro de 1250 e a quen con el pretende honrar¹⁰¹. Este particular contribúe a ver como autor do *De medicina equorum* ao Giordano Ruffo que, xunto ao seu tío Pietro Ruffo, combate contra Manfredi e é capturado polas tropas do rei, que o encerran no cárcere, onde morre despois de febreiro de 1256¹⁰². Giordano Ruffo identificaríase, pois, como irmán de Folco –poeta da escola siciliana ao que se atribúe a canción *D'amor distretto vivo doloroso*– e, polo tanto, como fillo de Giovanni, que era o irmán menor do Pietro Ruffo que acaba de saír ao paso no episodio mencionado e que desempeñou importantes cargos ao servizo de Federico II, ata o extremo de que, xunto con Folco, firma o testamento do propio emperador¹⁰³. Os postos desempeñados por Pietro Ruffo na corte do rei –entre os que cómpre salientar o de *Magister et provisor super aratiis et marescallis Calabrie* (xaneiro de 1240) e o de *Imperialis Marescallae Magister* (que detentou entre finais de 1243 e inicios do ano seguinte)– puideron ser determinantes na iniciativa de escribir o manual de veterinaria por parte do seu sobriño Giordano Ruffo, individuo que aparece tamén na documentación da época como señor de Montecassino en 1239 e como señor de Valle di Crati¹⁰⁴.

Este é o Giordano Ruffo que mellor se podería identificar como responsable do tratado de veterinaria que nos ocupa¹⁰⁵. Non obstante, os poucos datos presentados non permi-

100 Véxanse en Montinaro (2009: 490 e n. 88) as hipóteses que sobre estes aspectos manexan os estudosos.

101 Por esta razón, Sarton (*apud* Zahlten, 1971: 22) fixara a data de morte de Federico como termo *post quem* para a de Giordano.

102 Sobre as circunstancias nas que tivo lugar, na data sinalada, o pasamento de Giordano Ruffo, que outros críticos sitúan dous ou tres anos antes, vid. a completa bibliografía recollida en Montinaro (2009: 492, n. 98).

103 A hipótese de que outro dos firmantes do testamento fose Giordano Ruffo foi xa presentada por Molin (1818: vii), que vía nese detalle unha evidencia máis da orixe nobre de Giordano e da súa importancia na corte siciliana, e é recollida en biografías posteriores xa desde Ercolani (1851: 342-343); cfr. tamén, p. ex., Brunori Cianti – Cianti (1993: 81), Olrog Hedvall (1995: 2), Roth (1928: 4 ss.), etc. Porén, este dato parece ser froito dunha errada interpretación do documento, como advertía Zahlten (1971: 21-23) e lembra tamén Trolli (1990a: 19), para quen se trata, en efecto, dunha noticia «sicuramente priva di fondamento [...] risalenti al Signorelli». Por outro lado, debe lembrarse que, fronte á identificación de Pietro e o seu sobriño Folco como os que firman o testamento, un sector da crítica, apoiándose no establecemento dunha árbore xenealóxica distinta da sucintamente presentada, considera que os personaxes en cuestión serían outros. Sobre todo isto vid. Montinaro (2009: 492, n. 97).

104 Estes cargos son mencionados, p. ex., por Poulle-Drieux (1966: 17) e Trolli (1990a: 18), pero son recoñecidos con anterioridade, e tamén con posterioridade, por outros críticos. Véxase en Montinaro (2009: 491 e n. 91) o repertorio bibliográfico oportuno.

105 Vid. Gaulin (1994: 425-426), Trolli (1990a: 18-19), Zahlten (1971: 20-23).

ten debuxar con total nitidez os contornos biográficos do autor do *De medicina equorum*, pois algúns críticos recoñecen que na xenealoxía dos Ruffo houbo outros personaxes co nome de Giordano, circunstancia que, ademais de complicar o establecemento dos lazos que relacionan os distintos membros da familia (entre eles, os arriba mencionados Pietro e Folco), obriga a reconsiderar a identidade de quen escribiu a célebre *mascalcia*¹⁰⁶.

2.2. *De medicina equorum*¹⁰⁷

A morte de Federico II constitúe o termo *post quem* para a datación do tratado de Giordano Ruffo, como xa se explica no inaugural estudo de Girolamo Molin (1818: VIII):

Ruffum suam scripsisse operam demortuo jam Friderico nemini dubium est, quum id ex iis verbis apertissime pateat, quae in proemio leguntur: *Miles et familiaris quondam F. Imp.* Non defuere qui hujusmodi opus ipsi tribuerint Imperatori.

Así pois, a redacción do *De medicina equorum* debeu de realizarse entre 1250 –ano en que falece Federico II– e 1256 –data proposta para o pasamento do seu *miles in marestalla*–. Porén, con ser a presentada a hipótese comunmente aceptada, a determinación do momento en que se escribiu o manual non goza de común consenso entre os investigadores: en opinión de Zahlten (1971: 21), «main datiert es in die Zeit zwischen 1250 und 1254»¹⁰⁸; para M. Steinschneider (*apud* Montinaro, 2009: 493, n.

106 En liñas xerais, estoutras propostas –que teñen repercusións na identificación dos firmantes do testamento de Federico (cfr. *supra* n. 103)– pasan por considerar no comezo da árbore xenealóxica ben a un Giordano Ruffo –que sería avó do que presentamos, e autor do tratado–, ben a un Pietro Ruffo, que tivo tres fillos, un dos cales foi o Giordano Ruffo que escribiu o *De medicina equorum*. Maiores detalles sobre o problema da xenealoxía dos Ruffo poden verse na rica síntese de Montinaro (2009: 491, n. 93; 492, n. 97).

107 A obra carece de título definitivo, mais a crítica refírese a el como *De medicina equorum* ou *Hippiatria*, difusión e fortuna dos mesmos que «probabilmente si deve alla circostanza che esse siano utilizzate in Molin, 1818» (cfr. Montinaro, 2009: 489, n. 85). Para os títulos cos que se coñece a obra de Ruffo, cfr. Gaulin (1994: 426, n. 10): «Si rilevano tra altri titoli: *Mariscalcia equorum* (Parigi, Bibl. Naz., Lat. 2477), *Liber de curis equorum* (Città del Vaticano, Bibl. Vat., Vat. Lat. 5331), *Cyrurgia equorum* (Bologna, Bibl. Univ., 2764) ma mai –che io sappia– il titolo *De medicina equorum* pur tuttavia riportato da Molin». Na opinión dun certo sector da investigación, a Ruffo atribúeselle outro tratado de veterinaria dedicado á *sanità de' buoi et de bufali*. Esta hipótese asenta na transmisión dese texto nun códice, o ms. 273 da Biblioteca Comunale Classense de Ravenna, que inclúe tamén unha tradución do *De medicina equorum* (ff. 91-135v), ambos os dous reproducidos pola mesma man a comezos do século XVI. Unha revisión deste asunto pode verse agora en Montinaro (2009: 494-495), para quen a atribución a Giordano da primeira obra puido resultar do valor de *auctoritas* que posuía como autor da segunda, asignándoselle tamén a outra para dar homoxeneidade a todo o códice; conclúe, en fin, Montinaro que «l'inserimento della falsa attribuzione a Ruffo del primo trattato sia stata una sua [scil. do copista] personale iniziativa tesa a dare uniformità al prodotto che andava realizzando, a meno che non si debba ipotizzare che l'errore fosse già nell'antigrafo» (p. 495).

108 Estas datas están tamén na biografía de Ruffo elaborada por F. Ferry-Hue para o *Dictionnaire des lettres françaises. Le Moyen Age*, 1992, pp. 544-545. O dato foi tomado *apud* Montinaro (2009: 493, n. 100).

100), a redacción puido producirse entre 1250 e 1260; para Yvonne Olrog Hedvall (1995: 6), en fin, o texto foi escrito antes de que finase Federico, «verso la metà del sec. XIII (tra il 1240 e il 1250) e divulgato, probabilmente, dopo la morte di Federico II (1250)». A posibilidade de que Giordano Ruffo iniciase a elaboración do seu libro con anterioridade ao citado ano é suxerida por outros críticos como Lieselotte Klein, para quen en 1242 estaría rematado un primeiro borrador do tratado, ao que, tras varias revisións, Ruffo daría a forma definitiva despois da morte do emperador. Malia as diferentes datas presentadas por uns e outros investigadores, o ano do pasamento do soberano sae sempre como punto de referencia para marcar o inicio ou a continuación da redacción do *De medicina equorum*, polo que, en definitiva, con Domizia Trolli (1990a: 23-24), pode considerarse que a obra «fu scritta, o almeno conclusa, dopo la morte di Federico II» e que, concretamente, puido redactarse no período de rivalidade de Giordano con Manfredi –o que, por outro lado, segundo a estudosa, faría posible que Ruffo coñecese o tratado de veterinaria de Hierocles, traducido do grego ao latín por Bartolomeo da Messina na corte de Manfredi–.

Tamén se presentan dúbidas ao respecto da lingua na que foi escrito o texto. Algúns dos que se ocuparon do asunto pensan que Giordano redactou a súa obra en vulgar siciliano. A hipótese foi establecida no século XIX por Charles Frédéric Heusinger ou Pietro Delprato (cfr. Heusinger, 1853, I: 40; Delprato – Barbieri, 1867, II: 31)¹⁰⁹. Ao respecto da controvertida cuestión da lingua na que foi escrito o texto orixinal algúns críticos ofrecen, en cambio, argumentos que contribúen a dar como máis verosímil a hipótese de que Giordano redactase a obra en latín. Sobre este particular –ao respecto do cal xa se manifestara Molin, para quen «verum pro certo habendum est eum lingua latina, etsi barbara et illorum temporum propria, scripsisse (cfr. Molin, 1818: XIII)–, Alberto Vårvaro (1987: 87) argumenta que, malia o uso do siciliano en certos ámbitos culturais, a lingua latina era a empregada no campo da ciencia¹¹⁰ e a que outorgaba aos textos escritos nela un carácter internacional¹¹¹. Entre as dúas posturas sitúase Yvonne Olrog Hedvall, que presenta a hipótese de que o calabrés redactou o manual en dúas

109 Esta é a hipótese que recolle Domínguez Fontela: «Según noticias adquiridas por el Sr. Sanz Egaña el primitivo MS. fué probablemente escrito en siciliano, después traducido al latín» (cfr. DF10: 262).

110 «La scelta del volgare per la produzione lirica è importantissima, [...], ma nulla permette di pensare che si estenda oltre questo specifico dominio; per i suoi [scil. de Federico II] interessi scientifici, di quella scienza pratica, legata alla vita nobile, che interessava anche altri signori, Federico userà il latino e così fa Giordano Ruffo di Calabria, [...]. In sede legislativa o amministrativa non abbiamo traccia di uso del volgare» (cfr. Vårvaro, 1987: 87).

111 En opinión de Vårvaro (2004a: 249-253), a elección do latín supoñía unha «fortissima riduzione del numero e un comparabile restringimento dell'ambito di distribuzione sociale dei potenziali lettori» e garantía «all'opera l'accesso potenziale a un ampio pubblico internazionale»; en cambio, o vulgar «garantisce l'accessibilità per tutto, o comunque gran parte, il pubblico locale [...], ma esclude dall'universalità, limita nello spazio» (p. 250).

versións diferentes, unha latina e outra romance (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 6, 58). Porén, este argumento semella pouco verosímil a Marcello Aprile –para quen «l'ipotesi di un'opera concepita in volgare, tradotta poi in latino e rivolgarizzata ancora altre volte è così antieconomica» (cfr. Aprile, 1999: 376)¹¹²– e tamén a Patrizia Arquint –que, ademais dos motivos socio-culturais xa apuntados, valora o carácter máis compacto e estruturado que presenta o texto latino fronte aos testemuños en lingua vulgar¹¹³–. En definitiva, os especialistas que tratan de determinar a lingua na que Ruffo escribiu o seu tratado ofrecen opinións enfrontadas que asentan na oposición latín / romance, se ben parece haber un maior consenso na defensa dunha redacción latina do orixinal¹¹⁴; citando a Jean-Louis Gaulin (1994: 426), pode concluírse ao respecto que:

Come il trattato di falconeria redatto da Federico II, il libro di Ruffo fu prima scritto in latino, poi tradotto in volgare. L'uso della lingua latina [...] si spiega probabilmente con la frequentazione della corte di Federico II dove essa era considerata come il veicolo normale della scienza¹¹⁵.

As investigacións sobre o *De medicina equorum* tampouco son precisas nin definitivas no que se refire ás fontes manexadas polo seu autor¹¹⁶. Ao igual que sucede no *De arte venandi cum avibus* de Federico II¹¹⁷, a experiencia desempeña un papel de gran importancia na redacción do texto, como o mesmo Ruffo declara no inicio e no fin da obra:

112 Sobre a posibilidade de que un texto latino fose traducido a unha lingua vulgar para volver a ser vertida ao latín, o estudoso italiano declara que esta non é máis que «una semplice ipotesi teorica», «un'operazione [...] antieconomica» (cfr. Aprile, 2001: 51).

113 Segundo a estudosa, «il testo latino mostra una forte compattezza, sia nelle attestazioni primarie che nelle secondarie; è, di regola, sintatticamente più strutturato e stilisticamente più complesso e spesso più disteso (e talvolta più sensato) che nei testimoni volgari; nei testimoni volgari si trovano con frequenza varianti classificabili come difetti di traduzione dal latino etc.» (cfr. Arquint, 2006-2007: 14).

114 Para as particularidades da lingua latina de Ruffo cfr. Gaulin (1994: 428-429).

115 Cfr. Gualdo (1998a: 136): «è molto improbabile che l'originale fosse in siciliano. Federico II "incoraggiava l'uso del volgare" [...] ma il latino fu la lingua che egli stesso scelse per il proprio trattato di falconeria e nella quale furono realizzate le traduzioni di molti testi scientifici orientali».

116 Sandro Bertelli (2009: 391), seguindo as indicacións de Gaulin (1994: 427-429), apunta que «risalire ai modelli o alle fonti utilizzate da Giordano rappresenta un'operazione non facile, anzi al contrario, piuttosto ardua, poiché il testo è stato scritto in prima persona mettendo in rilievo la lunga esperienza acquisita dall'autore nelle scuderie imperiali e omettendo qualsiasi riferimento ad eventuali modelli». De igual forma, para Antonio Montinaro (2009: 495), «sulle fonti del *De medicina equorum* si hanno ancora scarse informazioni e si registrano opinioni discordanti, spesso inconciliabili, fra gli studiosi, risultando impossibile –soprattutto perchè nessuno adduce riscontri testuali– avanzare una proposta affidabile». Maria Anna Causati Vanni (2005: 130), malia poñer un posible coñecemento por parte de Ruffo dos autores gregos, dos *Hippiatrica* bizantinos, da obra de Vexecio e dos textos árabes, conclúe a súa información sobre as fontes utilizadas polo calabrés afirmando que «tutta la sua scienza si fonda sull'apporto federiciano e sulla propria applicazione continua, sulla riflessione acuta e precisa, su quanto egli tocca con mano attraverso la personale esperienza ed osservazione». En fin, Marcello Aprile (2009: 394) expón que «gli esordi della mascalcia sono avvolti nel mistero, proprio perchè non è chiaro il rapporto del più importante dei trattati medievali, quello di Giordano Ruffo [...], con le sue fonti».

117 Vid. Paulus – Van Den Abele (2000: 37-38).

quaedam de ipso equo juxta opinionem meam et mei ingenii parvitatem disposui compilare: [...], recto ordine ponam quod expertus sum (<0.2> – <0.3>)¹¹⁸.

Como se ve, o autor presenta o seu como un traballo orixinal que se apoia na observación e na práctica que posuía na materia tratada. Recorrer á experiencia non carece de importancia nunha época na que se instaura unha aproximación empírica aos fenómenos da natureza (cfr. *supra*, § I. 1). Con todo, diversos investigadores veñen apuntando algunhas das posibles fontes manexadas polo autor para dar forma ao *De medicina equorum*, porque, malia que Ruffo non fai referencia a ningunha obra, o recurso ás *auctoritates* parece inevitable nunha época como a medieval¹¹⁹: se, desde o pioneiro estudo de Molin (1818: VIII-XIII), algúns críticos poñen o acento no peso exercido en Giordano polos tratados árabes de veterinaria, outros fan fincapé nun posible coñecemento de Vexecio por parte do calabrés, non descartan a influencia neste da *Mulomedicina Chironis*, mencionan como fonte os textos bizantinos de hipiatría (entre os que se atopa Hierocles, posiblemente coñecido a través da tradución latina de Bartolomeo da Messina), e algúns, como Zahlten (1971), chegan mesmo a percibir analoxías entre o texto do calabrés e o *De arte venandi cum avibus*¹²⁰.

Sen pretender aquí máis que un sucinto e sintético percorrido pola historia da veterinaria, debe lembrarse que a obra de Giordano Ruffo non xurde *ex nihilo*, senón que ten ás súas costas unha longa tradición de escritos de hipoloxía e hipiatría que lle abonaron o terreo¹²¹.

118 Son abundantes no texto as alusións á experiencia do autor nalgúns dos asuntos que trata, en particular no que se refire ás recomendacións terapéuticas: cfr. *fui multoties experientia doctus* (<3.74>), *expertus fui* (<15.3>), *sum expertus* (<19.5>), *expertus sum* (<45.6>), *subscriptam experientiam bene doctus* (<45.8>), *experientia doctus* (<56.17>), *expertus etiam fuerat* (<explicit>).

119 «La science médiévale est toujours un compromis entre une tradition, placée sous l'autorité, l'auctoritas, des auteurs antiques, et une innovation qui s'établit surtout sur des bases spéculatives. La médecine vétérinaire n'échappe pas à ce processus. [...] la "science du cheval" hérite aussi d'une tradition antique, celle des hippiatres grecs et arabes (à compter principalement du XIIIe siècle) et celle des encyclopédistes latins, tels Plin^e l'Ancien. Elle est donc un compromis, bien souvent, entre la pratique des maréchaux et un savoir purement livresque» (cfr. Prévot – Ribémont, 1994: 16).

120 Unha síntese das diferentes propostas pode verse agora en Bertelli (2009: 391-393), Gaulin (1994: 427-428) ou Montinaro (2009: 495-496). Vid. *supra*, n. 116.

121 Para a historia da veterinaria vid. Aprile (2001, 2009), Brunori Cianti – Cianti (1993: 75-80), Delprato – Barbieri (1867), Ercolani (1851), Guintard (2005), Leclainche (1982), Moulé (1898-1900), Prévot – Ribémont (1994: 321-335). Para o período medieval en particular, vid. Poulle-Drieux (1966, 1994), Prévot (1992), Trolli (1990a) ou Voisenet (2005). O século XIX constitúe un momento de particular interese para a historia da veterinaria, mais, ao respecto da calidade científica destes manuais sobre a disciplina, cfr. a seguinte valoración global de Aprile (2001: 49-50): «Sul piano della semplice storia della disciplina disponiamo di una serie di lavori anche molto ponderosi ma realizzati con l'impiego di dati quasi sempre incontrollabili e non di rado manifestamente falsi, il che impide di fidarsi delle informazioni che pure essi offrono con larghezza. Oltre ai lavori degli eruditi otto-novecenteschi, il primo strumento effettivamente utilizzabile è il volume curato da Poulle-Drieux (1966), che [...] presenta un capitolo di apertura in cui si raccolgono, per ogni autore considerato e in forma estremamente sobria, i dati disponibile. [...] ad esso si

A veterinaria ten as súas orixes en épocas remotas que cabe situar no momento en que, no período neolítico, se leva a cabo a domesticación dos animais por parte do ser humano. Malia a documentación que civilizacións como a exipcia ou a mesopotámica ofrecen ao respecto¹²², os primeiros escritos referidos aos coidados do cabalo sitúanse na antigüidade grecolatina. Comezou nese contexto unha produción que, ligada ás circunstancias sociais e culturais de cada momento, vai primar o cabalo, «à cause de l'importance économique, stratégique, militaire et culturelle du cheval dans l'Antiquité» (cfr. Gitton-Ripoll, 2003: 30). A estrutura militar grega foi determinante na formación dos hipíatras e na redacción por parte de Simón de Atenas (séc. V a. C.) da primeira obra dedicada ao cabalo –do que apenas se conserva un fragmento–, ao que seguiu o tratado de equitación do ateniense Xenofonte do século IV a. C., que, con todo, non se ocupa das patoloxías dos équidos¹²³.

Na civilización romana, a importancia da actividade agrícola determinou que as primeiras contribucións sobre o estudo dos animais (o cabalo entre estes) viñesen ofrecidas en manuais de agronomía¹²⁴, como o do político Varrón (séc. I a. C.), o de Columela (séc. I)¹²⁵ ou o de Paladio (finais do séc. IV – inicios do séc. V)¹²⁶. É só no período impe-

aggiunge, per quanto riguarda in particolare l'Italia, il volume della Trolli (1990a), [...]. Si tratta dello strumento di orientamento più utile in nostro possesso in questo momento».

122 Da civilización exipcia debe ser lembrado o papiro veterinario de Kahun de ca. 1900 a. C.; da mesopotámica, as normas relativas aos «médicos dos animais» que se inclúen no código de Hamurabi de ca. 1700 a. C. Para os testemuños con información veterinaria na civilización exipcia vid. Marganne (2007).

123 Non se debe deixar á marxe, claro está, a *Historia animalium* de Aristóteles do século IV a. C., que contén datos (de forma especial nos libros V, 14; VI, 18, 22-24; VIII, 8, 24-25), aínda que non moi desenvolto, sobre os coidados que necesitaban os animais, as enfermidades dos cabalos e os seus síntomas e, en menor medida, sobre as terapias. A difusión de Aristóteles viuse favorecida na Idade Media, como xa se indicou (cfr. § I. 1), grazas ao labor realizado por Avicena, Xerardo de Cremona e Miguel Scotto. Unha visión global dos aspectos tratados por Aristóteles sobre os animais e, en particular, sobre o cabalo pode verse en Prévot – Ribémont (1994: 325).

124 Neste ámbito debe lembrarse a Magón de Cartago, do século III a. C., que foi autor dun tratado de agricultura, formado por 28 libros, ao que o mundo greco-romano accedeu a través de traducións e que influíu na literatura agrícola posterior (Varrón e Columela).

125 Como se apuntou *supra* (cfr. n. 4), foi este autor, na súa obra *De re rustica*, quen utiliza por vez primeira o adxectivo *veterinarius* substantivado para referirse ao profesional da veterinaria. *Veterinarius* fórmase sobre o adxectivo *veterinus*, termo utilizado para designar os animais de tiro ou carga (que uns relacionan co verbo *veho*, outros co adxectivo *vetus*, e que para outros é de orixe hebrea). O mundo latino coñeceu tamén a través de Vexecio o vocábulo *mulomedicus*, de significado transparente, 'médico dos mulos', que designaba, polo xeral, a un profesional de baixo nivel social e cultural, e sobre cuxo significado non deixa de resultar orientativo que Giovanni Brancati na tradución da obra do xurista latino adapte ese vocábulo como *menescalco* (cfr. Aprile, 2009: 326-327). Ademais da información proporcionada na n. 4 sobre estas denominacións, vid., entre outros, Adams (1992, 1995: esp. 51-65), McCabe (2007: 109, n. 30) ou Juan Lorenzo, «Del veterinario al albéitar: algunas contribuciones del mundo clásico a la *medicina ueterinaria*» en <[HTTP://ourworld.compuserve.com/homepages/Academia_Veterinaria/news35.htm](http://ourworld.compuserve.com/homepages/Academia_Veterinaria/news35.htm)> [consulta realizada o 25/2/2005].

126 Vid. Adams (1995: 66 e ss.) para a atención prestada aos animais por autores clásicos non especiali-

rial cando, percibida a importancia do cabalo no exército, se traducen e imitan os tratados gregos de hipiatría e se escriben manuais especificamente dedicados a ese animal:

En el mundo romano, el caballo fue creciendo en aprecio y utilidad durante la etapa imperial, sobre todo como pieza básica del *cursus publicus* o Postas Imperiales, pero no había sido suficientemente explotado para el ejército, en el que la caballería seguía siendo un elemento auxiliar y secundario al lado de la sólida infantería. En el siglo IV d. C. se relevó con mayor claridad que nunca la debilidad de las legiones frente a los ejércitos bárbaros, compuestos exclusivamente de rápidos jinetes (cfr. Robles Gómez, 1999: 23-34)¹²⁷.

A *Mulomedicina Chironis* (séc. IV) é unha reelaboración de textos técnicos gregos dedicados aos solípedes que foi concibida como un manual de carácter práctico con reflexións sobre a diagnose e a terapia das enfermidades. Tamén a obra de Pelagonio, do século IV, da que se conservan catro testemuños e que se inspira en Apsirto (transmitido nos *Hippiatrica*, para os que cfr. *infra*)¹²⁸, está dedicada de forma exclusiva ao cabalo. Pero foi, sen dúbida, Publio Flavio Vexecio (450 – 510) o autor destinado a ter unha maior difusión, favorecida, sen dúbida, pola presentación da súa como unha compilación ou «*summa* de los saberes veterinarios alcanzados por la cultura grecorromana» (cfr. Robles Gómez, 1999: 7)¹²⁹. A obra do xurista latino, á que un dos máis antigos copistas dá o título *Digesta artis mulomedicinalis*, consta de catro libros, dos que os tres primeiros tratan cuestións de hipiatría e hipoloxía (fronte ao cuarto e últi-

zados, así como para un repaso bibliográfico sobre o particular. Sobre a veterinaria e os cabalos en Roma vid. Toynbee (1973: esp. 167-199, 301-343). Referencias de interese para o estudo da veterinaria no mundo greco-romano poden atoparse tamén en Gitton-Ripoll (2003: 21-22 e n. 9, 10).

127 Comenta, en efecto, Stavros Lazaris (2007: 89) que «pour comprendre l'accélération des changements dans l'armée, il faut prendre en considération de la dangereuse situation de l'Empire au IV siècle. [...] La légion romaine avait créé un immense empire, mais elle s'avérait impuissante devant les attaques des guerriers des steppes. Fondamentalement liés au cheval, ceux-ci n'ont jamais cessé d'améliorer leurs techniques d'équitation et de combat monté, leur armement et leur protection ainsi que celle de leur monture. Aussi les avantages tactiques de la légion soint-ils peu à peu inversés en faveur de la cavalerie, obligeant à une reconversion rapide et profonde du système militaire romain». Igualmente, Valérie Gitton-Ripoll (2003: 21) comenta que «le IVème siècle ap. J.-C. a connu une grande floraison de traités techniques vétérinaires latins».

128 Non hai que esquecer que parte da obra de Pelagonio foi traducida ao grego no século VI e conservada nos *Hippiatrica*, o que provocou que o autor fose considerado grego por un sector da crítica especializada. Unha síntese da transmisión destas obras e a organización interna da materia pode verse en Adams (1995: 12-13, 15), Aprile (2001: 51-52) e Aprile (2009: 333-335). En opinión do estudoso italiano, a *Mulomedicina Chironis* e a *Ars veterinaria* de Pelagonio poden derivar dunha fonte común, dun «precedente trattato sulle malattie dei cavalli oggi perduto ma certamente esistito, scritto qualche tempo dopo Columella» (cfr. Aprile, 2009: 334).

129 O carácter compilador da obra, malia restarlle orixinalidade, contribuíu na súa fortuna, en tanto que «gli utilizzatori di Vegecio si trovavano, in un colpo solo e in una veste linguistica attenta e decorosa, tutto il sapere contemporaneo greco-romano sull'argomento raccolto in un solo volume di summa ben congegnata, concepita per la classe elevata» (cfr. Aprile, 2009: 336-337).

mo que, de carácter autónomo, se centra nos bois¹³⁰): a *Mulomedicina* de Vexecio, da que a tradición manuscrita fixo chegar dúas versións diferentes (unha máis ampliada cá outra)¹³¹, foi proxectada como un manual que, presidido pola *utilitas* e o didactismo, segue os modelos da medicina humana (á que podería remitir a disposición das doenzas no libro II seguindo a orde *de capite ad calcem*¹³²) e pretende solventar os erros e carencias dos manuais precedentes (a *Mulomedicina Chironis* ou as obras de Pelagonio ou Columela), co obxecto de prestixiar a veterinaria e concederlle a categoría de *scientia*¹³³.

A contribución do mundo antigo á medicina dos cabalos complétase cos *Hippiatrica*, unha compilación de textos gregos que se insire nunha tradición que se inicia ca. o século IV noutras áreas de coñecemento, e que consistía en reunir con finalidades prácticas fragmentos de distintos autores organizados por temas¹³⁴. Ademais de textos anónimos, o autor máis importante do conxunto é o soldado e veterinario Apsirto, de cuxa obra, redactada en forma epistolar, depende a doutros incorporados aos *Hippiatrica*, que recollen tamén fragmentos de Anatolio, Eumelo de Thebas, Hierocles, Hipócrates (que non debe identificarse co célebre médico de Cos) e Theomnesto. As obras destes autores, que poden datarse entre os séculos III e V, circularon probablemente de forma independente ata ser incorporadas á compilación, o que debeu producirse «à la Antiquité tardive, plutôt qu'à une date médiévale» (cfr. McCabe, 2007: 105). Dese conxunto existen varias redaccións¹³⁵, das que a identificada como *M* (transmitida polo ms.

130 Este cuarto libro da obra de Vexecio, *De curis boum epitoma*, que probablemente circulou de forma autónoma antes de ser incluído na colección, «debe essere considerata un'opera a sé stante, composta da Vegezio quando ancora non aveva terminato la stesura dei *Digesta* per venire incontro alle richieste di amici e parenti alle prese con una grave epidemia diffusasi fra i bovini» (cfr. Ortoleva, 2007: 136, n. 13).

131 Fronte á *Mulomedicina Chironis* e Pelagonio, que careceron de difusión no medievo, Vexecio gozou dunha ampla transmisión tanto en latín como en italiano, lingua á que, partindo dunha versión compendiada, foi traducido no século XV por Giovanni Brancati. Para a tradición manuscrita de Vexecio e a súa divulgación en romance, véxase Aprile (2001: 52-53; 2009: 336-343), con nutrida bibliografía ao respecto, e sobre a súa influencia nos tratados medievais de veterinaria (en particular no do florentino Dino Dini, de mediados do século XIV), vid. Trolli (1990b).

132 Vexecio só vai alterar esta disposición establecida como canónica ao comezar o seu tratado coa exposición das enfermidades contaxiosas. Esta modificación vén motivada, en opinión de Marie-Thérèse Cam, polo feito de que «en ouvrant le traité d'hippiatrie par les pires des maladies, qui provoquent des catastrophes, Vegèce répond sans doute aux besoins urgents des propriétaires, mais il introduit aussi d'emblée le lecteur au cœur d'une "mise en scène" dramatique où la contagion occupe le devant de la scène et n'est plus considérée comme phénomène exceptionnel» (cfr. Cam, 2009a: 40).

133 Para a concepción, estrutura e organización da obra por parte de Vexecio vid. Cam (2009a) ou Robles Gómez (1999: 21-31).

134 Sobre a tradición da que forman parte os *Hippiatrica* bizantinos, vid. McCabe (2007: 106-107). Sobre a estrutura e disposición dos contidos na colección explica a estudosa: «La structure est simple: sous chaque rubrique [...] suivent des extraits classés dans un ordre alphabétique, selon le nom de chaque auteur, suivant la première lettre seulement selon l'habitude antique» (cfr. McCabe, 2007: 105).

135 Unha das ramas da transmisión, a coñecida como *B*, está relacionada co *scriptorium* do emperador

Parisinus Graecus 2322)¹³⁶ é a que máis parece aproximarse á compilación primitiva e a que, polo tanto, «represents the oldest know stage of the *Collection*, nearest to the hypothetical archetype» (cfr. Doyen-Higuet, 1984: 115)¹³⁷.

Receptores do saber da Antigüidade, os árabes desenvolveron a disciplina na Idade Media¹³⁸ e contribuíron á súa difusión en Occidente, de xeito que, con Veronika Weidenhöfer (2007: 159), pode afirmarse que «the Arabian literature was attributed a prominent role in the conservation and transmission of the knowledge about ancient horse medicine»¹³⁹. Non só se comentaron, estudaron e traduciron as obras antigas, senón que a cultura árabe enriqueceu tamén a veterinaria con contribucións orixinais como a recentemente analisada *Kitāb al-furūsiya wa-l-bayṭara* da segunda metade do século IX¹⁴⁰, na que se observa a influencia de Theomnesto, precisamente traducido ao árabe a mediados da mesma centuria, e doutros textos de hipiatría¹⁴¹. A obra de ibn al-Ḥizām exerceu un notable influxo na produción árabe sobre a materia, constatándose o seu manexo como fonte no *Kitāb al-filāḥa* do sevillano ibn al-ʿAwwām, da segunda metade do século XII¹⁴², ou na obra do veterinario exipcio Abū Bakr ibn al-Munḍir, do primeiro tercio do século XIV¹⁴³.

bizantino Constantino VII, da primeira metade do século X. Sobre as distintas versións da colección e as modificacións que se foron producindo na súa transmisión, así como sobre a cronoloxía dos autores que constitúen este corpus, vid. Doyen-Higuet (1981b, 1984), Lazaris (2007) ou McCabe (2007).

136 Sobre esta vid., en particular, McCabe (2009).

137 Os textos dos hipiatras bizantinos tiveron difusión na Idade Media: a Bartolomeo de Messina vén atribuída unha tradución latina de Hierocles levada a cabo na corte de Manfredi (entre 1258 e 1266) e tamén adaptada ao italiano. Por outro lado, por encargo de Carlo I d'Angiò o hebreo Mosè de Palermo versiona, ca. 1277, probablemente a través dunha tradución árabe intermedia, a obra do veterinario Hipócrates. Vid. agora Aprile (2001: 53-54; 2009: 343-344, 348, 362-363).

138 Para os datos que sobre os équidos proporciona a tradición enciclopédica medieval –da que é pioneiro Isidoro de Sevilla (560 – 636) e que se nutre das ensinanzas dos autores greco-latinos co fin de atesourar os coñecementos que debía posuír a aristocracia– vid., p. ex., a información que se ofrece en Prévot – Ribémont (1994: 255-298).

139 Cfr. igualmente a valoración de Goebel – Heide (2009: 293): «The Arabic literature on equitation, hippology and veterinary medicine increased between the 5th and 15th centuries AD».

140 Sobre a organización da materia veterinaria na obra vid. Goebel – Heide (2009: 294-296) e Weidenhöfer (2007).

141 Citando a Weidenhöfer (2007: 159), «the hippiatry of Theomnestos [...] was possibly translated by Ḥunain ibn Ishāq into Arabic in the first half of the ninth century AD». As relacións entre a tradución árabe de Theomnesto, conservada en dous mss., e o *Kitāb al-furūsiya wa-l-bayṭara* –cuxo autor, ibn al-Ḥizām, debeu de manexar tamén unha compilación de textos gregos anterior á conservada nos *Hippiatrica*– poden verse en Goebel – Heide (2009: 296-305).

142 É un tratado de agricultura que dedica unha parte importante aos cabalos e, en particular, ás enfermidades que padecen e ás terapias para tratalas. Sobre as obras árabes de veterinaria, entre elas o célebre *Naceri*, de Abou Bekr ibn Bekr, de inicios do século XIV, vid. tamén as sínteses de Leclainche (1982: 182-183), Prévot – Ribémont (1994: 332-333) ou Trolli (1990a: 22-23).

143 Para estas conexións vid. Goebel – Heide (2009: 306-307).

Ao respecto dunha posible repercusión de ibn aḥī Hizām –e en xeral dos textos árabes sobre os cabalos– no Occidente medieval, Veronika Weidenhöfer (2007: 166) conclúe que, fronte ao que sucedeu coa medicina humana, «we are unable to detect an influence of Arabian veterinary texts on European medieval hippiatrics». Porén, Domizia Trolli –malia recoñecer a dificultade de individualizar os modelos de Ruffo «sia per la complessiva uniformità di questi trattati [*scil.* os gregos, os latinos e os árabes], che si differenziano minimamente tra di loro, sia per il suo [*scil.* de Ruffo] ostinato sforzo di presentare la sua opera come frutto di esperienza diretta e personale» (cfr. Trolli, 1990a: 24)–, argumenta que a estrutura do manual latino, formado por dúas grandes seccións –unha dedicada á hipoloxía e outra a cuestións máis especificamente veterinarias–, apunta a textos árabes como os que máis posibilidades teñen de ser os modelos do *De medicina equorum*:

l'ippologia [...] fu largamente coltivata dagli Arabi, che ne fecero addirittura una disciplina autonoma, riservandole interi trattati, mentre fu quasi ignorata dai trattatisti latini e greci [...]. [...] nella seconda parte del trattato, in quella, cioè, dedicata alla veterinaria vera e propria [...] la differenza più rilevanti che esiste fra i latini e i greci da un lato e gli arabi dall'altro consiste nella maggiore preoccupazione dei primi per le malattie interne e, al contrario, nella prevalente attenzione degli altri alle affezioni esterne, e specialmente a quelle che colpiscono gli arti. La mascalcia di Ruffo si trova per l'appunto nella seconda situazione (cfr. Trolli, 1990a: 25)¹⁴⁴.

En efecto, na obra do mariscal de Federico II a materia organízase en dúas partes, das que esa segunda, a que se ocupa de hipiatria, é a máis desenvolvida e a que constitúe o seu núcleo esencial. O autor do *De medicina equorum* especifica no prólogo o contido e a disposición da materia da obra, que enuncia do seguinte xeito:

Unde dicendum est primo de creatione et nativitate equi; secundo de captione et domatione ipsius; tertio de custodia et doctrina; quarto de cognitione pulcritudinis corporis, membrorum et factionum illius; quinto de infirmitatibus ejusdem tam naturalibus quam accidentalibus; sexto de medicinis ac remediis contra infirmitates praedictas valentibus (<0.6> – <0.11>).

Ruffo segue a estrutura anunciada para os catro primeiros argumentos presentados, de xeito que no capítulo inicial se ocupa da concepción e nacemento do animal (<1.0> – <1.15>); no segundo, da doma (<2.0> – <2.11>); no terceiro, daquelas cuestións relacionadas cos coidados que precisa o cabalo e que atinxen á hixiene e alimentación, así como á arte de ferrar (<3.21> – <3.34>) e aos tipos de

144 Vid. tamén as valoracións de, p. ex., Aprile (2001: 56; 2009: 353), Benedetti (2006: 302) ou Bertelli (2009: 393). Vid. Lignereux (2005) para a relación da veterinaria en Sicilia coa presenza da cultura árabe.

freos (<3.56> – <3.81>); e, finalmente, no cuarto, das características externas que debe posuír un bo cabalo, seguindo a orde *de capite ad calcem* (<4.0> – <4.8>). A presentación da materia dos capítulos quinto e sexto difire, porén, da exposta no prólogo, en tanto que ambos os dous argumentos (a descrición das enfermidades e as *medicinae ac remedia* para a súa curación¹⁴⁵) non se artellan de forma autónoma senón que orixinan unha sección de grandes proporcións que, dedicada de forma exclusiva á hipiatría, posúe unha microestrutura particular. Deste xeito, o *De medicina equorum* distribúe os contidos en dúas seccións, unha «ippologica, che si sofferma sull'aspetto esteriore del cavallo, descrivendone i requisiti estetici, prescrive le norme comportamentali da applicarsi nella doma del puledro, nella cura quotidiana del cavallo, nella ferratura e nella frenatura; raccomanda i tempi e i modi dell'accoppiamento, ecc.; e una più propriamente medica, che, ripetendo uno schema costante, a una rapida elencazione dei sintomi della malattia fa seguire la descrizione di una o più ricette per la preparazione di farmaci galenici e, dove sia necessario, la prescrizione di altre metodologie terapeutiche» (cfr. Trolli 1990a: 13)¹⁴⁶.

O segundo bloque adquire unhas proporcións tales que representa «il nucleo essenziale, sostanziale dell'opera di Giordano, che assume così i connotati di un vero e proprio trattato di medicina veterinaria (di ippiatría)» (cfr. Bertelli, 2009: 293)¹⁴⁷. Aínda que a transmisión do manual (tanto en latín como en romance) non se presenta uniforme na organización do contido, este sector é presentado por un índice (desprazado nalgúns testemuños ao inicio da obra) no que se enumeran os capítulos que o constitúen e que se dedican ás enfermidades do animal. Cada un deses capítulos está constituído por dúas partes (que algúns exemplares tratan de forma conxunta sen indicar a transición dunha á outra): na primeira, anunciada pola correspondente rúbrica, infórmase da localización, a sintomatoloxía, a etioloxía e a denominación da doenza; na segunda, presidida tamén pola rúbrica co título *Remedium contra* ou *Cura*, recóllense as indicacións oportunas para restituír a saúde do animal (priorizando as terapias nas

145 Debe lembrarse que os fundamentos da veterinaria eran os mesmos sobre os que asentaba a medicina humana, isto é, o galenismo e a filosofía natural aristotélica (as calidades, os elementos, os humores...). A comunidade de presupostos doctrinais da medicina humana e animal determinou, como é loxico, que a análise das patoloxías e algunhas receitas se aplicasen indistintamente nun e outro ámbito. Ao respecto lembra Morpurgo (2004: 265) que «la medicina era, già nel secolo XIII, una scienza che trovava spesso le sue applicazioni anche nell'arte veterinaria».

146 Para a estrutura interna e o contido dos capítulos que forman as dúas grandes seccións da obra de Giordano, vid. tamén Aprile (2001: 64), Ercolani (1851: 345-346), Gaulin (1994: 429-432) ou Montinaro (2009: 501-502, 507).

147 Cfr. igualmente Gaulin (1994: 429), para quen este segundo bloque, no que se reúne o contido anunciado por Ruffo como parte dos capítulos quinto e sexto da súa obra, é «l'essenziale del testo (circa l'85% del totale). L'opera è dunque prima di tutto un trattato di medicina veterinaria (ippiatría): l'esposizione delle regole di allevamento appare secondaria, e più marginale ancora la descrizione del cavallo».

que se inclúen os *simplices* medicinais e deixando de lado os elementos máxicos e supersticiosos)¹⁴⁸.

O interese de Ruffo é o cabalo nobre, aquel que é signo de distinción social das clases elevadas, como, unha vez máis, anuncia no seu aclaratorio prólogo:

nullum animal sit equo nobilius, eo quod per ipsum principes, magnates et milites a minoribus separantur, et quia nisi ipso mediante dominus inter privatos et alios decenter discerni non posset: idcirco ad commoditatem illorum, qui equis assidue coutuntur, ipsorum specialiter, qui ad honorem militarem et bellorum assiduam probitatem nobiliori animo delectantur, quaedam de ipso equo juxta opinionem meam et mei ingenii parvitatem disposui compilare (<0.0> – <0.2>).

Giordano centra a súa atención nun cabalo cuxa nobreza «corrisponde nella sostanza a quella di coloro che lo utilizzano. Insomma, l'animale che Giordano Ruffo di Calabria conosce [...] è chiaramente un mezzo di distinzione sociale» (cfr. Bertelli, 2009: 394)¹⁴⁹. Son, polo tanto, os que se serven deste animal «nobre», os *principes, magnates et milites*, os principais destinatarios da obra, e máis concretamente os que *assidue coutuntur*. A *utilitas* e o carácter práctico deste pioneiro manual de veterinaria do Occidente medieval foron, sen ningunha dúbida, os aspectos que lle aseguraron unha fortuna sen precedentes que se traduce no elevado número de manuscritos que a transmiten, na súa rápida vernacularización, na súa presenza nos catálogos das bibliotecas dos nobres¹⁵⁰, así como na incontestable influencia que exerceu, segundo xa se apuntou no capítulo introdutorio, nos manuais aos que abriu o camiño. Afirmacións do tipo «la *Marescalcia* fu un'autorità incontestata per molti secoli» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 7), «Giordano Ruffo [...] rappresenta il capostipite di tutti i trattati di veterinaria volgare» (cfr. Aprile, 2009: 351), «cette oeuvre eut une grande influence au cours des siècles suivants» (cfr. Prévot – Ribémont, 1994: 338), «Ruffo è considerato un'autorità a cui rifarsi per tutto il Medio Evo» (cfr. Aprile, 2009: 353), «el tractat *De medicina equorum* [...] fu l'obra que marcà la

148 Como ben sinala Aprile (2001: 64), hai unha serie de fórmulas esterotipadas que se utilizan para ligar ou presentar os contidos en cada unha das seccións e que orixinan unha rede semántica que singulariza este tipo de textos. Sobre este pormenor vid. Avenzoa (2004).

149 Así o expresa igualmente Gaulin (1994: 430): «Questo “bel cavalo” capace di portare un cavaliere pesantemente equipaggiato è il solo che interessi Ruffo, che non menziona mai il cavallo da tiro o da lavoro [...]. Questo libro tratta dunque del cavallo nobile, [...] Questa nobiltà del cavallo [...] è quella di coloro che lo utilizzano. L'animale che Ruffo sa allevare e curare è un mezzo di distinzione sociale». Este parece ser un *topos* de antigas raíces que está xa, p. ex., en Vexecio, a quen non se lle escapa que «es timbre de gloria poseer excelentes caballos» (cfr. Robles Gómez, 1999: 80). Sobre este particular vid. Brunori Cianti – Cianti (1993: 23-33): «il binomio cavallo / nobiltà legasse sia il rango di chi se ne serviva che de la bestia stessa» (p. 23).

150 «Scritto per “principi, magnati e cavalieri”, questo libro è molto spesso presenti negli inventari delle biblioteche principesche dei secoli XIV e XV, come quelle degli Estense a Ferrara o quella del duca di Savoia a Châmbéry» (cfr. Gaulin, 1994: 433).

renovació de la medicina dels cavalls medieval, amb una gran influència posterior» (cfr. Cifuentes – Ferragud – García Ballester, 1999: 88), e tantas outras, non fan senón facer fincapé na importancia dun texto que constitúe, en fin, «la nascita della trattatistica veterinaria medievale, rappresentando il primo importante punto di riferimento nell'ambito dei trattati di ippatria e di ippologia» (cfr. Montinaro, 2009: 489-490)¹⁵¹.

O *De medicina equorum* foi obxecto dunha ampla difusión manuscrita tanto en latín como en romance, que non fai máis que redundar na rápida e rica divulgación do «primo libro d'arte veterinaria del Medioevo» e «anche il più largamente diffuso» (cfr. Gaulin, 1994: 433). O repertorio de testemuños que transmiten o texto, ás veces en códices homoxéneos que inclúen outras obras de contido veterinario¹⁵², non é aínda definitivo, fluctuando duns estudosos a outros, que, ás veces, chegan mesmo a identificar erroneamente o *De medicina equorum* nalgúns manuscritos¹⁵³. Ao respecto, e a partir dos resultados achegados por Bernini – Frassanito (1995-1996), Riccardo Gualdo (1998a: 136) comenta o seguinte:

i manoscritti latini e volgari del trattato di Ruffo censiti [...] ammontano a 162; ma certo molti ne giacciono ancora nascosti in biblioteche e archivi –non solo europei– come anonimi, attribuiti ad autori diversi o all'interno di codici miscellanei trascurati da schedature spesso approssimative.

Preséntanse a seguir os elementos fundamentais para reconstruír a tradición coñecida da obra de Giordano Ruffo tanto en latín como en cada unha das linguas romances ás que se adaptou¹⁵⁴:

151 Sobre o valor da obra de Giordano Ruffo comenta Gaulin (1994: 424) que «in un tempo nel quale il sapere dei marescalchi apparteneva tutto alla cultura orale, questo libro diede il segnale di rinnovamento per un genere letterario che non era più stato illustrato in Occidente dall'antichità con la celebre opera di Vegezio» e que Ruffo tivo o valor de «introdurre il sapere veterinario nella sfera nobile della cultura scritta» (p. 425). Para algunhas obras italianas que manexaron a do calabrés como unha das fontes, reproducindo ás veces a súa información en forma case de plaxio, vid. os datos que se ofreceron na *Introducción* (cfr. *supra* pp. 16-18).

152 Así, p. ex., o texto de Ruffo é copiado de forma conxunta con Vexecio no ms. lat. 7.24 da Biblioteca Marciana de Venecia do século XIII; xunto á versión italiana da obra do xurista latino, no ms. 788 da Wellcome Library of Medicine de Londres, da segunda metade do século XV; xunto á tradución de Hierocles realizada por Bartolomeo da Messina, no ms. 2934 da Biblioteca Riccardiana de Florencia, dos séculos XIV-XV; xunto ao tratado de Lorenzo Rusio, nos mss. Palat. 1327 da Biblioteca Apostólica Vaticana (do séc. XV), 6. 314. I. 215, Cl. Lat. VII-31 da Biblioteca Marciana de Venecia (do séc. XVI) ou no ms. 5407 da Nationalbibliothek de Viena; xunto a outros manuais de veterinaria, no ms. A 1585 da Biblioteca dell'Archiginnasio de Bologna ou no ms. 3. 204. I. 146, Cl. Lat. VII-29 da Biblioteca Marciana de Venecia, etc. Os datos foron extraídos de Aprile (2009: 338, 345, 356, 357, 358, 359, 379).

153 Así, p. ex., foi equivocadamente atribuído a Ruffo o texto italiano que se conserva no códice A. 1591 da Biblioteca Comunale dell'Archiginnasio de Bologna, que é en realidade de Mosè da Palermo; ou o que figura no códice VIII. D. 67 da Biblioteca Nacional de Nápoles, que forma parte da tradición de Lorenzo Rusio. A constatación da incorrecta atribución a Giordano do texto que figura neses mss. está en Aprile (2009: 362, 366).

154 Para os testemuños que conservan o texto en latín e en italiano, vid. o actualizado repertorio de Aprile

- a) O texto latino do *De medicina equorum* foi impreso en 1489 (cfr. Poulle-Drieux, 1966: 41; Aprile, 2009: 357), se ben a súa maior transmisión se realizou en máis de 60 manuscritos. Porén, «non esiste una vera e propria edizione critica del trattato che abbia tentato la ricostruzione della sua forma originaria» (cfr. Aprile, 2009: 352). En efecto, a única edición da que se dispón é a clásica de Girolamo Molin de comezos do século XIX (cfr. Molin, 1818), realizada unicamente a partir da versión contida no códice do século XIII, conservado na Biblioteca Marciana de Venecia baixo a cota 1. 210 .I. 139, Cl. Lat. VII. 24 (= 3677), ff. 54-71¹⁵⁵. Malia as innegables deficiencias que presenta, esta edición constitúe a única vía de acceso ao texto latino do calabrés e desempeña, polo de agora, o que pode considerarse o *textus receptus* da obra de Ruffo¹⁵⁶. A Robert Roth (1928) débese unha tradución alemá dun manuscrito latino «non identificato e mancante dei capitoli iniziali» (cfr. Arquint, 2006-2007: 495, n. 3)¹⁵⁷.
- b) Unha versión de Ruffo ao siciliano consérvase nos ff. 8-41 dun manuscrito do século XIV, na actualidade en mans privadas (Lanza di Trabia)¹⁵⁸. Segundo concluíu Gioacomo de Gregorio (1904), a tradución foi realizada por Johannes de Cruyllis –«Acumenza lu libru di la Maniscalchia di li caualli di lu Magnificu Misser Johanni de Cruyllis» (cfr. De Gregorio, 1905: 569)– e o copista encargado de reproducila en 1368 nese exemplar foi Bartolomeo

(2009: 355-361), que recolle «oltre 150 testimoni manoscritti» (p. 355), 62 en latín e 89 en italiano, aos que hai que sumar o ms. Vat. lat. 10001, no que se inclúe a adaptación realizada por Cola de Jennaro (vid. Montinaro, 2009). Para a tradición, manuscrita e impresa, latina e romance, do *De medicina equorum* vid. tamén Fischer (1980: 155, n. 5), Heusinger (1853: 39-43), Klein (1969: 224-234), Montinaro (2009: 497-498), Moulé (1899: 330-335), Poulle-Drieux (1966: 17-21), Prévot (1991: 11-20), Roth (1928: 65-67), Russo (1962: 38-53) ou Trolli (1990a: 171-172).

155 A comparación da edición de Molin co manuscrito referido leva a pensar que o estudoso manexou, alomenos, outro testemuño (debo e agradezo este dato a Patrizia Arquint). Aínda que o texto latino só pode ser consultado a partir da edición de Girolamo Molin (1818) –reproducida en Causati Vanni (1999)–, Brigitte Prévot (1991) permite coñecer algunhas lecturas doutros testemuños da obra latina, particularmente as dos mss. *E* (Paris, Bibl. Nat. lat. 2477) e *F* (Paris, Bibl. Nat. lat. 5503).

156 Da urxencia dunha edición do texto latino que supere a única existente dan conta reiteradamente os especialistas: Gaulin (1994: 424, n. 1) refire que «poco accessibile, non del tutto affidabile e realizzata sulla base di un solo manoscritto [...], quest'edizione [*scil.* a de Molin] meriterebbe di essere rifatta»; Montinaro (2009: 499, n. 127) comenta que «questa edizione non ha il valore di edizione critica»; Bertelli (2009: 389, n. 1) describe o traballo de Molin como «uno strumento [...] poco affidabile, tra l'altro realizzato sulla base di un solo ms., il Marciano Lat. VII. 24 (= 3677)».

157 Cfr. tamén a valoración de Trolli (1990a: 56) da investigación de Roth como «filologicamente inattendibile e inoltre incompleta, perché mancante dei primi sette capitoli».

158 Este manuscrito foi identificado co códice Harley 3535 da British Library de Londres por Poulle-Drieux (1966: 18), para quen o índice do mesmo foi tamén transmitido polo ms. lat. 7018 da Bibl. Nat. de París. Para as vicisitudes do volume que conserva a versión siciliana, vid. agora Aprile (2009: 453) e Montinaro (2009: 500-501).

Spatafora¹⁵⁹. A Giacomo de Gregorio débese tamén a edición desta versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905).

- c) O *De medicina equorum* foi tamén rapidamente adaptado ao italiano desde o século XIII, momento do que datan xa algúns testemuños. Malia ser transmitido por unha elevada cifra de manuscritos (que se aproxima a 90), o texto italiano só é coñecido a través da versión transmitida por un códice de procedencia pisana, de finais do século XIII, o ms. 78 C 15 do Kupferstichkabinett de Berlín, ff. 91-157¹⁶⁰, transcrito, con tradución alemá, por Thomas Hiepe (1990)¹⁶¹, e editado tamén por Yvonne Olrog Hedvall (1995)¹⁶². A Sandro Bertelli débese agora unha análise dos testemuños coa tradución italiana conservados en Florencia (na Biblioteca Medica Laurenziana e na Biblioteca Nazionale Centrale), así como a reprodución dalgunhas pasaxes e das epígrafes dos capítulos das enfermidades de cada un deles (cfr. Bertelli, 2009). Nos séculos XV e XVI circularon, ademais, exemplares italianos da obra de Ruffo en soporte impreso: os inicios desta difusión datan de 1492, ano no que ve a luz en Venecia a tradución realizada polo franciscano Gabriele Bruno, *Arte de cognoscere la natura del cavael (sic)*; Crupi (2002) reproduce o texto do impreso veneciano de 1561¹⁶³.
- d) O manual de Ruffo tivo, así mesmo, difusión en lingua francesa en manuscritos dos que pode atoparse información en Brigitte Prévot (1991: 15-20). Á edición do texto transmitido no ms. Reg. lat. 1177 da Biblioteca Vaticana,

159 Cfr., non obstante, a mención que o propio Spatafora fai de si mesmo na obra siciliana no cap. xxxviii, no apartado dedicado aos remedios para a curación *di lu mali di li gali*: «Ma eu Barthulumeu Spatafora pruuai apustutu una altra cura» (cfr. De Gregorio, 1905: 598). Este engadido non fai senón confirmar o continuo proceso de reelaboración do que eran obxecto este tipo de textos de natureza «práctica».

160 Sobre este testemuño procedente da Italia meridional vid. Fischer (1980) e, en particular, sobre as miniaturas que o adornan, vid. Brunori Cianti – Cianti (1993: 237-244).

161 Hiepe «fornisce un'edizione diplomatica, non esente di imperfezioni e priva di commento linguistico ma corredata, carta per carta, della traduzione tedesca» (cfr. Gualdo, 1998a: 138).

162 Vid. as severas valoracións que desta edición fixeron Gualdo (1998a), Sandqvist (1996) e Aprile (1999), que se refire á de Olrog Hedvall como unha edición «carente in tutte le sue parti e interamente da rifare» (cfr. Aprile, 2009: 353, n. 62).

163 Ao respecto do valor deste testemuño, comenta Benedetti (2006: 306, n. 26) que «presenta una redazione rimaneggiata dell'opera di Ruffo, con intercalate ricette per altri animali, [...]. Alla fine seguono *Altri segreti bellissimi havuti da diversi esercitatissimi maniscalchi e d'altri autori*». A transmisión impresa do texto italiano de Giordano está constituída, ademais, polas publicacións *Libro dell'arte de marascalchi per conoscere la natura de li cavalli & medicarli nelle loro infermita, & l'arte di domarli*, Venezia, eredi di Giovanni Padovano, 1554; *Il dottissimo libro non più stampato delle mascalzie del cavallo del sig. Giordano Rusto calavrese*, Bologna, Giovanni de' Rossi nelle case d'Antonio Giaccarelli, 1561, e *Libro dell'arte de marascalchi per conoscere la natura delli cavalli et medicarli nelle loro infermita, et l'arte di domarli*, Venezia, Franscesco da Leno, 1563. Sobre os primeiros impresos da tradución italiana do texto de Ruffo vid. Arquint (2006-2007: 494), Gaulin (1994: 433) ou Poulle-Drieux (1966: 19).

ff. 1-50, realizada por Lieselotte Klein (1969), segue a do que se conserva no ms. fond fr. 25341 da Biblioteca Nacional de París, ff. 1-30, que se debe a Brigitte Prévot (1991): se ben a estudosa considera o exemplar parisino –que Meyer (1894: 355) sitúa na «seconde moitié du XIIIe siècle», Klein (1969: 230) no século XIV e Prévot (1991: 15) «environ 1300»– como o *codex optimus*, rexistra tamén variantes doutros manuscritos¹⁶⁴, a partir de cuxa análise conclúe que os códices que fixeron chegar o texto en lingua d’oil transmiten versións diferentes elaboradas a partir de manuscritos latinos distintos (vid. Prévot, 1991: 24)¹⁶⁵.

- e) O tratado foi tamén obxecto dunha tradución occitana que, xunto a outros textos relacionados co aspecto e enfermidades dos équidos, se conserva nun códice da segunda metade do século XV, o ms. 9 da Biblioteca Municipal de Fréjus, ff. 1-72. Segundo Paul Meyer (1894: 353), a versión en lingua d’oc do *De medicina equorum* debeu de elaborarse nos primeiros anos do século XV e «n’a pas été faite d’après une version française»¹⁶⁶.
- f) A circulación do manual latino está tamén documentada en lingua catalá, en dous códices –París, Bibl. Nat., fond. esp. 212; Montserrat, Monast. 789– que transmiten dúas versións diferentes da obra. Yvonne Poulle-Drieux (1966: 21) identifica no testemuño do mosteiro de Montserrat dúas adaptacións distintas de Ruffo ao catalán, das que a reproducida nos ff. 50-73, 82-99, por dúas mans, «incomplète du début, est différente, à la fois de celle qui la précède et de celle du ms. Paris, B. N., esp. 212». A estas hai que engadir outra versión, que, documentada en Barcelona en 1390, é conservada nun códice de mediados do século XV, que é propiedade de quen o editou en 1985, Joan Gili (cfr. Arquint, 2006-2007: 495, n. 5; Cifuentes, 2006²: 147).
- g) A tradición romance de Ruffo complétase ata o momento cos «due bifogli centrali appartenuti a un medesimo fascicolo» (cfr. Benedetti, 2006: 300) dunha versión franco-italiana que se conserva en Udine, Archivio di stato, framm. 159, do século XIV, descrito por Roberto Benedetti (2006), que anuncia a edición do mesmo.

164 Ademais de recoller lecturas de manuscritos latinos conservados en París, a editora ten en conta, en efecto, as leccións do códice vaticano anteriormente presentado por Klein (1990), que identifica como *N*, así como o ms. 991 da Biblioteca Municipal de Reims, ff. 54-70, do século XIV (*R*), e o manuscrito bilingüe (francés – latín) que se conserva na Biblioteca Nacional de París, n.a.l. 1553, ff. 1-31v, tamén do século XIV (*S*).

165 Ante a diversidade que amosa a transmisión da obra en francés, Gaulin (1994: 433-434) non disimula o seu asombro ao comentar: «Ci sono state, forse, non una, ma tre versioni francesi, della *Medicina equorum* realizzate nel secolo XIV?» (p. 434).

166 Esta tradución foi editada por Patrizia Arquint (2006-2007) nun estudo que, polo momento inédito, a investigadora italiana tivo a xentileza de facilitarnos.

3. A tradución galega

3.1. O manuscrito

As pescudas realizadas a partir dos datos ofrecidos polos anteriores editores do *TA* permitiron coñecer parte da historia externa do manuscrito que o conserva, aínda que o misterio envolve algúns momentos da súa vida. Segundo Juan Domínguez Fontela (A Guarda, 1869 – Vigo, 1942)¹⁶⁷, antes de pasar, «a principios del siglo XIX, en 1801» (cfr. DF1: 308), ás mans do seu bisavó, José Vicente Fontela y Avalor¹⁶⁸, o volume pertenceu a un notario de Baiona chamado Álvaro Eanes da Seira –que se encargou, ademais, da súa copia no códice que o conserva (cfr. DF1: 308-309)–. Das mans de don José Vicente Fontela o manuscrito pasou ás do seu fillo don Antonio Fontela y Lagoa, avó de Juan Domínguez Fontela, que se fai co manuscrito en 1937 e se decide a transcribirlo¹⁶⁹. Lamentablemente, nada nos di este primeiro editor da obra sobre como a súa familia accede a un volume que remonta ao primeiro cuarto do século XV.

José Luis Pensado Tomé (Negreira, 1924 – Salamanca, 2000)¹⁷⁰ contribuíu a coñecer unha parte da historia posterior do exemplar. O estudoso declara que accede ao texto a través dunhas fotocopias que, na década dos anos 70 do século XX, lle enviara don José Otero Costa, cóengo doctoral de Tui, e que se realizaran a partir do manuscrito orixinal que estaba entón en posesión de D. Manuel Valcarce Reboreda, de Vigo (cfr. Pens.: 17)¹⁷¹. Desafortunadamente, ignóranse as circunstancias en que o códice pasou

167 Sobre este cóengo e historiador, arcepreste da catedral de Tui e membro da Real Academia da Historia e da Real Academia Galega, vid. Barreiro (1942), Martínez González (1998) ou a necrolóxica que publicou o *Boletín de la Comisión Provincial de Monumentos Históricos y Artísticos de Orense*, XV, 1 (1945), pp. 4-7.

168 «Licenciado en Farmacia por la Universidad de Santiago y por el Colegio de San Carlos de Madrid, [...] quien sin duda lo poseía en su Farmacia de Bayona y usaba de sus recetas para atender a los parroquianos del Valle Miñor, que a él acudían consultando medicamentos para las enfermedades del ganado caballar» (cfr. DF1: 308-309).

169 Advirte, non obstante, Domínguez Fontela que o códice estivo «fuera de mis manos desde el año 1914 hasta fines del año pasado de 1937, por circunstancias que no es del caso referir» (cfr. DF1: 309). Neste sentido, lembra Barreiro (1942: 20) que Domínguez Fontela permitiu que o manuscrito estivese «a disposición de la Academia Gallega para que lo transcribiese Oviedo y Arce –prematuramente fallecido– y se publicase luego». O pasamento de tan ilustre erudito produciuse o 19 de xaneiro de 1918.

170 Discípulo de Dámaso Alonso, catedrático de Filoloxía Románica na Universidade de Salamanca desde 1966 e membro de honra da Real Academia Galega desde 1987, José Luis Pensado fixo da lingüística galega, particularmente da lexicografía (de forma especial a desenvolvida no século XVIII), o seu campo de investigación máis importante. Ao respecto dos intereses filolóxicos deste personaxe e as súas principais contribucións vid. Alonso Montero (2001), Axeitos (2001) e Liñares Giraut (2001).

171 Rectifícamos deste xeito o inexacto nome do propietario, D. Manuel Varcárcel Reboreda, que proporciona Pensado.

das mans de Juan Domínguez Fontela ás de Valcarce Reboreda¹⁷². E, por outro lado, os contactos cos fillos do empresario vigués, falecido a finais da década dos 80 do século XX, non permitiron a localización do códice e alimentaron a idea de que este se atopaba en paradiro descoñecido. Porén, todo fai sospeitar que o exemplar nunca deixara de estar en posesión da familia do empresario, pois é unha filla deste, Fernanda Valcarce de Angulo, quen, despois de que o director do Arquivo Histórico Provincial de Zamora contactase co Departamento de Patrimonio Bibliográfico, o vende á Biblioteca Nacional de España, onde ingresa o 6 de setembro de 2002 e é catalogado como o ms. 23076, segundo reflicte a ficha que describe o libro no referido centro¹⁷³:

		Ms.
		23076
RMIPHA	BIBLIOTECA NACIONAL	06/09/02
ISBD	ARIADNA	14:09:42

De medicaminibus equorum, de morbis equorum : ad Federicum II Imperatorem / por Jordam Rubio de Calabria [autor?]. - [ca. 1425]. - XVI, 32 h ; 32 x 23 cm.

Texto en gallego .- Título tomado de la h. 1, en letra muy posterior. - En h. I, también en letra muy posterior, figura el nombre de Alvaro Eans da Seira o Alvaro Jans Daseira o da Seiras

Algunas h. del principio y del final, muy deterioradas, faltas de texto y encuadradas al revés

Incluye al principio (h. I-XVI) y al final (h. 29v-32v) anotaciones y actas notariales

Compra: Fernanda Valcarce de Angulo, Zamora, 2002

1. Caballos-Enfermedades. 2. Albeitería-Tratados, manuales, etc.

BNE20020006220.

Polas razóns comentadas, durante moito tempo non se puido facer outra cousa que aceptar a descrición do códice ofrecida por Juan Domínguez Fontela –único editor do TA que ata o momento tivera ocasión de consultar directamente o volume en que se reproduce ese texto por ser propietario do mesmo na primeira metade do século XX–, e así o fixo José Luis Pensado, quen, coa reprodución dos folios do códice que envía o TA na súa edición, contribuíu a un maior coñecemento da materialidade desa obra, cuxo paradiro seguía a ser un enigma dada a escuridade da transacción comercial que permitira a súa entrada na Biblioteca Nacional de Madrid¹⁷⁴.

172 En opinión de Juan Bautista Martínez González (1998: 68-69 e 77, n. 49), o manuscrito que conserva o TA debeu de ser un dos exemplares da biblioteca de Domínguez Fontela que, tras a morte deste, foron adquiridos polos sobriños dun cóengo tudense, compañeiro do finado, para satisfacer unha débeda do guardés.

173 Agradezco este dato relativo á compra do manuscrito, e outros detalles, a Julián Martín Abad, xefe do Servizo de Manuscritos e Incunables da Biblioteca Nacional de España.

174 Por isto Pensado explica que «la acometemos [scil. a edición do TA], pero acompañada de la fotoco-

A información facilitada por Juan Domínguez Fontela permite saber que o TA foi copiado nun volume que tamén inclúe documentos notariais datados entre 1409 e 1420, polo que o proceso de escritura dos textos pode situarse no primeiro cuarto do século XV (cfr. DF1: 308). O soporte no que se reproduciu o manual de veterinaria e os apuntes do notario de Baiona é «hermoso papel de hilo, fuerte, verjurado, del tamaño de 30 x 22 cm. cada folio»¹⁷⁵, sempre en palabras do ilustre guardés (cfr. DF1: 306), pois as dimensións difiren na ficha que describe o manuscrito na sede que hoxe o custodia, onde se apunta para os folios unha medida de 32 x 23 cm.¹⁷⁶

As diverxencias entre a descrición do códice realizada por Domínguez Fontela e a que proporciona a biblioteca madrileña atinxen tamén ao número total de follas que o constitúen. Segundo o cóengo, o volume consta de «cuarenta y seis folios distribuidos en esta forma: Quince folios con apuntes y actas notariales, más o menos completas; siguen los veinteseis folios del Tratado de Albeitaria y termina con otros cinco folios también con apuntes notariales. Es decir: $XV + 26 + 5 = 46$ folios. Todos ellos bajo una cubierta antigua de encuadernación en pergamino propia de la época» (cfr. DF1: 307)¹⁷⁷. En cambio, a ficha da Biblioteca Nacional indica que o códice está formado por «XVI + 32 folios», o que fai un total de 48. As diferenzas no número total de folios veñen determinadas presumiblemente polo feito de que, no momento en que pertencía ao guardés, o volume carecía de dous bifolios que serían introducidos con posterioridade, toda vez que Pensado dá conta da súa presenza a xulgar pola información vertida na «advertencia» que acompañaba as fotocopias que, nos anos 70 do século XX, lle son enviadas:

«*De Medicaminibus Equorum*», «*De Morbis Equorum*» «*ad Federicum II Imperatorem*» por Jordam Rubio de Calabria. Este manuscrito [scil. o TA] se encuentra al folio 17 de un libro manuscrito encuadernado, pero con cartón. Los demás folios, anteriores y posteriores, parecen ser de un protocolo notarial con escrituras de ventas, arrendamientos y aforamientos. En el fol. 3 del tiempo de la encuadernación, con letra igual al título anterior, «*De Medicamentis*», dice ALVARO EANS DA SEIRA O ALVARO YANS DASEIRA O DA SEIRAS – Habla de las

pia del manuscrito, que, aunque no es perfecta, da una idea del original, cuyo paradero hoy desconocemos» (cfr. Pens.: 18). O subliñado é noso.

175 Introducido na Península no século XIII, o papel utilizado en Galicia era de procedencia foránea, como no caso do manuscrito que envía o TA apoian as dúas filigranas, propias de fábricas de papel estranxeiras, estudadas polo cóengo e historiador (cfr. DF1: 306). Para máis información sobre o papel usado en Occidente vid. Ruiz García (2002²: 64-80).

176 A consulta do exemplar na Biblioteca Nacional de España permitiu establecer para os folios unhas proporcións aproximadas de 29'5 x 22 cm., máis achegadas ás ofrecidas por Domínguez Fontela.

177 Análoga é a descrición do manuscrito en Noia (2004: 742): «El manuscrito gallego está compuesto por cuarenta y seis folios y, además del texto sobre los cuidados del caballo (folios 16-41), contiene apuntes y actas notariales del mismo escribano (folios 1-15 y 42-46)».

escrituras de la villa de BAYONA y EIRAS es un pueblecito miñoto a 10 kms. de la Guardia. En gallego para decir que uno es vecino de Las Eiras se dice «é da Seiras». Después del manuscrito que se fotocopia, siguen cuatro folios de escrituras, también de carácter notarial. En la encuadernación el encuadernador ha puesto muchas hojas del revés. Esto sólo en las escrituras. El *De medicamentis* está correctamente encuadernado y es lo único que aparece foliado a lápiz. – De todos modos los folios no son sueltos sino formando cuadernillo. Tanto el manuscrito que se fotocopia como las demás escrituras parecen del mismo amanuense [...]» (cfr. Pens.: 17).

Así as cousas, os dous bifolios deberon de incorporarse cando o códice non estaba en mans do seu primeiro editor e, polo tanto, son posteriores a 1942, ano do pasamento de Domínguez Fontela. A inserción destes bifolios estaba destinada a dar unidade ao conxunto do libro e a individualizar o manual de veterinaria no seu interior: o primeiro, un bifolio «solidario»¹⁷⁸, agrupa os tres fascículos do *codex* e destaca o seu carácter homoxéneo ao escribirse no seu primeiro folio, a modo de título, «Alvaro Eans da Seira | o | Alvaro Yans daseira o da Seiras»; o segundo, un bifolio «con talón»¹⁷⁹, sinala a especificidade do *TA* no manuscrito que o transmite ao identificalo, no único folio conservado do bifolio, co título «“De Medicaminibus Equorum” | “De Morbis equorum” | “ad Federicum II Imperatorem” | por Jordan Rubio de Calabria», que é precisamente o nome co que o códice se cataloga na Biblioteca Nacional ao considerarse ese como texto principal do mesmo.

Ademais do distinto tipo de papel, do carácter tardío da integración destes bifolios dan conta tamén a marca de auga –situada no prego central– e o selo, que son característicos dunha fábrica de papel que pertencía a Ruperto Rezola e da que procede tamén un documento datado en Santiago de Compostela en 1912¹⁸⁰. Outro aspecto a considerar sobre a tardía incorporación destes bifolios é a existencia dunha numeración do manuscrito da que eses quedan excluídos e que, en consecuencia, debe considerarse anterior á súa inclusión. Por un lado, a orde das follas comprendidas entre as actuais II e VIII vén asegurada pola utilización de caracteres alfabéticos que se sitúan na marxe esquerda superior (ff. II – IV) ou inferior (ff. V – VIII) e que van desde *a* ao *h*, aínda que a asignación da letra *d* ao f. IVv provocou unha alteración na orde a partir do f. V, ao que lle é adxudicada a letra *e* (e non *d*, como era de esperar). Por outro lado, os folios en que se reproduce o *TA* son obxecto doutra numeración a lapis que se apunta

178 Isto é, que se conserva completo, segundo a descrición de Ruiz García (2002²: 144).

179 É dicir, «cortado a poca distancia del doblez central del pliego» (cfr. Ruiz García, 2002²: 144). Como explica a filóloga, a presenza dun bifolio deste tipo «puede deberse a una mutilación posterior a la confección del manuscrito o bien ser una adición para completar el texto o la ilustración de un cuaderno» (cfr. Ruiz García, 2002²: 144).

180 Vid. Gayoso Carreira (1994, I: 257; III: 166, filigrana 361).

no ángulo superior esquerdo do recto de cada folio (e no derradeiro tamén no verso, «26v+») e da que queda excluído o aludido bifolio «con talón», de maneira que o actual folio 2 se corresponde ao 1 da anterior numeración. A inclusión dos soportes materiais descritos provocou, polo tanto, a superposición de dúas foliacións, así como desaxustes no cómputo dos folios do testemuño: se o primeiro estudoso do *TA* comentaba que «consta el Códice en total de veintiseis folios todos ellos sin numeración de ningún género» (cfr. DF1: 306-307)¹⁸¹, a xa mencionada «advertencia» que servía de presentación ás fotocopias manexadas por José Luis Pensado suxire que o «*De medicamentis* está correctamente encuadernado y es lo único que aparece foliado a lápiz», sen que se poida concretar quen foi o responsable desa primeira numeración dos folios do *TA* da que queda excluído o aludido bifolio «con talón». Este, en cambio, considérase na foliación da que o manuscrito foi obxecto no momento en que ingresa na Biblioteca Nacional de Madrid, que aplicou a fórmula catalográfica de foliar con números romanos todo o que antecede o texto principal e con números arábigos desde o inicio dese, de xeito que os folios que preceden o *TA* –incluído o que forma parte do bifolio «solidario»– se numeran do I ao XVI no ángulo superior dereito, e o bifolio «con talón» que dá entrada ao manual de veterinaria marca o comezo dunha nova numeración das páxinas, que se reinicia a partir do 1 e que cambia as cifras romanas polas arábigas¹⁸².

A introdución da parella de bifolios estudada provocou que os cadernos do códice se descosesen da tapa de pergamiño (de 31 x 22'5 cm.), que probablemente nalgún momento serviu tamén de encadernación doutro volume e que xa resgardaba o contido textual, protexido daquela con dúas follas de garda. Nese proceso de descosido e cosido dos fascículos deberon de producirse as roturas que na actualidade se observan no espazo do prego dos bifolios que forman cada caderno. A estas deficiencias materiais hai que sumar as perforacións producidas no papel polo uso de tintas ferrogánicas¹⁸³, as manchas de humidade (que adquiren proporcións considerables nalgúns folios), así como as galerías de bibliófagos (particularmente as que afectan ao exemplar a partir do folio 26r da actual numeración).

181 Cómpre sinalar que Domínguez Fontela non se refire aquí ao número de follas do códice –que, como foi apuntado, contabiliza en número de 46–, senón ás do *TA*.

182 Malia que a nota que acompaña as fotocopias enviadas a Pensado dá conta da presenza dos referidos bifolios no manuscrito e reflicte un estado deste idéntico ao actual, na paxinación ofrecida naquela «advertencia» advértense, con respecto á da ficha da Biblioteca Nacional, desaxustes que teñen a súa orixe no cómputo das follas de garda do códice: ao sinalar que o título «Alvaro Eans da Seira | o | Alvaro Yans daseira o da Seiras» se escribe no folio 3 do códice, quen redacta esa «advertencia» está contabilizando tamén as dúas follas de garda que protexían o contido do volume da cuberta de pergamiño, mentres que, ao considerar que o título *De Medicaminibus Equorum* se atopa no folio 17, son excluídas do cómputo as referidas follas de garda (e tamén o moderno bifolio «con talón»).

183 Ademais da tinta de orixe vexetal tamén se usaba a metaloácida, que, difundida a través dos árabes, utilizaba como aglutinante un ingrediente, a goma arábica, que aumentaba a súa acidez (cfr. Ruiz García, 2002²: 99). Para a composición dos dous tipos de tinta, vid. Ruiz García (2002: 96-99).

O *TA* ocupa os dous últimos cadernos do ms. 23076 da Biblioteca Nacional de Madrid, aínda que non os abrangue por completo, pois a súa copia iníciase no quinto folio do segundo caderno (o que corresponde ao número 2 da paxinación actual), do que utiliza os quince folios finais, e esténdese ata o folio 11 do terceiro e último fascículo (isto é, o que leva o número 27), de feitura máis complexa no conxunto dun manuscrito que, no seu estado actual, está consituído polas unidades codicolóxicas que a continuación se describen.

CADERNO 0

I

Malia ser insólito que un bifolio con pregado *in folio*¹⁸⁴ constituía el só un caderno, Elisa Ruiz García atopa nas «posiciones extremas del cuerpo del manuscrito» (cfr. Ruiz García, 2002²: 151-152) o contexto máis idóneo para a súa integración. Esta é a realidade que afecta ao actual folio I do códice, pois forma parte do bifolio «solidario» introducido no século XX (probablemente despois de 1942) para agrupar os tres cadernos que constitúen o exemplar baixo o título «Alvaro Eans da Seira | o | Alvaro Yans daseira o da Seiras». Este é o nome co que se identifica ao responsable da escritura dos textos incluídos no volume, que, ademais do *TA*, se completa, como xa foi apuntado, con documentos notariais¹⁸⁵.

O antropolónimo que identifica este personaxe é comunmente establecido como Álvaro Eans, mais a forma en que se copia o patronímico nas escrituras das que é responsable leva a propoñer Eanes como a solución máis adecuada ao documentar nelas formas como as seguintes:

«alu° eañs», «Alu° eañs»:

ff. IIr, IIIr, IIIv, VIr, VIv,
VIIv, IXr, IXv, Xr, Xv, XIr,
XIv, XIIv, XIVr, XVIr, XVIv,
31r

«alu° eans»:

ff. VIv, IXr

184 Cfr. Ruiz García (2002²: 151): «la hoja recibe un único pliegue central en el sentido de la anchura para formar dos pliegos o un singulión».

185 Cfr. a reprodución dalgúns deles en Domínguez Fontela (1939, 1940).

«aluº eañes»	f. IIv
«Aluº yans»:	f. XVIr
«Aluº yanes»:	f. XVIr
«aluº eañs daseira»:	f. 28r
«aluº eañs da seirã»:	f. IXr
«aluº eañs daseira vizjno de bayona»:	f. XIIr
«aluº eañs da seira vizjno desta villa de bayona»:	f. IIIv
«aluº yans da seira Notº desta villa»:	f. XVIr
«aluº eañs de veiona (<i>sic</i>)»:	f. VIr

Como se ve, a cadea onomástica (cfr. Boullón Agrelo, 1999: 16-17) coa que a persoa se nomea a si mesma está constituída maioritariamente polo prenome Álvaro e o patronímico Eanes (ou a variante Yanes), que na documentación examinada presenta a vogal átona final suplida polo signo xeral de abreviación, oportunamente desenvolvido como *e* no f. IIv. Sen pretender unha análise pormenorizada, pode dicirse que este patronímico remite a un nome de orixe hebrea (*Yohanan*) que foi adaptado na tradición grecolatina como *Iohannes* (cfr. Boullón Agrelo, 1999: 28 ss., 270 ss. [s.v. *Iohannes*]) e que ten en *Eanes* (e as formas relacionadas con *Yanes*) a evolución máis atestada na lingua medieval (cfr. *CrG*, *Mig*, *CSM*, s.v. *Eanes*; *CrR*, *Ri*, s.v. *Yanes*). O exposto vén ilustrado pola consulta do *TMILG*, en que os 3490 exemplos de *Eanes*, copiosamente documentados entre os séculos XIII e XV (particularmente no XIV), contrastan cos 352 de *Eans* (sen que se poida comprobar se os casos de *Eans* presentan nos manuscritos un trazo horizontal enriba que non foi desenvolvido polos editores e que podería dar lugar ao resultado *Eanes*).

Ao patronímico engádese ás veces un nome de lugar que sinala a procedencia de Álvaro Eanes: o notario introduce este dato na cadea onomástica por medio da secuencia *daseira* / *da seira*. Para a identificación do lugar evocado é de interese a xa citada nota que acompañaba as imaxes do manuscrito enviadas a Pensado, pois nela informábase de que «Eiras es un pueblecito miñoto a 10 kms. de la Guardia» e de que «en gallego para decir que uno es vecino de Las Eiras se dice “é da Seiras”» (cfr. *Pens.*: 17). Á vista deste apunte haberá que concluír que o nome de lugar en cuestión é o resultado dunha falsa segmentación silábica que, a partir de **de As Eiras* > **das Eiras*, deu lugar a **da Seiras* > *da Seira*, e que a base do topónimo é *Eira* e, polo tanto, debe remontarse á voz latina *AREA*, á que se vencella unha presada de topónimos que herdan o valor semántico de ‘espazo onde se mallan o trigo e o centeo’ expresado polo nome latino

que está na súa orixe (cfr. Cabeza Quiles, 2008: 20)¹⁸⁶. O *Banco de Datos de Toponimia Galega* constata a existencia de *As Eiras* en distintos concellos de Pontevedra, Lugo e A Coruña: na primeira das provincias o topónimo atópase, p. ex., nas parroquias de San Miguel de Oia (Vigo), Sobrada (Tomiño) ou Arbo¹⁸⁷.

Ao respecto da biografía do personaxe, Domínguez Fontela comenta que Álvaro Eanes era «notario público de Bayona, a fines del siglo XIV y principios del XV» (cfr. DF1: 303) e «personaje importante de la confianza del linajudo Obispo de Tuy D. Juan Fernández de Sotomayor, pues sabemos que fué designado por éste para desempeñar determinada comisión en la Corte del Rey D. Juan II de Castilla y León. Así nos consta por una de las actas notariales de este código, con motivo de la sustitución de dicho notario durante varios meses, con ocasión de dicho viaje» (cfr. DF1: 306). En efecto, no conxunto das escrituras de «alvaro eans notario pubrico jurado por el Rey en na dita vila [*scil.* Baiona]» ([doc. III: 1411] cfr. Domínguez Fontela, 1940: 234, ls. 1-2)–, un documento datado o 17 de febreiro de 1415 dá conta do seguinte acontecemento:

en presenza de *mjn Rodrigo eans notario* Et *testigos* adeant escritos estando vasco Lopes Juis de esta villa de bayona et afon aans τ juao rrodrigues bacheller τ vaasco peres de çeta τ pero eans *procurador* de esta villa τ outros homeens boos vesjnos de esta villa [...] aluaro yans da seira Notario de esta villa mostrou τ presentou huna carta escrita en papel τ firmada do nome de nosa senora a Reyna titora τ rregedora de nostro señor el Rey τ seelada do seello de nostro señor el Rey [...] *por* la qual dita carta pareçia *qe* o dito aluaro yans era notario da dita villa de bayona por lo dito señor rrey a pedimento τ petiçon dos ditos jurados τ omens boos Et por ende o dito aluaro eans disso a os dito juis τ jurados τ *procurador* τ omens boos *qe por* quanto elle era vasallo de nostro señor el Rey Et agoardado do señor bispo de tuy a cujo mandado agora fora a o dito señor Rey τ alo morara *por* espaço de tres meses Et non husara todo este anno do ofiço da dita Notaria en na dita villa τ seu termo Et *por* quanto a el dito Aluaro yans he fforçado de segir et *conplir* mandado dos ditos senores *qe non* podia

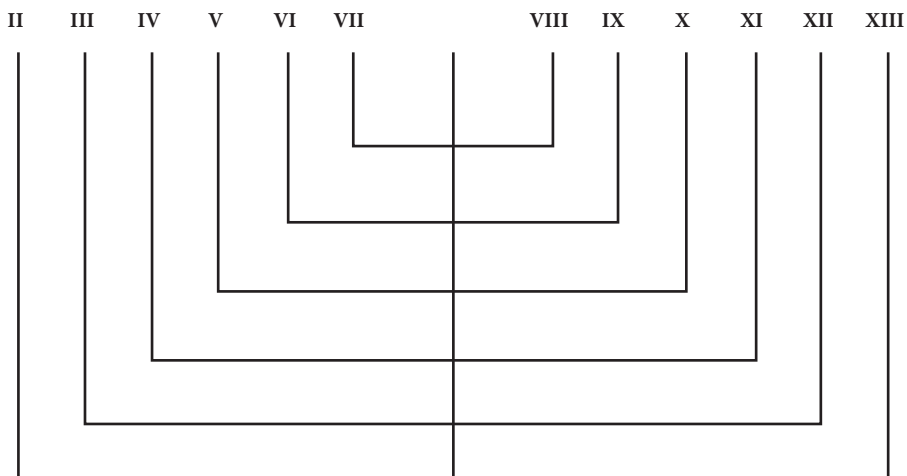
186 Apunta, en efecto, o estudoso: «Noutras ocasións o topónimo *Eira* recobra o seu significado agrícola de lugar onde se realiza a malla dos froitos. É o caso do significativo *Eira de Mallar*, [...]. E tamén *Eirado*, *Eira*, *Eiras*, *As Eiras* [...], que se documentan preferentemente na Galicia oriental e en parte da central» (cfr. Cabeza Quiles, 1992: 23). Desta serie de nomes de lugar emparentados coa base latina AREA forman parte algúns topónimos nos que se produce a alternancia *ai-* / *ei-*. Vid. Cabeza Quiles (2008: 19-21, s.v. *Airado*) ou Moralejo Lasso (1977: 306).

187 Non obstante, existe tamén o topónimo *Seira*, que se localiza nas provincias de Coruña e Lugo (e noutras zonas da Península Ibérica) e que procede dunha voz común *seira*, ‘capazo’, ‘medida de capacidade’, cuxa orixe está probablemente na forma gótica **sahrja* (cfr. Moralejo Lasso, 1977: 121). Da individualidade deste nome de lugar con respecto ao outro apuntado dá conta o feito de que estea atestado sen artigo na identificación de Pedro de Seyra nun documento de 1473 e tamén na cláusula «a herdade que ey en *Seira*» nun testamento datado en 1348 (segundo referencias extraídas do TMILG, s.v. *Seira*, *Seyra*).

nen pode husar o dito ofício de escriuanja Et por ende qe a leixaua τ entregaua τ remetia a os ditos juis τ jurados τ procurador τ omens boos qe presentes estauan entregandoles logo a dita carta da dita notaria a qual carta os Sobre ditos jurados τ omens boos rreçeberon en sy Et o dito juys τ jurados τ procurador τ omens boos disseron a o dito Aluaro yans pois qe el demetia a dita notaria qe lles entregase as ditas notas Et o dito Aluaro eans diso qe juraua a deus qe lles entregaria as notas qe a o dito ofício perteesçian quando le fosem por los ditos omens boos et procurador fose Requerido et o dito Aluaro yans disso a myn dito Rodrigo eans qe le dese de todo pubrico estromento ([doc. VIII: 1415] cfr. Domínguez Fontela, 1940: 239, l. 2 – 240, ls. 1-27)¹⁸⁸.

O personaxe podería identificarse co mencionado na doazón realizada o 2 de novembro de 1422 por Gomes Eanes Franco á súa dona, Maria Esteves, das casas que posuía «en esta dita villa [*scil.* Bayona de Minnor] enna rua do dayan as quaes ditas casas parten da hua parte con casas en que agora mora Juan Gomes Ferreiro et da outra parte con cámara de Diego Anes ferreiro et entesta per contra con casa de Alvaro Eanes da seyra en que agora o dito Alvar Eanes ten as bestas et sae con suas protas enna dita rua publica do dayan» (cfr. Sánchez Carrera, 1997: 386).

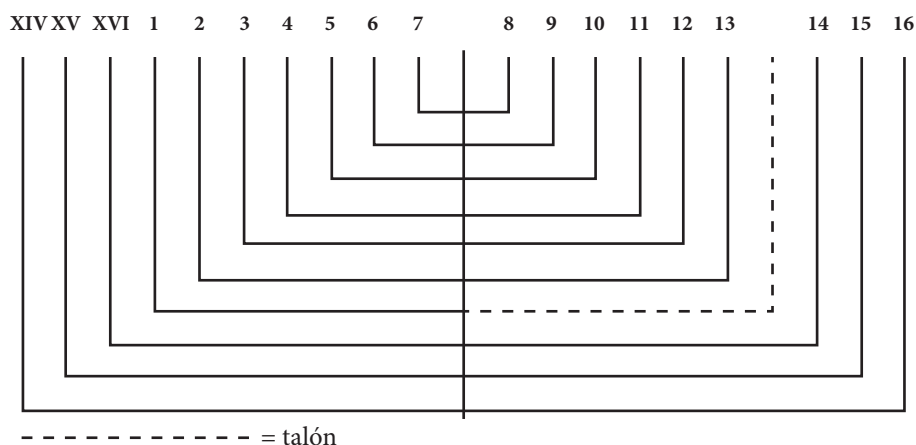
CADERNO I

188 A xulgar pola data do documento e pola cronoloxía coñecida dos monarcas nel mencionados –Enrique III, a súa esposa dona Catalina e o fillo dambos, Juan II, rei entre 1405 e 1454–, o bispo de Tui referido debe de ser Juan Fernández de Sotomayor II (1395 – 1423), que «vivió varios años en la Corte de los Reyes ocupando altos cargos de confianza de Sus Majestades, conservando sus relaciones con éstos hasta la muerte» (cfr. Domínguez Fontela, 1940: 240, n. 3).

O primeiro caderno do manuscrito é un senión, é dicir, está formado por 6 bifolios cun pregado *in folio*, o que fai un total de 12 folios, os comprendidos entre os que na numeración actual levan os números II-XIII, todos eles destinados á transcrición de documentos por parte do notario. Polo que se refire á organización do fascículo, debe apuntarse que desde o folio IVr ata o VIIr o texto se escribe do revés, coincidindo o cambio no sentido da escritura coa costura do caderno (f. VIIv). Esta circunstancia –da que xa dera conta Domínguez Fontela ao comentar que os folios «unas veces están escritos en forma normal y otras invertidos» (cfr. DF1: 307)– permite conxectar que desde a metade do caderno (f. VIIv) ata o folio IVr Álvaro Eanes realizou a copia dos apuntes en sentido contrario ao das demais follas dun fascículo, para o que a orde progresiva dos folios que van do II ao VIII se realizou anteriormente coas letras comprendidas entre o *a* e o *h* (vid. *supra* p. 64).

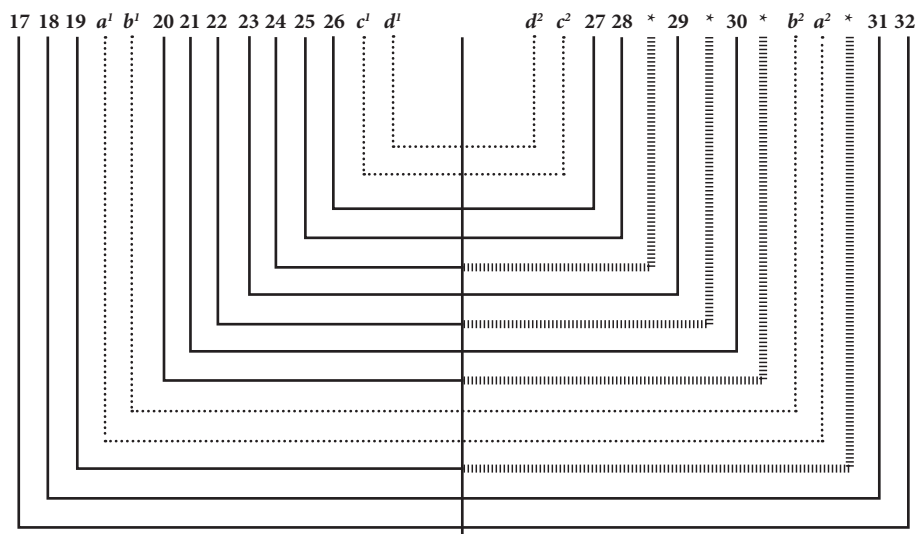
CADERNO II

O segundo caderno componse de 10 bifolios, mais o número de folios que o forman non é de 20, ao ser cortado o folio que, co numerado como 1, constituiría o bifolio «con talón» introducido para apuntar o inicio da tradución galega do *De medicina equorum*. O *TA* marca, en efecto, o comezo dunha nova numeración que se estende ata o remate do manuscrito e que comprende tamén os folios que seguen ao final da copia do *Tratado* (que se conclúe no folio 27, xa no terceiro e último caderno). As follas en que Álvaro Eanes transcribiu a versión galega de Ruffo son obxecto dunha dobre numeración: á moderna, que se sitúa no ángulo superior dereito dos folios e que contabiliza tamén o de introdución tardía en que se escribe o título da obra –«De Medicaminus Equorum» | «De Morbis equorum» | «ad Federicum II Imperatorem» | por Jordan Rubio de Calabria–, súmase outra anterior, tamén a lapis, da que queda excluído o que leva o número 1 na paxinación actual, circunstancia que non fai máis que redundar no carácter tardío da inserción do bifolio de que forma parte (vid. *supra* pp. 63-65). Estoutra numeración,

que é unha cifra inferior á que se apunta na parte superior dereita, dáse no ángulo superior esquerdo do recto dos folios e, nalgúns casos (cfr. ff. 4r, 5r, 6r), tamén no dereito, de xeito que en tales circunstancias se acumulan nese lugar as dúas foliacións de que foi obxecto o manual de veterinaria. No que atinxe á disposición das páxinas en que se reproduce o TA, xa Domínguez Fontela comentaba que «los primeros folios del Tratado de Albeitería están escritos con cuidado exquisito, dejando en el ángulo superior de la izquierda de cada capítulo un hueco para escribir la letra inicial en tamaño mayor, abrazando tres líneas de ordinario»¹⁸⁹. Esta letra se apunta al margen, pero en los folios siguientes hasta el fin se omitió esto y la grafía es más descuidada¹⁹⁰, como hecha más a prisa, aunque perfecta y de la misma mano que todo el códice» (cfr. DF1: 307).

CADERNO III

..... = bifolio perdido sen restos materiais

||||| = folio perdido de cuxa existencia hai indicios materiais

189 Esta realidade só se constata nos seis primeiros folios do TA. Aínda que ás veces a letra que se apunta á marxe non falta no texto (cfr. «Dito é», <2.1>, f. 2v; «En qual guisa...», <3.21>, f. 4r), na maioría dos casos está ausente. Porén, o espazo que se prevé para o seu deseño equivale a tres liñas só para a inicial da obra, «Como...» (<0.0>, f. 2r), pois nos outros casos en que se anuncia o seu trazado a extensión que comprendería a referida letra equivale a dúas liñas –como pode verse nas iniciais de «Ferrar...» (<3.22>, f. 4r), «Digo que...» (<3.36>, f. 4v), «Ū(?)a forma ...» (<3.57>, f. 5r), «Ha mester...» (<3.65>, f. 5v), «Deves saber...» (<3.79>, f. 6r), «Dito é...» (<4.1>, f. 6r)–, ou a unha soa –como se observa en «Da conocença...» (<4.0>, f. 6r)–.

190 O profesor Pensado Tomé (cfr. Pens.: 18) fai referencia á anárquica ortografía do TA e á presenza de «abundantes rasgos de pluma, carentes de valor y que sólo sirven para complicar la transcripción». Vid. igualmente os datos ofrecidos polo estudoso sobre a ortografía do códice en *Ibid*: 20-29. Para os hábitos gráficos de Álvaro Eanes cfr. o cap. II, *Criterios de edición*.

O terceiro e último caderno do códice está tamén constituído por 10 bifolios, mais a perda de catro folios do fascículo –un despois do que leva o número 28 na paxinación actual do códice, outro despois do 29 e dous máis despois do 30– fai que estea formado por 16 folios. Polo que se refire á disposición deste fascículo cómpre subliñar que, como acontecía no primeiro caderno, os apuntes notariais reproducidos entre os ff. 29r-32v están do revés, polo que nun determinado momento Álvaro Eanes iniciou a escritura polo final do caderno e en sentido contrario ao dos restantes folios do mesmo. No relativo ás dimensións do fascículo, debe subliñarse que, malia estar formado na actualidade por 10 bifolios parcialmente conservados, esta unidade codicolóxica está incompleta e que orixinariamente estaba constituída por un maior número maior de bifolios. Isto é o que permiten conxectar dúas lagoas que afectan a parte do texto do TA e que coinciden co final dun folio¹⁹¹:

- a) entre os actuais folios 19 e 20 do manuscrito (18 e 19 na numeración anterior) hai unha lagoa no TA que priva da información relativa aos capítulos comprendidos entre os *remedia* da *gravedo pectoris* e da *spinula*, de xeito que, ademais das terapias para a primeira e a descrición da etioloxía e sintomatoloxía da segunda, faltan, completos, os apartados que corresponderían aos latinos *De laesionibus crurium et ungularum*, *De jarda in garecta*, *De spavanis* e *De curva*. As proporcións dos capítulos latinos e as dos equiva-

191 O cálculo das dimensións das lagoas está feito tendo en conta as tendencias xerais no deseño das páxinas do TA no manuscrito. Ao respecto Domínguez Fontela describe unha caixa de escritura de «ordinariamente 23 cm. de altura y 16 y medio de ancho, dejando en los folios amplias márgenes» (cfr. DF1: 306). Con todo, fronte ao coidado exquisito que se observa na copia do texto nos folios iniciais, noutros as marxes son menores, de modo que o número de liñas por folio é tamén variable. Para contabilizalas hai que ter en conta que os títulos dos capítulos ocupan unha liña independente, precedida e seguida dunha liña en branco, se ben hai excepcións: o título «Da geraçon e da nasença do cavalo» (<1.0>) escríbese a continuación do texto precedente e sen deixar liña en branco despois; a exposición dos problemas estomacais ou das durezas que se forman nas costas do cabalo, que se levan a cabo baixo os títulos «*De dolore ex superflua comestione*, que que[r] dizer da door que vén do comer sobejo» (<14.0>) e «Da danadura do espiñaço, que chaman corno ou uña» (<28.0>) respectivamente, realízase sen deixar ningún espazo despois desas epígrafes, a seguir das que se explica; a descrición da terapia para o *cancer* non se destaca separándoa do encabezamento «Remedio contra o cancer» (<53.4>) que a presenta. Estes aspectos poderían interpretarse como un indicio de que no modelo manexado para a reprodución do TA os títulos dos capítulos non estaban individualizados de ningunha maneira específica e isto debeu de constituír un problema para Álvaro Eanes, que ao respecto estaría seguindo a precisa indicación de destacar formalmente o título dos capítulos deixando as referidas liñas en branco antes e despois do mesmo. Apoian esta hipótese os descoidos en que incorre o notario ao reproducir a epígrafe do «Remedio contra a door do estrangullo» (<10.3>) –que o de Baiona escribe na mesma liña en que conclúe a exposición da afección respiratoria, erradamente aí transcrito como *estrancullo*, mais que a continuación se presenta segundo a regra xeral, nunha liña independente– ou ao dar entrada á doenza «da seda que se i faz» –que moi probablemente carecía de encabezado ao facerse depender da cláusula «Primeiramente digamos» e que, con todo, Álvaro Eanes, pretende individualizar sen éxito ao repetir a suposta epígrafe, «Da sede (*sic*) que faz», na liña seguinte, que, en cambio, continúa sintacticamente a cláusula «Primeiramente digamos da seda que se i faz»–. Estes e outros elementos axudan a explicar a fluctuación no número total de liñas que reciben texto na reprodución do TA e que se pode establecer entre 27 e 34.

lentes galegos fan supoñer que o texto ausente ocuparía dous folios completos (os identificados como a^1 , b^1) que formarían parte de dous bifolios (os constituídos polas unidades a^1 - a^2 , b^1 - b^2), dos que non se conservan vestixios materiais e que estarían situados entre os actuais bifolios terceiro e cuarto do caderno.

- b) análogos argumentos axudan a soste a hipótese da perda doutros dous bifolios entre os actuais folios 26 e 27 (os antigos 25 e 26), coincidindo coa costura do caderno (e, polo tanto, coa parte central do mesmo). Outra importante lagoa, que afecta a un total de dez capítulos do *TA* e que se estende desde o remedio das *spontationes ungularum* (f. 26v) ata o capítulo *De cognitione claudicationum* (f. 27r), ambos os dous incluídos (coa excepción da última *regula* para a *cognitio claudicationum*), está na orixe de que, ademais desa información, se omitan os capítulos *De dessolationibus ungularum*, *De mutationibus ungularum*, *De infirmitatibus naturalibus*, *Incurabiles*, *De obliquis cruribus*, *De obliquis ungulis et cura earum*, *De infirmitate muri vel celsi*, *De ceteris glandulis et cura*, *Regulae cognitionum omnium equorum*. A extensión dos capítulos latinos e a impaxinación da que é obxecto o texto da súa versión galega no manuscrito estudado fai lícito pensar que esa información ocuparía os catro folios que constituirían os dous bifolios centrais (c^1 - c^2 , d^1 - d^2) extraviados do caderno.

3.2. Consideracións sobre a orixe do *Tratado*

Segundo, unha vez máis, Juan Domínguez Fontela, o notario Álvaro Eanes da Seira «no fué autor de la traducción, sino un simple copista de algún manuscrito que alguien le facilitó y que el quiso transcribir para su uso particular» (cfr. DF1: 306). A afortunada apreciación do estudoso dá conta da consideración do texto como unha tradución e non unha obra orixinal, á vez que informa de que a conservada non é senón a copia doutro texto anterior, como tamén conclúe Ramón Lorenzo (1993a: 635):

Este texto é uma cópia, com erros, dum original perdido, provavelmente do século XIV, e contém uma tradução do *De medicaminibus equorum*, de Jordanus Ruffus, marechal ou intendente dos cavalos do imperador Frederico II da Sicilia.

Parece claro, daquela, que non foi o citado notario o adaptador da obra latina, pois, a xulgar pola información vertida no inicio e fin da mesma, o tratado debe atribuírse a

Jurdan Ruvo de Calabria¹⁹². Así pois, o *TA* é unha adaptación do manual de Ruffo, que hai que incluír no repertorio de versións romances da obra e, polo tanto, debe ser valorado na tradición e transmisión do afortunado *De medicina equorum* (cfr. *supra* pp. 57-60). Malia que a relación do *TA* con Ruffo é coñecida xa desde a pioneira edición de Domínguez Fontela (cfr. DF1: 303-306), os estudosos non deixaron constancia da súa existencia ata a publicación do traballo de José Luis Pensado Tomé (2004). A comparación do *TA* co texto latino de Ruffo, facilitada neste traballo pola incorporación deste en apéndice –dividido en parágrafos que teñen a súa equivalencia na tradución galega–, así como a comparación con outras versións da obra –da que se reproducen pasaxes en moitas das notas á edición–, non deixan ningunha dúbida de que a natureza do *TA* é a anteriormente descrita.

Existen, non obstante, certos problemas ao respecto do orixinal a partir do que foi elaborada a adaptación galega e da fase que representa na súa transmisión o testemuño conservado. Resolver a cuestión da orixe do texto peninsular non é unha empresa de doada execución, pois o especialista enfróntase aquí ao descoñecemento das circunstancias culturais precisas que determinaron a redacción do *TA*. Concretar os centros nos que circulou a obra de Ruffo implica polo de agora establecer hipóteses para as que non se conta con datos concluíntes que apoién os argumentos que poidan presentarse.

As adaptacións romances dos manuais de hipiatría, como as dos demais textos científicos, responden a unha realidade socio-cultural ben coñecida. As dificultades cada vez maiores para entender o latín e o conseqüente terreo que vai gañando o romance foron cruciais no desenvolvemento da actividade tradutora. Esta necesidade facíase máis evidente no caso das obras técnicas, pois, ao permitir acceder a uns coñecementos que se revelaban de grande utilidade, era cada vez maior a demanda de traducións, o que revertía obviamente nunha maior divulgación do saber científico. Á proliferación do uso da lingua vulgar neste contexto contribuíron outros factores que, pormenorizadamente estudados para o ámbito de expresión catalá por Lluís Cifuentes (1997, 2006²), poden facerse estensivos a todo o occidente medieval: a difusión da ciencia en lingua vulgar non se pode desligar, en efecto, de transformacións sociais e culturais que teñen que ver coa emerxente burguesía, coa creación das universidades, coa aparición da imprenta, e coa necesidade de transmitir a ciencia na progresiva profesionalización e valoración social dos que exercían as distintas disciplinas¹⁹³. Na Península Ibérica os manuais de veterinaria non foron alleos a esta realidade, de modo que tamén cir-

192 Cfr. «[...] ordinei ajuntar [...] por orden dereita segundo o que provei eu, Jurdan Ruvo de Calabria, [...]». E a rogo de ùu meu amigo que se en esto deleitava, todaslas cousas con femença así escr[i]vir provei» (<0.2> – <05>); «Esta obra co[m]poso Jurdan Ruvo, cavaleiro de Cal[a]vrea, [...]» (<explicit>).

193 Unha visión global das dimensións que adquire a tradución de textos científicos en ámbito ibérico na Idade Media pode verse, p. ex., en Alvar (1998, 2001, 2008) e Cifuentes (2006²).

cularon e se traduciron as obras latinas escritas en Italia, lugar do que proceden os primeiros estudos sobre a materia desde o inaugural *De medicina equorum*. A consideración do cabalo como representación do *status* social do nobre na Idade Media e as recomendacións de que os cabaleiros –e non só os profesionais– tivesen coñecementos sobre o coidado do animal deberon de contribuír á necesidade de vulgarizar aquelas obras e mesmo á de redactar textos sobre o asunto. En palabras de Cesáreo Sanz Egaña (1941: 19):

Si el caballo era prenda inseparable del caballero, se comprende el interés en saber cuidar y curar tanpreciado animal; entre las obligaciones que señala a los caballeros el Rey Alfonso X, en las *Partidas*, figuran conocimientos de hipología e hipiátrica.

Efectivamente, nas *Partidas* alfonsíes (1252-1284), a lei 10 do Título XXI da *Partida Segunda* refírese a que «los cavalleros deven seer sabidores de conosçer las bestias», e dispón que a eles cómprelles «saberlos [*scil.* aos cabalos] mantener en sus bondades», «sy alguna mala costunbre oviesen tollerlos della» e «guaresçerlos de las enfermedades que oviesen», de maneira que saber de albeitaría era algo inherente á mesma figura do cabaleiro¹⁹⁴. Por isto, «no ens ha d'estranyar que en las bibliotèques nobiliàries baixmedievals no hi manquin mai els llibres de menescalia, preferentment en llengua vulgar. Fruit d'un interès social creixent per les *quaestiones naturales*, al costat d'aquests llibres hi figuraven ben sovint els manuals que garantien la criança i la sanitat d'altres animals, com els falcons o els gossos de cacera. [...] Ho podem comprovar fàcilment si fem una anàlisi dels inventaris de les bibliotèques de nobles i burgesos que se'ns han conservant, en les quals els tractats de menescalia i de falconeria tingueren una presència importantíssima» (cfr. Cifuentes – Ferragud – García Ballester, 1999: 90).

Sobre a circulación na Península dos manuais italianos de veterinaria coñécense algúns detalles que, malia dar conta da difusión dos mesmos como consecuencia das circunstancias socio-culturais apuntadas, son aínda insuficientes para determinar a orixe da tradución galega do texto de Ruffo. A presenza da *Mulomedicina* de Teodorico Borgognoni na Península Ibérica é unha realidade coñecida. En tempos de Alfonso X (1252 – 1284), ou máis ben de Alfonso XI (1312 – 1350), o tratado do dominico boloñés foi obxecto dunha tradución anónima, conservada en catro manuscritos e coñecida como *Libro de los caballos* (cfr. Sachs, 1936)¹⁹⁵. Deste texto castelán existen

194 As citas proceden de Juárez Blanquer – Rubio Flores (1991: 182-183). Análogas apreciacións poden lerse, p. ex., no *Llibre de l'orde de la cavalleria* de Ramon Llul: «tenir jent son arnès e manascalsir son cavayl és offici de cavayler» (*apud* Cifuentes – Ferragud, 1999, 108, n. 37).

195 As distintas cronoloxías para este texto establécense a partir da referencia a un rei *Don Alfonso de Castilla* que figura no prólogo dunha tradución catalá do mesmo, e que un sector da crítica identifica co Rei Sabio e outro con Alfonso XI. En opinión de Sachs (1936: xv), «su lenguaje [*scil.* o do *Libro de los caballos*] coincide perfectamente con el usado en las obras de este rey [*scil.* Alfonso X], y presenta todas sus caracte-

versións ao catalán (*Llibre dels cavalls*), transmitidas por tres testemuños, e unha aragonesa que chegou a través dun manuscrito de finais do século XIV ou principios do século XV (cfr. Cifuentes, 2006²: 148). A fortuna do *Libro de los caballos* conséntase, ademais, na súa utilización por parte de Manuel Dies para a redacción do célebre *Llibre de la menescalia*¹⁹⁶, redactado ca. 1424-1436, para o que o nobre valenciano manexou tamén como fonte o *Liber marescalcie* de Lorenzo Rusio¹⁹⁷. Polo que se refire á presenza da obra de Teodorico na Península, cómpre sinalar tamén que, se ben Yvonne Poulle-Drieux (1966: 23) –tras advertir que o texto catalán incluído no ms. esp. 212 da Biblioteca Nacional de París, ff. 93v-109v non era, como se viña pensando, unha tradución de Teodorico, senón de Ruffo¹⁹⁸– consideraba que «on ne connaît pas de version catalane de la *Mulomedicina* de Borgognoni», dous inventarios de 1440 (Valencia) e 1506 (Barcelona)¹⁹⁹ apuntan na dirección contraria.

O percorrido pola difusión da obra do dominico boloñés conduce tamén á corte portuguesa de Don Denis (1261 – 1325) como outro dos seus centros de recepción. O físico da corte, o Mestre Giraldo²⁰⁰, redacta unha obra, o coñecido *Livro d'Alveitaria*, do que se conserva unha copia no ms. 2294 da Biblioteca Nacional de Lisboa, do século XV²⁰¹. O

rísticas de vocabulario y de estilo». Segundo D'Agostino (2001: 756), aínda que o *Libro de los caballos* «non esponga nessun elemento concreto per una sua attribuzione all'*atelier* alfonso, è probabilmente riconducibile all'orbita di Alfonso, il quale considerava che i cavalieri dovessero conoscere bene le cavalcature». Porén, Cifuentes (2006²: 148) considera que «la datació de l'obra de Teodoric [...] fa imposible la vinculació tradicional d'aquest text [scil. o *Libro de los caballos*] amb la cort d'Alfons X el Savi». Vid tamén Fallows (2002).

196 A obra de Manuel Dies foi obxecto de transmisión manuscrita en catalán e impresa tanto en castelán como en catalán (se ben é certo que as edicións impresas en catalán son retraducións da adaptación castelá) e tivo unha ampla difusión ao versionarse a outras linguas, entre as que, segundo Cifuentes (2006²: 149), está o galego-portugués, se ben non atopamos outra noticia sobre a existencia desta versión do *Llibre de la menescalia*. Para as fontes e difusión da obra de Manuel Dies, vid. Cifuentes – Ferragud – García Ballester (1999: 89), Cifuentes – Ferragud (1999), Cifuentes (2006²: 149-150), ou Lluís Cifuentes, «Manuel Díez y el seu manual de menescalia: la culminació de la veterinària en el marc ibèric tardomedieval i renaixentista», in <[HTTP://www.sciencia.cat/biblioteca/temes/mdiez.htm](http://www.sciencia.cat/biblioteca/temes/mdiez.htm)> [data de consulta: 29/7/2008].

197 Ao respecto da presenza da obra do veterinario romano na Península poden achegarse os datos que Poulle-Drieux (1966: 41) proporciona sobre a posesión de Fernando I de Aragón dun exemplar coa tradución italiana de Rusio que foi subastado en Londres en 1961. Por outro lado, Araújo (2004: 21) informa da existencia dun exemplar do *Liber marescalcie* na biblioteca do Conde de Castelo Melhor, do que «hoje apenas temos acesso à introdução e ao catálogo das matérias nele tratadas».

198 A consideración do texto como tradución de Ruffo e non do bispo de Cervia está agora en Cifuentes (2006²: 148; 2007: 107). Porén, Bertelli (2009: 392, n. 8) segue incluíndo o texto da biblioteca parisiense como unha versión catalá de Teodorico.

199 O primeiro refire a existencia dunha «*Cirurgia dels cavalls*, la qual féu mestre pere Tederich»; o segundo menciona «un altre libre antich [...] en què's tracta de menescalia de cavalls, intitulat *Cirurgia dels cavalls*, lo qual féu mestre Tederich». A informació está tomada de Cifuentes (2006²: 148).

200 Malia as escasas noticias documentais que del se teñen, da súa relación coa corte dá conta tamén que «Mestre Giraldo phisico figura como testemunha num auto lavrado em 1336 a respeito de um Milagre da Rainha D. Isabel» (cfr. Vasconcellos, 1910: 156, n. 1).

201 O *Livro* ocupa os ff. 1-44 do manuscrito, reproducíndose entre os ff. 45-59 o *Livro de falcoaria* de Pero

libro, rematado en 1318²⁰², é escrito por encargo do monarca²⁰³ co obxecto de que fosen compilados e ordenados os coñecementos de veterinaria que se atopaban nas obras de Teodorico Borgognoni e Giordano Ruffo²⁰⁴:

Quando as sciencias e as artes ssom escriptas e emsignadas segundo hordenamento quall devem podennas os homêes achar mais asinha e ho entendimento er podellas ha mais ligeiramente filhar e entender. Hende porque hy ha hũu liuro de alueitarja que fez *theuderique* e achãno escripto desuairadamente segundo desuairados liuros e ha hy outro liuro que fez Jurdam de calauero que ffoy tirado deste de theuderjque²⁰⁵ segundo como parece pero que pos em ell mays e menos segundo como lhe semelhou E outrossy este achãno escripto em desuairadas guisas e sem hordenamento dereyto porende o muy nobre Senhor rrey dom donjs mandou a mỹ meestre giraldo que conposesse e hordenasse hũu liuro ho melhor que e mỹ semelhasse em que conpillasse hordenamente todallas coussas que ssom contheudas em cada hũu destes liuros de suso dictos (cfr. Pereira, 1909: 2, ls. 1-14)²⁰⁶.

Menino, que, por estar no mesmo códice que o primeiro, algúns especialistas adxudicaron tamén ao médico de Don Denis, como ben lembra Krus (1993: 409): «foi nos finais dessa centúria [scil. o séc. XVII] que se começou a confundir a sua autoria [scil. a do *Livro de falcoaria*], sobretudo após o erudito Jorge Cardoso ter difundido –por informações prestadas a Nicholas António, responsável pela *Bibliotheca Hispana Vetus* (1969)– ter visto un manuscrito em que se encontravam juntas *Alveitaria* e *Cetraria* encomendadas por D. Denis a Mestre Giraldo [...]. Tendo o erro sido reproduzido por Barbosa Machado na *Biblioteca Lusitana* (1747) e reiterado na acrescentada reimpressão da *Bibliotheca Hispana Vetus* (1788), acabou por ser aceite pelos investigadores dos finais do século XIX e começos do século XX».

202 «Aqui se acaba hũu liuro de aluejtaria que treladou e hordenou mestre Giraldo fisico do nobre senhor rrey dom donjs per seu mandado na çidade de Lisboa na era da encarnação de Jhesu Cristo mjll iij.º xviii.º anos» (cfr. Pereira, 1909: 59, ls. 4-7).

203 Don Denis porá en práctica as ensinanzas do *Livro d'Alveitaria* ao criticar a Joan Simon, o seu *meirinho* entre 1292 e 1315, na cantiga *Deus, com'ora perdeu Joam Simhon!* por non coñecer os distintos momentos en que debe practicar a sangría ás súas bestas, que morren como consecuencia da enfermidade chamada *olivas*, que consistía na inflamación das parótidas. Ao primeiro asunto dedica o Mestre o cap. 15 da I parte do seu *Livro*, e das *olivas* se ocupa no cap. 10 da II.

204 Deixando a un lado a alusión aos provenzaís para a curación da doenza chamada *infusio* (cfr. Pereira, 1909: 33, ls. 5-6), que tamén se atopa en Ruffo (<17.14>), o *Livro* inclúe referencias a outras fontes como «Eogerjo» ou «hũu freire» (cfr. Pereira, 1909: 22, l. 7; 54, l. 36), que, no parecer de Franco (2003: 210), non son máis que apreciacións de carácter oral. Para estoutras fontes das que o Mestre extrae información cfr. Vasconcellos (1910: 158).

205 Repárese na desafortunada apreciación do Mestre ao considerar que Teodorico é fonte de Ruffo, cando a realidade é a contraria, como ben indica a cronoloxía das obras de ambos os dous autores: se o termo *ante quem* para a redacción da obra de Ruffo é 1256, ano da súa morte (cfr. § 2.1), a *Mulomedicina* de Teodorico debe de situarse ca. 1266.

206 O obxectivo do Mestre Giraldo é, como se ve, o de ordenar os coñecementos dos manuais latinos de Ruffo e Borgognoni para facer máis accesible un saber de carácter práctico que xustifica, así mesmo, a necesidade de divulgalo en lingua vulgar. En palabras de Franco (2003: 211-212), «não podem restar dúvidas de que o livro tem uma índole prática e didáctica, destinando-se a uma recepção descontínua, não necessariamente sequen-

A obra do Mestre Giraldo constitúe, pois, unha fonte importante, e de momento a única da que se dispón, para estudar a circulación do *De medicina equorum* no occidente da Península Ibérica. Coa escasa información que se posúe é arriscado establecer hipóteses sólidas de traballo, de modo que só se pode apuntar que a obra de Ruffo era coñecida no oeste peninsular antes de 1318, ano no que o Mestre Giraldo conclúe a obra na que o utiliza.

Porén, Ramón Lorenzo abre unha nova vía no estudo deste asunto cando comenta que «não sabemos se o texto galego é uma versão directa do texto latino ou se houve entre ambos um intermediário noutra língua» (cfr. Lorenzo, 1993a: 635) e, máis aínda, cando sostén que «é posible que a traducción se fixese desde outra lingua peninsular e non directamente do latín» (cfr. Lorenzo, 1998: 125). A observación non carece de interese, pois o filólogo concreta que o *TA* pode mesmo ser unha tradución de Ruffo feita «desde outra lingua peninsular», mais só se sabe de adaptacións do *De medicina equorum* ao catalán (cfr. *supra* p. 60) e da súa utilización por parte do Mestre Giraldo para a redacción do *Livro d'Alveitaria*.

A importancia do cabalo e a obriga de saber coidalo (segundo refería Alfonso X na lei citada das *Partidas*), ou a existencia de manuais de veterinaria nas bibliotecas dos nobres, abren as portas a unha posible, pero non documentada (polo que sabemos) presenza da obra do veterinario calabrés noutros espazos. Carolina Michaëlis de Vasconcellos (1910: 159) suxería que os manuais manexados polo Mestre Giraldo «fôsem introduzidos [...] em Portugal, como novidade, por algum físico de Dona Isabel de Aragón (1282), ou por seu meio-irmão D. Pedro (1297), ou por outro letrado aragonês, do tempo de D. Afonso III e seu filho». E podería pensarse tamén na mesma corte do Rei Sabio, avó de Don Denis, como un lugar con probabilidades para entrada da obra de Giordano. Máis alá das lexislacións do monarca, pode traerse a colación o seu interese polo asunto en varias pasaxes da primeira parte da *General Estoria*, onde se refire á xestación, nacemento e cría dos équidos²⁰⁷; tampouco hai que esquecer que a súa foi, xunto á de Federico II, o outro gran centro cultural do occidente medieval²⁰⁸, no que tamén se desenvolveu a actividade trobadoresca e destacou a presenza da cultura árabe (ligada en parte á práctica traductora, que foi determinante tamén na transmisión do saber médico²⁰⁹); tamén

cial: o índice permite a identificación e a selección do(s) capítulo(s) que em dado momento mais interessa(m)».

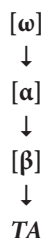
207 Nos capítulos xxii – xxvi do libro XX da primeira parte da *General Estoria*, Alfonso, manexando a Plinio como fonte («Plinio fabla de las naturas de los cavallos en el XLIIIº capítulo dell octavo libro de la Natural estoria»; capítulo xxi), trata «de los enseñamientos de los cavallos naturales e de cuánto biven e del su crecer e empenñar» (xxii), «del parto de la yegua e de la criança del cavallo e de su natura» (xxiii), e doutros solípedes (asnos, mulos). Cfr. Sánchez Prieto-Borja (2009: 563-572).

208 Sobre as similitudes entre as cortes de ambos os dous monarcas vid. Arce (1989).

209 Vid. as analogías que Emilio Montero Cartelle (2005) establece entre Constantino o Africano e Xerardo de Cremona como divulgadores da medicina árabe por medio de traducións en Salerno e Toledo respectivamente.

se podería lembrar que a instancias do infante don Fadrique (1224 – 1271), irmán do Rei Sabio, se escribiu un libro de albeitaría, que se conserva no ms. 3468 da Biblioteca Nacional de Madrid, ff. 134-165, e que foi traducido ao catalán²¹⁰. Con todo, sen que se poidan concretar mellor os detalles sobre a entrada do texto de Ruffo na Península e coa prudencia a que obrigan os escasos datos que se posúen ata o momento, parece que o único factor clave para fixar a recepción do *De medicina equorum* no oeste ibérico vén dado, como se comentou, pola cronoloxía apuntada para o *Livro* do físico de Don Denis.

Sobre o outro aspecto relacionado coa orixe do *TA*, o de que o seu modelo poida ser unha versión de Ruffo a unha lingua vernácula, ibérica ou non, a hipótese coa que aquí se traballa é a contraria, a de que o texto conservado no manuscrito do século XV é unha copia, con erros e lagoas, dunha tradución de Ruffo elaborada a partir dunha fonte latina. Deste xeito, o *stemma* do *TA* pode reconstruírse do seguinte xeito:

onde ω representa o orixinal latino do *De medicina equorum* (do que a edición de Molin, 1818, constitúe unha boa aproximación); α , o exemplar latino do que deriva a tradución galega, e β , o orixinal desta, do que *TA* constitúe a copia conservada²¹¹.

A consideración de que o testemuño existente é unha copia dunha versión anterior, e non o orixinal desta, vén corroborada pola presenza de erros que se deben ao acto mecánico da copia –e que, polo tanto, só poden atribuírse a Álvaro Eanes–, así como pola ausencia de texto previsiblemente debida a causas materiais, producida, pois, na transmisión da obra, e non no seu estadio inicial. Por moito que non sempre sexa doado distinguir os erros do amanuense dos do tradutor, no manuscrito hai descoidos que, sen dúbida, deben asignarse ao notario baionés e que non estarían, en conse-

210 Vid. Alvar (1998: 242, n. 24), Cifuentes (2006²: 149), Poulle-Drieux (1966: 31-32). Segundo a rúbrica que o encabeza, «este libro fizo fazer el muy noble Infante dom Fadrique [...] e fizo lo fazer de todo lo mejor que fallo en los libros de los sabios antiguos e otrosi de experiencias que el fizo» (*apud* Poulle-Drieux, 1966: 31). Comenta Vasconcellos (1910: 169) que «*O Libro que parla de les malalties dels cavals e per guarirlos de totes les malalties quels esdeven*», é, como se explica no cap. I, uma tradução do latim (“de latí em romanz”) feita por ordem do Infante D. Fradrique, filho de Fernando III (o santo) [...] e da rainha D. Beatriz de Suábia».

211 Un *stemma* semellante é establecido por Patrizia Arquint para a tradución provenzal do texto de Ruffo (cfr. Arquint, 2006-2007: 14-15).

cuencia, na versión galega orixinal, polo que o texto reproducido no manuscrito do século XV deriva doutro anterior e non constitúe o inicio da transmisión do *TA* galego. Xunto a erros por trivialización, por haploloxía, por repetición, por omisión, por salto de igual a igual... –ás veces subsanados tachando o elemento incorrecto (*error incipiens*)²¹²–, Álvaro Eanes debeu ser quen, en ocasións pola incompreensión de termos que figuraban no antecedente (o que adoita suceder cos vocábulos latinos), se despistou ao escribir, p. ex., *braveza* por *parveza* (<0.2>), *espantosos* probablemente por *pastosos* (<1.12>), *trager* por *terger* (<3.7>), *Cauallo* por *colo* (<3.53>), *amado* por *a medio* (<3.59>), *curuo* por *curto* (<4.2₁₂>), *9uē* por *quen* (<4.4>), *Cauallo* por *cabelo* (<4.5>, <4.6>), *nara* por *mora* (<5.4>), *craras douos* por *grãos d'uvas* (<9.10>), *fraco* por *farto* (<21.4>), *leure* por *louro* (<23.10>), *caen̄s* por *cajoes* (<26.1>), *na punta o fundo* por *na parte do fundo* (<27.9>), *estrabioula* por *escabiosa* (<28.6>), *estragullo* por *citrangulo* (<32.6>), *sangram^o* por *sañamento* (<44.4>), e outros termos para os que se pode atopar información nas notas que acompañan a edición do *TA*. Ademais, debe lembrarse que, entre os actuais folios 19v e 20r, o manuscrito presenta unha lagoa que priva da información relativa a catro capítulos completos da sección veterinaria do texto e que ten como máis posible causa o «extravío de un folio en este pliego del códice» comentado por Juan Domínguez Fontela (cfr. DF7: 15, n. 2). A esta súmase, no paso do actual f. 26v ao 27r, outro baleiro de proporcións considerables (ao afectar a dez capítulos da obra), que o cóengo galego considera tamén «originado por la pérdida de folios de nuestro códice» (cfr. DF9: 113, n. 1). A situación desas lagoas coincidindo co final dun folio e o inicio do seguinte (e non no interior dunha mesma páxina ou dunha mesma folla) permite pensar que a ausencia de texto neses lugares non estaba na tradución orixinal e que, en consecuencia, ten que ver con problemas materiais do único testemuño coñecido, concretamente, como xa se comentou, coa caída de catro bifolios do terceiro caderno do mesmo (cfr. *supra* pp. 72-73).

Por outro lado, a hipótese de que a tradución galega de Ruffo depende dun exemplar latino, e non doutra versión romance (ou, máis concretamente, peninsular, segundo aventuraba Ramón Lorenzo)²¹³, ten algúns argumentos que a poden sustentar:

- a) O índice que abre a segunda parte do texto (a relativa ás enfermidades e o seu tratamento, a especificamente veterinaria) figura en latín, precedido da rúbrica respectiva, tanto en latín –«Item *De nominibus egritudinum et lesionum naturalium et accidentalium*»–, como en galego –«Item Dos nomes

212 Vid Ferrari (2001).

213 A hipótese de que unha versión romance de Ruffo non se realizase directamente desde o latín é a que se establece para a francesa transmitida polo ms. N (Roma, Bibl. Apost. Vaticana, Reg. lat. 1177), que «est probablement une copie d'après un texte français et non une traduction directe du latin» (cfr. Prévot, 1991: 17).

das doores e danamentos que véen naturalmente e non naturalmente ao cavalo»– (<6.5>). O catálogo inclúe, en efecto, as epígrafes en latín para cada unha das enfermidades que se desenvolven no texto (<6.6> – <6.52>), con abundantes desacertos na reprodución dos vocábulos (o que, por outro lado, non fai senón redundar na sinalada condición de copia, con erros, do testemuño conservado)²¹⁴.

- b) O *TA* conserva, alén de abundantes latinismos léxicos, outros de carácter morfolóxico, que teñen no prólogo unha boa exemplificación. O obxectivo de Ruffo para a redacción do seu *liber* é adaptado na versión peninsular como «algũas cousas do cavalo, segundo miña opinion e a parveza do meu enxeño, ordinei axuntar, non que por todaslas coussas posa sutilmente mostrar aquelas cousas que ao cavalo e á sua geraçon perteeceen» (<0.2> – <0.3>), en meridiana correspondencia co contido do texto latino, «quaedam de ipso equo juxta opinionem meam et mei ingenii parvitatem disposui compilare: non quod per omnia possim ea, quae eidem equo et suo generi pertinent». A pasaxe foi obxecto de emendas innecesarias por parte de José Luis Pensado –«algũas cousas do Cauuallo, segundo mjña opinion et a braueza do meu enxeño ordiney axuntar *liuro* no que por todas llas coussas posam sutilmente mostrar aquellas qousas *que* ao Cauuallo et a sua geraçon perteeceen» (cfr. Pens.: 57, ls. 6-9)– que dan un sentido diferente ao texto galego, en tanto que na proposta do de Negreira se dá a entender que ‘na obra pode atoparse toda a información relativa aos équidos’, mentres que o manual latino (e a súa adaptación galega) expresa máis ben o contrario, isto é, que ‘a finalidade do autor non é explicar todas as cuestións referentes ao cabalo’²¹⁵. O paralelismo entre a pasaxe galega e a latina parece perfecto,

214 Sobre como actuar ante este tipo de problemas non parece haber un criterio establecido. En opinión de Aprile (2001: 72), «il problema di come comportarsi nei confronti di parole come quelle appena viste, quasi tutte deformazioni di termini latini mal interpretati e peggio riprodotti, è tutt'altro che peregrino. Il rischio di prendere per semplici e accettabili varianti (o per termini non altrimenti attestati) quelli che sono nient'altro che termini mai esistiti è molto alto. Gli errori sono importanti, per la storia culturale, quanto le parole “vere”. Resta intatta la necessità di riconoscerli. Una volta riconosciuti, la soluzione a mio avviso più rispettosa della realtà storica e culturale è quella di non cercare di emendarli. Si tratterebbe di un'operazione ad ampio margine di arbitrarietà». Un comportamento como este é, no caso do *TA*, bastante difícil de manter, pois as deformacións das que son obxecto os vocábulos son resultado dunha evidente incomprensión dos mesmos por parte do copista, que parece non entender o que estaba no modelo, a non ser que o problema estivese xa neste. Esta é unha circunstancia que, porén, non parece descoidar Aprile (2001: 63) ao referir que «gran parte dei volgarizzamenti che circolano a loro nome [*scil.* os de Giordano Ruffo ou Lorenzo Rusio] è opera di anonimi, e questo, a prima vista, non depone a favore del livello delle traduzioni, che sembrerebbero opera di oscuri volgarizzatori volenteriosi ma di pochi mezzi». O investigador italiano refírese aos tradutores, pero non aos copistas, e no caso da versión galega o que se conserva é precisamente unha copia podemos dicir que bastante «defectuosa».

215 Para as particularidades relativas a esta pasaxe, cfr. as notas do cap. IV na que se comenta.

e aínda máis se se ten en conta que á forma verbal *possim* (P1 do Presente de Subxuntivo do verbo *posse*) corresponde no manuscrito galego *posam*, onde o *-m* final pode verse como un vestixio gráfico da desinencia latina que indicaba a persoa gramatical (e que, ao non manterse en romance, se decidiu emendar no texto crítico): en definitiva, a forma *posam* que figura no TA podería remontar ao *possim* da obra latina, conservando o morfema de número e persoa *-m* (pois a posibilidade de que o notario de Baiona desenvolve como *-m* unha lineta expletiva que figuraba no antecedente semella pouco probable)²¹⁶.

- c) O tradutor adoita glosar os termos de carácter técnico –que en non poucos casos semellan latinismos léxicos²¹⁷– con cláusulas explicativas de relativo do tipo *que quer dizer, que dicen, que é, que chaman, que semella*²¹⁸, e que ou ben inclúen outra denominación (un sinónimo) ou ben, no caso das voces que designan algunha patoloxía, unha referencia ás causas ou síntomas da mesma e que se atopan expostas no interior do capítulo²¹⁹:

216 Outro exemplo de conservación dunha desinencia latina no manuscrito galego localízase no sintagma *semente linei* (<48.7>), onde se mantén a terminación propia do xenitivo para o adxectivo *lineum*, significativamente adaptado nas súas outras ocorrencias por medio da frase preposicional *de liño*, como tamén se observa noutros elementos da tradición de Ruffo. Vid. os detalles na nota respectiva da edición (cfr. n. 1519).

217 Unha circunstancia como esta levou tamén a Carolina Michaëlis de Vasconcellos (1910: 158) a sospeitar que eran latinas as fontes utilizadas para a redacción do *Livro d'Alveitaria*: «Quanto aos idiomas dos modelos, não ha no texto indício de que fôsem *vulgares* [...]. Os numerosos termos *latinos*, de que Mestre Giraldo se serve, falam, pelo contrário, a favor da hipótese *latina* com relação ao livro de alveitaria».

218 Este tipo de cláusulas explicativas nas que se ofrecen sinónimos para termos latinos ou latinizados (que ás veces conservan os morfemas flexivos) aparecen tamén na tradución occitana do *Thesaurus pauperum*, ou no receitairo provenzal conservado nos ff. 1r-9v, 14r-15v, 21-23v e 31v-36v do ms. Princeton, Garret, 80. Vid. Corradini Bozzi (1997: 55-57, 17 e n. 43).

219 Se ben estes períodos explicativos cos que o tradutor define as voces cultas poden ser de utilidade para identificalas (vid. Pérez Pascual, 1992), cómpre varoralas con prudencia, segundo comenta María Teresa Herrera (1992) a propósito da caracterización dalgunhas plantas medicinais: «Cuando estas formas cultas, caóticamente transliteradas, van seguidas de una frase explicativa en la que se nos da un sinónimo que, a primera vista, parece debía ser el más frecuente y utilizado, entonces se facilita la identificación del término y se resuelve su mala transcripción. Pero muchas veces el sinónimo es sencillamente el nombre de otra planta que tiene alguna similitud con la desconocida, denominación que a su vez puede generar otras confusiones, llegando este caos terminológico a producir graves errores que alcanzan los usos farmacéuticos de dichas plantas» (p. 445). «En la ciencia, las erratas normales, que surgen por falsas o erróneas lecturas, se añaden a las que surgen a causa de la ignorancia de los copistas o de la voluntariedad de los trasmisores o traductores que alteran deliberadamente porque utilizan términos locales o dialectales o que ellos pensaban que lo eran» (p. 451).

Útiles para a identificación das voces botánicas son algúns textos medievais que, seguindo a tipoloxía do *Alphita*, están constituídos por glosas para aquelas no desexo de axudar a comprender a difícil terminoloxía médico-botánica do momento. Entre eses glosarios poden mencionarse, no castelán medieval, a *Sinonima delos nonbres delas medeçinas griegos e latynos e arauigos* (cfr. a edición de Mensching, 1994) ou a *Flor de las hierbas provechosas*, no que se inclúen sinónimos galego-portugueses (cfr. Montero Cartelle – Herrero

PASAXE	RUFFO LATINO	TA	MESTRE GIRALDO
<3.7>	<i>gallas</i>	enfermidade a que dizen <i>gallas</i> , que quer dizer ovas	estes jnchaços chamam em latim <i>gallas</i> e em nossa linguagem ouas
<3.9>	<i>spelta</i>	<i>espelta</i> , que quer dizer melga	
<7.0>	<i>De verme</i>	Titulo da dor a que chaman <i>verme</i> ou adragu[n]chos	E esta jnfirmade chamam em latim <i>uermis</i> e em nosa linguagem adraguncho
<11.0>	<i>De vivulis</i>	De <i>vivulas</i> , que quer dizer olivas	hũa door que chamam em latym <i>vinnulas</i> e em nossa linguagem oliuas
<12.0>	<i>De dolore ex superfluo sanguine</i>	[De] <i>dolore ex superfluitate sa[n]guinis</i> , que quer dizer door que vén de sobegedũe do sangue e que faz deitar o cavalo	
<12.2>	<i>Remedium contra [scil. de dolore ex superfluo sanguine]</i>	Remedio contra esta door que faz inchar as vëas e deitar a besta	
<13.0>	<i>De dolore ex ventositate</i>	<i>De dolore ex ventositate</i> , que quer dizer da door que vén de ventosidade	

Ingelmo, 2007). Para o texto do *Alphita*, a tradición na que se insire, as fontes (fundamentalmente salernitanas) das que se nutriu e a influencia que exerceu en obras posteriores, como a anónima *Summa Medicinae* (da segunda metade do século XIV) e as *Pandectae medicinae sive Opus pandectarum medicinae* de Mateo Silvático (da primeira metade do século XIV), vid. a edición de García González (2007).

PASAXE	RUFFO LATINO	TA	MESTRE GIRALDO
<14.0>	<i>De dolore ex superflua comestione</i>	<i>De dolore ex superflua comestione</i> , que que[r] dizer da door que vén do comer sobejo	
<14.3>	<i>branca ursina</i>	<i>branca ursina</i> , que chaman gigante	
<14.3>	<i>parietaria</i>	a <i>paritaria</i> , que é a[l] fevega de coovra	a parjitarja que chamam alfauega de cooura
<14.3>	<i>mercorella</i>	a <i>mercurial</i> , que é ortiga	
<17.0>	<i>De equo infuso vel infundito</i>	Do espargimento do sangue e dos homores que fazen o cavalo estar atirido	
<17.4>	<i>haec infirmitas infusio vulgariter appellatur</i>	Esta enfermidade chaman <i>enfusio</i> , que quer dizer espargimento	
<17.5>	<i>Remedium contra [scil. de infuso vel infundito]</i>	Remedio contra espargimento do sangue e dos homores	
<18.0>	<i>De pulcino seu de pulsivo</i>	Da door da polmoeira, que chaman <i>pulsivo</i>	hũa enfermidade que chamam em latym <i>morbus pulssiuis</i> e em nossa linguagem polmoeira. esta doença he chamada em latym <i>morbus pulsuius</i> e em nossa linguagem polmoeira.
<18.3>	<i>quae aegritudo pulsivus vulgariter appellatur</i>	a a qual enfermidade chaman <i>pulsivo</i> ou polmoeira	

PASAXE	RUFFO LATINO	TA	MESTRE GIRALDO
<19.4>	<i>Remedium contra [scil. de infustito]</i>	Remedio contra o agoamento	O vjçessimio primo capitollo he de <i>equo imfastico</i> e e do cavalo aagoadado. esta door chama ho mestre que fez este livro <i>enfasticom</i> e nos chamamos agoa.
<20.0>	<i>De scalmato</i>	Do desecamento do cavalo	O ujçesimo terço capjtollo he de hua enfermjdade que faz ãmagreçer os caualllos e he dicta em latim <i>esculmatus</i> e em nossa linguagem dessecamento Aquesta enfermjdade chamam em latim <i>sculmatus</i> e em nossa linguagem dessecamento.
<20.5>	<i>Remedium contra [scil. de scalmato]</i>	Remedio contra o desecamento	
<21.0>	<i>De infirmitate aragiati</i>	Da door que faz este[r]car raro e rugir as tripas, que chaman <i>arragiato</i>	
<21.7>	<i>Remedium contra [scil. de infirmitate aragiati]</i>	Remedio contra o rugi[r] das tripas e do esterco raro	
<22.0>	<i>De cimoira</i>	Da door que vén do frio vello, que chaman <i>cimeira</i>	
<22.3>	<i>Remedium contra [scil. de cimoira]</i>	Remedio contra a door que vén do frio	

PASAXE	RUFFO LATINO	TA	MESTRE GIRALDO
<23.0>	<i>De frigiditate capitis</i>	Da <i>freura da cabeza</i> , que chaman mormo	O terceiro capitollo de hũa door que chamam em latim <i>chimorrea</i> e em nosa linguagem mormo Chimorrea [...] he chamado em nosa lengoagem mormo que corre
<24.4>	<i>strictorium</i>	<i>estritorio</i> , que quer dizer pegamaço como emprasto	este enprasto [...] chamamlhe os alueitares <i>estritorio</i>
<30.6>		a <i>alosna</i> , que é asente	
<43.15>	<i>creta</i>	<i>greda</i> , que é gales	
<44.5>	<i>fenum graecum</i>	filla o <i>fenum grecum</i> , que quer dizer alforva	Ffilha a <i>alforua</i>
<44.5>	<i>squilla</i>	<i>esquilla</i> , que quer dizer cebola alvarrãa	
<44.5>	<i>trementina</i>	<i>termentina</i> que semella algedran	
<48.0>	<i>De extortilliatura seu stortilliatura</i>	<i>De estortil[i]atura</i> , que quer dizer ensartilladura	e chamam lhe em latym <i>escortiliadura</i> e em nosa linguagem emsartilhadura
<51.0>	<i>De forma</i>	De <i>furma</i> , que é door de que se gera o sobreosso	he dicta em latym <i>furjna</i> e em nosa lñguagem inchaço duro que se faz na coroa da unha hu se junta a carne con ella
<53.11>	<i>piretrum</i>	<i>piritro</i> mudo, que é azeche	
<54.8>	<i>piretrum</i>	çumo de <i>piretro</i> , que quer dizer azeche	

O limitado coñecemento da rica transmisión latina (e romance) do *De medicina equorum* fai difícil establecer o códice que está na base da tradución galega. Cos datos ma-

nexados, non é viable establecer para ela unha filiación tan clara como a que se coñece para a versión francesa de Ruffo transmitida polo manuscrito 991 da Biblioteca Municipal de Reims (R), que é unha tradución realizada concretamente a partir do texto latino conservado no códice *Vat. lat. 5331* (cfr. Prévot, 1991: 17). Porén, certos indicios da estrutura do texto peninsular poden contribuír a concretar o ramo da tradición coa que se relacionaría. Con respecto ao manuscrito veneciano editado por Molin, na organización da materia doutros testemuños latinos –como os manuscritos da Biblioteca Nacional de París, fond latin 6584 (II) (ff. 48-66) e fond latin 1203 (ff. 24-39), dos séculos XIV e XIV– advértense certas particularidades que permiten considerar que estes transmiten unha versión máis reducida da obra²²⁰. A semellante estrutura que o texto galego presenta co manuscrito reproducido por Molin leva a invalidar como posible modelo do *TA* un exemplar latino abreviado. O único manuscrito latino editado recolle, en efecto, unha versión máis ampliada da obra e, polo tanto, debeu de ser unha fonte deste tipo a utilizada polo tradutor galego. Con todo, entre os códices desta categoría téñense constatado certas diferenzas no relativo á estrutura do texto. Tras a lagoa que afecta ao *TA* no f. 25v, o f. 26r comeza cunha pasaxe (<73.1>) que constitúe a última do capítulo que na edición de Molin leva a rúbrica *De cognitione claudicationum*, ao que segue outro presidido polo título *De cognitione morborum*, con correspondencia tamén nese mesmo lugar no *TA* –*Do conocemento das doores do cavalo* (<74.0>)–. Así pois, malia a referida lagoa da obra galega, esta parece manter a disposición dos capítulos que constitúen a sección final do códice reproducido por Molin, isto é, a formada polas *Regulae cognitionum omnium equorum*, *De cognitione claudicationum* e *De cognitione morborum*, previas ao *explicit*. Esta mesma organización é a que ofrece o manuscrito latino *E* (París, Bibl. Nat., fond lat. 2477) e a que seguen algunhas versións romances, fronte a outros testemuños que desprazan a información ao interior da obra²²¹. Así pois, o *TA* podería utilizar como modelo un texto latino semellante ao do ms. 210 .I. 139 (VII. 24) da Biblioteca Marciana de Venecia, ao presentar unhas pautas organizativas próximas²²². Por isto, a falta de transcricións doutros códices latinos ou dunha edición completa do *De medicina equorum*, a confrontación da obra que nos ocupa co texto

220 Versións máis breves que estas son as que se limitan á reproducir a parte veterinaria do texto, como sucede coa tradución italiana transmitida polo ms. Nuove Accessioni 424 da Biblioteca Nacional de Florencia datado en 1337 e no que a obra de Ruffo ocupa os ff. 3-49: segundo explica Bertelli (2009: 406), a «Mascalcia di Giordano [...] si presenta nella forma che di fatto si potrebbe definire "breve", cioè limitata alla parte ippiatrica dell'opera. Infatti, il codice si apre con la tavole delle rubriche che riguardano le infermità del cavallo, per poi passare regolarmente in rassegna tutte le varie malattie. Segno evidente, quindi, che già nella prima metà del Trecento circolavano delle versioni ridotte dell'opera di Giordano Ruffo».

221 Vid. neste sentido as indicacións ofrecidas por Prévot (1991: 42, n. 1).

222 A semellanza obsérvase tamén na reprodución en ambos os dous testemuños (o galego e o latino) dunha pasaxe, a <19bis.0>, con recomendacións *ad impingandum equi*, que, segundo Molin (1818: 44, n. 1), non figuraba noutros mss. por el observados e podía ser un engadido alleo ao texto orixinal de Giordano Ruffo.

editado por Molin pode ser de moita utilidade no establecemento do TA, pois parece achegarse ao modelo utilizado para este. A tradución galega da obra do veterinario calabrés puido realizarse a partir dun texto latino que transmitía unha versión completa do mesmo e que pertencía á mesma familia do manuscrito veneciano dado a coñecer en 1818 (V), pois, aínda que o TA presenta leccións que o separan do códice reproducido por Molin e que remiten moi probablemente a variantes xurdidas no seo da tradición manuscrita da obra latina²²³, a estrutura xeral do manuscrito veneciano (o número, a orde e contido dos capítulos e da materia tratada en cada un deles) coincide coa do TA²²⁴, no que, con respecto a aquel, só se constata un *décalage* na orde dos capítulos 55 e 56, que se inverten no texto galego, e a inclusión de información que non figura no ms. 210.I. 139 (VII. 24) da Biblioteca Marciana de Venecia. Entre esas diferenzas debe rexistrarse a incorporación de pasaxes que non están no códice italiano: é o caso da información que se inclúe ao final do texto, despois do *explicit*, sobre a sangría do cabalo (<*addenda*>), ou a das pasaxes <19ter.0> – <19ter.2>, que, como a da que as precede (<19bis.0>), podían ser froito das modificacións das que o tratado foi obxecto na súa transmisión. Non hai que esquecer, en efecto, que «è questo un problema commune a tutta la trattatistica tecnica in generale, dato che gli scribi dimostrano di essersi sentiti in questo settore più liberi di modificare e di aggiornare quanto andavano copiando, il che vale non solo per i volgarezzamenti, ma già per le fonti latine» (cfr. Bertelli, 2006: 301)²²⁵. A identificación do modelo latino do TA segue a ser lamentablemente outra das cuestións que permanecen abertas no estudo da obra, e que, en gran parte, obedece á escasa información que afecta a toda a tradición escrita do *De medicina equorum*.

223 Así, por exemplo, leccións como os adxectivos. *interiores* e *anteriori*, referidos respectivamente aos dentes e á parte do corpo afectada pola enfermidade chamada *jarda*, deben de ser erros de V que non pasaron á versión galega, que presenta *de juso* (<3.66>) e *dentro* (<5.10>) en correspondencia cunha fonte latina que enviaba coherentemente *inferiores* e *interiori* e que debía transmitir, tamén fronte a V, variantes entre as que poden mencionarse *creta alba*, en lugar de *cera alba*, *cum uino*, en lugar de *cimino* (ou *cumino*), *seminis tritici*, en lugar de *cimicis* (ou *cimini*) *triti*, ou *panno laneo*, en lugar de *panno lineo*, a partir das que se explican respectivamente as leccións do TA *greda alva* (<7.19>), *con viño* (<13.6>), *semeas do trigo* (<15.7>) ou *uberta de lãa* (<17.11>) etc.

224 Vid. Arquint (2006-2007: 15) para unha análoga filiación da versión occitana de Ruffo co códice de Venecia, que, segundo a estudosa italiana «è abbastanza corretto, omogeneo e interamente coerente da ipotizzarlo testualmente prossimo al originale». Tamén a tradución italiana do *De medicina equorum* realizada por Cola de Jennaro en 1479 presenta «relevanti somiglianze con quello edito da Molin 1818» (cfr. Montinaro, 2009: 501).

225 Esta realidade non foi allea á transmisión dos textos clásicos: cfr., así, as apreciacións de Adams (1995: 149) –«Medical (and veterinary) manuscripts were particularly susceptible to alteration, because the readers, wishing to make practical use of recommendations contained in a manuscript, might add useful remedies and recipes drawn from other sources, or abbreviate (or eliminate) material which they considered to be of no practical utility»– ou McCabe (2007: 103) a propósito dos *Hippiatrica* gregos –«Il faut souligner que les *Hippiatrica* sont une compilation, dont le contenu et la langue appartiennent à des époques et des lieux variés. Par ailleurs, tout comme d'autres textes à caractère technique, la compilation a été élargie, abrégée ou remaniée selon les goûts et les besoins des éditeurs et des lecteurs, de sorte que presque chacun des manuscrits byzantins contient une recension considérablement différente des autres»–.

Capítulo 2

Criterios de edición

1. As edicións anteriores e o sentido desta edición

No segundo cuarto do século XX, Juan Domínguez Fontela deu a coñecer o *TA* a través dunha edición na que non declara os principios editoriais que a guían (cfr. DF1 – DF10). En 2004, ve a luz unha nova presentación da obra realizada por José Luis Pensado Tomé e publicada postumamente. Malia non expoñer tampouco os criterios utilizados, a edición de Pensado non se afasta dos principios metodolóxicos manexados polo estudoso para outros textos como o *Livro de Tristán* ou os *Miragres de Santiago*, edicións presididas por un principio que, en palabras súas, «ha sido el de aproximarnos lo más posible a la edición paleográfica, siempre en la medida que los recursos tipográficos nos lo permitiesen» (cfr. Pensado, 1958: xxvi). Paleográficas son, en efecto, as dúas presentacións referidas do *TA*: as intervencións dos editores límitanse ao desenvolvemento das abreviaturas (ás veces de xeito diferente por parte dun e doutro estudoso, chegando incluso a ofrecer un mesmo autor solucións distintas para termos abreviados de idéntica maneira), á unión e separación de palabras, á puntuación do texto (só no caso da de Pensado) e a emendas que responden ao principio da *emendatio ope ingenii* e que raras veces teñen un apoio textual –agás na do estudoso de Negreira, que, en certos casos, recorre ao *Livro* do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909) para algunha corrección–.

A convición de que a transcripción paleográfica constitúe o inicio do proceso editorial pero non o seu resultado final²²⁶ determina que se presente aquí unha edición apoiada nunha metodoloxía diferente. Aínda que para textos transmitidos por un único manuscrito –como o que nos ocupa– a presentación paleográfica é con frecuencia a práctica aconsellada,

en rigor, el estudio de los rasgos gráficos y fonéticos ha de llevarse a cabo no ya sobre una transcripción paleográfica, sino sobre la reproducción facsímil del manuscrito o, mejor aún, sobre éste, y ello no sólo por la falta de fiabilidad que comporta en muchas transcripciones el mecanicismo acrítico, sino, [...], porque el tipo «paleográfico» de escritura condiciona las opciones gráficas, condicionamiento que ha de tenerse en cuenta para llegar al trasunto fonético del texto (cfr. Sánchez-Prieto Borja, 1998: 83).

Os argumentos presentados redundan na conveniencia de establecer o texto da obra galega nunha edición que non sexa paleográfica, o que non só vén excusado por ser dese tipo as xa existentes senón tamén, e sobre todo, porque «el contar con un solo ma-

226 En palabras de Sánchez-Prieto Borja (1998: 89), a transcripción paleográfica móstrase, en efecto, como «un primer paso para el establecimiento textual».

nuscrito, aunque puede decantar al editor por su seguimiento paleográfico continuado como solución menos problemática, no supone un aval teórico para esta opción» (cfr. Sánchez-Prieto Borja, 1998: 61). A estratexia editorial que aquí se segue para a presentación do *TA* opta pola regularización gráfica do texto, pero sen desvirtuar a realidade lingüística que reflicte o manuscrito e, polo tanto, sen realizar cambios que poidan distorsionala, pois do labor de edición debe resultar un texto no que se perciban as súas características lingüísticas. Así pois, ofrécese unha proposta de lectura que, sen deixar de mostrar o imprescindible respecto polo manuscrito, parte de presupostos diferentes dos paleográficos e completa, en fin, o denominado por Ivo Castro e Maria Ana Ramos (1986: 112-118) como «campo bibliográfico» da obra presentada.

A práctica ecdótica aconsellada para obras que chegaron a través dun único exemplar –o *codex unicus* (cfr. Roncaglia, 1975: 81; Avalor, 1978²: 25)–, non pode ofrecer como resultado unha edición crítica, pois a ausencia de varios testemuños non permite realizar a correspondente *collatio* da que resulte a restitución do texto «orixinal». A recomendada nos casos en que «la tradizione del testo sia affidata a un solo testimonio (*codex unicus*)» (cfr. Roncaglia, 1975: 81) é unha *edición interpretativa*²²⁷. Neste caso, e como xa se apuntou, a operación editorial realizada consistiu en proporcionar un texto que, fiel á realidade lingüística do manuscrito que o conserva, se caracteriza pola súa regularización gráfica²²⁸. O texto vai acompañado dun aparato no que se recollen os que se consideran erros de copia (na súa maior parte por repetición, omisión ou trivialización) ou as leccións que foron obxecto dalgunha emenda a partir doutros textos que forman parte da tradición do *TA*. No proceso de establecemento da obra foi, en efecto, de innegable proveito a transmisión que (malia non ser de todo coñecida) tivo o manual de veterinaria de Giordano Ruffo (*ca.* 1250), do que a obra galega é adaptación: foron de grande axuda, alén do texto latino, consultado a partir da parcial e única edición de Molin (1818), as traducións do mesmo a outras linguas romances²²⁹, as súas reelaboracións en tratados posteriores²³⁰ e o outro texto peninsular que o utiliza como fonte, o *Livro d'Alveitaria* portugués²³¹.

227 Vid. Maure Rivas (2006: 33), Tato Plaza (1999: 70).

228 Son numerosas as propostas de edición de textos galegos medievais: vid., entre outras, Castro – Cepeda – Madureira – Castro (1964-1973), Lorenzo (1988a), Lorenzo (2004), Fernández de Viana y Vieites (1998).

229 Cfr. as traducións siciliana (De Gregorio, 1905), italiana (Olrog Hedvall, 1995), francesa (Prévot, 1991), provenzal (Arquint, 2006-2007), catalá (Gili, 1985), ou mesmo as italianas impresas en 1561 (Crupi, 2002) e 1563 (consultada a partir da edición facsimilar).

230 Cfr. os textos de Teodorico Borgognoni (Dolz, 1937; Klutz, 1936; Heinemeyer, 1936) e de Lorenzo Rusio (Delprato – Barbieri, 1867), aínda que a débeda co *De medicina equorum* non pasou inadvertida a outros autores da medicina veterinaria.

231 Cfr. a edición de Pereira (1909).

2. Aspectos gráficos do manuscrito e algúns problemas de edición

A edición do *TA* presenta numerosos problemas. Por unha parte, están as dificultades que veñen provocadas polas peculiaridades materiais do códice que transmite a obra. Por outra parte, están os contratempos derivados da interpretación de certos signos e caracteres da escritura do copista. Por estes motivos, aínda que o elemento paleográfico sexa subsidiario no establecemento do texto que se edita, cómpre examinar a representación de certas letras co obxecto de determinar se, máis alá do simple deseño gráfico, o seu trazado ten unha maior relevancia no nivel fonético, polo que o asunto non é irrelevante no proceso de edición. O exame gráfico, malia non pretenderse exhaustivo, achega, en definitiva, información de grande utilidade non só para estudar os hábitos do copista, senón, antes ben, para explicar como se resolven algúns problemas que se atoparon no establecemento do texto, conscientes de que a análise gráfica pode proporcionar información lingüística de tipoloxía variada²³².

Con respecto á grafía do *TA* no ms. 23076 da Biblioteca Nacional de Madrid en que ese texto se transmite, Domínguez Fontela sinala que «los caracteres paleográficos son evidentemente del siglo XV y científicamente gótico-cursivos de la época, cuyo uso perseveró en la siguiente centuria. Conserva también los caracteres de la letra francesa, llamada de privilegios. Es muy semejante a la del códice de la Biblioteca Nacional de la “Crónica Troyana”, aunque más cargada de tinta éste²³³. Abundan las abreviaturas características del siglo XIII al XV. Son escasas las letras mayúsculas, pues apenas aparecen en las iniciales de los capítulos o para señalar las separaciones de los párrafos» (cfr. DF1: 308).

Como é sabido, ao final da Idade Media, a letra gótica –implantada no século XII como forma evoluída da carolina e resultante de transformacións materiais asociadas ao emprego do papel e do distinto trazado da pluma²³⁴– presenta xa influencias cortesás e aproxímase á letra coñecida como precortesá, que se instaure nos derradeiros anos do século XIV:

a partir de los últimos años de la centuria decimocuarta, la grafía refleja una gradual transformación, que puede considerarse terminada en las postrimerías de

232 Sucede, en particular, coas abreviaturas, como sinalan, p. ex., Gancedo Negrete (2006) ou Torrens (1995).

233 Cfr., en cambio, a opinión do profesor Pensado Tomé, para quen «sería absurdo compararla [scil. a ortografía do *TA*] con la de otros textos medievales galls. como la de la *General Estoria*, la de la *Crónica Troyana*, la de los *Miragres de Santiago* o la del *Fragmento de Tristán*. Ni siquiera admite comparación con el modo de escribir de un competente notario o de un normal amanuense» (cfr. Pens.: 18).

234 Para a orixe e os trazos e tipos característicos desta letra, vid. a síntese de Sánchez Prieto – Domínguez Aparicio (1999).

la misma época, transformación que consistió en redondear y estrechar sus caracteres, dar forma curva a sus rasgueos y aumentar sus enlaces, con tendencia, que [...] fue luego ganando terreno y se hizo habitual en la cursiva del período siguiente, al escribir de un solo golpe de pluma varias palabras. [...] posee en lo fundamental la estructura, unas veces regular y otras con cursividad muy acentuada, de la escritura que la reina [*scil.* Isabel a Católica], en una Carta-arancel, [...], designó con el nombre de «cortesana», por lo cual no nos parece inadecuado calificarla de «precortesana» (cfr. Millares Carlo, 1983³, I: 224-225)²³⁵.

Este tipo de escritura ofrece na pluma do notario de Baiona certos trazados do *a* final, do dígrafo *ch* e do *ç* que requiren ser examinados para determinar se poden ser aproveitados para a representación dunha nasal palatal, dun *-n* implosivo ou dunha nasalidade vocálica. Para o *a*, o manuscrito presenta maioritariamente a forma básica con dous trazos de pluma (o esquerdo máis redondeado e o dereito máis ou menos oblicuo, ás veces unidos na súa parte inferior, e en trazados máis rápidos cunha forma angular), pero tamén mostra un deseño desta vogal no que o trazo dereito (o perpendicular ou oblicuo) se prolonga debuxando un bucle cara a esquerda que conclúe por riba do trazado da letra e adopta, pois, unha forma próxima a *ɔ*. Este *a* é a que se observa, p. ex., no posesivo feminino *miña* (<0.4>) ou no substantivo *compaña* (<1.14>, <2.4>), no adxectivo *gran* (<1.7>), no nome *redēa* (<3.45>) e na forma verbal *leguenna* (<7.13>), onde no trazado da letra poderían estar representados respectivamente o til do *ñ*, a nasal implosiva final, a nasalidade resultante a partir do *-N-* intervocálico (*redēa* < *RETĬNA) e a consoante nasal que representa a fase inicial do proceso de asimilación do pronome átono feminino de complemento directo á forma verbal rematada en *n*. Polo que se refire á letra *ç*, Álvaro Eanes emprega a cedilla de trazado curto e independente debaixo da liña de escritura (cfr., p. ex., *naçe* en <5.8>; *jnchaço* en <5.10>, <5.11>...), se ben ás veces a debuxa tamén separada da *c* mais curvada cara á esquerda ata envolver por riba a letra (cfr., p. ex., *çelso* en <5.4>; *ençima* en <7.16>...)

235 Polo que se refire a Galicia, «con certo retraso respecto ao conxunto da Coroa, aparece entre a nosa documentación a influencia das chamadas escrituras pre-cortesana e cortesana. No último cuarto do século XIV aparecen os rasgos típicos da primeira; mentres que o paso a unha escritura próxima á cortesana plenamente formada ten lugar a partir da década dos trinta do século XV, e o seu uso prolóngase ata os primeiros anos do século XVI nos que convive coa procesal. A introducción nas escribanías galegas destas escrituras non semella producir grandes trastornos, probablemente porque dalgunha maneira non fan máis que acusar algúns dos rasgos propios da gótica galega, como o grande tamaño das letras en relación a alzados e caídos curtos, o seu grosor e as formas elípticas nos caídos que volven sobre si» (cfr. Vaquero Díaz, 2002: 339-340). Sinala igualmente Lucas Álvarez (1991: 460) que «en el resto del siglo [*scil.* o séc. XIV] se puede advertir el incremento de la cursividad, el desarrollo ampuloso de nexos de amplias curvas y la proliferación de rasgos superfluos y signos complementarios de valor indefinible, que constituyen aquí, lo mismo que en el resto de los territorios peninsulares de occidente, los comienzos del grupo llamado precortesano». Unha descrición das liñas básicas de definición da letra doutros notarios do século XV pode verse en Maure Rivas (2006) e Tato Plaza (1999).

ou a palabra (cfr., p. ex., *naçe* en <5.9>, *ençima* en <7.18>...) baixo a que se atopa²³⁶, adoptando formas semellantes a *Ů* ou *Ů̇*. Nestas circunstancias o trazado da cedilla pode aproveitarse para representar tamén outros elementos da cadea fónica, de modo que nel pode verse a nasalidade vocálica (cfr., p. ex., *çēa* en <3.27>), unha nasal implosiva final (cfr. *criaçon*, <0.6>; *decauçon*, <14.4>; *feičon*, <0.9>; *geraçon*, <0.3>, <1.0>, <1.1>, <2.1>), ou a nasal implosiva da penúltima sílaba (cfr. *començo*, <2.9>, <3.36>, <3.78>²³⁷; *ensinança*, <3.1>). Por outra parte, nos seus deseños máis simples o dígrafo *ch* é representado como froito da ligazón do *c* e o *h* desde o trazo superior da primeira letra. Non obstante, nalgúns exemplos a curva orientada cara á esquerda que presenta o *h* posúe na súa parte inferior un trazado envolvente que rodea o dígrafo pola parte superior e que mesmo nalgúns formas chega a debuxarse de forma independente (isto é, sen partir da curvatura inferior do *h*). Nestas últimas situacións descritas do deseño do *ch* pode intuírse unha consoante nasal implosiva final (cfr., p. ex., *chaman* en <3.58>, <4.6>, <8.0>, <8.1>, <8.2>...) ou a marca da nasalidade dalgunha vogal (cfr., p. ex., *chaamen̄* = *chãamente*, <2.8>; *chaao* = *chão*, <3.42>, <3.78>; *chaaos* = *chãos*, <3.46>; *chaas* = *chãas*, <3.59>; *chaos* = *chãos*, <4.2₉>...).

Se ben os trazados das letras expostas poidan valorarse no plano editorial como acaba de describirse, un nutrido número de exemplos levaría a argüír que se trata de simples formas gráficas desprovistas de valores como os apuntados. Abunda, en efecto, o manuscrito en trazados envolventes do *-a* final, do *ç* ou de *ch* sen que poida verse neles nada máis que unha simple representación desas letras: cfr., p. ex., *onrra* = *onra* (<0.1>), *femença* (<0.5>, <1.1>), *dara* = *dará* (<1.3>), *maestrya* = *maestria* (<2.6>), *agora* (<3.1>), *todauya* = *todavía* (<5.7>), *sangrya* = *sangría* (<7.8>), *morna* (<23.17>)...; *çircoito* = *circoito* (<3.24>), *çima* = *cima* (<3.30>), *espaço* (<3.43>, <3.78>, <7.16>), *çeruo* = *cervo* (<4.2₂₀>, <4.3>), *Couçe* = *couce* (<43.1>)...; *chagas* (<3.67>, <3.70>(2), <7.12>, <7.13>), *anchas* (<4.2>(2)), *chamadas* (<5.5>), *direiche* (<7.16>), *chaga* (<7.16>), *inchar* (<7.18>), *inchaço* (<16.0>)...

236 A cedilla é «unas veces corta y otras comienza debajo de la c, curvándose a la izquierda y dirigiéndose a lo alto para rodear parte de la palabra en que se encuentra» (cfr. Millares Carlo, 1983³, I: 226).

237 Contrastan estes con outros exemplos en que, para o mesmo vocábulo, aparece o trazado máis ou menos curto e baixo da cedilla que leva á forma *começo* (cfr. <3.38>, <3.52>, <56.4>). As dúas solucións, con e sen nasal implosiva na penúltima sílaba, foron coñecidas na lingua medieval desde o século XIII, de forma paralela ao que sucedeu cos verbos *començar* e *começar*, dos que aqueles son regresivos (cfr. os glosarios de *CrT*, s.v. *começo*, e *Ri*, s.v. *comêço*). A interpretación deste trazo como unha forma particular do signo xeral de abreviación, que pode ter –como se verá a seguir– un valor múltiple, fai difícil determinar se en <6.4> a lección *começa*, co trazado envolvente da cedilla, debe interpretarse como *començan* ou *começan*: para o verbo hai no manuscrito un claro predominio das formas cun trazado curto do referido signo gráfico, que dá lugar a *comêçase* (<7.1>), *começando* (<14.5>) ou *começa* (<43.2>, <43.4>, <52.4>, <56.3>) e que aparece mesmo cando o verbo presenta nasal na penúltima sílaba, como se observa en <27.6> coa forma *començan*, escrita coa cedilla curta e separada do *c* e con dous trazos horizontais independentes enriba da palabra que representan as consoantes nasais implosivas da penúltima e última sílaba respectivamente.

Do exposto pode inferirse que as formas gráficas examinadas, se ben non poden desvincularse da escrita dun copista que ten nos trazos redondeados e ondulados unha das súas características principais e que proporciona unha alta plasticidade ao texto que reproduce, podían ser aproveitadas en determinados casos para abreviar certos elementos. Interpretalos nesta dirección parece o máis axeitado, pois do contrario habería que realizar abundantes intervencións no texto para a súa presentación crítica. Por todos estes motivos, na presente edición decidiuse considerar esas formas gráficas segundo requira cada caso particular, actuando de modo similar ao que sucede coas raias horizontais que tanto abundan no manuscrito.

Nos trazados envolventes das grafías comentadas debe verse, en definitiva, unha realización particular da lineta ou signo xeral de abreviación. Esta marca, característica das abreviaturas por contracción e dos coñecidos como *nomina sacra*, remonta o seu emprego ao século I e fíxose de uso xeral para calquera tipo de abreviación a partir dos séculos V e VI²³⁸. Trazado como unha liña de extensión variable e, ás veces, cunha lixeira curvatura ou en forma de bucle, este signo é utilizado como marca xeral de abreviación, aínda que tamén pode indicar suspensión, contracción ou nasalidade²³⁹. Con todo, non son poucos os casos en que pode aparecer de forma espuria, pois «a lo largo del siglo XIV y en la centuria posterior se extiende el uso de la raya como rasgo de cursividad» (cfr. Torrens, 1995: 25)²⁴⁰. A interpretación deste signo constitúe, en palabras de José Luis Pensado, un dos principais problemas na edición do texto, xa que «no siempre es fácil de saber si son abreviaturas o tildes de nasalización con valor fonético o, cosa que ocurre muy frecuentemente, simples rasgos de pluma carentes de significado» (cfr. Pens.: 20-21). En efecto, a lineta pode ter valor expletivo e carecer de trascendencia fonética, porque, como explica Ramón Lorenzo (1988a: 82), «é frecuente que os escribas poñan raias innecesarias en moitas palabras, como se se tratase de vocais nasais ou houbese abreviaturas»²⁴¹. Contrastan estes con outros moitos exemplos en que, utilizada como marca xeral de abreviación, a liña posúe unha maior relevancia ao suplir un ou máis caracteres gráficos²⁴². Entre os seus valores máis frecuentes están os de representar a nasalidade vocálica, unha consoante nasal

238 Vid. Méndez Viar (1997: 60, 61-63), Sánchez Prieto (2001: 160, 164-165).

239 Vid., p. ex., Lucas Álvarez (1950: 70-71), Vaquero Díaz (2002: 337).

240 Cfr. tamén Gancedo Negrete (2006: 115).

241 Por isto conclúe o estudoso galego que «en todos estes casos débese eliminar o trazo superfluo» (cfr. Lorenzo, 1988a: 82).

242 Sobre os usos (expletivo ou abreviativo) e os distintos valores deste trazo, así como sobre a pertinencia lingüística do seu exame, vid., entre outros, Gancedo Negrete (2006: 105-108), Sánchez-Prieto Borja (1998: 92-94), Torrens (1995: 24-25).

implosiva²⁴³ ou a vogal átona final $-e^{244}$, sendo esporádico o seu emprego para representar outras vogais²⁴⁵. O signo pode ter tamén un valor múltiple cando suple máis dun carácter gráfico, como sucede cos adverbios *ligeiramente* (<3.23>) e *solamente* (<3.15>) –no ms. *lligeiraṁt̄, sollaṁt̄*, isto é, cunha raia horizontal que suple non só a vogal átona final senón tamén as letras da penúltima sílaba–, *acidentalmente* (<5.1>), *docemente* (<3.2>), *mansamente* (<3.4>), *primeiramente* (<5.2>) –no ms. *açidētaṁt̄, doçemēt̄, māsamēt̄* e *p̄jmeiramēt̄*, onde o último trazo, alén da nasal implosiva da penúltima sílaba, abrevia tamén a vogal palatal final²⁴⁶, cos indefinidos *nēūa* (<7.11>, <45.7>, <59bis.2> (2), <61.6>) e *nēūu* (<56.19>) –no ms. *nehua* e *nehuu*, cun longo trazo horizontal que, alén de sinalar a nasalidade vocálica, representa tamén a resonancia nasal da vogal da sílaba inicial a partir da que nesta se orixina a consoante nasal implosiva–, co demostrativo *aqueles* (en <7.3> ou <7.4>) –reproducido como *aql̄ls* co sinal horizontal no que debe de estar tanto a vogal átona final como a tónica da sílaba precedente–, coa forma verbal *conven* (<3.4>, <3.24>, <18.1>) –transcrita cunha lineta que cobre toda a palabra e que pode abreviar as dúas nasais implosivas do verbo–, con *manquejar* (<34.0>) –reproducido no testemuño como *maqíar* cun trazo que estaría suplindo a nasal implosiva da sílaba inicial e a representación

243 «La lineta, mayormente recta o curva y que a veces arranca de la letra final para envolver toda la palabra, marca sobre todo la omisión de la nasal» (cfr. Gancedo Negrete, 2006: 105, n. 5). Sobre o emprego do trazo horizontal como representación da nasalidade vid. Lorenzo (2004), así como o exposto *infra* en § 3.2.

244 O uso da lineta para suprir a vogal palatal en posición final é particularmente frecuente tras a consoante dental xorda precedida ou non de consoante nasal: cfr., p. ex., *adeaṁt̄* = *adeante* (<1.5>, <2.11>, <3.38>, <7.13>, <7.15>), *aṁt̄* = *ante* (<1.11>, <3.7>, <7.8>, <7.15>, <7.17>), *caen̄t̄* = *caente* (<3.18>, <3.26>, <3.29>, <7.13>, <7.14>), *corren̄t̄* = *corrente* (<3.18>), *for̄t̄* = *forte* (<3.24>), *Noṁt̄* = *noite* (<1.11>, <3.27>, <7.10>, <7.13>, <7.19>), *rreben̄t̄* = *rebente* (<7.3>), *rezen̄t̄* = *rezente* (<2.3>), *vin̄t̄* = *vinte* (<3.34>)... ou os adverbios en *–mente* (*apostamen̄t̄* = *apostamente* (<3.48>), *craramen̄t̄* = *craramente* (<3.53>), *cumunalmen̄t̄* = *cumunalmente* (<4.4>), *fremosamen̄t̄* = *fremosamente* (<3.53>), *leuemen̄t̄* = *levemente* (<3.13>), *ligeiramen̄t̄* = *ligeiramente* (<3.27>), *naturalmen̄t̄* = *naturalmente* (<3.9>, <3.10>, <5.1> (2), <5.9>, <6.5> (2), <7.2>), *temperadamen̄t̄* = *temperadamente* (<3.81>)...). A frecuencia coa que o signo de abreviación suple a referida vogal nos contextos sinalados fai sospeitar que a súa ausencia en tales circunstancias debe de interpretarse como froito dun descoido do copista máis que como unha manifestación de apócope extrema, polo que se optou por integrar o *e*: cfr., así, *primeirament[e]* (<3.36>), *noit[e]* (<7.8>), *azeit[e]* (<7.13>, <56.10>, <59. bis.6>), *caent[e]* (<52.4>)... Non se nos escapa que a apócope de *-e* tras *t-* é, con todo, un fenómeno ocasional no galego medieval. Vid. Ferreiro (1995: 62), Lorenzo (1985: 104, 145; 1995: 659).

245 É o caso de *acidentaes* (<0.10>) –no ms. *açy | dents*, con lineta sobre as letras finais–, *cavalaria* (<0.1>) –que se reproduce como *caullarya*, coa raia sobre as tres letras iniciais–, *decauçon* (<20.8>) –no ms. *decaço* cun trazo horizontal sobre a sílaba *ca*, alén do que abrevia a nasal final–, *destruira* (<56.18>) –copiado como *destrura* cun trazo sobre *ur-*, *homores* (<45.2>) –no ms. *hморres* con trazo enriba que suple unha vogal pretónica e que desenvolvemos como o por ser maioritaria no ms., cando a vogal aparece, a forma *homores*, que triplica nas súas ocorrencias á variante *humores-*, *uñas* (<45.5>) –que se transcribe como *hnas* cun signo horizontal enriba que, con todo, resulta de interpretación problemática ao aparecer sempre no manuscrito o vocábulo coa lineta e coa vogal que aquí está ausente–, etc.

246 Para o dobre valor do sinal de abreviación nos adverbios rematados en *–mente*, cfr. Tato Plaza (1999: 81).

gráfica da oclusiva velar xorda seguida de *e*–... No aparato que acompaña a edición optouse como solución convencional por representar ese trazo, sempre que teña valor abreviativo, como unha raia horizontal colocada só sobre as vogais ou consoantes correspondentes.

Por outro lado, o uso da lineta nalgúns voces é de obrigada reflexión. No que atinxe á liña que ás veces aparece sobre palabras como *ano* ou *como*, coincidimos coa valoración de Lorenzo (1988a: 81) de que «o til non ten valor e colócase sistematicamente por tradición gráfica latina. Moitas veces tense transcrito para estas palabras *anno*, *commo*, [...], cousa que non concorda coa realidade lingüística»²⁴⁷. Así pois: *comō* = *como* (<0.0>, <0.10>, <2.4>, <3.10>, <3.24>, <3.34>, <3.52>, <3.53>, <3.66>, <3.69>, <3.73>, <3.75>(2), <3.80>, <3.81>, <4.2₁₄>, <5.10>, <5.11>, <6.4>, <7.1>, <7.13>, <7.14>, <7.15>(2), <7.17>(2), <8.2>, <8.6>, <8.7>(2)), *años* = *anos* (<1.14>, <2.11>), *año* = *ano* (<3.33>). Distinto é o caso das contraccións *eno(s)*, *ena(s)*, que, de aparecer co trazo horizontal enriba, cómpre desenvolver como *enno(s)*, *enna(s)*, pois o til podería marcar unha das fases do proceso fonético de asimilación experimentado por *ĪN ĪLLU* > *en lo* > *enno* > *eno* > *no*²⁴⁸. Polo tanto, *eña* = *enna* (<58.3>, <60.1>), *eñas* = *ennas* (<3.7>), *eño* = *enno* (<3.33>(2), <7.7>, <13.1>, <19.6>, <21.1>, <21.3>, <32.1>(2), <43.9>, <51.5>, <62.6>, <addenda>) e *eños* = *ennos* (<53.14>, <58.1>) contrastan coas formas minoritarias *eno* (<16.9>) ou *enas* (<5.4>, <43.2>), en que a contracción se presenta sen lineta²⁴⁹. Outro tanto pode dicirse das formas verbais rematadas en *-n* ás que se une un pronome átono *o(s)*, *a(s)* enclítico: malia existiren exemplos que reflecten a fase final da asimilación (*-n + lo* > *nno* > *no*), hai outros nos que a lineta pode representar a etapa precedente do proceso. Deste xeito, xunto a *ceimēno* = *queimenno* (<36.16>), *devēno* = *devenno* (<2.8>, <2.10>, <3.2>, <3.4>(2), <3.5>...), *fazēno* = *fazenno* (<11.1>),

247 Vid. tamén Lorenzo (1986: 136; 2004: 455), Maia (1986: 485-486). Para as formas castelás *como* con lineta e *commo*, cfr. Torrens (1995: 24-25): «Particular extensión va a tener el trazo de una línea sobre *como* no sólo en las escrituras cursivas, en las que llega a hacerse general, sino también en la gótica libraria del s. XIII. Este empleo de la lineta provoca que llegue a escribirse la palabra con *mm*; [...] Aun así, creemos que no debe atribuirse a este uso una transcendencia fonética [...], sino que debe ponerse en relación con otras duplicaciones consonánticas que, aunque de manera más esporádica que *commo*, salpican los manuscritos medievales. A partir de finales del s. XIII *commo* desaparece mientras que se va generalizando el uso de la raya sobre *como*, indicio de la progresión hacia la cursividad de esta modalidad caligráfica» (p. 24).

248 Como é ben coñecido, a contracción da preposición *ĪN* (> *en*) e do artigo (*ĪLLUM*, *ĪLLAM*... > *lo*, *la*...) foi obxecto da asimilación progresiva da lateral inicial do determinante á nasal da preposición (**en lo/a* > *enno/a* > *eno/a*) e a posterior aférese do *e*- polo seu carácter átono (*no/a*), ofrecendo solucións que perviven na lingua medieval. Vid. Ferreiro (1995: 49, 200, 252, 364), Huber (1986: 76, 143), Lorenzo (1985: 96, 136, 162; 1987: 482, 483), Magne (1944: 179-180, s.v. *em*), Maia (1986: 649-650), Nunes (1960⁶: 255-256), Williams (1994⁶: 146) ou o glosario da CrG, s.v. *eno*, *no*.

249 As solucións que constitúen a fase final do proceso asimilativo, *no(s)*, *na(s)*, aparecen no manuscrito con ou sen raia por riba, de xeito que, cando esta aparece, se produce a identidade da representación gráfica do adverbio de negación (escrito *nō*) e da contracción da preposición *en* co artigo masculino singular. Para os encontros doutras preposicións co artigo, vid. *infra* § 3.12, *b*.

furēno = *firenno* (<36.14>), *gardēna* = *gardenna* (<18.10>), *metāno* = *metanno* (<3.2>, <17.8>), *lleuēno* = *levenno* (<14.6>)..., hai formas sen trazo enriba como *de | ueno* = *deveno* (<3.33>), *fa | zeno* = *fazeno* (<17.1>), *llegeno* = *legueno* (<3.2>), *vntenos* = *untenos* (<14.5>)...²⁵⁰.

Ao signo de abreviación, que presenta unha morfoloxía variada e un uso polivalente no manuscrito, opóñense outras marcas de aspecto máis uniforme, sobre as que cómpren algunhas reflexións que describan as liñas básicas da súa utilización e que resulten orientadoras ao respecto dun discutible valor abreviativo. Por unha parte, no manuscrito son frecuentes as ocorrencias dun trazo de pluma máis fino e de aspecto oblicuo que, con tendencia máis ou menos acusada á verticalidade e con maior ou menor tamaño, adoita aparecer sobre certos trazados da letra *i* (e, en menor medida, *j* ou *y*) con independencia de que o seu valor fonético sexa vocálico ou consonántico (vid. *infra* § 3.3). O exame do manuscrito permite concluír que este signo é empregado co fin de asegurar a identificación da letra *i* cando a morfoloxía doutras como *u*, *n* ou *m* complicaba o seu recoñecemento, aínda que o seu uso se estende a contextos en que a confusión gráfica é máis difícil²⁵¹: sen ser prolixos na exemplificación deste procedemento, cfr., entre outros, *convinivel* en <61.3> (ms. *9uínýuel*); *convinivelmēte* en <42.2>, <42.4> (ms. *9uínýuelm^{te}*) ou en <45.9> (ms. *9uínýuelm^{te}*); *enfirmitade* en <32.3> ou <54.1> (ms. *enfirmitade*); *espiñaço* en <28.0> (ms. *espiñaço*); *fariña* en <43.15> ou <44.10> (ms. *farína*); *livraren* en <62.6> (ms. *liurarē*); *meeziñas* en <42.4> (ms. *meezjnas*); *urina* en <15.1> (ms. *hurína*); *vinagre* en <48.5>, <49.5> (ms. *vínagre*) ou en <27.18> (ms. *uína | gre*); *viva* en <7.14>, <52.1>, <53.5> ou <54.8> (ms. *uíua*)..., sen obviar voces como *(de)pois*, *dia(s)* ou *ja*, entre outras moitas, nas que, malia non

250 Exemplos de asimilación e redución deste tipo de formas poden verse en Lorenzo (1985: 96, 135-136). Vid. tamén as consideracións de Lorenzo (1987: 486) a Maia (1986: 671-672).

251 Explica, en efecto, Tato Plaza (1999: 54) que unha letra como o *m* «realízase pola unión de tres trazos verticais pequenos dentro da liña de escritura» e que «en conxunción con *u* e *n*, principalmente se segue un *i* ou *j*, dá lugar a agrupacións de letras que son varios trazos verticais pequenos que representan unha gran dificultade de segmentación». O emprego dun trazo oblicuo garantía, así, a distinción da letra *i* fronte a outras de trazado vertical tamén curto. A finalidade distintiva desa marca pode equipararse ás motivacións gráficas que determinaban o uso de *j*, no lugar de *i*, noutros documentos: «O uso de *j* vén fundamentalmente motivado para destacar o *i* nun contexto de *m*, *n*, *ñ*, *u* ou *v*; para non dar lugar a unha confusión integrando a substancia gráfica da vocal coas letras contiguas no momento da decodificación. [...] Parece que se trata dunha simple axuda para o lector» (cfr. Maure Rivas, 2006: 164-165). Continúa explicando o estudoso que a grafía *j* é unha variante de *i* «debida a un alongamento inferior do grafo por razóns de lexibilidade» e que palabras que comezan por *i* e van seguidas de *n* «están grafadas con <j> case sempre na súa forma maiúscula. Estas grafías tiñan unha clara explicación: había que facilitar a mellor lectura e a secuencia «in» era facilmente confundible coa letra «m» –sobre todo se o «i» carecía de punto– e por iso escribían «jn» e con máis frecuencia «Jn»» (p. 165), e que esta grafía «aparece en contacto cos grafemas <m>, <n>, <ñ>, <u>, <v>, <i> e <s>» e «consiste en reforzar a substancia gráfica da forma tradicional alargándoa un pouco cara abaixo, [...]». Con este simple alargamento evitábanse confusións do tipo *auia* # *ama*» (p. 354). Vid. tamén Fernández Guidanes (2011: 45-54).

darse unha posible confusión gráfica do *i* con outras letras, se atopa o referido signo. O problema sobre a correcta interpretación do trazo, que se utiliza cun valor gráfico diferenciador, prodúcese cando, dándose ou non as circunstancias sinaladas, falta algunha letra que podería tamén verse representada nel: é o caso de voces como *insinança* (<0.8>) –que carece no manuscrito da nasal implosiva da penúltima sílaba, *jnsínaça*– ou o seu derivado *desensinança* (<60.1>) –copiado co referido trazo e sen a nasal que traba a penúltima sílaba, *desensínaça*–, *sejan* (<4.2₂₂>, <26.7>, <55.9>) –reproducido como *seía* e, polo tanto, sen a consoante que indica a persoa gramatical–, *cajon* (<44.1>) –que se transcribe *caío* sen o *n* final– ou *ajan* (<23.8>) –no ms. *aía*, sen a consoante final–. Sobre a particular morfoloxía e o valor deste signo, Tato Plaza (1999: 53) explica que o *i* é unha «letra con grande febleza gráfica ó se limitar a trazar unha pequena vírgula na caixa da liña de escritura, [...]. Ó facerse máis esguía, sobarda os límites superior e inferior da liña de escritura, dando lugar ó iota (ou *i* longo); ningún deles leva punto enriba, mais si poden presentar (sobre todo no caso do iota) un trazo oblicuo que normalmente non pasa de ser un risco livián, aínda que en ocasións, de trazado máis firme, se pode confundir cun sinal de abreviación». Así pois, a igualación desta marca co signo de abreviatura leva a outorgarlle a ambas as dúas a mesma función, polo que, de omitirse algún elemento da palabra, este poderá verse representado no devandito trazo.

Por outro lado, sen que se trate dun hábito constante, a hasta superior das letras *l*, *b* ou *h* ofrece, en certos deseños, á súa dereita un debuxo con forma de apóstrofo, ás veces con forma angular. Ilustran este trazado palabras como, p. ex., *caualgar* = *cavalgar* (<3.65>(2)), *talem* (<26.3>) = *tallen*, *ual* = *val* (<54.8>), *cal* (<54.8>), *suba* (<3.65>), *cabeça* (<22.7>, <23.5>), *sabon* (<23.15>), *anbas* (<24.6>) = *ambas*, *rabo* (<32.1>), *sobeíedüe* (<5.4>, <32.2>) = *sobegedüe*, *branco* (<34.6>), *cabras* (<49.5>), *ha* (<33.1>), *he* (<3.75>, <5.1>, <43.14>) = *é* (vbo.), etc. Agás nos casos en que a ese signo se liga outro horizontal que representa a lineta –cfr., p. ex., *hūa* = *ūa* (<5.4>, <20.11>, <29.1>), *sob̄r* = *sobre* (<33.2>)– e que en ocasións se diseña de forma independente daquel –cfr., p. ex., *aql* = *aquel* (<27.9>), *bē* = *ben* (<24.8>, <30.6>) ou *sob̄r* = *sobre* (<5.4>, <33.2>)–, optouse por considerar que ese trazo é un elemento que forma parte da execución dalgunhas formas das letras sinaladas e que carece, consecuentemente, de transcendencia fonética. É esta a razón de que, fronte ao que sucede nalgunhas das edicións previas, non se desenvolva como abreviatura ese signo en voces como *conviniv[e]l*, <1.3> (ms. *couynju*l), *presev[e]l*, <3.2> (ms. *preseu*l), ou *semellav[e]l*, <5.11> (ms. *semelau*l).

3. As grafías do manuscrito: criterios de regularización gráfica

3.1. As abreviaturas

Alén do signo de abreviación xeral e os outros trazos descritos anteriormente, a variedade pictórica do manuscrito que conserva o *TA* caracterízase polo emprego de abreviaturas que gozaban de ampla utilización desde a súa implantación²⁵². As abreviaturas desenvólense no texto en tipografía normal, sen recorrer á cursiva e, de ser preciso recoller voces que inclúen algún signo abreviativo no aparato que acompaña o texto, ese será reproducido segundo os medios técnicos o permitan, ante a imposibilidade de reflectir fielmente os trazos do manuscrito.

No caso dos desleixos subsanados polo copista, que esquece algunha letra da palabra, ou mesmo algún vocábulo, que despois coloca no espazo superior comprendido entre dous signos gráficos, optouse sen máis por baixar as letras sobrepostas sen deixar constancia dese particular no aparato que completa a edición. Cfr., así, *cap^tollo* (<6.0>, <20.9>, <21.14>, <46.11>), *chaa^s* (<4.2₁₇>), *Coo^ura* (<56.10>), *depois* (<59.3>), *espⁱ-çyalm^{te}* (<0.1>), *espⁱnaço* (<3.4>, <4.2₁₂>, <27.1>, <27.2>, <27.6>...), *espⁱrar* (<10.1>), *g^ardando* (<23.17>), *gu^arda* (<3.0>), *iⁿguento* (<47.8>), *malu^sco* (<43.8>), *muⁱ-to* (<19bis.1>), *nar^s* (<23.15>), *no peito do Cauallo^{ou} an^t as coixas* (<7.1>), *opⁱniõ* (<0.2>), *opⁱniõs* (<4.5>), *paa^s* (<14.5>), *pⁱmenta* (<26.5>), *pⁱrigar* (<2.3>), *por Razõ da^{dia} door* (<8.1>), *q^oussas* (<0.4>), *q^ousas* (<0.5>), *v^ez* (<3.33>, <3.78>)...

Detállanse a seguir os compendios máis frecuentes que figuran no *TA*, as convencións adoptadas para a súa representación e as claves para a súa descodificación.

- 1) A sílaba inicial *con*, cando non se escribe de forma plena ou coa abreviatura do *n* por medio do signo abreviativo xeral –como acontece coa preposición *con* (pois, de aparecer abreviada, tería un escaso corpo gráfico)–, é representada co habitual símbolo en forma de 9 na caixa de escritura, que, como se sabe, remonta o seu uso ás *notae iuris* romanas. Así: *9pda = comprida* (<3.11>, <3.15>), *9pdo = comprido* (<3.11>), *9p^r = comprir* (<3.75>), *9strangida = constrangida*

252 Ao respecto das causas que determinaron o uso de formas abreviadas, as orixes dos diferentes sistemas (suspensión e contracción) na escritura romana e o distinto desenvolvemento que unha mesma abreviatura ten en latín e nas linguas romances véxase, p. ex., Méndez Viar (1997), Millares Carlo (1983³, I: 47-50), Sánchez Prieto (2001), Torrens (1995). No códice que conserva o *TA* hai abreviaturas de palabras consolidadas xa desde o latín, entre as que están, p. ex., os frecuentes compendios de voces como *dereita* (*drt^a*), <0.3>, <58.1>; *tempo* (*t^po*), <0.3>, <1.3>(2), <1.8>, <1.11>, <2.3>, etc; *terra* (*tr^ra*), <12.1>, <14.1>, <43.9>, <44.7>...

(<1.11>), *9sume* = *consume* (<7.11>), *9sumira* = *consumirá* (<56.18>), *9tinoa-dam^{te}* = *continoadamente* (<22.1>), *9tynoadam^{te}* = *continoadamente* (<74.1>, <74.5>), *9t^a* = *contra* (<0.11>, <2.9>, <3.75>), *9t^aryos* = *contrarios* (<3.66>), *9uiniuylls* = *conviniviles* (<3.22>), *9uē* = *conven* (<3.33>, <3.69>), *9uinyuelmenī* = *convinivemente* (<3.66>)²⁵³...

- 2) O signo gráfico empregado para a terminación *-rum* latina (propia do xenitivo) era «la *-r-* cuadrada cortada por una línea vertical» (cfr. Lucas Álvarez, 1950: 72; cfr. p. 71 para deseños do signo) e trazada «de arriba abaixo e de de-reita a esquerda» (cfr. Vaquero Díaz, 2002: 339). A abreviatura é utilizada por Álvaro Eanes en voces latinas como *testiculatorum* (<6.14>), *ungularum* (<6.44>) –tamén en <6.50> e <6.51>, aínda que reproducida con erros nestas dúas ocorrencias– ou *solarum* (<6.49>). En <3.68> desenvolvemos o signo abreviativo, representado como *κ*, á romance como *-ren*, segundo require a forma do Futuro de Subxuntivo, *esfavelaren*, na que aparece.
- 3) O signo tironiano (*τ*) representa a conxunción copulativa, que será interpretada como *e*. Ao respecto deste signo refire Ramón Lorenzo (1988a: 80) que «o valor é simplemente de *e* e por iso o podemos representar por esta vocal, mais o certo é que en toda a época medieval aparece a grafía *et* con relativa frecuencia, cousa que fai que non sexa ningún disparate desenvolvelo como *et*». Non obstante, óptase aquí pola primeira das posibilidades, mesmo nos casos en que a conxunción está escrita como *et*, pois «la adopción de *et* para la conjunción copulativa [...] implicaría suponer una pronunciación de la *-t* final» (cfr. Sánchez-Prieto Borja, 1998: 31)²⁵⁴.

253 Para formas relacionadas con *comprir*, *consumir* ou o adverbio *continuadamente* o manuscrito recolle tamén as solucións con vogal átona inicial *u*: cfr. *cumpridamente* (<1.2>), *cumpra* (<1.12>), *cumpre* (<7.16>, <9.11>), *cumprida* (<17.7>), *cunsuma* (<19.9>, <47.7>), *cunsume* (<27.19>), *cu[n]tinoadamente* (<1.12>). Agás na forma *co[n]tinoadamente* (<74.3>), os resultados con vogal átona *o* son froito do desenvolvemento da abreviatura *9*, mentres que as solucións con *u* se reproducen por completo (ou coa nasal implosiva abreviada ou omitida por erro). A reducida distancia que existe entre as vogais átonas velares *o* e *u* determina unha alternancia entre ambas que se produce tanto en posición átona como tónica. Exemplos deste fenómeno no texto son os resultados *bolindolle* (<3.45>) e *bulir* (<12.1>, <12.3>), *bulirá* (<17.10>), *bulirás* (<34.4>); *coraçon* (<7.2>) e *curaçon* (<0.1>, <9.0>, <9.1>, <9.2>, <9.3>, <9.4>, <9.7>, <74.2>); *grosura* (<24.10>, <56.19>) e *grusura* (<1.6>); *homores* (<7.2>, <7.3>, <7.4>, <7.7>, etc.) e *humores* (<3.6>, <3.7>, <3.13>, <7.2>, etc.); *logar* (<51.6>) e *lugar* (<1.8>(2), <1.11>, <1.14>, <2.4>, <3.3>, <3.42>, <3.51>, etc.); *nome* (<16.2>, <30.3>) e *nume* (<5.11>, <6.2>); *sobir* (<1.9>, <13.4>) e *subindo* (<48.8>); *sotil* (<18.9>, <21.12>, <55.7>, <58.8>, <62.1>), *sotilmente* (<9.7>, <23.7>, <24.9>) e *sutilmente* (<0.3>, <7.11>, <24.7>, <34.3>); etc. Vid. ao respecto Lorenzo (1975: xxix-xxx; 1985: 99-100, 138-139; 1986: 135; 1995: 657), Maure Rivas (2006: 314-316).

254 Para os variados trazados do signo en textos galegos, vid. Lucas Álvarez (1950: 77, VI, nº 7). Análoga é a forma en que se procede no que respecta ao *s-* líquido latino que só se mantén nos vocábulos latinos (cfr., así, *sculmato*, <5.7>, <34.3>; *spatule*, <6.22>; *spina*, <6.37>), pero non nas voces romances que remiten a termos que comezaban con *s-* líquido en latín, para as que se repón a vogal protética *e-*, que xa debeu aparecer

- 4) Coa última sílaba en posición exponencial se abrevian as terminacións *–mente* e *–mento*²⁵⁵, como se observa para os adverbios *auondosam^{te}* = *avondosamente* (<1.3>), *naturalm^{te}* = *naturalmente* (<1.13>), *Pⁱmeiram^{te}* = *primeiramente* (<1.1>), *sutilm^{te}* = *sutilmente* (<0.3>); e para os substantivos *defendim^{to}* = *defendimento* (<1.10>), *escaentam^{to}* = *escaentamento* (<17.3>), *espargim^{to}* = *espargimento* (<17.4>, <17.5>), *estorçim^{tos}* = *estorcimentos* (<15.1>), *fillam^{to}* = *fillamento* (<0.7>, <3.1>)...²⁵⁶.
- 5) A liña longa *–lixeiramente* ondulada e trazada de dereita a esquerda e de arriba cara abaixo– que cruza as letras *v* e *s* (esta última, na súa forma *f*)– é utilizada como representación das letras *er*²⁵⁷, de xeito que así son abreviadas respectivamente as sílabas *ver* (para esta cfr. tamén *infra* p. 105) e *ser*, para as que de forma convencional se adoptan aquí as figuras *χ* e *f*. O primeiro dos signos (*χ*) só se localiza en inicio de palabra, segundo se constata nos seguintes exemplos: *χdade* = *verdade* (<0.3>, <1.4>), *χdadeirament* = *verdadeiramente* (<4.8>), *χdes* = *verdes* (<21.9>, <21.11>), *χga* = *verga* (<15.1>, <15.6>(2), <15.7>, <45.9>), *χgas* = *vergas* (<33.13>, <34.10>), *χme* = *verme* (<8.1>, <8.4>, <22.2>). No texto é escasa a presenza da abreviatura de *ser* (*f*), empregada en *q̄f* = *quiser*

no lat. tard. (cfr. Ferreiro, 1995: 161; Lorenzo, 1995: 660): cfr., así, *[e]scrofulas*, <5.5> (do lat. SCROFULAM); *[e]specia*, <58.4>, <59bis.1> (do lat. SPECIEM) ou *[e]sponsa*, <61.4>, <61.5> (do lat. SPONGIAM), algúns dos cales conviven no manuscrito con ocorrencias que presentan o inicio vocálico: cfr. *esponsa* (<61.4>, ms. *esponasa*), *especia* (<58.2>, <58.5>, <59.0>, <59.1>, <59bis.1>). Para os usos desta grafía vid. Maure Rivas (2006: 270-272, 352).

255 Existen, con todo, outras posibilidades de abreviación para estes sufixos de ampla rendibilidade, como as que consisten en utilizar a lineta para abreviar un ou máis elementos do sufixo (cfr. *supra* p. 97), escribir *m^{to}*, só coa derradeira letra voada (cfr. *escaicem^{to}* = *escaicemento*, <3.81>; *conocem^{to}* = *conocemento*, <4.1>), ou abreviar por medio da lineta a penúltima sílaba dos vocábulos (cfr. *aberta^{nte}* = *abertamente*, <4.8>; *desfalim^{tos}* = *desfalimentos*, <6.1>; *fortem^{te}* = *fortemente*, <3.75>; *leuem^{te}* = *levemente*, <2.2>; *p̄m(.)* | *m̄te* = *primeiramente*, <36.5>; *sāam^{te}* = *sāamente*, <2.5>).

256 En romance o sufixo *–mento* permitiu a creación de substantivos sobre bases verbais, de xeito que para os formados sobre verbos da segunda e terceira conxugacións se conservan as vogais temáticas *e* (*–emento*) e *i* (*–imento*) respectivas (vid. González Fernández, 1978: 124-125, 243-244). O proceso derivativo permite individualizar o galego fronte ao portugués ou ao castelán, linguas nas que, como se sabe, se estableceu a terminación *–imento* / *–imiento* para os derivados de ambas as dúas conxugacións. Porén, o TA, alén de exemplos como *conocemento* (<4.1>, <31.2>, <74.0>), *escaicemento* (<3.81>), *prememento* (<3.8>, <27.2>, <30.2>, <57.3>), *restrengemento* (<18.16>), *tangemento* (<2.9>), ofrece outros con cambio da vogal, como *defendimento* (<1.10>), *estorcimentos* (<15.1>), *mordimento* (<26.2>), *morrimento* (<54.11>), *poimento* (<28.2>), *retiemento* (<15.0>, <15.1>, <15.2>), e casos de alternancia como *espargemento* (<17.0>) xunto a *espargimento* (<17.4>, <17.5>), ou *movemento* (<8.6>, <23.8>, <34.5>, <63.1>) ao lado de *movime[n]to* (<17.10>). Sobre este particular vid. Lorenzo (1975: xxxiii; 1985: 90, 128).

257 A abreviatura é deseñada como «un trazo vertical con lixeira incurvatura que cruza o *v* ou o *s* alto», como «un trazo vertical oblicuo que baixa de dereita a esquerda» en palabras de Tato Plaza (1999: 61, 84). Para a morfoloxía e os valores destas abreviaturas vid. tamén Millares Carlo (1983³, I: 229) ou Maure Rivas (2006: 249-250).

(<4.4>) e *fuiço* = *serviço* (<0.0>). En combinación co *h* a secuencia *er* é tamén obxecto de abreviación e dá lugar a un signo con trazado envolvente, para o que adoptamos a forma *h* e que equivale, pois, a *her*; de morfoloxía semellante á que recolle Lucas Álvarez (1950: 76, fig. 4), é empregada por Álvaro Eanes na execución de seis ocorrencias do substantivo *hervas* (<1.3>, <7.9>, <16.1>(2), <20.8>, <21.11>).

- 6) Notable rendibilidade van ter, en efecto, as figuras que representan calquera das vogais en contacto coa consoante *r*. Segundo Lucas Álvarez (1950: 72, 74), «son adquisiciones nuevas, en las que se da a cada una de las vocales en sus combinaciones con la *-r-* una forma característica y distintiva según su valor. Naturalmente, hemos de pensar que en el fondo la ascendencia está en el tipo de abreviatura carolina de letras sobrepuestas, [...] pero no puede dudarse que ahora son signos especiales desligados absolutamente del sistema aludido, aunque éste no se ha echado totalmente en el olvido»²⁵⁸.

- 6.1) Así, cando *g* vai seguido da vogal tónica central combinada con *r*, a grafía que representa a oclusiva velar vai seguida dun *a* sobrepuesto en forma de 6 –representado nesta edición como *g⁶*–²⁵⁹. Nalgunhas aparicións do adxectivo *gran*, *grande*, e dos substantivos *grado* e *grapas*, a sílaba *gra* é executada sen o *a* pero con *⁶* (cfr. *g⁶rdo*, <20.12>; *g⁶rnde*, <20.2>, <62.1>, <62.5>; *g⁶rndes*, <0.0>), presentándose mesmo a abreviatura de forma redundante en casos en que a referida secuencia está desenvolta (cfr., así, *g⁶ran* en <1.1>, <3.4>, <3.14>, <7.17>, <45.8>; *g⁶rā* en <7.19>, <16.2>; *g⁶rande* en <4.2>; *g⁶randes* en <1.5>; *g⁶rapas* en <46.13>), polo que non hai dúbida de que o signo *⁶* representa o *a* da sílaba *gra* tónica.

O mesmo compendio *g⁶r* aparece no manuscrito cando o *r* traba a sílaba, aínda que neste caso, ao lado de *gar*, podería optarse por unha interpretación *guar*, como se observa nos descendentes do xérm. *WARDA* e *WARDON*. Cando a sílaba aparece desenvolta, é maioritaria no manuscrito a solución *gar* (cfr. *agarda*, <5.3>; *agardao*, <21.12>; *esgardado*, <0.0>; *esgardar*, <24.2>; *garda*, <1.15>; *gardado*, <3.34>; *gardao*, <17.11>; etc.) –ás veces mesmo co redundante signo abreviativo (*ag⁶ardara*, <3.53>; *g⁶ardate*, <61.6>; *g⁶ardar*, <3.21>)–, polo que, de aparecer *g⁶r*, este será interpretado como *gar*: *ag⁶rdeṁ* = *agarden*, <55.8>; *g⁶rda* = *garda*, <0.8>, <2.6>, <3.1>, <4.1>, <7.17>, <47.5>, <57.6>...; *g⁶rdao* = *gardao* (<*adden-dag⁶rdar* = *gardar*, <3.26>, <3.31>, <3.32>, <3.66>, <56.19>; *g⁶rdarē*

258 Representacións destes signos (que abrevian vogal + *r* ou *r* + vogal), en combinación con *u* (= *v*), *g*, *z*, *t* ou *p*, poden verse en Lucas Álvarez (1950: 73, 75, 76, figs. VII, VIII, IX).

259 Vid., p. ex., Lucas Álvarez (1950: 73) para os deseños da abreviatura da secuencia *ar*.

= *gardaren*, <55.11>; *g⁶rdasem* = *gardasen*, <59bis.11>²⁶⁰. Outro exemplo pode atoparse no substantivo *garganta* (ms. *g⁶rganta*, <23.8>).

- 6.2) A sílaba *ver*, e tamén *vre*, é reducida, ademais, a un *u* coa abreviatura de *-er-*, *-re-* superposta²⁶¹ –para a que aquí se adopta a figura *ū-*. Fronte ao que se observa coa representación *χ* (cfr. *supra* § 3.1, 5), estoutro signo vai aparecer en calquera contexto silábico (inicial, interior e final) da palabra. Como abreviación de *ver*, pode verse en *aū* = *aver* (<3.36>, <4.0>, <7.10>, <10.8>, <13.7>, <61.5>), *beūage* = *beverage* (<20.10>), *goūnar* = *governar* (<1.7>), *jnūno* = *inverno* (<3.33>, <3.43>), *jouū* = *jouver* (<13.5>), *ouū* = *ouver* (<3.62>(2), <3.63>(2), <16.7>, <16.9>, <25.5>, <25.9>, <33.14>), *teū* = *tever* (<7.4>), *trasūssa* = *trasversa* (<6.39>), *trouū* = *trouver* (<3.53>), *ūdadeiras* = *verdadeiras* (<0.4>), *ūdura* = *verdura* (<16.1>), *ūme* = *verme* (<6.6>, <6.7>, <7.9>, <7.11>, <7.15>, <7.16>(4), <7.17>, <7.18>, <8.0>, <8.1>, <8.2>, <8.6>, <8.7>, <9.1>, <9.6>, <9.13>, <10.6>(2), <11.4>(2)), *ūtudes* = *vertudes* (<15.9>), e, como *vre*, en *azillauū* = *azillavre* (<54.8>), *liū* = *livre* (<13.8>, <20.13>), *liūduūe* = *livredūe* (<1.14>), *lliūmenū* = *livrementē* (<0.3>).
- 6.3) A abreviatura de *-re-*, *-er-* superposta a *t* (aquí transcrita como *ť*) equivale ás sílabas *tre* e *ter*, e presenta un trazado uniforme que consiste en prolongar o trazo horizontal do *t* en bucle cara á esquerda. O primeiro valor aparece nalgúns casos das ocorrencias dos resultados da preposición *ĪNTER* –que ofrece no manuscrito as variantes *ontre* (<0.0>(2), <3.12>, <3.72>, <5.5>, <7.2>, <7.3>, <11.1>, <12.1>, <16.2>, <16.9>, <20.15>, <23.6>, <23.16>, <44.9>, <47.1>, <50.1>, <52.1>, <56.9>, <57.1>, <58.8>, <59.1>, <59bis.1>, <60.1>, <61.3>, <62.2>) e *antre* (<3.8>, <7.1>, <7.2>)–, ou en *enmentre* (ms. *enmentť*) –<7.15>–, *entregamente* (ms. *enťgam^{te}*) –<addenda>–, *mentre* (ms. *mentť*) –<1.6>–, *ventre* (ms. *ventť*) –<1.2>, <1.6>, <1.7>, <13.5>– (ms. *uentť*) –<20.13>, <74.4>–. Como *ter* está en *subter* (ms. *subť*) –<6.49>, <6.52>–, *terça* (ms. *ťça*)

260 Cfr. Tato Plaza (1999: 83-84), así como *infra* § 3.7 *b* para a articulación destas formas. Que este podía ser o desenvolvemento da abreviatura e a súa articulación parece confirmarse á vista do xerundio *gardandoo* en <23.17>, co *a* sobreposto (ms. *g⁶rdandoo*), e do substantivo *guarda* en <3.0>, co *a* escrito no espazo superior comprendido entre o *u* e *r* (ms. *gu^arda*). Cando Álvaro Eanes se despista e esquece algún carácter das palabras, ese é sempre *a* e non *ua*, segundo deixa claro o xerundio de <23.17>. Polo que se refire a *goarda* (<1.1>), de verbal de *guardar* ou procedente do xermánico *WARDA*, cómpre salientar que, en efecto, a forma com *u* (*guarda*), recollida desde o século XIII, é a que acabou por impoñerse en portugués, lingua na que ata o século XV convive con *garda*, que é a solución propia do galego (cfr. DDGM, s.v. *guarda*, *garda*).

261 Esta abreviatura, de ascendencia carolina, «co paso do tempo faise maior e describe unha ampla curva que se prolonga ata voltar a tocar a caixa do renglón» (cfr. Vaquero Díaz, 2002: 337). Vid. Lucas Álvarez (1950: 73, fig. VII) para os trazados dos signos *er*, *re*.

–<3.42>, <14.3>, <addenda>–, *terceira* (ms. *terceira*) –<4.1>, <addenda>– e *terceiro* (ms. *terceiro*) –<addenda>–.

- 6.4) A mesma abreviatura sobreposta é utilizada con *z*, orixinando un signo que se representa aquí convencionalmente como *z̃* e que é de nutrida exemplificación en *dĩz* = *dizer* (<3.7>, <3.9>, <3.81>, <4.7>, <5.11>, <9.3>, <11.0>, <12.0>, etc.) e *fãz* = *fazer* (<1.8>, <3.30>, <3.45>, <3.47>, <3.50>, <3.81>, <8.6>, etc.), atopándose, igualmente, en formas deste último verbo como *fẽz* = *fezer* (<26.8>, <36.16>) e do seu derivado *desfãz* = *desfazer* (<43.8>) –*desfẽz* = *desfezer* (<43.16>)–, así como en *pãz* = *pazer* (<22.5>) e *prãz* = *prazer* (subst.) (<15.9>).
- 6.5) Análogo sistema de abreviación dáse para *–er– /–re–* cando acompaña a *ç / c*. Os signos reproducense aquí convencionalmente como *er̃* e *rẽ* respectivamente. Malia a previsible produtividade do primeiro para os infinitivos dos verbos incoativos derivados de *–SCĚRE*, só se localiza no texto en *crẽ* = *crecer* (<52.4>), *dẽ* = *decer* (<18.10>, <45.2>) e *nã* = *nacer* (<1.3>), mención á parte de *er̃co* = *cercos* (<7.18>), *er̃nada* = *cernada* (<19.11>) e *er̃tos* = *certos* (<15.3>). Para *rẽ* = *cre véxanse ãçenta | Ryā* = *acrecentarian* (<7.9>) e *rẽçer* = *crecer* (<45.10>)²⁶².
- 6.6) Para suplir *er* na sílaba *per* empregábase en latín un *p* co seu caído cruzado por un trazo horizontal (aquí *p̃*)²⁶³. Este signo está tamén no manuscrito redactado polo notario de Baiona, onde serve ademais para *por* e *par*. Así, o primeiro dos valores pode verse en *ap̃tao* = *apertao* (<43.11>); *p̃de* = *perde* (<3.74>, <26.2>, <26.3>), *p̃der* = *perder* (<9.2>, <23.3>), *p̃de | ra* = *perderá* (<3.63>, <3.80>), *p̃diria* = *perdiria* (<3.65>); *p̃feitam^{te}* = *perfeitamente* (<46.13>), *p̃feito* = *perfeito* (<3.81>); *p̃nas* = *pernas* (<7.11>, <21.5>, <49.1>, <56.1>); *sup̃flua* = *superflua* (<14.0>), *sup̃fluitate* = *superfluitate* (<12.0>); *sup̃ossibus* = *superossibus* (<6.30>)²⁶⁴. Como exemplos do signo co valor de *por* poden recollese as cuantiosas documentacións da preposición *por*, aínda que neste caso a abreviatura podería ser interpretada como *per*²⁶⁵. A abreviatura aparece como *par*

262 Cfr. a análoga escritura de *cur* no adxectivo *curta* (ms. *ota*) en <3.45>. Vid. Lucas Álvarez (1950: 76) para os distintos trazados de *ur*.

263 Cfr. Lucas Álvarez (1950: 76, fig. IX, nº 5) para os trazados de *per*.

264 Álvaro Eanes coñece ben o sistema gráfico do funcionamento das abreviaturas, pois o compendio *per*, que de regra abrevia esta sílaba, é utilizado cando *pe* forma unha sílaba e o *r* inicia a seguinte: *aspo* = *aspero* (<2.9>), *espilladas* = *esperilladas* (<4.2>), *destenpao* = *destemperao* (<18.8>), *po* = *pero* (<1.14>, <3.80>, <3.81>, <5.2>, <12.1>, <18.16>, <22.5>, <29.8>, <33.12>, <43.13>, <45.2>, <46.13>, <47.6>, <48.10>, <50.5>, <53.14>, <56.17>, <55.4>, <59bis.2>, <60.3>, <62.5>), *pygoso* = *perigosa* (<58.4>, coa corrección da vogal final).

265 A interpretación do signo constitúe, en efecto, un problema para o seu desenvolvemento como *per* ou *por* no caso da preposición, pois o feito de que apareza por extenso das dúas maneiras «oscurece el

en *deptē* = *departen* (<0.0>), *pa* = *para* (<1.8>, <1.10>, <2.6>, <2.11>, <3.3>, <3.9>, <3.12>, <3.15>, <3.18>, <3.27>, <3.33>, <3.39>, <3.46>, <3.51>, <3.65>(2), <3.71>, <3.81>, <7.3>(2), <7.6>, <7.9>, <7.10>)²⁶⁶, *pte* = *parte* (subst. <1.13>, <2.3>, <2.7>, <2.8>, <3.1>, <3.40>, <3.41>, <3.66>, <3.80>, <4.1>(2), <4.3>, <5.1>(2), <5.4>, <6.2>, <6.3>, <7.2>, <7.7>, <7.11>; vbo <3.58>), *ptes* = *partes* (subst. <3.58>, <7.7>). Localízase tamén co valor de *pir* en *espitos* = *espíritos* (<7.2>).

- 6.7) Para representar a sílaba *pre*, o copista pode empregar tamén *p* –como se ve en *cu* | *p* = *cu[m]pre* (<3.52>), *cūp* = *cumpre* (<7.16>), *pme* = *preme* (<50.7>), *pmendo* = *premendo* (<14.5>), *pmendoo* = *premendoo* (<34.4>), *pme* | *ndoos* = *premendoos* (<14.5>), *pmemem^{to}* (sic) = *preme-mento* (<57.3>), *pne* = *preñe* (<1.6>, <1.11>) e *psa* = *presa* (<1.11>)– ou ben pode recorrer a *p* coa abreviatura de *re* sobreposto, que se representa aquí como *p̄*²⁶⁷: *aṗtaa* = *aprettaa* (<61.4>), *aṗtaas* = *aprettaas* (<11.4>), *aṗtada* = *apretada* (<22.7>, <23.15>), *aṗtam^{to}* = *apretamento* (<21.5>, <45.8>), *aṗtao* = *apretao* (<28.5>)²⁶⁸, *aṗto* = *a preto* (<18.1>)²⁶⁹, *pmendoo*

desarrollo de *p*» (cfr. Torrens, 1995: 22, n. 8). A abreviatura interprétase aquí como *por* ao ser esta a forma maioritaria da preposición cando se escribe por extenso (cfr., p. ex., <1.9>, <1.11>, <1.13>, <2.8>, <2.10>, <3.6>, <3.29>, <3.55>, <5.6>, <7.2>, <7.13>, <8.1>, <9.8>, <17.1>, <21.10>, <21.11>(2), <27.10>, <29.5>, <34.5>...) e ao aparecer *per* só en formas que reflicten a asimilación co artigo («*pela* mañña», <3.45>; «*pela* tenridüe», <3.70>; «*pelo* qual», <18.1>; «*pelos* poros», <19.2>; «*pela* agoa», <21.12>; «*pelo* premeamento», <27.2>; «*pelo* chegamento», <58.8>). Malia equiparárense ambas as preposicións en galego a favor de *por* (como sucedeu tamén en castelán ou en francés) desde o século XVI, e fronte ao que sucedeu en portugués (ou en italiano), ambos os resultados foron coñecidos na lingua medieval como demostración da súa distinta procedencia (*per* < PĒR, *por* < PRO). É evidente que a análise do reparto de *per* e *por* pode verse alterada segundo o desenvolvemento que se faga da abreviatura e que, en consecuencia, ese estudo debe realizarse a partir dos usos gráficos dos mss. e non desde edicións que se decantan por unha ou outra forma.

266 Ao aparecer sempre abreviada como *pa*, non se teñen argumentos para desenvolver a preposición como *pera* ou como *para* (< PER AD), resultado este último polo que aquí nos decidimos. Sinala ao respecto Lorenz (1988a: 80) que «no caso de *pa* podemos optar por *pera* ou por *para*. Se hai algún exemplo no texto en que apareza a forma completa, entón poderemos decidir sen temor por unha ou outra, [...]. Se está sempre abreviado poderémonos decidir pola lectura á moderna, aínda que nos quede a dúbida de cal deba se-la lectura correcta».

267 As formas da combinación *pre* poden verse, p. ex., en Lucas Álvarez (1950: 73, fig. VII).

268 No lat. tard. APPĒCTŌRĀRE (derivado do substantivo neutro PĒCTUS), ou nunha forma *APPRETTARE, creada a partir de *PRETTUS (suposta variante de PRESSUS, participio pasivo de PRĒMĒRE), ten a súa orixe un verbo para o que son coñecidas as solucións *apertar* e *apretar*, que chegan ao galego actual (vid., sen máis, CrG, s.v. *apertar*). A primeira forma, que é a que conta con rexistros maioritarios, está por extenso no ms. en *apertar* (<9.8>, <19.1>), *aperta* (<10.1>), *apertal-lo* (<53.11>), *apertan* (<25.1>). No caso de reproducirse de forma abreviada, optouse por presentar *apertar* cando no ms. aparece o signo *p* (cfr. <11.1>, <14.1>, <17.3>, <23.1>, <34.10>, <43.11>), como tamén se fixo no nome *apertamento* (<61.1>). En cambio, se a que está é a abreviatura *p̄*, decidiuse de forma convencional por editar *apretar* e *apretamento* ao ter maioritariamente *p̄* o valor de *re* no ms.

269 Consideracións análogas ás de *apertar* e *apretar* poden facerse sobre o adverbio *preto*, ‘cerca’, integrado na locución *a preto de*, pois a súa orixe hai que establecela no referido verbo e, de feito, as variantes *preto* e *perto* son coñecidas na lingua medieval (cfr. CrG, *Mir*, CSM, s.v. *preto*; CrT, s.v. *perto*, etc). Emporiso, as

= *premendoo* (<57.2>), *pmemento* = *prememento* (<30.2>), *pmemêto* = *prememento* (<3.8>), *pseuel* = *presevel* (<2.7>), *psta* = *presta* (<15.8>), *pstar* = *prestar* (<22.5>, <44.13>), *pstalls* = *prestalles* (<17.13>), *pstarê* = *prestaren* (<44.10>), *pstarllam* = *prestarllan* (<21.11>), *salp̄sa* = *salpresa* (<26.5>), *senp̄* = *sempre* (<23.9>, <42.4>, <47.5>, <55.8>), etc.

- 6.8) O trazo que substitúe a *pri* consiste nun *i* sobreposto ao *p*, aínda que «ó perde-la verticalidade queda reducido a unha simple raia horizontal enriba do *p*» (cfr. Tato Plaza, 1999: 83). Cando a forma é a primeira, adóptase a figura *pⁱ*, e, cando se achega á segunda, *p̄*, se ben non resulta sempre clara a diferenza entre un e outro signo: *9pⁱdo* = *comprido* (<3.11>), *9pⁱda* = *comprida* (<3.11>, <3.15>), *9p̄r* = *comprir* (<3.75>), *Pⁱmeiram^{te}* = *Primeiramente* (<1.1>, <46.4>), *pⁱuados* = *privados* (<0.0>), *Ɔp̄am^{te}* = *propriamente* (<51.1>). Abunda, con todo, a letra de Álvaro Eanes en representacións desta sílaba nas que se emprega a abreviatura e a vibrante do grupo está tamén escrita en palabras como *cūpⁱda* = *cumprida* (<17.7>), *cū | p̄damte* = *cumpridamente* (<1.2>), *pⁱgíçoso* = *priguiçoso* (<3.81>), *p̄gíçoso* = *priguiçoso* (<49.1>), *p̄gíçosos* = *priguiçosos* (<17.10>), *p̄gom* = *prijon* (<2.11>), *p̄meira* = *primeira* (<6.2>, <16.6>), *pⁱmeira* = *primeira* (<7.13>), *p̄meiram^{te}* = *primeiramente* (<3.2>, <3.17>, <17.7>, <18.6>, <19.6>, <24.4>, <28.11>, <43.5>, <56.2>), *p̄rmei | rament* = *primeirament[e]* (<3.36>), *p̄meiramē* = *primeiramente* (<5.2>, <6.4>), *p̄rmeira | mente* = *primeiramente* (<33.5>), *pⁱmeiram^{te}* = *primeiramente* (<50.3>), *p̄rmeiro* = *primeiro* (<0.6>), *p̄rncypes* = *principes* (<0.0>), etc.

- 6.9) A práctica de Álvaro Eanes para representar *pro* consiste «nun *p* con prolongación do trazo do bucle en *s* sobre o trazo vertical da letra (abreviatura clásica desta sílaba)» (cfr. Tato Plaza, 1999: 83; vid. Lucas Álvarez, 1950: 76, fig. IX). Con un signo deste tipo, para o que aquí se emprega *Ɔ*, escribe o copista *esƆuado* = *esprovado* (<explicit>), *Ɔençaes* = *proençaes* (<3.61>, <17.14>), *Ɔido* = *proudo* (<32.0>, <32.3>, <32.4>), *Ɔl* = *prol* (<0.1>, <3.74>), *Ɔp̄am^{te}* = *propriamente* (<51.1>), *Ɔuado* = *provado* (<3.74>, <19.5>, <59bis.4>), *Ɔuados* = *provados* (<15.3>), *Ɔuey* = *provei* (<0.3>, <0.5>), *Ɔueita* = *proveita* (<3.20>), *Ɔueito* = *proveito* (<3.53>), *Ɔueitosa* = *proveitoso* (<15.9>, con corrección do *a* final). En <3.42> está para *prou* (*Ɔger* = *prouguer*).

dúbidas que podía presentar a interpretación das abreviaturas do manuscrito para o verbo non se dan para o adverbio, que sempre aparece por extenso como *preto* (<7.2>, <9.1>, <11.1>, <18.2>) e só en <18.1> e <74.2> se abrevia con *p̄*, o que non deixa de resultar orientativo ao respecto do valor do signo no caso de empregarse para escribir o verbo.

6.10) Outros casos en que aparecen abreviadas sílabas con *r* atópanse, en combinación con *a*, en voces como *agravatione* (<6.24>), *crastado* (<16.10>), *contra* (<19ter.1>), *entrando* (<3.75>), *entradañas* (<20.6>), *lagarto* (<19ter.1>), *sangra* (<32.5>) ou *tartaro* (<53.10>). De igual modo, para o *r* con *i*, o copista recorre a signos nos que, como sucedía con *pri*, a vibrante pode non estar abreviada: *cria* (ms. *cra*) (<3.25>), *criaçõ* (ms. *craçõ*) (<0.6>), *criado* (ms. *crado*) (<1.13>), *criaria* (ms. *crarya*) (<2.5>), *cristel* (ms. *crst | tel*) (<14.4>, <20.8>), *cristel* (ms. *cs-tel*) (<14.4>), *escrito* (ms. *esrto*) (<31.2>), *escrivi* (ms. *escrui*) (<3.55>), *incrinada* (ms. *jncrnada*) (<3.53>), *sangria* (ms. *sanga*) (<25.8>), *trincheira* (ms. *trncheira*) (<24.4>), *trincheiras* (ms. *trncheiras*) (<24.6>), *tripos* (ms. *trpos*) (<21.10>), *trigo* (ms. *trgo*) (<23.13>). Así mesmo, a combinación *ur* é obxecto de abreviación en *disoluturis* (<6.50>). Entre as abreviaturas por síncope, Álvaro Eanes utiliza tamén as letras *o* e *a* sobrepostas ao *t* (isto é, *t^o* e *t^a*) para representar as sílabas *tro* e *tra* respectivamente. Así: *9t^a* = *contra* (<0.11>, <2.9>, <3.75>, <4.2>, <6.3>, <7.5>), *Cont^a* = *Contra* (<10.4>, <13.3>, <14.3>, <17.6>, etc.), *9t^aria* = *contraria* (<3.80>), *9t^aryos* = *contrarios* (<3.66>), *dent^o* = *dentro* (<1.6>, <3.20>, <3.31>, <4.2₁₉>), *dout^{as}* = *doutras* (<1.14>, <3.31>, <3.37>), *dout^o* = *doutro* (<7.14>), *out^a* = *outra* (<1.13>, <2.8>, <3.18>, <3.33>(2), <3.39>, <3.40>, <3.41>, <3.58>, <3.59>, <3.66>, <5.7>, <7.2>(2), <7.4>, <7.7>, <7.11>, <7.16>), *out^{as}* = *outras* (<3.10>, <7.9>), *out^o* = *outro* (<0.3>, <3.42>, <3.51>, <3.58>, <3.60>, <5.3>), *out^{as}* = *outros* (<3.48>, <3.57>, <3.59>, <3.60>(2), <3.63>, <4.6>, <5.6>), *out^{asy}* = *outrosi* (<3.2>, <3.62>, <3.71>, <5.9>, <5.11>, <7.7>), *pot^o* = *potro* (<1.7>, <1.8>(3), <1.12>, <1.13>, <1.14>, <1.15>, <2.2>, <2.3>, <2.5>, <3.0>, <3.9>, <3.21>, <3.25>, <3.35>, <3.40>, <3.44>, <3.65>)... Do mesmo xeito, nos casos en que non se desenvolve, a sílaba *gro* é representada como *g^o*, de maneira que, cfr., p. ex., *eng^osa* = *engrosa* (<3.19>), *eng^ossa* = *engrossa* (<3.74>), *eng^osar* = *engrosar* (<3.11>, <9.6>), *g^oso* = *grosso* (<3.13>, <4.2₁₇>), *mag^o* = *magro* (<1.7>)²⁷⁰.

- 7) A sílaba *qua* tónica é representada como *q* cun *a* sobreposto e aberto na súa parte superior. Esta abreviatura –para a que nesta edición se adopta convencionalmente a forma *q^o*– constitúe unha realización particular do signo abreviativo xeral «que recuerda y tiene su ascendencia en la *-a-* minúscula de la época

270 Para as abreviaturas das vogais en contacto con *r*, «el sistema es muy sencillo, y salvo casos raros, queda reducido al empleo de las vocales con elisión de la *-r-* correspondiente» (cfr. Lucas Álvarez, 1950: 79; cfr. *Ibid.*: 80, fig. XI, nº 1 para os signos que representan algunhas destas letras sobrepostas).

visigótica» (cfr. Lucas Álvarez, 1950: 70; cfr. *Ibid.*: 71, fig. VI, nº 2 para as formas de representación do *a*). Abréviase deste xeito as recorrentes partículas *quando* (ms. *q^{ando}*) –<1.8>, <2.2>, <3.17>, <3.26>, <3.53>, <3.75>, <5.3>(2)...– e *quanto* (ms. *q^{anto}*) –<1.2>, <2.11>, <3.18>, <3.23>, <3.24>, <3.38>...–, os numerais cardinal *quatro* (ms. *q^{tro}*) –<3.33>, <3.66>, <3.73>, <24.4>...– e ordinal *quarto* (ms. *q^{rto}*) –<3.78>, <9.12>...–, o indefinido *qual* (ms. *q^l*, *q^{ll}*) –<3.21>, <3.60>, <7.16>, <15.4>...– e o seu plural *quaes* (ms. *q^{es}*) –<3.66>, <7.2>, <10.1>, <16.4>...–, así como o composto *qualquer* (ms. *q^l q^r*) –<3.63>, <10.8>...–.

- 8) O trazado do *q* con caído vertical e raia por riba (máis ou menos recta ou con tendencia ondulada) pode adoptar tamén unha morfoloxía na que, trazado dun só golpe, o caído se curve cara á esquerda e envolva a letra (ſ). En calquera destas dúas formas, o signo, para o que tipograficamente se adopta a forma *q̄*, representa *que*²⁷¹, segundo se observa nas frecuentes ocorrencias de *que* (conx. e pron. relativo), *porque*, *aquel* (e as formas do seu paradigma) ou o recorrente *quer* (ms. *q̄r*), así como en *aq̄ste* = *aqueste* (<73.1>), *enfraq̄ce* = *enfraquece* (<17.7>), *fiq̄* = *fique* (<7.7>), *māq̄ia* = *manqueja* (<73.1>), *māq̄iar* = *manquejar* (<34.0>), *q̄ima* = *queima* (<56.14>), *q̄imada* = *queimada* (<22.6>), *q̄imado* = *queimado* (<23.12>, <53.10>), *q̄imaduras* = *queimaduras* (<53.13>, <53.14>), *q̄imao* = *queimao* (<23.7>), *q̄imaras* = *queimarás* (<23.6>, <33.13>), *q̄imarē* = *queimaren* (<52.4>, <59bis.4>), *q̄imena* = *queimena* (<43.16>), *q̄ixadas* = *queixadas* (<4.2>₈, <36.4>, <36.5>)...
- 9) De forma análoga ao que sucedeu con *pre* e *pri* (cfr. *supra* § 3.1, 6.7 e 6.8), a abreviatura de *que* acabou confundíndose coa de *qui* –inicialmente suplido por *q* con *i* sobreposto–, pois, «nos trazados rápidos, [...] este *i* sobreposto perde a verticalidade e acaba por se reducir a unha raia horizontal que se traza en ligatura con *q* desde abaixo en ascenso envolvente pola esquerda. Prodúcese, polo tanto, unha converxencia gráfica entre as abreviacións de *que* e *qui* que non permite, na maior parte dos casos, facer distinción. Así pois, este desenvolvemento de *qui* é sempre interpretativo, [...]» (cfr. Tato Plaza, 1999: 81). Ante a imposibilidade de identificar ambas as dúas abreviaturas, optouse por utilizar tanto para unha como para outra o signo taquigráfico *q̄*, agás nos casos en que a representación de *qui* con *i* sobreposto sexa relativamente clara (situación na

271 Vid. Lucas Álvarez (1950: 78, fig. X, nº 1) para os deseños de *que*. No manuscrito hai formas con sinal de abreviación e a letra *e*. En opinión de Tato Plaza (1999: 81), exemplos como estes resultan «da perda de consciencia deste signo como abreviación». Véxanse no TA, *daq̄ells* = *daqueles* (<0.1>), *aq̄el* = *aquel* (<7.14>, <18.10>, <43.8>), *daq̄el* = *daquel* (<7.8>), *q̄eima* = *queima* (<44.13>), *q̄eimarē* = *queimaren* (<52.4>), *q̄eimē* = *queimen* (<16.10>, <45.9>).

cal se propón q^i)²⁷². Así, $esq^i uo = esquivo$ (<2.8>), $\bar{q}nta = quinta$ (<5.1>), $q^i nto = quinto$ (<0.10>), $\bar{q}f = quiser$ (<4.4>), $\bar{q}ser\bar{e} = quiseren$ (<59bis.10>), $\bar{q}seres = quiseres$ (<19bis.0>, <24.5>, <addenda>), $\bar{q}sesem = quisesen$ (<2.10>).

3.2. Representación da nasalidade

- a) Cando o signo xeral de abreviación (cfr. *supra* § 2) é marca de nasalidade, será desenvolto, tanto en posición implosiva como en posición final absoluta, como $-n$. Esta proposta apóiase en que nesos contextos o trazo «debía de ser simplemente un recurso para representar a consoante nasal implosiva e, por tanto, unha opción gráfica alternativa ás representadas por $\langle -n \rangle$ [...] e $\langle -m \rangle$ » (cfr. Mariño Paz, 2002: 74)²⁷³. Alén das numerosas ocorrencias de formas verbais de 3ª persoa do plural nas que a desinencia é representada co signo, véxanse exemplos como $au\bar{e}do = avendo$ (<5.6>), $b\bar{e} = ben$ (<3.49>, <3.73>, <3.77>, <3.80>, <8.5>), $c\bar{o} = con$ (<0.1>, <0.5>, <1.1>, <1.13>, <2.2>, <2.5>, <2.8>, <3.2>, <3.4>, <3.8>, <3.10>(2), <3.20>(2), <3.22>, <3.26>, <3.43>, <3.50>, <3.64>(4), <3.77>, <4.2₁₇>, <5.3>(2), <5.4>(3), <5.5>, <5.7>, <5.9>(2), <7.11>, <7.12>, <7.13>(2), <7.14>(2)...), $C\bar{o}t\bar{y}a = contia$ (<14.3>), $c\bar{o}uynj\bar{u}l = conviniv[e]l$ (<1.3>), $cora\bar{c}\bar{o} = coraçõn$ (<7.2>), $c\bar{u}ra\bar{c}\bar{o} = curaçõn$ (<0.1>), $desfallim\bar{e}to = desfallimento$ (<5.2>), $en | com\bar{e}do = encomendo$ (<3.54>), $ent\bar{o} = enton$ (<3.27>, <3.31>, <3.66>, <7.17>), $gr\bar{a} = gran$ (<3.31>(2), <3.32>, <3.64>(2), <3.80>, <7.19>), $gr\bar{a}de = grande$ (<4.2₃>), $m\bar{a}dandoo = mandandoo$ (<3.51>), $m\bar{a}iadeira = manjadeira$ (<3.8>), $m\bar{a}sam^{te} = mansamente$ (<2.2>), $m\bar{a}samen\bar{t} = mansamente$ (<2.9>, <3.26>, <3.41>(2), <3.43>, <3.44>, <3.45>, <3.63>, <3.65>, <3.69>, <3.75>), $m\bar{a}so = manso$ (<2.9>), $m\bar{e}gada = mengada$ (<5.7>), $m\bar{e}goa = mengoa$ (<5.6>, <5.8>), $m\bar{i}gooa = mingoa$ (<4.8>, <5.2>), $m\bar{i}gooa\bar{s} = mingoa\bar{s}$ (<6.1>)²⁷⁴,

272 Como no caso da abreviatura de *que*, tamén para esta hai formas co signo abreviativo e a letra *i*: cfr. $\bar{q}i\bar{ser} = quiser$ (<23.13>). É posible, con todo, que o engadido do *i* veña motivado polo desexo de desfacer a ambigüidade das abreviaturas de *que* e *qui*, e poida, así, equipararse á forma gráfica $\bar{q}y$ estudada por Maure Rivas (2006: 309-310).

273 A mesma opinión é expresada tamén por Lorenzo (1987: 455-456; 1988b: 321-322; 2004: 453-454). O estudoso galego refuta deste xeito a hipótese de investigadores que, como Maia (1986: 28-29, 321-322), consideran que « $-m$ e $-n$ não tinham, quando a entrar uma sílaba, os valores de nasal bilabial e nasal alveolar respectivamente, sendo apenas processos gráficos de assinalar a nasalidade».

274 Como se observa na parella *mengoa* / *mingoa* (e do mesmo xeito en *menguar* / *minguar*, *mengar* / *mingar*), o TA presenta a alternancia das vogais palatais *e*, *i*, que neste caso é producida como consecuencia do peche provocado polo contacto con consoante velar ou co grupo $-ng-$ (vid. Lorenzo, 1995: 653), segundo se ve tamén nas parellas *lengoa* (<25.5>, <26.0>, <26.1>, <26.3>(4), <26.4>, <26.4bis>, <26.8>, <55.5>(2)) / *lingoa* (<55.11>), ou *nēua* (<7.11>, <45.7>, <59bis.2>(2), <61.6>), *neūa* (<0.0>, <9.13>, <52.2>, <56.12>, <55.8>) / *niūa* (<58.3>). A variación afecta tamén á recorrente voz *enfermidade*, para a que se atopa a solución

nē = *nen* (<1.1>, <1.11>(2), <2.11>, <3.12>, <3.30>, <3.64>(2), <3.72>, <4.2₅>, <7.13>), *nō* = *non* (<0.0>, <0.3>, <1.1>, <1.6>(2), <1.7>, <1.11>(2), <1.12>, <2.3>, <2.7>, <2.9>(2), <2.11>, <3.8>, <3.11>, <3.15>, <3.16>, <3.26>, <3.27>, <3.30>, <3.44>, <3.72>, <3.76>, <3.80>, <3.81>, <4.2>(3), <5.0>, <5.1>, <6.5>, <7.8>, <7.9>, <7.11>, <7.12>, <7.13>, <7.15>, <7.16>(2), <7.17>(2)...), *qē* = *quen* (<3.14>), *rrazō* = *razon* (<1.4>, <1.7>, <2.3>, <3.7>, <3.8>, <3.10>, <3.16>, <3.29>, <3.47>, <7.2>, <7.13>), *Razō* = *razon* (<3.79>, <3.80>, <4.7>), *saamēto* = *saamento* (<3.53>), *Segūda* = *segunda* (<2.7>), *segūdo* = *segundo* (<0.2>, <0.3>(2), <4.7>, <6.1>, <6.2>, <6.4>), *tangemēto* = *tangemento* (<2.9>), *tāgūt* = *tangunt* (lat.) (<6.47>), etc.

- b) Nestas mesmas posicións, cando non aparece a lineta, o manuscrito alterna a utilización de *m* e *n*. En tales casos optouse igualmente por empregar só *-n*²⁷⁵: *afam* = *afan* (<1.2>, <3.40>), *bem* = *ben* (<1.7>), *deleitam* = *deleitán* (<0.1>), *lleixasem* = *leixasen* (<3.70>), *poderyam* = *poderían* (<1.6>), *sem* = *sen* (<0.0>, <3.41>, <3.80>), *seram* = *seran* (<1.5>), *som* = *son* (<1.15>), *tirasem* = *tirasen* (<3.73>), *tragam* = *tragan* (<3.49>); *algodon* = *algodon* (<7.16>), *ben* = *ben* (<4.2>(2)), *lleixasem* = *leixasen* (<3.81>), *sen* = *sen* (<5.4>(2)), *son* = *son* (<4.2₂₂>, <5.5>, <5.11>), etc.

con *i* para a vogal átona inicial (*infirmidade*, <55.10>) procedente de *ĩn* (vid. Lorenzo, 1995: 656), alén de numerosos casos en que a alternancia *e*, *i* se dá noutras vogais pretónicas da palabra (cfr. *enfirmidades*, <0.10>, <0.11>, <3.6>, <5.0>, <5.1>, etc.; *enfirmidade*, <3.7>, <5.9>(2), <6.2>, etc.; *enfermidade*, <51.6>). Outros casos de vacilación entre as vogais palatais obsérvanse en termos nos que, por influencia dun *i* tónico, o *e* átono inicial pode mudar en *i* (vid. Lorenzo, 1995: 655) –de xeito que *ferindoo* (<3.41>), *ferindose* (<36.1>, <43.1>), *ferir* (<3.64>) conviven con *firise* (<3.64>)– ou en exemplos en que *e*, en hiato con *u*, pode pechar en *i* (cfr. Lorenzo, 1995: 656), como sucede cos resultados de *AD MINŪTIM*: *ameude*, <3.20>, <3.63>, <3.79>, <15.1>, <17.10>, <19.10>, <21.10>, <22.7>... convive no texto con *amiude*, <2.10>, <3.64>, <5.4>, <12.3>, <21.1>... Noutros casos en que a vogal átona inicial debe ser *e*, o manuscrito só presenta a solución con *i*, como sucede co derivado de *ΑΕΤΑΤΕ*(*M*) (cfr. *idade*, <3.11>, <3.15>, <17.7>), ou en *dilicado* (<36.2>), neste caso como resultado da atracción exercida polo *i* da sílaba pretónica (vid. Lorenzo, 1995: 655). Do mesmo xeito, para voces en que o resultado para a vogal tónica é *e*, o manuscrito só ofrece a forma con *i* como consecuencia da inflexión por iode, segundo se observa no adxectivo *RIGIDU*(*M*) (cfr. *rigio*, <13.4>) e no adverbio *rigiamente* derivado del (<3.45>, <14.5>). Outros exemplos de alternancia do *e* átono prodúcense con *a*, segundo se ve en *antre* (<3.8>, <7.1>, <7.2>), de *INTER*, ou nas formas do verbo *SERĀRE* (cfr. *sarranselle*, <11.1>; *sarra*, <18.1>; *ençarrada*, <1.11>, <60.1>; *ençarranse*, <18.2>), así como no deverbis *çarramento* (<18.1>). Para as alternancias de *e* / *i* átonas e tónicas, vid. tamén os exemplos recollidos en Maure Rivas (2006: 310-314).

²⁷⁵ Sinala, en efecto, Lorenzo (1985: 96) que «para a representación da nasal implosiva, tanto en interior de palabra como en posición final, nun principio non hai diferenza entre *m* ou *n*. En xeral, os escribas en romance seguen a tradición dos escribas en latín e usan en posición final *m*, porque así estaba en latín, ou tamén con moita frecuencia usan un til enriba da vocal anterior para indicar que falta unha consoante nasal. Pouco e pouco fóronse marcando as diferenzas e o portugués decidiuse pola representación final con *m* (agás cos casos de formación do ditongo nasal *-ão*), mentres que o galego se foi decidindo cada vez máis pola representación por medio de *-n*, acorde coa pronuncia coma consoante nasal velar [ŋ]». Os procedementos gráficos para a reprodución da nasalidade implosiva poden verse tamén en Lorenzo (1986: 136; 1995: 651) ou Maure Rivas (2006: 219-243).

En cambio, ante as oclusivas bilabiais /p/ e /b/ empregárase sempre $-m^{276}$, tanto no caso de aparecer lineta como no de atopar a forma plena, circunstancia esta última na que no manuscrito é exclusiva $-n$ nese contexto²⁷⁷. Alén do substantivo *tempo*, reproducido sempre abreviadamente con lineta (*t̃po*), véxanse os seguintes exemplos: *cābas* = *cambas* (<4.2₂₀>), *cōpañā* = *compañā* (<2.4>), *cūpra* = *cumpra* (<1.12>), *nēbros* = *nembros* (<1.5>, <4.2₁>); *alinpa* = *alimpa* (<56.9>), *alinpar* = *alimpar* (<3.17>), *anbas* = *ambas* (<3.72>, <7.7>, <8.5>, <11.1>, <11.4>), *anbos* = *ambos* (<3.12>, <16.9>), *cunbo* = *cumbo* (<25.8>), *enbarga* = *embarga* (<17.1>), *enbargar* = *embargar* (<18.12>), *enpeçe* = *empece* (<3.27>), *Enperador* = *emperador* (<0.3>), *enprasto* = *emprasto* (<7.19>), *llinpa* = *limpa* (<14.3>), *llínpas* = *limpas* (<1.15>), *linpo* = *limpo* (<3.3>, <14.4>, <18.10>, <20.15>), *llonbos* = *lombos* (<4.2₁₃>, <33.0>, <33.1>(2), <33.4>, <33.5>, <33.7>, <33.13>, <33.14>), *Nenbros* = *nembros* (<4.4>), *rronpe* = *rompe* (<27.2>, <28.1>, <57.1>), *rronpē* = *rompen* (<3.70>), *ronpendo* = *rompendo* (<16.2>), *senp̃* = *sempre* (<23.9>, <42.4>, <47.5>, <55.8>), *tenperada* = *temperada* (<3.13>), *tenperado* = *temperado* (<2.3>), *tenperadamenit* = *temperadamente* (<3.11>, <3.34>, <3.79>, <3.81>), *tenperar* = *temperar* (<18.13>)...

- c) Cando o signo xeral de abreviación representa a nasalidade que se produce tras a caída dun $-N-$ intervocálico, o til de nasalidade conservárase sobre a vogal que inicialmente experimentou a nasalización²⁷⁸, xa que a colocación do trazo que marca a nasalidade sobre a vogal seguinte se debe «com certeza a desleixos

276 Sobre a grafía e a articulación da nasal implosiva ante as oclusivas bilabiais, véxase a síntese das diferentes propostas en Lorenzo (1988b: 298-300).

277 Sinala Lorenzo (1985: 96) que «os textos medievais que prefiren *n* en posición final tamén colocan esa letra en posición interna, inclusive ante *b* ou *p*».

278 Existe outro tipo de trazo similar á lineta e que parece corresponderse máis ben coas plicas, signo diacrítico que, sobreposto a dúas vogais, servía para indicar, a partir da segunda metade do século XIII, que aquelas constituían un hiato ou para representar a nasalidade que é froito da presenza dun $-N-$ intervocálico posteriormente desaparecido. Non é fácil diferenciar este signo da lineta pois, como sinala Maia (1986: 574), as plicas representábanse «com um sinal gráfico sobreposto semelhante a duas vírgulas, as quais, num traçado rápido, se apresentavam unidas, tomando uma forma ondulada» –«mais ou menos ondulada», específica a estudiosa páxinas atrás (p. 324)–, e, segundo expón Vaquero Díaz (2002: 339), «o signo diacrítico sobre letras duplas» presenta «dúas formas básicas: a dun til duplo ou unha idéntica á do signo xeral de abreviatura»; Lucas Álvarez (1991: 460) comenta, en fin, que «las virgulillas que desde el siglo XII son frecuentes en cualquier texto paleográfico para señalar la presencia de la doble *ii*, pasan en la escritura gótica de Galicia a una floración de signos aplicables, no sólo a la doble *ii*, sino a las vocales duplicadas, cualquiera que sea su sonido: *aa*, *ee*, *oo*, *uu*, y ya se encuentren en la misma palabra o en palabras separadas, dando la impresión de que el escriba quiere señalar con este signo no sólo la duplicación sino el sonido más o menos obscuro con que ambas letras pueden ser pronunciadas». Sobre as formas e posibles valores deste signo vid. tamén Huber (1986: 43, 45), Lorenzo (1988a: 81), Lucas Álvarez (1950: 79, 81), Maia (1986: 323-325, 574, 611-612), Williams (1994⁶: 35) e, agora, as valoracións de Fernández Guadianes (2011).

do escriba» (cfr. Huber, 1986: 44-45)²⁷⁹. Así: *algũa* = *algũa* (<5.7>), *algũas* = *algũas* (<0.2>, <5.5>), *algũus* = *algũus* (<3.40>), *auellãa* = *avelãa* (<5.4>, <5.11>, <27.18>), *bõo* = *bõo* (<4.3>, <7.14>), *hũu* = *ũu* (<0.5>), *llãa* = *lãa* (<2.2>(2), <3.2>, <3.29>, <7.13>, <10.5>, <19.7>, <23.9>), *lãa* = *lãa* (<17.11>), *manãa* = *mañãa* (<3.4>, <3.5>, <3.28>...), *mẽos* = *mẽos* (<5.4>), *sãa* = *sãa* (<7.16>, <28.12>), *Sãamte* = *sãamente* (<2.5>), *sõo* = *sõo* (<3.64>), *tẽer* = *tẽer* (<3.8>, <3.29>, <3.45>), *uentãas* = *ventãas* (<18.17>), etc.

De acordo co testemuño do manuscrito, representaranse sen til de nasalidade aquelas palabras que carecen nel da marca correspondente, pois no ecuador do século XIII a nasalidade debía de estar xa en proceso de desaparición²⁸⁰. Aínda aceptando que a ausencia do til se deba a un descoido do copista, «ben se pode tratar de erros condicionados pola realidade da desnasalización vocálica», porque «o uso gráfico do til con valor de resonancia nasal en textos galegos xa desde a segunda metade do século XIII non asentaba sobre realidades fónicas firme e unanimemente percibidas» (cfr. Mariño Paz, 2002: 79). Deste xeito, mantéñense na edición variantes do tipo *ũa* (sen dúbida a maioritaria) e *ua* (<3.78>, <22.7>); *nehũa* = *neũa* (<0.0>, <9.13>, <52.2>, <56.12>, <55.8>), *nẽhũa* = *nẽũa* (<7.11>, <45.7>, <59bis.2>(2), <61.6>) e *nehua* = *neua* (<53.13>); *collõos* = *collõos* (<7.1>, <16.0>, <16.3>, <16.9>, <16.10>, etc.) e *colloos* (<7.2>, <7.7>, <15.1>, <16.1>, <16.2>, <16.6>, <16.7>, <16.9>, etc.); *chãao* = *chão* (<3.42>, <3.78>, <4.2₁₂>), *chãaos* = *chãos* (<3.46>), *chãos* = *chãos* (<4.2₉>) e *chaas* = *chaos* (<4.2₁₇>); *feẽo* = *fẽo* (<3.3>, <7.9>) e *feeo* = *feo* (<3.8>, <7.9>, <13.6>), *feo* (<3.9>, <3.10>(2)); *freẽo* = *frẽo* (<3.45>, <3.51>, <3.55>, <3.57>, <3.67>, <26.3>), *freẽos* = *frẽos* (<3.55>) e *freeo* = *freo* (<3.36>, <3.8>, <3.40>, <3.58>, <3.60>, <17.9>), *freo* (<3.57>, <3.58>, <3.59>(2), <3.60>, <3.62>(2), <3.66>, <3.68>, <3.69>, <3.70>, <3.75>, <3.76>, <3.81>, <26.2>), *freos* (<3.56>, <3.60>, <3.61>, <3.76>); *geollos* (<3.5>, <50.8>), *jeollos* = *geollos* (<50.1>) e *gẽollos* = *gẽollos* (<3.3>, <45.8>); *grãaos* = *grãos* (<11.4>) e *gra | aos* = *graos* (<5.4>); *llãa* = *lãa* (<2.2>(2), <3.2>, <3.29>, <7.13>, <10.5>, <19.7>, <23.9>), *lãa* (<17.11>) e *llaa* = *laa* (<22.4>); *meẽor* = *mẽor* (<1.2>) e *meor* (<3.49>, <5.10>); *meẽos* = *mẽos* (<3.19>, <5.6>), *mẽos* = *mẽos* (<5.4>) e *meos* (<3.38>); *veẽa* = *vẽa* (<3.5>),

279 Sinala Mariño Paz (2002: 94) que «o til de nasalidade podía colocarse non unicamente sobre a vocal situada inmediatamente antes da consoante nasal que desapareceu, senón tamén sobre as dúas vocais que integraban o hiato formado secundariamente ou mesmo, no caso das duplicacións gráficas sen fundamento fonético, sobre as tres vocais escritas consecutivamente. [...] É natural que a resonancia nasal acabase por afectar non unicamente á vocal situada antes da consoante nasal que se perdeu, senón a todo o complexo vocálico formado secundariamente, e é lóxico que os escribas tendesen, por tanto, a colocaren o til por riba das dúas ou tres vocais escritas concadenamente, e non só por riba dunha delas». Para estas reduplicacións vocálicas vid. o parágrafo seguinte (d).

280 Vid. ao respecto Lorenzo (1987: 457) e, sobre todo, Mariño Paz (2002).

<3.6>, <49.3>), *ueëa* = *vêa* (<9.8>, <9.9>, <44.3>), *ueëas* = *vêas* (<7.7>, <8.5>, <12.1>, <17.7>(2), <25.5>, <45.7>), *veëas* = *vêas* (<12.1>, <12.2>, <addenda>), *uëas* = *vêas* (<51.6>) e *vea* (<3.33>), *uea* = *vea* (<46.11>), *ueea* = *vea* (<7.17>, <12.3>(2), <32.5>, <49.3>), *veea* = *vea* (<45.8>), *veas* (<53.13>), etc.²⁸¹. Pola mesma razón non se restitúe a nasalidade vocálica para o Futuro de Subxuntivo *veér* (< VENĪRE) (cfr. <3.26>, <3.27>, <3.45>), aínda que aquela forma poida confundirse co infinitivo *veer* (< VIDĒRE) (cfr. <24.2>): ao resultaren homógrafas, a distinción establécese por medio do til diacrítico (vid. *infra* § 3.13).

- d) As reduplicacións antietimolóxicas de vogais nasais (ou orais) serán simplificadas. Estas «duplicacións gráficas sen fundamento fonético» (cfr. Mariño Paz, 2002: 94), que alternan con exemplos en que non se produce o fenómeno, constituían, na maior parte dos casos, un procedemento para indicar o hiato resultante da caída dunha consoante intervocálica ou a tonicidade da vogal repetida, aspectos tamén sinalados co signo semellante ás plicas ou coa marca de abreviación xeral²⁸². Véxanse, así, *aveea* = *avea* (<3.17>), *aua* = *avea* (<3.9>); *coseeo* = *coseo* (<7.16>), *cosëeas* = *coseas* (<7.12>); *chaa^os* = *chaos* (<4.2₁₇>), *chãao* = *chão* (<3.42>, <3.78>, <4.2₁₂>), *chãaos* = *chãos* (<3.46>), *chãos* = *chãos* (<4.2₉>); *feëo* = *fêo* (<3.3>, <7.9>), *feeo* = *feo* (<3.8>, <7.9>, <13.6>), *feo* (<3.9>, <3.10>(2)); *freeo* = *freo* (<3.36>, <3.8>, <3.40>, <3.58>, <3.60>, <17.9>), *freëo* = *freo* (<3.45>, <3.51>, <3.55>, <3.57>, <3.67>, <26.3>), *freo* (<3.57>, <3.58>, <3.59>(2), <3.60>, <3.62>(2), <3.66>, <3.68>, <3.69>, <3.70>, <3.75>, <3.76>, <3.81>, <26.2>), *freëos* = *frêos* (<3.55>), *freos* (<3.56>, <3.60>, <3.61>, <3.76>); *graão* = *grão* (<23.13>), *gra* | *aos* = *graos* (<5.4>), *grãaos* = *grãos* (<11.4>); *llandoõa* = *landoa* (<7.3>, <7.8>, <7.11>, <7.15>, <9.1>, <9.8>), *llandooa* = *landoa* (<7.2>, <7.11>, <10.7>), *llandoas* = *landoas* (<10.5>, <10.6>, <23.6>), *llandooas* = *landoas* (<5.5>, <11.1>(2)), *llandoõas* = *landoas* (<7.7>, <10.0>, <10.1>, <10.6>, <23.6>, <25.1>, <25.8>(2)); *maão* = *mão* (<2.8>, <3.51>, <44.1>), *maãos* = *mãos* (<2.9>, <3.8>, <7.11>, <9.8>, <15.6>, <17.10>, <17.14>, <34.1>); *magoõas* = *magoas* (<1.15>); *paraúoõas* = *paravoas* (<2.9>(2)); *peëor* = *peor* (<3.14>); *saão* = *são* (<1.14>, <3.33>, <3.48>, <13.8>, <19ter.0>, <19ter.2>, <20.14>, <32.5>, <48.8>, <55.10>, <55.11>(2)), *ssaão* = *são* (<45.8>), *saãos* = *sãos* (<3.2>); *seëo* = *se o* (<2.10>, <3.76>), *seeo* = *se o* (<3.19>); *sooa* = *so a* (<8.5>, <25.5>); *soëe* = *soe* (<3.27>), *ssoëe* = *soe* (<8.7>), *sooe* = *soe* (<21.10>, <addenda>), *sooelle* = *soelle* (<54.4>); *veëa* = *vêa* (<3.5>, <3.6>, <49.3>), *ueea* = *vea* (<7.17>, <12.3>(2), <32.5>, <49.3>), *ueëa* = *vêa* (<9.8>, <9.9>, <44.3>),

281 Numerosos exemplos da alternancia para unha mesma palabra de formas con vogal nasal e sen ela poden verse en Lorenzo (1985: 102-103, 141-143, 163-164). Vid. tamén, p. ex., Mariño Paz (2008: 84).

282 Vid. Lorenzo (1995: 658, 659), Maia (1986: 325-326), Maure Rivas (2006: 325-350, 358), Williams (1994⁶: 38).

ueēas = *vēas* (<7.7>, <8.5>, <12.1>, <17.7>(2), <25.5>, <45.7>), *veēas* = *vēas* (<12.1>, <12.2>, <addenda>), *uēas* = *vēas* (<51.6>); *veraão* = *verão* (<3.15>, <16.1>), *verraão* = *verão* (<3.33>)...

3.3. Grafemas *i*, *y* e *j*

Estes grafemas teñen o mesmo valor (tanto cando aparecen como núcleo dunha sílaba átona ou tónica, como cando forman parte de ditongos crecentes e decrecentes), xa que representan o fonema vocálico /i/²⁸³. Por este motivo, resolveuse unificalos e representar sempre *i* con valor vocálico. Así: *alj* = *ali* (<23.1>), *amjgo* = *amigo* (<0.5>), *amjude* = *amiude* (<23.10>), *asy* = *asi* (<1.11>, <1.15>), *boy* = *boi* (<4.2>(2)), *camjño* = *camiño* (<23.15>), *destruyr* = *destruir* (<7.16>), *ensynado* = *ensinado* (<2.9>), *ensinarey* = *ensinarei* (<2.4>, <7.6>), *escryuyndo* = *escrivindo* (<1.1>), *fillarya* = *fillaria* (<3.64>), *frya* = *fria* (<3.19>), *fryo* = *frio* (<3.27>, <8.6>), *frio* = *frio* (<7.10>), *jdade* = *idade* (<3.11>), *jnhados* = *inchados* (<4.2₄>), *jnsināça* = *insinança* (<0.8>), *mays* = *máis* (<0.0>, <1.3>, <3.24>, <7.11>, <7.16>), *mais* = *máis* (<1.5>(3)), *mays* = *mais* (conx. <3.16>), *mjña* = *miña* (<0.2>), *moi* = *moi* (<3.12>), *moy* = *moi* (<1.6>, <3.12>, <3.13>, <3.14>), *moy | to* = *moito* (<4.2₂₂>), *moito* = *moito* (<4.5>)²⁸⁴, *mostrarey* = *mostrarei* (<0.4>), *nymjgalla* = *nimigalla* (<3.18>), *ordiney* = *ordinei* (<0.2>), *padeçiry* = *padeceiria* (<1.11>), *paryr* = *parir* (<1.11>), *poderya* = *poderia* (<1.13>), *sairya* = *sairia* (<1.6>), *sangrya* = *sangria* (<7.11>), *Seerya* = *seeria* (<1.11>), *sobyr* = *sobir* (<1.9>), *sotys* = *sotis* (<7.19>, <8.5>), *todauya* = *todavía* (<5.7>), *tosyr* = *tosir* (<23.3>), *uay* = *vai* (<3.5>), *vay* = *vai* (<7.17>), *uyño* = *viño* (<7.13>), *uyr* = *vir* (<3.14>, <3.52>), *y* = *i* (<3.13>, <3.64>, <3.71>, <3.74>, <7.11>, <7.13>, <7.19>(2)), *ydade* = *idade* (<17.7>), *yr* = *ir* (<23.15>), etc.

Cando estas grafías teñen valor consonántico, optouse por unificalas como *j* (vid. *infra* § 3.9)²⁸⁵: *aia* = *aja* (<3.66>), *anojarya* = *anojaria* (<3.50>), *janeiro* = *janeiro* (<3.32>),

283 Vid. Lorenzo (1985: 109-110, 150, 166-167; 1986: 137; 1995: 650), Maia (1986: 421-424), Maure Rivas (2006: 164-165, 170, 171, 280-291).

284 É de salientar o predominio do ditongo *oi* no adverbio *moito* (<3.20>, <3.27>(2), <3.50>, <3.51>, <3.52>, <3.80>, etc.) ou nos adxectivos *moitos* (<7.1>, <9.9>, <22.8>, <43.1>, <43.2>), *moita* (<3.74>) e *moitas* (<3.13>, <3.60>, <3.75>, <8.7>, etc.), fronte ás únicas ocorrencias de *muito* en <19bis.1> e <21.2>, así como o uso exclusivo da forma apocopada *moi* no testemuño: como é ben coñecido, a preferencia por *oi* singulariza o galego fronte ao portugués, malia a documentación de *ui* nalgunhas falas galegas. Vid. Ferreiro (1995: 75-76, 153), Lorenzo (1975: xxx; 1995: 654, 665), Mariño Paz (2008: 87).

285 Para as particularidades morfolóxicas que, en opinión dalgúns estudosos, poderían contribuír a distinguir a grafía *j* cos valores vocálico e consonántico véxase Fernández López (1999) ou Maure Rivas (2006: 165-166). Sobre a orixe do alógrafo *j* para a vogal *i*, cfr. o comentado a propósito da trazo que adoita levar en certos contextos ese signo gráfico e a súa distinción da marca xeral de abreviación (cfr. pp. 99-100).

seia = *seja* (<0.0>, <3.3>, <3.40>, <3.66>(2), <4.2₂₃>...), *uejamos* = *vejamos* (<0.6>), *veíamos* = *vejamos* (<2.1>)...

3.4. Grafías *u*, *v* e *b*

- a) Dado que *u* e *v* se empregan indistintamente con valor vocálico e consonántico²⁸⁶, cando teñen o primeiro valor utilízase a grafía *u*, mentras que, cando é o segundo, o signo empregado na edición será *v*. Aínda que a escritura de Álvaro Eanes non ofrece hábitos gráficos consolidados e regulares, advírtese unha tendencia a usar a posición dunha ou outra letra como criterio distintivo que contribúe a establecer o valor vocálico ou consonántico das mesmas. Deste xeito, é de destacar que, en posición inicial, o notario empregue *v* para a vogal e *u* para a consoante e que, no interior da palabra, sexa maioritariamente *u* a forma gráfica escollida para a representación tanto dunha como doutra²⁸⁷.

Así, en inicio de palabra, aparece *v* para a vogal en *vçeras* = *uceras* (<26.1>), *vmores* = *umores* (<74.3>), *vñas* = *uñas* (<56.1>), *vngento* = *ungüento* (<26.5>, <32.5>, <46.9>, <47.4>(2), <47.5>, <47.6>, <54.7>, <54.8>, <56.10>, <56.11>, <56.15>, <56.16>, <56.17>), *vnta* = *unta* (<13.4>), *vntaa* = *untaa* (<13.3>), *vntallas* = *untallas* (<46.9>), *vntalo* = *untalo* (<44.8>), *vntallo* = *untalo* (<47.6>), *vntar* = *untar* (<3.39>), *vntaras* = *untarás* (<10.5>, <27.9>, <44.12>, <46.6>, <46.9>), *vntarē* = *untaren* (<15.6>), *vntē* = *untē* (<27.18>, <36.15>, <56.11>), *vntenos* = *untenos* (<14.5>), *vnto* = *unto* (<27.9>, <36.15>), *vntura* = *untura* (<44.12>), *vsam* = *usan* (<0.1>), *vsando* = *usando* (<3.8>, <13.8>), *vsar* = *usar* (<47.4>), *vssar* = *ussar* (<53.13>), *vse* = *use* (<23.17>), *vsem* = *usen* (<7.16>), *vso* = *uso* (<3.46>), *vssam*²⁸⁸ = *ussamento* (<62.1>), e *u* para a consoante, ademais de nos exemplos que derivan do desenvolvemento da abreviatura *ū* (= *uer*) (cfr. *supra* § 3.1, 6.2), en *ual* = *val* (<3.28>, <3.51>, <9.5>, <9.10>...), *uallē* = *valen* (<6.3>), *uara* = *vara* (<3.41>), *uarras* = *varras* (<3.67>), *uay* = *vai* (<3.5>, <13.4>), *uaso* = *vaso* (<18.10>), *uē* = *vén* (<5.9>), *uejamos* = *vejamos* (<0.6>), *uento* = *vento* (<7.13>, <19.2>...), *uentosydade* = *ventosidade* (<13.0>, <13.1>...), *uentre* = *ventre* (<3.10>...), *ueraão* = *verão* (<16.1>), *uerdes* = *verdes* (<3.31>...), *uerga* = *verga* (<15.4>), *uez* = *vez* (<3.39>, <15.5>), *uezes* = *vezes* (<3.80>, <5.3>...), *uinagre*

286 Vid. Lorenzo (1995: 650, 651), Maia (1986: 425-427), Maure Rivas (2006: 168-170, 341).

287 Non se debe deixar de lembrar que as letras *u* e *n* poden escribirse de forma que paleograficamente se confunden (vid., p. ex., Tato Plaza, 1999: 55, 57). A igualación gráfica de *u* e *n* determina que os casos que se presenten dúbidosos se resolvan como cada situación concreta requira.

288 Contrasta esta práctica de escritura co reducido uso de *v* con valor vocálico nos textos notariais estudados por Maure Rivas (2006: 169, 300).

= *vinagre* (<7.19>, <9.11>...), *uïres* = *vires* (<7.16>, <9.6>, <15.4>), *uíua* = *viva* (<7.14>), *uoluā* = *volvan* (<16.9>), *uolluendoō* = *volvendoo* (<3.41>), *uolue* = *volue* (<9.1>), *uoluera* = *volverá* (<3.53>), *uontade* = *vontade* (<17.7>), *uyño* = *viño* (<7.13>), *uyr* = *vir* (<3.14>, <3.52>), etc.

Non faltan, porén, exemplos nos que a consoante fricativa bilabial (ou labiodental) é representada con *v* en inicio de palabra: ademais dos casos que son resultado do desenvolvemento de *κ* (= *ver*) (cfr. *supra* § 3.1, 5), véxanse *val* (<16.7>...), *vara* (<3.64>), *vaso* (<14.4>), *veíamos* = *vejamos* (<2.1>), *vellas* (<3.70>), *ventē* = *ventre* (<1.2>, <1.6>...), *ventura* (<3.50>, <3.64>), *veraão* = *verão* (<3.15>), *vez* (<3.78>), *vezes* (<1.11>...), *vidraça* (<14.4>), *villa* = *vila* (<3.63>), *viñt* = *vinte* (<3.34>), etc. É, pola contra, insólito o emprego de *u* con valor vocálico en inicio de palabra, pois, se se exceptúan *uso* (<0.0>) e *unta* (<43.12>), se observa unha marcada tendencia á utilización de *v*, como vén de referirse. Con todo, cando non é esta a grafía empregada, Álvaro Eanes pode servirse de *u*, cuxo valor vocálico se distingue do consonántico facendo preceder aquela letra (*u*) dun *h* antiemoloxico (vid. *infra* § 3.5)²⁸⁹ ou da grafía *v*, que se converten, daquela, en instrumentos gráficos habilitados polo copista para sinalar o valor vocálico do *u* inicial. Estes usos do *h* e do *v* serán simplificados no establecemento do texto e as voces en cuestión serán presentadas co seu propio inicio vocálico. Para estes usos do *h*, alén do indefinido *ūu*, *ūa* –representado como *hūu*, *hūa*–, cfr. *hu* = *u* (<1.11>, <2.4>, <3.3>, <3.5>, <3.64>, <4.3>, <7.17>, <29.5>, <51.6>, <52.4>, <53.8>, <59bis.10>, <60.1>, <62.2>), *huceras* = *uceras* (<7.17>, <8.1>), *huçeras* = *uceras* (<26.8>), *huna* = *ũa* (<56.5>, <56.9>, <57.3>, <58.3>, <58.4>(2)), *hu* | *nas* = *ũa* (<3.22>), *huña* = *ũa* (<51.1>, <52.1>, <56.3>, <56.4>, <56.9>, <56.11>, <56.14>(2), <56.16>, <55.7>, <57.3>(2), <57.4>, <58.6>, <58.7>(2), <60.1>(2), <60.3>, <61.1>(2), <62.1>, <62.4>, <62.6>), *huñas* = *ũa* (<3.25>, <4.2₂₂>, <4.2₂₃>, <5.11>, <7.11>, <17.2>, <47.1>, <52.2>, <55.7>, <58.1>, <59bis.10>, <62.6>), *hvnas* (co *v* presumiblemente amañado) = *ũa* (<1.8>), *hurína* = *urina* (<15.1>), *husa* = *usa* (<3.24>), *husador* = *usador* (<3.11>), *husalle* = *usalle* (<17.12>), *husando* = *usando* (<3.8>, <25.10>, <44.10>, <53.3>), *husar* = *usar* (<1.8>, <3.31>), *husaras* = *usará* (<32.5>), *huse* = *use* (<1.15>), *huso* = *uso* (<1.9>, <3.8>, <3.25>, <55.4>)... E, polo que se refire ao uso de *v* inicial para destacar o valor vocálico do *u*²⁹⁰ que segue e que redunda no carácter vocálico do *v* en comezo de palabra –particularidade que singulariza a escritura de Álvaro Eanes (cfr. Pens.: 27)–, véxanse palabras como *vu* = *u* (<3.42>), *vuçara*

289 Esta utilización do *h* como marca do valor vocálico da grafía *u* e, por tanto, como reforzo desta atópase entre as prácticas de escritura doutros notarios galegos do século XV. Vid. Maure Rivas (2006: 186, 195-196, 343).

290 Véxase tamén o uso desta grafía en *vonde* = *onde* (<6.4>).

= *uçara* (<55.5>), *vuçera* = *ucera* (<7.1>), *vun̄t* = *unte* (<3.37>), *vusado* = *usado* (<3.63>, <3.81>), *vusam* = *usan* (<3.61>), *vusança* = *usança* (<3.75>), *vusar* = *usar* (<3.42>, <3.77>, <3.80>), *vusarē* = *usaren* (<3.47>), *vusem* = *usen* (<9.13>, <56.11>), *vusenlle* = *usenlle* (<19.12>), *vusaro* = *usaro*[*n*] (<45.5>), *vuso* = *uso* (<1.8>, <3.46>, <3.79>).

- b) En posición interior de palabra, a práctica é a de utilizar *u* con valor vocálico ou consonántico, sendo esporádico o uso de *v* con este último (cfr., p. ex., *aveea* = *avea*, <3.17>; *desvariadas*, <3.60>; *envolta*, <28.11>; *todavia*, <26.3>). Segundo os hábitos de regularización adoptados na presente edición, tamén nestes casos se representará como *v* cando *u* é consoante: *aluo* = *alvo* (<5.3>), *auera* = *avera* (<3.25>), *avesas* = *avesas* (<3.57>), *curuo* = *curvo* (<4.2>), *deue* = *deve* (<1.1>, <3.12>, <3.21>, <3.80>, <4.0>, <4.3>, <7.10>, <8.6>), *deues* = *deves* (<3.12>, <4.8>), *enuolueas* = *envolveas* (<7.14>), *esteuer* = *estever* (<3.3>), *leue* = *leve* (<3.67>), *moua* = *movea* (<3.44>), *nouas* = *novas* (<3.70>), *Noue* = *nove* (<7.13>, <7.14>, <7.16>), *nouo* = *novo* (<3.10>), *Nouo* = *novo* (<3.25>), *ouuer* = *ouver* (<5.3>), *oua* = *ova* (<5.11>), *ouos* = *ovos* (<7.12>, <7.13>), *seuer* = *sever* (<3.48>), *voluese* = *vólvese* (<48.8>), etc.
- c) Unificadas como *v* as grafías *u* e *v* cando o seu valor é consonántico, mantense no texto crítico a distinción entre *b* e *v* (*u*) segundo o seu uso no manuscrito, malia os trazados por veces semellantes de *b* e de *v*²⁹¹. Como é sabido, a lingua medieval coñeceu unha oposición entre as bilabiais sonoras oclusiva /b/ e fricativa /β/ que acabou por romperse en favor dun único fonema bilabial /b/ (que é o único que se coñece en galego e no portugués septentrional, fronte ao que sucede no sur de Portugal)²⁹². Por moito que o manuscrito poida presentar neste sentido diferenzas con respecto ás grafías actuais, mantéñense as que ofrece o testemuño: así, alén do recorrente *Cauallo* = *cavalo*, cfr. *auonda* = *avonda* (<3.13>), *avondado* (<1.5>), *beua* = *beva* (<3.26>) –xunto a *beba* (<1.11>)–, *boluer* = *bolver* (<18.11>) –mais tamén *uoluer* = *volver* (<57.6>)–, *caualgar* = *cavalgar* (<1.2>), *Caualleiro* = *cavaleiro* (<0.3>), *erua* = *erva* (<18.13>), *escry* | *uyndo* = *escribindo* (<1.1>), *gengiure* = *gengivre* (<18.7>), *gouernado* = *governado* (<1.1>), *uarras* = *varras* (<3.67>) –ao lado de *barras* (<3.57>, <3.58>)–, etc. Formas do tipo *boluer* (*bolver*) ou *beua* (*beba*) ilustran un uso gráfico (o de evitar o emprego de dous *b*

291 Expón Tato Plaza (1999: 57) que a letra *v* «realízase cun trazo oblicuo inicial, lixeiramente curvado, con forte tendencia a tumbarse contra a esquerda e sempre máis longo có segundo, que pode formar un bucle na base; [...]. Nalgúns casos, de caído pouco oblicuo e base máis redondeada pode dar lugar a confusións con *b* pouco curvo ou vertical». Sobre o particular, vid. tamén Maure Rivas (2006: 171-172, 175).

292 Para o fenómeno fonético vid. Lorenzo (1975: xxx; 1985: 95, 134, 161; 1986: 132-133, 137; 1987: 443; 1993c: 13-18; 1995: 651, 660), Maia (1986: 472-485), Mariño Paz (1997; 2008: 48, 59-60, 88-89) ou Maure Rivas (2006: 172-181).

ou dous *v* nunha mesma palabra) que se foi consolidando desde o final da Idade Media e que no século XVIII comezou a criticar a RAE nos seguintes termos:

Esto se debe observar en qualesquiera dicciones enteramente, y no con la bárbara distinción que ha introducido la ignorancia de que no ha de haver dos BB, ù dos VV en una palabra, porque si en su raíz las tienen: como en *Barba*, *Beber*, *Barbaridad*, *Volver*, *Vivir*, qué motivo se puede dár para escribir *Barva*, *Bever*, *Barvaridad*, *Bolver*, *Bivir*, ò al contrario *Varba*, *Veber*, *Varbaridad*, *Volber*, *Vibir* (cfr. RAE, 1726).

3.5. A grafía *h*

- a) Nas voces que posúen un *h* etimolóxico, este consérvase se está presente no manuscrito, pero non se reporá se non aparece nel, de modo que se manteñen no texto crítico as formas *hanca* (<34.3>) e *anca* (<5.7>, <34.7>, <34.10>, <35.0>, <35.1>, <35.2>), de *HANKA; *home* (<1.3>, <28.9>, <53.9>), *homes* (<14.5>) e *ome* (<19.1>), de HŌMĪNE(M), HŌMĪNES; *herva* (<3.9>, <3.10>, <7.9>(2)), *hervas* (<1.3>, <16.1>(2), <20.8>, <21.11>) e *erva* (<18.13>, <21.9>), *ervas* (<3.10>, <3.15>, <21.11>, <22.5>(2), <49.1>, <56.12>, <55.10>(2)), de HĒRBA(M), HĒRBAS etc. Ademais das alternancias constatadas, poden recollese outros vocábulos que conservan maioritariamente a grafía latina *-humidade* (<3.10>, <7.4>, <16.1>, <22.2>), de HUMIDITĀTE(M); *homor* (<17.1>), *humores* (<3.6>, <3.7>, <3.13>, <7.2>, <7.3>, <22.1>, <22.4>, <55.4>, <62.6>, <63.1>) / *homores* (<7.2>, <7.3>, <7.4>, <7.7>, <7.8>, <7.9>, <7.11>, <7.17>, <8.1>, <9.1>, <10.1>, <16.1>(2), <17.0>, <17.2>(2), <17.3>, <17.5>, etc.), de HUMŌRE(M), HUMŌRES– e outros en que non está nunca *-ora*, <3.42>, e *oras*, <3.5>, <3.6>, de HŌRA(M), HŌRAS; *onra*, <0.1>(2), verbal de HŌNŌRĀRE; *orjo*, <3.9>, <3.10>(2), <3.11>, <3.17>, <17.14>, <20.7>, <21.4>, <21.8>, <21.9>, <21.11>, <49.5>, de HŌRDĒUM–. Os exemplos presentados falan a favor do mantemento do *h* como resultado dunha tendencia gráfica latinizante, aínda que a conciencia de que non se pronunciaba deu lugar, por un lado, á súa omisión escrita²⁹³ e, por outro, a casos de ultracorrección²⁹⁴.

293 Pode darse o caso de que o *h* inicial desapareza na escrita cando a palabra está precedida pola preposición *de*: a omisión da vogal desta ao ir seguida de palabra que, malia ter *h*, posuía inicio vocálico, non fai senón incidir na conciencia do copista de que a aquela grafía non correspondía pronunciación algunha. Vid., p. ex., no manuscrito formas como *d'ervas* (<1.5>, <3.31>), *d'erva* (<1.12>), *d'ome* (<20.1>, <54.10>), *d'orjo* (<20.13>, <21.3>, <43.15>), *d'omores* (<7.1>, <74.3>), *d'umores* (<62.2>). Vid. Maure Rivas (2006: 191).

294 Para a presenza ou falta da grafía *h*, en voces que a tiñan ou non etimoloxicamente, na escrita medieval galega vid. Lorenzo (1985: 106, 147-148, 164-165; 1986: 136) ou Maure Rivas (2006: 188-195, 342). En opinión deste, «desde o século XIII, por presión do latín –lingua que perdura viva na escrita– vanse

- b) Nas palabras que posúen un *h* antietimolóxico este será sempre eliminado. É o que sucede nos numerosos exemplos referidos arriba en que o *h* se utiliza só como marca do valor vocálico da grafía *u*, pois, como se explicou (cfr. § 3.4 a), en tales casos o *h* se suprime e as voces se representan co inicio vocálico que aquela grafía pretende resaltar. Así: *hu* = *u* (<1.11>, <2.4>, <3.3>, <3.5>, <3.64>, <4.3>, <7.17>), *hũa* = *ũa* (<3.33>, <3.40>, <3.41>(2), <3.57>, <3.58>, <3.64>, <3.78>, <3.80>, <5.4>(2), <5.7>, <5.9>, <6.2>, <7.2>(3), <7.7>, <7.11>, <7.17>), *huceras* = *uceras* (<7.17>, <8.1>), *hvnas* = *uñas* (<1.8>), *huña* = *uña* (<3.24>), *huñas* = *uñas* (<3.25>, <5.11>, <7.11>), *husa* = *usa* (<3.24>), *husador* = *usador* (<3.11>), *husando* = *usando* (<3.8>), *husar* = *usar* (<1.8>, <3.31>), *huse* = *use* (<1.15>), *huso* = *uso* (<1.9>, <3.8>, <3.25>), *hũu* = *ũu* (<0.5>, <3.15>, <3.43>, <4.7>(2), <5.3>, <5.10>, <7.2>, <7.14>).
- c) Tamén se suprime o *h* antietimolóxico daquelas voces nas que esa grafía se utiliza con valor claramente diacrítico. A situación afecta particularmente á 3ª persoa do singular do Presente de Indicativo do verbo *ser*, que, para distinguila da conxunción copulativa *e*, aparece normalmente escrita como *he* (<1.4>, <1.5>, <1.8>, <2.1>, <2.2>, <2.5>, <2.6>, <3.1>, <3.19>, <3.27>, <3.34>, <3.41>, <3.53>, <3.57>, <3.59>, <3.60>, <3.66>, <3.67>, <3.73>, <3.74>, <3.75>, <3.76>, <3.80>, <3.81>, <4.5>, <4.6>, <5.1>, <5.7>, <5.10>, <5.11>, <6.1>, <7.1>, <7.13>, <7.15>(2), <8.6>, etc.)²⁹⁵. A supresión do *h* con que se escribe o resultado galego de *est* e a interpretación da conxunción copulativa (tanto se aparece escrita como *et* ou representada por medio do signo tironiano) como *e* fai homógrafas as dúas palabras, de modo que a diferenza entre unha e outra se establece na edición por medio do til diacrítico: *é* (vbo.) / *e* (conx.) (vid. *infra* § 3.13). Non se nos escapa que, se non se trata de descoidos na escrita do notario galego, este podía estimar xa como pouco funcional a utilización do *h* con valor diacrítico, pois a conxunción coordinada aparece escrita como *he* en <3.58>, <3.78>, <3.80>, <11.2>, <45.8>, <50.8>, <54.12>; e, ao revés, a forma verbal figura como *et* en <9.7>.

Do mesmo xeito, aínda que o *h* é etimolóxico na terceira persoa do singular do Presente de Indicativo do verbo *aver* (lat. cl. *HABET*, lat. vg. *HAT*), o seu uso na escrita pode vir determinado tamén por unha motivación diacrítica que asegure a distinción desa palabra do artigo feminino, do pronome átono de obxecto directo ou da preposición. Por esta razón, o manuscrito analizado rexistra un

recuperando haches, [...]. Esta parece a mellor razón para explicar a ausencia de haches etimolóxicas na primeira metade do século XV [...], e a progresiva incorporación deste grafema sen función fonolóxica nos documentos de fin de século» (cfr. Maure Rivas, 2006: 194).

295 Vid. Maure Rivas (2006: 197-199, 343), Tato Plaza (1999: 78).

nutrido número de ocorrencias de *ha* –con frecuencia como parte da forma impersonal *ha i*, que se conserva separada na edición (<3.57>, <22.1>, <23.1>, <33.1>, <33.12>) ao poder incluírse algunha palabra entre o verbo e o pronome adverbial (<59bis.2>) ou ao poderen aparecer en orde inversa ambos os elementos (cfr. <3.61>, <36.2>, <49.6>)–, fronte a contados casos da forma verbal sen *h* (cfr. <17.1>, <54.5>). Pola súa parte, o artigo feminino singular aparece como *ha* nos sintagmas *a agoa caente* (<3.18>) *a enfermidade* (<18.14>), *a uña* (<56.5>, <59.1>), *a chaga* (<59bis.8>). Valorada esta *h* na reprodución do determinante como «unha falta de ortografía» por Maure Rivas (2006: 199), a súa presenza nestes casos e a súa ausencia na forma do verbo *aver* ben podería deberse ás mesmas razóns que determinan o uso de *he* para a conxunción e de *et* para a forma do verbo *ser*²⁹⁶. Tamén nestes casos a ambigüidade é resolta na edición por medio do til diacrítico, malia resultaren formas homógrafas: o artigo feminino preséntase sempre como *a* (pois, no caso de aparecer *h*, esta grafía é antietimolóxica) e se distingue da terceira persoa do singular do Presente de Indicativo de *aver* utilizando para esta última o til (*á*), que tamén se emprega para a contracción da preposición *a* e o artigo feminino *a*, *á*, que xa se coñece desde o século XIII (cfr., p. ex., Lorenzo, 1995: 655).

3.6. Representación das palatais lateral e nasal²⁹⁷

- a) No que atinxe ás consoantes laterais, na presente edición utilízase *l* para representar a alveolar e *ll* para a palatal, regularizando, deste xeito, a diversidade que presenta o manuscrito, no que *l* e *ll* eran empregados indistintamente para a lateral alveolar /l/ e a lateral palatal /l̪/, «igualando deste xeito a representación gráfica de dous fonemas diferentes» (cfr. Lorenzo, 1985: 91).
- a 1) Así, para a reprodución de /l̪/, Álvaro Eanes utiliza *l* e *ll*, polo que, conxuntamente o criterio regularizador aplicado nesta edición, nos casos en que aparece *ll*, esta forma será simplificada como *l*. Este procedemento gráfico, o da forma *ll* para /l̪/, é particularmente notorio en inicio de palabra e, máis que indicador da palatalización do *l*–, propia do astur-leonés,

296 Lorenzo (1985: 106) estima como ultracorrectas as formas *ha* para a preposición ou o pronome átono, así como o uso do *h* no artigo masculino (*ho*, *hos*), circunstancias nas que a presenza de *h* é valorada, en cambio, por Maure Rivas (2006: 199, 200–201, 343) como un reforzo de palabras que, como os monosílabos, tiñan pouca substancia gráfica.

297 Sobre a representación gráfica destes fonemas na Idade Media, vid. Huber (1986: 48–51), Lorenzo (1975: xxxiii–xxxiv; 1985: 91–92, 130–131, 160–161; 1986: 135–136; 1987: 476–478; 1995: 651; 2004: 454–455), Maia (1986: 486–500), Mariño Paz (2008: 46, 49, 56–57), Maure Rivas (2006: 164, 166–167, 204–216, 243–247, 344–346, 347–350), Monteagudo (2008: 177–178, 181), Williams (1994⁶: 36–37).

que podería orientar sobre a procedencia do orixinal da tradución galega de Ruffo²⁹⁸, cómpre valoralo como unha simple forma de reproducir o fonema lateral alveolar ao alternar indistintamente *ll* e *l* nesa posición para as mesmas palabras. Así, ao lado de *llāa* (<2.2>(2), <3.2>, <3.29>, <7.13>, <10.5>, <19.7>, <23.9>) –e *llaa* (<22.4>)–, *llança* (<14.3>, <19.8>, <21.9>, <34.8>, <74.2>, <74.3>, <74.4>, <74.6>, <74.7>) –e *llançalle* (<14.4>, <24.7>, <53.6>), *llança* (<24.8>), *llançar* (<20.6>)–, *llançeta* (<11.4>, <25.9>, <45.5>), *lleite* (<1.3>), *lleixo* (<3.61>), *llengooa* (<26.0>, <26.1>, <26.3>(4)) –ou *llengoa* (<26.4bis>)–, *lleues* (<3.22>), *lleuem^{te}* (<16.1>, <23.15>, <33.7>) –ou *lleuemen^t* (<22.7>)–, *lliado* (<2.11>, <23.10>), *liar* (<9.8>) –ou *llyar* (<2.2>)–, *lligeira* (<3.71>), *lligeiras* (<3.23>), *llino* (<2.2>, <23.12>, <33.11>), *llínas* (<1.15>), *llo-go* (<7.7>, <9.6>, <10.5>, <11.4>, <12.3>, <13.4>, etc.), *llonga* (<3.57>, <4.2₁₆>, <5.3>), *llongo* (<3.81>, <4.2₁>, <4.2₇>, <7.2>, <7.11>, <7.16>, <11.4>, etc.), *llugar* (<1.8>, <1.11>, <1.14>, <3.3>, <3.78>, <8.6>), están *lāa* (<17.11>), *lança* (<22.2>) –e *lançaas* (<19.6>), *lançalle* (<36.7>)–, *lançeta* (<27.9>, <43.10>), *leite* (<1.5>), *leixo* (<4.7>), *lengooa* (<25.5>, <55.5>(2)) –ou *lengoa* (<26.4>), *lingoa* (<55.11>)–, *leue* (<3.67>), *leue-m^{te}* (<2.2>) –ou *leuemen^t* (<3.13>, <3.46>), *leue | mente* (<24.5>)–, *liado* (<43.11>) –e *liados* (<17.14>, <59bis.9>)–, *liar* (<47.4>), *ligeira* (<2.2>, <4.2₇>), *ligeiras* (<4.2₈>), *lino* (<3.29>, <7.13>, <23.10>, <24.4>, <61.4>), *linpas* (<59bis.3>), *logo* (<22.4>), *longa* (<4.2₂>), *longo* (<14.4>, <18.17>, <24.4>, <42.2>, <44.6>, <45.9>), *lugar* (<7.10>, <7.11>, <7.18>)...

Así mesmo, a grafía *ll* que aparece no manuscrito en posición implosiva final ou absoluta será simplificada en *l*, a pesar de que nese contexto aquela forma gráfica podería ser indicio dunha articulación velarizada [ɫ] do fonema lateral alveolar /l/²⁹⁹: *all* = *al* (<14.6>), *allgūa* = *algūa* (<2.3>), *allto* = *alto* (<3.3>), *aqll* = *aquel* (<36.15>, <36.16>, <45.5>), *cauallga* = *cavalga* (<3.51>), *Cauallgado* = *cavalgado* (<3.34>), *cauallgar* = *cavalgar* (<1.13>, <3.28>, <3.30>, <3.41>, <3.44>, <3.45>, <3.47>, <3.75>), *mall* = *mal* (<10.1>), *rreuolluendoo* = *revolvendoo* (<3.45>), *solladas* = *soldadas* (<3.67>), *uolluendoō* = *volvendoo* (<3.41>), etc.

298 Suxire, en efecto, Pensado que o texto reproducido no manuscrito do século XV é copia doutro de orixe astur-leonesa: «El texto parece copia de otro perdido. Sugiere esta posibilidad el hecho de que algunos rasgos fonéticos que ofrece (ll- en vez de l-) son desconocidos en la región de Tuy pero no en el gallego de la zona astur-leonesa. Y porque, además, en las escrituras que conocemos de dicho notario no se registra tan anárquica ortografía, aunque aparezca un *llogo* por *logo* en una de ellas» (cfr. Pens.: 18).

299 Vid. Huber (1986: 141), Maia (1986: 496-497), Williams (1994: 39). En cambio, para Lorenzo (1987: 467) «as grafías do tipo *allcalde*, *mill*, etc. non deben levarnos a esta suposición, pois a alternancia entre *l* e *ll* é tamén corrente en posición intervocálica en toda a época medieval». Da mesma opinión é Maure Rivas (2006: 213).

Por último, a consoante lateral alveolar en posición intervocálica será representada tamén como *l*. Esta grafía alterna no manuscrito con *ll*, a cal, no referido contexto, pode obedecer a motivacións etimolóxicas, ao aparecer en palabras que teñen un étimo latino con *-ll-*³⁰⁰, como se observa no recorrente substantivo *cavalo* (ms. *cauallo*), de CABALLU(M), así como en *bolindolle* (ms. *bollindolle*, <3.45>), *bulir* (ms. *bullyr*, <12.3>), de BŪLLIRE; *cabelos* (ms. *cabellos*, <4.2₉>, <4.2₁₇>, <9.9>), de CAPĪLLOS; *cavaleiro* (ms. *Caualleiro*, <0.3>) e *cavaleiros* (ms. *caualleiros* <0.0>), de CABĀLLĀRIU(M), CABĀLLĀRIOS; *colo* (ms. *collo*, <3.8>, <3.51>, <4.2₇>, <7.7>), de CŌLLU(M); *cuitelo* (ms. *cuitello*, <7.14>), de CŪLTĒLLU(M); *fallece* (ms. *falleçe*, <5.8>), de *FALLESCĒRE; *galiña* (ms. *gallina*, <46.9>), de GALLĪNA(M); *mole* (ms. *molle*, <3.18>(2), <3.72>, <5.10>, <5.11>), *moles* (ms. *molles*, <3.25>), de MÖLLE(M), MÖLLE(S); *ola* (ms. *olla*, <14.3>), de ŌLLA(M); *revelador* (ms. *rreuellador*, <3.50>), sobre RĚBĚLLĀRE; *sela* (ms. *sella*, <3.41>), de SĚLLA(M); *vila* (ms. *villa*, <3.63>), de VĪLLA(M), etc. Non obstante, a evolución da xeminada latina *-ll-* > */l/* en galego determina que, como se sinalou, a grafía adoptada nesta edición sexa *l*, de xeito que, con independencia da súa orixe, en posición intervocálica a lateral alveolar será sempre representada por *l*, tanto se no manuscrito aparece *l* ou *ll*³⁰¹. Alén dos exemplos referidos, véxanse tamén *allargā* = *alargan* (<3.10>), *ally* = *ali* (<7.13>), *alj* = *ali* (<23.1>), *auellāa* = *avelāa* (<5.11>), *caṗto* | *llos* = *capitulos* (<6.4>), *fallar* = *falar* (<2.9>), *galina* = *galiña* (<46.5>), *gallope* = *galope* (<3.51>), *gallopo* = *galopo* (<3.49>), *mole* (<3.62>(2)), *ola* (<15.4>), *sela* (<3.43>), *sollamīt* = *solamente* (<3.15>), *sollamente* = *solamente* (<7.9>), *uallē* = *valen* (<6.3>), *vocabollos* = *vocabolos* (<6.4>)...

- a 2) Polo que se refire á palatal lateral */ɭ/* –que, procedente do grupo latino *-ɭi-* e dos grupos romances *-k'ɭ-*, *-p'ɭ-*, *-g'ɭ-*, só é rendible en posición intervocálica en oposición con */l/*–, Álvaro Eanes utiliza tamén as grafías *l* e *ll*³⁰², con preferencia por esta última. Así, *agulla* (<19ter.1>),

300 Comenta, en efecto, Maure Rivas (2006: 216) que «a consoante xeminada latina *-ll-* simplifícase, polo que pode aparecer a forma etimolóxica <ll> ou a forma evolucionada ou simplificada <l>» e que «[...] as ocorrencias do dígrafo <ll> con valor de */l/* proceden en gran parte de formas xeminadas latinas».

301 Refire tamén Maure Rivas (2006: 211) que o emprego de *ll* cando «non existe razón etimolóxica nin razón fonética» non é outra cousa que «unha demostración da falta de criterio existente no sistema grafemático desta época que seguiu considerando a forma simple e a forma xeminada do grafema <l> como alógrafos».

302 A grafía provenzalizante *lh*, instaurada, como *nh*, en tempos do rei portugués Afonso III, limita as súas ocorrencias ao substantivo *azinllev[r]e* (<47.4>), *azillav[r]e* (<47.8>). Para as grafías *lh* e *nh*, vid. Cintra (1963: 62-71), Huber (1986: 48-50), Lorenzo (1987: 477-478), Maia (1986: 492-493, 500), Maure Rivas

allos (<15.6>, <54.6>), *alur* = *allur* (<50.0>), *allur* (<20.15>, <56.19>), *batalla* (<0.1>), *coller* (vbo.) (<2.3>), *coller* (subst.) (<54.6>), *fillar* (<2.3>, <3.8>, <3.19>, <3.46>...), *fillo* (<1.3>, <1.6>, <1.11>), *jeolo* = *geollo* (<44.3>), *geollos* (<3.5>, <50.8>), *mellor* (<1.3>, <3.8>, <3.12>, <3.38>...), *milla* (<3.78>), *molla* (<17.11>), *mollados* (<3.7>), *ollo* (<5.3>, <5.6>, <15.6>...), *ollos* (<4.2_{5orella (<5.6>), *orellas* (<4.2_{6palla (<3.3>, <3.8>, <3.9>, <3.11>(2)), *semalauil* = *semellavil* (<2.5>), *semellaue* = *semellavel* (<3.49>, <3.59>, <7.2>, <14.1>, <21.3>), *semellauijs* = *semellaviis* (<3.47>), *talarē* = *tallaren* (<45.7>), *tallar* (<7.11>, <45.7>, <59bis.10>, <61.1>), *traballar* (<1.1>, <3.13>), *vellas* (<3.70>), etc.}}

Esporadicamente localízanse no manuscrito as grafías *li* e *lli*, que só se atopan para o substantivo derivado do neutro latino ANIMĀLIA (cfr. *anymalyas*, <0.0>; *anymallya*, <1.13>): a non ser que se entendan tales formas gráficas como etimolóxicas, cabe ver nelas diferentes modos de representar a palatalización de -Lj-³⁰³, segundo comenta Maure Rivas (2006: 216):

no grupo latino -Lj- o iode palataliza a consoante lateral e ten como resultado o son [ʎ]. Tamén neste caso é posible conservar a grafía orixinal como en *julio*, [...], ou ben usar a forma xeminada <ll> co novo valor palatal que requiría a palabra. Encóntanse tamén formas mixtas que xuntan os dous criterios gráficos, así a palabra *jullio*³⁰⁴.

O dígrafo *ll* que aparece nas contraccións das formas verbais rematadas en -r ou -s e as formas pronominais átonas de complemento directo (*o*, *a*, *os*, *as*) non será simplificado. Porén, ao non reflectir a pronunciación dunha palatal lateral, será substituído por *l·l* para dar conta do proceso de asimilación que se produce neses casos (cfr. *infra* § 3.12, *b*).

- b) Polo que se refire ás nasais, a alveolar será representada no texto crítico como *n*, que é a forma gráfica que ofrece o manuscrito para /n/; a palatal /ɲ/ (con orixe nos grupos primarios -Nj- e -GN- e no secundario -NG'L-, nas

(2006: 204-207), Nunes (1960⁶: 195) ou Williams (1994⁶: 36-37). Domínguez Fontela describe como «perfectamente gallega sin ninguna intrusión de formas exclusivamente portuguesas» a grafía do manuscrito (cfr. DF1: 307).

303 Sobre a evolución de ANIMĀLIA, que por un proceso de asimilación pasou a *alimalia* e, posteriormente, por disimilación a *alimaña*, vid. as formas rexistradas en CrG, s.v. *animalias*, así como no DCECH, I, s.v. *alimaña*.

304 De forma análoga explica Lorenzo (1995: 651) que «en los primeros textos en gallego podemos encontrar las grafías *li*, *lj*, *lli* para /ʎ/».

terminacións –INU e –INA– ou como consecuencia da nasalización progresiva experimentada polo posesivo MĚA(M)) será reproducida por medio de *ñ*, unificando deste xeito a realidade do manuscrito, no que alternan *n* e *ñ* (forma esta última que resulta da interpretación do *n* cun signo xeral de abreviación, recto ou máis ou menos ondulado³⁰⁵), ás veces para unha mesma palabra: *apanar* = *apañar* (<27.9>), *camjño* = *camíño* (<23.15>, <34.3>), *engeño* = *engeño* (<0.2>), *espⁱna* = *espiña* (<36.1>, <36.13>, <50.0>...), *espinaço* = *espiñaço* (<27.0>, <27.1>, <27.2>, <27.3>, <27.4>...), *estandar* = *estañar* (<9.8>), *fariña* = *fariña* (<49.5>), *gaanar* = *gaañar* (<2.9>), *galina* = *galiña* (<46.5>), *gallina* = *galiña* (<46.9>), *huna* = *uña* (<3.24>), *hu | nas* = *uñas* (<3.22>), *huñas* = *uñas* (<3.25>(2), <5.11>, <7.11>, <17.2>...), *juno* = *juño* (<3.30>), *linaça* = *liñaça* (<44.5>), *lino* = *liño* (<3.29>, <7.13>, <23.10>), *lyno* = *liño* (<44.6>), *llino* = *liño* (<23.12>), *llyno* = *liño* (<27.7>), *meezinas* = *meeziñas* (<6.3>, <7.6>), *mjña* = *miña* (<0.2>), *ponalle* = *poñalle* (<49.7>), *ponas* = *poñas* (<54.7>), *pne* = *preñe* (<1.6>, <1.11>), *punados* = *puñados* (<20.15>), *sedenos* = *sedeños* (<23.8>, <34.9>), *senores* = *señores* (<0.0>), *señor* = *señor* (<0.0>, <0.3>), *senos* = *seños* (<14.5>), *tamano* = *tamaño* (<5.11>, <33.11>), *tena* = *teña* (<44.11>), *tenao* = *teñao* (<24.5>), *teña* = *teña* (<3.2>, <18.10>, <23.9>, <23.14>), *veña* = *veña* (<42.4>), *vino* = *viño* (<20.10>), *viño* = *viño* (<19ter.0>, <25.7>), *vjno* = *viño* (<7.14>, <27.11>, <28.11>, <36.10>), *vyño* = *viño* (<7.13>), etc.

Un caso singular é o que presenta o manuscrito para a variante *entradañas* do substantivo *entrañas* (< ĬTERĀNĚAS)³⁰⁶, na que ao grupo –NJ– corresponden *ya* con til sobreposto (en <20.6>) ou *ia* sen til (en <3.17> e <18.10>). Ao respecto destas grafías e o seu valor fonético, Ramón Lorenzo (1987: 477) explica que o devandito grupo tivo como única solución a caída do –N– que deu lugar á nasalización vocálica e a posterior desnasalización, polo que «é difícil que *y* ou *i* con til sexan representacións gráficas de /ñ/»³⁰⁷. A evolu-

305 Vid. Maure Rivas (2006: 243, 348), Tato Plaza (1999: 55). Malia ter repercusións só no plano paleográfico, en vocábulos como o substantivo *mañña* o signo xeral de abreviación pode estar representando ou ben a nasalidade vocálica ou ben a palatal /ɲ/, e nos exemplos en que falta a nasal implosiva que pecha unha sílaba que inicia con *ñ* (como adoita suceder coas formas conxugadas do verbo *poñer*), o signo pode estar substituíndo unha ou outra realidade, ou as dúas á vez. Talvez nestas circunstancias a solución pase por considerar que o trazo non abrevie a nasal palatal, ao representarse esta no manuscrito maioritariamente como *n* (vid. Lorenzo, 1988a: 82; Tato Plaza, 1999: 81). Análogas consideracións merecen termos como *meeziña(s)*, *fariña*, *viño* ou *liño*, nos que o trazo que adoita presentar o *i* (precisamente para distinguir esta letra da que lle segue, tamén de deseño vertical curto) podería confundirse coa marca de abreviación (para estes casos, cfr. *supra* § 2).

306 Exemplos destas dúas formas poden verse no glosario da CrG, s.v. *entrana*.

307 Ao respecto destas grafías explicaba Maia (1986: 493-494) que «a questão que se põe em relação a estas formas [...] consiste em saber se *y*, *i* são grafemas usados para a transcrição da nasal palatal ou se, pelo con-

ción descrita leva a manter as leccións manuscritas e a considerar *entradaias* (<3.17>, <18.10>) como variante desnasalizada de *entradaias* (<20.6>), segundo xa advertira Pensado (2004: 29) e por moito que Maure Rivas (2006: 348-349) explique que, en voces como *camiño* ou *miña*, a nasal palatal poida representarse «sem <n> pero con raia ou til sobre a palabra». Outro tanto pode dicirse para a forma *lñas* (<42.4>), que, fronte á outra ocorrencia do resultado de LINÉAS en <18.16>, aparece no manuscrito con *ia* con raia sobreposta.

3.7. Oclusivas velares xorda e sonora

- a) Para a representación destes fonemas, o manuscrito alterna as grafías *c* e *q* para a oclusiva xorda, con independencia da vogal que lle siga, e *g* para a sonora ante calquera vogal³⁰⁸. Na estratexia textual seguida neste traballo utilizaranse as grafías *ca*, *que*, *qui*, *co*, *cu* e *ga*, *gue*, *gui*, *go*, *gu* para /k/ e /g/ respectivamente. Deste xeito, como representación da oclusiva velar xorda seguida de cada unha das vogais no manuscrito e da súa regularización nesta edición, poden verse, alén dos numerosos desenvolvementos das abreviaturas de *que* e *qui* (cfr. *supra* § 3.1, 8 e 9), os seguintes exemplos: *anca* (<5.7>), *ancas* (<4.2₁₅>), *boca* (<3.8>, <3.20>, <3.60>, <3.67>, <3.70>, <3.72>, <3.76>), *caent* = *caente* (<2.3>, <3.18>, <3.26>), *caentura* (<3.7>, <3.31>), *carne* (<5.4>, <5.5>(2), <7.16>), *casa* (<3.7>), *caualleiros* = *cavaleiros* (<0.0>), *cauallgar* = *cavalgar* (<1.13>, <3.28>, <3.30>, <3.41>, <3.44>, <3.45>, <3.47>, <3.75>), *caualgar* = *cavalgar* (<1.1>), *estanqar* = *estancar* (<9.12>), *fiqar* = *ficar* (<14.3>), *fracas* = *fracas* (<3.25>), *seca* (<3.6>), *seqas* = *secas* (<4.2₈>); *afraceçe* = *afraque-*

trário, o grupo -nj- teve outro tratamento diferente, [...]. a segunda hipótese é a máis adecuada [...]. São vários os argumentos que parecem apoiar esta interpretação: por um lado, o facto de formas do tipo [...] surgirem não somente nos textos do século XIII, quando não existia ainda uma tradição gráfica do galego-português, mas também nos séculos seguintes, quando a grafia já se encontrava um pouco mais estabilizada; por outro lado, o facto da forma *xuio* 'Junho', representando o mesmo tratamento do grupo -nj-, perdurar ainda no galego moderno [...]. Finalmente o paralelismo com formas que representam étimos latinos com o grupo -lj- não atingido pela palatalização e conservadas algumas delas na toponímia actual faz pensar que também -nj- teve, além da nasal palatal, uma outra evolução divergente, ou seja, a síncope de -n-». Con todo, segundo Lorenzo, «en -ny- se produce palatalización en [ɲ] o evolución culta, con pérdida de la -n- y nasalización de la vocal: jünüu > *juño*, *jüio*, *juio* (s. XIII - XV, también el cultismo *junio* desde el XIII); extraneum > *estraño*, *estrão*, *estraio*» (cfr. Lorenzo, 1995: 663; vid. tamén *Ibid.*: 652; 2004: 453).

308 Sobre estes e outros procesos gráficos utilizados para estes fonemas, vid. Lorenzo (1985: 107, 148-149, 165; 1995: 650, 651), Maia (1986: 429-430, 437-438), Maure Rivas (2006: 273-279, 293-297). Como se verá *infra* (§ 3.8 e 3.9), o uso de *c* + *a*, *o*, *u* para /s/ e de *g* + *e*, *i* para /z/ iguala na súa representación gráfica os fonemas oclusivo velar xordo e aficado predorsal xordo por un lado e o oclusivo velar sonoro e o fricativo prepalatal sonoro por outro.

ce (<21.5>), *fique* = *fique* (<7.11>), *peqeno* = *pequeno* (<1.6>, <3.5>, <3.41>, <7.8>), *peqenos* = *pequenos* (<3.75>), *peqenas* = *pequenas* (<4.2₆>), *pecenas* = *pequenas* (<7.17>), *cebradura* = *quebradura* (<52.4>), *qebradura* = *quebradura* (<52.1>, <52.3>), *cebra* = *quebra* (<7.1>), *cebrar* = *quebrar* (<9.8>), *qeime* = *queime* (<7.17>), *qeimado* = *queimado* (<19.11>, <42.4>), *cedo* = *quedo* (<21.9>), *qeimaduras* = *queimaduras* (<42.2>, <42.3>), *ceimado* = *queimado* (<27.14>), *ceimados* = *queimados* (<7.17>), *ceimaduras* = *queimaduras* (<43.16>), *ceimēno* = *queimenno* (<36.16>), *qeixada* = *queixada* (<3.66>, <5.3>), *ceixadas* = *queixadas* (<11.1>), *qē* = *quen* (<3.14>), *qeira* = *queira* (<20.13>), *saqem* = *saquen* (<14.6>); *coiro* (<3.2>, <5.4>, <5.5>), *coixas* (<1.10>, <1.15>, <3.6>), *qoixas* = *coixas* (<1.9>, <3.2>, <3.6>), *corpo* (<2.3>), *cousas* (<0.2>), *qousa* = *cousa* (<3.80>), *qousas* = *cousas* (<0.0>, <0.3>), *qousas* = *coussas* (<7.9>), *esterqo* = *esterco* (<3.3>), *fraço* = *fraco* (<1.7>, <7.7>), *pouco* (<4.3>, <7.8>, <7.9>), *pouqo* = *pouco* (<3.5>, <3.18>), *pouqos* = *poucos* (<4.2₉>); *cuberto* (<3.16>), *cubryr* = *cubrir* (<3.26>), *curaçõ* = *curaçon* (<0.1>, <9.7>), *curuos* = *curvos* (<4.2₂₀>), *custume* (<3.35>, <3.44>), *cuu* (<13.3>(2), <14.4>, <14.6>, <20.1>, <20.8>), *encurue* = *encurve* (<3.51>), *escuro* (<4.6>), *secura* (<3.11>, <20.6>), etc. Con todo, como representación de /k/, «ocasionalmente puede aparecer la grafía ç ante a, o, u» (cfr. Lorenzo, 1995: 650), práctica da que no manuscrito só se localizan dous casos: *boça* = *boca* (<25.1>, <74.7>) e *myças* = *miucas* (<43.9>, <44.7>)³⁰⁹. En relación coa oclusiva velar xorda, cómpre lembrar, en fin, que, se ben a abreviatura *qº* se resolve habitualmente como *quo*, a forma *çinqº* (<3.66>) será presentada como *cinco*, pois o digrama *qu* non remite aquí a unha articulación da semi-vogal e obedece probablemente a unha ultracorrección ou á tradición gráfica latina³¹⁰.

Como mostra da práctica gráfica que ofrece o manuscrito para a oclusiva velar sonora e a súa presentación na edición, poden achegarse os exemplos seguintes: *caualgar* = *cavalgar* (<1.1>), *chega* (<3.60>), *chegarem* = *chegaren* (<2.8>), *delgadas* (<7.19>), *delgado* (<4.2₇>), *digamos* (<2.7>), *folgar* (<3.3>, <3.81>), *longa* (<4.2₂>), *llugar* = *lugar* (<1.8>); *algem* = *alguen* (<3.41>), *caualgē* = *cavalguen* (<3.63>, <3.71>), *chege* = *chegue* (<7.11>), *erger* = *erguer* (<11.1>), *¶ger* = *prouguer* (<3.42>), *salgeiro* = *salgueiro* (<18.13>), *sange* = *sangue* (<3.33>, <7.18>, <8.5>), *Sege* = *segue* (<3.74>); *desagisado* = *desaguisado* (<18.2>), *giador* = *guiador* (<3.42>), *gisa* = *guisa* (<1.1>, <3.21>, <7.16>...), *ssygin̄t* = *si-*

309 Vid. exemplos análogos en Lorenzo (1985: 148).

310 Vid. Maia (1986: 429), Maure Rivas (2006: 296-297, 355-356). Para Lorenzo (1985: 94), *cinquo* «posiblemente é reminiscencia da grafía latina», xa que o numeral procede do lat. vg. CÎNQUE (cl. QUÎNQUE) con cambio da vogal final por influencia de *catro*, *quatro* (cfr. CrG, Ri s.v. *cinco*).

guinte (<62.6>); *amjgo* = *amigo* (<0.5>), *digo* (<1.13>), *fogo* (<7.14>), *gouernado* = *governado* (<1.1>), *pedregosos* (<1.8>); *aguda* (<4.2₁₁>, <25.9>), *agulla* (<19ter.1>), *Segūda* = *segunda* (<2.7>), *seguram^{te}* = *seguramente* (<2.8>), *seguro* (<3.63>), etc.

- b) Para as oclusivas xorda e sonora seguidas da vogal central, o manuscrito ofrece abreviaturas que poden dar lugar a unha interpretación gráfica que implique ou non as pronunciacións [ka], [ga] e [kwa], [gwa]³¹¹. Como xa foi sinalado (cfr. *supra* § 3.1, 6.1 e 7), *q* cun *a* sobreposto e aberto na súa parte superior –aquí *q^o*– ou *g* seguido de *a* sobreposto (*g^a*) poden interpretarse como *qua* e *gua* respectivamente. Se ben estas grafías poden ser etimolóxicas e non indicar «pronunciación real do grupo, senón apego á tradición escrita» (cfr. Lorenzo, 1985: 92)³¹², non se pode descartar unha articulación efectiva do elemento labiovelar, que é, de feito, un trazo fonético que permite distinguir o portugués do galego³¹³. Polo que se refire a GUA, tónico ou átono, alén das formas abreviadas, non faltan exemplos que, ademais de conservar *gua* na escrita (cfr. *guarda*, <3.0>; *me[n]guaren*, <25.8>; *minguarán*, <45.10>), documentan a evolución *gua* > *goa* (cfr. *goarda*, <1.1>; *goarir*, <74.7>; *men-go*, <5.6>, <5.7>, <5.8>; *mingoa*, <4.8>, subst.; <5.2>, vbo.; *mingoas*, <6.1>; *mingoe*, <14.3>)³¹⁴ ou a redución *gua* > *ga*, con perda do elemento labial (cfr. *agarda*, <5.3>; *agardao*, <21.12>; *agardate*, <24.9>; *esgardado*, <0.0>; *esgardar*, <24.2>; *garda*, <1.15>; *gardado*, <3.34>; *gardando*, <23.17>; *gardandoo*, <46.10>; *gardao*, <17.11>; *gardar*, <59bis.11>; *garden*, <57.5>; *gardenna*, <18.10>; *gardeno*, <27.12>; *garirá*, <59bis.4>; *mengada*, <5.7>; *mi[n]garen*,

311 Sobre o particular, véxase Ferreiro (1995: 101-103), Huber (1986: 105-108), Maia (1986: 641-643), Maure Rivas (2006: 294-295), Nunes (1960e: 98-99), Williams (1994e: 75-76).

312 Se isto é o que refire o filólogo galego para a grafía *gua*–, non é diferente a súa opinión ao respecto de *qua*–, para a que «máis ben hai que pensar na tradición gráfica, que leva a escribir sistematicamente á maneira latina e non á romance» (cfr. Lorenzo, 1985: 93). Vid. tamén Lorenzo (1985: 92-94, 131-132, 161; 1995: 660).

313 Vid. Mariño Paz (2008: 91-92), Maure Rivas (2006: 273-274, 353, 355). Debe destacarse que *cua*– e *gua*–, con pronuncia da semiconsoante velar son no galego moderno (e probablemente desde antigo) variantes propias dunha «grande área que comprende todo o galego oriental, a maior parte de Ourense e *falares do Baixo Miño pontevedrés*» (cfr. Fernández Rei, 1990: 51). O subliñado é noso.

314 Cfr. tamén outros substantivos como *agoa* (<3.5>(2), <3.6>, <3.7>, <3.18>(2), <3.19>, etc.), *agoamento* (<19.4>, <63.1>, <63.2>), *egoa* (<1.2>, <1.3>(2), <1.6>, <1.8>, <1.11>, <15.8>, etc.), *lengoa* (<25.5>, <26.0>, <26.1>, <26.3>(5), <26.4>, <26.4bis>, <26.8>, <55.5>(2)), *lingoa* (<55.11>), nos que para *ua* (AQUA(M), EQUA(M)), LINGUA(M)) se presenta a variante *oa* rexistrada xa desde o século XIII (vid. Lorenzo, 1995: 654; CrG, s.v. *agua*, *egoa*, *lengoa*). Con respecto a estas formas, explica Maia (1986: 426): «Esta grafía do assilábico que forma grupo com a consoante anterior viria a ser considerada, no século XVI, como a mais adequada. Assim acontece, de facto, no texto da *Grammatica da lingua portuguesa* de Fernão de Oliveira. Além disso, é ainda uma grafia muito frequente nos textos de João de Barros. Tal emprego viria, contudo, a ser eliminado do sistema gráfico actualmente em vigor».

<10.6>³¹⁵. No relativo a QUA-, xunto aos termos que presentan a abreviatura comentada, o manuscrito presenta a forma desenvolta do indefinido *qual* (<3.65>), e para QUANTIA(M), ademais de *cantia* (<33.9>), con eliminación da semivogal, tamén o resultado *contia* (ms. *cōtya*) en <14.3>, <18.7> e <25.6>, coa asimilación e posterior redución de *qua-* > *co-*³¹⁶.

3.8. Representación das africadas predorsais xorda /ʃ/ e sonora /ʒ/

Para a africada predorsal xorda /ʃ/ (fricativa probablemente a partir de mediados do século XIII³¹⁷), o texto presenta as grafías, instauradas a finais do século XIII ou inicios do seguinte, *ç* e *c*, con independencia da vogal que lle siga, aínda que o predominio de *ç* contrasta no manuscrito coa escasa representación de *c*³¹⁸. No texto crítico optouse por representar a predorsal xorda como *c* ante *-e*, *-i* e como *ç* ante *-a*, *-o*, *-u*. Deste xeito: *alçado* (<4.3>), *alçar* (<2.10>), *alçara* = *alçará* (<3.23>, <3.48>), *almofaçar* (<3.4>), *cabeça* (<3.8>, <4.2>(2), <7.7>, <7.17>, <8.1>, <8.4>, <8.5>), *co-biça* (<7.2>), *começase* = *comécase* (<7.1>), *esforçado* (<1.1>), *faça* (<3.52>, <3.63>, <7.14>), *façã* = *façan* (<7.13>), *femença* (<0.5>), *força* (<3.14>, <3.34>), *peça* (<5.4>); *acaecer* = *acaecer* (<8.7>), *adoecer* = *adoecer* (<3.16>), *afraçeçe* = *afraquece* (<21.5>), *arrefeçer* = *arrefecer* (<3.27>), *çedo* = *cedo* (<3.25>, <3.70>), *çerto* = *certo* (<5.6>), *deçe* = *dece* (<7.1>, <7.11>), *deçẽ* = *decen* (<3.13>), *deçer* = *decer* (<1.9>), *doçe* = *doce* (<3.5>, <3.62>), *enpeçe* = *empece* (<3.27>), *falleçe* = *falece* (<5.8>), *llançẽlle* = *lancenlle* (<7.16>), *naçe* = *nace* (<5.7>, <5.8>, <5.9>), *Naçença* = *nacença* (<1.5>), *naçer* = *nacer* (<1.8>(2), <1.12>), *paçendo* = *pacendo* (<1.3>), *pareçe* = *parece* (<3.73>), *pareçera* = *parecerá* (<3.8>), *rreçebr* = *receber* (<3.39>), *terçeira* = *terceira* (<3.1>, <6.3>), *terçeiro* = *terceiro* (<3.68>, <3.71>); *açidẽtalmẽt* = *acidentalmente* (<5.1>), *çinza* = *cinza* (<19.11>), *çircoito* = *circoito* (<3.24>), *ençima* = *encima* (<7.16>), *padeçirya* = *padeciria* (<1.11>); *curaçõ* = *curaçon* (<0.1>), *ençenço* = *encenço* (<33.6>, <33.9>, <34.6>), *espaço* (<3.43>), *Inchaço* = *inchaço* (<7.11>),

315 Vid. Lorenzo (1995: 660).

316 Segundo Lorenzo (1985: 94), «a redución *qua-* > *co-* é normal en textos do N. e do S. na palabra *cōtia*». Véxase tamén Huber (1986: 71), Lorenzo (1985: 132; 1987: 459; 1995: 660), Maia (1986: 528-529, 643), Nunes (1960⁶: 99).

317 Vid. Maia (1986: 438, 446-447).

318 Sobre os procesos gráficos empregados para a representación deste fonema, e en particular a normalización de *ç* ante calquera das vogais, vid. Lorenzo (1975: xxxv; 1985: 107, 148, 165; 1995: 650), Maia (1986: 438-445), Mariño Paz (2008: 48, 58-59) ou Maure Rivas (2006: 158-159, 251-256, 350-351). En opinión deste último, o uso de *c* + *e*, *i* en lugar de *ç*, que é a forma gráfica habitual neses contextos, pode facer pensar en descoidos dos escribáns (cfr. Maure Rivas, 2006: 297-298, 350-351). Cómpre lembrar que o trazado do *c* pode confundirse co doutras letras como *e* e, sobre todo, *t* (vid. Tato Plaza, 1999: 51-52, 56), polo que, en casos dubidosos, se editará o que corresponda.

moço (<32.6>), *pescoço* (<11.4>), *fuiço* = *serviço* (<0.0>); *çumo* (<19bis.0>, <32.6>, <36.10>, <36.12>, <53.5>, <54.6>, <54.8>), etc. Porén, como se referiu, no manuscrito aparece ás veces a grafía *c* (que será regularizada, consonte se advertiu, segundo sexa a vogal que lle siga), en exemplos como *encarrada* = *ençarrada* (<1.11>), *encarrasē* (*sic*) = *ençarranse* (<18.2>), *llan | carē* = *lançaren* (<15.8>), *llancauan* = *lançavan* (<45.5>); *ceuada* = *cevada* (<14.1>, <17.14>), *huceras* = *uceras* (<7.17>, <8.1>); *copegar* = *çopegar* (<50.1>), *ençenco* = *encenço* (<56.15>), alén do substantivo *conteença* (<3.55>), escrito *9teēca* no manuscrito (aínda que cun *c* de confuso trazado)³¹⁹. Por outro lado, naquelas palabras en que aparece o grupo *-sc-* / *-sç-* seguido de vogal palatal, esa forma gráfica será reducida a *c*, pois neses contextos a ela correspondía a articulación da africada predorsal xorda³²⁰: así, ao lado de *conoçemt^o* = *conocemento* (<4.1>), *conoçer* = *conocer* (<4.2_{1conoçera = *conocerá* (<4.7>), existe o substantivo *conoscença* = *conocença* (<4.0>).}

O correspondente fonema sonoro /ʒ/ (tamén fricativo desde o XIII³²¹) será presentado como *z*, grafía frecuente xa desde os textos máis antigos³²²: *dizē* = *dizen* (<4.67>), *faze-lle* (<8.7>), *fezo* (<0.0>), *mezjnas* = *meziñas* (<0.11>), *rrazoes* = *razoes* (<0.4>), *rrazō* = *razon* (<1.4>), *rrezen̄t* = *rezente* (<9.11>, <18.14>, <28.9>, etc.), *uezes* = *vezes* (<3.80>, <5.4>(2), <5.8>, <5.9>, <5.10>, <5.11>, <7.2>, <7.13>, <7.14>, <7.17>, <8.1>, <8.7>), *vezes* (<1.11>, <3.75>, <7.8>)...

319 Segundo Ramón Lorenzo, a alternancia de *ç* seguido de calquera vogal e de *c* máis *e*, *i* para representar /ʃ/ é a que explica que «ultracorrectamente poidan aparecer casos de *ca*, *co*, *cu* con este mesmo valor e non co que lle corresponde de [k]» (cfr. Lorenzo, 1985: 148). Para este uso «incorrecto» de *c* + *a*, *o*, *u*, para /ʃ/, vid. tamén Lorenzo (1975: xxxv; 1985: 107, 165).

320 Sinala Lorenzo (1985: 110) que «o grupo latino *-sc* + *e*, *i*– ten coma resultado romance unha serie de palabras coa consoante africada medieval [ʃ] representada por *ç*. Como se trata de verbos e derivados verbais e estaba latente a tradición latina, ocorre moitas veces para a representación do *ç* a grafía latinizante *sc*, na que non se pronunciaba o *s*. A esta grafía contribuíu tamén o feito de que no presente de indicativo houbera alternancia no resultado, pois ante o permanecía o grupo latino sen alterar, o mesmo ca ante *a*, nas formas do presente de subxuntivo: *coñosco*, *coñoces*, *coñoce*, *coñosca*, [...]». O estudoso galego refírese, en efecto, a *sç* como unha «grafía latinizante e innecesaria, [...] unha grafía artificial» que «non tiña realidade fonética» (cfr. Lorenzo, 1986: 137-138). Vid. tamén Lorenzo (1985: 110-111, 150-152, 167; 1995: 650), Maure Rivas (2006: 256-257, 351).

321 Vid. Maia (1986: 454-457).

322 Vid. Lorenzo (1995: 650-651), Maia (1986: 452-454) ou Mariño Paz (2008: 59).

3.9. Representación das fricativas palatais xorda /š/ e sonora /ž/³²³

Consonte o uso máis estendido nos textos medievais, para a fricativa palatal xorda /š/ adóptase a grafía *x*³²⁴, que é, por outro lado, a que está sempre presente no texto: *baixa* (<3.8>), *coixas* (<1.15>, <3.7>(2), <3.8>, <3.13>, <3.46>, <4.2>(3), <5.8>, <5.9>, <5.11>, <7.17>...), *dixe* (<25.8>, <25.9>...), *exugar* (<3.7>), *lleixasem* = *leixasem* (<3.70>), *leixē* = *leixen* (<7.17>), *lixo* (<20.1>, <59bis.2>, <59bis.4>, <59bis.11>), *meixendoo* (<26.5>), *myxuda* = *mixuda* (<36.12>), *puxauâte* = *puxavante* (<56.9>), *qeixada* = *queixada* (<3.66>, <5.3>, <36.1>, <36.3>...), *trouixerē* = *trouxeren* (<3.7>), *vixigas* (<7.17>), etc.

Para a fricativa prepalatal sonora /ž/ (inicialmente africada³²⁵), o manuscrito alterna o uso dos grafemas *i*, *j* e *g*³²⁶. No texto crítico esta alternancia regularízase empregando *j* + *a*, *o*, *u* e *g* + vogal palatal³²⁷. Así: *aia* = *aja* (<3.66>(2), <4.2_{23ia = *ja* (<9.1>, <17.9>, <20.9>...), *janeiro* (<3.32>), *llagrimieiar* = *lagrimiejar* (<23.1>, <24.1>), *llatejar* = *latejar* (<13.1>, <15.1>), *seia* = *seja* (<0.0>, <3.3>, <3.40>, <4.3>...), *uejamos* = *vejamos* (<0.6>), *veiamos* = *vejamos* (<2.1>); *geerado* (<1.1>), *geerar* (<1.1>), *gera* (<7.17>, <51.0>, <51.1>, <51.6>), *ieera* = *geera* (<12.1>), *ieerā* = *geeran* (<5.5>), *janeiro* (<3.32>), *jeera* = *geera* (<7.1>, <8.4>), *jema* = *gema* (<24.8>), *geöllos* = *geonllos* (<3.3>), *jeolo* = *geollo* (<44.3>), *ligeira* (<2.2>, <4.2₂>), *ligeiras* (<4.2₈>), *ligeiro* (<3.36>, <3.79>), *ligeiros* (<3.8>); *agiña* = *agiña* (<17.2>), *9strangida* = *constrangida* (<1.11>), *rrigyo* = *rigio* (<13.4>); *noio* = *nojo* (<3.30>), *orio* = *orjo* (<3.9>, <3.10>(2), <3.11>, <3.17>...), *poegos* = *poejos* (<23.14>), *ṗjgom* = *prijon* (<2.11>), *sobeíos* = *sobejos* (<3.13>, <7.1>, <7.7>...), *toios* = *tojos* (<3.47>); *ajuntar* (<0.2>), *juno* = *juño* (<3.30>), *junta* (<4.3>), *juntē* = *juntē* (<2.8>), *junturas* (<5.11>...), *juso* (<3.66>...), etc.}

323 Segundo Lorenzo (1995: 661), a oposición entre a xorda e a sonora «desapareció a lo largo de la Edad Media, pues se produce la desonorización de la sonora, y ya desde el siglo XIII empieza a reflejarse esporádicamente en la escritura».

324 Vid. Maia (1986: 469-470), Mariño Paz (2008: 48, 57). A letra trázase en aspa con prolongación máis ou menos curva do extremo inferior dereito. Para o uso desta letra en textos notariais vid. Maure Rivas (2006: 250-251).

325 Segundo Maia (1986: 468), o cambio a fricativa produciuse xa no século XIII.

326 No manuscrito aparece *y* en *seya* = *seja* (<2.9>). No tocante ao emprego de *y* para a representación da fricativa prepalatal sonora en posición intervocálica en documentos galegos desde, ao menos, a metade do século XII, vid. Monteagudo (2008: 179-181). Sobre as grafías utilizadas para /ž/ vid. tamén Lorenzo (1975: xxxv; 1995: 651), Mariño Paz (2008: 48, 57) ou Maure Rivas (2006: 291-292).

327 A propósito do uso de *g* para a fricativa prepalatal sonora seguida de *a*, *o*, *u*, vogais coas que aparece tamén para a representación da oclusiva velar sonora (cfr. *supra* § 3.7), comenta Lorenzo (1985: 109): «Peculiar de moitos textos medievais, [...] é a posibilidade de que a grafía *g* co valor de [ž] poida aparecer ante *a*, *o*, *u*. Compréndese facilmente este feito: se *j* pode utilizarse co valor de [ž] ante calquera vocal, substituíndo a *g* ante *e*, *i* en moitas ocasións, pola mesma razón *g*, que vale coma [ž] ante *e*, *i* e coma [g] ante *a*, *o*, *u*, pode amplíalo seu campo de acción, aparecendo tamén co valor de [ž] ante estas últimas vogais». Sobre os procesos gráficos empregados para /ž/, vid. Lorenzo (1985: 108-109, 149-150, 166; 1986: 136-137; 1995: 651), Maia (1986: 470-471), Mariño Paz (2008: 57) ou Maure Rivas (2006: 292-293, 353-355).

3.10. Fricativas apicais xorda /ʃ/ e sonora /z/

Representaríanse como *-ss-* e *-s-* respectivamente³²⁸. En posición intervocálica manterase escrupulosamente o uso observable no manuscrito, xa que neste contexto ten pertinencia a oposición entre os dous fonemas, que proceden, respectivamente, de *-ss-*, *-rs-*, *-ps-* e *-s-*, *-ns-*. Deste xeito: *carnosos* (<4.2₂₂>), *carnossos* (<53.14>(2), <54.13>); *cousa* (<2.5>, <7.2>, <7.11>), *qousa* = *cousa* (<3.80>), *cousas* (<0.2>, <3.31>), *qousas* = *cousas* (<0.0>, <0.3>, <3.9>, <3.10>), *q^ousas* = *cousas* (<0.5>), *cousas* = *coussas* (<0.3>, <1.15>, <3.37>), *cossas* = *co[u]ssas* (<3.10>), *qoussas* = *coussas* (<7.9>), *q^oussas* = *coussas* (<0.4>); *osos* (<1.10>); *dessolue* = *dessolve* (<18.2>, <22.6>), *dessoluerē* = *dessolveren* (<18.6>), *desoluelle* = *desolvelle* (<45.2>); *eng^osa* = *engrosa* (<3.19>), *eng^ossa* = *engrossa* (<3.74>), *grosa* (<2.2>), *groso* (<4.3>), *grosos* (<1.10>, <4.2>(3)); *espeso* (<44.7>, <47.4>), *espesas* (<11.1>, <42.2>), *espessos* (<59bis.9>); *messen* (<6.2>), *messen* (<16.9>); *montoso* (<1.8>), *montosos* (<13.4>), *montossos* (<14.6>, <62.1>); *moso* (<3.59>, <3.60>(2)), *mosos* (<3.51>, <3.66>), *mossos* (<3.37>); *paso* (<3.5>, <7.8>), *passos* (<3.53>), *passar* (<1.13>); *poserē* = *poseren* (<10.8>, <29.8>), *posseres* (<61.6>); *husar* = *usar* (<1.8>, <3.31>), *vusar* = *usar* (<3.42>, <3.80>), *vsar* = *usar* (<47.4>), *husa* = *usa* (<3.24>), *vsam* = *usan* (<0.1>), *vusam* = *usan* (<3.61>), *husando* = *usando* (<3.8>), *vsando* = *usando* (<3.8>), *husaras* = *usarás* (<32.5>), *vusarē* = *usaren* (<3.47>), *vusaro* = *usaro[n]* (<45.5>), *huso* = *uso* (<3.25>), *vusança* = *usança* (<3.75>), *vssar* = *ussar* (<53.13>), *vssam^{to}* = *ussamento* (<62.1>), etc.

Como se observa, os exemplos mostran a confusión entre as apicais xorda e sonora, pois, segundo comenta Ramón Lorenzo (1975: xxxiv) «la diferencia sorda / sonora debía estar casi perdida por estas fechas en territorio gallego, cosa no ocurrida en portugués». As confusións prodúcense tamén entre as predorsais e as apicais, a xulgar por formas de tipo *conoscença* = *conocença* (<4.0>) fronte a *conosença* (<0.9>); *encarrada* = *ençarrada* (<1.11>), *ençarrada* (<60.1>), *encarrasē* (sic) = *ençarranse* (<18.2>), *çarram^{to}* = *çarramento* (<18.1>) fronte a *sarra* (<18.1>), *sarranselle* (<11.1>); *masa* (<44.5>), *amasa* (<7.14>, <9.9>, <16.5>, <24.4>, <47.4>, <53.5>, <54.6>), *amasada* (<28.7>, <44.10>, <49.3>), *amasadas* (<50.5>), *amasado* (<7.19>, <9.11>, <20.10>, <32.7>, <33.11>, <43.15>, <44.7>, <49.5>, <50.7>, <54.10>, <59bis.6>) fronte a *maça* (<7.14>(2), <33.11>); *naçença* = *nacença* (<1.5>, <1.8>, <2.1>) fronte a *nasença* (<0.6>, <1.0>, <1.1>), etc., do mesmo xeito que *paçendo* = *pacendo* (<1.3>), *paçer* = *pacer* (<21.9>, <21.11>), *pacendo* (<1.3>), *pacer* (<21.9>, <21.11>), fronte a *pazer* (<22.5>), poden falar da confusión de /ʃ/ e /z/³²⁹.

328 Sobre as grafías para estes fonemas, vid. Lorenzo (1995: 651), Maia (1986: 459-468) ou Mariño Paz (2008: 59).

329 Para estes fenómenos pode verse Lorenzo (1975: xxiv; 1985: 94-95, 132-114, 161; 1986: 132; 1987: 460-465; 1993c: 18-26), Maia (1986: 438-472), Mariño Paz (2008: 89-91) ou Maure Rivas (2006: 256, 258-270).

3.11. Consoantes dobres³³⁰

- a) Cando os grafemas empregados non teñen función distintiva, as consoantes dobres serán simplificadas en calquera posición, circunstancia que afecta particularmente ao *f*. Deste xeito: *al* | *ffauega* = *alfavega* (<36.6>, <43.6>), *alfforua* = *alforva* (<44.5>), *de* | *ffender* = *defender* (<62.1>), *desfferrada* = *desferrada* (<62.1>), *ffaça* = *faça* (<54.6>), *ffalla* = *fala* (<62.6>), *ffaras* = *faras* (<59.1>, <62.6>), *ffaz* = *faz* (<62.1>), *ffazede* = *fazede* (<54.8>), *ffazese* = *fazese* (<13.1>, <53.1>, <53.3>), *ffazesse* = *fazese* (<62.2>), *ffazêse* = *fazense* (<45.1>, <46.1>), *ffelugē* = *felugen* (<59bis.6>), *fferesse* = *férese* (<62.2>), *ffigo* = *figo* (<61.5>), *ffilla* = *filla* (<15.4>), *ffistolla* = *fistola* (<54.4>), *fforō* = *foron* (<54.4>), *ffoy* = *foi* (<63.1>), *ffurma* = *furma* (<51.1>), *garffe* = *garfe* (<7.11>); *Alggiūs* = *Algüus* (<56.13>), *natturalmenit* = *naturalmente* (<62.1>).
- b) Non se simplificarán, en cambio, aquelas consoantes duplicadas que teñen un valor fonético funcional. Deste xeito, segundo se indicou (cfr. *supra* § 3.6, a), a grafía *ll* non se reducirá cando ten o valor de palatal lateral, pero si cando equivale a */l/*. Pola mesma razón, a consoante dobre *ss* non se simplifica en posición intervocálica (ao ter rendemento nese contexto a oposición fonolóxica coa fricativa apical sonora representada como *s*; cfr. *supra* § 3.10), pero se reducirá a *s* en posición inicial ou tras consoante: *ssal* = *sal* (<59bis.6>), *ssaluo* = *salvo* (<61.5>), *ssaão* = *são* (<45.8>), *sse* = *se* (conx. condicional, <51.5>, <59.1>, <59bis.1>), *ssete* = *sete* (<53.5>), *sponssa* = *[e]sponsa* (<61.4>), etc.
- c) Polo que se refire á consoante dobre *rr*, esta mantense exclusivamente en posición intervocálica, porque é só neste contexto onde ten produtividade a oposición entre as vibrantes simple e múltiple. Así pois, na edición procédese a regularizar os hábitos gráficos que, xa entre os séculos XIII e XIV, levaron a representar as vibrantes simple e múltiple indistintamente como *rr* e *r*³³¹. Como é sabido, en posición inicial a vibrante, sempre múltiple, escríbese como *r*, *rr* ou *R*, cun claro predominio das dúas últimas³³²; esta diversidade gráfica simplifícase na edición utilizando exclusivamente *r*: *raro* = *raro* (<21.9>), *rezen-te* = *rezente* (<2.3>), *ronpendo* = *rompendo* (<16.2>); *rrabos* = *rabos* (<5.3>), *rraer* = *raer* (<7.18>, <27.6>...), *rramos* = *ramos* (<3.2>), *rraro* = *raro* (<21.0>, <21.1>, <21.7>...), *rrazoes* = *razoes* (<0.4>), *rrazō* = *razon* (<1.4>, <1.7>, <2.3>),

330 Vid. Lorenzo (1985: 107-108, 149, 165-166), Maure Rivas (2006: 322-325, 358).

331 Para a representación das vibrantes na lingua medieval galega, vid. Lorenzo (1975: xxxv; 1985: 108, 149; 1995: 650), Maia (1986: 500-501), Maure Rivas (2006: 168, 247-248).

332 A escaseza de exemplos da grafía *r* en comezo de palabra para a vibrante múltiple leva a Maure Rivas (2006: 247) a considerar a hipótese de que, polo menos no corpus que estuda, se trate de «meros erros ortográficos».

<3.10>...), *rrebenĩ* = *rebente* (<7.3>), *rrecadada* = *recadada* (<3.60>), *rreçeber* = *receber* (<3.39>, <23.13>), *rredondas* = *redondas* (<3.22>), *rremedyos* = *remedios* (<0.11>), *rrenda* = *renda* (<3.40>, <12.4>...), *rreuellador* = *revelador* (<3.50>, <3.80>), *rreiz* = *reiz* (<9.6>, <28.11>...), *rretimẽto* = *retimento* (<15.1>), *rreyz* = *reiz* (<7.17>), *rrezenĩ* = *rezente* (<9.11>, <28.9>), *rrogo* = *rogo* (<0.5>), *rronpẽ* = *rompen* (<3.70>), *rrosalgar* = *rosalgar* (<10.8>, <29.8>), *rrugyr* = *rugir* (<21.0>, <21.1>, <21.7>); *Rabo* = *rabo* (<32.0>), *Rayz* = *raiz* (<43.8>(2)), *Razõ* = *razon* (<3.79>, <3.80>, <4.7>, <8.1>...), *Reçebudo* = *recebudo* (<23.12>), *Redondo* = *redondo* (<7.17>), *Reiz* = *reiz* (<32.1>), *Remedio* = *remedio* (<18.5>), *Respondẽ* = *responden* (<4.4>), *Retijmẽto* = *retiimento* (<15.0>), *Reyz* = *reiz* (<7.11>, <10.6>), *Roe* = *roe* (<10.8>), *Roera* = *roerá* (<7.16>), *Roido* = *roido* (<3.63>, <3.64>), *Rosalgar* = *rosalgar* (<7.16>(2), <10.7>, <10.8>), *Ruuyo* = *ruvio* (<26.5>), etc. De igual manera, para as grafías *r* e *rr* tras consoante procederáse á súa simplificación como *r*: *onrra* = *onra* (<0.1>(2)), *tenro* = *tenro* (<1.8>), *tenrro* = *tenro* (<2.2>, <56.5>, <61.6>), *tenras* = *tenras* (<22.5>), *tenrras* = *tenras* (<49.1>), *tenrra* = *tenra* (<56.5>), etc. En fin, en posición intervocálica alternan tamén as formas *r* e *rr* para representar tanto a vibrante simple como a vibrante múltiple, polo que, dado que este é o único contexto en que ten rendemento a oposición entre ambas, unifícanse as grafías de modo que se utiliza *r* para a vibrante simple e *rr* para a múltiple. Así, usos de *r* por *rr* poden verse en *acorerẽ* = *acorreren* (<9.2>, <17.2>), *careíra* = *carreira* (<23.8>), *core* = *corre* (<3.19>), *daredor* = *darredor* (<29.5>), *dereter* = *derreter* (<20.8>), *ferado* = *ferrado* (<3.25>), *fradurras* = *f[e]rraduras* (<3.22>, <3.23>), *feradurras* = *ferraduras* (<3.25>), *ferar* = *ferrar* (<2.10>, <3.21>), *fereiros* = *ferreiros* (<3.63>), *fero* = *ferro* (<18.16>, <19ter.1>, <23.6>, <23.7>, <25.8>, <33.13>, <33.16>, <36.14>, <36.16>, <42.2>), *more* = *morre* (<53.8>), *morim^{to}* = *morrimento* (<54.11>), *saro* = *sarro* (<25.6>, <25.8>)... E, ao contrario, *rr* no lugar de *r* aparece, p. ex., en *currado* = *curado* (<63.2>), *currar* = *curar* (<60.2>, <62.6>), *danadurras* = *danaduras* (<46.9>), *domorres* = *d'omores* (<74.3>), *doorres* = *doores* (<3.13>, <74.0>), *dumorres* = *d'umores* (<62.2>, <74.3>), *durros* = *duros* (<62.1>), *fradurras* = *f[e]rraduras* (<3.22>, <3.23>), *feradurras* = *ferraduras* (<3.25>), *homor̃s* = *homores* (<45.6>), *humorres* = *humores* (<55.4>, <62.6>, <63.1>), *lugarres* = *lugares* (<53.14>), *lugar̃s* = *lugares* (<54.13>), *lliadurras* = *liaduras* (<2.11>), *llugarres* = *lugares* (<1.12>, <53.13>), *llugar̃s* = *lugares* (<3.46>, <7.4>, <13.4>, <62.1>), *mellorres* = *mellores* (<1.9>, <1.15>), *omorres* = *omores* (<44.3>, <49.1>), *pode* | *rrya* = *poderia* (<61.6>), *porras* = *poras* (<30.6>, <33.7>, <54.9>, <61.5>(2)), *verraão* = *verão* (<3.33>)...

3.12. Unión e separación de palabras

Neste punto séguense os criterios vixentes no galego actual, coas seguintes particularidades:

- a) Emprégase o apóstrofo para indicar a elisión da vogal final *-e* da preposición *de* en contacto coa inicial da palabra seguinte: *d'ũafran* (<20.10>), *d'ũaoa* (<3.6>, <8.1>, <11.1>, <45.8>, <46.10>, <57.5>), *d'ũaosto* (<3.30>), *d'ũaçar* (<3.46>), *d'ũaandar* (<1.8>, <3.25>, <55.4>), *d'ũanel* (<3.59>), *d'ũaelãa* (<5.4>, <27.18>), *d'ũaencço* (<9.9>), *d'ũaenfrear* (<3.8>), *d'ũaerva* (<1.12>), *d'ũaervas* (<1.5>, <3.31>), *d'ũaome* (<20.1>, <54.10>), *d'ũaomores* (<7.1>, <8.4>, <74.3>), *d'ũaorjo* (<20.13>, <21.3>, <43.15>), *d'ũaoso* (<59bis.9>), *d'ũaossos* (<58.4>), *d'ũaouropimente* (<47.4>, <53.5>, <54.4>, <54.6>), *d'ũaovo* (<5.10>, <50.6>), *d'ũaovos* (<9.9>, <18.8>, <27.7>, <33.10>, <44.10>), etc. Malia ser este o uso maioritario do manuscrito, obsérvanse esporádicos casos de conservación íntegra da preposición, que se respectan na edición: *de amendoas* (<25.1>), *de alosna* (<36.12>), *de exulla* (<36.10>), *de orjo* (<20.7>).

Por outro lado, naqueles casos en que a elisión da vogal da preposición dá lugar a contraccións que perviven na ortografía actual, esas serán presentadas sen ningunha marca tipográfica, como sucede cos abundantes exemplos para *de* + o artigo, os indefinidos *outro*, *algũu*, *ũu*, os demostrativos ou o pronome *el*, malia a conservación íntegra da preposición en *de a corõa* (<56.9>), *de outro* (<2.4>), *de outros* (<3.63>), *de algũu* (<27.10>, <36.5>), *de ùa cuberta* (<19.7>), *de ùa parte* (<3.40>, <3.41>), *de ùu mes* (<3.43>), *de ùu meu amigo* (<0.5>), *de ùu pee* (<17.1>), etc.³³³.

- b) Utilízase o punto alto para presentar o proceso de asimilación de formas verbais rematadas en *-r* ou *-s* e os pronomes átonos de obxecto directo (que neses contextos coñecían os alomorfos *lo(s)*, *la(s)*), a fin de evitar a confusión de tales resultados cunha posible articulación palatal da grafía, pois máis ben reflicten as distintas fases do proceso de asimilación (*rl > ll > l*): cfr., así, *metel-lo* (<22.7>), *remetel-lo* (<3.75>), *tiral-lo* (<22.7>), *tragel-lo* (<3.41>), *teel-los* (<59bis.9>), ao lado de *fazerlo* (<3.45>) ou *tragerlo* (<3.45>). O mesmo proceso foi experimentado polo artigo en contacto coa preposición *por* (e *per*), pois, como se sabe, a variante *lo(s)*, *la(s)* do determinante acabou por asimilarse á consoante final do enlace preposicional (*PĚR ĬLLU(M)*, *PĚR ĬLLOS > perlo*, *perlos > pelo*, *pelos*). Por estes motivos, a fin de reflectir a evolución experimentada, reproducense xun-

333 Sobre a conservación ou desaparición da vogal da preposición véxanse as consideracións e os exemplos recollidos en Lorenzo (1985: 103-104, 143-145, 164; 1986: 136; 1988a: 83), Maure Rivas (2006: 332-333), así como Ferreiro (1995: 363-364) para as contraccións da preposición *de*.

tas no texto crítico formas como *porlo(s)*, *porla(s)*, que constitúen a fase previa dos resultados *pela* (<3.45>, <3.70>, <21.12>), *pelo* (<18.1>, <27.2>, <58.8>), *pelos* (<19.2>), *polos* (<3.48>, <3.49>, <11.1>, <22.1>), con simplificación da forma asimilada. Tamén en contacto coas preposicións *entre* e *sobre* podía aparecer a segunda forma do artigo, debido a que en latín as dúas remataban en *-r* (ĪNTER, SŪPER), e outro tanto podía suceder con *des* (< DE EX>): se ben con *des* e con *antre* / *ontre* só se localiza o alomorfo *o*, *a*, *os*, *as*, a situación é a inversa para *sobre*, que dá lugar a formas que se presentan unidas ao artigo para evidenciar o sinalado proceso. Foi esta tamén a evolución experimentada polas preposicións *en* e *con* en contacto co determinante (*enlo* > *enno* > *eno* > *no*; *conlo* > *conno* > *cono* > *co*), polo que se optou por escribir xuntas as formas resultantes³³⁴. Análogas razóns explican que se presenten tamén xuntas as solucións para o encontro dos indefinidos *ambas* e *todos*, *todas* co artigo: ao lado de *todas* as (<0.0>), están *todaslas* (<0.3>, <0.4>, <0.5>, <6.3>, <6.4>, <15.9>, <27.6>, <33.9>, <34.6>, <42.4>, <49.1>, <59bis.3>, <59bis.9>, <explicit>), *todoslos* (<2.8>, <2.10>, <3.4>, <3.66>, <16.6>, <43.7>, <46.4>, <53.13>) e *todo-*
los (<3.54>), que representa o final do proceso; e, do mesmo xeito, *ambaslas* (<7.7>, <8.5>, <11.1>, <11.4>, <17.7>(2), <24.6>, <25.8>). Séguense, en suma, neste punto as recomendacións de Ramón Lorenzo (1988a: 82) de que «deben ir xuntas as formas verbais ou outras palabras rematadas en *s* ou en *r* seguidas do pronome e do artigo, cando non se produciu a asimilación do *s* ou do *r* ó *l* da forma átona seguinte: *fazerlo*, *porlo*, *maislas*, *tódoslos*, *quántoslo*, etc. No caso

334 Para a asimilación do artigo á preposición *en* (< ĪN>), vid. *supra* § 2. No relativo ao encontro coa preposición *con* (< CŪM>), preséntanse de forma unitaria as dúas palabras que acabarán por simplificarse como *co*, *coa*, *cos*, *coas*: cfr. *conos pees* (<3.7>), *cono frêo* (<3.45>), *cono viño* (<7.13>), *conos pees* (<17.10>), *conos dedos* (<19.1>), *conos dentes* (<22.5>), *cono cabelo* (<34.8>), *cono pee* (<44.1>, <48.2>), *cono dito poo* (<53.11>), *cono poo* (<54.4>, <56.14>), *conos outros poos* (<56.14>), *cona mão* (<2.8>), *conas coixas* (<3.7>, <5.8>, <17.10>), *cona greda* (<9.11>), *cona cabeça* (<11.1>, <74.6>), *conas mãos* (<17.10>), *conas craras dos ovos* (<27.13>), *cona cinlla* (<28.5>), *conas uñas* (<45.5>), *cona crara do ovo* (<53.7>), *conas outras meeziñas* (<53.7>). Polo que se refire ao artigo en contacto coa preposición *a*, a asimilación dá lugar ás formas *ao*, *aos*, *aa*, *aas*, aínda que non faltan exemplos que constitúen a fase final do proceso (AD ĪLLUM, ĪLLAM > *a lo*, *a la* > *ao*, *aa* > *ó*, *á*): cfr. *ó cavalo* (<3.13>, <23.3>), *á sua geraçon* (<0.3>), *á cabeça* (<8.4>, <22.7>, <22.13>), *á chaga* (<9.13>, <59.2>), *á noite e á mañāa* (<10.5>), *á estrela* (<34.5>), *á encañadura* (<44.10>), *á mañāa e á noite* (<45.8>), *á ensartilladura* (<48.5>), *á besta* (<51.6>), *ás uñas* (<3.22>, <17.2>), *ás coixas* (<7.3>, <49.1>), *ás veces* (<10.1>, <12.1>, <13.1>, <21.4>, <22.2>, <22.8>, <25.1>, <26.2>(3), <43.1>, <48.1>, <48.10>, <49.1>, <50.1>), *ás entradaias* (<18.10>). Para os resultados da contracción do artigo coas preposicións *en*, *con*, *a* vid. Ferreiro (1995: 252-253, 364), Lorenzo (1986: 134; 1987: 481-482; 1995: 654, 655, 666).

Como se sabe, algunhas formas verbais rematadas en vogal seguidas do pronome átono de obxecto directo, ou do artigo, experimentaron a asimilación e posterior redución vocálica (vid., p. ex., Lorenzo, 1985: 85, 122-123), mais nestes casos resolveuse levar a cabo a integración das vogais das formas verbais co obxecto de evitar posibles ambigüidades: *lleixo* = *leix[a]* *o* (<13.7>), *leix[a]* *o* (<43.11>); *líja* = *lia[a]* (<46.8>); *exugās* = *exuga[a]* *s* (<47.5>).

de asimilación debemos escribir sen guión as formas *sóbrelo*, *éntrelo*, *tódoalos*, *vendúdalas*, etc.»³³⁵.

- c) Non se empregará o guión para separar as formas pronominais átonas que se unen encliticamente ao verbo. Deste xeito: *afaagandoo* (<2.9>, <3.64>), *fazerlo* (<3.45>), *ferindoo* (<3.41>), *levandoo* (<3.69>), *tangendoo* (<2.9>), *tragendoo* (<3.43>), *tragerlo* (<3.45>), etc. Nos casos de mesoclise, o pronome únese ao verbo principal, pero mantense separado do correspondente auxiliar: *darllás* (<20.10>), *escaecerll'ia* (<3.81>), *matal-la ás* (<19ter.0>), *poerllás* (<10.7>, <30.5>), *poerllas ás* (<16.6>), *prestarllan* (<21.11>), *poderse ia* (<3.50>), *renovarllás* (<16.6>), etc.
- d) Naquelas secuencias nas que entran os pronome adverbiais *én* e *i* (*por én*, *des i*, *ha i*, *i ha*, etc.), eses escribíense separados para subliñar a súa autonomía, como claramente pon de manifesto a ocorrencia de *i* precedendo á forma verbal *ha* en <3.61>, <36.2> e <49.6>.

3.13. Acentuación, uso de maiúsculas e minúsculas

- a) No que atinxe á acentuación, séguense as normas do galego actual, pero se restrinxen o emprego do til ao seu uso diacrítico, de tal xeito que se editará: *máis* (adv.) / *mais* (conx.); *é* (vbo.) / *e* (conx.); *fóra* (adv.) / *fora* (vbo.); *á* (prep. + art.) / *á* (vbo.) / *a* = *a* (prep., art.); *ás* (prep. + art.) / *as* (art.); *nós* (pron. tónico) / *nos* (átono); *vén* (de *vir*) / *ven* (de *ver*)...
- b) No relativo ao uso das maiúsculas seguiranse as normas actuais, de maneira que esa letra se empregará só tras punto e para os nomes propios. Deste xeito, *deus* = *Deus* (<0.0>), *fradariq̃* = *Fradarique* (<0.3>, <explicit>), *Cauallo* = *cavallo* (<0.2>), *Egoa* = *egoa* (<1.3>), *Naçença* = *nacença* (<1.5>), etc. Os títulos ou nomes que designan cargos serán representados con minúscula, como, p. ex.: *Enperador* = *emperador* (<0.3>), *enperador* = *emperador* (<explicit>), *Señor* = *señor* (<0.3>), etc.

335 Sobre as formas do pronome átono de complemento directo e do artigo nos contextos sinalados, vid. Lorenzo (1985: 88-90, 126-128, 164; 1986: 131; 1987: 481-482, 485-486; 1995: 665-666). Para *por* ou *todos* + artigo e a súa presentación gráfica vid. tamén Maure Rivas (2006: 209-210). Sobre o proceso de asimilación experimentado por eses encontros vocabulares vid., así mesmo, Ferreiro (1995: 191, 251-252, 364).

3.14. Outras marcas

Para as adicións por conxectura de palabras, sílabas ou letras no texto resérvanse as parénteses cadradas [...].

De ser o caso, no aparato crítico darase conta do salto de liña mediante | e do cambio de folio por medio de || , marcas que, para facilitar a lectura, se omitirán no texto crítico.

Indícase entre {...} o cambio de folio no manuscrito do *TA*: ademais da numeración moderna, apúntase entre [...] a que nunha etapa anterior se adxudicou ao manual de veterinaria considerado de forma independente no conxunto do manuscrito (vid. § I, 3.1).

Por último, utilizando os signos <...>, numérase o texto en parágrafos consecutivos: a numeración das pasaxes está formada por dúas cifras, das que a primeira corresponde ao número do capítulo e a segunda ao enunciado que, numerado de forma progresiva, coincide con algunha pausa do texto. Cada un destes parágrafos ten a súa correspondencia no *Apéndice*, no que se constata a pasaxe latina –sempre tomada da edición de Molin (1818)– da que cada un deses parágrafos é tradución ou adaptación.

W

Capítulo 3
Edición

{f. 2r [f. 1r]} <0.0> [0] Como ontre¹ todas as cousas animallas² que Deus fezo a uso e serviço do home³ neña⁴ non seja⁵ máis nobre que o cavalo, porque por el os principes e os grandes señores e os cavaleiros se departen⁶, e porque sen el o señor ontre os [o]utros privados asi como deve non podería seer esgardado⁷,
 <0.1> por én a prol⁸ daqueles [que]⁹ usan dos cavalos, espicialmente¹⁰ aa onra
 daqueles que con nobre curaçon se deleitan aa bondade e aa onra da cavalaria¹¹ e
 da batalla, <0.2> algũas cousas do cavalo, segundo¹² miña¹³ opinion e a parveza¹⁴
 do meu engeño, ordinei ajuntar¹⁵, <0.3> non que¹⁶ por todaslas coussas¹⁷
 posa¹⁸ sutilmente mostrar aquelas cousas que ao cavalo e á sua geraçon pertecen,
 mais¹⁹ livremente, a verdade²⁰, por orden dereita²¹ segundo o que provei eu²²,
 Jurdan Ruvio de Calabria²³, cavaleiro en marescalla²⁴ en outro tempo de meu
 señor, o emperador Fradarique²⁵ Segundo; <0.4> de miña²⁶ vontade, de todaslas
 coussas²⁷, razoes verdadeiras mostrarei. <0.5> E a rogo de ùu²⁸ meu amigo que se
 en esto deleitava²⁹, todaslas cousas con femença³⁰ asi escr[i]vir³¹ provei.
 <0.6> E ende³² primeiro vejamos da criaçon³³ e da nasença do cavalo; <0.7>
 e o segundo³⁴ do fillamento e do domamento³⁵ del; <0.8> e o terceiro³⁶ da garda e
 da insinança; <0.9>³⁷ e o quarto³⁸ da conosença da fremusura do corpo e dos
 ne[m]bros³⁹ e da feiçon⁴⁰ del; <0.10> e o quinto das enfermidades
 del, asi naturaes como accidentaes; <0.11> e o seisto⁴¹
 dos remedios e das meziñas⁴² que valen contra as ditas enfermidades.

<1.0> [1] E da geraçon e da nasença do cavalo⁴³.

<1.1> Primeiramente por [én]⁴⁴, escrevindo a geraçon e a nasença do cavalo, digo que o cavalo deve seer geerado con gran goarda e femença en esta guisa e maneira: o cav[a]lo que ha de geerar⁴⁵ deve seer esforçado e ben gobernado⁴⁶, e non deven en el cavalgar nen traballar con el⁴⁷.

<1.2> E, quanto con mēor traballo e máis sen afan⁴⁸ cavalgar⁴⁹ a egoa, máis cumpridamente espermezerá⁵⁰ e por esto se geerará o cavalo no ventre da madre m[a]ior⁵¹ e máis groso.

<1.3>⁵² E deve o home saber que en tal tempo deven deitar o cavalo aa egoa que posa nacer en tempo conviniv[e]⁵³ das hervas, porque a egoa, pacendo avondosamente, máis leite e mellor⁵⁴ dara ao fillo. <1.4> Esto é verdade e semella

2 serviço] *coa abreviatura de P* despois amañada pola de ser, f 5 por én] *P*orē 7 a parveza] abrauzo 9 posa] posam 15 e da] et | et da 16 do domamento] do mātino 17 quarto] q^utro 20 dos remedios] dos enfermidades rremedyos 26 cavalgar] ocaualgar; egoa] Egoua, erro se cadra debido a un cruce entre as variantes egoa e egua 27 espermezerá] espnezera

razon. <1.5> E, se o cavalo na sua nacença e adeante é avondado de leite e d'ervas, suas carnes seran máis testas e máis fortes⁵⁵ todavia⁵⁶, e seu⁵⁷ corpo e seus nembros máis grandes.

35 <1.6> A egoa, mentre⁵⁸ for preñe, non deve de seer moi grosa nen⁵⁹ moi magra, mais deve seer no cumunal⁶⁰, ca, se for moi grosa, a grusura de dentro estreitaria entanto⁶¹ o fillo no ventre que o corpo e os ne[m]bros del non se poderian estender e por ende saíria o corpo pequeno⁶²; <1.7> e, se for moi magra, por razon de⁶³ gran magredüe⁶⁴ non se poderia o potro ben gobernar {f. 2v [f. 40 1v]} no ventre dela⁶⁵, naceria magro e fraco.

<1.8> Depois, quando vëer tempo do potro nacer, deve a andar⁶⁶ a egoa para fazer⁶⁷ seu potro en lugar montoso e pedregoso⁶⁸. E, se o potro en tal lugar⁶⁹ nacer, as uñas [faranse]⁷⁰ máis duras e máis fortes porlo uso da nacença e m[a]iormente⁷¹ se usar, enmentre é tenro, d'andar en eses montes pedregosos⁷²; <1.9> e por uso do sobir e do decer deses montes faranxelle⁷³ as coixas mellores⁷⁴, <1.10>⁷⁵ e a natura, aparelhada por én para defendimento das coixas, faz⁷⁶ os osos máis grosos.

<1.11>⁷⁷ E a egoa que andar preñe día nen noite non deve estar presa en lugar u non cómia⁷⁸ nen beba, porque por fame ou sede que padeciría estando así ençarrada⁷⁹ aas veces seeria constrangida⁸⁰ de parir o fillo ante do tempo.

<1.12> E, pois que o potro nacer, ande⁸¹ cu[n]tinoadamente⁸² por lugares pastosos⁸³ e d'erva ata que cumpra dous anos, e non máis.

<1.13> E esto digo porque⁸⁴ o potro ben criado, pois que pasar dous anos, se con sa⁸⁵ madre andar, querría⁸⁶ cavalgar naturalmente en outra animalla⁸⁷ e por esto peioraría de cada día (*sic*)⁸⁸ e ligeiramente⁸⁹ en algũa parte do corpo se podería danar.

<1.14> Afirmo pero⁹⁰ que o potro que ata tres anos⁹¹ en bon lugar de pasco⁹² ouver livredüe⁹³, sen compaña⁹⁴ doutras bestas, mellor⁹⁵ e máis são seeria, <1.15> así que⁹⁶ use ca[m]pos v[e]rdes cada día, ca o aar e livr[e]düe garda⁹⁷ soude⁹⁸ no 60 corpo e nos nembros do potro naturalmente, e espialmente as coixas son limpas de magoas⁹⁹ e por todas coussas mellores.

35 egoa] Egoua 39 magredüe] magredeuñ 43 uñas] hunas, *aínda que a sílaba inicial parece amañada a partir doutras letras escritas inicialmente (se cadra o);* porlo] *¶*llo 45 do sobir] do | do sobyr 47 faz] fañ 49 cómia] comeya 52 pastosos] espantosos 55 ligeiramente] lligitimam^{te} 57 pasco] pazqo 58 ouver] uiu; mellor] mellos 59 garda] et garda

<2.0> [2] Do fillamento e do [do]mamento¹⁰⁰ do cavalo.

<2.1> Dito é da geeraçon¹⁰¹ e da nacença do cavalo; vejamos do fillamento e do [do]mamento¹⁰² del. <2.2>¹⁰³ Digo que o potro, porque é tenro e mole das carnes¹⁰⁴, que o deven liar, quando o fillaren, con corda de lãa grossa¹⁰⁵ levemente e mansamente, por[que]¹⁰⁶ a lãa é máis ligeira que o liño¹⁰⁷. 65

<2.3> Item. Deven fillar o potro en tempo rezente e temperado¹⁰⁸, ca, se for caente o tempo, por razon de¹⁰⁹ traballo que non é usado¹¹⁰, ligeiramente poderia pirigar¹¹¹ e coller dano en algũa parte do corpo. <2.4> E, pois que for fillado¹¹², devenno [meter]¹¹³ en cabresto¹¹⁴ de liño canavo¹¹⁵ e trigel-lo¹¹⁶ en compaña de outro cavalo {f. 3r [f. 2r]} ensinado¹¹⁷ ao lugar u o deven a domar asi como te ensinarei adeante¹¹⁸. <2.5> E, porque toda cousa ama naturalmente a semellavil, asi por én máis sãamente se criaria o potro con cavalo que é de sua natura. 70

<2.6> Do [do]mamento e da garda do potro pois que o tomaren¹¹⁹.

Para domar o cavalo esta é a maestria e sabedoria. <2.7>¹²⁰ Na segunda parte digamos que o cavalo deve no presevel¹²¹ estar en dous arretaes e en duas soltas¹²² asi postas que¹²³ lle non danen os pees. <2.8> E, se se faz esquivo, junten con el outra besta para se chegaren a el máis seguramente e máis chãamente, e devenno tanger¹²⁴ cona mão por todoslos ne[m]bros liviãamente e ma[n]samente. 75

<2.9>¹²⁵ No començo¹²⁶ contra o cavalo o que del pensar non dev[e]¹²⁷ seer aspero nen de paravoaas espantossas¹²⁸, ca por paravoaas taes podiria¹²⁹ gaañar¹³⁰ mañas e custumes maos; devenlle falar mansamente, tangendoo e afaagandoo¹³¹ ata que seja manso e ben ensinado, que se non espante ao tangemento das mãos. <2.10> E devenno tanger por todoslos nembros¹³², estremadamente¹³³ nos pees, e devenllos amiude¹³⁴ alçar e batel-los como se o quisesen¹³⁵ ferrar. 80

<2.11> E debes saber que o non deven meter en prijon¹³⁶ nen domar senon de dous anos adeante. E des i¹³⁷, quanto menos for liado, tanto menos lle poderán¹³⁸ empeecer¹³⁹ enos pees e nas coixas¹⁴⁰ as liaduras que lle fazen para o domaren. 85

62 do domamento] do momeñto 64 do domamento] do | momêto 68 é] ha 71 outro] *de difícil lectura no ms., pero así en DF2 (347, l. 18) e Pens. (59, l. 28);* ensinado] Eñsynãdõo 74 Do domamento] Do mamêto 79 tanger] trager 81 espantossas] as pantossas 82 custumes] custumes mes

<3.0> [3] Da guarda e da ensina[n]ça¹⁴¹ do potro.

90 <3.1> Dito é desuso do fillamento e do [do]mamento do cavalo. Agora digamos na terceira parte da garda¹⁴² e da ensinança del.

<3.2> Primeiramente¹⁴³, pois que o cavalo for fillado e domado, devenno prender en cabresto de dous ramos¹⁴⁴ feito de coiro con cabeçadas¹⁴⁵ e legueno ao presev[e]¹⁴⁶ e metanno en duas soltas, e teña os ollos (*sic*) de lãa que tragan
95 docemente os travadoiros máis sãos, e outrosi as coixas¹⁴⁷.

<3.3>¹⁴⁸ Item. O lugar u estiver seja¹⁴⁹ limpo aa manhã e aa noite de todo esterco, e façanlle i estrado¹⁵⁰ alto ata os gēollos¹⁵¹ de palla ou de fêo para folgar en el; <3.4> depois de gran manhã devenno tirar da estada¹⁵² e devenno almofaçar con almofaz¹⁵³ mansamente que soen no espiñaço¹⁵⁴ e nas coixas [e]¹⁵⁵ en todoslos
100 ne[m]bros asi como conven.

<3.5> Depois devenno levar mansamente en pequeno paso¹⁵⁶ [á] agoa¹⁵⁷, e asi aa manhã como aa noite, n[a] agoa doce ou¹⁵⁸ salgada¹⁵⁹, deveno¹⁶⁰ meter na vêa dela u vai {f. 3v. [f. 2v]} máis tesa¹⁶¹ por tres oras¹⁶² ata os geollos ou pouco suso ata as coixas¹⁶³; <3.6> estando asi por tres oras na vêa d'agoa salgada do mar,
105 seca¹⁶⁴ naturalmente as coixas do cavalo consumindo os humores¹⁶⁵ e as enfermidades que decen aas coixas.

<3.7> E, pois que o da agoa trouxeren¹⁶⁶, devenlle exugar e terger¹⁶⁷ os pees e as coixas ante que o metan na estada ou na casa, porque, se entrar no estrado conas coixas ou conos¹⁶⁸ pees mollados, por razon do fumo e da caentura do estrado, fazense ennas coixas e nos pees enfermidade a que dizen *gallas*¹⁶⁹, que quer
110 dizer¹⁷⁰ ovas¹⁷¹ que véen de maos humores.

<3.8> E esto non deve escaecer: ao cavalo deven¹⁷² tēer a manjadeira¹⁷³ baixa antre as mãos¹⁷⁴, asi que adur¹⁷⁵ posa fillar con sa boca o feo ou a palla¹⁷⁶, e usando o comer asi que a natura e uso lle faran¹⁷⁷ o colo e a cabeça seer máis ligeiros e seer moi mellor d'enfrear¹⁷⁸; engrosará máis no alcafar¹⁷⁹ e nas coixas e parecerá má[i]s fremoso por razon do prememento que se faz sobrela parte¹⁸⁰ deanteira¹⁸¹
115 usando a comer¹⁸² asi.

<3.9>¹⁸³ Item. Deve o potro comer feo, palla, herva, orjo¹⁸⁴, avea, espelta¹⁸⁵, que quer dizer melga¹⁸⁶, e as cousas semell[a]veles a esto, que naturalmente son
120 para seu comer.

90 do domamento] do momêto 96 aa manhã] aama | mãaa 98 depois] depois depois; estada] estrada 101 á agoa] agooa 102 na agoa] nagooa; salgada] salgade 107 terger] trager 110 nos] mos 111 ovas] ouos 113 adur] aduor 117 usando a comer] vsando a | a comer 118 espelta] espellqa

<3.10> E, se o cavalo for novo, deve comer ervas e feo con orjo e con outras cousas semellaveles, ou sen orjo, como herva e feo a avondo¹⁸⁷, ca estas co[u]ssas en[s]anchan e alargan o ventre, e naturalmente acrecentan os nembros por razon da humidade. <3.11> E, se o cavalo for comprido e de idade comprida, denlle a comer temperadamente¹⁸⁸ orjo e palla¹⁸⁹, e esto non faz engrosar porla segura¹⁹⁰ da palla, mais faz as carnes testas e máis fortes¹⁹¹ e sera máis usador¹⁹². 125

<3.12>¹⁹³ E debes saber que o cavalo, para mellor seer, non deve seer moi grosso nen moi magro, mais ontre ambos¹⁹⁴. <3.13> E, se for moi grosso, os humores sobejos decen aas coixas e geeranse i levemente doores; e, se traballar, pódese perder¹⁹⁵ por moitas doores ligeiramente¹⁹⁶; e avonda ó cavalo sofrer sa gordêe¹⁹⁷ temperada. <3.14> Se for moi magro, desfalecerá en el a forza porla gran magredüe; demais parecerá peor a quen o vir. 130

<3.15> E demais¹⁹⁸, pois que¹⁹⁹ o cavalo for de idade comprida ou de máis, coma ervas domadas e non domadas²⁰⁰ no tempo do verã²⁰¹ tan solamente²⁰² para se purgar²⁰³, e esto por ùu mes; <3.16> e non ande fóra ao aar, mais esté en casa cuberto de bõa cuberta²⁰⁴, porque, se descuberto andase fóra, por razon da friura²⁰⁵ podería adoece²⁰⁶. 135

{f. 4r [f. 3r]} <3.17> E, quando orjo ou avea²⁰⁷ deren ao cavalo, devenno alimpar [e] escudir do poo²⁰⁸ primeiramente²⁰⁹, porque o poo aduz tosse²¹⁰ e deseca as entradaias²¹¹ do corpo. 140

<3.18> E [a] agoa²¹² para o cav[a]lo deve seer mole e torvada²¹³ e ja quanto²¹⁴ salgada e corrente pouco ou nimigalla²¹⁵, porque a agoa caente mole e grossa²¹⁶ engorda máis que a outra. <3.19>²¹⁷ E nota que, quanto²¹⁸ a agoa é máis fria e corre máis tesa, tanto mēos²¹⁹ cria [e] engrosa²²⁰ o cavalo, ca, se o cavalo non beber a avondo, non poderá fillar carne. 145

<3.20>²²¹ Proveita moito ao cavalo e dálle apetito de comer²²² lavaren ameude con sal e con viño a boca²²³ de dentro²²⁴.

<3.21> En qual guisa se deve o potro ferrar e gardar.

<3.22> Ferrar²²⁵ se deve o cavalo con ferraduras²²⁶ redondas conviniviles ás uñas, e deven os canelos das f[e]rraduras²²⁷ seer estreitos e leves. 150

122 ca estas] ca | ca estas 126 testas] tesas; e sera] et | et sera 128 ambos] anbas (?) 132 magredüe] a lectura da vogal final non é clara, xa que parece amañada a partir doutra letra: cfr. DF2 (349, l. 20), magreduun; Pens. (63, l. 25), magreduen 135 purgar] prugar 138 quando] q^undo co d corr. sobre t 139 e escudir] escudyr; tosse] toste 141 a agoa] agoa; cavalo] ca^ullo, co u enriba do a; torvada] tiuada ou truada 142 e grossa] eñ | g^osa 143 quanto] q^undo; máis fria] mais mais frya 144 e engrosa] eng^osa

<3.23> E, quanto as f[e]rraduras máis ligeiras foren, tanto o cavalo alçará os pees máis ligeiramente. <3.24> E, quanto a uña do cavalo usa no circoito do ferro máis estreito, tanto se faz maior e máis forte como conven.

155 <3.25> Nota que, quanto²²⁸ o potro for máis novo e máis cedo ferrado, tanto avera as uñas moles e máis fracas, porque o uso d'andar sen ferraduras²²⁹ cria as uñas máis duras²³⁰.

<3.26> Deven guardar que non cómia²³¹ ne[n]²³² beva o cavalo quando veér caente e suurento, e devenno cubrir dalgũa cousa²³³ e andar mansamente con el ata que arrefeezca²³⁴.

160 <3.27> E sabi²³⁵ que o cavalgar moito da noite empece ao cavalo, porque²³⁶, se enton veér suurento, non pode seer tan ben pensado²³⁷ como [de] dia para comer sua cêa como soe²³⁸ e porque pode²³⁹ ligeiramente moito máis arrefecer porlo aar da noite, que é máis frio que o de dia. <3.28> E por én val máis cavalgar en el porla mañña.

165 <3.29> No tempo caente leve o cavalo cuberta de liño²⁴⁰ por razon das moscas; en tempo frio deve têr cuberta de lãa.

<3.30> Non deven²⁴¹ cavalgar o cavalo nen lle fazer nojo des juño²⁴² por todo o mes meiado ata cima²⁴³ d'agosto²⁴⁴, <3.31> mais devenno guardar, como dito é, en lugares frios e deve usar d'ervas e doutras cousas verdes²⁴⁵ e, se en el
170 cavalgasen, porla gran caentura que enton faz e porlo gran traballo poderse ia²⁴⁶ de dentro desecar.

<3.32> E esto meesmo²⁴⁷ semellav[e]lmente²⁴⁸ se deve guardar no mes de janeiro²⁴⁹, porque porlo gran frio o cavalo {f. 4v [f. 3v]} caente ou surento ligeiramente arrefece.

175 <3.33> Nota que o cavalo, para seer máis sã, deveno sangrar²⁵⁰ na vea do colo²⁵¹ quatro veces enno ano, conven a saber: no tempo do verão ùa vez, enno estio outra, no outono outra, [no] inverno outra; e tirenlle do sangue asaz.

<3.34> E sabi²⁵² que o cavalo que o asi for ben gardado como desuso dito é e que for²⁵³ temperadamente cavalgado²⁵⁴, durará en sa bondade e en sa força²⁵⁵
180 vinte anos²⁵⁶.

154 quanto] q^ondo 158 cousa] q^ousa (cfr. *Pens.*: 65, l. 18, *quousa*) 161 porque se] e se 168 mais devenno] máis deuē ño máis deuē ño

<3.35> Da ensina[n]ça e do costume do potro.

<3.36> Digo que, no començo da ensina[n]ça e do acostumame[n]to do cavalo²⁵⁷, primeirament[e] devenlle meter freo máis fraco e máis ligeiro que poderen aver, <3.37> e unte²⁵⁸ os mossos²⁵⁹ de mel ou doutras coussas doce[s]; <3.38> e, quanto no começo lle meos mal fezer o freo²⁶⁰, tanto adeante mellor [o] sofrerá²⁶¹; <3.39> e devenllo untar para o receber outra vez mellor²⁶². 185

<3.40> E, pois que o potro receber²⁶³ o freo sen afan, devenno trager porla renda²⁶⁴ de ùa parte e da outra de mañña e de noite por²⁶⁵ algũs dias, ata que seja e vaa en paz a aquel que o porla renda sol trager²⁶⁶; <3.41> depois deven cavalgar en el mansamente²⁶⁷ sen esporas e sen sela²⁶⁸ e trager-lo a destro e a seestro en pequeno paso volvendo de ùa parte e da outra ferindoo mansamente con ùa vara e, se for mester, vaa ante el alquen a pee como desuso dito é; <3.42> e devenno trager por lugar chão sen pedras des a luz ata ora de terça²⁶⁹, esto deve usar ata que o que en el andar o posa trager por u lle prouguer²⁷⁰ sen outro guiador. 190 195

<3.43> E, tragendo asi por espaço de ùu mes²⁷¹, poñanlle mansamente a sela e cavalguen en el con sela ata o tempo do inverno²⁷². <3.44> O que cavalgar o potro súbia²⁷³ mans[a]mente en el e non o mova ata que guise seus panos como conven²⁷⁴, que fillaria ende costume.

<3.45>²⁷⁵ E, pois veér tempo frio, devenno cavalgar e fazerlo trotar²⁷⁶ porlas margẽes e porlas aradas²⁷⁷ mansamente pela mañña e tragerlo a destro revolvendo máis a destro, e devenlle encurtar no polegar a redẽa destra²⁷⁸ e tẽer a seestra máis curta, porque o cavalo naturalmente tira máis ao seestro bolindolle²⁷⁹ cono frẽo máis rigiamente²⁸⁰. 200

<3.46>²⁸¹ Digo que [o] deven trager²⁸² por aradas e por lugares chãos²⁸³ para fillar i uso d'alçar m[á]is levemente e máis fremosamente porlo uso de cada dia as coixas e os pees²⁸⁴. <3.47> E esto mesmo pode[n] fazer de razon²⁸⁵ se usaren cavalgar en el por tojos ou por lugares asperos a esto semellaviis²⁸⁶. 205

<3.48> O cavalo²⁸⁷, usado [a] saltar²⁸⁸ e andar porlos lugares sobreditos, alçará as coixas e os pees máis apostamente polos outros lugares, e asi o que en el sever²⁸⁹ andará máis seguro e máis sã. 210

181 Da ensinança] Da eñfirmitade eñsínaça 183 cavalo] pot^o Cauallo; máis fraco] mais forte fraco 185 fezer o freo] fezerẽ nõ freeo 187 mellor] mellor podẽ 190 a aquel] aaq⁶¹ 200 devenno] deuẽ | no deuẽno 205 trager] tornar trager 209 o cavalo] vñ o Cauallo; usado a saltar] vsando saltar

<3.49> O cavalo que trotar ben e ligeiramente ao destro e ao sêestro polos ditos lugares por maneira semellavel²⁹⁰, porla mañña en meor salto que poder o tragan a galopo²⁹¹; <3.50> non deve[n]²⁹² moito trager a galope o cavalo, ca por ventura²⁹³ se anojaria e poderse ia {f. 5r [f. 4r]} depois ligeiramente fazer revelador²⁹⁴.

<3.51> Val moito que o que cavalga o cavalo a trote ou a galope mandandoo dũu lugar para outro, traga na mão a redẽa testa e os mosos do frẽo no peito (*sic*) do cavalo²⁹⁵, que amergue²⁹⁶ a cabeça aos peitos e encurve o colo²⁹⁷, <3.52> e esto se faça no começo pouco e pouco e como vir que mester faz; e cu[m]pre²⁹⁸ moito en esto estudo e caamento²⁹⁹; <3.53> e seeria proveito e saamento do cavalo e do que o cavalgar, porque, quando o cavalo trouver³⁰⁰ a cabeça incrinada e ao peito chegada³⁰¹, dobrará o colo³⁰² máis fremosamente, e, trotando ou agalopando como dito é, máis abertamente e máis craramente agardará³⁰³ seus passos, e mellor e máis ligeiramente se volverá ao destro³⁰⁴ e mellor se parará; <3.54> e brevemente encomendo esto en todolos costumamentos do cavalo.

<3.55> E, porque [o que]³⁰⁵ da conteença³⁰⁶ da cabeça escrivi por máis parte³⁰⁷ pertece ao frẽo, por én conve[n] mostrar as formas dos frẽos e as maneiras do enfrear.

<3.56> Das formas dos freos³⁰⁸.

<3.57> Ûa³⁰⁹ forma do freo ha i a que dizen a barra³¹⁰, porque han duas barras avesas³¹¹ e a ùa longa, e tal frẽo é ao cavalo máis ligeiro dos outros³¹².

<3.58> Item. Outra forma do freo chaman a medio morso³¹³, porque ha medio morso³¹⁴ aveso³¹⁵ e ha duas barras³¹⁶ e ùa delas se parte en duas partes³¹⁷, e este freo é máis forte que o outro sobredito.

<3.59> Item. Outra maneira de freo chaman³¹⁸ a medio morso³¹⁹ semellavel ao sobredito de fallas³²⁰ tortas ou chãas, e ten maneira d'anel no moso do freo; e este é máis forte e máis tendudo³²¹ que dos outros.

<3.60> Item. Outro freo, a que dizen *ad caraldum*³²², ha o moso máis longo que os outros e chega ao paadal do cavalo e ten a boca do cavalo

215 depois] de || depois 217 trote] troto (?) 219 amergue] amerga 223 ao peito chegada] ao peito et che | gada; colo] Cauallo 224 agalopando] agollopando (?) 228 conteença] 9teẽca (?) (*cfr.* conteẽca *en Pens.*: 69, n. 2) 234 a medio morso] amado morso 235 ha medio morso] ha amera morso 237 a medio morso] amado morso 238 fallas] follas 240 *ad caraldum*] adataldom 241 longo] lengo (?) (*cfr.* lengo *en Pens.*: 69, n. 4)

recadada³²³, no moso do qual ha moitas fallas e desvariadas³²⁴, e este é máis forte e máis cruu dos outros freos.

<3.61> Item. I ha ainda outras³²⁵ maneiras de freos³²⁶ máis fortes e máis asperos, de que usan algũos³²⁷ proençaes³²⁸, que leixo³²⁹ porla sua asperedũe³³⁰. 245

<3.62>³³¹ Se o cavalo ouver a boca mole, ponlle freo doce e mole e, se a ouver dura, outrosi³³² lle metan³³³ freo forte e duro³³⁴.

<3.63> E depois cavalguen³³⁵ cada día en el e tragano mansamente e ameude porla vila onde ouver mester³³⁶ de ferreiros ou de çapateiros ou de outros qualquer mester³³⁷ que faça roido ou estron[do]³³⁸. E, se o cavalo esto ouver usado, perderá 250 medo e sera máis [o]usado³³⁹ e máis seguro; <3.64>³⁴⁰ e, pasando porlos ditos [lugares]³⁴¹ u ha gran roido e gran sũo, se se o cavalo espantar, non o deven ferir con açorregos nen con vara nen con espora³⁴², mais devenno trager mans[a]mente con ùa cana³⁴³ afaagandoo³⁴⁴ e leva[n]doo porlos ditos l[u]gares amiude. E, se o por ventura i firise³⁴⁵, fillariao temor³⁴⁶, espanto que nu[n]ca o perderia cada que³⁴⁷ oise 255 estropos³⁴⁸ ou algũu roido.

{f. 5v [f. 4v]} <3.65> Qual deve seer o que cavalgar no cavalo.

Ha mester que o que no potro cavalgar, para o ensinar, que suba en el e desça³⁴⁹ ligeiro e mansamente, para o mellor custumar.

<3.66> E todo esto como é se deve gardar ata que o cavalo aja cinco anos, e 260 enton aja todoslos dentes mudados; e, os dentes asi mudados, develle tirar en tempo de mulura³⁵⁰ e convinivemente quatro dentes da queixada de juso³⁵¹, dous da ùa parte e dous da outra, os quaes dentes chaman esca[llo]nes³⁵² e son contrarios aos mosos do freo.

<3.67> E, esto acabado, como dixen, se o cavalo for duro e forte de boca, 265 soldadas as chagas de que lle³⁵³ os dentes tiraron, metanlle o frẽo das varras, que é máis leve³⁵⁴; <3.68> e, se for boquemole³⁵⁵, metanlle o dito freo³⁵⁶ no segundo ou no terceiro día que o esfavelaren³⁵⁷ <3.69> e cavalguen en el cada día levando³⁵⁸ porlo freo, mansamente galopando como conven.

<3.70>³⁵⁹ Dito ei que, se o cavalo ouvese a boca dura, que lle leixasen soldar 270 as chagas, porque nas chagas as carnes novas se rompen máis cedo que as vellas, e pela tenridũe³⁶⁰ das chagas o cavalo teme³⁶¹ máis o freo.

244 outras] out^{as} 248 mansamente] et mäsament 259 desça] destar; mellor] mellos 263 escaliones] Etestanes (?) 269 galopando] gollopando 272 teme] tenda

275 <3.71> E outrosi³⁶² dixe que, se o cavalo fose boquemole, que cavalguen en el no segundo ou no terceiro dia³⁶³, porque se soldan as chagas dos dent[e]s a so o frêo e fazese i calo duro, e por ende, pois, a boca do cavalo se faz máis ligeira para enfrêar.

<3.72> Nota que a boca do cavalo non deve seer moi dura nen moi mole mais ontre ambas. <3.73> E esto parece, porque o cavalo non se podiria ben enfrear se lle non tirasen quatro dentes como dito é. <3.74> E por én se segue
280 moita prol ao cavalo, esto é provado, ca o cavalo engrossa³⁶⁴ por i máis, e perde felonia e brabura³⁶⁵.

<3.75> E, depois que o esfavelaren, como dito é, deven cavalgar en el e tomar saltos pequenos e remetel-lo contra as bestas por moitas veces, entrando por elas e saindo, que fill[e]³⁶⁶ usança de as entrar e de se sair delas³⁶⁷, quando mester for mudandolle o freo mansamente e fortemente como cumprir³⁶⁸.
285

<3.76> E deven³⁶⁹ cavidar³⁷⁰ que, se o freo for ligeiro e convinivel ao cavalo, non llo deven mudar, ca por mudamento dos freos dánase a boca ao cavalo que é e[s]favelado.

<3.77> E, pois o cavalo for ben enfreado, deven usar a correr con el. <3.78>
290 Deven a correr³⁷¹ o cavalo porla mañãa ùa vez na domaa³⁷² por lugar chão e areoso en començo por quarto de ua milla³⁷³ ou máis se mester for ou quanto viren que sera³⁷⁴ espaço de dous traitos de balesta³⁷⁵.

{f. 6r [f. 5r]} <3.79> Deves saber que, quanto máis ameude correren³⁷⁶ o cavalo e temperadamente, tanto sera máis ligeiro e máis corredor por razon do uso do correr. <3.80> Pero ùa cousa lle é contraria: se moito usar a correr sen
295 razon e como non deve, farase ardego e buliçoso e revelador³⁷⁷ aas veces e perderá gran parte de seer ben enfreado.

<3.81> Pero non deven³⁷⁸ dar a escaicemento³⁷⁹: pois que o cavalo for perfeito, que quer dizer ensinado e usado ao freo, como sobredito é,
300 que o cavalguen³⁸⁰ para o fazer correr, saltar e agalopar temperadamente, porque, se o por longo tempo leixasen folgar, fariase prigiçoso e escaecerll'ia todo.

280 engrossa] g^os (?) eng^ossa 281 felonia] fenollya 292 viren que sera] virê q̄ mester q̄ sera 300 que o cavalgen] q̄o nō caual | gem 301 escaecerll'ia] escaercyllia

<4.0>³⁸¹ [4] Da conoçença do cavalo e do corpo del e das feiturás que deve aver.

<4.1> Dito é da garda e da ensina[n]ça³⁸² do cavalo na terceira parte, e na quarta parte digamos do conoçemento da fremusura do corpo e das feiturás e dos ne[m]bros del³⁸³. 305

<4.2₁> A fremusura³⁸⁴ do cavalo dévese conoçer [n]o³⁸⁵ corpo grande e longo, e que os nembros respondan³⁸⁶ ao corpo así como conven, <4.2₂> e a cabeça ligeira e convinivelmente longa³⁸⁷, <4.2₃> boca grande e eslañada³⁸⁸, <4.2₄> os nares³⁸⁹ grandes e inchados, <4.2₅> ollos grosos, non cavados nen escundudos³⁹⁰, 310
<4.2₆> orellas pequenas e esperilladas³⁹¹, <4.2₇> o colo longo e delgado contra a cabeça³⁹², <4.2₈> queixadas ben ligeiras e ben secas, <4.2₉> na coma³⁹³ poucos cabelos e chãos, <4.2₁₀> o peito groso³⁹⁴ e redondo, <4.2₁₁> cernella³⁹⁵ non aguda mais como tenduda, dereita³⁹⁶; <4.2₁₂> espiñaço curto³⁹⁷ como chão, <4.2₁₃> lombos redondos e³⁹⁸ grosos, <4.2₁₄>³⁹⁹ illaes así como de boi⁴⁰⁰, <4.2₁₅> 315
ancas⁴⁰¹ longas e tendudas, <4.2₁₆> nadiga⁴⁰² ancha e longa, <4.2₁₇> rabo groso con poucos cabelos e chaos, <4.2₁₈> coixas⁴⁰³ anchas e carnosas de dentro e de fóra⁴⁰⁴, <4.2₂₀>⁴⁰⁵ cambas e aventaes⁴⁰⁶ anchos e curvos como de cervo; <4.2₂₁> demais coixas⁴⁰⁷ ben anchas, secas e velosas; <4.2₂₂> as 320
junturas das coixas, que son os noos de sobrelos travadoiros⁴⁰⁸, sejan grosos, non carnosos nen moito chegados aas uñas, a semellança de boi; <4.2₂₃> os pees e uñas aja anchas, duras e cavadas, así como conven.

<4.3> O cavalo bõ deve seer máis alto pouco de alcafar⁴⁰⁹ ca deanteira parte, como cervo; o colo aja alçado e seja groso u se junta ao peito⁴¹⁰.

<4.4> E por én quen⁴¹¹ a fremusura do cavalo quiser conoçer conven que agarde⁴¹² [a] altura⁴¹³ del, e se⁴¹⁴ os nembros responden cumunalmente ao corpo. 325

<4.5> E, porque do cabelo⁴¹⁵ dizen desvariadas opinioos⁴¹⁶, non é mester que diga desto moito. <4.6> E, segundo meu saber, digo que o cabelo⁴¹⁷ que dizen baio⁴¹⁸, meio branco escuro, é sobre todos outros louvadeiro⁴¹⁹ e chamanlle algüos baio {f. 6v [f. 5v]} craro. 330

<4.7> E, porque seeria moi lo[n]go⁴²⁰ dar razon a cada ùu ne[m]bro segundo sa feitura, o que cada ùu conoçerá por si, leixo a dizer⁴²¹ desto.

308 respondan] rrespondem 309 eslañada] esllauada 313 groso] chão 314 dereita] dereita et ancha; curto] cuñuo 315 e] como 319 coixas] coixas coixas 320 noos de] Noos dos de 325 quen] 9uē 327 cabelo] Cauallo 328 cabelo] Cauallo 330 craro] cararo

335 <4.8> E debes saber que a fremusura das feituradas do cavalo máis abertamente e máis verdadeiramente se poden most[r]ar⁴²² e conocer⁴²³ no cavalo magro que no groso, que en seendo[o]⁴²⁴ encobre moito desa mingoa⁴²⁵.

<5.0>⁴²⁶ [5] Das enfermidades naturaas⁴²⁷ e non naturaes que véen ao cavalo.

<5.1> Dito é suso da fremusura dos ne[m]bros e das feituradas do cavalo na quarta parte, e na quinta parte digamos das enfermidades del que lle véen naturalmente e non naturalmente, que chaman accidentalmente.

340 <5.2> E por én primeiramente digo das enfermidades naturaes, que véen ao cavalo segundo como a natura; aas veces por desfalimento⁴²⁸ ou por sobegedüe mingoa ou crece, pero crece raramente⁴²⁹. <5.3> Agarda quando o cavalo ouver máis longa a queixada de juso que a de suso e quando o cavalo nace con dous rabos, e aas veces nace con ùu ollo albo e outro negro. <5.4> E aas veces nace con ùa peça de carne en maneira de graos enas coixas, e aas veces nace con ùa parte do corpo con grosãe⁴³⁰ de carne sen coiro e sen cabelo en maneira d'avelãa ou de noz, e aas veces máis e mēos, e amiude con sobegedüe de carne sobrelo coiro, a que dizen mora ou celso⁴³¹, <5.5> e aas veces nace con algũas sobeg[e]dũes de carne ou de landoas⁴³² que se geeran⁴³³ ontro o coiro e a carne, e son chamadas landoas o[u]⁴³⁴ [e]scrofulas⁴³⁵, que dizen porcas⁴³⁶.

350 <5.6> Mengoa a natura por certo quando o cavalo nace avendo ollo ou orella ou nares mēos dos outros. <5.7> Me[n]goa⁴³⁷ a natura quando o cavalo nace con ùa anca máis dereita (*sic*)⁴³⁸ que a outra, onde todavia a coixa en algũa [parte]⁴³⁹ é mengada⁴⁴⁰, e tal cavalo chaman *sculmato*⁴⁴¹. <5.8>⁴⁴² Mengoa demais⁴⁴³ a natura e falece aas veces quando o cavalo nace conas coixas tortas de deante e de tras⁴⁴⁴.

360 <5.9> E outro[si] naturalmente nace aas veces o cavalo con ùa enfermidade na cernella (*sic*)⁴⁴⁵ a que chaman *larda*⁴⁴⁶ e con outra a que chaman *galla*⁴⁴⁷ outrosi nas coixas, e vén esta door do padre ou da madre, que esta enfermidade avia. <5.10> *Larda* é ùu inchaço mole a maneira d'ovo e aas veces maior e⁴⁴⁸ meor, e nace asi de dentro⁴⁴⁹ como de fóra nas jarretas⁴⁵⁰. <5.11>⁴⁵¹ *Galla* é ova que quer dizer inchaço {f. 7r [f. 6r]} mole, [de] semellav[e]⁴⁵² tamaño como nos⁴⁵³ ou como avelãa, e aas veces maior e menor, e gérase a par das junturas das coixas, que son noos sobr[e]los travadoiros, e outrosi a par das uñas, e ha nume⁴⁵⁴ segundo sa obra.

342 raramente] para ment̃s 343 a queixada de juso] aq̃eixada destuso juso 348 mora] nara 350 escrofulas] scrosullas; dizen] dĩs 353 onde] ondo (?) 355 deante] dent̃o 357 outra] outo; outrosi] et ont̃sy 360 nas jarretas] nas girretas 362 maior] et maior; e gérase] et gerase et gerase; noos] coas letras finais amañadas a partir doutras, probablemente noc̃es

<6.0> [6] Capitulo das enfermidades e danaduras que véen ao cavalo
acidentalmente de fóra. 365

<6.1> Dito é desuso dos desfalimentos e mingoas e acrecentamentos e das
enfermidades naturaes que véen ao cavalo; agora digamos das enfermidades e dos
danamentos que lle véen de fóra e non segundo natura.

<6.2> Item. Na primeira parte digamos, segundo [nós]⁴⁵⁵, o nume de cada ùa
enfermidade ou danadura⁴⁵⁶, e onde véen ao cav[a]lo [...] ⁴⁵⁷; <6.3> na terceira parte 370
digamos de todaslas meeziñas que valen contra as enfermidades e danaduras,
<6.4> onde primeiramente digamos, segundo nós, os capitulos dos vocabolos de
todaslas enfermidades e danaduras como se começan⁴⁵⁸.

<6.5> Item *De nominibus*⁴⁵⁹ *egritudinum et lesionum naturalium et accidentalium*⁴⁶⁰.

Item Dos numes das doores e danamentos que véen naturalmente e non 375
naturalmente ao cavalo.

col. a

<6.6> Item *De verme*

<6.7> Item *De verme volativo*

<6.8> Item *De anticore*

<6.9> Item *De astrangulione*

<6.10> Item *De vivolis*⁴⁶¹

<6.11> Item *De dolore ex superfluo [sanguine]*⁴⁶²

<6.12> Item *De [dolore ex] ventositate*⁴⁶³

[...] ⁴⁶⁴

<6.13> Item *De dolore ex indebita retencione*⁴⁶⁵ *urine*

<6.14> Item *De inflatione testicularum*

<6.15> Item *De enfondito*⁴⁶⁶

[...] ⁴⁶⁷

<6.16> Item *De polmoni tergi*

<6.17> Item *De spallacis*

<6.18> Item *De barulis vel carbunculis*

365 acidentalmente] acidentaulment 370 enfermidade ou danadura] enfermidade oudanadura ou
enfermidade 374 *egritudinum*] eñğtuduũ; *naturalium*] naturalui 381 *vivolis*] nullis 383 *ventositate*]
uercostante (?) 387 *tergi*] tragt 388 *De spallacis*] De spallaçiris 389 *carbunculis*] cabuğllis

390 <6.18^{bis}> Item *De scabie vel carbunculis*⁴⁶⁸

col. b

<6.19> Item *De scabie vel pruritu veniente ad collum et truncum caude*

<6.20> Item *De male feruto in lumbis*

<6.21> Item *De lisione anque*

<6.22> Item *De lisione spatule*

395 <6.23> Item *De lisione falcis*

<6.24> Item *De agravatione*⁴⁶⁹ *pectoris*

<6.25> Item *De lisionibus crurum*

<6.26> Item *De larda in garecta*⁴⁷⁰

<6.27> Item *De spavanis*

400 <6.28> Item *De curba*

<6.29> Item *De spinula*⁴⁷¹

<6.30> Item *D[e] superossibus*

<6.31> Item *De atinzione vel attincto*⁴⁷²

{f. 7v [f. 6v]}

col. a

<6.32> Item *De gallis*

405 <6.33> Item *De grapis*⁴⁷³

<6.34> Item *De crepatiis*

<6.35> Item *De stortillatura*

<6.36> Item *De omnibus inflationibus crurum*⁴⁷⁴

<6.37> Item *De spina vel tru[n]co ligni intrante ad crura*⁴⁷⁵

410 <6.38> [Item *De*] *fu[r]ma*⁴⁷⁶

<6.39> Item *De crepacia*⁴⁷⁷ *trasversa*

<6.40> Item *De cancro*

<6.41> Item *De fistula*

<6.42> Item *De malo pinçanese*⁴⁷⁸

415 <6.43> Item *De seta*⁴⁷⁹

390 *scabie*] *scabili*; *carbunculis*] *carbu chis* 391 *De scabie*] *Descabili*; *pruritu*] *purriton*; *veniente*] *uement*, *mais a lectura do ms. ofrece dúbias*: cfr. *uemente en DF3* (400, l. 22b); *uenient en Pens.* (77, l. 16b); *et truncum*] *estrutō* 392 *male feruto in lumbis*] *malle ferrutis et lubis* 395 *lisione*] *llisisione* 396 *pectoris*] *ptones* 397 *crurum*] *crucum* 398 *in garecta*] *jngarepto* 399 *spavanis*] *sanaris* 401 *De spinula*] *Dep'cnula* (?) 403 *atinzione*] *atiõe*; *attincto*] *atâtã* (?) 405 *grapis*] *graris* 407 *De stortillatura*] *De sortilla'ura, ainda que ti se le con certa difficultade* (cfr. *forillatura en DF3*: 401, l. 8a *e en Pens.*: 79, l. 4a) *e o r está escrito sobre outra letra* 408 *inflationibus crurum*] *inflatoibus curuine* 409 *trunco ligni intrante ad crura*] *truco lig in in | trete aq̃* 410 *Item De furma*] *x fuma* 412 *cancro*] *cãgo* 413 *fistula*] *fitual* 414 *pinçanese*] *p'ncanese* 415 *seta*] *senj*

<6.44> Item *De omnibus lisionibus ungularum*

<6.45> Item *De superpo[s]ita in corona*

<6.46> Item *De inclavat[ur]is que ta[n]gunt tuellu[m] vel vivo ungule*⁴⁸⁰

<6.47> Item *De inclavaturis que no[n] tangunt tuellum*

<6.48> Item *De inclavaturis que ru[m]punt corona[m] pedis*

420

<6.49> Item *De ficu subter solarum*

<6.50> Item *De disolaturis ungularum*

<6.51> Item *De mutationibus ungularum*

col. b

<6.52> Item *De subatuto subter solam pedis*

{f. 8r [f. 7r]} <7.0> [7] Titolo⁴⁸¹ da dor a que chaman verme ou adragu[n]chos⁴⁸².

425

<7.1> Verme é enfermidade accidental que se geera d'omores caent[e]s e sobejos, e comêçase no peito do cavalo ou antre as coixas, a par dos collões, e fazese ende inchaçon que dece aas coixas e quebra⁴⁸³ por moitos lugares como ucera⁴⁸⁴; <7.2> os quaes humores, juntados en ûu por longo tempo, corren depois a ùa landoa⁴⁸⁵ que an os cavalos naturalmente ontre ùa parte e a outra do peito a preto do⁴⁸⁶ coração, e aas vezes antre as coixas arredor dos colloos, por ùa door que sol aviir por razon dos espiritos e dos homores que i soen correr⁴⁸⁷, porque naturalmente toda cousa demanda e cobiça outra semellavel a si mesma.

430

<7.3> Ende, os humores correndo para a door, aquela landoa írchase e aquel inchaço véen ao peito e ás coixas. E esto asi inchado conven que no peito ou nas coixas rebente ontre o coiro e a carne por moitos lugares para sairen aqueles homores fóra en podredüe. <7.4> E, se a esto non ouveren cura conviniv[e], liv[r]arse ha por aqueles lugares o cavalo dos homores e de quanta humidade en si tever⁴⁸⁸, e depois esta door verralle outra.

435

440

416 *omnibus*] onüb9; *ungularum*] ungala^x 419 *inclavaturis*] jnchauaturis; *tuellum*] tuellom 420 *inclavaturis*] jnchauaturis 422 *disolaturis ungularum*] disolatís nu91a^x | f De disolatis nu91a^x 423 *mutationibus ungularum*] mutacõib9 st un91a^x 424 Item *De subatuto subter solam pedis*] It De subatuto sub^t soban | pedis | It Robica de wme 427 accidental] açidentaul (?) 428 e comêçase] et | et começase 431 ontre ùa parte] on^t hûa on^t hûa pte 435 aquel] aq^ol

<7.5> Remedio contra a door que chaman verme.

<7.6> Eu te ensinarei meeziñas conviniviis para esta door que chaman verme en esta maneira: <7.7> quando as landoas creceren ou incharen enno peito ou nas coixas a par dos colloos do cavalo, deven logo sangar⁴⁸⁹ o cavalo nas vëas do colo⁴⁹⁰ en que o soen sangar da ùa parte e da outra a par da cabeça, e en ambaslas partes do peito e outrosi nas coixas⁴⁹¹, ata que fique o corpo fraco e saian del cumunalmente (*sic*)⁴⁹² os homores que i andaren sobejos.

<7.8> Depois desta sangria, metanlle sedas⁴⁹³ nos peitos e nas coixas e corranlle e levenlle⁴⁹⁴ esas sedas duas ou tres vezes no dia, conven a saber, aa mañña e aa noit[e], para correren e seëren fóra aqueles homores de que se geerou a landoa; e non lle deven a correr⁴⁹⁵ nen a levar esas sedas senon a dous dias daquel dia que llas meteren; ante que llas corran nen leven, deven a cavalgar no cavalo e trigel-lo ùu pouco a pequeno paso. <7.9> E non deve a comer herva nen fëo, e das outras coussas non deve a comer senon pouco para se manteer tan solamente, que a herva e o feo acrecentarian os homores e peoraria⁴⁹⁶ por én o verme se as comese. <7.10> E para {f. 8v [f. 7v]} aver de noite maior folgança⁴⁹⁷ deve estar en lugar frio. <7.11> E, se a landoa ou verme⁴⁹⁸ se non consume porla sangria e porlas sedas, ou por sobegedüe dos homores dece o inchaço aas pernas, deven sutilmente tallar⁴⁹⁹ o coiro ao longo⁵⁰⁰ e des i a carne, ata que chegue aa landoa ou ao verme, e, pois que a acharen, devenlla fillar con garfe de ferro⁵⁰¹ e meter da ùa parte e da outra os dedos e as uñas das mãos para tirar fóra de reiz⁵⁰² o máis sutilmente e o mellor que poderen, asi que non fique dela nẽña cousa no lugar. <7.12> E, esto feito, deita a estopa⁵⁰³ nas craras dos ovos⁵⁰⁴ anaçados⁵⁰⁵ e enche ende as chagas, e depois coseas con fio que non saia ende a estopa.

<7.13> E, se a chaga for no peito, por razon do vento leguenna con pano de liño ou de lã⁵⁰⁶, e non a⁵⁰⁷ tanga nen descubra ata tres dias, e des ali adeante laven cono viño caente⁵⁰⁸ as chagas duas vezes no dia e á noite (*sic*)⁵⁰⁹ as craras dos ovos con azeit[e]⁵¹⁰ e metan i estopa, e tiren én a primeira que coseren e poñanlle esta estopa de cada dia como dito é; e esta cura lle façan por nove dias. <7.14> E, depois acabados os nove dias, filla cal viva⁵¹¹ e mel craro⁵¹², tanto de ùu como doutro, e pouco de bõ viño⁵¹³, e amasa todo desũu⁵¹⁴ ata que se faça maça⁵¹⁵, e mete esta maça no fogo ata que se faça dela carvon, e deste carvon fage poo⁵¹⁶, e

442 conviniviis] 9uinaiiis 449 corranlle] corrällo; levenlle] llauëlle 451 nen a levar] nõ allauar 452 leven] llauë 465 por razon do vento] por rrazõ do uento por rrazõ 466 a tanga] otañga 470 filla cal] filla at cal

lava as chagas con viño caente duas veces no dia, e fage as estopas miudas e talladas con cuitelo, e envolvas en aquel poo e ponas nas chagas. <7.15> Enmentre, de cada dia corranlle as sedas e levenllas, e anden en el ante como dito 475
 é⁵¹⁷, pero que non deven cavalgar ata tres dias quando lle a landoa ou verme tiraren e dali adeante de cada dia cavalguen en el como dito é.

<7.16> E para destruír o verme direiche outra curas máis sãas en esta maneira: fendendo o coiro ao longo e a carne ata o verme⁵¹⁸, lancenlle o poo do rosálgar⁵¹⁹ así como vires que cumpre⁵²⁰, e pon encima do algodón e coseo ou o lega sobre a 480
 chaga en guisa que non caia ende o rosálgar, e non o tangas ata nove días, no qual espazo se roerá o verme maravillosamente. E, destruído o verme e raído, usen da cura sobredita⁵²¹.

<7.17> E, se por isto os homores non secaren ou restrangeren⁵²², que nas coixas ou nos peitos⁵²³ non leixen asaz furados⁵²⁴ así como vix[i]gas⁵²⁵ pequenas, 485
 enton poras ferro fervente redondo⁵²⁶ na cabeza daquelas uceras ou vixigas que as queime, e garda como non tangas ùa gran vea que jaz en traves no peito⁵²⁷, que vai ata o lugar u se gera o verme, ata a reiz del. E, pois que estes {f. 9r [f. 8r]} foren queimados, lancenlle dúas veces no día cal viva, tirada ante delas a coctura⁵²⁸
 que teveren. 490

<7.18> E nota que, se inchar a coixa da dor do verme, que dev[e]s a raer arredor aquel lugar que for inchado, e pon encima no cerco do inchaço semesugas⁵²⁹ para lle tiraren sangue quanto máis poderen tirar, <7.19> e ponlle 495
 depois emprasto⁵³⁰ de greda alva⁵³¹ e de vinagre⁵³² todo desuu amasado, ou mete i o cavalo [aa] mañãa e aa noite en agoa fri[a]; esté i por gran tempo ata que se façan
 as coixas delgadas e sotis⁵³³.

<8.0> [8] Título da door a que chaman verme volativo⁵³⁴.

<8.1> Aas veces aven que, por razón da dita door que chaman verme, fazese no corpo do cavalo uceras, e desvariadas, especialmente na cabeza, e aduz porlos nares homores como d'agoa. <8.2> E tal door como esta chaman verme volativo. 500

475 levenllas] llauëllas 484 restrangeren] Rostrangerē (?) 485 non leixen] nō | nō leixē; asaz] afañ

<8.3> Item. Remedio contra a door que chaman volativo⁵³⁵.

<8.4> Esta meeziña faras contra esta door que chaman verme volativo, que se geera d'omores corrutos que soben á cabeza: <8.5> para os tireas da cabeça sangrarás o cavalo en ambaslas vëas das trincheiras⁵³⁶ e tira ben⁵³⁷ do sangue asaz, e metelle so a garganta cordas de sedeño sotis. <8.6> E do movimento destas cordas e do comer que deve fazer e de como⁵³⁸ o cavalgar e do lugar frio en que deve estar, faze en todo como desuso dito é na door do verme⁵³⁹.

<8.7> E, se se⁵⁴⁰ esta door do verme volativo en cimoira⁵⁴¹ [tornar]⁵⁴², como soe⁵⁴³ a acaecer por moitas vezes, fazelle como che insinarei depois en seu lugar⁵⁴⁴.

<9.0> [9] Titolo da door do curaço[n]⁵⁴⁵.

<9.1> Aven aas vezes que a landoa que chaman verme⁵⁴⁶, que á⁵⁴⁷ no peito do cavalo, que é a preto do curaço[n] e crece tanto porlos homores sobejos que i decen, asi como ja dito ei desuso⁵⁴⁸, que o inchaço dela se volve en apostema⁵⁴⁹.

<9.2> E, porque é moi chegada ao curaçon, é mester de lle acorreren cedo; se non, poderiase perder ende o cavalo ligeiramente.

<9.3> E a esta door dizen *anticore*⁵⁵⁰, que quer dizer como door contraria ao curaçon.

<9.4> Item. Remedio contra a door do curaçon.

<9.5> {f. 9v [f. 8v]} Este remedio val contra tal enfermidade que vén do inchaço da landoa. <9.6> E, quando vires esta landoa crecer ou engrosar máis que soe, devenlle a acorrer logo⁵⁵¹ e tirarl-la da reiz asi como tiran o verme, como desuso dito é⁵⁵². <9.7>⁵⁵³ E, porque esta enfermidade ou apostema é moi chegada ao curaçon, devenna tirar moi sotilmente.

<9.8> E, se no tiramento desta landoa quebrar algũa vëa e se tornar en sangue, devenna apertar das mãos⁵⁵⁴ e lial-la con fio de sirgo⁵⁵⁵ e, se a non poder liar por razo[n] [do sangue sobejo]⁵⁵⁶, devenna a meter⁵⁵⁷ na chaga para estañar [o sangue]⁵⁵⁸ esta meeziña: <9.9> filla duas partes d'encenço⁵⁵⁹ e tres parte[s] d'aloes epatico⁵⁶⁰, e faz ende poo e amasa este poo con craras d'ovos

501 volativo] uartiuo 503 corrutos] cerutos, *aínda que a lectura é incerta* (cfr. corutos en DF4: 453, l. 5; cerutos en Pens.: 85, n. 6) 506 de como] de como desuso 507 faze] et faze 508 cimoira] tenoria, *de lectura difícil* (cfr. tempa en Pens.: 85, l. 17) 516 anticore] ant ora 519 Este] Aeste (cfr. Et este en Pens.: 87, l. 1) 522 porque] pa 527 para estañar] pa | pa estanar 528 epatico] et | patico

moito anaçadas⁵⁶¹ e mesturalle moitos dos cabelos da lebore⁵⁶², e mete moito desto asaz sobrela vëa na chaga.

530

<9.10> E outrosi val moito para esto o giz⁵⁶³ e o cal⁵⁶⁴ mudo⁵⁶⁵ con grãos d'úvas⁵⁶⁶ ben moidos.

<9.11> E para esto cumpre moito o esterco rezente do cavalo⁵⁶⁷ amasado cona greda⁵⁶⁸ en forte vinagre⁵⁶⁹.

<9.12> E sábia⁵⁷⁰ que estas meeziñas para estancar o sangue⁵⁷¹ non as deven a amover⁵⁷² da chaga ata o terceiro dia ou ata o quarto⁵⁷³, <9.13> e depois façan á chaga a cura que fazem ao verme, salvo que non usen asi das cordas nen do comer nen do cavalgar nen do lugar frio a neña maneira⁵⁷⁴.

535

<10.0> [10] Item. Da door do inchaço das landoas, que chaman⁵⁷⁵ estrangullo⁵⁷⁶.

540

<10.1> Son outras landoas que cada ñu cavalo ha a par da cabeça⁵⁷⁷, das quaes jazen alguas so o goto⁵⁷⁸ do cavalo. E incha[n]se⁵⁷⁹ ás vezes e crecen por razon dos homores que decen [d]a cabeça⁵⁸⁰ do cavalo, que é fria. Da grosedõe⁵⁸¹ e do inchaço delas írchase todo o goto e asi se aperta que adur pode espirar o cavalo, e bebe mal e come mal por esta razon. <10.2> E a tal enfermidade chaman estrangullo.

545

<10.3> Remedio contra a door do estrangullo⁵⁸².

<10.4> Contra esta enfermidade que chaman⁵⁸³ estrangullo faras esto: <10.5> quando as landoas engrosaren ou creceren máis que soen, logo poras cordas de sedas⁵⁸⁴ so o goto do cavalo e correl-las ás duas vezes no dia, á noite e á mañãa, e lev[a]rllas ás asi como conven, e untarás todo o goto con ma[n]teiga⁵⁸⁵ moitas vezes no lugar da door e cubri[r]llás a cabeça con lãa e parao en lugar caente. <10.6> E, se as ditas landoas non mi[n]garen e se non desfezeren por estas cordas, tira as ditas landoas ao cavalo todas de reiz asi como o verme⁵⁸⁶, e {f. 10r [f. 9r]} tal cura lle faras como dito é do verme⁵⁸⁷; <10.7> ou, se non, fenderás o coiro encima da landoa e poerllás encima o poo do rosalgir como dito é⁵⁸⁸. <10.8> Nota que o rosalgir, posto mesuradamente como se deve poer en qualquer lugar,

550

555

531 giz] ziz; o cal] oq^ol 532 grãos d'úvas] cra | ras douos 534 forte] a vogal tónica non é clara no ms. 543 grosedõe] g^orosedõe 547 Remedio contra a door do estrangullo] Remedyo 9ª adoõr do estrancullo | Remedio 9ª adoõr do estrangullo 549 engrosaren ou creceren] eñ grosarẽ ou ~~engro~~ crecerẽ 551 levarllas] llaurllas 553 mingaren] migarẽ, *ainda que non é clara a ausencia de lineta sobre a vogal da sílaba inicial*

come e roe asi como fogo toda a carne sobeja; e por én debes a aver⁵⁸⁹ gran
femença en poer o poo do rosalgar, ca, se o poseren con mesura en como se deve
560 poer, come e roe maravillosamente toda a carne sobre que o pōen⁵⁹⁰.

<11.0> [11] Item. De *vivulas*⁵⁹¹, que quer dizer olivas.

<11.1> Son ainda outras landoas que ha o cavalo ontre o colo e a cabeça, en
ambaslas partes a preto das queixadas⁵⁹², que crecen outrosi⁵⁹³ por razon da
reima⁵⁹⁴ que dece da cabeça. E estas landoas inchanse de guisa que asi apertan as
565 gorgomelas⁵⁹⁵ e estreitan o goto por que espira o cavalo que adur pode espirar⁵⁹⁶
nen comer nen beber, e fazenno suar moito e deitar gotas d'agoa espesas e moitas
polos ollos e por todo o corpo, e estendenselle ó gorgomelo en tal guisa que o
non pode dobrar nen encoller. E, se lle cedo non acorreren, sarranselle as arterias
por que espira⁵⁹⁷ e dá e fere cona cabeça en t[e]rra⁵⁹⁸ e querse erguer e non pode.
570 <11.2> E a tal door chaman olivas.

<11.3> Item. Remedio contra a door das olivas.

<11.4> Q[u]ando as ditas landoas creceren asi como nozes⁵⁹⁹, ou máis
ou menos, trava⁶⁰⁰ delas logo e apretaas e fendeas ao longo con canivete agudo⁶⁰¹ e
achará dentro como grãos; deita ende fóra os máis que poderes. E esto faras en
575 ambaslas partes do pescoço⁶⁰². E valiria máis de as tiraren todas fendendo o lugar
con lanceta fervente, e tirenas fóra como se tira o verme⁶⁰³. E asi se curan⁶⁰⁴ como
o verme⁶⁰⁵, e non coma nen beba o cavalo depois que llas sacaren ata ùa gran
parte do dia, e asi ficará curado⁶⁰⁶.

<12.0> [12] Item. [*De*]⁶⁰⁷ *dolore ex superfluitate sa[n]guinis*⁶⁰⁸, que quer dizer
580 door que vén de sobegedüe do sangue e que faz deitar o cavalo.

<12.1> Ás vezes ha o cavalo outra enfermidade que se geera dentro⁶⁰⁹ no
corpo do sangue sobejo que jaz ontre as vëas, e faz torcer e bulir⁶¹⁰ {f. 10v [f. 9v]}
o cavalo, e inchanlle as vëas e querse deitar en terra, pero non lle inchan os illaas
nen o corpo.

561 *vivulas*] uliuas 563 outrosi] onť sy 582 faz] fañ

<12.2> Item. Remedio contra esta door que faz inchar as vëas e deitar a besta. 585

<12.3> Q[u]ando o cavalo over⁶¹¹ door de dentro do corpo e non queda de bulir nele, inchan os illaes, por o que os garda⁶¹² amiude da ùa parte e da outra, sangrao logo da vea⁶¹³ a que chaman cinlleira⁶¹⁴, e da ùa parte e da outra tiralle moito sangue, e outrosi o sangra de qualquer vea do corpo de que poderes tirar sangue. <12.4> E, pois que o sangrares, trageo porla renda mansamente 590 en⁶¹⁵ pequeno paso e non o leixes comer nen beber ata que se departa a dita door.

<13.0> [13] Item. *De dolore ex ventositate*, que quer dizer da door que vén de ventosidade⁶¹⁶.

<13.1> Fazese ás vezes door dentro no corpo do cavalo que vén de ventosidade que entra porlos poros no ventre e enno corpo del quando vén 595 caente ou suurento e está ao aar ou ao vento e non o tragen nen pensan del⁶¹⁷, e esto lle faz inchar o corpo e latejar⁶¹⁸ os illaes e acoita⁶¹⁹ moito o cavalo.

<13.2> Item. Remedio contra a door da ventosidade.

<13.3> Contra a door da ventosidade tal remedio faras: fage canela de ùu palmo da máis grosa cana que achares⁶²⁰ e untas⁶²¹ d'azeite caente e metea o máis 600 que poderes no cuu do cavalo e legalli⁶²² o cabo dela na raiz do rabo⁶²³ de guisa que non posa sair do cuu do cavalo sen recado⁶²⁴. <13.4> E unta moi ben con azeite caente os illaes do cavalo⁶²⁵ e cubrio moi ben⁶²⁶, e cavalga logo en el sen outra detença⁶²⁷ e vai en bon paso⁶²⁸ quanto máis poderes contra lugares⁶²⁹ montosos e fageo sobir rigio porla reita⁶³⁰; <13.5> andando asi, escaentarse ha e 605 sairá a ventosidade, e sairá porla canela onde quer que jouver no ventre⁶³¹. <13.6> E depois dálle a comer cousas caentes asi como trigo, feo, espelta ou melga⁶³²; e dálle a beber agoa caente (*sic*)⁶³³ con viño⁶³⁴ e con semente de feuncho⁶³⁵ en boa cantidade⁶³⁶. <13.7> E depois dálle a beber agoa fria⁶³⁷ con ùa pouca de fariña triga⁶³⁸, e leix[a] o⁶³⁹ cavalo aver sede por tanto tempo que beba de grado⁶⁴⁰ todo 610 esto <13.8> e, para folgar máis, trageo por lugar caente moi paso⁶⁴¹, usando desta {f. 11r [f. 10r]} cura ata que seja livre e são da dita door.

586 Quando] Qando (cfr. DF4: 455, l. 14, Qando) 587 illaes] ollos 591 en] et 607 espelta] espelqa 609 cantidade] caeñtidade (?) (cfr. cuentidade en Pens.: 91, l. 25)

<14.0> [14] Item. *De dolore ex superflua comestione*, que que[r] dizer da door que vén do comer sobejo⁶⁴².

615 <14.1> Fazese dentro no corpo do cavalo outra door que vén do comer sobejo da cevada⁶⁴³ ou doutra cousa semellavel que se non moe no estamago⁶⁴⁴, e faz inchar os illaes e aperta⁶⁴⁵ o cavalo tan moito que adur pode estar correito⁶⁴⁶ e con gran door se deita en terra⁶⁴⁷.

620 <14.2> Item. Remedio contra a door do comer sobejo que se non moe no estamago.

<14.3> Contra esta door tal remedio averas: filla as malvas balofas⁶⁴⁸ e a branca ursina, que chaman gigante⁶⁴⁹, e a paritaria, que é a[l]fevega de coovra⁶⁵⁰, e a mercurial, que é ortiga⁶⁵¹, e as violas⁶⁵², tanto de ùu como da outra; e coze todo con agoa en ola limpa ata que mi[n]g[o]e a terça parte⁶⁵³; en esta decauçon⁶⁵⁴ que
625 ficar deita boa contia de mel⁶⁵⁵ e d'azeite e de sal⁶⁵⁶ igualmente, tanto de ùu como doutro, e lança i das sementes do trigo⁶⁵⁷, meixendoo todo, e fazeo cozer ata que mingoe a terça parte⁶⁵⁸, <14.4> e depois mete esta decauçon en vidraça ou en outro vaso limpo, e fillaa [e] faz cristel de ùu canudo longo e grosso⁶⁵⁹, e meteo no cuu do cavalo e parao ao sopee⁶⁶⁰ e lançalle por aquel cristel aquela decauçon tibia
630 e, tanto que lla lançares, tapalle o cuu con estopa ou con pano de guisa que non saia ende a decauçon sen recado⁶⁶¹ e que ande por todo o ventre. <14.5> E depois fillen dous homes seños⁶⁶² paos redondos e nedeos⁶⁶³ e untenos d'azeite caente⁶⁶⁴ e poñanllos⁶⁶⁵ nedeamente, premendoos da ùa parte e da outra começando na deanteira e indo premendo o ventre e os illaes rigiamente contra a çaga con
635 aqueles paos⁶⁶⁶. <14.6> E, pois que así esfregaren e trouxeren o ventre, saquen as ditas estopas ou panos do cuu do cavalo e cavalguen en el e levenno en pequeno paso contra lugares montossos e de reita⁶⁶⁷, andando porlos ditos lugares ata que esterque ou lance fóra a dita decauçon que lle dentro meteron ou que faça ùu ou o al⁶⁶⁸. <14.7> E así quedarse ha⁶⁶⁹ esta door e sera o cavalo curado dela.

614 sobejo] fobeío (?) 618 se deita] q̄ se deíta 628 fillaa e faz] filla ., afaz (?) 631 a decauçon] o decauço

<15.0> [15] *De dolore ex retentione urine*, que quer dizer da door que vén de retiimento da urina⁶⁷⁰. 640

<15.1> Geerasede ainda outra door dentro no corpo do cavalo que vén de retiimento da urina e faz inchar a vixiga⁶⁷¹ e faz doores [e] estorcimentos⁶⁷² de moitas guisas sen outro inchaço dos illaes e do corpo, pero que⁶⁷³ aas vezes lle faz ùu pouco inchar os colloos e a verga⁶⁷⁴ e fazlle ameude ferir os illaes e latejar⁶⁷⁵. 645

<15.2> Remedio contra o retiimento da ourina⁶⁷⁶.

<15.3> {f. 11v [f. 10v]} Estes remedios que se adeante seguen son certos e provados para a dita door.

<15.4> Filla o cardo benadito e a ervatu e a tasna e as reizes do espargo e jurbarbeira⁶⁷⁷, tanto de ùu como doutro⁶⁷⁸, e fage todo ferver desuu con agoa en ola nova⁶⁷⁹ e, pois que esto for ben coito⁶⁸⁰, pono caente con pano⁶⁸¹ arredor da verga qual vires que o poderá sofrer e liao moi ben⁶⁸² <15.5>⁶⁸³ e, pois for frio, acaenta⁶⁸⁴ todo outra vez ben e ponllo. 650

<15.6> Para esto val moito se untaren as mãos d'azeite e esfregaren con elas a verga. E outrosi a pimenta⁶⁸⁵ muda con allos⁶⁸⁶ e metuda porlo ollo da verga⁶⁸⁷ val moito. 655

<15.7> Para esto outrosi val moito as sementes do trigo coitas con po[u]co d'azeite⁶⁸⁸ e se as meteren dentro porlo furado da verga.

<15.8> Para esto é ainda cousa maravillosa e presta moito se o cavalo lançaren⁶⁸⁹ en algũu lugar⁶⁹⁰ con egoa ou con mua⁶⁹¹, e por esto⁶⁹² logo verra a fazer ourina. <15.9> E nota que este pustrumeiro⁶⁹³ remedio da egoa ou da mua é moi proveitoso⁶⁹⁴ ao cavalo contra cada ùa das doores sobreditas⁶⁹⁵, porque ha prazér dos doneos, esforça todaslas vertudes do corpo e fortemente as conforta⁶⁹⁶. 660

<16.0> [16] Item. Do inchaço dos collõos⁶⁹⁷.

<16.1> Aven ainda outra enfermidade aos colloos⁶⁹⁸ do cavalo que os faz maravillosamente inchar, e esto fazen⁶⁹⁹ os homores sobejos quando por i decen; e aven moito quando come⁷⁰⁰ as hervas en tempo do verã, porque porla verdura e 665

650 fage todo] fage hũu todo 660 por] pa 662 proveitoso] P̃ueitosa

porla humidade⁷⁰¹ das hervas e do tempo corren os homores a aquel lugar porque é baixo⁷⁰² e espárge[n]se⁷⁰³ por el levemente, e dóese ende moito o cavalo. <16.2>

670 E aas vezes aven asi, que por razon de gran carrega⁷⁰⁴ ou de gran traballo que ha o cavalo caenlle os entestinos rompendo o mesen⁷⁰⁵, que ha nome⁷⁰⁶ aquela pele que está ontre os entestios⁷⁰⁷ e os colloos do cavalo; e desto⁷⁰⁸ semellavelmente inchan os colloos ao cavalo e élle moi gran perigoo.

<16.3> Item. Remedio para o inchaço⁷⁰⁹ dos collões.

675 <16.4> Aas quaes dores faras esta meziña: <16.5>⁷¹⁰ filla o vinagre ben forte e a greda alva muda e pouco de sal ben mundo⁷¹¹, e amasa todo moi ben ata que se faça ende ùa pasta⁷¹² mole, <16.6> e desta pasta cubri⁷¹³ todoslos colloos moi ben e renovarllás esto duas ou tres vezes no dia e poerllas ás asi como da primeira.

680 <16.7> {f. 12r [f. 11r]} Para esta door val moito se pararen o cavalo que a ouver en agoa que correr tesa mañña e noite⁷¹⁴, e esté en ela metido ata os colloos ùa gran peça do dia⁷¹⁵.

<16.8> Para esto val moito as favas⁷¹⁶ esbrugadas⁷¹⁷, sen tona⁷¹⁸, e ben coitas con geullas novas de porco⁷¹⁹ e poñanas tibias⁷²⁰ sobr[e]lo inchaço.

685 <16.9> Se se faz o inchaço dos colloos por razon dos entestios que caen eno messen, que é ùu folello d'ontre eles e os collões⁷²¹, crasten⁷²² o cavalo que ouver esta door e, tirado o collon que for danado ou ambos, volvan logo a seu lugar os entestios <16.10> e cosan a fendedura⁷²³ e queimen a chaga d'arredor con ferro fervente e ancho⁷²⁴, e curenlle da chaga asi como ante curavan da chaga da pele dos collões⁷²⁵ do cavalo crastado; <16.11> e moitas vezes esta fendedura da pele sobredita dizen que é sen cura en algüos⁷²⁶ cavalos

<17.0> [17] Item. Do⁷²⁷ espargemento do sangue e dos homores que fazem o cavalo estar atirido⁷²⁸.

695 <17.1> A i outra enfermidade que vén ao cavalo do comer e do beb[e]r⁷²⁹ sobejo e aas vezes de⁷³⁰ gran traballo, porque, por razon do comer sobejo, o humor e o sangue crece [e] espárgese⁷³¹ porlas coixas do cavalo, embarga⁷³² o cavalo que non pode andar e fazeno ma[n]quear⁷³³ de ùu pee ou d'ambos e na

668 corren] corrê corrê 669 baixo] bayxa 671 mesen] moseu, *mais a lectura non é clara* (cfr. moseu en DF4: 458, l. 32; mesen en Pens.: 95, l. 23) 672 os entestios] esen testios 677 pasta] posta (?); pasta] posta 681 ata] ataã ataã 686 d'ontre] dout° (?) 692 Do espargemento] Dos espar gemento 696 o humor] et o humor

movida non pode as coixas carretar seno[n] adur⁷³⁴ e desvíase moi mal e con gran careza⁷³⁵. <17.2> E esta door vén porlo gran traballo aas veces en como dixe⁷³⁶, porque os homores sobejos e o sangue corren⁷³⁷ para as coixas por razon do moito cavalgar, os quaes homores decen aos pees e ás uñas ligeiramente daquel que esta door ha, se lle agiña non acorreren. 700

<17.3> E aas veces se faz a dita enfermidade quando algũa das ditas doores apertan⁷³⁸ tan moito o cavalo que, do cansaço grande e da door⁷³⁹ ou do escaentamento⁷⁴⁰, os homores e a door se esparge⁷⁴¹ mansamente porlos nembros e depois dece⁷⁴² aas coixas. 705

<17.4> Esta enfermidade chaman⁷⁴³ *enfusio*, que quer dizer espargimento⁷⁴⁴.

<17.5> Item. Remedio contra espargimento do sangue e dos homores.

<17.6> Contra esta enferm[i]dade faras esta cura: <17.7> se o cavalo for groso e de idade cumprida⁷⁴⁵, dálle logo a beber aa sa vontade primeiramente, e depois sa[n]grao⁷⁴⁶ d'ambaslas vëas das trincheiras⁷⁴⁷ e outrosi d'ambaslas vëas das coixas en que a sangria soen a fazer⁷⁴⁸, e s[a]quenlle moito sangue ata que semelle que enfraquece⁷⁴⁹; <17.8> e depois metanno⁷⁵⁰ en agoa fria corrente ata o ventre⁷⁵¹ e parenno na vëa da agoa máis tesa, e alçalli a cabeza⁷⁵² que non beba nen coma ata que seja livre de todo⁷⁵³. 710

<17.9> E, se o cavalo for novo ou magro, non beba nen coma, co[mo] ja dixe⁷⁵⁴, mais parenno en lugar frio e leguenlle o freo en lugar alto que alce a cabeza⁷⁵⁵, <17.10> e lancenlle pedras ou seixos redondos⁷⁵⁶ estrados⁷⁵⁷ so os pees a avondo e, porla redondenza⁷⁵⁸ das pedras, bulirá⁷⁵⁹ ameude conos pees e conas mãos e conas coixas {f. 12v [f. 11v]}, onde do gran movime[n]to⁷⁶⁰ os ne[r]vos⁷⁶¹ das coixas, que son priguíçosos e atiridos⁷⁶² porlos homores⁷⁶³ que i corren, empuxan a sa pesudüe⁷⁶⁴, pero⁷⁶⁵ asi ameude prema seus pees sobr[e]las pedras⁷⁶⁶; <17.11> e molla ùa cuberta de lãa⁷⁶⁷ e cubrio dela e gardao que non coma nen beba nen esté a sol, <17.12> e usalle desta cura ata que torne a seu estado⁷⁶⁸. 715

<17.13>⁷⁶⁹ E nota que a dita enfermidade non empeece aos potros, mais prestalles, porque daquesto engrosan as tiv[i]as⁷⁷⁰ porlos homores que se volven aas coixas. 720

698 movida] mouica 701 pees] pees 714 e parenno] et parêno et parêno; coma] como

730 <17.14> Mais algũs proençaes fazem outra cura a esta enfermidade: cozan o orjo na agoa e desferren⁷⁷¹ o cavalo, e ponllo⁷⁷² caente nos pees e nas mãos con panos⁷⁷³ ben liados, e dálli a comer da cevada asaz.

<18.0> [18] Item. Da door da polmoeira, que chaman pulsivo⁷⁷⁴.

735 <18.1> Outra enfermidade võe⁷⁷⁵ ao cavalo a preto do polmon⁷⁷⁶ que sarra⁷⁷⁷ os furados de dentro por que espira o polmon⁷⁷⁸, pelo qual çarramento o cavalo adur pode soprar⁷⁷⁹ como lle conven, e fazeselle que sopra muito porlos nares e ferenlle ou latejanlle os illaes⁷⁸⁰, <18.2> a qual door aven ligeiramente ao cavalo groso, ca, por razon do traballo desaguizado e da caentura da gordêe que se dessolve⁷⁸¹, ençarranse⁷⁸² ao cavalo as arterias do polmon⁷⁸³ en algũa parte a preto do polmon⁷⁸⁴, <18.3> a a qual⁷⁸⁵ enfermidade chaman⁷⁸⁶ pulsivo ou polmoeira.

740 <18.4> Item. Remedio para a polmoeira.

<18.5> Contra a enfermidade tal remedio é achado: <18.6> primeiramente filla co[u]sas caent[e]s para dessolveren a sustancia da gordêe que é callada nas entradas do polmon⁷⁸⁷ en esta guisa, fazelle beberagen⁷⁸⁸ destas cousas adeante escritas: <18.7> filla tres dramas⁷⁸⁹ de cravos girofes⁷⁹⁰ e tres onças⁷⁹¹ de galingal⁷⁹² e outro tanto de cardomomo⁷⁹³ e outro tanto de gengivre⁷⁹⁴ e outro tanto d'alcoravina⁷⁹⁵ e outro tanto de canela⁷⁹⁶, e a semente do fuuncho⁷⁹⁷ en maior contia destas todas. <18.8> E, todo ben mundo⁷⁹⁸ e pisado, con ùu pouco d'açafra⁷⁹⁹ destemperao⁸⁰⁰ con viño branco⁸⁰¹ e mestura con esta⁸⁰² ùa peça de gemas d'ovos⁸⁰³, e volve⁸⁰⁴ todo moi ben. <18.9> E deve seer esta beberagen tan clara e tan sutil⁸⁰⁵ que ligeiramente a posa trocir⁸⁰⁶ o cavalo; <18.10> e gardenna en vaso limpo⁸⁰⁷ e depois lancena en corno de boi limpo⁸⁰⁸ e alcen a cabeça do cavalo contra o aar sen frêo, e denlle duas ou tres vezes no dia daquela beberagen por aquel corno e teña [a] cabeça⁸⁰⁹ alçada por ùa peça⁸¹⁰ de guisa que a beberagen posa decer ás entradaias⁸¹¹ do corpo.

755 <18.11> E depois desto tragano {f. 13r [f. 12r]} porla renda⁸¹² a paso⁸¹³ ou cavalguen en el ùu pouco para se estender a beberagen porlo corpo⁸¹⁴ e que a non posa bolver⁸¹⁵ depois porla boca. <18.12> E non deve o cavalo comer nen beber

730 desferren] des feram̃ 732 pulsivo] pũsiuo 733 polmon] palino 735 conven] cõuõ, *ainda que a lectura da vogal final é incerta*; e fazeselle] et fazeselle et-fa 737 caentura] caẽntura et 738 ençarranse] eñ carrasẽ 750 trocir] torçyr (?) 754 entradaias] entradaras (?)

por ùu dia e ùa noite para se non embargar⁸¹⁶ a beberagen que non posa obrar⁸¹⁷.
 <18.13> E, para se temperar a beberagen, devenlle dar a comer en outro dia
 seguinte⁸¹⁸ erva verde⁸¹⁹ ou follas de canas ou de salgueiro⁸²⁰, ou outras coussas 760
 verdes e rezentes⁸²¹ quaes poderen achar⁸²².

<18.14> E, se a enfermidade for rezente⁸²³, curarse ha por esto. <18.15> E, se
 é antiga, por ventura se podiria curar⁸²⁴, <18.16> pero aas veces⁸²⁵ achan⁸²⁶ outro
 remedio para esta door: queima con ferro fervente⁸²⁷ os illaas⁸²⁸, facendo en
 ambos duas liñas en mane[i]ra de cruz⁸²⁹, e por restrengemento do fogo se deferen 765
 os illaes moito do que soen ferir⁸³⁰; <18.17> e fendelle as
 ventãas⁸³¹ ao longo para tirar por si e enviar máis ligeiramente o aar⁸³².

<19.0> [19] Item. Do agraveame[n]to a que chaman *infustito*⁸³³.

<19.1> Outra enfermidade vén ao cavalo que lle ten embargados os ne[m]bros
 e os nerveos⁸³⁴, e aas veces aduz así inchaço⁸³⁵ e estira así o coiro que adur o pode 770
 ome⁸³⁶ fillar nen apertar conos dedos, e non pode andar como se se sentise de
 fondo⁸³⁷ e aas veces lagrimejanlle os ollos. <19.2> E esto aven quando o cavalo
 vén caente e suurento e o paran en lugar frio ou ventoso, porque entra enton o
 vento no corpo pelos poros⁸³⁸ que estan abertos por razo[n]⁸³⁹ da caentura e da
 suor. E esto faz estar o cavalo atirido que non pode andar. <19.3> E a tal door 775
 chaman⁸⁴⁰ *infustito*.

<19.4> Item. Remedio contra o agoamento⁸⁴¹.

<19.5> A atal⁸⁴² door averas tal remedio que é moi provado⁸⁴³: <19.6>
 primeiramente pararás o cavalo en lugar caente, e caenta enno fogo pedras e
 lançaas so o ventre do cavalo; <19.7> e cubri o cavalo de ùa cuberta de lãa⁸⁴⁴ 780
 <19.8> e lança sobre aquelas pedras agoa caente, tanto que as faças fumegar en
 guisa que se volva o cavalo en suor todo. <19.9> E depois cinllalle⁸⁴⁵ aq[ue]lla
 cuberta e esté asesegado naquel lugar⁸⁴⁶ ata que se cunsuma toda a suor⁸⁴⁷ del.

<19.10> E depois desto esfregalle os nerveos e as coixas⁸⁴⁸ ameude con azeite
 ou con manteiga⁸⁴⁹. <19.11> Depois fage cenrada⁸⁵⁰ da⁸⁵¹ cinza⁸⁵², das pallas do 785
 trigo⁸⁵³ e das allas pallas⁸⁵⁴ e das malvas, todo queimado desuño, e desta cernada,

765 se deferen] q^undo se deferir 768 *infustito*] Infustico 770 nerveos] Nerueueos 772 e aas veces]
 et aas veces Et aas 774 razon] rrago (?) 776 *infustito*] Infustico

caente qual a poder sofrer, feiranlle⁸⁵⁵ as coixas e os nervos, e non o mover daquel lugar caente. <19.12> E usenlle destas cousas ata que torne a seu estado.

790 {f. 13v [f. 12v]} <19bis.0> [19bis]⁸⁵⁶ Para engordar o cavalo coze as farzomas⁸⁵⁷ en agoa e tira depois o çumo da carne delas e mesturao, con aquela agoa en que se cozeron, con poucos de farelos ou de sementes e dão ao cavalo para⁸⁵⁸ beberagen; e, fazendolle esto, en poucos dias engordará quanto quiseses. <19bis.1> Para esto outrosi val muito a calda das favas⁸⁵⁹ coita con sal; esto é
795 provado.

<19ter.0>⁸⁶⁰ Para matar a fistola⁸⁶¹ filla a retama, que é o sirgo da raposa que see nos codesos⁸⁶², são, e viño, e ponno en ùa ola nova e leixao tanto cozer sobrelo fogo que se faça del carvões⁸⁶³, e destes carvões faras poo, que deitarás na fistola, e matal-la ás.

800 <19ter.1> Contra a door que chaman⁸⁶⁴ lacerto, que quer dizer lagarto⁸⁶⁵, mete agulla de ferro fervente no meogo do tranço do rabo e saará; se non, ponlle o fogo, que é o pustrumeiro remedio.

<19ter.2> Para o *polmo*⁸⁶⁶ fage anel de lentisco e pono en medio da f[r]onte⁸⁶⁷ do cavalo asi como estrela, e, se mester for, dálle ùu pouco e logo sera são.

805 <20.0> [20] Item. Do desecamento do cavalo⁸⁶⁸.

<20.1> Outra enfermidade vén ao cavalo que lle seca as entradaias⁸⁶⁹ e lle enmagrenta o corpo todo e fazeo estercar ùu lixo que semella d'ome, e soeselle fazer no cuu vermées ruvios e alvos⁸⁷⁰. <20.2> E esto vén da magridade⁸⁷¹ perlongada⁸⁷² e do pouco comer e do grande escaentamento. <20.3> E o cavalo
810 que ouver tal door adur poderá engordar nen fillar carne. <20.4> E esta enfermidade chaman escalmato⁸⁷³.

793 para] po 795 provado] puado 796 a retama] orratano 803 anel] anel 805 desecamento] deseatom¹⁰ 806 as entradaias] adeanteira

<20.5> Item. Remedio contra o desecamento⁸⁷⁴.

<20.6>⁸⁷⁵ Deves dar ao cavalo que esta enfermidade ouver cousas frias e humidas temperadamente para lle lançar fóra das entradañas⁸⁷⁶ a secura⁸⁷⁷ que ten en si e para lle fazer o corpo humido⁸⁷⁸.

815

<20.7>⁸⁷⁹ Filla as violas⁸⁸⁰ e a alfavega da coo[v]ra e o gigante⁸⁸¹ e as malvas⁸⁸², tanto de ùu como doutro, e coze todo desuu con poucos de reloes de orjo⁸⁸³.

<20.8> E, pois que todo for ben coito, coa o caldo destas hervas por ùu pano conviniv[e]⁸⁸⁴ asi como vires e deita en este caldo, que dizen decauçon⁸⁸⁵, ùa peça de ma[n]teiga⁸⁸⁶ e de casia fis[t]ula⁸⁸⁷ outro tanto. E, pois que se derreter⁸⁸⁸ todo, lança {f. 14r [f. 13r]} esta decauçon morna⁸⁸⁹ por cristel⁸⁹⁰ no cuu do cavalo.

820

<20.9> E fage en todas estas coussas asi como ja dito é no capitulo da door⁸⁹¹, salvo que esa⁸⁹² decauçon deve seer deteida⁸⁹³ no ventre do cavalo en quanto⁸⁹⁴ se i pode deteer, porque os entestios e o ventre del amolecen⁸⁹⁵ por i mellor.

<20.10> Demais fazerll'ás⁸⁹⁶ beverage das gemas dos ovos e d'açafra e d'olio das violas⁸⁹⁷, todo amasado ensembra⁸⁹⁸ con bõo viño branco⁸⁹⁹, e darll'ás esta beverage duas ou tres veces no dia por corno de boi, asi como dito é na door pólivo⁹⁰⁰.

825

<20.11> Para esta door faras ainda outra cura: para⁹⁰¹ o cavalo soo en ùa casa⁹⁰² por dous ou tres dias ou máis, e non coma nen beba. <20.12> Depois dálle a comer do lardo do porco salpreso⁹⁰³ quanto del quiser, ca, por razon da fame e do lardo salgado⁹⁰⁴, ligeiramente e de grado comerá.

830

<20.13> E, pois que esto comer, dálle a beber agoa morna con fariña d'orjo⁹⁰⁵ avondo ata que a non queira; e des i cavalga ùu pouco en el e anda a paso ata que se livre o ventre daquelo que o cavalo comer. <20.14> E, depois que o cavalo estercar e livrar o ventre e as tripas por razon dalgũas destas meziñas, volverá a seu estado asi como dante era, e sera sã.

835

<20.15> E, ontre todas cousas⁹⁰⁶ que deren ao cavalo para o manteer grosso, [denlle]⁹⁰⁷ o trigo⁹⁰⁸ limpo coito con lardo e con pouco de sal; e, ante que o cozan, seja seco ao sol ou allur⁹⁰⁹, e denlle ende quantia de tres puñados⁹¹⁰ duas veces no dia; <20.16> ante que beba agoa, [coma o dito trigo]⁹¹¹, que o trigo asi coito cria [e] engorda o cavalo maravillosamente.

840

812 desecamento] deseata¹⁰ 820 fistula] fifulla 825 beverage] beŵage, *aínda que a lectura do a non é clara*

<21.0> [21] Item. Da door que faz este[r]car⁹¹² raro e rugir as tripas⁹¹³, que chaman arragiato⁹¹⁴.

845 <21.1> Outra enfermidade se faz enno ventre⁹¹⁵ do cavalo que faz rugir as tripas e faz amiude esterocar o cavalo cruu e raro como agoa; <21.2> e, porlo muito esterocar, lívrase o ventre en tal maneira que adur lle ficará no ventre cousa que cómia⁹¹⁶. <21.3> E esta door vén do comer sobejo d'orjo ou doutra cousa semellavel que se non moe enno estamago asi como conven, e corren o cavalo⁹¹⁷;
850 <21.4> e vén aas vezes quando o cavalo bebe⁹¹⁸ pois que come orjo, sen outro espaço; e ás vezes vén⁹¹⁹ se corren⁹²⁰ o cavalo, pois é farto da agoa⁹²¹, ou se o⁹²² levan a galope⁹²³. <21.5> E moitas vezes se faz do inchamento do corpo do cavalo, que ha door porlo grande apretamento do corpo e do ventre, onde o cav[a]lo⁹²⁴ porlo dito vazamento⁹²⁵ do ventre afraquece⁹²⁶
855 tanto que adur pode estar sobrelas pernas, <21.6> a a qual enfermidade chaman⁹²⁷ arragiato.

<21.7> Item. Remedio contra o rugir das tripas e do esterco raro.

{f. 14v [f. 13v]} <21.8>⁹²⁸ Contra a enfermidade do arragiato, que adur se faz ao cavalo seno[n]⁹²⁹ tan solamente quando moito orjo come e, ante que se moa, cavalgan apresa⁹³⁰, deveslle asi acorrer: <21.9> quando vires o cavalo, cavalgando en el ou estando quedo⁹³¹, esterocar alonge esterco⁹³², como agoa raro⁹³³, ou⁹³⁴ que lança orjo inteiro como o comeu, tiralle logo a sela e o frêo e leixao andar solto a pacer aa sa vontade erva ou coussas verdes e non o movas⁹³⁵, que ande de ùu [lugar] para outro⁹³⁶.

865 <21.10> E, porque por razon desta enfermidade esterca esterco raro ameude máis que soe, por ende, andando o cavalo solto, livra mellor os tripas⁹³⁷ e o ventre. <21.11> Comendo como dito é hervas verdes, prestarll'an moito, porque se moen⁹³⁸ no estamago máis ligeiramente; o estamago, que estava fraco por razon do moito comer do orjo, livrars'á mellor e máis ligeiramente por
870 razon do pacer das ervas. <21.12> E agardao que non beba, que, se beb[e]r, crecerll'á a door pela agoa que é sotil⁹³⁹.

844 tripas] as p (?) tripas; arragiato] orragiato 845 ventre] ventrer 852 farto] fraco 859 moa] moãa g (?) 860 deveslle] et deues lle 862 ou] forma amañada polo amanuense a partir doutra difícil de precisar que podería ser do (cfr. DF5: 501, l. 22; Pens.: 107, l. 4) ou ao 863 o movas] omosas 864 ande de ùu lugar para outro] ande de hũa pte pa outro

<21.13> E [e]sto⁹⁴⁰ faça ata que o cavalo seja esforçado⁹⁴¹. <21.14> E ás vez[es] aven⁹⁴² que se deita⁹⁴³ o cavalo en esta door e, se se deitar, fazelle como dito é no capitulo⁹⁴⁴ do infustito⁹⁴⁵.

<22.0> [22] Item. Da door que vén do frio vello, que chaman cimeira⁹⁴⁶.

875

<22.1> Ha i outra enfermidade que dizen cimeira, que dece da cabeza do cavalo, que ten⁹⁴⁷ fria, e dece⁹⁴⁸ continoadamente polos nares agoa ou humores frios, e vén⁹⁴⁹ ligeiramente quando o cavalo ten frio vello na cabeza; <22.2> e vén ás veces da door que chaman verme voador⁹⁵⁰, onde o cavalo lança porlos nares toda a humidade da cabeza⁹⁵¹.

880

<22.3> Item. Remedio contra a door que vén do frio.

<22.4>⁹⁵² Para esta door que dizen cimaira, que vén de humores frios e vellos na cabeza do cavalo ou doutra cousa, digo que deven logo cubrir a cabeza do cavalo con laa caente⁹⁵³, e esté en lugar caente e coma cousas caentes. <22.5> Pero soe prestar ao cavalo que ten a cabeza fria pazer amiude ervas pequenas e tenras⁹⁵⁴, porque, en mergendo⁹⁵⁵ a cabeza e tirando as ervas conos dentes, decen⁹⁵⁶ da cabeza a moor⁹⁵⁷ parte dos homores porlos nares para fóra.

885

<22.6> E val aas veces⁹⁵⁸ a esta enfermidade o fumo da peça queimada⁹⁵⁹ se entra porlos nares no cerebro⁹⁶⁰, porque dessolve os homores antigos que son callados na cabeza.

890

<22.7> Para esto val ua peça de pano⁹⁶¹ apretada⁹⁶² á cabeza⁹⁶³, e depois u[n]tar aquel {f. 15r [f. 14r]} pano con sabon mourisco⁹⁶⁴ e metel-lo levemente dentro nos nares e tiral-lo ende logo, porque, se lle esto ameude fezeren, livra[r]s'á⁹⁶⁵ o cerebro maravillosamente.

<22.8> Ende aven ás veces que se livra por taes meziñas o cavalo, mais raramente⁹⁶⁶, porque tal enfermidade en moitos no[n]⁹⁶⁷ se pode curar⁹⁶⁸.

895

874 no] do; infustito] Infustico 877 dece] diz 878 vén] nõ, *mais a lectura non é clara; cfr. non en Pens. (107, l. 17) e uen en DF5 (502, l. 5) 894 lívrars'á] liurasa, co r amañado a partir doutra letra, que en DF5 (502, l. 23) e Pens. (109, l. 2) se interpreta como p*

<23.0> [23] Item. Da freura da cabeça, que chaman mormo⁹⁶⁹.

900 <23.1> Outra enfermidade ha i que tragen doores a toda a cabeça do cavalo⁹⁷⁰ e fazeo tosir e apertalle ali o goto⁹⁷¹ e fazelle inchar os ollos e aas vezes lagrimejar e nos illaes latejar⁹⁷². <23.2> E esto vén ligeiramente quando meten o cavalo na estada moi caente e tirano depois ao vento. <23.3> E aas vezes vén esta door por razon doutras freuras⁹⁷³, onde esta door faz ó cavalo tosir e fazelle perder gran parte do comer e do beber. <23.4> E esta enfermidade chaman friura da cabeça.

905 <23.5> Item. Remedio contra a friura da cabeça, que dizen mormo.

<23.6> A esta enfermidade faras tal cura: queimarás con ferro fervente redondo⁹⁷⁴ as landoas que ten o cavalo ontre o colo e a cabeça, so as queixadas⁹⁷⁵, furando aquelas landoas, <23.7> e queimao sotilmente con ferro redondo na cabeça en meio da f[r]onte⁹⁷⁶ que os homores que véen da freura⁹⁷⁷ saen fóra, 910 <23.8> e demais meterll'ás sedeños⁹⁷⁸ so a garganta, ende que os homores ajan carreira para sair fóra porlo movimento das sedas.

<23.9> E teña a cabeça cuberta sempre con pano de lãa e u[n]teno ameude, fregandoo adefora, con ma[n]teiga⁹⁷⁹.

915 <23.10> Para esto val moito o olio de louro⁹⁸⁰ en ùa peça de pano de liño liado nos mosos do frêo, e con este frêo beba amiude; <23.11> outrosi faz a savina, que é carvea⁹⁸¹, liada no frêo.

<23.12>⁹⁸² Item. Para esto val moito o fumo do pano do liño queimado⁹⁸³ recebudo porlo[s] nares⁹⁸⁴.

920 <23.13> Item. Para esto val o trigo ou o centêo⁹⁸⁵ coito e metido⁹⁸⁶ en ùu saco⁹⁸⁷ e posto aos nar[e]s do cavalo, caente qual o poder sofrer; legao á cabeça en guisa que⁹⁸⁸ o posa receber o fumo porlos nares e comer do grão, se o quiser comer.

925 <23.14>⁹⁸⁹ Para esto val moito o caldo do trigo coito con poejos⁹⁹⁰ e con savina, deitado este caldo porlos nares, e teña a cabeça cuberta depois⁹⁹¹ que llo deitaren.

902 freuras] feruoras 909 freura] ferura 914 louro] leure 916 a savina] assaruña

<23.15>⁹⁹² Item. Para esto val ùa peça de pano⁹⁹³ liada na cabeça⁹⁹⁴ e apretada e depois untada con sabon mourisco e metuda porlos nares dentro quanto levemente poder ir {f. 15v [f. 14v]} e depois tiraa fôra; espirrará o cabalo⁹⁹⁵ e do moito espirrar⁹⁹⁶ livra[r]s⁹⁹⁷ o cerebro e deitará o cavalo homores craros⁹⁹⁸ como agoa porlos nares; esto é camiño de livr[e]dõe⁹⁹⁹. <23.16> Para esto val a 930 manteiga mesturada con olio [de] louro¹⁰⁰⁰ posto ontre¹⁰⁰¹ os nares, <23.17> gardando o cavalo das cousas frias e use das caent[e]s¹⁰⁰² e beba ameude agoa caente morna¹⁰⁰³, asi como é contiudo na door da cabeça (*sic*)¹⁰⁰⁴; e por tal maneira se poderia livrar.

<24.0> [24] Item. Do inchaço dos ollos¹⁰⁰⁵. 935

<24.1> Aven aas vezes que da dita enfermidade¹⁰⁰⁶ ou freura¹⁰⁰⁷ da cabeça¹⁰⁰⁸ juntanse os homores e corren aos ollos e fazenos lagrimejar, <24.2> e aas vezes aduz aos ollos nuves e escuridüe e aas vezes pano¹⁰⁰⁹, das quaes doores o cavalo non pode esgardar¹⁰¹⁰ nen pode veer asi como conven¹⁰¹¹.

<24.3> Item. Remedio para o inchaço dos ollos. 940

<24.4> A estas enfermidades dos ollos faras taes meeziñas: primeiramente ao ollo que lagrimeja faras na fronte do cavalo estritorio, que quer dizer pegamaço como emprasto¹⁰¹², e reel-lo ás a par das trincheiras¹⁰¹³, e filla o poo d'almecega¹⁰¹⁴ e azeite (*sic*)¹⁰¹⁵ e as craras dos ovos, e amasa todo moi ben e pono en pano de liño ancho de quatro dedos¹⁰¹⁶, e seja tan longo que atanga¹⁰¹⁷ de ùa trincheira aa 945 outra en meio da f[r]onte¹⁰¹⁸. <24.5> Ponlle este emprasto e teñao ata que se exuguen¹⁰¹⁹ os ollos e, quando quiseres tirar este emprasto, mollao con azeite arredor e con agoa caente¹⁰²⁰, e leva[n]tao levemente.

<24.6> Para esto val queima[r]¹⁰²¹ ambaslas vëas das trincheiras que chaman meestras¹⁰²² ou as acendan¹⁰²³ con fogo convinivemente. 950

<24.7> Se os ollos foren escuros¹⁰²⁴ por razon da ferida ou de reima¹⁰²⁵ que a eles decer, abriroll'ás os ollos en quatro dedos adefora (*sic*)¹⁰²⁶ e lançalle nos ollos sutilmente por canudo¹⁰²⁷ o sal mudo¹⁰²⁸.

929 homores] homeĩs 936 freura] ferura 942 estritorio] estricorio (?) 946 en] et 948 caente] caenta 949 vëas] uentãas 950 meestras] meestr's *co r corr. sobre a e depois o a escrito entre o r e o s*

955 <24.8> E, se os ollos tiveren pano vello ou rezente, filla a siba¹⁰²⁹ e o sarro da cuba¹⁰³⁰ e a sal gema¹⁰³¹, tanto de ùu como doutro, e fage poo de todo e {f. 16r [f. 15r]} peneirao moi ben¹⁰³² e lançao nos ollos deste poo por ùu canudo duas vezes no dia asaz del¹⁰³³.

<24.9> Para esto val [sal]¹⁰³⁴ mesturado con esterco de lagarto¹⁰³⁵ mudo en poo e deitado deste poo sotilmente no ollo; e agardate¹⁰³⁶ non lle deites del moito
960 nen sobejo, ca se destruírán os ollos.

<24.10> E, se o pano for vello, unta¹⁰³⁷ duas ou tres veces a escuridüe do ollo con grosura¹⁰³⁸.

<25.0> [25] Item. Das doores de dentro da boca do cavalo¹⁰³⁹.

965 <25.1> Aven ás veces que se faz na boca do cavalo ùa enfermidade de inchaço ou de landoas longas en maneira de amendoas¹⁰⁴⁰, que apertan de dentro as queixadas tanto que o cavalo non pode comer. <25.2> E aas vezes ínchase toda a boca e o paadal tanto que adur pode comer. <25.3> E chaman¹⁰⁴¹ a esta enfermidade mal de boca.

<25.4> Item. Remedio contra a door da boca do cavalo.

970 <25.5> A esta door acorrerás en esta maneira: se o cavalo ouver toda a boca inchada, sangrao logo nas vëas de so a lengoa¹⁰⁴² <25.6> e, depois que se livrar, filla bõa contia de sal e do sarro da cuba, que chaman tartaro, tanto de ùu como doutro, e fage poo de todo [e] esfrega¹⁰⁴³ ende de dentro toda a boca <25.7> deitando ante en vinag[r]e ou en viño forte [sal] e tartaro¹⁰⁴⁴.

975 <25.8> E, se porla sangria ou porlas outras curas sobreditas as sobreditas landoas non me[n]guaren, aberta a boca do cavalo, como dixe¹⁰⁴⁵, tallen aquelas landoas de raiz d'ambaslas queixadas¹⁰⁴⁶ con ferro cumbo¹⁰⁴⁷ fillandoas e, tirandoas asi fóra, lava¹⁰⁴⁸ as chagas con sal e con vinagre e con sarro de cuba. <25.9> E, se ouver o paadal inchado, aberta primeiro a boca como dixe¹⁰⁴⁹, fende o paadal ao
980 longo con lanceta ben aguda¹⁰⁵⁰ e esfregalle a chaga do paadal fortemente con sal non mudo¹⁰⁵¹. <25.10> E asi se livrará usando das cousas sobreditas.

961 unta] nuca (?), *mais a lectura é incerta (cfr. nuta en Pens.: 113, n. 1)*

<26.0> [26] Item. Do danamento da lengoa¹⁰⁵².

<26.1> Dánase a lengoa do cavalo [por desvariadas] cajoës¹⁰⁵³ e fazese en ela¹⁰⁵⁴ moitas uceras e desvariadas, <26.2> dánase ás veces do moso do freo e ás veces do mordimento dos dentes e ás veces de ùa enfermidade que chaman¹⁰⁵⁵ o 985
mao polinise¹⁰⁵⁶, onde¹⁰⁵⁷ o cavalo é atormentado e perde gran parte do comer.

<26.3> E, se se dana a lengoa dos dentes ou do frêo que trespase a le[n]goa {f. 16v [f. 15v]} aquen ou alen da meatade¹⁰⁵⁸, tallen todavia a outra parte da lengoa; quando trespasa a lengoa, semella que se non pode curar, de que o cavalo peora pouco se perde algũa parte da lengoa; <26.4> se o danamento for trespasado e 990
pequeno ou ao longo da lengoa, fage a talladura, segun o danamento, pequena ou grande (*sic*)¹⁰⁵⁹.

<26.4bis> Item. Remedio contra o danamento da lengoa¹⁰⁶⁰.

<26.5> Fage tal ungüento¹⁰⁶¹: filla o mel ruvio¹⁰⁶² e outro tanto da carne grosa do porco salpresa¹⁰⁶³ e p[o]uca de cal viva e outro tanto de pimenta muda, e fage 995
todo ferver desuo, meixendoo ata que se faça ingüento. <26.6> E de tal ungüento poras nas chagas duas veces no dia¹⁰⁶⁴, lavandoas ante esas chagas con viño tibio. <26.7> E non lle metan frêo ata que sejan soldadas as chagas.

<26.8> Se se fezer a danadura da door que chaman¹⁰⁶⁵ mao polinisi que desuso dito é¹⁰⁶⁶, de que direi a cura en seu lugar¹⁰⁶⁷; curada a door, curars'an as 1000
uceras da lengoa¹⁰⁶⁸.

<27.0> [27] Item. Das doores do espiñaço do cavalo¹⁰⁶⁹.

<27.1> Dito é desuso das enfermidades do cavalo de que se fazen dentro no corpo (*sic*)¹⁰⁷⁰ do cavalo aci[den]talmente¹⁰⁷¹ que vén de dentro do corpo; agora digamos das danaduras que véen artificialmente sobrelo espiñaço. 1005

<27.2> Sabe que moitas e desvariadas danaduras se fazen no espiñaço do cavalo pelo prememento da maa sela, e aas veces por sangue sobejo ou do homor [ou] da vixiga¹⁰⁷² chêa de sangue con podrêe¹⁰⁷³ miscrado que¹⁰⁷⁴ rompe o coiro do

983 cajoës] caeñts 984 ela] ellas 986 onde] a lectura é incerta (cfr. Ende en DF6: 545, l. 35; Onde en Pens.: 113, l. 27) 988 tallen] talem talle 989 quando] q^ondo q^ondo 1004 accidentalmente] actaln̄e (?), de difícil lectura

1010 cavalo e a carne no espiñaço, e fazese de[pois]¹⁰⁷⁵ chagas chãas pequenas e grandes, que son chamadas danaduras vulgadamente.

<27.3> Sabe que, quanto as danaduras son máis chegadas aos osos do espiñaço do cavalo, tanto son peores e máis pirigossas.

<27.4> Item. Remedio contra as danaduras do espiñaço.

<27.5> Aas quaes danaduras acorran¹⁰⁷⁶ con estes remedios seguintes.

1015 <27.6> E, porque todaslas danaduras se començan de inchaço, por én lle deven¹⁰⁷⁷ acorrer no començo en esta maneira: Q[u]ando vires inchar o cavalo en algũa parte do espiñaço, fageo raer no lugar que for inchado¹⁰⁷⁸; <27.7> e fage emprasto da fariña triga¹⁰⁷⁹ con craras d'ovos anaçadas¹⁰⁸⁰, e pono con ùa peça de pano de liño¹⁰⁸¹ que cobra todo o inchaço¹⁰⁸²; <27.8> e, quando lle este emprasto tolleres,
1020 {f. 17r [f. 16r]} tolle[o]¹⁰⁸³ o máis ma[n]samente que poderes; <27.9> depois, se se en algũu lugar apañar¹⁰⁸⁴ a podrêe dese inchaço, furarás con lanceta aguda e caente¹⁰⁸⁵ na parte do fundo do inchaço¹⁰⁸⁶ ata que chegues ao v[u]rmo¹⁰⁸⁷ e que se posa livrar por i todo aquel mal, e depois untarás con unto de porco¹⁰⁸⁸ aquel lugar.

1025 <27.10> Item. Rómpese o espiñaço do cavalo, esfólase¹⁰⁸⁹ aas vezes e rómpese o coiro por razon de algũu encarrego¹⁰⁹⁰ ou por razon de sobegedũe de sangue¹⁰⁹¹ que sal porlo espiñaço, a que chaman¹⁰⁹² verez¹⁰⁹³. <27.11> E deven logo esto raer moi ben e poñanlle¹⁰⁹⁴ cada dia o poo da cal viva mesturada con mel¹⁰⁹⁵, lavando ante as chagas con viño ou con vinagre caente, <27.12> e
1030 gardeno que lle non poñan¹⁰⁹⁶ sela nen cousa ata que as chagas sejan soldadas.

<27.13>¹⁰⁹⁷ E debes a saber¹⁰⁹⁸ que o emprasto da fariña triga conas craras dos ovos [faras]¹⁰⁹⁹ para as chagas soldar¹¹⁰⁰, deitando ante nas chagas o poo da murta ou do le[n]tisco ou de galla¹¹⁰¹.

1035 <27.14>¹¹⁰² Para esto val o coiro ou o feltro queimado <27.15> ou leño¹¹⁰³ podre.

<27.16> Nota que a cal e o mel¹¹⁰⁴ solda mellor as chagas que neũu dos outros poos sobredits¹¹⁰⁵. <27.17> Ante que nas chagas lancen poo, devennas lavar con viño ou con vinagre caente.

1010 que son] q̄ Som q̄ som̄ 1019 e quando lle este emprasto] et q̄ndo lle este enprasto et q̄ndo
1021 furarás] furañas furaras 1022 na parte do fundo] na punta o findo; inchaço] Jnxaço 1025
esfólase] esfollase aq̄ chamã uerez 1034 leño] líno

<27.18> Item. Para nacer o cabelo no lugar, pois que a chaga for soldada, [toma]¹¹⁰⁶ a casca d'avelãa¹¹⁰⁷ queimada ou¹¹⁰⁸ algodón vello¹¹⁰⁹ e feito ende poo e 1040
mesturado con olio ou con vinagre forte (*sic*)¹¹¹⁰, e unten ende ameude.

<27.19> [...] ¹¹¹¹ e apreme¹¹¹² e cunsume o inchaço do espiñaço e faz nacer o cabelo.

<28.0> [28] Item. Da danadura do espiñaço, que chaman¹¹¹³ corno ou uña¹¹¹⁴.

<28.1> Fazese ainda ùa danadura no espiñaço, do cavalo que lle rompe o 1045
coiro e entra atees¹¹¹⁵ os ossos. <28.2> E esto fazese de poimento¹¹¹⁶ da sela ou do gran peso. <28.3> E tal danadura chaman¹¹¹⁷ corno¹¹¹⁸.

<28.4> Item. Remedio contra a door do corno.

<28.5> Contra esta door averas tal remedio: filla as follas das couves¹¹¹⁹ e pisaas con ensulla vella de porco e pono sobrela door e ponlle a sela encima ou ùu 1050
panal¹¹²⁰ e apretao cona cinlla¹¹²¹ o máis que poderes e se aprema a meeziña contra a door.

<28.6> Para esto val moi[t]o¹¹²² a escabiosa¹¹²³ ou o malveisco¹¹²⁴ pisada con ensulla vella de porco¹¹²⁵ e posto encima.

<28.7> Para esto val moito a cinza¹¹²⁶ caente con azeite¹¹²⁷ amasada. 1055

<28.8> Para esto val a ferrugen¹¹²⁸ mesturada con sal e con azeite.

<28.9> {f. 17v [f. 16v]} Para esto val moito o esterco do home rezente¹¹²⁹.

<28.10> E nota que esta door que chaman corno desarreigase¹¹³⁰ cedo se cavalgaren en el con sela, posta ante cada ùa das meeziñas, e renovall'a¹¹³¹ meeziña.

<28.11> E, tirado¹¹³² de reiz o corno, mete na chaga estopa petada¹¹³³, con cal envolta e con mel¹¹³⁴, e [e]nchea ende ben, toda lavada primeiramente a chaga 1060
duas veces no dia con viño forte ou con vinagre caente¹¹³⁵ ata que a chaga seja soldada. <28.12> E non lle poñan¹¹³⁶ sela¹¹³⁷ ata que seja a chaga sãa [e] encoirada¹¹³⁸.

1040 ou] cõ (?) 1053 moito] moto, *co til do i enriba do t*; escabiosa] estrabioula 1059 renovall'a] rrenouarl'a 1060 tirado] tirando; mete] et mete 1062 ata que a chaga] atãa q̃a chaga atãa q̃a chaga

1065 <29.0> [29] Item. Da door que chaman¹¹³⁹ *polmo*¹¹⁴⁰.

<29.1> Fazese nas costas do cavalo ùa door que faz inchaço grande, e geérase daquel inchaço carnes podres. <29.2> E esto vén da sela, que é maa, ou do gran carregro que opreme¹¹⁴¹ moito; e aas vezes, se dura¹¹⁴² moito este inchaço, fazese ende ùa peça de carne poçoenta¹¹⁴³ que chega aos osos¹¹⁴⁴ e sal vinino ou agoa.

1070 <29.3> E dizen a esta door *polmo* cumunalmente.

<29.4> Item. Remedio contra a door do *polmo*.

<29.5> Item. Tallarás o *polmo* darredor e tiral-lo ás¹¹⁴⁵ todo de reiz e, el tirado, fende a danadura da parte u máis pender por se non retêr o vinino nen¹¹⁴⁶ outra cousa de podrêe na chaga; <29.6> depois ponlle as estopas¹¹⁴⁷ molladas nas craras dos ovos ùa vez no dia ata tres dias; <29.7> dis i cura dela ata que solde con poo, como dito é da door do corno¹¹⁴⁸, <29.8> pero que máis val a esto o poo do rosalgar se llo poseren¹¹⁴⁹, lavando ante a chaga con vinagre ou con viño forte¹¹⁵⁰.

<30.0> [30] Item. De *espallatiis*, que chaman¹¹⁵¹ sostra¹¹⁵².

1080 <30.1> Fazese ainda no espiñaço do cavalo outra danadura que faz inchar as espadoas¹¹⁵³ e faz calo de carne¹¹⁵⁴ sobrelas espadoas que crece sobrelo espiñaço. <30.2> E esta door vén do grande prememento¹¹⁵⁵ <30.3> e da obra que faz filla nome¹¹⁵⁶.

<30.4> Item. Remedio contra a sostra¹¹⁵⁷.

1085 <30.5>¹¹⁵⁸ A esta door que chaman¹¹⁵⁹ espaaduras¹¹⁶⁰, [se]¹¹⁶¹ foren duras, poerll'ás desuso, ante que as tires¹¹⁶², para amolentar¹¹⁶³, o malvisco¹¹⁶⁴ e as couves¹¹⁶⁵ pisadas co[n] exulla¹¹⁶⁶ vella de porco, todo ante coito en ùa ola; <30.6> ou, se non, poraslle a alosna, que é asente¹¹⁶⁷, e a alfevega¹¹⁶⁸ e o gigante¹¹⁶⁹ todo coito¹¹⁷⁰ con exulla de porco e {f. 18r [f. 17r]}, depois que¹¹⁷¹ se cozer, pisarse [á] todo moi ben e poerse [á]¹¹⁷² encima como emprasto.

1068 se] unha mancha de tinta no ms. dificulta a súa lectura 1073 nen] de difícil lectura: cfr. nen en DF6 (548, l. 27) e nõ en Pens. (119, n. 2) 1077 con vinagre] do vinagte 1083 a sostra] asostro 1085 ante que as tires] ant̃ q̃ as | ant̃ q̃as tires

<30.7> E este amolantamento¹¹⁷³ se faça ante que fendan as espadaduras 1090
o[u] que¹¹⁷⁴ lle lancen¹¹⁷⁵ o rosalgá¹¹⁷⁶ como ante dixen¹¹⁷⁷.

<31.0> [31] Item. Da door do ispiñaço, que chaman¹¹⁷⁸ barulo ou vere¹¹⁷⁹.

<31.1> Fazese ainda no espiñaço do cavalo ña door que chaman¹¹⁸⁰ barulo ou 1095
carbuncolo¹¹⁸¹, a qual door vén de subegedü¹¹⁸² de sangue ou de homores
sobejos¹¹⁸³. <31.2> E do conocemento e da cura desta door acharás remedio¹¹⁸⁴
no capitulo das danaduras do espiñaço, que suso acharás escrito¹¹⁸⁵.

<32.0> [32] Item. Do proido e da sarna do colo e do rabo do cavalo¹¹⁸⁶.

<32.1> Aven¹¹⁸⁷ aas vezes que enno colo¹¹⁸⁸ e enno rabo¹¹⁸⁹ do cavalo fazese 1100
sarna e proido que lle arriga da reiz os cabelos¹¹⁹⁰ e tanto o faz esfregar¹¹⁹¹ que se
esfola en todo¹¹⁹². <32.2> E esto vén de sobegedü¹¹⁹³ de sangue e aas vezes de maos
homores. <32.3> E chaman¹¹⁹³ a esta enfermidade¹¹⁹⁴ proido.

<32.4> Item. Remedio contra o proido.

<32.5> Contra esta door faras tal cura: sangra¹¹⁹⁵ o cavalo na vea do colo en 1105
que se soe a sangar¹¹⁹⁶ e tiralle do sangue asaz, e depois fage este engüento como
ja dixen¹¹⁹⁷ e deste ungüento usarás ata que seja são¹¹⁹⁸.

<32.6> Item. Para esto val o vinagre forte mesturado con ourina de moço¹¹⁹⁹
e con çumo de citrangulo¹²⁰⁰, esfregado ante o lugar da door, e, posta depois esta
meeziña, sãará.

<32.7> Para esto val o litargiro, que son fezes de prata¹²⁰¹, tornado en poo e 1110
amasado con ñu pouco d'azeite e con vinagre forte.

<33.0> [33] Item. Da door dos lombos e dos riis¹²⁰² e do tiramento dos
nerveos, que chaman¹²⁰³ *malferuto*¹²⁰⁴.

<33.1> Outra enfermidade que chaman¹²⁰⁵ *malferuto* ha i que trage doores
aos lombos¹²⁰⁶ e aos riis do cavalo e tira os nerveos dos lombos e dos riis moi sen

1092 barulo] *barrulo* barrullo 1094 carbuncolo] *carbuntio* 1107 e] et *corr. probablemente sobre*
co; citrangulo] *estragullo* 1109 litargiro] *Jitargiro* 1114 aos lombos] dos | *llobos*

1115 mesura. <33.2> Esta door vén de sobegedüe de maos homores¹²⁰⁷ e aas vezes de frio vello¹²⁰⁸ e aas vezes porlo {f. 18v [f. 17v]} gran peso posto amiude e sen provision sobrelo espiñaço; e por razon de tal door adur se pode alçar o cavalo sobrela parte pustrumeira¹²⁰⁹ nen levar¹²¹⁰ as coixas. <33.3> E a esta enfermidade chaman¹²¹¹ *malferuto*.

1120 <33.4> Item. Remedio para as doores dos lombos e dos rñis.

 <33.5> Tal meeziña faras contra esta door que dizen *malferuto*: reerás primeiramente os lombos ou as rëes do cavalo; <33.6>¹²¹² depois faras pedamaço¹²¹³ desta guisa: reterás¹²¹⁴ o pez¹²¹⁵, estendel-lo ás en pele¹²¹⁶ que posa cubrir os lombos e as rëes d'ancho e de longo; e depois fillarás duas dramas¹²¹⁷ de bolo armenico¹²¹⁸ e do armonico¹²¹⁹ e do pez grego¹²²⁰ e do ga[l]bano¹²²¹ e do encenço branco¹²²² e d'almecega e do sangue do dagron¹²²³ e da galla¹²²⁴; e de todas estas fillarás igualmente, tanto de ùu como doutro, e faras ende poo e deste poo deitarás sobrelo pez da pele¹²²⁵, e seja o pez caente; <33.7> e poras todo enna dita pele¹²²⁶ sobrelos lombos ou sobrelas rens e cubrano moi ben¹²²⁷, e non llo tollan ata que se desaprenda de seu levemente¹²²⁸ ou que mude o cabelo co[n] lo emprasto¹²²⁹.

 <33.8> Item. Para esto faras ainda outro pedamaço que é mellor: <33.9> filla a consolda maior¹²³⁰ e bolo armenico e o galbano e o armanico¹²³¹ e o pez grego e almecega e o encenço macho¹²³² e o sangue do dagron¹²³³, e seja tanta cantia de pez e da almecega, e do encenço como de todaslas outras cousas asüadas¹²³⁴, <33.10> e façase poo de todo e mesturenlle¹²³⁵ ùa peça de fariña de trigo¹²³⁶, e amasen todo con craras d'ovos, <33.11> e, pois que todo for ben amasado, estendan esta maça torra¹²³⁷ en pano de liño¹²³⁸, e tamaño¹²³⁹ que cubra todo o lugar raudo en que é a door, e non lle tollan este emprasto ata que se el non tire leviamente de seu¹²⁴⁰.

 <33.12> Item. Pero ha i outro remedio que é pustrumeiro: <33.13> que[i]marás con ferro fervente os lombos e as rëes de ùa parte para outra fazendo vergas¹²⁴¹ ao longo e ao traves.

 <33.14>¹²⁴² Porque¹²⁴³ os ditos emprastos soldan as rëes e os lombos e restrengen os homores, por cada ùu destes remedios e meeziñas {f. 19r [f. 18r]} se deve curar o cavalo que ouver esta door.

1116 porlo] *¶*llo 1123 reteras] *co s final amañado sobre outra letra, quizáis r* 1124 duas] duas duas 1128 enna] cõna 1130 desaprenda] des aþndam 1133 consolda] consolada (*cfr. DF6: 550, l. 27*), *aínda que o primeiro a podería estar tachado no ms.* 1145 e restrengen] Et | Et rrestrengē

<34.0>¹²⁴⁴ [34] Item. Do manquejar por razon do encabrestamento ou doutra cajon¹²⁴⁵ semellavel¹²⁴⁶.

<34.1>¹²⁴⁷ Fazese ainda outra door ao cavalo que aven por cajon quando escorrega o pee ao cavalo na saída da estada, ou no correr, ou no andar, ou no desviar, ou se encab[r]esta¹²⁴⁸ no cabrestol ou nas rendas, metendo en elas os pees ou as mãos¹²⁴⁹. <34.2> E a esta door chaman *esculmato*¹²⁵⁰. 1150

<34.3>¹²⁵¹ Item. Tal remedio averas contra esta door que chaman *sculmato*¹²⁵²: pon encima da hanca¹²⁵³ sutilmente ùa estrela ou espello¹²⁵⁴, por que ajan¹²⁵⁵ os homores que decen aa door camiño de sair por i, <34.4>¹²⁵⁶ e bulirás con ese¹²⁵⁷ espello ou estrela moitas veces no dia, premendoo e tragendoo arredor que posa máis cedo seir por i fóra a podreen; <34.5> e movan o cavalo en pequeno paso que por razon do movemento corran¹²⁵⁸ os homores á estrela ou espello. <34.6> Depois faras en esta guisa ùu emprasto¹²⁵⁹: filla o pez grego e a rizina e o encenço branco, que chaman¹²⁶⁰ macho, e almecega¹²⁶¹ e ja quanto sangue de dragon, pero seja quanto o pez¹²⁶² soo como todaslas outras¹²⁶³ coussas; <34.7> e fage ende poo e fageo reter desüu e pono caente sobrela anca¹²⁶⁴ do cavalo qual o poder sofrer e [e]stendendoo¹²⁶⁵ por todo o lugar da door, <34.8> e depois logo lança por cima asaz da estopa ben meuda¹²⁶⁶ e non lla tollas ata que caia de seu cono cabelo¹²⁶⁷. 1155 1160 1165

<34.9> Item. Para esto val moito cordas de sedeños metudos en cruz¹²⁶⁸ no lugar doente, movendoas¹²⁶⁹ e leva[n]doas¹²⁷⁰ amiude como conven para seir por i os homores¹²⁷¹ que corren ao lugar doente.

<34.10> Para esto val o pustrumeiro¹²⁷² remedio: que queimen o lugar danado da anca ao longo e ao traves con vergas convinivil[e]s, porque o fogo naturalmente aperta os homores¹²⁷³, como dito é¹²⁷⁴, e asi curarás a dita door. 1170

<35.0> [35] Item. Da door da espadoa ou da anca¹²⁷⁵.

<35.1> Dito é das¹²⁷⁶ doores que se fazen nas espadoas ou na anca do cavalo¹²⁷⁷, ainda que na danadura da espadoa vén aas vezes outra door de couce doutra besta, se o feren¹²⁷⁸, <35.2> a que chaman¹²⁷⁹ *espallato*¹²⁸⁰. 1175

<35.3> E desta door curarás asi como ja desuso dito ei no capitulo da anca¹²⁸¹.

1148 semellavel] sellmellauel 1152 *esculmato*] *escalmato* 1153 *sculmato*] *salmaco* 1164 meuda] metuda 1167 movendoas] mouendôos 1169 val o pustrumeiro] val *enprasto* opustrumeiro; o] ao 1171 homores] homeĩs; como] cono ms., *ainda que unha man posterior que utiliza tinta azul traza o pao que falta do m* 1175 feren] forẽ 1176 E desta door] Et desta door et desta door; asi como] co+mo asy como

<36.0> [36] Item. Do danamento das queixadas¹²⁸².

<36.1> Aven aas vezes que se dana¹²⁸³ a queixada do cavalo por desvariadas cajo¹²⁸⁴, dánase ferindose en lugar duro ou de couce doutra besta e aas vezes {f. 19v [f. 18v]} entrandolle na queixada pao, escadea¹²⁸⁵ o[u]¹²⁸⁶ espiña¹²⁸⁷, de que se dana a queixada en algũa parte e aas vezes incha toda. <36.2> E, porque a queixada é lugar dilicado¹²⁸⁸, nervoso e de pouca carne¹²⁸⁹, por én se sente o cavalo ende mo[i]to quando¹²⁹⁰ i ha algũa door; <36.3> a qual door chaman¹²⁹¹ danadura da queixada.

<36.4> Item. Remedio contra o danamento das queixadas.

<36.5>¹²⁹² A esta door das queixadas faras tal cura: se a danadura ou inchaço¹²⁹³ se faz de ferida en algũu lugar¹²⁹⁴ duro ou de couce de algũu cavalo¹²⁹⁵, poerás¹²⁹⁶ primeiramente¹²⁹⁷ toda a danadura ou inchaço.

<36.6> Depois filla as follas¹²⁹⁸ d'alosna¹²⁹⁹ e da alfavega¹³⁰⁰ e do gigante¹³⁰¹, e pisa todo con exulla vella de porco en bõa cantidade <36.7> e fage todo ferver¹³⁰² densũ¹³⁰³ e lançalle pouco de mel e d'azeite e de fariña triga, meixendo todo ata que se coza <36.8> e, pois se cozer, pono tibio¹³⁰⁴ con pano de liño¹³⁰⁵ como emprasto e legao todo na danadura, <36.9> e este emprasto lle mudarás duas ou tres vezes no dia¹³⁰⁶.

<36.10> Para esto val emprasto feito de çumo da alosna e do apeo¹³⁰⁷ e de cera¹³⁰⁸ e de exulla de porco vello¹³⁰⁹ e pouco de viño branco¹³¹⁰, e ferva todo esto desũu con fariña triga <36.11> e, pois asi for todo cozido, pon este emprasto sobrelo inchaço sobredito¹³¹¹.

<36.12> Para esto val emprasto feito de çumo de alosna e de mel e de manteiga¹³¹², tanto de ùu como doutro, e ferva con fariña triga mixuda todo desũu <36.12bis>¹³¹³ e, pois que for coito cumunalmente, poñano como¹³¹⁴ emprasto no lugar doente e seja ante tibio qual o poder sofrer.

<36.13> E, se for a danadura d'escadea ou d'espiña que lle entre, dévese curar asi como outra chaga en como en seu lugar direi¹³¹⁵.

<36.14> [Se ouver]¹³¹⁶ vurmo no inchaço¹³¹⁷, furenno con ferro caente¹³¹⁸ ata o fondo do inchaço para se livrar ende aquel mal <36.15> e unten¹³¹⁹ depois duas

1183 moito] motto (?) 1192 ata que se coza] ataa q̄ se ~~faça~~ coza 1201 como] cõno 1205 vurmo] uurno 1206 mal] mel (?)

ou tres veces no dia¹³²⁰ con manteiga ou con unto¹³²¹ aquel lugar. <36.16> E, se se fezer sobreoso¹³²² a aquel inchaço, queimenno cumunalmente con algũu ferro.

<37.0> [37] Item. Do carregamento¹³²³ dos peitos, que chaman¹³²⁴ gravedũe¹³²⁵.

1210

<37.1>¹³²⁶ Aven aas vezes que o peito do cavalo é tan pesado¹³²⁷ que adur alça os braços <37.2> e esto aven de sobegedũe de sangue ou de gran traballo ou de gran carrego.

<37.3> Item. Remedio para o encarregamento do peito.

[...] ¹³²⁸

<42.1> {f. 20r [f. 19r]} Remedio contra esta door do sobreoso¹³²⁹.

1215

<42.2> Atal cura faras a esta door que chaman espulla ou sobreoso¹³³⁰: queima¹³³¹ aquel lugar con ferro ao longo e ao traves¹³³², e faras as queimaduras espesas convinivelmente como vires que mester faz, <42.3> e curarás estas queimaduras como suso dito é¹³³³.

<42.4> E nota [que]¹³³⁴, como o fogo seja o pustrumeiro remedio de todaslas meeziñas do cavalo, sempre as lias das queimaduras¹³³⁵ se deven fazer altas¹³³⁶ convinivelmente, que o cavalo non veña outra vez a seer queimado.

1220

[<43.0> Item. Do sobreoso]¹³³⁷

<43.1> Item. Fazense ainda moitos sobreosos e desvariados nas coixas do cavalo que véen por desvariados¹³³⁸ cajoos e aas vezes do couce doutra besta e ás vezes ferindose en algũu lugar duro, que¹³³⁹ non empeecen tanto ao cavalo aas vezes como o desfean¹³⁴⁰, <43.2> e non tan solamente [se fazem]¹³⁴¹ enas coixas como en outros moitos ossos do corpo do cavalo por cajon. E por a maior parte esta door do sobreoso se começa¹³⁴² en inchaço.

1225

1209 carregamento] corregem¹⁰ 1217 queima] queimar 1224 moitos] mottos, *aínda que a lectura non é clara*

1230 <43.3> Item. Remedio contra a door do sobreoso.

<43.4> Como se começa a fazer o sobreoso de calo da carne¹³⁴³ por razon do osso que foi ferido, quando aquel calo vires nas coixas do cavalo, acorrerlle ás¹³⁴⁴ logo en esta guisa: <43.5> primeiramente raerás logo aquel calo; <43.6>¹³⁴⁵ dis i toma alosna que seja tenra¹³⁴⁶ e alfavega de covra¹³⁴⁷ e
1235 o apeo e o gigante¹³⁴⁸, e pisa todo desuu con exulla de porco¹³⁴⁹ e cozeo moi ben; e, pois que todo for coito, pono como emprasto caente, qual vires que o poderá sofrer, sobre aquel calo ou inchaço¹³⁵⁰ e legao moi ben. <43.7> Nota: sabe que este amolentamento¹³⁵¹ val moito para todoslos inchaços das coixas do cavalo que véen de ferida algũa.

1240 <43.8> Para desfazer aquel calo val moito o malvisco¹³⁵² e a raiz do lilio¹³⁵³ e a raiz do teixo barvasco¹³⁵⁴, pisado todo con exulla de porco¹³⁵⁵ e coito desũu e posto como emprasto con ùa peça de pano¹³⁵⁶, e renovar amiude ese emprasto duas ou tres veces no dia¹³⁵⁷.

1245 <43.9> Para esto val moito a cebola¹³⁵⁸ asada con miucas que nacen na terra¹³⁵⁹ e o ovo (*sic*)¹³⁶⁰ anaçado con azeite e asado¹³⁶¹ ata que espese, e poerlle esto caente todo como emprasto duas ou tres veces enno dia.

<43.10> E valen estes¹³⁶² emprastos aa calosidade¹³⁶³ se for rezente, mais, se for vella e dura, dévese reer, como ja dixe¹³⁶⁴; con ùa¹³⁶⁵ lanceta escarvena¹³⁶⁶ meudamente¹³⁶⁷ para del sair todavia sangue. <43.11> Depois ponlle encima sal e sarro de cuba¹³⁶⁸, tanto de ùu¹³⁶⁹ como doutro, mundo¹³⁷⁰ ensembra, ben mundo, e apertao ben con peça de pano e leix[a]o estar liado por tres dias. <43.12> Depois deslegao e unta aquel lugar con ma[n]teiga [ou] untura¹³⁷¹.

1250 <43.13> Para esto val o ovo torrado¹³⁷² ata que se faça duro, e depois tollelle¹³⁷³ a casca e faz tal como bolo¹³⁷⁴ e pono encima caente¹³⁷⁵, pero
1255 nembrat[e]¹³⁷⁶ que ante seja reido o calo como dito é¹³⁷⁷, <43.14> e renova[r]ll'ás¹³⁷⁸ este ovo duas veces no dia {f. 20v [f. 19v]}, e máis se vires que é mester¹³⁷⁹.

1260 <43.15> Para esto val emprasto feito d'esterco de cabras¹³⁸⁰ e de fariña d'orjo e de greda, que é gales¹³⁸¹, amasado todo con vinagre, e poerllo encima¹³⁸².

1231 de calo da carne] da caïne de calo 1234 tenra] trīa 1235 o apeo e] oaapeo et | et 1241 do teixo barvasco] do teixo | et o baruasco 1247 calosidade] callonosydade 1248 escarvena] escaruarena 1255 nembrate] nēbret 1259 greda] gerda

<43.16> E, se por ventura esta calosidade non se desfezer por estes¹³⁸³ emprastos e se tornar en sobreosso¹³⁸⁴, queimena con queimaduras conveniveles¹³⁸⁵, que é o pustrumeiro remedio, como dito é¹³⁸⁵.

<44.0> [44] Remedio para a encaçada¹³⁸⁷.

<44.1> Fazese por cajon¹³⁸⁸ ao cavalo outra door no nerveo meestre que vén 1265
das coixas adeante¹³⁸⁹, a que dizen encaçada. E esto vén quando o cavalo
corre ou anda teso¹³⁹⁰, se fere cono pee a mão adeante¹³⁹¹ nos travadoiros e
tange¹³⁹² aquel nerveo que dece da coixa, asáñas'ende¹³⁹³ o nervo e incha, e
manqueja ende o cavalo.

<44.2> Remedio para a door a que chaman encaçada. 1270

<44.3> Porque da encaçada incha o nervo, deven a sangar¹³⁹⁴ o cavalo na
vêa que soen a [sangrar] sobrelo¹³⁹⁵ geollo de dentro¹³⁹⁶, por se livraren os omores
que logo corren ao lugar da door.

<44.4> Des i faze emprasto molificativo¹³⁹⁷ que val moito contra o
sañamento¹³⁹⁸ dos nerveos; <44.5> filla o *fenum grecum*, que quer dizer alforva¹³⁹⁹, e 1275
a liñaça¹⁴⁰⁰ e *esquilla*, que quer dizer cebola alvarrãa¹⁴⁰¹, e termentina, que semella
algedran¹⁴⁰², e a reiz do malv[i]sco¹⁴⁰³, tanto de ùu como doutro por igualdade, e
pisa moi ben todo con exulla vedra¹⁴⁰⁴ de porco e faz ende ùa masa e coze todo
con viño¹⁴⁰⁵, meixeo ameude ata que se coza ben; <44.6> depois ponllo caente,
qual vires que o poderá sofrer¹⁴⁰⁶, en pano de liño¹⁴⁰⁷ ao longo do nerveo que é 1280
inchado e legao moi ben; e esto lle mudarás duas veces no día.

<44.7> Para esto val a cebola assada pisada con miucas da terra¹⁴⁰⁸ e con as
lesmez¹⁴⁰⁹ e con manteiga retuda, desuu todo amasado e coito e meixudo todo ata
que se torne espeso como ingüento, <44.8> e raer o nerveo ao longo e untalo
todo tres veces no día deste ungüento. 1285

<44.9> E, se a encaçada for vella, sangrao na vêa que jaz ontre a juntura e
o pee no travadoiro e a de lado de dentro ou de fóra¹⁴¹⁰, e ponlle depois
as ditas meeziñas, que ja desuso dixen¹⁴¹¹.

1266 adeante] ade dent° 1267 corre ou anda] corre ou | ou anda; adeante] ade dent° 1268 tange]
tanger 1274 Des i] desy | desy 1275 sañamento] sangram^{to}; o *fenum grecum*] ofenū q̄ | et o gretū
1288 as ditas meeziñas] as dtas as dtas meezjnas co s final de meezjnas corr. sobre outra letra,
probablemente un a

<44.10> E usando por algũos dias destas meziñas, se non prestaren á encaḷadura toda moi ben, poraslle emprasto¹⁴¹² feito de poo ruvio e¹⁴¹³ de fariña triga amasada con craras d'ovos¹⁴¹⁴, <44.11> e lial·lo¹⁴¹⁵ ás moi ben ao longo do nerveo da parte da encaḷadura e teña este emprasto por nove dias; <44.12> depois tollerl'ás este emprasto mollando arredor con agoa caente e untarás o nervo con untura¹⁴¹⁶.

<44.13> E, se esto non prestar, queima o cavalo como dito é¹⁴¹⁷.

<45.0> [45] Item. *De gallis*, que chaman ovas¹⁴¹⁸.

<45.1> Fazense¹⁴¹⁹ ainda arredor das ju[n]toiras¹⁴²⁰ das coixas a par dos pees do cavalo *gallas*, que chaman ovas, <45.2> e, pero que veñan naturalmente, como ja dixen¹⁴²¹, moitas veces {f. 21r [f. 20r]} véen de fóra da natura¹⁴²², asi como do¹⁴²³ fumo do esterco do estrabo quando o cavalo¹⁴²⁴ vén de fóra mollado e o paran¹⁴²⁵ na estada¹⁴²⁶ e o fumo do estrabo desolvelle os homores¹⁴²⁷ e fazeos decer a fondo¹⁴²⁸, de que se fazen ovas. <45.3> E ar¹⁴²⁹ aven quando o cavalo [é]¹⁴³⁰ novo e o corren ou traballan con el moito, que fica cansado.

<45.4> Item. Remedio contra a door das ovas.

<45.5> Algũos usaro[n] a curar¹⁴³¹ das ovas en esta guisa: fendian con lanceta aquel lugar¹⁴³² que era inchado como vixiga e tiravan aquel inchaço ou vixiga conas uñas¹⁴³³ para fóra, ou rompian o coiro ao longo¹⁴³⁴ e lançavan dentro rosalgar que desfazian aquelas vixigas¹⁴³⁵.

<45.6> Aprendi que de tal cura como esta renovan¹⁴³⁶ as ovas outra vez por razon dos homores que decian [a] aquel lugar, pois que era asi chagado e non se curavan ben; <45.7> demais aquel lugar é moi perigoso para tallaren, porque é na juntura das coixas e nervoso¹⁴³⁷, d'arterias e de vëas entricado; e por én devesse cavidar de o fender nen tallar en nẽua maneira.

<45.8> Mais é mellor e máis sã¹⁴³⁸ que o cavalo que ten ovas que o paren [en]¹⁴³⁹ agoa fria na vea u correr máis tesa ata os gẽollos¹⁴⁴⁰ e teñano¹⁴⁴¹ i ùa gran peça á mañãa e á noite, e esto por algũos¹⁴⁴² dias ata que se desfazan e menguen as ovas porlo apretamento d'agoa fria e tesa.

1289 se non] senõ senõ 1290 poraslle] et porras lle 1300 cavalo] Caualla 1301 estada] estrada 1312 porque é na juntura] por q̄ he por na juntura; nervoso] nernoso | et hoso 1315 paren en agoa] parẽ agoa; u] hũu

<45.9> Depois queimen¹⁴⁴³ ao longo e ao traveso arredor das juntas as ovas con verga convinivemente¹⁴⁴⁴, des i curarás das queimaduras como dito é¹⁴⁴⁵.

<45.10> Asi¹⁴⁴⁶ minguarán as ovas e non poderán adeante crecer. 1320

<46.0> [46] Item. *De grapis*, que chaman¹⁴⁴⁷ danamento das juntas¹⁴⁴⁸.

<46.1> Fazense grapas nas juntas dos pees [...] ¹⁴⁴⁹ que chaman danamento das juntas.

[...] ¹⁴⁵⁰

<46.3> E tal¹⁴⁵¹ cura faras contra esta door: <46.4> primeiramente faras pelar¹⁴⁵² todoslos cabelos das juntas do cavalo que ende for doente. <46.5> ¹⁴⁵³ E para os fazer pelar filla tres partes de cal viva e a quarta parte d'azernefe¹⁴⁵⁴, e moe todo, meixeo¹⁴⁵⁵ en agoa fervente e cozeo tanto que, se lle meteren a pena da galiña¹⁴⁵⁶, que a pele. <46.6> E de tal decauçon, caente quanto o cavalo poder sofrer, untarás a junta danada e asi leixa teer i aquela decauçon¹⁴⁵⁷ arredor da junta ata que se dela pelen ligeiramente os cabelos. 1325

<46.7> Depois laven con agoa caente a door e a junta para caeren¹⁴⁵⁸ ende os cabelos. <46.8> E, os ca[be]los¹⁴⁵⁹ asi tirados, coze malvas e os farelos¹⁴⁶⁰ con sevo de carneiro¹⁴⁶¹ en agoa, e daquel caldo lava a[s] juntas¹⁴⁶² danadas, e ponlle encima como emprasto a sustança que ende ficar e lia[a] con ùu pano e con corda¹⁴⁶³ e teñaa¹⁴⁶⁴ de dia e de noite¹⁴⁶⁵. 1330

<46.9> Depois untarás as danaduras con ungüento de sevo de carneiro e de cera¹⁴⁶⁶ e de goma¹⁴⁶⁷ {f. 21v [f. 20v]}, tanto de ùu como doutro, coito todo ensembra, con pena de galiña¹⁴⁶⁸, duas [vezes]¹⁴⁶⁹ no dia lavandoas ante as danaduras con viño forte caente¹⁴⁷⁰ e, elas ixutas¹⁴⁷¹, depois untallas do dito ungüento ata que as danaduras desta door sejan soldadas, <46.10> gardandoo non se tanga d'agoa nen¹⁴⁷² do estrabo¹⁴⁷³. 1335

<46.11> E, soldadas as chagas como dixe¹⁴⁷⁴, leguen con corda¹⁴⁷⁵ a vea mestra da coixa¹⁴⁷⁶ e sangrenno adedentro, como é contiudo no capitulo que dizen¹⁴⁷⁷ *espavanus*¹⁴⁷⁸. <46.12> E, livrando ende conviniv[e]lmente¹⁴⁷⁹ o sangue, 1340

1325 pelar] pellas 1329 leixa] leixe *aínda que a lectura da vogal final non é clara: cfr. DF7 (19, l. 14), lleixe; Pens. (133, l. 26), lleixo* 1334 liaa] lija 1336 as danaduras] as | as danaduras; ungüento] vingento 1337 goma] gema 1339 forte] feruent 1344 *espavanus*] espauanes

1345 que[i]marás de moitas queimaduras convinivilis¹⁴⁸⁰ a dita danadura, asi como ja desuso dito ei¹⁴⁸¹.

<46.13> Pero dev[e]s saber que tal enfermidade das grapas que adur se poden ben curar nen perfectamente.

<47.0> [47] Item. *De crepatis*, que chaman¹⁴⁸² gretas¹⁴⁸³.

1350 <47.1> Fazense¹⁴⁸⁴ ainda enfermidades ontre as junturas das coixas¹⁴⁸⁵ e as uñas¹⁴⁸⁶ que rompen o coiro e a carne a maneira de sarna e tragen caentura, a que dizen gretas. <47.2> E gérase quando a besta meten mollada no estrabo caente ante que a exuguen¹⁴⁸⁷.

<47.3> Item. Remedio contra as gretas.

1355 <47.4> A door das gretas dévese curar como a door sobredita das grapas, salvo que [a vëa]¹⁴⁸⁸ se non deve a liar¹⁴⁸⁹ nen queimar¹⁴⁹⁰, seno[n]¹⁴⁹¹, tirado[s] os cabelos¹⁴⁹², usar do dito ungüento, que é mar[a]villosos¹⁴⁹³ para as gretas: toma fulugen¹⁴⁹⁴ e tres partes d'azinllev[r]e¹⁴⁹⁵ e outras tres d'ouropimente¹⁴⁹⁶ e pouca de cal viva, e de mel craro tanto como todo esto¹⁴⁹⁷, e amasa¹⁴⁹⁸ todo ata que se torne
1360 espeso como ungüento. <47.5> E lava as gretas con viño caente e exuga[a]s¹⁴⁹⁹ ben, e depois ponlle deste ungüento ùu pouco caente duas veces no dia e garda sempre o cavalo que o¹⁵⁰⁰ non tanga¹⁵⁰¹ naquel lugar agoa nen¹⁵⁰² estrabo¹⁵⁰³.

<47.6>¹⁵⁰⁴ Pero sabe¹⁵⁰⁵ que lle valerá moito d'estar mañña e noite na agoa do mar, exugalo depois e untalo do dito ungüento¹⁵⁰⁶, que val moito contra as gretas,
1365 ca as estreita e solda moi ben.

<47.7> E val ainda para esto o citrangelo¹⁵⁰⁷ posto encima (*sic*)¹⁵⁰⁸ ata que se cunsuma esfregado.

<47.8> E nota que o dito ingüento da felugen e do azillav[r]e e do ouropimente estrange¹⁵⁰⁹ e solda mar[a]villosamente as gretas.

1362 tanga] talga; naquel] naq^ul 1366 citrangelo] Ctrā | gulo (?) (cfr. Carangulo en DF7: 20, l. 19 e Pens.: 135, l. 23)

<48.0> [48] Item. *De estortil[i]atura*, que quer dizer ensartilladura¹⁵¹⁰. 1370

<48.1> Aven ás veces ainda ao cavalo que se sente na juntura da pustrumeira parte da coixa, que é nos noos de sobrelos travadoiros¹⁵¹¹. <48.2> E esto vén de ferida que o cavalo dá cono pee en algũ lugar duro ou d'escorregamento de pee, que escorrega no correr ou no andar, ou se puxa o pee en vago¹⁵¹². <48.3> E, porque aquel lugar é dilicado e nervos[o]¹⁵¹³ e d'arterias entricado por razon das 1375 junturas dos osos, o cavalo a que vén esta door manqueja no andar, e cham[an]lle ensartilladura {f. 22r [f. 21r]}¹⁵¹⁴.

<48.4> Item. Remedio contra a ensartilladura.

<48.5> Tal cura faras á ensartilladura: fage cozer os farelos ou sementes do trigo¹⁵¹⁵ en vinagre forte e mete con esto ũa peça de sevo¹⁵¹⁶, e mete todo ata que 1380 espese fervendo ao fogo, e depois pon[o]¹⁵¹⁷ caente, qual o poder sofrer, sobrela juntura insartillada e legao con ũu pano. <48.6> E esto lle renoven duas veces no dia.

<48.7> E, se inchar o lugar porlo asañoamento dos nervos, fage emprasto da alforva¹⁵¹⁸ e da semente *linei*¹⁵¹⁹ e da cebola alvarrãa¹⁵²⁰ e das outras coussas que 1385 son contiudas no capitulo ante deste¹⁵²¹, e pono sobrela juntura que é doente.

<48.8> E, se por razon do ensartillamento se mover osso do seu lugar, alça o outro pee que for são do cavalo¹⁵²² e legallo no rabo o mellor que poderes; e pois trage o cavalo porla renda¹⁵²³ mansamente por algũa ereita¹⁵²⁴ subindo para suso e por esto¹⁵²⁵ o osso que andar [solto]¹⁵²⁶ vólvese a seu lugar asi como conven. 1390 <48.9> Mais, ante que esto façan, deven poer ante no lugar doente emprastos molificativos como ja dixe¹⁵²⁷.

<48.10>¹⁵²⁸ Pero aven ás veces que na juntura assi se desjunta¹⁵²⁹ ũu osso doutro que adur ou nunca se pode ben juntar, e deste desjuntamento vén inchaço duro a que deven acorrer con coituras ou con fogo, que é pustrumeiro remedio. 1395

1375 aquel] aq^ol 1376-1377 o cavalo a que vén esta door manqueja no andar, e chamanlle ensartilladura] o Cauallo aq̃ uẽ esta door chamlle en sartiladura || fillo daso dosalgeiro || Et mãqueia no andar 1387 ensartillamento] ensartam^{to} sartillam^{to} 1392 dixe] dix con o enriba do x

<49.0> [49] Remedio contra o inchaço das coixas¹⁵³⁰.

1400 <49.1> Às vezes acaece que todaslas coixas do cavalo¹⁵³¹ se inchan por razon de sobegedõe dos homores que para i decen, e esto soese fazer quando o cavalo come ervas tenras e os omores enton movense porlo corpo del e decen às coixas e fazennas inchar, do qual inchaço se faz o cavalo priguiçoso e pesado¹⁵³² na parte pustrumeira, que son as pernas.

<49.2> Item. Remedio contra o inchaço das coixas.

1405 <49.3> Lega primeiramente na coixa do cavalo que for inchada aquela vea que chaman mestra e sangrao en esa vëa¹⁵³³ e, tirando ende o sangue asi como conven, fage emprasto da greda alva, amasada con vinagre forte e con pouco de sal ben mudo¹⁵³⁴. <49.4> E deste emprasto cobre todo o inchaço da coixa e ponllo duas vezes no dia.

1410 <49.5> Para esto val moito o esterco das cabras e outro tanto da fariña do orjo, amasado todo con vinagre forte¹⁵³⁵, e deste emprasto cubre toda a {f. 22v [f. 21v]} coixa inchada e renovalle este emprasto duas vezes no dia.

<49.6> Para esto val reer o lugar inchado e cercal-lo de semesugas para livrar ende o sangue que i ha para seir fóra [os homores]¹⁵³⁶.

<49.7> E, se por estas cousas todas non desinchar¹⁵³⁷, poñalle coituras de fogo e curenas asi como ja dixe¹⁵³⁸.

1415 <50.0> [50] Item. D'espina ou estrepe que entra na mão ou no pee do cavalo ou allur¹⁵³⁹.

1420 <50.1> Contece aas vezes que por cajon nas junturas ou nos geollos¹⁵⁴⁰ ou nos pees ou en outra parte do cavalo entra¹⁵⁴¹ espina ou estrepe ou escadea de madeiro¹⁵⁴² e fica ontre¹⁵⁴³ a carne en algũa maneira; daquela chaga incha todo arredor e às vezes toda a coixa, moormente se a espina ou a escadea tangen¹⁵⁴⁴ algũu nervo, que faz o cavalo çopegar.

1410 toda a coixa] toda a || a coyxa

<50.2> Remedio para tirar a espiña ou estrepe.

<50.3> Dévese primeiramente raer toda [a] chaga d'arredor e toma depois tres cabeças de lagartixas; pisadas ja quanto¹⁵⁴⁵, legaas sobrela chaga¹⁵⁴⁶.

<50.4> Para esto val as reizes das canaveas¹⁵⁴⁷ e as reizes da ervatu¹⁵⁴⁸ 1425
pisadas e postas pisadas sobrela chaga¹⁵⁴⁹.

<50.5> Para esto val as lesmez pisadas e amasadas con manteiga e depois coitas, pero¹⁵⁵⁰, depois desto, postas as sobreditas ameude renovadas, tiran para fóra maravillosamente, donde quer que jascan, a espiña ou o estrepe. <50.6> E, tirada a espiña ou estrepe, curen da chaga con crara d'ovo e con outras coussas 1430
que soldan¹⁵⁵¹, asi como nos ditos capitulos é dito e contiudo¹⁵⁵².

<50.7> E, se ficar algũa escadêa (*sic*)¹⁵⁵³ desto nas coixas que non seisen fóra, faze¹⁵⁵⁴ emprasto da alosna e da alfavega de¹⁵⁵⁵ covra e de¹⁵⁵⁶ gigante, pisado todo esto con exulla vedra de porco e amasado con fariña de trigo e con pouco de mel e coito ao fogo en ùu testo¹⁵⁵⁷ e pois posto caente sobr[e]lo lugar, e legallo 1435
moi ben e leix[a]llo¹⁵⁵⁸ i seer por algũu tempo e depois preme ben aquele lugar e sairá ende quequer que¹⁵⁵⁹ de dentro ficou.

<50.8> E sabuda cousa é que, a todo asañamento e inchaço mole e rezente que se faz fóra de natura e de ferida nas coixas e nos geollos ou nas ju[n]turas, asaz lle val este emprasto molificativo d'alosna e da alfavega e das ditas 1440
coussas, como dito é¹⁵⁶⁰, posto e renovado ameude sobrelo inchaço.

<51.0> [51] *De furma*, que é door de que se gera o sobreosso¹⁵⁶¹.

<51.1> *Furma* é enfermidade que se gera nas junturas do pee e a uña e propriamente sobrela coroa do pee¹⁵⁶², e coméçase en inchaço ou en calosidade [de] {f. 23r [f. 22r]} carne¹⁵⁶³ sobrelo pee. <51.2> E esto se vén de ferida en algũu 1445
lugar¹⁵⁶⁴ e soe por moitas veces acaecer por razon da maa estada¹⁵⁶⁵ que o cavalo ha. <51.3> E no começo¹⁵⁶⁶ desta door, en quanto é nova, develle acorrer, ca, se envellecer, fazese sobreosso duro que se estende porla corõa do pee¹⁵⁶⁷ e embargará moito a besta, que no[n] pode andar asi.

1424 ja quanto] ia q^onto ia q^oto 1433 alosna] alosona 1439 ferida] *parece escrito* fenda; nos geollos] nos jo geollos 1440 junturas] jututuras ou jututuras 1444 coroa] õrea 1447 no começo] nõ co | meça 1449 andar asi] andar asy a trage mal

1450 <51.4> Remedio contra esta door a que dizen *furma*¹⁵⁶⁸.

<51.5> Se esta door for nova ou vella¹⁵⁶⁹, tal cura lle faras en todo como che ja dixes e ensinei enno capitulo dos sobreossos¹⁵⁷⁰.

1455 <51.6> E sabe que tal enfermidade embarga moito o andar á besta e ll'ê moi nojosa door, porque o logar¹⁵⁷¹ u se gera e cria é nervosso e cheo de vëas e d'arterias e de cada lado entricado.

<52.0> [52] *De magna crepacia*, que chaman¹⁵⁷² seda que se faz en traveso¹⁵⁷³.

<52.1> Fazese ao cavalo ña gran quebradura como seda longa e en traveso ontre a carne viva e a uña¹⁵⁷⁴. E esto vén porlo cajon das outras como ja contei¹⁵⁷⁵.

1460 <52.2> E moito máis dana ao cavalo que neña das outras, porque se faz en traves e fende a carne en traveso, a carne que se junta aas uñas, e dánase e é apremuda¹⁵⁷⁶ das [uñas]¹⁵⁷⁷.

<52.3> Remedio contra a gran quebradura.

1465 <52.4> A esta door acorrerás en esta guisa: porque se non pode curar por engüentos nen por outras cousas que ben sejan¹⁵⁷⁸, por én mester é de a queimaren con ferro redondo caent[e] naquel lugar u se começa¹⁵⁷⁹, que por razon do fogo a quebradura travesa non poderá máis crecer.

<53.0> [53] D[o] quebranto¹⁵⁸⁰ que chaman¹⁵⁸¹ ca[n]cer¹⁵⁸².

1470 <53.1> Fazese outra enfermidade arredor das junturas e o pee nos travadouros¹⁵⁸³, e aas veces se geera en outro lugar do corpo. <53.2> E vén quando se fere o cavalo en algũu lugar, por negligencia non pensan da ferida e non leixan de cavalgar en el por én e anda amiude por agoa e por lamas e por outras cajões; <53.3> envellecendo a ferida e usando destas cousas, fazese en el cancer.

1457 gran quebradura] grã ere qebradura; traveso] traueso, *precedido dun f que parece tachado ou ben escrito como se fose a abreviatura de ser* (cfr. DF8: 95, l. 28) 1464 nen] nõ 1465 naquel] na q^ol 1467 quebranto] q^onto

<53.4> Remedio contra o cancer.

<53.5>¹⁵⁸⁴ Toma do çumo dos colloos das abroteas¹⁵⁸⁵ e sete dramas de cal viva e d'ouropimente¹⁵⁸⁶ en poo quatro dramas, e amasa todo en ũu e cozeo en ola nova¹⁵⁸⁷ ben cuberta de ũu testo que no[n] posa ende sair bafo¹⁵⁸⁸ nen fumo, e ferverá tanto ao fogo ata que se volverá todo en poo. 1475

<53.6> E daquel poo pon duas veces asaz no dia no lugar do cancer ata que moira¹⁵⁸⁹, mais lava ante a chaga con vinagre forte e exugao e, depois que for exuto, lançalle aquel poo. <53.7> E, pois que o cancer for morto, curarás da chaga cona crara do¹⁵⁹⁰ ovo e conas outras meeziñas que che suso ensinei¹⁵⁹¹. <53.8> E sinal é que morre o ca[n]cer quando a chaga u el é incha darredor. 1480

{f. 23v [f. 22v]} <53.9>¹⁵⁹² Para esto val o esterco do¹⁵⁹³ home mesturado con outro tanto de sarro de cuba¹⁵⁹⁴ queimado dessũu e tornado en poo. 1485

<53.10> Para esto val o tartaro con sal mudo queimado desũu e tornado en poo e poerllo.

<53.11> E outra¹⁵⁹⁵ cousa é ainda mellor para matar o ca[n]cer, conven a sab[e]r: o allo¹⁵⁹⁶ ben pisado cono dito poo¹⁵⁹⁷ e con piritro mudo, que é azeche¹⁵⁹⁸, e tornado todo en poo, mesturado con exulla vella de porco¹⁵⁹⁹, e poer esto 1490 sobrelo cancer duas veces no dia, e lial-lo e apertal-lo ben e fazer esto ata que moira o ca[n]cer, <53.12> e depois façase do poo (*sic*) asi como ja dixen¹⁶⁰⁰.

<53.13> E nota que o poo dos collos das abroteas val máis que todoslos outros, e dos ditos poos deven usar¹⁶⁰¹ nos lugares nervossos e intrincados de veas e d'arterias, porque se deven¹⁶⁰² cavidar de fazer en taes lugares 1495 talladuras nen queimaduras a neua guisa. <53.14> Pero non é dovida que ennos carnosos se deven fazer talladuras e queimaduras¹⁶⁰³ como comprir, ca máis ligeiramente se pode curar o cancer por elas que porlos ditos poos nos lugares carnosos.

<54.0> [54] De fistola¹⁶⁰⁴. 1500

<54.1> Aas veces aven¹⁶⁰⁵ que na chaga vella se faz ũa enfermidade que de dentro roe e cava as carnes na chaga ata os ossos, porque non foi ben curada¹⁶⁰⁶.

1482 ensinei] enſínarey 1495 se deven] sse nõ deuẽ 1501 aven] 9uẽ 1502 porque non] por q̄ po nõ

<54.2> E aas vezes se faz do cancer que non é ben curado, que por esta razon ligeiramente se volve en fistola.

1505 <54.3> Remedio contra a fistola.

<54.4> Se a chaga vella ou cancer foron mal curados e por antigüidade¹⁶⁰⁷ se tornaron fistola, soelle a acorrer aas vezes cono poo dos colloos das abroteas mesturandolle tanto de cal viva como d'ouropimente por seer máis forte¹⁶⁰⁸.

1510 <54.5> Outro poo a i¹⁶⁰⁹ máis forte para matar a fistola: <54.6> filla cal viva e outro tanto d'ouropimente e faze ende poo e filla o çumo dos allos e das cebolas e do engu, que semella sebugo¹⁶¹⁰, tanto de ñu como doutro, e toma do mel craro¹⁶¹¹ e do vinagre forte, tanto dest[e]s ambos como dos ditos çumos, e con esto todo amasa o dito poo e fageo ferver meixendoo con coller ata que se faça ungüento. <54.7> E daquel ungüento mete asaz na chaga duas vezes no dia¹⁶¹², legao i, se
1515 vires que mester é, e, ante que o poñas, lava a chaga con vinagre forte.

<54.8> Para esto val ouropimente¹⁶¹³ e azillavre¹⁶¹⁴ e cal viva, tanto de ñu como doutro, e fazedo poo e amasadeo¹⁶¹⁵ con çumo de piretro, que quer dizer azeche, e d'atramento¹⁶¹⁶ {f. 24r [f. 23r]} e con mel craro¹⁶¹⁷ e con vinagre forte, tanto de ñu como doutro, e coze todo desñu e meixendoo con coller ata que se
1520 faça ungüento¹⁶¹⁸; <54.9> daquel poras na chaga¹⁶¹⁹ duas vezes no dia como che ensinei¹⁶²⁰ lava[n]do¹⁶²¹ ante con vinagre forte.

<54.10> M[a]is o que máis forte é de todos est[e]s¹⁶²² [é]¹⁶²³ o poo do rosalgar¹⁶²⁴ amasado con seiva d'ome¹⁶²⁵ e metudo temperadamente na chaga.

1525 <54.11> E nota que sinal é do morrimento da fistola inchar a chaga darredor, arruvecer de dentro.

<54.12> E, morta a fistola, deven a curar da chaga asi como doutras chagas, como dito é¹⁶²⁶.

<54.13> E, se se criar¹⁶²⁷ fistola nos lugares carnosos, façanlle én como é conteudo nas curas do ca[n]cer¹⁶²⁸.

<56.0>¹⁶²⁹ [56] [...] ¹⁶³⁰

1503 do cancer] do cãçer do cãçer 1518 d'atramento] datrôe (?) 1521 ensinei] eñ synarey; lavandoa] llauadão 1526 a fistola] a fistollo

<56.1>¹⁶³¹ Avendo trautado¹⁶³² das enfermidades e dos remedios das coixas e 1530
das pernas do cavalo por todo o corpo, digamos dos danamentos das uñas¹⁶³³.

<56.2> Primeiramente digamos da seda¹⁶³⁴ que se i faz nos pees do cavalo
que fende a uña¹⁶³⁵ por meio¹⁶³⁶ de dentro ata o tovillo¹⁶³⁷ e aas vezes a de lado;
<56.3> a fendedura, a qual se começa¹⁶³⁸ da corôa do pee¹⁶³⁹ e vai por longo¹⁶⁴⁰ da
uña ata a cima¹⁶⁴¹, deita aas vezes sangue puro¹⁶⁴² porla fendedura. 1535
<56.4> E esto vén do danamento do¹⁶⁴³ tovillo que ha dentro na uña, como a dita
enfermidade aja começo e cabeça do tovillo. <56.5> E aas vezes aven que dana¹⁶⁴⁴
o tuelo, seendo o cavalo novo, feri[n]do¹⁶⁴⁵ en lugar duro a uña que é tenra, dánase
o tuelo que é tenro, <56.6> da qual¹⁶⁴⁶ door o cavalo se sente e manqueja ende
quando en el cavalgan, <56.7> e chamanlle seda segon 1540
a obra que faz¹⁶⁴⁷.

<56.8> Remedio contra a door da seda.

<56.9> Aa qual¹⁶⁴⁸ door faras tal cura: alimpa a uña ata sas reizes¹⁶⁴⁹ contra
o tovelo d'apar de a corôa¹⁶⁵⁰ do pee ontre o vivo¹⁶⁵¹ e a uña morta con puxavante 1545
ou con grosa¹⁶⁵² ata que comece a deitar sangue. <56.10> E depois toma a
coovra¹⁶⁵³ e tallalle o rabo e a cabeça¹⁶⁵⁴, e o al¹⁶⁵⁵ que ficar desfaz en peças miudas
e cozeas¹⁶⁵⁶ en ola chea d'azeit[e]¹⁶⁵⁷, e cozase tanto ata que se desfaçan os
ossos¹⁶⁵⁸, e façase¹⁶⁵⁹ ende ungüento. <56.11> E deste ungüento üu pouco caente
untén as raizes¹⁶⁶⁰ duas vezes no dia¹⁶⁶¹ e usen¹⁶⁶² del ata que s[e] moira a seda e se
torne a uña a seu estado. <56.12>¹⁶⁶³ E o cavalo non coma ervas por neña maneira 1550
nen outra cousa verde.

<56.13> Algũs curan¹⁶⁶⁴ a seda en esta maneira: <56.14> talla¹⁶⁶⁵ prima¹⁶⁶⁶ a
uña ata o vivo da {f. 24v [f. 23v]} uña, como suso dixé¹⁶⁶⁷, e queima as reizes¹⁶⁶⁸
de fondo¹⁶⁶⁹ e matenna[s]¹⁶⁷⁰ cono poo dos colloos das abroteas ou conos outros
poos que matan o cancer¹⁶⁷¹. <56.15> Des ende façan confeiçon¹⁶⁷² do encenço 1555
macho branco¹⁶⁷³ e da almecega¹⁶⁷⁴, tornados en poo e coitos con sevo de carneiro
e con cera¹⁶⁷⁵, tanto de üu como doutro, ata que se faça como ungüento; <56.16> e
poñan¹⁶⁷⁶ deste ungüento no lugar duas vezes no dia ata que seja soldada a carne
e se[ja] mudada¹⁶⁷⁷ a uña.

1532 da seda que se i faz nos pees] da seda q̄ se y faz | Da sede q̄ faz nos pees 1533 uña] hũa p̄te 1534
por longo] p̄ medio 1535 deita] et deita 1544 de] e corr. *posiblemente sobre a*; corôa] corôo 1548
façase] ffaceisse, *mais a lectura da vogal postônica é incerta: cfr. ffaceisse en DF8 (99, l. 1) e ffaceisse en*
Pens. (145, l. 25) 1552 curan] corã 1559 seja mudada] se mudaua

1560 <56.17> E máis, pero¹⁶⁷⁸ eu, ensinado por esprovemento¹⁶⁷⁹, louvo máis¹⁶⁸⁰
para matar a seda o ungüento que se faz da serpente, como dixe suso [e] ensinei¹⁶⁸¹.
<56.18>¹⁶⁸² E nota que, se asaren en espeto de pao¹⁶⁸³ as postas¹⁶⁸⁴ da coovra
grosa e colleren ende a grossêe en algũa cousa¹⁶⁸⁵ e poerena caente, a qual tiraren
de sobr[e]las braças¹⁶⁸⁶, no polmon que tiver o cavalo no espiñaço dela a avondo,
1565 en ùu dia¹⁶⁸⁷ consumirá todo o polmon e o destruirá¹⁶⁸⁸. <56.19> E deven gardar
que non caia daquela grosura en nêũu outro lugar do espiñaço nen d'allur no
cavalo.

<55.0> [55] Remedio contra a dolor¹⁶⁸⁹ que se chama peeira¹⁶⁹⁰.

<55.1> Peeira é enfermidade que se faz ao cavalo¹⁶⁹¹ que non pode andar,
1570 como se fose aguado¹⁶⁹². <55.2> E padece o cavalo esta door aas vezes en ùu pee
e aas vezes en todos¹⁶⁹³, <55.3> e nota que, se vêer a ùu pee e lle logo non
acorreren, verra logo aos outros. <55.4> Esto vén ligeiramente dos maos
humores que ali corren¹⁶⁹⁴, pero ligeiramente vén do uso d'andar por agoa lixosa
ou por estrabo mollado e estar i de noite¹⁶⁹⁵, non seendo ante exuto nen limpo
1575 nen traído asi como ha mester¹⁶⁹⁶. <55.5> E esta door faz danaduras e uçara¹⁶⁹⁷ na
lengoa, e pódese esta door ligeiramente conocer na lengoa danada.

<55.6> Remedio contra esta door da peeira.

<55.7> Q[u]ando o cavalo ouver peeira, devenlle¹⁶⁹⁸ alimpar moi ben as uñas
so as solas¹⁶⁹⁹ do fondo do pee, ata que fique o casco moi sotil, e descobrir¹⁷⁰⁰ os
1580 machos¹⁷⁰¹ ambos para folgar por i ata que cheguen¹⁷⁰² aa uña¹⁷⁰³.

<55.8> Des i sangren¹⁷⁰⁴ ambos machos ou os furar por fondo da ùa e da
outra parte con ferro de ponta fervente¹⁷⁰⁵ para se livrare[n]¹⁷⁰⁶ por i os omores
que i corren, e agarden sempre o cavalo que non meta os pees en agoa nen en
outro lugar mollado e suzeo¹⁷⁰⁷ nen¹⁷⁰⁸ o enfaden a neũa maneira.

1585 <55.9> Depois ponlle papuxas¹⁷⁰⁹ de farelos¹⁷¹⁰ coitas en vinagre e con pouco
de sevo¹⁷¹¹, e sejan¹⁷¹² caentes quaes as¹⁷¹³ poder sofrer, postas en ùa peça de pano
ancho que cerque o pee darredor todo e legueno ben, e esto lle poñan¹⁷¹⁴ duas
{f. 25r [f. 24r]} vezes no dia.

1564 sobrelas braças] sobrllos braços 1565 en] et; o destruirá] adestrũra 1578 devenlle] deuelle
deuẽ lle 1584 e suzeo] desuzẽo

<55.10> E non deve o cavalo comer ervas nen cousa verde, mais coma pouco das outras coussas ata que da infirmitade seja são, porque as ervas e o moito comer acrecentan¹⁷¹⁵ os omores¹⁷¹⁶. 1590

<55.11> E, se o por tal cura gardaren, o cavalo sera livre e são¹⁷¹⁷. E digo que sãará da lingoa sol que da door dos pees seja são.

<57.0> [57] *De superposita*¹⁷¹⁸, que é trilladura de que se geera cançer¹⁷¹⁹.

<57.1> Fazese outra door sobre a corôa do pee, conven a saber, ontre a carne viva e a uña, e rompe i a carne, a qual ro[m]pedura, se for vella, antiga, geerase i cancer; <57.2> e vén esta door quando o cavalo por cajon pon ùu pee sobrelo outro premendo moito. 1595

<57.3>¹⁷²⁰ Aa qual door faras tal cura: tallarás logo con grossa¹⁷²¹ toda a uña [arredor] da chaga¹⁷²² de guisa que a uña non tanga a carne viva¹⁷²³, porque o prememento da uña faz grande embargo¹⁷²⁴ aa carne viva e non leixa soldar a chaga. <57.4> E, pois que for a uña tallada darredor da chaga como dito é, laven¹⁷²⁵ a chaga con vinagre ou con viño caente¹⁷²⁶; <57.5> e des i curese a chaga con soldas¹⁷²⁷ como desuso é cont[i]udo¹⁷²⁸; e garden a chaga d'agoa ata que seja soldada¹⁷²⁹. 1600

<57.6> E, se por ventura, por negligencia ou por maa garda se volver a chaga en ca[n]cer [...], pensen del asi como dixe [...] no capitulo da fistola¹⁷³⁰. 1605

<58.0> [58] Das encravaduras que son de tres maneiras¹⁷³¹.

<58.1> [D]as encravaduras¹⁷³² que se fazen ennos pees e nas uñas do cavalo digamos as maneiras, das quaes primeiramente departamos por dereita¹⁷³³ orden, e son tres. <58.2> E fazese ùa especia d'encravadura que dana en fondo de dentro o tuelo, que chaman amago¹⁷³⁴. [...] ¹⁷³⁵. <58.3> E fazese outra terceira e non dana o tempan¹⁷³⁶ enna uña en niña cousa, mais tange e dana o vivo da uña¹⁷³⁷. <58.4> E por esta razon a primeira [e]specia, que de fundo¹⁷³⁸ dana o tempan compridamente, é perigosa¹⁷³⁹, porque o tuelo é ùa tenridõe¹⁷⁴⁰ d'ossos feita en maneira de uña e cria a uña e governaa e tiraa a si¹⁷⁴¹ as reizes da uña toda. 1610

1594 *superposita*] sup porta 1595 conven] 9 9uê, seguindo á primeira abreviatura de con outra letra difícil de interpretar (cfr. DF8: 100, l. 21, (con) conuen; Pens.: 149, n. 1, con conuen) 1601 prememento] pmemem^o 1602 E pois que for] et pois q̄ for et pois q̄ for 1604 contiudo] contudo, aínda que o u é de difícil lectura (cfr. contado en Pens.: 149, l. 13) 1609 encravaduras] eñ calçaduras 1615 perigosa] pygoso; tenridõe] tenridõe, aínda que non é clara a lectura do o (cfr. tenrriidae en DF9: 109, l. 13; tenrriiden en Pens.: 149, l. 22)

<58.5> Remedio contra a encravadura¹⁷⁴² da primeira especia.

<58.6> Se o toelo for moi danado de fondo, desolenlle¹⁷⁴³ a uña en como adeante mostrarei¹⁷⁴⁴.

1620 <58.7> Se for pouco danado, descubran¹⁷⁴⁵ con ferro convinivel¹⁷⁴⁶ a sola da uña tallando a uña arredor da chaga¹⁷⁴⁷ ata que seja descuberta.

<58.8> E, depois que a encravadura for descuberta¹⁷⁴⁸, fañan¹⁷⁴⁹ a sola da uña delgada e sotil especialmente arredor da chaga e raíen¹⁷⁵⁰ de fundo a uña ata que cheguen¹⁷⁵¹ aa chaga e que aja espazo ontre a chaga e a uña e que a uña non prema a chaga nen se chegue a el[a]¹⁷⁵² por se non embargar o soldamento da carne pelo¹⁷⁵³ chegamento da uña nova.

<58.9> E, esto asi feito, enchan a chaga ou danadura d'estopas molladas nas craras dos ovos; dis i¹⁷⁵⁴ curen a chaga con sal mudo e con vinagre {f. 25v [f. 24v]} forte ou con poo de galla ou con [o poo da murta ou do lentisco]¹⁷⁵⁵, como dito é no capitulo d'ante este¹⁷⁵⁶.

<59.0> [59] Da encravadura [d]a¹⁷⁵⁷ segunda especia e remedio¹⁷⁵⁸.

<59.1> Se ao cavalo entra ontre o tuelo, que quer dizer amago, e a uña [a encravadura]¹⁷⁵⁹ que é na segu[n]da especia, que é máis sen perigoo que outra, porque se non dana o tuelo¹⁷⁶⁰ senon adelado, tal cura lle faras: <59.2> primeiramente descubrirás a encravadura de fondo ata o vivo, cavando a uña ao longo e largandoa arredor¹⁷⁶¹ da chaga¹⁷⁶² para se non chegar a uña á chaga, <59.3> e, descuberta a chaga, laven con vinagre a encrava[dura], depois¹⁷⁶³ [enchea]¹⁷⁶⁴ de sal mundo e poña encima estopas molladas en vinagre¹⁷⁶⁵, e leguen o pee danado con ùu pano e cure[n]¹⁷⁶⁶ depois a chaga duas veces no dia asi como ja contei¹⁷⁶⁷.

<59bis.1>¹⁷⁶⁸ Se a encravadura for na terceira [e]specia, que non dana¹⁷⁶⁹ o tuelo mais pasa por meio ontre o vivo e a uña, esto mesmo lle faras en todo como che na segunda especia ensinei¹⁷⁷⁰, <59bis.2> pero que ainda i máis ha sobre¹⁷⁷¹ esto, conven a saber, que, aparelhada¹⁷⁷² e descuberta a encravadura asi como o mestre faz¹⁷⁷³, tallen¹⁷⁷⁴ a uña de fóra ata a danadura do cravo que lixo nen podrêe nêña¹⁷⁷⁵ non posa ficar na chaga por nêña guisa.

1617 encravadura] encañadura **1618** desolenlle] desonlllle **1623** raíen] rayã; ata] a ataã **1634** tuelo] Cauallo **1635** lle faras] lle lle faras **1638** estopas] et stopas, *así en DF9 (110, l. 11) e Pens. (151, l. 8)* **1641** dana] dañe ms., *aínda que a lectura non é clara, pero así en DF9 (110, l. 14), dañe, e Pens. (151, l. 10), dane* **1642** esto] et esto

<59bis.3> E nota que todaslas encravaduras que adedentro non tangen ao tuelo¹⁷⁷⁶ ligeiramente se poden curar se foren limpas e ben apareladas e lles meteren dentro na chaga sevo¹⁷⁷⁷ ou cera ou azeite¹⁷⁷⁸ ou outra cousa grossa <59bis.4>¹⁷⁷⁹ que ante fervan¹⁷⁸⁰ con sal, e con esto asi caente queimaren ben a chaga, e gardena da agoa e de lixo, e garirá¹⁷⁸¹; esto é provado. 1650

<59bis.5> Item. Con sal mudo e con sarro de cuba, que cham[an] tartaro¹⁷⁸², curars'a¹⁷⁸³ a encravadura.

<59bis.6> Item. Val para esto a felugen e o sal e o azeit[e], todo amasado encima posto. 1655

<59bis.7>¹⁷⁸⁴ Item. Val para esto a crara do ovo anaçada co[n] vinagre e con azeite, e posta encima con pano¹⁷⁸⁵ ou con estopas.

<59bis.8> Item. Val para esto o poo da galla e da¹⁷⁸⁶ murta e do lentisco metudo dentro na chaga, lavada a chaga ante con vinagre forte.

<59bis.9> E nota que [a]¹⁷⁸⁷ todaslas danaduras dos pees ou das uñas que aven por cajon de clavo¹⁷⁸⁸ ou d'oso¹⁷⁸⁹ ou de fuste¹⁷⁹⁰ ou doutra coussa qualquer [que]¹⁷⁹¹ entre no vivo da uña, ante que o pee ou a uña tangan¹⁷⁹², para o cataren¹⁷⁹³ como conven devenlle poer farelos ou sementes coitas con sevo de carneiro e con malvas en vinagre ata que sejan todos espessos e, caentes {f. 26r [f. 25r]} quaes os poder sofrer¹⁷⁹⁴, teel·los abafados con pano¹⁷⁹⁵, ben liados des a mañaa ata a noite ou del·la noite ata a mañaa. <59bis.10> E esto asi posto, amansa a door e abre os poros e faz as uñas humidas para se tallaren mellor e máis ligeiramente por u as tallar quiseren. <59bis.11> E deven a gardar¹⁷⁹⁶ a besta que for encravada d[a] agoa e do lixo e de cavalgaren en ela¹⁷⁹⁷, porque lle seera perigoo se a non gardasen. 1660 1665 1670

<60.0> [60] D'encravadura que fumea¹⁷⁹⁸.

<60.1> Aven aas veces, por desensinança¹⁷⁹⁹ do alveiter, que a encravadura non é ben descuberta nen pensada¹⁸⁰⁰ asi como deve, u¹⁸⁰¹ conven que a podrêe da chaga, que fica ençarrada dentro enna¹⁸⁰² uña, faça camiño ontre a uña e a carne viva, rompendo a carne sobrelo pee e facendo¹⁸⁰³ i a chaga por que¹⁸⁰⁴ sae aquela podrêe, <60.2> a qual chaga se deve curar asi como desuso dito é no capitulo da encravadura¹⁸⁰⁵. <60.3> Pero¹⁸⁰⁶ demanden dentro so a sola da uña ata a chaga e, 1675

1648 tuelo] Cauallo 1649 azeite] lleite 1650 e con esto] et cõ et cõ esto 1665 sofrer] sosofrer; teel·los] et teellos 1666 ata a noite] atãa | a Noyte 1675 e facendo] afazendo; por que] p p 1677 so a sola] a so assolla

descuberta moi ben toda ata o vivo, dis i curen da chaga asi como ja dixe das outras encravaduras.

1680 <61.0> [61] Item. *De ficu*¹⁸⁰⁷, que quer dizer figo, ùa carne sobeja que nace so a sola do pee.

<61.1> Contece¹⁸⁰⁸ que se dana o pee so a uña no meio da sola¹⁸⁰⁹, entrando i ferro ou osso ou pedra ou estacon¹⁸¹⁰ ata o tuelo, de que se dana aas vezes moi mal o tuelo; da qual danadura, se se¹⁸¹¹ por negregencia do alveiter non tallar a uña
1685 como ja desuso dixe¹⁸¹², a par da chaga¹⁸¹³ nace do tuelo ùa sobegedüe¹⁸¹⁴ de carne¹⁸¹⁵ que sal fóra porla chaga sobrela sola do pee, a qual¹⁸¹⁶ sobegedüe de carne porlo apremamento¹⁸¹⁷ e porlo apertamento¹⁸¹⁸ da uña se faz sobrela sola do pee en maneira de figo¹⁸¹⁹ e por ende igualmente lle chaman figo.

<61.2> Remedio contra a door do figo.

1690 <61.3> Aa dor do figo faras tal cura: primeiramente tallarás¹⁸²⁰ tanto da uña arredor da chaga que aja espaço convinivel ontre a sola do pee e aquela carne sobeja que chaman figo; <61.4> depois talla o figo ata a cima da sola¹⁸²¹ de que seirá o sangue e, estancado o sangue, pon encima do figo espona do mar¹⁸²² e apretaa¹⁸²³ ben con ùu pano de liño¹⁸²⁴ e legao ben, e non lle tollas esta [e]spona
1695 do mar ata que seja o figo todo comesto e raudo¹⁸²⁵ da uña, e o figo asi raído, cura da chaga que ficar asi como dito é das outras chagas {f. 26v [f. 25v]} dos pees¹⁸²⁶.

<61.5>¹⁸²⁷ E, se falecer a [e]spona que a non posas aver, val moito para se comer o figo o poo dos collões das abroteas, que lle poras, ou os outros poos corrosivos¹⁸²⁸ sobreditos, salvo o rossalgar¹⁸²⁹, que lle non poras porque é moi
1700 forte sen te[m]pera[r]¹⁸³⁰.

<61.6> Gardate¹⁸³¹ de lle poer i queima por nêua maneira¹⁸³², porque porlo fogo, se llo posseres, o toelo, que é tenro¹⁸³³, se poderia secar e danar de tal guisa que se estremaria¹⁸³⁴ del a uña todavia.

<62.0>¹⁸³⁵ [62] *De subatuto*¹⁸³⁶, que quer dizer despeeamento¹⁸³⁷ dos pees.

1680 *ficu*] sica (?), mais cfr. *Pens* (153, l. 14), Destea 1682 Contece] Contença; meio] uíuo 1683 ferro] perigão 1684 por] p p 1685 a par da chaga] apar du achaga 1686 sola] sollo (cfr. *solla en DF9*: 111, l. 32); a qual] aq̃l 1688 en maneira] et maneira 1690 tallarás] tolleras 1693 espona] esponasa 1694 e apretaa] et | et aṗtaa 1699 corrosivos] corrosuíos; o rossalgar] orrossoalgar 1702 guisa] gi'sa (cfr. *giisa en Pens.*: 155, l. 5) 1704 que quer] q̃ q̃ q̃r

<62.1> Acontece ainda que a sola¹⁸³⁸ da uña, que anda so o pee¹⁸³⁹, anda por 1705
tanto tempo desferrada por lugares montossos, duros, pedregossos¹⁸⁴⁰ que se
escome¹⁸⁴¹ e se faz tan sotil porlo grande ussamento que naturalmente non pode
defender o tuelo de dentro assi como deve. <62.2> E porlo apremamento das
pedras e do lugar duro fêrese o tuelo e, ferindose assi o tuelo, fazese ontre el e a
sola ajuntamento de sangue pressado¹⁸⁴² ou d'umores que de costume decen para a 1710
door u quer que jaz.

<62.3> Remedio para esta door do espeeamento¹⁸⁴³.

<62.4> Acorran¹⁸⁴⁴ con esta cura: desolen logo a uña tirandolle o 1715
tempan¹⁸⁴⁵. <62.5> Pero aas vezes conven¹⁸⁴⁶ que toda a uña dessole[n]¹⁸⁴⁷ e aas
vezes a meatade e aas vezes ña parte dela, segun que lle for a danadura grande ou
pequena. <62.6>¹⁸⁴⁸ Para se livraren por i aqueles humores que deceren aa door e
para se o cavalo mellor curar e para vir a uña¹⁸⁴⁹ a seu estado, faras como che
adeante ensinarei enno¹⁸⁵⁰ capitulo seguinte que fala do dessolamento das uñas¹⁸⁵¹.

<63.0> [63] De¹⁸⁵² que chaman estempaduras¹⁸⁵³.

<63.1> Contece aas vezes que o agoamento do cavalo, que por negligencia 1720
non foi curado asi como conviña, dece¹⁸⁵⁴ aos pees porlo movemento dos
humores que para as coixas de costume [decen]¹⁸⁵⁵.

<63.2> Remedio contra as [est]empaaduras¹⁸⁵⁶ que véen do agoamento mal
curado.

[...] ¹⁸⁵⁷

<73.1>¹⁸⁵⁸ {f. 27r [f. 26r]} Cavalo que manqueja detras ou en andando non se 1725
fica senon na punta do pee postrumeiro¹⁸⁵⁹, e sen outro dobramento enderença¹⁸⁶⁰
e alça o pee çopo¹⁸⁶¹ dereitamente, aqeste séntese da juntura que é o noo de
sobrelo travadoiro¹⁸⁶².

[74] <74.0> Do conoçemento das doores do cavalo.

1730 <74.1>¹⁸⁶³ Cavalo¹⁸⁶⁴ que ha a door no corpo¹⁸⁶⁵ dentro continoadamente, ten as orellas frias¹⁸⁶⁶ e os ollos covos¹⁸⁶⁷, é mal enfermo¹⁸⁶⁸.

<74.2>¹⁸⁶⁹ Cavalo que ha door do curaçon¹⁸⁷⁰ e lança os sospiros dos narizes¹⁸⁷¹ e choranlle os ollos ameude, a preto¹⁸⁷² é de morto¹⁸⁷³.

1735 <74.3>¹⁸⁷⁴ Cavalo que ha door d'omores frios como reima¹⁸⁷⁵ ou de verme volativo¹⁸⁷⁶ na cabeça e co[n]tinoadamente lança porlos nares umores asi como agoa grossa e fria como mormos¹⁸⁷⁷, adur escapará¹⁸⁷⁸.

<74.4>¹⁸⁷⁹ Cavalo que ha door d'arregiato¹⁸⁸⁰, que deita porlo sesso¹⁸⁸¹ tanto esterco como agoa, que non lle fica no ventre esterco, que todo lança fôra¹⁸⁸², a pouco tempo morrerá¹⁸⁸³.

1740 <74.5>¹⁸⁸⁴ Cavalo que ha enfermidade que o faz suar¹⁸⁸⁵, cada ùu dos nembros del tremeren e estornuda¹⁸⁸⁶ continoadamente, adur pode escapar que seja saó¹⁸⁸⁷.

<74.6>¹⁸⁸⁸ Cavalo que ha door [da]¹⁸⁸⁹ friura da cabeça¹⁸⁹⁰ e a cabeça e os ollos inchados, e en andando cabeceja cona cabeça que trage pesada e lança aas costas as orellas frias, adur ou nu[n]ca escapará.

1745 <74.7>¹⁸⁹¹ Cavalo que ha door d'estrangollo¹⁸⁹² e con gran careza¹⁸⁹³ e con sôo lança e recebe o aar porlos nares e porla boca¹⁸⁹⁴, e ha todo o gotto inchado e groso¹⁸⁹⁵, adur poderá goarir.

1750 **[explicit]** Esta obra co[m]poso Jurdan Ruvo, cavaleiro de Cal[a]vrea, familiario¹⁸⁹⁶ do emperador do[n] Fradarique¹⁸⁹⁷ Segu[n]do, o qual foi ensinado porlo dito emperador¹⁸⁹⁸ de todaslas coussas sobreditas e foi esprovado na alveitaria¹⁸⁹⁹ dos cavalos en casa do dito emperador con que¹⁹⁰⁰ viveu por gran tempo. Ja acabada é a dita obra¹⁹⁰¹.

1733 morto] mortos 1735 verme volativo] uerme ou uolatiuo 1738 todo lança] todo nō lança
1741 tremeren] teũen; estornuda] as tortoñas (?) 1743 cabeceja] sabedeia 1747 adur] q̄ adur 1748
Calavrea] calureã, co r *posiblemente* corrixido sobre e

{f. 27v [f. 26v]} [*addenda*] Titolo¹⁹⁰² da sangria do cavalo¹⁹⁰³.

Quando quiseses sangar o cavalo, fageo ante escaentar e suar, e depois a
 pouco tempo sangrenno nas vëas en que se deve sangrar, e gardao depois que no 1755
 dia da sangria non beba moito nen coma senon a meatade da cëa que soe a comer
 ou a terça parte, e en outro dia seguinte denlle as duas partes, enno¹⁹⁰⁴ terceiro dia
 denlle entregamente¹⁹⁰⁵ sua cëa.

Deus gracias¹⁹⁰⁶.

u

Capítulo 4
Anotación

1 Como formas derivadas da preposición latina *INTER* o ms. presenta as solucións *antre* (cfr. <3.8>, <7.1>, <7.2>), aínda vixente a nivel dialectal, e *ontre* (cfr. tamén <0.0>(2), <3.12>, <3.72>, <5.5>, <7.2>, <7.3>, <11.1>, <12.1>, <16.2>, <16.9>, <20.15>, <23.6>, <23.16>, <44.9>, <47.1>, <50.1>, <52.1>, <56.9>, <57.1>, <58.8>, <59.1>, <59bis.1>, <60.1>, <61.3>, <62.2>), pero non recolle *entre*, resultado que xa se rexistra desde o século XII. C. Michaëlis de Vasconcellos (*Aj*, s.v. *ontre*) explica a variante *ontre*, de ampla documentación na Idade Media en textos galegos entre os séculos XIII e XV, como analóxica con *contra*; no *DCECH* (II, s.v. *entre* [p. 645, n. 1]) contéplase a posibilidade dun cruce co gótico ou suevo *undar*; en *CrG*, s.v. *ontre*, considérase que no cambio de timbre da vogal puido ter que ver o contacto coa nasal (como sucede coa forma *somana*). En *antre* tense visto o influxo de *ante* (cfr. Williams, 1994⁶: 115). Outras propostas consideran que *ontre*, igual que *antre*, atopan a súa orixe na vacilación da vogal inicial tratada como átona (cfr., p. ex., a explicación ofrecida en Ferreiro, 1995: 360, n. 473; Lorenzo, 1995: 656). Para máis información sobre estas e outras variantes (*intre*, *untre*) do enlace preposicional, vid. Huber (1986: 74), Maia (1986: 860-861), Nunes (1960⁶: 63, 149), así como *Ri*, s.v. *ontre*; *Mig*, s.v., *entre*. Sobre o reparto xeográfico destas formas en Galicia na Idade Media, vid. Álvarez Blanco – Xove (1998: 38-40).

2 Malia non ter repercusións na edición, no ms. lemos, como en Pens. (57, l. 1), *anymalyas*, e non *animalyas*, que é o que se transcribe en DF2 (345, l. 1). As ocorrencias deste vocábulo no texto amosan unha grafía latinizante na representación da lateral palatal por medio do dígrafo *li* (cfr. § II. 3.6, a2). O termo procede, en efecto, do plural (ANĪMĀLIĀ) do neutro ANIMAL –que é precisamente o substantivo que está no texto latino de Ruffo– e ten o significado de ‘animal irracional’, ‘besta’ –como claramente adaptan as traducións francesa e provenzal, nas que aparecen respectivamente os vocábulos *bestes* e *bestias*–, sobre o que cfr. Du Cange, s.v. *animal*. *Animalia* está documentado entre os séculos XIII e XV, aínda que convivindo con numerosas variantes, *animalla* entre elas. Para estas particularidades, vid. *CrG*, s.v. *animalias*, así como as ocorrencias recollidas no *TMILG* para *animalha*, *animalia*. Para a presenza do termo na lexicografía galega, que recolle *animalia* como voz antiga, cfr. *Va*, *Po*, *Ac*, *Er*, s.v. *animalia*; *C1*, *Ib*, *C4*, s.v. *animália*, así como *Va*, *Po*, *Ac*, *Fi*, *C1*, *Er*, *Fg*, *C4* para as variantes *alimária*, *alimaria*, e *Er*, s.v. *alimaña*. Para o castelán, que tamén coñeceu entre os séculos XIII-XVI o substantivo *animalia*, vid. *DCECH*, I, s.v. *alimaña*; *DME*, *DPRAIfX*, *TDMS*, s.v. *animalia*, así como o *DETEMA*, s.v. *animalia*, *alimaña*, para as variantes dos vocábulos en textos médicos medievais casteláns.

3 O substantivo *home*, que adapta o sintagma latino *humanum genus*, aparece no ms. como *ohme*, cunha liña enriba e con outras particularidades gráficas (un *h* colocado despois do *o*) que, en opinión de Pensado (cfr. Pens.: 21, 27), se deben a descoidos que o copista intentaría subsanar. En lugar de desenvolver como unha nasal implosiva final a liña superior que a palabra presenta no ms. –solución proposta en DF2 (345, l. 2), *homen*, e Pens. (57, l. 2), *ohmen*–, cabería a posibilidade de editar *home*, solución que aquí se adopta, e interpretar, pois, que o sinal que a palabra presenta no ms. carece de valor. Suxire, en efecto, Lorenzo (2004: 455) que «os documentos galegos alternan entre a grafía *ome* (a forma propia do galego) e *omē*, polo que se pode interpretar que o trazo non ten valor fonético». Se ben o estudioso galego comenta que a raía que aparece sobre esta e outras palabras pode estar «por tendencia latinizante e por rutina» e «non ter ningún valor», a súa presenza en *home* permitiría «ler á portuguesa» o substantivo (cfr. Lorenzo, 1986: 136) e, neste sentido, non está de máis lembrar que, nun dos documentos que Álvaro Eanes reproduce no mesmo ms. que inclúe o *TA*, aparece por extenso a forma *homeens* (f. XVIr). As dificultades para ofrecer unha ou outra solución, *home* ou *homem*, nos casos en que o testemuño presenta a lineta, teñen que ver coa problemática evolución desta palabra, xa que os dous resultados están documentados na Idade Media (cfr. *CrG*, *Mir*, *CSM*, s.v. *ome*) e son foneticamente posibles, dependendo de que se producise ou non a perda da vogal postónica de HŌMĪNE(M): a desaparición desta orixinaría un resultado *-mñ-*, que por asimilación progresiva se reduciría a *-m-* (HŌMĪNEM > *homne* > *home*), forma que se atopa en galego; en cambio, a conservación da vogal postónica daría lugar, tras a perda do *-n-* intervocálico, a unha vogal nasalizada, que

se asimila á átona final do mesmo timbre (HŌMĪNEM > *homēe* > *homē* > *homem*), solución do portugués. A terminación latina –MĪNEM propagárase analoxicamente aos neutros da terceira declinación latina do tipo LUMEN ou NOMEN, se ben certas hipóteses explican os resultados *lume*, *nome*, a partir da forma etimolóxica (vid. *infra* comentario ás formas *nome*, <16.2>, <30.3>, e *nume*, <5.11>, <6.2>, <6.5>). Para a complexidade evolutiva desta terminación, vid. Ferreiro (1995: 133-135), Huber (1986: 85, 90, 139), Maia (1986: 636-640), Mariño Paz (2002: 88-89), Nunes (1960⁶: 112-113, 133), Williams (1994⁶: 59-60, 65, 81, 130-131).

4 *Neūa* procede da partícula negativa NĒC anteposta ao numeral cardinal latino ŪNA(M). A lingua medieval coñece diversas solucións para o pronome indefinido derivado de NĒC + ŪNU(M), ŪNA(M): por un lado, a elisión da consoante final de NĒC deu lugar a *ne ūu*, *ne ūa* (e as variantes *ni ūu*, *ni ūa*), a partir das que, por influxo da nasal inicial, se crearon formas con desenvolvemento dunha nasal implosiva (*nenūu*, *ninūu*) que posteriormente palataliza e dá orixe aos resultados modernos do portugués, con /ɲ/; por outro lado, e aínda que algúns estudosos pensen nunha formación analóxica con *algún*, o tratamento conxunto de NĒC + ŪNU(M), ŪNA(M) deu lugar a solucións coa lenición da oclusiva xorda intervocálica (*negūu*, *negūa*...) e posterior desenvolvemento da nasal implosiva, que son características do galego. Para máis detalles sobre a evolución e formación do indefinido, vid. Ferreiro (1995: 129, 131, 265), Huber (1986: 96, 124, 157, 198-199), Lorenzo (1995: 656), Maia (1986: 612-613, 703), Nunes (1960⁶: 263), Williams (1994⁶: 74, 83, 164), así como CrG, s.v. *nēhūu*; Ri, s.v. *nġūu*... Sobre as variantes do indefinido con cambio da vogal inicial *e* por *i*, cfr., sen máis, a presentación das hipóteses en Ri, s.v. *nē*.

5 Fronte a DF2 (345, l. 2), *sera*, no ms. lemos *seia* (como se transcribe en Pens.: 57, l. 2), forma que, segundo os *Criterios de edición* utilizados, regularizamos graficamente como *seja*, pois *i* representa a fricativa prepalatal sonora (cfr. § II. 3.9). *Sit* é, en efecto, a forma verbal que aparece na correspondente pasaxe latina de Ruffo e, en correspondencia con ela, cfr. «nulli animali *sia* plui nobili di lu cauallu», na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 569, ls. 52-53); «nule beste *soit* plus noble d'un cheval», na francesa do ms. *M* (cfr. Prévot, 1991: 31, <2>); «nullo *sia* più nobile del cavallo», na italiana do códice 78C15 do Kupferstichabinett de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 62, ls. 3-4); «com entre les altres bèsties lo caval *sia* pus noble», na catalá (cfr. Gili, 1985: 25, ls. 11-12).

6 A lección do ms., no que a segunda sílaba se abrevia co habitual trazo horizontal que corta o vertical do *p*, deu lugar a que Domínguez Fontela e Pensado editasen *deporten* (cfr. DF2: 345, l. 4; Pens.: 57, l. 3), e a que aceptásemos a proposta no anterior establecemento do texto (cfr. Pérez Barcala, 2004: 371, l. 3). Segundo Pensado (cfr. Pens.: 41, s.v. *deporten*, *se*), *deportarse* (< DEPORTARE) posúe aquí o significado de 'divertirse', que, malia non documentarse en galego e portugués, se rexistra en castelán desde o século XIII (cfr. DCECH, IV, s.v. *portar* [p. 616, *deportarse*]; DPRAIfX, TDMS, s.v. *deportar*). Non obstante, este valor non é o que posúe o verbo *separarare* que lle corresponde na obra latina: «eo quod per ipsum principes, magnates et milites a minoribus *separantur*». Malia non atoparse no *TA* a equivalencia do sintagma *a minoribus* –que está como *da li uillani* na versión siciliana, *dalli villani* na italiana do ms. de Berlín, *del pobol* na provenzal, ou *des austres povres gens* na francesa de *M*, adaptacións sumamente aclaratorias ao respecto do contido semántico do lat. *minores*–, o que cómpre editar é *departen*, desenvolvendo a abreviatura referida como *par* (cfr. § II. 3.1, 6.6, para a interpretación do signo *p*), pois *departir* aparece en numerosos textos medievais galegos con múltiples significados, entre os que se conta, en efecto, o de 'dividir', 'separar', 'distinguir'. Para estes e outros valores semánticos expresados polo verbo vid. CrG, CrT, HT, Mir, CSM, Esc, Aj, s.v. *departir*. Para o castelán, vid. DPRAIfX, s.v. *departir* (aceps. 4, 10), TDMS, s.v. *departir* (sobre todo, as aceps. 1, 6, 17). Da pervivencia da acepción referida como antiga na lexicografía galega dan conta C1, Ib, Er, C4, El (*FrampasIII*), s.v. *departir*.

7 *Seer esgardado* traduce o infinitivo pasivo latino *discerni*, polo que cómpre asignarlle o significado de 'considerar' –no sentido de 'distinguir socialmente' (cfr. a acepción 'considerar' en Cu, s.v. *esguardar*, así como nos dicionarios portugueses de Houaiss, DGALP ou GDLP, s.v. *esguardar*)–. *Esgardar* ten aquí,

polo tanto, un valor semántico diferente do que cabe asignarlle en <24.2>, onde expresa o significado de 'mirar'. Para *privado*, «favorito, valido, confidente», cfr. *CrG*, *CrT*, *HT*, *Mir*, s.v. *priuado*, así como *DGALP*, s.v. *privado*; *GDLP*, s.v. *privado*⁵; para o castelán, cfr. *TDMS*, s.v. *privado* (acep. 3). Resulta significativa a loanza que Ruffo fai, no prólogo do seu tratado, do cabalo como signo de distinción social, porque, como explican Brunori Cianti – Cianti (1993: 27), «il primo grande trattato di mascalcia del medioevo», o do calabrés, provén dunha corte, a de Federico II, «nella quale il cavallo veniva emblematicamente ad unire il tradizionale ruolo militare [pois «la forza e la velocità del cavallo venivano a completare ed esaltare la capacità guerresca dell'uomo» (p. 23)] con i nuovi ideali cavallereschi e cortigiani. L'immagine del cavallo infatti, si caratterizza fino a tutto il XIII secolo da questa duplice natura che quasi paradossalmente lo rendeva sia strumento di guerra violento ed impetuoso che fedele compagno di avventure galanti». Exaltar o animal facendo fincapé na súa nobreza é un lugar común nos prólogos dos tratados de hípica xa desde a época clásica. No compendio de toda a tradición anterior que constitúe a obra de Vexecio sobre a cuestión, o xurista latino xustifica volver sobre o tema non só pola necesidade de dignificar a ciencia veterinaria, senón tamén porque «los caballos y los mulos son principales elementos de apoyo en la guerra, de riqueza y de prestigio en la paz», porque o cabalo é un «animal nacido para procurar deleite» e porque «es timbre de gloria poseer excelentes caballos» (cfr. Robles Gómez, 1999: 77, 79, 80). Para o cabalo como instrumento e signo de prestixio social nos textos dos agrónomos latinos, vid., p. ex., Ortoleva (2007: 143).

8 A locución *a prol* está no texto galego pola latina *ad commoditatem* –que aparece como *ad utilitati* na tradución siciliana, *ad utilidade* na italiana de Berlín, *al profiech* na provenzal, *pour cel atillité* ou *l'utilité* nas francesas dos mss. *M* e *R* respectivamente, ou *per comodita* na italiana impresa de 1563–. A locución galega está formada sobre o substantivo *prol* que, tamén presente no texto peninsular (cfr. <3.74>), ten o significado de 'proveito', 'utilidade' e deriva do termo *PRÔDE*, formación latino-vulgar a partir do clásico *PRODESSE*, 'ser útil', dissociado en dous elementos (*PRODE ESSE*). Para explicar a solución *prol* ofrécese diferentes propostas: para uns, orixínase desde unha forma plural *proes*, á que correspondería un singular *proe* (variante arcaica tamén documentada) e outro *prol*, analóxico con parellas do tipo *sois* (plural) / *sol* (singular); para outros, *prol* créase a partir dunha forma intermedia **PROLE*, na que o cambio /*d/* > /*l/* se explicaría por influxo da líquida do grupo inicial, por analoxía con palabras como *xulgar* (< IŪDĪCĀRE) ou por un cruce con *prole*. A locución adverbial *a prol* ten os significados 'a proveito', 'a beneficio', 'para utilidade'. Para máis datos sobre a orixe e valor de *prol* e da expresión *a prol*, vid. Ferreiro (1995: 363), Huber (1986: 159, 261), Magne (1944: 320–321, s.v. *prol*), así como a lexicografía portuguesa –*DELP*, *GDLP*, Houaiss, s.v. *prol*– ou a galega –*Cu*, *Ac*, *Fi*, *Cl*, *Ib*, *Er*, *Fg*, *C4*, *Cg*, s.v. *prol*; *Va*, s.v. *prôl*–; para os significados e ocorrencias do substantivo e da locución en castelán, vid. *DCECH*, IV, s.v. *pro*; *DPRAIfX*, s.v. *pro*; *TDMS*, s.v. *apro*, *pro*. Vid. tamén a información achegada en *CrG*, *CrT*, *HT*, *Mir*, *Noia*, *CSM*, *Esc*, *Nun* (*Amigo*), *Aj*, s.v. *prol*.

9 Como tamén propón Pensado (cfr. Pens.: 57, l. 4) –e admitimos provisionalmente en Pérez Barcala (2004: 371, l. 4)– e fronte a Domínguez Fontela (cfr. DF2: 345, l. 6), na secuencia «a prol daqueles que usan dos cavalos» intégrase o pronome relativo, omitido por un probable salto co *daqueles que* da liña seguinte, pois, de non facelo, o período é sintacticamente incorrecto. Na conveniencia da integración do referido pronome inciden as pasaxes correspondentes da versión latina de Ruffo, «ad commoditatem illorum, qui equis assidue coutuntur», ou de traducións como a siciliana –«ad utilitati di killi ki caualli usan» (cfr. De Gregorio, 1905: 569, l. 14)–, a italiana do ms. berlinés –«ad utilitate di coloro che li cavalli usano» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 62, l. 5)–, a occitana –«al profiech d'aquels qui uson de cavals continuamens» (cfr. Arquint, 2006–2007: 95, 0.2)–, a francesa do ms. *R* –«a l'utilité de ceulz qui continuelment conversent avec les chevaux» (cfr. Prévot, 1991: 115, <4>)– ou a italiana impresa en 1563 –«per comodita di tutti coloro che teneno caualli» (cfr. Leno, 1563: f. 2r, l. 15)–.

10 No ms. lese *espiçalmente* (escrito *espiçalm^{te}*) e non *espiçalmente* nin *espiçialmente*, segundo transcriben DF2 (345, l. 6) e Pens. (57, l. 5) respectivamente.

11 Aínda que para este substantivo o ms. presenta claramente un *a* como vogal pretónica –segundo se observa en Pens. (57, l. 6), *cauallarya*–, Domínguez Fontela ofrece a lectura *cauallerya* (cfr. DF2: 345, l. 8).

12 Derivada da preposición latina *SĒCŪNDUM*, a forma *segundo* foi utilizada na lingua medieval como preposición, ‘conforme’, ‘de acordo con’, mais coñeceu tamén, só ou seguida de *que* (*segundo que*), un uso como locución conxuntiva con valor modal (cfr. <0.3>, «*segundo o que provei eu*»). A carón da forma plena existiu tamén a apocopada (*segun* –en <26.4> e <62.5>– ou *segon* –en <56.7>–), que, en opinión de Maia (1986: 56-57), resulta «da penetración do castelhana na Galiza» (p. 57). Para documentación desta forma, coas variantes e os valores sinalados, cfr. *CrG*, *CrT*, *Mir*, *Noia*, *Ri...*, s.v. *segundo*.

13 Aínda que só ten implicacións a nivel paleográfico, cfr. a lectura *myña* de DF2 (345, l. 9), fronte á clara lección do ms., *mjña*, segundo transcribe Pensado (cfr. Pens.: 57, l. 7). O posesivo latino *MĒA(M)* deu como resultado en posición proclítica a forma tónica *mia*, na que o contacto coa nasal inicial deu lugar inicialmente á nasalización da semiconsoante (*mīa*) e ao posterior desenvolvemento dunha nasal palatal interior (*miña*). Para os detalles, vid. Ferreiro (1995: 259-260), Huber (1986: 175, 191-192), Williams (1994⁶: 45, 159-160), así como os datos facilitados sobre a forma *sa* do posesivo (<1.13>).

14 No ms. lese *braveza* aínda que coa ausencia da vogal tónica que nin sequera se abrevia (*brauza*) e que compriría integrar, como se fai nas edicións anteriores (cfr. DF2: 345, l. 9, Pens.: 57, l. 7; Pérez Barcala, 2004: 371, l. 7). Non obstante, cabe cuestionarse se *braveza* non constitúe un erro por un substantivo como *parveza*, non documentado noutros lugares (non se localiza no *TMILG* nin no *DDGM*), cometido nalgunha fase da transmisión do *TA* por parte dun copista que confunde as grafías dunha palabra por outras ata chegar a ler unha voz distinta: se Álvaro Eanes se equivocou ao reproducir *braveza* por *parveza* era porque no modelo do que copiaba *parveza* non presentaba a sílaba inicial abreviada coa frecuente hasta inferior do *p* cortado por un trazo horizontal. Na hipótese de que se producise este erro por trivialización incide que sexa *parvitas* (sen dúbida, un substantivo máis axeitado ao *topos* da falsa modestia que utiliza Ruffo no prólogo do seu tratado) o vocábulo do texto latino e que, en correspondencia con ese termo, aparezan *soustilité* e *paruita* nas traducións francesa do ms. *M* e italiana do impreso veneciano de 1563 respectivamente. Para o sufixo galego *-eza*, que, a partir de adxectivos, permitía crear substantivos abstractos que expresan a calidade do adxectivo sobre o que se forma e que podía alternar coa terminación *-ura*, vid., p. ex., González Fernández (1978: 143, 232) ou Ferreiro (1997: 130-131).

15 Fronte a DF2 (345, l. 10), *ordiney a juntar*, editamos *ordinei ajuntar*, como tamén se le en Pens. (57, l. 7), *ordiney ajuntar*. O verbo *ordenar* (< ORDĪNĀRE) atéstase desde o século XIV e constitúe a solución propia do galego e do portugués (e tamén do castelán, lingua na que se recolle desde a centuria anterior), mais conviviu coa variante *ordiar*, *ordinar*, rexistrada entre os séculos XIII e XV, que é a que aparece nesta pasaxe do *TA*; malia posuír o significado ‘ordenar’, ‘dar ou recibir certo grao ou dignidade relixiosa’, o vocábulo está tamén documentado coa acepción de ‘mandar’, ‘dispoñer’ (cfr. *CrG*, *CrT*, *HT*, *Mir*, *Ri*, s.v. *ordenar*), que é a que posúe nesta pasaxe do *TA*. As estruturas sintácticas en que se ve implicado este verbo co valor apuntado deixan ver que se fai seguir dun sintagma ou dunha cláusula completiva que asumen a función de obxecto directo, esporadicamente desempeñada por un infinitivo, ás veces introducido pola preposición *de* (cfr. «o Çide *ordinou d'entrar* ena çidade», «*ordenou de fazer cortes* en Toledo»), mais nunca por unha preposición *a* que lexitime a lectura *ordiney a juntar* do primeiro editor da obra. *Ajuntar* –formado, con vogal protética, a partir de *juntar*, que á súa vez se crea a partir de *junto*, participio pasivo de *IŪNGĒRE*– é voz documentada en galego desde o século XIII en convivencia con *juntar*, co que comparte os valores semánticos de ‘reunir’, ‘xuntar’, ‘congregar’, como corresponde ao termo latino *compilare* que traduce. A partir de *ajuntar*, cfr. *ajuntamento* en <62.2>. Sobre *juntar* e *ajuntar* vid. *CrG*, *San*, s.v. *juntar*; *Mir*, *Noia*, s.v. *jūtar*; *CrG*, *HT*, s.v. *ajuntar*; *Mir*, s.v. *ajūtar*; para o castelán, cfr. *DPRAlfX*, s.v. *juntar*; *TDMS*, s.v. *ayuntar* (acép. 1).

16 Fronte á solución que aquí se ofrece («*ordinei ajuntar, non que por todaslas coussas posa sutilmente mostrar aquelas cousas que ao cavalo e á sua geraçon perteeceen*»), Pensado edita «*ordiney ajuntar liuro no que*

por todas llas cousas posam sutilmente mostrar aquelas qousas que ao Cauallo et a sua geraçon perteeçen» (cfr. Pens.: 57, ls. 7-9), integrando un substantivo, *liuro*, que funcionaría como complemento directo de *ajuntar* e tamén como antecedente do *que*, entendido entón como pronome relativo precedido da forma contracta *no* (segundo se transcribe tamén en DF2: 345, l. 10). Nun primeiro achegamento á obra galega, e ante a imposibilidade de consultar nese momento a tradición do *De medicina equorum*, considerouse viable a interpretación ofrecida por Pensado para a pasaxe en cuestión (vid. Pérez Barcala, 2004: 371, ls. 7-9), que, por outro lado, amosaba certas semellanzas coa que lle corresponde na versión francesa do ms. *M*, «je ay assemblé en ce livre aucunes choses de cheval [...]» (cfr. Prévot, 1991: 31, <5>). Agora, a comparación do texto galego co latino revela que, en realidade, a pasaxe non require das emendas realizadas por Pensado ao adaptarse fielmente ao texto latino, «disposui compilare: *non quod* per omnia possim ea, quae eidem equo et suo generi pertinent, subtiliter indagare», e, de modo análogo, á tradución francesa do ms. *R*, «aucunes choses du dit cheval [...] je suis disposé et appareillé de faire, *non pas que* je puisse toutes les choses qui au dit cheval ou a sa generation appartient soubtilment mettre» (cfr. Prévot, 1991: 116, <5-6>). En efecto, no ms. galego non figura unha correspondencia do nome *liuro* e, por outro lado, *no* aparece cun trazo enriba que estaría representando a nasal implosiva final do adverbio de negación (*non*) –e non a contracción da preposición e o artigo–, co cal, obviamente, o *que* que lle segue non sería un pronome relativo senón unha conxunción con valor causal (para a multiplicidade de valores da partícula *que* abonda con ver os glosarios de CrG, HT, Mir, Ri, CSM, s.v. *que*). Así, de respectar o que figura no ms., o complemento directo de *ajuntar* sería a frase nominal *algũas cousas do cavalo*, cuxa función non queda clara na lectura de Pensado.

17 Fronte á lección do ms., que presenta para a sibilante a grafía *ss*, en DF2 (345, l. 10) transcríbese *cousas*. Porén, como se indica nos *Criterios de edición* (§ II. 3.10), en posición intervocálica cómpre manter a realidade do ms. na representación das fricativas apicais, xa que pode ter repercusións fonolóxicas (cfr., en efecto, nesta mesma pasaxe, o mesmo substantivo coa grafía *s*).

18 Tanto Domínguez Fontela (cfr. DF2: 345, l. 10) como Pensado (cfr. Pens.: 57, l. 8) manteñen a lección manuscrita *posam*, que tamén conservamos na nosa anterior proposta de edición do TA, *posan* (cfr. Pérez Barcala, 2004: 371, l. 8). Non obstante, ao corresponderlle a forma latina *possim* e ao ser o seu suxeito unha primeira persoa do singular, *eu*, corriximos como *posa* a lección do ms., *posam*, na que pode verse un indicio da fidelidade á obra latina, de xeito que o *-m* final de *posam* podería ser unha reminiscencia da desinencia número-persoal de *possim*, terminación que, ao non conservarse en romance, foi eliminada no establecemento do texto crítico (*posa*). E neste sentido, aínda que as outras adaptacións da obra de Ruffo non inclúen a pasaxe, os paralelismos da tradución galega coa francesa conservada no ms. *R* son notables: «aucunes choses du dit cheval par mon engin je suis disposé et appareillé de faire, non pas que je puisse toutes les choses qui au dit cheval ou a sa generation appartient mettre» (cfr. Prévot, 1991: 116, <5>). Para a sintaxe do período vid. *supra* a n. 16 deste capítulo.

19 Á equivalencia para esta conxunción adversativa segue na obra latina a cláusula *prout mihi Deus monstraverit*, sen correspondencia na tradución peninsular e nas outras manexadas, mais cfr. «en l'aiuda de Dieu» na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 95, 0.3) e «com ajuda de deos» no prólogo do *Livro d'Alveitaria* (cfr. Pereira, 1909: 2, l. 14).

20 Para o significado de *a verdade* no texto galego remítese ás pasaxes correspondentes da tradución francesa de Ruffo dos mss. *M*, «j'enquerray par droite ordre de verité toutes les choses qui apartienent a cheval» (cfr. Prévot, 1991: 31, <6>), e *R*, «mais selon la coustume de la verité et par droit ordre» (cfr. *Ibid.*: 116, <5-6>), así como á da versión italiana impresa en 1563, «ho deliberato de componere alcune cose [...] non me partendo da la mera uerita et iusto iudicio» (cfr. Leno, 1563: f. 2r, ls. 19-22).

21 Cfr. *direita* como desenvolvemento da abreviatura en DF2 (345, ls. 12-13).

22 Como «segundo o que provei eu» adapta o tradutor galego a cláusula latina *quod expertus sum*, con equivalencia nas versións siciliana, italiana, francesa ou provenzal. Con ela incídese na importancia que, na

redacción do manual, posúe a experiencia, que, como se indicou (cfr. § I. 1 e 2.2), adquire un papel relevante no coñecemento da natureza e fai difícil atopar as posibles fontes que, malia o seu silencio, puideron ser manexadas por Ruffo.

23 Para a biografía de Giordano Ruffo, cfr. § I. 2.1. *Ruffus*, adaptado aquí como *Ruvio* e no *explicit* como *Ruvo*, debe poñerse en relación coa variante italiana *Rosso* do nome do calabrés: segundo Olrog Hedvall (1995: 1), «la famiglia Ruffo secondo gli storici e i genealogisti deriverebbe dalla Gens Ruffa. *Gens Ruffa* significa, como è noto, *gente rossa*, e si potrebbe pensare che tale nome derivi dal fatto che essi avessero i capelli di colore rosso». O adxectivo latino *rufus* denota «une nuance du rouge» (cfr. André, 1949: 81), concretamente «un rouge-jaunâtre terne» (p. 82). Máis detalles sobre *rufus* e a súa relación coa cor referida por *russus* ou *russeus* poden verse en André (1949: 80-84).

24 *Marescalla* deriva de *mariscal*, forma que se toma do oc. ant. *marescal* ou do fr. ant. *mariscal*, que, á súa vez, proceden da voz xermánica MARAHSKALK. A propósito do nome latino, Du Cange achega as definicións de «Equarius medicus. Ital. *Maliscalco*, *Maniscalco* e *Mariscalco*» (s.v. *mariscalchus*) e «Equiso, Curator vel Praefectus equorum, ex Germ. *march*, vel *marach*, equus, et *schalch*, potens, magister» (s.v. *marescalcus*). Para o significado deste termo, co que antigamente, desde o século XI, se designaba o encargado do cuidado dos cabalos, vid. DCECH, III, s.v. *mariscal*. Segundo Prévot (1991: 5), «la maréchalerie désignait au Moyen Âge l'art de guérir les chevaux. Dans le *Liber de animalibus* d'Albert le Grand, par exemple, il est dit clairement que c'est aux maréchaux qu'il appartient de connaître toutes les infirmités des chevaux et leurs remèdes». «Au moyen-âge –engade Prévot (p. 220)–, le maréchal avait la direction des écuries et des soins à donner aux chevaux». Sobre o concepto de *marescalia* é ilustrativa a información que, ca. mediados do século XV, Salvador Vila inclúe no cuestionario que incorpora á súa adaptación do *Llibro de la menescalia* de Manuel Dies, pois, unha vez que se institucionaliza a realización de exames aos albéitares para exercer a actividade, era frecuente a redacción de textos coas preguntas e respostas que adoitaban figurar nesas probas: o texto de Salvador Vila remata, no ms. 423 da Biblioteca de Catalunya de Barcelona, cun cuestionario no que refire que «si te demanan quina cosa és manescal·lia, respon que és un saber divissit, cor comprèn dues cosses: pràctica e sciència. E la pràctica és saber tallar e coura e ligar e perfetament assentar un membre; la sciència de manescal·lia és conoxer la malaltia» (*apud* Cifuentes – Ferragud, 1999: 122); o cuestionario que conclúe a edición de Barcelona de 1515 da mesma obra explica que, si «vos deman quina cosa és menescalia», a resposta que compría dar era que «menescalia és saber conèixer les malalties dels cavalls e donar recapte e cura en aquelles, e traure sanch del cavall la que és menester segons la qualitat e complecció de aquel» (*apud Ibid.*: 110, n. 48). Para estes cuestionarios pràcticos, vid. Dualde Pérez (1985) ou os apèndices VI e VII incluídos en Cifuentes – Ferragud (1999: 121-124), así como a información e referencias proporcionadas nas notas 48, 54 e 56 dese estudo.

25 Como no *explicit*, cfr. o desenvolvemento da abreviatura como *fradariqu*s en DF2 (345, l. 15).

26 Malia ter só repercusións paleográficas, cfr. *miña* en DF2 (345, l. 15), fronte á lección con *j* longo do ms. (cfr., en efecto, *mjña* en Pens.: 57, l. 11) para cuxa evolución fonética se envía ao exposto sobre a súa ocorrencia en <0.2>.

27 Cfr. DF2 (345, l. 16), *qousas*, sen respectar a lección do ms., no que o substantivo aparece coa grafía *ss*, e co o do ditongo escrito enriba do *q*.

28 No que atinxe á edición do indefinido *ūu*, fronte á solución adoptada por Domínguez Fontela e Pensado –que desenvolven o trazo que esta palabra presenta no ms. (onde aparece, ademais, con *h* inicial, antietimolóxico) como unha nasal implosiva final, *m* no caso de Domínguez Fontela (*huum*), *n* no de Pensado (*huun*)–, entendemos que o devandito sinal está marcando a nasalidade da vogal inicial. En efecto, procedente do numeral cardinal latino ūNU(M), o resultado inicial sería, tras a perda do –N–intervocálico, a forma *ūu*, que, despois da crase da vogal átona final en contacto coa velar anterior, se reduciría a *ū*, orixinándose finalmente unha nasal implosiva que explica os resultados actuais do galego

(*un*) e do portugués (*um*). A información oportuna para a evolución do indefinido e as formas que presenta na época medieval pode atoparse en Ferreiro (1995: 62-63, 135, 268), Huber (1986: 65, 163), Maia (1986: 614-615, 712), Nunes (1960⁶: 209-210, 253), Williams (1994⁶: 62, 81, 138, 147-148), así como en CrG, s.v. *ũu*. A mesma explicación deberá darse consecuentemente para formas análogas como *desũu* (< DE + SUB + ŪNU) –en <7.14>, <34.7>, <36.10>, <36.12>, <43.8>, <53.10>, <54.8>–, *algũu(s)* (< *ALĪCŪNU) –en <3.40>, <3.64>, <15.8>, <17.14>, <27.9>, <27.10>, <36.5>(2), <36.16>, <43.1>, <48.2>, <50.1>, <50.7>, <51.2>, <53.2>, <56.13>–, *nẽũu* (< NEC + ŪNU) –en <56.19>–, presentes no ms.

29 Cfr. a lectura do *u* como *n* en DF2 (345, l. 17), *delleitana*, froito dunha igualación gráfica que fai difícil ás veces identificar a grafía exacta.

30 *Femença*, frecuente entre os séculos XIII e XV, procede da forma latina VĒHĒMENTĪA(M) –cun cambio do *v* inicial por *f* que podería explicarse por evolución fonética semellante á do fr. VĪCE(M) > *fois* ou como resultado da influencia de substantivos como *fervenza* (cfr. Huber, 1986: 104-105) ou *firmeza* (cfr. DCECH, IV, s.v. *mente* [p. 42, *vehemencia*])– e ten o significado de ‘coidado’, ‘atención’. Para o cambio fonético referido e outras documentacións do termo, véxase tamén Ferreiro (1995: 110), Lorenzo (1995: 659-660), Nunes (1960⁶: 91), alén de CrG, s.v. *femẽça*. Para os rexistros e variantes do termo en castelán (*femencia*), lingua na que se rexistra coa acepción referida (xunto a outras) entre os séculos XIII-XV, vid., ademais das indicacións do DCECH, os datos facilitados en DME, TDMS, s.v. *femencia*; DPRAlfX, s.v. *vehemencia*. O sintagma galego *con femença* corresponde ao latino *cum diligentia*, que aparece na versión francesa do ms. R, «avec toute ma diligence» (cfr. Prévot, 1991: 116, <5-6>), ou na italiana impresa en 1563, «con grande diligentia» (cfr. Leno, 1563: f. 2r, l. 27). O vocábulo *femença* reaparece nas pasaxes <1.1>, «con gran goarda e *femença*» (adaptación de «studiose et diligenter»), e <10.8>, «deves aver gran *femença*» (para o lat. «*diligens adhibeatur cautela*»), do TA.

31 Cfr. a transcripción *escribyr* en DF2 (345, l. 18), para a lección *escriuyr* do ms. (cfr. Pens.: 57, l. 14).

32 O adverbio pronominal *ende* deriva do latino ĪNDE e, ademais desta forma, en galego e portugués medieval era coñecida a variante reducida *én*, ambas as dúas con valor causal, consecutivo, locativo e adversativo, tamén cando se une á preposición *por* (*por én*, *por ende*) (cfr. Brea, 1988a: 185): se ben *ende* se utiliza maioritariamente no TA de forma illada (<0.6>, <3.44>, <7.1>, <7.3>, <7.12>(2), <7.16>, <9.2>, <9.9>, <11.4>, <14.4>, <16.1>, <16.5>, <20.15>, <22.7>, <22.8>, <23.8>, <25.6>, <27.18>(2), <28.11>, <29.2>, <33.6>, <34.7>, <36.2>, <36.14>, <44.1>(2), <44.5>, <46.4>, <46.7>, <46.8>, <46.12>, <49.3>, <49.6>, <50.7>, <53.5>, <54.6>, <56.6>, <56.10>, <56.18>) e son escasos os seus rexistros coa preposición *por* (<1.6>, <3.71>, <21.10>, <61.1>), a situación é a inversa para a variante *én*: os dous únicos casos en que aparece só (<7.13> e <54.13>), contrastan coas restantes ocorrencias do adverbio pronominal na locución *por én* (<0.1>, <1.10>, <2.5>, <3.28>, <3.55>, <3.74>, <4.4>, <5.2>, <7.9>, <10.8>, <27.6>, <36.2>, <45.7>, <52.4>, <53.2>). Para os usos destas formas na lingua medieval, vid. as entradas correspondentes a *en*, *ende*, *por en*, *por ende*, *poren*, *porende* no DDGM. Sobre *des ende*, presente no TA en <56.15>, cfr. HT, s.v. *des ende*.

33 O substantivo *criaçõ*, documentado desde o século IX e derivado do lat. CREATIÖNE(M) (que é precisamente o termo que está no texto latino), non ten o significado de ‘acción ou efecto de criar’, senón o de ‘creación’, ao igual que nas pasaxes «forõ quatro mill e quatroçentos et oyteenta et quatro años da *criaçõ* do mundo», da CrT, ou «Et asy contãdo desde la *criaçõ* do mũdo fasta a naçença de Ihesu Christo», da HT (*apud* DDGM, s.v. *criaçõ*). Sobre o cambio da vogal latina do prefixo etimolóxico *crea-* por *cria-*, que é, de feito, o que prevalece en portugués, comenta Houaiss (s.v. *cria-*) que *cria-* é «el. comp. antepositivo, do v. lat. *crẽo,as,ãvi,creátum,creäre* ‘produzir, fazer brotar, fazer aumentar, fazer crescer, criar’, conexo com o v. lat. *creſco* ‘crescer’ [...]; é, pelo vulg., o étimo do v. port. *criar*, doc. já em 1091; a grafia etimologizante *crear* ocorre episodicamente entre o s. XVII e s. XIX, tendo havido, nesse s. XIX até o início deste s. XX, postulada por certos gramáticos, a distinção entre *criar* ‘alimentar, educar, fazer crescer (pessoas, animais, plantas)’ e *crear* ‘gerar do nada (como faz Deus) ou inventar do nada (como fazem artistas)’, distinção cedo

denunciada como arbitraria (sobretudo porque a conj. do alegado *crear* passava a ser mais arbitrária ainda); a prevalência do port. *-i-* < lat. *-e-* é perfeitamente consentânea com a posição pretônica de vogal variável, cedo estabilizada como *-i-*, das f. arrizotônicas para as rizotônicas; a cognação lat. incluía *creátor, óris* ‘criador (incluindo Deus)’, *creatúra* ‘criação, criatura’, *creatio, ónis* ‘criação’, v. *procrèo, as* ‘procriar, engendrar’, *procreátor, óris* ‘procriador’, *procreátrix, ícis* ‘procriadora’, *procreatio, ónis* ‘procriação’, v. lat. *recreò, as* ‘fazer brotar de novo, dar vida nova, revigorar, re confortar’, *recreátor, óris* ‘reparador, renovador, restaurador’, *recreatio, ónis* ‘restabelecimento, convalescência’, *increátus* ‘incriado’ e *increabilis, e* ‘incriável’ (estes dois últimos, voc. criados por influxo do cristianismo); é de notar que em port. há palavras dessa cognação por clara via vulg., com outras por via culta, mas as desta última (que coonestariam a grafia com *-e-*, p.ex. *creatura*) foram tb. influenciadas pelo vulg., com fixação, em todas, da base *cria-*; *criança, criancada, criançalha, criançalho, criação, críancello, críancice, criançola, criandário, criar, criatividade, criativo, criatório, criatura, criaturo, criável, cria, criabilidade, criação, criacionismo, criacionista, criacionístico, criada, criadagem, criadeira, criadeiro, criadilha, criado, criadouro/criadouro, criadola, criador, criadora, criatório, crioulo; procriação, procriado, procriador, procriar, procriável; recria, recriação, recriado, recriador, recriar, recriável; inciado, incriável*. E, de feito, s.v. *criação*, Houaiss explica que este nome tem a sua orixe no «lat. *creatio, ónis* ‘procriação, criação’, der. do v. lat. *creäre* ‘criar, gerar, produzir’» e que «entre o s. XVIII e início do s. XX, distinguiu-se no port. uma base *cria-*, para o sentido ‘alimentar, presidir ao desenvolvimento físico de animais e criaturas humanas pelo alimento, assistência física e espiritual’ (p.ex. *criação* de aves), de uma base *crea-*, para o sentido ‘extrair do nada, produzir absoluto e divino’ (p.ex. *criação* divina ou Deus *creou* o universo); a distinção, arbitrária, foi eliminada com a simplificação ortográfica da língua portuguesa, tendo sido objeto de concordância entre os ortógrafos a proscricção da forma *crear*; ver *cria-*; f. hist. 897 *criazom*, s. XIII *criaçom*, s. XIV *criaçõ*, s. XIV *criaçom*, s. XV *criação*, s. XV *criaçam*». O galego, non obstante, mantivo as dúas raíces con distinción semántica: *creación, crear*, fronte a *cría, criar, crianza*...: cfr., en efecto, *Er, Po, Fi, C1, Ib, C4*, s.v. *creación*; *Po, C1, Er, Fg, C4*, s.v. *criación*. Para a tendencia a pechar o *e* átono en *i* en hiato con *a* e outras vogais, vid. Lorenzo (1995: 656).

34 Cfr. *E segundo* en DF2 (345, l. 19), interpretando como *E* o que parece *O* no ms. e sen transcribir a conxunción copulativa que precede a este (cfr., en efecto, *e O segundo* en Pens.: 57, l. 15).

35 Fronte ao que sucede nas anteriores propostas de edición do *TA*, que conservan a lección manuscrita, *mantimento* (*mātim^{to}*) (cfr. DF2: 345, l. 20; Pens.: 57, l. 15; Pérez Barcala, 2004: 371, l. 15), aquí propónse a corrección desta por *domamento*, aínda que non sexa clara a orixe e mecánica do erro. En efecto, ao substantivo *domamento* correspóndelle a voz *domatio* no texto latino de Ruffo –adaptada como *adumari, domare, domtat, donter, domat, domatione* nas traducións siciliana, italiana de Berlín, provenzal, francesa, catalá ou italiana do impreso de 1563-. Por outro lado, en correspondencia coa síntese anunciada nesta exposición inicial do *TA*, o segundo capítulo da obra preséntase baixo a epígrafe *Do fillamento e do domamento do cavalo* (<2.0>), aínda que con problemas na reprodución do substantivo *domamento*.

36 Como en <0.7>, Domínguez Fontela, *E terceiro* (cfr. DF2: 345, l. 20), intepreta como *E* o *O* do ms. e non le a conxunción copulativa que o precede: cfr., en efecto, *et O terceiro* en Pens. (57, l. 15).

37 Consonte o texto latino e algúns representantes da tradición romance do *De medicina equorum*, óptase aquí (como xa fixemos na nosa anterior proposta de edición da obra; cfr. Pérez Barcala, 2004: 371, ls. 16-17) pola puntuación ofrecida da pasaxe, fronte á presentada en Pens. (57, ls. 16-17), «O quarto da coscénça, da fremusura do corpo e dos nenbros *et* da feiçon del».

38 Aínda que Domínguez Fontela (cfr. DF2: 345, l. 21) e Pensado (cfr. Pens.: 57, l. 16) leron *quarto* –advértase que, como en <0.7> e <0.8>, o cóengo galego transcribe *E quarto*, interpretando como *E* o que é *O* no ms. e sen transcribir a copulativa que precede a *O*-, a forma manuscrita é *quatro* (ms. *q^{tro}*), que cómpre corrixir, en efecto, por un numeral ordinal, *quarto*, como recomenda a correlación cos restantes numerais que aparecen no parágrafo e que serven como presentación da estrutura da obra, así como o

texto latino de Ruffo –«Unde dicendum est *primo* de creatione et nativitate equi; *secundo* de captione et domatione ipsius; *tertio* de custodia et doctrina; *quarto* de cognitione pulcritudinis corporis, membrorum et factionum illius; *quinto* de infirmitatibus ejusdem tam naturalibus quam accidentalibus; *sexto* de medicinis ac remediis contra infirmitates praedictas valentibus»– e as correspondentes versións siciliana, italiana do códice berlines, francesa, catalá ou italiana impresa de 1563, fronte a outras como a provenzal, na que a orde das materias tratadas na obra se indica neste prólogo por medio dos adverbios *primerame(n)s*, *apres*, *puis* (cfr. Arquint, 2006-2007: 95, 0.7–0.8).

39 Ao igual que Pensado corriximos a lección do ms., *nebro*, que conserva Domínguez Fontela (cfr. DF2: 345, l. 21), integrando a nasal implosiva da sílaba inicial, xa que o seu étimo está no lat. *MĒMBROS*. Variante disimilada de *membro*, *nembro* é voz documentada en galego xa desde o século XIII (época en que tamén se localiza a solución etimolóxica); malia pervivir no galego moderno, acabou por impoñerse a forma latinizante *membro*, ao igual que sucede en portugués (que, xunto ao resultado disimilado *nembro*, a recolle no século XIII) e en castelán (lingua na que *membro* aparece tamén no século XIII, aínda que existen rexistros leoneses de *niembro*). Información sobre estas dúas variantes do termo na lingua medieval pode atoparse en CrG, s.v. *nēbro*. Para esta forma disimilada do substantivo vid. tamén DELP (s.v. *membro*), Huber (1986: 152), Nunes (1960⁶: 155, n. 2), e para a súa presenza na lexicografía galega, vid. R1, R2, Cu, Va, Fi, AF, Er, Fg, C4, s.v. *nembro*; para o portugués, vid. GDLP, Houaiss (s.v. *nembro*); para o castelán, cfr. DCECH (IV, s.v. *miembro*) ou DME (s.v. *miembro*, *nembro*).

40 *Feiçon*, como o termo latino que traduce, *factio*, significa «configuración física; aparencia exterior; aspecto, forma» (cfr. Houaiss, s.v.), e, xunto coa variante *faiçon*, está documentado desde o século XIII. Procedente do lat. *FACTIŌNE*(M), co a átono convertido en *e* e a conseguinte formación do ditongo *ei*, a voz aparece aínda recollida en C4, s.v. *feizón*, «forma, maneira, carácter». Para as documentacións medievais de ambas as solucións, vid. o DDGM, s.v. *faiçon*, *feiçon* (Cr, CSM); para o castelán e as variantes do substantivo, cfr. DETEMA, DPRAIfX, s.v. *facciōn*; TDMS, s.v. *faiçon*. O vocábulo latino *factio* é traducido en <4.1>, <4.7>, <4.8> e <5.1> como *feitura*, que, procedente do lat. *FACTŪRA*(M), tamén se rexistra desde o século XIII (vid. CrG, s.v. *feitura*); para o castelán cfr. DETEMA, DPRAIfX, s.v. *hechura*; TDMS, s.v. *fechura*.

41 Domínguez Fontela presenta τ E *sexto* (cfr. DF2: 345, l. 23), lendo o O como E e transcribindo *sexto*, fronte á clara lección do ms. *seisto*. Este numeral ordinal procede de *SEXŦUM*, para o que, como en castelán, se coñece desde o século XIII a solución *sexto*, se ben en textos medievais galegos tamén está documentada a variante arcaica *seisto*, que non foi allea ao portugués, lingua na que, segundo Houaiss (s.v. *sexto*), se rexistra no século XIV (cfr. DELP, s.v. *sexto*). Sobre as solucións documentadas na Idade Media para o numeral ordinal vid. Mariño Paz (1999b: 64-70): en opinión do estudoso, á forma maioritaria *sesto*, rexistrada desde o século XIII, con eliminación do primeiro elemento do grupo /ks/ latino ao atoparse este seguido de consoante, súmanse desde a mesma época as solucións *sexto*, con grafía latinizante (que, non obstante, non correspondía a unha pronuncia [ks] senón a [s]), e *seisto*, creada por analogía con *seis* (< *SEX*).

42 Cfr. DF2 (345, ls. 23-24), «das enfermidades rremedyos τ das mesinas», así como Pens. (57, ls. 17-18), «das enfermidades, rremedyos et das mezjnas». Se ben Pensado indica que *enfirmjades* está «subrayado en el ms.» (cfr. *Ibid.*: 57, n. 7), podería interpretarse máis ben como un tachado: un probable salto co substantivo que aparece na liña precedente do ms. puido levar ao copista a reproducilo novamente; consciente do descoido, o amanuense subsana o *error incipiens* riscando a palabra repetida que, polo tanto, cómpre eliminar no establecemento do texto. Na conveniencia de suprimir o vocábulo repetido incide, ademais, a pasaxe latina correspondente, «*sexto de medicinis ac remediis contra infirmitates praedictas valentibus*».

43 Fronte á decisión de Pensado, que edita «et da geraçon et da nasença do Cauallo» como parte tamén do parágrafo ao que aquí asignamos o número <0.11> –isto é, «et O seisto das enfirmjades, rremedyos et das mezjnas que vallem contra as ditas enfirmjades, et da geraçon et da nasença do Cauallo (cfr. Pens.: 57, ls. 17-19)–, no que o seguimos en Pérez Barcala (2004: 57, ls. 17-18), cremos máis ben que «E da geraçon

e da nasença do cavalo» debe entenderse como a epígrafe correspondente ao primeiro capítulo do TA. Así o indica, alén do referido resumo da obra (segundo o cal o capítulo inicial da obra trata «da criaçon et da nasença do cavalo», <0.6>), o feito de que o primeiro apartado con nocións de hipoloxía do manual de Ruffo veña encabezado no ms. latino V polo título *De generatione et nativitate equi*, que tería así a súa correspondencia no referido «E da geraçon e da nasença do Cauallo»: cfr., igualmente, «Di lu creamentu e di la natura di li caualli» na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 570, l. 8), «De creatimento et natividade del cavallo» na italiana de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 62, l. 20), «De la nativitat e de la creation del caval» na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 95, l. 0) ou «Ci commence la premiere partie: de la creacion et de la nativité dou poulain» na francesa (cfr. Prévot, 1991: 32, <13>).

44 Domínguez Fontela mantense mantén fiel ao ms. (cfr. DF2: 345, l. 25), mentres que Pensado integra un *que* despois de *por* e ofrece entón a conxunción causal *porque* (cfr. Pens.: 57, l. 20). Se ben na proposta de edición anterior do TA respectabamos a solución do filólogo galego (cfr. Pérez Barcala, 2004: 57, l. 20), óptase agora por editar *por én*, que correspondería á conxunción ilativa latina *igitur* («Primum *igitur* de generatione et nativitate equi [...]») e que posúe os valores de ‘así pois’, ‘por conseguinte’. Cabería, con todo, a posibilidade de non integrar o adverbio pronominal e de eliminar a preposición *por* presente no ms., pois a comprensión do texto está asegurada.

45 A perífrase «o cavalo que ha de geerar» é utilizada polo tradutor galego como adaptación do termo latino *stallo*, co que se designa o ‘semental’, isto é, o «cavalo non castrato destinado alla riproduzione» (cfr. Causati Vanni, 1999: 284, s.v. *stallone*; cfr. tamén DTVZ, s.v. *étalon*). Para as múltiples denominacións que, ademais dos xenéricos *caballus* e *equus* (o primeiro inicialmente cun valor despreciativo, e cada un deles con implantacións concretas nas distintas rexións europeas), coñecía a lingua latina medieval en función da característica do animal que se pretendía sinalar, vid. Bautier (1978: 209-237): refírese a estudosa que, entre os termos empregados para designar os machos seleccionados para a reprodución, estaba o substantivo *stallo*, que «apparaît au cours du XIIe siècle, d’abord dans les textes anglais: le premier (*stalo*) étant daté de 1130» (p. 231). O Mestre Giraldo recolle este vocábulo latino, que define ao precisar que «estillo em latym tanto quer seer em nossa linguagem como cauallo que lançam aas egoas pera geerar» (cfr. Pereira, 1909: 6, ls. 26-30), e para o que cfr. Vasconcellos (1910: 313, s.v. *estallo*).

46 As características, «esforçado e ben governado», do macho utilizado para a monta non se atopan no texto latino e en ningún dos elementos consultados da tradición romance de Giordano Ruffo, que refírese que o semental debía ser *studiose et diligenter assidue custodito, parum vel nihil ab aliquo equitato, et cum minori labore vel inquietatione et diligentius qua poterat*. O Mestre Giraldo precisa as calidades do «cauallo que lançam aas egoas pera geerar» (cfr. Pereira, 1909: 6, l. 27) do seguinte xeito: «este cauallo [...] primeiramente deue de seer de boo linhagem e fremosso e bem feyto. E deue de seer bem pensado e bem guardado que nom caualguem em ell [...]» (cfr. *Ibid.*: 6, ls. 28-31). Polo que se refírese a *esforçado*, este adxectivo, recollido desde o século XIII, está formado a partir de *esforçar* (creado sobre *força* < FÖRTIA) e posúe os significados de ‘valente’, ‘forte’, ‘animoso’, ‘brioso’ (cfr. CrG, CrT, HT, s.v. *esforçado*; Er, s.v. *esforzado*), valores semánticos cos que tamén aparece en castelán nos séculos XIV e XV (cfr. DME, DETEMA, DPRAIfX, s.v. *esforzado*; TDMS, s.v. *esforçado*) e en portugués (cfr. DGALP, GDLP, Houaiss, s.v. *esforçado*). Pola súa parte, *governado* (de *governar* < GÜBĒRNĀRE), rexistrado desde a mesma época, está documentado coa acepción de ‘alimentado’, ‘sustentado’, ‘mantido’ (cfr. Mir, Noia, s.v. *gouvernar*; CSM, s.v. *governar*); para o castelán *governar* co mesmo valor, ‘manterse’, ‘alimentarse’, cfr. a segunda acepción recollida no DETEMA, s.v., e a terceira rexistrada no DPRAIfX, s.v.

47 Aos coidados que necesitaban os machos antes da monta refírense os autores gregos, segundo explica Doyen-Higuet (1981a: 539).

48 Para os significados de ‘traballo’, ‘fatiga’, ‘tormento’, ‘ansia’, ‘angustia’, ‘molestia’ vehiculados polo provenzalismo *afan* (tamén en <3.40>), para outras ocorrencias e valores semánticos e para os distintos

étimos e evolucións propostas vid. *CrT*, *HT*, *San*, *CSM*, *Esc*, *Nun* (*Amigo*), *Aj*, s.v. *afan*, e, sobre todo, *CrG*, s.v. *afam*. As sinaladas acepcións rexístranse tamén na lexicografía galega en *Sb* (*Papeletas*), *Ac*, *Er*, s.v. *afán*, e tamén na portuguesa en *GDLP*, s.v. *afã*; Houaiss, s.v. *afan*. O vocábulo aparece documentado con estas mesmas acepcións en castelán entre os séculos XII-XV (cfr. *DME*, s.v. *afán*; *DETEMA*, *DPRAIjX*, *TDMS*, s.v. *afan*).

⁴⁹ A pasaxe presenta un erro no ms., pois, de interpretar como un pronome átono a forma *o* que no ms. precede a *cavalgar* –conservada nas anteriores propostas de edición–, non fai sentido ao ser *a egoa* o obxecto directo de *cavalgar*; por outro lado, se *o* se interpreta como artigo, parece claro que sería necesaria a integración do substantivo que presenta, *cavalo* («quanto con mēor traballo e máis sen afan o [cavalo] cavalgar a egoa»). Calquera das dúas opcións, ou eliminar *o* ou conservalo pero introducindo o substantivo *cavalo*, poden contemplarse no establecemento do texto. A tradición apoiaría calquera das dúas (vid. *infra* as pasaxes) ao estar o suxeito elidido nalgunhas versións e presente noutras. Sexa cal sexa a solución adoptada, e á luz da tradición do *De medicina equorum*, *a egoa* é complemento directo de *cavalgar*, polo que a puntuación da pasaxe adoptada de forma provisoria no noso anterior establecemento do texto, onde mantivemos ademais a problemática forma *o*, «quanto con mēor traballo et máis sen afan o cavalgar, a egoa máis cumpridamente esprovezerá» (cfr. Pérez Barcala, 2004: 371, ls. 24-25), non dá sentido ao texto.

Polo que se refire a *cavalgar*, este verbo non ten aquí o significado de ‘ir a cabalo’ senón o de ‘montar, cubrir (o macho a femia)’: «*cavalgar o cavalo a égua*, cobrila» (cfr. *GDLP*, s.v. *cavalgar*). O termo é, en efecto, a adaptación do verbo latino *cooperuere*, ‘cubrir’, que, en clara referencia ao acto de copulación, tamén está na tradición romance consultada de Ruffo: cfr. «quandu plui legiamenti e cun minuri fatica *copri* la matri di lu cauallu», na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 570, ls. 11-12); «quanto piò lievemente & con minore fatica *cuopre* la madre dello cavallo», na italiana transmitida polo ms. editado por Oloeg Hedvall (1995: 62, ls. 23-24); «quanto più leggiemente, et con minore fatica *cuopre* la giumenta», na italiana impresa en 1561 (cfr. Crupi, 2002: 17, ls. 6-7); «el stalone cossi reseruato in quiete & senza fatica *coprendo* la caualla», na italiana do impreso veneciano de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 2v, ls. 15-16), ou «quant il a mendre labour, plus profitablement l'estalon en *couvrera* la jument» na francesa do ms. *R* (cfr. Prévot, 1991: 116, <15>). Para este significado no castelán medieval, cfr. *DETEMA*, s.v. *cabalgar*, «cubrir un animal a su hembra» (acep. 3); *TDMS*, s.v. *caualgar*, «cubrir el macho a la hembra» (acep. 4). O vocábulo aparece con este mesmo significado en <1.13>, onde traduce, en efecto, o lat. *habere coitum*, ao que corresponden, p. ex., *montare*, *cubrir*, *sallir* ou *saillir*, *couvrir* e *monter* nas pasaxes das versións italiana do códice de Berlín, provenzal, catalá, francesas dos mss. *M* e *R* e italiana do impreso de 1563 respectivamente.

⁵⁰ Domínguez Fontela e Pensado transcriben respectivamente *esperuesera* (cfr. DF2: 346, l. 5) e *esprouezera* (cfr. Pens.: 57, l. 25). Ningunha das dúas solucións parecen satisfacer o sentido do texto: a do cóengo galego, alén de reproducir como *u* o que é claramente un *n* no ms., carece doutras documentacións que a apoiem; a de Pensado, coa mesma transcripción de *n* como *u* e co desenvolvemento da abreviatura *p* como *pro*, dá lugar a unha forma verbal *esprovezer* para a que o estudoso dá o significado de ‘aproveitar’ (cfr. Pens.: 235, s.v. *esprouezera*), pouco idóneo no contexto. A imposibilidade de acceder a outros elementos da tradición do *De medicina equorum* levounos a aceptar a última destas propostas en Pérez Barcala (2004: 371, l. 25), *esprovezerá*. Porén, a partir da lección do ms., *espnezerá*, compriría editar *espernezerá*, que presumiblemente habería que corrixir como *espermezerá*, Futuro de Indicativo dun hipotético verbo *espermezer* que, malia non atopar documentado en ningunha das ferramentas manexadas, podería constituír un hápax que, formado a partir do substantivo latino *esperma*, tería o significado de ‘exacular’. A hipótese vén apoiada polo feito de que o referido verbo está adaptando a construción latina *emittere sperma* do texto de Ruffo («majus et complexius *sperma emittet*»), tamén presente en Teodorico (cfr. Dolz, 1937: 14, ls. 12-14), á que corresponden *getera le germe* na tradución francesa (cfr. Prévot, 1991: 32, <15>), *gietta mays de materia* na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 95, l. 1), *sement gita* na catalá (cfr. Gili, 1985: 26, l. 6) ou *butta mazore*

quantidade & *côpita sperma* na italiana do impreso de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 2v, l. 17). Por medio da construción *lançar semente* refírese o Mestre Giraldo («lançarllhe a mays semente e mays compridamente»; cfr. Pereira, 1909: 6, ls. 33-34) a acción expresada polo insólito verbo *espermezer* do TA, que debe de corresponder ao vocábulo portugués e castelán *espermatizar*, «fecundar com o esperma» (cfr. GDLP e Houaiss, s.v.), «eyacular el esperma» (cfr. DETEMA, s.v.).

51 O copista errou na reprodución do termo *mayor*, pois no ms. lemos *myor*. Domínguez Fontela transcribe *myyor* (cfr. DF2: 346, l. 6) e Pensado opta por deixar a forma manuscrita *myor* (cfr. Pens.: 57, l. 25), para a cal dubida, como reflicte o glosario (*Ibid.*: 278, s.v.), entre os significados ‘mellor’ e ‘maior’. Como xa se adiantou en Pérez Barcala (2004: 371, l. 25), a lección do ms. debe corrixirse por *maior* (< MAIÖREM), pois a outra posibilidade contemplada por Pensado implicaría unha forma *meior* (< MĒLĪÖRE), con deslateralización da palatal resultante do grupo *-li-*, non documentada no TA para ningunha outra ocorrencia do termo, para o que sempre se recolle a solución *mellor* (cfr. <1.3>, <1.14>, <3.8>, <3.12>, <3.38>, <3.39>, <3.53>(2), <3.65>, <7.11>, etc.). Non cabe dúbida de que *maior* debe ser a interpretación correcta da forma do ms.: por un lado, a pasaxe na que se introduce o termo («por esto se geerará o cavalo no ventre da madre *m[a]ior* e máis groso») traduce a latina «exinde *major* equus et grossior in ventre matris gignetur»; por outro lado, o comparativo sintético *maior* aparece adaptado como tal nas versións siciliana (*maiuri*), italiana do códice 78CB15 de Berlín ou do impreso de 1561 (*maggiore*) e catalá (*major*), optando as francesas pola construción analítica *plus grant* ou *plus grans* (cfr. Prévot, 1991: 32, 116, <15>), tamén presente no *Livro d’Alveitaria* –«geerasse ende o fillo fremoso e *mais grande* e *mais vallente*» (cfr. Pereira, 1909: 6, ls. 34-35)–. Análoga explicación ofrecemos para a integración do *a* en *maiormente* (<1.8>).

52 O exposto aquí sobre o tempo en que se debe producir a monta coincide coas apreciacións dos hípíatras gregos (vid. Doyen-Higuet, 1981a: 538). Que o momento adecuado para o nacemento do cabalo sexa a primavera, asegurando así unha correcta alimentación da egua lactante e, por conseguinte, do poldro, é un dato que tampouco obvian os agrónomos latinos (vid. Denis, 2007: 70-71).

53 Para os adxectivos derivados do sufixo latino *-bĭlis*, o ms. alterna formas con vogal postónica *i* e outras con *e*. Dado que estas últimas son as máis frecuentes, optouse por integrar *e* como vogal postónica e editar *convinivel*, como tamén fai Pensado (cfr. Pens.: 57, l. 28), e fronte á incorrecta lectura da lección manuscrita como *conuyniuili* por parte de Domínguez Fontela (cfr. DF2: 346, l. 8). O sufixo latino, que se utilizou para crear adxectivos a partir maioritariamente de verbos, deu como resultados na lingua galega medieval as formas *-vel(e)* (*-vil(e)*), con cambio da vogal postónica) e *-ble* (ou *-bre*), con síncope da referida vogal, para o singular; e para o plural, *-viis*, coa perda do *-li-* intervocálico, e *-veles*, *-viles*, coa adición á forma do singular do alomorfo *-es* do morfema de plural, ademais de *-bles*. Polo que se refírese aos resultados *-ble*, *-bles*, Lorenzo (1987: 468) considera que non deben interpretarse como castelanismos, segundo a hipótese máis difundida, senón como «formas de entrada tardía, con tratamento semiculto e de uso limitado na época medieval». Mariño Paz (2005b: 162-165, 166), porén, ofrece argumentos que inciden na presenza da referida solución por influencia do castelán na lingua dos textos notariais a partir da segunda metade do século XV, con independencia da área xeográfica da que os documentos procedan. No que atinxe ás formas con síncope da vogal postónica latina, alternancia das vogais palatais /e/, /i/ e, no plural, perda ou conservación do *-li-* latino, estas son de uso maioritario na lingua medieval e de difícil adscrición a unha ou outra zona xeográfica; esta última circunstancia, en opinión do investigador, complica polo feito de que «nalgunhas ocasións a vogal postónica deste sufixo aparece no interior do desenvolvemento do que no orixinal se presenta como abreviatura», o que obriga a ser prudentes á hora de «tirarmos conclusións sobre a distribución diatópica que as variantes *-uel(es)* e *-uil(es)* poderían ter no galego medieval» (p. 166). Neste caso, segundo o filólogo, *convinivel* «non se formou regularmente sobre a base do verbo medieval *conuijir*, senón que parece herdado dun probable *CONVENIBILIS do latín tardío. Tal vez é por esta desconexión formal con *conuijir* polo que o adxectivo pode aparecer non con vogal temática *-i-*, senón con *-a-*» (p. 175). *Convinivel*, que adapta o

adxectivo latino *congruens*, ten, como este, o significado de 'conveniente', 'que convén', pois, cando se liga a lexemas verbais intransitivos ou utilizados intransitivamente, o sufixo *-vel* tiña un valor semántico activo e podía competir coas terminacións *-ivo* < *-ivus* e *-nte* (procedente esta do participio de presente latino), das que non se atopan exemplos no TA (cfr. a alternancia *convinivel* / *conveniente*). Unha detallada exposición dos resultados que ofrece o sufixo latino *-bĭlis*, que conta co seu maior número de rexistros na prosa notarial, e dos valores semánticos que expresa e que permitiron a súa alternancia con outras terminacións, pode verse no referido estudo de Mariño (2005b), así como en Ferreiro (1995: 57; 1997: 146-147), González Fernández (1978: 140-141), Houaiss (s.v. *-vel*), Huber (1986: 85-86), Lorenzo (1987: 466, 468), Maia (1986: 380-381).

54 Fronte ao que acontece na versión peninsular, que ofrece información sobre a cantidade e calidade do leite dado pola egua ao poldro («*máis* leite e *mellor* dara ao fillo»), o orixinal latino («*lac suo nato satis praebet*») e as distintas adaptacións romances consultadas de Ruffo só dan conta da primeira realidade, como tamén pode verse na pasaxe do Mestre Giraldo, «a madre auera *mais* leite» (cfr. Pereira, 1909: 7, l. 23).

55 No texto galego, *testas* aparece coordinado con *fortes* nun sintagma que funciona como atributo da cláusula («suas carnes seran *máis* *testas* e *máis* *fortes*). Os dous adxectivos referidos están como tradución do comparativo latino *solidiores* («*eiusdem carnes fiunt solidiores omnino*») e, polo tanto, o significado de ambos os termos vulgares debe de ser análogo e complementario. Como na tradución galega, nas adaptacións provenzal e catalá de Ruffo son tamén dous os adxectivos cos que se versiona o lat. *solidiores*: cfr. «*aura plus duras cars e plus fermas*» (cfr. Arquint, 2006-2007: 95, l. 2) e «*les canques del polli son pus fermes e formades*» (cfr. Gili, 1985: 26, l. 18) respectivamente. En cambio, a voz latina foi adaptada por medio dun único termo noutras versións romances do manual: cfr. *soldi* na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 570, l. 17), *salde* nas italianas do ms. berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 63, l. 30) e do impreso de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 17, l. 15), *dure* na italiana de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 2v, l. 23), e *espesse e ferme* nas francesas dos mss. *M* e *R*, *S* respectivamente (cfr. Prévot, 1991: 32, 116, <17>). *Testas* procede da forma latina *TENSĪTAS no lugar do clásico TENSAS, por asimilación do grupo NS e síncope da vogal postónica. Sobre o seu significado, o VPL, s.v. *testo*, comenta que «Vulgarmente val o mesmo, que Resoluto, firme, teso» (vid. tamén DGALP, GDLP, Houaiss, s.v. *testo* /él). Para outras documentacións da voz na lingua galega medieval con este significado, cfr. CrG, s.v. *testo*. Como adxectivo co valor de 'duro', 'firmé', 'ríxido', o termo tamén está na lingua medieval castelá: cfr. DETEMA, DPRAIfX, s.v. *tiesto*?; TDMS, s.v. *tiesto* (acep. 4).

56 Para os significados 'xa', 'sempre', 'tamén' expresados antigamente por este adverbio, igualmente en castelán –cfr. DCECH (V, s.v. *todo* [p. 528, *todavía*]); DME, s.v. *todavía*; DPRAIfX, TDMS, s.v. *todavía*–, vid. Álvarez de la Granja (2005: 38, s.v. *vía*), Magne (1944: 391, s.v. *todavía*), Maia (1986: 882), así como, s.v., os glosarios incluídos no DDGM (sobre todo, *Noia*, *Ri*, *CSM*, *Esc*, *Aj*). O termo está polo latín *omnino*, para o que non se atopa correspondencia nas restantes versións consultadas da obra de Giordano Ruffo: como derivado de *omnis*, *omnino* ten o significado de 'completamente' e expresa unha idea de totalidade facilmente perceptible nos valores semánticos do galego *todavía*.

57 A forma de terceira persoa do posesivo latino *sūūm* derivou inicialmente en *sou*, mais a analoxía coa primeira persoa, *meu* (< *mĕūm*), deu orixe ao singular *seu* e ao plural *seus* (en lugar de *sūs*) nun proceso que tamén se estendeu á segunda persoa, *teu* (clás. *tūūm* > *tou*). Estas formas do posesivo masculino de terceira persoa documéntanse desde o século XIII, se ben o resultado arcaico *sou* se conserva no occidente da Coruña e en certas falas do galego oriental. Para o paradigma do posesivo, vid. Fernández Rei (1990: 73-74), Ferreiro (1995: 263-264), Lorenzo (1995: 668), Maia (1986: 675-677), Nunes (1960⁶: 242-243), Williams (1994⁶: 160), así como CrG, Ri, Mig, Aj, s.v. *seu*.

58 A construción latina de participio absoluto *praegnante vero matre* é traducida ao galego por medio dunha cláusula temporal iniciada pola conxunción *mentre*, de modo análogo ao que se observa nas versións siciliana («*alu tempu ki si copiri*»; cfr. De Gregorio, 1905: 570, l. 18), italiana do códice berlinés («*al tempo che si fa coprire*»; cfr. Olrog Hedvall, 1995: 63, l. 31), occitana («*quant la mayre es prens*»; cfr. Arquint, 2006-

2007: 97, l.3), ou italianas impresas en 1561 («*quando* la cavalla si viene a coprire»; cfr. Crupi, 2002: 17, l. 16) e en 1563 («*quando* la caulla pregnant», cfr. Leno, 1563: f. 2v, l. 25), fronte ao que sucede na francesa, onde se substitúe por unha cláusula de relativo («la jument qui est empreinte»; cfr. Prévot, 1991: 32, <18>). A conxunción temporal galega *mentre*, tamén adverbio, formouse a partir de *dementre*, á súa vez creada a partir de *domentre* (procedente da secuencia latina *DŪM INTĒRIM*). Por analoxía con outras palabras que empezaban por *de-* (*debaixo*, *depois*, *detrás*, etc.), *dementre* perdería a sílaba inicial ao interpretarse como composta. A partir de *mentre*, precedido da preposición *en*, xurde a forma *enmentre*, tamén recollida no texto galego (cfr. <1.8>, <7.15>). Información máis detallada destas variantes pode atoparse en Ferreiro (1995: 353), Huber (1986: 78, 86, 88, 157), Magne (1944: 181, s.v. *em-mentre*; 257, s.v. *mentre*), Maia (1986: 874-876), Nunes (1960⁶: 347, n. 2), así como en *CrG*, *Mig*, *Aj*, s.v. *mentre*, *enmentre*.

59 Cfr. DF2 (346, l. 14), *ne*, sen desenvolver a nasal implosiva abreviada no ms.

60 A cláusula adversativa «mais deve seer no cumunal» é a adaptación de *sed medium teneat utriusque* (adaptada como «mais ontre ambos» e «mais ontre ambas» en <3.12> e <3.72>), sen correspondencia na versión occitana, na italiana do impreso de 1561 ou nalgúñas das francesas (como as dos mss. *R* e *S*). O termo galego *cumunal*, que está como tradución do lat. *medium*, é un adxectivo que deriva do latino *COMMŪNĀLIS* e para el recóllense en *CrG*, s.v. *comunal*, documentación desde o século XIII cos significados de «común, ordinario, igual» (cfr. tamén *GDLP*, s.v. *comunal*), coñecidos igualmente en castelán (cfr. *DPRAfX* e *TDMS*, s.v. *comunal*).

61 *Entanto* corresponde con exactitude ao *intantum* da pasaxe latina e mantén o seu significado ‘tanto’ –e non os valores temporais ‘entre tanto’, ‘en tanto’, ‘mentres tanto’ cos que se rexistra no galego medieval (vid. *CrG*, *CSM*, s. v. *entanto*)–.

62 Fronte ao que sucede noutros casos, nos que un termo latino é traducido ao galego por medio de dúas voces que pretenden reproducir a globalidade do contido semántico da voz latina (cfr. o sinalado a propósito da adaptación de *solidiores* cos adxectivos *fortes* e *testas*), neste caso o proceso é o inverso: fronte ao que sucede nas adaptacións italianas (manuscrita do códice de Berlín e impresas de 1561 e 1563), siciliana, provenzal ou francesa dos mss. *R* e *S*, ou mesmo na pasaxe do *Livro* do Mestre Giraldo –«seerja ende mais *pequeno* e mais *sumjdo*» (cfr. Pereira, 1909: 7, l. 2)–, o tradutor galego utiliza un só termo, *pequeno*, para verter o contido dos dous adxectivos, *minimus* e *pusillus*, da pasaxe latina (en Teodorico só aparece este último; cfr. Dolz, 1937: 14, l. 25), de xeito que á cláusula «exinde equus efficeretur *minimus* vel *pusillus*» corresponde «por ende saíria o corpo *pequeno*». A tradución catalá informa, en cambio, *a contrario* de que «si era masa grasa lo polli per la gran grasea de la mare nayxeria mort» (cfr. Gili, 1985: 26, ls. 24-25).

63 Cfr. *da* en DF2 (346, l. 18).

64 Acéptase a emenda do profesor Pensado, que corrixe a forma do ms., *magredeun* (con trazo horizontal sobre as dúas últimas letras), por *magreduen* (cfr. a lectura errada *magreduun* en DF2: 346, ls. 18-19), mais editamos *magredüe*, ao ser a solución *-düe* a habitual no ms. para o sufixo latino *-ŪDĪNE(M)*. Os resultados esperados a partir dun étimo **MAGRITŪDĪNE(M)* ofrecen, en efecto, a nasalización vocálica como consecuencia do *-N-* intervocálico, que despois desaparece, e a conseguinte formación dun hiato, isto é, as solucións *-üe*, *-öe*, frecuentes a primeira na documentación galega e a segunda na portuguesa. Ao respecto da evolución do sufixo, que se utiliza para crear substantivos abstractos a partir de adxectivos, vid. Ferreiro (1995: 133; 1997: 138-139), Huber (1986: 64), Lorenzo (1975: xxxiii; 1985: 90; 1995: 662), Maia (1986: 609-610), Mariño Paz (2008: 85), Vasconcellos (1910: 331, s.v. *-idōoe*), Williams (1994⁶: 130). O osbt., *magredüe*, que forma parte da frase preposicional «por rason de gran *magredüe*», adaptación da latina *propter nimiam maciem* –cfr. «per tropo magreza» na versión italiana transmitida polo impreso de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 3r, l. 4) e «per la gran magrea» na catalá (cfr. Gili, 1985: 26, l. 25)–, traduce, pois, a voz latina *macies*, ‘delgadeza’.

65 A cláusula «non se poderia o potro ben governar no ventre dela» é a adaptación da latina *nutrimentum sufficiens suo nato non poterit exhibere* (sen correspondencia na tradución catalá de Ruffo), que ten no

substantivo *mater* o seu suxeito gramatical e que se versiona de forma máis fiel noutras traducións da obra de Ruffo: cfr. «nun po nutricari lu figlu in la ventri», na siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 570, l. 22); «non puote notrichare lo figliulo in del suo ventre», na italiana manuscrita (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 63, ls. 34-35); «ne porroit doner souffisamment norrisement a son poulain», na francesa do ms. *M* (cfr. Prévot, 1991: 32, <20>); «non poyra donnar a son filh pron de noyrement», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 97, 1.4); «non può nutrire il polledro nel ventre debile», na italiana impresa de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 17, l. 22); «non puo dare sufficiente nutrimento al suo poledro», na edición impresa de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 3r, ls. 4-5). Á luz das pasaxes reproducidas, parece evidente que o significado do vocábulo *governar* é o de ‘nutrirse’, ‘alimentarse’: cfr., en efecto, os valores de ‘manter’, ‘sustentar’, ‘alimentar’ que, s.v. *governar(se)*, *gouvernar*, se dan en *CSM*, *Mir*, *Noia*; vid., así mesmo, o comentado a propósito de *governado* en <1.1>.

66 Malia a lectura *deuen* de DF2 (346, l. 21), neste caso o trazo que a forma verbal presenta enriba no ms. carece de valor, xa que o suxeito da cláusula é *a egoa*. A perífrase obrigatoria *dever a* + infinitivo é moi frecuente na Idade Media, aínda que hai exemplos sen a preposición *a* (e o *TA* ofrece tamén mostras desta opción) e outros con *de* (cfr. no texto galego *deve de seer* en <1.6>). Exemplos das posibilidades de construción da perífrase con ou sen o enlace preposicional poden verse en *San*, *CSM*, *Esc*, *Nun (Amigo)*, *Aj*, s.v. *dever*; *CrG*, *Mir*, *Noia*, s.v. *deuer*. Para a etimoloxía de *andar*, comunmente establecida en *AMBULARE* (a través dunha pronuncia descoidada **AMLARE*) –aínda que tamén se ten proposto a súa orixe en **AMBITARE*–, véxase a revisión do asunto en Meier (1984: 26, s.v. *andar*).

67 Cfr. a errada lectura do *z* coa abreviatura de *zer* como *ç* en DF2 (346, l. 21), *façer*.

68 Aínda que é evidente que o sentido da pasaxe non se ve alterado, o texto peninsular alude aos lugares polos que debe andar a egua, mentres que a obra latina de Ruffo fai referencia a aquel no que debe nacer o cabalo («Postea vero quum venerit tempus nascendi, in loco montuoso *nascatur* et saxuo vel petroso»), como se observa tamén na tradución provenzal («E quant verra lo temps que lo caval deu naysser, *naissa* en luoc umbrios, montanhos e peryigos»; cfr. Arquint, 2006-2007: 97, 1.5), na catalá («e deu hom encara procurar que-l polli *nasca* en montanya en loch pedregós»; cfr. Gili, 1985: 26, ls. 27-28), na francesa do ms. *R* («et depuis que vendra le temps de naitre, *li nessemens dou poulain doit estre* es montaignes par droite raison et es liex plain de pierres»; cfr. Prévot, 1991: 117, <21>; vid. tamén *Ibid.*: 32, <21> para as variantes dos testemuños galos), ou no impreso italiano de 1563 («E apossimandosse el tempo del nascere del poliedro, el *deba nascere* in luogo montuoso, & sassoso»; cfr. Leno, 1563: f. 3r, ls. 6-8). A versión italiana do ms. de Berlín e a siciliana, en cambio, poderían proceder dun modelo latino no que, en lugar do verbo *nasci*, aparecía unha variante «errada» *pasci*: «Et quando viene lo tempo che dè *pasciere*, *pascia* in luogo montuoso & petroso» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 63, l. 37), «E quando ueni lu tempu chi diui *paxiri paxa* in locu montusu et pitrusu» (cfr. De Gregorio, 1905: 570, ls. 23-24). A adaptación dos adxectivos latinos *saxuus* e *petrosus* (cfr. «*sassoso*, & *petroso* na tradución italiana impresa en 1563; cfr. Leno, 1563: f. 3r, l. 8) como un único termo, *pedregoso* (cfr. *petroso* na adaptación italiana do códice berlinés, *pitrusu* na siciliana, *pedregós* na catalá, *peyrigos* na provenzal) ou por medio da perífrase *plain de pierres* na francesa, vén motivada, sen dúbida, pola afinidade semántica dos dous adxectivos latinos, evidenciada pola conxunción *vel* que os une, como sucede tamén en <62.1>, onde *loca [...] saxea vel petrosa* corresponde *lugares [...] pedregosos*.

69 A proposta de Pensado, *en o tal lugar* (cfr. Pens.: 59, l. 3), que se mantivo en Pérez Barcala (2004: 372, l. 38), *en o tal lugar*, contrasta coa de Domínguez Fontela, *en tal lugar* (cfr. DF2: 346, l. 22), que non transcribe o artigo masculino singular *o* que precede ao indefinido *tal* nas outras propostas editoriais. Non obstante, o que Pensado interpreta como o determinante e que podería verse escrito entre liñas no ms., é en realidade unha mancha de tinta, polo que a correcta é a interpretación de Domínguez Fontela e debe editarse *en tal lugar*.

70 É necesaria a integración da forma verbal que funcione como predicado da apódose da oración condicional, pois a solución de non integrala presente en DF2 (346, l. 23) e Pens. (59, l. 3), que se manteñen fieis ao ms., orixina un período sintacticamente incorrecto. Cabería, non obstante, cuestionarse se é *seran*

ou *faranse* o que cómpre integrar. A forma verbal que aparece no texto latino é *fiunt* («*fiunt* ejusdem ungulae duriores et fortiores») e calquera das formas sinaladas, *seran* ou *faranse*, adáptase perfectamente aos valores semánticos do verbo latino *feri*, que expresa o resultado dunha acción e pode traducirse como ‘facerse’, ‘resultar’, ‘chegar a ser’ ..., e mesmo ‘ser’. A ese verbo (*feri*) corresponden, en efecto, *diuentanu* na versión siciliana, *diventano* na italiana do ms. de Berlín, *són fetes* na catalá, *soient* na francesa, *deuentano* na italiana impresa en 1563, mentres que na tradución occitana non aparece unha cláusula predicativa: «el aya las onglas plus duras e plus fors» (cfr. Arquint, 2006-2007: 97, 1.5). Se ben en Pérez Barcala (2004: 372, l. 39) se optou por restituír *seran*, decidímonos agora por integrar *faranse*, por ser esta a forma da pasaxe correspondente do *Livro d’Alveitaria*: «E trabalha te que o tempo em que naçer o caualllo que naça em logar de montes / ca sobindo per logares de montes as coixas e as pernas e as hunhas dell *faransse* mais ffortes e mjlhores» (cfr. Pereira, 1909: 7, ls. 27-30). Ademais, para a valoración de *faranse* como a forma que se debe integrar cómpre ter en conta que, en <1.9>, «*faranxelle* as coixas mellores» traduce o lat. «*illius crura feri meliora*».

71 Para a corrección como *maiormente* da forma do ms., *myor menī*, que Domínguez Fontela reproduce como *myyormente* (cfr. DF2: 346, l. 24), véxase o explicado a propósito de *maior* (ms. *myor*) en <1.2>. Advirtase que, se naquel punto Pensado conserva a lección manuscrita, *myor*, neste caso edita, en cambio, *mayor*, advertindo en nota que no ms. se le *myor* (cfr. Pens.: 59, n. 2).

72 Para fortalecer as uñas dos poldros, os escritores gregos de hipoloxía tamén aconsellaban que camiñasen por lugares empedrados (vid. Doyen-Higuet, 1981a: 549). Sobre o consello exposto polo autor neste parágrafo, coincidente co da obra do Mestre Giraldo, explican Camargo – Iannone – Cury (1988, I: 64, n. 12) que se trata, en efecto, dunha «recomendação da hipiátrica greco-romana. Andar sobre seixos ajuda a fortalecer os membros».

73 A forma enclítica *xe* documenta a variante palatalizada do pronome reflexivo *se*: a partir da combinación de *se* e o pronome o pronome átono de terceira persoa, *o(s)*, *a(s)* orixínase unha palatalización da consoante fricativa [**seo* > **sio* > *xo*], desde a que, por analoxía, se creou a forma *xe*. Vid. Ferreiro (1995: 116, 248), Huber (1986: 118, 176), Lorenzo (1975: xxx), Magne (1944: 415-416, s.v. *xe*), Nunes (1960⁶: 92), Williams (1994⁶: 159), así como CrG, s.v. *xe*.

74 Aínda que Domínguez Fontela ofrece a lectura *mellores* (cfr. DF2: 346, l. 26), a lección do ms. é *mellorres*, como constata Pens. (59, l. 6). Sobre a grafía *rr* para /r/ vid. § II. 3.11, c.

75 Cfr. a variante do ms. francés *M*, «car li philozophes dit: “nature et acoustumence en euvre fait toutes choses”» (cfr. Prévot, 1991: 32, <22>).

76 Fronte a Pens. (59, l. 6), *faze*, que entende como abreviatura do *-e* o trazo que sae do *-z* e o envolve (*faš*), óptase por editar *faz*, segundo xa se presentou en Pérez Barcala (2004: 372, l. 42). Considérase que o que se abrevia é *-er* e non *-e* e que, polo tanto, o copista errou e escribiu a abreviatura de *fazer* (*faš*), que é de feito o que transcribe Domínguez Fontela (cfr. DF2: 346, l. 27), *faser*. Advirtase que <12.1> aparece a mesma abreviatura («*e faz torcer e bulir*»), e, en cambio, Pensado (cfr. Pens.: 89, l. 27) edita aí *faz* («*et faz torçer et bulyr*»), e Domínguez Fontela (cfr. DF4: 455, l. 27) *fas* («*fas torcer et bulyr*»). A decisión de editar nos dous casos *faz* e de interpretar a forma gráfica que ofrece o ms. como un erro do copista, dado que *fazer* non fai sentido ao texto, vese apoiada, en definitiva, por ser a do ms. a abreviación de *zer* e por ser *faz* (< FACĬT) unha forma ben documentada para a P3 do Presente de Indicativo do verbo *fazer* (cfr. Ferreiro, 1995: 330; Maia, 1986: 792; Williams, 1994⁶: 228...).

77 Aos coidados, entre eles os alimenticios, das eguas refírense tamén os autores gregos de hipoloxía (vid. Doyen-Higuet, 1981a: 544).

78 Para a P3 do Presente de Subxuntivo do verbo *comer* o ms. ofrece a forma *comeya*, conservada en DF1 (346, l. 29) e en Pens. (59, l. 9), e regularizada como *comeia* en Pérez Barcala (2004: 372, l. 44). Non obstante, a lección manuscrita debe interpretarse como un *lapsus calami* do copista, polo que se corrixe por *cómia*,

solución que se atopa en <3.26> e <21.2>. Tras a lenición que leva á desaparición do -D- intervocálico de CŌMĒDAT, para a P1 do Presente de Indicativo e para todo o Presente de Subxuntivo de *comer* orixínanse solucións cun iode que chega mesmo a sufrir metátese e que faría deste un verbo irregular, se ben a evolución da lingua, por un proceso de nivelación analóxica, acabou por regularizar esas formas: CŌMĒDAT > *comea* > *comia* / *coima* → *coma*. Sobre este particular vid. Ferreiro (1995: 311), Maia (1986: 773 e n. 4) ou Williams (1994⁶: 49, 92, 218). Outros rexistros que documentan o referido proceso evolutivo para as formas verbais mencionadas poden verse en CrG, CSM e Esc, s.v. *comer*.

79 Para a lección manuscrita *encarrada*, Domínguez Fontela ofrece a lectura *ençarrada* (cfr. DF2: 346, l. 29), que é, porén, o que, consonte a regularización gráfica aquí adoptada, cómpre editar.

80 Trátase do participio de *constranger* (< CONSTRĠNGĚRE), documentado desde o século XIII en galego coas acepcións de 'obrigar', 'forzar', 'apertar'. Este verbo traduce, en efecto, o latino *cogere*, que ten, entre outros, os valores de 'forzar', 'obrigar'. Para *constranger*, que contaba coas variantes *costrenger*, *constrenger*, *costranger*, etc., e os seus significados, entre eles o de «obrigar por forza» (cfr. VPL, s.v. *constranger*), cfr. DELP, DGALP, GDLP, s.v. *constranger*, CrG, s.v. *costrenger*. Para a acepción de *constrangido*, «que não está à sua vontade; contrafeito, forçado, obrigado, compelido» (cfr. GDLP, s.v.), cfr. VPL, DGALP, s.v. *constrangido*. Sobre as documentacións do termo en castelán antigo e os seus significados, vid. DCECH (II, s.v. *cuesta* [p. 279, *costranger*]); DETEMA, DPRAIfX, s.v. *constreñir*; DME, s.v. *costrenir*, *costreñir*; TDMS, s.v. *costrenir*.

81 Para a clara lección *ande* do ms. Domínguez Fontela ofrece a lectura errada *ante* (cfr. DF2: 346, l. 32). A adaptación galega non recolle exactamente a información contida no manual latino de Ruffo, xa que a cláusula *matrem sequatur* é traducida na versión peninsular simplemente como *ande*. Maior fidelidade ao orixinal latino (*Equus praeterea matrem sequantur continue*) amosan as traducións siciliana («E lu cauall uaa apressu la matre»; cfr. De Gregorio, 1905: 570, ls. 26-27), italiana do códice berlinés («Et lo cavallo vada dipo la madre»; cfr. Olrog Hedvall, 1995: 63, l. 40, ls. 26-27), provenzal («E lo caval deu continuadement seguir sa mayre»; cfr. Arquint, 2006-2007: 97, l. 6), francesa dos mss. *M* («il [scil. li poulains] doit vivre sa mere»; cfr. Prévot, 1991: 32, <24>) e *R* («le poulain doit suir sa mere»; cfr. Prévot, 1991: 117, <24>), catalá («lo pollí continuament seguexsca aquella [scil. la mare]»; cfr. Gili, 1985: 26, ls. 32-33) ou italiana do impreso de 1563 («el poliedro sempre sequitare debbia la caualla»; cfr. Leno, 1563: f. 3r, l. 17). Cfr. tamén o *Livro d'Alveitaria*: «ho filho deue a siguijr a madre conthinoadamente» (cfr. Pereira, 1909: 7, l. 35).

82 Domínguez Fontela conserva a lección do ms., *cutinoadamente* (cfr. DF2: 346, l. 32), sen a integración da nasal implosiva da sílaba inicial, que xa está en Pens. (59, l. 11).

83 «Por lugares pastosos e d'erva» é a adaptación peninsular do complemento *per congrua pascua et herbosa* («per bona pascua et herbosa» en Teodorico; cfr. Dolz, 1937: 14, ls. 32-33); cfr. «per bons pasquiers e ben erbos» na tradución provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 97, l. 6), «per bones pastures e bons erbatges» na catalá (cfr. Gili, 1985: 26, ls. 33-34), «in pascoli congrui, & herbosi» na italiana impresa en 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 3r, ls. 17-18). Á luz das pasaxes reproducidas o adxectivo *espantosos* do ms. galego non transmite o sentido que corresponde ao lat. *pascua* (plural de *PASCUM*, 'prado', 'lugar de pasto') e aos vocábulos *pasquiers*, *pastures*, *pascoli* das versións romances citadas, polo que presumiblemente se trata dun erro por un termo ou sintagma que teña o valor de 'de pastos' e para o que non se atoparon solucións satisfactorias nas ferramentas manexadas. Podería pensarse nun adxectivo que remonte ao latino *PASCUŌSUS* que, derivado do verbo *PASCĚRE*, ten o significado de «próprio para pastagem» (cfr. Houaiss, s.v. *pasc-*). Neste sentido, igual que de *pasto* se creou, p. ex., *pastura*, sobre el puido formarse o adxectivo *pastoso*, co sufixo *-oso* que expresa a noción de abundancia (vid. González Fernández, 1978: 248-249). Deste modo, *pantoso* sería un erro por *pastoso* e a sílaba *es* que antecede ao vocábulo no ms., *espantoso* –conservado nos anteriores establecementos textuais do TA (cfr. DF2: 346, l. 33; Pens.: 59, l. 11; Pérez Barcala, 2004: 372, l. 46)–, debe explicarse como o resultado da propagación ao inicio deste termo da sílaba final da palabra precedente, *lugares*. No *Livro* do Mestre Giraldo introdúcese o substantivo *paçeres* –«per boos logares cheos deruas e de

paçeres» (cfr. Pereira, 1909: 7, ls. 35-36)– e, tomando o texto portugués como documentación do vocábulo, este é definido así no GDLP, s.v. *pascer*¹: «s. m. Ant. Prado, pastagem: “Per boos logares de ervas e de *pasceres* (*paçeres*), Mestre Giraldo [...]».

84 Cfr. a errada lectura da conxunción causal como *pra* que en DF2 (346, l. 34).

85 *Sa* é forma reducida antiga do posesivo feminino de terceira persoa do singular (lat. *sŭA*(m)) que, tratado como átono, se correspondía en posición proclítica a *ma* e *ta* para a primeira e segunda persoas respectivamente. Documentábase entre os séculos XIII-XV, se ben acabou por ser substituída pola forma tónica *sua*, tamén localizada no TA (cfr. <0.3>, <1.5>(2), <2.5>, <3.27>, <3.61>), que formaba parte da serie *mia*, *tua*, *sua*, na que o primeiro elemento evoluiu a *miña* co desenvolvemento dunha nasal palatal resultante da primitiva nasalización da vogal *i* en contacto coa nasal inicial (MĒA > *mia* > *mīa* > *miña*). Vid. Ferreiro (1995: 264), Huber (1986: 191), Maia (1986: 679), Nunes (1960⁶: 243-244), Silva Domínguez (2002a, 2002b), Williams (1994⁶: 159-160), sen obviar, entre outros, os glosarios de *Aj* e *CrG*, s.v. *sa*.

86 A lección manuscrita *q̄ria* –reproducida como *queria* en DF2 (346, l. 35) e Pens. (59, l. 14)– é aquí presentada como *querria*, como en Pérez Barcala (2004: 372, l. 49). Dado que en posición intervocálica a grafía *r* (ao igual que *rr*) pode empregarse tanto para a vibrante simple como para a múltiple (cfr. § II. 3.11, c), óptase por outorgarlle o segundo dos valores e, polo tanto, por representala na edición como *rr* en virtude dos principios establecidos. Deste xeito, a forma resultante, *querria*, harmoniza cos outros futuros do pretérito da pasaxe, *peioraria* e *poderia*, e evita a discordancia de tempos que se produciría de editar *queria*. A regularización gráfica adoptada na presente edición é de particular relevancia neste caso concreto, xa que evita a ambigüidade gráfica entre as formas do Imperfecto de Indicativo e do Futuro do Pretérito do verbo *querer*, que podían aparecer escritas indistintamente con *r* ou *rr* (cfr., p. ex., as formas recollidas en *CrG*, s.v. *querer*).

87 De modo análogo ao que sucede coa forma *animallas* (<0.0>), resolveuse unificar a grafía *lli* como *ll*, ao ser aquela unha forma de marcada tendencia latinizante para a representación da palatal lateral (cfr. § II. 3.6, a2) que non se documenta en ningunha outra palabra neste texto. Advirtase que a frase preposicional «en outra animalla» está no lugar do lat. *cum matre*, *aut cum alio jumento*, fielmente adaptada noutras versións romances como a siciliana («la matri oi altra iumenta»), a italiana do ms. de Berlín («la madre usia altra chavalla»), a provenzal («sa mayre [...] o alcuna outra egua») ou a francesa transmitida polo ms. *R* («avec sa mere ou avec une autre jument»).

88 Para a cláusula latina *deterioraretur de levi*, o ms. que transmite o TA envía a lección *peyorarya de cada dia*, que se mantén nas anteriores propostas editoriais (cfr. DF2: 346, l. 36 – 347, l. 1; Pens.: 59, l. 15; Pérez Barcala, 2004: 372, l. 50). Aínda que a locución *de cada dia*, ‘cada día’, ‘con continuidade’ (cfr. *Mir*, s.v. *dia*), non corresponde á latina *de levi*, consérvase no establecemento do texto ao non alterar a súa presenza o sentido. Non se nos escapa que, na pasaxe paralela da versión francesa do *De medicina equorum*, *de levi* é traducido como *legerement* e que *ligeiramente* é o adverbio co que se adapta ese sintagma latino noutros lugares do TA (<3.50>, <18.2>, <18.9>, <23.2>, <54.2>, <55.4> e <55.5>), así como os adverbios latinos *leviter* (<2.3>, <22.1>, <59bis.3>) e *levius* (<3.27>, <18.17>, <59bis.10>), para os que o tradutor galego dá tamén as equivalencias *levemente* –para *de levi* en <16.1>, para *leviter* en <2.2>, <3.13>, <24.5>, para *levius* en <3.46> e para *levissime* en <33.7>–, *mansamente* –para *leviter* (<3.64>, <3.65>, <17.3>, <27.8>)– e *liviamente* –para *leviter* (<2.8>)–. Así as cousas, malia que a locución *de cada dia* podería interpretarse como un erro por *ligeiramente* que puido vir determinado por un salto co sintagma *cada dia* de <1.15>, óptase con cautela por mantela na edición ao non afectar ao sentido do texto.

89 No ms. lese *ligitimamente* (ms. *ligitimam*^{6c}), que, malia conservarse nas edicións previas (cfr. DF2: 347, l. 1; Pens.: 59, l. 15; Pérez Barcala, 2004: 372, l. 50), debe constituír un erro, se se advirte que traduce o adverbio latino *facilius*, adaptado como *ligeiramente* en <3.13>, <3.23>, <3.53>, <9.2>, <53.14> e <55.4>. Cfr., en

cambio, *facilmente* na versión italiana impresa de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 3r, ls. 19-20). A orixe deste erro debe poñerse en relación cos problemas suscitados pola presenza da locución *de cada día* no canto do latín *de levi* nesta mesma pasaxe (vid. a nota anterior), de xeito que con bastante probabilidade o TA amosa aquí problemas ligados á adaptación da que serían obxecto no orixinal da tradución galega a locución *de levi* e o adverbio *facilius* –para os que a correspondencia maioritaria no TA é *ligeiramente*–.

90 A partícula *pero* –que traduce a latina *tamen*– deriva da locución PĒR HÖC e ten aquí o significado propio desta, ‘por isto’. Para este e outros valores do termo, vid. Ferreiro (1995: 369-370), Huber (1986: 269), Magne (1944: 303-304, s.v. *pero*), Maia (1986: 878-880), así como CrG, Ri, Esc, Aj, s.v. *pero*, e CrG, s.v. *peró*.

91 Cfr. a lectura *ata a tres anos* en Pens. (59, l. 16).

92 O nome que aparece no ms., *pazqo* –ao que Pensado (cfr. Pens.: 294, s.v.) dá o significado de ‘pasto’ e que, regularizado como *pazco*, presentamos en Pérez Barcala (2004: 372, l. 51)–, podería ser un cruce entre *pasto* e as formas de *pacer* (< PASCĒRE), aínda que tamén cabería interpretalo como un erro do notario de Baiona ao reproducir o vocábulo *pasto* (< PASTUS), documentado desde o século XIII (vid. CrG, s.v.), a partir dunha forma previa na que o nexo *st* se confundía, segundo unha práctica habitual, con *sc*. Non obstante, o DCECH (IV, s.v. *pacer*) sinala que o lat. PASCUM deixou «alguna huella suelta en la toponimia mozárabe [...] o en gallego antigo (*pascos* ‘pastos’ *Gral. Est. gall.* 82.29, *pascoar*, ‘apacentar’ 286.7). GdDD 4831 cita algún representante de PASCUM ‘pasto’ y del plural PASCUA que se da en Vasconia, Asturias, Galicia y provincia de León» (p. 332). Cfr. Cr, s.v. *pasco*; Mig, s.v. *pascas*. Da lexicografía galega, cfr. C4, s.v. *pasca*, «pasto, lugar con hierba donde apasta el ganado».

93 Para a lección manuscrita *liūduūe*, cfr. a lectura de DF2 (347, l. 3), *liureduuu*, rectificada como *liuredueue* en DF10 (264). Manter a lección do testemuño (*uiū liūduūe*) –como se propón en Pens. (59, ls. 16-17), *uiuer liuredueuen*, e tamén en Pérez Barcala (2004: 372, l. 51), *viver livredūe*– non fai sentido, polo que cómpre a súa emenda como *viver en livredūe* ou, máis ben, *ouuer livredūe*. Esta última é a solución que se adopta no establecemento do texto ao ser a tradución da cláusula latina *libertatem haberet*, adaptada como «se le cheval avoit pover de paistre ou *liberté* de pover paistre [...]» na versión francesa de Ruffo do ms. R (cfr. Prévot, 1991: 117, <26>). *Ouuer* é a P3 do Futuro de Subxuntivo do verbo *aver* e remite, polo tanto, ás formas do paradigma do perfecto latino de HABERE, neste caso a HABUĒRIT, xa que no lat. vg. tivo lugar a fusión formal entre o Pretérito Perfecto de Subxuntivo e o Futuro Perfecto de Indicativo. Na evolución de HABUĒRIT produciuse, por un lado, a trasposición do *wau* á sílaba inicial e a conseguinte formación do ditongo secundario *au*, que, coma o latino, por un proceso de asimilación regresiva evoluciona a *ou*. Por outro lado, a consoante oclusiva bilabial /b/ en posición intervocálica fricativiza dando orixe a /β/, aínda que a oposición fonolóxica /b/ – /β/ terminou por desaparecer a favor dun único fonema /b/ con dúas realizacións fonéticas, fronte ao que sucedeu no centro e sur de Portugal. Por último, nas formas do singular e na terceira persoa do plural do tempo verbal comentado produciuse un desprazamento acentual por analogía cos futuros débiles de Subxuntivo. Para unha explicación dos aspectos relacionados coa orixe de *ouuer*, vid., entre outros, Ferreiro (1995: 72, 177, 319-320), Lorenzo (1993c: 13-18), Maia (1986: 473-484), Williams (1994⁶: 202, 209-210). Por analogía con estas formas de perfectos creáronse outras como *jouuer* ou *trouuer* (cfr. os comentarios respectivos ás súas ocorrencias en <13.5> e <3.53>). Polo que se refire aos contextos sintácticos en que se empregaba o Futuro de Subxuntivo na lingua medieval (isto é, en cláusulas subordinadas condicionais, temporais, causais, ou nalgunhas de relativo), vid. Ferreiro (1995: 299-300), Monteagudo (1994).

94 Cfr. a lectura *conpania* en Pens. (59, l. 17).

95 Malia a lectura *mellor* en DF2 (347, l. 4), a lección do ms., como ben constata Pensado (Pens.: 59, n. 8), é *mellos*, forma que cómpre corrixir, en efecto, como *mellor* (en correspondencia co lat. *melius*).

96 A locución conxuntiva *asi que*, que conta con valores fundamentalmente consecutivos e temporais (cfr. CrG, Esc, s.v. *assi*; Mir, s.v. *asi*; HT, s.v. *asy que*), aquí parece posuír máis ben un matiz condicional (‘sempre que’, ‘con tal de que’).

97 Ao ser *garda* o predicado da cláusula con valor causal iniciada por *ca*, nesta pasaxe –con sintaxe de difícil interpretación na versión galega (debido en parte á conversión da construción latina *campis jugiter coutendo* na cláusula «asi que use ca[m]pos v[e]rdes cada día»)– cómpre eliminar do texto crítico a conxunción copulativa que, repetida por erro polo copista, precede á forma verbal *garda* no ms. e que se mantén nas transcrisións de Domínguez Fontela (cfr. DF2: 347, l. 5) e Pensado (cfr. Pens.: 59, l. 18), e no noso anterior establecemento do TA (cfr. Pérez Barcala, 2004: 372, l. 53). A comparación coa pasaxe latina (*aer et libertas in equi corpore et in membris sunt naturaliter conservantia sanitatem*) indica que o suxeito de *garda* –que adapta o *sunt conservantia* latino– é o *aar* e *livr[e]dúe* –que se corresponde con *aer et libertas*–.

98 Malia a lectura *saude* de Domínguez Fontela (cfr. DF2: 347, l. 5), a forma do ms. para o vocábulo que adapta o latino *sanitas* é *soude*. Para esta variante arcaica de *saude* (< SALŪTEM), con asimilación da vogal átona inicial, tras a perda do –l– intervocálico, e a conseguente formación do hiato *ou*, vid. Huber (1986: 70-71), Lorenzo (1995: 654), Williams (1994⁶: 53). Para outras documentacións de ambas as dúas formas, cfr. *Cr*, *CrG*, *Noia*, s.v. *saude*; *Ri*, s.v. *saúde*; *CrT*, *HT*, *Mir*, s.v. *soude*.

99 O termo *magoas* traduce o latino *macula*, que Du Cange, s.v. *macula*³, define como «Vulnus, plaga». Sobre o seu significado, cfr. a acepción do GDLP, s.v. *mágoa*, «(do lat. *macula*). Marca de pisadura, mancha, nódoa natural ou causada por contusión, etc.» (vid. tamén Houaiss, s.v. *mágoa*, acep. 1), ou do *DETEMA*, s.v. *mácula* (acep. 1), «lesión cutánea sin relieve».

100 Na epígrafe tamén cabería a opción de interpretar *do* como a sílaba inicial do substantivo *domamento*, como se ve en Domínguez Fontela (cfr. DF2: 347, l. 8), Pensado (cfr. Pens.: 59, l. 21) ou Pérez Barcala (2004: 372, l. 55). Deste xeito, en lugar do erro por haploloxía aquí contemplado, simplemente habería que considerar un erro de substitución de o por a (*domomento* por *domamento*). A opción de considerar o erro apuntado vén determinada polo encabezamento das epígrafes <2.6>, <3.0>, <3.35> e pola identidade gramatical dos dous elementos que une a coordinada e.

101 Cfr. *geeraço* en DF2 (347, l. 9), sen interpretar a nasal implosiva no trazo da cedilla do substantivo como require o seu étimo GĒNĒRĀTIŌNE(M). Vid. o comentado sobre a interpretación de certos signos da escrita de Álvaro Eanes en § II. 2.

102 Como en <2.0> interpretamos un erro por haploloxía en lugar dun simple cambio de *a* por *o*, *domamento*, fronte ao que se observa nas propostas anteriores.

103 «[...] difficilmente gli autori si sofermano a puntualizzare i metodi di contenzone degli animali ed anche quando ciò avviene le notizie sono piuttosto scarse. Assume così particolare interesse la citazione del Ruffo (cap. 2º) che, a proposito della doma, consiglia l'uso di funi di lana anziché di lino o canapa poichè più molli ed elastiche» (cfr. Brunori Cianti – Cianti, 1993: 104).

104 A subordinada causal «porque é tenro e mole das carnes» do TA carece de correspondencia nos outros elementos manexados da tradición do *De medicina equorum*.

105 O sintagma latino *laccio grosso et forti, decenter de lana composito* –cfr. «laqueo grosso et suavi, forti et largo» en Teodorico (cfr. Dolz, 1937: 16, ls. 23-24) ou «laqueo grosso et forti decenter de lana [...]» en Rusio (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 40, ls. 5-6)– simplifícase como «corda de lãa grosa», onde *fortis* carece de correspondencia, e a voz latina *laccio* –italianizada, xa que o termo do lat. clás. é LAQUEUS e o do lat. vg. *LACEUS (cfr. DEL, s.v. *laccio*)– é traducida como *corda*, ao igual que nas versións siciliana –«cun *corda* grossa e *forti*. facta di lana» (cfr. De Gregorio, 1905: 570, l. 36)– ou francesa (ms. M) –«par une *corde* grosse et *forte*. Et la *corde* doit estre de laine» (cfr. Prévot, 1991: 34, <29>)–; cfr. «deue seer filhado e presso prjmeiramente com *laço* de *corda grossa* e *forte* e deue seer de *lãa*» no *Livro* portugués (cfr. Pereira, 1909: 8, ls. 11-12). Para o significado do vocábulo *laccium*, adaptado como *fune* nas versións italianas do ms. de Berlín e do impreso de 1561, *las* na provenzal ou *caueza* no impreso italiano de 1563, cfr. Causati Vanni (1999: 281, s.v. *laccio*): «Corda munita di cappio per lo più a nodo scorsoio per la cattura degli animali bradi».

106 Como tamén fai Pensado (cfr. Pens.: 59, l. 24), e como xa levamos a cabo en Pérez Barcala (2004: 372, l. 58), corríxese a forma *por*, que se le no ms. (así en DF2: 347, l. 12) e que sintacticamente non fai sentido, como *porque*. En efecto, o que lle corresponde no texto latino que traduce é a conxunción causal *quod* («eo *quod* lana est ad hoc habilior propter mollitiem suam, canape, lino vel suo aliquo coequali») –no lugar da cal están *quia* en Rusio («*quia* lana propter suam mollitiem habilior est ad hoc quam linum vel canapum»; cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 40, ls. 7-8) e *porque* no *Livro* do Mestre Giraldo («*porque* [a lãa] he majs molle e majs doce ca a do linho»; cfr. Pereira, 1909: 8, l. 13)–: cfr., en efecto, *car* na tradución provenzal, *pour ce que* nas versións francesas ou *perché* no impreso italiano de 1561.

107 O texto latino é máis preciso no que se refire ao segundo termo da comparación, *canape, lino, vel suo aliquo coequali*: cfr. «ki non e corda di linu nin di cannauu» na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 570, ls. 37-38), «che non è la fune del lino u della canape» na italiana manuscrita (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 63, l. 52), «que canebe ny lin» na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 97, 2.3), «que s'il soit estoit de chanvre ou de lin» na francesa dos mss. R e S (cfr. Prévot, 1991: 117, <29>), «che non è quella di lino, o di canapo» na italiana do impreso de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 18, ls. 13-14).

108 «Tempo rezente e temperado» corresponde ao sintagma latino *recens tempore vel nubile* –«temperatum vel nebulosum tempus» en Teodorico (cfr. Dolz, 1937: 16, l. 24), «tempo temperado e nuujoso» no Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 8, l. 8)–. O sintagma galego non presenta, como pode verse, a equivalencia para o adxectivo *nubile*, que se adapta como *nebulusu, nebioso, nuble, nubiloso e nuvuloso* nas traducións siciliana, italiana do ms. de Berlín, francesa do ms. M e italianas dos impresos de 1561 e 1563 respectivamente (cfr. *enmolat*, 'húmido', no texto provenzal). A versión peninsular ofrece, en cambio, dous adxectivos *rezente e temperado* aos que corresponden *friscu, fresc, ricente, freddo, temprat* ou *tempré* nas adaptacións siciliana, provenzal, italiana manuscrita, italiana impresa en 1561, catalá e francesa do ms. M respectivamente. Á luz destas equivalencias parece que o adxectivo galego *rezente* equivale tanto a *fresco* (cfr. Houaiss, s.v. *recente*, 'fresco') como a *temperado* (cfr. Houaiss, s.v., «em que a temperatura não é muito baixa nem muito elevada»). Redunda neste valor semántico de *rezente* o feito de que en <3.43> o texto latino precise o significado do termo *recens* aplicado a *tempus* sinalando que é o mesmo que *hiemale*, isto é, 'invernal'. Para *rezente*, 'fresco', cfr. a acep. 1 recollida no DETEMA e no DPRAIfX, así como a de TDMS, s.v. *reziante*. O valor semántico 'fresco' expresado polo adxectivo *recens* determina que por un proceso de extensión semántica ese vocábulo teña a acepción de 'verde' noutros contextos: na pasaxe <18.13> a *herbas recentes e recentia alia* corresponden de forma significativa «erva verde» e «coussas verdes e rezentes» respectivamente.

109 Cfr. a lectura *do* en DF2 (347, l. 15).

110 Para o sentido desta cláusula, «por razón de traballo que non é usado», cfr. a pasaxe latina «ex insueta captione laqueatur et nimium laborat» (sen correspondencia nas versións siciliana ou italianas do ms. berlinés e do impreso veneciano de 1561), adaptada ao provenzal como «per lo grant travailh que auria, car non avia acostumat de esser pres ny liat» (cfr. Arquint, 2006-2007: 97, 2.4).

111 Aínda que no ms. se le *p'rygar*, cfr. *perygat* en DF2 (347, l. 16).

112 O texto latino engade a cláusula *ut dictum est* en clara referencia ao exposto nos parágrafos precedentes, <2.2> e <2.3>.

113 Aínda que Pensado suxire que *devenno* pode ser «errata por *levenno*» (cfr. Pens.: 59, n. 16), óptase por manter a lección do ms., malia non ser desafortunada a outra proposta do estudoso galego de integrar un infinitivo que constituía con *dever* a perífrase obrigativa que a sintaxe impón. Se ben a escolla do infinitivo *trager* por parte de Pensado (cfr. Pens.: 59, ls. 27-28) foi aceptada na nosa anterior edición da obra (cfr. Pérez Barcala, 2004: 372, l. 62) –ao aparecer ese verbo na cláusula «e *trager-lo* en compañía de outro cavalo» que se coordina con esta–, decantámonos máis ben por emendar a pasaxe introducindo o infinitivo *meter* na referida perífrase. Esta opción vén apoiada por outras versións romances do *De medicina equorum* –cfr. «*misuli lu capistru*» na siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 570, l. 40), «*met ly* en la testa un cabestre de canebe»

na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 99, 2.5), «li *doit mestre* ou chief .I. chevestre de chanvre» na francesa (ms. M) (cfr. Prévot, 1991: 34, <31>), «*messogli la cavezza al collo*» na italiana impresa en 1561 (cfr. Crupi, 2002: 18, ls. 16-17)–, ou pola pasaxe do Mestre Giraldo, «*metâlhe huu cabresto bem ffeito na cabeça*» (cfr. Pereira, 1909: 8, l. 14). Outra posibilidade sería integrar *pôer* ao corresponderlle no mesmo texto latino o participio de *ponere*, como tamén se observa na tradución italiana do ms. de Berlín, «*posteli lo capestro in capo*» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 64, l. 54), ou en Teodorico, «*ponatur in capite ipsius capistrum*» (cfr. Dolz, 1937: 16, ls. 26-27).

114 Este substantivo, idéntico ao da pasaxe correspondente do *Livro* do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 8, l. 14), procede, con metátese de líquida, do termo *CAPĪSTRU(M)*, que é precisamente a voz que figura no seu lugar no orixinal latino. *Cabresto* está documentado desde o século XIII e convive desde a centuria seguinte con *cabestro* (vid. CrG, s.v. *cabresto*), solución que tamén se rexistra para o castelán entre os séculos XIII e XV (vid. DCECH, I, s.v. *cabrestante* [p. 717, *cabstrar*, *cabresto*]; DME, s.v. *cabresto*). Para unha explicación da evolución fonética do nome, así como para as variantes galegas *cabresto* e *cabestro*, vid. tamén Nunes (1960⁶: 46, 56, 140-141) ou Williams (1994⁶: 119). Sobre o significado do substantivo, cfr., entre outras, as definicións de Camargo – Iannone – Cury (1988, I: 67, n. 24), «corda ou correa com que se prende o animal, pela cabeça» e que «serve não só para fixar o animal à manjedoura como também para conduzi-lo de um lugar a outro»; Causati Vanni (1999: 274, s.v. *cavezza*), «fune per legare l'animale per il capo»; Arquint (2006-2007: 293, s.v. *cabestre*), «capezza, finimento della testa del cavallo per legarlo nella stalla o condurlo a mano»; DETEMA, s.v. *cabestro*, «ramal o cordel que se ata a la cabeza o al cuello de la caballería para llevarla o asegurarla». Para o valor semántico do vocábulo, véxase tamén DME, *DPRAIfX*, s.v. *cabresto*; *DGALP*, s.v. *cabresto* (acep. 1); *GDLP*, s.v. *cabresto*¹, *cabestro*; Houaiss, s.v. *cabresto* (acep. 1); *VPL*, s.v. *cabresto*; así como, *Ac*, s.v. *cabresto*; *Er*, *C4*, s.v. *ramal*; *Va*, *Fi*, *Er*, s.v. *ronzal*. Cfr., en fin, a *GDPB*, s.v. *cabresto*: «Corda ou correa com que se prende a bēsta pela cabeça à mangedoura, ou para levar quando não tem freio ou cabeção. [...] O cabresto data de tempos remotísimos. Já Xenofonte recomendava o seu uso para melhor atar os cavalos e evitar que mordessem». Sobre a variante *cabrestol* (en <34.1>), Pensado (cfr. Pens.: 33, s.v.) explica que «se trata de un préstamo del prov.» (vid. tamén *DECLC*, II, s.v. *cabestre*). A tradución galega documenta tamén como derivados de *cabresto* o substantivo *encabrestamento* (<34.0>) e o verbo *encabrestar* (<34.1>), sobre os que cfr. *DGALP*, *GDLP*, Houaiss, *VPL*, s.v. *encabrestar*.

115 Fronte a Pensado, *cabresto de llino ou canauo* (cfr. Pens.: 59, l. 28), e como en Pérez Barcala (2004: 372, ls. 62-63), non se integra a conxunción disxuntiva *ou*, porque *canauo* pode entenderse como modificador de *liño* (de feito, o propio Pensado recolle no glosario a secuencia sen a devandita integración), na adaptación do termo latino *canape*; xa Domínguez Fontela transcribira *lliño canano* (cfr. DF2: 347, l. 17), corrixindo *canano* por *canauo* en DF10 (264). Aínda que o Mestre Giraldo non precisa na pasaxe correspondente o material do *cabresto* («E depois que ffor preso metâlhe huu cabresto bem feito na cabeça e tragâo em conpanhia com outro caualllo manso o melhor que poderem pera aquell logar hu ho ouuerem damansar e densignar», cfr. Pereira, 1909: 8, ls. 13-16), no tratamento do *cançer* explica que «se sse comer o caualo no câçer com a boca façam poo do *linho caneue*» (cfr. *Ibid.*: 52, ls. 13-14). Unha variante de *cânave* (< CANNĀBEM) era *cânabo* (< CANNĀBUM), que se transforma en *cânamo* e, a partir do século XVI, en *cânamo* por influxo do castelán. Vid. ao respecto DCECH (I, s.v. *cânamo*), Vasconcellos (1910: 288-289, s.v. *cânave* – *alcâneve*), que destaca, así mesmo, que «o *cânhamo* (*linho cânabo*, *linho cânave*), [...], dá filamentos para obras de cordoaria e outras obras téxteis» (p. 279), ou *VPL* que, s.v. *linho*, explica sobre o *linho Canamo* ou *Canhamo* que, das especies de liño, é o «linho Canamo o mais grosso» e o describe como «planta que lança folhas semelhantes às do freyxo, excepto que tem mão cheyro. Os talos são largos, & ocos a modo de cana, & e a semente redonda. Com os fios se fazem pannos grossos, & cordas fortes. Ha linho canamo, bravo, & domestico».

116 Esta forma do infinitivo, *trager* (<3.40>(2), <3.41>, <3.42>(2), <3.45>, <3.46>, <3.50>, <3.64>, <7.8>), e outras formas non persoais (*tragendoo*, <3.43>, <3.44>) e persoais (*trage*, <33.1>, <48.8>, <74.6>; *tragen*,

<47.1>; *traga*, <3.51>; *tragan*, <3.2>, <3.49>; *tragano* <3.63>, <18.11>; *trageo* (<12.4>, <13.8>, etc.), deben de explicarse por un proceso analóxico que ten posiblemente a súa orixe no latín popular como resultado da influencia exercida polos verbos que, como *REGO*, tiñan un perfecto –*XI* (infinitivo *REGERE*, perfecto *REXI*). Así, para *TRAHÈRE*, que tiña un perfecto *TRAXI*, creárase unha forma **TRAGÈRE*, á que remonta *trager* – forma maioritaria documentada desde o século XI a partir da que se crea a do portugués moderno *trazer*, con rexistros polo menos desde o século XV–, ao lado da cal existía, aínda que minoritariamente, a solución *traer* (coa variante asimilada *treer*), que se explica a partir de *TRAHÈRE*. Información sobre o paradigma deste verbo pode verse en Besteiro Bello (2005), Ferreiro (1995: 340-341), Huber (1986: 223-224), Magne (1944: 397-398, s.v. *trager*), Maia (1986: 842-846), Williams (1994⁶: 245-246), así como en *CrG*, *Ri*, *Mig*, *Aj*, s.v. *trager*.

117 A partir da lección do ms., tanto en DF2 (347, l. 19) como en Pens. (61, l. 1), transcríbese *Ensynandoo*, desenvolvendo como nasal implosiva o trazo que no ms. está enriba do *a* e interpretando consecuentemente unha forma de xerundio, solución que se mantivo no noso achegamento anterior ao *TA* (cfr. Pérez Barcala, 2004: 372, l. 63). Non obstante, neste caso o referido trazo podería carecer de valor, pois debe de tratarse máis ben do participio *ensinado*, que adapta o latino *domatus* referido a *aliquis equus* (*alicuius equi domati*), segundo se advirte igualmente na tradición romance do *De medicina equorum*: cfr. «[soit menez en compaignie d’]aucun autre cheval qui soit dommé», na tradución francesa do ms. *R* (cfr. Prévot, 1991: 117, <31>); «sia menat ambe companha d’alcun caval donte», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 99, 2.5); «sya menat [...] en companya d’altre cavall domat», na catalá (cfr. Gili, 1985: 27, ls. 13-14), ou «sia condotto in cõpagnia de altro cauall domato», no impreso italiano de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 3v, ls. 8-9). Cfr. «tragãno em conpanhia com outro cauall manso» no Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 8, ls. 14-15). Para *ensinado* como tradución de *domitus*, cfr. a pasaxe <2.9>, «seja manso e ben *ensinado*», en correspondencia co lat. «mansuetus et bene *domitus* [...] efficiatur».

118 Cfr. as pasaxes <2.6> – <2.11>.

119 A información contida baixo esta epígrafe correspóndese á que, no segundo capítulo, aparece no texto latino baixo o título *Ad domandum*, para o que cfr. tamén a versión francesa do ms. *R*, «du dommer du cheval» (cfr. Prévot, 1991: 118, <32>). Camargo – Iannone – Cury (1988, I: 67, n. 21) sinalan que as recomendadas por Ruffo neste punto son «técnicas de amansamento persuasivo. Com afagos o que se busca é a confianza do animal e a súa submisão». Trátase dunha práctica que ten precedentes moi antigos que xa se atopan no tratado de hipoloxía de Xenofonte do século IV a. C. (cfr. Prévot – Ribémont, 1994: 324). Ao respecto das recomendacións de Ruffo para a doma e coidados do animal comenta Causati Vanni (2005: 130): «L’attualità dello scritto si manifesta [...] dall’accurata analisi psicologica del cavallo, nella cautela e nella prudenza dell’autore risguardo il suo addestramento, quando insegna che esso deve essere domato, corretto ed addestrato con modi dolci e misurati onde non pregiudicarne il carattere futuro».

120 Ao igual que en versións como a siciliana ou as italianas do ms. de Berlín e do impreso veneciano de 1561, no *TA* non se atopa a referencia á dilixencia (*diligenter*) e prudencia (*cautela*) requiridas para a doma do animal e que figuran na obra latina de Ruffo e noutras versións da mesma: cfr. «a domptar lo coven aver *grant cautella*» na adaptación provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 99, 2.6), «en doit metre *toute diligence* en touz engins a donter le poulein» na francesa transmitida polo ms. *M* (cfr. Prévot, 1991: 34, <32>), «ab *gran cura e diligentia*» na catalá (cfr. Gili, 1985: 27, ls. 15-16), ou «in el domarlo se debba hauere *grande diligētia*» na italiana do impreso de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 3v, ls. 10-11).

121 *Presevel* –substantivo para o que a abreviatura da sílaba inicial se ve obstaculizada por problemas materiais relacionados coa tinta– correspóndese co termo *praeesepe* do orixinal latino a partir do que se orixina. A propósito desta variante de *preseve* (< *PRAESEPE*), documentada tamén no *Livro* do Mestre Giraldo –que constata igualmente a forma *preseual*–, Vasconcellos (1910: 363-364, s.v. *preseval* – *presevel*) explica que con este nome se designaba «dentro da estada onde se recolhiam cavalos uma qualquer *estante*

fixa [...], em que se amarrava o cavalo ainda não educado. Essa estante estaria ligada porventura, por meio de travessões, com a prateleira, ou caixa, em que lhe deitavam a comida. Isto é a *manjadoira* [...] [sobre este termo vid. *infra* o comentario á súa ocorrencia en <3.8>]» (p. 363). Para o valor semántico deste substantivo cfr. tamén Camargo – Iannone – Cury (1988, I: 67, n. 20), «presépio ou tapada, espaço cercado no interior da cavaliária»; *GDLP*, s.v. *pesebre*, «(do lat. *praesepe*, com metátese). Lugar designado na mangedoura para cavalgadura» (semellante definición en *DGALP*, s.v. *pesebre*); *DPRAlfX*, s.v. *pesebre*, «Especie de cajón donde comen las bestias»; *Va*, s.v. *presèbe*, «pesebre, establo donde comen las bestias»; *Er*, s.v. *pesebre*, «comedero de las bestias. Sitio destinado para este fin». Para as formas *presevel*, *presepe*, *presepio*, *preseve*, cfr. *Cr*, *CSM*.

122 A frase preposicional «en dous arretaes e en duas soltas» corresponde ao complemento latino *binis retinis*, ao que equivalen *dui pasturi*, *due pastoie*, *due redene*, *.II. regnes*, *.ij. cordas*... nas adaptacións siciliana, italianas do ms. de Berlín e do impreso de 1563, italiana impresa en 1561, francesa e provenzal respectivamente. Para o vocábulo latino *retina*, cfr. Du Cange, s.v. A voz italiana *pastoia*, «fune che si mette ai piedi del cavallo per insegnarli l'ambio impedendogli di andare a suo piacere» (cfr. *DEI*, s.v.), deriva de *PASTŌRIA*, da que en área ibérica procede o asturiano *pastoria* e outras formas sobre as que vid. *DCECH*, IV, s.v. *pacer* [p. 332]. Na tradución galega, en cambio, dous substantivos reproducen o contido semántico do vocábulo latino *retina*, ao que no *Livro* do Mestre Giraldo corresponde o termo *ramal*: «Deues saber que ha mester pera o caualllo seer mais asinha mansso destar presso de dous *ramaes* no preseuell» (cfr. Pereira, 1909: 8, ls. 26-27). Non obstante, o físico de Don Denis introduce as dúas voces que figuran no *TA* (isto é, *arretaes* e *soltas*) ao expoñer «as prisooes pera prender os caualllos» (cfr. Pereira, 1909: 9, ls. 1-2): «E deue de teer dous *ramaes* per que estee presso ao preseuell assy como he dicto no capitollo dante este. E deue de teer booa *soltas* compridas e bem feitas. E em quanto foor o caualllo nouo seiam de lã e depois podēnas fazer doutras cordas. E outrossy nas pernas deue de teer hũa corda legada a de parte em cada perna. E esta prisam chamam *arretall* e deue estar de tal guisa liado que nom possa hir contra diante» (cfr. *Ibid.*: 9, ls. 7-14). Polo que se refire á orixe e ao valor semántico de *arretal*, cuxo significado é explicitado na pasaxe reproducida do *Livro* portugués, vid. Vasconcellos (1910: 257-258, s.v. *arretal* – *arretaes*), para quen o termo procede probablemente do ár. *RATA' A* e significa «corda destinada a atar cavalos para os reter nos presépios emquanto comem»; *GEPB*, s.v. *retal*, onde, tomando a información de Vasconcellos, se define o substantivo como «corda para prender as pernas das bestas. [...] Também se dizia *arretal*». Sobre o significado, cfr. tamén Pens. (177, s.v. *arretaes*) – «cuerdas con que se atan las piernas del caballo»–; Camargo – Iannone – Cury (1988, I: 67, n. 26); *GDLP*, s.v. *arretal*; *DGALP*, s.v. *retal*. Para o valor semántico de *soltas*, regresivo de *soltar*, «argolla de cuerda ó cuero con que se atan las patas del ganado para que no salte» (cfr. *Cu*, s.v. *solta*), cfr. tamén Camargo – Iannone – Cury (1988, I: 66, n. 17), Vasconcellos (1910: 405-406, s.v. *soltas*), así como, da lexicografía portuguesa, *DGALP*, *GDLP*, *GEPB*, *VPL*, s.v. *solta*; da galega, *Va*, *Fi*, *CI*, *Er*, *C4*, *Cg*, s.v. *solta*; *Va*, *Ac*, *Er*, s.v. *apea*; *Fi*, *Er*, *Cg*, s.v. *pexa*; da castelá, *TDMS*, s.v. *suelta* (acep. 2).

123 Omítese na tradución peninsular o circunstancial de causa *propter indomationem suam*: cfr. «pir la sua ferocitati di lu adumari», na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 571, l. 1); «per la sua furiosidade del domare», na italiana do ms. berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 64, l. 57); «per sa salvagesa», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 99, 2.6); «pour sa savagesse», na francesa do ms. *R* (cfr. Prévot, 1991: 118, <32>); «per rispetto della sua furiosità» e «per la indomidade», nas italianas dos impresos venecianos (cfr. Crupi, 2002: 18, l. 20; Leno, 1563: f. 3v, ls. 12-13).

124 O sentido require que o infinitivo *trager* do ms. (conservado, por tanto, en DF2: 347, l. 29), que constitúe con *dever* a perífrase obrigatoria, sexa modificado por *tanger*, como xa estableceu Pensado (cfr. Pens.: 61, l. 8) e aceptamos en Pérez Barcala (2004: 373, l. 71). A corrección de *trager* por *tanger* vén apoiada pola tradición do texto, pois a perífrase *devenno tanger* adapta o xerundio latino *tangendo*, para o que coinciden todas as demais versións romances consultadas do *De medicina equorum*: cfr., así, *toccalu* na tradución siciliana, *toccalo* na italiana transmitida polo ms. 78C15 de Berlín, *tocant* na provenzal, *syá tocat* na catalá, *touchier* na

francesa (ms. *M*), ou *toccherai* e *toccare* nos impresos venecianos de 1561 e de 1563; cfr., así mesmo, a pasaxe do *Livro* portugués, «E *deuêno a tanger* com as mãos muj mansamente per cada lugar» (cfr. Pereira, 1909: 8, ls. 32-33). A mesma tradución galega de Ruffo ofrece indicios de que no contexto referido a forma correcta é *tanger*: en <2.10> «devenno *tanger* por todoslos nembros» adapta «mebra sua circum circa *tangantur*» e o infinitivo *tanger* non presenta problemas de lectura no ms.

125 Na versión galega a adaptación desta pasaxe realízase *ad sensum*. O sentido da mesma é reproducido de forma máis literal en versións como a siciliana, «e nun li fari indignari ki pir lu disdignu purria piglari alunu uiciu. E cussi cun grandi dulchiza e mansuetudini lu digi amansari» (cfr. De Gregorio, 1905: 571, ls. 3-5); a italiana do códice de Berlín, «Et non lo fare indengnare che per lo indengnamento potrebbe pilliare alcuno visio rio, ma con grande levitate & mansuetudine lo debbi amansare infine a tanto che sai bene mansueto & domato in tucte chose» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 64, ls. 59-62); a provenzal, «non deu esser tractat ny tocat rudament, per so que non s'endenge e que per la indignation non prengua alcun mal vicj, mas blandent e suau sie aprivat e sovent tocat na la man per lo front e per las cambas tro que sie privat e ben domptat» (cfr. Arquint, 2006-2007: 99, 2.8); a francesa (ms. *M*), «Nuls hons ne se doit courroucier contre le poulein, especialment au commencement, car il en pourroit prendre aucun mauvé vice ou aucune mauvese tache non convenable. Et toujours soit acoustumez de lui touchier son cors et touz les membres simplement, juques tant qu'il soit simples et humbles et dontez» (cfr. Prévot, 2001: 34, <34-35>), etc.

126 Segundo Pensado, a lección do ms. é *comeco* (cfr. Pens.: 61, n. 4). Non obstante, a cedilla da letra que representa a africada predorsal xorda está no ms., envolvendo a grafía *c* por riba, o que explica que Domínguez Fontela transcriba *começo* (cfr. DF2: 347, l. 30). Unha ou outra opción, editar o substantivo con ou sen a nasal implosiva na segunda sílaba, serían posibles e teñen que ver co valor que se outorgue aos trazos e signos do ms. (vid. § II. 2). *Começo* e *começo*, como *começar* e *començar*, son, en efecto, voces documentadas desde o século XIII, segundo se observa en *CrG*, *CrT*, *HT*, *Mir*, *CSM*, s.v. *começo*; *Ri*, s.v. *comêço*.

127 Mentres que en Pens. (61, l. 10) se conserva a forma do ms., *deu*, Domínguez Fontela ofrece a lectura *deue* (DF2, 347, l. 31), destacando o *e* átono final cunha marca tipográfica, a cursiva, que utiliza para sinalar «las omisiones por las siglas, las abreviaturas y los descuidos del amanuense», segundo explica nas *Advertencias* que anteceden á súa transcripción (cfr. DF1: 309). Como o cóengo galego, óptase por integrar a vogal átona final da forma verbal, non só porque esta constituiría a única ocorrencia no texto para a P3 do Presente de Indicativo do verbo *dever*, senón tamén porque os exemplos recollidos con elisión da vogal final se localizan en textos líricos, tanto profanos como relixiosos (cfr. *TMILG*, s.v. *dev*) ante palabras que empezan por vogal.

128 Para as variantes e os procesos evolutivos que experimentou o vocábulo latino *p̃r̃ābōla*, do que deriva o nome *paravoa* (aquí con caída do *-L-* intervocálico), vid., sen máis, a información que se achega en *CrG*, s.v. *parauoa*; *Ri*, s.v. *palabra*. Polo que se refire ao adxectivo *espantossas* corríxese deste xeito a lección do testemuño, *aspantossas* (conservada nas anteriores propostas editoriais), na que o cambio da vogal átona inicial puido producirse pola atracción exercida polo final do substantivo que o precede (*paravoas*). O vocábulo formouse a partir de *espanto*, de verbal de *espantar* (que á súa vez ten o seu étimo no lat. vg. *expavētāre*, no lugar da forma clásica *expavēre*, 'temer'). Ilustrativo ao respecto do valor semántico que posúe o vocábulo comentado é o feito de que en <3.64> *espantar* apareza como correspondencia para *pavescere* e o substantivo *espanto* se inclúa nunha cláusula (*fillar espanto*) que resulta da adaptación de *devernire pavidus* e na que se ofrece tamén no *TA* o sinónimo *temor*. Así pois, en relación coa familia léxica á que pertence, o adxectivo posúe o significado 'que causa espanto, temor' e é coherente na exposición dunha técnica de adestramento que se fundamenta en evitar a violencia e o medo na besta. Para *espanto*, 'temor', 'medo', cfr. *CrG*, *CrT*, *Mir*, *Esc*, s.v.; para *espantoso*, 'aterrador', cfr. *Mir*, s.v.; para *espantar*, 'causar medo', cfr. *CrG*, *Mir*, s.v. En *Er* recóllese para *espanto* o valor de 'terror', para *espantoso* o de 'que causa espanto', e para o

verbo antigo *espantar* o de ‘causar espanto’. Para *espantonso* en castelán medieval cos valores de ‘asustadizo’, ‘que espanta’, cfr. *DCECH*, s.v. *espantar*.

129 Malia a lección *podiria* do ms., cfr. *poderya* en DF2 (347, l. 32).

130 Unha revisión dos problemas etimolóxicos desta voz, cuxa orixe adoita atoparse nun cruce entre o gótico *GANAN e o xermánico WAIDANJAN, pode verse en Meier (1984: 118, s.v. *ganar*).

131 *Afagar*, ‘dar mostras de cariño’, ‘acariciar’, está rexistrado desde o século XIV e constitúe unha variante, con vogal protética, do verbo medieval *faagar*, documentado a partir do século XIII. Esta voz tamén se dá entre os séculos XIII e XVI. Sobre os problemas etimolóxicos (ár. HĀLAQ) e evolutivos deste vocábulo, os seus valores semánticos e outras documentacións, vid. *DCECH*, III, s.v. *halagar*; *DELP*, s.v. *afagar*; Meier (1984: 132, s.v. *halagar*), Müller (1987-2001, XIII: 199-201); *TDMS*, s.v. *falagar*; así como *CrG*, s.v. *afaagar*, e os vocabularios galegos de *Ac*, s.v. *afaagar*, *afagar*; *Er*, *Fg*, s.v. *afagar*. Da lexicografía portuguesa consúltese, p. ex., *DGALP*, *GDLP*, s.v. *afagar*, así como o *VPL*, que, alén de recoller para o verbo o significado sinalado, comenta: «Afagar o cavallo. He fazerlhe mimo, como coçalo, darlhe huma ervinha, que a coma, levantarlhe o cabeção, & estregalo com a mão, na parte, onde elle tiver trabalhado, & outras cousas, que se lhe fazem, quando se lhe dá lição, ou quando o querem chegar ao que teme, &c. com os termos geraes de *Blandiri*, & *sublandiri equo*, se exprimirão em latim estes, & outros afagos, [...] Quando se passa a mão por riba do cavallo, dirsehã, *Equum blande attrectare*, ou *blanda manum tractione equum demulcere*, ou *Equo palpari*, [...]».

132 Cfr. a transcripción *nebros*, sen desenvolver a nasal implosiva da sílaba inicial abreviada no ms., en DF2 (347, l. 36).

133 Para *estremadamente*, ‘especialmente’, ‘principalmente’, como corresponde ao adverbio latino *specialiter* que traduce, vid. *CrG*, s.v.

134 Como tradución de *saepius*, no *TA* figura a locución adverbial de tempo, *amiude*, ‘con frecuencia’ (cfr. a *amyudo* con vogal velar final en DF2: 348, l. 1). Esta forma, que procede de AD MĪNŪTIM, con peche da vogal inicial do hiato en contacto con *u*, é a solución propia do portugués e está documentada desde o século XIII, época desde a que se rexistra o resultado máis frecuente na Idade Media, *ameude*, con conservación do timbre da vogal átona. Pode verse máis información en Ferreiro (1995: 358), Lorenzo (1995: 656, 675) ou en *CrG*, s.v. *ameude*. Ambas as solucións conviven no *TA*: cfr. *amiude* en <2.10>, <3.64>, <5.4>, <12.3>, <21.1>, <23.10>, <33.2>, <34.9>, <43.8>, <53.2>; *ameude* en <3.20>, <3.63>, <3.79>, <15.1>, <17.10>, <19.10>, <21.10>, <22.7>, <23.9>, <23.17>, <27.18>, <44.5>, <50.5>, <50.8>, <74.2>. A forma que acabou por impoñerse en galego e que se rexistra desde o século XIV, *amiudo*, constitúe a opción pola que Domínguez Fontela se decide de forma maioritaria na reprodución da locución: deixando á marxe a súa preferencia por transcribir de forma independente os dous elementos da expresión e a ocasional presentación da mesma con *e* pretónica en casos en que a lección do ms. é *i* (cfr. <3.64>, <22.5>), o cóengo guardés amosa, en efecto, unha clara predilección por *ameudo* (<3.79>, <19.10>, <50.8>) / *a meudo* (<3.20>, <3.63>, <3.64>, <17.10>, <22.5>, <23.17>, <27.18>, <44.5>, <50.5>, <72.4>,) / *a mehudo* (<15.1>) e *a miudo* (<5.4>, <12.3>, <21.1>) / *amjudo* (<23.10>) / *a myudo* (<2.10>, <53.2>).

135 Cfr. a errónea lectura *quisem* en DF2 (348, l. 1).

136 A perífrase «deven meter en prijon» (na que o substantivo se escribe no ms. como *prigom* e non *prijon* segundo se transcribe en DF2: 348, l. 2) adapta o sentido do verbo latino *laqueari*, que Du Cange, s.v. *laqueare* define como «Laqueis seu lorulis astringere», e que se traduce como *fillar* en <2.2>, <2.3> e nesta mesma pasaxe. Ao referido verbo corresponden *allazari*, *laqueare*, *lacier*, *esser liat*, *éser enllaçat*, *piqliar* e *ligare* nas traducións siciliana, italiana do ms. berlinés, francesa, provenzal, catalá e italianas impresas en 1561 e 1563 respectivamente. A propósito deste verbo explica Prévot (1991: 217, s.v. *lacier*) que «est souvent utilisé à propos du poulain que l'on veut dresser, la première chose à faire étant alors de l'attacher [...] avec une corde». Cfr. «nunca deue de seer tomado nem presso» na pasaxe do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 8, l. 17).

137 Formada pola preposición *des* (< DE + EX) e o adverbio pronominal *i* (procedente de *ī* Bī e/ou de *hī* C), esta construción –presente en <7.11>, <20.13>, <44.4>, <45.9>, <57.5> e para a que tamén se localiza no texto a variante *dis i* (cfr. <29.7>, <43.6>, <58.9>, <60.3>)– serve para marcar o punto de partida dunha acción e, en correspondencia co adverbio latino *deinde*, ten, polo tanto, un matiz temporal cos significados ‘desde este momento’, ‘desde entón’, ‘a partir de’, ‘despois’, aínda que pode utilizarse tamén como conxunción ilativa. Para os valores semánticos desta construción e as súas variantes, vid. Brea (1988a), *DCECH* (VI, s.v. *y* [pp. 8-9]), así como *CrG*, *Mir*, s.v. *desi*; *Esc*, s.v. *des i*; *CrT*, *HT*, s.v. *desy*.

138 Aínda que se transcribe *podera* en DF2 (348, l. 4), cómpre desenvolver como nasal final o trazo horizontal que hai enriba da forma verbal no ms. ao ser o seu suxeito *as liaduras*.

139 O verbo galego *empeceer* adapta o sentido da construción latina *incurrere laesiones*. Procedente de **ĪMPEDĪSCĒRE*, incoativo de *IMPEDĪRE*, *empeceer* está documentado desde o século XIII –época desde a que se coñecen *empecer*, *empeescer* ou outras formas que teñen unha falsa nasal (*empençer*, *empeençer*)– e ten o significado de ‘danar’, ‘perxudicar’. Información sobre as distintas solucións que coñeceu este verbo na lingua medieval e outras documentacións das mesmas pode atoparse en *Cr*, *CrG*, *CrT*, *Mir*, s.v. *empeeçer*. Rexistros máis tardíos da voz ofrécense no *DELP*, s.v. *empecer* e para o castelán, onde se documenta desde a mesma época, cfr. *DCECH*, III, s.v. *impedir*; *DETEMA*, s.v. *empecer*; *TDMS*, s.v. *enpesçer*. Na lexicografía galega, *empecer* é recollido como voz antiga e en desuso en *Po*, s.v. *empecer*, *empedecer*, *empeeceer*, *empeescer*, *empeescer*, *empezer*; *Fi*, *C1*, *Ot* (*VSP*), *Ib*, s.v. *empecer*; *Er*, s.v. *empecer*, *empeeceer*; *C4*, s.v. *empecer*, *empezar*. Para o portugués, cfr. *VPL*, Houaiss, *DGALP*, s.v. *empecer*; *GDLP*, s.v. *empecer*¹. No significado apuntado redundan as outras ocorrencias do verbo no *TA*, pois en <3.27>, <17.13> e <43.1> adapta o lat. *minime prodest*, *nocet* e *nociva existunt* respectivamente. Cfr. *receber dapno* na pasaxe do Mestre Giraldo, «*receberja per hy majs dapno per que veeria a mancar*» (cfr. Pereira, 1909: 8, ls. 19-20).

Malia estar implícita no sentido da pasaxe, a versión galega non se refire á causa pola que se produce o dano e que o texto latino declara por medio do complemento *propter laborem insuetae domationis*: cfr., p. ex., «por les traveus deu dantement non pas acostumez» no ms. francés *S* (cfr. Prévot, 1991: 118, <36>).

140 Cfr. DF2 (348, ls. 4-5), *en os pees en nas coixas*. En lugar de *e nas coixas*, podería editarse [*e*] *enas coixas*, entendendo que a forma da contracción da preposición *en* e o artigo é a mesma nos dous sintagmas da construción bimembre que corresponde ao latino *in cruribus*. De ser así, habería que pensar nun erro por haplología que levou ao copista a eliminar un *e*. A opción escollida, determinada pola existencia no texto das variantes *no(s)*, *na(s)* para a devandita contracción, vén ademais motivada pola súa economía, xa que evita un erro de copia e, consecuentemente, non fai necesaria unha integración. Para a evolución da contracción da preposición *en* (< ĩ N) e do artigo, vid. § II. 2 e 3.12, *b*.

141 A transcripción de Domínguez Fontela, *ensinança* (cfr. DF2: 348, l. 6), leva a interpretar que a nasal que pecha a penúltima sílaba está presente no ms., abreviada co habitual trazo horizontal, cando en realidade non é así e debe integrarse.

142 Cfr. o desenvolvemento da abreviatura como *a* (*garda*) en DF2 (348, l. 8) e como *ua* (*guarda*) en *Pens.* (61, l. 19). Para este particular vid. § II. 3.1, 6.1 e 3.7, *b*.

143 Pensado (cfr. *Pens.*: 61, l. 19) interpreta o adverbio como elemento vinculado sintacticamente á cláusula que ten en *digamos* o seu predicado (<3.1>), no que o seguimos no noso previo establecemento do texto (cfr. Pérez Barcala, 2004: 373, ls. 82-83). Non obstante, como tradución de *imprimis* –«capistrum factum de corio forti, vel simili, post domationem suam *imprimis* in equi capite imponatur [...]»–, o adverbio *primeiramente* debe ser considerado como o comezo destoutro período: cfr., así, na tradución francesa de Ruffo do ms. *M*, «*premierement l'en li doit mestre en son chief .I. chevestre de cuir [...]*» (cfr. Prévot, 1991: 35, <38>).

144 Este vocábulo corresponde ao latino *retina*, para o que vid. os comentarios sobre *arretaes* e *soltas* en <2.7>. Como se apuntou, a ese termo corresponde no *Livro* portugués o substantivo *ramal* (co que, sen dúbida, se relaciona a voz *ramo* desta pasaxe do *TA*), que é voz común ao castelán e sobre o que cfr. as

definicións, s.v., de *Er*, «cabestro o ronzal que se sujeta al cabezón del caballo», ou *C4*, «cabestro, ronzal, cuerda con que se ata un animal por el cuello o la cabeza para sujetarlo».

¹⁴⁵ O substantivo *cabeçada* como parte dos arreos dos cabalos está documentado desde mediados do século XIII, segundo o *DELP*, s.v. Para o seu significado cfr. as acepcións que, s.v., se recollen en Houaiss, «conjunto de tiras de couro e/ou pezas de metal que se coloca em torno da cabeça e do focinho dos cavalos e cavalgadas, ger. para prender e ajustar a embocadura ('parte do freio')», «tipo de cabestro ou arreo, ger. de couro, que tb. pode servir de rédea»; *TDMS*, s.v. *cabeçada*, «guarnición que se pone a las caballerías en la cabeza que sirve para afianzar el bocado» (acep. 2); *GEPB*, s.v. *cabeçada*, «parte dos arreios que cingem a cabeça da cavalgada. [...] Conjunto de correias, fixas umas às outras, que cingem a cabeça dos solípedes. Segundo o fim a que se destinam, as cabeçadas variam muito [...]».

¹⁴⁶ Domínguez Fontela transcribe *preseule* (cfr. DF2: 348, l. 11), ao interpretar como a abreviatura do *e* final o trazo vertical que acompaña o *l* e que no ms. adoita formar parte da morfoloxía daquelas grafías que teñen unha hasta superior (vid. § II. 2). O texto latino, como fan as traducións siciliana e italianas do ms. berlinés e do impreso de 1563, remite por medio da cláusula *prout superius est expressum* a unha pasaxe precedente, que é, sen dúbida, a <2.7>, á que se envía para a información relativa ao substantivo *presevel*.

¹⁴⁷ Estamos ante unha pasaxe de difícil interpretación no texto galego, pois, alén de simplificar o contido da obra, é posible que se produciase algún erro de copia para o que non resulta doado atopar unha resposta. O substantivo *ollos*, no sintagma «os *ollos* de lãa», non fai sentido no texto: a xulgar polas pasaxes paralelas da tradición manexada do *De medicina equorum*, debe de tratarse da corda de la coa que compría ligar as patas do animal, isto é, a *pedica de lana composita* coa que se deben *vinculare* os *pedes posteriores* e o *funis laneus* a empregar para *alligare* un dos *pedes posteriores* aos primeiros co obxecto de inmovilizar o cabalo, accións todas elas omitidas no *TA*. Véxanse as pasaxes correspondentes, máis claras, doutras versións para percibir os problemas da galega e o seu posible sentido:

Latín:

ejus pedes anteriores pedica de lana composita vinculetur, nec non uni pedum posteriorum fune lanae alligando, quod vulgo dicitur traginellis, ne ante ire possit ullo modo; et hoc fit pro sanitate crurium conservanda.

Siciliano:

li pedi dauanti cun pasturi di lana misi ali unghi . cun unu di li pedi darrerli ligandulu cun corda di linu [*sic*] ki in uulgaru si chiama traellu . ki non poza andari inanti pir alunu modu (cfr. De Gregorio, 1905: 571, ls. 16-19).

Italiano (ms. Berlín):

li piedi dinanti con pastoie di lana composti l'avinghia con uno deli piedi darieto con fune di lino legando, che volgarmente si chiama trainello, che non possa andare innanti (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 64, ls. 75-77).

Provençal:

los dos pes premies ly aiusta amba una pessa de lana, e l'un des pes redies ly lya amba una corda de lin [*sic*] que s'apella vulgarmens draguinel, per tal que non pueca anar ennant, car el en aura las cambas plus sanas (cfr. Arquint, 2006-2007: 99, 3.2).

Catalán:

a la menjadora sya lligat als peus dereres; en fermadora de lana syen fermat la un dells peus derere, syan fermat lluyen per tal manera que no-s pusca moure, e acò se fa per conservar a les cuxes (cfr. Gili, 1985: 28, ls. 4-7).

Francés (ms. M):

les .II. piez devant soient lacies d'une corde de laine. Et .I. des piez derrieres soit liez d'une corde de

chanvre ou de lin [*sic*], et soit apelez trainel, que li poulains ne puisse aler avent en nule maniere, pour ce que la santé des jambes en est miex garde (cfr. Prévot, 1991: 35, <38-39>).

Italiano (impreso 1563):

li suoi piedi dauanti con una caueza composta con lana siano ligati, & si che ligando uno piede da dietro con una corda de lana che si chiama dal uulgo traingnallo acio chel non posa andare auanti in alchuno modo, & questo se fa per conseruarli la sanita de le gambe (cfr. Leno, 1563: f. 4r, ls. 8-13).

Teodorico:

pedes anteriores pedica lanea vinculentur et alteri posteriorum pedum funis ligetur laneus ne modo aliquo volvere se possit. Et hoc fit pro sanitate crurium conservanda (cfr. Dolz, 1937: 18, ls. 8-10).

Rusio:

pedes vero anteriores pedica, seu pastoriis de lana compositis, vinculetur, nec non uni pedum posteriorum funis laneus (qui vulgo transmellus dicitur), alligetur, ne antea ullatenus ire possit, et hoc fit ad sanitatem crurium conservandam (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 44, ls. 12-16).

Mestre Giraldo:

o cauallo deue senpre de teer na cabeça hũu cabresto de coiro grosso e molle com dous rramaaes leados no preseuall [...]. E deue destar em soltas e sobre todo esto deue de teer legadas nas pernas hũuas cordas que chamam rretaaes. E esto he por seer mais guardado e mais sãao nas pernas e por estar mais mansso (cfr. Pereira, 1909: 14, ls. 6-11).

Á luz destas pasaxes, o insólito «os ollos de lãa» do ms. podería corrixirse por *corda de lãa* ou algo semellante, pois, como se ve, corresponde a voces como a francesa *trainel*, ‘corda’ (cfr. Prévot, 1991: 246, s.v.), ou a provenzal *draguinell*, que designa un tipo de corda non «altrimenti noto» en palabras de Arquint (2006-2007: 332, s.v.). Con todo, a pasaxe podería ter sentido se ao substantivo *ollos* se lle asignan valores semántico próximos aos de «agujero de la aguja por donde entra el hilo», «agujero que tienen algunas cosas para ensartarse, como las cuentas del rosario, las perlas, los abalorios, etc.» (cfr. *Er*, s.v. *ollo*). Por outro lado, na adaptación do substantivo *crus* o tradutor utiliza non só o habitual vocábulo *coixas* senón tamén o termo *travadoiros*, para o que se recolle no texto a variante *travadoiros* (cfr. <53.1>): de verbal de *travar*, *El (FrampasIII)*, s.v. *trabadoiro*, tomando como documentación do termo a súa aparición no *TA*, define a voz como «depresión sobre la pata de la caballería, en donde se fija la traba [«cuerda que se pone á los piés de los caballos etc., para que sienten el paso», cfr. *Va*, s.v. *traba*]. As Frieiras, Our. En el s. XIV *travadoiro* (*Trat. de Albeitaría*). Sobre o valor semántico do substantivo, cfr. tamén *VPL*, s.v. *travadoiro*, «travadoiro do cavallo, & de qualquer besta, he a parte delgada da mão, ou perna, logo por cima da pata. Chama-se assim, por se travarem nesta parte as bestas»; *GDLP*, s.v. *travadoiro*, «parte média da quartela; a parte da perna da cavalgadura onde se ata a trava ou peia»; *DGALP*, s.v. *travadoiro*, «lugar a que se prende a trava ou peia, na perna dos animais (acep. 1); região dos membros do cavalo e em geral dos solípedes, entre o boleto e o casco» (acep. 3); *GEPB*, s.v. *quartela*, onde se describe como *travadoiro* (ou *miudo*) a parte media da *quartela*, ou *Ibid.*, s.v. *travadoiro*, «parte da perna da cavalgadura, onde se ata a trava ou peia». Para o castelán medieval, cfr. *DPRAlfX*, s.v. *trabadero*, «parte entre los menudillos y la corona del casco de las caballerías, cuartilla»; *TDMS*, s.v. *trabadero*, «parte delgada de la mano o pie de las bestias, por donde se traban». Para este substantivo remítese, en fin, a Dualde Pérez (2005: 22): o vocábulo, que deriva do lat. *TRABE(M)*, designa a primeira falanxe e o seu nome «obedece a ser la región donde se colocan los trabones para derribar y sujetar las caballerías».

148 O lugar onde se gardan os animais debe estar limpo e seco para evitarlle algunhas enfermidades que veñen producidas pola humidade da corte. A idea exposta por Ruffo está xa nos textos dalgúns agrónomos latinos, como se sinala en Denis (2007: 68-70).

149 Cfr. a lectura *sera* en DF2 (348, l. 14).

150 *Estrado* procede do lat. STRATU(M), que é precisamente o substantivo que aparece no seu lugar na pasaxe latina da obra, onde se proporciona como sinónimo a voz *cubile* («fiat stratum, vel cubile»). O significado de ambos os dous termos é, sen dúbida, o de ‘cama’, ‘leito’, como constata Du Cange ao definir *stratus* como «lectus» (cfr. Du Cange, s.v. *stratus*¹) e *cubile* como «cubiculum» (cfr. Du Cange, s.v. *cubile*²), voz esta última cuxo significado é o de «cubile, lectus» (cfr. Du Cange, s.v. *cubiculum*). Neste valor semántico inciden os termos que lle corresponden na tradición romance do *De medicina equorum* e que son *litera*, *lecto*, *liech*, *llit*, *lit*, *letiere*, *letto* e *leto* nas versións siciliana, italiana (ms. de Berlín), provenzal, catalá, francesas dos mss. *M* e *R*, e italianas dos impresos de 1561 e 1563 respectivamente. No significado redunda, así mesmo, a presenza do substantivo *cama* na pasaxe do Mestre Giraldo, «façam-lhe boa *cama* da palha longa ou do feno e estrem-lhe bem a *estada* pera folgar hy» (cfr. Pereira, 1909: 9, ls. 24-25). En <3.7> *estrado* está como correspondencia galega para *stabulum*, que conta tamén coa adaptación *estada* en <3.4>. Os datos sinalados inciden, en definitiva, nunha proximidade semántica dos termos comentados que pode constatare na lexicografía galega, onde, entre outras, se recolle para *estrado* a acepción de «Conjunto o capa de *estrume* o molime con que nuestros labradores *estran* los caminos que dan frente a sus viviendas o las cuadras de los ganados» en *Er*, *Fg*; ou a de «piso de la cuadra formado por tojos y broza» en *Cg*. O vocábulo galego *estrado*, rexistrado desde o século XIII (cfr. *CrG*, s.v.), documenta, polo tanto, a conservación do termo latino STRATU(M), que, coñecido tamén como *estrado* en castelán con distintos significados, se relaciona coas voces galegas *estrar* e *estrume*. Unha completa análise da familia léxica derivada de STRATUM como participio substantivado de STERNĒRE, ‘pavimentar’, pode verse en *DCECH*, s.v. *estrado*. Cfr. o comentado sobre o participio *estrados* en <17.10>.

151 A partir da forma do ms., *geollos*, cun trazo horizontal enriba, optamos por editar *gēollos*, e non *geollos*, como propón Domínguez Fontela (cfr. DF2: 348, l. 15), nin *geōllos*, como presenta Pensado (cfr. Pens.: 61, l. 24). Deste xeito, no resultado de GENŪCŪLU(M), interpretamos a lineta como signo da resonancia nasal da vogal que se viu afectada pola caída do –n– intervocálico (*gēollo*), por moito que, como se sabe, esa acabou por desenvolverse como unha consoante nasal na coda silábica (*geonllo*). No *TA* conviven as dúas solucións: ás formas nas que o substantivo aparece cun trazo horizontal enriba, que se optou por desenvolver como marca de nasalidade (cfr. <3.3> e <45.8>), *gēollo*, súmanse as restantes ocorrencias do vocábulo sen o referido signo (cfr. <3.5>, <44.3>, <50.1>, <50.8>), *geollo*. Para os resultados que presentaba o termo na lingua medieval, cfr. *CrG*, s.v. *geollo*; *Cr*, *CSM*, s.v. *gēollo*, así como Lorenzo (1995: 652, 656). A voz designa a «articolazione dell’arto anteriore del cavallo corrispondente al carpo» (cfr. Arquint, 2006-2007: 374, s.v. *gynol*).

152 Como en <45.2> eméndase a forma do ms., *estrada*, por *estada* ao ser esta a que se atopa nos outros lugares do texto como adaptación do vocábulo latino *stabulum* (cfr. <3.7>, <23.2>) ou da perífrase *locus ubi consueverat commorari* (en <34.1>), sumamente aclaratoria sobre o significado da voz *estada*. A corrección parece axeitada se, ademais dos datos apuntados, se ten en conta que é *estada* o substantivo que aparece na pasaxe correspondente do *Livro* do Mestre Giraldo: «E sabe outrossy que estando ho caualllo na *estada* tanto que ffor manhaa tiremlhe a *cama*» (cfr. Pereira, 1909: 10, ls. 2-3). Remitindo precisamente a unha pasaxe do *Livro* do Mestre Giraldo, o *GDLP*, s.v. *estada*, recolle o vocábulo como denominación utilizada antigamente para designar o estabro; cfr. tamén *DGALP*, s.v. *estada*, «*Ant*. Cavalaria, estrebaria». En efecto, o termo, que procede da voz latina STATA(M), ten o significado de ‘estabro’, valor semántico no que redunda o feito de que sexa *estable* o substantivo que se atopa na pasaxe paralela das versións provenzal e francesa ou que no parágrafo <3.7> apareza como tradución de *stabulum* –vocábulo que se coordina con *tectum*, adaptado ao galego como *casa* tanto nesa pasaxe (<3.7>) como en <3.16>-. Vasconcellos (1910: 312-313, s.v. *estada* – *estabro*) sinala que ese era «um dos nomes medievaes dos parques com arribanas para cavalos; ou das próprias arribanas-cavaliças» (p. 312). Ao respecto da ausencia do substantivo con esta acepción na lexicografía galega vid. Pens. (45-46, s.v. *estada*).

153 O verbo *almofaçar*, que substitúe a *tergere*, ‘limpar’, créase a partir do substantivo *almofaz*, que aparece precisamente na pasaxe da tradución galega («devenno *almofaçar* con *almofaz*») como complemento

circunstancial que adapta o latino *decenti tersorio, vel strillia*. Ao substantivo *tersorium*, e o sinónimo *strillia*, corresponden *strigla*, *strechia*, *strelha*, *estrigol*, *estrille* e *streglia* nas versións siciliana, italiana (ms. de Berlín), provenzal, catalá, francesa (*M*) e italiana impresa en 1563 respectivamente. Para o significado da voz latina e das que lle corresponden en romance, cfr. Causati Vanni (1999: 284, s.v. *striglia*), «strumento a lamine parallele dentate che si adopera per detergere e pulire il mantello agli equini»; *DEI*, s.v. *striglia*, «strumento di ferro con costole parallele per il governo di cavalli e bovini»; Greimas – Keane, s.v. *estrille*, «brosse en fer à lames dentelées avec laquelle on nettoie la robe de certains animaux (cheval, mulet)»; *DECLC*, III, s.v. *estrijol*, «‘raspall de metall que serveix per netejar el pèl de les cavalcadures’, del ll. STRĪĠĪLS ‘espècie de raspall que s’usava en els banys romans per fer friccionar a la pell de la gent’». Como do substantivo catalán *estrijol* se creou o verbo *estrijolar* ou do italiano *striglia* xurdiu *strigliare* (cfr. na tradución italiana de Ruffo de 1563 «*sia ben stregiata*» –cfr. Leno, 1563: f. 4r, l. 17–), do termo que no *TA* designa aquel instrumento, *almofaz*, se orixinou *almofazar*, do mesmo xeito que de *almohaza* se crea *almohazar* en castelán, lingua na que os referidos termos se rexistran nos séculos XIV e XV e na que o *Libro de los Caballos* inclúe a primeira documentación de *almohaza*. Na pasaxe do Mestre Giraldo aparece o substantivo *almaface*, «ponhamlhe ho *almaface* e ho mondill e alynpêno muy bem e esfregeno muito estremadamente nas coixas e nas pernas e nos trauadoiros assy como virem que lhe mester sera» (cfr. Pereira, 1909: 10, ls. 3-6): cfr. Vasconcellos (1910: 241-242, s.v. *almaface* – *almofaça*) para o étimo (ár. AL-MOHASSA) e o significado, «raspador de pau com dentes de ferro, espécie de escova», do substantivo. Este utensilio de limpeza dos animais é máis precisamente descrito no *VPL*, s.v. *almofaça*, como «Raspador de ferro, com tres, ou quatro ordens de dentes, comque esfregando os cavallos a arripia cabelo, se lhe tira o po do pello, & a caspa da pelle. *Strigilis, is. Fem.* Esta palabra não significa propriamente huma almofaça, mas hum instrumento de ferro, ou de marfim, ou de qualquer outra materia, com que nos banhos se raspavão os corpos dos lutadores [...]». Para este vocábulo, vid. tamén Camargo – Iannone – Cury (1988, I: 68, n. 29); *DGALP*, *GDLP*, s.v. *almofaça*; *GEPB*, s.v. *almofaça*, *almoface*. Da lexicografía galega cfr. *El (Frampas III)*, s.v. *almofaza*, «almohaza, rasqueta de limpiar las caballerías». Para as documentacións medievais, as variantes e o significado do termo en castelán, cfr. *DCECH*, *DHLE*, *DME*, s.v. *almohaza*; *TDMS*, s.v. *almohaça* (acep. 1). Sobre a hixiene do cabalo nos textos latinos de Columella e Vexecio vid. Denis (2007: 72-73).

154 *Espiñaço*, que está formado a partir do nome *espiña* (< SPĪNA) e o sufixo aumentativo *-aço* (desprovisto neste caso do valor despectivo que ás veces posúe; vid., p. ex., Ferreiro, 1997: 193; González Fernández, 1978: 48; Houaiss, s.v. *-aço*), designa a columna vertebral ou espiña dorsal e corresponde a *dorsum* na pasaxe da obra latina, se ben noutros lugares equivale a *tergum*. Deixando á marxe os casos nos que calquera dos dous termos latinos carece de equivalencia na versión galega –como consecuencia, probablemente, dun proceso de tradución no que se impón a adaptación *ad sensum* (cfr., p. ex., <15.4>, <28.12>, <27.12>, etc.)–, o vocábulo *espiñaço*, que en <31.0> coñece a variante *ispiñaço*, corresponde a *dorsum* tamén en <4.2₁₂>, <27.2>, <27.3>, <27.6>, <27.10>, <27.19>, <28.1>, <30.1>, <56.18> e <56.19>; e a *tergum*, en <27.0>, <27.1>, <30.1>, <31.1>, <31.2> e <33.2>. Indicativa da identidade semántica das dúas voces latinas é a pasaxe <30.1> ao aparecer nela *dorsum* e *tergum* adaptados indistintamente ao galego como *espiñaço*. O único lugar do *TA* en que para esas voces latinas non está *espiñaço* é a pasaxe <29.1>, onde *tergum* se traduce como *costas*: segundo Houaiss, s.v. *espinhaço*, este substantivo pode designar por extensión as ‘costas’, isto é, a «região posterior do tronco correspondente às vertebrae» (cfr. *Ibid.*, s.v. *costa*¹). Para unha caracterización desta parte da anatomía dos vertebrados, vid. *VPL*, s.v. *espinhaço* –«chamase esta flexível armação de ossos, *Espinhaço*, ou porque sua parte posterior he pontiaguda, ou porque os ditos ossos, ou vertebrae, totalmente separados do tronco, tem feição de espinha»–; *GDLP*, s.v. *espinhaço* –«s. m. (de *espinha*). Coluna vertebral; o mesmo que *espinha* (dorsal). [...] *Por ext.* Espáduas, costas, dorso. [...] *Veter.* Um dos nomes por que vulgarmente se designa o dorso dos animais; [...]»–. Para a definición do substantivo vid. tamén *DETEMA*, s.v. *espinazo* (acep. 1); *DPRAlfX*, *TDMS*, s.v. *espinazo*. Para a identificación precisa desta parte da anatomía

do cabalo, vid. as láminas 2, nº 25, e 17, nº 10, de Goody (1976: 5, 63). Sobre as voces latinas *dorsum* e *tergum*, as motivacións semánticas que as determinan e as variantes que presentaban, vid. André (1991: 229-230).

155 Fronte a DF2 (348, ls. 18-19) e Pens. (61, ls. 25-26), feis á lección do ms., intégrase o nexo copulativo *e*, omitido polo copista por ser igual ao inicio da palabra seguinte, *en*, solución xa adoptada anteriormente en Pérez Barcala (2004: 373, l. 90). A conxunción figura, en efecto, no texto latino, «*dorsum et crura et omnia membra*».

156 «En pequeno paso» traduce o sintagma latino *parvus passus* e designa unha das formas de camiñar do cabalo sobre a que cfr. Causati Vanni (1999: 272, s.v. *andatura*), «al *passo* (*andatura camminata a quattro tempi*) il cavallo muove cioè le estremità una per volta, appunto in quattro tempi», ou Arquint (2006-2007: 417, s.v. *pas*¹), «il passo è una andatura camminata a quattro battute: (1) sinistro posteriore, (2) sinistro anteriore, (3) destro posteriore, (4) destro anteriore. Non ci sono tempi di sospensione». Para unha descrición máis detallada da andadura ao paso do cabalo, a máis lenta das formas de camiñar a besta, vid. Cagny – Gobert, III, s.v. *paso*; DTVZ, s.v. *pas*.

157 Un erro por haploloxía leva ao copista a omitir a vogal ao coincidir coa inicial da palabra seguinte, *agooa*. Por isto mantemos a decisión ofrecida anteriormente en Pérez Barcala (2004: 373, l. 91) de integrar a contracción da preposición *a* e o artigo feminino, fronte a DF2 (348, l. 20), fiel ao ms.; en Pens. (61, l. 27), *a agooa*, intégrase a preposición modificando a lección manuscrita pero sen advertilo. Da pertinencia da integración dá conta o texto latino, «pro potu ducatur *ad aquam*, parvo tamen passu» (con respecto ao cal a tradución galega omite a equivalencia para a construción final *pro potu*), así como as versións siciliana –«si mini *a laqua*» (cfr. De Gregorio, 1905: 571, l. 23)–, italiana de Berlín –«si meni *alacqua*» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 65, l. 81)–, catalá –«*sy* menat *a layga*» (cfr. Gili, 1985: 28, l. 11)–, ou francesa (ms. *M*) –«soit menez a boire *a l'iaue*» (cfr. Prévot, 1991: 35, <42>)– do *De medicina equorum*.

158 Cfr. a lectura errada de DF2 (348, l. 21), *en*.

159 O circunstancial «na agoa doce ou salgada» non presenta todos os modificadores que caracterizan a auga no texto latino, *in aquam velocem dulcem, frigidam vel marinam*, con respecto ao cal *salgada* corresponde a *marina* pero faltan as equivalencias para *velox* e *frigida*, fronte ao que sucede nas traducións siciliana («*laqua corrente* dulchi e *freda* o in acqua marina»; cfr. De Gregorio, 1905: 571, ls. 25-26), italiana do ms. berlinés («*acqua corrente* dolce & *fredda* uvero in acqua marina»; cfr. Olrog Hedvall, 1995: 65, ls. 83-84), provenzal («*l'aigua corrent*, doussa, *freya*, ho marina»; cfr. Arquint, 2006-2007: 101, 3.5), catalá («aygua dolça *freda* o en aygua de mar»; cfr. Gili, 1985: 28, ls. 12-13), francesa do ms. *S* («*aigue douce* et *froide* ou de marine»; cfr. Prévot, 1991: 118, <42>), ou nas italianas dos impresos de 1561 («*l'acqua corrente*, et *fredda*, overo sia acqua marina»; cfr. Crupi, 2002: 19, ls. 20-21) e 1563 («*acqua ueloce* dolce *frigida* ouero marina»; cfr. Leno, 1563: f. 4r, ls. 22-23), nas que, como se ve, aparecen un ou os dous adxectivos ausentes no TA. Cfr. tamén as paxases do Mestre Giraldo, «na auga *frja corrente* ou na *salgada*» (cfr. Pereira, 1909: 10, l. 7), ou de Teodorico, «in aqua dulci *frigida* vel marina» (cfr. Dolz, 1937: 18, l. 16).

160 Cfr. *deuanno* en Pens. (61, l. 28).

161 A «*vêa* dela [*scil.* da auga] u vai máis tesa» constitúe un engadido do tradutor galego que non atopa equivalencia na restante tradición consultada. Non obstante, referencias á *vêa* da agoa e á agoa que corre / vai tesa aparecen noutros lugares do TA. Cfr, así:

quanto a agoa é máis fria e corre máis tesa (<3.19>)	aquae quanto frigidiores et velociore existunt
en agoa que correr tesa (<16.7>)	in aqua frigida et velocissima
na <i>vêa</i> da agoa máis tesa (<17.8>)	in aqua frigida corrente velociter
en agoa fria na <i>vea</i> u correr máis tesa (<45.8>)	in aqua velocissima et frigida
apretamento d'agoa fria e tesa (<45.8>)	coartactionem aquae frigidae et velocis

Á luz das correspondencias entre o texto galego e o latino, así como as que aparecen noutras versións romances de Ruffo, pode inferirse que nestas pasaxes o verbo *correr* é froito da adaptación de *velox* e que *frigida* podería equivaler ao adxectivo galego *tesa*. Este último vocábulo non se localiza coa acepción referida no *DDGM* nin no *DdD*, se ben neste último corpus *Er*, s.v. *rixido*, inclúe a acepción de 'ríxido a causa do frío'. Para a discusión sobre o étimo de *teso*, que procedería de TĒSUM (forma asimilada de TENSUM, participio de TENDERE), e non de TĒRSUM, vid. *DCECH*, V, s.v. *tender*. No significado de *tesa*, 'fría', redunda, p. ex., a tradución catalá, que nas pasaxes enunciadas presenta, en correspondencia co adxectivo galego, o vocábulo *freda*: cfr., así, «l'aygua en aytant com és pus *freda* e pus corrent» (<3.19>), «en aygua *freda*» (<16.7>, <17.8>, <45.8>(2)). Pola súa parte, *vēa* (< VĒNA) non designa aquí, claro está, cada un dos canais polos que circula o sangue e volve ao corazón, senón un conduto de auga; esta acepción vén dada polo contexto e garda relación coa recollida s.v. *vea* en *Va*, *Er*, así como coa de «pequeno río, riacho, regato, ribeirão, veio» que ofrece Houaiss, s.v. *veia*, ou coa de «circuito natural por donde circula el agua en las entrañas de la tierra, cauce» incluída no *DPRAlfX*, s.v. *vena* (acep. 4).

162 Cfr., en cambio, «per espai de .ii. ores» e «par l'espace de .II. heures» nas traducións catalá (cfr. Gili, 1895: 28, l. 14) e francesa do ms. *M* (cfr. Prévot, 1991: 35, <42>) respectivamente; cfr. tamén «per spatium duarum horarum» en Teodorico (cfr. Dolz, 1937: 18, l. 17) ou «dous ratos ou tres no día» no *Livro* do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 10, ls. 8-9).

163 «Ata as coixas» é un engadido do tradutor galego, se cadra para explicar mellor a localización exacta dese «pouco suso». Advirtase, non obstante, a ausencia do sintagma na versión latina, *usque ad genua, vel paulo superius*, e na restante tradición romance revisada do *De medicina equorum*.

164 No proceso de adaptación da pasaxe latina, o suxeito de *seca* sería *a agoa salgada do mar* da cláusula precedente. En realidade, na obra de Ruffo o suxeito do referido verbo é o sintagma *frigiditas aquae dulcis vel siccitas aquae marinae*, como tamén se observa nas traducións provenzal, «la freior de l'aygua doussa ho la secor de la marina» (cfr. Arquint, 2006-2007: 101, 3.6); catalá, «la freyor de l'aygua dolça e la siccitat de la aygua de la mar» (cfr. Gili, 1895: 28, ls. 14-15); francesas dos mss. *M*, «la froidour de l'iaue», e *R*, «pour la froidure de l'eaue douce ou pour la secheresse de l'eaue salee» (cfr. Prévot, 1991: 119, <43>); ou na italiana impresa en 1563, «la superfluitade [*sic*] de laqua dolce ouero la siccita de laqua marina» (cfr. Leno, 1563: f. 4r, ls. 23-24). Cfr. igualmente o *Livro* portugués, «a frjura da auga doçe ou siquidoem daugoa do mar» (cfr. Pereira, 1909: 10, ls. 9-10).

165 Para este termo, que remite ao lat. HŪMŌRES –que é o que figura na pasaxe latina correspondente–, localízase tamén no *TA* a variante *homores* (<7.2>, <7.3>, <7.4>, <7.7>, <7.8>, <7.9>, <7.11>, <7.17>, <8.1>, <9.1>, etc.) con alternancia das vogais velares, pois «la distancia entre *o* y *u* en posición átona se reduce mucho y hay numerosos casos de alternancia» (cfr. Lorenzo, 1995: 657). Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 125, n. 21) explican que «a denominação humor designa qualquer líquido do corpo animal. Galeno fala na existência de quatro humores no corpo animal, a saber: sangue, linfa, pituita e bile. Tais humores tinham preponderância nos fenômenos vitais e correspondian aos quatro elementos: ar, água, fogo e terra. Qualquer desequilíbrio humoral produzia a doença que se curava mediante o restabelecimento do equilíbrio». Sobre este vocábulo, relacionado co galenismo medieval, e as variantes que ofrece en textos médicos medievais casteláns, cfr. *DETEMA*, s.v. *humor*: «cualquier líquido del cuerpo del animal. En su acepción médica más rigurosa designa a los cuatro fluidos, más o menos espesos, que circulan por el cuerpo humano y son causa del temperamento y de las enfermedades, es decir, cólera, flema, melancolía y sangre, con caracteres y movimientos propios; la correcta proporción de estos fluidos contribuye, tanto como la de los miembros, a la salud y buen aspecto del hombre». A propósito da evolución semántica deste termo comenta o *DCECH*, III, s.v. *húmedo*, que da acepción 'líquido', 'humores do corpo humano' se pasou na Idade Media «al genio o condición de alguen, que se suponía causado por los humores vitales» (p. 425). Sobre a teoría humoral, de orixe galénica, vid. tamén Cagny – Gobert (II, s.v. *humorismo*), e para a clasificación dos distintos tipos de *humores* vid. *DETEMA* (I: 853-854).

166 Para as diferentes formas que presenta o radical do tema de perfecto do verbo *trager* vid. Mariño Paz (1999b: 57-60): de TRAXĪ derivan os radicais *traix-* e *trax-* (esta «con absorción do iode», p. 57), aínda que tamén se documentan as solucións *treix-*, *troix-* e *troux-*. Esta última, de uso xeral desde o século XIII, creouse como resultado «dun duplo ou triplo estímulo analóxico: dunha banda, o exercido polos descendentes románicos de TRAXĪ e mais por *troixe*, que explicaría a presenza da consoante /j/ no lexema; e, da outra, o exercido polos resultados románicos derivados de JACŪĪ, PLACŪĪ, SAPŪĪ ou HABŪĪ, que conduciría ó segmento vocálico /o(u)/» (p. 60). Para máis información sobre os diferentes radicais do perfecto de *trager* no período medieval e documentacións dos mesmos, vid. tamén Houaiss (s.v. *trazer*), Huber (1986: 244), Maia (1986: 842), ou CrG, Ri, s.v. *trager*.

167 A perífrase «devenlle exugar e terger» é froito da adaptación das formas verbais latinas *tergantur* et *desiccantur ab aqua*. A propósito de *trager* –que aparece no ms. en lugar de *terger-*, Pensado comenta que «el contexto parece exigir el sentido de ‘enjugar, secar’. Podría ser errata de amanuense por *terger*, forma gall. paralela del cast. ant. *terzer* y que recoge Cuveiro: “Terger – (ant.) limpiar”» (cfr. Pens.: 63, n. 1). Así, ao non documentar *trager* coa acepción de ‘enxugar’, cabe corrixir esa forma por *terger*, en correspondencia co verbo *tergere* da pasaxe latina do *De medicina equorum*: cfr. «bien torchies et bien essuyees», na versión francesa do ms. R (cfr. Prévot, 1991: 119, <44>), ou «ayas torcadas e ben eysugadas», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 101, 3.7). Con todo, cómpre advertir que, aínda que a pasaxe correspondente do Mestre Giraldo –«em nenhũa guissa nõ no metam no estrabo ataa que sejam as pernas bem lnpas e bem emxutas da augoa» (cfr. Pereira, 1909: 10, ls. 13-15)– non axuda a esclarecer o problema do texto galego, noutro punto da obra portuguesa (concretamente na exposición da enfermidade das *quebraduras*) o verbo *trager* vén empregado no mesmo contexto en que no manual galego se utiliza *exugar*, circunstancia que podería indicar a pertinencia de darlle a *trager* a referida acepción, se ben é posible consideralo tamén aí unha forma errada que debe corrixirse por *terger*: «E esto se lhe faz de o meterem molhado no estrabo e nom no *tragerem* ante» (cfr. Pereira, 1909: 49, ls. 36-37) do *Livro* portugués ten a correspondencia «E gérase quando a besta meten mollada no estrabo caente ante que a *exugen*» (<47.2>) no *TA*.

168 Para a contracción da preposición *con* e o artigo definido, que se presenta como *cō os* no ms., a lectura do primeiro elemento vese dificultada polo pequeno orificio que no recto do folio non permitía visualizar a abreviatura da sílaba inicial do substantivo *preseuel*.

169 Ademais de designar unha realidade vexetal (cfr. o comentario á pasaxe <27.13>), o substantivo *galla* é aquí, segundo o Mestre Giraldo, a denominación latina dunha enfermidade: «E estes jnchaços chamam em latim *gallas* e em nossa linguagem ouas» (cfr. Pereira, 1909: 48, ls. 38-39). Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 165, n. 319) dan ao vocábulo o significado de «galhas, escrescências». *Gallas* é, en efecto, o termo latino que figura no orixinal de Ruffo e que se adapta como *galli*, *galle*, *gualhas* ou *galles* nas traducións siciliana, italiana (manuscrita de Berlín e impresas), provenzal ou francesas (dos mss. R e S) respectivamente. O *TA* explica o significado da enfermidade coa glosa «que quer dizer ovas que véen de maos humores». A doenza é tratada, no texto galego, no capítulo «*De gallis*, que chaman ovas» (<45.0>) e descríbese tamén na pasaxe <5.11>: «*Galla* é ova que quer dizer inchaço mole, [de] semellav[e]l tamaño como nos ou como avelaa, e aas vezes maior e menor, e gérase a par das junturas das coixas, que son noos sobr[e]los travadoiros, e outrosi a par das uñas, e ha nume segundo sa obra». Vid. os comentarios ao capítulo 45 para a información sobre este vocábulo.

170 Cfr. a inexacta transcripción de DF2 (348, l. 31), *disen*.

171 Como en Pérez Barcala (2004: 373, l. 99), eméndase o substantivo *ovos* do ms. (*ouos*) –conservado por Domínguez Fontela (cfr. DF2: 348, l. 32) e Pensado (cfr. Pens.: 63, l. 7)– en *ovas*, ao ser esta a denominación romance que se lle dá á enfermidade chamada *gallae* nas epígrafes correspondentes á exposición da súa etioloxía («*De gallis*, que chaman *ovas*», <45.0>) e da súa curación («Remedio contra a door das *ovas*»,

<45.4>). O substantivo *ovas* está tamén no texto do Mestre Giraldo: «O Riij capitollo he das *ouas*» (cfr. Pereira, 1909: 48, l. 33), «estes jnchaços chamam em latim *gallas* e em nossa linguagem *ouas*» (cfr. *Ibid.*: 48, ls. 38-39).

172 Cfr. *deue* en DF2 (348, l. 33).

173 Domínguez Fontela, a *manjadoiro* (cfr. DF2: 348, l. 33), modifica a lección do ms., *amãideira*. Formado a partir de *manjar* –voz derivada do provenzal ou do catalán antigos, á súa vez a partir de *MANDUCĀRE* (cfr. *DCECH*, III, s.v. *manjar*; Huber, 1986: 36, 122)–, o substantivo *manjadeira* ten, segundo Pensado, o significado de ‘pesebre’ (cfr. Pens.: 269, s.v. *manideira*; vid. *supra* o exposto sobre *presevel* en <2.7>). Non se localiza no texto latino nin nas restantes versións consultadas do *De medicina equorum* un termo equivalente ao que figura no TA e co que o tradutor galego adapta a acción expresada polo verbo latino *comedere* na cláusula «*equus assidue comedat tantum inferius juxta pedes anteriores*». Porén, o *Livro* portugués utiliza no mesmo contexto a voz *manjadoira*:

E outrossy deues a saber que o cauallo deue de teer a *manjadoira* baixa antas maaos ataa hu elle possa a tanger com a boca por tall que estendendo o collo e a cabeça ameude pera filhar o que ha de comer xe lhe faça e ho collo mais sotijs e mais ligeiros pollo bulljr e pollo trabalho que ende filhara mais se a *manjadoira* teuer baixa. E seera per hy mjllhor emfreado e majs fremosso.

E ajnda digo se teuer a *manjadoira* baixa e as mãos que engordara e cobrara per hy mais eno alcafar. E esto he porque pollo trabalho que filla de diante como dicto he fica majs ligeiro naquella parte. E o mais do nutrjmento e do sangue e dos spritos vaylhe contra aas partes derradeiras. E porque com ellas nom bulle tanto nem filha hy tam gram sofrjmento como de diante conuem que se nom consuma hy tanto e que filhe hy mayor nudrjmento e mayor grosura. E assy parece que mais engrosara ho cauallo no alcafar e nas partes derradeiras teendo a *manjadoira* e a estada baixa de diante. E seera majs ligeiro na cabeça e no collo e nas mãaos e majs descarregado e majs leue dos peytos (cfr. Pereira, 1909: 9, ls. 26-42 – 10, ls. 1-2).

O *GDLP*, s.v. *manjedoura*, dálle ao substantivo (coas variantes *manjedeira*, *manjadoura*, *manjadoira*) o valor de «espécie de tabuleiro, em que se põe a palha e o grão aos animais, nas estrebarias». Vid. tamén *DGALP*, s.v. *manjedoura*; *GEPB*, Houaiss, s.v. *manjedoura*; *VPL*, s.v. *manjadoura*; *Vi*, s.v. *manjadôira*, e *Rg*, s.v. *manjadoiras*, que ofrece a seguinte información: «Son, en tierra de Lugo, el hueco por donde meten la cabeza en los pesebres las reses vacunas. Traducido literalmente al castellano podría decirse manjaderas, pero este vocablo no tiene en aquella lengua significación alguna. Su verdadera acepción sería comedero, pues aunque sólo se le da este nombre a los cestos o cajones en que se echa de comer a las aves y otros animales chicos en Castilla, puede aplicarse esa versión a la voz *manjadoiras* por analogía. Viene del verbo antiguo gallego *manjar*, que es comer, y así como del mismo proviene *manjadoira*, dimana del otro comedero». Sobre as variantes *-deiro* e *-doiro*, do sufixo latino *-TORIU(M)*, indicativo de lugar e creador de adxectivos e substantivos a partir de verbos, vid. Ferreiro (1997: 165-168), González Fernández (1978: 97-98), Houaiss (s.v. *-douro* ou *-doiro*), Maia (1986: 541-542, n. 3).

174 Do mesmo xeito que no *Livro* do Mestre Giraldo aparece *maaos* (vid. a pasaxe na nota precedente), no TA as *mãos* do cavalo son os *pedes anteriores* do texto latino: cfr. «li pedi dauanti» na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 571, l. 32), «li piedi dinanti» na italiana editada por Olrog Hedvall (1995: 65, l. 90) ou «los peus devant» na catalá (cfr. Gili, 1985: 28, ls. 21-22). O valor semántico de *mão* é, en efecto, o de «pie delantero de los animales cuadrúpedos» (cfr. *C1*, *C4*, s.v. *man*; cfr. tamén *Er*, s.v. *man*). Reveladores da adaptación de *pedes anteriores* como *mãos* e dos *pedes posteriores* como *pees* son as pasaxes <17.14> (onde «nos pees e nas mãos» corresponde ao sintagma latino *equi pedibus quattuor*), <34.1> (onde para *pedes posteriores* [...] *anterioribus vinculantur* está «metendo en elas os pees ou as mãos»), <44.1> (onde *pede*

posteriori se traduce como «cono pee») ou <73.1> (onde *in puncta pedis posterioris* se adapta como «na punta do pee postrumeiro»).

175 Como tradución do adverbio latino *vix* no TA aparece a locución adverbial *adur* (reproducido como *aduor* no códice) que, como aquel, ten o significado de 'dificilmente', 'apenas', e procede do latín AD DŪRUM con apócope da vogal velar átona final (cfr. a variante *aduro*), aínda que a súa entrada en galego e portugués puido producirse a través do provenzal. Detalles ao respecto poden verse en Ferreiro (1995: 356), Huber (1986: 36, 96, 257, 277), Magne (1944: 18, s.v. *aadur*; 42, s.v. *adur*) ou Nunes (1960⁶: 70, 345, 349, n. 1). En castelán, o termo, de uso frecuente ata finais do século XIV, tiña unha grande diversidade semántica, chegando a usarse tamén como adxectivo co significado de 'difícil': vid. ao respecto DHLE (VII: 815-816), DME (s.v. *adur*, *aduras*, *aduro*) e, sobre todo, Müller (1987-2001, XIII: 173-175).

176 Na pasaxe latina non se atopa ningunha equivalencia para o substantivo *palla*, que posiblemente sexa un erro que, a partir de *alia*, acabou orixinando unha variante *palea*, á que podería remitir tamén o substantivo *paglia* da tradución italiana impresa en 1561 de Giordano Ruffo, «*paglia*, o fieno, o orzo, o altro che appena lo pigli» (cfr. Crupi, 2002: 20, l. 1). O texto italiano suma ao *foenum* outros alimentos que non figuran na pasaxe latina, de modo análogo ao que pode verse na tradución catalá, «lo fem (*fen*) e la civada» (cfr. Gili, 1985: 28, ls. 22-23); na siciliana, «fenu oi oriu oi zo ki tu li dai» (cfr. De Gregorio, 1905: 571, ls. 32-33); na italiana (ms. de Berlín), «fieno u orzo che tu li dii» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 65, l. 91). Así, a mención doutros alimentos distintos dos que figuran no texto latino, se non se debe a variantes xurdidas no seo da mesma tradición latina (na que de *alia* puido xerarse a variante *palea*) –como se observa en Rusio, «faenum vel avevam [*sic* por *avenam*]» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 46, ls. 11-12)–, pode ser froito da adaptación do contido da pasaxe <3.9>, en que entre os alimentos que se recomendan para o cabalo está, ademais do *foenum*, a *palea* o *hordeum* ou a *avena*.

177 Aínda que en DF2 (348, l. 35) se transcribe *fara*, o trazo horizontal que se escribe sobre a forma verbal no ms. debe interpretarse como a abreviatura da nasal implosiva final, polo que, en consecuencia, cómpre editar unha terceira persoa do plural, en concordancia cun suxeito formado pola suma de dous singulares, *a natura e uso*.

178 Segundo o texto latino, esta práctica fará que o cabalo sexa tamén *pulcrius ad videndum*, calidade que omite a tradución galega, fronte ao que acontece nas versións siciliana, «*plui bellu pari*» (cfr. De Gregorio, 1905: 571, l. 35); italiana do ms. de Berlín, «*pare melglio*» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 65, ls. 94-95); provenzal, «*plus bel vesser l'en fara*» (cfr. Arquint, 2006-2007: 101, 3.8); francesa, «*en sera plus biaux a voier*» (cfr. Prévot, 1991: 35, <46>), ou italiana impresa en 1563, «*piu bello da uedere*» (cfr. Leno, 1563: f. 4v, l. 7).

179 Ao vocábulo latino *crura* corresponde, ademais do frecuente *coixas*, o substantivo *alcafar*, que tamén está na pasaxe paralela do *Livro* do Mestre Giraldo, «engordara e cobrara per hy mais eno *alcafar*» (cfr. Pereira, 1909: 9, ls. 33-34). Este termo, de orixe árabe (AL-KAFAL), é a denominación antiga da «parte do lombo em que estão os rins» (cfr. Vasconcellos, 1910: 224, s.v. *alcafar*). En castelán, o termo, para o que tamén se localiza a variante *alcahar*, está documentado desde mediados do século XIII co significado de 'ancas dun cuadrúpedo', se ben por un proceso de extensión semántica designa tamén a 'cuberta, adorno ou armadura do cabalo'. Información sobre o termo e o seu significado en castelán pode verse en DCECH, I, s.v. *alcáfar*; DME, DPRAI/X, s.v. *alcafar*, TDMS, s.v. *alcahar*; DHLE (XII: 151) ou Müller (1987-2001, XXII: 89). Para o galego e o portugués, cfr. Magne (1944: 60-61, s.v. *alcáfar*), «ancas do cavalo ou tóda a parte traseira, incluíndo a cauda»; GDLP, GEPP, s.v. *alcáfar*, «*Ant. O lombo*»; DGALP, s.v. *alcáfar*, «*lombo*»; C4, s.v. *alcafar*, «ancas, grupa, parte posterior del lomo del caballo».

180 Cfr. a lectura *sob illa parte* en DF2 (349, l. 2), como consecuencia dunha errada interpretación da preposición e o artigo, escritos como *sobilla*: o cóengo le como *i* o *r* da preposición *sobre*, para a que non ve representada tampouco a vogal átona final e no trazo horizontal que corta o hasta do b.

181 *A parte deanteira* son os *anteriora crura* do texto latino.

182 A lectura de Pensado, *vsandoa a comer* (cfr. Pens.: 63, l. 12), implica unha modificación do sentido: se o *a* que se une cliticamente ao xerundio *vsando* se interpreta como pronome átono, referido se cadra á *parte deanteira*, é totalmente inverosímil.

183 Para as consideracións sobre a salubridade dos alimentos en Vexecio, vid. Denis (2007: 72).

184 *Orjo* é a denominación empregada para a cebada, «[planta del] Género Hordeum (Orge) del sistema de Monsieur Tournefort», segundo a define *Sr* (*Catálogo Vegetables*), s.v. *orjo*. A voz deriva do lat. HÖRDĒU(M) –que é precisamente a que está no texto latino–, co resultado propio para o grupo –DJ–, a fricativa prepalatal sonora, /ʒ/. Para outras documentacións do termo vid. os glosarios do DDGM que o inclúen s.v. *orio*, *orjo*, *orgo* (CrG, CrT, HT, CSM), así como Magne (1944: 288, s.v. *orjo*). Para as variantes medievais castelás do substantivo, que designa a cebada, vid. DETEMA, TDMS, s.v. *ordio*; DPRAlfX, s.v. *hordio*. Para maior información sobre as características da cebada, vid. Font Quer (1980⁶: 933-936, s.v. *cebada*), que, entre outros moitos usos, refire o seu emprego na alimentación dos équidos.

185 Preséntase aquí o problema de respectar a forma do ms. (*espellqa*) –aínda que unificada segundo as normas establecidas nos *Criterios de Edición*– ou corrixila por *espelta*, xa que, se se mantén a lección do ms., o termo presenta unha oclusiva velar xorda non etimolóxica ao proceder do substantivo SPĒLTA(M), que é precisamente o nome que lle corresponde na versión latina do texto de Ruffo e aquel ao que remiten as voces *spelta*, *spelda*, *speauta*, *espelta* das versións siciliana (e tamén nas italianas impresas en 1561 e 1563), italiana (ms. de Berlín), provenzal e catalá respectivamente; na tradución francesa figura a voz *pariaute*, que traduce, en efecto, o lat. *spelta* e designa unha «espèce de froment dont la balle reste adhérente au grain» (cfr. Prévot, 1991: 228, s.v. *pariaute*). O étimo e os resultados presentes nas outras versións do texto de Giordano Ruffo confirman que a lección do ms. galego, *espellqa*, é presumiblemente un erro que resulta dunha confusión gráfica de *t* por *c* producido nunha fase anterior da tradición do TA. O vocábulo designa unha planta da familia das gramíneas, unha «espécie de trigo, de inferior qualidade (*Triticum spelta*)» (cfr. GDLP, s.v. *spelta*; cfr. tamén DGALP, GEPB, s.v. *spelta*), unha variedade de trigo «parecido a la escanda» (cfr. DME, s.v. *spelta*; DETEMA, s.v. *spelta*), ás variedades e características da cal xa se refería Dioscórides (II, 89). Sobre o termo latino, como voz de orixe xermánica, e as particularidades da súa evolución, vid. DCECH, II, s.v. *spelta*; DECLC, DELP, s.v. *spelta*. Sobre a denominación *alica* que ofrece o *Alphita* para esta gramínea, cfr. García González (2007: 339, s.v. *alica*, n. 8).

186 O tradutor galego glosa o significado do termo *espelta* coa cláusula «que quer dizer melga». Sobre o étimo (lat. vg. MĒLĪCA(M), cl. MĒDĪCA(M), cun cambio de –D– por –L– debido probablemente ao influxo de MEL), significado («planta forrajera, especie de alfalfa») e evolución deste substantivo, *melga*, ao que corresponde o castelán *mielga*, documentado entre os séculos XIV-XV, vid. DCECH, IV, s.v. *mielga*¹; DME, DPRAlfX, s.v. *mielga*; DECLC, s.v. *melca* o *melga*. Para a caracterización desta planta que florece na primavera e que, pola súa riqueza en vitaminas, tiña excelente valor nutritivo, así como para as súas distintas denominacións ibéricas, vid. Font Quer (1980⁶: 367-368, s.v. *mielga*).

187 Para a lección do ms., *aaundo*, cfr. a lectura *a auendo* de Pensado (Pens., 63, l. 16), que, confundindo o con *e*, interpreta o xerundio de *aver*. A nosa lectura coincide con DF2 (349, l. 8), *aaundo*, pois a locución adverbial *a avondo*, en correspondencia co adverbio latino *sufficienter*, é a que fai sentido no texto: derivado de *avondar* (< ABŪNDĀRE), ‘bastar’, ‘ser suficiente’, *avondo* é adverbio ben documentado desde o século XIII co significado de ‘suficiente’, ‘bastante’ (cfr. CrG, s.v. *auondo*).

188 *Temperadamente* corresponde ao adverbio latino *moderate*, traducido como *moderadamente*, *modoratamente*, *atampradamens*, *tempradament* e *par reson* nas traducións siciliana, italiana (do ms. berlinés e dos impresos de 1561 e 1563), provenzal, catalá e francesa respectivamente. Á luz destas equivalencias, o adverbio galego ten o significado de ‘con mesura’, ‘moderadamente’, segundo evidencian outras ocorrencias do mesmo no TA como adaptación do lat. *moderate* (cfr. <3.34>, <3.79>, <3.80>, <54.10>) –ao que en <10.8> corresponde *mesuradamente*–, así como a tradución do adxectivo latino *moderata* como *temperada*

en <3.13>. Sobre o valor semántico do adverbio cfr. *Er*, s.v. *temperadamente*, «con templanza», así como *GDLP* ou *DGALP*, s.v. *temperadamente*.

189 O texto latino engade *vel eidem consimilem*, sen correspondencia na tradución galega de Ruffo, así como nas versións siciliana, italiana (do códice de Berlín e do impreso veneciano de 1561) ou francesa do ms. *M*.

190 Aquí, e en <20.6>, *secura* traduce o latino *siccitas* e, como este, designa a 'calidade ou estado de estar seco'. O nome está formado sobre o adxectivo *seco* (< sĭccu(m)) co sufixo *-ura*, que, relacionado coas terminacións latinas *-tūra* e *-sūra*, se utilizou nos romances peninsulares para crear substantivos abstractos a partir maioritariamente de adxectivos ou participios verbais e que podía alternar co sufixo *-or*. Sobre a terminación, vid. Ferreiro (1997: 127-128), González Fernández (1978: 253-254), Houaiss (s.v. *-ura*), Huber (1986: 275).

191 Na adaptación do adxectivo latino *fortior* o *TA* recorre aos adxectivos *testas* e *fortes*. Non obstante, a lección que envía o ms. para o primeiro deses termos é *tesas*, que se conservou nas tres anteriores propostas editoriais do manual galego (cfr. DF2: 349, l. 13; Pens.: 63, l. 19; Pérez Barcala, 2004: 374, l. 111). A presenza de *tesa* no *TA* cun valor semántico afín ao de 'fría' (cfr. o exposto ao respecto dese termo en <3.5>) e a analoxía da pasaxe <3.11> con <1.5>, na que a *solidiores* corresponden os adxectivos *testas* e *fortes*, poden aducirse como argumentos para substituír por *testas* a lección *tesas* que o ms. ofrece en <3.11>.

192 A cláusula «sera máis usador» parece adaptar a latina *ita poterit equus salubrius et securius fatigari*: cfr. «e plui sicuramente si po fatigarissi», na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 571, ls. 42-43); «poi si puote sicuramente afaticare», na italiana do códice berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 65, l. 101); «così si può sicuramente affaticarlo», na italiana do impreso de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 20, l. 14); «così piu sicuramente faticar», na do de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 4v, l. 17); «sera plus fort e plus dur a souffrir tot mautrach», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 101, 3.11); «dont pourra travailler surement», na francesa (cfr. Prévot, 1991: 36, <49>). Para o sentido da referida cláusula, cfr. a pasaxe do Mestre Giraldo, «poderá mjlhor trabalhar e mais seguramente» (cfr. Pereira, 1909: 10, ls. 32-33), ou a de Lorenzo Rusio, «ad laborem aptior reperitur» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 48, l. 12).

193 Para o carácter nocivo da alimentación do cabalo por exceso e por defecto xa en Columela vid. Denis (2007: 71-72).

194 Cfr. DF2 (349, l. 15), *antre anbas*. Segundo Pensado, a terminación *-os* de *ambos* «parece arreglo de un *-as* anterior» (cfr. Pens.: 63, n. 8).

195 Para *perderse*, 'perxudicar', 'estragar', 'deteriorar', cfr. *Mir*, s.v. *perder*.

196 Domínguez Fontela transcribe erradamente *ligiramente* (cfr. DF2: 349, l. 18). O texto latino de Ruffo precisa, en efecto, que «*leviter aegritudines, vel laesiones eveniunt, quae solent ad equi crura more solito evenire*», se ben a tradución non ofrece a equivalencia para a cláusula de relativo que ten en *aegritudines vel laesiones* o seu antecedente: cfr., p. ex., «così *legiermente* uigneria in qualche infirmita lequal soleno uenire ale gambe di caualli» na tradución italiana do impreso de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 4v, ls. 21-23).

197 En lugar de *gordée* (ms. *gordée*), que traduce o substantivo latino *pinguedo*, cfr. a errada lectura de DF2 (349, l. 18), *grande*, sen sentido no texto. O vocábulo ten o significado de «gordura, exceso de carnes» (cfr. *Le*, C4, s.v. *gordén*), aínda que noutros contextos en que aparece como adaptación de *pinguedo* (<18.2> e <18.6>) o seu valor semántico achégase ao doutro substantivo, *grosura*, 'graxa', utilizado para traducir esa voz latina, para a que se envía ao comentado ao respecto da súa ocorrencia en <24.10>. Segundo Pensado, este termo «remonta a una base románica *GORD + -AGINE > *gordaen > gordeen, con evolución semeiante a la de FERRAGINE > port. *ferrãe* y SARTAGINE > port. *sartãe* [...], e idéntica a la de *BURRAGINE > *borrén*, FARRAGINE > *herrén*, PLANTAGINE > *llantén*, SARTAGINE > *sartén*, en cast.» (cfr. Pens.: 47, s.v. *gordeen*).

198 Como en DF2 (349, l. 20), no ms. lemos *E demais*, e non *Ademais*, como se propón en Pens. (63, l. 26). A lección do ms. non dá un sentido distinto do que establece Pensado editando *ademais*, pois *demais*

é forma do adverbio que, documentada desde o século XIII e creada a partir de *mais* (< MĀGIS), ten o significado de 'ademais'. Para outras ocorrencias e información ao respecto, cfr. os glosarios do DDGM, s.v. *demais*, *demays* (cfr. CrG, HT, Mir, San, CSM, Esc, Aj). Análogas consideracións require o castelán *demas*, para o que cfr. DME, DPRAIfX, TDMS, s.v.

199 Cfr. *qne* en DF2 (349, l. 21), se cadra por erro tipográfico.

200 Aplicado ás herbas, ao igual que o *domado* referido ao cabalo en <3.2>, *domadas*, como tradución de *domitas*, ten o sentido de 'domesticadas', 'cultivadas', 'mansas', 'domésticas'; e, polo tanto, *non domadas* (que traduce o antónimo latino *indomitas*) posúe o valor semántico oposto, como ben recollen algunhas das adaptacións romances de Ruffo: cfr., así, a provenzal, «herbas domestegas e salvaia» (cfr. Arquint, 2006-2007: 103, 3.14); a italiana do impreso de 1563, «herba domita ouer indomita» (cfr. Leno, 1563: f. 4v, ls. 27-28); a francesa do ms. S, «herbas ou danté ou non danté» (cfr. Prévot, 1991: 119, <53>). Estas pasaxes redundan, pois, no significado do adxectivo galego *domadas* referido ás herbas: derivado do participio de DŌMĀRE, 'domar', o vocábulo é recollido no GDLP, s.v. *domado*, coas acepcións de «que se domou; dominado, subjugado, domesticado»; cfr., igualmente, DGALP e Houaiss, s.v. *domado*; e, para o castelán, DPRAIfX e TDMS, s.v. *domar* (acep. 1). A pasaxe do Mestre Giraldo inclúe o substantivo *ferran* –«des que o cauallu for de ydade conprjda coma *ferraaes* ou *prados* para se purgar e esto deue de seer hũa vez no anno no tempo do verãao per espaço de hũu mes» (cfr. Pereira, 1909: 10, l. 42 – 11, ls. 1-2)–, que, segundo Vasconcellos (1910: 317-318, s.v. *ferran*), é «nome comum na idade média, e ainda hoje, de uma mistura de grãos, semeados de propósito para servirem de pasto verde, temporão» (p. 317). Para a presenza do vocábulo do que deriva o portugués en textos de veterinaria medieval, cfr. Teodorico, «quando volumus equum purgare de malis humoribus et impinguare, da sibi primo *ferraginem*, secunda da sibi aliam bonam herbam» (cfr. Dolz, 1937: 20, ls. 11-13); Rusio, «Est autem unus modus purgandi equum cum *ferragine*» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 50, ls. 8-9) –nunha pasaxe moito máis proliza sobre as recomendacións *ad purgandum* o cabalo (cfr. *Ibid.*: 50-54)–, ou mesmo a tradución catalá de Ruffo, «[...] com lo volràs porgar de males humors e el volràs engrexar. Que li dónes primerament *feratge* tendra, e puyz dóna-li altra bona erba» (cfr. Gili, 1985: 29, ls. 17-20).

A pasaxe ofrece diferenzas nalgunhas das versións romances manexadas do *De medicina equorum*, que obvian o dato relativo á purga do cabalo e refiren, alén da inxestión de herba, tamén a de fariña: cfr. «lu cavallu ki esti cunplutu di etati ruda *herba* e *firraina* pir spaci di unu misi», na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 572, ls. 2-3); «lo cavallo ched è conpiuto inn aità mangi *erba* o *farina* per ispasio d'uno mese», na italiana do códice berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 66, ls. 108-109); «la cavalla, che è di compiuta età, mangi *herba*, et *farina* per ispatio d'un mese», no impreso italiano de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 20, ls. 21-22).

201 A frase preposicional «no tempo do verãao» traduce a latina *in veris tempore*, adaptado de forma idéntica nas pasaxes <3.33> e <16.1>. En correspondencia co termo latino *ver* que lle corresponde, *verãao* ten o significado de 'primavera'. Procedente do lat. vg. *VĒRĀNUM (TĒMPUS), derivado do lat. cl. VĒR, o vocábulo está amplamente atestado en galego desde século XIII en textos líricos e narrativos para referirse, en efecto, á estación do ano que se estende desde marzo ata mediados de xuño. Para designar o verán a voz utilizada na Idade Media era a derivada de AESTĪVUM (TĒMPUS), *estío*, ou de AESTĀTEM, *estade*. *Verãao* vai ser empregado para referirse á primavera ata que no século XVII se introduce na lingua o substantivo *primavera* (que procede do sintagma do lat. vg. PRĪMĀ VĒRĀ, creado tamén a partir do neutro do lat. cl. VĒR, con cambio de xénero). Coa aparición deste novo termo, *verãao* designará o final da primavera e o comezo da estación estival, e *estío* o resto do verán. A pasaxe <3.33> de TA, sobre a recomendación da práctica da sangría preventiva nas catro estacións do ano –«no tempo do verãao ùa vez, enno estio outra, no outono outra, [no] inverno outra»– é sumamente ilustrativa ao respecto, xa que nela *verãao* se opón a *estío*, correspondendo o primeiro substantivo a *ver* e o segundo a *aestas* no texto latino de Ruffo. Sobre *verãao* para designar a

‘primavera’, o termo empregado para o período máis caluroso do ano e as etimoloxías de todos eles, vid. Fernández Rei (2002: 130-131); *DCECH*, V, s.v. *verano*; *DETEMA*, *DPRAIfX*, s.v. *estío*, *verano*; *TDMS*, s.v. *estio*, *ver*³, *verano*; *GDLP*, s.v. *verão*, así como, s.v. *verão*, *estade*, os glosarios da *CrG*, *Esc*, *Nun* (*Amigo*), *CSM*.
 202 Este adverbio de modo, que corresponde a *solummodo* no texto latino e que tamén se atopa como tradución do mesmo en <7.9> e en <21.8> (en <43.2> aparece para *solum*), é considerado castelanismo por Maia (1986: 571-573), se ben Lorenzo (1987: 467-468) explica a forma como cultismo ou como «forma arcaica de toda la E. M.» (cfr. *CrG*, s.v. *solamente*). Outras documentacións da voz na lingua galega medieval poden atoparse, s.v., en *Cr*, *CrT*, *Mir*, *Mig*.

203 Eméndase a forma do ms., *prugar*, conservada en DF2 (349, l. 23), por *purgar* (que é o que edita Pens.: 63, ls. 27-28, sen dar conta da auténtica lección do testemuño), ao non localizarmos a forma con metátese da líquida nas ferramentas manexadas. *Purgar* remonta, en efecto, ao termo *PURGARE*, que é o verbo que está no orixinal latino: a construción final «para se purgar» é adaptación da latina *ad purgandum*, con idéntico valor.

204 Esta «bõa cuberta» é o *grossum tegmen laneum* do texto latino, con respecto ao que o *TA* omite o material do que está feita: cfr., en cambio, «carpita di lana grossa» na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 572, l. 4) e na italiana do ms. editado por Olrog Hedvall (1995: 66, ls. 109-110), «un drap de laine» e «une couverture de laine qui ne soit pas trop grosse» nas francesas dos mss. *M* e *R* respectivamente (cfr. Prévot, 1991: 36, 119, <54>), «una flassada ho [...] autre drap de lana» na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 103, 3.15), «una coperta di lana grossa» na italiana impresa en 1561 (cfr. Crupi, 2002: 20, l. 23), «una grossa coperta de lana» na de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 4v, l. 30 – f. 5r, l. 1), e, en fin, «cuberta de lana grosa» na catalá (cfr. Gili, 1985: 29, l. 28); cfr. tamén «coopertura lanea crossa» en Teodorico (cfr. Dolz, 1937: 30, l. 20) e «aliqua coopertura de lana» en Rusio (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 54, l. 3).

205 Refírese á *friura* producida pola inxestión da herba, como expresa, en efecto, a obra latina de Ruffo, *quoniam herbae praedictae naturaliter sunt frigidae*, e adapta o resto da tradición romance manexada do *De medicina equorum*.

206 *Adoece* adapta o sentido da construción latina *morbos incurere graviores*, polo que resulta claro que o seu significado é o de ‘enfermar’. Esta acepción, aínda viva en portugués (vid. Houaiss, s.v. *adoecer*), está documentada desde o século XIII en textos galegos, e tamén casteláns (*adole(s)cer*) (vid. *DCECH*, II, s.v. *doler*). Para estas cuestións e para a orixe da voz a partir de *doe*cer (< DOLESCERE) precedida do prefixo *AD*, así como para outros rexistros en textos medievais co sinalado valor semántico, vid. *CrG*, *Mir*, s.v. *adoe*cer, *CSM*, s.v. *adoecer*, *doecer*. Na lexicografía galega a acepción exposta recóllese, s.v. *adoecer*, en *C1*, *Ib*, *C4*. Para o castelán, vid. tamén *DETEMA*, *DME*, *DPRAIfX*, *TDMS*, s.v. *adolecer*. Sobre este e outros verbos que teñen o significado de ‘enfermar’ nos textos médicos casteláns vid. Herrera (1993: 29-33).

207 O texto latino non menciona o equivalente á avea, limitándose a recomendar alimentos semellantes ao orxo, *hordeo*, *vel aliquo suo consimili*. A tradición romance do *De medicina equorum* ou se mantén fiel á pasaxe latina (como se observa nas versións siciliana, italianas manuscrita e impresas) ou só menciona a cebada (como sucede nas adaptacións provenzal ou francesa). Esta realidade non é distinta da que se constata noutros textos influenciados pola obra de Giordano Ruffo, pois Teodorico non ofrece a información exposta nesta pasaxe (tamén ausente na versión catalá do manual do calabrés), Rusio se aproxima a Ruffo e o Mestre Giraldo só menciona o *orgo*.

208 A cláusula galega «devenno alimpar e escudir do poo» adapta o sentido da latina *cum vallo astaminetur*: cfr. «tamisa l’ordi ambe un cruvel ho ambe un vanet» na tradución provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 103, 3.16) ou «soit venné au ven ou criblé au crible» na francesa (cfr. Prévot, 1991: 36, <55>). O substantivo latino *vallus*, sen equivalencia no texto galego, designa o «instrument d’osier servant à separer le bon grain de la balle (lat. *vannus*)» (cfr. Prévot, 1991: 249, s.v. *ven*). E ao verbo latino *astaminare* corresponden *alimpar* e *escudir*, en clara referencia ao proceso de limpeza da cebada, que, segundo Camargo – Iannone – Cury (1988, I: 69-70, n. 44), «consiste em trilhá-la e batê-la, para separar o grão, da palha».

Polo que se refire a *alimpar*, cómpre salientar que as posibilidades de construción da perífrase obrigatoria con e sen a preposición *a* lexitiman tamén a opción de editar *devenno a limpar*: cfr., non obstante, *alimpar* na pasaxe do Mestre Giraldo, «quando derem orgo ao cauallo pera cear *aljnpeŕho* muj bem» (cfr. Pereira, 1909: 11, l. 6). En efecto, *alimpar* está documentado en galego desde o século XIV como variante de *limpar* (que ten a súa orixe no lat. tard. LIMPIDARE, creado sobre o adxectivo LIMPIDUS > *limpo*), forma a partir da que se orixina e coa que alterna nos textos (vid. CrG, s.v. *alimpar*), ao igual que sucede en portugués (vid. GDLP, s.v. *alimpar*; Houaiss, s.v. *alimpar*, *limpar*). Para a pervivencia de *alimpar* na lexicografía galega, cfr. s.v. os dicionarios incluídos no DdD. Para as documentacións medievais do castelán *alimpiar* vid. DCECH, III, s.v. *limpio*; DETEMA, DPRAlfX, s.v. *limpiar*; DME, TDMS, s.v. *alimpiar*.

No relativo a *escudir*, a lectura ofrecida por DF2 (349, l. 28) é *estudy*, fronte á de Pens. (65, l. 1), e *scudy*: deixando á marxe a consideración ou non dun erro por haplografía que leve a propoñer unha forma con s líquido inicial, as diverxencias entre unha e outra lectura, *estudy* e *scudy*, veñen determinadas pola igualación gráfica de *c* e *t*, habitual sobre todo na reprodución dos nexos *sc* e *st*, como neste caso. Das dúas opcións presentadas a atinada parece a de Pensado –previamente xa ofrecida en DF10 (264), que corruxía como *escudir* a lectura previa, *estudy*–, se ben admitimos que houbo un erro por haploloxía que propiciou a elisión da conxunción copulativa en contacto co infinitivo, ao non ter este o seu étimo nunha voz que comezaba con s líquido. *Escudir* está rexistrado, en efecto, como forma antiga co significado de ‘sacudir’, ‘axitar’, segundo constatan, s.v., *Fi*, *Er*, *Fg*, *C4*, *Cg* ou *El*: comenta este último en *FrampasII* que «en los docs. ant. vemos ya *escudir* “sacudir” del l. *excutare* “id” con cambio de conjugación». Dese verbo latino, EXCŪTĒRE, deriva o castelán *escodar* cun cambio de conxugación para o que vid. DCECH, II, s.v. *escodar*.

Por último, *poo*, que se documenta a partir do século XIII e que desde o século XV coñece a solución actual *pó*, debe de proceder do lat. vg. PŪLUM, creado a partir de *PŪLVUS, en lugar da forma do lat. cl. PŪLVIS, -ĒRIS. Para as particularidades etimolóxicas e evolutivas deste vocábulo, así como para outras ocorrencias e variantes do mesmo, vid. Ferreiro (1995: 44, 126-127), Huber (1986: 105, 143-144), Nunes (1960⁶: 108), así como *Cr*, *CrG*, *CrT*, *CSM* e *Esc*, s.v. *poo*, e o DCECH, IV, s.v. *polvo*.

209 Fronte á puntuación de Pens. (65, ls. 1-2), que interpreta *primeiramente* como o inicio da cláusula causal seguinte, no que o seguimos en Pérez Barcala (2004: 374, ls. 122-123), óptase por considerar o adverbio como elemento sintáctico da cláusula que ten como predicado a perífrase obrigatoria *devenno alimpar e escudir*, como, ademais de na pasaxe latina («astaminetur prius decenter»), se observa na versión francesa, «*premierement soit venné au ven ou criblé au crible*» (cfr. Prévot, 1991: 36, <55>), ou na italiana do impreso de 1563, «*prima se debba ben mondarla [scil. la prebenda] & pi darla al cauallo*» (cfr. Leno, 1563: f. 5r, ls. 4-5).

210 Aínda que Domínguez Fontela le *teste* no ms. (cfr. DF2: 349, l. 29), a lección do códice pode ser máis ben *toste*, como considera Pensado, que oportunamente a corruxe por *tosse* (cfr. Pens.: 65, l. 1) apoiándose na pasaxe paralela do *Livro* do Mestre Giraldo (cfr. *Ibid*: 65, n. 1), «o poo da çeuada sooylhe a fazer *tosse*» (cfr. Pereira, 1909: 11, ls. 7-8). Alén do texto portugués, a corrección da lección manuscrita debe apoiarse principalmente na circunstancia de que é *tussis* o substantivo que aparece na obra latina de Ruffo e aquel ao que remiten os que figuran nos outros testemuños romances da mesma: cfr. *tussi*, *tossa*, *tosse* e *tos* nas traducións siciliana, italiana do códice berlinés, italianas dos impresos venecianos e provenzal respectivamente; cfr. tamén *toussir* na adaptación francesa, «la poudre fet *toussir*» (cfr. Prévot, 1991: 36, <55>). Tūssis é, en efecto, o étimo do vocábulo *tosse*, rexistrado no século XIII nas CSM (cfr. DDGM, s.v.) e tamén presente no castelán, pois «según ocurre comúnmente con las palabras en –ss’ ésta [scil. a forma *tos*] tenía antiguamente una variante *tosse*» (cfr. DCECH, V, s.v. *tos*). Para as formas *tos* e *tosse* do substantivo no castelán medieval, cfr. DETEMA, DPRAlfX, TDMS, s.v. *tos*.

211 A inicial lectura de DF2 (349, l. 29), *entradas*, é corrixida finalmente polo cóengo por *entradaias* (cfr. DF10: 264), que coincide co que tamén nós lemos no ms., por oposición a Pensado, *entradas* (cfr. Pens.: 65, l. 2). O vocábulo traduce o substantivo neutro plural *interiora*, que alude ás partes internas do corpo do

cabalo, como ben adaptan as diferentes versións romances consultadas da obra de Ruffo (agás a catalá e a italiana impresa en 1561, que omiten o detalle) ao incorporar un substantivo que remite a aquel termo latino e/ou un adverbio co valor de 'dentro': cfr., así, «farialu dessicare *dintru* ali *interiuri*», na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 572, l. 8); «farebbeli disseccare *dentro* le '*nteriula*», na italiana do códice berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 66, ls. 113-114); «poyria [...] leu secar las *entrarmas*», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 103, 3.16); «sole indurre [...] altri mali nelle *interiore del corpo* del cauallu», no impreso veneciano de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 5r, ls. 6-8); a versión francesa fai referencia ao corpo, «fet [...] secher le *cors* dou cheval» (cfr. Prévot, 1991: 36, <55>), e cfr. igualmente «dessequa o *dentro no corpo*» na pasaxe do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 11, l. 8). Se ben a solución a partir do seu étimo, *ĬNTERĀNĒAS* (vid. *DCECH*, II, s.v. *entraña*), é *entrañas*, tamén se coñece a variante *entradañas*: cfr. *CrG*, s.v. *entrana*; así como *GDLP*, s.v. *entradanha*, «*Ant*. O mesmo que *entranha*» (igualmente en *DGALP*, *GEPB*, s.v. *entradanha*). Ao respecto da forma que ofrece o ms. como representación dunha evolución do grupo –NJ– que non deu como resultado a nasal palatal véxase canto se dixo en § II. 3.6, *b*.

212 Fronte a DF2 (349, l. 29) e Pens. (65, l. 2), que, fieis ao ms., transcriben *et agoa*, enténdese, como en Pérez Barcala (2004: 374, l. 123), que un habitual erro por haploloxía levou ao copista a omitir o artigo definido singular ao comezar o substantivo pola vogal *a*.

213 Malia a ausencia de punto sobre a letra *i*, a lección do ms. levaría a propoñer a lectura *tivada*, que pode interpretarse como unha formación a partir de *tibo*, variante do adxectivo *tibio* (< ΤΕΠΙΔΙΟΝ) –vid. *DELP*, s.v. *tibio*; para unha explicación do cambio da vogal tónica de *tibio*, véxase *DCECH*, V, s.v. *tibio*; Nunes (1960⁶: 153), Williams (1994⁶: 44)–, ou como procedente do participio de *tibar* (< ΤΕΠΙΔΑΡΕ), sobre o que cfr. o *GDLP*, s.v. *tibar*⁷: «*Provinc. minh*. Amornar; temperar a água, misturar água quente com água fria». Aínda que *tivada* ten sentido referido á auga (sobre todo, se se advirte que está coordinado con *mole* e que a continuación o texto menciona a «auga caente mole»), pode pensarse que a lección do ms. é un erro por *torvada* ou *turvada* no proceso de reproducir o equivalente do adxectivo latino *turbida* –tamén en Rusio (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 54, l. 18); cfr. *perturbata* en Teodorico (cfr. Dolz, 1937: 20, l. 23) ou *toruenta* na pasaxe do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 11, l. 10)–, que, do contrario, carecería de correspondencia na adaptación ibérica, fronte ao que acontece na restante tradición romance do *De medicina equorum*: cfr. *turbida*, *torbida*, *trebolada*, *torbada* e *troublee* nas adaptacións siciliana (e italiana impresa en 1563), italiana (ms. de Berlín, impreso de 1561), provenzal, catalá, e francesa. Así as cousas, ao non vir apoiada a variante *tivada* por ningún elemento da tradición de Ruffo, optouse por corrixir esa forma por *torvada*, fronte á decisión adoptada polos anteriores editores (cfr. DF2: 349, l. 30; Pens.: 65, l. 3; Pérez Barcala, 2004: 374, l. 124). *Torvada* é, en efecto, o participio do verbo *torvar* (< ΤΥΡΒΑΡΕ), que, documentado desde o século XIII como en castelán, coñecía, entre outras, a acepción de 'turbar', 'axitar', polo que equivale a *turbia* (< ΤΥΡΒΙΔΑ). Para *turbar*, *toruar*, *turvar*... vid. *CrG*, s.v. *toruar*; *DCECH*, V, s.v. *turbar*; *DELP*, s.v. *turvar*; *GDLP*, s.v. *torvar*¹, *torvado*, *turvar*¹. Da lexicografía galega cfr. *Ib*, s.v. *torvar*, «turbar». Para o castelán medieval, cfr., p. ex., *TDMS*, s.v. *torbado*, *torbar*, *turbado*, *turbar*.

214 Para o adverbio de cantidade *ja quanto* (de *ja* < IAM + *quanto* < QUANTUM), 'un pouco', 'algo', como adaptación do latino *aliquantulum*, cfr. *CrG*, s.v. *ia quanto*; *Cr*, *CrT*, s.v. *ja quanto*; *Esc*, *Aj*, s.v. *já quanto*.

215 Como tradución do indefinido *nihil* o TA utiliza *nimigalla*, 'nada', que, formado a partir de *ni* (< NĒC) + *migalla* (creado sobre *mīca* > *miga*), coñeceu tamén na lingua medieval as variantes *nemigalla* e *nīmigalla*. Para a evolución do substantivo latino *mīca*, 'partícula, migalla do pan', e os seus derivados cfr. *DCECH*, IV, s.v. *miga*; *DECLC*, s.v. *mica*. Para outros rexistros do indefinido na lingua medieval, vid. *CrG*, s.v. *nimigalla*; *Mir*, *CSM*, s.v. *nemigalla*; *Esc*, *Nun* (*Amigo*), s.v. *nemigalha*; *DELP*, s.v. *migalha*. Na lexicografía galega recollen a voz *El* (*Frampas*III), s.v. *nimigalla*; *Fi*, *C4*, s.v. *nemigalla*. Documentacións do vocábulo na lingua castelá antiga poden atoparse, p. ex., en *TDMS*, s.v. *nemigaja*.

216 Considérase que houbo un erro de copia e, en consecuencia, eméndase a forma *engrosa* (ms. *eñ* | *g^osa*), conservada en DF2 (349, l. 32) e Pens. (65, l. 4), por *e grosa*, mantendo, así, a solución adoptada en

Pérez Barcala (2004: 374, l. 125). A orixe do erro pode atoparse na contigüidade da forma verbal *engorda* escrita a seguir daquela (*eñ* | *g^osa eñ gorda*) ou na presenza de *engrosa* dúas liñas máis abaixo no ms. (*eng^osa*), aí de forma correcta. Deste xeito, *grosa* refire, como *mole* e *caente*, outra calidade da *agoa*, polo que ás propiedades expresadas nas frases latinas *propter mollitionem et grossitudinem* e *grossam substantiam retinentes* corresponden no TA os adxectivos *mole* e *grosa*, mentres que *caente* adapta o modificador latino *calidae* referido ás *aquae*. Adaptando máis fielmente a pasaxe latina, á calidade *grosa* aluden os textos da tradición romance de Ruffo: cfr., p. ex., a versión italiana do ms. de Berlín, «queste acque per loro molessa & grossessa sono calde & ritegnano in séi grossesa» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 66, l. 115), ou a do impreso veneciano de 1563, «queste tale aque per la sua molice et grosicie sono calide, et retieneno grossa substantia» (cfr. Leno, 1563: f. 5r, ls. 10-12). Cfr., así mesmo, a pasaxe do *Livro d'Alveitaria*: «a augua desta magneira polla mollidõe e polla grossidade he majs caente e demajs grossa sustança» (cfr. Pereira, 1909: 11, ls. 11-12).

217 Na versión francesa dos mss. *M* e *N* este dato atribúese a Aristóteles: «si comme dit Aristotes, li bon philozofes» (cfr. Prévot, 1991: 120, <58>). A autoridade de Aristóteles en materia animal é incontestable, pois foi autor do *De animalibus*, onde se dedica aos cabalos un capítulo que pon especial énfase nas enfermidades, os seus síntomas e os procesos terapéuticos (vid., p. ex., Prévot – Ribément, 1994: 324-325).

218 Ao igual que Pensado (cfr. Pens.: 65, l. 5), e como xa se presentou en Pérez Barcala (2004: 374, l. 126), corríxese por *quanto* a lección do ms., *q^undo*, conservada por Domínguez Fontela (cfr. DF2: 349, l. 32), que transcribe *quando*. A modificación realizada xustifícase por introducirse a partícula na correlación sintáctica *quanto...tanto*, tamén no texto latino, «quanto frigidiores et velociores exsistunt, tanto minus equum nutriunt et reficiunt», e na tradición romance do *De medicina equorum* consultada: cfr. «quantu plui sunu friddi e currenti . tantu minu nutricanu e minu ingrassanu lu cauallu», na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 572, ls. 12-13); «quanto più sono fride, tanto meno notricano & meno ingrassano lo cavallo», na italiana de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 66, ls. 117-118); «en aytant com és pus freda e pus corrent tant més nodrex e engrexa lo cavall», na catalá (cfr. Gili, 1985: 29, l. 34 – 30, l. 1); «plus sont couranz formant et plus sont froides, tant moins norrisent et mains encressent les chevaux», na francesa (cfr. Prévot, 1991: 36, <58>); «quanto l'acque sono più fredde, tanto meno notriscono, e meno ingrassano il cavallo», na italiana impresa en 1561 (cfr. Crupi, 2002: 20, l. 32 – 21, l. 1); «quanto piu le aque sono freche et piu corrente tanto manco noseno al cauallu», na italiana do impreso de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 5r, ls. 13-14).

219 En DF2 (349, l. 3), *meenos*, desenvólvese como consoante nasal a nasalidade da vogal palatal, reduplicada no ms. (*meños*). Para a forma *mēos* do adverbio derivado do lat. *mīnus*, amplamente documentada desde o século XIII e que coñece desde a centuria seguinte a forma latinizada *menos*, vid., sen máis, CrG, s.v. *meos*.

220 Cfr. DF2 (349, l. 34), *cria engrosa*, mentres que Pens. (65, l. 5), *engrosa*, elimina a forma verbal *cria* que figura no ms. e advirte en nota que «sobra *cria* o falta la conj. *et*». Esta última posibilidade é a que permite un mellor establecemento do texto (como xa se considerou en Pérez Barcala, 2004: 374, l. 126), ao resultar máis económico pensar nun simple erro por haploloxía que levou ao copista a omitir a conxunción copulativa por comezar a palabra seguinte por *e*. No texto latino de Ruffo aparecen, en efecto, os verbos *nutrire* e *reficere* coordinados («equum nutriunt et reficiunt»), como tamén se observa nas pasaxes romances paralelas reproducidas na n. 218. Cfr., así mesmo, «nutrit et impinguat equum» en Teodorico (cfr. Dolz, 1937: 20, l. 25), «equos reficiunt, et alunt» en Rusio (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 56, ls. 1-2) e «auga frja e muj corrente nom pode mujto nudrir nem emgrossar o cauallu» no Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 11, ls. 14-15).

221 As pasaxes <3.20> – <3.25> do texto galego non teñen correspondencia en todas as versións romances, pois, se ben aparecen nas adaptacións siciliana, italiana e provenzal, non se len na tradución catalá nin en todos os mss. que transmiten a versión francesa: segundo Prévot (1991: 36, n. 2; 120, <59>), só o ms. *R* recolle esa información, o que emparenta o texto dese códice cos mss. latinos *E* e *F*. Estes datos axudarían a perfilar como posible modelo do TA un testemuño que, malia non poder establecerse con exactitude, transmitise, como os que se veñen de referir, aqueles detalles.

222 A cláusula latina *libentius aquam assumet* aconsellaría máis ben a súa adaptación como *beber*, e non como *comer*, segundo se observa nos testemuños romances consultados do *De medicina equorum* que reproducen a información (vid. a nota 221). Cfr., non obstante, «abluatur os eius interius, et fricetur cum sale madefacto in vino, quoniam ob hoc equus *libenter aquam sumet, et libenter comedet*» en Rusio (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 56, ls. 10-13).

223 Cfr. a errada transcripción *o boca* de DF2 (349, l. 36) para a clara lección *a* do ms. para o artigo definido.

224 Para *de dentro*, ‘por dentro’, cfr. Álvarez de la Granja (2005: 23, s.v. *dentro*).

225 A técnica de ferrar os cabalos consiste en suxeitar unha lámina de ferro ao casco do animal por medio de cravos para evitar o seu desgaste, aínda que ás veces á súa función preventiva e hixiénica se sumaba tamén unha terapéutica. Esta arte apareceu no século IX e xeralizouse a partir do XIII, empregándose ata ese momento técnicas diversas para previr o desgaste dos cascos das uñas, entre as que se atopan as *soleae* recomendadas polos autores latinos, das que, para algúns estudosos, deriva a ferradura. A orixe da técnica é atopada por algúns investigadores na antigüidade, mentres que para outros se trata dunha innovación do occidente medieval que, como outros utensilios do equipamento dos cabalos, podería mesmo atopar argumentos de apoio desde unha perspectiva arqueolóxica; outros, porén, relacionan a súa aparición con técnicas utilizadas en Bizancio no século VI. Para unha exposición desta técnica, que precisaba dun bo coñecemento da conformación anatómica do pé do cabalo, vid. Cagny – Gobert (II, s.v. *herrado*), Camargo – Iannone – Cury (1988, I: 70-72, n. 47, 48), Causati Vanni (1999: 276-279, s.v. *ferratura, ferro*). Sobre os sistemas de protección do casco nos autores latinos e as orixes da ferradura de cravos, vid. Brunori Cianti – Cianti (1993: 191-200), Cam (2008), Cam – Poulle Drieux (2007), Lazaris (2009), Portet (2005), Robles Gómez (1994: 153, n. 157)...

226 O substantivo *ferradura* corresponde ao vocábulo latino *ferrum*, que «trae il nome dal materiale di cui esso è composto» (cfr. Causati Vanni, 1999: 278-279, s.v. *ferro*). A voz latina *ferrum* designa, ademais, noutros contextos o instrumento cirúrxico utilizado para a práctica da cauterización (vid. *infra* a pasaxe <7.17>). Para o significado de *ferradura*, cfr. as definicións de DME, s.v. *herradura*, «hierro que se clava a las caballerías en los cascos, para que no sufran con el piso»; DPRAIfX, s.v. *herradura*, «hierro que se pone en las pezuñas de las caballerías». Para os tipos e partes destes ferros semicirculares que se cravan nos cascos dos cabalos vid. Causati Vanni (1999: 278-279, s.v. *ferro*).

227 «Canelos das ferraduras» (cfr. *feraduras* en DF2: 350, l. 3) corresponde ao sintagma latino *extremities circuitus ferri*: cfr. «la extremitati di lu ferru» na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 572, l. 17), «la ‘stremità del ferro» na italiana de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 66, ls. 122-123), «la extremitat del ferre» na catalá (cfr. Gili, 1985: 31, l. 3), «l’extremité, c’est assavoir la couronne du fer» na francesa do ms. R (cfr. Prévot, 1991: 120, <59>) ou «la estremita del circuito del ferro» na italiana impresa en 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 5r, l. 21). O substantivo *canelos* do TA aparece tamén na pasaxe paralela do *Livro* do Mestre Giraldo, «seiam os *canellos* dellas [*scil.* das ferraduras] delgados e chaaos» (cfr. Pereira, 1909: 12, ls. 8-9). O vocábulo *canelho* está documentado en *Esc*, s.v., co valor de ‘ferradura’. Para a acepción de ‘parte da ferradura da besta’ vehiculada polo substantivo *canelo*, cfr. VPL, s.v. *canello*: «parte da ferradura. As ferraduras leves, & curtas de *Canellos* fazem melhor assento. Galvão de Ginetá, 45. Também canello às vezes he hum pedaço da ferradura quebrada, ou a meatade della». Tomando como documentación do termo a mesma pasaxe de António Galvão, o *DELP*, s.v. *canelo*, rexistra a primeira ocorrencia do mesmo no século XVI e dá como orixe do vocábulo o termo *canela*, derivado de *cana* (< CANNA), ‘perna’, e o *GDLP*, s.v. *canelo*¹, ofrece a definición de «parte da ferradura da besta». Para a relación de *canelo* coa ferradura vid. tamén *GEPB*, Houaiss, s.v. *canelo*, e os vocabularios de *Ac*, *Ot* (*HE10*), *Ot* (*VSP*), *Er*, *Fg*, *El* (*FrampasII*), *Cg*, s.v. *canelo*; *Va*, s.v. *canelos*; *R1*, s.v. *canêlos*. Segundo Camargo – Iannone – Cury (1988, I: 72, n. 48), a ferradura das partes medial e lateral do casco, que constitúen os ramos ou canelos, realizábase do seguinte xeito: «várias ferraduras são juntadas umas às outras por meio de cravos ou arame e levadas ao fogo, até atingirem a cor

rubra. Depois, são dobradas de modo que a face plantar [isto é, aquela parte da ferradura «onde se assenta o casco»] fique para fora e os ramos se superponham». Para *canelo* como un tipo particular de ferradura, cfr. Lorenzo Fernández (2010, II: 638): «pezas de ferro de formas de semicírculo; na parte curva leva as *furas* prós *cravos* e na parte do diámetro unha prolongación destinada a entrar por antre as uñas do animal e ser domeada por riba delas». Máis información sobre este termo como unha parte da ferradura pode atoparse en Pens. (36-38, s.v. *canellos*).

228 Como xa se estableceu en Pérez Barcala (2004: 374, l. 134), esta edición propón corrixir a lección do ms., *q^ondo* –que DF2 (350, l. 7) transcribe como *qando* e que Pens. (65, l. 14) presenta como *quando*–, por *quanto*, ao igual que noutros puntos do TA, pois así o requiren a correlación co *tanto* da cláusula seguinte, a pasaxe latina correspondente («*quanto equus ferratur junior, tanto ejus ungulae molliores et debiliores fiunt*») e as adaptacións romances do *De medicina equorum* que inclúen o consello neste punto da exposición: cfr. «*quantu plui si ferra lu cauallu iuuini tanto plui li soi unghi diuentanu debili e molli*», na siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 572, ls. 20-21); «*quant plus s'esforce le cheval jeune, tant a il plus les ongles molles et febles*», na francesa do ms. R (cfr. Prévot, 1991: 120, <59>); «*quanto più spesso si ferra il cavallo giovane, tanto più fa divenir l'unghia debile e molle*», no impreso veneciano de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 21, ls. 10-12); «*quanto piu zouene se ferra el cauallu tato piu le sue ungie deunterano tenere et anchora piu debile*», na italiana impresa en 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 5r, ls. 25-27). Cfr. tamén o *Livro d'Alveitaria*, «*quanto ho cauallu ferrarem mais nouo tanto xe lhe faram as hunhas mais molles e mais quebraçosas*» (cfr. Pereira, 1909: 12, ls. 16-17).

229 Para a lección *feradurras* do ms., cfr. as lecturas *feraduras* en DF2 (350, ls. 9-10) e Pens. (65, n. 11).

230 Segundo o texto latino, este costume non só fará as uñas máis duras senón tamén *magnas*, isto é, grandes, como reflecten a tradición romance de Ruffo, Lorenzo Rusio ou o Mestre Giraldo.

231 Fronte a DF2 (350, l. 10), *coma*, no ms. lemos *comia* (co signo gráfico identificador do *i*), como tamén edita Pens. (65, l. 17), que, a propósito da outra ocorrencia da forma verbal na pasaxe <21.2> do texto galego –na que o cóengo galego le tamén *coma* no ms.–, comenta que «es el resultado normal del subj. *comedat*» (cfr. Pensado, 2004: 105, n. 4). Vid. o explicado sobre esta forma a propósito da súa ocorrencia en <1.11>.

232 Cfr. a insólita transcripción *uen* de DF2 (350, l. 11).

233 O desenvolvemento da abreviatura leva a Pensado a transcribir *quousa* (cfr. Pens.: 65, l. 18), se ben consideramos que o copista errou ao reproducir a abreviatura de *uo* e tamén a semiconsoante, *q^usa*. O substantivo adapta o sentido do expresado no texto latino por *pannus*, vocábulo que é utilizado con distintas funcións por Ruffo: «Le mot “drap” désigne généralement un *morceau d'étoffe (de laine ou de lin) avec lequel on couvre le cheval, dont on fait un bandage, ou qui sert à filtrer une préparation* (lat. *tegmen, pannus, coopertura, fascia, petia*)» (cfr. Prévot, 1991: 195, s.v. *drap*, o subliñado da cita é noso).

234 *Arrefecer*, 'tornar frío' –tamén presente na pasaxe paralela do *Livro* do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 11, l. 22)–, adapta o contido semántico da cláusula latina *sudor et calor recesserit penitus* e está como tradución de *frigidari* nas pasaxes <3.27> e <3.32> do TA. O vocábulo procede do lat. REFRIGĒSCĒRE, con prótese da vogal inicial e perda do /r/ do grupo FRI por disimilación coa outra vibrante do termo (vid. Ferreiro, 1995: 141, 145, 195; Houaiss, s.v. *arrefecer*; Nunes, 1960⁶: 106-107), e é documentado no século XIV no DELP, s.v. *arrefecer*. Unha explicación etimolóxica diferente é proposta no DCECH, II, s.v. *frío*, onde se considera que *refrecer* (e *arrefecer*) «más que de REFRIGESCERE 'enfriarse' –puesto que ni éste ni FRIGE(SCE)-RE han pervivido en romance– será cruce de *refriar* con *calecer* ~ *aqueecer* 'calentar'» (cfr. *Ibid.*: 960). Para o termo na lexicografía galega, cfr. Sb (*Papeletas*), s.v. *arrefecer*, *arrefécèr*, *arrécèr*; Ac, Er, Fg, s.v. *arrecer*, *arrefecer*; Fi, C1, Ib, C4, s.v. *arrefecer*; El (*FrampasIII*), s.v. *refecer*. Da lexicografía portuguesa cfr. DGALP, Houaiss, VPL, s.v. *arrefecer*, GDLP, s.v. *arrefecer*¹, *refecer*.

235 A formal verbal *sciendum est* do texto latino é adaptada na tradución galega como *sabi* (ms. *sabj*), erradamente transcrito en DF2 (350, l. 13) como *saber* ao ler como *r* o *j* longo e ao interpretar como

abreviatura de *e* o signo gráfico tan frecuentemente empregado polo notario como parte da representación daquelas letras que, como o *b*, tiñan unha hasta superior. Tamén presente en <3.34>, *sabi* constitúe unha variante da P2 do Imperativo de *saber* con vogal final palatal *-i*, en lugar de *-e*, variante que se rexistra en Galicia e Portugal desde o século XIII. Segundo Huber (1986: 227), «trata-se, como é evidente, de uma formação analógica dos verbos em *-ir*» (vid. tamén Mariño Paz, 2009: 82-83). Para verbos da terceira conxugación como *cubrir* o TA documenta solucións coa vogal átona final *-i*, que inflexiona a vogal tónica (cfr. *cubri* en <13.4>, <16.6>, <17.11> e <19.7>), ao lado de solucións con *-e* final (cfr. *cubre* en <49.5> e *cobre* en <49.4>). Se Maia (1986: 376-378) considera que formas con *-i* final (procedente de *-ī* latino) apuntan a existencia dun fonema /i/ átono final, Lorenzo (1987: 449-450) argumenta que, propias do século XIII, esas solucións poden explicarse a partir de factores fonéticos, analóxicos e, mesmo, etimolóxicos, mentres que para Ferreiro (1995: 57-65) estes son casos de conservación da grafía latina que non responden a unha articulación efectiva desa vogal como [i]. En opinión de Mariño Paz (2009), a pervivencia no TA das solucións con *-i* final, na P2 do Imperativo dos verbos da terceira conxugación (e noutros tempos verbais e en voces pertencentes a outras categorías gramaticais, en particular adverbios e pronomes), non fai senón incidir na permanencia de formas conservadoras con /i/ nun período no que as solucións con /e/ final, coñecidas desde o século XIII, xa estaban ben establecidas; conclúe, en efecto, o estudoso galego que, «a pesar de que o triunfo de /-e/ átono final estaba próximo á súa consumación ao finalizar o século XIV, algunhas variantes con /-i/ deberon de conservar aínda unha exígua vitalidade que lles permitiu aflorar en certos estilos do galego escrito do século XV» (p. 92).

236 Dado que a conxunción *e* da liña seguinte une dúas subordinadas causais, optamos por substituír a copulativa *et* do ms. (conservada nas propostas anteriores) por *porque*, que, en correspondencia con *quoniam* na obra latina, introduciría a primeira das subordinadas.

237 *Seer pensado* adapta a forma verbal *praebendetur* do *De medicina equorum*, á que corresponden, p. ex., *esser perbendat* ou *donner la provende* nas versións provenzal e francesa do ms. *R* respectivamente (cfr. Arquint, 2006-2007: 103, 3.22; Prévot, 1991: 120, <62>). A voz *pensado* do TA é o participio do verbo *pensar* – procedente de *PENSARE*, do que tamén deriva *pesar*–, que, por un proceso de extensión semántica, debe de ter o significado de ‘alimentar, dar de comer aos animais’. Esta acepción documéntase para o castelán no século XIV como derivada de *pensar* no sentido de ‘coidar dalguén’ e dela procede tamén o substantivo castelán *pienso*: o *DCECH*, IV, s.v. *pesar*, explica, en efecto, que «*pensar* pasó figuradamente al sentido de ‘cuidar de alguien’ [...] y de ahí ‘dar de comer a los animales’ [...], de donde el derivado *pienso*» (cfr. *Ibid.*: 504). Así, o Mestre Giraldo emprega este adxectivo, *pensado*, con esta mesma acepción na pasaxe «E deue de sseer bem *pensado*» (cfr. Pereira, 1909: 6, ls. 29-30), significativamente traducida por Camargo – Iannone – Cury (1988, I: 37) como «deve ser *alimentado* [...] adequadamente». O *GDLP* recolle para *pensado* a acepción de «a que se deu o penso: “criança *pensada*”» (cfr. *GDLP* e *GEPB*, s.v. *pensado*²), e para *pensar*, creado a partir de *penso*, as de «dar ração (a animais)» e «alimentar, dar de comer a pessoas» (cfr. tamén *DGALP*, s.v. *pensar*; *GDLP*, s.v. *pensar*⁴; *GEPB*, s.v. *pensar*²). Para este significado na lexicografía galega cfr. *Fi*, *C1*, *C4*, s.v. *pensar*. Para este valor do verbo no castelán medieval, cfr. *DME*, s.v. *pensar* (2), *DPRAIfX*, s.v. *pensar*³.

238 A propósito do consello exposto nestas liñas, comentan Camargo – Iannone – Cury (1988, I: 70, n. 45) que «segundo crença antiga a comida e a bebida, por estarem na temperatura ambiente, poderiam provocar no animal suado que as ingerisse, desequilíbrio humoral grave».

239 Cfr. a lectura *poda* en DF2 (350, l. 16).

240 Cfr., en cambio, a variante «una coperta de *lana*» no impreso italiano de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 5v, ls. 12-13).

241 Cfr. a errada lectura de DF2 (350, l. 20), *o non deue*, que, alén de non interpretar como nasal implosiva final o trazo horizontal que figura no ms. enriba da forma verbal, le un pronome átono *o* que non vemos no ms.

242 Cfr., en cambio, *Julius*, 'xullo', no texto latino de Ruffo, como tamén se observa na tradición romance do *De medicina equorum* consultada, aínda que unha lección como a da versión galega, *juño*, tamén se atopa na adaptación francesa do ms. *M*: «li chevax ne doit estre chevauchez en diverseté la mitié de *juing* juques a l'issue d'aoust» (cfr. Prévot, 1991: 37, <65>).

243 Para o significado de 'final', 'termo', 'remate' do substantivo *cima*, derivado do lat. *CŪMA*, de orixe grega, cfr. *CrG*, *CrT*, *HT*, *Ri*, s.v. *cima*; *Nun (Amigo)*, s.v. *cima*. A este vocábulo corresponden, en efecto, voces como *ixuta*, *scita*, *issue*, *fin* e *uscita* nas traducións siciliana, italiana (ms. de Berlín), francesa, provenzal e italiana impresa en 1561 respectivamente, que non fan máis que redundar no valor semántico do substantivo do *TA*.

244 A obra latina engade *vel parum in antea*: cfr. «oi locu inprisu» na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 572, l. 31), «usia apresso» na italiana de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 67, l. 138), «ho ung pauc davant» na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 105, 3.25).

245 En lugar da referencia aos *lugares frios*, cfr. «debbe custodirlo in lucho doue sia feno, o herba, ouero altre cose fresche che possa usare» na tradución italiana impresa en 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 5v, ls. 18-20).

246 Cfr. DF2 (350, l. 25), *poder saya*.

247 *Meesmo* constitúe a única ocorrencia no texto para o indefinido e adverbio de modo derivado de *METĪPSĪMUS a través de *MEDĪPSĪMUS, forma enfática do demostrativo latino ĪPSE, precedido da partícula reforzativa pronominal MET utilizada xeralmente de forma enclítica, para o que nas restantes aparicións están no *TA mesmo* (<3.47>, <59bis.1>) e *mesma* (<7.2>). As dúas solucións, *meesmo* e *mesmo*, están rexistradas desde o século XIII e conviviron na Idade Media con outras formas, entre as que se atopan as que presentan a alternancia da vogal tónica *e* con *i* (*mismo*). Sobre o particular vid. *CrG*, *Mig*, s.v. *meesmo*; *Mir*, s.v. *meesme*, así como *DCECH*, IV, s.v. *mismo*; *DELP*, s.v. *mesmo*; Lorenzo (1995: 668) ou Maure Rivas (2006: 300-301).

248 Cfr. *semellaulemente* en DF2 (350, l. 26), froito do desenvolvemento como *e* do signo que forma parte da representación da hasta superior do *l*. Vid. § II.2.

249 Outras traducións do *De medicina equorum* achegan algunhas variantes: cfr., así, «nun si diia caualcari di dicembru e di ginnaru» na siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 572, l. 34), «non si debbia cavalcare di dicembre né di genaio» na italiana do ms. editado por Olrog Hedvall (1995: 67, ls. 141-142), «de janvier juques a l'issue de fevrier ne se doit li chevax chevaucher» na francesa do ms. *M* (cfr. Prévot, 1991: 37, <67>), «non si cavalchi di Dicembre, ne di Gennaio» na italiana impresa en 1561 (cfr. Crupi, 2002: 21, ls. 29-30).

250 A perífrase «deveno sangrar» traduce a forma verbal latina *phlebotometur*, adaptada na versión siciliana como «li fa ixiri sangui» (cfr. De Gregorio, 1905: 572, l. 36), na italiana do ms. de Berlín como «farli cavare sangue» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 67, l. 143), na provenzal como «sya saignat» (cfr. Arquint, 2006-2007: 105, 3.28), na francesa como «est seigniez» (cfr. Prévot, 1991: 37, <68>), na italiana impresa en 1561 como «se gli deve [...] cavar sangue» (cfr. Crupi, 2002: 21, l. 32 – 22, l. 1) ou no impreso en 1563 como «se debbia salassare» (cfr. Leno, 1563: f. 5v, l. 25). O verbo latino (e os que lle corresponden en cada unha das adaptacións romances) fai referencia á técnica da sangría, sobre a que Camargo – Iannone – Cury comentan que «também conhecida com o nome de flebotomia, foi uma prática terapêutica muito comum. Na hipiátrica era recomendada para o animal sadio, com o fim de evitar retenção humoral, causa de doenças» (1988, I: 78, n. 67), e que «segundo a teoria humoral o sangue podia se apresentar corrompido, podre ou pecante. Era preciso a prática da sangria para eliminar este sangue cheio de demônios e assim restabelecer o equilíbrio humoral» (1988, II: 135, n. 78). Causati Vanni (1999: 293, s.v. *salasso*) explica que a técnica da sangría consiste na «sottrazione di una certa quantità di sangue dall'organismo, intesa a ridurre la massa del sangue circolante» e que tivo o seu auxe «nel periodo in cui prevale la teoria umorale», e o *DETEMA*, s.v. *sangría*, describe esta arte como a «evacuación de sangre, bien por abrimiento o punzamiento de una vena, bien por aplicación de ventosas, sanguijuelas». Para máis datos sobre a técnica da sangría, vid. Cagny – Gobert, IV, s.v. *sangría*; *DSA*, s.v. *saignée*; García González (2007: 429, s.v. *flebotomia*); *GEPB*,

s.v. *veia*², *sangría* (con nutrida información sobre a técnica, as súas remotas orixes ou a importancia que posuía en autores como Hipócrates, Galeno ou Celso); Gil-Sotres (1986, 1990, 1994), Prévot (1991: 240, s.v. *seigner*). A notoriedade da sangría na terapéutica das enfermidades determinou que sobre ela se redactasen textos específicos ou se lle dedicasen capítulos concretos nalgúns mss. médicos medievais (como acontece co engadido que segue ao *explicit* no *TA*): lémbrense, p. ex., os datos que achega a *Flos Medicinæ* sobre a flebotomía (vv. 1106-1200); a tradución catalá do tratado sobre a sangría redactado por Lanfrancus Mediolanensis, realizada por Guillem Salvà e conservada nun ms. que pertenceu ao Marqués de Santillana (Madrid, Biblioteca Nacional, ms. 10162, ff. 57v – 67r) e no que se inclúe un receitario que dedica á técnica un capítulo (ff. 89r-v), tamén incorporado nun ms. custodiado en Toledo, no que hai outro capítulo *Sobre quan no fer les sagnies* (cfr. Avenzoa, 1994: 306-307; Soriano – Sabaté – Beltran, 2003: 328, 334); o tratado sobre *En cal temps on si deu sagnar e en cal non reproducido* nos ff. 53r-53v do ms. de Chantilly, Musée Condé 330 (cfr. Corradini Bozzi, 1997: 22-24), ou o poema *De phlebotomia* do médico Giovanni dell'Aquila do século XV, con influencia dos datos que sobre o asunto se atopaban na *Flos Medicinæ* (cfr. De Frutos González, 2010: 58-59).

251 O sintagma latino *vena colli assueta* é adaptado no *TA* como «vea do colo», isto é, a vea xugular. Comentan Camargo – Iannone – Cury (1988, I: 78, n. 68) que a vea preferida para a sangría foi a «jugular externa», que é «superficial e sub-cutánea» e que se orixina «atrás do ramo da mandíbula, diríxese para baixo e, no pescoço, está coberta de pele, fásica e músculo cutáneo». Para a identificación das diferentes veas en que se practica a sangría, e consecuentemente para a *vena colli*, vid. Arquint (2006-2007: 478-479, s.v. *vena*), Causati Vanni (1999: 295, s.v. *vene*), Pouille-Drieux (1966: 52-53), Prévot (1991: 248-249, s.v. *vaine*), Trolli (1990a: 36), DSA (s.v. *jugulaire*) e, sobre todo, Cagny – Gobert, IV, s.v. *sangría*. Para a localización precisa deste vaso sanguíneo, vid. as láminas 3, nº 71; 8, nº 56; 13, nº 50 de Goody (1976: 11, 33, 49), así como os vasos sanguíneos identificados como 22 e 23 na fig. 541 de Cagny – Gobert (cfr. IV: 247). Unha descrición da operación da evacuación de sangue desta vea xugular pode verse en Cagny – Gobert, IV, s.v. *sangría* (pp. 248-249, *sangría en la yugular*).

252 Cfr. *saber* en DF2 (350, l. 32), interpretando como *r* o *j* longo final e integrando un *e*, que neste caso, fronte ao que acontecía en <3.27>, nin sequera podería verse falsamente abreviado no trazo que adoita acompañar a representación de letras como *o* *b* ao carecer del (vid. § II.2).

253 A lección do ms. é *for* e non *foi*, como transcribe Pens. (67, l. 5).

254 Aínda que Domínguez Fontela transcribe *caballgado* (cfr. DF2: (350, l. 33)), o testemuño envía a lección *Cauallgado*. A lectura do cóengo galego non se pode explicar máis que como un desleixo, porque, malia a confusión do trazado de ambas as dúas letras por parte de Álvaro Eanes (particularmente naqueles en que o *v* posúe un trazo inicial que tende á verticalidade e unha base máis redondeada; vid. deseños semellantes do *v*, que se prestan á súa confusión co *b*, en Tato Plaza (1999: 51, 57)), neste caso o signo gráfico utilizado polo notario non é *v* senón *u*.

255 O sintagma latino *in sua virtute et bonitate* é adaptado en galego como «en sa bondade e en sa forza» (no que o primeiro dos substantivos non está exento de problemas na copia da vogal da sílaba inicial, que parece reproducirse aproveitando o trazado da parte inferior redondeada da letra *b* inicial): cfr., igualmente, «in sua uirtuti & furtiza», na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 572, l. 39); «in sua vertude & fortessa», na italiana (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 67, ls. 145-146).

256 Sobre a duración da vida da besta, a tradución italiana impresa de 1561 indica simplemente que «si conserva lungamente, et costantemente resta nella sua virtù» (cfr. Crupi, 2002: 22, ls. 4-5) e a catalá precisa que «dura per spray de .xx. ayns, e encara més segons la sua calyatat» (cfr. Gili, 1985: 30, ls. 34-35): cfr. «in pluribus spatio XX annorum et plus etiam conseruatur et durat» en Teodorico (cfr. Dolz, 1937: 22, ls. 18-19). Cfr., en cambio, a pasaxe do Mestre Giraldo, «durara em sa força de vijnte e sete ataa trijnta annos» (cfr. Pereira, 1909: 16, ls. 5-6).

257 O substantivo aparece precedido no ms. doutro, *pot^o* (*potro*), que, ao estar tachado polo copista, se suprime na edición do TA, fronte a DF2 (351, l. 1) e Pens. (67, l. 7), *potro Cauallo*. Aínda que, segundo advirte este último estudoso, o título do capítulo, «Da ensina[n]ça e do custume do potro», recomenda manter *potro* nesta pasaxe (<3.36>) (cfr. Pens.: 67, n. 5), o feito de que, como tamén apunta o filólogo, este substantivo «parece tachado» lévanos a consideralo un *error incipiens* e a eliminalo no establecemento do texto (cfr. Pérez Barcala, 2004: 375, l. 155), ao non sosterse sintacticamente.

258 Como resultado do desenvolvemento da abreviatura, cfr. a lección *vuntēn* en DF2 (351, l. 2), fronte a Pens. (2004: 67, l. 9), *vunte*.

259 O substantivo *mosso* do TA correspóndese na versión latina de Ruffo con *frenum* –que aparece como «lu morsu di lu frenu» na adaptación siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 572, l. 44), «le morse del freno» na italiana conservada no ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 67, ls. 150-151), «lo mors del fren» na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 105, 3.31), «le mors dou fraig» na francesa (cfr. Prévot, 1991: 37, <71>), «il morso» na italiana do impreso de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 22, l. 12), «el morso del freno» no de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 6r, ls. 2-3)–: cfr., en lugar de *frenum*, *morsum freni* na pasaxe de Rusio (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 64, l. 2). *Mosso* procede do latín MORSU(M) (participio de MORDERE), con asimilación regresiva do grupo –RS– e o resultado fricativo apico-alveolar xordo [s] (para a evolución deste grupo vid., p. ex., Ferreiro, 1995: 162), solución que só aparece para o substantivo nesta ocasión, pois as restantes ocorrencias do vocábulo presentan a grafía *s*, *moso(s)* (cfr. <3.51>, <3.59>, <3.60>, <3.66>, <23.10>, <26.1>). A voz designa unha parte do freo, en concreto a «pièce du harnais qui passe dans la bouche du cheval» (cfr. Prévot, 1991: 223, s.v. *mors*), «quella parte del freno che va nella cavità orale del cavallo» (cfr. Arquint, 2006-2007: 405, s.v. *mors*). Tomando precisamente como documentación da voz a tradución galega de Ruffo, *El (FrampasIII)*, s.v. *moso*, comenta: «Bocado del freno. Ya se ve en s. XIV (*Trat. de Albeitaría*). Cfr. lat. *morsu*». Para o significado do termo na lexicografía galega, cfr. *Fg*, C4, s.v. *moso*; nos vocabularios portugueses, cfr. Houaiss, *GDLP*, *DGALP*, s.v. *morso*. O termo castelán *mueso*, documentado entre os séculos XII-XV, posúe, en relación co étimo ao que remonta, os significados de ‘mordedura’, ‘bocado’, e mesmo de ‘peste’ (vid. *DME*, *DPRAfX*, s.v. *mueso*; *DCECH*, IV, s.v. *morder*), mais cfr. *mueso* co significado de «bocado del freno» en *TDMS*, s.v. *mueso*, en clara referencia á parte do freo que entra na boca do cabalo. Datos sobre a configuración do bocado do freo poden verse en Arquint (2004: 8-9; 17; 49-50; 61, tav. 1; 62, tav. 2, fig. 3). Vid. tamén *DTVZ*, s.v. *mors*.

260 Respetar a lección do ms., *fezerē nō freeo*, que se mantén en todas as anteriores propostas de edición do TA (cfr. DF2: 351, l. 4; Pens.: 67, l. 10; Pérez Barcala, 2004: 375, ls. 157-158), orixina un problema sintáctico, polo que aquela lección se corrixe como *fezer o freeo*: cfr., neste sentido, «quant le fraig fet mains moleste au cheval et a la bouche dou cheval» na tradución francesa do *De medicina equorum* (cfr. Prévot, 1991: 37, <72>), «Lo freno [...] li fa meno male in dela bocca» na italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 67, ls. 191-192), «il qual freno [...] gli fa men male per la bocca» na italiana impresa en 1561 (cfr. Crupi, 2002: 22, ls. 13-14) ou «lo fren [...] non ly fassa mal» na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 105, 3.32).

261 A sintaxe fai necesaria a integración do pronome átono que, referido ao freo, funcione como obxecto directo de *sufrerá*: cfr. «plui uulinteri lu susteni ki inanti» na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 573, l. 2), «possa per inanti piò volontieri lo tieni, & poi piò volontieri per innanti se lo lassa mectere» na italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 67, ls. 152-153), «tant le prendra il plus voutantiers des en avant, et plus legerement» na francesa (cfr. Prévot, 1991: 37, <73>), «plus laugierement lo sy laissa mettre, e que plus suau lo suffra e lo porta» na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 105, 3.32) ou «tanto piu facilmente sustinera el freno dapoi» no impreso italiano de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 6r, ls. 5-6).

262 Segue no ms. a forma verbal *poden* (ms. *podē*), que, lida sorprendentemente como *pondo* por Domínguez Fontela (cfr. DF2: 351, l. 5), cómpre eliminar no establecemento do texto ao carecer de sentido, como sinalou Pensado (cfr. Pens.: 67, n. 8) e se aceptou xa en Pérez Barcala (2004: 375, l. 159).

263 Fronte á incorrecta lectura de Pensado, *rreçebe* (cfr. Pens.: 67, l. 11), xa Domínguez Fontela, *rreceber* (cfr. DF2: 351, l. 6), atinara coa correcta interpretación da forma enviada polo ms., *rrçebr*.

264 «Devenno trager porla renda» adapta o sentido de *ad manum ducatur*, de modo análogo ao que acontece nas pasaxes <12.4>, <18.11>, <48.8>: cfr. «mena lo [...] amba la man» na tradución provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 105, 3.34), «le doit conduire a la main» na francesa de *M* (cfr. Prévot, 1991: 37, <74>; cfr. a variante de *R*, «en main sanz chevauchier», en *Ibid.*: 121, <74>), «lo farai menar tanto a mano» na italiana do impreso de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 22, l. 18). A versión galega introduce un substantivo, *renda*, que procede do lat. *RĒTĪNA(M) (a partir de RĒTĪNĒRE, ‘reter’) e que designa a ‘renda’. Este vocábulo coñece no TA as formas *redēa* (<3.45>, <3.51>), recollida desde o século XIII, e *renda* (<3.40>(2), <12.4>, <18.11>, <34.1>, <48.8>), que, resultante da metátese das consoantes oclusiva dental e nasal alveolar, está rexistrada na centuria seguinte (cfr. CrG, s.v. *redēa*). Para a evolución do vocábulo, vid. Ferreiro (1995: 56, 104-105, 132), Huber (1986: 139-140), Williams (1994⁶: 65, 92). O substantivo ten o significado de «correia de couro que, ligada ao freio da cavalgadura, serve para guiar esta» (cfr. GDLP, GEPB, s.v. *rédea*), «tiras de coiro que afixelan no freio ou no bridão, com que o cavaleiro conduz o cavalo» (cfr. DGALP, s.v. *rédea*). Para o valor semántico da voz, cfr. a seguinte descrición do VPL, s.v. *rédea*: «As correas do freyo, que o cavalleiro tem na mão, & cō que governa o cavallo; havendo de servir acompanhando cabos de cabeções, hūa ha de ser mais curta, que outra; as boas não tem nō, porque prēdem às vezes nos peytoraes, suadouros, & roupas, & impedem o movimēto da mão, & em lugar de nō, que foy mal introduzido, tem dous passadores, hum cozido, & outro solto. *Habena, ae. Fem. Virg. Habenae, arum. Fem. Plur. Cic.*». É precisamente *habena* o termo latino que lle corresponde en <3.45> e <3.51>, mentres que en <34.1> está por *retina*, sobre o que cfr. Du Cange, s.v. *retina*²: «*Habena. Ital. Redine*, unde nostris *Resne*». Sobre o significado do substantivo, vid. Causati Vanni (1999: 274, s.v. *briglia* o *redine*), Houaiss, s.v. *rédea*, así como, da lexicografía galega, *Va, Er*, s.v. *renda*, e *C1, C4*, s.v. *rédea*. Para as documentacións do termo desde o século XIII en castelán medieval cfr. DETEMA, s.v. *rienda*, «cada una de las dos correas que lleva asidas el que gobierna la caballería»; DPRAfX, s.v. *rienda*, «correa, cinta o cuerda que gobierna la caballería»; TDMS, s.v. *rienda*, «parte de la brida». Sobre a configuración das rendas na brida do cabalo, vid. Arquint (2004: 8-9; 61, tav. 1).

265 Cfr. Pens. (67, l. 12) *pero*, erradamente, pois a lección do ms., *p*, só permite entender a preposición abreviada.

266 A perífrase «aquel que o porla renda sol trager» adapta o substantivo latino *ductor*, que se traduce como *lu scuderi* na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 573, l. 5), *lo scudieri* na italiana do códice berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 67, l. 156), *lo seu guyador* na catalá (cfr. Gili, 1985: 31, l. 13), *son menador* na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 105, 3.34), *celui qui li maine* na francesa (cfr. Prévot, 1991: 37, <74>) ou *colui chel conduce* na italiana do impreso veneciano de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 6r, l. 8). O mesmo termo latino, *ductor*, é adaptado como *guiador* en <3.42>, mentres que o *equitator* é no TA «o que en el andar» (<3.42>), «o que cavalgar» (<3.44>), «o que cavalga o cavalo» (<3.51>), «o que no potro cavalgar» (<3.65>).

Ademais de subst. procedente de SÖLE(M) (cfr. <17.11>, <20.15>), *sol* aparece aquí (ao igual que en <7.2>) como P3 do Presente de Indicativo do verbo *soer* (< SOLĒRE), procedente de SÖLE(T), con caída do -E átono final tras L-, aínda que desde o século XIII se coñece ademais a forma *soe*, tamén presente na obra galega (cfr. <3.27>, <8.7>, <9.6>, <21.10>, <22.5>, <32.5>, <51.2>, <addenda>; cfr. *soese* en <49.1>, *soeselle* en <20.1>, *soelle* en <54.4>, *soen* en <3.4>, <7.2>, <7.7>, <10.5>, <17.7>, <18.16>, <44.3>), que responde a un proceso de regularización do paradigma. Por último, a obra acolle en <55.11> a locución *sol que* (‘soamente se’, ‘unicamente se’, ‘desde que’, ‘una vez que’), creada a partir do adverbio *sol*, forma apocopada de SÖLU(M) (fronte a *soo*, *so*, con desaparición do -L- intervocálico). Para máis detalles sobre esta palabra en calquera das categorías gramaticais sinaladas véxanse Ferreiro (1995: 60, 124, 202, 283, 356, n. 461), Huber (1986: 95-96, 223, 259), Magne (1944: 375-377, s.v. *soer*, *sol*^P, *sol*^B), Maia (1986: 835-836), Williams (1994⁶:

50, 59, 129). Para outras ocorrencias das variantes *soe* e *sol* da forma verbal, vid. CrG, CrT, Mir, Ri, CSM, Aj, s.v. *soer*; para a locución *sol que*, cfr. CrG, CSM, s.v. *sol*; para o substantivo, cfr. CrG, Ri, s.v. *sol*.

267 *Mansamente* adapta o sentido do circunstancial latino *sine strepitu et tumultu*, como tamén se observa en <3.43>.

268 O sintagma «sen esporas et sen sela» corresponde ao latino *sine sella et sine calcaribus*, que carece de equivalencia na versión siciliana do *De medicina equorum* e para o que outras adaptacións da obra omiten un dos dous substantivos que alí figuran –cfr., en efecto, «sensa sporoni» na tradución italiana de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 68, l. 158), «sens sella» na catalá (cfr. Gili, 1985: 31, l. 14), «sanz selle» e «sans sele» na francesa dos mss. R e S respectivamente (cfr. Prévot, 1991: 121, <75>), «senza spaventarlo con gli sproni» na italiana do impreso de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 22, ls. 17-18)–, realidade que tamén se constata no *Livro d'Alveitaria*, sen correspondencia para *sella* (cfr. Pereira, 1909: 13, l. 14), ou en Teodorico, onde non aparece *calcar* (cfr. Dolz, 1937: 22, l. 31).

O substantivo *espora* (lat. *calcar*), que se documenta desde o século X e que procede do gótico *SPAURA (vid. outras propostas en Meier, 1984: 109, s.v. *espuela*), con monotongación temperá de AU, coñeceu tamén a variante *espola*, xurdida por influencia do sufixo –OLA ou máis ben polos diferentes modos de articulación do /r/ no xermánico e nos romances hispánicos. Vid. ao respecto DCECH, II, s.v. *espuela* –onde se constatan as formas do castelán e as primeiras documentacións nesta lingua desde a segunda metade do século XI–, Ferreiro (1995: 66) e CrG, s.v. *espora*. Para outros rexistros da voz en textos medievais galegos, cfr. CrG, CrT e HT, s.v. *espora*. Para as ocorrencias, variantes e significado do substantivo en castelán, cfr. DETEMA, s.v. *espuela*, «pieza de hierro que se ajusta al talón del jinete»; DME, s.v. *espuela*, «espiga de metal terminada comúnmente en una rodajita o en una estrella con puntas y unida por el otro extremo a unas ramas en semicírculo que se ajustan al talón del calzado y se sujetan al pie con correas, para picar a la cabalgadura»; DPRAlfX, s.v. *espuela*, «espiga de metal que se ajusta al talón del calzado para picar a la cabalgadura»; TDMS, s.v. *espuela*, «instrumento de metal que se pone en el tacón para picar a la cabalgadura». Para o vocábulo, cfr., da lexicografía portuguesa, DGALP, GEPB, Houaiss (s.v. *espora*), GDLP (s.v. *espora*¹), así como a ampla información achegada no VPL, s.v. *espora*, sobre as partes desta peza e os modos con que se pica con ela o cabalo; e, da lexicografía galega, cfr. RI, CI, Er e C4, s.v. *espora*. Comentan Camargo – Iannone – Cury (1988, I: 75, n. 55) que «castigar o animal com esporas é próprio da técnica de amansamento dita violenta. Como a recomendação é da técnica persuasiva, esporas são proibidas». Sobre o termo vid. tamén Causati Vanni (1999: 284, s.v. *sperone*), DSA, s.v. *éperon*, así como GEPB, s.v. *espora* para este elemento como parte da armadura de cabaleiros e guerreiros.

Sela, que deriva do lat. *sēLLA*, designa o 'asento, normalmente de coiro, colocado no lombo do cabalo para montalo'. Para outras documentacións medievais deste vocábulo en galego cfr. CrG, CrT, HT, Mir, CSM, Esc, s.v. *sela*. Para o termo en castelán medieval con este valor semántico, cfr. DETEMA, s.v. *silla*, «aparejo para montar a caballo, formado por un armazón de madera, cubierta generalmente de cuero y rellena de crin o pelote»; DPRAlfX, s.v. *silla*, «aparejo para montar a caballo», así como DME, s.v. *silla*; TDMS, s.v. *siella*; DCECH, V, s.v. *sentar* [p. 206, *silla*]. Polo que se refire á lexicografía portuguesa, cfr. DGALP, s.v. *sela*, «parte do arreo dos solípedes que assenta no dorso e que o cavaleiro cavalga»; así como GDLP, Houaiss (s.v. *sela*), GEPB (s.v. *sela* 4), ou o VPL, onde s.v. *sella* se describen as partes (*arção, espendas, vão, peytoral, silha...*) da sela e os seus diferentes tipos (*estardiota, bastarda, poltrona...*). Da lexicografía galega, cfr. CI, Ib, C4, El (*FrampasII*), s.v. *sela*. Vid. tamén DSA, s.v. *selle* (acep. 1).

269 En lugar de «ata ora de terça» o texto latino concreta *usque ad mediam tertiam*, como tamén se observa nas demais versións romances do *De medicina equorum*, agás a francesa do ms. M, que omite a referencia temporal (cfr. Prévot, 1991: 121, <78>), ou a catalá, concordante coa galega, «tro a ora de tercia» (cfr. Gili, 1985: 31, l. 16): cfr. «usque ad tertiam» en Rusio (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 64, ls. 14-15). Do lat. TĒRTĪA(M), *terça* está documentado desde o século XIII para designar a franxa horaria das nove da mañá

(cfr. *CrG*, s.v. *terça*), se ben en *Mir*, s.v. *ora*, se constata que a *ora de terça* «abarcaría desde media mañana hasta el mediodía». Para o valor semántico deste vocábulo, cfr., da lexicografía portuguesa, *GDLP*, s.v. *terça*, «uma das horas menores do ofício divino entre a prima e a sexta; o mesmo que *tércia*»; s.v. *tércia*, «a segunda das horas menores do ofício divino e tem este nome porque se recitava antigamente à hora terceira do dia, isto é, às 9 da manhã»; Houaiss, s.v. *terça*, «hora canónica que se segue à prima (correspondente às 9 horas da manhã)»; *VPL*, s.v. *terça*, «a terceira parte das pequenas Horas Canonicas. *Tertia*, ae. *Fem*. Hora de Terça. He a hora, em que se canta Terça no coro, comumente he pelas nove horas»; así como, da lexicografía do castelán medieval, *DETEMA*, s.v. *tercia*, «una de las horas canónicas»; *DPRAIfX*, s.v. *tercia*, «segunda de las cuatro partes iguales en que dividían los romanos el día», «una de las horas menores del oficio divino»; *TDMS*, s.v. *terçia*, «las nueve de la mañana», «preces que se rezaban en aquella hora».

270 Cfr. a transcripción *prager* en DF2 (351, l. 16).

271 Cfr., en cambio, «per spay de hun dia», na tradución catalá (cfr. Gili, 1985: 31, l. 19); «Cum vero illum *per spatium unius diei* equitaverit, sellam sine strepitu sibi imponet et ad tempus cum sella equitabit eundem», en Teodorico (cfr. Dolz, 1937: 22, ls. 35-37).

272 O sintagma latino *recens tempus [...] scilicet hiemale*, adaptado ao galego como «ata o tempo do inverno», redunda no significado de 'fresco', 'frio' para o adxectivo latino *recens*, como cómpre noutras pasaxes (cfr. o referido para *rezente* en <2.3>).

273 *Súbia*, que adapta o termo latino *ascenderit*, é a P3 do Presente de Subxuntivo de *subir* (<SÜBIRE) e remonta, polo tanto, a *SUBEAT*, aínda que un proceso de regularización provocou posteriormente a perda do iode e a súa substitución en lat. vg. por *SUBA* (cfr. *suba*, <3.65>). Vid. Ferreiro (1995: 282-284).

274 A cláusula «ata que guise seus panos como conven» traduce a latina *sibi pannos actet, ut convenit*, de xeito que o verbo *guisar* corresponde a *actare* e, como o que o adapta na versión francesa de Giordano, *atourner*, ten os significado de «préparer, disposer, arranger» (cfr. Prévot, 1991: 178, s.v. *atourner*). Eses valores son os mesmos que posúe o verbo galego *guisar*, termo antigo formado a partir do substantivo *guisa* (procedente do xermánico *wisa*), sobre o que cfr. Magne (1944: 222, s.v. *guisar*); *CrT*, *HT*, *CSM*, *Nun* (*Amigo*), *Aj*, s.v. *guisar*; *DCECH*, III, s.v. *guisa* (onde poden atoparse documentacións castelás do termo co mesmo significado), ou *FI*, s.v. *guisar*. A idea expresada pola referida cláusula é a de que o cavalo se acostume a levar as súas propias vestiduras (*panos*) para beneficio de quen o cabalga.

275 A finalidade da práctica exposta en <3.45> é referida nas traducións provenzal –«per tal que sy [*scil.* o poldro] coustuma pauc a pauc de soustenir calque fren que ty plassa e segon que mestier ly sera» (cfr. Arquint, 2006-2007: 107, 3.41)–, francesa (ms. *M*) –«si comme besoig requiert, le chevaucheur retient le poulain selonc ce qu'il verra miex a fere» (cfr. Prévot, 1991: 38, <83>)– ou italiana impresa en 1563 –«sil pare piu comodo al caualcatore acio el possa far fare al caualllo quello che li piace piu comodamente» (cfr. Leno, 1563: f. 6r, ls. 25-26)–.

276 *Trotar* (lat. *troctare*) fai referencia a unha forma de andar o cabalo «in due battute: (1) destro anteriore e sinistro posteriore, (2) sinistro anteriore e destro posteriore» (cfr. Arquint, 2006-2007: 474, s.v. *trotar*). Cfr. as definicións de *Er*, s.v. *trote*, como modo de camiñar dos cabalos «que mueven a un tiempo pie y mano contrapuestos, arrojando sobre ellos el cuerpo con ímpetu», ou do *DGALP*, s.v. *trote*, «Andamento do solípede em que as duas patas diagonais assentam e se levantam simultâneamente». Para a andadura a trote, vid. Causati Vanni (1999: 272-273, s.v. *andatura*), *DTVZ*, s.v. *trot*, así como os máis precisos detalles de Cagny – Gobert, IV, s.v. *trote*, ou da *GEPB*, s.v. *trote*.

277 O complemento circunstancial «porlas margêes e porlas aradas» é froito da adaptación do latino *per magissias, vel arata campestris* –cfr. «per campos, seu magiesies vel arata» en Rusio (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 64, ls. 25-26); «per culturas et arva campestris» en Teodorico (cfr. Dolz, 1937: 24, l. 4)–. O substantivo *magisia*, que Du Cange, s.v., define como «novale, novalis terra, quae anno cessat; vel quae de novo ad cultum redigitur», designa o 'campo cultivado' (cfr. a definición de *novale* en Du Cange, s.v.),

noción á que se achega a expresada polo sintagma *arata campestria*, como ben indica a tradución do *De medicina equorum* transmitida polo ms. R, «par lieux qui soient arés ou cultivés» (cfr. Prévot, 1991: 122, <82>). Todo apunta que no TA se interpretou correctamente o sintagma *arata campestria*, traducido como *aradas*, xa que este substantivo, derivado de *arar* (< ARĀRE), está documentado desde o século XIII para designar a terra labrada co arado (cfr. CrG, s.v. *arada*), significado co que se recolle na lexicografía galega (cfr. Sb (*Papeletas*), Va, Po, Ac, C1, Ib, Er, Fg, C4, s.v.) e portuguesa (cfr., GDLP, GEPB, Houaiss, s.v.) e co que se rexistra tamén en castelán medieval entre os séculos XIV e XV (cfr. DME e DPRAIfX, s.v. *arada*). Non pode dicirse o mesmo para o substantivo latino *magissiae*, que por un probable cruce con *margo*, «terminus, finis» (cfr. Du Cange, s.v.) –que coñeceu tamén as formas *margia* e *margilla* (cfr. *Ibid.*, s.v.)–, se interpretou probablemente como *magissiae* e de aí que se adaptase como *margêes*. Porén, o valor semántico deste termo distaba bastante do expresado por *magissia* no texto latino ou polo substantivo *cultura* en Teodorico: «Ager cultus. [...] Cultura saepe sumitur pro modo agri, qui colitur et aratur» (cfr. Du Cange, s.v. *cultura*¹). Con todo, a lexicografía portuguesa inclúe o termo *margio*, «s.m. Provinc. alent. Grande extensão de terra arável» (cfr. GDLP, GEPB, DGALP, s.v. *margio*).

278 Para o sentido da cláusula galega «devenlle encurtar no polegar a redēa destra», cfr. as pasaxes paralelas doutras versións romances do manual: cfr. «la redra destra del freno si scorti più dell'autra per una uncia», na tradución italiana (ms. de Berlín) (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 68, ls. 171-172); «la regna destre del fren sya plus corta que l'autra del travers d'un bon det», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 107, 3.40); «la resne destre doit estre plus courte que l'autre d'un poce de gros», na francesa do ms. M (cfr. Prévot, 1991: 38, <82>); «scorti la redina dritta dal freno una oncia più che l'altra», no impreso italiano de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 23, ls. 7-8). Cfr. «habena dextra freni sit aliquantulum magis curta quam altera» en Rusio (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, II: 64, ls. 28-29).

Como pode verse na pasaxe latina, ao substantivo *habena* corresponde *redēa*, vocábulo sobre o que cfr. o exposto a propósito da variante *renda* en <3.40>. Pola súa parte, *encurtar* (creado sobre *curto*) é variante do verbo *encortar*, con alternancia das vogais pretónicas, documentada, alomenos en castelán, entre os séculos XIII e XV co significado de 'acortar': vid. DCECH, II, s.v. *corto* [p. 216, *encortar*]; DETEMA, DME, DPRAIfX, TDMS, s.v. *encortar*; na lexicografía galega a voz recóllese, como antiga, en Fi, C1, Ib, C4, s.v. *encurtar*; vid. tamén DGALP, GDLP, s.v. *encurtar*. Polo súa parte o substantivo *polegar*, que traduce o latino *pollex*, conta cunha documentación nas *Cantigas de Santa Maria* e aparece na lexicografía galega xunto as variantes *polgar* e *pulgar* para designar, como o latino, o 'primeiro e máis groso dos dedos da man' (cfr. Er, Fg, s.v. *polegar*).

279 *Bolindo* é o xerundio de *bolir*, para o que tamén se localiza no texto a variante *bulir* (<12.1>, <12.3>, <17.10>, <34.4>), procedente do lat. BŪLLĪRE. Para estas variantes, coñecidas desde o século XIII, e os seus significados ('bulir', 'moverse', 'axitarse'), na lingua galega medieval, cfr. CrG, CSM, Esc, s.v. *bolir*. Vid. tamén as documentacións medievais da voz en castelán con análogos valores semánticos en DCECH, I, s.v. *bullir*; DME, TDMS, s.v. *bollir*; DPRAIfX, s.v. *bullir*.

280 *Rigamente* adapta o adverbio latino *fortius* e, como este, ten o significado de 'fortemente', 'con forza', 'con violencia'. A voz galega fórmase a partir do adxectivo *rigio*, para o que se propón, aínda que con reservas, o étimo RĪGĪDU(M). Véxase sobre o asunto a información ofrecida en CrG, s.v. *rigio*, *rigamente*, así como en Huber (1986: 130-131), Magne (1944: 337, s.v. *rijo*, *rixamente*) ou no DCECH, IV, s.v. *recio*.

281 Ortoleva (2001: 154-158) relaciona a recomendación exposta por Ruffo en <3.46> – <3.48>, tamén recollida por Teodorico (cfr. Dolz, 1937: 24, ls. 10-12), con certas pasaxes da *Mulomedicina* de Vexecio, nas que se fai referencia a unha práctica de adestramento equino utilizada entre os persas e que consistía en facer trotar os cabalos «su un terreno reso artificialmente accidentato mediante la formazione di solchi paralleli con cumuli di terra. Il cavallo era pertanto costretto, per non inciampare, a sollevare più in alto le zampe e a compiere passi più piccoli» (p. 154). Comenta o estudioso italiano que, nos autores medievais de veterinaria que refiren a técnica (Ruffo entre eles), a única diverxencia coas paxaxes de Vexecio é que

naqueles «era leggermente mutato il campo de addestramento (non più un'area artificialmente accidentata ma molto più semplicemente –ed economicamente– un terreno solcato dall'aratro)», pero que, pese a isto, «lo scopo restava il medesimo: costringere il cavallo a sollevare il più possibile le zampe al fine di migliorare l'andatura dell'animale» (p. 157).

282 A lección do ms., *tornar trager*, que se mantén tanto en DF2 (351, l. 27) como en Pens. (67, ls. 25-26), debe corrixirse, ao ser pouco probable que no orixinal do TA figurasen os dous infinitivos. Talvez se trate dun erro do copista que pode ser interpretado en dúas direccións: ou ben, despois de escribir *tornar*, o amanuense decátase de que o que debía copiar era *trager* e non suprime a forma errónea, ou ben cometeu un dobre erro ao escribir as dúas palabras cando o que quería era adaptar o verbo *troctare* da pasaxe latina paralela e presente tamén noutras versións romances do *De medicina equorum* como a siciliana (*troctari*), italiana do ms. berlinés (*troctare*) e dos impresos de 1561 (*trottar*) e 1563 (*trotare*) ou francesa (*troter*) –cfr., en efecto, «devenno cavalgar e fazerlo *trotar* porlas margêes e porlas aradas» na pasaxe precedente–. Deste xeito, no establecemento do texto sería posible eliminar *trager* e emendar *tornar* por *trotar*, ou suprimir simplemente *tornar* e corrixir así o presumible *error incipiens* que o copista non chegou a rectificar. Por moito que a tradición do texto apoie unha forma como *trotar*, a segunda opción non implica modificacións substanciais no sentido do texto e supón unha menor alteración da lección do ms., polo que, sen desbotar a outra opción comentada, nos decantamos xa por ela en Pérez Barcala (2004: 375, l. 173): cfr. «tu permeneras lo caval» na adaptación occitana (cfr. Arquint, 2006-2007: 107, 3.42).

Por outro lado, a sintaxe require que no establecemento do TA se integre o complemento directo da perífrase *deven trager*, que debe ser un pronome átono referido á besta, como se observa noutras versións do *De medicina equorum*: cfr. «farlo *trottar*» no impreso italiano de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 23, l. 12), «uole fare *trotare el caualllo*» no de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 6r, l. 27), «face *troter le poulain*» na francesa (cfr. Prévot, 1991: 38, <84>) ou «tu permeneras lo caval» na occitana (cfr. Arquint, 2006-2007: 107, 3.42).

283 A tradición do texto non expresa precisamente o mesmo, pois, en correspondencia con *troctare dixi saepius per arata, quam alia plana loca*, cfr. «si diui fari troctari plui pir li campi arati ki pir li altri locura plani» na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 573, ls. 22-23), «tu permeneras lo caval per los luocz arras plus que per los plans» na occitana (cfr. Arquint, 2006-2007: 107, 3.42) ou «face *troter le poulain atrempeement par les jascheres plus que par austres lieux*» na francesa do ms. M (cfr. Prévot, 1991: 38, <84>). Para *arada* cfr. o comentado *supra* a propósito da súa ocorrencia en <3.45>.

284 O texto latino precisa que isto é así *propter valliculos et monticulos, qui sunt in magissis et in campis aratis*, segundo informa tamén a tradición romance de Ruffo. A omisión da equivalencia para *valliculos et monticulos* no TA pode explicarse porque estes están *in magissis et in campis aratis*, e precisamente *por aradas* (lat. *per arata*) aconsellaba previamente Ruffo levar o cabalo, polo que se comprende facilmente o carácter máis resumido que neste punto presenta o texto galego fronte á súa tradición.

285 Para o significado de *de rason*, cfr. a tradución francesa de Ruffo do ms. R, «pour la semblable raison» (cfr. Prévot, 1991: 122, <85>), ou a italiana impresa en 1563, «simele ragione» (cfr. Leno, 1563: f. 6r, l. 30). Cfr. Álvarez de la Granja (2005: 35, s.v. *razon*), *de rrazō*, 'con razón', 'con xuízo'.

286 Ao circunstancial «por tojos ou por lugares asperos a esto semellaviis» corresponde, en cambio, *per loca satis arenosa* no texto latino, como se observa tamén na tradición romance do *De medicina equorum*: cfr., en efecto, «pir loki arinusi» na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 573, ls. 25-26), «per luoghi arenosi» na italiana editada por Olrog Hedvall (1995: 68, l. 178), «en los luocz arenosas» na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 107, 3.43), «par les liex ou il ait gravelle» na francesa do ms. M (cfr. Prévot, 1991: 38, <85>) – fronte á lección de R, «liex de sablon» (cfr. *Ibid.*: 122, <85>) –, «per li luoghi arenosi» e «in luoghi arenosi» nos impresos italianos de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 23, l. 15) e 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 6v, l. 1).

287 O sintagma «o cavalo», suxeito da cláusula, está precedido no ms. dunha forma *vñ*, que en DF2 (351, l. 31) se transcribe como *vu* e que en Pens. (67, l. 29) se desenvolve como *ven*. No noso establecemento

provisional do texto (cfr. Pérez Barcala, 2004: 375, l. 176) aceptábase a proposta de Pensado, que levaba parella unha puntuación da pasaxe que difire da que agora se presenta, máis achegada ao sentido do texto de Ruffo no conxunto da tradición consultada. Así, seguindo a Pensado, considerabamos que a prótase «se usaren cavalgar en el por tojos ou por lugares asperos a esto semellaviis», coa que remataba a pasaxe precedente (<3.47>), tiña a súa oración principal na que se iniciaba con ese *vén*, froito do insólito desenvolvemento da lección *vñ* do códice. Non obstante, non resulta clara a interpretación desa forma e a súa función no texto, que ben podería responder a un intento do copista de reproducir unha forma que adaptase o adverbio *verum* do texto latino. A dificultade para dar unha resposta adecuada a esa lección lévanos a eliminala prudentemente da edición, xa que xulgamos pouco probable a súa interpretación como *vén*, non só por constituír o único caso en todo o TA en que a forma verbal aparece así copiada no ms., senón tamén polo sentido do texto, á luz da tradición consultada.

288 A lección *vsando saltar* –que mantén, como é de regra, DF2 (351, ls. 31-32)–, debe ser corrixida, segundo require a sintaxe e xa propuxo Pens. (67, l. 29) e aceptamos en Pérez Barcala (2004: 375, l. 176), polo participio *usado*, que obriga a integrar a preposición *a*, significando así a construción ‘o cabalo, acostumado a saltar e andar...’. Para o valor semántico de ‘acostumar’, ‘habituarse’ de *usar* en galego medieval cfr. *CrG*, *Esc*, s.v. *usar*, e para o castelán medieval, cfr. *DME*, *TDMS*, s.v. *usar*.

289 Cfr. a errónea lectura de DF2 (351, l. 34), *sauer. Sever*, forma do Futuro de Subxuntivo de *seer*, é continuadora dun paradigma derivado do perfecto de *SEDĒRE* no que, por analogía con outros verbos latinos da segunda conxugación, se substitúe a forma *SĒDI* por **SĒDŪ*, que, por un proceso de asimilación do grupo –*DW*– (con consonantización da semivogal), orixinou un perfecto forte co lexema *sev*– (que tiña a variante *siv*–), de escasa documentación na lingua medieval. Sobre esta particularidade do paradigma do verbo *seer*, véxase, p. ex., Ferreiro (1995: 177, 338), Huber (1986: 233-234; 247), Magne (1944: 355-362, s.v. *seer* [en especial, pp. 360-361]), Maia (1986: 748, n. 2; 827-828), Nunes (1960⁶: 310-311), Williams (1994⁶: 98, 243) ou a máis recente contribución de Mariño Paz (2005a): expón o estudioso galego que a conservación do lexema *sev*–, pese ao reducido número de ocorrencias nos textos galegos medievais (por oposición ao que sucede cos máis documentados, os derivados do perfecto de *ESSE*, *FUI*), por un lado, debe poñerse en relación co mantemento do sentido de ‘estar’ (e non de ‘ser’), «resultante da atenuación semántica do sentido orixinal ‘estar sentado’» de *SEDĒRE* (p. 197), e, por outro, testemuña unha desaparición máis tardía dos mesmos con respecto a outros romances centro-occidentais da Península Ibérica (castelán e portugués).

290 Cfr. *semellanel* en DF2 (351, l. 36), por posible erro tipográfico.

291 «Tragan a galopo» é o resultado da adaptación da forma verbal latina *gallopetur*. Ademais de *galopo*, o TA rexistra tamén a variante *galope* (<3.50>, <3.51>, <21.4>) para o termo derivado do substantivo francés *galop*, deverbal de *galoper* (<**WELA HLAUPAN*). O vocábulo designa, como é sabido, o «curso do Cavalo, como à saltos, levantando as mãos, & os pés quasi no mesmo tempo» (cfr. *VPL*, s.v. *galope*). A propósito de *galopar*, a mesma fonte comenta que procede do italiano *galoppare* ou do francés *galoper* e que debe poñerse en relación co termo «*Calpi*, & *Calpis*, que em alguns Autores Gregos significão certo modo de andar, ou correr; dahí formarão os Gregos o seu *Calapazein*, & *Calpan*, que propriamente significão fazer andar o cavallo a saltos pequenos» (cfr. *VPL*, s.v. *galopear*). Para esta forma, a máis rápida, de camiñar do cabalo, cfr. as descrições de Arquint (2006-2007: 366, s.v. *galopar*) –«il galoppo è un'andatura saltata in tre battute: (1) sinistro posteriore, (2) destro posteriore e sinistro anteriore, (3) destro anteriore», fases que constitúen propiamente o galope destro, pois «nel galoppo sinistro si legga la sequenza sostituendo sinistro a destro e viceversa» (cfr. *Ibid.*: 366, n. 44)–, Causati Vanni (1999: 272-273, s.v. *andatura*) –«al galoppo, l'andatura è saltata in tre tempi (un posteriore, un diagonale e un anteriore) e si hanno quindi due galoppi, il galoppo destro e il galoppo sinistro» (p. 273)– ou o *DGALP*, s.v. *galope* –«andamento de carreira dos equídeos, em que o animal assenta sucessivamente no chão um membro posterior, depois, e simultâneamente, o outro membro posterior e o anterior em diagonal e, finalmente o outro membro anterior»–. Para a etimoloxía e

significado do termo vid. tamén DCECH, III, s.v. *galope*; DTVZ, s.v. *galop*; GDLP, GEPB, s.v. *galope*; Er, s.v. *galope*. Para descrições desta forma de camiñar do cabalo véxase tamén Cagny – Gobert, II, s.v. *galope*.

292 Cfr. a conservación da lección do ms., *deue*, en DF2 (351, l. 37) e en Pens. (67, l. 33).

293 Para a locución *por ventura*, ‘por casualidade’, ‘acaso’, ‘tal vez’, cfr. CrG, s.v. *uentura*; Mir, Noia, Ri, Nun (Amigo), s.v. *ventura*; Álvarez de la Granja (2005: 38, s.v. *ventura*). Para o castelán medieval, cfr. DETEMA, s.v. *ventura* [*por ventura*]; DPRAlfX, s.v. *ventura* [*por ventura*].

294 Ao adxectivo latino *retrogradus* corresponde aquí, como en <3.80>, o vocábulo *revelador*, para o que se rexistran as acepcións de ‘rebelde’, ‘teimoso’ (cfr. Huber, 1986: 169; Esc, s.v. *revelador*), do mesmo xeito que para *reuelar* se ofrece o significado de ‘rebelar’, ‘opoiñer resistencia’ (cfr. CrG, Mig, s.v.), valores semánticos tamén documentados para a voz en castelán a partir do século XIII (cfr. DME, s.v. *rebellar*, DPRAlfX, s.v. *rebelar*; TDMS, s.v. *reuellar*). Para o portugués, cfr. DGALP, s.v. *rebelador*, «o m. q. *rebelde*»; GDLP, s.v. *rebelar*, «tornarse rebelde»; s.v. *revelar*², «ser revel».

295 A *trahat habenas freni manibus circa dorsum inferius circa carresum* corresponde na versión galega «traga na mão a redēa testa e os mosos do frēo no peito do cavalo». A partir da tradición consultada de Ruffo non se explica o substantivo *peito* na pasaxe: cfr., en efecto, «tira li retini di lu frenu *in uer lo dossu baxu appressu lu garresi*», na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 573, ls. 34-35); «tegn le redre del freno *verso lo dosso basso apresso lo guidalesco*», na italiana de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 69, ls. 188-189); «deu tant tirar las regnas assy *ves lo dos en ious*», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 107, 3.47); «engir *lo dos* quax prop les seres», na catalá (cfr. Gili, 1985: 32, ls. 6-7); «doit toujours trere les renes *vers le dos*», na francesa do ms. M (cfr. Prévot, 1991: 38, <88>); «doit tirer les renes *vers les doz du cheval en aval*», na de R (cfr. *Ibid.*: 122, <88>); «di tenere le redine del freno *verso delle spalle basse appresso il guidaresco*», na italiana impresa en 1561 (cfr. Crupi, 2002: 23, ls. 28-30); «se debba tenere la brena con le mane *circha le spalle*», no impreso de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 6v, ls. 8-9). A mención do *peito*, en lugar do equivalente ao lat. *dorsum* (adaptado sempre como *espiñaço* na tradución peninsular), constitúe un caso único no conxunto da tradición examinada (á que poden sumarse Rusio e Teodorico que tamén presentan o vocábulo *dorsum*) e non fai sentido na manobra descrita por Ruffo nesta técnica de adestramento do cabalo. Porén, é difícil atopar unha explicación que contribúa a valorar como un posible erro a substitución de *espiñaço* (lat. *dorsum*) por *peito* (lat. *pectus*) na obra galega –a non ser que sexa orixinado por un salto co substantivo *peitos* que aparece na mesma liña no ms.–, polo que se mantén a lección do ms. como un *locus criticus* dubidoso.

296 Aínda que na súa transcripción Pensado recolle a forma *amerga* do ms. (cfr. Pens.: 69, l. 3), nas notas léxicas introdutorias da súa edición explica que debe editarse *amergue* e que *amerga* debe ser «una errata del amanuense por *amergue* como exige el contexto subordinado y confirma el subj. siguiente *encuerrue*» (cfr. Pens.: 30, s.v. *amerga*). Así pois, ao igual que en Pérez Barcala (2004: 375, l. 184), optouse por corrixir a forma verbal do ms. pola correspondente do Subxuntivo na subordinada consecutiva. O verbo *amergar*, que traduce o latino *inclinare*, é unha variante de *merger* con vogal protética *a*, se non se trata dun prefixo derivado do lat. AD (sobre esta problemática vid. Ferreiro, 1995: 207-208; 1997: 71-72). *Merger*, que aparece como adaptación de *flectere* na pasaxe <22.5> e que procede de MERGĒRE, está documentado no século XIII (cfr. DELP, s.v. *merger*) e ten os significados de «baixar, inclinar, afundar», cos que se recolle tamén en Fi, s.v. *merxer*. Vid. Magne (1944: 259, s.v. *merger*¹), CSM, Esc, Nun (Amigo), s.v. *merger*; Mir, s.v. *mergerse*. Polo que se refire a *amergar*, este verbo conta en castelán cunha única documentación no século XIV para a que se dan os significados de ‘baixar’, ‘abater’ (cfr. DHLE, XVII: 818), como reflicte, así mesmo, a lexicografía portuguesa: cfr. DGALP, s.v. *amergar*, «Ant. Abaixar, inclinar, submergir»; Houaiss, s.v. *amergar*, «abaixar(-se), inclinar(-se)»; GDLP, s.v. *amergar*, «(do lat. *mergere*) [...] Fig. abaixar»; e, sobre todo, GEPB, s.v. *amergar*, onde, documentando o vocábulo na obra do Mestre Giraldo, se identifica como verbo antigo que coñecía tamén a variante *merger* e que tiña o significado de «abaixar, inclinar para o chão, afundar».

297 Continúa explicando o texto latino que, como consecuencia dese movemento, *ut os deferat continue juxta pectus*: cfr. «ki la bucca tegna pressu alu pectu», na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 573, l. 36); «si che [...] la bocca tegna apresso al pecto», na italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 69, ls. 189-190); «de guisa que porta la boca iousta son piech», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 107, 3.47); «que la bouche du cheval se porte prez de la poitrine», na francesa do ms. *R* (cfr. Prévot, 1991: 122, <88>); «tanto che [...] venga à tenere la bocca appresso il petto» e «intanto chel cauallu tegnia [...] el capo uerso el petto», nos impresos italianos de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 23, ls. 30-31) e 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 6v, ls. 9-10). Cfr. «en tant que lo cavall [...] port lo blanch del fre prop los pits» na adaptación catalá (cfr. Gili, 1985: 32, ls. 7-8).

298 Non satisface a lectura *en por* dos anteriores estudosos (cfr. DF2: 352, l. 8; Pens.: 69, l. 5), ao non facer sentido e partir dunha errada interpretación do que aparece no ms.: o copista escribiu *cu* | *p* pero obviou o trazo que abrevia a nasal implosiva da sílaba inicial (*cūp*). Esta circunstancia, unida ao feito de que o corte das dúas sílabas da palabra coincide cun cambio de liña, levou aos referidos investigadores a interpretar como dúas voces diferentes o que en realidade é un único termo, *cumpre*, como adaptación do verbo latino *adhibere*, segundo xa adiantamos en Pérez Barcala (2004: 376, l. 185).

299 Pouca información se pode achegar a propósito do vocábulo *caamento*, pois ten restrinxidas as súas ocorrencias na lingua a esta única documentación na tradución galega de Ruffo, como reflicte a consulta do *TMLG*. O contexto no que figura o substantivo e a confrontación coas pasaxes das outras obras manexadas da tradición da obra do veterinario calabrés apuntan á voz latina *cautela* como o seu equivalente, xa que o termo *studium* co que aquel se coordina é adaptado como *estudo* na tradución. Para este hápax, non localizado por isto en ningunha das ferramentas manexadas, vid. Pens. (69, n. 1; 32-33), que postula unha base **CALAMENTUM* e que, en relación co termo castelán *calamiento*, posúe os valores de ‘penetración’, ‘experiencia’, ‘coidado’. Porén, Domínguez Fontela propón corrixir a lección *caamento* do ms. por *ca[ti]a-mento* (cfr. DF10: 264).

300 *Trouver*, que adapta o contido de *defert*, é unha forma do Futuro de Subxuntivo do verbo *trager*, con un lexema *trouv-*, analóxico coas formas de perfecto *houve* ou *soube*, que, en convivencia co etimolóxico *trouv-* (< TRAXI), se rexistra desde o século XIII e perdura ata o século XVI, pervivindo aínda na lingua popular en Portugal. Para a información oportuna sobre este aspecto do paradigma verbal de *trager*, vid. Huber (1986: 244), Magne (1944: 397-399, s.v. *trager* [en particular, p. 398]), Maia (1986: 846-849), Williams (1994⁶: 245-246), así como CrG, Ri, Aj, s.v. *trager*.

301 Fronte ao que acontece nas edicións precedentes, nesta prescínlese da conxunción *et* que antecede ao participio *chegada* no ms., pois a frase nominal «a cabeza incrinada e ao peito chegada» está adaptando a latina *inclinatum [...] caput propinquum satis pectori*: cfr. «tinendu la testa cussi alu pectu» e «tenendo cusi lo capo al pecto», nas traducións siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 573, ls. 37-38) e italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 69, ls. 190-191); «porta lo cap props dels pits», na catalá (cfr. Gili, 1985: 32, ls. 11-12), e «porte la teste enclinee et un pou tournee envers la poitrine», na francesa do ms. *R* (cfr. Prévot, 1991: 122, <88>). Cfr., en cambio, «tenere la bocca appresso il petto» no impreso italiano de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 23, l. 31).

302 A lección do ms., *Cauallu*, que se conserva tanto en DF2 (352, l. 11) como en Pens. (69, l. 7) e que se mantivo en Pérez Barcala (2004: 376, l. 187), debe ser corrixida por *colo*. O erro, facilmente explicable paleograficamente, foi, sen dúbida, cometido polo copista por trivialización. A modificación da lección manuscrita susténtase na tradición do texto, xa que na cláusula na que se introduce corresponde, en efecto, ao vocábulo latino *collum*, segundo corroboran, así mesmo, adaptacións da obra de Giordano como a catalá –«encorba lo *coyll*» (cfr. Gili, 1985: 32, l. 12)– e a francesa de *R* –«le *col* par bonne maniere courbe» (cfr. Prévot, 1991: 122, <88>)–, considerada a omisión do detalle nas demais versións consultadas.

303 *Agardar*, como o vocábulo latino que traduce, *respicere*, ten o significado de ‘ver’, ‘observar’, e así o confirma a adaptación da que o mesmo foi obxecto nas outras versións romances do *De medicina eorum*,

nas que lle corresponde *uidi* na siciliana, *vede* na italiana do ms. de Berlín e do impreso de 1561, *ves* na provenzal, *regardera* na francesa do ms. R, *garde* na catalá e *guardando* no impreso italiano de 1563. *Agardar* (*aguardar*) é unha variante de *gardar* (*guardar*), forma coa que alterna desde o século XIII. A voz, procedente do xérm. *WARDŌN* (derivado de *WARDA*), cubría unha gran variedade de valores semánticos a partir da súa primitiva acepción de ‘buscar coa vista’, ‘mirar’, se ben o seu significado actual é o de ‘esperar’ (co que se rexistra xa desde o século XIII). Para outras ocorrencias de *agardar* co valor sinalado, cfr. *Ri*, s.v. *gardar*; *Nun* (*Amor*), s.v. *aguardar*. É o de ‘mirar’ un significado que, con outros moitos, cubría, así mesmo, o vocábulo correspondente en castelán: cfr. *DME*, *DPRAIfX*, *TDMS*, s.v. *aguardar*. Para o portugués, cfr. *GDLP*, s.v. *aguardar*³, «(de *guardar*). *Ant.* Guardar, observar».

304 O texto latino engade *et sinistris*: cfr. «a destre e a senestra» na versión provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 107, 3.48); «a destre et a senestre», na francesa do ms. R (cfr. Prévot, 1991: 122, <88>); «al man dreta o a la sinistra», na catalá (cfr. Gili, 1985: 32, l. 14), etc.

305 A pasaxe parece estar afectada por un erro que a fai sintacticamente escura, circunstancia que non advertiu ningún dos estudosos anteriores (como tampouco o fixemos na provisoria edición do texto presentada en 2004). A vulgar polo texto latino, con respecto ao que a tradución galega amosa unha notable fidelidade, podería optarse por corrixila integrando a equivalencia do relativo neutro latino *id quod*, isto é, «E porque [o que] da conteença escrivi por máis parte pertece ao frêo»: cfr., en efecto, unha sintaxe análoga nas versións provenzal, «car so que yeu ay dich de la contenenssa del cap pertén al frenar» (cfr. Arquint, 2007: 109, 3.49), ou francesa, «por ce que ce que j'ay dit est de la teste, tout la plus grant part appartient au frain» (cfr. Prévot, 1991: 38, <89>). Outra posible emenda da pasaxe consistiría en repoñer a conxunción completiva *que*, introdutora do complemento directo que rexe o verbo *escrivi*, isto é, «E porque da conteença escrivi [que] por máis parte pertece ao frêo: cfr. «he dit e demostrat que el cap sia sotmès segons la sua major pertida al fre», na tradución catalá (cfr. Gili, 1985: 32, ls. 16-18). Aínda que nos decantamos aquí pola primeira opción ao vir avalada pola exacta correspondencia entre o texto galego e o latino, a outra posibilidade exposta tamén debe ser valorada, pois non supón diferenzas no sentido da pasaxe.

306 *Conteença*, procedente do latino *CONTINĒNTIA*(M) (derivado de *CONTINĒRE*) – termo que precisamente lle corresponde na versión latina – a través do fr. *contenance*, ten os significados de ‘porte’, ‘aspecto’, ‘actitude’, ‘presenza’, ‘xesto’, ‘modo de estar ou de presentarse’, o mesmo que o substantivo *contenente*, do fr. *contenant* (< *CONTINĒRE*, participio presente de *CONTINĒRE*). Sobre este vocábulo pode atoparse máis información en Magne (1944: 141, s.v. *contença*; 142, s.v. *contenente*) ou en *CrG*, *CrT*, *CSM*, *Esc*, s.v. *contenente*. O termo está documentado en castelán entre os séculos XIII e XV tamén con estas mesmas acepcións, como recollen, p. ex., *DME*, s.v. *contenencia*, *contenente*; *DCECH*, V, s.v. *tener* [p. 462, *contener*]; *DETEMA*, s.v. *contenente*; *DPRAIfX*, s.v. *continente* (acep. 2). Para o portugués, cfr. *DGALP*, s.v. *contenença*, «semblante, aparência, [...]», así como *GEPB*, s.v. *contenença*; *GDLP*, s.v. *conteença*, *contenença*...

307 Como en Pérez Barcala (2004: 376, l. 191), corríxese a lectura de Pens. (69, l. 11), *por mais perto*, como *por mais parte*, segundo xa lera DF2 (352, l. 17) e segundo corresponde, en efecto, ao sintagma latino «pro majori parte»: cfr., en efecto, as equivalencias de versións como a provenzal, «per la maior partida» (cfr. Arquint, 2006-2007: 109, 3.49); a catalá, «segons la sua major pertida» (cfr. Gili, 1985: 32, l. 17), ou a francesa do ms. R, «tout la plus grant part» (cfr. Prévot, 1991: 38, <89>).

308 A tipoloxía dos instrumentos metálicos que se meten na boca do cabalo para gobernalo estabécese, concretamente, en función da parte que vai na cavidade oral da besta. Para a orixe e estrutura do freo na Idade Media, así como para a súa evolución, vid. Brunori Cianti – Cianti (1993: 105-107) e, sobre todo, Arquint (2004: 33-60), a quen se remite (*Ibid.*: tav. 7 e ss.) para os diferentes deseños de freos no período medieval.

309 Cfr. o desenvolvemento da lección manuscrita como *una* en DF2 (352, l. 20).

310 Este tipo é o *frenum ad barram* (*barras* noutros mss.) que figura no texto latino. Unha clase de freo chamada *de barra* é tamén descrita do mesmo xeito polo Mestre Giraldo, que o debuxa (cfr. Pereira, 1909:

13, fig. nº 5): «Ha hy hūu freo que chamam de barra porque ha duas barras atraueso e hūua a longo e he este mjlhor e mais ligeiro ca os outros» (cfr. *Ibid.*: 12, ls. 24-26). Camargo – Iannone – Cury (1988, I: 74, n. 52) describeno como o tipo máis sinxelo de freo, formado por «duas caimbas ['hastes paralelas'], um esteio superior e outro inferior e dois bocados ['haste mais grossa', que liga as caimbas] ligados entre si». Para o concepto de *barra* e o deseño de freo ao que se refire en particular Ruffo, vid. Arquint (2004: 46, 54, n. 202), así como as figs. 8.1 e 14.2 de *Ibid.*: 70, 87. Este freo caracterízase por posuír un elemento horizontal, cuxo contacto coas enxivas é amortecido pola lingua, e por recomendarse para os animais que, por ser aínda novos, teñen as enxivas tenras ou para os que teñen unha boca sensible.

311 Cfr. a lectura *anesas* en DF2 (352, l. 21), resultante da frecuente confusión gráfica de *u* e *n*. A voz *avesa* adapta o sentido do lat. *extraverso*: cfr. *en travers* e *du travers* nas versións provenzal e francesa, omitíndose a descrición noutras traducións de Ruffo. Para o adxectivo, recollido tanto en galego como en castelán desde o século XIII cos significados de 'contrario', 'oposto', e a súa etimoloxía vid., p. ex., CrG, s.v. *auesso*, e DCECH, I, s.v. *avieso*. Para este e outros valores semánticos, cfr., da lexicografía galega, Ac, C1, Ib, Er, C4, El (*FrampasII*); e, da portuguesa, DGALP (s.v. *avesso*), GDLP (s.v. *avesso*¹), VPL (s.v. *auesso*).

312 A introdución do segundo termo da comparación por medio da preposición *de* (para a que se recollen na obra galega outras documentacións, p. ex., en <3.60>) era frecuente na lingua antiga e documenta a continuación dunha construción protorromance (conservada, p. ex., en italiano), que á súa vez supón a evolución da tendencia a expresar o segundo membro da comparación en ablativo. Vid. Huber (1986: 263), Nunes (1960⁶: 236), así como *Ri, Nun (Amigo)*. Análoga construción do segundo termo da comparación obsérvase nas traducións siciliana, «e debili e plui lieu *di* tuti li altri freni» (cfr. De Gregorio, 1905: 573, l. 44), ou italiana do ms. de Berlín, «è più debile & più lieve *di* tucti li altri freni» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 69, ls. 196-197).

313 Como en Pérez Barcala (2004: 376, l. 196) eméndase a lección do ms., *amado morso* (así en DF2: 352, ls. 22-23; Pens.: 69, l. 16), por *a medio morso*, porque así o aconsella o texto latino (no que se le *ad medium morsum*), e as pasaxes correspondentes das versións siciliana, *mezu morsu*; italiana de Berlín, *a meço morso*; provenzal, *a miech mors*; catalá, *amayg*; francesa (*R*), *a demie barre* ou *a demi mors*, ou italiana impresa en 1561, *mezzo morso*. DF2 (352, ls. 22-23) e Pens. (69, l. 16) conservan a lección do ms. (isto é, o sintagma *amado morso*), aínda que o segundo (cfr. *Ibid.*: 29-30), nas notas léxicas introdutorias da súa edición, advirte que esta clase de freo parece corresponderse coa que no *Livro* do Mestre Giraldo se denomina *de meo mordimento*, que «ha duas barras atraues e hūua ao longo partida por meo» (cfr. Pereira, 1909: 12, ls. 27-28). Para o deseño do freo *ad medium morsum* de Ruffo vid. a fig. 8.1 de Arquint (2004: 71) e para as distintas caracterizacións deste tipo de freo por parte do calabrés e de Rusio, debidas a innovacións producidas no curso do tempo, véxase *Ibid.*: 47, 54, n. 202.

314 A lección do ms. *amera morso* do ms. é respectada en DF2 (352, l. 23) e Pens. (69, l. 16) –que relaciona *amera* con 'amargo' (cfr. *Ibid.*: 30)–. Con todo, corríxese *amera* por *medio* –cfr. *a medio* en Pérez Barcala (2004: 376, l. 196)–, como novamente aconsellan a pasaxe latina, onde aparece o sintagma *medium morsum*, e outras versións romances do *De medicina equorum*: cfr. *mezu morus* (*sic*) na siciliana, *mezo morso* na italiana, *myech mors* na provenzal ou *la moitié du mors* na francesa.

315 Ao igual que en <3.57>, cfr. DF2 (352, l. 23) *aneso*. Como alí, corresponde ao termo latino *extraverso*.

316 Cfr. a errada lectura de DF2 (352, l. 23), *hunas*, en lugar de *barras*.

317 Para a descrición desta clase de freo, cfr., alén da información do Mestre Giraldo recollida na n. 313, as pasaxes «ha myech mors e una sola barba de travers e una aultra forcada» da tradución provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 109, 3.51), «lo mayg mes retinent per través la una branca solament e l'altra a l'altra, per dos vegades partida es» da catalá (cfr. Gili, 1985: 32, ls. 26-27), e «la moitié du mors a une seule barre de travers, et l'autre double partie dessous» da francesa (cfr. Prévot, 1991: 39, <91>), fronte ás máis xerais adaptacións da pasaxe nas outras traducións consultadas do manual de Ruffo.

318 Cfr. a errada transcripción de Pens. (69, l. 18), *se chama*.

319 Ao igual que sucede na descrición do tipo de freo anterior, considérase errada a lección do ms., *amado*, conservada en DF2 (352, l. 26) e Pens. (69, l. 18), polo que se corrixe por *a medio*, ao corresponderse co lat. *ad medium morsum*, que aparece como *a mezu morsu* na tradución siciliana, *a mig* na catalá, *a miech mors* na provenzal e *a demi mors* na francesa (ms. R).

320 Como en Pérez Barcala (2004: 376, l. 200), eméndase a lección do ms., *follas* –conservada en DF2 (352, l. 26) e en Pens. (69, l. 18)–, por *fallas*, pois así o aconsella o texto latino de Ruffo, no que lle corresponde o substantivo *falla*, que aparece como *falci* na versión siciliana, *falhas* na provenzal, *fulles* na catalá, *falles* na francesa ou *fuli* na italiana impresa en 1563. Por outro lado, na descrición do seguinte freo, o chamado *ad caraldum*, o tradutor galego emprega o substantivo *fallas* –«do qual ha moitas *fallas* e desvariadas» (<3.60>)–, que corresponde tamén co termo latino *falla* e que non ten o significado de «palabras, escritos», que, con reservas, se lle asigna no glosario de Pens. (239, s.v. *fallas*). A propósito do vocábulo, comenta Prévot (1991: 206-207, s.v. *falle*) que «nous ne savons pas quelle partie de la bride est désignée par ce mot. Il pourrait s'agir du canon du mors, mais s'il existait autrefois des mors doubles, à deux canons parallèles, nous ne comprenons pas comment Rufus pourrait recommander un mors à plusieurs "falles"». En cambio, Arquint (2006-2007: 354, s.v. *falha*) explica que se trata dun «anelletto infilato nell'imboccatura per far giocare la lingua del cavallo» e que pode ser «ritorto, ricavato da una barretta a sezione approssimativamente quadrangolare ritorta nella sua lunghezza» (*falla tortuosa*) ou «liscio, ricavato da una barretta a sezione circolare» (*falla plana*). Segundo a mesma estudiosa, trátase de «anelletti che, movendosi e rotando, invitano il cavallo a tenere la bocca rilassata» (cfr. Arquint, 2004: 47). Un deseño deste tipo de freo pode verse en *Ibid.* (71, fig. 8.7).

321 Para os participios dos verbos da segunda conjugación abundan no texto os exemplos de alternancia das terminacións –udo e –ido –cfr., p. ex., *raudo* (<33.11>, <61.4>) e *raido* (<61.4>), *reido* (<43.13>); *metudo* (<54.10>, <59bis.8>), *metuda* (<15.6>, <23.15>), *metudos* (<34.9>) e *metido* (<16.7>)...– ou o uso exclusivo da primeira das solucións –cfr. *apremuda* (<52.2>), *fendudo* (<7.16>), *recebudo* (<23.12>), *retuda* (<44.7>), *sabuda* (<50.8>), *tenduda* (<4.2₁₁>), *tendudas* (<4.2₁₅>)...–. Como se sabe, os participios en –udo, orixinarios dos verbos da terceira conjugación latina que tiñan o infinitivo en –ŪĒRE (participio –ŪTUS), propagáronse tamén aos da segunda conjugación nun proceso que se viu favorecido pola neutralización en romance dos verbos latinos en –ĒRE e –ĒRE. A análise das fontes literarias e documentais galegas revela que ambas as solucións alternaron na Idade Media e que a substitución da terminación participial –udo por –ido, á que contribuíron factores analóxicos e fonéticos e que foi común a outras linguas (entre elas os romances veciños, castelán e portugués), é un fenómeno que está en marcha desde o ecuador do século XIII e que a variante –ido, que xa se atopa nesa centuria, triunfa progresivamente no século XV. Vid. Ferreiro (1995: 307), Huber (1986: 212-213), Lorenzo (1995: 674), Maia (1986: 749-752), Nunes (1960⁶: 316-317), Williams (1994⁶: 165, 188-189) e, sobre todo, Mariño Paz (2005c).

322 Como en Pérez Barcala (2004: 376, l. 202), eméndase a lección do ms., *adataldom* –así en DF2 (352, l. 29) e Pens. (69, l. 20)–, por *ad caraldum*. É posible que se trate dun erro na copia do termo latino que designaba o tipo de freo descrito, pois no texto latino de Ruffo aparece efectivamente a denominación *ad caraldum*, adaptada como *a capistru* na versión siciliana, *a camo* na italiana de Berlín, *a carasda* na provenzal, *caralde* na francesa (R), *a chamo* e *accaraldo* nos impresos italianos de 1561 e 1563 respectivamente. O vocábulo *caraldum* designa «l'elemento saliente verso l'alto posto al centro dell'imboccatura allo scopo, oltre che di agire sul palato, di impedire al cavallo di passare la lingua sopra l'imboccatura» (cfr. Arquint, 2004: 46-47). Deseños de freos deste tipo poden verse en *Ibid.* (71, figs. 8-10).

323 A este termo, participio do verbo *recadar* (<*RECAPĪTĀRE, alteración de RĒCĒPTĀRE), con asimilación do grupo consonántico formado tras a síncope da vogal pretónica, asígnanselle en CrG os valores de «guardado, preso». Para a súa evolución fonética, vid. Ferreiro (1995: 166), Huber (1986: 81). Para outros significados de *recadar*, cfr. Magne (1944: 330, s.v. *recadar*); CrG, CSM, Esc, Aj, s.v. *recadar*; CrT, HT, Noia,

s.v. *rrecadar*. Datos relativos á súa etimoloxía, aos seus valores semánticos e ás ocorrencias en castelán poden verse tamén en DCECH, IV, s.v. *recaudar*; DPRAlfX, s.v. *recaudar*; TDMS, s.v. *recabdar*. Para o sentido da cláusula galega, cfr. as pasaxes das traducións italiana do ms. de Berlín, «dentro la bocca si sparge» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 69, l. 201); provenzal, «dedins la boca ben pergon» (cfr. Arquint, 2006-2007: 109, 3.53), ou italiana de 1563, «si se estende nella bocha del caualllo» (cfr. Leno, 1563: f. 6v, ls. 18-19).

324 Este adxectivo, en correspondencia co que lle corresponde no texto latino (*diversae*) e nas outras versións romances do *De medicina equorum* (cfr. *diuersi* na siciliana, *diverse* nas italianas de Berlín e do impreso de 1563, ou *diversas* na occitana), expresa os valores semánticos de 'diverso', 'diferente', 'distinto', cos que, xunto a outros, se documenta tamén en castelán entre os séculos XIV e XV e en portugués. Para as documentacións medievais galegas do vocábulo co valor sinalado, cfr. CrT, HT, Mir, s.v. *desvariado*, e para a súa presenza nos *corpora* lexicais galegos, cfr. Er, s.v. *desvariado*. Ocorrencias do adxectivo con este significado en castelán, poden verse en DETEMA, s.v. *desvariado* (acep. 2); DME, s.v. *desvariado* (acep. 3); DPRAlfX, s.v. *desvariado* (acep. 2); TDMS, s.v. *desvariado* (acep. 1). E, polo que se refire ao portugués, o GDLP, s.v. *desvariado*, comenta que é «o mesmo que *variado*, com prefixo de intensidade»; sobre esta acepción do termo en portugués, cfr. tamén VPL, Houaiss, s.v. *desvariado*; DGALP, s.v. *desvairado*. Cfr. o distinto sentido da tradución italiana de 1561, que, referíndose a este tipo de freos, os describe como «molto diversi, asperi, et fallaci da gli altri».

325 Cfr. a lectura *otras* en DF2 (352, l. 33), por moito que a segunda vogal do ditongo inicial se lea con claridade no ms.

326 Malia carecer de relevancia na edición, cfr. a lectura *freeos* de DF2 (352, l. 33), se ben o ms. non presenta a reduplicación do *e*, como se ve en Pens. (69, l. 23).

327 Cfr. *alguns* como lección do ms. en DF2 (352, l. 34).

328 Cfr. o errado desenvolvemento da abreviatura de *pro* en DF2 (352, l. 34), polo que se presenta o substantivo como *prençaes*, fronte ao que sucede coa outra ocorrencia do vocábulo en <17.14>, coa correcta interpretación da abreviatura por parte do cóengo. O termo, *proençaes*, é a adaptación do latino *provinciales*. Para os significados de *provincia* e *provinciales* en lat. medieval vid. Du Cange, s.v. Do substantivo PROVINCIA deriva o topónimo *Pro(v)ença*, de xeito que por medio da adición do sufixo -ĀLIS se crea o xentilicio *pro(v)ençal*.

329 *Leixo* traduce a forma latina *praetermitto*. Para unha exposición dos valores semánticos e das diversas hipóteses que analizan o cambio da forma medieval *leixar* (<LAXĀRE) pola moderna *deixar*, documentada xa desde o século XIII, vid DCECH (II, s.v. *dejar*) ou Meier (1984: 95, s.v. *dejar*). Para este mesmo particular, a multiplicidade semántica do vocábulo e outras ocorrencias do mesmo cfr. CrG, Mir, s.v. *leyxar*; CrT, CSM, Esc, Aj, s.v. *leixar*; Noia, Ri, s.v. *deixar*. Para *leixar* como forma antiga de *deixar* na lexicografía portuguesa vid. s.v. GDLP, DGALP, Houaiss.

330 «Porla sua asperedūe» adapta o sintagma latino *propter suam acritatem et saevitiem*. O substantivo *asperedūe*, que corresponde á forma manuscrita *aspedūe*, interpretada como *asperdue* por DF2 (352, ls. 34-35) e como *aspereduen* por Pens. (69, l. 24), procede de ASPERITŪDO. Para os resultados do sufixo latino -UDŪNE(M), cfr. o exposto para *magredūe* en <1.7>.

331 A propósito da aplicación do freo en virtude da boca do cabalo Camargo – Iannone – Cury (1988, I: 73, n. 51) comentan: «Um animal mole de boca é o que cede facilmente ao freio, suporta-o bem e não necessita de muitas trações na rédea para obedecer. Um animal duro de boca, ao contrário, só obedece a vigorosas trações da rédea. A moleza de boca revela um animal dócil e fácil de conduzir, mas é um defeito porque evidencia frouxidão e falta de energia. A dureza, ao contrário revela um animal que tem vigor e que não se submete com facilidade».

332 Cfr. a lectura *E outro sy* en DF3 (395, l. 1).

333 Cfr. *meta* en DF3 (395, l. 1) e en Pens. (69, l. 25), sen desenvolvemento do trazo horizontal que está enriba da palabra como nasal implosiva final.

334 A finalidade, *ut ad plenum satisficiat equitanti*, non se atopa na tradución galega, como tampouco está nas versións provenzal ou catalá do *De medicina equorum*.

335 Cfr. *caualge*, sen desenvolvemento da raia horizontal como nasal implosiva final, en DF3 (395, l. 2).

336 Ao igual que en Pérez Barcala (2004: 376, l. 209), conservamos a lección do ms., *mester*, fronte a DF3 (395, l. 3) e Pens. (69, l. 27), que a corríxen por *mestre*. *Mester* cadra perfectamente no contexto, xa que, ademais de significar ‘necesidade’ en locucións como *aver mester* (<3.65>, <55.4>), *seer mester* (<3.41>, <3.75>, <3.78>, <4.5>, <9.2>, <19ter.2>, <43.14>, <52.4>, <54.7>) ou *fazer mester* (<3.52>, <42.2>), tamén expresa o contido de ‘oficio’, ‘profesión’. Para a presenza de *mester* nas locucións referidas cfr. CrG, s.v. *mester*²; *Mir*, *Noia*, CSM, Esc, *Nun* (*Amigo*), *Aj*, s.v. *mester*; para o significado ‘oficio’ do substantivo cfr. Cr, *Mir*, CSM, CrT, Esc, *Aj*, s.v. *mester*; CrG, s.v. *mester*¹. Para os valores e a evolución de *mester* (< MĪNĪSTĒRĪU(M)) e as súas documentacións na lingua castelá medieval entre os séculos XIII e XV, vid. tamén DCECH, IV, s.v. *menester*; DETEMA, DPRAIfX, s.v. *menester*; DME, TDMS, s.v. *mester*. Polo que se refire ao portugués e a acepción ‘oficio’ do vocábulo, cfr. DGALP, GDLP, s.v. *mester*. O termo corresponde, en efecto, ao latino *faber*, fielmente adaptado na versión francesa como *fevres*, «ouvrier travaillant le métal (forgeon, orfèvre)» (cfr. Prévot, 1991: 208, s.v.), ou nas italianas como *fabri*, «chi lavora ferramenta» (cfr. DEI, s.v. *fabbro*). Con respecto a estas, o tradutor galego distánciase da pasaxe latina (*ubi fabri more solito fabricantur*) ao facer referencia a oficios concretos, como tamén se observa na pasaxe correspondente do *Livro* do Mestre Giraldo: «Outrossy he bõo ao caualllo de o caualgarem mansamente pella villa e fazerõno hjr ameude per hu jouuerem coiros e per hu esteuer mujta gente e per hu laurarem os ferreiros e os tonoeiros e per logar de feira e esto lhe fazem por seer mais seguro e que nom filhe espanto» (cfr. Pereira, 1909: 14, ls. 37-42).

337 Para a conservación da forma do ms., *mester*, que DF3 (395, l. 4) e Pens. (69, l. 27) substitúen por *mestres*, vid. o exposto na nota precedente.

338 Non se atopou ningunha outra documentación para o termo *estrom* que se coordina con *roido* no proceso de adaptación das voces latinas *sonitus*, *strepitus*, *vel tumultus*. O DDGM non rexistra ningunha outra ocorrencia do vocábulo e o TMILG só recolle a voz precisamente nesta pasaxe do TA, pois a outra aparición do mesmo na referida base de datos («de mays separes torta ou *estrom* da renda dos dictos herdamentos et cousas que non uala») documéntaa cun valor semántico diferente. Así pois, a ausencia doutros rexistros da forma que aparece no ms. lévanos a corríxila por *estrondo*, ‘ruído forte’, fronte ao que se observa nas edicións precedentes, que manteñen a lección do ms. (cfr. DF3: 395, l. 5; Pens.: 69, l. 28; Pérez Barcala, 2004: 376, l. 210). Algúns especialistas (cfr., p. ex., Nunes, 1960⁶: 137, 156-157) propoñen para *estrondo* un étimo *EXTRON(I)TUM (creado a partir de *TRONITUS, por TONITRUS), mentres que outros (vid. DCECH, I, s.v. *atuendo*) discuten esta orixe e explican a formación do substantivo a partir de *atrondo*, variante de *atondo*, procedente do participio, ATTŌNĪTU(M), de ATTONĀRE, ‘tronar’. A voz *estrondo* está presente, en efecto, na lexicografía galega co significado de ‘ruído forte’: cfr. R2, *Pi*, *Cu*, *Va*, *Po*, *Fi*, *Cl*, *Ib*, *Er*, *Fg*, *C4*, *Cg*, s.v. *estrondo*, onde se recollen tamén outras variantes do termo. O substantivo corresponde ao castelán *estruendo*, para o que poden atoparse documentacións medievais co significado apuntado en DETEMA, DPRAIfX ou TDMS, s.v. *estruendo*, «ruído grande». Da lexicografía portuguesa, cfr. GDLP, s.v. *estrondo*, «(de ex tonitru)». Som, ruído forte, especialmente aquele que é demorado, prolongado, confuso»; DGALP, GEPB, Houaiss, VPL, s.v. *estrondo*.

339 A cláusula «sera máis [o]usado e máis seguro» adapta o contido da latina *maiores audaciam et securitatem equus assumet*, de xeito que, se ao substantivo *securitas* corresponde o adxectivo *seguro*, *audacia* ten a súa equivalencia en *ousado*, de igual modo que para el están os substantivos *ardimentu*, *baldasa*, *audacia*, *hardement* nas traducións siciliana, italiana de Berlín, provenzal e francesa de Ruffo respectivamente. Non obstante, cómpre advertir que *ousado* aparece escrito no ms. como *vusado* (e así en

DF3: 395, l. 29 e Pens.: 69, l. 29), forma que regularizamos graficamente como *usado* en Pérez Barcala (2004: 376, l. 211). Aínda que *usado* é recollido en *Ot* (VSP, s.v.) co significado de 'ousado', 'atrevido', optamos aquí por corrixir a lección do ms. por *ousado*, pois moi ben podería tratarse dun erro orixinado pola presenza de *usado* (ms. *vusado*) na liña precedente do ms., aí co valor que lle corresponde: como adxectivo e participio de *usar*, *usado* (<3.48>, <3.63>, <3.81>) ten o valor semántico de 'acostumado', 'habitado' (cfr. *Er*, s.v.) –co que se rexistra igualmente en portugués (cfr. *DGALP*, *GDLP*, Houaiss, s.v. *usado*) e castelán (cfr., s.v. *usado*, *DPRAI*/X, acep. 1; *TDMS*, acep. 1)–.

340 Para o sentido desta pasaxe, cfr. a do *Livro* do Mestre Giraldo: «E se pella ventura se temer da primeira o caualllo djr per estes logares taees feirãno mall com hũa vara e nom com esporas. Pero quando mester ffor podẽno ferir com ellas mansamente e leuẽno per bem, ca sse espantasse o caualllo e ho logo nom ferjsssem senpre se despois espantaria» (cfr. Pereira, 1909: 14, l. 42 – 15, ls. 1-5).

341 Fronte ao que sucede nas edicións anteriores, intégrase no texto crítico do *TA* o substantivo *lugares*, ausente no ms. que a conserva e que Álvaro Eanes puido deixar de reproducir por un salto do sintagma en que se integra, «porlos ditos lugares», con este mesmo pouco máis abaixo (cfr. l. 254). Deste xeito, o complemento circunstancial «porlos ditos l[u]gares» corresponderíase co *per dicta loca* do texto latino e funcionaría como o antecedente do adverbio relativo (e interrogativo) *u* –que, procedente de ūbī, se coñece desde o século XI co significado de 'onde', aínda que tamén é empregado con valor causal e temporal (cfr. *CrG*, s.v. *hu*; *Esc*, *Aj*, s.v. *u*)–: cfr., en efecto, «pir li dicti loki», na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 574, l. 15); «per li predicti luoghi», na italiana do códice berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 70, l. 211); «par le dit lieu», na francesa (ms. *R*) (cfr. Prévot, 1991: 39, <98>); «per los luocz», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 109, 3.58); «dels lochs damunt dits», na catalá (cfr. Gili, 1985: 33, l. 8); «per detti luoghi», na italiana impresa en 1561 (cfr. Crupi, 2002: 24, l. 28).

342 Os substantivos *açorregos*, *vara* e *esporas* correspóndense respectivamente cos latinos *verber*, *virga* e *calcar*. En correspondencia con *verber*, *açorrego* significa 'látigo', 'lategazo' (cfr. *Fg* e *C4*, s.v. *azorrego*; Pens.: 167, s.v. *açorregos*). Para este vocábulo e as hipóteses sobre a súa etimoloxía, vid. *DCECH*, VI, s.v. *zurriaga*. Documentación deste substantivo castelán que cobre os valores semánticos de «látigo con que se castiga o zurra» e de «zurriagazo, golpe dado con el zurriago», cfr. *DPRAI*/X, s.v. *zurriaga*. Do portugués, cfr. *DGALP*, s.v. *azorrague*, «[...] látigo formado de uma ou mais correias enlaçadas»; *GDLP*, s.v. *azorrague*, «(ár. *aç-curriāq?*), açoute de várias correias trançadas, atadas a um pau ou cabo, ou de uma só; usam-no [...] para tanger as bestas»; *VPL*, s.v. *azzorague*, «hũa correa solta, ou mais correas enlaçadas, pegadas por huma parte em hũ pao, & por outra parte co hum nó no cabo, cõ q̃ se castigão as bestas. *Scutica*, *ae. Fem. Horat.*». O substantivo *vara*, que deriva do lat. *vāRA*(M), posúe o mesmo valor semántico que o vocábulo latino que traduce, *virga*, e co que se documenta en galego, como en castelán, desde mediados do século XIII (cfr. *CrG*, s.v. *vara*). Para *esporas*, cfr. o referido a propósito da ocorrencia do vocábulo en <3.41>.

343 «Con ũa cana» é a adaptación do circunstancial latino *convenienti verbere*, presentándose o termo latino *verber* como *cana*, fronte ao *açorregos* precedente (vid. a nota anterior).

344 Cfr. a lectura *asaagandoo* en DF3 (395, l. 10), como resultado da confusión gráfica entre o *f* e *s* alto. Para *afaagar*, 'acariciar', vid. o explicado a propósito da ocorrencia do vocábulo en <2.9>.

345 *Cfr. firese* en DF3 (395, l. 11). En correspondencia coa súa orixe, que se atopa no adverbio latino *ībī* ou *hīc* (forma esta última que se non constitúe o seu étimo influíu na súa evolución), o adverbio pronominal *i* (<3.3>, <3.13>, <3.46>, <3.64>, <3.71>, <7.2>, <7.7>, <7.13>, <7.19>(2), <9.1>, <14.3>, <17.10>, etc.) expresa un valor locativo e equivale a 'aquí', 'alí', 'af', 'nisto', 'niso', 'nese lugar', aínda que tamén se lle adxudican os significados de 'entón' –segundo reflicte claramente a construción *des i* (cfr. <2.11>)– ou 'en relación con'. Ademais dos comentarios para *des i*, vid. *CrG*, *CSM* (s.v. *y*), *Esc*, *Nun*, *Aj* (s.v. *i*).

346 Fronte á solución adoptada nos establecementos anteriores do *TA* –*fillarya* o *temor* (cfr. DF3: 395, l. 11; Pens.: 69, l. 32), *fillaria* o *temor* (cfr. Pérez Barcala, 2004: 376, l. 214)–, óptase por interpretar o como

complemento directo que se une encliticamente á forma verbal, e non como o artigo que introduciría a *temor*, dado que substantivos abstractos como este non acostuman levar determinante.

³⁴⁷ A locución conxuntiva *cada que* –que se crea a partir do indefinido *cada*, procedente da forma do lat. vg. CATA, de orixe grega– é frecuente na lingua medieval galega nos séculos XIII e XIV, e ten os significados de ‘cada vez que’, ‘sempre que’. Vid. Ferreiro (1995: 368, n. 494), Huber (1986: 299), Magne (1944: 113-114, s.v. *cada* [en particular, p. 113]), CrG, Ri (s.v. *cada*), CrT, HT, Aj (s.v. *cada que*). Para o castelán, onde a locución se rexistra, sobre todo, no século XV e chega ata a centuria seguinte, vid. DME, DPRAIfX ou TDMS, s.v. *cada*.

³⁴⁸ Ao *ex strepitu, sonitu, tumultu* do texto latino corresponde na tradución galega «cada que oise estropos ou algúen roído». Para o valor semántico que aquí posúe o substantivo *estropo*, variante de *estrupo*, Pensado remite a Santa Rosa de Viterbo: «Barulho, rumor, estrondo, arruído, tumulto» (cfr. Pens.: 46, s.v. *estropos*). Con esta acepción a voz está tamén no GDLP, s.v. *estrupo*, «Ant. estrupido. Estrondo», ou na GEPP, s.v. *estrupo*, «Ant. O mesmo que *tropel*; estrépito, estrondo». Vid. tamén. Magne (1944: 202, s.v. *esturpo*).

³⁴⁹ A comparación desta pasaxe coa latina correspondente determina que a forma *destar* do ms., conservada en DF3 (395, l. 15), Pens. (71, l. 2) e na nosa anterior proposta de edición (cfr. Pérez Barcala, 2004: 376, l. 217), poida ser interpretada como un erro por *desça*: en efecto, se ao *adscendere* latino corresponde no TA a forma verbal *suba*, cabe pensar que para *descendere* debería aparecer un termo semanticamente próximo a este. As adaptacións romances do *De medicina equorum* contribúen a valorar como un erro a lección manuscrita *destar* do texto galego: cfr., en efecto, «è bisogno che lo cavalcatore per lo meglio del cavallo in de ascendere & *discendere* lo cavallo quando abiçogna», na versión italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 70, ls. 217-218); «deu lo cavalcador souven puier et souven *descendre* leugieramens e suau», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 109, 3.59); «il convient au chevaucheur souvent monter a cheval le jour, et *descendre* souvent et legerement selon son povoir», na francesa (cfr. Prévot, 1991: 39-40, <100>); «fa molto di bisogno che'l cavalcatore per il meglio del cavallo salga, et *discenda* spespe fiata del cavallo», na italiana impresa en 1561 (cfr. Crupi, 2002: 25, ls. 2-4). Ilustrativa é ao respecto a pasaxe do *Livro* do Mestre Giraldo: «ha mester ho caualllo que [...] *desçam* delle mansamente» (cfr. Pereira, 1909: 15, ls. 6-7).

³⁵⁰ Non se localizou en ningún dos testemuños consultados da tradición de Ruffo ningunha referencia ao momento en que deben ser extraídos os dentes, polo que non se pode precisar o sentido do sintagma «no tempo de mulura». No glosario da súa edición, Pensado ofrece con reservas o significado de «humedad» para o substantivo (cfr. Pens.: 277, s.v. *mullura*). Non obstante, o vocábulo debe poñerse en relación máis ben co castelán *mollura*, que, segundo pode verse no DME, s.v., se documenta no século XIII co significado de ‘brandura’ e se formou a partir do adxectivo *muelle* (< MÖLLE(M), ‘brando’, ‘suave’) co sufixo *-ura*, creador de substantivos abstractos (sobre o sufixo vid. Ferreiro 1997: 127-128; González Fernández, 1978: 253-254). O termo aparece rexistrado na lexicografía galega en Fi, Er, Fg, C4, s.v. *molura*; Va, s.v. *mólura*. Ocorrencias do substantivo castelán co valor referido poden verse en DETEMA, DPRAIfX, TDMS, s.v. *mollura*. Cfr. tamén, os vocabularios portugueses de GDLP, s.v. *molura*, «(de mole, brando)», ou VPL, que, s.v. *molúra*, remite a *molleza*, «qualidade de cousa molle». Cabe pensar, así, que o autor do TA fai referencia á extracción dos dentes cando aínda son tenros, blandos. Non obstante, a inclusión do substantivo no sintagma «en tempo de mulura» pode levar a atribuírlle un valor semántico que teña que ver máis ben co clima: en relación con este aspecto, para o termo recóllense significados como «llovizna» (cfr. Fi, s.v. *molura*, *melura*; Va, s.v. *mólura*), «Llovizna, niebla» (cfr. Fg, C4, s.v. *molura*), «Templanza del aire húmedo. Relente» (cfr. C4, s.v. *molura*); «Llovizna», «Nebolina» (cfr. Fg, s.v. *melura*); «Llovizna», «Niebla espesa y lluviosa» (cfr. C4, s.v. *melura*), etc.; con este valor está xa en Sarmiento: «Es una lluvia muy blanda, suave y corta. Orbállo, orballeira y orballeiriña casi significa lo mismo. Pero *orballo* significa en especial el rocío» (cfr. Sr, *Católogo* VF 1745-1755, s.v. *mulára*). Na dificultade de establecer o sentido preciso do termo concorre o feito de que este constitúa un hápax na lingua medieval galega, ao non atopar ningunha outra documentación desta voz no TMILG ou no DDGM.

351 O termo latino *maxilla* (ao que remiten os vocábulos que aparecen nas outras versións romances do *De medicina equorum*: cfr. *maxilla* na siciliana e na italiana do impreso de 1563, *massella* na italiana de Berlín e na provenzal, *maschouere* na francesa, *mascella* na italiana impresa en 1561...) é traducido, ao igual que en <4.2₈>, <5.3>, <11.1>, <23.6>, <25.8>, como *queixada*. Este termo, que se atesta desde o século XIII e que ten a súa orixe nunha forma do lat. vg. *CAPSEUM, designa, como os casteláns *quexada* ou *quixada*, a 'mandíbula'. Neste significado incide o feito de que en <25.1> o substantivo *queixadas* corresponda aos latinos *mandibulas vel maxillas*, sinónimos. Para as cuestións relativas ás documentacións, significado e etimoloxía de *queixada* na lingua medieval cfr., sen máis, CrG, CrT, Mir, s.v. *queixada*, e para o seu valor semántico cfr. tamén Er, s.v. *queixada*, «quijada, cada uno de los dos huesos de la cabeza del hombre o del animal, en que están encajadas muelas y dientes». Polo que se refire ás documentacións medievais do termo en castelán, o seu significado e as variantes que presentaba na linguaxe médica, cfr. DETEMA, DPRAIfX, s.v. *quijada*; DME, s.v. *quijada*, *quijar*; TDMS, s.v. *quexadas*, *quexar*². Do portugués vid. tamén GDLP, s.v. *queixada*¹, «a maxila, especialmente a inferior (mais usado falando-se dos irracionais)», así como VPL, s.v. *queixada*, *queixo*. Vid. tamén DSA, s.v. *mâchoires*.

Fronte ao que se observa no TA, no ms. latino V aparece o adxectivo *interiores* referido aos dentes (*interiores dentes quatuor*). Porén, ao atoparensen os dentes dentro da boca, *interiores* debe de valorarse como unha variante «errada» que, en lugar da lección «correcta» *inferiori* aplicado á *maxilla*, presentaban algúns testemuños latinos do *De medicina equorum* (vid. Arquint, 2006-2007: 74, n. 72). Ao igual que na restante tradición romance examinada do manual de Giordano Ruffo, a presenza da locución adverbial *de juso* – formada a partir do adverbio *juso*, 'abaixo', que chega ata o século XV e ten o seu étimo nunha forma *jūsum* do lat. vg. (cfr. CrG, s.v. *juso*)– na tradución galega permite propoñer para esta un modelo latino que non transmita o erro *interiores* de V: cfr., igualmente, «de maxilla *inferiori*, quatuor praedicti dentes [scil. *qui dicuntur scalliones et planae*], duo ex una parte maxillae, et duo ex alia, [...], extrahantur» en Rusio (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 74, ls. 23-25).

352 Os problemas de lectura deste substantivo no ms., no que lemos *Etestanes* (ou *Etescanes*, dada a confusión dos nexos *st* e *sc*) levaron a Domínguez Fontela (cfr. DF3: 395, l. 20) e a Pensado (cfr. Pens.: 71, l. 7) a transcribir *Eestaues* e *Eescaues* respectivamente. Non obstante, debe de tratarse dun erro do copista, como advirte Pensado (cfr. Pens.: 42, s.v. *eescaues*), quen, con todo, admite a forma que el le no códice, *Eescaues*, como froito dunha evolución popular a partir de *scalones*. Ao non localizar ningún outro rexistro da lección do ms., é probable que esta sexa, en efecto, un desacerto do notario baionés no intento de reproducir o termo que adapta o latino *scalliones* –ou *scalones*–, ao que remiten os termos que aparecen nas outras versións romances: cfr., en efecto, «li quali denti sun dicti *scaglunati* e prani», na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 574, l. 26); «li quali denti *scallinati* & plane sono dicti», na italiana conservada no ms. berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 70, l. 222); «lesquels on appelle *scallions* ou denz plains», na francesa do ms. R (cfr. Prévot, 1991: 40, <102>); «les quals dens són apellades per alguns *escallons* e planetes», na catalá (cfr. Gili, 1985: 33, ls. 19-20); «i quali si chiamano *scale plane*», na italiana impresa en 1561 (cfr. Crupi, 2002: 25, l. 11); «li quali da tutti se chiamano *scalioni*», no impreso veneciano de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 7r, l. 9); cfr. tamén «dentes [...], qui *scalones* et plane vocantur» en Teodorico (cfr. Dolz, 1937: 26, ls. 16-17), e «dentes, qui dicuntur *scalliones* et planae» en Rusio (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 74, l. 17). Como se observa, a denominación *plane*, presente en toda a tradición romance consultada do *De medicina equorum* (cos problemas que presenta o texto occitano, onde *plan* é adverbio; cfr. Arquint, 2006-2007: 74-75), non aparece no TA, circunstancia que orixina neste un problema de interpretación: os catro dentes da queixada inferior non poden ser os *escalones*, visto que, segundo explica Arquint (2006-2007: 75), «di scaglioni nella mascella inferiore ce ne sono solo due, uno per parte», e, como precisa Lorenzo Rusio, os que deben extraerse son «duo autem ex ipsis dentibus *scalliones*, et duo *planae* vulgariter nuncupantur» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 76, ls. 1-2). Á pasaxe na que se empregan os termos *scalones* e *plane* correspóndelle «deuemlhy a tirar

as *fauellas* e as *paas* da queixada de fundo da hũa parte e da outra» no *Livro d'Alveitaria* (cfr. Pereira, 1909: 15, ls. 23-24), polo que os substantivos *fauellas* e *paas*, de significado escuro para Vasconcellos (1910: 316-317, s.v. *favella*), son respectivamente «os caninos e molares suplementares do animal, também chamados de favas e pás» (cfr. Camargo – Iannone – Cury, 1988, I: 76-77, n. 64). En efecto, os dentes *plane* obviados no *TA* son os primeiros premolares (vid. Moulé, 1900: 247; Poulle-Drieux, 1966: 51, 164, s.v. *planæ*) e os *scalones* son os cairos ou caninos. Sobre o vocábulo latino, cfr. Du Cange, s.v. *scalones*: «Dentium equi species, de quibus Petrus Crescentius lib. 9. de Agricult. cap. 1. *Escalognes* veteri interpreti Gallico». Para a caracterización destes dentes, vid. Moulé (1913: 440, s.v. *escalognes*), de quen toma a información Prévot (1991: 200, s.v. *escallions*): segundo Moulé, trátase dos «“canines ou crochets du cheval, qu'on extirpait assez fréquemment, quand ces dents, trop longues, gênaient la mastication. Les auteurs latins du moyen-âge les désignaient sous le nom de *scalliones*, *scalones*, [...] Elles le [*scil.* o seu nome] doivent à leur ressemblance avec une gousse d'ail ou d'échalotte qui, dans le français médiéval, portait le nom d'escalonge ou eschaloinne»; o mesmo estudoso informa da conveniencia de extraer estes dentes «parce qu'elles empêchaient de mettre dans la bouche du cheval les mors de forme étrange dont on se servait alors» (cfr. Moulé, 1900: 247), polo que se entende que se definan como «contrarios aos mosos do freo» (lat. *freni morsui continue adversantes*). Para estes dentes, vid. tamén a definición do *DEI*, s.v. *scaglione*³ –«XIV (Crescenzi), veter.; dente canino angolare nella bocca del cavallo maschio»–, así como Delprato – Barbieri (1867, II: 302-303, s.v. *scaglione*), Gualdo (1998b: 150, s.v. *gallante saglium*), Poulle-Drieux (1966: 51, 164, s.v. *scalliones*), Prévot (1991: 200, s.v. *escallions*), Trolli (1990a: 36). Sobre o dentame do cabalo, vid. Camargo – Iannone – Cury (1988, I: 76-77, n. 64), Causati Vanni (1999: 275-276, s.v. *denti*, *denti canini*), así como as láminas 9 (B, nºs 23, 29-31), 10 (figs. III-V), 11 e 12 de Goody (1976: 34-39, 40-45).

353 En lugar de *de que lle*, Domínguez Fontela transcribe *de aqelle* (cfr. DF3: 395, l. 23), que non fai sentido e reproduce un *a* do suposto demostrativo que non se le no ms.

354 Para este tipo de freo, vid. *supra* o comentario á pasaxe <3.57>.

355 Este termo, que adapta o sintagma latino *os molle*, caracteriza o cabalo que «si adatta facilmente all'imboccatura», en palabras de Causati Vanni (1999: 274, s.v. *bocca dolce*). *Boquemole*, que conta coa do *TA* como única documentación na lingua galega medieval (segundo advirte a consulta do *TMILG* e do *DDGM*), corresponde ao vocábulo castelán *boquimuelle*, atopado por vez primeira na segunda metade do século XIII en dúas pasaxes do coñecido *Libro de los Caballos* (cfr. *DME*, s.v. *boquimuelle*; *TDMS*, s.v. *boqui muelle*). Para a presenza do adxectivo na lexicografía galega, cfr. *Fg. C4*, s.v. *boquemole*, «dícese del caballo blando de boca». Dos dicionarios portugueses, cfr. *DGALP*, s.v. *boquimole*, «diz-se do animal que é muito sensível, cedendo ao mais leve toque do freio»; *GDLP*, s.v. *boquimole*; *GEPB*, s.v. *boquete* [*boquimole*]; así como *VPL*, s.v. *boquimolle*: «(Termo de Alveitar.) Cavallo boquimolle. Brando de boca. Doce de boca, & nella muy sentido; com qualquer minima sofreda, ou escandalo na boca, se deixa cahir para traz, & andando com freyo, que o moleste, nem anda seguro o cavalleiro de poder cahir com elle, nem he senhor de si com o temperilho, & movimento da redea. *Mollioris equi equus*. Este vicio nasce de ser o cavallo *Boquimolle*, & temeroso de boca. Fran. Pinto, no Tratado da Gineta. pag. 96».

356 Refírese ao *frenum ad barra* mencionado en <3.67>, como se observa na tradición de Giordano Ruffo ou en Teodorico (cfr. Dolz, 1937: 26, ls. 19-21). A versión occitana, «met ly l'autre fren plus laugier que atressins es compost a las barras» (cfr. Arquint, 2006-2007: 111, 3.62), parece dar a entender que o *fren compost a las barras* do que aquí se fala é un tipo distinto do que se menciona en <3.67>. A propósito desta pasaxe, Arquint (2006-2007: 237) comenta que «la differenza sta nel fatto che nel caso della bocca dura il freno va messo quando le ferite dell'estrazione si sono in qualche misura rimarginate [...], mentre nel caso della bocca tenera il freno va messo prima, quando le ferite sono molto fresche». A explicación das diferenzas na utilización do mesmo tipo de freo vén ofrecida, en efecto, polo mesmo Ruffo en <3.70> – <3.71>.

357 O contido do sintagma latino *suorum exstirpationis dentium* vén ofrecido no *TA* pola forma verbal o

esfavelaren. Como en Pérez Barcala (2004: 377, l. 225), preferimos interpretar deste xeito a forma do ms., no que lemos *esfaular* co *r* final cortado por unha liña vertical (abreviatura que, propia do xenitivo plural latino *-rum*, desenvolvemos á romance como *-ren*), e non o *esfaulen*, como transcribe Pensado (cfr. Pens.: 71, l. 10), nin o *fauellaron*, como reproduce inicialmente Domínguez Fontela (cfr. DF3: 395, l. 25), que se decide finalmente en DF10 por a *[es]fauellaren*, modificando innecesariamente o pronome átono masculino do ms. (refirido ao cabalo) polo feminino *a* (probablemente referido á boca da besta) e integrando para a forma verbal unha sílaba inicial que está xa no códice. Tomando como documentación de *esfavelar* o *Livro* do Mestre Giraldo, o *GDLP* e a *GEPB*, s.v., recollen o verbo, utilizado antigamente, para designar a acción de «arrancar as favelas aos cavalos». Sobre o vocábulo, formado a partir do substantivo *favela*, «dente grande» (cfr. *DGLP*, *GEPB*, s.v. *favela*), cfr. tamén o *DGALP*, s.v. *esfavelar*, así como, da lexicografía galega, s.v., *Fg* e *C4*, «arrancar al caballo las muelas de la parte donde va el freno».

358 Cfr. DF3 (395, l. 26) *lleuando*, sen presentar o pronome átono de obxecto directo *o*, que, referido ao cabalo, se une encliticamente ao xerundio no ms.

359 O expresado en <3.70> e <3.71> axuda a comprender as pasaxes <3.67> – <3.69>. En <3.70> Ruffo expón que, se o cabalo ten a boca dura, o freo debe ser posto despois de que cicatricen as chagas resultantes da extracción dos dentes, pois, como resultado desta acción, se forman carnes máis blandas e, en consecuencia, a boca se fai máis sensible. Á conveniencia de deixar cicatrizar as feridas resultantes da extracción dental refírense de forma explícita traducións como a siciliana –«li firiti di li denti tracti si lassinu suldari inanti ki li micti lu frenu» (cfr. De Gregorio, 1905: 574, ls. 30-31)–, a italiana do ms. de Berlín –«le ferite delli denti si lassino saldare innanti che lli mecti lo freno» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 70, ls. 226-227)– ou a italiana do impreso de 1561 –«se gli lasci saldare le ferite de denti innanzi che se gli metta il freno» (cfr. Crupi, 2002: 25, ls. 16-17)–. Pola contra, en <3.71> o veterinario calabrés explica que, cando o cabalo ten a boca tenra, despois da extracción dos dentes fórmanse carnes máis duras que fan menos sensible a boca do animal, polo que é máis doado enfrealo. Como consecuencia do exposto en <3.70> e <3.71>, Ruffo conclúe en <3.72> que «os equi debet esse nec nimis durum, nec nimis molle, sed teneat medium utrisque».

360 Adaptación do substantivo latino *teneritas*, do que deriva, este vocábulo é transcrito en DF3 (396, l. 3) como *tenruduue*, sen interpretación da raia horizontal que está enriba das últimas letras como marca de nasalidade.

361 A forma *tenda* do ms., así editada en DF3 (396, l. 4) e Pens. (71, l. 14), debe interpretarse como un erro por *teme* (cfr. *tema* en Pérez Barcala, 2004: 377, l. 229), segundo indica o texto da versión latina, na que se corresponde coa forma verbal *timescit*: cfr., en efecto, *timi*, *teme*, *tem*, *craint* nas versións siciliana, italiana (do ms. berlinés e dos impresos venecianos), provenzal e francesa respectivamente.

362 Pens. (71, l. 14) omite a conxunción *E* coa que se inicia o período.

363 A obra latina engade o complemento *cum freno*, tamén noutros textos da tradición como as versións siciliana ou a italiana do ms. alemán.

364 A forma verbal *engrossa* está precedida no ms. dalgo que parece tachado e que Domínguez Fontela, malia eliminar do texto, le como *gror* (cfr. DF3: 396, l. 13) e que Pens. (71, l. 21) interpreta como *gros* e conserva na edición. Ao estar tachada no ms., esa forma debe considerarse como o resultado dun *incipiens error* subsanado polo notario de Baiona, que ofrece a seguir a forma correcta, *engrossa*, e cómpre, polo tanto, a súa supresión no establecemento textual do *TA* (cfr. Pérez Barcala, 2004: 377, l. 236). Sen dúbida, esta forma verbal é o resultado da adaptación da cláusula latina *equus vindicat sibi pinguedinem et grossitiem corporis*, da que, porén, o tradutor non ofrece equivalencia para *pinguedo*, consonte unha tradición romance do texto na que, aos casos en que se adaptan os vocábulos *pinguedo* e *grossities*, se suman outros nos que só está a equivalencia para un ou outro: cfr. «ingrossa» na versión siciliana de Ruffo (cfr. De Gregorio, 1905: 574, l. 41), «ingrassa dispiù & ingrossa» na italiana do ms. editado por Olrog Hedvall (1995: 71, l. 238), «s'engraysseria» na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 111, 3.67), «és feyt pus gros e pus gras» na catalá

(cfr. Gili, 1985: 33, l. 31), «acquist plus grassesse et plus grosse» na francesa (cfr. Prévot, 1991: 40, <112>), «ingrassa» no impreso italiano de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 25, l. 31), «deuêta grasso, & grosso del corpo» no de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 7r, l. 30 – f. 7v, l. 1). Cfr. tamén o *Livro d'Alveitaria* do Mestre Giraldo: «[...] o cauallu *emgrossa* mais desque he esfaueiado» (cfr. Pereira, 1909: 15, ls. 33-34).

365 A cláusula latina *amittit exinde feritiem, superbiam vel furorem* é adaptada ao galego como «perde felonía e brabura» e *a contrario* no *Livro* do Mestre Giraldo, «torna mais mansso e de mjlhores costumes» (cfr. Pereira, 1909: 15, ls. 34-35). O ms. ofrece para o primeiro substantivo a lección *fenollya*, que manteñen tanto DF3 (396, l. 13) como Pens. (71, l. 21). Non obstante, a forma do ms., para a que Pensado proporciona no glosario o significado de «lozanía» (cfr. Pens.: 242, s.v. *fenollya*), é corrixida aquí por *felonia*, seguindo a proposta avanzada en Pérez Barcala (2004: 377, l. 236). Este substantivo deriva do adxectivo *felon* (que posuía a variante *folon*), cuxo valor semántico era o de 'cruel', 'malvado', 'irritado' (cfr. *CrT*, *HT*, *CSM*, *Esc*, s.v. *felon*), polo que *felonia* ten os significados de 'crueldade', 'ferocidade', 'maldade', que cadran no sentido do texto como adaptación de *ferities*. Para estes matices do substantivo cfr. *DGALP*, s.v. *felonia* (acep. 2); *GDLP*, s.v. *felonia* (acep. 3). Diversas consideracións sobre os contidos semánticos, a etimoloxía e a evolución do termo *felonia* poden verse en *DCECH*, II, s.v. *follón*; Meier (1984: 114-115, s.v. *follón*).

366 Como núcleo do predicado desta subordinada final aparece no ms. unha forma verbal *fill*, que, malia ser conservada en Pens. (71, l. 23), debe ser corrixida por medio da integración da vogal átona final. Fronte a DF3 (396, l. 16), que introduce un *-a* que dá lugar a unha forma de Indicativo (*filla*), óptase aquí, como en Pérez Barcala (2004: 377, l. 238), por repoñer a vogal máis frecuentemente abreviada e elidida, un *-e*, que implica a forma de Subxuntivo, *fille*, máis apropiada á sintaxe da referida cláusula: deste xeito, *fille costume* adapta o subxuntivo latino *assuescat*.

367 Para o sentido de «remeter contra as bestas» e de «entrar e saír de as bestas», véxanse as pasaxes das outras versións manexadas do *De medicina equorum*: cfr. «intri intra li caualli & exa [...] pir ki [...] diuentiu arditu intra li caualli ixendu & intrandu intra loru», na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 574, l. 43 – 575, ls. 1-2); «entri & escha intra li chavalli & co llo ro s'incontri spesse fiate, perchè s'ausi & diventi arditu intra li cavalli iscendo & intrando loro», na italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 71, ls. 240-242); «deu hom traure soven ab altres bèsties cavaylls, entre aquelles estiga e puy covinentment li ha costuma d'estar e departir d'aquelles», na catalá (cfr. Gili, 1985: 33, ls. 34-35 – 34, l. 1); «remouvant le des compagnies des autres chevaux, et faire les rencontrer souvent, et yssir et entrer des autres, afin qu'il se use d'entrer et de departir hardiement des chevaux», na francesa (cfr. Prévot, 1991: 40-41, <113-114>), ou «spesse volte facendolo entrare et uscire fra i cavalli, scontrandosi alle volte con loro, accio che si usi et diventi arditu» no impreso italiano de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 25, ls. 35-37). Cfr. tamén «saepius equis aliis obviando, intrando et exeundo ab equis, ut audacter ab eis discedere consuescat» en Teodorico (cfr. Dolz, 1937: 26, ls. 28-29). Como ben comenta Arquint (2006-2007: 238, 3.68), a propósito do sentido da pasaxe, «l'entrare e uscire [...] si deve intendere da gruppi di altri cavalli, [...]. L'esercizio in questione vuole ottenere che il cavallo –animale naturalmente gregario– impari a separarsi dai suoi simili, quando il cavaliere glielo ordina, senza esitazioni».

368 Fronte á clara lección do ms., *comprir* (9^{pr}), cfr. a lectura errónea de DF3 (396, l. 18), *conven*.

369 Cfr. DF3 (396, l. 18), *deue*, sen desenvolvemento do trazo horizontal como a nasal implosiva final que dea lugar a unha terceira persoa do plural.

370 A perífrase *deven cavidar* traduce a forma verbal latina *cavendum est*. *CAVITĀRE –frecuentativo do verbo que figura no texto latino *cavere*, 'preocuparse', 'ter coidado'– é o étimo que se establece como orixe da voz galega, *cavidar*, cos mesmos valores semánticos que aquel. Información sobre este vocábulo pode verse en *DEL*P, *GEBP* (s.v. *cavidar*) e Pens. (39, s.v. *cauidar*). Para as escasas documentacións medievais do termo, cfr. *Cr*, s.v. *cauydar*; *Esc*, s.v. *cavidar*. Para a rara presenza da voz na lexicografía galega, cfr., s.v., *Fi* e *C4* (que a rexistran como antiga).

371 Cfr. DF3 (396, l. 22), *Deuen acorrer*.

372 Esta variante de *semana* procede do grego *HEBDOMÁS*, 'grupo de sete', a través do lat. *HEBDŌMĀDA* con aférese da sílaba inicial, e está documentada desde o século XIII: vid. ao respecto Ferreiro (1995: 203), Huber (1986: 76), Magne (1944: 172, s.v. *domaa*), así como *Cr*, s.v. *doma*; *Mig*, *CSM*, s.v. *domaa*. A ausencia dun -N- intervocálico non favorece o resultado proposto en Pens. (71, l. 29), *domāa* (que interpreta así o trazo que a palabra presenta no ms. como representación de nasalidade), a non ser que se trate dun cruce cunha forma *semāa* (< *SEPTĪMĀNA*) ou coa semiculta *somāa*, máis frecuente nos textos literarios segundo Pensado (cfr. Pens. 41, s.v. *domāa*). Para os resultados de *SEPTĪMĀNA* na lingua galega medieval, cfr. *CrG*, *CrT*, s.v. *somana*, e *HT*, s.v. *semana*. Da lexicografía galega, cfr. os vocabularios de *Fi* e *C4*, s.v. *domá*; *Ib*, s.v. *somán*; *Cu*, *Fi*, *C1*, *Ib*, *Er*, *Fg*, *C4*, *Cg*, s.v. *somana*. No que se refire á lexicografía portuguesa, cfr. *GDLP*, s.v. *doma*², «(do lat. *hebdomadada*)». *Ant*. O mesmo que *semana*; Houaiss, s.v. *doma*¹, *somana* (onde se recolle *doma* como voz arcaica e se rexistra tamén a variante antiga *somana*); *DGALP*, s.v. *doma*; *GEPB*, s.v. *doma*¹. Vid. tamén *DCECH* (V, s.v. *siete*), *DELP* (s.v. *doma*, *semana*), *VPL* (s.v. *semana*).

373 O sintagma «por quarto de ua milla» –en que, fronte a Pens. (71, l. 30), non restituímos a nasalidade vocálica do indefinido, por moito que, xunto coa ocorrencia do mesmo en <22.7>, se trate dos únicos casos en que o vocábulo aparece sen marca de nasalidade no ms.– adapta o latino *circa quartae partis spatium unius milliarii*. O substantivo *milla* (que corresponde ao latino *milliarium*) deriva de *MĪLIA*, plural de *MĪLLE*, e designa unha medida itineraria romana de lonxitude que equivalía a unha distancia de mil pasos: vid. *DCECH*, IV, s.v. *mil*; *DME*, *DPRAIfX*, *TDMS*, s.v. *milla*; *DELP*, *VPL*, s.v. *milha*; *DGALP*, s.v. *milha* (acep. 1); *GDLP*, s.v. *milha*¹. Segundo Prévot (1991: 222, s.v. *mile*), o cuarto dunha milla equivale aproximadamente a 500 metros.

374 Tanto en DF3 (396, l. 25) como en Pens. (71, l. 30) mantense a secuencia *q̄ mester* que antecede no ms. a *q̄ sera* e que nesta edición se interpreta como un erro do copista que, orixinado por un salto co substantivo *mester* que figura nesta mesma liña no ms. («ou máis se *mester* for»), debe ser corrixido a fin de mellorar a sintaxe do período, como xa se presentou en Pérez Barcala (2004: 377, l. 245). O erro comentado por Álvaro Eanes consiste en reproducir, despois da conxunción completiva rexida pola forma verbal *viren* o substantivo *mester* (copiado precedentemente), que parece corrixir riscándoo e tras o que volve copiar a conxunción. Isto é: «ou mais se *mester* for ou q^{to} virē *q̄ mester q̄ sera*».

375 O sintagma «espazo de dous traitos de balesta» é o resultado da adaptación da distancia de *unus miliaris* («usque ad unum milliarem»). *Traito de balesta* ten o significado de «distancia que percorre um projectil atirado por máquina de arremesso» (cfr. Magne, 1944: 400, s.v. *trauto*); para outras ocorrencias do sintagma, cfr. *Cr*, s.v. *treito*. Para *traito* (< *TRACTUS*, á súa vez de *TRACTĀRE*), 'distancia', e as súas variantes *treito*, *trauto*, cfr. Magne (1944: 399, s.v. *traito*; 399-400, s.v. *trauto*), así como, *CrG*, *CrT*, *HT*, s.v. *treyto*, *trayto*, *trauto*; para a presenza de *traito* na lexicografía galega con este significado, cfr. *C4*, s.v. *traito*. Pola súa parte, *balesta* (< *BA(L)ĪSTA(M)*), que designa unha antiga máquina para disparar proxectís, é unha voz documentada xa no século XII para a que tamén están rexistradas as solucións que resultan da evolución do hiato *ae* orixinado tras a caída do -L- e o proceso de asimilación experimentado por aquel, isto é, as formas *baesta* (recollida no século XIII), *beesta* (de uso normal nos séculos XIV e XV) e *besta* (localizada a partir do século XV); ao respecto vid., sen máis, Ferreiro (1995: 80-81), Lorenzo (1995: 655) e *CrG*, s.v. *beesta*; para as variantes do substantivo na lexicografía galega, cfr. *Er* e *Fg*, s.v. *balesta*; *Ac*, *Fi*, *C1*, *Ib*, *Er*, *Fg*, *C4*, s.v. *baesta*; *Ac*, s.v. *beesta*; *Ac*, *Er*, *Fg*, s.v. *besta*; *C4*, s.v. *bêsta*.

376 Cfr. DF3 (396, l. 28), *correre*, sen desenvolvemento do signo de abreviación como unha nasal implosiva.

377 Na adaptación dos adxectivos *fragrantior*, *impatiens* e *retrogradus* o tradutor galego utiliza os vocábulos *ardego*, *buliçoso* e *revelador*. O primeiro destes termos ten o significado de 'fogoso', 'ardente', como recollen o *GDLP*, s.v. *ardego*, «(de *ardere*). Fogoso, muito vivo em demasia», «muito activo, ardido», e os vocabularios galegos de *C1*, *Ib*, *C4*, nos que se inclúe a voz, sobre a que cfr. tamén Meier (1984: 29, s.v. *ardido*) ou Pens. (31, s.v. *ardego*).

Documentado en castelán desde século XIII (cfr. *DETEMA*, *DME*, *DPRAIfX*, s.v. *bullicioso*; *TDMS*, s.v. *bollicioso*), *buliçoso* está relacionado con *bulir*, ‘axitarse’ (vid. <3.45>, <12.1>) e ten o significado de ‘axitado’, ‘inquieta’, ‘que se move intensamente’. Para outras documentacións do adxectivo no galego medieval cfr. *Cr*, *CSM*, s.v. *boliçoso*; para o seu significado, ‘inquieta, nervoso, revoltoso’ (cfr. *GDLP*, s.v. *boliçoso*), cfr. *DGALP*, Houaiss, *VPL*, s.v. *buliçoso*, ‘inquieta; que bole muito’; *VPL*, s.v. *buliçoso*, ‘inquieta, o que bole muito’, ou Houaiss, s.v. *buliçoso*; dos galegos, cfr. *Er* e *Fg*, s.v. *bulicioso*.

Para *revelador*, ‘rebelde’ –relacionado con *revelar* (< RĒBĒLLĀRE), ‘opoñer resistencia’– e as súas escasas ocorrencias na lingua galega medieval, véxanse os datos facilitados a propósito da súa ocorrencia en <3.50>.

378 Cfr., unha vez máis, a lectura *deue* (sen desenvolvemento do sinal de abreviación como a consoante nasal final) en DF3 (396, l. 33).

379 O substantivo *escaicemento*, que está polo latino *oblivio*, ‘esquecemento’, é de verbal de *escaecer* (cfr., ademais de *escaecerill’ia* nesta mesma pasaxe, a ocorrencia do verbo en <3.8>), variante arcaica de *esquecer* (< *EXCADESCĒRE), resultado con crase tras a asimilación da secuencia *ae*. Para as formas do verbo cfr. *DCECH*, I, s.v. *caer* [p. 734, *escaecer*], Ferreiro (1995: 80), Magne (1944: 192, s.v. *escaecer*; 197, s.v. *esquecer*), Nunes (1960⁶: 68), *Mir* (s.v. *escaecer*), *CSM*, *Aj* (s.v. *escaecer*), *Nun* (s.v. *escaecer-se*); e para o substantivo cfr. *Cr*, s.v. *escaecimēto*. Documentacións do verbo no castelán da Idade Media poden verse en *DME*, s.v. *escaecer* (acep. 2), ou *TDMS*, s.v. *escaecer*.

380 A forma verbal aparece precedida no ms. polo adverbio de negación *non*, que se mantén en todas as propostas editoriais anteriores (cfr. DF3: 396, l. 35; Pens.: 73, l. 6; Pérez Barcala, 2004: 377, l. 251). Non obstante, a conservación da partícula dá á pasaxe un sentido contrario ao do que se observa na tradición de Ruffo, que fai fincapé na conveniencia de que o cabalo non se manteña en repouso, a fin de que non perda o costume de ser enfreado, como de forma máis clara expón Teodorico: «Postquam equus doctus fuerit sicut dictum est, fac eum galopare, currere et saltare, moderate tamen, quoniam longa quies desidiam parit, et quae artificialiter dudum didicit, cogit oblivisci velociter» (cfr. Dolz, 1937: 26, ls. 40-43). Esta é a razón pola que no establecemento do texto galego decidimos eliminar a partícula negativa, aínda que permanezan as dúbidas ao respecto da súa presenza como un posible erro do tradutor (e non do copista), que conserva o adverbio ao adaptar unha cláusula da que non mantén a sintaxe e que se achega á da versión catalá: «e puyts que ell cavayl auràs instroyt segons que dit és, fe-l anar a sobre fren, córrer e saltar tempradament emperò, car lonch repòs appareylla de desigs fa oblidar aquelles que peça apreses artificialment» (cfr. Gili, 1985: 34, ls. 14-17). Cfr., en efecto, a pasaxe nos textos consultados da tradición do *De medicina equorum*:

Latín:

Unum tamen non est oblivioni tradendum, quod postquam equus perfecte edoctus fuerit et consuetus ad frenandum, ut praedixi superius, equitorem *non* pigeat equum facere galopare, salire et currere moderate; quoniam longa quies desidiam parat equo, et quae artificialiter dudum instructus fuerat, de facili cogitur obliviesci.

Siciliano:

E non ti adiminticari ki da poi ki si beni esti amaistratu & usato alu frenu comu dictu esti lu caualcaturi *nun* sia pigru di farilu galupari e di curriri e di sagliri e di xindiri e muntari temperatamenti ki longu riposu fa lu cauallu essiri pigru e mollu e la buntati ki auia imprisu in prima si adimantica (cfr. De Gregorio, 1905: 575, ls. 13-17).

Italiano (ms. Berlín):

Et non è da dimenticare che da poi che fie bene amaistrato & usato allo freno & fie bene afrenato come dicto est, lo cavalcatore *non* sia pigro di farlo galoppare & di correre & salgire & ascendere temperatamente, che lungo riposu fa lo cavallo essere pigro & molle, & la bontade che ave imprese di prima si le dimentica (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 71, ls. 255-258).

Provençal:

E quant lo caval sera ben apres e endoctrinat a frenar *non* sya peresos lo cavalcador de far lo galopar soven e sautar e corre atempradamens, car lonc repaus fa lo caval peresos e fa ly ublidar so que avia artificialmens apres (cfr. Arquint, 2006-2007: 113, 3.75).

Francés (ms. R):

Il y a une chose toutevoies qui n'est pas d'oublier: depuis que le cheval sera parfaitement acoustumé et aprins, le chevaucheur *ne* se dout *pas* souvent ennuyer galoper, mais moyennement courre le cheval et sauter, car le trop reposer fait pigresse et chaitiveté, et ce qu'il aura aprins par artifice li convendra oublier (cfr. Prévot, 1991: 41, <123-124>).

Italiano (impreso 1561):

Et non é da dimenticare dopo che sarà bene ammaestrato, et avezzato al freno, che 'l cavalcatore *non* sia pigro nel farlo galoppare, correre, et salire, e scendere, ma temperatamente: perche il cavallo per il lungo riposo potria divenir pigro, dimenticandosi ogni buon uso che havesse imparato (cfr. Crupi, 2002: 26, ls. 14-19).

Italiano (impreso 1563):

quando el caualllo e administrato perfettamente in queste cose el caualcador *non* debba cessar de montarli sopra spesso & di montarli, & cauallcarlo & uoltarlo, & trotarlo, & galoparlo, & farlo saltar, & correre acio quello la imperato non se smentichi per consuetudine & pratcha (cfr. Leno, 1563: f. 7v, ls. 14-19).

381 Previos a este capítulo, a tradución catalá introduce outros dous que levan por títulos «De les dens a mudar del cavyall» e «Del egualament de les dents el sisen any» (cfr. Gili, 1985: 34-35). Fronte ao que sucede nos diferentes testemuños da tradición consultada de Giordano Ruffo, os mss. franceses *M* e *N* (a diferenza do que acontece en *R* e *S*, así como nos mss. latinos *E* e *F*) introducen, en cambio, no lugar correspondente a este capítulo cuarto unha serie de regras para avaliar as calidades do cabalo a partir dun exame do seu aspecto externo. Sobre este particular da estrutura da obra de Ruffo, vid. os datos achegados por Prévot (1991: 42, n. 1); para este capítulo nas versións francesas de *R* e *S*, cfr. *Ibid.*: 126-127, <125 bis – 150 bis>. Diverxencias na organización do texto como estas suxiren a existencia de modelos distintos para as adaptacións do tratado do veterinario calabrés (vid. § I. 3.2).

382 Malia a lectura *ensinança* de DF3 (398, l. 7), a lección do ms. é *ensinaça*, como se suxire en Pens. (73, n. 1), polo que cómpre a integración da nasal implosiva da penúltima sílaba.

383 Un deseño das rexións anatómicas do cabalo pode verse en Cagny – Gobert (I: 77, fig. 27; 174, fig. 64).

384 Malia que a vogal pretónica é claramente *u* no ms. (*fremusura*), cfr. a lectura *fremosura* de DF3 (399, l. 7). Esta é tamen a lectura do cóengo noutros casos en que o códice envía a lección *fremusura*: cfr. <4.4> (cfr. DF3: 398, l. 27), <4.8> (cfr. DF3: 99, l. 1), <5.1> (cfr. DF3: 399, l. 3).

385 Como en Pérez Barcala (2004: 377, l. 257), acéptase a emenda de Pens. (73, l. 12), *no*, para corrixir a lección manuscrita, o, que se conserva en DF3 (398, l. 7) e que sintacticamente non fai sentido.

386 Aínda que a forma que se le no ms. é o Indicativo *responden* (ms. *rrespondem*), optamos por corrixila polo Subxuntivo *respondan*, como, segundo Pens. (73, l. 13), esixe o contexto. Cfr., en efecto, a forma *respondeant* no texto latina.

387 Falta a calidade *siccum* referida á cabeza, que, se ben figura na maior parte da tradición romance consultada de Giordano Ruffo, está tamén ausente, p. ex., na versión italiana impresa en 1561.

388 A lección do ms., *esllauada*, é conservada en DF3 (398, l. 10) e Pens. (73, l. 14). Se ben Pensado considera que «podría interpretarse como *esllanada* con *-l- > -ll-* y *-n- = -ñ-*», segundo se observa no Mestre Giraldo, opta por ler no códice *esllauada* e por dar validez a esta forma, á que outorga o significado de 'lisa', 'fina', e que pon en relación co aragonés *eslabado* (cfr. Pens.: 44, s.v. *esllauada*). Con todo, non se lle escapa ao estudoso galego que a outra lectura tamén sería lícita, pois *eslanhada* é a voz que aparece na pasaxe paralela do *Livro*

do Mestre Giraldo –«a boca grande e *eslanhada*» (cfr. Pereira, 1905: 16, l. 15)– e noutro lugar desta mesma obra –«o caualllo que ha a boca grande e *eslanhada* [...] este tall pode seer bem emfreado» (cfr. Pereira, 1909: 17, ls. 8-10)–. Como en Pérez Barcala (2004: 378, l. 259), e como finalmente establece Domínguez Fontela (cfr. DF10: 264), estimamos que a lección manuscrita debe ser *eslañada*, segundo evidencian as referidas pasaxes do *Livro* portugués e a ausencia de documentacións de *eslauada* nas ferramentas manexadas (DDGM e TMILG). *Eslañada* traduce o adxectivo latino *laceratum*, ao que corresponden significativamente *fenduda*, *fesa*, *fendue*, *fessa*, *lacerata*, nas traducións provenzal, catalá, francesa e italianas dos impresos de 1561 e 1563 respectivamente. Tomando como documentación a pasaxe do físico de Don Denis, o GDLP ou a GEPB, s.v. *eslanhado*, definen, en efecto, o vocábulo como «que tem lanho; aberto» (cfr. igualmente, DGALP, s.v. *eslanhado*). O adxectivo creouse a partir do verbo *lañar* (< LANIĀRE), ‘fender’, ‘gretar’, co prefixo *es-* (< ĒX): para os significados de *lañar*, cfr., p. ex., Cu, Va, Fi, C1, Ib, Er, Fg, C4, s.v.; para *lañado*, ‘gretado’, cfr. Cu, Fg, s.v., así como DGALP ou Houaiss, s.v. *lanhado*; para *lañado*, *eslañado*, cfr. DCECH, III, s.v. *lañado*; Vasconcellos (1910: 309-310, s.v. *eslanhado*). Sobre o prefixo *es-*, vid. Ferreiro (1997: 85-88).

389 O substantivo *nares* co que no TA se adapta o mesmo vocábulo do texto latino, *nares*, está documentado tamén en castelán medieval, desde o século XIII, co significado de ‘os narices’. Vid. DCECH, IV, s.v. *nariz*, para as diferenzas, e confusións, entre as denominacións empregadas para ‘nariz’ e ‘ventás do nariz’: cfr., en efecto, DETEMA, s.v. *ventana*, «cada uno de los orificios de la nariz» (acep. 2); DME, s.v. *nares*; «f. pl. [...] las narices»; TDMS, s.v. *nariz*, «nariz», «(pl.) aberturas de la nariz»; DPRAlfX, s.v. *nariz*; GDLP, s.v. *narina*, «cada uma das fossas nasais; narícula, venta»; DGALP, s.v. *narina*, «cada uma das fossas nasais; venta», etc. Da lexicografía galega, cfr. Sr (Catálogo VF 1745-1755), R2, Cu, C1, Er, Fg, C4, Ib, s.v. *nocas*; Va, s.v. *nòcas*; Er, s.v. *nariz*; Va, Fg, s.v. *ventas*. Para a configuración anatómica desta parte da cabeza do cabalo, vid. Cagny – Gobert, III, s.v. *nariz*, *nasales* (*cavidades ó fosas*).

390 Ao caracterizar os ollos como «non cavados nen escundudos» o tradutor adapta o contido do adxectivo latino *concauos*, referido aos *oculos*. *Cavado* está documentado desde o século XIII co significado de ‘fundido’, ‘ahuecado’ (cfr. CrG, s.v. *cauada*) e é recollido na lexicografía galega desde Cu, que o rexistra como voz antiga co significado de «hueco, cóncavo». Para o adxectivo con este significado en castelán medieval cfr. DME, DPRAlfX, s.v. *cavado*; TDMS, s.v. *cauado* (acep. 2), ou DETEMA, s.v. *cavado* (onde poden verse outros exemplos do adxectivo referido aos ollos). A voz aparece tamén como tradución do mesmo termo latino en <4.2₂₃>, de xeito que as *ungulas concavas* son as *uñas cavadas*, mentres que en <74.1> ao vocábulo, tamén referido aos *oculos*, lle corresponde *covos*. Para o engadido *nen escundudos* –adxectivo que Domínguez Fontela reproduce como *estundudos* (cfr. DF3: 398, l. 11), como resultado da confusión gráfica de *c* e *t*–, na caracterización dos ollos, cfr. a pasaxe do impreso italiano de Ruffo de 1563: «Iocchi non concaui *ne oculiti*» (cfr. Leno, 1563: f. 7v, l. 28 – f. 8r, l. 1).

391 O adxectivo co que se adapta na tradución galega o latino *cuspidetas* referido ás orellas é lido como *esprilladas* en DF3 (398, ls. 11-12) e *esperilladas* en Pens. (73, l. 15). A vulgar polo adxectivo das outras versións de Ruffo –cfr. *tisi*, *tesi*, *drechas*, *hertes*, *droites*... nas traducións siciliana, italiana (ms. de Berlín), provenzal, catalá e francesa... respectivamente–, ao vocábulo galego correspondería un contido semántico afín ao de ‘agudo’, ‘dereito’: deixando á marxe a caracterización das orellas como *grandes*, contraria á de Ruffo, cfr. «orellhas grandes e *agudas*» no Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 16, l. 17), «aures breves et *acutas*, *quasi aspideas*» en Teodorico (cfr. Dolz, 1937: 30, l. 7), ou «orechie picolle; & *portate a modo de aspido*» na versión italiana de Ruffo impresa en 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 8r, l. 1). Sobre a problemática interpretación paleográfica e semántica deste termo, para o que non se rexistran outras ocorrencias na lingua medieval (cfr. a ausencia de documentacións no TMILG e no DDGM, así como noutros *corpora* manexados para o castelán ou o portugués), Pensado advirte que «incluso podría ocurrir que el rasgo que lleva debajo la *-p-* carezca de valor y haya que leer *espilladas* < p. p. de SPICULARE ‘aguzar, sacar punta’» (cfr. Pens.: 45, s.v. *esperilladas*).

392 Para a calidade *delgado*, que non figura no texto do ms. latino editado por Molin, cfr. «*collum longum et gracile versus caput*» en Tedorico (Dolz, 1937: 30, ls. 7-8) e «*collum longum, et gracile iuxta caput*» en Rusio (Delprato – Barbieri, 1867, I: 8, l. 13).

393 Ademais de adverbio, conxunción comparativa ou forma do Subxuntivo de *comer*, *coma* é tamén un substantivo que, co significado de «cabelos do pescoço, crinas» (cfr. *Esc*, s.v. *comas*), se corresponde ao lat. *cōMA*(M). Para esta voz, denominación antiga da crina, na lexicografía galega, cfr. *Po*, *Fg*, *C4*, s.v. *coma*. O substantivo recóllese tamén co significado «crinas [cfr. s.v. *crinas*, «pêlos longos e grossos que crescem na linha superior do pescoço do cavalo e na cauda do mesmo e de outros animais, [...]» do cavalo» (cfr. *DGALP*, s.v. *coma*, acep. 2)» nos *corpora* lexicais portugueses (cfr. Houaiss, s.v. *coma*¹; *GDLP*, s.v. *coma*². O *DCECH*, II, s.v. *coma*³, refire que é «palabra rara en castellano, tomada del lat. *cōma* y éste del gr. *κόμα*»; documentación medievais do vocábulo nesta lingua co mesmo valor de «crín, conxunto de cerdas que tienen algunos animales en la cerviz y en la parte superior del cuello», cfr. *DME*, s.v. *coma* (2) e tamén *DETEMA*, s.v. *crin*. Para este aspecto externo do cabalo vid. Cagny – Gobert, I, s.v. *crin*.

394 No canto de *groso* o ms. transmite a lección *chaao*, coa resonancia nasal posiblemente representada no trazado envolvente do dígrafo *ch* (vid. § II. 2). Se ben ese adxectivo se mantivo como *chaao* en DF3 (398: l. 14), como *châao* en Pens. (73, l. 17) e como *chão* en Pérez Barcala (2004: 378, l. 262), a súa presenza debe valorarse como resultado dun erro mecánico de copia debido á contigüidade doutras ocorrencias dese mesmo termo, que aparece na mesma liña e na seguinte para caracterizar as crinas e o espiñazo do cabalo respectivamente. Valorada deste xeito a presenza de *chão*, esta edición opta por corrixilo por *groso*, pois é esta calidade que se atribúe ao peito na tradición examinada do *De medicina equorum*: a «*pectus habeat grossum et bene rotundum*» corresponden, en efecto, «*Lu pectu grossu e ritundu*» na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 575, l. 27), «*Lo pecto grosso & tondo*» na italiana do ms. custodiado en Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 72, l. 272), «*la poitrine grosse et ronde*» na francesa do ms. R (cfr. Prévot, 1991: 126, <134bis>), «*los pits deu aver gros e quax redon*» na catalá (cfr. Gili, 1985: 36, ls. 8-9), «*Lo piecz aya gros e redon*» na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 113, 4.4)...; cfr. igualmente «o peyto *grosso* e redondo» no *Livro d'Alveitaria* (cfr. Pereira, 1909: 16, l. 19).

395 A confusión gráfica de *n* e *u* explica a lectura *Ceruella* de DF3 (398, l. 14) para o que debe presentarse como *cernella* como tradución do termo latino *guarensis*, ao que corresponden voces como *garresi* na versión siciliana do *De medicina equorum*, *guidalesco* ou *guidaresco* nas italianas do ms. de Berlin e do impreso de 1561 ou *garesse* na italiana de 1563. Estes termos designan o «punto situado tra collo e dorso del cavallo (prime vertebre dorsali), dal quale si misura l'altezza dello stesso», en palabras de Causati Vanni (1999: 279, s.v. *garrese*), «la parte più alta del tronco compresa tra la nuca e il dorso», segundo a definición do *TLIO*, s.v. *garrese*. O vocábulo que alude a esta realidade no TA é *cernella* que o *DCECH*, II, s.v. *cerneja*, deriva do lat. vg. **CERNĬCŪLA* –creado a partir do plural do neutro **CERNĬCŪLUM*, de *CERNĬRE*– e que designa a «cruz dos cavallos, é no fim do pescoço a parte, onde as espádoas se atão». Para o significado desta voz, «a região mais alta do tronco de alguns animais, como o cavalo, boi, etc.; o mesmo que *cruz*, *agulha*, *garrote*» (cfr. *GEPB*, s.v. *cernelha*), na lexicografía portuguesa cfr. tamén *DGALP*, *GDLP*, Houaiss, *VPL*, s.v. *cernelha*. Dos vocabularios galegos, cfr. *Fg*, *C4*, s.v. *cernella*; *Ot* (HE), s.v. *cernelha*. Para o castelán medieval cfr. *DME*, *DPRAIfX*, s.v. *cerneja*; *TDMS*, s.v. *cerneia*. Segundo Camargo – Iannone – Cury (1988, I: 81, n. 71), esta parte da zona superior do tronco do cabalo «debe ser alta, musculosa, em salência. Cernelha baixa e pobre de músculos é defeito no animal». Unha identificación desta rexión da anatomía do cabalo pode verse nas láms. 2, nº 24; 3, nº 83; 17, nº 19 de Goody (1976). Para unha caracterización desta parte do corpo do animal vid. Cagny – Gobert, I, s.v. *cruz*.

396 A estes atributos da cruz o ms. do TA suma outro, *ancha*, cuxa presenza no testemuño galego pode deberse, unha vez máis, a un erro accidental de copia por parte de Álvaro Eanes orixinado polas recorrentes aparicións do adxectivo na descrición dalgunhas das rexións anatómicas seguintes («*nadiga ancha*», «*coixas*

anchas», «cambas e aventaes *anchos*», «coixas ben *anchas*», «os pees e uñas aja *anchas*»). O cualificativo falta, en efecto, na restante tradición examinada do *De medicina equorum*, na que, para a cláusula latina *guarensem obtulat non acutum, sed quasi tensus et rectum*, están, p. ex., «Lu garresi tegna tisu» na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 573, l. 27), «Lo guidalesco tegna teso» na italiana do ms. berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 72, l. 273), «El garrese non acuto ma quasi destesso, & eretto» no impreso italiano de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 8r, ls. 4-5). Por estes motivos, fronte ao que acontece nas edicións anteriores, nesta elimínase o termo erroneamente escrito polo notario de Baiona.

397 Aínda que no ms. se le claramente *cuñuo*, como se reproduce en DF3 (398, l. 15) e Pens. (73, l. 18), a lección debe interpretarse como un erro do notario de Baiona, polo que, segundo xa se adiantou en Pérez Barcala (2004: 378, l. 263), debe corrixirse *curuo* por *curto*, ao tratarse, polo demais, dun erro facilmente explicable paleograficamente. A emenda vén apoiada pola tradición latina e romance de Ruffo, que ofrecen un adxectivo relacionado co latino *curtum*, a excepción das versións siciliana e italiana do ms. de Berlín, que omiten esta calidade do *dorsum*, e da provenzal, na que se produciu a caída do sintagma correspondente ao latino *dorsum curtum* polas razóns que aduce Arquint (2006-2007: 63). Cfr., así mesmo, Teodorico (cfr. Dolz, 1937: 30, l. 9), Rusio (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 8, l. 14), ou o Mestre Giraldo, que califica o espiñazo do cabalo como *curto* (cfr. Pereira, 1909: 16, ls. 19-20), indicando ao respecto Camargo – Iannone – Cury (1981, I: 81, n. 71) que esta parte do tronco do cabalo «debe ser curto, reto, bem musculado. Animal com dorso côncavo ou solado ou convexo não é um bom animal». Para *espiñaço*, que traduce os substantivos latinos *dorsum* e *tergum*, cfr. o comentado sobre ese vocábulo en <3.4>.

398 No ms. aparece a partícula *como*, que foi conservada nas edicións precedentes (cfr. DF3: 398, l. 16; Pens.: 73, l. 18; Pérez Barcala, 2004: 378, l. 263), mais, ao xerar un período agramatical, optamos por substituíla pola conxunción copulativa *e*, que é a que está, en efecto, no orixinal latino, *et*. A presenza de *como* moi ben pode ser un erro mecánico de copia que ten a súa orixe na contigüidade doutras ocorrencias da partícula na pasaxe.

399 Omítese a tradución correspondente ao lat. *costas grossas*, presente, en cambio, na restante tradición romance consultada do manual de Ruffo, incluído o *Livro* do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 16, ls. 20-21). Por outro lado, despois de referir as calidades dos *ilia*, o texto latino sinala que *subter ventrem longitudinem habeat*, pasaxe para a que non se atopa correspondencia na versión galega, fronte ao que sucede na tradición romance manexada do *De medicina equorum* –excepción feita da italiana impresa en 1563, onde tampouco se le o dato– ou no *Livro* do Mestre Giraldo, «so o uentre seer longo» (cfr. Pereira, 1909: 16, l. 21).

400 O substantivo galego *illaes* corresponde ao *ilia* da versión latina. Xunto á solución etimolóxica *illaes* (maioritaria no texto), documéntase a forma *illaas* (<12.1>, <18.16>) con asimilación vocálica, que, como se sabe, é un proceso que se inicia no século XIII e que distingue as falas orientais das occidentais na formación do plural dos vocábulos rematados en *-l* no singular (vid. Fernández Rei, 1990: 64-65; Ferreiro, 1995: 88, 235-236; Lorenzo, 1995: 664; Mariño Paz, 2008: 87): o resultado *ae* é claramente o que predomina no texto, como documentan as voces *naturaes* (<0.10>, <5.0>, <5.2>, <6.1>), *acidentaes* (<0.10>), *arretaes* (<2.7>), *proenças* (<3.61>, <17.14>) ou *aventaes* (<4.2₂₀>) (vid. Lorenzo, 1975: xxx; 1985: 95-96, 134-135, 161). Para o significado do substantivo, cfr. GDLP, s.v. *ilhal*, «depresões laterais por baixo dos lombos do cavalo» (así tamén en DGALP, s.v. *ilhal*, acep. 2); VPL, s.v. *ilhal*. Para as formas iberorrománicas do derivado de *İLİA*, plural de *İLİUM*, vid. DCECH, III, s.v. *ijada*. Da pervivencia de *illar* con este significado dá conta a súa presenza nos dicionarios galegos de Fg, s.v. *illar*²; C4, s.v. *illar*; Rg, s.v. *illares*; Sr (Catálogo VF 1745-1755), s.v. *illárğa* –«(Portugués *ilharga*)». Los lados hacia los riñones. Bluteau le deriva de *ilia* (de donde el castellano *ijada* y *ijadear*)»–; Fi, s.v. *illarga* –«cadera, ijar»–; C1, s.v. *illarga* –«ijada. Cavidad entre las costillas falsas y el vientre»–; Er, s.v. *illarga* –«ijada, ijar, vacío, parte del vientre que comprende las dos cavidades o vacíos simétricamente colocados en el cuerpo, entre las costillas falsas y los huesos de las caderas»–; El (*FrampasII*), s.v. *illarga* –«costado, lado del cuerpo por el bajo vientre»–.

401 O substantivo *anca* designa a «parte posterior y superior de las caballerías» (cfr. *DETEMA*, *DME*, s.v. *anca*), «cada una de las dos mitades laterales de la parte posterior de las caballerías y de otros animales» (cfr. *DPRAIfX*, s.v. *anca*), a «partie de l'arrière-main du cheval, correspondant à l'ilium. Aujourd'hui le mot "hanche" ne designe plus l'os tout entier, mais seulement son extrémité saillante» (cfr. Prévot, 1991, 214, s.v. *hanche*), os «quartos trazeiros do cavallo» (cfr. *VPL*, s.v. *anca*), a «região situada na parte anterior e externa da garupa e com base no ângulo exterior e anterior do ílio» (cfr. *DGALP*, s.v. *anca*); os «quartos trazeiros do animal; garupa [«parte superior dos quartos trazeiros de certos quadrúpedes, especialmente das cavalgadas, ou a parte mais elevada do terço posterior acima das ancas»; cfr. *Ibid.*, s.v. *garupa*¹]» (cfr. *GDLP*, s.v. *anca*¹); a «região da parte anterior e externa da garupa que tem por base o ângulo também anterior e externo do ílio e os músculos que aí se inserem» (cfr. *GEPB*, s.v. *anca*). Cfr. tamén, entre outros, os traballos lexicográficos galegos da *Ac, Er, C4*, s.v. *anca*. Documentacións do vocábulo en castelán, lingua en que se rexistra entre os séculos XIII e XV, poden verse tamén en *TDMS*, s.v. *anca*¹. Para ocorrencias do termo en galego medieval e a presentación das diferentes hipóteses sobre a súa etimoloxía, que se ten establecido no frâncico **HANKA*, vid., sen máis, o glosario da *CrG*, s.v. *anca*, e Meier (1984: 26, s.v. *anca*). Para esta parte do corpo do cabalo, cfr. Cagny – Gobert, I, s.v. *anca*, «région del tercio posterior que tiene por base el ángulo externo y anterior del iléon [«hueso ñar, irregular, que forma en los animales las partes laterales é inferiores de la pelvis y se articula superiormente con el sacro»]. Situado entre la grupa [«parte del cuerpo del caballo que tiene por base el sacro y los dos coxales. Está colocada entre los riñones y la cola, limitada lateralmente por las ancas y la parte superior de los muslos y de las nalgas»] y la pierna, se confunde con estas regiones». Para a identificación das rexións do corpo da besta, vid. Cagny – Gobert, I: 77, fig. 27, fig. s, r, x.

402 Domínguez Fontela le no ms. *Nadura* (cfr. DF3: 398, l. 17), mentres que, como Pens. (73, l. 19), lemos *Nadiga*. O substantivo traduce o latino *clunis* ao que corresponden as voces *crupa*, *groppa*, *croipa*, *corba* e *lachine de la cropriere* nas traducións siciliana, italiana, provenzal, catalá e francesa respectivamente. O vocábulo, que procede dunha forma do lat. vg. *NATICA* (cl. *NATES*), designa a «região entre a coxa e a garupa» (cfr. Houaiss, s.v. *nádega*; cfr. tamén *GDLP*, s.v. *nádega*). Información sobre esta parte da anatomía do cabalo pode verse en *GEPB*, s.v. *nádega*; *DCECH*, III, s.v. *grupo*, así como en *Sb* (*Papeletas*), s.v. *nadega*; *C4*, s.v. *anca*; *Er, Fg*, s.v. *ancas*; e, tamén, en Cagny – Gobert, II, s.v. *grupa* (cfr. *Ibid.*, I: 77, fig. r). O Mestre Giraldo utiliza o substantivo *alcafar*, para o que vid. *supra* o exposto a propósito da ocorrencia deste termo no *TA* en <3.8>.

403 O substantivo *coixa* aparece no *TA* como tradución de dúas voces latinas distintas, *coxa* e *crus*. En efecto, a propósito do termo francés *cuisse*, Prévot sinala que «la cuisse est normalment la partie des membres postérieurs du cheval qui fait suite à la croupe, elle correspond au fémur. Dans le texte ce mot semble traduire indifféremment deux mots latins: *coxa* et *crus*, alors que *crus* désigne d'habitude plutôt la jambe» (cfr. Prévot, 1991: 190, s.v.; vid. tamén Arquint, 2006-2007: 317-318, s.v. *cueyssa*). No *TA*, aos casos nos que o lat. *coxa* se traduce como *coixa* (<4.2₁₈>, <7.1>, <7.2>, <7.7>(2), <7.8>, <46.11>, <49.3>), hai que sumar o elevado número de exemplos nos que *coixa* corresponde ao lat. *crus* (cfr. <1.9>, <1.10>, <1.15>, <2.11>, <3.2>, <3.4>, <3.6>(2), <3.7>(2), <3.8>, <3.13>, <3.46>, <3.48>, <4.2₂₁>, <4.2₂₂>, <5.4>, <5.7>, <5.8>, <5.9>, <5.11>, <7.1>, <7.3>(2), <7.17>, <7.18>, <7.19>, <7.19>(2), <7.12>, <7.13>, <7.17>, <7.10>(2), <7.13>, <7.10>, <7.11>, <7.32>, <43.1>, <43.2>, <43.7>, <44.1>(2), <45.1>, <45.7>, <47.1>, <48.1>, <49.0>, <49.1>(2), <49.4>, <49.5>, <50.1>, <50.7>, <50.8>, <56.1>, <63.1>). Non obstante esta duplicidade semántica do vocábulo, neste caso o termo non designa as pernas senón as cadeiras, pois, segundo Arquint (2006-2007: 239, 4.4), «l'attributo *carneas*, come indice di buona conformazione, non potrebbe che riferirsi a parti dotate di grandi massa muscolari. Alle gambe, viceversa, dal momento che, quando si tratta di gambe, l'attenzione del marescalco si fissa per lo più sulla parte inferiore degli arti, di più critica struttura per la presenza di articolazioni e tendini e pochissimo muscolata [...], competerebbe di essere secas 'asciute'» (cfr., en efecto, <4.2₂₁>). Sobre a evolución semántica do substantivo latino *coxa* para designar o fémur e a cadeira e a súa especialización no período medieval para o primeiro dos valores vid. Blanco Pérez (1994).

404 Para *de fóra*, ‘por fóra’, cfr. Álvarez de la Granja (2005: 27, s.v. *fóra*).

405 Ao igual que na versión francesa do *De medicina equorum* transmitida polo ms. R (cfr. Prévot, 1991: 127, <141bis> e n. 1), no TA falta a correspondencia da pasaxe <4.2₁₉> do texto latino, *Garecta ampla satis tensa et sicca*, para a que hai equivalencia nas demais versións romances consultadas da obra de Ruffo.

406 A caracterización desta parte da anatomía do cabalo corresponde no texto latino ás *falces*, «denominazione data alla parte arcuata a mo’ di falce, degli arti posteriori del cavallo, vale a dire il garreto» (cfr. Causati Vanni, 1999: 276, s.v. *falce*); para o significado do termo, vid. igualmente Arquint (2006-2007: 355, s.v. *fals*), Crupi (2002: 27, n. 26), Olrog Hedvall (1995: 159, s.v. *falce*), Prévot (1991: 207, s.v. *falque*). Con todo, esas características son aplicadas na tradución galega ás *cambas e aventaes*. Para o último destes vocábulos, Pensado ofrece unha completa información lexicográfica (cfr. Pens.: 31-32, s.v. *auentaes*), a partir da que non é posible establecer conexións entre o termo e a anatomía equina, polo que o estudoso conxectura que «alude a una parte del caballo que no podemos precisar con exactitud. [...], podríamos conjeturar que los *auentaes* vendrían a ser los delanteros, parte delantera o pecho del caballo. Sería un derivado románico de ABANTE + ALES > *avantaes* o *aventaes*» (cfr. *Ibid.*: 31). Polo que se refire a *cambas*, o de Negreira considera que se trata dun provenzalismo para designar as pernas (cfr. Pens.: 35-36, s.v. *cambas*); o vocábulo é recollido como denominación antiga da perna en Cu, s.v. *camba*, aínda que, como ben comenta Pensado, a inclusión do termo con esta acepción no diccionario de Cuveiro débese a que este «consideraba las voces del cast. ant. como galls. Y así la palabra *camba* ‘pierna’, que figuraba en el glosario de la edición del *Libro de Alexandre* de T. A. Sánchez entra en su dicc. como voz gall. Pero el imaginado arcaísmo gall. no pasó adelante y se rechaza en los diccs. posteriores» (cfr. *Ibid.*: 36). En castelán, *cambas* é, en efecto, unha voz rexistrada desde o século XII –xunto á variante maioritaria *cama*, «de procedencia claramente oriental» (cfr. Sánchez González de Herrero, 2004: 191)–, para designar a perna: cfr. DETEMA, s.v. *cama*², «pierna»; DME, s.v. *cama* (2) (acep. 2); TDMS, s.v. *cama* (1ª acep.).

407 As *coixas* (lat. *crura*) designan aquí as pernas, que, como comenta Arquint (2006-2007: 64), «dietro gli stinchi e sopra il piede hanno peli più lunghi del resto del mantello». Sobre a identificación das *coixas* coas pernas neste lugar, cfr. a presenza de *gambi* na versión siciliana ou *gambe* nas italianas manuscrita e impresas.

408 O tradutor adapta o sintagma latino *juncturas crurium* como «junturas das coixas» e aclara o seu significado por medio da perífrase «que son os noos de sobrelos travadoiros», que na versión galega volve introducirse en <5.11> e <48.1>. A lección do ms. para «os noos de sobrelos travadoiros» presenta, despois de *os noos*, unha secuencia gráfica que, ao igual que Pensado (cfr. Pens.: 73, n. 5), lemos como *dos*, que parece tachado; cfr., porén, a lectura *des* en DF3 (398, l. 21), o que leva ao cóengo a ler, unido á preposición *de* que lle segue, *desde* («os Noos desde sobre llos tranadoiros [sic]»). A caracterización desta parte da anatomía do cabalo como «nec non satis propinquas ungulis» é xustamente a oposta na tradución italiana de 1561, «Le giunture [...] vicine all’unghe» (cfr. Crupi, 2002: 27, l. 13), así como na provenzal, «Las ioyncturas de las cuissas aya [...] assas probencas unglas» (cfr. Arquint, 2006-2007: 113, 4.5), para a que cfr. a explicación de Arquint (2006-2007: 239). Na tradición francesa da obra de Ruffo, cfr. a variante *piez* de R, fronte a *unglas* de S (vid. Prévot, 1991: 127, n. 2). O substantivo *juntura*, que traduce o latino *junctura*, do que deriva, ten o significado de ‘articulación’. Vid. ao respecto Arquint (2006-2007: 379-380, s.v. *ionctura*), Dualde Pérez (2005: 22), Prévot (1991: 217, s.v. *jointure*), así como DETEMA, s.v. *juntura*, «articulación o trabazón movable de un hueso con otro» (acep. 2); DME, s.v. *juntura*, «parte o lugar en que se juntan y unen dos o más cosas»; DGALP, s.v. *juntura*, «articulação, junta»; GDLP, s.v. *juntura*, «junta, junção, articulação»; VPL, que para *juntura* remite a *junta*, «o lugar, em que se juntão, & se unem os ossos do corpo» (VPL, s.v. *junta*). Para o vocábulo en castelán, o seu significado e as súas ocorrencias na lingua medieval, vid. tamén DPRAlfX, s.v. *juntura*. Sobre *travadoiro*, vid. *supra* o exposto a propósito da ocorrencia do substantivo en <3.2>.

409 Para *alcafar*, que neste caso traduce o sintagma latino *pars posterior*, cfr. o exposto a propósito da súa ocorrencia en <3.8> como adaptación do lat. *crura*.

410 Segundo Arquint (2006-2007: 240, 4.7; 370-371, s.v. *graiissa*), a *grossities* do colo do animal debe entenderse como indicadora de groso e non de graxento, en tanto que Ruffo se refire concretamente a «la parte più spessa del collo, che è quella vicina alla base (*iosta lo piech*), come contrapposta alla parte più sottile che è quella vicina alla testa» (cfr. *Ibid.*: 370-371).

411 O ms., 9uē, que deu orixe a lectura conuen de DF3 (398, l. 27), é un erro por *quen* –como corríxe Pensado na súa edición (cfr. Pens.: 73, l. 27) e se aceptou en Pérez Barcala (2004: 378, l. 270)–, xa que corresponde, en efecto, ao pronome relativo latino *qui*, adaptado como tal nas diferentes versións romances do *De medicina equorum* consultadas.

412 Cfr. *a guarde* en Pens. (73, ls. 26-27), que, alén do desenvolvemento da abreviatura que acompaña o *g* como *gua*, dá lugar á interpretación da vogal inicial como pronome átono de complemento directo, cando en realidade se trata do verbo *agardar*, variante de *gardar* sobre a que cfr. o comentario a propósito desa mesma forma en <3.53>.

413 Fronte ao que sucede nas edicións anteriores, óptase aquí por integrar no texto crítico do *TA* o artigo feminino singular que presenta o substantivo *altura*, omitido se cadra por haplografía no ms.

414 Para a lección do ms., *et se*, cfr. erroneamente *este* en DF3 (398, l. 27), que non fai sentido.

415 Á luz do texto latino e das súas versións romances non é difícil advertir a presenza dun erro no ms. galego. O sintagma *pilus equi* debería ser adaptado como *pelo do cavalo*, se ben a lección do ms. galego é *cavalo* (ms. *Cauallo*), que manteñen as anteriores edicións da obra: cfr. *Caualo* en DF2 (398: 29), *Cauallo* en Pens. (73, l. 28), *cavalo* en Pérez Barcala (2004: 378, l. 272). Non obstante, esa lección debe interpretarse, ao igual que na pasaxe seguinte (<4.6>), como un erro por *cabelo* que se produciu no proceso de copia do vocábulo que traducía o latino *pilus*, ao que, en efecto, en todas as ocorrencias do *TA* corresponde *cabelo* (cfr. <5.4>, <9.9>, <27.18>, <46.4>, <46.6>, <46.7>, <47.4>).

416 Esta forma, *opinioos*, derivada do substantivo latino *OPINIONES*, documenta unha das posibles solucións dos plurais resultantes do sufixo –*ONES*. En efecto, tras a perda do –*N*– intervocálico orixínase un resultado –*oes*, do que parten as distintas solucións do galego: por un lado, un proceso de asimilación vocálica, do que xa existen exemplos desde o século XIII, dá lugar a –*ōos* que, tras a crase, se reduce a –*ōs*, con posterior desenvolvemento da nasalidade vocálica como nasal velar (–*ons*); fronte a este resultado, propio do bloque occidental galego, documéntase outro, característico do bloque central, no que o mencionado sufixo, tras a perda da nasalidade vocálica (–*oes*), se converte por asimilación en –*oos* e, posteriormente en –*os*, tras a crase vocálica, como se observa nos resultados *colloos* (<7.2>, <7.7>, <15.1>, <16.1>, <16.2>, etc.) ou *collos* (<53.13>) que ofrece o ms.; unha terceira solución, característica da área galega oriental, é a que, a partir de –*ōes* e a variante –*ōis*, orixina as terminacións –*oes* e –*ois*. Unha explicación da diversa evolución deste sufixo e, xa que logo, dos plurais dos substantivos derivados da terminación latina –*ONES*, pode atoparse en Fernández Rei (1990: 66-67), Ferreiro (1995: 137), Lorenzo (1988b: 314-315; 1995: 664), Maia (1986: 605-608) ou Mariño Paz (2002: 100-103; 2008: 86).

417 Para a corrección da lección do ms., *Cauallo* –que Pens. (73, l. 29) transcribe como *Cabelo*– por *cabelo*, cfr. o comentario a propósito de idéntica situación na pasaxe precedente (<4.5>).

418 O adxectivo *baio*, que procede do lat. *BADĪŪ(M)* –precisamente o termo que está no texto latino–, designa unha cor do pelo do cabalo, na dignificación da cal o veterinario romano Lorenzo Rusio remite precisamente a Giordano Ruffo: «Secundum vero D. Iordanum: Color badius, et semialbus obscurus, super omnes alios est laudandus» (cfr. Delprato – Barbieri, I, 1867: 10, ls. 10-11). Sobre a identificación precisa da cor designada por medio do adxectivo *badius* (e, polo tanto, dos que lle corresponden en romance), André (1949: 119-120) comenta que «se dit de la robe des chevaux» e que garda relación co fr. *bai* “rouge-brun” e co irlandés *buide* “jaune”, o que «oriente peut-être vers une nuance tirant davantage sur le jaune». O equivalente castelán fai referencia á cor branca amarelenta do pelo dos cabalos, como pode verse no *DME*, s.v. *bayo*, onde se rexistra a primeira ocorrencia do vocábulo no *Libro de los Caballos*, ou no *DETEMA*,

s.v. *bayo*, «de color blanco amarillento». O mesmo significado, ‘cor branca con tons amarelos do pelo dos equinos’ aparece rexistrado na lexicografía galega, en *Ac*, *Fi*, *Er*, *Fg*, *El* (*FrampasII*), s.v. *baio*; *C1*, *Ib*, *C4*, s.v. *báio*; *Sb* (*Papeletas*), s.v. *bayo*. Para esta tonalidade do manto do cabalo cfr. tamén as definicións da voz que achegan os vocabularios portugueses: *DGALP*, s.v. *baio*, «pelagem do cavalo composta de pêlos amarelos e brancos finamente misturados»; *GDLP*, s.v. *baio*¹, «castanho claro, cor de ouro desmaiado, tirante a branco; diz-se dos cavalos»; Houaiss, s.v. *baio*¹, «que tem a cor castanha ou amarelo-torrado». Para Olrog Hedvall (1995: 168, s.v. *vaio*) a voz designa o «pelo di colore bruno variabile». O *DSA*, s.v. *bai*, ofrece as variedades desta tonalidade da cor do cabalo «de poils rouge-brun, avec les crins et les poils des extrémités (membres et queue) noirs. C’est un alezan aux extrémités noires». Porén, en opinión de Arquint (2006-2007: 288, s.v. *bay*), o adxectivo *badius* en Ruffo non ten o significado actual de «(caballo) di pelo castano, con criniera, coda e parte distale degli arti neri», senón que debía posuír a acepción antiga, que «era semplicemente il “color castagnino” (Crusca¹), senza riguardo al colore di crini ed estremità». A propósito desta cor do manto dos equinos e os diferentes tonos, vid. Cagny – Gobert, I, s.v. *bayo*; *DTVZ*, s.v. *bai*; *GEPB*, s.v. *baio*¹; *VPL*, s.v. *baio*. Sobre as cores do cabalo, vid. Cagny – Gobert, I, s.v. *capas*; Causati Vanni (1999: 282, s.v. *mantello*); Planche (1992); Prévot – Ribémont (1994: 266, 278-279) –con especial atención aos detalles achegados polo enciclopedismo medieval, desde san Isidoro de Sevilla (séc. VII), sobre a presenza de *badius*, xa en Paladio–, ou Bautier (1978: 237-249) –quen, examinado o léxico relativo ao manto dos solípedes na documentación medieval de diferentes rexións europeas, constata na área occidental da Península Ibérica e en Cataluña, con diferentes variantes, o termo *badius*, «la couleur la plus répandue» que describe como a cor «bai ou brun fauve» (cfr. p. 238)–.

419 Tomando como documentación do termo a súa ocorrencia no *TA*, *El* (*Frampas III*), s.v. *louvadeiro*, ofrece para este adxectivo, derivado de *louvar* (< LAUDARE), o significado de «digno de alabar»; cfr. igualmente *C4*, s.v. *louvadoiro*, «elogiable, que es merecedor de elogio o digno de elogio». O adxectivo galego corresponde, en efecto, ao vocábulo latino *laudandus*.

420 Malia a transcripción *llongo* de DF3 (398, l. 34), sen ningunha marca que indique que o *n* implosivo da sílaba inicial sexa un desenvolvemento do editor, no ms. lemos *llogo*, que, en efecto, cómpre corrixir integrando a nasal implosiva da sílaba inicial, ao tratarse non do adverbio *logo* senón do adxectivo *longo*, en correspondencia co latino *longum*: «quia nimis foret *longum* [...]».

421 A lección do ms. é *a dizer* –coa abreviatura habitual de *zer* representada cun bucle hacia a dereita que sae do trazo horizontal superior do *z*–, e non *aduser* como se interpreta en DF3 (399, l. 1).

422 Cfr. *mostrar* en DF3 (399, l. 3), sen ningunha marca tipográfica que dea conta de que o primeiro *r* non se le no ms., onde a lección é, en efecto, *mostar*, como, malia corrixila, se consigna en Pens. (75, l. 4 e n. 4).

423 A inicial lectura errada de DF3 (399, l. 3), *cococer*, é finalmente subsanada polo cóengo en DF10 (264), *conocer*.

424 Como en Pens. (75, l. 4), intégrase o pronome átono *o*, que funciona como atributo de *seendo* e que refire a calidade *groso* anteriormente enunciada.

425 Para o significado desta cláusula subordinada causal introducida por *que*, cfr. o *Livro* do Mestre Giraldo: «ca se muj grosso for encobririlha algúas das maas ffeituraz que ouuer» (cfr. Pereira, 1909: 16, ls. 36-37). O vocábulo *mingoa* é aquí, como *mingoas* en <6.1>, o substantivo deverbativo de *minguar*, ‘faltar’, documentado desde o século XIII, época desde a que se coñecen tamén as variantes *mengoa*, *mengua*. Para o verbo rexístranse maioritariamente no *TA* as formas de *mingoar* ou *minguar* (cfr. *mingoa* en <5.2>, *mingoe* en <14.3>, *minguarán* en <45.10>), aínda que tamén hai exemplos do resultado etimolóxico *mengoar*, *menguar* (cfr. *mengoa* en <5.6> e <5.8>): o verbo, que ten a súa orixe no lat. vg. MĪNŪĀRE (lat. cl. MĪNŪĒRE, derivado de MĪNUS), ‘diminuír’, ‘rebaixar’, e que evoluiu desenvolvendo unha oclusiva velar /g/ no grupo –nw– seguido de /a/, coñecía na lingua medieval galega e portuguesa formas coa vogal pretónica etimolóxica /e/ (*menguar*) e outras con peche da mesma por influxo do grupo velar /gw/ (*minguar*). Por outro lado, no

TA a maioría das formas do verbo (e do substantivo que del deriva, *mingoa*) amosan a representación da semivogal como *o* (*mengoar*, *mingoar*), rexistrándose un único exemplo no que esa aparece como *u* (cfr. *minguarán* en <45.10>) e dous con eliminación da mesma (cfr. *mengada* en <5.7> e *mingaren* en <10.6>). Para o étimo do verbo referido, as particularidades da súa evolución e as variantes que ofrecía na lingua medieval, ademais do comentado en § II. 3.2, *a* [n. 274] e 3.7, *b*, véxase Ferreiro (1995: 177), Magne (1944: 263, s.v. *mingua*; 264, s.v. *minguar*), Maia (1986: 355-367), Williams (1994^a: 98), *CrT* e *Aj* (s.v. *mingua*), así como as entradas correspondentes a *minguar*, *menguar*, *mingar*, *mengar* no DDGM. Para o castelán, cfr. DCECH, IV, s.v. *menguar*.

426 Na tradición da versión francesa do *De medicina equorum*, este capítulo aparece neste lugar nos mss. *R* e *S*, fronte ao que acontece no ms. *M*, que presenta unha situación análoga á da versión catalá. Para o texto duns e outros testemuños, vid. Prévot (1991: 45-47, 127-129, <151> e ss.) e Gili (1985: 41 e ss.).

427 Pensado corrixe a lección *naturaas* por *naturaes* en virtude da presenza desta última forma do adxectivo na mesma epígrafe (cfr. Pens.: 75, l. 6 e n. 6). Non obstante, óptase por manter na edición o resultado con asimilación, *naturaas*, por moito que conte con esta como única ocorrencia no TA, pois esa solución, que está na orixe da forma plural galega *naturás*, está documentada dabondo na lingua medieval (vid. canto se expuxo a propósito de *illaes* en <4.2₁₄>). Vid. as ocorrencias dos resultados etimolóxicos *-aes* (<-ÁLES>), ao lado dos que presentan a asimilación de *-aes* > *-aas*, para este adxectivo en *CrG*, s.v. *natural*.

428 O substantivo *desfalcimento*, rexistrado como antigo no GDLP, s.v., tería o mesmo significado que *desfalecimento* (verbal de *desfalecer*), para o que, entre outras acepcións, se recolle a de «falta, privação, míngua» (cfr. GDLP, s.v. *desfalcimento*), en correspondencia co termo latino *defectum* que traduce.

429 *Raramente* é o resultado da corrección da lección do ms., no que se le *para menĩs*: a partir da forma do códice, cfr. DF3 (399, l. 13), *para mentes*, sen sentido no texto, e Pens. (75, l. 12), que corrixe a forma *menĩs* por *menos* (*para menos*). Aínda que na anterior proposta de edición da obra galega aceptabamos a solución do de Negreira (cfr. Pérez Barcala, 2004: 378, l. 285), esta non resulta satisfactoria ao non dar sentido á pasaxe e ao resultar mesmo antitéticos os sentidos de *crecer* e *menos*. A lección do ms. pode ser estudada máis ben como un descoido de Álvaro Eanes ao reproducir o adverbio *raramente*: o erro puido ter a súa orixe na interpretación do *r* inicial como *p* ao teren ambas as dúas letras como inicio da súa representación un trazo vertical (vid., p. ex., Tato Plaza, 1999: 55, 56; Sánchez Prieto – Domínguez Aparicio, 1999: 138). Na valoración da lección manuscrita como un erro que debe ser considerado na dirección apuntada concorre o feito de que a ese adverbio do texto galego corresponda *rarissime* no latino, de modo que a cláusula «auget tamen *rarissime*» se traduce como «pero crece *raramente*»: cfr. igualmente «acrixiri *radi uolti*» na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 576, l. 9), «acrescendo *rade volte*» na italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 73, l. 304), «toutevoies ele acroist *tres petit*» na francesa do ms. *S* (cfr. Prévot, 1991: 128, <151>), e «il qual crescimento *rare volte* interviene» e «ma augmenta *rare uolte*» nas italianas impresas en 1561 (cfr. Crupi, 2002: 27, ls. 30-31) e 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 8v, l. 3) respectivamente.

430 Como tradución de *grossities* aparece aquí *grosãe*, que é transcrito como *grosaae* en DF3 (399, l. 19) e como *grossaaen* en Pens. (75, l. 15), malia a lección do códice con *s*. Trátase dunha voz escasamente documentada en galego na Idade Media, ao rexistrarse só no século XIII baixo a variante *grossain* nunha cantiga relixiosa alfonsí co significado de 'gordura' (cfr. CSM, s.v. *grossain*). No TA o termo está tamén en <56.18> como *grossêe* que, malia a grafía *ss* do ms., é reproducido como *groseen* en DF8 (99, l. 19) –cfr. *grosseen* en Pens. (147, l. 9)– e que corresponde ao latino *pinguedo*, para o que no texto se dan tamén as equivalencias *gordêe* (<3.13>, <18.2>, <18.6>) e *grosura* (<24.10>, <56.19>) / *grusura* (<1.6>) e que, polo tanto, fai referencia á unha substancia graxenta (cfr. Vasconcellos, 1910: 331). Ao respecto deste vocábulo achega Pensado a seguinte información: «se crea a partir de la base *GROSS + -AGINE > *grossaen* (= *grossaaen*) / *grosseen*. Mestre Giraldo usa para los casos paralelos *grusura* o *grosura* [...]. No se recoge en los diccs. ports. o galls.» (cfr. Pens.: 47, s.v. *grossaaen* / *grosseen*).

431 Polo que se refire aos substantivos da cláusula de relativo que no ms. se le como *a que dizen nara ou celso*, cfr. «li quali sun dicti *muri* oi *chelci* uulgaramenti» na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 576, l. 13), «le quali sono dicte *more* uvero *gelse* volgarmente» na italiana (ms. de Berlín) (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 73, ls. 308-309), «es appellada vulgarmens *amora*» na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 115, 5.3), «qui es dit *mur*, vulgament *acolaire* ou *colsus*» na francesa do ms. S (cfr. Prévot, 1991: 128, <151>), «che da noi sono chiamate *more*, over *gelse*» na italiana impresa en 1561 (cfr. Crupi, 2002: 28, ls. 5-6), «che se chiama *muro*, ouero *celso*» no impreso italiano de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 8v, ls. 9-10). A enfermidade que recibe en latín as denominacións de *murus* ou *celsus* é obxecto dun desenvolvemento particular no capítulo 70 –«De infirmitate *muri* vel *celsi*»– da obra de Ruffo, que non se conservou na tradución galega como consecuencia dunha lagoa que a afecta nese lugar e que, en cambio, si recolle o Mestre Giraldo: «Ffazesse hũa doença ao caualllo apar da juntura do pe ou em outro lugar e fazesilhe hũa sobegidõe de carne com graaos per çima e nom tem hy coiro nem cabelo e esto xe lhe faz dumores sobejes que lhe correm aaquelle lugar. E esta doença chamam em latim *morus* e em nossa lñguagem espunlha» (cfr. Pereira, 1909: 53, ls. 32-37). Tomando como documentación a voz *espunlha* do *Livro* portugués, o termo é definido na *GEPB*, s.v., como «protuberância, forma antiga de *espunlha*». Así pois, os dous nomes latinos, *murus* (ou *morus*) e *celsus*, sinónimos, fan referencia, segundo Trolli (1990a: 32, s.v. *murus*), a unha excrecencia de forma semellante ao froito da moreira, isto é, a *amora* ou *mora*, tamén chamada en latín *celsus* (cfr. Du Cange, s.v. *celsus*²). Se os vocábulos que figuran na apuntada cláusula de relativo do *TA* son adaptacións dos latinos, a lección *nara* do ms. –que tería no texto galego a súa única documentación na linguaxe medieval (como se observa no *TMLG*)– pode moi ben ser un erro por *mora*. Para a identificación do *murus* (*morus*) ou *celsus* con afeccións verrugosas de forma semellante ao froito da *Morus nigra*, vid. Arquint (2006-2007: 403, s.v. *morus*). Para as denominacións da árbore e da *mora*, cfr. as entradas do *Alphita*, «Celsus, morus maior idem» (cfr. García González, 2007: 181, l. 83), ou da *Sinonima*, «Celsus, i. moral» (cfr. Mensching, 1994: 94, l. 38), sobre as que vid. García González (2007: 388-389, s.v. *celsus*; 572, s.v. *ximacon*) e Mensching (1994: 186, s.v. *celsus*; 269, s.v. *mora*) respectivamente. Cfr., así mesmo, o *DETEMA*, s.v. *celso*, «sicómoro, árbol», e s.v. *mora*², «fruto del moral o de la zarzamora» (acep. 1), «especie de hemorroide así llamada por su semejanza con el fruto del moral» (acep. 2).

432 O substantivo *landoas*, que deriva do lat. *GLĀNDŪLAS* (que é precisamente o termo que figura na versión latina do tratado de Ruffo), con redución do grupo *GL-* inicial a *l-* e caída do *-L-* intervocálico (evitándose deste xeito a formación dun grupo *-D'L-* secundario, tras a perda da vogal postónica), designa a inflamación dun ganglio linfático. Máis detalles sobre a evolución fonética deste termo poden verse en Ferreiro (1995: 146, 149-150) ou Nunes (1960⁶: 95-96). Sobre o valor semántico do vocábulo cfr., p. ex., *DGALP*, s.v. *lândoa*: «*Ant.* Glándula inchada, ou nascida parecida com a lande. Inchação, inchaço que se apresenta nos sítios glandulosos». A voz que lle corresponde en castelán é *landre*, documentada entre os séculos XIII-XV, sobre a que cfr. *DCECH*, s.v. *landre* (onde se ofrecen rexistros dos termos castelán, *landre*, e galego, *landoa*, e se achegan datos sobre as relacións semánticas entre ambos); *DPRAIfX*, s.v. *landre*, «tumorcillo que se forma en los sitios glandulosos»; *TDMS*, s.v. *lande*, que recolle os significados de «bellota» e «tumorcillo»; e, sobre todo, o *DETEMA*, que define *landre*, s.v., como «tumorcillo del tamaño de una bellota que se forma en zonas glandulosas, como el cuello, los sobacos y las ingles» e remite para o seu significado ao vocábulo *glándula*, que, s.v., é definido como «tumor que nace próximo a las glándulas, o que se les asemeja»; para o castelán *landre* vid. tamén Dualde Pérez (2005: 25), Pérez Pascual (1992: 754, s.v. *escrofula* e n. 22). Tomando como documentación a ocorrencia do substantivo na pasaxe equivalente á <25.1> do *Livro* do Mestre Giraldo, a *GEPB* define, porén, *landoa* como «doença na boca do cavalo» (s.v. *lândoa*, acep. 2).

433 Para a lección manuscrita *seieerā*, cfr. a desafortunada transcripción de DF3 (399, l. 23), *se jeieraan*, que é o resultado da lectura do pronome *se* tamén como a sílaba inicial da forma verbal (*je*).

434 Exceptuados os casos nos que a conxunción disxuntiva derivada da latina *AUT* presenta problemas de lectura no ms. (<21.9>) ou está como resultado dunha integración (<27.2>, <43.12>, <58.9>) ou dunha

corrección da lección do código (<27.18>), o testemuño envía para esta partícula a lección *ou*, que se contabiliza nun número aproximado de 215 ocorrencias. Á luz desta solución maioritaria (que documenta o resultado común para o ditongo latino *au*), a forma *o*, que aparece en <5.5>, <30.7> e <36.1>, podería interpretarse como un erro do amanuense que compriría corrixir por *o[u]*, como presentamos en Pérez Barcala (2004: 378, l. 292; 397, l. 939; 399, l. 1016). A problemática que envolve estas ocorrencias da solución *o* non se resolve nas anteriores propostas editoriais do *TA*: se Domínguez Fontela conserva nos tres casos a lección que transmite o ms. (cfr. DF3: 399, l. 24; DF6: 549, l. 12; DF7: 14, l. 23), Pensado actúa de forma singular ao conservar *o* no primeiro caso (cfr. Pens.: 75, l. 19), ao corrixila por *ou* no segundo (cfr. Pens.: 121, l. 2), ao dar mesmo *ou* como auténtica lección do código no terceiro (cfr. Pens.: 127, l. 1), e ao abrir unha entrada no glosario para *o*, baixo a que só recolle a primeira das ocorrencias (cfr. Pens.: 285, s.v. *o*, 'ó'). Deixando de lado a problemática que afecta ao tema de perfectos de verbos como *aver* –no que se orixina un ditongo secundario *au* (*HABUI* > **haubi* > *ouve*) e para a que se envía ao explicado sobre *over* en <12.3>–, causa certa perplexidade que, xunto ao resultado común *ou* para o ditongo primario *au*, tamén se rexiste excepcionalmente *o*: aos exemplos presentados para a conxunción disxuntiva-distributiva, hai que sumar as puntuais ocorrencias do substantivo *cossas* (<3.10>), *cosas* (<18.6>) e o adverbio, indefinido e adxectivo *poco* (<15.7>), que destacan fronte ás dominantes *coussas* (15 rexistros), *cousa*, *cousas* (ambas as dúas con 19 rexistros) e *pouco* (23 rexistros), *pouca* (3 rexistros), *poucos* (5 rexistros). Maia valora estas formas como «uma particularidade de influencia castelhana» (cfr. Maia, 1986: 552) ao atestalas en documentos «afectados pela influência dessa lingua», ben sexa polo bilinguismo dos notarios ou polo coñecemento ou contacto destes co castelán. Na mesma dirección apuntan os comentarios de Monteagudo (2008: 201) a propósito dun «grupo de vocábulos comúns (*cousa*, *ou*, *outorgar*), para os cales é probable que a adopción excepcional de <o> derive da influencia de modelos scriptográficos do centro da península». Porén, a hipótese do estudoso galego de que *o* sexa unha forma de representar o ditongo *ou*, non garante unha pronuncia [o], senón que debe interpretarse como unha variante gráfica, probablemente por influxo do castelán, que convivía con outras tamén minoritarias como *oc*, *au* (se ben neste último caso a grafía, de emprego máis frecuente para o indefinido *outro*, parece remitir a unha articulación [aw]) e a insólita *u* (para a que no *TA* podería presentarse a forma manuscrita *utros* de <0.0>) (cfr. Monteagudo, 2008: 186-191). Á vista destes detalles cabe valorar a utilización de *o* no canto de *ou* na conxunción disxuntiva e nos outros termos comentados como un castelanismo meramente gráfico, polo que no establecemento do texto se optou por restituír o elemento ausente do ditongo. Para as variantes dos resultados de AUT e outras documentacións da forma *o* vid. Lorenzo (2000b: 28), Maia (1986: 551-552), *Ri*, *Mig* (s.v. *ou*), *Aj* (s.v. *ó*).

⁴³⁵ Non se comparte a lectura *serosullas* que se ofrece en DF3 (399, l. 24) e Pens. (75, l. 19), que interpretan como *e* o que é máis ben un *c*. Partindo da lectura de Domínguez Fontela, o termo *serosullas* está en *El (FrampasIII)*, onde se define como «quiste seboso bajo la piel, en personas y animales. Se habla de *as serosullas* en el s. XIV, refiriéndose al caballo. (*Trat. Albeitaria*)». Malia ser este o valor semántico do termo, a lección do código é *scrosullas*, como propón Domínguez Fontela en DF10 (264), que a corrixie como *scrofullas*. A lección do testemuño, *scrosullas*, constitúe un erro por *scrofullas* (ao presentar *s* alto no lugar de *f*), coa grafía *ll* para *[l]*, polo que se edita *escrofulas*, coa integración da vogal protética. O substantivo correspóndese, así, co *scrofulae* que aparece no texto latino –onde se dá tamén como sinónimo o vocábulo *testudines* (cfr., igualmente, as versións siciliana e as italianas consultadas)–, e designa, en palabras de Poulle-Drieux (1966: 56), unha malformación que consiste en «kystes congénitaux sébacés, sudoripares ou dermoïdes». As traducións romances de Ruffo inclúen todos ou algúns dos sinónimos empregados na obra latina, «*glandulae*, sive *scrofulae*, aut *testudines*», se ben a provenzal introduce un insólito *lymaces*, para o que cfr. Arquint (2006-2007: 389, s.v. *lymassa*): a enfermidade é descrita no capítulo 71 do texto do calabrés –presentado significativamente na referida versión como «De las glandolas e de las scrophulas» (cfr. Arquint, 2006-2007: 221, 71.0)–, se ben unha lagoa priva del á tradución galega. Para o substantivo latino

scrofulae, cfr. Du Cange, s.v. *scroellae*, *scrofolae*, *scrofula*, *scrophulae*; Robles Gómez (1999: 187, n. 212; 188, n. 214). Para o valor semántico do termo vid. *DETEMA*, s.v. *escrófula*, «tumefacción fría de los ganglios linfáticos, principalmente cervicales» –así tamén en Pérez Pascual (1992: 754-755, s.v. *escrofula*)–; *DSA*, s.v. *scrofule*, «empâtement des ganglions lymphatiques du cou»; *GDLP*, s.v. *escrófula*, «doença que consiste num engorgitamento das glándulas linfáticas e que se manifesta por pequenos tumores ovulares que podem ficar por algum tempo inertes ou estacionários e mesmo desfazer-se sendo tratados, ou, não o sendo, inflamar-se e originar úlceras fistulosas», ou Font Quer (1980⁶: 982, s.v. *escrófula*), que define o termo como unha inflamación dos ganglios linfáticos do pescozo que, asociada a un estado de debilidade xeral, predispón a certas enfermidades infecciosas. Para o vocábulo vid. tamén Arquint (2006-2007: 451, s.v. *scrophula*); *DGALP*, *GEPB*, s.v. *escrófula*; *DPRAlfX*, s.v. *escrófula*; e para a súa presenza na lexicografía galega, cfr. *Er*, s.v. *escrófula*, «tumor frío originado de la hinchazón de los ganglios linfáticos, y particularmente de los del cuello». Segundo o Mestre Giraldo, a denominación latina da enfermidade é *turtas*: «chamamlhe em latim *turtas* e em nossa linguagem landoas» (cfr. Pereira, 1909: 54, ls. 11-12).

436 Por moito que sexa *dizen* o que se reproduce en DF3 (399: l. 24, *disen*) e en Pens. (75, l. 19), a forma verbal da cláusula de relativo presenta no ms. unha abreviatura (*diñ*) que levaría a transcribir *dizer*, polo que se opta por corrixir esta por *dizen*, como aconsella a sintaxe (a non ser que se pense nun erro por omisión e se edite *que quer dizer*).

Por outro lado, a habitual igualación gráfica de *c* e *t* está na orixe da lectura *portas* de DF3 (399, l. 24), mais, como se propón en Pens. (75, l. 19), debe editarse *porcas*: derivado do latín *PÖRCAS*, este vocábulo, empregado para glosar o substantivo *escrofulas*, ten o mesmo significado ca este (cfr. Pens.: 304, s.v. *porcas*). A relación semántica entre *escrófula* e *porca* vén xa determinada polo significado primixenio do lat. *SCROFULA*, diminutivo de *scrofa*, 'femia do porco' (cfr. *DCECH*, II, s.v. *escrófula*); cfr., de feito *DCECH*, IV, s.v. *puerco*: «Figuradamente “*puercas, como lamparones: scrofulae*” Nebr.». A acepción máis achegada a esta na lexicografía galega para o substantivo *porcas* é a de Cg, s.v. *porca*, «cualquier quiste que tenga la vaca». Máis reveladores do emprego de *porca* como sinónimo de *escrófula* e das motivacións desa denominación son a entrada correspondente a *scrophia* no *Alphita* (cfr. García González, 2007: 296, ls. 112-115; cfr. a explicación en *Ibid.*: 535-536, s.v. *scrophia*) e o comentario, inspirado no médico árabe Avicena (autor, como se sabe, dunha recopilación médica traducida ao latín como *Canon medicinae*), á voz *scrophia* na edición impresa do *Regimen Sanitatis Salernitanum* de 1484: «per scrofula a scroffa quod idem est quod ius sive porca vel quia ista egritudo multum accidit porcis propter gulositatem eorum vel quia eius figura secundum plurimum asimilatur porcis ut vult Avicenna tertia quarti tractatu secundo ca. De scrophulis» (*apud* Nicoud, 2007: 380, n. 77).

437 Domínguez Fontela mantén inicialmente a lección do ms., *megoa* (cfr. DF3: 399, l. 26), mais acaba por integrar a nasal que pecha a primeira sílaba en DF10 (264), *mengoa*.

438 Malia ser unha forma correcta, o adxectivo *dereita* debe de ser un erro que ten a súa orixe nalgún momento da transmisión do *TA*, pois non fai sentido na exposición dunha enfermidade que se produce cando «mengoa a natura». En efecto, a calidade que se atribue á *anca* no texto latino é a de ser *curtior*, isto é, máis curta ou pequena, como confirma tamén a restante tradición romance consultada do *De medicina equorum*, na que aparecen adxectivos como *curta*, *corta*, *picciola* ou *petite*, ou o *Livro* do Mestre Giraldo, «mujtas vezes hũu lomedro grande e outro *pequeno*» (cfr. Pereira, 1909: 18, l. 12).

439 Para a integración do substantivo *parte* na frase preposicional «en algũa parte», cfr., sobre todo, o texto da versión italiana de Giordano Ruffo impresa en 1563: «la cosa *in qualche parte* se sminuisse» (cfr. Leno, 1563: f. 8v, ls. 15-16).

440 *Mengada* é o participio do verbo *mengar*, para o que tamén se documenta a forma *mingar* (cfr. *mingaren*, <10.6>), con alternancia da vogal átona e aínda viva en portugués a nivel dialectal. Ambas as dúas son variantes de *minguar* (cfr. *minguarán*, <45.10>), que, procedente de *MĬNŬĀRE* (clás. *MĬNŬĒRE*),

representa unha solución característica do portugués, fronte a aquelas, propias do galego (vid. o exposto en § II. 3.7, *b*, e o comentado sobre *mingoa* en <4.8>). Para estes resultados, vid. Ferreiro (1995: 177), Williams (1994⁶: 98) ou os glosarios de CrG, s.v. *minguar*; *Esc*, s.v. *mengar*.

441 A lección do ms. debe de interpretarse como *sculmato* –cfr. a lectura *stulmato* de DF3 (399, l. 28) e Pens. (75, l. 23), froito da igualación gráfica de *t* e *c*–, xa que a voz adapta o termo latino *sculmatus*: cfr. *sculmatu* na tradución siciliana, *iscalmato* na italiana (ms. de Berlín), *scalmata* na italiana impresa en 1561, *sculmato* na de 1563 ou *scalmat* na provenzal, na que, como sinala Arquint (2006-2007: 240, 5.5), é posible que esta forma sexa un erro que xa figuraba no orixinal da versión occitana e que fose cometido polo tradutor, pois *scalmat* (en lat. *scalmatus*) refire, en efecto, outra enfermidade caracterizada pola presenza de parasitos intestinais, mentres que o case homónimo latino *sculmatus* designa, en cambio, a luxación da anca, á que Ruffo dedica o capítulo 34 (vid. *infra*).

442 Ruffo completa a pasaxe coa indicación de que esta malformación pode producirse tamén nas uñas ou nos pés do animal: *Simili modo de ungnibus vel pedibus accidit, qui quandoque naturaliter obliquantur*. A información está ausente no texto galego ou na tradución italiana do impreso de 1561 (que omite, en realidade, toda a pasaxe <5.8>), fronte ao que sucede noutros testemuños romances do *De medicina equorum*, dos que, porén, algúns aluden ás uñas e omiten a referencia aos pés (cfr. as traducións siciliana e as italianas do ms. alemán e do impreso de 1563).

443 Fronte a DF3 (399, l. 29) e Pens. (75, l. 23), *de mais*, que outorga ao período un sentido distinto que mantivemos na inicial proposta de edición do texto, *de máis* (cfr. Pérez Barcala, 2004: 378, l. 295), propónse aquí *demaís*, tradución do adverbio latino *praeterea*, ‘ademais’. Para *demaís* como variante de *ademaís*, vid. o exposto a propósito da súa ocorrencia en <3.15>.

444 En lugar de *deante* o ms. envía a lección *dent*^o, que dá lugar á súa presentación como *dentro* no establecemento do texto, e de feito así está nas propostas anteriores (cfr. DF3: 399, l. 30; Pens., 75, l. 24; Pérez Barcala, 2004: 378, l. 296). Non obstante, *dentro* non dá sentido ao non ser o contrario de *deante*, polo que cómpre valorar a súa consideración como un erro por *deante* que foi cometido nalgunha fase da transmisión da obra galega difícil de determinar: que Álvaro Eanes reproduza *dent*^o abreviado pode deberse a que o copiaba dun modelo no que tamén estaba así ou a que interpretou erradamente dese xeito o que no mesmo lugar estaba escrito como *deante* cometendo un erro paleograficamente non de todo improbable. Na procura da orixe do erro é obrigado remontarse aos restantes textos da tradición do *De medicina equorum*: cfr., en efecto, «quando equus nascitur obliquis cruribus tam in *anteriori*, quam in *posteriori* parte» na obra latina, «quando lu cauallu naxi cun li gambi torti cussi *dauanti* como darretu» na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 576, l. 18), «quando lo cavallo nasce cole gambe corte [¿sic por *torte*?] & cusi *dinanti* come dirieto» na italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 73, ls. 314-315), «quant lo caval nays cambas tortas *davant* ho datras» na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 115, 5.6), «quant le cheval nais tort par les cuisses, tant en la partie *devant* comme en la partie *derriere*» no ms. francés S (cfr. Prévot, 1991: 128, <151>), ou «quando el nasce con le gambe storte cosi *dauanti* come da drieto» na italiana impresa en 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 8v, ls. 16-18).

445 Sorprende esta presenza do substantivo *cernella* (cfr. *ceruella* en DF3: 399, l. 32), pois na súa outra ocorrencia está como tradución de *guarensis* para referirse á cruz do cabalo. Emporiso, neste caso o termo latino que aparece é o neutro plural *garecta*, que está tamén na seguinte pasaxe do texto (<5.10>), onde se adapta por medio dunha voz *girretas*, que presumiblemente é un erro por *jarretas* (ou, en todo caso, *jarrete*). Así pois, en correspondencia con *garecta* non se explica *cernella*, e aínda menos se se advirte que Ruffo está describindo unha patoloxía que afecta concretamente á parte da pata do cabalo oposta ao xeonllo (vid. a nota seguinte). Efectivamente, no lugar en que aparece a *cernella* no TA, as outras traducións do *De medicina equorum* ofrecen un vocábulo relacionado con *garecta*: cfr. «naxi lu cauallu ci jardi in li *garreti*» na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 576, ls. 19-20), «nasce lo cavallo con giarde in dele *garecta*» na italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 74, l. 316), «nays lo caval ambe gerdas an los *garres*» na provenzal

(cfr. Arquint, 2006-2007: 115, 5.7), «le cheval naist aucune fois avec (...) [falta o termo] es *garés*» na francesa do ms. S (cfr. Prévot, 1991: 128), e «l cavallo nasca con le giarde nelle *garrete*» e «nasce el caualllo con le giarde nelle *garete*» nos impresos italianos de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 28, l. 11) e 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 8v, ls. 18-19). Estas pasaxes e a mesma descrición da patoloxía localizada nesta articulación das patas das bestas abundan para percibir como incorrecta aquí a mención da *cernella*, mais a ausencia de argumentos que nos axuden a explicar esa lección como un erro determina que a manteñamos na edición ante a posibilidade de que o a fonte manexada para realizar a tradución galega transmitise xa unha variante errónea: ao respecto pode aducirse o feito de que, para a pasaxe equivalente á <4.2₁₁> do TA –na que se inclúe tamén *cernella*–, a lección do ms. latino F é «*guarenssem* obtineat non acutum sed quasi tensus et rectum», mentres que a de E é «*garectum* acutum sed quasi tensus et rectum» (cfr. Prévot, 1991: 126, n. 2).

446 Non resultan de doada explicación as formas manuscritas *llarda* (tanto aquí como en <6.26>) e *larda* (en <5.10>), que como tales manteñen Domínguez Fontela (cfr. DF3: 399, l. 32) e Pensado (cfr. Pens.: 75, l. 25). Na nosa anterior edición do TA propoñíase a corrección das mesmas por *jarda*, ao corresponder en latín ao substantivo *jarda* (con numerosas variantes, entre as que se atopan *gerda*, *jerda*, *giarda*, *iarda*, *jarda*, *zarda*...), que procede do árabe *ġar(a)d* e se documenta por vez primeira en Giordano Ruffo (vid. DEI, s.v. *giarda*; Gualdo, 1998b: 146, s.v. *jarda*; Olrog Hedvall, 1995: 160, s.v. *giarda*; Trolli, 1990a: 31, s.v. *jarda*): o étimo e as diferentes solucións que ofrece a tradición romance consultada de Ruffo (cfr. *jarda* en siciliano, *giarda* e *ghiarda* nas italianas, *gerda* en provenzal, ou *zarda*, *jerde* e *jarde* nos testemuños franceses) permitirían considerar con moita cautela que as motivacións que levaron ao amanuense baionés a reproducir ese vocábulo con *ll* ou *l* inicial poderían atoparse na interpretación como *l* (que alternaba na súa representación con *ll* con independencia do seu valor fonolóxico) dunha forma gráfica análoga a un *j* longo maiúsculo. Non obstante, a prudencia obriga a ser cautos na corrección da lección do ms. galego, se se advirte que puido existir unha variante latina «errada» *larda* (presumiblemente resultado da interpretación dun *i* como *l*), como poden testemuñar o ms. latino H, f. 108r, onde aparece o substantivo *larda*, ou mesmo o *Livro* do Mestre Giraldo, no que figuran as denominacións latinas *gedra* e *larda*: «O trřcesimo septimo capitollo he de hua infirmjdade que he dicta em latym *gedra* e em nossa linguagem anafafes» (cfr. Pereira, 1909: 44, ls. 22-24), «esta doença chamam em latim quando se faz nas pernas *lardas* e quando se faz nos geolhos *gallas* e *gedra* e em nossa linguagem anafafes» (cfr. *Ibid.*: 44, ls. 33-35). Á enfermidade así chamada consagra Ruffo un capítulo que, malia ser presentado no texto galego na relación de doenzas que ocupa os ff. 7r-7v (cfr. <6.26>), non se conserva nel como consecuencia dunha lagoa que se inicia no f. 19v. Esta patoloxía, que o veterinario describe tamén en <5.10>, é definida por Trolli (1990a: 31, s.v. *jarda*) como o «versamento nei sacchi sinoviali della parte laterale esterna del garretto» e identificada por Delprato – Barbieri (1867, II: 252-253, s.v. *ierda*) como «quella malattia che i volgari chiamano *vesciconi*, e che la scienza fa consistere o nella sinovite articolare dei garretti, o nella morbosa dilatazione delle guaine sinoviale delle articolazione» (p. 253). Para a doenza designada por medio deste vocábulo, o carácter conxénito da mesma e a súa presenza noutros manuais de veterinaria medieval (como os de Teodorico ou Rusio, que o toman probablemente do calabrés), vid. tamén Arquint (2006-2007: 368-369, s.v. *gerda* e 365, s.v. *galha*²), Causati Vanni (1999: 348, § 33), Delprato – Barbieri (1867, II: 237-238, s.v. *ciarda*), Ercolani (1851: 507, s.v. *giarda*), Heusinger (1853, II: LXI, n.º 113^a), Montinaro (2009: 516), Olrog Hedvall (1995: 160, s.v. *giarda*), Piccitto (1977-2002, II, s.v. *ggiarda*), Poulle-Drieux (1966: 85-86), Prévot (1991: 216, s.v. *jerde*), Trolli (1990a: 54, 65). Sobre o vocábulo *anafafes* do Mestre Giraldo, vid. Vasconcellos (1910: 257, s.v. *anafafes*), así como a GEPB, que, s.v. *anafafe*, define o substantivo, tomando como documentación do mesmo o *Livro* de Giraldo, como «Ant. Tumor aquoso que vem aos joelhos dos cavalos»; cfr. tamén o GDLP, s.v. *alifafe*¹, «(do ár. *al-lihaf*). Veter. Tumor que se cria entre o nervo do jarrete e o osso da perna do cavalo».

447 Fronte á lectura *gralla* de Pens. (75, l. 25), no ms. lemos, como Domínguez Fontela (cfr. DF3: 399 l. 33), *galla*, termo que corresponde ao lat. *galla*. O vocábulo designa unha enfermidade, «descritta e nominata

per la prima volta da Ruffo» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 160, s.v. *galla*), que consiste nun «piccolo tumore prodotto dall'accumulo di sinovia nelle guaine dei tendini flessori dei piedi in corrispondenza dei noduli» (cfr. Trolli, 1990a: 31, s.v. *galla*). Para o significado do termo –que aparece, así mesmo, na obra para designar unha realidade do mundo vexetal (vid. *infra*)–, véxase igualmente Causati Vanni (1999: 350, § 39), Prévot (1991: 211, s.v. *gale*¹).

448 Fronte a Pens. (75, l. 27), *ou*, editase o nexo copulativo *e*, que é o que se le no ms. (cfr. DF3: 399, l. 35), aínda que no texto latino apareza a dixuntiva *sive* –como traducen, p. ex., as versións siciliana, «plui oi minu» (cfr. De Gregorio, 1905: 576, l. 22); italiana (ms. de Berlín), «u più u meno» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 74, ls. 318-319); provenzal, «maior *ho* menor» (cfr. Arquint, 2006-2007: 115, 5.7); francesa (ms. S), «ou plus ou mains» (cfr. Prévot, 1991: 129, <151>)...–.

449 Como en <5.8>, *dentro* corresponde aquí tamén ao lat. *anteriori* (*parte*), pero neste caso hai indicios de que o erro debe situarse na tradición latina de Ruffo, na que *anterior* constituía unha variante por *interiore*, contrario de *exteriori* (isto é, «tam in *interiori* parte, quam *exteriori*»), o que, por outro lado, fai máis sentido na caracterización da *jarda*: cfr., en efecto, a descrición da enfermidade no capítulo que se lle dedica, e que non se conserva na tradución galega, como unha «tumefactio in garetis ad magnitudinem nucis, vel major quandoque, tam *interius* quam *exteriorius*»; cfr., igualmente, a exposición da doenza como «tumores [...] in garetis *intus* et *extra*» en Teodorico (cfr. Klütz, 1936: 58, ls. 30-31), como «quaedam mollis inflatio [...], quae tam in *exteriore* quam in *interiore* parte nascitur in garetis» en Rusio (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 210, ls. 2-4), ou como «jnchaço tamanho como noz [...] *de dentro* como de fora» no Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 44, ls. 27-28). A existencia da variante *anterior* na tradición latina (así no ms. lat. E, f. 107r, col. a) permite explicar a lección que neste lugar ofrecen as versións romances da obra: cfr., así, «*dauanti* como darretu», na adaptación siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 576, l. 23); «dirieto come *dinanti*», na italiana (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 74, l. 319); «*davant* ho detras», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 115, 5.8); «*tant en la partie devant* comme en cele deriere», na francesa do ms. S (cfr. Prévot, 1991: 129, <151>); «*dinanzi* come di dietro», na italiana impresa en 1561 (cfr. Crupi, 2002: 28, l. 15); «o *dauanti*, o da dietro», no impreso italiano de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 8v, ls. 22-23). Porén, no capítulo dedicado á enfermidade nas distintas versións aparece unha ubicación que non se relaciona con *anterior* senón con *interiore*: cfr., en efecto, «una inflaciuni in li garretti . grandi comu nuchi oi nuchilli e quandu plui . e quandu *dintru* e quandu di fora» na siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 595, ls. 1-2), «una infiasone in dei garetci a grandessa d'una noce uvero d'una amandula, & alcuna volta fi di fuore come *dentro*» na italiana (ms. de Berlín) (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 145, ls. 1332-1333), «ven enfladuras en los guarres a la granesa d'una noze ho de plus, *dedins* e defora» na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 169, 39.2), «une enfleüre es jarrez de la grandeur d'une noiz ou de plus. Et avient ce aucune foiz dou jarret *dedenz*, aucune foiz dehors» na francesa (*M*) (cfr. Prévot, 1991: 84, <540>)... Como apunta Arquint (2006-2007: 66-67), a diferente localización desta enfermidade no lugar correspondente á pasaxe <5.10> nas distintas traducións romances (agás a galega) e no capítulo que nelas se lle dedica é debida á creación dunha variante *anterior* por *interiore* na tradición latina da obra de Ruffo.

450 A lección manuscrita, *nas girretas*, que foi conservada nas edicións anteriores (cfr. DF3: 399, l. 36; Pens.: 75, l. 28; Pérez Barcala, 2004: 379, l. 300), introduce un substantivo para o que no galego medieval non se localizan máis rexistros que o desta pasaxe do *TA*. Aínda que Pensado considera que *girretas* «parece préstamo del poit. *giret*», non deixa de chamar a atención sobre o carácter anómalo dese *i* «en vez de la –a– del gall., port. y cast. *jarrete*» (cfr. Pens.: 47, s.v. *girretas*). Esta parte do corpo do cabalo vese afectada por dúas enfermidades ás que Ruffo dedica cadanseu capítulo, se ben ningún deles se conserva na tradución galega como consecuencia da lagoa que afecta ao ms. que a envía e que se sitúa entre os folios 19 e 20 (cfr. § I. 3.1). Se no capítulo que correspondería ao *De jarda in garetca* do *De medicina equorum* o Mestre Giraldo non introduce un termo que corresponda ao de interpretación problemática no *TA* (cfr. Pereira, 1909: 44-45), o autor portugués trata noutro lugar da «espinha do *jarrete*» (cfr. Pereira, 1909: 46, l. 22), introducindo

un substantivo, *jarrete*, que contribuiría a corrixir o hápax *girretas* do texto galego. A emenda viría ademais apoiada polo feito de que o termo adapta o latino *garectum*, ao que corresponden *garretu* en siciliano, *garecto* en italiano, *jarret* en francés ou *garret* en provenzal. Aínda que estas equivalencias poderían aprobar a modificación do sintagma *nas girretas* do ms. por *no jarrete*, optamos por corrixilo por *nas jarretas*, pois, ademais de *jarrete* e *xarrete*, a lexicografía galega dá conta da existencia das variantes, con xénero feminino, *jarreta* e *xarreta* (cfr. s.v. o *DdD*), nas que, como sucede coa forma provenzal *garreta*, podería verse a influencia do neutro plural *garecta* (cfr. Arquint, 2006-2007: 367, s.v. *garret*): *jarreta* ou *xarreta* como variantes de *jarrete* poden verse en *Pi* ou *Cg*, se ben ambas as voces contan con outras atestacións nos vocabularios galegos mais con acepcións que nada teñen que ver con esta. Malia que no *VPL* (s.v. *jarrete*) se estima plausible que o substantivo «derivase do Hebraico *Gerech*, ou *Jarech*, que quer dizer *Perna*», advírtese tamén que «os Franceses chamañ *Jarret* á curva da perna, donde tambien poderàs derivar *Jarrete*». A orixe francesa é a que comunmente se establece para o vocábulo, que, segundo informa o *DCECH* (III, s.v. *jarrete*), foi «tomado del fr. *jarret* ‘corva’, ‘corvejón’, derivada del fr. dial. *jarre*, oc. *garra* ‘jarrete’, ‘pierna’, del galo **GARRA*» (vid. tamén Gualdo, 1998b: 147-148). O substantivo designa a «articolazione dell’arto posteriore del cavallo corrispondente al tarso» (cfr. Arquint, 2006-2007: 367, s.v. *garret*), «l’articolazione dell’arto posteriore fra la tibia e il metatarso», segundo a definición do *TLIO* (s.v. *garretto*), que documenta o termo en Ruffo ou Rusio. Os vocabularios galegos inclúen o vocábulo cos valores semánticos de «la parte alta y carnuda de la corva opuesta á la rodilla» (cfr. *Cu*, s.v. *jarrete*), «la parte más alta y carnosa de la corva, opuesta a la rodilla» (cfr. *Po*, s.v. *jarrete*), «corvejón» (cfr. *Fi*, *Fg*, s.v. *xarrete*), «corvejón. Primera porción de las patas posteriores de los cuadrúpedos» (cfr. *C1*, *Ib*, *Er*, *C4*, s.v. *xarrete*). Para a voz na lexicografía portuguesa, cfr., p. ex., *GDLP*, *GEPB*, Houaiss, s.v. *jarrete*; para a presenza da mesma na linguaxe técnica castelá da Idade Media, cfr. *DETEMA*, s.v. *jarrete*.

451 Na tradución italiana de 1561 omítese o nome da enfermidade chamada *galla*, de xeito que as características desta se presentan como continuación da chamada *ghiarda*. Isto é: «La ghiarda è una infirmità molle, di grandezza di un’uovo, et talhora più e meno: la quale nasce ne garreti così dinanzi come di dietro, et è a punto simile ad una vesica, et viene à nascer appresso alle giunture delle gambe à lato all’unghe» (cfr. Crupi, 2002: 28, ls. 13-17).

452 Cfr. DF3 (400, l. 1), *semelaule*; Pens. (77, l. 1), *semelaue*.

453 O substantivo *nos* procede de NŮCE(M) (con cambio no lat. vg. do timbre da vocal tónica, NŌCE(M)) (vid. Ferreiro, 1995: 40; Williams, 1994⁶: 50). A diferenza doutras ocorrencias do termo no texto (cfr. *noz*, <5.4>; *nozes*, <11.4>), a solución *nos* dá conta da desafricación e desonorización experimentada por /ʒ/ (vid. Lorenzo, 1986: 132; 1987: 461-462). Exemplos como o referido (*nos* por *noz*) constitúen mostras do seseo chamado implosivo ou postnuclear, isto é, o que se produce en posición final de sílaba en boa parte das provincias occidentais galegas (Coruña e Pontevedra) (vid. Fernández Rei, 1990: 55-56).

454 No texto alternan as variantes *nume* (<6.2>) e *numes* (<6.5>) con *nome* (<16.2>, <30.3>), que derivan da forma analóxica *NOMĪNE(M) para o neutro NOMEN (cfr. os comentarios a *home*, <0.0>). A primeira solución, con peche anómalo da vogal tónica que podería explicarse pola influencia exercida pola nasal bilabial seguinte, documéntase en textos galegos, fundamentalmente da área suroccidental (maioritariamente de Pontevedra e esporadicamente de Ourense), desde o século XIII ata finais do XV, rexistrándose en Portugal só en documentos do século XIII. Véxase, para máis detalles, Álvarez Blanco – Xove (1998: 51-53), Maia (1986: 392-396), Maure Rivas (2006: 303).

455 Fronte ás anteriores propostas editoriais, intégrase no texto da tradución galega a forma tónica do pronome de primeira persoa do plural, *nós*, a partir da pasaxe correspondente do texto latino, posto que ao *secundum nos* latino correspondería en galego *segundo nós*, como se observa na pasaxe <6.4> do mesmo *TA*. Cfr., en efecto, «Inprima la casgione di ciascuna infermitade uvero lesione *secondo noi*» na tradución italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 74, l. 327).

456 A lección do ms., *de cada hũa enfermidade ou danadura ou enfermidade*, conservada en DF3 (400, ls. 11-12), *de cada hua enfermidade ou danadura ou enfermidade*, constitúe un erro por repetición, polo que se suprime do texto crítico a secuencia *ou enfermidade*, repetida no texto (cfr. Pens.: 77, l. 9 e n. 3).

457 Falta texto na tradución galega, como indica a mesma obra, que, na ordenación do contido que segue, refire o que se tratará *na primeira parte e na terceira parte*, sen sinalar nada ao respecto dunha *segunda parte*. A omisión vén confirmada, por outro lado, pola comparación co texto da versión latina, que expón o que se trataría nesa segunda parte, «*secundo quae sint quaelibet laesiones vel infirmitates, et quomodo cognoscantur, et unde aegritudines praedictae proveniant accidentaliter vel casualiter*»: cfr., igualmente, na versión siciliana, «e comu si canuxinu & undi li praedicti infirmitati ali cavalli ueninu accidentalmenti e per auinimenti» (cfr. De Gregorio, 1905: 576, ls. 30-31); na italiana (ms. de Berlín), «*Secondo quali infermitade uvero lesioni siano & come si conoscono, & unde le predecite infermitade alli cavalli vegnano accidentalmente & per avvenimenti*» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 74, ls. 328-329); na provenzal, «*e puis consin s'engendron e consin on las pot conoser*» (cfr. Arquint, 2006-2007: 117, 6.2); na italiana impresa en 1563, «*Secondo qual son queste infermitade, & lesione, & come se cognoscono, & donde prouengano accidentalmente ouer carnalmente*» (cfr. Leno, 1563: f. 8v, ls. 29-30 – f. 9r, l. 1).

458 As particularidades gráficas do ms. e a pertinencia de outorgar ou non valor abreviativo ao trazado do *a* final da forma verbal (vid. § II. 2) explican a lectura de DF3 (400, l. 16), *começa*, fronte á de Pens. (77, l. 12), *começan*, que compartimos, en virtude da concordancia co seu suxeito, *os capitulos*.

459 En DF3 (400, l. 17) realízanse integracións no vocábulo latino, *no[mi]nibus*, que consideramos desafortunadas, xa que a abreviatura do ablativo do substantivo latino era a que se ve no ms., *nōib9* (cfr. Capelli, 1987⁶: 239).

460 Repárese na conservación na tradución galega desta oración en latín, que é vertida a continuación ao galego. Este feito, xunto a outros (como o índice en latín dos nomes das enfermidades que seguen, índice que, aínda que poida aparecer desprazado en versións como a siciliana ou a provenzal ao inicio do texto, adapta eses termos técnicos ao romance en todas as traducións), podería estar apuntando a un texto latino como modelo da versión galega. Vid. § I. 3.2.

461 Cfr. *De vivolis* no texto latino, polo que a lectura de DF3 (400, l. 27), *[ui]nullis*, coa integración da sílaba inicial, aceptada en Pens. (77, n. 5), non é satisfactoria, pois, alén da integración habería que corrixir como *u* a lección *n* do ms.

462 De acordo co texto latino, intégrase o substantivo *sanguine*, *De dolore ex superfluo sanguine*, nesta epígrafe do índice da obra.

463 Cfr. *De dolore ex ventositate* na listaxe das enfermidades que aparece no texto latino de Ruffo. O capítulo aparece, en efecto, no TA (f. 10v) baixo a epígrafe *De dolore ex ventositate* (cap. 13). Estas son as razóns polas que neste índice en latín da obra galega se integrou a secuencia *dolore ex*, se ben *De ventositate* sería unha alternativa totalmente lícita.

464 Falta a epígrafe correspondente ao que na listaxe das enfermidades do texto latino aparece como *De dolore ex superflua comestione*, e que na tradución galega se desenvolve baixo a epígrafe *De dolore ex superflua comestione* (f. 11r).

465 Para a lección do ms., *rretençyõe*, non consideramos a integración do *n*, *rrentenyoo[n]e* (cfr. DF3: 400, l. 31), por ser a do ms. a abreviatura habitual para o ablativo singular.

466 A lección do ms. é *enfondito* coa abreviación habitual para *dito* (ms. *eñfōd̄ito*), mais cfr. a lectura *enfondio* en DF3 (400, l. 34) e Pens. (77, l. 26).

467 Faltan as epígrafes correspondentes ás latinas *De pulcino*, *De infustito*, *De scalmato vel dessiccato intrinsicus*, *De aragiato*, *De cimoira*, *De infrigidato*, *De infirmitatibus oculorum*, *De aegritudinibus intra os*, *De laesione linguae*, *De omnibus laesionibus tergi*, *De laesione corii*, mais as doenzas son desenvolvidas nos capítulos respectivos do TA.

468 Esta epígrafe pode interpretarse como o resultado dun cruce que resulta da unión do precedente e do seguinte, polo que debe de valorarse como un erro accidental do copista.

469 Considérase que o substantivo en ablativo *aggravatione* é o que se le abreviado no ms. (*aḡuatōe*), polo que as lecturas *agua[men]too* de DF3 (400, l. 29b) e *aguatoe* de Pens. (77, l. 23b) semellan desafortunadas.

470 DF3 (400, l. 32b) corríxe como *in lacerto* o *ingarepto* que se le no ms. e que conserva Pens. (77, l. 23b), *jngarepto*. Para a modificación da lección do testemuño aquí realizada, cfr. a epígrafe do texto latino, «De jarda *in garecta*».

471 A partir da lección que envía o códice, *p'cnula* ou *p'tnula* (se se advirte a semellanza gráfica de *c* e *t*), cfr. *pituula* en DF3 (400, l. 36b) e *picrula* en Pens. (77, l. 26b). Cfr., non obstante, a epígrafe latina *De spinula*.

472 Cfr. *acanca[dura]* en DF3 (401, l. 3b), como tamén se le en Pens. (77, n. 9). A difícil lectura do vocábulo no ms. lévanos a presentar a forma latina *attincto*.

473 En virtude da epígrafe latina corríxese como *grapis* a lección do ms. *graris*, que en DF3 (401, l. 6a) se le sorprendentemente como *gretis*.

474 A lección do ms., *curuine*, así en DF3 (401, l. 10a) e Pens. (79, l. 5a), corríxese como *crurum* a partir da epígrafe do texto latino.

475 A difícil lección desta epígrafe no ms. é emendada a partir da que aparece no texto latino. Para *tru[n]co* no ms. lemos *truto* ou *truco*, e non *struto* como propoñen DF3 (401, l. 11a) e Pens. (79, l. 6). Por outro lado, a anómala secuencia *aḡ* (que podería ser o inicio da copia dunha cláusula explicativa do tipo *a que dicen, a que chaman*) substitúese por *ad crura* a partir do mesmo texto latino.

476 A lección *fuma*, que corriximos como *furma*, figura no ms. como parte da epígrafe anterior, aínda que, a partir do cotexo co texto latino, é presentado aquí independentemente ao corresponder a unha patoloxía diferente.

477 A lectura inicial de DF3 (401, l. 12), *crepantya*, cun insólito *n* implosivo na segunda sílaba, ausente no testemuño, é definitivamente establecida polo guardés como *crepatia* (cfr. DF10: 264); cfr. tamén *crepatya* en Pens. (79, l. 7).

478 A partir do ms., no que pode lerse *p'ntanese* ou, aceptada a igualación de *t* e *c*, *p'ncanese*, cfr. *pintanese* e *printanese* en DF3 (401, l. 16) e Pens. (79, l. 10) respectivamente.

479 A partir da lección do ms., *senj* (cfr. Pens.: 79, l. 11), non se explica a lectura *serico* de DF3 (401, l. 18a). A forma do ms. é un erro, de novo, do escribán, que presumiblemente non entendía o que figuraba no modelo a partir do que copiaba, onde podía estar xa unha forma errada no intento de reproducir o termo latino *sita*.

480 Segundo Pensado, a lección do ms. é *ungale* (cfr. Pens.: 79, l. 15a), que corríxe pola correcta *ungule*, que é a lectura que proporciona DF3 (401, l. 25a) e que tamén nós lemos no ms., no que, non obstante, os trazos verticais do segundo *u* chegan a pecharse bastante ata o extremo de poder confundirse cun *a*, o que pode explicar a lectura *ungale* de Pensado.

481 Desenvolvemos a abreviatura como *Titolo*, e non como *C[apitulo]* (cfr. DF3: 402, l. 1). Cfr., en efecto, «*Titolo* da door a que chaman verme volativo» (<8.0>), «*Titolo* da door do curaço[n]» (<9.0>) e o «*Titolo* da sangria do cavalo», co que se pecha a obra galega.

482 Esta epígrafe corresponde á latina *De verme*. Conforme ao modo de proceder do tradutor galego con algunhas voces «técnicas», na epígrafe glósase o nome da enfermidade, *verme*, con outro substantivo, *adragunchos*, que no ms. aparece como *adraguchos*, segundo transcriben os anteriores editores (cfr. DF3: 402, l. 1; Pens.: 81, l. 1), e que, en opinión de Pensado, é variante desnasalizada de (*a*)*dragunchos* (cfr. Pens.: 168, s.v. *adraguchos*). Porén, a partir do étimo do substantivo, DRACŪNCŪLU(M), con vogal protética, óptase por editar *adragunchos*. Á enfermidade chamada *adragunchos* dedica o Mestre Giraldo «o duodejimo capitollo» (cfr. Pereira, 1909: 26, ls. 27-28) da segunda parte e, segundo explica o autor portugués, é voz romance que corresponde á enfermidade chamada en latín *vermis*: «E esta jnfirmdade chamam em latim

uermis e em nosa linguagem *adraguncho*» (*Ibid.*, ls. 32-33). Na equivalencia semántica dos dous termos incide a tradución catalá de Ruffo, na que, en efecto, a doenza é tratada baixo a epígrafe «De *vermens*, lo *mal de dragons*» (cfr. Gili, 1985: 49, l. 19) e na que o tradutor se refire a ela na súa exposición como «una malaltia que hom apella en romanç *verm* o *mal de dragons*» (cfr. *Ibid.*: ls. 21-22).

Verme é, pois, a adaptación do termo latino *vermis* –igualmente adaptado como *uermi* na tradución siciliana, *verme* na italiana ou na provenzal, *ver* na francesa do ms. R (que alterna con *farsin* noutros testemuños)–, co que Ruffo designa o mormo cutáneo (reservando para o nasal a denominación *vermis volativus*, cfr. cap. 8). Sobre este termo, a enfermidade contaxiosa á que remite e a súa utilización polos autores medievais, vid. os datos achegados por Arquint (2006-2007: 481-482, s.v. *verme*²), Causati Vanni (1999: 338, § 1), Delprato – Barbieri (1867, II: 270, s.v. *verme*), Heusinger (1853, II: XLIII, nº 74), Moulé (1913: 446-447, s.v. *farcin*), Olrog Hedvall (1995: 168, s.v. *verme*), Poulle-Drieux (1966: 57, 89-90), Prévot (1991: 207, s.v. *farsin*), Trolli (1990a: 35-36, s.v. *vermis*). Para o termo italiano *verme*, cfr. *GDLI* (s.v. *male*², § 5, *male del verme*; s.v. *verme* § 15), *DENIt* (s.v. *verme*⁴), «Mal del verme, malattia contagiosa del cavallo, lo stesso che *farcino*». Para o francés *farcin*, cfr., s.v., *DSA*, «affection caractérisée par une adénite des ganglions superficiels et un épaississement des vaisseaux lymphatiques»; así como *Ibid.*, s.v. *morve*; *DTVZ*, s.v. *farcin*. A doenza é descrita por Cagny – Gobert, III, s.v. *muermo*, como unha afección que afecta case exclusivamente aos solípedes e que consiste nunha «enfermedad contagiosa, inoculable, caracterizada por la produción de tubérculos en los órganos y de ulceraciones en la piel y en las mucosas, debida á la pululación en el organismo de un microbio específico» (p. 203). Para o mormo cutáneo vid. Cagny – Gobert, III: 205-206.

O termo romance *adragunchos* vén motivado pola semallanza dos nódulos que manifestan a enfermidade con pequenos dragóns ou demos, segundo suxiren Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 126-127, n. 31) e, antes, Vasconcellos (1910: 228-229, s.v. *adragunchos*). A enfermidade así designada é descrita por Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 138-139, n. 103) do seguinte xeito: «Linfangite ulcerosa, doenza crónica dos cavalos no curso da qual surge uma inflamação progressiva dos vasos linfáticos subcutâneos. Os agentes patogênicos da doenza estão no solo, no esterco e nas camas. Sintomas: dor moderada, inflamação difusa de um ou ambos os membros pélvicos, nódulos no boleto. A doenza pode passar dos membros posteriores aos anteriores, ao colo, ao tronco e à parte facial da cabeça. Assemelha-se ao mormo cutâneo e à linfangite epizootica mas dela difere por não provocar fluxo nasal». O *GDLP* e a *GEPB*, s.v. *adraguncho*, que toman precisamente o termo do *Livro* portugués, defínenlo, porén, como «glândula engorgitada no peito e pernas dos cavalos», así tamén en *DGALP*, s.v. *adraguncho*.

483 A diferenza de DF3 (402: l. 5), *cobra*, no ms. lemos *cebra*, ao igual que Pensado (cfr. Pens.: 81, l. 4), aínda que, en virtude dos *Criterios de Edición* establecidos (§ II. 3.7), editamos *quebra*, forma verbal que adapta o contido do *perforando* da versión latina.

484 Ao lado de *ucera*, o ms. recolle tamén a forma *uçara* (<55.5>) para o substantivo derivado do neutro plural latino *ULCĒRA* (*ULCUS*, –*ERIS*), ‘ferida’, ‘chaga’, convertido en feminino. A variante é aínda rexistrada baixo a forma *úzara* en *Cg*, s.v. *úcera*, *úzara*.

485 Este substantivo, que deriva do lat. *GLANDULAS* (que é precisamente o termo que figura no seu lugar na pasaxe correspondente do texto latino), designa os ganglios linfáticos. Vid. Poulle-Drieux (1966: 53), Prévot (1991: 213, s.v. *glande*). Vid. *supra* o comentario sobre *escrofulas* en <5.5>.

486 A locución adverbial *a preto* de está formada a partir do adverbio de lugar *preto*, que ten o significado de ‘cerca’, aínda que tamén pode ser adxectivo, coa acepción de ‘negro’. Nos dous sentidos derivaría do verbo *apretar* (< *APPĒCTORĀRE*), se ben foi proposto como étimo unha forma **PRĒTTUM*, por *PRESSUM*. Cos dous valores referidos documéntase desde o século XIII. Vid. Ferreiro (1995: 350), Huber (1986: 255, 267), Magne (1944: 318-319, s.v. *preto*), así como a información ofrecida en *CrG*, s.v. *apertar*, *CrG*, *Aj*, s.v. *preto*. Vid. tamén § II. 3.1, 6.7 (n. 269). Advirtase que o sintagma «a preto do coraçon» corresponde á cláusula *ubi tenet cor* do manual latino; cfr. «prope cor» na *Mascalcia* de Rusio (Delprato – Barbieri, 1867, I: 344, l. 5).

487 «Por razón dos espíritos e dos humores que i soen correr» adapta a cláusula latina *quoniam concurrunt ibi undique spiritus et humores*. A propósito do substantivo *espírito*, cfr. a seguinte explicación do VPL, s.v. *espírito*: «Espíritos, naturais, animaes, & vitais, são huma mesma cousa; todos são partes sutilísimas do sangue arterial, átomos leves, volateis, & penetrantes, que se metem em todos os membros, os animão, & os movem, medianeiros entre o corpo, & o espírito para todas as suas operaçoens, & soberanos artifices, que com os instrumentos dos nervos, & dos musculos exercitão todas as faculdades, & executão todos os imperios da alma. Gerãose os espíritos naturais no figado, os espíritos animaes no coração, os espíritos vitais no cerebro; & todos juntos são huma só espiritual substancia, porque o espírito natural se gera do vapor do sangue; do espírito natural, se gera o vital, & do vital se gera o espírito animal». Vid. tamén GDLP, s.v. *espíritos*; GEPB, s.v. *espírito* (con especial atención á súa sistematización na doutrina galénica); Montero Cartelle (1983: 135, n. 1). Para *humor*, vid. o comentado sobre a ocorrencia do substantivo en <3.6>.

488 P3 do Futuro de Subxuntivo de *têr*, *tever*, como as restantes do tema de perfecto, é froito da analogía coas formas *seve* do verbo *seer* (vid. a explicación ofrecida para *sever*, <3.48>), dada a imposibilidade de chegar a ese resultado a partir dun perfecto *tĕnŭi* (véxase, con todo, Ferreiro, 1995: 339, n. 433). Ao lado destas solucións con vogal tónica *e*, presentes tanto en Galicia como en Portugal e aínda vivas no galego oriental, existían outras formas con *o* tónico (*touer*), exclusivas da documentación galega e debidas probablemente ao influxo do castelán. Para a información oportuna sobre a orixe desta forma e outras ocorrencias vid. Ferreiro (1995: 339), Huber (1986: 109, 247), Magne (1944: 388-389), Maia (1986: 839-840), así como os glosarios incluídos no DDGM, s.v. *teer*, *têr*.

489 Consérvase a forma do ms., *sangar*, por ser a solución normal a partir de *sangue*, como se comenta en Pens. (81, n. 5). De feito, *El (Frampas III)* documenta *sangar*, s.v., en Terra de Viana e en As Frieiras. A forma moderna *sangrar* con *r* epentético foi importada do castelán e xa se documenta en galego desde o século XIII (cfr. CrG, s.v. *sangrarse*). O verbo, que corresponde ao lat. *minuere*, alude á técnica da sangría, sobre a que vid. os comentarios á pasaxe <3.33>.

490 Para a *vena colli*, a vea xugular, como vaso sanguíneo preferido para a práctica da sangría, vid. o exposto a propósito da súa mención en <3.33>.

491 O tradutor galego adapta *consuetis venis ab utraque parte pectoris vel coxarum* como «en ambaslas partes do peito e outrosi nas coixas», omitindo a equivalencia do sintagma *consuetis venis*. Sobre a identificación da *vena ab utraque parte pectoris* coa «veine sous-cutanée antérieure» (cfr. Prévot, 1991: 248, s.v. *vaine*), vid. Causati Vanni (1999: 295, s.v. *vene*), Poulle-Drieux (1966: 52) ou Arquint (2006-2007: 479, s.v. *vena*), para quen se trata da «vena cefálica nel suo tratto toracico». Para a localización deste vaso sanguíneo, vid. a lámina 14, nº 43 de Goody (1976), así como Cagny – Gobert (IV: 247, fig. 541, nº 35). Para a sangría desta vea vid. Cagny – Gobert (IV: 249, *sangría en la axila*).

492 Para os significados ‘en común’, ‘igualmente’, ‘en xeral’ do adverbio *cumunalmente*, documentado entre os séculos XIII e XV, e para o que tamén se coñece a variante *comunalmente* con alternancia da vogal velar átona inicial, vid. Cr, CrG, CrT, HT, CSM, s.v. *cumunalment*, *cumunalmente*. Rexistros do adverbio en castelán entre os séculos XIV e XV poden atoparse en DETEMA, DME, DPRAlfX, TDMS, s.v. *comunalmente*. Repárese, non obstante, que este adverbio debe corresponder ao latino *condeceniter*, ‘convenientemente’, polo que na lección do ms. galego, *cumunalmente*, podería verse un erro: cfr. as traducións francesa, «les hymeurs qui habundent soient chacies hors *convenablement*» (cfr. Prévot, 1991: 51, <193>), ou catalá, «perdrà he en les humors bayxades *convinement*» (cfr. Gili, 1985: 50, ls. 14-15).

493 O substantivo *sedas* traduce o latino *sectones*, ao que corresponden *laci*, *lacci*, *cedons*, *sedenys*, *laz* nas adaptacións siciliana, italiana do códice berlinés, provenzal, catalá e francesa (para a que o ms. R transmite a variante *sedons*; cfr. Prévot, 1991: 132, <194>) respectivamente. Sobre a orixe e significado deste termo, cfr., sen máis, as definicións de Arquint (2006-2007: 300-301, s.v. *cedon*), «nastro di stoffa o cordicella fatto passare sotto la pelle o anche più in profondità per stimolare l’infiammazione e la suppurazione» (p. 300);

Gualdo (1998b: 151, s.v. *satine*), «nastri di seta o di tela introdotti in una cavità del corpo per eliminare umori», «nastro introdotto nel corpo a scopo medicamentoso», ou Prévot (1991: 218, s.v. *laz*), «mèche que l'on passe à travers la peau et le tissu cellulaire pour entretenir un exutoire. [...] Les sétons étaient certainement le plus souvent formés d'un assemblage de fils de chanvre et de crins. On devait utiliser une aiguille pour les passer sous la peau». Para máis información dos manuais de veterinaria medievais sobre os materiais de que está formado este instrumento e a súa utilización para facer unha vía de saída para os humores malignos, vid. Arquint (2006-2007: 300-301, s.v. *cedon*; 472, s.v. *trassa*), Causati Vanni (1999: 239, s.v. *setoni*), Delprato – Barbieri (1867, II: 304, s.v. *setune*), DSA, DTVZ, s.v. *seton*; Olrog Hedvall (1995: 161, s.v. *lacio*); Poulle-Drieux (1966: 101), e Cagny – Gobert (IV, s.v. *sedal*): «una especie de exutorio que consiste en un cuerpo extraño que se pasa por debajo de la piel, á veces á través de los tejidos más profundos, á fin de determinar, en una región cualquiera del cuerpo, una irritación local y más tarde la supuración». Vid. Cagny – Gobert (IV: 277-280) para os casos e as formas en que se aplican as *sedas*. Cfr. a acepción que, s.v. *seda*, recolle a GEPB, «torçal de seda que se usa para suturas e ligaduras cirúrgicas»; ou a información que achega o DECLC (VII, s.v. *seda* [*sedeny*]): «s'usava per segar o perforar un abscess purulent d'animals, amb material fi i tenaç com la seda. [...] L'ús de "sedenys o cautiris" que feia Cauliac i el "passau-li sedeny..." [...] de Dieç han continuat fins al manescals dels militars mutanyencs del S. XIX» (p. 731).

494 *Lavar* non fai moito sentido no texto, pois «corranlle e lavenlle» adaptaría o verbo latino *agitari*, ao que corresponden formas verbais como *si mininu* na versión siciliana, *si menino* na italiana, *esser menas* na provenzal, *moga* na catalá ou *soient menez* na francesa –coas variantes *remuer* e *estre demenés* noutros testemuños (cfr. Prévot, 1991: 132, <196>)–; cfr. «metamlhy hūuas cordas nos peytos ou nas coixas e *corramilhas* a meude» no *Livro* do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 27, ls. 11-12). Parece, pois, que Ruffo e os diferentes tradutores da súa obra fan referencia á acción de mover ou axitar os *setones*, polo que o verbo *lavar* que ofrece o ms. do TA non ten sentido na pasaxe e é corrixido por *levar*, como fixemos anteriormente en Pérez Barcala (2004: 381, l. 387). A necesidade de *correr* as *sedas* garda relación coa de provocar dor no cabalo, pois, como explica Poulle-Drieux (1966: 101), «leur application [*scil.* a dos *setones*] produit une douleur; cette douleur provoque l'afflux des humeurs, là ou elle siège; grâce aux sétons, les humeurs trouvent une "porte de sortie" et le malade est ainsi délivré de leur action maléfique. Dans ces conditions, il est évident que plus la douleur est intense, plus grande est l'efficacité du traitement. Pour cette raison, Ruffo conseille donc "d'agiter les setons", matin et soir». En efecto, aínda que a tradución galega non recolle a pasaxe, o texto latino de Ruffo dá conta da necesidade de provocar dor para curar o verme –*Si igitur locus seetonum necessario dolet et patitur decenter, seetonibus agitat, more solito, propter attractionem seetonum humores ibidem concurrunt, iter quoddam inceptum ad glandulam penitus dimittendo; et ita humores praedicti jurisdictionem non habent ad crura descendere, nec etiam tumefactiones adducere, prout superius enarravi*–, ao igual que informan versións como a siciliana ou a italiana: cfr. p. ex., «Et cusi le luogora delli lacci rendeno dolori & per lo dolore incorreno li umori» nesta última (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 80, ls. 443-444).

495 A reprodución da perífrase no ms., *nölle deuē aacorrer*, deu lugar á súa presentación como *nonlle deuen a acorrer* en DF3 (402, l. 33) e *non lle deuen a acorrer* en Pens (81: 24) e Pérez Barcala (2004: 381, l. 389). Porén, ao ter *acorrer* o valor de 'socorrer' como adaptación de *subvenire* ou *succurrere* (cfr. *infra* a explicación sobre ese vocábulo en <9.6>), cómpre editar neste caso *correr*, como se desprende das outras ocorrencias do verbo nesta mesma pasaxe (<7.8>) ou en <7.15> en referencia á acción de mover as *sedas* expresada no texto latino por medio do verbo (*ex*)*agitari* (cfr. a nota precedente).

496 O trazado do *a* final con bucle envolvente deu lugar a que Pensado editase *peoraryan* (cfr. Pens.: 81, l. 28), no que o seguimos en Pérez Barcala (2004: 381, l. 393). En cambio, Domínguez Fontela, *peorarya* (DF4: 451, l. 4), entendía que no trazado do *a* final non había representado nada (cfr. § II. 2). A proposta do guardés semella a máis atinada a xulgar pola concordancia co suxeito o verme.

497 O substantivo *folgança*, ao que corresponde *quietes* no texto latino, é deverbal de *folgar* (< FÖLLĪCĀRE) e aparece rexistrado, como o verbo, desde o século XIII. Ten, entre outros, os significados de ‘descanso’, ‘repouso’, ‘quietude’, ‘sosego’: cfr. *CrG*, *CrT*, *HT*, *Mir*, *CSM*, *Nun (Amor)*, s.v. *folgança*. Documentacións castelás do substantivo desde a mesma época poden verse, p. ex., en *DME*, s.v. *folgancia, folganza; DPRAlfX*, s.v. *folganza; TDMS*, s.v. *folgança*.

498 Pensado transcribe como *ouuer uerme* (cfr. *Pens.*: 83, ls. 1-2) o que lemos como *ou verme*, ao igual que Domínguez Fontela, *ou uerme* (cfr. *DF4*: 451, l. 9). A nosa proposta, xa ofrecida en Pérez Barcala (2004: 381, l. 394) –na que, porén, interpretabamos como artigo masculino singular o que en realidade non é outra cousa que un pequeno furado no folio–, ademais de ser paleograficamente a adecuada, dá sentido á cláusula, xa que a secuencia «a landoa ou verme» (e non «a landoa ouuer uerme» como reproduce Pensado) corresponderíase na obra latina a «glandula *vel* vermis»: cfr., en efecto, «kista glandula *oi* uermi» na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 577, ls. 28-29), «questa grandula *uvero* verme» na italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 80, l. 451), «lo verme *ho* la grandola» na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 119, 7.12), «le ver *ou* la glande» na francesa dos mss. *R* e *S* (cfr. Prévot, 1991: 132, <199>).

499 O verbo *tallar* traduce o participio latino *scisso* –adaptado igualmente como *talheras* na versión provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 119, 7.12) ou *soit taillez* na francesa (cfr. Prévot, 1991: 51, <200>)–. *Scindere*, ao que corresponde tamén en galego *fender* (<18.17>, <29.5>, <45.5>, <56.2>) ou *romper* (<45.5>), designa, como *incidere* –que se traduce no *TA* como *tallar* (<25.8>, <26.3>, <29.5>, <57.3>, <59bis.2>, <59bis.10>, <61.1>, <61.3>, <61.4>), *fender* (<11.4>, <25.9>) ou *cavar* (<59.2>)–, a práctica da incisión. Explica, en efecto, Prévot (1991: 244-245, s.v. *tailler*) que o vocábulo fai referencia a «diverses techniques chirurgicales qui ont toutes en commun l'utilisation d'un instrument tranchant servant à inciser ou ouvrir une veine. Il est le plus souvent la traduction du verbe latin *incidere*, mais il correspond parfois à *scindere* ou *extirpare*. L'incision est une pratique très fréquente dans le traité de Rufus. [...] Les instruments employés sont la «lancete», le «coustel» ou «coustel courbe», la «rénette»». Sobre a técnica cirúrxica da incisión, vid. tamén Cagny – Gobert, III, s.v. *incisión*; Poulle-Drieux (1966: 96-97).

500 *Ao longo*, ‘ao longo’, ‘lonxitudinalmente’ (cfr. Álvarez de la Granja, 2005: 29, s.v. *longo*).

501 *Garfe de ferro* é o instrumento mencionado para practicar a incisión e a este termo corresponden no texto latino os substantivos *ferrum* e *lancea*. Polo que se refire ao primeiro, explica Trolli (1990a: 37) que os instrumentos cirúrxicos mencionados por Ruffo «per lo piú non hanno un nome specifico e vengono indicati mediante il termine generico *ferrum* (= instrumentum ferreum)». Porén, no *TA* esa voz é adaptada por medio doutros vocábulos, de xeito que os sintagmas *ferrum cuspideum* e *ferrum satis calidum cuspideum* se traducen como «lanceta aguda e caente» (<27.9>) e «canivete longo» (<11.4>) respectivamente. No relativo a *lancea*, que conta tamén coa variante *lanceta* adaptada como tal no *TA* (cfr. <25.9>, <43.10>, <45.5>), este substantivo (coas súas variantes) designa un «instrument de chirurgie servant à tailler la chair» (cfr. Prévot, 1990: 217, s.v. *lancete*); unha «piccola lama triangolare tagliente su due lati, indispensabile per le operazioni di salasso ma adatta anche per l'apertura di raccolte sottocutanee» (cfr. Brunori Cianti – Cianti, 1993: 145); un «instrumento quirúrgico de bordes cortantes y terminado en punta aguda» (cfr. *DETEMA*, s.v. *lanceta*); un «instrumento quirúrgico com que se pratica a sangria e que serve também para abrir pequenos abscessos» (cfr. *DGALP*, s.v. *lanceta*); «um instrumento de dois gumes extremamente afiado que serve para fazer sangrias e se emprega também em escarificações, abertura de abscessos, etc.» (cfr. *GDLP*, s.v. *lanceta*)... Para o emprego da lanceta nas prácticas da incisión e da sangría na veterinaria medieval e para unha descrición máis detallada deste instrumento, vid. Brunori Cianti – Cianti (1993: 153); Cagny – Gobert, III, s.v. *lanceta*; *DSA*, s.v. *lancette*; *GEPB*, s.v. *lanceta*; Poulle-Drieux (1966: 96, 100). Polo que atinxe á voz da tradución galega, *garfe* < GRAPHŪ(M), ‘gancho forte’, con perda do iode (cfr. Ferreiro, 1995: 174, n. 196; 1997: 259), esta corresponde ao castelán *garfio*, «instrumento de hierro corvo y puntiagudo para aferrar un objeto» (cfr. *DME*, s.v.); «instrumento quirúrgico en forma de gancho para agarrar, sujetar o coger algo» (cfr. *DETEMA*,

s.v.); «instrumento de hierro, corvo y puntiagudo, que sirve para aferrar algún objeto» (cfr. *DPRAlfX*, s.v.; idéntica definición en *Er*, s.v. *garfo*). Outros significados deste substantivo en *DCECH*, III, s.v. *garra* [p. 106, *garfio*]; *GDLP*, s.v. *garfo*. Sobre os instrumentos cirúrxicos da veterinaria latina vid. Gitton-Ripoll (2007) e para o mesmo campo semántico en castelán medieval véxase Herrera (1998).

502 Cfr. a lectura *Reiys* de DF4 (451, l. 15) para a lección manuscrita *Reyz*, así en Pens. (83, l. 6). Para o termo latino RADĪCE(M), tras a perda da oclusiva dental intervocálica, o TA ofrece solucións cos hiatos *ai*, *raiz* (cfr. <13.3>, <25.8>, <43.8>(2), <56.11>), e *ei*, *reiz* (tamén en <7.17>, <9.6>, <10.6>, <15.4>, <28.11>, <29.5>, <32.1>, <44.5>, <50.4>), con asimilación da vogal átona á tónica. A mesma alternancia obsérvase para os resultados de SĀLIRE, pois, ao lado de *sair* (<3.75>, <13.3>, <23.8>, <34.3>, <43.10>, <53.5>), *saindo* (<3.75>), *sairen* (<7.3>), *sairá* (<13.5>(2), <50.7>), *sairia* (<1.6>), o texto presenta *seir* (<34.4>, <34.9>, <49.6>), *seisen* (<50.7>), *seirá* (<61.4>). Para outros termos o TA presenta só unha das dúas solucións: *saida* (<34.1>) –derivado de *sair*–, *ainda* (<3.61>, <11.1>, <15.1>, <15.8>, etc.) –de etimoloxía problemática (vid. CrG, s.v. *aynda*; Meier, 1984: 23-24, s.v. *ainda*–, *seiva* (<54.10>), de SALĪVA(M). Para a alternancia *ai* / *ei* vid. Ferreiro (1995: 94), Lorenzo (1975: xxx; 1985: 82, 118-119, 158; 1986: 131; 1995: 654-655), Maure Rivas (2006: 304-305).

503 *Estopa* (lat. *stuppa*), «cascame della pettinatura del lino e della canapa. Lo stoppaccio, vale a dire un batuffolo di esa, veniva utilizzato come tampone» (cfr. Causati Vanni, 1999: 294, s.v. *stoppa*). Para *estopa* en textos medievais casteláns, cfr. DETEMA, DME, *DPRAlfX*, TDMS s.v. *estopa*, e, para a presenza do substantivo na lingua galega medieval, cfr. CrG, s.v. *estopa*. Para a definición do termo, vid. tamén, da lexicografía portuguesa, s.v. *estopa*, DGALP, Houaiss, ou o *GDLP*, «a parte mais grossa do linho, que fica depois de o passarem pelo sedeiro e com o qual se fazem panos grosseiros» (así tamén en GEGP, s.v.); e, da lexicografía galega, vid. *Er*, C4, s.v. *estopa*. Cfr. Cagny – Gobert, II, s.v. *estopa*: «Conjunto de los filamentos más ordinarios del cáñamo (*stupa cannabina*). Elegida con cuidado, cortada en trozos de 16 centímetros de largo, blanqueada con el cloro y cardada, se muestra fina, blanda, sedosa, absorbente y se emplea para la cura de las heridas».

504 As «craras dos ovos» do texto galego corresponden ao sintagma latino *albumen ovi*. Sobre a súa utilidade terapéutica, explican Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 130, n. 46) que se trata dun «elemento muito utilizado na terapêutica e sempre presente em emplastos e drenos. Em virtude da grande quantidade de proteína que contém, a clara de ovo tem propriedades secativas». As craras dos ovos son mencionadas na elaboración de preparados de uso externo con propiedades hemostáticas, astrinxentes e cicatrizantes. Para as virtudes desta materia branca que rodea a xema do ovo, ás que xa se referiu Dioscórides (II, 50), o VPL, s.v. *ovo*, comenta que «a clara conforta, & repercute pouco». Vid. tamén Causati Vanni (1999: 322, s.v. *albume*), Martín Ferreira (1996: 104, s.v. *albumen ovi*), así como García González (2007: 500, s.v. *ova crapula*): «[...] según Dioscórides, II 44, restríñe el vientre y es útil contra las inflamaciones, quemaduras o afecciones renales».

505 Para o significado («mexer e remexer, sacudir, vascolear (líquidos contidos em frascos), sacolejar (pós), fustigar (ovos)») do verbo *anaçar*, Vasconcellos (1910: 250-257, s.v. *anaçar* – *añacear*) dá conta, non só da problemática etimoloxía deste termo (xérm. *anazan*), senón tamén do emprego de *anaçado* como substantivo para designar os conversos (cfr. así mesmo CrG e Esc, s.v. *anaçado*). Para os valores de ‘bater’, ‘mesturar’, que ten na pasaxe este verbo, rexistrado como arcaico, cfr., da lexicografía portuguesa, VPL, *GDLP*, DGALP, Houaiss, s.v. *anaçar*; documentándoo no *Livro* do Mestre Giraldo, a GEPB recolle, igualmente, o vocábulo, sobre o que explica o seguinte: «Ant. Remexer, agitar, revolver, excitar [...]. O tórmo, de origem germânica (do franco *anhatjan*), significava primitivamente excitar, sacudir, instigar. *Anaçar ovos*: batê-los, remexê-los ate fazerem espuma». Da lexicografía galega, cfr. Ot (HE), s.v. *anaçar*; Sb (Papeletas), Vi, Ac, C1, Ib, Er, Fg, C4, s.v. *anazar*; mais El (FrampasIII), s.v. *anazar*, que documenta o termo no TA, lle asigna, porén, o significado de «disponer, arregar».

506 O substantivo *pano* traduce o latín *petia*, ao que corresponden en siciliano *peza*, en italiano *pessa*, en provenzal *pessa*, e en francés *piece de drap* –aínda que no ms. *R* aparece simplemente *drap*, e en *S pieche* (cfr. Prévot, 1991: 133, <203>)–, carecendo de correspondencia o sintagma latino *petia linea vel lanea* na versión catalá. Parece, pois, que os diferentes termos e expresións romances e o substantivo latino *petia* que adaptan, teñen o significado de «morceau d'étoffe» (cfr. Prévot, 1991: 230, s.v. *piece*). En efecto, no *TA* *petia* é traducido como *pano* (<7.13>, <14.4>, <17.14>, <24.4>, <33.11>, <36.8>, <44.6>, <46.8>, <48.5>, <59.3>, <59bis.9>, <61.4>), *peça de pano* (<22.7>, <23.10>, <23.15>, <27.7>, <43.8>, <43.11>, <55.9>) ou simplemente *peça* (<22.6>), substantivo este último que asume tamén na obra os valores semánticos de 'porción', 'cantidade' (cfr., p. ex., <18.8>, <20.8>, <29.2>) ou 'espazo de tempo' (cfr., p. ex., <16.7>, <18.10>, <45.8>).

507 Fieis ao ms., as edicións anteriores presentan o *tanga* (cfr. DF4: 451, l. 21; Pens.: 83, l. 10; Pérez Barcala, 2004: 381, l. 402), mais a pasaxe esixe que o pronomine sexa feminino, polo que editamos a *tanga*. En efecto, esa forma pronominal átona de obxecto directo fai referencia a a *chaga*, como, por outro lado, confirma o texto latino, «Si vero *vulnus* sit in pectore [...] et deinde *vulnus* usque ad tertium diem mutari non debet», e a tradición romance do *De medicina equorum*: cfr., así, «E si la *ferita* di la glandula e in lu pectu [...] non mutari la *frita* fini in capu di li tri iorni», na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 577, ls. 39-41); «Et se la *ferita* della grandula è in del pecto [...] non mutare la *ferita* infine in capo deli tre die», na italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 80, ls. 462-464); «E sy la *naffre* es al pietz [...] tro al tres iorn non mudas la *naffra*», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 119, 7.14-7.15); «Emperò si la *naffra* és en los pits [...] la *naffra* non deu éser moguda fins al tercer dia», na catalá (cfr. Gili, 1985: 51, ls. 11-13); «Et se le farssin [*plaie* no ms. *R*] est ou piz [...] la *plaie* ne soit muee juques a .III. jours», na francesa (cfr. Prévot, 1991: 51, <203-204>). Cfr., así mesmo, Teodorico, «Et si *vulnus* fuerit in pectore [...] *Vulnus* autem non debet mutari usque ad tertium diem» (cfr. Dolz, 1937: 50, ls. 27-29), ou Rusio, «si vero vermis, vel *vulnus*, fuerit in pectore [...] *vulnus* usque ad tertium die mutari non debet» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, l. 348, ls. 22-25).

508 Comenta Poulle-Drieux (1966: 96) que Ruffo recomenda insistentemente ao longo do seu manual lavar as feridas con viño, preferentemente quente, ou con vinagre. Como explica Causati Vanni (1999: 320, s.v. *vino*), «il vino caldo [...] ha un uso esclusivamente detergente e antisettico». Entre os numerosos lugares da obra nos que se fai referencia a este uso deterxivo do viño (e tamén do vinagre) están, ademais desta, as pasaxes <7.14>, <26.6>, <27.11>, <27.17>, <28.11>, <29.8>, <46.9>, <47.5>, <57.4>.

509 Todo apunta a que o sintagma *á noite* constitúe un erro no texto galego para o que non parece doado atopar unha explicación. Por un lado, un complemento circunstancial deste tipo non se atopa na tradición consultada do *De medicina equorum*; por outro, no *TA* non aparece unha palabra que traduza a acción expresada polo participio latino *agitato* na elaboración do remedio exposto. Cabería supoñer entón que *á noite* é un erro do copista que non comprendeu no orixinal a voz que adaptaba na obra galega o referido participio latino, que, a xulgar pola pasaxe seguinte (<7.14>), podería ser traducido por *amasa* («*amasa* todo desúu») ou por *mestura*: cfr. o texto das versións siciliana –«li muta dui fiati lu iornu cun la stupa bagnata in lu blancu di lu ouu e *mischatu* cun loglu» (cfr. De Gregorio, 1905: 577, ls. 41-42)–, italiana do códice berlinés –«la muta due fiате lo die colla stoppa in dell'albume del nuovo *mesto* con l'olio» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 80, l. 465)– ou francesa –«la *plaie* soit remuee .II. foiz le jour d'estoupes moillees en aubun d'uef et en huile *mellé* ensemble» (cfr. Prévot, 1991: 51, <204>)–.

510 Do *azeite*, extraído do froito da árbore *Olea europea*, Causati Vanni (1999: 313, s.v. *olivo*) comenta as súas múltiples virtudes: «Ha propoietà emollienti; è protettivo negli stati infiammatori del tubo enterico e negli avvelenamenti per caustici o per corrosivi. È colagogo ed anche mite lassativo. Si usa per frizioni ed unzioni, in varie lesioni della cute (bruciature, escoriazioni, eczemi, etc.) o, per clistere, nelle stipsi ostinate». Arnau de Vilanova, *Translatio*, 11.159, describe o *oleum* como «frigidum et siccum in primo», engadindo ademais que «oleum de olivis immaturis, sunt frigide et sicce in primo. Valent stomacho et confortant ipsum» (15.69), o que xustifica a súa inclusión *infra* na curación da dor causada *ex superflua comestione*.

511 Sobre a *cal viva*, «cal anidra ou não combinada com água» (cfr. *DGALP*, s.v. *cal*), comentan Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 135, n. 75) que se trata de «cal anidra, cal virgem ou óxido de cálcio. Tem propiedades cáusticas sendo usada como escarótico». Apunta Prévot (1991: 185, s.v. *chauz vive*) que «selon Lémery, “la chaux est un peu corrosive, elle consume les chairs baveuses”». Sobre as propiedades do cal, das que xa Dioscórides (V, 115) refería as súas virtudes mordicativas, cáusticas, escaróticas, molificativas, dixestivas ou cicatrizantes, vid. igualmente Causati Vanni (1999: 333, s.v. *calce viva*). Constantino o Africano describía así as súas aplicacións médicas: «Calx cal. & sic. in 4 gradu. Que mixta cum seuo & oleo ualet pustulis & putridis apostematibus. Vulnera etiam & omnem incisionem consolidat» (*apud* García González, 2007: 338, s.v. *albestum*). Para o emprego do cal neste remedio que ten propiedades cicatrizantes, vid. Poullé-Drieux (1966: 108).

512 O texto latino fala de *mel liquidum*. Cfr., en cambio, as versións provenzal ou francesa, onde, como na adaptación galega, aparecen *mel clar* e *miel cler* respectivamente. Sobre este ingrediente, producido pola libación do néctar das plantas realizada pola abella doméstica (*Apis Mellifeca*), vid. Causati Vanni (1999: 326, s.v. *miele*), Font Quer (1980: 74-77). Sobre os tipos de mel nos textos médico-botánicos salernitanos, vid., a propósito do *Alphita*, García González (2007: 476, s.v. *mel athicum*). Das súas calidades e virtudes comenta a *Summa Medicinae*, I, v, 12, que «Mel calidum in primo, siccum in secundo. Dulce est et acutum mundificat et conservat medicinas a putrefactione, aqua enim mellita mundificat ulcera interiora et exteriora»; Arnau de Vilanova, *Traslatio*, 15.41, que «Mel apium est calidum et siccum in primo. Aqua mellis confortat stomachum et mundificat et provocat appetitum et digerit». A propósito da historia do mel e das súas virtudes, a *GEPB*, s.v. *mel*, refire que «[...] o *Talmude* informa que, além de adoçar o vinho e cicatrizar feridas, era também empregado contra a gota, doenças do coração, tosse, etc. [...] Hipócrates [...] prescrevia o uso do *mel* a todos os que desejassem uma existência longa, receita que nele próprio deu magnífico resultado, visto que atingiu uma idade provecta. [...]. O *mel* serve como adoçante de preparações farmacêuticas [...]».

513 Non se atopou referencia a este ingrediente da receita en ningunha das versións do *De medicina equorum*, agás na francesa dos mss. *M* e *N*, «chauz vive et autent de miel cler et .I. poi de vin et de huille» (cfr. Prévot, 1991: 52, 133, <206>), que amosa semellanzas coa pasaxe do ms. latino *E*, «et misceantur simul intantum vinum cum alio agitando» (cfr. *Ibid.*: 52, n. 1) –aínda que, como se ve, o tradutor francés, entende *alio* como *oleo* e traduce así *huile*–. Se ben o viño é recomendado polo mariscal de Federico II para o lavado de feridas, tamén se inclúe, aínda que en menor medida, na elaboración de emplastos (cfr. <36.10>, <44.5>) e beberaxes (cfr. as pasaxes <18.8>, <20.10> e <13.6>, na que, non obstante, a inclusión do viño vai asociada a problemas textuais que se explican na nota correspondente a ese parágrafo). Para a utilización do viño como excipiente e para as súas virtudes terapéuticas, vid., p. ex., Causati Vanni (1999: 320, s.v. *vino*).

514 O adverbio *desūu* –que foi tamén coñecido, con diferentes variantes, no castelán da Idade Media (cfr. *DPRAIX*, s.v. *desuno*)– significa ‘xuntos’, ‘xuntamente’, deriva de *DE SŪB ŪNO*, e é frecuente nos séculos XIII e XIV. Como xa se indicou (vid. comentarios ao indefinido *ūu*, <0.5>), optouse por resolver a forma manuscrita como *desūu*, fronte á solución adoptada por Domínguez Fontela, *de suun* (cfr. *DF4*: 452, l. 2), e por Pensado, *desuun* (cfr. *Pens.*: 83, l. 15), nos casos en que ofrece nasalidade vocálica. Para esta forma e outras variantes e ocorrencias, vid. Magne (1944: 168, s.v. *de-suū*), así como *CrG*, s.v. *desūu*; *CrT*, s.v. *denssuun*; *Mig*, s.v. *densu*; *Mir*, s.v. *densūu*.

515 *Maça* traduce o substantivo latino *placentula*, ao que corresponden *fogasseta* en provenzal, *gastel* en francés, *guastilletta* en siciliano ou *focacciula* en italiano (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 160, s.v. *focaccioula*, «dim. di focaccia»). Para o significado do vocábulo en castelán e as súas documentacións na lingua medieval (en textos médicos, entre outros), cfr. *DME*, *DETEMA*, s.v. *masa*, «mezcla que proviene de la incorporación de un líquido con una materia pulverizada, de la cual resulta un todo espeso, blando y consistente» (acep. 1);

DPRAIfX, s.v. *masa*, «mezcla homogénea y consistente de un líquido con una sustancia pulverizada» (acep. 1); TDMS, s.v. *masa*, «mezcla de la cual resulta un todo espeso y consistente» (acep. 4).

516 «Il se forme ainsi un mélange de carbonate de chaux et de charbon dont l'action absorbante et cicatrisante est réelle», explica Poulle-Drieux (1966: 108, n. 4).

517 Para a remisión expresada, cfr. <7.8>.

518 O texto latino engade *prout dixi* (cfr., p. ex., na tradución catalá «axí com damunt és dit»; cfr. Gili, 1985: 52, l. 4), en clara remisión á pasaxe <7.11>.

519 O substantivo *rosalgar* corresponde ao *reselgar* do texto latino. No DCECH, IV, s.v. *rejalgar*, documéntase o equivalente castelán *rejalgar* desde o século XIII e considérase que a forma *rosalgar* é unha alteración do termo «por etimología popular» (p. 864). O vocábulo designa o «sulfure rouge d'arsenic» (cfr. Prévot, 1991: 235, s.v. *reagal*), recomendado por Ruffo para a curación do verme polas súas propiedades corrosivas, pois grazas a el *vermis corriditur* (na tradución galega «se roerá o verme maravillosamente»), aspecto no que se incide en <10.8>. Para o étimo (ár. RAHDJ-AL-GHAR), significado ('óxido de arsénico') e variantes (*rosalgar*, *resalgar*) deste substantivo véxase Vasconcellos (1910: 374-375, s.v. *rosalgar* – *resalgar*). Para as documentacións e formas do vocábulo en textos casteláns medievais (entre os que se conta o *Libro de los Caballos*), vid., alén do DETEMA, s.v. *rejalgar* («mineral de color rojo, combinación muy venenosa de arsénico y azufre»), DME, s.v. *rejalgar*; TDMS, s.v. *reialgar*. Sobre o significado, características e utilidades terapéuticas deste elemento mineral, vid. a ampla exposición que ofrece o VPL, s.v. *rosalgar*: «He hũa das tres especies de Arsenico. Nas officinas estrangeyras lhe chamão *Reisgar*, & *Risagallum*, donde lhe veyo em Portugal o nome de *Rosalgar*. Esta especie de Arsenico he vermelha, & nesta se differença do Arsenico branco, ou Arsenico amarello, a que chamão *Auripigmentum*. O Rosalgar (como as mais especies do Arsenico) he veneno corrosivo; tira-se da sua mina calcinado por fogos subterraneos». Nos vocabularios portugueses pode atoparse información sobre este mineral en DGALP, GDLP, GEPB, Houaiss, s.v. *rosalgar*. Da lexicografía galega, cfr. Fg, C4, s.v. *rosalgar*. Máis información sobre estes aspectos pode atoparse en Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 139, n. 109), Causati Vanni (1999: 334, s.v. *realgar*), Delprato – Barbieri (1867, II: 299, s.v. *resalgaru*), DSA, s.v. *sulfures (sulfures d'arsenic)*, Olrog Hedvall (1995: 165, s.v. *risalgaido*). Rica información sobre as especies do ouropimente ou arsénico achega García González (2007: 358-359, s.v. *arsenicum*; 523, s.v. *realgar*; 531, s.v. *sandaraca*), que recolle datos extraídos de textos salernitanos: cfr., p. ex., as pasaxes de Constantino o Africano – «Arsenicum duobus modis est, citrinum et rubeum. Vtrumque tamen cal. & siccum in quarto gradu»–, Simón de Xénova – «Auripigmentum, latinum nomen est ab aureo colore [...] due sunt eius species, vna que grece proprie arsenicum dicitur, et est citrinum seu aureum, laminosum; aliud quod sandaracham dicunt, et est rubeum, non laminosum»– ou Mateo Silvático – «Arsenicum id est auri pigmentum et est ex eo citrinum et rubeum, et auri pigmentum quando per se ponitur citrinum intelligitur»–. Para a presenza deste mineral «caliente mortifero» –como o describe Guido de Cauliaco– en textos casteláns da Idade Media, véxanse as documentacións ofrecidas no DETEMA, s.v. *rejalgar*. O *Alphita* identifica con este nome non só a variedade vermella do *auripigmentum* senón tamén un preparado (cfr. García González, 2007: 284, ls. 18-19) de propiedades corrosivas en certas doenzas dos cabalos, segundo detalla Mateo Silvático: «Realgar fit ex sulfure calce viua et auripigmento, [...]. Puluis eius est mortificatiuus fistule et vermium equorum: et est corrodens omnem malam carnem» (*apud* García González, 2007: 523, s.v. *realgar*).

520 O tradutor galego non precisa a cantidade que se debe utilizar para curar o verme, limitándose a informar que se empregue a que «vires que cumpre». Neste punto, o TA parece distanciarse da obra latina, que explica que cómpre *reselgar pulverizatum decenter trium tarenorum pondere et amplius, secundum majus et minus*: para o significado do termo latino *tarenum*, vid. Delprato – Barbieri (1867, II: 324, s.v. *tarinu*), Du Cange, s.v. *tarenus*, ou Causati Vanni (1999: 337, s.v. *tari*), que o define como «moneta siciliana del 1212, del peso variabile da 1.44 a 1.55 grammi». Consonte o texto latino de Ruffo, a indicación manténse na obra de Rusio,

«resalgar pulverizatum bene ad pondus trium tarenorum, aut plus vel minus sicut expedire videbitur» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 350, ls. 9-11). Do mesmo xeito, algunhas traducións do *De medicina equorum* introducen termos que fan referencia a unidades de peso, como pode verse nas adaptacións provenzal e francesa ou na italiana impresa en 1563, que precisan, en efecto, que a cantidade de *reagal* debe ser de «.iiij. *gilhas* pauc plus ho pauc mens» (cfr. Arquint, 2006-2007: 121, 7.21), de «.II. *estellins* [de .III. *tarins* nos mss. *N* e *R* (cfr. Prévot, 1991: 133, <212>)], et plus et mains selonc ce que la besoing requier» (cfr. *Ibid.*: 52, <212>), e «tre *terreni*» respectivamente: se *terreni* remite directamente ao lat. *tarenum*, o significado do prov. *gilhas* non é de fácil establecemento, ao non rexistrarse noutros lugares (vid. Arquint, 2006-2007: 369, s.v. *gilhas*) e o do francés *estellin* designa unha medida de peso que oscila, segundo os estudosos, entre 1.44 e 1.53 gr. (vid. Prévot, 1991: 204, s.v. *estellin*). No *Livro d'Alveitaria* introdúcese o vocábulo *dinheiro* –«metemilhe do rrosallgar miido pesso de dous *dinheiros* ou tres» (cfr. Pereira, 1909: 27, ls. 32-33)–, que, segundo Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 140, n. 110), é unha «moeda de cobre equivalente à décima parte do ceutil. Na época, moeda de menor valor» (vid. tamén *GDLP*, *DGALP*, s.v. *dinheiro*). Non obstante, a imprecisión da tradución galega non parece constituír un feito illado na transmisión da obra de Giordano Ruffo, pois é análoga á que figura nas versións siciliana, «lu risalgaru puluerizato *sicundu ki abisogna*» (cfr. De Gregorio, 1905: 578, ls. 7-8), ou italiana do ms. de Berlín, «risalgaido pulverisato *secondo che abisogna*» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 81, ls. 475-476), e tamén se percibe na reelaboración do bispo de Cervia, «resalgar bene tritum *ad quantitatem quae convenit*» (cfr. Dolz, 1937: 50, ls. 34-35). Estes datos, se non se deben á incapacidade dos tradutores para trasladar unha voz que non coñecían ou a unha adaptación *ad sensum*, poden apuntar a unha variante textual transmitida por algúns testemuños da obra de Ruffo.

521 A exposta nos parágrafos <7.12> – <7.15>.

522 O verbo galego *restranger* corresponde ao latino *restringi*, que se adapta en siciliano como *stagnari*, en italiano como *ristringere*, en provenzal como *estrenher*, en catalán como *constrényer* ou en francés *restrindre* (no ms. *R*; para as variantes doutros mss. cfr. Prévot, 1991: 134, <216>). Este mesmo verbo é traducido noutras pasaxes análogas como *apertar* (cfr. <34.10>).

523 Á frase preposicional «nas coixas ou nos peitos» da versión galega corresponde no texto latino *ad crura* (que é a que aparece tamén nas reelaboracións de Teodorico e Rusio), adaptada como «ali gambi», «ale gambe», «en las cambas», «a les cuyxes e cames» e «au cuisses» nas versións siciliana, italiana (Berlín), provenzal, catalá e francesa do ms. *M* respectivamente, e de forma análoga nas italianas impresas de 1561 e 1563, «alle gambe». Cfr., non obstante, como na tradución galega, a lección do ms. francés *R*, «a la poitrine ou aus jambes» (cfr. Prévot, 1991: 134, <216>). Téñase en conta que a localización do verme «nas coixas e nos peitos» é exposta no desenvolvemento da enfermidade e o seu remedio: a doenza «coméçase no *peito* do cavalo ou antre as *coixas*» («incipiens in equi *pectori*, vel inter *coxas*», <7.1>), «aquele inchaço véen ao *peito* e ás *coixas*» («tument *pectus* et *crura*», <7.3>), «enno *peito* ou nas *coixas*» («in equi *pectore* vel in *coxis*», <7.7>), «se a chaga for no *peito*» («Si vero vulnus sit in *pectore*», <7.13>); e para o seu tratamento cómpre practicar a sangría nas veas que hai «en ambaslas partes do *peito* e outrosi nas *coixas*» («consuetis venis ab utraque parte *pectoris* vel *coxarum*», <7.7>) ou aplicarlle «sedas nos *peitos* e nas *coixas*» («ponantur decentes sectones in *pectore* vel in *coxis*», <7.8>).

524 *Furados* representa o lat. *foramina*, plural do neutro *foramen*, adaptado como *pirtusi* na versión siciliana, *pertusi* na italiana, *traucz* na provenzal, e *pertuis* na francesa. O significado de todos estes termos debe de ser, pois, o de «trou, overture, qu'il s'agisse d'un canal naturel ou d'un ulcère» (cfr. Prévot, 1991: 230, s.v. *pertuis*).

525 O substantivo *vixiga*, que procede do lat. vg. *VESSICA*(M), con palatalización da fricativa alveolar xorda latina (vid. Ferreiro, 1995: 121), traduce o lat. *vesicae* e, en palabras de Prévot (1991: 250, s.v. *vesie*), designa o «hématome, tumeur». Información detallada pode verse en *VPL*, s.v. *bexigas*: «Doença conhecida, que cobre o couro de bostelas [*scil.* «tumorsinho na pelle, causado de humor acre, & quente»]. Procede de hum sangue viciado, que causa esta effervescencia na massa sanguinaria, & do sangue reconcentrado nas bostelas

se gerão huns pequenos abcessos, cõ impressoens corrossivas na pelle, que nella deixão humas pequenas cicatrizes. Gastão as bexigas tres dias em sahir, despois de nove estão maduras, no fim de outros nove estão secas». A definición e ocorrencias deste substantivo en castelán medieval (onde se rexistra no *Libro de los Caballos*) poden verse no *DETEMA*, s.v. *vejiga*, «ampolla pequena que aparece generalmente en la piel por causas diversas» (acep. 3); *DPRAlfX*, s.v. *vejiga*, «ampolla formada por la elevación de la epidermis» (acep. 2).

526 «Ferro fervente redondo» corresponde ao sintagma latino *constante ferro rotundum*. Porén, unha calidade semellante á de *fervente* aparece na versión siciliana, «ferru ritundu caldu» (cfr. De Gregorio, 1905: 578, ls. 15-16), ou na francesa do ms. *M*, «fer chaut roont» (cfr. Prévot, 1991: 134, <216>); cfr., así mesmo, a tradución italiana do ms. de Berlín, «ferro tanto caldo» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 81, l. 483), aínda que a editora corríxe como *tanto* o que no ms. é *tondo*. Sobre o *ferro* como instrumento cirúrxico utilizado para a cauterización e esta práctica, expresada na pasaxe latina a través do verbo (*de*)*coquere*, vid. Causati Vanni (1999: 289, s.v. *cauterio*, *cauterizzare*); Poulle-Drieux (1966: 102-103); Prévot (1991: 208, s.v. *fer*); *DSA*, s.v. *cautère*; *DTVZ*, s.v. *cautère*, *cautérisation*; *DETEMA*, s.v. *hierro*, «instrumento quirúrgico para abrir o cauterizar» (acep. 3); *GDLP*, s.v. *cautério*, «ferro candente, aplicado para destruir tecidos, para os cortar». Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 125-126, n. 22) comentan que «a cauterización é uma prática terapêutica bastante antiga e muito utilizada pela Medicina nas doenças mais variadas. Por meio dela destruíam-se tecidos gangrenados, sustavam-se hemorragias, obtinha-se a resolução de inflamações e tumores. Por meio dela desorganizava-se uma porção de tecido, visando modificar a vitalidade do mesmo». Para esta práctica vid. a detallada exposición de Brunori Cianti – Cianti (1993: 147-148); Cagny – Gobert, I, s.v. *cauterización*; *GEPB*, s.v. *cautério*, *cauterización*.

527 É a chamada en latín *magistra vena pectoris*. No *Livro* do Mestre Giraldo, «hūuas veas que hy acharas no peyto trauessas» (cfr. Pereira, 1909: 28, l. 4). Segundo Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 140, n. 111), trátase da «veia cefálica, tributária da jugular».

528 O termo *coctura* corresponde ao latino *cocturae*, e para el aparece nas versións siciliana e italiana *coctura*, na provenzal *cuchura*, e na francesa *cuitures*. Pensado (cfr. Pens.: 39, s.v. *coctura*), que deriva, en efecto, *coctura* do lat. *COCTURA* e o pon en relación coa forma *coitura*, tamén presente no *TA* (<48.10>, <49.7>), e co castelán *cochura*, ofrece os significados de «emplasto, costra de la herida». Non obstante, a xulgar polos valores semánticos dos termos equivalentes das outras versións romances, o substantivo debe de designar o efecto da práctica da cauterización. Vid. Prévot (1991: 191, s.v. *coiture*) e Delprato – Barbieri (1867, II: 240, s.v. *cotura*), «cauterizzazione, applicazione del fuoco a qualche parte del corpo del cavallo». O termo, de uso escaso en galego, corresponde ao castelán *cochura*, rexistrado desde o século XIII, para o que se dan os significados de «aflicción, escozor, calentura, dolor» e mesmo «efecto de estarse cociendo o ya cocido» (cfr. *DME*, *DETEMA*, *TDMS*, s.v. *cochura*; *DCECH*, II, s.v. *cocer* [p. 109, *cochura*]). Para o galego, cfr. *CrG*, s.v. *coytura*.

529 Son en latín as *arundines*, *quae sanguisugae dicuntur*. Polo tanto, o termo da tradución galega *semesugas* é representante do substantivo latino *sanguisugae*, sen correspondencia na versión occitana nin nalgúns mss. que transmiten a francesa. A mención das *semesugas* no remedio para a enfermidade do *verme vén* motivada porque «se usa en medicina para la extracción de sangre, en substitución de la sangría. Para estos efectos son muy estimadas en Galicia las del lago orensano de la Limia, y no despreciables las del río Ulla y de otros», segundo comenta *Er*, s.v. *samesuga*. O *VPL*, s.v. *sanguisuga*, ademais de destacar as utilidades medicinais –«Applicãose para fazer revulsão, & algũas vezes derivação. Abrem os vasos capillares das veas, & arterias; quando estão muyto pegadas, para as fazer cahir, basta deytarlhe em cima algũas pedrinhas de sal commum; & quando o lugar da picada he difficultoso de consolidar, basta lavallo repetidas vezes com triaga, & vinho»–, explica que é «assim chamado do verbo Latino *Sugo*, que val o mesmo que chupo, porque chupa o sangue». O seu emprego en medicina constátase tamén nos traballos lexicográficos de *C1*, *C4*, s.v. *samesuga*; *Va*, s.v. *sanguijuga*; así como no *GDLP*, s.v. *sanguessuga*, onde se comenta que a sangría na que se

utilizan as samesugas é denominada *sangria capilar*. Cfr. tamén o *DETEMA*, s.v. *hirudo* e *sanguijuela* para as pasaxes de textos médicos casteláns nas que se inclúe o animal en relación coa práctica da sangría. Sobre o inexacto que resulta atribuír ao veterinario romano Lorenzo Rusio de comezos do século XIV a introdución das samesugas vid. as observacións de Aprile (2009: 364), que refire que, en efecto, «già Giordano Ruffo prescrive l'uso terapeutico di questi animali, che permettono di assorbire sangue e umori». Para as características do animal e a súa utilización véxase Cagny – Gobert, IV, s.v. *sanguijuelas*; Causati Vanni (1999: 327-328, s.v. *sanguisuga*); DSA, s.v. *sangsue*; GEPB, s.v. *sanguessuga*; Gil-Sotres (1990); Poulle-Drieux (1966: 101). Vid. tamén Delprato – Barbieri (1867, II: 290, s.v. *irudene*) sobre o tipo de samesuga, a *Hirudo vorax*, que se emprega.

530 «Poñer emprasto» traduce o verbo latino *implastretur* (na tradución siciliana *inplastra*, na italiana *inpalaustra*, na provenzal *met* [...] *empastre*, na francesa *faites* [...] *emplastre*). O substantivo *emprasto*, que deriva do lat. *EMPLASTRUM*, designa a «préparation adhérente destinée à être appliquée par voie externe» (cfr. Prévot, 1991: 196, s.v. *emplastre*), o «medicamento externo, sólido y glutinoso, que se adhiere a la parte enferma del cuerpo sobre la que se aplica» (cfr. *Er*, s.v. *emprasto*). Vid. tamén DSA, s.v. *emplâtre*. Para os rexistros do vocábulo (e as súas variantes) en castelán medieval desde o século XIII e o seu significado vid. *DETEMA*, *DME*, *DPRALfX*, s.v. *emplasto*; *TDMS*, s.v. *enplasto*. Información sobre os diferentes tipos de aplicacións externas (*malagmata*, *emplastrum*, *pastillum*) e os ingredientes que as constitúen en textos médicos da Antigüidade (en Celso en particular) pode verse, p. ex., en Robles Gómez (1999: 121-122, n. 104; 169, n. 176; 245, n. 303).

531 Aínda que á *greda alva* da tradución galega corresponde a *cera alba* no texto latino, é moi posible que se trate, senón dun erro do editor italiano, dunha variante textual da obra latina, toda vez que as diferentes versións romances do *De medicina equorum* inclúen a equivalencia de *creta alba* (cfr. *blanketu*, *terra gessa bianca*, *creta ho ... terra blanca*, ou *argille blanche* nas traducións siciliana, italiana, occitana e francesa do ms. *M* – en *S*, *croie blanche* – respectivamente, ou *terra ingessata bianca* e *crea bianca* nas italianas impresas en 1561 e 1563), que é, por outro lado, o ingrediente mencionado no mesmo remedio da *Mascalcia* de Rusio, «totum crus emplastretur cum aceto fortissimo et *creta alba* insimul agitatis» (cfr. Deprato – Barbieri, 1867, I: 350). Así pois, *greda*, derivado do lat. *CRĒTA*(M), debe definirse como *argille* «telle qu'on l'utilisait en médecine à la fin du XVIIe siècle, d'après Lémery: "l'argille ou terre glaise ou terre grasse est une terre grasseuse, visqueuse, ordinairement grise, quelquefois rougeâtre. Les potiers s'en servent pour faire leurs pots. Elle est propre pour arrester le sang, étant appliquée sur la playe"». Comentan Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 155, n. 221) que posúe unha «substancia com propriedades caústicas». O *GDLP*, s.v. *greda*, defínea como unha «variedade de argila mais ou menos arenácea», acepción coa que se recolle tamén nos dicionarios galegos da *Ac*, s.v. *argila*; *Er*, s.v. *greda*. Para as documentacións medievas deste substantivo en castelán, desde o século XV, vid. *DCECH*, *DETEMA*, *DME*, *TDMS*, s.v. *greda*. Máis detalles sobre a *creta alba*, o seu significado e propiedades, poden verse en Causati Vanni (1999: 332, s.v. *argilla bianca*), Delprato – Barbieri (1867, II: 310, s.v. *terra blanca*)...

532 É o representante do lat. *acetum*, ao que corresponden *achitu* en siciliano, *acieto* en italiano, *vinaygre* en provenzal e *vin aigre* en francés (ms. *S*, en correspondencia cos latinos *E* e *F*, pois noutros testemuños franceses falta este ingrediente; cfr. Prévot, 1991: 53, <221>). Segundo explican Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 130, n. 48), tanto o viño como o vinagre «eram muito utilizados como antisséptico». Sobre as propiedades terapéuticas do vinagre, o *VPL*, s.v. *vinagre*, explica máis detalladamente que «he summamente desecativo, & incisivo, & além da sua faculdade dissolutiva, repercute, & astringe. Na Medicina tem fama de alexipharmaco, & he antidoto da peste, tão soberano, que seus efeitos são muito mais certos, que os da Triaga. As partes heterogeneas, de que he composto, lhe comunicão virtudes oppostas, a saber, a de aqueantar, & a de refrescar. Porém o uso delle tem seus perigos, em razão do seu acido, muito penetrante; offende as partes nervosas, acrescenta nos hypocondriacos o sal corrosivo, que nelles abunda; & convém

que as mulheres hystericas se abstenhão delle, por lhes não excitar effervescencias nos intestinos. Com hũa collhêr de vinagre sobre doze, ou quinze colheres de agoa, se faz hum oxicato excellente para fomentações, ajudas, & gargarejos». Para as virtudes que se lle atribúen en textos farmacolóxicos medievais, cfr. *Flos Medicinae*, vv. 182-185; *Summa Medicinae*, I, v, 1; Arnau de Vilanova, *Translatio*, 3.24, ou o herbario occitano conservado no ms. florentino editado por Milani (2004b: 131, § 31). Máis datos sobre o tipo de vinagre que convén utilizar e os seus usos medicinais poden verse en Causati Vanni (1999: 303, s.v. *aceto*), Martín Ferreira (1996: 103, s.v. *acetum*)...

533 *Sotil* deriva do latín *SŪBTĪLE*(M), ‘fino’, ‘delgado’. No texto, ademais do adxectivo *sotil* (<8.5>, <18.9>, <21.12>, <55.7>, <58.8>, <62.1>), aparece, formado sobre el, o adverbio *sotilmente* (<9.7>, <23.7>, <24.9>), que convive coa forma, de carácter máis culto, *sutilmente* (<0.3>, <7.11>, <24.6>, <34.3>), con conservación da vogal velar pechada. Na voz latina, *SŪBTĪLIS*, hai un grupo consonántico no que á oclusiva bilabial sonora que pecha a sílaba inicial lle segue, no inicio da sílaba seguinte, outra oclusiva; a eliminación de /b/ implosivo, tras un probable proceso de asimilación, constitúe a solución maioritaria na lingua galega no desexo de adaptar ese grupo ás estruturas silábicas do romance peninsular: na Idade Media, os resultados dos grupos consonánticos, primarios ou secundarios, nos que a referida consoante oclusiva aparece na coda silábica contemplan a súa desaparición, a vocalización en /u/, a conservación por simple tendencia gráfica latinizadora (circunstancia esta última que deu lugar á aparición de formas ultracorrectas) ou mesmo a substitución do /b/ por /l/. Sobre este particular da fonética histórica galega, vid. Mariño Paz (1998b). Para documentacións, variantes e valores semánticos, ‘fraco’, ‘fino’, dos derivados do adxectivo latino *SŪBTĪLIS*, cfr. CrG, CSM, s.v. *sotil*. É voz común ao castelán, lingua na que se documenta por vez primeira en Berceo e posúe variantes (*sutil*, *sotil*, *subtil*, *sobtil*) e acepcións análogas ás galegas: vid. DME, TDMS, s.v. *sotil*; DCECH, V, s.v. *sutil*; DPRAIfX, s.v. *sutil*.

534 Esta epígrafe correspóndese á latina *De verme volativo*. Nas outras versións romances da obra de Ruffo a epígrafe é «di lu uermi uolatili», na siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 578, l. 27); «Del verme volatile», na italiana de Berlín (cfr. Ologr Hedvall, 1995: 82, l. 494); «Del verme volatieu», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 123, 8.0); ou «Dou farssin volant», na francesa (cfr. Prévot, 1991: 53, <222>). Na tradución catalá a doenza carece de epígrafe propia e os datos sobre ela e as denominacións que se lle dá veñen ofrecidos no mesmo capítulo do *verme*: «lo verme qui puja en lo cap del cayayll qui és dit en romans *vermen qui vola*», «si lo *vermen volable* se tornava en una malaltia que hom apella xunorra» (cfr. Gili, 1985: 53, ls. 6-7, 11-12). Se ben nalgúñas versións, como a siciliana ou a italiana, o nome da enfermidade remite á variante *vermis volatilis* que aparece en mss. latinos como *F*, *De verme volatilo* (f. 59r), o sintagma *verme volativo* da tradución galega envía á lección que achegan outros como o códice editado por Molin ou o ms. *E*, f. 108v, col. a, *De verme volatiuo .ca. .ij*. Coas denominacións referidas designábase o mormo nasal, que se manifestaba, segundo Arquint (2006-2007: 481, s.v. *verme*²), por medio de «noduli e ulcere nella testa e scolo nasale», síntoma este último que tamén é contemplado na exposición da enfermidade chamada *cimeira*, xa que esta «vén ás veces da door que chaman verme voador» (<22.2>). O Mestre Giraldo denomina a patoloxía co sintagma *adraguncho voadio* (cfr. Pereira, 1909: 28, l. 12), «linfagite epizootica na sua forma cutánea. Inflamación dos vasos linfáticos cutáneos e sub-cutáneos. Surgimento de nódulos dolorosos, pastosos e móveis que ficam dispostos em forma de cordão. Tumefações na muscosa nasal. Fluxo nasal abundante» (cfr. Camargo – Iannone – Cury, 1988, II: 141, n. 17). Sobre as motivacións para o emprego deste sintagma para referirse a esta doenza, vid. *Ibid.*: 126-127.

535 A forma do ms., *uartiuo*, así reproducida en DF4 (453, l. 3), corríxese como *volativo*, consonte a proposta de Pensado (cfr. Pens.: 85, l. 11 e n. 5). Cabería, así mesmo, a opción de integrar o substantivo *verme* e editar *verme volativo*, pero non parece necesario, toda vez que na exposición do tratamento da enfermidade no texto latino, esta é designada simplemente como *volativus*: «Si vero *volativus* in cimoira convertatur, [...]».

536 O complemento «en ambas las vëas das trincheiras» é a tradución de *consuetis venis ambarum temporum*: cfr. «di li uini usati di ambu dui li templi di la testa», na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 578, ls. 36-37); «delle vene uzate d'amburo tempie del capio», na italiana do ms. berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 82, ls. 502-503); «de las venas acostumbradas d'antrados las templas», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 123, 8.3); «les venes que hom à acustumat, d'andosos los braços», na catalá (cfr. Gili, 1985: 53, ls. 8-9), e «des .II. veines qui sont en l'une et en l'autre partie des .II. temples», na francesa (cfr. Prévot, 1991: 53, <224>). As veas referidas por Ruffo para esta práctica da sangría son as temporais, isto é, as que están situadas nas sens. Sobre a identificación destes vasos, vid. Arquint (2006-2007: 478-479, s.v. *vena*), Causati Vanni (1999: 295, s.v. *vene*), Poulle-Drieux (1966: 52, n. 23; 100, n. 52), Prévot (1991: 248, s.v. *veine*) ou Trolli (1990a: 36), así como, para a súa localización, a lámina 8 (nº 53) de Goody (1976: 33). Para outras documentacións medievais do substantivo *trincheira*, utilizado polo tradutor galego para designar a sen (no texto latino *tempus*), cfr. o DDGM, s.v. *trincheira*, *trincheyra*. Para o seu significado, cfr., da lexicografía galega, *Fg e Ae*, s.v. *trincheiras*; *Er, Fg, Cg*, s.v. *chincheiras*; *Vi*, s.v. *chinchèiras*; *Le, Ot (VSP), C4*, s.v. *vidalla*; *Ae, Fg*, s.v. *vidallas*. A partir do *Livro do Mestre Giraldo*, a GEPPB, s.v. *trincheira*², define así o vocábulo: «Ant. Queixo, queixada (especialmente dos animais)»; cfr., en cambio, Vasconcellos (1910: 418, s.v. *trincheira*), que define o vocábulo en singular como «pared divisória do nariz do cavalo e da gente» e en plural como «paredes nasaes».

537 Se ben en Pérez Barcala (2004: 382, l. 436) editamos *tiralle*, seguindo a proposta de Pensado (cfr. Pens.: 85, l. 14), no ms. lemos *tira ben* (ms. *tira bē*), como se transcribe en DF4 (453, l. 7) e en correspondencia co lat. *sufficienter minuatur*.

538 A *como séguelle* no ms. *desuso*, que se mantén en DF4 (453, l. 9), Pens. (85, l. 16) e na nosa proposta previa de edición (cfr. Pérez Barcala, 2004: 382, l. 438). Non obstante, o adverbio non ten correspondencia no texto latino e non aparece en ningunha das restantes versións e demais obras consultadas. Con moita probabilidade é froito dun erro do copista por un salto por *homoioteleuton* que tería a súa orixe na presenza de *como desuso* na liña seguinte, onde *desuso* si ten correspondencia co adverbio *superius* do texto latino.

539 Remite ao cap. do *verme* (<7.8> – <7.10>).

540 Consérvanse os dous *se* que ofrece o ms. (cfr. *sese* en DF4: 453, l. 11) fronte á decisión de Pensado de eliminar o segundo deles (cfr. Pens.: 85, l. 17 e n. 7). A opción de mantelos débese a que o primeiro sería a conxunción condicional (cfr. *si* no texto latino) e o segundo o pronome reflexivo dun verbo que falta no ms. e que, como se propón, podería ser *tornar* (cfr. n. 542).

541 Fronte ás dubidasas interpretacións de Domínguez Fontela (cfr. DF4: 453, l. 12), *entenoria* (que probablemente haxa que representar como *en tenoria*), e Pensado (cfr. Pens.: 85, l. 17), *tempa* (voz para a que o estudoso non sabe dar un significado), optamos por interpretar como *cimoira* a voz que no ms. lemos como *tenoría* (coincidindo así con Domínguez Fontela). Trátase probablemente dun erro do copista que non entendeu o termo que figuraba no orixinal que reproducía e que debía ser *cimoira*, segundo se advirte na pasaxe correspondente do texto latino, «Si vero volativus in *cimoira* convertatur», e nas diferentes versións romances do *De medicina equorum* (agás a provenzal, que non ofrece a pasaxe correspondente), nas que o termo latino se adapta como *chimora*, *cimorra*, *camoira* ou *xumorra* na provenzal, italiana (ms. de Berlín), francesa e catalá respectivamente; cfr. tamén o *Livro d'Alveitaria*, «E se per ventura este agraduncho se tornar en *chymorrea* façamlhe como dicto he em seu capitollo» (cfr. Pereira, 1909: 28, ls. 26-27); Teodorico, «Si vero vermis volativus convertatur in *chimoram*, quae saepe contigit, [...]» (cfr. Dolz, 1937: 52, ls. 17-18), e Rusio, «Si vero vermis volatilis in *cymorrhama* transeat, quod saepe contigit, [...]» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 354, ls. 13-14). Explica Poulle-Drieux (1966: 90) que «cette morve nasale, lorsqu'elle se caractérise par un jetage abondant et un état général très mauvais, porte le nom de *cymoyra*». Á enfermidade chamada en lat. *cimoira*, á que corresponden as diferentes denominacións ofrecidas, é dedicado no *TA* o capítulo 22 (o que explica que se remita a un capítulo posterior ao falar do *verme volativo*), onde se lle dan os nomes *cimoira* e

cimeira, vocábulo este último polo que emendamos a errada lectura *tenoría* do ms. en Pérez Barcala (2004: 382, l. 439).

542 Como en Pérez Barcala (2004: 382, ls. 339-440), no texto crítico intégrase o verbo da prótase da oración condicional que vén esixido pola sintaxe e o sentido. Esa forma verbal sería a correspondente da latina *convertatur*, que é adaptada como *si conuerti* na tradución siciliana, *si converge* na italiana, *chiet* na francesa ou *se tornava* na catalá, e a ela corresponde no *Livro* do Mestre Giraldo *tornar*, reflexivo.

543 *Soe* é a P3 do Presente de Indicativo de *soer* (véxanse os comentarios proporcionados para a variante *sol* en <3.40>), documentado desde o século XIII. Neste caso, a forma verbal inclúese na construción *soer a acaecer*, que é unha perífrase frecuente na lingua medieval, aínda que tamén hai mostras da mesma sen a preposición. Exemplos de *soer* con e sen *a* (ás veces tamén con *de*) poden verse en *CrG*, *CSM*, *Esc*, *Nun* (*Amigo*), s.v. *soer*.

544 Remite ao remedio da *cimoira* (<22.3> – <22.8>), pois nel está a indicación de que «deven logo cubrir a cabeza do cavalo con laa caente, e esté en lugar caente e coma cousas caentes» (<22.4>). A tradución catalá non envía ao capítulo dedicado á *xunorra*, senón que precisa a terapia neste lugar: «hom deu donar al cavayll cosses caldes, e que estiga en loch kalt e no-l enug hom, car aquella humor és freda e d'aquella malaltia n'escape nengun cavayll sinó a tart» (cfr. Gili, 1985: 53, ls. 13-15).

545 Esta é a epígrafe correspondente ao *De anticuore* da obra latina, que aparece como «di lu Anticori» na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 578, l. 42), «De anticore» na italiana de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 82, l. 507), «De l'anticora» na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 123, 9.0) e «C'est ici de l'avantucuer» na francesa (cfr. Prévot, 1991: 54, <228>). A adaptación catalá de Ruffo define a enfermidade na mesma epígrafe que lle dá entrada: «De la malaltia d'anticor qui es glànola qui-s fa en los pits, per que venen llamparons» (cfr. Gili, 1985: 54, ls. 12-13). Como se ve, *door do curaçon* é a denominación empregada na obra galega para o termo latino *anticor*, unha forma ganglionar da enfermidade do *verme* que alcanza os ganglios prepectoriais, segundo a describe Poulle-Drieux (1966: 90). Para máis información vid. Causati Vanni (1999: 339, § 3), Moulé (1913: 268, s.v. *anticore*), Olrog Hedvall (1995: 155, s.v. *anticore*), Prévot (1991: 179, s.v. *avantcuer*), Trolli (1990a: 28, s.v. *anticor*) ou Arquint (2006-2007: 276, s.v. *anticora*): «nella pratica l'anticuore ha indicato per lo più una tumefazione dovuta al carbonchio (cfr. TB, s.v. *anticuore* § 2; Causati Vanni, *Gloss.*, p. 339; etc), ma come già notato da Moulé, *Gloss.*, s.v. *anticore*, in Giordano è descritto come una delle possibili manifestazioni del *verme* 'morva'». Para o significado deste substantivo, cfr. tamén Piccitto (1977-2002, I, s.v. *anticori*), «malattia degli equini che si manifesta con un gonfiore nella parte superiore del petto»; *DEI* (s.v. *anticuòre*), no que se rexistra o termo como voz antiga do léxico veterinario que designa o «tumor che si forma nel petto del cavallo nella regione cardiaca»; *GDLI* (s.v. *anticuòre*), que explica a súa formación «da *anti*- 'prima' e *cuore*» e o define como «specie di tumore carbonchioso che può svilupparsi sul petto dei quadrupedi domestici, in prossimità del cuore»; ou *TLIO*, s.v. *anticuore*. Engádase a información de Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 141-142, n. 120), que definen o termo como «tumefação ou gangrena localizada no peitoral do animal. É causada por irritação produzida pelo arnês» e sinalan que «em francês a denominação é *anticoeur*, em espanhol *anticordice* e em português *anticardite*». Cfr. tamén *GEPB*, s.v. *antecor*: «Tumor que se forma à frente do coração do cavalo e outros quadrúpedes. (Do lat. *ante*, antes de, e *cor*, coração)». Para designar esta mesma doenza o castelán medieval recorre ao vocábulo *incordio*, 'tumor no peito dos cabalos', que se documenta xa no século XIII e que debe de remontar a unha forma latina **ANTECORDIU(M)* –posteriormente contraída en **ANCORDIO*–, que debeu de convivir con *ANTICOR*, á que remite o resultado doutras linguas románicas, así como a forma *anticor*, atestada nos séculos XVI e XVII (cfr. *DCECH*, III, s.v. *incordio*); para o castelán vid. tamén *DHLE* (XX: 1230).

546 «Quant à l'appareil lymphatique, les hippiatres, à cause de la morve, connaissent de nombreux ganglions superficiels qu'ils appellent en général *glandulae*» (cfr. Poulle-Drieux, 1966: 53), dos que Ruffo se refire aquí aos «ganglions prépectoraux». Vid. tamén Trolli (1990a: 36).

547 A esta forma verbal corresponde *exstat* na pasaxe latina: cfr. o texto das versións siciliana, «la quali e in lu pectu di lu caullu» (cfr. De Gregorio, 1905: 578, ls. 43-44); italiana do códice de Berlín, «la quale è in del pecto del cavallo» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 82, ls. 508-509); francesa dos mss. R –«qui *est* en la potrine»– e S –«qui *est* entor le cuer»– (cfr. Prévot, 1991: 134, <228>), ou catalá, «qui *ès* en los pits del cavayll» (cfr. Gili, 1985: 54, l. 14). Cfr., significativamente, o verbo *essere* en Teodorico: «Glandula illa quae *est* in pectore» (cfr. Dolz, 1937: 54, l. 24). Por outro lado, algún ms. da obra de Ruffo puido transmitir como variante unha forma de *manere* que explicaría as leccións da tradución francesa de M e N, «*maint* ou piz decosge le cuer dou cheval» (cfr. Prévot, 1991: 54, 134, <228>): cfr., en efecto, o verbo *manere* na pasaxe correspondente de Rusio, «ille tumor, seu glandula, quae *manet* in pectore equi» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 360, l. 3). Así as cousas, se ben se podería corrixir a lección do códice galego por *é*, tamén é posible conservar a forma impersonal *ái 'hai'* (indicadora de existencia), que aparece no ms.

548 Remite ao cap. do *verme* (<7.1> – <7.3>).

549 Ao termo latino *apostema* –definido por Du Cange, s.v., como «tumor, species carbunculi seu ulceris»– corresponde na tradución galega, *apostema*, idéntico ao que está nas versións siciliana, italiana, catalá e provenzal, *postema*, e francesa, *apostume*. O significado do substantivo é o de «abcesso; qualquer tumor que ordinariamente termina pela supuração do pus que criou» (cfr. *GDLP*, s.v. *apostema*) e, de feito, na súa explicación da enfermidade do *anticor*, Poulle-Drieux (1966: 90) comenta que, como a describe Ruffo, «résulte d'une accumulation des mauvaises humeurs n'ayant pas trouvé d'issue à l'extérieur et qui créent un apostume susceptible de gagner le cuer». Para o significado do termo –un helenismo que entrou en latín na época clásica e que desde aí se estendeu á Idade Media (vid. Sánchez González de Herrero, 2004: 185)–, cfr. tamén o *VPL*, s.v. *apostema*: «*Apostema* he hum tumor preternatural, causado de hum humor, que do seu proprio lugar se foy metter, & em certo modo encantar em outro até vir a suppurar & reventar depois de maduro». Para o castelán, vid. *DCECH*, IV, s.v. *apostema*; *DME*, s.v. *apostema*; *DPRAlfX*, *TDMS*, s.v. *postema*, así como o especializado *DETEMA*, s.v. *apostema*, tanto para o seu significado («abceso, proceso purulento o tumor de pus y, en sentido más genérico, cualquier proceso inflamatorio de la piel y partes profundas, desde el ántrax hasta el cáncer») como para as ocorrencias e variantes do vocábulo en textos médicos casteláns da Idade Media. Vid. tamén Causati Vanni (1999: 288, s.v. *ascenso*), Delprato – Barbieri (1867, II: 234, s.v. *apostema*), *DSA* (s.v. *apostème*) ou Gil-Sotres (1990: 6): «el desequilibrio en la cantidad, proporción o cualidades de los humores puede conducir a la formación de un depósito (*apostema*) que se localiza en la parte orgánica donde el desorden se ha producido, siendo el responsable de los síntomas y signos de la enfermedad». Para a pervivencia do substantivo na lexicografía galega, cfr. *Ac* e *Er*, s.v. *apostema*, *postema*.

550 A forma do ms. (*añt ora*), transcrita como *anteora* por Pensado (cfr. Pens.: 85, l. 24), é, segundo este advirte, «errata por *anticora* o *antecora*» (cfr. Pens.: 174, s.v. *anteora*), como tamén debeu percibir Domínguez Fontela ao subsanar aquela lección como *ante[c]ora* (cfr. DF4: 453, l. 21). A corrección de Pensado apóiase no *Livro d'Alveitaria* do Mestre Giraldo, segundo o cal a enfermidade, á que dedica o cap. xiv da II parte, «he chamada em latin *anticora* e quer dizer door que esta anto coraçom» (cfr. Pereira, 1909: 28, ls. 35-36). O termo que figura no manual latino de Ruffo é *anticor* («haec infirmitas dicitur *anticor*») –cfr. *anticori* na tradución siciliana, *anticore* na italiana, *anticor* na provenzal e *avantcuer* na francesa (*anticuer* no ms. R)– e é ese o mesmo que está na *Mascalcia* de Rusio («dicitur autem haec infirmitas *Anticor*»; cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 360, ls. 10-11) e en Teodorico («haec infirmitas communiter vocatur *anticore*»; cfr. Dolz, 1937: 54, l. 27). Cabe supoñer, pois, que o do *TA* é un latinismo léxico italianizado (como italianizado estaba tamén no texto de Ruffo, onde, xunto a *anticor*, existe a forma con diptongación da vogal tónica, *anticuor* en <9.0>, <9.4> <9.5>) e que o erro do ms. debe ser corrixido como *anticore* (cfr. na listaxe de enfermidades do cap. 6 da obra galega a epígrafe *De anticore*, <6.8>). Véxase ao respecto a seguinte explicación de Dualde Pérez (2005: 26): «sería más correcto utilizar el término *antecor* por su situación, pero como parece ser que los albéitares pensaban que este proceso perjudicaría al corazón [e así

o indica o mesmo Ruffo ao referirse a esta como unha «door contraria ao curaçon»], colocaban el prefijo *anti*, en vez de *ante*».

551 «Devenlle a acorrer logo» –cfr. *deuenlle aa correr* en DF4 (453, l. 27)– adapta o sentido da frase preposicional latina *sine mora*, á que amosan unha maior literalidade as traducións siciliana, «senza nulla adimura» (cfr. De Gregorio, 1905: 579, l. 10); italiana, «senza alcuno dimoro» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 83, ls. 518-519), ou francesa, «sanz nule demorance» (cfr. Prévot, 1991: 54, <231>). Sobre *acorrer*, ‘socorrer’, procedente do lat. ACCŪRRĒRE, na lingua galega medieval, cfr. CrG, CrT, HT, Mir, CSM, Esc, s.v. *acorrer*. O verbo *acorrer* é utilizado maioritariamente como adaptación do latino *subvenire* (cfr. <11.1>, <21.8>, <25.5>, <27.5>, <43.4>, <48.10>, <52.4>, <54.4>, <55.3>, <62.4>) e son menos os casos en que corresponde a *succurrere* (<9.2>, <51.3>) ou *habere auxilium* (<17.2>). Para o vocábulo na lexicografía galega, cfr., s.v., os dicionarios de Po, Ac, Fi, C1, Ib, Er, Fg, C4, nalgúns dos cales a voz se recolle como antiga. Para as documentacións do termo no castelán medieval cos significados de ‘socorrer’, ‘axudar’, ‘remediar’, cfr. DETEMA, DME, DPRAIfX, TDMS, s.v. *acorrer*.

552 O envío vai dirixido ao parágrafo <7.11>. A tradución catalá precisa, con todo, que «axí com la naffra del vermen, o dragons que-s dit, sia curada exceptat que no-y pos om sedenys» (cfr. Gili, 1985: 54, ls. 18-19). Na tradución galega o dato está presente ao final do capítulo (<9.13>) consonte os demais elementos revisados da tradición de Giordano Ruffo.

553 Álvaro Eanes cometeu dous erros neste parágrafo. Por un lado, como xa advertiu Pensado, en *et moi chegada ao curaço* –que se mantén en DF4 (453, l. 29) e en Pens. (87, l. 4)–, o baionés escribe *et* en lugar de *e* (isto é, a forma verbal de *ser*), «aunque el contexto requiere una frase condicional: *se e*» (cfr. Pens.: 87, n. 2). Na nosa proposta inicial de edición aceptabamos esta suxestión e propoñíamos «[se] é moi chegada ao curaço» (cfr. Pérez Barcala, 2004: 383, l. 453). Non obstante, a comparación co texto latino e as diferentes versións romances editadas do mesmo permite observar que o copista non só errou ao escribir como a conxunción copulativa *et* a forma verbal *é* (sobre este particular cfr. § II. 3.5, c), senón que cometeu outro descoido, o de reproducir como *pa* (que, segundo os usos habituais, Domínguez Fontela desenvolve como *pra* e Pensado como *para*) o que sería a conxunción causal *porque*. A visualización deste último erro eximiría, así, da integración do nexos condicional *se* proposta por Pensado, de xeito que na pasaxe habería unha cláusula causal que se correspondería coa que no texto latino inicia a conxunción *quia* («*et quia* haec infirmitas sive apostema satis propinque cordi existit»), e que, deixando á marxe a tradución catalá (que omite o texto que corresponde á pasaxe <9.7>), se mantén como tal nas versións siciliana –«*In perzo ki kista infirmitati oi uermi oi apostema esti assai propinqua alu cori*» (cfr. De Gregorio, 1905: 579, ls. 11-12)–, italiana (ms. de Berlín) –«*Et inperciò che questa infermità uvero apostema è assai propinqua al cuore*» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 83, ls. 520-521)–, provenzal –«*car es assas pres del cor*» (cfr. Arquint, 2006-2007, 9.5)– ou francesa –«*Et pour ce que c’est pres dou cuer*» (cfr. Prévot, 1991: 54, <231>)–.

554 No sintagma «apertar das mãos», a preposición *de* ten, de entre os múltiples valores que podía posuír, o de expresar medio, instrumento (que é o que ten o ablativo latino *manibus*). Ademais de poder utilizarse co valor de *con*, o enlace preposicional de adquiriu outros matices no galego da Idade Media: vid. ao respecto CrG, CrT, HT, Mir, Ri, CSM, s.v. *de*.

555 Ruffo recomenda a utilización do *filum sericum* para deter a hemorraxia das veas e proceder á súa ligadura. Así explica Poulle-Drieux (1966: 98) o proceso: «quant aux veines, leur ligature au fil de soie s’impose pour arrêter une hémorragie accidentelle per-opératoire». En efecto, o sintagma «con fio de sirgo» (cfr. *do sirgo* en Pens.: 87, l. 4) corresponde ao ablativo latino *filo serico*, de xeito que *sirgo*, ‘seda’ (cfr., en efecto, «*cun filu di sita*» na tradución siciliana de Ruffo, «*con filo di seta*» na italiana, «*amba fil de seda*» na provenzal, e «*d’aucun fil de soie*» na francesa), procede do termo latino que traduce, o adxectivo *sĒRĪCU(M)*, ‘seda’, ‘obra de seda’, que experimenta o peche do Ē tónico en *i* por influxo do Ĩ postónico, que cae. Para unha explicación da evolución fonética deste termo, vid., p. ex., Ferreiro (1995: 33), Huber (1986: 86), Williams

(1994⁶: 47, 64). Para outras ocorrencias do substantivo, documentado xa en textos do século XIII, cfr. s.v. *sirgo* os glosarios incluídos no DDGM (sobre todo, CSM, Esc). Para *sirgo*, ‘seda’, cfr. tamén da lexicografía portuguesa o GDLP, s.v. *sirgo*², ou a GEPB, s.v. *sirgo*, «Ant. O mesmo que *seda*». É voz que, entre os séculos XIII-XV, tamén se coñece en castelán (con ocorrencias no *Libro de los Caballos*), onde no século XI se documenta a forma arcaica *sirico* (cfr. DME, s.v. *sirgo*, *sirico*); para o castelán medieval cfr. tamén DETEMA, DPRAIfX, TDMS, s.v. *sirgo*.

556 Na cláusula condicional «se a non poder liar por razon do sangue sobejo» –e deixando á marxe a transcripción do substantivo *razon* como *Raso* e *Razo* en DF3 (453, l. 33) e en Pens. (87, l. 6) sen a nasal implosiva final–, a sintaxe e o sentido aconsellan completar o circunstancial de causa que introduce *por razon* realizando unha integración que os anteriores editores, ao manterse fieis ao ms., non levan a cabo, coas implicacións que esta opción ten no sentido e na sintaxe da pasaxe. A proposta de completala coa frase preposicional «do sangue sobejo», xa presentada en Pérez Barcala (2004: 383, l. 455), vén ofrecida pola presenza no texto latino –tamén en Rusio (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 362, l. 13)– da frase preposicional *propter abundantiam sanguinis*, que ten correspondencia nas restantes versións romances da obra de Ruffo, tanto nas manuscritas –cfr. «pir lu habundancia di lu sangui», na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 579, l. 14); «per l’abondancia del sangue», na italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 83, ls. 522-523); «per la habondancia del sanc», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 123, 9.6), e «pour l’abondance dou sanc», na francesa (cfr. Prévot, 1991: 54, <233>)– como nas impresas italianas de 1561 e 1563 –cfr. «per l’abondanza del sangue» e «per la abundantia del sangue» respectivamente (cfr. Crupi, 2002: 32, l. 15; Leno, 1563: f. 12r, l. 20)–. A decisión de completar a pasaxe por medio de «do sangue sobejo», e non «da abundancia do sangue» –máis achegada á das versións citadas–, vén determinada polo feito de que noutros lugares do TA aos sintagmas latinos *ex superfluitate sanguinis* ou *ex superfluo sanguine* corresponde «do sangue sobejo» (<12.1>) e «por sangue sobejo» (<27.2>) respectivamente.

557 En *devenna a meter o a* que se une encliticamente a *deven* é un pronome átono en función de obxecto directo que anticipa a este, que é *esta meezña*. Usos análogos do pronome atópanse en <23.13> («o posa receber o fumo») ou <26.6> («lavandoas ante esas chagas»). Sobre este uso «redundante» do pronome, vid., p. ex., Lorenzo (2000b: 22).

558 O verbo *estañar* (que ten reducidos os seus rexistros na lingua galega medieval á súa aparición nesta obra, segundo constata a consulta do TMILG) deriva do lat. STAGNĀRE e refire a acción de parar ou deter o curso dun líquido ou humor. A propósito do termo que lle corresponde en castelán, *restañar*, o DCECH (IV, s.v. *restañar*) comenta que «no existe en los romances vecinos (port. *estancar o sangue*, cat. *estroncar la sang*), pero sí en italiano, donde se dice indiferentemente *stagnare* o *ristagnare*. Esto indica que la adición de RE– es puramente romance». Da existencia de resultados co prefixo e sen el dan conta as versións de Ruffo en lingua vulgar: cfr. na siciliana, *ristagnari*; na italiana do ms. berlinés e na impresa de 1561, *stagnare*; na provenzal, *estregner*; na catalá, *estrey* (aínda que non referido ao sangue senón a *la carn*); na francesa, *estencher*, e na italiana impresa en 1563 en Venecia, *stringer*. Sen dúbida, todos estes termos teñen o significado arriba apuntado: cfr., en efecto, a acepción «arrêter l’écoulement du sang» ofrecida por Prévot (1991: 204, s.v. *estancher*). Para *estañar* Cg dá o significado de «restañar». Para o valor de *restañar* e as súas documentacións na lingua medieval (entre as que se atopan dúas ocorrencias no *Libro de los Caballos*), cfr. DETEMA, s.v. *restañar*, «estancar, parar o detener el curso de un líquido o humor; se dice con especialidad del derrame de la sangre»; DPRAIfX, s.v. *restañar*; TDMS, s.v. *restannar*. En castelán tamén foi coñecida a forma *estañar* co significado de «restañar» (cfr. DETEMA, s.v. *estañar*²). O verbo corresponde ao latino *restringere*, que en <7.17> se adapta como *restranger*.

Por outro lado, o texto latino, *ad sanguinem viriliter restringendum* –tamén na *Mascalcia* de Rusio, «ad sanguinem restringendum» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 362, l. 16)–, xustifica que, fronte a Domínguez Fontela (cfr. DF4: 453, l. 33), Pensado (Pens.: 87, l. 7) e á decisión adoptada previamente en Pérez Barcala

(2004: 383, l. 456), se integre o complemento directo de *estañar*: a non ser que estivese como unha forma pronominal átona, o, esa función gramatical debía estar desempeñada pola frase nominal *o sangue*, segundo se observa, ademais de no texto latino, nas outras traducións romances manexadas do manual do calabrés, manuscritas –cfr. «da ristagnari *lu sangui*», na siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 579, l. 23); «che arà stagnare *lo sangue*», na italiana (Berlín) (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 83, l. 524); «per estreigner *lo sanc*», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 123, 9.6); «por estencher *le sanc*», na francesa (cfr. Prévot, 1991: 54, <233>)– e impresas –cfr. «restringerà *il sangue*» e «per stringer *el sangue*», nas italianas venecianas de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 32, l. 17) e 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 12, l. 27) respectivamente–.

⁵⁵⁹ Sobre esta substancia, incluída tamén na receita das demais versións romances do *De medicina equorum* consultadas, cfr. a seguinte explicación de Prévot (1991: 197, s.v. *encens*): «“Thus” et “olibanum” sont presque synonymes. Il s’agit d’une gomme-résine extraite par incision de l’écorce de divers boswellias mais, selon l’ouvrage de Nicolás Lémery, l’encens proprement dit, ou encens commun (appelé aussi encens femelle), est celui qui tombe confusément à terre et qui est souvent mêlé avec des morceaux de l’écorce de l’arbre ou d’autres impuretés. L’oliban (ou encens mâle) est le premier encens que l’on ramasse de l’arbre, d’où il coule en larmes nettes et pures. Selon Lémery encore, l’encens est détersif, désiccatif, consolidant; on en mêle dans les onguents et les emplâtres». Sobre este produto, que se obtén de árbores orixinarias de Arabia, e a súa utilidade medicinal (con virtudes para constrinxir ou cicatrizar as feridas), vid. tamén Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 129, n. 42), Causati Vanni (1999: 310-311, s.v. *incenso o olíbano*), Delprato – Barbieri (1867, II: 290, s.v. *incensu*), DSA (s.v. *encens*), García González (2007: 494, s.v. *olibanum*), Martín Ferreira (1996: 122, s.v. *thus*), Montero Cartelle (1983: 199, s.v. *olibanum album*), Olrog Hedvall (1995: 161, s.v. *incenso*), Vasconcellos (1910: 302-303, s.v. *enciensio – encienzo*). Da lexicografía galega e portuguesa, cfr. R2, Va, s.v. *encenso*, así como a detallada información do VPL, s.v. *incenso*: «o Incenso comum he deterativo, desecativo, consolidante, &c. *Tus, turis. Neut.* Nós os Portuguezes lhe damos hum nome proporcionado aos efeitos, que causa, & da palavra Latina *Incensum*, que he *Encendido*, dizemos *Incenso*. Tambem se dirá *Incenso*, porque de sua natureza he muy calido; & consome os homores [...]». Polo que ao castelán medieval se refire cfr. DPRAIfX, s.v. *inciensio, olíbano*; e, sobre todo, DETEMA, s.v. *inciensio* («árbol semejante al laurel y gomorresina en forma de lágrimas, de color amarillo blancuzco o rojizo, que produce este árbol»); s.v. *macho, olíbano, turis*. A resina e as súas propiedades, coñecidas desde a antigüidade (a elas xa se refería Dioscórides, I, 68, 2, 6), son mencionadas tamén nos tratados medievais sobre as propiedades dos simples: cfr., p. ex., as explicacións do *Circa instans* –«Olibanum calidum est et siccum in secundo gradu. Est autem olibanum idem quod thus .s. gumi cuiusdam arboris [...] inuenitur thus grossum quod thus masculum dicitur siue olibanum [...] virtutem habet confortandi ex aromaticitate sua ex qualitatibus suis: et etiam consolidandi et constringendi et ex gumositate» (apud García González, 2007: 494, s.v. *olibanum*)–; da *Flos Medicinæ* –que, ademais de virtudes astrinxentes e mundificativas, tamén lle recoñece ao *thus* propiedades consolidativas (vv. 55, 568, 572) e o caracteriza como un simple que, entre outras aplicacións, «medicatur / ulcera, fissuras, verrucas» (vv. 611-612)–, ou da *Translatio* –que refire que «Thus est calidum et siccum in secundo» (11.21, 19.5), á vez que destaca as súas propiedades consolidativas e constrictivas (6.13, 11.70, 11.105)–. Pola súa parte, o DETEMA, s.v. *inciensio*, inclúe numerosas pasaxes médicas medievais que fan referencia a algunhas virtudes deste ingrediente: cfr., de entre elas, a exposición das súas calidades en Guido de Cauliaco («Thus *enciensio* goma es caliente») e a conveniencia da súa utilización para deter as hemorraxias no *Macer herbolario* («sy con esto non estancare la sangre dellas tome el *enciensio* e almagista»).

⁵⁶⁰ Para o significado do sintagma *aloes epatico*, cfr. Prévot (1991: 175-176, s.v. *aloë*): «“substance extracto-résineuse que l’on retire des feuilles épaisses et charnues de plusieurs aloès, genre de plantes de la famille des asphodèles” (Nyssen). Originnaire de l’Inde et de l’Afrique, l’aloë se cultivait dans presque toute la région méditerranéenne, surtout à Malte, en Sicile, en Italie méridionale. Rufus [...] précise qu’il s’agit d’aloës hépatique (*Aloes epatici*), qui est une espèce d’aloës moins pur, qui tire son nom de sa couleur, analogue à

celle du foie». Aínda que a forma do singular é *aloe* (< lat. ALÖE), con ese mesmo valor gramatical tamén podía empregarse *aloes*, forma «seguramente extraída de la combinación frecuente *lignum aloes*, donde el vocablo está en genitivo» (cfr. DCECH, I, s.v. *áloe*). O DETEMA define, s.v. *áloe*, o *áloe hepático* como o «áloe cuyas hojas son de forma semeiante al hígado»; Robles Gómez (1999: 141, n. 144) refírese ao *áloe hepático* como «variedad de zumo de áloe, cuyo color recuerda al del hígado», e Milani (2004b: 115) describe o *aloe epatic* como «varietà di succo di aloe dal colore simile a quello del fegato». Sobre as motivacións do emprego do sintagma *Aloe Hepatico*, o VPL, s.v. *aloe*, comenta, igualmente, que é «assim chamado de Hepar, que quer dizer Fígado, he o que depois de quebrado, tem alguma semelhança com o fígado na cor», á vez que destaca as súas propiedades medicinais: «o *Aloe*, tomado por boca, he aperitivo, & corroborativo do estomago, purga e colera, & a pituita, & resiste à corrupção; & applicado exteriormente condensa, deseca, & consolida as chagas». Estas últimas son, sen dúbida, as propiedades polas que é incluído na preparación do remedio da enfermidade tratada por Ruffo neste capítulo. O *Alphita* recolle tres variedades desta substancia resinosa («Aloes tres sunt species, scilicet, epaticum, cicotrinum, caballinum»), á vez que concreta que «aloe, quando simpliciter ponitur, epaticum intelligitur» (cfr. García González, 2007: 154, ls. 128-130). Do *aloes* Constantino o Africano comenta tamén que «Aloes tria sunt genera ... Vniuersaliter autem aloe calidum & siccum in 2 gradu. Stomachum mundificat & confortat» (*apud* García González, 2007: 340-341, s.v. *aloes*); Arnau de Vilanova, *Translatio*, refírese que é «Calidum in primo, siccum in tercio» (5.1, 11.104), á vez que o menciona polas súas virtudes constrictivas e consolidativas (6.13) e o inclúe na elaboración de numerosas receitas; o herbario provenzal do códice Palatino 586 da Biblioteca Nacional de Florencia descríbese como «caut e sec al .ij. gra. E es fait de suc de herba mot amara, e creis en Endia et cetera. E son .iij. species de aloes: son cycori, epatic e cabali. E es laxatio, e val contra tota dolor de cap e conforta la vista et cetera» (cfr. Milani, 2004b: 128, § 1); e na *Flos Medicinae* salernitana «se menciona como fortalecedor del estómago y del hígado, purgante de la cabeza, oídos, ojos y lengua, estíptico, cicatrizante, remedio contra la ictericia, el cáncer de prepucio y la calvicie [...]. También se le considera una especie de colirio» (cfr. De Frutos González, 2010: 343, s.v. *aloes*). Para o *áloe* e as súas propiedades, cfr. tamén DGALP, s.v. *aloés*; DSA, s.v. *aloès*, e DETEMA, s.v. *áloe*, para as receitas médicas medievais en castelán en que se introduce esta planta e se fai referencia a algunha das súas virtudes.

561 Para as *craras dos ovos* e para *anaçadas* véxanse as explicacións a estas voces na pasaxe <7.12>.

562 Para o substantivo galego *lebre* con conservación da vogal postónica (procedente de LĒPÖRE(M)), así como para outras variantes e ocorrencias do termo, vid. CrG, s.v. *lebre*. A propósito deste ingrediente da *meeziña* para a curación da enfermidade, comenta Causati Vanni (1999: 325, s.v. *lepre peli*) que Ruffo o recomenda para deter a hemorraxia de sangue: «un tempo ci si serviva del *cibozio* (peli emostatici), ricavato dal rizoma e dalla base di alcune felci arboree orientali como emostatico. Il Ruffo usa allo stesso fine i peli di lepre». A *Summa Medicinae* inclúe o *pilum leporis* entre os ingredientes da *medicina conglutinativa*, «illa que sua viscositate partes distantes adherere facit claudendo meatum ne fluant orificia exterius liquida que continentur in eis» (I, III, 14). Para a presenza dos pelos da lebre en receitas medievais castelás, cfr. algunhas das incluídas no DETEMA, s.v. *liebre*.

563 Corríxese como *giz* a forma *ziz* do ms. –cfr. *sis* en DF4 (454, l. 1) e *ziz* en Pens. (87, l. 10) e Pérez Barcala (2004: 383, l. 459)–, pois no texto latino corresponde a *gissum*, que aparece como *gipsu* en siciliano, *gesso* en italiano, *gip* en provenzal, *guis* na catalá e *croye blanche* no ms. francés R. Para as características deste elemento mineral, vid. Causati Vanni (1999: 333, s.v. *gesso*), Delprato – Barbieri (1867, II: 289, s.v. *gissu*). Definido como unha «terra glutinosa» no *Alphita* (cfr. García González, 2007: 211, ls. 17-18), «el yeso fue utilizado en medicina por sus virtudes estípticas, opilativas y retentivas de las hemorragias y de sudor» (cfr. *Ibid.*: 438, s.v. *gipsus*).

564 Como en Pérez Barcala (2004: 383, l. 459), corríxese a lección manuscrita *q^{el}* (que habería que desenvolver como *qual*, forma editada en Pens.: 87, l. 10) por *cal* (cfr. *qal* en DF4: 454, l. 1), pois a posibilidade

de editar o pronome relativo *qual* non fai sentido. A emenda vén apoiada pola presenza do substantivo *calx* no texto latino (*cum calce*) –na versión siciliana *curriola*, na italiana *calcina*, na provenzal *caus*, na catalá *calç* e na francesa *chauz vive*–. Para as propiedades terapéuticas do *cal*, vid. *supra* o comentado a propósito da súa ocorrencia en <7.14>.

565 Ao lado do *moidos* (<9.10>), para o participio de *moer* o TA documenta as formas irregulares *mudo* (<9.10>, <24.7>, <24.9>, <25.9>, <49.3>, <53.10>, <53.11>, <59.3>(2), <59bis.5>), *muda* (<15.6>, <16.5>, <26.5>) e *mundo* (<16.5>, <18.8>, <43.11>(2), <59.3>), resultado, este último, no que a nasal implosiva, representada sempre no ms. co signo xeral de abreviación, se orixina a partir da consoante nasal inicial (cfr. Ferreiro, 1995: 133-134). Para a alternancia das terminacións *-udo* e *-ido* dos participios da segunda conxugación, vid. *supra* o explicado para a forma *tendudo* de <3.59>. Este participio, *moido* / *mudo* / *mundo*, corresponde ao do verbo latino *terere*, que forma parte dun campo semántico ben estudado por Gittón-Ripoll (2010) nos manuais latinos de veterinaria do século IV (Pelagonio, Vexecio, *Mulomedicina Chironis*): o emprego dos verbos que expresaban a acción de reducir a fragmentos ou pó os ingredientes dun preparado medicinal están en relación cos utensilios utilizados para tal fin, cos elementos que entraban na receita, coa presenza ou non dun líquido na mesma ou co nivel de lingua empregado.

566 Un posible erro do copista explica que, na frase preposicional «con craras douos ben moidos» (que figura no ms. e que está en DF4: 454, ls. 1-2; Pens.: 87, l. 10; Pérez Barcala, 2004: 383, ls. 459-460), *craras douos* deba corrixirse como *grãos d'uvas*, en correspondencia co sintagma «*graniolis uvarum bene tritis*» do texto latino: cfr. «*cun li granelli di li uui pistati*», na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 579, l. 21); «*colle granella dell'uve peste*», na italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 83, ls. 530-531); «*grinhons de resins ben trissas*», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 125, 9.8), «*avec pepins de raisins*», na francesa do ms. *M* (cfr. Prévot, 1991: 54, <235>); «*con granelle dell'uve peste*», na italiana do impreso veneciano de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 32, ls. 24-25), e «*con grani de uua ben pesti*», na do de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 12r, l. 33). Non xustificada, pois, a lectura *craras dovos* pola tradición de Ruffo consultada, pode aventurarse que ela é froito dun erro do escribán que ten a súa orixe na transcripción como *ouos* do que era *uuas* no exemplar do que copiaba e nas dificultades de lectura do substantivo *graos*, que reproduce como *craras*, o que lle tería sentido tras ler *ouos* en lugar de *uuas*. A propósito da utilización do froito da vide, explica simplemente Causati Vanni (1999: 319, s.v. *uva* (*chicchi*)) que «come medicamento si adoperavano di preferenza i chicchi freschi o essiccati». A *Summa Medicinæ* (I, vi, 4) describe a *uva* como «calida et humida, que multum vicina est in complexione et virtute ficui. Sed uva que acetosa frigida est in tercio et sicca in secundo».

567 O sintagma «o esterco rezente do cavalo» corresponde ao latino *stercus equinum recens*, onde, como se comentou en <2.3> para o adxectivo *rezente*, este ten o significado 'fresco', no que redunda a tradución da que *recens* foi obxecto nas outras versións do *De medicina equorum*: cfr. «*lu stercu di lu cauallu friscu*», na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 579, l. 22); «*lo sterco del cavallo fresco*», na italiana do códice berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 83, l. 531); «*merde del caval que non sia fresca*», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 125, 9.9); «*femta de cayayll frescha*», na catalá (cfr. Gili, 1985: 54, l. 28); «*fiens de cheval freche*», na francesa do ms. *R* (cfr. Prévot, 1991: 135, <236>); «*lo sterco di cavallo fresco*», na italiana do impreso veneciano de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 32, ls. 25-26), e «*el stercho del cauallu fresco*» no impreso de 1563. Comentan Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 131, n. 53) que o «esterco animal ou humano bem com urina, vísceras, pêlos, dentes e esperma eram os chamados remedios imundos muito utilizados na medicina antiga. Tais remédios foram o embrião de um setor terapêutico conhecido como opoterapia». Sobre as virtudes dos diversos tipos de esterco animais, xa coñecidas por Dioscórides (II, 80), Causati Vanni (1999: 330, s.v. *stercus equino*) constata simplemente que para Ruffo este elemento ten propiedades hemostáticas. Así, p. ex., Arnau de Vilanova refire a utilidade do esterco animal para deter as hemorrxias, ao describir en *Traslatio*, 11.109, que «*Stercus asini calidum et siccum. Succus eius stringit fluxum sanguinis de naribus*»;

a *Summa Medicinae* menciona o *stercus porci, asini* para deter o *fluxus sanguinis narium*: «succus stercoris porci in naribus expressus sanguinem stringit» (II, III, 48).

568 Sobre este termo, vid. o exposto a propósito da súa ocorrencia en <7.19>.

569 Na pasaxe correspondente do texto latino aparece, en efecto, *aceto fortissimo* (en siciliano *forti achitu*, en italiano *forte aceto*, en provenzal *vinaygre*, en catalán *fort vinagre* e en francés *vin aigre* –no ms. *R vin aigre fort*; cfr. Prévot, 1991: 135, <236>–). A receita catalá incorpora, ademais, o *blanch d'ou* (cfr. Gili, 1985: 54, l. 29). Para as propiedades terapéuticas do vinagre, vid. o comentado a propósito da súa inclusión na receita da pasaxe <7.19>.

570 Esta forma do Presente de Sunxuntivo de *saber* non experimentou a métatase do iode do grupo –Bj– (propia do galego actual). En opinión de Ferreiro (1995: 178-180), «as formas con iode sen metatizar [...] son propias de falas orientais» (cfr. *Ibid.*: 325, n. 414; vid. tamén *Ri*, s.v. *saber*, ou Lorenzo, 1995: 653). Outras documentacións desta forma do Presente de Subxuntivo do verbo poden verse en Maia (1986: 809-811), así como en *CrG*, *CSM*, *Esc*, *Aj*, s.v. *saber*.

571 Como o «estañar o sangue» de <9.8>, a construción «estancar o sangue» traduce a latina *sanguinem restringere*: cfr. «ristrinjiri lu sangu», na versión siciliana; «ristringere lo sangue», na italiana; «restancar lo sanc», na provenzal; «sanch estrényer», na catalá. Na pasaxe <61.4> reaparece o verbo como adaptación do latino *extingere* (*extincto sanguine*), como tamén acontece nos lugares paralelos da tradución catalá, «puys que li haurà hom estanchada la sanch», ou da francesa, «le sanc en est estenché». *Estancar* é, pois, sinónimo de *estañar*, como se constata no vocabulario de *Er*, s.v. *estancar*, «v. a. Estancar, detener y parar el curso de una cosa», «restañar la circulación de la sangre». O vocábulo ten, pois, o significado de «arrêter l'écoulement du sang, faire cesser» (cfr. Prévot, 1991: 204, s.v. *estancher*). Para unha explicación do problemático étimo do vocábulo, vid. *DCECH*, II, s.v. *estancar*; Meier (1984: 111, s.v. *estancar*). Documentado por vez primeira en castelán no *Libro de los Caballos*, o verbo conta en español medieval con abundantes rexistros nos que, como *restañar*, ten o significado de «detener(se) algún líquido, o impedirle el paso» (cfr. *DETEMA*, s.v. *estancar*); vid. tamén *DME*, *DPRAlfX*, *TDMS*, s.v. *estancar*. Para este mesmo valor semántico en portugués, cfr., p. ex., *DGALP*, *GDLP*, Houaiss, s.v. *estancar*.

572 En correspondencia co verbo latino que traduce, *remereri* (cfr. *esser mogudas, moure e estre remuee* nas versións provenzal, catalá e francesa respectivamente), *amover* ten o significado 'remover', 'quitar', segundo se constata en *Ac*, *Er*, que ofrecen o vocábulo como voz antiga. Para outros valores do termo en textos galegos medievais vid. *San*, *Noia*, s.v. *amover*.

573 Cfr. no texto latino *usque ad diem tertium vel secundum*. Non obstante, unha lección semellante á da tradución galega pode verse na francesa do ms. *M*, «juqu'a trois jours ou quatre» (cfr. Prévot, 1991: 54, <237>). O tempo de permanencia dos remedios para deter a hemorraxia é «jusques au tier jour», na versión francesa do ms. *R* (cfr. Prévot, 1991: 135, <237>); «entrò al terç dia», na catalá (cfr. Gili, 1985: 54, ls. 30-31), ou «per spatio di tre giorni interi» e «in fina tre zorni», nas traducións italianas impresas de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 32, ls. 28-29) e 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 12v, l. 4) respectivamente. A tradución catalá engade «emperò sí pot hom lo segon jorn si hom conex que faça a fer, sinó no-y toch» (cfr. Gili, 1985: 54, ls. 31-32).

574 Desaconséllanse as prescricións ofrecidas para a curación do *verme* que figuran en <7.8> – <7.10>.

575 Cfr. *Pens.* (87, l. 16), *chama*.

576 Á epígrafe latina *De strangullione* –adaptada como «di lu strangugluni», «De stranguiglione», «De l'estrangolhon» ou «De l'estranguillon» nas traducións siciliana, italiana, provenzal e francesa respectivamente– corresponde no *TA* a perífrase «door do inchaço das landoas que chaman estrangullo», pois, en efecto, segundo explica o propio texto, a enfermidade consiste na inflamación dos ganglios submaxilares. Na tradución catalá do *De medicina equorum* a doenza vén identificada, aínda que non na epígrafe que lle dá entrada, co nome de *estrangolion*: «aquesta malaltia és apellada estrangolion» (cfr. Gili, 1985: 55, ls. 10-11). A partir da obra de Ruffo, o termo latino é rexistrado por Du Cange, s.v. *stranguillo*:

«Morbus equi, Gall. *Estranguillon*. Vide Jordanum Risum Calabrum MS. lib. 2. de Medicaminibus equorum». Segundo o Mestre Giraldo o termo *estrangulho* é o nome da doenza «en nosa linguagem» (cfr. Pereira, 1909: 26, ls. 10-11): «faringite, proceso inflamatorio da mucosa da faringe, do véu palatino e das amídalas. Sintomas: dificultade no ato de deglutir, accesos de tosse, transtornos de respiración. Angina tonsilar, esquinancia são outras denominacións para a faringite ou estrangulho, palabra registrada baixo latín sob a forma *stranguillo* e depois no francés, no século XII, sob a forma *stranguillon*. Sua entrada em língua portuguesa se deu por vía provençal» (cfr. Camargo – Iannone – Cury, 1988, II: 127, n. 35). Mentres que o *DGALP*, s.v. *estrangulho*, ofrece para o vocábulo o significado de «tumor na garganta da besta que a abafa», o *GDLP* ou a *GEPB*, s.v. *estrangulho*, achegan a definición «tumor na cabeza do cavalo», tomando como documentación a ocorrencia do termo no *Livro d'Alveitaria*.

O nome da enfermidade, que na tradución galega aparece como *estrangulho* (cfr. <10.0>, <10.2>, <10.3>, <10.4>) e *estrangollo* (<74.7>) –coa alternancia das vogais velares o, u propia dos textos medievais (vid. máis exemplos en Lorenzo, 1985: 99-100, 138-139, 163)–, vén determinado polo seu síntoma dominante (vid. Poulle-Drieux, 1967: 57) e deriva dunha forma *STRANGŪLĪUM, do verbo STRANGULARE, «étrangler, serrer à la gorge, d'ou suffoquer, asphyxier», polo que pode designar certos procesos inflamatorios da garganta e «s'appliquer à la pharyngite, à l'esquinancie, aux abcès péripharyngiens, affections dont le symptôme dominant est la menace constante de suffocation», en palabras de Moulé (1913: 445-446, s.v. *estranguillon*; vid. tamén Vasconcellos, 1910: 314, s.v. *estrangulho*). Cfr. así mesmo, *DEI* (s.v. *strangugliône*), «XIV sec., veter.; infiammazione della gola, gattoni»; Piccitto (1977-2002, V, s.v. *stranguggghju*), «malattia degli equini, strangungugliône»; *DCECH* (II, s.v. *engullir* [p. 627, *estrangulho*]), «obstrucción de la garganta del caballo, que no le deja respirar». Non obstante, debe de tratarse máis ben da adenite equina: cfr., p. ex., *GDLI* (s.v. *strangugliône*), «(ant. e dial. *strangogliône*, *strangoiône*, *strangogliône*, *strangolône*, *stranguigliône*, *stranguióm*, *strangullône*), s. m. Stato morboso provocato dalla tumefazione delle ghiandole della gola o di quelle situate sotto la mascella del cavallo (detto anche adenite equine), [...]» (p. 282); *DEnIt* (s.v. *strangugliône*), «infezione acuta infettivo contagiosa dei cavalli, lo stesso che *adenite equina*», «infezione acuta, infettivo-contagiosa dei cavalli, [...]». Si manifesta con febbre alta, inappetenza, abbattimento; scolo di muco bianchiccio dalle narici, ingrossamento delle ghiandole sottomascellari che dopo circa 10 giorni vanno in suppurazione; tosse grossa e frequente» (cfr. *DEnIt*, s.v. *adenite*). Para a definición e caracterización da enfermidade nos tratados medievais de veterinaria vid. tamén Arquint (2006-2007: 352-353, s.v. *estrangolhon*), Brunori Ciant – Cianti (1993: 123-125), Causati Vanni (1999: 339, § 4), Delprato – Barbieri (1867, II: 248, s.v. *glandula*; 268, s.v. *strangogliuni*), *DSA* (s.v. *strangulation*), *DTVZ* (s.v. *adénite*), Olrog Hedvall (1995: 167, s.v. *stranguilion*), Poulle-Drieux (1967: 77), Prévot (1991: 205, s.v. *estranguillon*), Trolli (1990a: 35, s.v. *strangullionis*)...

577 Así se traduce o lat. *glandulae circa caput equi*, que, segundo Poulle-Drieux (1967: 53) son «les ganglions sous-maxillaires».

578 *Goto* corresponde na pasaxe do texto latino a *guttur*, 'garganta'. Significativamente na pasaxe do *Livro* do Mestre Giraldo está no seu lugar *garganta*, «jazem ende algúas so a *garganta*» (cfr. Pereira, 1909: 26, ls. 7-8). Segundo comentan Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 138, n. 100), «a garganta ou faringe é distinta do gorgomilo ou laringe. Na garganta se localizan as amídalas, as glándulas mucosas e os foliculos linfáticos». En correspondencia co vocábulo latino e co que aparece na obra portuguesa, *goto* fai referencia, polo tanto, á rexión da garganta. O substantivo é definido no *VPL*, s.v. *goto*, como o «órgão da garganta, que serve à respiração». Vid., así mesmo, a acepción «glotis, entrada de la laringe» que se ofrece en *Fg* e *C4*, s.v. *goto*, ou en *DGALP*, s.v. *goto*, *glote*; *GDLP*, *GEPB*, s.v. *goto*¹.

579 Corrixise a forma do ms. (*jnchase*) –que se conserva en DF4 (454, l. 11), Pens. (87, l. 18) e Pérez Barcala (2004: 383, l. 467)– porque a concordancia co suxeito, *outras landoas*, exige unha forma verbal en plural. A mesma razón lévanos a editar o verbo coordinado a este como *crecen* –e non *creçe*, como propoñen DF4 (454, l. 12), Pens. (87, l. 18) e Pérez Barcala (2004: 383, l. 467)–, de xeito que neste caso a liña horizontal que

a palabra presenta enriba no ms. como parte do trazado da cedilla estaría abreviando a nasal implosiva final (para estas cuestións vid. § II. 2). Cfr., en efecto, as formas verbais en plural no texto latino, «quae *inflantur* vel accidentaliter *augmentantur*», en correspondencia co cal, cfr. «que *creysson* e *enflon* accidentalment» na adaptación provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 125, 10.1) ou «le quale *cresceno*» na italiana impresa en 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 12v, ls. 12-13) –fronte a outras como, p. ex., a siciliana, «la gula di lu caualu, la quali *infla & acrixì*» (cfr. De Gregorio, 1905: 579, l. 30), na que a concordancia se establece co equivalente do *goto* galego–; cfr. igualmente o *Livro* do Mestre Giraldo: «E estas [*scil.* as landoas] lhe *jncham* mujtaz vezes e *creçem*» (cfr. Pereira, 1909: 26, ls. 8-9).

580 Manter a lección do ms. (*deçẽ acabeça*), como fan os anteriores editores do texto –cfr. DF4 (454, l. 12), Pens. (87, l. 19), Pérez Barcala (2004: 383, l. 468)– non fai sentido, pois parece totalmente inverosímil que poida descender a un lugar como a cabeza algo que está na parte superior do corpo: é evidente, pois, que *os homores* non poden descender á cabeza senón desde a cabeza, polo que cómpre corrixir a lección do ms. como propoñemos, *decen da cabeça*, segundo suxiren, unha vez máis, o texto latino de Ruffo, «*de capite descendentes*», ou as versións provenzal –«per las humors del caval refreyat que deyssendon *de la testa*» (cfr. Arquint, 2006-2007: 125, 10.1)–, francesa (ms. *M*) –«par les hymeurs qui avalent *dou chief*» (cfr. Prévot, 1991: 55, <238>)–, ou italiana impresa de 1561 –«per gli humori freddi che scendono *dalla testa*» (cfr. Crupi, 2002: 33, ls. 3-4)–. Cfr., así mesmo, «que correm *da cabeça*» no *Livro d'Alveitaria* portugués (cfr. Pereira, 1909: 26, l. 9).

581 Fronte á forma editada por DF4 (454, l. 13), *gorosedoe*, e Pens. (87, l. 19), *gorosedoen*, mantemos a solución adoptada en Pérez Barcala (2004: 383, l. 468) e ofrecemos *grosedõe* –co resultado propio do sufixo latino –UDĪNE(M), sobre o que vid. o explicado para *magredũe* en <1.7>–, entendendo que o copista abreviou a sílaba *gro* (escribindo un *o* enriba do *g* inicial) e, ao mesmo tempo, desenvolveu a abreviatura. O termo latino que traduce é, en efecto, *grossicies* (adaptado en siciliano como *grussiza*, en francés como *groissece*...).

582 A epígrafe que dá entrada ao remedio está repetida no ms., reproducíndose a súa primeira ocorrencia a seguir da exposición da etioloxía da enfermidade e a segunda nunha liña independente. É evidente que a primeira aparición da epígrafe –na que, malia a lectura *estrangullo* de DF4 (454, l. 17), lemos *estrancullo* no testemuño (como advirte xa Pens.: 87, l. 22)– debe ser eliminada do texto crítico (como xa propuxera o cóengo galego ao reproducilo entre parénteses), dadas as particularidades de copia: o amanuense, ao escribilo a continuación da exposición da sintomatoloxía da doenza e sen interrupción, decátase de que introduce unha epígrafe que, como adoita suceder no texto, debe rexistrarse nunha liña independente.

583 Cfr. Pens. (87, l. 24) *chama*, sen desenvolver como nasal implosiva final o trazo horizontal que a forma verbal ten enriba no ms.

584 «Secondo il Delprato –Barbieri si tratta di uno dei primi esempi di applicazione del setone» (cfr. Brunori Cianti –Cianti, 1993: 125).

585 Malia a lectura proposta por Domínguez Fontela e Pensado (cfr. DF4: 454, l. 25; Pens., 87, l. 27), *manteiga*, non está no ms. o trazo que abrevia a nasal implosiva da sílaba inicial, que integramos na edición do substantivo, como xa fixemos na proposta anterior do TA (cfr. Pérez Barcala, 2004: 383, l. 476). Sobre a orixe incerta (posiblemente prerromana) deste termo e as súas ocorrencias en castelán, desde o século XII, vid. *DME*, *DPRA*l/X, *TDMS*, s.v. *manteca*; *DCECH*, III, s.v. *manteca*; Meier (1984: 143-144, s.v. *manteca*); para os seus rexistros en textos médicos casteláns vid. o *DETEMA*, s.v. *manteca*. A voz adapta a latina *butyrum* (na versión siciliana *burru*, na italiana *buturo*, na provenzal *burre*, e na francesa *burre*). Aínda que os estudosos sinalan a utilización desta substancia como excipiente para suministrar un medicamento (vid. Causati Vanni, 1999: 322-333, s.v. *burro di mucca*; Martín Pereira, 1996: 107, s.v. *butirum*; Montero Cartelle, 1983: 191, s.v. *butirum*; Montero Cartelle, 1987: 108), Camargo –Iannone –Cury (1988, II: 122-123, n. 10) dan conta doutras aplicacións dela: «além de alimento, a manteiga é utilizada como remédio para tratar doenças de pele e de olhos. Egípcios, hebreus, gregos, romanos e árabes dela se utilizaram.

Como diaforético, ajuda a transpiración cutánea, aumentado a circulación dos vasos da pele. Está presente no preparo de pomadas, úngüentos e cataplasmas, o memo ocorrendo con outros diaforéticos como o azeite, a banha e mesmo o toicinho». Ás súas propiedades refírense a *Summa Medicinæ* –«Butirum omne humidum et calidum est. Mollificat et relaxat, valet contra siccitatem pulmonis et ariditatem membrorum, ulcera et pruritus sanat, morsus serpentum curat» (I, v, 2)– ou a *Flos Medicinæ* –«Lenit et humectat, solvit sine febre butirum» (v. 135)–, que inclúe a manteiga entre os elementos con propiedades emolientes (v. 563).

586 Para a extirpación das *landoas* «asi como o verme», cfr. <7.11>.

587 Para a cura referida, cfr. <7.12> – <7.15>.

588 Cfr. <7.16>. Ás propiedades, corrosivas, do *rosalgar*, que impoñen prudencia na súa administración refírese Ruffo no parágrafo seguinte <10.8>. Sobre o *rosalgar*, vid. a nota explicativa á súa presenza en <7.16>.

589 Cfr. DF4 (454, l. 34), *deus aauer*; Pens. (89, l. 4), *deus a auer*. Se ben en Pérez Barcala (2004: 384, l. 482) se editaba *deves aver*, mantemos agora a preposición *a* da perífrase obrigativa que, como se indicou a propósito de «deve a andar» (<1.8>), podía construírse sen ela.

590 Cfr. DF4 (454, l. 37) e Pens. (89, l. 6), *poem*, sen a nasalidade da vogal tónica (< PŌNUNT). Como é sabido, o verbo PŌNĒRE, da terceira conjugación latina, deu lugar a *pōer*, a cuxo paradigma pertence *pōen* (< PŌNUNT) para a P6 do Presente de Indicativo e aínda vixente en portugués. Non obstante, as formas do Presente de Indicativo e o de Subxuntivo do verbo latino PŌNĒRE, isto é, PŌNO e PŌNAM, foron substituídas por outras analóxicas coas dos verbos da segunda conjugación, *PŌNEO, *PŌNEAM, que explican as solucións con nasal palatal, xa desde o século XIII. Para estas formas do paradigma de *poñer*, vid., p. ex., *Ri*, s.v. *pōer*.

Cómpre salientar que o tradutor adapta de forma incoherente a pasaxe ao versionar o adverbio *immoderate* como *con mesura*. Se nas dúas liñas anteriores Ruffo incide na conveniencia da aplicación moderada do realgar, desde a subordinada introducida por *ca* o autor comenta as consecuencias dun uso immoderado dese mineral. A incongruencia semántica resolveríase introducindo o adverbio de negación *non* para transmitir o valor negativo de *immoderate*. Deste xeito «se o *non* poseren *con mesura* en como se debe poer, come e roe maravillosamente toda a carne sobre que o *pōen*» si expresaría con exactitude o sentido do lat. «si *immoderate* fit appositio resalgaris, immoderate et mirabiliter funditus carnes corrodit»: cfr. «se l'an i met *trop* et sanz *mesure*, mangeroit et rungeroit la char», na versión francesa do *De medicina equorum* (cfr. Prévot, 1991: 55, <247>), ou «sy *holtra mesura* hy es pausada, desmesuradaments e a dan del malaute e a deshonor del manescal ros e amerma las cars», na occitana (cfr. Arquint, 2006-2007: 125, 10.7).

591 Fronte a DF4 (455, l. 1) e Pens. (89, l. 7), que, respectuosos co ms., transcriben *uliuas*, corríxese esta forma por *vivulas*, como adaptación do termo latino *vivula*, *ae* (cfr. *vivolas* en Pérez Barcala, 2004: 384, l. 485). A partir da súa documentación no tratado de Ruffo o substantivo é definido por Du Cange, s.v. *vivolae*, como «Equorum morbus, de quo Jordanus Rufus Calaber MS. lib. 2. de Medicaminibus equorum ad Fridericum II», e considerado equivalente de *vivae* (cfr. *Ibid.*: 362, s.v. *viviae*), «ut infra *Vivolae*, Equorum morbus». O *TA* explica o nome da enfermidade por medio dunha cláusula de relativo que inclúe outra denominación da mesma, *olivas*. É de supoñer, polo tanto, que a lección do ms., *uliuas*, é un erro, xa que, como noutros lugares da adaptación peninsular, a voz glosada debe de ser un termo latino ou unha adaptación deste, e así permite suxerilo a confrontación coa epígrafe correspondente do *Livro* do Mestre Giraldo –«O deçimo capitollo he de hũa door que chamam em latym *vinnulas* e em nossa linguagem *oliuas*» (cfr. Pereira, 1909: 25, ls. 21-22)–: como advirte Vasconcellos (1910: 428-429, s.v. *vinolas* – *vívolas*), «*vinolas*, *vinnolas*, è mero erro de leitura ou escrita por *vívolas*» como resultado da habitual confusión gráfica de *u* e *n* (cfr. *Ibid.*: 428-431 para *vívolas* como diminutivo de *vivas* e os seus derivados). A enfermidade así chamada é descrita por Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 137, n. 91) do seguinte xeito: «Parotidite. Inflamação das glândulas salivares. [...] Os sintomas da parotidite são: tumefação dolorosa, difusa ou circunscrita. Se a afecção for unilateral o animal inclina a cabeça para um lado, se for bilateral, há esticamento da cabeça. Mastigação

cautelosa e salivación abundante fazem parte dos síntomas». Como advertía Vasconcellos, a lección do *Livro* portugués, *vinnulas*, é froito da confusión gráfica de *n* e *u*, pois o nome latino da doenza é *vivolus*. A epígrafe que presenta a enfermidade na versión latina de Ruffo é, en efecto, *De vivulis*, adaptándose o vocábulo *vivulae* como *uiuli* na tradución siciliana, *viole* na italiana manuscrita, *vidole* na impresa de 1561, *vivolus* en provenzal e *vives* en francés (cfr., en cambio, *vines* na versión catalá; cfr. Gili, 1985: 56, l. 3). O termo latino, de orixe árabe (*ad-di'ba*), e o que lle corresponde na tradición romance do *De medicina equorum*, designa, como se indicou, a parotidite ou inflamación das glándulas salivares situadas debaixo do oído. Así definen, en efecto, a enfermidade o *DEnIt* (s.v. *vivole*) –«s. f., plur. [cfr. lat. mediev. *vivulae*, adattamento paraetimológico dell'arabo *dhi'ba*; cfr. spagn. *adivas*], region. o ant. – Affezione morbosa del cavallo, che si manifesta con gonfiore alle parotidi»–, o *DEI* (s.v. *vivole*) –«f. pl. [...], veter.; enfiagione delle parotide del cavallo e di altre bestie de soma; [...]»; lat. medieoev. *vivae*, *vivulae*, dall'ar. *ad-di'ba*; anche fr. *avives* [...], spagn. *abivas*, *adivas*, port. *vivas* [...]»– ou o *GDLI* (s.v. *vivole*) –«sf. Plur. Ant. e region. Malattia degli equini e dei maiali, che provoca gonfiore e suppurazione delle ghiandole mascellari e del collo»–. Na lexicografía portuguesa o substantivo *vívula* é recollido como denominación dunha doenza diferente, segundo pode verse no *GDLP*, s.v. *vívula*: «inflamação da pele e tendões, na parte anterior da quartela da cavalgada» (así tamén en *GEPB*, *DGALP*, s.v. *vívula*). A enfermidade é coñecida no castelán medieval baixo a forma *adivas*, vocábulo específico da veterinaria que se rexistra entre os séculos XIII e XV, que aparece no *Libro de los Caballos* e para o que se ofrecen definicións como «cierta inflamación de garganta» (cfr. *TDMS*, s.v. *adiuas*), «inflamación de las glándulas parótidas» (cfr. *DPRAlfX*, s.v. *adivas*), «inflamación de la garganta en las bestias» (cfr. *DME*, s.v. *adivas*). Para máis detalles, vid. Causati Vanni (1999: 339, § 5), Corrado (1984⁴: 19-20), Delprato – Barbieri (1867, II: 271, s.v. *vivoli*), *DTVZ* (s.v. *parotidite*), Dualde Pérez (2005: 25), Olrog Hedvall (1995: 168, s.v. *viole*), Poulle-Drieux (1966: 77), Prévot (1991: 250, s.v. *vives*), Trolli (1990a: 36, s.v. *vivulae*), así como o especializado diccionario de Cagny – Gobert, IV, s.v. *salivares* (glándulas) [pp. 238-239, *parotiditis*]; II, s.v. *digestión* [p. 40, glándulas salivares, glándula parótida].

Polo que se refire á outra denominación da enfermidade na tradución galega, *olivas*, que tamén está presente no *Livro* do Mestre Giraldo e que tamén foi coñecida en castelán (cfr. a pasaxe recollida en *DPRAlfX*, s.v. *adivas*), Vasconcellos (1910: 428-431, s.v. *vinolas* – *vivolus*) suxire que esa é unha modificación «por etimología popular» do termo que designa a parotidite e que podería estar motivada polo feito de que «*olivas* (azeitonas do tamaño de ovos) é, pelo menos, figura muito apropriada a glándulas engorgitadas» (p. 430). Tomando como documentación a súa ocorrencia no *Livro d'Alveitaria*, a *GEPB*, s.v. *oliva*, dá ao vocábulo o significado de «parótidas do cavalo. Tumor que nasce entre a cabeza e o pescoço do cavalo».

⁵⁹² *Vivulae* é a denominación que o propio Ruffo emprega para referirse a estas glándulas no capítulo da *frigiditas capitis*, «illae glandulae, quae dicitur *vivulae*, [...], adjacentes inter collum et caput, videlicet sub maxillis» (<23.6>), adaptado polo tradutor galego como «as landoas que ten o cavalo ontre o colo e a cabeza, so as queixadas». A localización ofrecida identifica as *landoas* en cuestión coas parótidas, isto é, as glándulas salivares situadas debaixo do conducto auditivo externo e detrás do maxilar inferior. Para referirse precisamente ás mandíbulas, designadas no texto latino como *maxillae* (cfr. *maxilla*, *maselle*, *maysellas* e *joes* nas versións manuscritas siciliana, italiana, provenzal e francesa respectivamente, ou *mascelle* na italiana do impreso de 1561), o tradutor galego emprega o substantivo *queixadas*. Como o cast. *quijada*, *queixada*, documentado desde o século XIII, procede dunha forma do lat. vg. **CAPSEUM* (creada a partir de *CAPSA*) e designa, como os outros termos referidos, a mandíbula dos vertebrados. Vid., sen máis, *DCECH*, IV, s.v. *quijada*, e a información recollida en *Cr*, *CrG*, *CrT*, *Mir*, *CSM*, s.v. *queixada*. Así pois, *vivulae* é o termo empregado polo calabrés para designar tanto as parótidas como a inflamación das mesmas: cfr. Cagny – Gobert (I, s.v. *avivas*), «nombre popular de la glándula parótida del caballo y de la hinchazón de que puede hallarse afectada». Na mesma dirección apunta o *DGALP* que ofrece para *olivas* o significado de «parótidas», ou a *GEPB*, s.v. *uliva*, como se indicou a propósito do vocábulo *olivas* en <11.0>. Para a identificación da

parótida do cabalo vid. Arquint (2006-2007: 485, s.v. *vivolus*), Cagny – Gobert, III, s.v. *parótida* (así como a fig. 443), Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 126, n. 23), Corrado (1984⁴: 19, s.v. *ghiandole salivari*), Dualde Pérez (2005: 25), Poulle-Drieux (1966: 53), Trolli (1990a: 36, s.v. *vivulae*).

593 A lección do ms. (ontē sy) leva a editar *ontre si*, lectura que se mantén en DF4 (455, l. 4) e Pens. (89, l. 9), *ontre sy*, e en Pérez Barcala (2004: 384 l. 487), *ontre si*. Non obstante, estamos ante un probable erro de copia que ten a súa orixe na igualación gráfica de *n* e *u*, polo que cómpre corrixir esa lección e editar *outrosi*. Este adverbio adaptaría, en efecto, o latino *similiter*, que, malia carecer de equivalencia nalgúns versións romances, aparece na provenzal como *atressin* e na francesa como *einsi*. Cfr. tamén *outrosi* no texto galego para o lat. *similiter* en <12.3>.

594 O substantivo *reima* traduce o lat. *reuma* (cfr. *riuma*, *rema*, *raumas* e *rume* nas versións manuscritas siciliana, italiana, provenzal e francesa do ms. *R* respectivamente). Cfr. Rusio, «augmentantur aliquando ex superfluum humorum, et reumatis interventu» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 108, ls. 3-4). Presente tamén na pasaxe correspondente do *Livro* do Mestre Giraldo, «vãa crecendo da *reyma* e dos humores que lhe deçem da cabeça» (cfr. Pereira, 1909: 25, ls. 25-26), o substantivo designa, segundo Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 137, n. 93) o «corrimiento de pus». A xulgar polo nome co que se coordina nas pasaxes reproducidas, *reima* debe de facer referencia ao «flux d'humeurs» (cfr. Poulle-Drieux, 1966: 62; Prévot, 1991: 237, s.v. *rume*): cfr., p. ex., a entrada «Reuma, id est, fluxus» do *Alphita* (cfr. García González, 2007: 285, l. 29; cfr. tamén *Ibid.*: 210, ls. 88-89). Para o significado deste substantivo, véxase tamén a información que proporcionan dicionarios portugueses como o *VPL*, s.v. *revma* – «he palabra Grega, derivada do verbo Grego *Reo*, que val o mesmo que *Corro*, (fallando em cousas liquidas.) E *Reuma* he hum corrimiento, hum fluxo, hũa destilação de humor de hũa parte para outra, a qual acontece nos humores quentes, por fortaleza do membro que o manda, & fraqueza do que o recebe; como tambem por largueza dos vasos, que o trazem, & estreyteza dos que o botão» – ou o *GDLP*, *GEPB*, s.v. *reuma*; *DGALP*, s.v. *reuma*, «fluxão de humores». Para documentacións medievais do vocábulo en castelán con este significado cfr., s.v. *reuma*, *DME*, «corrimiento o fluxión de humores» (acep. 2); *DPRAlfX*, «fluxión de humores de cualquier órgano», ou *DETEMA*, «flujo de humores de cualquier órgano».

595 A errada transcripción *gorgonellas* de DF4 (455: 5) é finalmente corrixida polo cóengo galego, *gorgomellas* (cfr. DF10: 264). Segundo Vasconcellos (1910: 321–322, s.v. *gorgomel* – *gorgomilo* – *gorgomila* – *gurgumela*), *gorgomelas* e as súas variantes «saíram da juxtaposição de *gorg-* < *gurges*, e *gomil* < *aquamamile*, sob o influxo de *gamela* (de *camella*)» (p. 322), opinión que se atopa, así mesmo, no *DCECH* (III, s.v. *gargajo*), onde se relacionan tamén as formas *gorgomilo*, *gorgomila* co lat. *GÜRGES*, 'garganta'. Sobre o significado deste termo, 'tráquea', e de *gorgomilo*, 'larinxé', vid. Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 137, n. 94), Pens. (47, s.v. *gorgomello*), así como os vocabularios de *Fg*, *C4*, s.v. *gorgomelas*, *gorgomillos*; e *El* (*FrampasI*), s.v. *gorgomelas*. O *VPL*, s.v. *gorgomilos*, define este vocábulo como «o principio do Izophago» – voz esta para a que, s.v. *izophago*, proporciona a seguinte información: «Vulgarmente *Tragadeiro*. Derivase do Grego *Oesophagos*, que val o mesmo, q̄ *Leva comer*. He o cano, por onde vay a comida, & bebida ao estomago. Vay direito para baxo por de traz da traca arteria» –. Para *gorgomilos*, 'garganta', cfr. *DGALP*, s.v.; *GEPB*, s.v. *gorgomel*, *gorgomilo*. Para o castelán medieval, cfr. *DPRAlfX*, s.v. *gorgomello*; *DETEMA*, s.v. *gargamello*, 'garganta'. Vid., en fin, Dualde Pérez (2005: 24-25) para a utilización dese termo como denominación concreta da farinx. Cfr. <10.1> para *goto*, 'garganta'.

596 *Espirar* (que en <10.1> traduce o verbo latino *exspirare*) corresponde aquí a *expurgare*, que, ausente na tradución francesa, é adaptado como «tirari lu flatu» en siciliano, «arecare lo fiato» en italiano, *alenar* en provenzal ou «trrar il fiato» na versión italiana impresa de 1561, verbos ou expresións que significan 'respirar': cfr., en efecto, *respirar* na tradución catalá (cfr. Gili, 1985: 55, l. 32) e *respirare* en Teodorico («vix potest equus comedere, vel potare nec etiam *respirare*»; cfr. Dolz, 1937: 56, ls. 18-19) e Rusio («vix patiens deglutire potest, vel bibere, vel comedere, seu etiam *respirare*», cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 108, ls.

5-7). No *Livro d'Alveitaria* do Mestre Giraldo correspóndelle *defolgar*, «fazer os movimentos de inspiração e expiração» (cfr. DGALP, s.v. *desfolegar*). Tomando como documentación da voz a súa ocorrencia na obra do físico de Don Denis, a GEPB define *desfolegar* como «o mesmo que *resfolegar*» e ofrece para este último o significado de «tomar fôlego, respirar». Para *espirar* (< SPIRARE) e o seu étimo e significado, 'expulsar o aire da respiración', pero tamén 'respirar', vid. DELP, GEPB, s.v. *espirar*; Meier (1984: 108, s.v. *espirar*), DETEMA, s.v. *espirar*.

597 Son as *arteriae gutturis* do texto latino. Mentres que ao substantivo *arteriae* corresponden dous nalgunhas versións romances –como sucede na siciliana, «li uini e li artirj di la gula», ou nas italianas do ms. berlinés, «le vene & l'artarie del gosso», e do impreso veneciano de 1563, «le vene, et l'arteria della golla»–, noutras, como a provenzal, hai só un, que é *venas* («las venas de la golla»). Os dous termos designaban, con todo, realidades distintas na medicina medieval, onde na procura dunha linguaxe técnica, se relacionaban con nocións diferentes das actuais: «les mots associés aux concepts des “veines” et des “artères” [...] ne désignaient pas les vaisseaux qui, respectivement, sortent d'un organe ou parviennent à lui, selon le critère actuel de la direction du flux du sang. Dans l'Antiquité et encore dans le Moyen Âge, les veines étaient les vaisseaux qui nourrissaient un organe, tandis que les artères étaient ceux qui conduisaient l'aer ou *pneuma*, c'est-à-dire la propriété qu'ils avaient reçue par les poumons» (cfr. Corradini Bozzi, 2009: 446; vid. tamén Ead., 2004: 12). Sobre as diferenzas entre as arterias e as veas na medicina medieval, cfr. igualmente as detalladas informacións da GEPB, s.v. *veia*² –onde se refire que «a velhíssima anatomia greco-romana conhecia as veias e as arterias, embora como Galeno (séc. II E. C.), se acreditasse que só aquelas continham sangue e estas ar. [...] explicava [*scil.* Galeno] a existência de ar e sangue nos vasos, dizendo que podia haver sangue nas artérias, visto que quando os vasos venosos e artérias se tornam contíguos, são muito ténues, dando lugar a uma troca de ar e sangue através das porosidades dos vasos. Um pouco de sangue passava, por isso, as artérias e um pouco de ar para as veias, [...]»–, do VPL –que define a *arteria*, s.v., como «vaso, simples, nervoso, mais duro que a vea; he composto de duas tunicas, & leva do coração a todas as partes do corpo sangue espiritual, & vital. A arteria se differença da vea, em q̃ a vea não pulsa, & a arteria, como procede do coração, que sempre se move, tambem ella está em perpetuo movimento»–, de Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 137-138, n. 98) –para quen «as artérias continham ar, as veias, sangue. Segundo Galeno as veias estavam contíguas às artérias, continentes do “spiritus vitalis”, do sopro da vida, do *pneuma*. Pela contigüidade, as artérias podiam conter um pouco de sangue e, as veias, um pouco de ar. Esta troca se intensificava nos estados patológicos. A parotidite apertava as artérias e provocava sufocação»–. Causati Vanni (1999: 295: s.v. *vene*), en cambio, utiliza criterios modernos para definir as veas como «i vasi sanguigni in cui il sangue scorre in direzione centripeta, cioè dalla periferia verso il cuore, differenziandosi dalle arterie che sono i vasi sanguiferi che trasportano il sangue al cuore verso la periferia».

598 A *dá* corresponde *deyta* no Mestre Giraldo: «*se deyta* em terra e fere tanto com a cabeça que adur ou nunca sse ende erge» (cfr. Pereira, 1909: 26, ls. 1-2).

599 En lugar deste substantivo, *nozes*, na versión latina de Ruffo aparece *ova*, que, sen equivalencia na adaptación siciliana do *De medicina equorum*, está como *huova* na tradución italiana (Berlín), *hueu* na provenzal e *uef* na francesa; cfr. igualmente *ouos* no *Livro* de Giraldo. Repárese en que noutros lugares do TA o substantivo *noz* aparece para traducir o lat. *nux* (cfr. <5.4>, <5.11>), polo que nesta pasaxe estaríamos ante un erro de difícil explicación paleográfica ou máis ben ante unha variante textual alternativa, pois outros textos, como os de Teodorico ou Rusio, ofrecen tamén o substantivo *ova* para referirse á inflamación das parótidas. Dado que os ovos, como as nozes, son elementos que poden servir perfectamente de comparación para explicar o referido proceso inflamatorio, óptase prudentemente por manter a lección *nozes* do ms. Advirtase que Rusio deixa aberta a posibilidade de introducir outro elemento comparativo distinto dos ovos ao explicar que as *vivolae* «appareant in aliqua grossicie, sicut ova, plus vel minus» (cfr. Delprato – Barbieri,

1867, I: 108, ls. 18-19). *Nozes* como adaptación de *ova* é, en definitiva, unha forma atinada por parte do tradutor galego.

600 Creado a partir do substantivo TRABE(M), *travar* ten o significado de 'agarrar'. Para outras ocorrencias do vocábulo en textos medievais con este valor semántico, vid. CrG, CrT, Mir, s.v. *trauar*, así como Magne (1944: 400, s.v. *travar*). Con este e outros significados o verbo aparece en GDLP, DGALP, s.v. *travar*. En castelán documéntase desde o século XII con esta e outras acepcións: cfr. DCECH, V, s.v. *trabar*; DPRAlfX, DME, s.v. *trabar*; TDMS, s.v. *travar*.

601 O *canivete* galego corresponde ao termo latino *lancea*, que se presenta nas traducións siciliana, italiana, francesa e catalá como *lanceta*, *lancetta*, *lancete* e *lanceta* respectivamente. *Lanceta* aparece tamén no TA como adaptación do substantivo latino *lanceta* (<25.9>, <43.10>, <45.5>), instrumento, como xa se apuntou (vid. o comentado a propósito de *garfe* en <7.11>), de uso frecuente na práctica da incisión. *Canivete*, para o que non se atopan outras aparicións en textos medievais galegos, documéntase desde o século XIV en castelán e está probablemente tomado do *canivet*, 'coitelo pequeno', do catalán ou gascón antigos, que, á súa vez, parten do fránico KNIF. Sobre a orixe e valores semánticos do substantivo, vid. DME, s.v. *canivet*, *canivete*; DCECH, I, s.v. *cañivete*; DETEMA, s.v. *cañivete*; DGALP, VPL, s.v. *canivete*. Para *canivete* co significado, entre outros, de «bisturi, lanceta», cfr. GEPB, s.v. *canivete*. O vocábulo é rexistrado nos dicionarios galegos de Ac, Cl, Ib, Er, Fg, C4, s.v. *canivete*.

602 «En ambaslas partes do pescoço» corresponde ao sintagma latino *tam ex una parte maxillarum, quam ex alia*. Advírtase a diverxencia do tradutor galego ao adaptar o subst. latino *maxillae* (cfr. *maxilla* ou *masselle* nas versións siciliana e provenzal), liñas atrás traducido como *queixadas* (<11.1>). A alteración non impide a correcta interpretación da pasaxe, pois o *pescoço* constitúe a localización xeral das glándulas ás que afecta a enfermidade para a que se ofrece o remedio (sobre a ubicación precisa das mesmas vid. o comentado a propósito de *queixadas* en <11.1>).

603 Cfr. <7.11>.

604 Fronte á solución de Pens. (89, l. 22), *cura*, a sintaxe e o texto latino aconsellan o desenvolvemento do trazo horizontal que a palabra presenta enriba no ms. como nasal implosiva final que dá lugar a unha forma verbal en plural, xa que o seu suxeito son *as ditas landoas* (de <11.4>), anaforicamente referidas por medio do pronome átono *as* en diversos lugares de <11.4>. Cfr. *medicentur* no texto latino.

605 Cfr. <7.12> – <7.15>.

606 A secuencia «e non coma nen beba o cavalo depois que llas sacaren ata ùa gran parte do dia» non ten correspondencia na tradición manexada da obra de Ruffo, que informa, en cambio, de que a terapia utilizada para o tratamento do *verme* debe aplicarse *usque ad consolidationem carniū*, precisión que non se dá a coñecer no TA e que tampouco está nas versións siciliana, provenzal, francesa ou italiana do impreso de 1561, nin nas obras de Teodorico e Rusio, fronte ao que sucede na tradución italiana de Ruffo enviada polo ms. de Berlín, «le piaghe dele vivule si come del verme dissi disopra fin al saldamento dele carne si medichino» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 85, ls. 572-573). A omisión da correspondencia da frase *usque ad consolidationem carniū* en diversas pezas da transmisión do texto de Ruffo, se ben pode explicar que tampouco apareza na versión galega, non xustifica nesta a presenza da secuencia referida, «e non coma nen beba o cavalo depois que llas sacaren ata ùa gran parte do dia», a non ser que se trate dun engadido do tradutor peninsular.

607 Fronte a Domínguez Fontela e Pensado, fieis ao ms., integramos a preposición *De* que rexe o ablativo que lle segue ao estar en latín o título da epígrafe e ao ser unha práctica habitual do tradutor galego non só cando introduce sintagmas latinos nos títulos dos capítulos (cfr. as epígrafes dos tres caps. seguintes) senón cando os introduce en romance.

608 O tradutor galego conserva o sintagma latino que dá nome á enfermidade, que, como se ve, explica por medio da cláusula introducida por *que quer dizer* a partir das causas e efectos da mesma. A epígrafe

da patoloxía no texto latino é *De dolore ex superfluo sanguine* (cfr., en cambio, a variante *De dolore ex superfluitate sanguinis* no ms. latino F, f. 60r). A enfermidade é explicada así por Prévot (1991: 238, s.v. *sanc*): «Cette maladie, due à une congestion hémorragique de la paroi intestinale, provient d'une particularité anatomique du système du cheval, qui est la vascularisation de l'intestin, avec un nombre réduit de jonctions entre les différents artères». Para o *dolor ex superfluitate sanguinis*, isto é, o cólico producido pola plétora ou exceso de sangue no corpo, en Ruffo e outros textos da veterinaria medieval, vid. tamén Arquint (2006-2007: 329, s.v. *dolor*), Causati Vanni (1999: 340, § 6), Delprato – Barbieri (1867, II: 242, s.v. *Dolore da superfluitate delo sangue*), Ercolani (1851: 497, *colica infiammatoria*), García González (2007: 514, s.v. *plectora*), Moulé (1913: 531, s.v. *tranchaison*), Poulle-Drieux (1966: 76), Trolli (1990a: 27). Unha explicación detallada da enfermidade pode verse no especializado dicionario de Cagny – Gobert, III, s.v. *intestinos* (pp. 54 e ss, *congestión intestinal*); I, s.v. *cólicos* (p. 338, *cólicos por congestión intestinal, cólicos de sangue*).

609 Cfr. a lectura *adentro* en Pens. (89, l. 26).

610 Á cláusula latina *adducens intra corpus equi dolores et torsiones multimodas et diversas*, adaptada de forma máis fiel nas outras traducións consultadas do texto de Giordano Ruffo –cfr. «aduchili dintru dalu corpu duluri e scursiuni multi e diuersi», na siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 580, ls. 22-23); «adducente dentro al corpo del cavallo dolori & torcimi molti & diversi», na italiana (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 85, ls. 576-577); «adus al caval dolors e estorcions», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 127, l. 12.1); «fet maintes douleurs et maintes tranchaisons dedens le cors», na francesa (cfr. Prévot, 1991: 56, <255>); «adduce dentro del corpo dolori con molta estorsione» e «se genera intra el corpo del cauallio dolori, & diuerse tortione», nas italianas impresas de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 34, l. 16) e 1563 (Leno, 1563, f. 13r, ls. 2-4) respectivamente–corresponde no TA «faz torcer e bulir». Unha cláusula latina semellante, *inferens patienti torsiones et dolores*, é adaptada nun capítulo posterior do TA como «faz doores [e] estorcimentos» (<15.1>), o que leva a inferir que en <12.1> o substantivo *dolores* carece de correspondencia e que os verbos *torcer* e *bulir* proporcionan o sentido do termo *torsiones*, en clara alusión aos cólicos que produce a enfermidade. O verbo *torcer* (<*TÖRCĒRE), como *estorcer* (<*ES + TÖRCĒRE) –co que debe poñerse en relación o substantivo *estorcimentos* de <15.1>–, non ten aquí o significado de 'librarse', 'salvarse', co que se atesta desde o século XIII (cfr. CrG, CrT, s.v. *estorcer*), senón o de 'retorcerse', que no glosario da CrG, porén, se considera moderno. Para *torcer*, 'retorcer', na lingua galega medieval cfr. CrG, CrT, HT, s.v. *torçer*. Significado análogo do verbo no castelán da Idade Media é o que, entre outros, se recolle en DETEMA ou TDMS, s.v. *torcer*. Para *bulir*, documentado a partir do século XIII xunto coa variante *bolir*, co significado de 'moverse', 'axitarse', cfr., p. ex., CrG, CSM, s.v. *bolir*, así como Fi, Cl, Ib, Er, Fg, C4, s.v. *bulir*.

611 Matémonos cautos na interpretación da lección do ms., *ouð* –cfr. *ouer* en DF4 (455, l. 33), *ouer* en Pens. (91, n. 1)–, pois semella problemática a pronuncia á que responde e a forma gráfica que a representa. No establecemento do texto o filólogo de Negreira corrixe aquela forma por *ouuer* (cfr. Pens.: 91, l. 4) e esta foi tamén a opción escollida en Pérez Barcala (2004: 384, l. 7). *Ouver* é, en efecto, a solución que aparece no texto para a P3 do Futuro de Subxuntivo de *aver*: deixando á parte a pasaxe <36.14>, na que a presenza de *ouuer* é o resultado dunha integración destinada a garantir a sintaxe e a semántica da mesma, nos demais casos o ms. envía a forma *ouuer* (<1.14>, <3.62>(2), <3.63>(2), <5.3>, <16.7>, <16.9>, <20.3>, <20.6>, <25.5>, <25.9>, <33.14>, <55.7>), e o ditongo *ou* está tamén para outras formas da raíz do tema de perfecto do verbo *aver*, como *ouveren* (<7.4>) e *ouvese* (<3.70>). Os resultados con *o* para estas formas de *aver* son estudados por Maia (1986: 552-553) como variantes monotongadas que aparecen en documentos do século XIII e principios do XIV, nos que ás veces conviven con algúns castelanismos. Emporiso, os datos recollidos por Henrique Monteagudo invitan a manter certa prudencia na análise, gráfica e fonética, de solucións como a que neste caso ofrece o manuscrito: aínda que o estudoso galego argumenta que o ditongo *ou* coñecía tamén as variantes gráficas minoritarias *oc* e *o*, no caso das formas do tema de perfecto dos verbos *aver* e *oir* «resulta

dubidosa a referencia fonética das variantes de tipo *ouer* e *ouir*» (cfr. Monteagudo, 2008: 187), pois «as formas de tipo *ouer* e *ouyr* remiten a pronuncias con ditongo e con consoante: [ɔw'βer] e [ɔw'βir], pero non se pode descartar que nalgún caso reflectan pronuncias do tipo [ɔw'er] ou [ɔ'βer] e especialmente [ɔw'ir], que puideron convivir coa conservadora [ɔw'βer] e a evolucionada [ɔw'βir] respectivamente» (p. 200). Para máis detalles sobre este controvertido asunto vid. *Ibid.*: 191-201, 370-377, onde se repasan, así mesmo, as hipóteses doutros linguistas: «a profesora Maia [...] sostén que a variante reducida <ou-> do perfecto de *auer* constitúe un castelanismo. [...] Non é esta a hipótese que manexan Lindley Cintra nin Ivo Castro. Segundo o primeiro, “pode admitirse que o <u> da grafía representa simultaneamente a semi-vogal do ditongo e a consoante labio-dental seguinte” [...]. Verbo disto, o segundo retruca [...]: “embora tais casos de cumulación de funcións fonológicas em um mesmo grafema não sejam invulgares nos textos da época, parece escusado pôr essa hipótese neste caso, vista a abundância de exemplos de <o> para representar o ditongo».

612 Na cláusula «inchan os illaes por o que os garda», corríxese a lección *ollos* do ms. –que manteñen os dous editores anteriores (cfr. DF4: 455, l. 34; Pens.: 91, l. 5) e que, con dúbidas, conservamos en Pérez Barcala (2004: 384, l. 508), onde editamos, ademais, *pero* en lugar de *por o*– por *illaes* ao ser *ilia* o termo latino que lle corresponde: cfr. «en nun cessa senza inflaturi di li flanki e pari ki aia kisti duluri dintornu di li flanki», na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 580, ls. 28-29); «senza cessare sens'alcuno enfiamento di fianchi spesso guardandosi li fianchi intorno», na italiana (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 85, ls. 583-584); «Quant veyras lo caval que regarda sos flancs d'una parte e d'autra e non y a enfladura», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 12.3), ou «des flans regardant bien entour des flanz», na francesa do ms. R (cfr. Prévot, 1991: 136, <257>). Explica, en efecto, Poulle-Drieux (1966: 76) que «le cheval souffrant porte la tête vers le flanc comme pour désigner l'endroit de la souffrance».

613 Cfr. Pens. (91, l. 6), *uëea*, interpretando como marca de nasalidade vocálica o que en realidade non é máis que o trazo horizontal que corta o *p* abreviado e escrito na liña superior.

614 A «vea a que chaman cinlleira» é o sintagma que traduce o latino *vena cingularia*, que, como explica o mesmo tratado, é chamada así popularmente porque está *prope cingulum*: cfr., en efecto, as adaptacións italiana do ms. berlinés, «vena cinchiaia, la quale cusì volgarmente si chiama, cioè alato dela cinghia» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 85, ls. 584-585); provenzal, «la vena que s'appella vulgarmens senglaria car es pres de la sengla» (cfr. Arquint, 2006-2007: 127, 12.3); francesa do ms. R, «la veine que l'en appelle cengle, emprés ou l'en le cengle» (cfr. Prévot, 1991: 57, n. 1, onde poden verse as variantes doutros testemuños). Trátase da vea torácica subcutánea, para cuxa localización cfr. a lámina 3 (nº 73) de Goody (1976: 11), así como Arquint (2006-2007: 478-479, s.v. *vena*), Causati Vanni (1999: 295, s.v. *vene*), Delprato – Barbieri (1867, II: 238, s.v. *cigratia*), Olrog Hedvall (1995: 158, s.v. *cinchiaia*), Poulle-Drieux (1966: 52), Prévot (1991: 248, s.v. *vaine*), Trolli (1990a: 36).

615 Seguindo a proposta de Pens. (91, l. 8 e n. 2), xa aceptada previamente en Pérez Barcala (2004: 385, l. 511), corríxese a lección do ms., *et* (así en DF4: 456, l. 3), por *en*, de xeito que a frase preposicional que introduce, «en pequeno paso», adapta literalmente o complemento latino *parvo passu*.

616 O TA conserva o sintagma latino que designa a enfermidade (*dolor ex ventositate*), que explica por medio da cláusula «que quer dizer da door que vén de ventosidade». O sintagma fai referencia ao timpanismo ou meteorismo (isto é, o abultamento do ventre provocado pola acumulación de gases no tubo dixestivo), que se manifesta a través de cólicos intestinais e que no ámbito salernitano se coñecía como (*p*)*neumatosi*s, segundo reflecte a entrada respectiva do *Aphita*: «Neumatosi, id est, inflatio vel ventositas» (cfr. García González, 2007: 259, l. 43). Para a identificación da enfermidade en cuestión vid. Arquint (2006-2007: 329, s.v. *dolor*), Cagny – Gobert (IV, s.v. *timpanitis*; I, s.v. *cólicos* [p. 338, *indigestión intestinal*, *indigestión gaseosa*, *timpanitis*, ó *meteorismo*]; III, s.v. *meteorización*), Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 146-147, n. 154), Causati Vanni (1999: 340, § 7), Delprato – Barbieri (1867, II: 242, s.v. *dolure della ventusitate*), DSA (s.v.

météorisation), DTVZ (s.v. *météorisme*), Ercolani (1851: 510, s.v. *meteorismo e timpanite*), García González (2007: 488, s.v. *neumatosi*; 514, s.v. *pneumatosi*), Moulé (1913: 531, s.v. *tranchoisin*), Poulle-Drieux (1966: 76), Prévot (1991: 249, s.v. *ventosité*), Trolli (1990a: 27). Para o castelán medieval cfr. DETEMA, DPRAIfX, s.v. *ventosidad* (acep. 2).

617 Non se atopa no tratado de Ruffo, sexa en latín como en romance, a equivalencia da secuencia «e está ao aar ou ao vento e non o tragen nen pensan del», que, a falta de probas máis decisivas, pode interpretarse como un engadido do tradutor: cfr. de forma análoga o *Livro* do Mestre Giraldo, «fazesse ao caualllo quando uem queente e tem os poros e as veas abertas e dalho vento e traspassao» (cfr. Pereira, 1909: 31, ls. 5-7). Ademais dos comentarios á voz *pensado* (cfr. <3.27>), para o verbo *pensar*, tamén documentado en castelán, ofrécense os significados ‘ter coidados’, ‘tratar’, ‘curar’ (cfr. CrG, *Mir*, CSM, *Esc*, *Aj*, s.v. *pensar*; HT, s.v. *pensar de*; Magne, 1944: 300-301, s.v. *pensar*; GDLP, s.v. *pensar*⁴). Máis difícil é determinar o valor do verbo *trager*, pois, ademais de ‘traer’, posuía na lingua medieval unha multiplicidade semántica, sobre a que cfr. os glosarios de CrT, HT, CSM, *Esc*, Nun (*Amigo*) e, para o castelán en particular, cfr. DETEMA, DPRAIfX, TDMS, s.v. *traer*.

618 Fronte ao que sucede noutras pasaxes (cfr. <15.1>, <18.1>, <23.1>), *latejar*, ‘treme’, non se adecúa ao sentido do texto latino, *adducens assidue iliorum quandoque et corporis tumefactiones immensas*. En efecto, se *adducere tumefactiones* se refire tanto ao *corpo* como aos *illaes*, no TA debería figurar *esto lle faz inchar o corpo e os illaes*, polo que *latejar* non ten sentido no texto, como confirman as diferentes traducións manexadas da obra de Ruffo que reproducen o dato relativo á sintomatoloxía da enfermidade –cfr. «*porta grandi inflatura di corpu e di flanki*», na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 580, ls. 36-37); «*adducente assiduamente enfiamenti alcuna volta di fianchi & alcuna volta di corpo*», na italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 86, ls. 592-593); «*grans enfleüres des ylliers et aucune fois du cors*», na francesa do ms. R, por oposición á de M, que omite a información (cfr. Prévot, 1991: 57, n. 2)– ou outros textos, como os de Teodorico, «*ilia tumescunt, etiam fere totum corpus tumescit*» (cfr. Klütz, 1936: 34, ls. 18-19), ou Rusio, «*aduccens in locum iliorum et quandoque corporis tumefactiones immensas*» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 364, ls. 10-11). Non obstante, cómpre ser prudentes na valoración de *latejar* como un elemento innecesario no texto galego (e, polo tanto, eliminable no seu establecemento), pois a súa presenza pode vir apoiada polo *Livro* do Mestre Giraldo, «Vem hūua door ao caualllo dentro no corpo que o faz mujtas vezes inchar. E outrossy lhe faz *firir* e inchar os jlhaaes» (cfr. Pereira, 1909: 31, ls. 3-4). Curiosamente *ferir* aparece en dúas das pasaxes do TA coordinado con *latejar* (<15.1>, <18.1>), que, como se verá neses lugares, ten un significado análogo ao deste.

619 En correspondencia co verbo latino que adapta, *affligere* (cfr. «*affligi & adulura*», na versión siciliana; «*afrige*», na italiana; «*reçoit grant doulour*», na francesa...), *acoitar* ten o significado de ‘atormentar’, ‘abater’ (cfr. Houaiss, s.v. *acuitar*) e con estas acepcións aparece recollido s.v. como voz antiga na lexicografía galega incorporada ao DdD: *Va*, *Ac*, *Fi*, *Fg*, etc. Este e outros valores semánticos eran asumidos polo vocábulo na lingua castelá da Idade Media: cfr. DME, DPRAIfX, s.v. *acuitar*; TDMS, s.v. *acuytar*.

620 O sintagma «canela de ūu palmo da máis grossa cana que achares» corresponde ao latino *cannellus unus de canna grossiori qui poterit inveniri ad longitudinem palmi unius*: cfr. «*unu cunnolu grossu di canna ki sia longu unu palmu*», na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 581, ls. 2-3); «*uno cannone dela piò grossa canna che trovare si potrà ad lunghessa d'uno palmo*», na italiana (ms. de Berlín) (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 86, ls. 596-597); «*un canon de cana fort grossa, d'un palm de lonc*», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 129, 13.3); «*I. canel de chanvre [d'une cane, no ms. R] bien gros selonc, d'une paume de lonc*», na francesa (ms. M) (cfr. Prévot, 1991: 57, <262>); «*un canó de cana grossa, de la pus grossa que trops, lo canó de lonch age almeys hun palm*», na catalá (cfr. Gili, 1985: 57, ls. 1-3); «*un cannone d'una grossa canna, che sia di lunghessa d'un palmo*», na italiana impresa de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 35, ls. 9-11); «*uno canello de cana grossa de longheza dun palmo*», na impresa de 1563 (cfr. Leno, 1563, f. 13r, ls. 22-23).

Fronte ao que sucede nas pasaxes <14.4>, <24.7> e <24.8>, nas que *cannellus* se traduce ao galego por *canudo*, ‘tubo’ (vid. a acepción que como substantivo se ofrece para o vocábulo en *Ac*, *C1*, *Ib*, *Er*, *Fg*, *C4*), a

ese termo latino corresponde neste caso no *TA canela*, que é tamén o que está na pasaxe do *Livro* do Mestre Giraldo: «hũa *canella* bem grossa longa dũu palmo» (cfr. Pereira, 1909: 31, ls. 8-9). A voz garda relación semántica co substantivo *CANNA* a partir do que se crea e, como o que lle corresponde nas diferentes pasaxes reproducidas, designa un pequeno tubo de cana. Vid. Causati Vanni (1999: 289, s.v. *cannello*), Delprato – Barbieri (1867, II: 278, s.v. *candulu*) ou Prévot (1991: 183, s.v. *canel*), «petit tuyau de roseau». Así pois, este substantivo non debe confundirse co homógrafo que designa a cortiza do caneleiro mencionada en <18.7> na curación do *pulsivo*.

Por outro lado, *palmu*, que adapta o termo latino *palmus*, designa unha «unità di misura di lunghezza, assai diffusa prima dell'adozione del sistema metrico decimale, con valore variabile intorno ai 25 centimetri» (cfr. Causati Vanni, 1999: 337, s.v. *palmu*), unha «medida de extensión equivalente a oito polegadas ou 22 centímetros» (cfr. *GEPB*, s.v. *palmu*). Sobre a voz do latín medieval *palmus*, cfr. Du Cange, s.v. *palmus*¹: «Mensura vulgo octo circiter uncium».

621 Cfr. DF4 (456, l. 14), *vntaa*, se ben a lección do ms. é *vntaa* (cfr. Pens.: 91, l. 17), cun trazo horizontal enriba das vogais finais.

622 *Legalli* (lat. *ligatur*, sic. *liga*, it. *leghesi*, prov. *lya*, fr. *soit liez*) documenta a aparición da forma átona do pronome de obxecto indirecto *lli* (cfr. tamén *alçalli*, <17.8> e *dállu*, <17.14>) en lugar da máis frecuente no texto, *lle* (cfr., p. ex., *faranxelle*, <1.9>; *façanlle*, <3.3>; *denlle*, <3.11>, *dálle*, <3.20>...), procedentes ambas as dúas do dativo latino *ILLI* e creadas por fonética sintáctica a partir de *li* cando este ía seguido de palabra que empezaba por vogal. Segundo Maia (1986: 521), as formas pronominais con *i* final rexistráronse nos dominios portugués e galego (sobre todo, na provincia de Pontevedra) durante o século XIII e a primeira metade do XIV, mentres que as que presentan *e* final se localizan en todas as provincias galegas. Para Lorenzo (1987: 478), en cambio, «*lli*, *li* non están circunscritas nos textos medievais á provincia de Pontevedra e poden aparecer noutras provincias». Álvarez Blanco – Xove (1998: 49-50), pola súa parte, dan as formas en *i* como características da zona suroccidental de Pontevedra ata finais do século XIII, momento en que empezan a instaurarse as formas con *e* final. Sobre o particular, vid. tamén Ferreiro (1995: 251-252), Huber (1986: 174-175), Magne (1944: 235-237, s.v. *lle*), Mariño Paz (2009: 81, 84-85), Williams (1994⁶: 154-155, 158-159), e CrG, *Ri*, s.v. *lle*, *lli*. Véxase, así mesmo, o comentado a propósito da forma de Imperativo *sabi* (<3.27>).

623 Na tradución galega non se dá a correspondencia para o sintagma latino *cum quodam spacu*, con equivalencia en todas as versións romances de Ruffo agás a siciliana: cfr. «leghesi [*scil.* o *cannone*] di spago u di grosso filo ala coda del cavallo», na tradución italiana (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 86, ls. 588-589); «lya lo [*scil.* o *canon*] ly ben a la coza alcun drap», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 129, 13.3); «ce canel soit forment liez au chief de la queue du cheval de groz fil», na francesa do ms. *R* (cfr. Prévot, 1991: 57, <263> e n. 4); «liga-u-ò [*scil.* lo canó] a la coa del cavayll ab hun bastó», na catalá (cfr. Gili, 1985: 57, l. 5); «legasi con spago, ò con altro filo forte alla coda», no impreso italiano de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 35, l. 13); «el qual canello sia [...] ligado al cauallu con spago, o corda», no impreso de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 13r, ls. 25-26); cfr., así mesmo, «leguemilha [*scil.* a canella] com ho rrabo e com hũa pano ou com hũa corda», no *Livro* do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1905: 31, ls. 10-11), ou «ligetur [*scil.* o *canellus*] optime cum aliquo filo forti in capite caudae», na *Mascalcia* de Rusio (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 364, ls. 16-17). Esta pasaxe de Rusio, onde se substitúe o sintagma *cum quodam spacu* do texto de Ruffo por *cum aliquo filo forti*, axuda a entender o significado do substantivo *spacu* que figura naquel (e que non se rexistra en Du Cange), como, por outro lado, atestiguan as versións italianas, manuscrita e impresas, da obra do calabrés, nas que *spago* se liga por medio dunha conxunción disxuntiva a outro sintagma que aclara o contido semántico do referido substantivo: o *DEI* (s.v.) documenta *spago* no século XIV co significado de «filo a funicello» e establece para el, como para o sardo *ispau*, unha «origine sconosciuta».

624 O substantivo *recado*, deverbal de *recadar* (< RECAPĪTĀRE), ten o significado de ‘coidado’, ‘prudencia’, ‘cautela’: o *GDLP*, s.v. *recado*², recolle o termo, en efecto, como voz antiga que significa ‘cautela’. Para os

valores semánticos do vocábulo na lingua medieval, cfr., entre outros, *CrG*, s.v. *recado*. Con estes mesmos significados o substantivo está atestado tamén en castelán, xa desde o século XII: vid. *DCECH*, IV, s.v. *recaudar* [p. 819, s.v. *recaudo*]; *DETEMA*, s.v. *recaudo* (acep. 1); *DME*, s.v. *recabdo*; *DPRAIfX*, s.v. *recaudo* (acep. 1); *TDMS*, s.v. *recabdo* (acep. 1).

625 Como se observa, no proceso de tradución o texto galego parafrasea a información do texto latino e procede de forma análoga aos tradutores provenzal («ly freta lo ventre e las costas d'oly caut»; cfr. Arquint, 2006-2007: 129, 13.4) ou catalán («hom li frech lo fals fortment ab oli tebeu»; cfr. Gili, 1985: 57, ls. 6-7), ao non facer mención concretamente á frotación dos *illaes* coas mans untadas en aceite, como precisan, en cambio, as versións siciliana –«stricali in prima li flanki cun li manu uncti di ogliu caldu» (cfr. De Gregorio, 1905: 581, ls. 6-7)–, italiana –«fregandoli prima molto bene li fianchi con le mane bagnate inn (*sic*) olglio» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 86, ls. 601-602)– ou francesa –«soit oins [*scil.* o cabalo] de huille chaude et soit bien frotez des mains [en *R* precisase que son *les flans* os que deben ser frotados]» (cfr. Prévot, 1991: 57, <264>)–; cfr. igualmente o texto de Rusio, «bene fricentur primo ilia optime manibus oleo calido madefectis» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 364, ls. 20-21). En cambio, o *Livro* do Mestre Giraldo, tampouco fai referencia ás mans: «untelmhe primeiro os ylhaes com azeite» (cfr. Pereira, 1909: 31, l. 14).

626 Os mss. franceses *M* e *R* engaden os complementos «d'un drap» e «d'une couverture de laine», respectivamente (vid. Prévot, 1991: 137, <264>), como sucede tamén na versión italiana impresa de 1563, «d'un panno» (cfr. Crupi, 2002: 35, l. 17).

627 «Sen outra detença» adapta o sentido do complemento latino *cum festinantia*, 'con présa', que aparece como *incontinenti* en siciliano, *con uvacciansa* en italiano, *cochosamens* en provenzal e *con festinantia* na tradución italiana transmitida polo impreso de 1563. Nótese a semellanza co *Livro* do Mestre Giraldo, «sem detença» (cfr. Pereira, 1909: 31, ls. 12-13). *Detença* (formado a partir de *deter*) significa, en efecto, 'demora', 'tardanza' e está recollido nos textos medievais galegos desde o século XIII (cfr. *CrG*, s.v. *detença*). É voz común ao castelán, lingua na que se documenta desde a mesma época (cfr. *TDMS*, s.v. *detencia*).

628 «Vai en bon paso» parece adaptar o xerundio latino *troctando*, ao que pouco máis abaixo, na liña seguinte, corresponde *andando*: cfr. *truttandulu* na versión siciliana da obra de Ruffo, *troctando* na italiana, *le doit fere trotter* na francesa ou *trotant* na catalá. Nótese que *troctando* é traducido máis arriba no texto galego como *a trote*, para a que vid. *supra* o explicado en <3.45> a propósito desta andadura do cabalo. Vid., en cambio, no *Livro* do Mestre Giraldo «tragãno per montes e per emfestas *passamente*» (cfr. Pereira, 1909: 31, l. 14).

629 Cfr. DF4 (456, l. 20) *llugarr[e]s*, mais a vogal integrada está no ms. co frecuente signo xeral de abreviación.

630 A cláusula «e fageo sobir rigio porla reita» carece de correspondencia no texto latino de Ruffo e nas traducións romances consultadas, mais cfr. «doit fere trotter par aucun lieu montant ou *rampant*» na versión francesa do ms. *R* (cfr. Prévot, 1991: 137, <264>), ou «tragãno per montes e *per emfestas* *passamente*» no *Livro* do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 31, l. 14). Para o adxectivo *rigio*, con base nun problemático latín *RĪGĪDUS*, e as súas variantes na lingua galega medieval, entre as que se atopa a que aquí aparece, con inflexión do *e* tónico inicial, cfr. *CrG*, s.v. *rigeo*, Lorenzo (1995: 652); o termo corresponde ao cast. *recio*, documentado na Idade Media, entre outros, cos significados de 'forte, robusto', 'veloz, rápido', 'firme' (cfr. *DETEMA*, *DME*, *DPRAIfX*, s.v. *recio*; *TDMS*, s.v. *rezio*). Non se localizou en ningunha das ferramentas manexadas o substantivo *reita*, para o que na pasaxe paralela do *Livro* do Mestre Giraldo aparece a voz *emfesta*, «cume, assomada, pico» (cfr. *DGALP*, s.v. *enfesta*; cfr. tamén *GDLP*, s.v. *enfesta*). Aínda que en *reita* pode verse a solución patrimonial do adxectivo feminino *RĒCTA*, convertido en substantivo e con vocalización da consoante implosiva do grupo KT, é máis probable que se trate dunha variante do nome *ereita* (localizado en <48.8>) con aférese da vogal átona inicial.

631 A cláusula «onde quer que jouver no ventre» do *TA* traduce a construción latina *assumptam in ventre*, referida a *ventositatem*: cfr. o texto das versións siciliana, «la uentositati ki aui intru la uentri» (cfr. De

Gregorio, 1905: 581, ls. 7-8); italiana, «la uentosità ch'arà presa in del ventre» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 86, ls. 603-604), e francesa, «la ventousité qui est en son ventre» (cfr. Prévot, 1991: 57, <264>). Fronte a estes textos que presentan na cláusula formas de HABERE ou ESSERE, o TA ofrece *jouuer*, P3 do Futuro de Subxuntivo de *jazer* (<IĀCĒRE>, 'estar situado', 'estar', de amplo uso na Idade Media. O paradigma de perfecto deste verbo non remonta ao IACŪI latino, senón que é analóxico con *ouue*, de *aver* (cfr. comentarios á forma *ouuer*, <3.62>). Datos relativos a este particular poden atoparse, p. ex., en Ferreiro (1995: 347), Huber (1986: 107, 246) ou Williams (1994e: 231).

632 «Trigo, feo, espelta ou melga» son os alimentos recomendados para quen padece a enfermidade exposta. Corresponden na versión latina do texto de Ruffo a *granum vel frumentum, vel spelta et foenum*. Nalgunhas traducións romances manexadas da obra non se inclúen todos os alimentos mencionados: cfr., así, «fenu e spelta», na siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 581, l. 9); «grano, spelda e fieno», na italiana do códice berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 86, l. 605); «forment, speauta e fen», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 129, 13.6), e «paille, grain et faing» na francesa (cfr. Prévot, 1991: 57, <265>; vid. *Ibid.*: 137, para as variantes dos outros testemuños, entre os que pode destacarse R, que omite o sintagma). Cfr. no remedio correspondente do *Livro* do Mestre Giraldo «o orgo e boa palha e feno» (cfr. Pereira, 1909: 31, ls. 17-18). Para o substantivo *melga* da versión galega, como sinónimo de *espelta*, vid. *supra* o anotado para <3.9>.

633 En lugar do correspondente ao adxectivo *caente*, o texto latino presenta o participio *decoctam*, ao que remiten *cocta* na tradución siciliana, *cotta* na italiana, *cuecha* na provenzal, *cuyta* na catalá e *cuit* na francesa, polo que, malia facer sentido (porque a agua fervida é obviamente quente), podería pensarse nun posible erro de *caente* por *coita*.

634 En lugar do *viño*, o texto latino de Ruffo do ms. da Biblioteca Marciana de Venecia (V) presenta o substantivo *ciminum* (cl. *cuminum*), co que se corresponden os termos que o traducen nas diferentes versións da obra, manuscritas (cfr., así, *chiminu* na siciliana, *comino* na italiana, *comin* na provenzal, *comí* na catalá, *commin* na francesa) ou impresas (cfr. *comino* e *cinamo* nas italianas estampadas en Venecia en 1561 e 1563 respectivamente). A recomendación terapéutica da umbelífera de nome científico *Cuminum cyminum* para a curación da *door da ventosidade* vén determinada polas propiedades carminativas que posúe, entre outras como as tónicas ou diuréticas (vid. Causati Vanni, 1999: 307, s.v. *cumino*; Font Quer, 1980e: 486-487, s.v. *comino*; Prévot, 1991: 187, s.v. *commin*), que non pasaron inadvertidas aos autores medievais: cfr., p. ex., a *Flos Medicinæ* –«Confortat stomachum, [...] / Ventosum stomachum tibi tranquillatque cuminum, [...]» (vv. 248-250)–, a *Translatio* de Arnau de Vilanova (15.39) –«Ciminum est calidum in tercio et siccum in secundo. Tollit apostemata et inflaciones stomachi et extrahit ventositates sua, maxime coctum et bibitum cum vino»–, a *Summa Medicinæ* (I, v, 3) –«Ciminum semen est herbe, calidum et siccum in tercio. Ventositatem et inflacionem stomachi dissolvit, urinam provocat assum, solutionem ventris propter liquidos humores stringit, [...]. Vim habet magnam in curando grossam ventositatem et inflacionem intus vel extra applicatum»–, etc. O substantivo *viño*, que aparece no TA en lugar do equivalente de *ciminum*, moi ben podería explicarse como resultado dun erro paleográfico orixinado, sen dúbida, pola semellanza gráfica de *vino* coas sílabas finais de *cimino*, pois unha variante que xustifique a presenza de *viño* na receita do texto peninsular non vén apoiada pola tradición referida nin polas obras de Teodorico e Rusio, que, ao igual que Ruffo, ofrecen como ingrediente do remedio o *ciminum*. Porén, a prudencia imponse na corrección do *viño* do TA, ao ser este mesmo ingrediente o incluído na prescrición farmacolóxica do *Livro* do Mestre Giraldo, «demlhe a beuer auga cozida com *vijnho* e com grãa de funcho» (cfr. Pereira, 1909: 31, l. 18), por moito que tamén aquí poida tratarse dun erro do amanuense facilmente explicable, como se apuntou, desde o punto de vista gráfico. O *viño*, cuxas propiedades antisépticas foron referidas *supra*, «aparte de su uso para envolver y dar sabor a los ingredientes de un fármaco, [...] tiene por sí mismo cualidades específicas» (cfr. Montero Cartelle, 1983: 204, s.v. *vinum*).

635 «Con semente de feuncho» corresponde ao complemento latino *semine foeniculi*, adaptada como *simenza di finochi* en siciliano, *seme di finocchio* en italiano, *semensa de fenolh* en provenzal, *semence de fenoul* en francés (ms. R; cfr. Prévot, 1991: 137, <265>). O substantivo galego *feuncho*, que, transcrito como *fencho* por DF6 (456, l. 25), conta tamén no texto coa variante asimilada *fuuncho* (<18.7>), procede do lat. *FĒNŪNCŪLU(M) (cl. FĒNŪCŪLU(M)) e designa unha planta da familia das umbelíferas con diversas aplicacións terapéuticas; concretamente as súas sementes son recomendadas aquí porque teñen propiedades carminativas, favorecendo a expulsión dos gases. Estas e outras virtudes, aperitivas, estomativas, diuréticas, son expostas en Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 144, n. 137), Causati Vanni (1999: 308, s.v. *finocchio*) ou Font Quer (1980⁶: 498-500, s.v. *hinojo*), así como nos traballos lexicográficos galegos de R1, R2, Cu, Va, Er, s.v. *fuuncho*. A *Flos Medicinæ* refírese ás súas propiedades carminativas cando expón que «Semen feniculi fugat spiracula culi» (v. 225), á vez que inclúe o *feniculus* entre os simples con virtudes diuréticas (v. 540) ou a súa semente na *cura oculorum* (v. 669). Do mesmo xeito, Arnau de Vilanova, *Traslatio* –que o describe como «calidus et siccus in secundo gradu, et operatur ad modum anisi» (10.5) ou como «calidus et siccus in secundo» (13.15)–, dá conta das súas virtudes diuréticas (18.41) e carminativas (13.15), ou da súa aplicación para doenzas oculares (11.66, 11.72), etc. Ao respecto das propiedades da umbelífera, cfr. tamén o *Circa instans*: «Feniculus calidus est et siccus in secundo gradu. Virtutem habet diureticam ex subtili substantia ... contra opilationem epatis et splenis, stranguriam, dissuriam, vitium quoque lapidis ex calido humore detur aqua decoctionis feniculi» (*apud* García González, 2007: 474-475, s.v. *maratrum*). A semente do *Foeniculum vulgare* é coñecida tamén en ámbito salernitano como *maratrum*, que mesmo podía facer referencia a toda a planta (vid. De Frutos González, 2010: 350, s.v. *feniculus*; 352, s.v. *maratrum*): ademais da pasaxe referida da *Flos Medicinæ* –que describe *maratrum* como «Semen feniculi fugat spiracula culi»–, cfr. tamén «Maratrum, feniculus idem, tam semen quam herbam. Quidam tamen dicunt quod maratrum est semen feniculi tantum» no *Alphita* (cfr. García González, 2007: 246, ls. 30-31); «Maratrum .g. feniculus vt Macer, nos autem pro ipsius semine solum in vsu habemus» en Simón de Xénova (*apud* De Frutos González, 2010: 165, n. 46). Umbelífera análoga é a chamada *meu* no *Alphita*, sobre a que cfr. García González (2007: 480, s.v. *meu*).

636 Aínda que a lección do ms. para o substantivo é *caentidade*, como xa transcribira Domínguez Fontela (cfr. DF4: 456, l. 25), Pensado propón *cuentidade* (cfr. Pens.: 91, l. 25), non sen advertir que esta forma «parece errata del amanuense o fruto de un cruce con el cast. *cuenta*. La forma normal es *cantidade* sin -u-» (cfr. Pens.: 91, n. 3). Á falta de documentación dunha ou outra forma, *caentidade* ou *cuentidade*, consideramos que calquera que sexa a lección do ms. esta é, como xa suxería Pensado, un erro por *cantidade*.

637 Refírese, sen dúbida, á mesma auga que resulta da decocción dos ingredientes mencionados en <13.6>. Ruffo explica, en efecto, que o líquido resultante daquela, unha vez que enfría un pouco, debe ser mezclado con fariña de trigo: cfr., así, «poi ki e afridatu miscanchi di la farina di lu oriu . cun kista aqua misca insembli beni» na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 581, ls. 10-11); «poi l'acqua alquanto refreddata si meschi conveneivamente con una poga farina di grano» na italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 86, ls. 606-607), e «quant l'ayga sera un pauc refreyada, mescla hy un pauc de farina de forment» na provenzal (cfr. Arqunt, 2006-2007: 129, 13.7).

638 Font Quer (1980⁶: 930-932, s.v. *trigo*) lembra as mencións da fariña de trigo por parte de Dioscórides (II, 77), que se pronuncia sobre os seus beneficios para as ventosidades do ventre (p. 931).

639 Fronte a DF4 (456, l. 27), *lleixe [o]*, e Pens. (91, l. 26), *lleix o*, editamos *leix[a] o*. Sobre este particular vid. o comentado en § II. 3.12, n. 334.

640 Sobre a locución de *grado* (tamén presente en <20.12>), 'voluntariamente', 'gustosamente', 'de boa gana', na lingua galega medieval, cfr. *CrG*, *Mir*, *Noia*, *CSM*, *Esc*, *Nun* (*Amigo*), *Aj*, s.v. *grado*, así como Álvarez de la Granja (2005: 27, s.v. *grado*). A locución tamén se documenta no castelán da época, para o que cfr. *DETEMA*, *DPRAIfX*, s.v. *grado*²; *TDMS*, s.v. *grado*.

⁶⁴¹ En correspondencia co lat. *pro quiete*, o vocábulo *paso* ten neste caso valor de adverbio, e non de substantivo (como sucede noutros lugares da obra), cos significados de ‘lentamente’, ‘paseniño’, ‘mansamente’. Como adverbio é exclusivo do galego, do portugués e do castelán antigo. Para o valor adverbial en textos galegos medievais, cfr. *CrG*, *CT*, *CSM*, *Esc*, s.v. *passo*; da lexicografía galega, vid. tamén, s.v., *Ac*, *Er*, *C4*. Para o portugués, onde se rexistra con ese valor desde o século XIII, vid. *DGALP*, Houaiss, s.v. *passo*; *GDLP*, s.v. *passo*³; Magne (1944: 297, s.v. *passo*). Como en portugués, en castelán tamén se documenta desde a mesma época con análoga acepción, así como a de ‘en voz baixa’: cfr. *DCECH*, IV, s.v. *pasa* [p. 418, *paso*]; *DETEMA*, *DME*, s.v. *paso*; *TDMS*, s.v. *passo* (aceps. 11, 12).

⁶⁴² Como se observa, o tradutor galego conserva tamén aquí a denominación latina da enfermidade, que, a falta dun termo específico, glosa por medio da cláusula explicativa «que quer dizer da door que vén do comer sobejo», como sucede igualmente no *Livro* do Mestre Giraldo, «O nono deçimo capitullo he do caualllo açuadado que como mujto trijgo ou mujta ladella» (cfr. Pereira, 1909: 31, ls. 24-25): cfr. as epígrafes correspondentes das versións siciliana, «di lu duluri ki ueni pir troppu maniarì» (cfr. De Gregorio, 1905: 581, l. 15); italiana, «Del dolore per troppo mangiare» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 86, l. 610); provenzal, «De dolor de trop meniar» (cfr. Arquint, 2006-2007: 129, 14.0); francesa, «De tranchoison par trop menger» (cfr. Prévot, 1991: 58, <268>), ou italianas impresas de 1561, «Del dolore che suol venire per troppo mangiare» (cfr. Crupi, 2002: 36, l. 1), e de 1563, «Del dolore per el superchio manzar» (cfr. Leno, 1563: f. 13v, l. 6). Baixo todas estas epígrafes trátanse, segundo Poulle-Drieux (1966: 76), os «coliques par indigestion ou surcharge gastrique». Sobre a identificación desta enfermidade e os autores medievais que se ocuparon dela, vid., así mesmo, Arquint (2006-2007: 329, s.v. *dolor*), Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 147, n. 159), Causati Vanni (1999: 340, § 8), Delprato – Barbieri (1867, II: 242, s.v. *dolure dela superfluitate de manecare*), Ercolani (1851: 497, s.v. *colica da cibo troppo abbondante*), Moulé (1913: 531, s.v. *tranchoison*), Prévot (1991: 246, s.v. *tranchoison*), Trolli (1990a: 27). Para a enfermidade vid. tamén Cagny – Gobert, I, s.v. *cólicos* (p. 338, *cólicos por indigestión estomacal*).

⁶⁴³ Como en <17.14>, o substantivo *cevada* (que tamén aparece no lugar correspondente do *Livro* do Mestre Giraldo) traduce o lat. *hordeum*, que se adapta de forma maioritaria no *TA* como *orjo* (<3.9>, <3.10>, <3.11>, <3.17>, <17.14>, <20.7>, <20.13>, etc.), termo este último que nesta pasaxe está, p. ex., nas versións siciliana (*oriu*), francesa (*orge*), catalá (*ordi*), ou italianas do ms. berlinés (*orço*) e do impreso de 1561 (*orzo*). Procedente do lat. *CIBĀTA*, de *CIBĀRE*, ‘cebar’, a *cevada* ou *orjo* é incluída, en efecto, como parte da alimentación do cabalo en diversas partes do texto de Ruffo (<3.9>, <3.10>, <3.11>, <3.17>), que, en <3.11>, se refire á conveniencia da dar moderamente este cereal ao cabalo que «for comprido e de idade comprida». Téñase en conta que, segundo Font Quer (1980⁶: 934), coa cebada, utilizada na elaboración de pensos para o gando equino, se elabora un pan que pode resultar de dixestión difícil e pesada.

⁶⁴⁴ *Estamago*, variante de *estómago* (< lat. *STŌMĀCHU(M)*), con cambio da vogal tónica por *a*, é recollida como forma popular ou vulgar en *C4*, s.v. *estámago*, e tamén está en *Va*, *Cl*, *Ib*, *Fg*, *Cg*.

⁶⁴⁵ O verbo *apertar*, que convive no texto con *apretar* (como resultado do desenvolvemento das abreviaturas das sílabas *per* e *pre*) e cuxa orixe é incerta, adapta o sentido da cláusula latina *affligens continue in tantum doloribus patientem*, polo que o seu significado non é propiamente o de ‘apertar’ senón, por extensión semántica, o de ‘aflixir’, ‘angustiar’, co que se recolle noutros textos medievais. Para este valor, cfr., p. ex., *GEPB*, s.v. *apertar*, «incomodar fisicamente, molestar, angustiar». Sobre as etimoloxías propostas polos estudosos para explicar a orixe do verbo (a partir do lat. tard. *APPĒCTŌRĀRE* ou dunha forma **APPRETTARE*, creada a partir de **PRETTUS*, suposta variante de *PRESSUS*, participio pasivo de *PRĒMĒRE*), atestado desde o século XIII, vid. Meier (1984: 28-29, s.v. *apretar*); e sobre os significados referidos, cfr. *CrG*, *CrT*, *HT*, s.v. *apertar*, así como *Sb* (*Papeletas*), *Va*, *Ac*, *Er*, s.v. *apertar*, *apretar*. A acepción que o verbo posúe nesta pasaxe está tamén documentada en obras medievais castelás: cfr., p. ex., *DETEMA*, s.v. *apretar* (acep. 4), *DPRAIfX*, s.v. *apretar* (acep. 7).

⁶⁴⁶ O adxectivo latino *rectus* (que carece de correspondencia na versión francesa e para o que están *dricu*, *ricto*, *drech*, *ritto*, *dreto* nas traducións siciliana, italiana manuscrita, provenzal e italianas impresas de 1561 e 1563 respectivamente) é adaptado no TA como *correito*, que, malia carecer doutros rexistros, tería, como os termos das outras versións, latina e romances, o significado de 'dereito', 'firme', segundo confirma, por outro lado, a presenza de *erjudo* na pasaxe equivalente do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 31, l. 31). Aínda que con esta acepción non se inclúe a voz na lexicografía galega (vid. Pens.: 40, s.v. *correito*), o DCECH (IV, s.v. *rey*) recolle a forma castelá *correcho* (cfr. *Ibid.*: 901), á que corresponden noutras áreas da Península Ibérica *correito* (gal. e miñoto), *correcho* (ast. centr., leon.) ou *correto* (ast. occ.), esta última cos valores de «robusto, firme, derecho» (cfr. *Ibid.*: 902). Para o adxectivo castelán *correcho*, cfr. DPRAIfX, s.v. *correcto*; TDMS, s.v. *correcho*. A orixe do vocábulo *correito* está en CORRECTUS, participio pasivo de CORRĪGĒRE, coa transformación da /k/ do grupo /kt/ en semiconsoante palatal: este proceso evolutivo, que se documenta desde antes do século XIII foi, como se sabe, o maioritario, se ben tamén se coñeceron outras solucións (entre as que se conta a da conversión da /k/ en semiconsoante velar, como se ve en *trautado* <56.1>) para resolver os problemas articulatorios orixinados polo grupo consonántico latino. Sobre os resultados da lingua galega medieval para o grupo *κτ*, vid., sen máis, Mariño Paz (1999a).

⁶⁴⁷ Fronte aos outros editores (cfr. DF4: 456, l. 36; Pens.: 93, l. 6) e fronte á decisión adoptada previamente en Pérez Barcala (2004: 385, l. 535), elimínase do texto crítico a partícula *que* (ms. *q̃*), que precede á forma verbal *se deita* no ms. Ningún dos múltiples valores da conxunción, e tamén pronome relativo-interrogativo (poden verse expostos nos glosarios recollidos no DDGM, s.v. *que*), ten sentido no texto, polo que se valora como un erro por repetición cometido por Álvaro Eanes ou nunha fase anterior da tradución galega.

⁶⁴⁸ Na obra latina de Ruffo lese *malva*, ao que se manteñen fieis as diferentes versións romances, sendo tamén *maluas* o ingrediente do remedio correspondente do texto do Mestre Giraldo. No TA aparece o sintagma *malvas balofas*, que, segundo o DCECH (III, s.v. *malo* [p. 785, *malhojo*]), remonta ao hispanoár. MÂLBA BALLUHA 'malva viscosa' (información que se reproduce en Pens.: 181, s.v. *ballofas*, *maluas*). Ruffo aconsella esta planta da familia das malváceas para a curación da enfermidade referida porque, ademais de virtudes diuréticas, emolientes, diuréticas, pectorais ou calmantes, tiña tamén propiedades laxativas, que deben ser, sen dúbida, as que motivan a mención de todas as plantas da pasaxe: de forma moi significativa, o ms. francés R engade, en efecto, «et d'autres herbes laxatives» ao final da enumeración das plantas (cfr. Prévot, 1991: 137, <271>). Sobre as virtudes da malva –descrita na *Summa Medicinæ*, I, v, 12, como «frigida in primo, humida in secundo»– comenta, en efecto, a *Flos Medicinæ* que «Dixerunt malvam veteres quod molliat alvum; / malve radices rase deducere feces, / Vulve moverunt et fluxum sepe dederunt» (vv. 328-330). Para as características, variedades e propiedades terapéuticas da *malva* (algunhas delas xa coñecidas por Dioscórides), cfr. a seguinte pasaxe do *Circa instans*: «Malva frigida est et humida in secundo gradu, secundum quosdam frigida est in primo gradu, humida in secundo cuius duplex est maneries domestica .s. que magis frigida et humida est: et humiditatem habet subtiliorem: silvestris: que malvaviscus: et bismalva dicitur ... ad somnum prouocandum in acutis febribus, malva cocta et comesta soluit ventrem, valet in febribus propter ventris constipationem» (*apud* García González, 2007: 473-474, s.v. *malva*). Vid. tamén Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 147, n. 161), Causati Vanni (1999: 312, s.v. *malva*), Delprato – Barbieri (1867, II: 292, s.v. *malva*), DSA (s.v. *mauve*), Font Quer (1980°: 404-405, s.v. *malva*; 406-407, s.v. *malva real*), De Frutos González (2010: 352, s.v. *malva*), Martín Ferreira (1996: 114-115, s.v. *malva*), Olrog Hedvall (1995: 162, s.v. *malva*), Prévot (1991: 220, s.v. *mauve*). Información sobre a malva e as súas virtudes (particularmente as emolientes, béquicas, sudoríficas) pode atoparse tamén en *Cu*, *Va*, *Er*, *C4*, s.v. *malva*. O VPL, s.v. *malva*, sinala que a planta toma o seu nome precisamente dunha das súas propiedades, pois «derivase do Grego *Malaptein*, Amollecere, porque tem virtude emolliente».

⁶⁴⁹ *Branca ursina* é adaptado na versión galega da obra de Ruffo por medio dunha cláusula explicativa, «a branca ursina, que chaman gigante», que introduce outra denominación para a planta, *gigante*. *Branca*

ursina é a denominación vulgar italiana da planta herbácea *Acanthus mollis*, que recibe aquel nome pola súa semellanza cos pés do oso, como refiren Du Cange (s.v. *branca*) –«Hinc appellatio tributa Acantho, herbae, quae vulgo Italis *Branca ursina*, quod, ut ait Philander, referat pedes ursi anteriores»–, ou o VPL, s.v. *branca-ursina*, que, ademais de referir as motivacións semánticas que explican aquela denominación –porque «sua folha tem alguma semelhança com a mão, ou pê do Urso»–, dá conta das virtudes da mesma, «emolliente, resolutive, & usada en ajudas, & cataplasmas». Para este particular en textos medievais, cfr. o *Circa instans* –«Branca vrsina calida est et humida in primo gradu, virtutem habet molliendi et maturandi et leniendi» (apud García González, 2007: 375, s.v. *branca ursina*)– ou a *Summa Medicinæ*, I, v, 2 –que describe a *branca ursina* como unha herba «calida et humida in primo. Virtutem habet maturandi et mollificandi et leniendi»–. O termo *gigante*, introducido polo tradutor galego para explicar o significado da planta, aparece tamén na pasaxe do Mestre Giraldo e é común a outros romances peninsulares como o castelán (*hierba gigante*, *gigante*, *giganta*), o catalán (*geganta*, *herba geganta*) ou o portugués (*erva gigante*) para referirse ao *Acanthus mollis*: para *erva-gigante* como nome vulgar do *Acanthus mollis*, cfr. GEPP, s.v. *acanto*, *erva* (*erva-gigante*). A propósito das denominacións *branca ursina* e *gigante*, xunto a outras como *acanto*, e sobre as propiedades terapéuticas da herba (xa coñecidas por Dioscórides), vid. tamén Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 147-148, n. 162), Causati Vanni (1999: 305, s.v. *branca ursina*), Delprato – Barbieri (1867, II: 277, s.v. *branca ursina*), DSA (s.v. *acanthé molle*), Font Quer (1980⁶: 633-634, s.v. *acanto*), Olrog Hedvall (1995: 156, s.v. *brancorsina*), Prévot (1991: 181-182, s.v. *branche oursine*). Consúltense, así mesmo, Sb (*Papeletas*), s.v. *blancaursina*; DGALP, s.v. *erva* [*erva gigante*]; GDLP, s.v. *branca-ursina*. Para as documentacións do sintagma *branca ursina* en textos médicos medievais casteláns, o seu significado e variantes, vid. DETEMA, s.v. *branca* [*branca ursina*], «acanto salvaje, planta semeiante al cardo pero con menos espinas».

⁶⁵⁰ Ao termo que figura na versión latina, *parietaria*, corresponde no TA unha cláusula que explica o seu significado introducindo a denominación, *alfevega de coovra*. Se ben a versión italiana do *De medicina equorum* reproducida no ms. de Berlín inclúe a *paritaria*, nas adaptacións siciliana, provenzal ou francesa consultadas non figura esta planta, se cadra porque utilizan como modelo unha fonte que, como o ms. latino F (f. 60v), non mencionaba ese ingrediente. O termo *paritaria* debe de ser unha variante latina de *parietaria* que aparece nesta mesma pasaxe en mss. como E (f. 109v, col. a), e tamén noutros lugares neste e outros mss. latinos (cfr. así, p. ex., *paritaria* nos mss. E e F na exposición da *cura* ou *remedium* do *dolor ex retentione urine* ou do *scalmato*). O emprego do vocábulo vén motivado polo feito de que a *Parietaria officinalis* «croît sur les murailles» (cfr. Prévot, 1991: 230, s.v. *peritaire*), como ben explica, p. ex., Alfonso de Chirino no *Menor daño de la medicina*: «el alhabaquilla que llaman *palitaria* porque nasce en las paredes humedas» (apud DETEMA, s.v. *albahaquilla*, *parietaria*). De feito, nos romances occidentais da Península Ibérica a planta é coñecida tamén como *erva-dos-muros*, *erva-das-paredes*, do mesmo xeito que en cast. é chamada *paletaria*, *hierba del muro*, ou en cat. *pariètària*, *herba de paret* ou *herba de mur*. A planta, con propiedades diuréticas, depurativas, emolientes, laxantes, etc., é designada tamén na tradución galega como *alfevega de coovra*, ao igual que na pasaxe correspondente do *Livro d'Alveitaria* do Mestre Giraldo, «a parjtarja que chamam alfauega de cooura» (cfr. Pereira, 1909: 31, l. 34). Con respecto a estoutra denominación (afin á *albahaquilla de culebra* con que se coñece tamén en cast.), a lección do ms. é *afeuega*, que está así en Pens. (93, l. 9) e en DF4 (457, ls. 4-5), que le a *feuega*, ademais de *coura*, e non *cooura*. Porén, esa forma do ms. –que finalmente Domínguez Fontela emenda como [*al*]fenega (cfr. DF10: 264)– corríxese por *alfevega* tendo en conta non só as restantes ocorrencias do mesmo (*alfavega*, *alfevega*), senón tamén un étimo que o remonta ao árabe AL-HABAQ. Ao respecto da caracterización da planta, a identidade dos termos referidos (*paritaria*, *alfevega de cobra*), as motivacións semánticas do substantivo *paritaria*, as súas virtudes, etc., é ilustrativa a información achegada no VPL, s.v. *parietària* –«Herva assim chamada, porque de ordinario nasce sobre paredes. [...] Tem virtude emolliente, & laxativa. [...] O vulgo lhe chama, Alfavaca de cobras»–, e s.v. *alfabaca* –«Alfabâca, ou Alfavaca de cobra. Erva, que nace junto, ou dêtro das paredes velhas, e das

sebes. Os Ervolarios Latinos lle chamão *Parietaria*, & alguns lle acrescentão o adxectivo *Muralis*». Sobre as súas propiedades o *Circa instans* comenta que «Paritaria calida est sicca in tertio gradu, herba est que alio nomine dicitur vitreola ... viridis virtutem habet dissoluendi, diaforeticam: et extenuandi» (*apud* García González, 2004: 504, s.v. *paritaria*). Vid. tamén Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 148, n. 163), Causati Vanni (1999: 314, s.v. *parietaria*), Delprato – Barbieri (1867, II: 297, s.v. *paritara*), DSA (s.v. *pariétaire*), Font Quer (1980⁶: 135-136, s.v. *parietaria*), Olrog Hedvall (1995: 163, s.v. *paritaria*), Robles Gómez (1999: 125, n. 109), Vasconcellos (1910: 230-232, s.v. *alfávega*, *alfava* – *alfavaca*, *albaca*)... Recollen información sobre a planta e as súas virtudes os dicionarios galegos de Fg, C4, s.v. *alfávega de cobra*; Cu, Va, s.v. *parietaria*; Cg, s.v. *paletaria*. Da lexicografía portuguesa, alén dos datos proporcionados polo VPL, cfr. DGALP, s.v. *parietária*, *alfavaca* [*alfavaca de cobra*]; GDLP, s.v. *parietaria*; GEPB, s.v. *alfavaca-de cobra*, *parietária*. Para a denominación *erba de ventu* coa que se coñece esta mesma planta en italiano, cfr. Gualdo (1998b: 150, s.v.). Para as formas documentadas nos textos médicos medievais casteláns, cfr. DETEMA, s.v. *alabaquilha*, *parietaria* («planta de hojas vellosas que crece por las paredes»), así como Mensching (1994: 206, s.v. *paritaria*; 216-217, s.v. *uitrago*; 226, s.v. *alhabaquilla*; 273, s.v. *paletaria*) para os distintos termos cos que se designa a planta na *Sinonima*.

⁶⁵¹ Ao termo *mercorella* do texto latino de Ruffo (*miruxella* na versión siciliana, *mercurella* na italiana, *mercorelha* na provenzal e *mercorella* na francesa) corresponde en galego «a mercurial, que é ortiga». Indica Prévot (1991: 221, s.v. *mercorella*) que a do texto latino é «la forme italienne de cette plante, que l'on appelle en latin *mercurialis* (du dieu Mercure qui, dit-on, la découvrit)». O substantivo *mercurial* do TA remite ao termo latino *mercurialis*, ao igual que *mercurjall* no *Livro* do Mestre Giraldo. Trátase da planta chamada *Mercurialis annua*, da familia das euforbiáceas, que ten propiedades purgativas, laxantes e diuréticas, ademais de emolientes cando se aplica en emplastos. A versión galega de Giordano Ruffo define a planta por medio dunha cláusula de relativo na que se dá como sinónimo de *mercurial* o substantivo *ortiga*, pois, en efecto, a *Mercurialis annua* era coñecida tamén na área occidental da Península Ibérica como *ortiga morta*. Información detallada sobre as características desta herba, as súas virtudes, as motivacións mitolóxicas do termo, e, en fin, a identidade das denominacións referidas pode verse en VPL, s.v. *mercurial*: «Herva assim chamada, porque dizem que o Fabuloso Deos Mercurio manifestàra as suas virtudes, [...]. As mercuriaes tem virtude laxante, & applicadas por fóra em fórmula de emplastro, servem de resolver inflamaçoens, & mollificar apostemas. [...] O vulgo lhe chama *Ortiga morta*. (Mercuriaes, que he ortiga morta, he fria, & humida com maturação. Recopil. de Cirurgia, pag. 285)». Redundan na identidade das denominacións empregadas no texto as entradas «Lasonetis, i. linodelis, i. calfu, i. *mercurialis* (i. mercurial), i. *ortiguilla muerta*» e «Talfi, i. lixonotis, i. *mercurialis* (i. mercurial) i. *fortiguilla muerta* (i. bledos montesynos)» da *Sinonima* (cfr. Mensching, 1994: 123, ls. 23-25; 155, ls. 30-32; o subliñado é noso). Para os outros termos cos que se identifica a euforbiácea, cfr. as entradas do *Alphita* correspondentes a *linozotis* e *talfi* (cfr. García González, 2007: 234, l. 14; 310, l. 79). Complétese a información cos datos que se atopan en Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 148, n. 164), Causati Vanni (1999: 313, s.v. *mercorella*), Delprato – Barbieri (1867, II: 294, s.v. *mercoriale*), DSA (s.v. *mercuriale annuelle*), Font Quer (1980⁶: 182-184, s.v. *mercurial*), García González (2007: 467, s.v. *linozotis*; 479, s.v. *mercurialis*), Mensching (1994: 254-255, s.v. *fortiga* [*forteguilla muerta*, *ortiguilla muerta*, *ortiga muerta*]; 267, s.v. *mercurial*); Olrog Hedvall (1995: 162, s.v. *mercurella*). Véxanse igualmente DGALP, s.v. *mercurial* (acep. 4), *urtiga* [*urtiga morta*]; GDLP, s.v. *mercurial anual*; GEPB, s.v. *mercurial*², *urtiga* (*urtiga-morta*); así como, da lexicografía galega, Cu, Er, s.v. *mercurial*; Va, *mercuriales*. Para a inclusión da planta (e as súas variedades) en preparados medicinais (entre eles os de carácter purgativo) de textos médicos medievais escritos en castelán, cfr. DETEMA, s.v. *mercurial*. Sobre as calidades da planta, o *Circa instans* refire que é «calida et humida» (*apud* García González, 2007: 479, s.v. *mercurialis*) e Guido de Cauliaco que «*mercurial* yerua fria e humida en el .j. madurativa».

652 As *violas* do texto galego corresponden ao substantivo latino *viola*, que aparece como *uioli*, *viola*, *violaria* ou *feuille de viulete* nas traducións siciliana, italiana (Berlín), provenzal e francesa do ms. *M* (cfr. *feuilles de violes* en *R*) respectivamente. O Mestre Giraldo fala da *erua das violas* (cfr. Pereira, 1909: 31, l. 35). Trátase da chamada *Viola odorata*, con propiedades purgativas, entre outras emolientes, diaforéticas, etc. Sobre as virtudes desta planta da familia das violáceas, para a que o *Alphita* reconece tres especies (cfr. García González, 2007: 173, l. 68; 230, l. 8; 311, l. 10; 314, l. 47), comenta o *Circa instans* que «*Viola frigida est in primo gradu, humida in fine secundi ... valet contra dicrasiam totius corporis ... contra hepatitis calefactionem valet ... virtutem habet leniendi, et humectandi refrigerandi et relaxandi*» (*apud* García González, 2007: 567, s.v. *viola*); a *Flos medicinae*, que «*Crapula discutitur, capitis bibitusque gravado. / Purpuream dicunt violam curare caducos, / praecipue pueros, si mixto sumitur ampne*» (vv. 428-430); a *Summa Medicinae*, I, v, 15, que «*Viola frigida et humida in primo gradu. Ventrem lenit, coleram rubeam educendo, calorem mitigat et asperitate gutturis proficit, tussi sicce et pleuresi. Calida apostemata matura cathaplasmata*»; Arnau de Vilanova, *Translatio*, 15,57, que «*Viole sunt frigide in primo, humide in secundo. Valent stomacho calido et arsure eius. Et quando fit emplastrum de eis cum farina ordeii, et ponitur supra stomachum cui accidit morsura ex caliditate colere citrine, valet multum. Et proprietas violarum / est quod purgat coleram citrinam de stomacho et intestinis et valet arsure eius*». Para información sobre as variedades e aplicacións terapéuticas desta planta, vid. tamén Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 148, n. 165), Causati Vanni (1999: 320, s.v. *viola del pensiero*), Delprato – Barbieri (1867, II: 314, s.v. *viole*), DSA (s.v. *violettes*), Font Quer (1980⁶: 288-289, s.v. *violeta*), Martín Ferreira (1996: 123, s.v. *viola*), Prévot (1991: 250, s.v. *violette*). Véxanse tamén os dicionarios de *Cu*, *Va*, s.v. *viola*.

653 Na versión latina non se localizou a correspondencia exacta para «e coze todo con agoa en ola limpa ata que mi[n]g[o]e a terza parte», que adapta o sentido de *decoquantur aequaliter in quodam vase ad invicem*: cfr. «cochili in unu uaxellu in laqua», na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 581, ls. 22-23); «cuocansi insieme in una caldaia», na italiana do códice berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 87, ls. 619-620); «met coyre e pueys colla ho», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 129, 14.3); «Toutes ces choses soient cuites ensemble en aucun vessel», na francesa (cfr. Prévot, 1991: 58, <271>) –información que omite o ms. *R*–; «cuocasi in uno calderone ogni cosa insieme», na italiana do impreso de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 36, l. 12); «sia boglite equalmente insieme in qualche ordeguo», na italiana do de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 13v, ls. 15-16). Como se ve, deixando a un lado as diverxencias na adaptación do termo latino *vas*, ao que na tradución galega corresponde *ola* (< ÓLLA), documentado en galego desde o século XII (vid. *CrG*, s.v. *ola*), ningunha versión da obra de Ruffo consultada informa de que a cocción se debe reducir á *terça parte*. O detalle non aparece en Teodorico («*Fiat sibi clistere cum decoctione malvarum, mercurialis, brancae ursinae et violarum*»; cfr. Klütz, 1936: 34, ls. 37-39) nin en Rusio («*coquantur in aliquo vase*»; cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 366, l. 12), e non está tampouco no outro texto peninsular que manexa como fonte o tratado de Ruffo, o *Livro* do Mestre Giraldo («*Filha as maluas e o gigante e a parjtarja [...] e cozânas em auga*»; cfr. Pereira, 1909: 31, ls. 33-36). Á luz da tradición manexada, o insólito «ata que mi[n]g[o]e a terza parte» do texto galego podería valorarse como un erro orixinado pola presenza da cláusula noutro lugar da mesma pasaxe, aínda que tamén aí de forma allea á tradición consultada do *De medicina equorum* (vid. *infra* n. 658), o que fai difícil explicar a dobre ocorrencia da cláusula temporal no *TA*.

Polo que se refire á forma verbal *mingoe* do lugar comentado, esta aparece no ms. como *mige* (así en DF4: 457, l. 7), que corriximos por *mingoe*, seguindo as indicacións de Pensado (cfr. Pens.: 93, n. 2) e a súa ocorrencia na referida cláusula «ata que mingoe a terza parte» desta mesma pasaxe.

654 O substantivo *decauçon* procede do lat. DECOCTIONE(M) (vid. Vasconcellos, 1910: 293-294, s.v. *coyto*) –que é precisamente o termo que está no texto latino de Ruffo–, coa conversión en *u* do primeiro elemento do grupo latino *KT* (ao igual que en *trautado*, <56.1>), alternativa na evolución do mesmo que competiu coa máis frecuente transformación da consoante implosiva en /j/ e que, rexistrada desde o século XIII,

cobrou máis forza nas dúas centurias seguintes (vid. Mariño Paz, 1999b). O substantivo é definido en *C4*, s.v. *decauzón*, como «producto que se obtiene por cocción». Da lexicografía portuguesa cfr. *DGALP*, s.v. *decoção*. Documentacións do substantivo castelán *decoción* no século XV e o seu significado poden verse en *DME* e *DETEMA*, s.v.

655 «Boa contia de mel» corresponde ao sintagma *de melle in bona quantitate* da versión latina. Para as utilizacións do *mel*, vid. <7.14>. Para *contia*, que remite a *QUANTIA* con asimilación da vocal *-a* átona á semivogal e posterior simplificación, vid. Huber (1986: 71), Lorenzo (1985: 94), Maia (1986: 528-529, 643), Nunes (1960⁶: 99) e, para outras ocorrencias desta solución en textos galegos, cfr. *CrT*, *HT*, *San*, *Noia*, *Esc*, s.v. *contia*. Documentacións castelás do vocábulo na Idade Media poden atoparse, p. ex., en *DME*, *TDMS*, s.v. *contía*. Vid. § II. 3.7, *b*.

656 Explican Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 131, n. 52) que o sal é un «elemento com propiedades antissépticas e adstringentes utilizado em pensos de feridas. Segundo a magia protetora e curativa livrava de malefícios». Sobre as variedades e propiedades do sal na terapéutica medieval, cfr. a entrada correspondente do *Alphita* (cfr. García González, 2007: 289, ls. 31-34), así como o *Circa instans* –«Sal est diuersorum modorum: et diuersis fit modis. Omne tamen sal cal. est et sic. virtutem habet dissoluendi, consumendi et mundificandi ... [...] Sal armoniacum ab armenia dicitur, quia ibi reperitur, ca. est et sic. in iii gradu, secundum quosquedam fit ex terra: secundum alios fit ex terra quadam quemadmodum nitrum est: et plura alia ... [...] Salgemma genus salis ca. et sic. in ii gradu, vena terre dicitur: et salgemma dicitur quia gemme assimilatur: virtutem habet dissoluendi consumendi» (*apud* García González, 2007: 528-529, s.v. *sal*)–, a *Summa Medicinæ*, I, v, 13 –«Sal omne calidum et siccum est, aliud tamen plus, aliud tamen minus. Salis sunt multe species, communiter utimur tribus, scilicet sale communi, sale armoniaco, sale gemma. Sal commune virtutem habet incidendi, mundificandi, appetitum incitandi, humores flegmaticos incidendi et dissolvendi. Sal armoniacum calidum est et siccum in quarto gradu, virtutem habet fortissimam incidendi et dissolvendi et extringendi et corrodendi, unde non debet dari interius. Sal gema calidum est et siccum in secundo gradu. Eandem vim habet sal armoniacum, sed debilius est de ipso, potest poni aliqua quantitas in clisteribus ad incidendum flegma et mordicandum intestina»–; Arnau de Vilanova, *Translatio*, 8.18 –«Sal calidum et siccum in tercio gradu»–, 5.8 –«Sal gemma est calidum et siccum in quarto gradu. Purgat flegma et melancoliam et humores grossos et viscosos et de proprietate sua facit descendere medicinas a stomacho. Et hoc idem facit baurac, id est sal nitrum»–, 11.59 –«Baurac, id est, sal nitrum, calidum et siccum in quarto gradu. Dicit Galienus quod quando teritur et miscetur cum aceto et oleo et ponitur in oculis, aufert albedinem oculorum»–, 11.60 –«Sal commune calidum et siccum in tercio. Quando ponitur in oculis, aufert vel eradicat carnem superfluum oculorum et aufert ungulam et mundificat humiditates grossas oculorum et confortat visum»–, 11.71 –«Sal armoniacum calidum et siccum in fine tercii gradus. Quando ponitur in colliriis, valet albedini oculorum»–, 11.152 –«Sal commune est calidum et siccum in tercio. Valet dolori dencium»–, 16.13 –«Baurac, id est, sal nitrum, est calidum et siccum in tercio. Quando commiscetur cum ruta et cimino, mitigat dolorem intestinorum; et quando comeditur cum ovo, mundificat intestina de stercore»–. Información detallada sobre o sal e as súas variedades pode atoparse en *VPL*, s.v. *sal*, ou en Causati Vanni (1999: 335, s.v. *sale*).

657 A frase «semeas do trigo» traduce o sintagma latino *furfur tritici*: cfr. *simula di lu granu*, na versión siciliana; *semula del grano*, na italiana do ms. de Berlín; *resset de forment*, na provenzal; *bran*, na francesa; *semola de formento* ou simplemente *semola*, nas traducións italianas dos impresos venecianos de 1563 e 1561 respectivamente; cfr. *farello do trijo* no *Livro do Mestre Giraldo*. O substantivo galego *semea*, procedente do lat. *ŝĭmĭla*, garda relación co vocábulo *farello* do texto portugués, pois, citando a Houaiss, s.v., o *farelo* (< *FARELLUM*, diminutivo de *FAR*) é a «parte mais grossa da farinha do trigo que permanece depois de peneirada» e a *semea* a «parte da farinha que, depois de peneirada, se aparta do farelo». A *GEPB* define de modo análogo os dous vocábulos e ofrece para *sêmea* o significado de «o que fica do trigo depois

de peneirado e de separado o rolão; a parte da farinha de trigo que depois de peneirada se aparta do farelo e da cabecinha; farelo miúdo»; e para *farelo*, o de «a parte mais grossa que se separa da farinha depois da primeira peneiração». Na identidade semántica de ambos os dous substantivos, *semea* e *farelo*, redonda o feito de que no *TA* o termo latino *furfur*, adaptado unhas veces como *semea* (como sucede na pasaxe que nos ocupa) e outras como *farelo* (cfr. <46.8>, <55.9>), se traslada noutros casos utilizando os dous vocábulos unidos pola conxunción dixuntiva (cfr. <19bis.0>, «de farelos ou de semeas»; <48.5>, «os farelos ou semeas do trigo»; <59bis.9>, «farelos ou semeas»). Para a definición de *simila* en textos medievais, cfr. a entrada correspondente do *Alphita* –«*Simila, id est, mundissima farina frumenti*» (cfr. García González, 2007: 301, l. 173)– ou o *opusculum* de Simón de Xénova –«*Simila sic fit: frumentum fractum in frusta vel molitum grossum in .v. diuersas substantias diuiditur per cribra extrahitur furfur et farina subtilissima que pollina dicitur, postea remanet simila que diuiditur in crossum subtilem et mediocrem*» (*apud Ibid.*: 541, s.v. *simila*). Para o significado dos nomes galegos *semea* e *farelo*, cfr. R2, Cu, Po, C1, Ib, Er, C4, s.v. *farelo*; Va, s.v. *farelo*; R1, s.v. *farelos*; Fg, C4, s.v. *semea*. Sobre a etimoloxía e a presenza de *semea* nos vocabularios galegos e portugueses, vid. Pens. (50-51, s.v. *semeas*). Ao respecto das propiedades deste elemento comenta Prévot (1991: 181, s.v. *bran*) que «Lémery, à la fin du XVIIe siècle, préconise encore le son en tisane pour “les maladies de poitrine, les rhumes invétérés”. Il ajoute qu’on “l’emploie aussi en lavemens et l’on en fait des cataplasmes avec de la bière et de l’urine pour apaiser les douleurs de la goutte”». As propiedades nutritivas do *furfur triticum*, descrito por Arnau de Vilanova (*Translatio*, 12.58) como «*calidum et siccum in primo*», eran ben coñecidas no medievo. Ao respecto do vocábulo de orixe celta *cantabrum* co que se coñecía en Salerno o *furfur tritici* e as súas virtudes cfr. a entrada correspondente do *Alphita* (cfr. García González, 2007: 175, ls. 20-21) ou a explicación do *Circa instans* (cfr. *Ibid.*: 382, s.v. *cantabrum*), así como *Summa Medicinæ* (I, v, 3) ou Arnau de Vilanova, *Translatio*, 12.58.

658 Non se atopa a correspondencia para «e fazeo cozer ata que mingoe a terza parte» en ningunha das versións da obra de Ruffo e tampouco en Teodorico, Rusio ou o Mestre Giraldo. A lección do ms. para a forma verbal da cláusula temporal *é mingoe* coa nasal implosiva da sílaba inicial representada por medio do signo xeral de abreviación, polo que cómpre editar *mingoe* e non *mjngare* como propón DF4 (457, l. 10).

659 A pasaxe «depois mete esta decauçon en vidraça ou en outro vaso limpo, e fillaa [e] faz cristel de ùu canudo longo e grosso» ofrece problemas de interpretación. Por un lado, no ms. lemos *et filla a faz*, e non *et filla e fas* (cfr. DF4: 457, l. 12); en opinión de Pensado, a lección do ms. «no tiene sentido en el contexto» (cfr. Pens.: 93, n. 3), polo que o estudoso opta por emendar a pasaxe como *et fillaa et faz* (cfr. Pens.: 93, l. 14). A falta de interpretacións máis satisfactorias, seguimos esta proposta na nosa edición, na que se interpreta o pronome átono enclítico que segue a *filla* como referido a *vidraça* (ou ben a *decauçon*). En efecto, a secuencia adapta o sentido da latina *deinde aqua decoctionis ponatur decenter in quodam utriculo cannello de canna vel de aliquo congrue grosso et longo decenter, habente ad modum cristeris*: cfr. o texto das versións romances manuscritas –«in uno utrichellu . ki aia lu cannolu grossu di canna longu conuiniuilmenti a modu di utricellu», na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 581, ls. 25-26); «in uno otricello, ch’abbia cannone di canna u d’altra cosa conveneivemente lungo & grosso ad modo di cristieri», na italiana (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 87, ls. 623-624); «en una borssa en forma de cresterj, e la borssa aya canon de cana grossa a forma de cresterj», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 131, 14.4); «en hun hodre llet, e poch, ab hun canó de canya o ab altre gros lonch covinentment, e sia fet a manera de cristiri», na catalá (cfr. Gili, 1985: 58, ls. 13-15); «un cannon qui soit lié avec une vessie de cuir ainsi comme sont ceulz de quoy on fait les cristoueres», na francesa do ms. R (cfr. Prévot, 1991: 137, <273>), máis fiel cá de *M* ao texto latino– e impresas italianas de 1561, «in uno orciuolo et habbi uno cannone convenevolmente lungo, e grosso, il qual cannone lo metterai nel posteriore del cavallo a guisa che si mette un christero» (cfr. Crupi, 2002: 36, ls. 16-18), e de 1563, «con uno instrumento fatto a modo de crestiero con una cana decentemente grossa, & longa» (cfr. Leno, 1563: f. 13v, ls. 19-20). Cfr., así mesmo, «cum aliquo instrumento ad hoc apto» en Teodorico (cfr.

Klütz, 1936: 36, ls. 1-2), «in aliquo urceo, et fiat inde sibi clystere cum instrumento ad hoc apto» en Rusio (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 366, ls. 15-16) ou «em hũu folle de coyro que tenha hũa canella legada como christell saluo que seja bem grossa» no *Livro d'Alveitaria* (cfr. Pereira, 1909: 31, ls. 38-39).

Problemática é tamén a adaptación do termo latino *utriculus* como *vidraça*, erroneamente lido como *vibraça* en DF4 (457, l. 11). O vocábulo parece gardar relación semántica co substantivo *vidro* e, de feito, Pensado, aínda que con reservas, ofrece para a voz o significado de «vasija de cristal» (cfr. Pens.: 354, s.v. *vidraça*). De ser así, é posible que este termo fose introducido polo tradutor galego ao non coñecer outro que correspondese mellor ao latino *utriculum*, que, a xulgar polo equivalente dalgunhas das outras versións romances consultadas (cfr. sic. *utrichellu*, it. *otricello*, fr. *vessie de cuir...*) ou a pasaxe do Mestre Giraldo (*folle de coyro*), debía designar un recipiente de coiro: cfr., en efecto, Olrog Hedvall (1995: 163, s.v. *otricello*), «recipiente di pelle. Crusca: 'Lo stesso che otrelo, otre, e otro'. Garzanti: 'otré'; cfr., non obstante, a definición de *utriculus* simplemente como «piccolo recipiente» en Trolli (1990a: 37). Non se localizou en ningunha das ferramentas utilizadas unha acepción semántica do vocábulo que corresponda á que ten no TA, pois cfr., p. ex., VPL, s.v. *vidràça*, «janela de vidros, para ter luz, sem que o ar offenda»; *El (Frampas III)*, s.v. *vidraza*, «vidrieira».

Cristel, que procede do lat. CLYSTER, 'xiringa', 'lavativa', designa «sia il medicamento liquido che si introduce per via rettale a scopo evacuativo, che lo strumento usato per immettere le misture curative nell'intestino» (cfr. Causati Vanni, 1999: 290, s.v. *clistere*). Redundan nesta idea as definicións de Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 148, n. 166) – «preparado líquido que se introduce no intestino por meio de um irrigador ou siringa. O líquido é geralmente água quente ou morna, carregada de princípios purgativos» – ou do VPL –no que, definido *cristel* (s.v.) como «ajuda», se explica este como «remedio fluido, para ajudar a natureza a desobstruir a região inferior do ventre. He huma lavagem do ventre com siringa. Serve para alimpar, provocar, & facilitar a sahida, & amolentar a dureza dos excrementos, para correr destemperanças, abrandar dores, matar bichos nos intestinos, &c. [...]»-. Para o significado do termo, vid. tamén, da lexicografía portuguesa, s.v. *clister*, o GDLP, o DGALP ou a GEPEB (que achega datos sobre as orixes do emprego destes lavados intestinais), ou, da galega, Fg e C4. Para as documentacións castelás do vocábulo, variantes (entre elas, *tristel*, por posible deformación popular) e significado, cfr. DCECH, II, s.v. *clister*; DME, TDMS, s.v. *cristel*, e DPRAJfX, DETEMA, s.v. *clister* (con especial atención aos rexistros da voz en textos médicos da Idade Media). Detalles sobre a administración de medicamentos por esta vía atópanse en Brunori Cianti – Cianti (1993: 183-184).

660 «Parao ao sopee» é a cláusula coa que se adapta o sentido da latina *equus posterius quam antierius altior satis exsistat*: cfr. «fa stari lu cauallo a culu altu», na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 581, l. 27); «lo cavallo siai più alto di dietro che davanti», na italiana editada por Olrog Hedvall (1995: 87, l. 267); «il doit estre plus hanz derriere que devant», na francesa (cfr. Prévot, 1991: 58, <274>); «las ancas del caval sian plus autas que lo cors», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 131, 14.4); «tinga la natura alta», na catalá (cfr. Gili, 1985: 58, l. 16); «di fare stare il cavallo basso dinanzi», na italiana do impreso veneciano de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 36, l. 20), ou «facendo stare el cauallo piu alto de dietro che davanti» na do de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 13v, ls. 22-23). A mesma idea recóllese en Teodorico, «equus taliter ordinetur, quod posterior pars anterior sit altior» (cfr. Klütz, 1936: 36, ls. 2-3); Rusio, «stet equus altior ex parte posteriori quam anteriori» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 366, l. 18), ou o Mestre Giraldo, «tenha as maaos baixas e os pees altos» (cfr. Pereira, 1909: 32, ls. 1-2). O tradutor galego non é tan fiel ao texto latino como os das outras versións romances reproducidas e introduce a locución *ao sopee*: dos significados recollidos para esta expresión, formada sobre o substantivo *sopee*, de *so* (< SUB) + *pee* (< PEDEM), documentado desde o século XIII (cfr. Ri, s.v. *sopee*), o que mellor se adecuía ao sentido do texto é, sen dúbida, o que ofrece Ac, s.v. *sopé*, 'para abaixo', 'cara abaixo', pois os valores semánticos de «al pie», «a ras del suelo», rexistrados noutros vocabularios galegos (cfr. Fg, C1, Ib, C4), no GDLP (s.v. *sopé*), ou en Houaiss (s.v. *sopé*), non fan sentido no texto.

661 O sintagma *sen recado* (<14.4>) traduce o latino *sine licentia imponentis*, de xeito que o valor semántico daquel debe ser próximo ao de 'sen autorización', 'sen permiso', como, na tradición do *De medicina equorum*, aclaran as pasaxes paralelas das versións provenzal, «ses la voluntat del mestre» (cfr. Arquint, 2006-2007: 131, 14.4); siciliana, «senza la tua uuluntati» (cfr. De Gregorio, 1905: 581, l. 29), ou francesa do ms. N, «sanz la voulanté du mareschal», que corrixe a menos afortunada lección do ms. M, «sanz la voulanté du cheval» (cfr. Prévot, 1991: 58, <275> e n. 3).

662 Esta forma do numeral distributivo, *seños*, característica das provincias meridionais galegas e do portugués, procede de *ſiNGŭLOS* e ofrece para o grupo *NG'L* a solución con nasal palatal. Xunto a esta existía a variante con lateral palatal, *senllos*, que se rexistra en todo o territorio galego con anterioridade a *seños*, forma que resultaría da asimilación da palatal lateral de *senllos* á nasal precedente. Vid. ao respecto Ferreiro (1995: 147-149), Lorenzo (1995: 663, 671), Magne (1944: 365, s.v. *senhos*), Maia (1986: 627-628, 722-723), Maure Rivas (2006: 244), Nunes (1960⁶: 121-123, 214-215), Williams (1994⁶: 94), así como, CrG, s.v. *senhos*. Para o correspondente castelán documentado desde o século XII, vid., p. ex., *DPRAlfX*, s.v. *seños*; *DPRAlfX*, s.v. *sendos*.

663 O adxectivo *nedeos*, que traduce o latino *politus*, procede de *nĭTĭDOS*, 'brillante', 'refulxente', con perda da oclusiva dental sonora e sonorización da xorda, e ten o significado de 'limpo', 'liso', 'puido': cfr. *Ae, Fg, C4, El (Frampas II)*, s.v. *nedio*; *Pi, Va, Fi, C1, Ib, Er, Fg, C4*, s.v. *nidio*. Para os derivados do lat. *nĭTĭDUM* (*neto, nidio*) e as súas acepcións, sobre todo para a forma galega *nidio*, vid. tamén *DCECH*, IV, s.v. *nítido*. Para o adxectivo en castelán e as súas ocorrencias, vid. *DPRAlfX*, *TDMS*, s.v. *nidio*.

664 Repárese no cambio de sentido da tradución galega con respecto á restante tradición do *De medicina equorum*, na que se indica que é o ventre do cabalo ou todo o seu corpo, pero non os paos, o que se debe untar con aceite quente: así, en correspondencia con *ventre, prius sufficienter uncto oleo universaliter calefacto*, cfr. «frikinu lu uentri di lu cauallu cun lu oglu caldu» na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 581, ls. 31-32), «Après le ventre dou cheval soit oinz de huile chaude» na francesa (cfr. Prévot, 1991: 58, <276>), «Ayas premeramens unch lo ventre amba oly caut» na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 131, 14.6), «avendo prima unto sufficientemente tucto l' corpo d'olio caldo» na italiana do ms. berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 87, ls. 635-636), «havendo prima che si facci detta fregagione unto molto bene il corpo del cavallo con l'olio caldo» no impreso veneciano de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 36, ls. 29-30). Cfr. igualmente «prius tamen venter equi oleo calido, vel aliquo alio unctuosus, bene inungatur» en Rusio (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 366, ls. 27-28), «ventre prius oleo calido vel aliquo unctuosus optime inuncto et universaliter calefacto» en Teodorico (cfr. Klütz, 1936: 36, ls. 8-10). Cfr., non obstante, a tradución italiana de Ruffo transmitida polo impreso de 1563: «dapoi con un legno polito ben unto de oio caldo cosi il legno come el corpo del cauallo da do homini sia ben menato [...]» (cfr. Leno, 1563: f. 13v, ls. 26-28).

665 DF4 (457, l. 18), *poñallos*, interpreta o trazo horizontal que hai no ms. como parte da representación da nasal palatal, cando en realidade a sintaxe exige que se desenvolva como a nasal implosiva da segunda sílaba (cfr. *ponanllos* en Pens.: 93, l. 19), xa que, en concordancia co suxeito, a forma verbal debe estar en plural. Ao respecto do valor da lineta en casos nos que pode ser parte da grafía *ñ* ou representación dunha nasal implosiva, vid. § II. 3.6, b, n. 305.

666 Aínda que o dato relativo á dirección na que debe realizarse a fricción no ventre do cabalo, *incipientibus ab anteriori parte usque ad posteriorem*, non está presente en todas as versións do manual, o *TA* distánciase da literariedade doutras adaptacións do *De medicina equorum* e o sentido da pasaxe é adaptado *ad sensum* por medio da introdución do vocábulo *çaga*. Así, fronte ás versións italiana do ms. de Berlín –«cominciandosi dela parte dinansi andando & fregandosine ala parte dirieto» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 87, ls. 633-634)–, provenzal –«commenssent a la part danant tro a la part datras» (cfr. Arquint, 2006-2007: 131, 14.5)–, ou italiana do impreso de 1561 –«cominciando sempre a dimenar il bastone dalla parte dinanzi, tirando dalla parte di dietro» (cf. Crupi, 2002: 36, ls. 26-27)–, o *TA* refírese á parte posterior a través do substantivo *çaga*

(cfr. *caga* en DF4: 457, l. 21): procedente do ár. *sāqa*, ‘retagarda dun exército’, o termo posúe esta acepción nun bo número de documentacións (cfr. *CrG*, *CrT*, *Mir*, s.v. *çaga*), se ben, como se expón no *DCECH* (VI, s.v. *zaga*), o vocábulo, documentado en castelán desde o *Cid*, «pronto aparece tamén con outros matices fácilmente deducibles de ‘retaguardia’». Entre estes valores semánticos, *Er*, s.v. *zaga*, recolle o de «parte trasera de una cosa o persona». Para o castelán vid. *DETEMA*, *DME*, *DPRAfX*, s.v. *zaga*; *TDMS*, s.v. *çaga*. No *Livro* do Mestre Giraldo a *anterior pars* son as *mãos* e a *posterior as pernas*: «premendo das mãos contra as pernas» (cfr. Pereira, 1909: 32, ls. 5-6). Segundo Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 148, n. 167), a exposta é unha «terapia utilizada aínda hoxe en caso de constipación intestinal».

667 A diferenza do que sucede nas outras versións romances de Ruffo e noutros manuais consultados, os *loca montuosa* do texto latino son adaptados, como en <13.4>, por medio dunha estrutura bimembre, «lugares montosos e de reita» –cfr. *dereita* en DF4 (457, l. 24), que non fai sentido–. Sobre *reita* cfr. o explicado en <13.4>, así como o exposto para *ereita* en <48.8>.

668 *Al* é forma arcaica do pronome indefinido que procede da forma reducida do lat. vg. *ALĪD* (clás. *ALĪUD*) e que ten o significado de ‘outra cousa’. Documentada desde o século XIII, perviviu no occidente peninsular, como en castelán, ata o século XVI, conservándose aínda a nivel dialectal nunha parte da rexión portuguesa de Trás-os-Montes. Información ao respecto pode atoparse en *DCECH* (I, s.v. *ál*), Ferreiro (1995: 269), Huber (1986: 198), Lorenzo (1995: 669), Magne (1944: 55-56, s.v. *al*), Maia (1986: 698), Nunes (1960⁶: 261), así como en *CrG*, *CrT*, *HT*, *Mir*, *San*, *Ri*, *Mi*, *CSM*, *Esc*, *Nun (Amigo)*, *Aj*, s.v. *al*. Para documentacións castelás do indefinido, xa desde o *Cid*, cfr. *DME*, *DPRAfX*, s.v. *ál*; *TDMS*, s.v. *al*⁴.

669 Ao futuro *cessabit* do texto latino de Ruffo, adaptado como *cessrà* na versión italiana manuscrita, *cessera* na francesa e na provenzal, *cessarà* na italiana do impreso de 1561, etc., corresponde *quedarse* ha no *TA*, como tamén se le no *Livro* do Mestre Giraldo, «assy se *quedarà* esta door» (cfr. Pereira, 1909: 32, ls. 8-9). O verbo *quedar*, creado sobre una forma **QUETĀRE* (en lugar de *QUIĒTĀRE*, derivado de *QUIĒTUS*), está amplamente documentado na lingua medieval desde o século XIII co significado, entre outros, de ‘cesar’: cfr. *CrG*, *CrT*, *Nun (Amigo)*, *Aj*, s.v. *quedar*, ou Magne (1944: 326, s.v. *quedar*). Con esta acepción *quedar* é incluído, s.v., como voz antiga, en *Cu*, *C1*, *Ib*, *Er*, *C4*. Para este e outros valores semánticos do verbo en castelán na Idade Media cfr. *DME*, *DPRAfX*, s.v. *quedar*, ou *TDMS*, s.v. *quedar*¹.

670 O *TA* conserva a denominación latina da enfermidade, *De dolore ex retentione urinae*, que, a falta dun termo específico, explica por medio da cláusula «que quer dizer da door que vén de retiimento da urina»: cfr. «di lu duluri pir nun putiri stallari» na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 581, l. 36), «Del dolore per troppo retenimento d’orina» na italiana (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 87, l. 642), «De tranchoison par retenir estal» na francesa (cfr. Prévot, 1991: 59, <278>), «De trop tenir la urina» na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 131, 15.0), «Del dolore per troppo ritener l’orina» na italiana impresa de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 37, l. 6) e «Del dolor per el retenir de lorina» no impreso de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 14r, l. 5). É a dor «dicta retiimento do meiar» no *Livro* do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 36, l. 22). Baixo estas epígrafes trátanse os cólicos provocados pola retención de ouriños e mesmo o cólico nefrítico: vid. Arquint (2006-2007: 329, s.v. *dolor*), Causati Vanni (1999, § 9), Delprato – Barbieri (1867, II: 243, s.v. *Dolure per multe retentione d’urina*), Moulé (1913: 531-532, s.v. *tranchoisson*), Poulle-Drieux (1966: 77), Prévot (1991: 246, s.v. *tranchoisson*), Trolli (1990a: 27). Segundo Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 152, n. 204), «a retenção urinária não é doença propriamente dita mas sim sintoma de doença como nefrite, pielonefrite etc.».

671 Fronte ao homónimo que aparece en <7.17>, <27.2>, <45.5>, este substantivo, coa mesma orixe que aquel, designa o órgano do aparato urinario.

672 O copista comete un erro por haplología que o leva a omitir a copulativa e por comezar así o substantivo seguinte, *estorcimentos*: Domínguez Fontela non resolve o erro e edita *doores estorcimentos* (cfr. DF4: 457, l. 31); Pensado ve a copulativa unida ao substantivo *storçimentos* e presenta *doores e storçimentos* (cfr. Pens.: 93, l. 28). Pola nosa parte, integramos a conxunción e conservamos como tal o vocábulo *estorcimentos*

(*entorcimentos* no *Livro* do Mestre Giraldo; cfr. Pereira, 1909: 36, l. 19), ao non ter este a súa orixe nun termo latino con *s*- líquido: o substantivo é deverbativo de *estorcer* (< EXTÖRQUĒRE), que está documentado entre os séculos XIII e XIV, ao igual que en castelán medieval, cos valores de 'salvarse', 'librarse dun perigo' (cfr. DCECH, V, s.v. *torcer* [p. 554, *estorcer*]; vid. tamén DDGM, s.v. *estorcer*, *estorçer*), aos que CrG suma os de 'torcer con forza' ou 'retorcerse'. Para o verbo *estorcer*, cfr. GDLP, s.v. *estorcer*¹, «torcer muito e fortemente, por motivo de dor, de aflicção» (cfr. tamén GEPB, s.v. *estorcer*). Para o substantivo derivado do verbo, cfr. en Cg, s.v. *estorcemento*, o significado de «retortijón». O termo do TA, como o que lle corresponde no texto latino de Ruffo, *torsiones*, e os que o adaptan nas traducións manexadas do mesmo (sic. *storciuni*, it. *torcimi*, prov. *torcions*, cat. *torçon*, fr. *torsions*...), fai referencia aos cólicos que provoca a dor: cfr., en efecto, Prévot (1991: 246, s.v. *torsion*). O substantivo galego corresponde ao latino *torsiones*, que en <12.1> se adaptou como *torcer* (vid. as explicacións ofrecidas naquel lugar).

673 Para a lección do ms., *po q̄*, fronte ás lecturas de DF4 (457, l. 32), *por qe*, e de Pens. (93, l. 29), *por o que*, propoñemos *pero que*, conxunción concesiva que ten correspondencia noutras versións romances da obra de Ruffo: cfr. «*ma intorno lo luogo dela verga del cavallo adduce una picciula enfiatura*», na italiana do ms. berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 88, ls. 645-646); «*mes toutes foiz fait .l. poi enfler entour le lieu dou tuel de son vit*», na francesa (cfr. Prévot, 1991: 59, <279>); «*perho tot entorn la verga fa alcuna enfladura*», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 131, 15.1); «*ma solo fa cerca la uerga del caualllo una pocha de infiason*», na italiana do impreso veneciano de 1563 (cfr. Leno, 1563: 14r, ls. 9-10). Para o valor concesivo de *pero que*, vid. Ferreiro (1995: 370, 372, n. 493, 494), Huber (1986: 269), Maia (1986: 878-880), así como *Mir, Ri, Esc, Nun (Amigo)*, s.v. *pero*; *CrT, HT*, s.v. *pero que*. A construción está tamén documentada en castelán desde o século XIII (cfr. DME, s.v. *peroque*; DPRAI/X, s.v. *pero* [*pero que*]; TDMS, s.v. *pero*¹ [*pero que*]).

674 Ningún elemento da tradición consultada do *De medicina equorum* inclúe a referencia aos testículos do cabalo, que moi ben poderían ser o resultado da adaptación do substantivo latino *virga* por medio dunha expresión binaria que pretende explicar mellor o significado do vocábulo latino.

675 O tradutor galego adapta o sentido da cláusula latina *hic cogit ilia satis crebre ducere patientem* como «ferir os illaes e latejar», introducindo unha expresión binaria da que forman parte dous verbos sinónimos, pois, como se indicou *supra* (cfr. <13.1>) e se verá *infra* (cfr. <18.1>), *ferir* ten o significado de 'latir', 'tremeir'.

676 Como en <15.8>, nesta epígrafe que encabeza o remedio aparece a forma *ourina*, que convive no texto con *urina* (cfr., p. ex., neste mesmo capítulo, <15.0>, <15.1>). Procedente do substantivo latino ŪRĪNA(M), a solución antietimolóxica con ditongo inicial *ou-* non representa un caso illado para este termo e, segundo Ferreiro (1995: 198), podería explicarse «pola extrema abundancia dos ditongos decrecentes en galego». Vid. tamén para as formas galegas a información achegada no DCECH, IV, s.v. *orina* (en particular, p. 300).

Como na epígrafe que presenta a enfermidade, o substantivo *retiimento* é escrito coa nasal implosiva da penúltima sílaba representada co signo xeral de abreviación e o segundo *i* escrito como *j* (ms. *Retijmēto*). Porén, no encabezamento do remedio Domínguez Fontela transcribe *Retimento* (cfr. DF4: 457, l. 35), forma que constitúe a fase final na evolución do substantivo, creado a partir do verbo RETINĒRE, que segue á asimilación producida tras a caída do *-N-* intervocálico, e que é o estadio representado neste caso pola lección manuscrita.

677 Non é doado atopar o referente para cada unha das plantas mencionadas na elaboración deste remedio, pois as pasaxes diverxen tanto nos mss. latinos como nos romances do *De medicina equorum*. En efecto, no texto latino da obra de Ruffo lese *accipiantur sanationes, curtana, parietaria, radices sparagi et bruci*, se ben Molin advirte que, en lugar de *curtana*, a lección do códice veneciano por el manexado é *circa* (cfr. Molin, 1818: 56, n. 1); aínda que con reservas, o editor xustifica a súa emenda do seguinte xeito: «Ad capitul. de dolore ex indebita retentione urinae [...] ignoramus omnino, quidnam remedii sit illud, quod auctor indicavit verbo circa post accipiantur sanationes. In Crescentii editione Basileensi ann. 1548 legitur cartamo. Nos vero pretulimus curtana pro circa quod in MS. legebatur: hanc tamen lectionem sequuti sumus non sine aliqua

errandi trepidatione, sed ea tantum de causa, quod vidimus in Crescentii versione bononiensi jam citata, sententiam autem amplectimur illius interpretis, qui *nella dichiarazione di alcuni nomi di piante e d'altre voci* [...], putat legendum *cretano*, ita enim scribitur a patre Theodorico, qui haec habet: *Recipe senationes cretan.*, h. e. *cretanum, parietariam* etc.» (cfr. Molin, 1818: xxvi-xxvii). Os problemas que presenta a pasaxe non se limitan á interpretación da lección *circa* –que, segundo Prévot (1991: 59, n. 2), cómpre corrixir como *creta* a partir do ms. latino *E*, «accipiantur senationes *cretam* maris paritaria radices spargi et bruci» (f. 110v, col. a)–, senón ás diverxencias que ofrecen outros mss. latinos, como *F*, *accipiantur tritacia paritaria et radices...* (f. 61r), e que se observan tamén nas diferentes versións romances consultadas, que, con respecto ao ms. editado por Molin, omiten algún ingrediente ou substitúen algún deles por outro: cfr. «pigla la uitirola e li radichi di li sparachi & di li bruski», na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 582, l. 3); «prendasi senacenes, critana, paritaria, radice di sparagi & di brughe», na italiana do ms. alemán (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 88, l. 651); «terrestra, paritaria, rasis de brussy e d'espargy», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 131, 15.3); «prin tristaria, un paryetarya, qui és morella roquera, raylls de sparechs e de bruch, aygua», na catalá (cfr. Gili, 1985: 58, l. 34 – 59, l. 1); «senacions acrives, peritaires, racines de perresil et de bresil», na francesa do ms. *M* (cfr. Prévot, 1991: 59, <281>; para as variantes doutros testemuños, vid. *Ibid.*: 59, n. 2-3; 138, <281>); «eritana, radice di sparagi, et di bruche», na tradución italiana do impreso de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 37, l. 16), e «semenza de spinaci paritaria radice de sparisi, & bruschi», na impresa en 1563. Cfr., así mesmo, a lista de ingredientes na *Mascalda* de Rusio, «senationes, cretanum, parietariam, radices spargi et bruci ana» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 368, ls. 15-16); en Borgognoni, «senacionem, cartamum [cfr. *cretanum* no ms. V], parietariam, radices sparagi et bruci ana» (cfr. Klütz, 1936: 36, l. 38 – 38, l. 1), e no *Livro* do Mestre portugués «o cardo beeyto e cretano marjnho e parjtaria que chamam alfauega de cooura e as rraizes do espargo e da gil barbeira» (cfr. Pereira, 1909: 36, ls. 23-25). Sobre a *varia lectio* que ofrecen estes e outros testemuños da obra de Ruffo, vid. Benedetti (2006: 306-307).

Na enumeración dos ingredientes da receita do *TA* non presenta dificultades a identificación das *radices sparagi et bruci* do texto latino respectivamente coas *reizes do espargo e jurbarbeira* (cfr. a lectura *jur barbeira* de DF6: 458, l. 3), sen dúbida aquí incluídas porque, alén doutras, tiñan propiedades diuréticas recoñecidas desde a Antigüidade que foron expostas por Dioscórides (II, 114; IV, 174) e que non pasaron desapercibidas aos autores medievais: cfr., p. ex., *Flos Medicinae* –«Sunt diuretica: bruscus, sparagus [...]» (v. 539)–; *Summa Medicinae* –«hec provocat urinam: bruscus, sparagus [...]» (I, III, 14), «[...] utatur calidis diureticis sicut sunt radix [...] sparagi, brusci [...]» (II, v, 23)–; Arnau de Vilanova, *Translatio* –«Radix sparagi est calida mediocriter. Aperit et mundificat et provocat urinam» (17.13)–. Para a caracterización e propiedades do *Asparagus officinalis* vid. Causati Vanni (1999: 304, s.v. *asparago*), De Frutos González (2010: 359, s.v. *sparagus*), Font Quer (1980⁶: 898-900, s.v. *esparraguera*), así como a información facilitada en *Cu, Va, Er*, s.v. *espárrago*; *VPL*, *GEPB*, s.v. *espargo*. Sobre as virtudes desta liliácea comentaba o *Circa instans* o seguinte: «Spargus calidus est et siccus. Est frutex habens folia minuta et pungintuia ad modum spine: virtutem habet diureticam ... contra opilationem splenis et epatis et contra stranguriam dissuriam et yliacam et contra vitium lapidis et quibusdam aliis confert» (*apud* García González, 2007: 546, s.v. *sparagus*). Para os rasgos e diferentes virtudes (as diuréticas entre elas) do *bruscus* ou *ruscus* –planta perenne da familia das liliáceas chamada *Ruscus aculeatus* coñecida nos dominios galego e portugués, xunto a outras variantes, como *gilbarbeira* e *xilbarbeira* respectivamente (do mesmo xeito que tamén se chama *gilbarbera* en castelán), termos de orixe escura–, vid. Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 153, n. 208), Causati Vanni (1999: 316, s.v. *pungitopo*), Font Quer (1980⁶: 900-901, s.v. *rusco*), Milani (2004b: 119, s.v. *bruscus*), Prévot (1991: 182, s.v. *bresil*), así como *R2, Va*, s.v. *gilbarbeira*; *Cu*, s.v. *gilbarbeira*: explica *R2*, p. ex., que «sus raíces tiernas ó los tallos que echa, son buenos contra mal de orina, hidropesía, obstrucciones, desgano, etc.»; da lexicografía portuguesa, cfr. *DGALP*, s.v. *gilbarbeira*; *GDLP*, s.v. *brusca*¹, *gilbarbeira*, *gilbardeira*; *GEPB*, s.v. *gilbarbeira*, *brusca*²; Houaiss, s.v. *brusca*; *VPL*, s.v. *gilbarbeira*, *murta* [*murta brava*].

Maiores dificultades supón a identificación das restantes plantas mencionadas no *TA* en relación coas que aparecen nas outras versións, latinas e romances, da obra de Giordano Ruffo. Por un lado, *tasna* corresponde á planta que no ms. veneciano editado por Molin é chamada *sanatio*. A identificación do elemento vexetal mencionado polo calabrés non é doada, xa que as voces *senetio* e *senatio* designan realidades botánicas distintas, malia a confusión que existiu entre as dúas na farmacopea medieval (cfr. Mensching, 1993) e que o *Alphita* pretende aclarar: «Senecio, cardus benedictus idem; sed senacio est nasturcium aquaticum quod alio nomine dicitur cresso, cressonis» (cfr. García González, 2007: 290, ls. 36-37). Se *senecio*, como a expresión *cardus benedictus*, designa a planta composta *Senecio vulgaris*, o termo *senacio* alude á crucífera coñecida como *Nasturtium aquaticum*, como tamén se observa no capítulo da *Summa Medicinæ* dedicado ás propiedades dos simples –«Senasio calidus et siccus in secundo; idem es quod nasturcium aquaticum» (I, v, 13)– ou nas entradas do *Alphita* dedicadas a *nasturcium* –«Nasturcium, [...] et est nasturcium aquaticum, et est ortolanum; sed quando similiciter ponitur, ortolanum intelligitur; aquaticum vero dicitur cresso, cressonis et senatio, senationis» (cfr. García González, 2007: 257, ls. 10-13)– ou *senatio* –«Senatio, id est, nasturcium aquaticum» (cfr. *Ibid.*: 302, l. 189)–. Así pois, no ingrediente incluído na receita do *De medicina equorum* (cfr. *senationes* no ms. latino *E*, *senacenes* na versión italiana, *senacions* na francesa...), e nas obras de Teodorico (*senacionem*) e Rusio (*senationes*), debe verse o *nasturcium aquaticum*, tamén chamado *cresso* nas descrições ofrecidas do *Alphita*, de xeito que o vocábulo *senatio* fai alusión ao brizo, como, por outro lado, dá a entender Prévot (1991: 241) cando define o termo francés *senacion* como «cresson» (derivado probablemente do lat. *CRESCERE*). Para esta planta que crece en lugares húmidos, Font Quer (1980: 273-275, s.v. *berro*) constata, entre outras, a súa utilización para limpar as vías urinarias e provocar a micción. A *Flos Medicinæ*, que caracteriza o *nasturcium* como unha hortaliza invernál (v. 203), apunta o seu uso contra a parálise, a dor de dentes e as durezas, como preventivo da alopecia, ou como purgante que provoca o vómito (vv. 377, 470-473; 1316-1318); cfr. tamén a información proporcionada na *Summa Medicinæ* (I, iii, 11; I, v, 13; II, i, 7; II, iii, 17, 34; II, iv, 7...). A propósito de *nasturtium*, cfr. a caracterización que s.v. *mastrôu* dá o *VPL*: «Herva pequena, muito verde, que no Inverno nasce nas bordas dos rios, & na margem das fontes. He muito conhecida, & ha varias especies della. *Nasturtium*, ii. *Neut. Plin.*». Para a denominación castelá *berro* do *nasturtium*, cfr., p. ex., *DME*, *DPRAJX*, s.v. *berro*, e, sobre todo, *DETEMA*, s.v. *berro*, *mastuerzo*, *senacion*, onde se lembra a mención da súa virtude «orinatiua» no *Tratado de Cirugía* de Guido de Cauliaco (cfr. *DETEMA*, s.v. *berro*). Para o galego *brizo* e as propiedades do mesmo vid. os vocabularios de *Cu*, *Va*, *Po*, *Ac*, *Er*, s.v. *brizo*. Vid. tamén os comentarios ás voces *berula*, *nasturcium*, *senecio* e *xia* do *Alphita* ofrecidas por García González (2007: 370-371, 487, 537-538, 570-571). Porén, a tradución galega do *De medicina equorum* identifica a planta de xeito diferente, pois introduce o substantivo *tasna*, que, xunto a *tasneira* ou *erva-de-santiago*, era a denominación utilizada na área occidental da Península Ibérica para a especie *Senecio jacobaea* (vid. Font Quer, 1980: 831-832, s.v. *hierba de Santiago*), «herva [...] que os Modernos chamão Jacobea. [...] He aperitiva, vulneraria, emolliente, detersiva, & resolutive. He usada em cozimentos interior, & exteriormente, & para gargarejos. Chamãolhe *Senecio maior*, sive *flos Sancti Jacobi*, ou *Jacobea*, por ventura porque [...] florece no mez de Mayo, cujo primeiro dia he dedicado ao Apostolo Santiago» (cfr. *VPL*, s.v. *tasneira*). Vid. tamén *GEPB*, s.v. *erva* [*erva-de-Santiago*]; *GDLP*, s.v. *erva-de-santiago*, *tasneira*, *tasna*, ou *DSA*, s.v. *séneçon*, *séneçon de Jacob*.

Polo que se refire ao termo latino *curtana*, cómpre lembrar que esta é a emenda realizada por Molin para a forma *circa* do ms. veneciano e que aparece, en cambio, noutro testemuño latino, o ms. parisino *E*, como *creta maris*, planta que, sen dúbida, garda relación co *cretanum* de Rusio e Borgognoni e co *cretano marjinho* do Mestre Giraldo (vid. *supra*). Así as cousas, a lección *circa* do ms. Lat. VII. 24 (= 3677) da Biblioteca Marciana de Venecia ben podería ser un erro por *creta[no]*, e non pola forma *curtana* proposta por Molin. Trátase da planta umbelífera de nome científico *Crithmum maritimum*, que se coñece en portugués como *funcho-marítimo* ou *perrexil-do mar* e en galego como *fiuncho do mar* ou *pixrel do mar*,

de maneira que o *cretano marinho* do Mestre Giraldo non é a euforbiácea *Ricinus communis* proposta por Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 152-153, n. 205), senón o *Crithmum maritimum*, como xa indicou Vasconcellos (1910: 296, s.v. *crétano marinho*). Sobre a identidade das denominacións referidas, cfr. VPL, s.v. *perrexil* – «*Chritanum* nos Ervolarios he o mesmo que *Foeniculum maritimum*» – e s.v. *funcho* – «Funcho marino. Especie de funcho, que nasce nos lugares marítimos. [...] *Foeniculum marinum*, i. Neut. Alguns com nome Grego lhe chamão *Crithmu*, & *Cretamum*. Outros dizem, *Creta marina*, [...]» –; así como a GEPB, s.v. *perrexil* – «Nome vulgar do *Crithmum maritimum* Lin., da familia das umbelíferas, [...]». Encontra-se em Portugal nos rochedos marítimos de toda a costa, sendo também conhecido por *perrexil-do-mar* e *funcho-marítimo*». Para a denominación galega *prixel de mar* do *Crithmum maritimum*, cfr. Cu, s.v. *prixel*4; Er, s.v. *prixel*3; C4, s.v. *prixel*; Lnc, *prixel*8,9. Para o castelán, cfr. DETEMA, s.v. *creta* [*creta marina*]: «planta que se halla en las orillas del mar, llamada también perejil de mar». A súa inclusión na terapéutica da enfermidade á que se dedica o capítulo está plenamente xustificada, pois as súas propiedades, fundamentalmente diuréticas, ás que xa se refería Dioscórides (II, 118), non eran descoñecidas no medievo, segundo informan, p. ex., o *Circa instans* – «*Cretanus calidus et siccus in tertio gradu, herba est que in marinis locis reperitur, virtutem habet diureticam valde cum subtili substantia. Contra stranguriam dissuriam et vitium lapidis: et yliacam passionem*» (*apud* García González, 2007: 404: s.v. *cretanus marinus*) – ou a *Summa Medicinae* – «*Cretanus herba est calida et sica in secundo gradu. Vim habet diureticam, valde valet contra stranguriam, dissuriam, calchym yliacam passionem et interius et exterius applicata*» (I, v, 3)–. Para a identificación da planta en cuestión vid. Delprato – Barbieri (1867: 282-283, s.v. *cretanu*), Font Quer (1980⁶: 497-498, s.v. *hinojo marino*), García González (2007: 404, s.v. *cretanus marinus*), Milani (2004b: 123, s.v. *cretamis*), Olrog Hedvall (1995: 158, s.v. *critana*). O TA non ofrece, en cambio, ningunha denominación relacionada con *cretano*, pois o que se le no ms. é *Erua tu* (cfr. Pens.: 95, l. 2), lección que en DF4 (458, l. 2) se corrixe como *Erua tu[rca]*. Sen deixar de lado a hipótese de que *Erua tu* sexa un erro do copista por *cretano*, a falta de argumentos máis sólidos, óptase por manter a lección do testemuño galego, xa que *ervatu* aparece en Lcn, s.v., como denominación doutra umbelífera, o *Peucedanum officinale*, tamén con virtudes diuréticas (vid. Font Quer, 1980⁶: 505-508, s.v. *servato*), segundo refire, p. ex., o *Circa instans*: «*Paucedanum calidum est et siccum, herba est que alio nomine feniculus porcinus dicitur ... habet virtutem diureticam. Contra opilationem epatis et splenis stranguriam dissuriam detur vinum: vela qua decoctionis eius*» (*apud* García González, 2007: 509-510, s.v. *peucedanum*). O VPL, s.v. *peucêdano*, refire que o zume das súas raíces «he grande remedio contra as opilaçoens do baço, & achaques originados de viscosidades, porque he resolutivo, attenuante, penetrante, & incisivo, principalmente quando se applica quente; dizem que metido na cavidade do dente, que doe, tira inmediatamente a dor» e que a esta planta «outros lhe chamão Herva Tom. [...] Outros dizem *Hervatum* em huma só palavra». As explicacións do lexicógrafo van máis alá cando, a propósito do substantivo *ervado*, explica que «[...] em nenhum Autor Portuguez tenho achado *Ervado*, mas bem si, *Ervodo*, [...]». Só no libro 3 de Dioscorides, cap. 86. acho que Laguna diz, que os Portugueses chamão *Hervatû*, & *Funcho de Porco*, à planta, que os Ervolarios Latinos chamão *Peucedanum*, & no seu Thesouro diz Covarruvias, que *Hervatum* he tomado do Arabigo *Harbatum*, [...], não temos em Portugal erva que se chame *Hervatum*, mas bem si *Erva Tom*» (cfr. VPL, s.v. *ervado*); e, cando s.v. *tom*, comenta que «he o nome Portuguez de hũa herva, a que Laguna chama *Peucedano*, & *Funcho agreste*, (que tudo he huma cousa)». Sobre a identidade das denominacións referidas para esta umbelífera, cfr. GEPB, s.v. *brinça*¹: «Nome vulgar do *Peucedanum officinale*, Lin, também conhecido por *funcho de porco* e *ervatão porcino*». O Padre Sarmiento recolle, en efecto, *herbaton* como denominación da «[Planta del] Género *Peucedanum* del sistema de Monsieur Tournefort» (cfr. Sr, *Catálogo...vegetables 1754-1758*). Para o castelán *servato* e outras formas deste substantivo (entre as que se atopa *erbatun*), cfr. DETEMA, s.v. *servato*.

Á luz dos datos expostos, a omisión por parte do tradutor galego dun ingrediente que aparece no texto latino e a inclusión doutro que non está neste acentúan as diverxencias e redundan na hipótese de que a versión

galega foi realizada a partir dunha fonte latina achegada ao ms. editado por Molin pero distinta. En efecto, por un lado, o tradutor non incorpora ao remedio o equivalente da *parietaria* porque moi probablemente non estaba no orixinal a partir do que realizaba a súa versión; de figurar nel, non tería problemas para adaptalo ao serlle xa coñecido a través dunha mención no capítulo precedente, «paritaria, que é a[l]fevega de coovra» (<14.3>), que curiosamente si se rexistra neste caso na pasaxe do Mestre Giraldo. Pero, por outro lado, á composición do *TA* incorpórase o *cardo benadito*, que non ten correspondencia no testemuño latino presentado por Molin e que significativamente tamén inclúe o Mestre Giraldo. Ao respecto da lección manuscrita, *cardo benadito*, Pensado comenta que *benadito*, malia non manterse en galego, «no parece errata del amanuense sino disimilación vulgar de la voc. pretónica del lat. BENEDICTU» (cfr. Pens.: 38-39, s.v. *cardo benadito* [p. 39]). Con este nome désígnase a planta da familia das compostas coñecida como *Cnicus benedictus*, tamén chamada *cardo santo* por posuír múltiples virtudes que a facían apta para gran número de enfermidades. A inclusión da planta nalgunha etapa da transmisión da obra de Giordano Ruffo para a curación do *dolor ex retentione urine* vén xustificada de cheo polas súas propiedades diuréticas: citando a Laguna, Font Quer (1980⁶: 857-858, s.v. *cardo santo*) expón que «el *cardo benedicto* desopila todos los interiores miembros, provoca la orina, deshace la piedra y sana las llagas de los pulmones; de más desto es saludable remedio contra todo veneno y contra la pestilencia. [...]» (p. 858). Rexistrado na lexicografía galega xa polo Padre Sarmiento (*Sr, Catálogo...vegetables 1754-1758*), o *cardo santo* é descrito noutros vocabularios que dan conta das súas propiedades, así como da súa errónea identificación co acanto (sobre o que cfr. a nota explicativa ao substantivo *gigante* mencionado en <14.3>), segundo pode constatare en *Va, Er, Fg, C4, Lnc*, s.v. *cardo*. Para a caracterización da planta na lexicografía portuguesa, cfr. *DGALP*, s.v. *cardo* [*cardo bento*]; *GDLP*, s.v. *cardo-bento, cardo-santo*; *GEPB*, s.v. *cardo* [*cardo-bento, cardo-santo*]; *VPL*, s.v. *cardo* [*cardo santo, Carduus Benedictus*]; vid. tamén Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 152, n. 204). Para documentación castelás do termo na Idade Media, cfr. *TDMS*, s.v. *cardo* [*c. bendicho*]; *DETEMA*, s.v. *cardo* [*cardo bendito*]; das pasaxes recollidas neste último corpus, cfr. a da *Suma de la flor de cirugía*, «[...] *cardo bendito* es yerua e enfria».

678 Para a lección manuscrita *douto*, cfr. a lectura de *outra* en DF4 (458, l. 4).

679 Non se localiza a indicación do recipiente *ola* en ningún outro elemento consultado da tradición, máis ou menos directa, do *De medicina equorum*.

680 Datos sobre *coito*, participio de *cozer* (<COCERE, clás. CŌQUĒRE), procedente de COCTU(M) coa habitual vocalización da primeira consoante do grupo latino /kt/, rexistrado entre os séculos XII-XIV, así como outras ocorrencias do mesmo, poden verse en Vasconcellos (1910: 293-294, s.v. *coyto*) e en CrG, *Esc*, s.v. *coito*.

681 O substantivo *pano* do texto galego corresponde ao latino *fascia*, ao que fan referencia os adxectivos *ampla et larga*, que non teñen equivalencia no *TA*, fronte ao que sucede noutras versións do *De medicina equorum*: cfr. «una peza ampla e longa», na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 582, l. 4); «una fascia ampia & lunga», na italiana de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 68, l. 654); «aucun drap lonc et lé», na francesa (cfr. Prévot, 1991: 59, <281>; cfr. en *Ibid.*: 138, <281> a variante do ms. R, «drapeaux et bendes larges»); «una benda longa», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 131, 15.3); «huna bena ampla e longa», na catalá (cfr. Gili, 1985: 59, l. 2), así como «una fascia larga» e «una fascia ampla, & larga» nas traducións italianas impresas de 1561 e 1563 (cfr. Crupi, 2002: 37, l. 20; Leno, 1563: f. 14r, l. 14). Cfr. igualmente «fascia longa et lata» e «fascia ampla et longa» nos manuais de Rusio (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 368, l. 18) e Borgognoni (cfr. Klütz, 1936: 38, l. 3) respectivamente, así como «hũa faixa ancha» no Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 36, l. 28). O termo latino *fascia*, e consecuentemente os vocábulos romances que lle corresponden, fan referencia á tea utilizada a modo de venda para aplicar un medicamento. Vid. ao respecto Causati Vanni (1999: 290, s.v. *fascia*) ou Prévot (1991: 195, s.v. *drap*).

682 A tradución galega é máis imprecisa que outros elementos da tradición de Ruffo na adaptación da secuencia latina *involvendo dictam fasciam supra dorsum*: cfr. «kistu iunga alu dossu di lu caually», na

versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 582, ls. 5-6); «cingendo & legando la dicta fascia sopra l' dosso del cavallo», na italiana (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 88, l. 655); «cil dras soit liez par desus le dos [cfr. a variante de R, *les reins*] dou cheval», na francesa (cfr. Prévot, 1991: 59, <282>); «que sy puesca fermar desobre lo dos», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 131, 15.3); «voltandola sopra al dosso del cavallo», na italiana impresa de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 37, ls. 20-21); cfr., igualmente, «ligando dictam fasciam super dorsum equi» en Rusio (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 368, l. 19), ou «estas heruas queentes... leguemlhas com hũa faixa ancha sobre lo espinhaço» no Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 36, ls. 27-28). A omisión do dato sobre o acto de liar aos lombos a venda que envolve o pene do animal, se non se debe a particularidades da adaptación realizada polo tradutor galego, podería ter a súa orixe nunha fonte que obviaba un detalle que falta tamén na versión italiana impresa de 1563 ou no manual de Teodorico.

683 O *TA* non só omite o dato relativo á maneira de colocar o apósito, como se indicou na nota precedente, senón tamén o que fai referencia á frecuencia coa que se debe aplicar, *hoc fiat saepius quam poterit*, e que se atopa nas versións manuscritas siciliana, «kista midichina chi mitti spissi uolti calda» (cfr. De Gregorio, 1905: 582, l. 6); italiana do códice berlinés, «questo si faccia più spesso volte che far si potrà» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 88, l. 656); francesa, «cel emplastre soit fez souvent» (cfr. Prévot, 1991: 59, <282>); provenzal, «ayssso fay soven» (cfr. Arquint, 2006-2007: 131, 15.4); así como nas italianas impresas de 1561, «questa medicina la userai molto spesso» (cfr. Crupi, 2002: 37, ls. 21-22), e de 1563, «questo sia fatto spesso uolte» (cfr. Leno, 1563: f. 14r, ls. 16-17). A indicación non falta tampouco en Teodorico por medio do adverbio *saepius* (cfr. Klütz, 1936: 38, l. 3), en Rusio, «hoc fiat saepe» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 368, l. 20), e mesmo no Mestre Giraldo, «aquesto lhe façam o mais ameude que poderem» (cfr. Pereira, 1909: 36, l. 28).

684 *Acaentar*, que adapta o sentido expresado en latín pola construción *calidum faciendum*, é voz arcaica que procede de *AD + CALENTARE (frecuentativo de CALERE, 'estar quente', 'ter calor'), con caída do -L- intervocálico, que convive coa forma sen prefixo, *caentar*, desde o século XIII e que, tras a asimilación, dá lugar a (*a*)*quentar* (*AD + CALENTARE > (*a*)*caentar* > (*a*)*queentar* > (*a*)*quentar*), sendo a fase primitiva *ae* a única documentada no *TA* para o adxectivo *caente* (<2.3>, <3.18>, <3.26>, <3.29>, <3.32>...) ou para o substantivo *caentura* (<3.7>, <3.31>, <18.2>, <19.2>, <47.1>). Vid. ao respecto Ferreiro (1995: 80-81; 1997: 204), Lorenzo (1995: 655). Aínda que para o equivalente castelán, *acalentar*, documentado desde a centuria seguinte, se rexistran significados como 'confortar', 'calmar' (cfr. Müller, 1987-2001, V: 312-313 para os problemas etimolóxicos e semánticos desta voz), a acepción que lle corresponde é neste caso a etimolóxica, 'quentar'.

685 O substantivo galego *pimenta*, que se documenta desde o século XII, procede do plural de PĪGMĒNTUM, 'colorante', e traduce o termo latino *piper* (en siciliano *pipi*, en italiano *pepe*, en francés *poivre*, en provenzal *pebre*), que designa o froito da pementeira, do que existen varias especies, o *Piper officinarum* e o *Piper nigrum* (que é negra ou branca segundo o seu gran teña casca ou non), ás que se refire o *Circa instans*: «Piper aliud album aliud longum: aliud nigrum et rotundum ... Longum calidum est in tertio gradu, humidum in secundo, et macropiper dicitur». Este elemento era empregado na preparación de medicamentos destinados a reducir os procesos inflamatorios e contaba con numerosas propiedades medicinais, contándose entre estas as estimulantes, cáusticas, vesicantes, cateréticas... Sobre a pimenta, as súas variedades e múltiples virtudes terapéuticas, vid., p. ex., Causati Vanni (1999: 314, s.v. *pepe*), García González (2007: 424, s.v. *faufel*; 464, s.v. *leucos*; 471, s.v. *macropiper*; 545, s.v. *sorbomina*), Martín Ferreira (1996: 117, s.v. *piper*), Montero Cartelle (1983: 200, s.v. *piper*), ou Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 135, n. 76), que destacan que «por ser substancia irritante ela era utilizada para provocar a micção» (cfr. *Ibid.*: 153, n. 209). Para a caracterización deste froito e as súas variedades, vid., así mesmo, VPL, s.v. *pimenta*; DETEMA, s.v. *pimienta*. Das pasaxes médicas recollidas neste último corpus, cfr. a exposición do *Tratado de las fiebres*: «ay otras cosas que son en natura humjdas e en sustancia son duras e secas asy commo la *pimjenta* [...]».

686 Este substantivo traduce o latino *alium*, polo que debe verse como un erro a variante *olio* que aparece na pasaxe das versións italianas do ms. de Berlín («poi si pesti alquanto pepe & con *olio*»; cfr. Olrog Hedvall, 1995: 88, ls. 659-660) e do impreso de 1561 («poi pesterai un poco di pepe, et stemperalo con l'*olio*»; cfr. Crupi, 2002: 37, l. 27): ao non atoparse en ningunha outra versión da obra de Ruffo (e noutros textos como os de Teodorico ou Rusio) unha variante que permita explicar a presenza do *olio*, esta pode interpretarse como resultado dun erro paleográfico na tradición revisada, á que se suma a variante introducida na tradución catalá, «pich om hun poch de pebre ab *aloe*» (cfr. Gili, 1985: 59, l. 5). O ben coñecido *Allium sativum*, de orixe asiática, tiña múltiples utilidades terapéuticas, que Dioscórides (II, 141) non deixou de constatar e que tamén foron expostas no capítulo primeiro do tratado v da primeira parte da *Summa Medicinæ*: «Alleum sive allium calidum et siccum in quarto. Et est aliud domesticum, aliud silvestre, quod scordeon dicitur, aliquantulum minus calidum quam domesticum. Allium nocet natura calidis, quia humores conburrit frigidos, tamen iuvat moderato usu, quia corpus callefacit, ventositatem dissolvit, venenis obviat et aquis malis non consuetis, sitim removet, libidinem efficit, lumbricos necat, menstrua movet, oculos ebetat, alligatum circa corpus febres tercianas cotidianas removet. Fricatum allopiciam curat, dicitur quod allium tritum ligatum super pulsus brachiorum tollit dolorem dencium. Alliorum longus usus nocet omnibus quia comburit et incinerat humores. Allium tyriaca rusticorum idem». O ingrediente é, sen dúbida, incluído no remedio para a curación desta doenza polas virtudes tónicas e diuréticas que xa lle atribuíra Dioscórides no establecemento do saber farmacolóxico. Sobre estas e as outras propiedades do allo, vid., entre outros, Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 136, n. 84), Causati Vanni (1999: 303, s.v. *aglio*) e, sobre todo, Font Quer (1980⁶: 887-890, s.v. *ajo*). Para as características e propiedades da variedade silvestre da liliácea –identificada co termo de orixe grega *scordeon* en textos salernitanos–, vid. a información facilitada por García González (2007: 535, s.v. *scordeon*), que reproduce os seguintes datos de Constantino o Africano: «Allium duplex est domesticum & sylvestre. Domesticum tamen calidum in medio quarti gradus ... Sylvestre allium uirtutem habet sicut domesticum, sed tamen calidius & siccus est» (*apud Ibid.*: 340, s.v. *allium*). Dos distintos traballos lexicográficos consultados, cfr. o *VPL*, s.v. *alho* –onde se di que a hortaliza ten «virtude incidente, & attenuante, na bexiga, & nos rins desfaz a pedra, & a lança fora, cōsome as vescosidades do estomago, & desperta a vontade de comer»– ou os diferentes dicionarios recollidos no *DdD* (en particular *Er*), que, s.v. *allo*, caracterizan a planta e sinalan as súas propiedades curativas.

687 O «ollo da verga» corresponde ao sintagma latino *foramen virgae* (así tamén en Teodorico e en Rusio), con correspondencia nas distintas versións do *De medicina equorum* manexadas e traducido en <15.7> como «furado da verga». Para o significado do substantivo *foramen* do sintagma, véxase o comentado sobre el en <7.17>, se ben neste caso o *foramen virgae* é «le canal de la verge» (cfr. Moulé, 1913: 520, s.v. *pertuis*).

No *TA* non se atopa a equivalencia do complemento latino *auriculari digito*, por oposición ao que sucede en traducións de Ruffo como a italiana do ms. berlinés –«col dito mignulo» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 88, l. 660)–, a francesa do ms. *R* –«au petit doy» (cfr. Prévot, 1991: 138, <284>)–, a provenzal –«an lo petit det» (cfr. Arquint, 2006-2007: 131, 15.5)–, a italiana impresa de 1563 –«con el deto piccolo» (cfr. Leno, 1563: f. 14r, l. 19)–, ou mesmo no *Livro* do Mestre Giraldo, «com o dedo meendjinho» (cfr. Pereira, 1909: 36, l. 36). Sobre o *digitus auricularis*, tamén presente nas pasaxes de Teodorico e Rusio, Du Cange, s.v. *digitus* [*digitus auricularis*], envía ás *Etimologiae* isidorianas para aclarar o sentido do adxectivo *auricularis* aplicado ao dedo, «quod eo aurem scalpimus».

688 Varias son as observacións que require este remedio do *TA*. A receita latina é *cimicis triti et paulum cocti cum oleo calido*, adaptada como «li chimichi pistati e cocti cun un pocu di ogliu», na versión siciliana de Ruffo (cfr. De Gregorio, 1905: 582, l. 10); «le cimice peste & cotte un pogo con oglio», na italiana (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 88, ls. 664-665); «commin trieublé cuit avec huile», na francesa (cfr. Prévot, 1991: 60, <285>), ou «cynisas cuechas un pauc en oly e trissadas», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 131, 15.6). Como se observa, as versións do *De medicina equorum* que inclúen o remedio coinciden na mención do equivalente

ao *oleum* (aínda que sen facer referencia ao seu carácter *calidum*), mais, no relativo ao outro ingrediente da receita, presentan diverxencias que teñen probablemente a súa orixe en variantes que ofrecían os testemuños latinos e que poderían atribuírse a erros cometidos na transmisión do texto. En efecto, segundo advirte Prévot (1991: 60, n. 1), para o termo *cimicis* do códice editado por Molin o ms. latino *E* ofrece a variante *cimini*. Ao primeiro, ao substantivo latino *cimex*, remite o ingrediente incluído nas receitas das traducións siciliana (*chimici*), italiana (*cimice*), ou provenzal (*cynisas*) e con el relaciónanse Teodorico –«*cimices triti et paululum cocti cum oleo*» (cfr. Klütz, 1936: 38, ls. 21-22)– e Rusio –«*Cimices triti, et paulatim cocti in oleo*» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 368, l. 26)–: o italiano *cimice* designa un «insetto degli emitteri, dall'odore nauseabondo» (cfr. *DEI*, s.v.), do mesmo xeito que o siciliano *cimici* é a «denominazione di non pochi insetti emitteri che infestano piante e ortaggi» (cfr. Piccitto, 1977-2002, I, s.v.) e o provenzal *cynisas* significa «cimice» (cfr. Arquint, 2006-2007: 319, s.v.). En cambio, o *commin* da versión francesa remite a unha variante latina como a do ms. *E*, *ciminum*, «plante ombellifère déjà abondamment utilisée par les Romains pour ses propriétés digestives et carminatives» (cfr. Prévot, 1991: 187, s.v. *commin*) e da que xa Dioscórides (III, 64) refería a utilización das súas sementes para a retención dos ouriños (cfr. Font Quer, 1980⁶: 486-487, s.v. *comino*), segundo informa tamén, p. ex., a salernitana *Flos Medicinæ* ao referir as súas virtudes diuréticas: «coitum et mingere cogunt» (v. 248). O sintagma *semeas do trigo* do *TA* podería interpretarse como un erro do tradutor ao entender como *seminis tritici* o que no ms. latino era *cimicis* (ou *cimini*) *triti*, de semellanza fónica con aquel, mais o descoñecemento da fonte da versión galega impide determinar se o que está detrás do descoido é *cimex* ou *ciminum*. Da existencia de variantes na transmisión do texto latino neste punto dá conta, así mesmo, a versión italiana do impreso de 1561 no que se menciona «la mondicia del suero» (cfr. Crupi, 2002: 38, l. 2), que designa a «parte scelta del sughero» (cfr. *Ibid.*: 38, n. 40).

Por outro lado, ao igual que a versión siciliana («cun un pocu di ogli»), por medio do sintagma «con pouco d'azeite» –no que, como Pens. (95, l. 9), corriximos como *pouco* a lección *poco* do ms., conservada por DF4 (458, l. 14)–, o *TA* fai referencia á cantidade de aceite, modificando o sentido da obra latina, na que o adverbio *paulum*, ao que corresponde o galego *pouco*, non precisa a cantidade do aceite, senón que se refire ao modo de cocción do outro ingrediente da receita, como ben percibiron os autores das versións italiana e provenzal do texto de Ruffo: «le cimice peste & cotte *un pogo* con oglio» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 88, ls. 664-665), «*cynisas* cuechas *un pauc* en oly e trissadas» (cfr. Arquint, 2006-2007: 131, 15.6).

⁶⁸⁹ Malia a transcripción de DF4 (458, l. 17), *llançaren*, a lección do ms., como indica Pensado (cfr. Pens.: 95, n. 3), é *llancarē*, coa grafía propia da oclusiva velar xorda para a africada predorsal. O verbo, que adapta o sentido do *dimittere* latino, procede do lat. tard. *LANCEARE*, aínda que non ten aquí o habitual significado de 'lanzar', senón o de 'poñer', 'meter' que se localiza noutros textos galegos da Idade Media, como se observa nalgúns dos rexistros do DDGM, s.v. *lançar*: cfr. *CrT*, *Ri*, etc.

⁶⁹⁰ Ao impreciso «en algúu lugar» do *TA* corresponde no texto latino *per stabulum*, que, sen correspondencia na tradución francesa do ms. *R* ou na italiana impresa en 1561, se adapta de forma literal noutras versións consultadas (cfr. *pir la stallu* na versión siciliana, *per la stalla* na italiana do ms. de Berlín, *per l'establa* na provenzal, *per l'estable* na catalá, *par l'estable* na francesa do ms. *M*, *per la stalla* na italiana do impreso de 1563), e presente igualmente nas reelaboracións levadas a cabo por Teodorico (*per stabulum*), Rusio (*in tabulo*) ou o Mestre Giraldo (*pello estrabo*).

⁶⁹¹ Por medio dunha estrutura bimembre adapta o tradutor galego o substantivo latino *iumentum*, que malia a ambigüidade semántica que posuía en lat. clás., a partir do século XI se converte no feminino de *equus*. Vid. Bautier (1978: 232-233).

⁶⁹² Como en Pérez Barcala (2004: 386, l. 573), corrixese como *por* a lección do ms. *pa*, que DF4 (458, l. 18) e Pens. (95, l. 12) desenvolven como *pra* e *para* respectivamente. Deste xeito, *por esto* traduciría o lat. *de quo*, ao que corresponden *per la qual cosa* na versión manuscrita italiana, *par celui* na francesa ou *per aysso* na provenzal; cfr. o adverbio *sic* na obra de Teodorico ou a conxunción *ut* na de Rusio; cfr., así mesmo,

a paráfrase «pello moujmento que auera contra a egoa» no *Livro* Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 36, ls. 38-39).

693 Ao termo latino *ultimum* corresponde na tradución galega o adxectivo arcaico *pustrumeiro*, que deriva do lat. **POSTREMĀRIU(M)*, creado a partir de *PÖSTRĒMU(M)*, ‘último’, e que ten o significado de ‘derradeiro’, ‘último’. Para máis detalles sobre o adxectivo e as súas variantes (entre as que están as que presentan o cambio, frecuente na lingua medieval, das vogais pretónicas inicial e interna –cfr. Lorenzo, 1995: 657, 671–), vid. *DCECH*, IV, s.v. *postrimero*, Magne (1944: 313, s.v. *postumeiro*), Vasconcellos (1910: 362, s.v. *prestumeiro* – *postremeiro*) ou os glosarios do *DDGM*, s.v. *postrumeiro*, *postrumeyro* (en particular, *CrG*, s.v. *postremeyro*; *HT*, s.v. *postrumeyro*). Para a acepción de ‘traseiro’ expresada por este mesmo adxectivo (nos casos en que traduce o lat. *posterior*), cfr. a nota á pasaxe <33.2>.

694 Aínda que en DF4 (458, l. 19) e en Pens. (95, l. 13) se dá *proveitoso* como lección do ms., neste escríbese *provetitosa* (ms. *ſueitosa*), que é claramente un erro, porque o contexto esixe que o xénero do adxectivo (que traduce o latino *utile*) sexa masculino ao ser o predicativo da cláusula que ten o seu suxeito no sintagma *este pustrumeiro remedio*.

695 Coa indicación *contra dolores singulos utile reperitur* –que de igual modo aparece en Rusio (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 370, ls. 1-2) e de forma análoga en Teodorico, «remedium de iumento praedictum ad omnes species doloris utile reperitur» (cfr. Klütz, 1936: 38, ls. 25-26), ou no *Livro* do físico de Don Denis, «este pestumeiro rremedio da egoa he boom contra cada hũas doores» (cfr. Pereira, 1909: 35, ls. 39-40)–, Ruffo aconsella este remedio para o tratamento de todos os *dolores* mencionados (*ex superfluo sanguine, ex ventositatē, ex superflua comestione, ex retentione urinae*): cfr., igualmente, «contra tutti li duluri ki su dicti di supra», na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 582, ls. 13-14); «contra tucti li sopradicti dolori», na italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 88, l. 669); «contra toutes les douleurs et tranchoisons devant dites», na francesa (cfr. Prévot, 1991: 60, <287>); «contra las dolors sobredichas», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 133, 15.8).

696 Para o sentido desta pasaxe, cfr. a correspondente das versións manuscritas –«pir la uuluntati di lu cupiriri la iumenta la natura di lu cauallu si conforta e li soi forci e piro stalla e assella multu beni», na siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 582, ls. 14-15); «la volontà del coito, cioè di giacere carnalmente cola giomenta, rafforsa le vertude & conforta meravigliosamente la natura», na italiana (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 88, ls. 669-671); «le cheval a voulanté d’assembler a la jument, pour ce que les vertuz dou cheval sefforcent et la nature se conforte plus vigueureusement», na francesa (cfr. Prévot, 1991: 60, <287>; no ms. *R* «le volonté du cheval virilement et robustement se conforte», cfr. *Ibid.*: 138, <287>); «la gran voluntat de cubrir afortis la vertut e conforta natura», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 133, 15.7); «per la volentat del ajustar-se ab ella la natura sēsforça e el ne cobre totes ses forces», na catalá (cfr. Gili, 1985: 59, ls. 13-14)– e impresas –«dal desiderio grande che havrà di coprirla, verrà ad aiutar la natura», no impreso italiano de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 38, ls. 7-8); «la uolonta del coito e gran remedio a questa infirmita», no de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 14r, ls. 23-24)–, así como Rusio –«voluptas coitus vires corroborat, et membra confortat» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 370, ls. 2-3)–, Teodorico –«appetitus coitus vires corroborat et naturalem calorem confortat» (cfr. Klütz, 1936: 38, ls. 26-27)–, ou o Mestre Giraldo –«ha vontade do chegamento ou do ajuntamento da egoa esforça muito as virtudes do corpo e conffortasse e aujuasse mujo a compleixon do cauallo» (cfr. Pereira, 1909: 36, ls. 41-42 – 37, l. 1)–. A esta práctica terapéutica na que «il faut porter aide à la nature» refírese Poulle-Drieux (1966: 67).

Na pasaxe galega, para o substantivo *vertudes*, Domínguez Fontela desenvolve a abreviatura da sílaba inicial como *uir* (para o valor do signo gráfico vid. § II. 3.1, 6.2), *uirtudes* (cfr. DF4: 458, l. 21), mais en realidade a forma *vertude* é a común en textos medievais galegos e portugueses; o cultismo, *virtude*, menos frecuente, está documentado desde o século XII sobre todo en textos portugueses e faise de maior emprego en galego a partir do século XV (cfr. Lorenzo, 1995: 655). Para este substantivo e as súas variantes, vid. a

información recollida nos glosarios incluídos no DDGM (*Mir, Noia, Ri, CSM, Nun (Amigo), CrG, CrT, HT*), s.v. *vertude, uertude, virtude, uirtude*. Para as formas castelás do substantivo, rexistrado xa desde o *Cid*, outras variantes e os seus significados, cfr. DCECH, IV, s.v. *viril* [p. 749, *virtud*]; DME, DPRAI/X, TDMS, s.v. *virtud*. O étimo deste termo é a voz latina VIRTŪTE(M), mais o que figura na obra latina de Ruffo é *vires*, que ten o significado de 'forzas'. Non obstante, un termo equivalente ao galego *vertudes* aparece nalgunhas traducións romances de Ruffo (cfr., en efecto, *vertude, vertuz, vertut* nas versións italiana do ms. berlinés, francesa e provenzal respectivamente, ou mesmo *virtudes* no Mestre Giraldo), porque o substantivo ten o significado de «force, puissance physsique» (cfr. Prévot, 1991: 249, s.v. *vertu*). Para este mesmo valor semántico expresado polo vocábulo galego, cfr. a pasaxe da CT recollida no DDGM, s.v. *uertude*; así como o DME, s.v. *virtud* (acep. 6).

Por outro lado, ao sintagma latino *voluntas coitus* (cfr. *voluptas coitus* en Rusio) corresponde no TA a cláusula «ha prazer dos doneos», na que o substantivo debe de facer referencia ao acto sexual. Pensado considera o termo como probable provenzalismo e voz refinada aplicada ao cabalo, xa que ten o significado de 'galantería', 'donaire' (cfr. Pens.: 41-42, s.v. *doneeos*), co que, en efecto, se recolle s.v. *doneo, donéo* en *Po, Fi e Cu*, que rexistran o termo como voz antiga. Porén, Domínguez Fontela, que le inicialmente no códice *deneeos* (cfr. DF4: 458, l. 21), acaba por propoñer, con reservas, a substitución deste vocábulo por *nerueeos* (cfr. DF10: 264).

O verbo galego *confortar* (ao que corresponde o mesmo, *confortare*, no texto latino), atestado, como en castelán, desde o século XIII, ten o significado de 'fortalecer', 'dar forzas' (cfr. *CrG, Mir*, s.v. *confortar*). Este mesmo valor semántico é coñecido en portugués: «Fortalecer, fortificar, dar forças a» (cfr. *GEPB*, s.v. *confortar*). O verbo é rexistrado, s.v., como voz antiga en *Er e C4*, s.v. A forma verbal ten como obxecto directo o pronome átono *as*, que se refire a *todaslas vertudes do corpo* da cláusula anterior, fronte ao que sucede no texto latino e noutras versións romances do tratado de Ruffo, onde aquela función sintáctica é desempeñada polos substantivos *membra e natura* respectivamente (como pode verse nas pasaxes arriba reproducidas).

⁶⁹⁷ Baixo esta epígrafe, que está para a latina *De inflatione testicularum*, Ruffo trata dúas patoloxías diferentes: por un lado, «il gonfiore del testicolo e dei suoi invogli per infiammazione o altre cause [...]» e, por outro, «l'ernia inguinale, dove il gonfiore è dovuto ad una ansa intestinale che è fuoriuscita dalla cavità addominale ed è passata nello scroto» (cfr. Arquint, 2006-2007: 303, s.v. *colhon*). Vid. Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 153, n. 212), Causati Vanni (1999: 341, § 10), Delprato – Barbieri (1867, II: 251, s.v. *inflatione deli cogluni*), DSA (s.v. *orchite*), DTVZ (s.v. *orchite, sarcocèle*), Moulé (1913: 377-378, s.v. *enfleure*), Poulle-Drieux (1966: 87), Prévot (1991: 198, s.v. *enfleüre*; 188, s.v. *couille*), Trolli (1990a: 27) e, para información máis detallada, Cagny – Gobert, III, s.v. *orquitis*; IV, s.v. *sarcocele*; II, s.v. *hernia* [pp. 422 e ss., *hernia inguinal*]: «La hernia inguinal es producida por el descenso de una porción del intestino ó del epiplón ó de los dos á la vez, á la vaina testicular, á través del anillo inguinal» (p. 422); «la hernia inguinal es bastante frecuente en el caballo, lo cual se explica por la abertura de comunicación con el peritoneo, que normalmente se halla abierto» (pp. 423-424).

⁶⁹⁸ Deixando a un lado a habitual substitución do substantivo *colloos* do texto galego por *testes* na transcripción de Domínguez Fontela, cfr. nesta, por posible erro tipográfico, a contracción da preposición e o artigo como *a o* (cfr. DF4: 458, l. 24), en contra da clara lección manuscrita, *aos*, en plural, segundo esixe a concordancia con *colloos*.

⁶⁹⁹ Fronte a DF4 (458, l. 25), *fase* –3ª persona do singular–, que non desenvolve o signo de abreviación que aparece no ms. enriba das dúas últimas letras da forma (*fazē*), editamos *fazen*, ao igual que en Pens. (95, l. 18), coa interpretación do trazo do ms. como –n implosivo, que dá lugar á 3ª persoa do plural do Presente de Indicativo de *fazer*. A sintaxe da cláusula, que expón as causas da enfermidade, fai necesaria, en efecto, unha forma verbal en plural, ao ser o seu suxeito *os homores sobejos*. Así, «esto fazen os homores sobejos»

adapta o latín *quae accidit ex superfluis humoribus*, con estrutura sintáctica diferente desta e máis achegada, p. ex., á da pasaxe do Mestre Giraldo, «esta doenza se faz de mujtos homores grossos e sobejos» (cfr. Pereira, 1909: 37, ls. 9-10).

⁷⁰⁰ Para esta forma verbal, cfr. DF4 (458, l. 25) e Pens. (95, l. 19), *Comen*, interpretando como abreviatura da nasal implosiva final o que en realidade é o trazado inferior do dígrafo *ch* da palabra *inchar* que se escribe na liña precedente do ms. enriba do vocábulo que nos ocupa. Negada, pois, a existencia no códice dun trazo que supla unha nasal implosiva, editamos *come*, isto é, a P3 do Presente de Indicativo de *comer*, como existe a concordancia co seu suxeito, *o cavallo*, ao igual que no texto latino –*equus herbas comedit*–, noutras versións romances –cfr. «kistu aueni spissu quandu *mania* herba» na siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 582, l. 18), «ciò piò spesso adviene quando l' cauallu *mangia* erba» na italiana do ms. berlinés (Olrog Hedvall, 1995: 89, l. 675), «quant li chevax *menjue* les herbes» na francesa (*M*) (cfr. Prévot, 1991: 60, <289>), «lo caval *manya* las herbas» na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 133, 15.7), etc.–, ou no *Livro* do Mestre Giraldo –«*come* a erua uerde» (cfr. Pereira, 1909: 37, ls. 11-12)–.

⁷⁰¹ Para adaptar o substantivo latino *humiditas* o tradutor galego recorre a unha expresión binaria na que se inclúe o termo equivalente a aquel, *humidade*, e outro, *verdura*. Non obstante, cómpre cuestionar a interpretación de *verdura* como un engadido do tradutor peninsular na acomodación do substantivo *humiditas*, pois as outras traducións consultadas da obra de Ruffo presentan un termo que debe poñerse en relación, non con *humidade*, senón con *verdura*: cfr., en efecto, «pir la *uirdiza* di la herba», na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 582, l. 19); «per la *veerdessa* del'erbe», na italiana do ms. berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 89, l. 676); «pour la *verdure* des herbes», na francesa do ms. *M* (cfr. Prévot, 1991: 60, <289>); «per la *verdor* de las herbas», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 133, 16.1); «per la *verdura* de les erbes», na catalá (cfr. Gili, 1985: 59, l. 26); «per la *verdura* de les erbes» ou «per la *verdezza* dell'herba» nas italianas dos impresos de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 38, l. 14) e de 1563. Á luz destas pasaxes podería considerarse a existencia dalgún testemuño latino que transmitise a variante *viriditas* en lugar de *humiditas*: desta *varia lectio* pode ser indicador o manual de Teodorico, «propter *viriditatem* herbarum» (cfr. Klütz, 1936: 40, l. 21). Emporiso, o *TA* non ofrece a equivalencia dun ou doutro substantivo latinos, senón a de ambos os dous, «porla *verdura* e porla *humidade*», polo que cabe pensar nunha fonte latina que ofrecese a correspondencia para cada unha das voces galegas: cfr. a semellanza coa pasaxe do Mestre Giraldo, «a herua *verde* que he *humeda*» (cfr. Pereira, 1909: 37, l. 12). *Verdura*, que designa aquí a cor verde (e non as hortalizas que posuían esta particularidade cromática), está formado a partir do adxectivo *verde* (< VIRĬDE(M)) seguido do sufixo *-ura*, de alta produtividade na formación de substantivos abstractos (vid. González Fernández, 1978: 253-254; Houaiss, s.v. *-ura*). Sobre o significado de *verdura*, cfr. a GEPB, s.v.: «A cor verde das plantas, das folhas, das árbores, das ervas», «Estado daquilo que é verde». Para documentacións de *verdura* co significado de 'verdor' en castelán medieval, cfr. DETEMA, s.v. *verdura* (acep. 1), DPRAIfX, s.v. *verdura* (acep. 1), TDMS, s.v. *verdura* (acep. 2).

⁷⁰² Fronte a Domínguez Fontela, que conserva a lección *bayxa* do testemuño (DF4: 458, l. 29), e ao igual que Pensado (Pens.: 95, l. 20), corríxese aquela pola correspondente forma masculina, segundo existe a concordancia co substantivo *logar* ao que modifica.

⁷⁰³ A sintaxe do período aconsella corrixir a lección do ms., *espargese* –que se mantén en DF4 (458, l. 29), Pens. (95, l. 21) e Pérez Barcala (2004: 387, l. 586)–, pola correspondente forma verbal de plural, *espargense*, xa que, por un lado, traduce a forma verbal *spargantur* e, por outro, o seu suxeito é *os homores*. *Esparger* ten precisamente o seu étimo no termo latino que traduce nesta pasaxe (isto é, o verbo SPARGĒRE), atopándose tan só outra ocorrencia do vocábulo no *TA*, concretamente na pasaxe <17.3>, como adaptación do verbo latino *dissolvere*. En correspondencia co seu étimo, *esparger* significa 'esparexer', 'dispersar' e conta con documentacións entre os séculos XIII e XV, imponéndose a partir dese momento a forma *espargir*, xa rexistrada na centuria precedente. Información máis detallada sobre esta palabra, e outras ocorrencias da mesma, pode atoparse en CrG, *Mir*, s.v. *esparger*.

704 Regresivo de *carregar* (< lat. vg. CARRĪCĀRE, formado sobre CARRUS), o substantivo *carrega* significa aquí 'peso', 'carga', como o neutro latino que traduce, *onus*, e conta con numerosas ocorrencias entre os séculos XII e XV, documentándose a forma moderna *carga* desde o século XIV. Outras ocorrencias do substantivo con esta e outras acepcións poden verse en *CrG*, *CrT*, *San*, *CSM*, s.v. *carrega*. Da diversidade semántica da voz dan conta algúns traballos lexicográficos incluídos, s.v. *carrega*, *cárrega*, no *DdD*, dos que se reproduce o significado de *Ib*, s.v. *cárrega*: «Carga. Peso que puede llevar un hombre o una bestia». Ao mesmo termo latino, *onus*, corresponde no *TA* *carrego* (cfr. <29.2>, <37.2>), variante de *carrega*, con cambio de xénero: creado tamén a partir de *carregar*, o vocábulo posúe o mesmo significado que *carrega*, a partir do que non é difícil explicar outros valores cos que o termo é rexistrado na lingua medieval, entre eles os de 'imposto, gravame', 'obriga' ou 'carga, función, emprego'. Maior información sobre as acepcións do substantivo ou a cronoloxía das súas documentacións pode atoparse en *Ri*, s.v. *cárrego*; *Noia*, s.v. *cargo*; e para a súa multiplicidade semántica na lexicografía galega poden verse *Vi*, *Ib*, *Er*, *C4* s.v. *cárrego*; *Ac*, *Er*, s.v. *carrego*, así como *C1*, *C4* e *Fg*, que acollen o significado que aquí interesa: «s. m. Carga. Peso que puede llevar un hombre o una bestia». Por último, o *TA* documenta como tradución de *onus* a forma *encarrego* (cfr. <27.10>), formado a partir do verbo *encarregar*, rexistrado nas *Cantigas de Santa Maria* co mesmo significado que *carregar* (cfr. *DDGM*, s.v. *encarregar*), polo que o substantivo creado sobre aquel ten idéntico valor semántico cós regresivos *carrega* e *carrego*, malia non recollerse esta acepción no corpus do *DdD*, s.v. *encárrego*, *encarrego*.

705 Sobre este substantivo, de lectura dubidosa, Domínguez Fontela, que lía *moseu* no ms., xa se preguntaba se «¿Será el mesenterio?» (cfr. DF4: 458, n. 2). O vocábulo –que neste mesmo capítulo aparece como *messen* (cfr. <16.9>)– non se localiza no texto latino, que alude á realidade por el designada coa perífrase *illam pelliculam quae exstat inter intestina et testiculos equi*, traducida literalmente no *TA* como «aquela pele que está ontre os intestinos e os colloos do cavalo» (cfr. a definición de *messen* como «ũ folello d'ontre eles [scil. os intestinos] e os collões» en <16.9>). Nas versións romances consultadas do *De medicina equorum* tampouco se localiza un termo específico como o que aparece na tradución galega para nomear o que na obra latina se describe por medio da perífrase sinalada: cfr., en efecto, «killa pellichella ki para li intestini in li cugluni», na adaptación siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 582, ls. 22-23); «quella pellicella che è tra le 'ntestine & li cuglioni del cavallo», na italiana transmitida polo ms. editado por Olrog Hedvall (1995: 89, ls. 680-681); «la pel entre les entrailles et les couillions», na francesa (cfr. Prévot, 1991: 60, <290>); «una pelletta que es entra los budels e los colhons», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 133, 16.2), ou «aquella planeta qui està enfre los budells e los collons», na catalá (cfr. Gili, 1985: 59, ls. 29-30). Nas consultas realizadas, só se constatou a presenza dun vocábulo específico para aludir ao que no ms. latino editado por Molin se describe por medio da referida perífrase na tradución francesa do ms. *R*, na que aparece o substantivo *dyafragma*: «se rompt un drap qu'il ont qui a nom *dyafragma* qui tient les bouyaux dessoubz au cheval» (cfr. Prévot, 1991: 138, <290>). Por outro lado, no *Livro* do Mestre Giraldo a voz latina que corresponde ao *mesen* do *TA* é *sifac* –«quebralhy hũa pelle em que se teem as tripas que chamam em latim *sifac*» (cfr. Pereira, 1909: 37, ls. 16-18)–, en correspondencia co vocábulo da pasaxe de Teodorico –«rumpitque *sifac*» (cfr. Klütz, 1936: 40, l. 25)– e que tamén se atopa noutra pasaxe deste mesmo capítulo na *Mascalcia* de Rusio –«ruptura vero pelliculae, quae *siphac* dicitur» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 190, l. 31)–. Voz propia da medicina árabe medieval que corresponde ao castelán *cifaque* (cfr. Vasconcellos, 1910: 394-395, s.v. *sifac* – *sifaque*; Sánchez González de Herrero, 2004: 188), o substantivo empregado polo físico de don Denis designa o «peritoneu, membrana serosa que envolve as paredes da cavidade abdominal e pélvica, e a superficie dos órganos nelas contidos» (cfr. Camargo – Iannone – Cury, 1988, II: 153-154, n. 215). Polo tanto, como o *sifac* do Mestre Giraldo, o substantivo *mesen* que lle corresponde no *TA* designa o peritoneo ou mesenterio; ao igual que o *meson* ofrecido no *Alphita* como sinónimo de *mesenteron* (cfr. García González, 2007: 252, ls. 86-87), *mesen* designa, como xa intuíu Domínguez Fontela, o mesenterio, voz de orixe grega (μεσέντεριον) que

no *DETEMA*, s.v., se define como «conjunto de repliegues que fijan las diferentes porciones del intestino a las pareces abdominales», e se pon en relación con *cifaque* e *peritoneo*. Para estes termos e a membrana que designan, vid. Corradini Bozzi (2006: 482-483), Delprato – Barbieri (1867, II: 323, s.v. *siphac*), García González (2007: 479, s.v. *mesenteron*, *meson*), Poulle-Drieux (1966: 53), Trolli (1990a: 37, n. 31), así como o *VPL*, s.v. *mesentério* –«deriva-se destas palabras Gregas *Meson ton enteron*, que quer dizer, Entre, ou no meyo dos intestinos»– e s.v. *sifac* –«[...] palabra Arabica. Na Recopil. de Cirurgia, [...] diz Anton. da Cruz, que o Peritoneo se chama *Sifac*–, ou o *GDLP*, s.v. *mesentério* –«(do gr. *mesentérion*, no meio dos intestinos). *Anat.* As pregas do peritoneu que fixam vários segmentos do intestino às partes abdominais; a designação dá-se especialmente às pregas que fixam o intestino delgado»–. Unha descrición máis pormenorizada pode verse, así mesmo, en Cagny – Gobert, III, s.v. *mesenterio*; *GEPB*, s.v. *mesentério*...

706 Ao igual que en Pens. (95, l. 23), desenvolvemos a lección *nom* do ms. como *nome* (cfr. Pérez Barcala, 2004: 387, l. 589), fronte a DF4 (458, l. 33), *nomen*. Para as particularidades evolutivas deste e outros substantivos análogos, vid. a explicación ofrecida para *home* en <0.0>.

707 No ms. a frase nominal *os entestios* está escrita como *esen testios*. Se a nosa lectura é correcta, por un lado, o artigo definido masculino plural, malia a lectura *os* que para el dan Domínguez Fontela e Pensado (cfr. DF4: 458, l. 33; Pens.: 95, l. 23), se reproduce no códice como *es*, acaso como consecuencia dun erro orixinado pola atracción da vogal inicial do substantivo que lle segue; e, por outro lado, este presenta enriba das tres últimas letras unha raia horizontal, ao igual que sucede coa dobre ocorrencia do vocábulo en <16.9>: se Domínguez Fontela non interpreta o trazo de ningún modo ao transcribir *entestios* (cfr. DF4: 458, l. 33; DF5: 495, ls. 14, 18), Pensado o desenvolve como consoante nasal (*entestinos*), malia non estar en posición implosiva (cfr. Pens.: 95, l. 23; 97, ls. 5, 7), proposta, esta última, aceptada en Pérez Barcala (2004: 387, ls. 589, 600, 602).

708 Para a multiplicidade semántica da preposición *de*, que neste caso ten valor causal e equivale a *por*, vid. os diferentes glosarios medievais incluídos no *DDGM*, s.v. *de*, en particular *CrG*, *Mir*, *Mig*, *CSM*, *Esc*.

709 Cfr. DF5 (495, l. 1), *inchaçon*, substantivo que, por ter xénero feminino, non concorda co artigo masculino que o presenta. Polo tanto, o que o coéngo galego interpreta como abreviación da nasal final é en realidade parte do trazado do dígrafo *ch*.

710 Na pasaxe <7.19> o vinagre (*acetum*) e a greda alva (*creta alba*) son tamén incluídos na preparación dun emplasto de aplicación externa con propiedades emolientes para reducir o inchazo producido pola *dor do verme*. Para estes ingredientes, así como para o sal incluído neste caso na receita, vid. a información facilitada naquel lugar.

711 Esta forma do participio de *moer* (á que corresponde *tritum* no texto latino) aparece no ms. cun trazo horizontal enriba, *mũdo*, que, como en Pérez Barcala (2004: 387, l. 593), desenvolvemos como unha nasal implosiva (*mundo*), fronte á lectura de DF5 (497, l. 32) e Pens. (95, l. 28), *mudo*. Sobre esta variante do participio de *moer* e outras que se rexistran no ms. galego, cfr. *supra* o explicado en <9.10>.

712 Tanto aquí como na outra ocorrencia do substantivo en <16.6>, a lección do ms. é presumiblemente *posta* e así a reproducen Domínguez Fontela (cfr. DF5: 495, l. 4) e Pensado (cfr. Pens.: 95, l. 29). Malia ser as dúas únicas ocorrencias do termo, a lección do códice non se adecúa á semántica do texto: ademais de participio de *poñer*, *posta* ten como significado máis común o de ‘tallada’, ‘anaco’ (co que xa se atopa en *CSM*); para outros valores do substantivo, cfr. as entradas *posta* e *pòsta* en *Cu*, *Fi*, *Er*, *C4*, *El* (*Frampas III*), *Cg*, *Va*. A corrección de *posta* por *pasta*, xa realizada en Pérez Barcala (2004: 387, ls. 593, 594), vén determinada por corresponderlle no texto latino (e tamén nos manuais de Teodorico e Rusio) o substantivo *pasta*, que aparece como *pasta* nas versións siciliana, provenzal, catalá e italianas (tanto a do ms. berlinés como as das impresos venecianos de 1561 e 1563) e como *paste* na francesa. No *Livro* do Mestre Giraldo aparece o substantivo *massa* («ataa que se faça como *massa molle*»; cfr. Pereira, 1909: 37, ls. 24-25), que contribúe así a precisar o significado da voz galega e a apoiar a corrección da lección manuscrita. Para *pasta* en textos médicos casteláns, cfr. *DETEMA*, s.v. *pasta*.

713 A partir do ms. en DF5 (495, l. 5) e Pens. (95, l. 29) ofrécese a lectura *cubrir* interpretando como abreviatura do *r* final o trazo vertical que a palabra presenta no ms. enriba do *r* e, por tanto, ao lado do *b*. Non obstante, entre os hábitos gráficos de Álvaro Eanes está o de debuxar ese signo nalgúñas ocorrencias de letras que teñen unha hasta superior (vid. § II. 2), polo que a interpretación do trazo como abreviatura non parece a máis afortunada e, en consecuencia, no ms. lemos *cubri*, que é a forma que presentamos na nosa edición e anteriormente en Pérez Barcala (2004: 387, l. 594). A lectura *cubrir*, ademais de alonxarse do ms. polas razóns espostas, non é correcta desde o punto de vista sintáctico, a diferenza do que sucede con *cubri*, auténtica lección do códice e coordinada con outras dúas formas de Imperativo, *filla* e *amasa*, ao ser frecuente na tradución galega o emprego dese modo verbal para adaptar as formas impersonais que no texto latino están en Presente de Subxuntivo pasivo: cfr. nesta mesma pasaxe *filla* para *accipiatur*, *amasa* para *agitantur* e, consecuentemente, *cubri* para *involvantur*. *Cubri* (< COOPERi) é a P2 do Imperativo do verbo *cubrir*, con cambio da vogal átona final *-e* por *-i* (cfr. tamén a mesma forma en <13.4>, <17.11> e <19.7>, ao lado de *cubre* en <49.5> e *cobre* en <49.4>), aspecto para o que vid. a información ofrecida a propósito do Imperativo *sabi* (<3.27>).

714 Como terapia, Ruffo aplica aquí «le principe des semblables: [...] l'orchite, due à l'indigestion de l'herbe fraîche du printemps et à l'atmosphère humide, se traite par la balnéation dans l'eau courante froide» (cfr. Poulle-Drieux, 1966: 68). Na terapéutica medieval eran coñecidos dous principios opostos, o dos semellantes (*similia similibus*) e o que se sustentaba no dos contrarios (*contraria contrariis*), que é o máis utilizado por Ruffo. Ambos os dous tiñan como obxectivo o restablecemento do equilibrio dos humores: mentres que o primeiro é o axioma da toería homeopática, o segundo, *contraria contrariis curantur*, «es el célebre fundamento de la teoría alopática [...], que trata de restablecer la eucrasia o complexión normal del individuo o sus males, regulando, mediante la aplicación de los fármacos de efecto contrario al elemento inestabilizador, el equilibrio de los humores y las cualidades que los representan» (cfr. Montero Cartelle, 1983: 153, n. 1). Vid. tamén Robles Gómez (1999: 92, n. 32). Sobre a práctica terapéutica dos baños na obra do veterinario calabrés, vid. Poulle-Drieux (1966: 69). A conveniencia de utilizar auga fría para o tratamento da hernia inguinal é sinalada por Cagny – Gobert (II: 426). Para o significado ‘fria’ de *tesa*, cfr. o adxectivo *frigida* no texto latino, *freda* no catalán..., así como o comentado para ese vocábulo en <3.5>.

715 Cfr. a omisión da equivalencia para a cláusula consecutiva latina *ita tamen quod aqua ad plenum testiculi madefiant*, que non localizamos tampouco en Teodorico.

716 As *favas* (*fau*i na tradución siciliana, *fave* na italiana, *feves* na francesa, *faves* na catalá, *fava* na provenzal...) corresponden ao lat. *fabae*. O remedio no que se inclúe este ingrediente é tamén recollido por Rusio e Borgognoni e está, así mesmo, no *Livro* do Mestre Giraldo. Sobre os froitos, altamente nutritivos, desta planta anual da familia das leguminosas de nome científico *Vicia faba*, explica Causati Vanni (1999: 308, s.v. *fava*) que «sono dotati di proprietà diuretiche e sedative». As virtudes desta planta, xa expostas por Dioscórides (II, 96), atópanse tamén en textos medievais como a *Flos Medicinae* (vv. 236-238), a *Summa Medicinae* (I, vi, 3), ou a *Translatio* (9.17, 12.64, 20.14, etc.) de Arnau de Vilanova, mais, en relación coa doenza aquí descrita, cfr. a información do herbario provenzal editado por Milani (2004b: 141, § 167): «[...] es frega e humida al .j. gra. Quant es [cauda et] quant es seca, es [cauda et] seca en aquel gra. Val a l'apostema del pietz e testicls». Para unha descrición da planta e das súas virtudes vid. Camargo – Iannone – Cury (1988: II, 151, n. 182), Delprato – Barbieri (1867, II: 285, s.v. *fava*), Font Quer (1980⁶: 383-384, s.v. *haba*), Milani (2004b: 126, s.v. *faba comunis*)...

717 O participio *esbrugadas* corresponde ao lat. *excoriatae*, que, referido ás *fabae*, se traduce como «li faui franti e mundati di li scorci» na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 582, l. 31), «le fave iscorzate» na italiana do ms. de Berlín editado por Olrog Hedvall (1995: 89, l. 691), «feves sanz escorce» na francesa (cfr. Prévot, 1991: 61, <294>), «fava frach sens rasca» na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 133, 16.6), «faves fresades o pellades» na catalá (cfr. Gili, 1985: 60, l. 4), «le fave scorzate» e «faua scorzata» nas italianas dos

impresos venecianos de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 39, ls. 2-3) e 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 14v, l. 14) respectivamente. Cfr., en cambio, «fabum fractum» en Borgognoni (cfr. Klütz, 1936: 40, ls. 32-33), «fabae fractae» en Rusio (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 190, l. 22) e «fauas muudas» no Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 37, l. 31). O vocábulo do TA, *esbrugadas*, é participio de *esbrugar* (< SPURGARE), con metátese da vibrante que dá orixe ao grupo *br*; é sinónimo de *esbular* ou *desbular* (lat. vg. *EXBOTULARE; cfr. Meier, 1984: 96, s.v. *desbular*, para as propostas etimolóxicas), que significa ‘degrañar’, ‘pelar’ (cfr. DCECH, II, s.v. *desbular*) e que se atesta desde o século XIII cos valores semánticos ‘despoxar’, ‘espir’, facilmente explicables a partir daquel (cfr., CrG, s.v. *despoiar*; Esc, s.v. *desbulhar*). Vid., para o significado do verbo, o VPL, s.v. *esbugar* –«tirarlhe a casca. [...] Esbugar favas»–; a GEPB, s.v. *esbrugar* –«Tirar, separar a casca de; [...] O mesmo que *esbugar*»–; GDLP, s.v. *esbrugar*; DGALP, s.v. *esbrugar*, *esbular*, *desbulhar*. Se ben nalgúns vocabularios galegos *esbrugar* designa a acción concreta de quitar as follas das espigas do millo (cfr., p. ex., *Va*, *Fi*, *Cl*, *Ib*, *Er*, *Fg*, *C4*) ou «sacar las castañas del erizo» (cfr. Cg), noutros, o termo, documentado como voz antiga, amplía o seu significado para referir tamén a acción de «quitar la cáscara a los frutos» (cfr., p. ex, *Cl*, *Ib*, *Fg*, *C4*).

718 O sintagma «sen tona» explica o significado do participio *esbrugadas* (para o que cfr. a nota precedente). O substantivo *tona* procede do lat. tard. TŪNNA(M) –que, á súa vez, o toma do céltico TUNNA, ‘pel’– e está documentado en *Mir*, s.v., co significado de ‘cortiza’. Aínda que evoluiu semanticamente, «en su sentido primitivo el vocablo se conservó directamente en el port. *tona* ‘cáscara tenue’, ‘película’, ‘superficie’, gall. y leon. *tona* ‘nata de la leche’» (cfr. DCECH, s.v. *tonel* [p. 545]). Para o significado desta voz, vid. DGALP, s.v. *tona* –«casca ténue; película»–; GDLP, s.v. *tona*¹ –«pele, casca»–; GEPB, s.v. *tona*¹ –«pele, casca ténue»–; VPL, s.v. *tona* –«pelle, ou casca de fruta»–. Para o vocábulo a lexicografía galega recolle a acepción de ‘casca’, ademais da de ‘nata’: cfr. *R1*, *R2*, *Pi*, *Va*, *Fi*, *Cl*, *Ib*, *Er*, *Fg*, *C4*, *Cg*, s.v. *tona*; *Cu*, s.v. *tôna*.

719 «Con geullas novas de porco» traduce o sintagma latino *cum axungia nova porcina* (tamén en Teodorico e Rusio): cfr. «cun la sunza di lu porcu noua», na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 582, l. 32); «con assungia nuova di porco», na italiana (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 89, l. 691); «avec oint de porc», na francesa (cfr. Prévot, 1991: 61, <294>; cfr. *Ibid.*: 61, n. 1 para a variante do ms. *R*, que engade o adxectivo *nouvel*); «amba sainc de porc fresc», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 133, 16.6); «ab greyx noveyll de porch», na catalá (cfr. Gili, 1985: 60, ls. 4-5), e «con la sugna di porco che sia nova» e «con sonza noua de porcho», nas traducións italianas dos impresos venecianos de 1561 e 1563 respectivamente (cfr. Crupi, 2002: 39, l. 3; Leno, 1563: f. 14v, l. 14); cfr. tamén «vnto nouo de porco» no *Livro* do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 37, ls. 31-32). A forma *geullas* da pasaxe galega constitúe a única documentación que ofrece o texto como derivado do lat. AXŪNGĬA(M), ‘graxa de porco’, pois os resultados que aparecen no TA son *exulla* (<30.5>, <30.6>, <36.6>, <36.10>, <43.6>, <43.8>, <44.5>, <50.7>, <53.11>) e *ensulla* (<28.5>, <28.6>). *Exulla* e *ensulla* poden explicarse como resultado dun cruce da sílaba inicial de AXŪNGĬA(M) co prefixo ěx–: o grupo /ks/ latino deu como resultado unha fricativa prepalatal xorda /š/ que, consonte a evolución propia de /ks/, podía presentar o desenvolvemento dunha semiconsoante palatal na sílaba precedente (*eix*-), aínda que tamén existiu a alternativa *enx*–, con nasal implosiva non etimolóxica inexplicable desde o punto de vista fonético. Para a evolución do grupo consonántico /ks/ e, en particular, do prefixo ěx–, vid. Mariño Paz (1999b: 50-53, 66-67), e para o resultado *enx*– cfr. tamén Ferreiro (1995: 130, 153, 214), Huber (1986: 271-272), Williams (1994⁶: 115-116). O significado do substantivo é «enjundia, graxa, unto» (cfr. *C4*, s.v. *enxulla*), para o que cfr. outros vocabularios do *DdD*, onde se recollen formas como *ensunlla*, *ensulla*, *ansulla*. Sobre este ingrediente, vid. Causati Vanni (1999: 324, s.v. *grasso suino o sugna*), Mensching (1994: 179, s.v. *axungia*).

720 A lectura de Pens. (97, l. 4), *pona nas tibias*, implica a interpretación dunha forma verbal en singular, *pona*, que non se axusta á esixida concordancia en número co suxeito da cláusula, plural, nin co predicativo *tibias*, cuxo valor é dubidoso na edición de Pensado: por un lado, o estudoso interpreta *tibias* como adxectivo a xulgar polas indicacións que achega no glosario (cfr., en efecto, Pens.: 340, s.v. *tibias*; 341, s.v. *tibya*), pero,

por outro, *nas* se entende como a contracción da preposición *en* e o artigo feminino, o que, sen dúbida, implica que *tibias* sexa interpretado como substantivo (cfr. *Ibid*: 278, s.v. *nas*). As incoherencias nas que incorre Pensado subsánanse coa comparación do texto galego coa pasaxe latina, *supponatur [...] calide*, ou a do Mestre Giraldo, «e poeremilhas assy queentes» (cfr. Pereira, 1909: 37, l. 32). Así pois, a lección do ms. debe editarse como *poñanas tibias* (cfr., en efecto, *ponanas tibias* xa en DF5: 495, l. 12), onde *as* é o pronome átono enclítico referido ás *favas*, polo que a solución adoptada en Pérez Barcala (2004: 387, l. 599), *ponas tibias*, non se adecúa á lección manuscrita.

721 Como para a outra ocorrencia do termo no ms. (<16.2>) –onde, non obstante, o substantivo aparece coa grafía da fricativa apical sonora, *s-*, DF5 (495, l. 15) transcribe *messou*, se ben neste caso a lección parece ser máis ben *messen*. Para o significado deste termo, vid. o explicado a propósito da ocorrencia do mesmo en <16.2>. Advirtase, non obstante, que, fronte ao que sucede no texto latino, o tradutor galego parafrasea a pasaxe explicando en que consiste o *casus intestinorum* por medio da introdución do termo *messen* e unha cláusula de relativo na que se glosa, «que é üu folello d'ontre eles [*scil.* os entestios] e os collöos». Na transmisión do texto de Ruffo, malia non atoparse un termo técnico correspondente ao galego *messen* e tampouco a glosa explicativa para o mesmo, reproducése o sentido do sintagma *casus intestinorum* introducindo outros elementos que garanten unha mellor comprensión do mesmo: cfr. «la caduta dele 'ntestine in dela culglia», na tradución italiana do ms. berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 89, l. 693); «les bouyaux soient cheüx aus coullions», na francesa do ms. R (cfr. Prévot, 1991: 139, <295>); «los budells qui són tants en la bocha dels collons», na catalá (cfr. Gili, 1985: 60, l. 7); «gl'intestini siano scorsi nella coglia», na italiana impresa en 1561 (cfr. Crupi, 2002: 39, ls. 6-7), e «le budelle del cauallio descendesseno ne la uesica per qualche sinistro, & cason», na impresa en 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 14v, ls. 16-17). Cfr. Rusio, «*casum intestinorum in oscum*» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 190, l. 26), e, por posible erro de copia, Borgognoni, «*casum intestinorum in osseum*» (cfr. Klütz, 1936: 40, l. 36).

O substantivo galego *follelo*, que procede do lat. FOLLICŪLU(M), é sinónimo do termo *pele* utilizado para glosar a voz *mesen* na outra pasaxe da obra (<16.2>) en que aparece este termo («rompendo o *mesen*, que ha nome aquela *pele* que está ontre os entestios e os colloos do cavalo»): cfr., en efecto, «quebradura da pelle» na pasaxe do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 37, l. 34). Para o significado 'pel' do substantivo, cfr. DGALP, GDLP, VPL, s.v. *folhelho*; así como os vocabularios galegos de C4, s.v. *follello*; El (*Frampas* III) e Cg, s.v. *follelo*, nos que ao vocábulo se lle dá o valor semántico de 'follas que recobren a espiga do millo', a partir do cal non é difícil chegar ao significado de 'cobertura' e, por extensión, 'pel' (cfr. tamén GEPB, s.v. *folhelho*). Para o castelán, onde o termo correspondente se documenta desde o século XV co significado de «pellejo o piel delgada que cubre algunas frutas y legumbres, como la uva, la habichuela, etc.» (cfr. DME, s.v. *hollejo*), vid., ademais, o DCECH (II, s.v. *fuella* [p. 969, *hollejo*]) ou o DETEMA, s.v. *hollejo*.

722 Aínda que *castrar* remonta ao étimo latino CASTRARE, respéctase a solución que ofrece o ms. (o mesmo que o *crastado* de <16.10>) con metátese de líquida, fenómeno frecuente nos grupos de oclusiva + líquida e amplamente documentado desde o século XI (cfr. Ferreiro, 1995: 210-211). A forma con metátese, *crastar*, aparece igualmente na pasaxe do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 37, l. 35). Para exemplos de *castrar* e *crastar*, así como de *castrado*, *crastado*, cfr. CrG, s.v. *crastado*, *crastar*, onde se recolle a forma *castrar* a partir do século XIV. Sobre a técnica da castración, recomendada por Ruffo para o tratamento da hernia escrotal, vid. Poulle-Drieux (1966: 106). Para unha descrición da operación, aínda que a partir do tratado de Rusio –cap. xcviij («De castratione Equorum») (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 192-197)–, consúltese Brunori Cianti – Cianti (1993: 164-165) e Delprato – Barbieri (1867, II: 237, s.v. *castratione*). Refiren Cagny – Gobert, I, s.v. *castración*, que «por la castración se trata de remediar enfermedades propias del testículo, [...] orquitis, sarcocele, hidrocele, hernias inguinales» (p. 254).

723 Non localizamos a correspondencia desta cláusula, «cosan a fendedura», no texto latino editado por Molin, en ningunha das versións romances da obra de Ruffo, e tampouco nas obras de Teodorico e Rusio.

Cfr., non obstante, «E desy cosamlhe aquella pele per hu quebrou» no *Livro* do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 37, ls. 38-39).

724 O instrumento empregado para a práctica da cauterización é o «ferro fervente e ancho», sintagma ao que no texto latino corresponde *ferrum latum*, de modo que non se atopa aquí a calidade *fervente* que no *TA* se atribúe ao *ferro*. Como tamén se observa na pasaxe <7.17>, a indicación *fervente* do *ferro* só se localiza nalgunhas das versións de Ruffo, neste caso na tradución siciliana, «cochi la fritra cun ferro caldu» (cfr. De Gregorio, 1905: 582, ls. 34-35), que omite, pola contra, a calidade correspondente ao *latum* latino. Cfr. a semellanza do sintagma galego co da pasaxe do Mestre Giraldo, «queymmembra com hũu ferro feruente ancho» (cfr. Pereira, 1909: 37, ls. 39-40).

725 O sintagma «pele dos collõos» traduce o latino *bursiculae testicularum*, ao que corresponden «la uissikella di lu cugluni», na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 582, ls. 35-36); «la borsetta dei cuglioni», na italiana (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 89, ls. 697-698); «la bourse des couillons», na francesa (cfr. Prévot, 1991: 61, <297>); «la borssa», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 133, 16.8), ou «la bosa dels collons», na catalá (cfr. Gili, 1985: 60, l. 11). Cfr. Rusio, «curetur vulnus, sicut vulnus *bursae testicularum* equi castrati» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 190, ls. 30-31); Teodorico, «curetur vulnus sicut curari consuetum est quando equus castratur» (cfr. Klütz, 1936: 40, ls. 39-40), ou o Mestre Giraldo, «curemlhe a outra chaga do *fole assy* como a curam aos outros caualos crastados» (cfr. Pereira, 1909: 37, ls. 41-42). A «pele dos collõos» é o *folello*, que aparece en <16.9>, e, en definitiva, o *messen*. Significativa é a variante que ofrece para *bourse* a tradución francesa do ms. R, «la pel dessus dite si a nom sifac» (cfr. Prévot, 1991: 139, <298>), onde aparece o termo *sifac*, empregado, tamén polo Mestre Giraldo para referirse ao *mesen* (como se indicou *supra* a propósito da presenza do vocábulo en <16.2>), o que redunda na relación semántica dos vocábulos comentados.

A remisión expresada por medio da cláusula «asi como ante curavan [...]» envía xustamente ao parágrafo precedente (<16.9>).

726 Aínda que a lección do ms. é *al | guuos*, cun trazo horizontal enriba das catro últimas letras, Domínguez Fontela ofrece a lectura *alguus* (cfr. DF5: 495, l. 22), que non se axusta, polo tanto, á forma xenuina do códice para o indefinido, que Pensado transcribe como *alguños* (cfr. Pens.: 97, l. 11) e que, en virtude dos principios editoriais aquí manexados, ofrecemos como *algũos*, xa en Pérez Barcala (2004: 387, l. 605).

727 Cfr. DF5 (496, l. 1). *Dos*, coa conservación da forma errada do ms., que corriximos como *Do* (cfr. Pens.: 97, l. 12; Pérez Barcala, 2004: 387, l. 607) ao aparecer o substantivo *espargimento* en singular.

728 Na epígrafe do capítulo correspondente a esta enfermidade o tradutor galego non introduce un termo específico para ela, fronte ao que sucede no texto latino, *De equo infuso vel infundito*, ou na tradición romance do *De medicina equorum*: cfr. «di lu mali di lu infusu», na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 582, l. 38); «Del cavallo rinfuso», na italiana (ms. de Berlín) (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 90, l. 700); «De cheval enfundu», na francesa (cfr. Prévot, 1991: 61, <299>); «Com lo cavayll ha sanfoniment», na catalá (cfr. Gili, 1985: 60, l. 14), e «Del cavallo rinfuso» e «del cauallo infuso ouer infondito», nas traducións italianas dos impresos venecianos de 1561 e 1563 respectivamente (cfr. Crupi, 2002: 39, l. 15; Leno, 1563: f. 14v, l. 21). O termo empregado por Rusio para designar a enfermidade é *infusio*, segundo indican a epígrafe que encabeza o capítulo que se lle asigna, «De infusione equi» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 318, l. 1), e a cláusula «haec autem infirmitas infusio vulgariter nuncupatur» na exposición da mesma (cfr. *Ibid.*, ls. 16-17). E Teodorico utiliza o substantivo *infunditura* para designar o trastorno, como se ve na epígrafe «De infonditura vel lassitudine» (cfr. Klütz, 1936: 44, l. 16). Os termos latinos *infusio*, *infustus* e *infunditus* son recollidos por Du Cange, s.v. *infusio*, en textos de veterinaria medevais, Ruffo entre eles: «Infusio, vel *Infustus*, vel *Infunditus*, Equorum morbus, qui accidit ex potatione superflua, vel ex immoderato labore. Vide Jordanum Risum Calabrum MS. lib. 2 de Medicaminibus equorum, et Petrum de Crescentiis lib. 9 de Agricult. cap. 19». O *GDLI* recolle as denominacións *infuso*, «gonfiore, enfiagione, podagra del cavallo», *infondito*, «affetto de

infonditura; sofferente di podagra equina», e a variante deste co sufixo *-ura*, *infonditura*, «podraga equina» (cfr. *GDLI*, s.v. *infuso*³; s.v. *infondito*, *infonditura*). E do mesmo xeito, o *DEI* inclúe *infuso* como voz antiga do eido da veterinaria que significa o mesmo que *infondito* e *infonditura*, termos todos eles procedentes do participio de *infondere* e que designan a «podraga degli equini» (cfr. *DEI*, s.v. *infuso*³; s.v. *infondito*). O tradutor galego, como se indica, non introduce na epígrafe que presenta a doenza un termo que corresponda aos latinos mencionados, circunstancia que, en calquera caso, non se debe ao descoñecemento do mesmo, pois, en <17.4> informa de que «esta enfermidade chaman *enfusio*, que quer dizer espargimento». Antes ben, na referida epígrafe, o tradutor presenta a patoloxía por medio dunha perífrase que inclúe os seus síntomas, de modo semellante ao que sucede na versión provenzal, que explica a enfermidade baixo o título «De trop manyar» (cfr. Arquint, 2006-2007: 135, 17.0), en clara referencia a unha das súas causas, a «comestio et potatio superflua» –se ben na pasaxe <17.4> da tradución occitana se utiliza a denominación *enfondadura* e se permite así diferenciar esta doenza da que na mesma obra se denomina «dolor de trop meniar», que corresponde á chamada en lat. *dolore ex superflua comestione* (cfr. *supra* o cap. 14), como ben explica Arquint (2006-2007: 242-243)–. Análoga é a situación que se percibe no capítulo correspondente do Mestre Giraldo, pois a epígrafe que introduce a doenza refírese a ela por medio da indicación das súas causas, «O uijesimo capitollo he do caualllo augado per mujto comer ou per mujto beuer ou do gram traballo» (cfr. Pereira, 1909: 32, ls. 11-12), se ben o físico de Don Denis precisa na exposición da enfermidade que é chamada «em nossa lñguagem augoamento» (cfr. *Ibid.*: 32, l. 16). Este trastorno da saúde do cabalo consiste nunha inflamación do tecido reticular dos pés. Para unha descrición das causas, síntomas e terapia da enfermidade vid. Arquint (2006-2007: 339-340, s.v. *enfondadura*), Brunori Cianti – Cianti (1993: 125-129), Causati Vanni (1999: 341-342, § 11), Delprato – Barbieri (1867, II: 252, s.v. *infuso*), Moulé (1913: 378-379, s.v. *enfondeure*), Poulle-Drieux (1966: 83), Trolli (1990a: 32, s.v. *infusio*), Prévot (1991: 198-199, s.v. *enfondeüre*, *enfondou*). En Cagny – Gobert, III, s.v. *infosura*, pode atoparse ampla información sobre as causas (entre as que se atopan, como advirte Ruffo, a sobrealimentación e o excesivo traballo), síntomas e tratamento desta enfermidade (que contempla, como tamén se observa en Ruffo, a sangría, o frío, o xaxún ou mesmo o afrouxamento da ferradura), que afecta sobre todo ao cabalo e que consiste na «hiperemia seguida de inflamación de la membrana tegumentaria del pie de los animales ungulados» (p. 36). Para a denominación *augoamento* utilizada polo Mestre Giraldo, cfr. Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 148-149, n. 168): «Nome vulgar da pododermite asséptica difusa, ou inflamação da dermis podal. Segundo a teoría alimentar a doenza é decorrente de alimentação excessiva feita à base de cereais, grãos, farinha ou forragens verdes. Segundo a teoría mecânica a doenza resulta do excesso de traballo ou de marchas prolongadas em solo de topografia irregular. O animal aguado tem dificuldade em se movimentar. Apoia-se sobre os talões; negase, moitas vezes, a caminhar e quase não consegue se mover em círculos». Houaiss recolle *infusura* como sinónimo do termo veterinario *aguamento*, para o que dá como segunda acepción a de «inflamação aguda ou crônica da membrana tegumentar da pata dos cavalos; infusura, podofilite»; o *VPL*, s.v. *agoamento* define o vocábulo como «enfermidade de cavallo, a que os Alveitares antigos derão este nome, porque com o calor estranho, & revolução de humores, se derretem estes, & convertem em humas *Agoas*, que correm para as partes baixas, debilitadas com o traballo, & com pouco calor, para resolver esses humores, com cuja continuação os nervos se encolhem, os musculos inchão, & as mãos, & as pernas se endurecem. Nace este *Agoamento* de traballo violento, parando logo o Cavallo de repente, ou metendosse na agoa, estando suado, ou recebendo algum chuveiro de agoa, ou neve. Tambem causa *Agoamentos* no cavallo não se lhe dar a beber, vendo agoa, ou de comer, vendo o mantimento, ou vendo comer outros Cavallos, ou obrigalo a que trabalhe, estando manco de algum pè, ou mão, ou estar na Estribaria, comendo muito, sem exercicio. [...] As causas, que fazem *Agoamentos*, fazem tambem os Resfriamentos, & infusuras [...]». Sobre este último termo, *infusura*, o mesmo *VPL*, s.v., refire que é «palavra de Alveitaria. He hum defluxo, que desce pellos braços do cavallo abaixo, & pega nos cascos. He especie de *Agoamento*, & só differe delle na causa de que procede». Cfr.,

igualmente, *DGALP*, s.v. *infusura*, «*Veter*. Espécie de aguamento, que consiste particularmente numa fluxão mórbida de humores»; *Ibid.*, s.v. *aguamento*, «inflamação do tecido reticular do pé dos animais domésticos, em consequência de excesso de trabalho ou de resfriamento»; *GEPB*, s.v. *aguamento*, «doença dos animais domésticos, especialmente das cavalgadas, que consiste na inflamação dos pés por excesso de trabalho ou resfriamento». O vocábulo castelán *aguamiento* está recollido en *TDMS* para designar unha doenza de etioloxía e sintomatoloxía análoga á descrita por Ruffo, pois refire unha «enfermedad que resulta de tomar demasiado agua, estando fatigado y sudoroso».

Atirido é o participio de *aterir* –voz de etimoloxía complexa, que probablemente haxa que buscar na onomatopeia *ter*, e documentada tamén en castelán entre séculos XIII e XIV (cfr. *DCECH*, I; *DME*, s.v. *aterir*)–, cuxo significado aquí máis que ‘entumecerse de frío’ é o de ‘entumecerse’, en alusión ás dificultades de movemento causadas pola enfermidade.

729 En DF5 (496, l. 4) e Pens. (97, l. 13) ofrécese a lectura *beber*, que, ao presentarse tipograficamente sen ningún tipo de marca especial, é o que ambos estudosos len no ms. Non obstante, non vemos nel a vogal tónica do infinitivo que adapta o substantivo latino *potatio* e que, en virtude dos criterios de edición manexados, presentamos entre parénteses cadradas.

730 Cfr., en cambio, *do* en Pens. (97, l. 14).

731 O nexo copulativo está ausente no ms. e, por isto, non figura en DF5 (496, ls. 5-6) nin en Pens. (97, ls. 14-15), *creçe espargese*. Aínda aceptando a posibilidade de editar así a pasaxe e de entender dous verbos xustapostos, non sería desacertado integrar a partícula copulativa, se cadra omitida por haploloxía polo copista. A conxunción está presente, en efecto, na pasaxe latina, «augmentantur, et [...] sparguntur», así como noutras versións da obra de Ruffo: cfr. a tradución siciliana, «crixinu [...] e [...] si spandinu» (cfr. De Gregorio, 1905: 582, ls. 40-41); a italiana, «crescieno & [...] si spargano» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 90, l. 703); a francesa (ms. R), «si croissent [...] et si s'espargent» (cfr. Prévot, 1991: 139, <299>); a provenzal, «creysson [...] e deyssendon» (cfr. Arquint, 2006-2007: 135, 17.1), ou a italiana impresa en 1563, «multiplica el sangue, & butta li humori» (cfr. Leno, 1563: f. 14v, l. 24). Cfr. igualmente «acreçentasse [...] e decemlhy» no *Livro* do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 32, ls. 17-18). Na pasaxe galega, o suxeito está en plural, xa que o forman dous substantivos en singular coordinados (*o humor e o sangue*), mais o seu predicado aparece en singular, posibilidade que non foi descoñecida na concordancia entre suxeito e predicado na lingua medieval (vid. Huber, 1986: 28).

732 Como tradución de *detinent et impediunt* no *TA* aparece a forma verbal *embarga*, P3 do Presente de Indicativo de *embargar*, que ten en *ĪMBARRICĀRE o seu étimo e que se atesta en galego desde o século XIII cos significados ‘impedir’, ‘obstaculizar’, ‘embarazar’, ‘molestar’, ‘danar’, ‘prexudicar’ (cfr. *CrG*, *CrT*, *HT*, *Mir*, *Noia*, *Ri*, *Mig*, *Esc*, s.v. *enbargar*, *embargar*): como correspondencia de *embarga*, cfr., en efecto, *impidixi* na tradución siciliana, *impedisceno* na italiana, *est enpeschiez* na francesa... Para o significado de *embargar*, cfr. tamén, s.v., o *GDLP* ou *Er*. Estas e outras acepcións foron coñecidas polo verbo en castelán, onde tamén se documenta a partir do século XIII, vid. *DME*, *DETEMA*, *DPRAlfX* s.v. *embargar*; *TDMS*, s.v. *enbargar*.

733 A lección do ms., *maqear*, reproducida por DF5 (496, l. 7), é, como advirte Pensado (cfr. Pens.: 97, n. 3), un erro por *manquear*, debido ao esquecemento do copista da representación do trazo horizontal que abrevia a nasal implosiva. *Manquear*, que corresponde ao verbo *claudicare*, ‘coxear’, da obra latina –tamén traducido en <50.1> como *çopegar* (que é a forma que aparece en ambas as dúas pasaxes no *Livro* do Mestre Giraldo)– e que se crea a partir do adxectivo *manco* (< MANCUS), ten o significado de «andar coxeando, arrastar de uma perna; claudicar, mancar» (cfr. Houaiss, s.v. *manquejar*), como corresponde ao termo latino que traduce (*claudicare*) e aos das diferentes versións romances (cfr. *zopiki* na adaptación siciliana, *soppicarre* na italiana, *clocher* na francesa, *palpal* na provenzal, *zoppicando* e *zopiga* nas italianas impresas de 1561 e 1563). Para a súa presenza na lexicografía galega, cfr. *Ae*, *Fg*, *C4*, s.v. *manquexar*. O verbo conta na obra coa variante *manquejar* (cfr. <34.0>, <44.1>, <48.3>, <56.6>, <73.1>), coa terminación derivada

do sufixo de valor iterativo ou durativo –ĬĎĬARE –onde do grupo –Dj– resulta unha fricativa prepalatal sonora–. Sobre a variación –ear / –ejar neste verbo cfr. *GEPB*, s.v. *manquear*, «o mesmo que *manquejar*»; s.v. *manquejar*, «estar manco; coxear». A terminación frecuentativa documéntase tamén no *TA* para o verbo *lagrimejar*, formado a partir de *LACRIMA*(M) (cfr. <19.1>, <23.1>, <24.1>, <24.4>). Ao respecto da alternancia dos sufixos –ejar (coa palatalización do grupo –Dj–) e –ear (coa desaparición da consoante oclusiva do devandito grupo), vid. Ferreiro (1997: 200-202) ou Houaiss (s.v. –ear, –ejar).

734 A cláusula «na movida non pode as coixas carretar senon adur» traduce a latina *nec non in suis egressibus crura gravissime movet*: cfr. «alcuni fiati teni lu cauallu di tutti li gambi in lu so andamentu moui grauosamenti», na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 582, ls. 42-44); «anco in del suo andare gravissimamente muove le gambe», na italiana do ms. berlinés editado por Olrog Hedvall (1995: 90, ls. 705-706), ou «moue li piedi con gran difficulta» na italiana impresa en 1563 por Francesco de Leno (f. 14v, l. 27). Cfr. igualmente «quando vay moue as coixas muj pesadamente depos sy» na pasaxe correspondente do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 32, ls. 20-21) ou «crura in ambulando gravissime movet» na *Mascalcia* de Rusio (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 318, ls. 7-8). Á luz das pasaxes referidas pode considerarse que a frase preposicional galega «na movida» corresponde ao complemento latino *in suis egressibus* (*in ambulando* en Rusio). Para o substantivo *movida*, cómpre sinalar que a lección do ms. é *mouica*, forma que, malia ser conservada en DF5 (496, l. 8), corriximos por *movida*, como xa propuxera Pensado (cfr. Pens.: 97, l. 16 e n. 4). O termo ten, en relación co seu étimo, a forma do lat. vg. **MOVITA* (derivada de *MOVĒRE*), o significado de ‘movemento’: cfr. Magne (1944: 268, s.v. *móveda*) e *CrG*, s.v. *mouida*.

Polo que se refire á perífrase «pode carretar», esta adapta a forma verbal latina *movet* (*movet* en Rusio), á que corresponden *moui*, *muove*... nas pasaxes reproducidas das outras versións, que son de axuda para establecer o contido semántico do galego *carretar*. En opinión de Pensado, «aunque el significado normal de *carretar* no es el de ‘arrastrar’, el contexto reclama dicho sentido» (cfr. Pens.: 39, s.v. *carretar*), e por isto no glosario establece con dúbidas este valor para o verbo (cfr. *Ibid.*: 188, s.v. *carretar*). Non obstante, aínda que non se localizou en ningún dos léxicos consultados, non sería difícil establecer para *carretar* un valor semántico como o de ‘mover’, ao que se chegaría por un proceso de ampliación do significado ‘transportar, levar nun carro’ que, en relación co substantivo *carro* (< *CARRUS*) a partir do que se crea, tiña o devandito vocábulo: cfr., p. ex., *GDLP*, s.v. *carrear*¹.

Por outro lado, para a conxunción *senon*, integramos a nasal final, como xa aconsellou Pensado (cfr. Pens.: 97, l. 16), ao carecer no ms. do trazo horizontal que a representa (cfr. *Ibid.*: 97, n. 5). Domínguez Fontela conserva a lección do códice, *seno* (cfr. DF5: 496, l. 8).

735 A cláusula «desviae moi mal e con gran careza», na que a lectura do adverbio *mal* se ve dificultada por problemas materiais do folio, corresponde á latina *in sua revolutione difficillime se habet* –cfr. «in sua revolutione gravissime se habet et difficile» en Rusio (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 318, ls. 8-9)–. Ao verbo *desviar* cómpre dar o significado de ‘xirar’, que, malia non localizar en ningún dos glosarios e vocabularios manexados, é o que se desprende das pasaxes doutras versións da obra de Ruffo –cfr., p. ex., «grauusu in lu so uolgiri», na siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 582, l. 44); «in del suo volgere gravissimamente si contiene», na italiana do ms. editado por Olrog Hedvall (1995: 90, ls. 706-707); «se dieust en soy tourner mult greveusement», na francesa (cfr. Prévot, 1991: 61, <300>); «e non sy gira pas laugeramens», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 135, 17.1)–, así como da do Mestre Giraldo, «nom se pode *dobrar* *nem voluer* senom a grandes penas» (cfr. Pereira, 1909: 32, ls. 21-22).

Por outro lado, a *careza*, que dentro da frase preposicional «con gran careza» adapta o sentido do adverbio latino *difficillime*, acáenlle os significados de ‘traballo’, ‘dificultade’ que lle proporciona Pensado (cfr. Pens.: 187, s.v. *careza*). Ese valor semántico é facilmente explicable a partir da súa formación, pois o vocábulo deriva do adxectivo *caro* (< *CARUM*) –para o que, p. ex., en *GDLP*, s.v. *caro*¹, se ofrecen os valores de ‘difícil’, ‘custoso’, ‘penoso’– e o sufixo –eza (< –ĬTĬA), que crea substantivos abstractos a partir de adxectivos

(vid. Ferreira, 1997: 130-131; González Fernández, 1978: 143, 232; Houaiss, s.v. *-eza*; Huber, 1986: 276) e sobre cuxo valor semántico o *GDLP*, s.v. *-eza*, refire que se trata dunha terminación «designativa de *qualidade* ou *estado abstracto*». Para os significados de ‘escaseza’, ‘carencia’ do substantivo noutras obras medievais, cfr. *CrT* e *Esc*, s.v. *careza*.

736 A cláusula «en como dixe» (lat. *prout dixi*) remite a <17.1>, onde, en efecto, se menciona como causa da enfermidade o exceso de traballo. Para outras ocorrencias da locución *en como*, cfr. *CrT*, *HT* (s.v. *en cómo*), *Aj* (s.v. *en como*), *CrG*, *CSM* (s.v. *como*); vid. tamén Dias (1959⁴: 294), Huber (1986: 302).

737 Como en Pens. (97, l. 18), desenvólvese o trazo horizontal que está enriba da vogal final e editamos *corren*, terceira persoa do plural do Presente de Indicativo de *correr*, fronte a DF5 (496, l. 11), *corre*, que non interpreta de ningún modo a referida marca de abreviación: cfr., en efecto, «humores superflui vel sanguis *superfluunt*» no texto latino, así como «multi humuri e sangui *discurrinu*» na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 582, l. 45), «li humori soperchi uvero lo sangue *discorrenno*» na italiana de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 90, ls. 708-709), «lo sanc e las humors *deyssendon*» na provenzal (cfr. Arqint, 2006-2007: 135, 17.2); «les hymeurs dou sanc qui croissent *courent*» na tradución francesa (cfr. Prévot, 1991: 61, <301>); «o sangue e os humores mouemse e desoluemse e *deçemlhy*» na pasaxe do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 32, ls. 23-24).

738 A abreviatura que presenta o ms. para a segunda sílaba é a propia de *per*, polo que se edita *apertan*, coa interpretación, ademais, da raia que no ms. está enriba da palabra como a abreviación dunha nasal implosiva final (ms. *aptā*). Separámonos, así, dos anteriores editores do *TA*, que, por un lado, non desenvollen como nasal final o trazo horizontal que a palabra presenta no ms. (interpretando en consecuencia unha forma verbal en singular) e, por outro, Pensado le a abreviatura de *per* como *pre*: cfr., en efecto, DF5 (496, l. 15), *aperta* (cfr. tamén Pérez Barcala, 2004: 388, l. 617), e Pens. (97, l. 21), *apreta*. A opción de editar unha forma de terceira persoa do plural determina que a concordancia desta se estableza co substantivo *doores* e non coa totalidade do sintagma, *algũa das ditas doores*, de modo semellante ao que se observa, p. ex., en <22.5>, *decen da cabeça a moor parte dos humores*. Para o significado de *apertar*, ‘aflixir’, vid. *supra* a nota que explica esta mesma voz na súa ocorrencia da pasaxe <14.1>. Cfr. tamén no *Livro* do Mestre Giraldo, «esta enfermidade *aperta* graueamente ho caualllo mujtas vezes pollo sangue e pollos humores que lhe assy correm como dicto he» (cfr. Pereira, 1909: 32, ls. 25-27).

739 O vocábulo traduce neste único caso o termo lat. *vexatio*, ‘sufrimento’, adaptado na versión italiana do ms. berlinés como *contorbamento*.

740 *Escaentamento* traduce o termo latino *calefactio* e, polo tanto, está formado a partir do verbo *escaentar* (lat. vg. *EXCALENTARE) –presente en <13.5> como tradución de *calefacere*, ‘quentar’, e documentado desde o século XIII (cfr. tamén a forma *acaentar* comentada en <15.5>)– por adición do sufixo *-mento*, de grande rendibilidade na creación, a partir de verbos, de substantivos que expresan a acción ou efecto da noción referida polo verbo (vid. González Fernández, 1978: 124-125, 243-344; Houaiss, s.v. *-mento*). Para as escasas documentacións medievais de *escaentar* (e da súa variante asimilada *esqueentar*), así como de *escaentamento* (e *esquentamento*), cfr. *CSM*, *Esc*, s.v. *escaentar*; *CSM*, s.v. *esqueentar*. Para o castelán, onde o verbo e o substantivo se atopan tamén entre os séculos XIII e XV, cfr. *DME*, *TDMS*, s.v. *escalentar*, *escalentamiento*.

741 A forma verbal *se esparge* carece de marca de abreviación que permita editar a correspondente persoa, a terceira do plural, como sucede en lat., onde *dissolvuntur* concorda co suxeito formado por dous substantivos xustapostos en plural, *dolores* e *humores*. Ante a ausencia do trazo que abrevie a nasal final dunha terceira persoa do plural, é de supoñer que no *TA* o predicado concorda só coa frase nominal *a door*, á que se coordina o outro elemento do suxeito, *os homores*. Como se sinalou, o predicado aparece no texto latino en plural ao ser efectivamente plurais os dous substantivos xutapostos que constitúen o suxeito, *dolores*, *humores*, dos que o primeiro carece de equivalencia noutras versións romances da obra de Ruffo: cfr. «li *humori* si dissoluiu e legiamenti ali gambi discindinu», na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 583,

ls. 3-4); «*les hymeurs qui courent par le cors et les membres legerement avalent au jambas et au piez*», na francesa (cfr. Prévot, 1991: 61, <302>), ou «*las humors deysendon a las cueyssas*», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 135, 17.3). A versión italiana, que introduce equivalentes tanto de *dolores* como de *humores*, entende só como suxeito o correspondente a este último, xa que *dolori* aparece como complemento dos nomes precedentes: «*per la troppo fatica u contorbamento u riscaldamento dei dolori li humori ligiermente si discenden poi ad le gambe*» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 90, ls. 713-714). Outros textos que forman parte da cadea de transmisión do texto do veterinario de Federico II constatan a ausencia do substantivo *dolores* que aparece na pasaxe do ms. V reproducido por Molin, circunstancia que pode facer pensar na existencia dalgún ms. latino que omitise o referido termo: cfr., en efecto, «*humores per membra (leviter) dissolvuntur ad crura postmodum descendentes*» en Teodorico (cfr. Klütz, 1936: 46, ls. 10-11) ou «*decurrunt et fluunt humores ad crura et pedes et ungulas*» en Rusio (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 318, ls. 14-15). Para o verbo *esparger*, en correspondencia co latino *dissolvere*, cfr. *supra* o comentado sobre o vocábulo en <17.1>.

742 A partir da lección do ms., Domínguez Fontela, *deçen* (cfr. DF5: 496, l. 18), interpreta como nasal final o trazo horizontal que a forma verbal presenta no códice enriba das dúas últimas letras. Aínda que, como pode verse na nota precedente, ese termo é o resultado de adaptar o participio de presente *descendentes*, ao que compriría unha adaptación en plural, a coordinación con *se esparge* (cuxa concordancia se establecería co singular *a door*) pode lexitimar a lectura *deçe*.

743 Como en DF5 (496, l. 18), editase *chaman*, fronte a Pens. (97, l. 23), *chama*.

744 «*Enfusio*, que quer dizer espargimento» introduce unha perífrase que explica o termo que designa a enfermidade, *enfusio*. O TA é a única das versións do *De medicina equorum* que, como sucede con outros termos técnicos, glosa o significado daquel por medio dunha cláusula de relativo con información sobre as causas ou síntomas do trastorno de saúde do cabalo. Así, mentres que a versión siciliana explica simplemente que «*kista infirmitati e dicta infusu o infusioni . zo e riffusu*» (cfr. De Gregorio, 1905: 583, ls. 4-5), a italiana do ms. berlinés que «*questa infermitade volgarmente s'appella rinfuso u rinfonditura*» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 90, ls. 714-715), a francesa que «*ceste enfermeté est communement apellee enfonture*» (cfr. Prévot, 1991: 61, <304>; vid. *Ibid*: 139, <304> para as variantes que ofrecen para *enfonture* os mss. R e N), a provenzal que «*aquesta malautia es appellada enfondadura*» (cfr. Arquint, 2006-2007: 135, 17.4) ou a italiana impresa en Venecia en 1561 que «*questa infermità si chiama rinfuso*» (cfr. Crupi, 2002: 39, ls. 24-25), a tradución galega comenta o significado do vocábulo que alude á enfermidade, *enfusio*, por medio da cláusula de relativo «*que quer dizer espargimento*», en relación coa súa etioloxía: en efecto, como se explicaba na epígrafe que encabeza o capítulo ou no desenvolvemento do mesmo, este mal ten a súa orixe no «*espargemento do sangue e dos homores*» (<17.0>), no feito de que «*o homor e o sangue crece [e] espárgese porlas coixas*» (<17.1>), «*os homores e a door se esparge mansamente porlos nembros*» (<17.3>); e ata tal punto é relevante o recoñecemento desta causa na orixe da enfermidade que na epígrafe que encabeza o remedio o tradutor obvia o termo específico e designa o trastorno, novamente, como «*espargimento do sangue e dos homores*» (<17.5>). *Enfusio* é a adaptación do substantivo *infusio* que figura na obra latina para designar a enfermidade, coñecida como *augoamento* polo o Mestre Giraldo (vid. os comentarios á epígrafe <17.0>). Polo que se refire a *espargimento* (tamén en <17.5>), este substantivo é un deverbativo de *espargir* –forma documentada desde o século XIV como variante de *esparger*, xa rexistrada desde a centuria anterior, e a partir da que se crea *espargemento* (así en <17.0>)– co sufixo *-mento* (sobre o que cfr. *supra* a explicación para o vocábulo *escaentamento* en <17.3>). Para *espargir*, vid. *supra* o exposto en <16.1>.

745 Cfr. Pens. (97, ls. 25-26), *conprida*, aínda que no ms. lemos a sílaba inicial coa vogal *u* e a nasal implosiva abreviada por medio do trazo horizontal e, de feito, cfr. DF5 (496, l. 23), *cunprida*.

746 Cfr. DF5 (496, l. 24) e Pens. (97, l. 26), *sangrao*, sen representar en itálico o *n* implosivo da sílaba inicial, o que leva a pensar que ambos os estudosos len no ms. a referida letra que, en cambio, non vemos no códice. Sobre a práctica da sangría, cfr. *supra* o exposto para a pasaxe <3.33>.

747 Para a identificación das *vēas das trincheiras* nas que se debe practicar a sangría coas veas temporais, cfr. *supra* a nota que explica o mesmo sintagma na súa aparición en <8.5>.

748 Este sintagma traduce o latino *singulis cruribus de venis solitis*: cfr. «di li usati uini [...] di chascuna gamba», na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 583, ls. 8-9); «ci tucte quatro le gambe dele vene acostumate», na italiana (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 90, ls. 719-720); «des veines des jambes», na francesa (cfr. Prévot, 1991: 61, <306>; vid. *Ibid.*: 139, <306> para a lección do ms. R); «d'antrados las cueyssas de las venas acostumadas», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 135, 17.6); «[les venes] de les cames acostumades», na catalá (cfr. Gili, 1985: 60, l. 25); «da tutte quattro le gambe della vena usata», na italiana do impreso de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 39, l. 29 – 40, l. 1), ou «de tutte due le gambe de le uene consuete», na impresa de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 15r, ls. 5-6); cfr., así mesmo, «danballas coixas das veas acostumadas» no *Livro* de Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 32, ls. 30-31). Debe de tratarse de cada un dos vasos sanguíneos superficiais de cada perna, isto é, a vea denominada *fontanella* por Ruffo (cfr. Molin, 1818: 71, 72) no capítulo *De spavanis* (non conservado no TA) ou o que é o mesmo a vea safena. Ao respecto deste vaso sanguíneo, cfr. a súa definición no *Alphita* –«Sophene vene sunt in talo tam interiores quam exteriores» (cfr. García González, 2007: 300, l. 156)–, así como a explicación á entrada en García González (2007: 545, s.v. *sophene*), «cada una de las dos venas principales que van a lo largo de la pierna, una por la parte interior y otra por la exterior». Para a identificación destes vasos, vid. tamén Arquint (2006-2007: 478-479, s.v. *vena*), Causati Vanni (1999: 295, s.v. *vene*), Poulle-Drieux (1967: 52, n. 15), Prévot (1991: 248, s.v. *vaine*), Trolli (1990a: 36).

Por outro lado, fronte a DF5 (496, l. 26), *soen afaser*, propoñemos, como Pens. (97, ls. 27-28), *soen a fazer*, ao estar documentada na lingua medieval a perífrase *soer* + infinitivo con *e* sen a preposición *a*, como se comentou *supra* para a perífrase en <8.7>.

749 O texto latino continúa coa cláusula *humores commotes descendentes ad crura penitus removendo*, que carece de correspondencia na tradución galega, que se comporta de forma análoga a outras versións do texto de Ruffo. Así, por oposición ao que sucede nas versións siciliana –«in fini ki indebilixi li humuri ki discindinu ali gambi pir kistu midichinari. restanu di discindiri a li gambi» (cfr. De Gregorio, 1905: 583, ls. 9-10)–, italiana do ms. berlinés –«cacciando del tucto li humori comotti che discendono ale gambe» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 90, ls. 720-721)–, francesa (ms. M) –«les hymeurs qui sont meües a avaler au jambes soient chacies hors du tout en tout» (cfr. Prévot, 1991: 62, <306>)– ou italianas impresas de 1561 –«questo si fa acciò che gli humori che vi sono scorsi si vuotino» (cfr. Crupi, 2002: 40, ls. 1-2)– e 1563 –«si che sia remoti li humori descendenti» (cfr. Leno, 1563: f. 15r, ls. 6-7)–, a información non se atopa nas traducións provenzal e francesa do ms. R. Do mesmo xeito, se o dato está presente en Teodorico, «humores commotos minuendo» (cfr. Klütz, 1936: 46, l. 15), e Rusio, «ut humores coniuncti decurrentes ad crura subtrahantur» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 318, ls. 20-21), non se localiza tampouco no *Livro* do Mestre Giraldo. Unha vez máis, se a omisión do detalle non obedece á súa consideración como innecesario ou pouco relevante nunha adaptación *ad sensum* do texto que se trasladaba, pode pensarse na utilización dunha fonte latina que xa non incluía a referida precisión.

750 Pouca lóxica ten que Domínguez Fontela (cfr. DF5: 496, l. 27) e Pensado (cfr. Pens.: 97, l. 28) transcriban a lección do ms. desta forma verbal como *metano*, sen outorgar ningún valor ao trazo horizontal que se observa no ms. enriba das tres últimas letras da palabra, a diferenza do que sucede coa outra forma verbal coordinada con esta que, tamén con trazo enriba no códice, é, en cambio, transcrita por ambos os estudosos como *parenno*.

751 Esta terapia é análoga á recomendada na pasaxe <16.7> do capítulo anterior para a cura da *inflatio testiculorum*, onde, como se lembrará, se aconsellaba ter o cabalo sumerxido ata os testículos en «agoa que correr tesa». Se alí esta terapia constituía un exemplo da aplicación do principio dos semellantes, no caso que nos ocupa a mesma práctica evidencia o principio oposto, o dos contrarios: «la fourbure aiguë, [...], attribuée à l'escès d'une humeur chaude et sèche, le sang, se trouve traitée par l'ingestion d'eau ou la

balnéation froide» (cfr. Poulle-Drieux, 1966: 67). Como en <16.7>, onde se menciona a «agoa que correr tesa» (en correspondencia co sintagma latino *aqua frigida et velocissima*), aquí aparece a «agoa fria corrente», que adapta máis fielmente a *aqua frigida currens* e que redunda no significado 'fria' do adxectivo *tesa*.

Algúns textos que forman parte da tradición do *De medicina eorum* precisan, aínda que de forma vaga, o tempo durante o cal se debe aplicar o tratamento: cfr., así, na tradución occitana, «sia tengut en ayga freya ben corrent entro al ventre, e aqui stegue *longamens*» (cfr. Arquint, 2006-2007: 135, 17.7); na francesa do ms. *M*, «soit tenuz en yaue en tel maniere *juqu'à tant qu'il soit gueriz*» (cfr. Prévot, 1991: 62, <307>); na catalá, «meta-l hom en aygua freda fins al ventre, e tinga-l om *sovent* en l'aygua» (cfr. Gili, 1985: 60, ls. 27-28); nas italianas dos impresos de 1561, «l'haverai tenuto *per buon pezzo* nell'acqua» (cfr. Crupi, 2002: 40, ls. 5-6), e de 1563, «sia posto in una aqua corrente velocemente [...] & cosi sia tenuto *continuamente*» (cfr. Leno, 1563: f. 15r, ls. 7-9); cfr., igualmente, o *Livro d'Alveitaria*, «metano em auga frja corrente [...] E asy o tenham hy a *meude*» (cfr. Pereira, 1909: 32, ls. 31-32). Fronte á indeterminación que se observa nestas pasaxes, cfr. a maior concreción do tratado de Teodorico: «Deinde in aqua frigida et rapida usque ad ventrem patiens totaliter imponatur et assidue teneatur per spatium unius vel duarum horarum. Postea per tres dias mane et sero in frigida aqua usque ad ventrem per trium horarum spatium dimittatur» (cfr. Klütz, 1936: 46, ls. 15-20). Sobre a inmersión en auga fría para a curación desta enfermidade, vid. a información achegada por Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 149, n. 170).

752 A conveniencia de manter levantada a cabeza da besta non se atopa no texto do ms. reproducido por Molin, nas outras versións romances da obra de Giordano Ruffo consultadas nin noutros textos da transmisión da mesma, como poden ser os tratados de Teodorico, Rusio... ou o Mestre Giraldo. Así, a cláusula «alçalli a cabeça» podería ser un engadido do tradutor peninsular que, na adaptación *ad sensum* que aquí realiza, pretende incidir con ela na idea de que o cabalo «non beba nen coma».

753 A cláusula «ata que seja livre de todo» corresponde á latina *donec ex toto fuerit liberatus*, polo que, en consecuencia, o adxectivo *livre* ten o significado de 'curado', 'san', como sucede tamén na mesma pasaxe do *Livro* do Mestre Giraldo, «ataa que seia *liure*» (cfr. Pereira, 1909: 32, l. 33). Neste valor semántico inciden os lugares correspondentes doutras versións da obra de Ruffo, como a siciliana –«fini a tantu ki esti beni *guaritu*» (cfr. De Gregorio, 1905: 583, l. 12)–, a francesa –«juqu'à tant qu'il soit *gueriz*» (cfr. Prévot, 1991: 62, <307>)–, ou a provenzal –«tro que sia ben *garit*» (cfr. Arquint, 2006-2007: 135, 17.7)–, remitindo directamente ao *liberatus* latino o termo que aparece nas traducións catalá, «fins que sia *delliurat*» (cfr. Gili, 1985: 60, l. 29), e nas italianas, tanto na manuscrita, «ad tanto ch'elli non sia del tucto *libberato*» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 90, ls. 723-724), como nas impresas de 1561, «fino a tanto che non lo vederai esser *liberato* ditale male» (cfr. Crupi, 2002: 40, ls. 7-8), e de 1563, «fina che del tutto non sia *liberato*». No valor semántico referido redunda, así mesmo, o feito de que *ser livre*, que aparece no *TA* como tradución de *essere liberatus* (cfr. <17.8>, <55.11>) ou de *liberare* (cfr. <13.8>), se coordine con *são* en <55.11> e <13.8>. Polo tanto, cando *liberare* se traduce como *livrarse* (<22.8>, <23.17>, <25.10>), este ten o valor de 'curar', 'restablecer a saúde'. E á mesma familia léxica pertence o substantivo *livredõe* (cfr. <23.15>), que traduce o latino *libertatio* e que, en definitiva, posúe o significado de 'curación'. Malia non localizarse en ningún dos glosarios recollidos no *DDGM*, o valor semántico constatado para esas voces galegas (*livre*, *livrar*, *livredõe*), documentadas desde o século XIII, pode explicarse facilmente por un proceso de ampliación semántica dos seus significados iniciais relacionados cos étimos respectivos, todos eles derivados do adxectivo latino *LIVER*: cfr., en efecto, *Er*, s.v. *libre*, «exento de un dano o peligro» (isto é 'san', 'sen nengún dano').

754 Nesta cláusula, «como ja dixe», no ms. lemos *co ja dīx*, que constitúe un erro por parte do copista. Pensado (cfr. Pens.: 97, l. 31, n. 8) considera que, en lugar de *co*, o códice ofrece a lección *oo*, forma que corrixe como *o*, obrigándoo a sintaxe, por outra parte, a realizar a integración do relativo *que* e a editar, en fin, *o que ia dixe*. A semántica do texto fai pouco probable esta corrección, pois non se localiza previamente unha prohibición explícita de inxerir certos alimentos. A lección correcta do ms. e a emenda que cómpre

realizar no establecemento textual foi xa sinalada por Domínguez Fontela (cfr. DF5: 496, l. 31): como nós, o cóengo le no testemuño *co* e entende que falta a sílaba final da partícula comparativa *como*, de maneira que edita *co[mo] ja dix*e, que, sen ningunha dúbida, era o que figuraba no orixinal da tradución galega. En apoio desta como a solución correcta concorre a presenza no texto latino da cláusula *ut dixi superius*, que, malia carecer de correspondencia nas traducións francesa e provenzal, é adaptada do mesmo xeito na versión siciliana –*«como eu dissi di supra»* (cfr. De Gregorio, 1905: 583, l. 13)–, na catalá –*«axí com dit és»* (cfr. Gili, 1985: 60, l. 31)–, así como nas italianas do ms. berlinés –*«si come dissi disopra»* (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 90-91, ls. 725-726)– e do impreso veneciano de 1563 –*«come e ditto de sopra»* (cfr. Leno, 1563: f. 15r, ls. 11-12)–. Cfr., así mesmo, a pasaxe correspondente do *Livro* do Mestre Giraldo, «E se o caualllo ffor nouo ou magro nom lhe dem de beuer *como* dicto he» (cfr. Pereira, 1909: 32, ls. 33-34). Debe verse aquí, por tanto, un envío á pasaxe precedente (<17.8>), na que, en efecto, hai unha referencia explícita ao impedimento de comer e de beber por parte do cabalo afectado por esta enfermidade.

755 En relación co texto latino, *quod collum et caput cogetur extendere versus aerem quantum potest* –así tamén en Teodorico e Rusio–, no TA falta a equivalencia do substantivo *collum* e do complemento *versus aerem quantum potest*, idea esta última que se recolle de forma máis libre indicando que o cabalo «alce a cabeza». O Mestre Giraldo, malia non introducir o *collum*, inclúe o equivalente para o complemento: «leguemilha cabeça bem alta de gujsa que a tenha estendida contra ho aar o majs que poder» (cfr. Pereira, 1909: 32, ls. 35-36). Excepción feita da tradución italiana impresa en Venecia en 1561, «lo farai star col freno in bocca, et legato per tal modo, che tegna la testa alta» (cfr. Crupi, 2002: 40, ls. 10-11), a recomendación de que o animal teña a cabeza e o colo ben erguidos co obxecto de que lle dea o aire frío aparece nos outros elementos consultados da tradición do *De medicina equorum*: cfr., así, na adaptación siciliana, «ligali cun lu frenu la testa altu alu auyru friddu ki distenda beni *la testa e lu collu* quantu poti plui» (cfr. De Gregorio, 1905: 583, ls. 13-15); na italiana do ms. de Berlín, «l' freno in alto in tal modo sia legato, che l' *collo & lo capo* sia costrecto di stendere suso in aire quant'elli puote» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 91, ls. 726-727); na francesa, «il soit liez atout son fraing haut, si qu'il puisse recevoir l'air froit en sa bouche. Et soit contrainz d'estraindre *le col et le chief* de quant qu'il pourra vers l'air» (cfr. Prévot, 1991: 62, <308>); onde *estraindre* debe de ser un erro por *estendre*, como se advirte en *Ibid.*: 62, n. 1); na provenzal, «an son fren lo lya tant aut que *lo col e la testa* estenda vuelha o non, a l'ayre frech» (cfr. Arquint, 2006-2007: 135, 17.8), e na italiana impresa de 1563, «sia ligado con la testa alta per il freno si *chel colo, & el capo* staga uerso el celo».

756 As «pedras ou seixos redondos» son os *rotundi lapides ad modum pugilli grossi* do texto latino, traducido de forma literal na versión siciliana, «petri rotundi grossi comu lu pugno» (cfr. De Gregorio, 1905: 583, ls. 15-16); na italiana, «pietre ritonde ad modo di grosso pugno» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 91, l. 728); na francesa do ms. R, «rondes pierres ainsi comme un poing» (cfr. Prévot, 1991: 62, n. 1; que advirte da ausencia do equivalente a «ainsi comme un poing» noutros testemuños); na provenzal, «moltas peyras ponhals» (cfr. Arquint, 2006-2007: 135, 17.9) –onde o adxectivo *ponhal* significa «di grandezza che stia in un pugno» (cfr. *Ibid.*: 430, s.v.)–; e na italiana de 1563, «li sia fatto de piedre grosse come pugni uno letto di sotto, & siano tonde come cogoli» (cfr. Leno, 1563: f. 15r, ls. 13-15). Cfr. a maior precisión da versión impresa de 1561, «gli metterai sotto i piedi delle pietre pugnareccie et tonde, di quelle che stanno nei fiumi» (cfr. Crupi, 2002: 40, ls. 11-13). Cfr., en cambio, «rotundi lapides ad modum ovi grossi» en Teodorico (cfr. Klütz, 1936: 46, ls. 41-42) e «pedres redones de grosea de hun ou» na versión catalá de Ruffo (cfr. Gili, 1985: 60, l. 34). Cfr., así mesmo, «seixos [...] tamanhos como homem pode filhar com sa mão» no *Livro* do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 32, ls. 37-38). O substantivo *seixo* do texto galego (e tamén da obra portuguesa), que se introduce na expresión binaria «pedras ou seixos redondos», non é un simple sinónimo de *pedra*, pois inclúe un matiz semántico que se debe poñer en relación coa explicación que se le na tradución italiana impresa de 1561 de que se trata concretamente das pedras «che stanno nei fiumi», pois ese é, en efecto, o significado do substantivo *seixo*, que procede do lat. SAXUM.

757 *Estrados* é o participio do verbo *estrar*, ‘cubrir’, ‘alfombrar’, ‘pavimentar’, que ten a mesma orixe que o substantivo *estrado* (< lat. STRĀTU(M)) –presente en <3.3> e en <3.7> para referirse ao ‘leito’ do cabalo– e está documentado desde o século XIV. O *TA* expresa por medio desa voz o sentido da perífrase que aparece na obra latina, *veluti si fuerit eidem cubile vel stratum*. Tomando como documentación a ocorrencia do verbo no *Livro d’Alveitaria* do Mestre Giraldo, tanto o *GDLP* como a *GEPB*, s.v. *estrar*, ofrecen para o vocábulo o significado «estender, alastrar palha ou mato nos currais, estrebarias, etc.» e engaden que, por extensión, significa «cobrir; atapetar». Para *estrar*, a relación semántica co substantivo *estrado* e outras documentacións medievais do mesmo en galego e portugués (con especial referencia neste último caso ao *Livro* do Mestre Giraldo), vid. *CrG*, *Mir*, s.v. *estrar*; Vasconcellos (1910: 314, s.v. *estrar* – *estrume*). Vid. tamén Houaiss, s.v. *estrar*, e da lexicografía galega, cfr. *C1*, *Ib*, *Fg*, *C4*, *Cg*, que, s.v. *estrar*, recollen o vocábulo como voz antiga. Para o castelán medieval, onde o termo se atesta desde o século XIII, cfr. *DME*, s.v. *estrar*, ou o *DCECH*, II, s.v. *estrado*.

758 A frase preposicional galega «porla redondenza das pedras» corresponde á latina *ex assidua oppressione lapidum rotundorum* (así tamén nas reelaboracións posteriores de Teodorico e Rusio), con respecto á cal o tradutor galego converteu o adxectivo *rotundus* no substantivo *redondenza*, cando en realidade o termo do sintagma referido debería ser o equivalente do nome latino *oppressio*: cfr., en efecto, «pir la spissa opiraciuni di kisti petro ritundi», na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 583, l. 16); «per lo continuo scalcamiento dele pietre ritonde», na italiana editada por Olrog Hedvall (1995: 91, ls. 729-730); «per lo calcar que fa continuadaments de las peyras redonas», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 135, 17.9), ou simplemente «par cela», na francesa do ms. *M* (cfr. Prévot, 1991: 62, <309>).

759 *Bulirá* adapta o sentido da construción latina *sunt in motu* (coa forma en subxuntivo, *sint*, en Rusio), isto é, ‘móvense’: cfr. «mina», na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 583, l. 16); «sono continuamente in movimento», na italiana de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 91, l. 730); «sy menon», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 135, 17.9); «par le movement», na francesa de *M* (cfr. Prévot, 1991: 62, <310>); «stia in continuo moto», na italiana impresa de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 15r, l. 16); cfr. tamén «mouersa» no *Livro* do físico de Don Denis (cfr. Pereira, 1909: 32, l. 40). A forma verbal do *TA* é a P3 do Futuro de Indicativo do verbo *bulir*, que en galego, como en castelán e portugués, se atopa desde o século XIII en convivencia ata a centuria seguinte coa variante *bolir*, con cambio da vogal átona inicial (cfr. comentario á voz en <3.45>); procede do lat. BŪLLĪRE e ten aquí o significado de ‘moverse’, ‘axitarse’. Documentacións desta voz coa sinalada acepción e información sobre as particularidades referidas poden verse en *CrG*, *CSM*, *Esc*, s.v. *bolir*; *DCECH*, I, s.v. *bullir*. Para o portugués, cfr. Houaiss, s.v. *bulir*.

760 Segundo Pensado (cfr. Pens.: 99, n. 1), *mouymeto* é a lección do ms. para o substantivo do sintagma «do gran movimento» (que adapta o sentido do latino *ex assiduo motu*), mais Domínguez Fontela presenta *mouymento* (cfr. DF5: 497, l. 1), sen ningún tipo de marca que leve a interpretar o *n* implosivo da segunda sílaba como un engadido e nin sequera como desenvolvemento de ningunha abreviatura que figurase no ms. 761 Domínguez Fontela le no códice *as uenas* (cfr. DF5: 497, l. 1), que é o que edita Pensado (cfr. Pens.: 99, l. 1), como corrección da que, segundo o estudoso, é a lección do ms., *os uenos* (cfr. *Ibid.*: 99, n. 2). Na nosa anterior proposta de edición aceptábase a emenda de Pensado e presentábase *as venas* no texto crítico do *TA* (cfr. Pérez Barcala, 2004: 388, l. 631). Porén, neste momento consideramos que a lección do ms. e a corrección que dela debe realizarse difire das ofrecidas polos estudosos anteriores: en efecto, o que se le no códice non é *os uenos* (como propón Pensado) nin *as uenas* (como defende Domínguez Fontela e corrixe Pensado), senón *os neuos*, lección certamente incorrecta ao tratarse dun erro de copia por *os nervos*, esquecendo o amanuense a vibrante que pecha a primeira sílaba do substantivo. Que a lectura correcta é *os nervos*, e non *as uenas*, non ofrece dúbidas á luz da tradición consultada do *De medicina equorum*, pois o sintagma «os nervos das coixas» é a adaptación do latino *nervi crurium*, sen que se constate a existencia dunha variante *venae* en lugar de *nervi* que puidese lexitimar as propostas de Domínguez Fontela e de

Pensado nin nas outras versións romances de Ruffo –cfr. «li nerui», na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 583, l. 17); «li nerviu delle gambe», na italiana editada por Olrog Hedvall (1995: 91, l. 731); «los nervis», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 135, 17.9); «les ners des jambes et des piez», na francesa (ms. *M*) (cfr. Prévot, 1991: 62, <310>)– nin noutros textos –cfr. «nervi» en Teodorico (cfr. Klütz, 1936: 48, l. 2), «crurium nervi» en Rusio (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, l. 320, l. 3), e «os neruos» no texto do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 32, l. 40)–. Polo que se refire ao significado de *nervo*, sinala Poulle-Drieux (1966: 53) que «*nervus* ne signifie pas nerf, mais tendon»; e na mesma dirección comenta Dualde Pérez (2005: 23-24) que «en anatomía humana durante la Edad Media el nombre usado (generalmente en el lenguaje vulgar) para designar los tendones era *chordae*, pero el más corriente fue el de *nervus*» (p. 24); cfr. tamén Arquint (2006-2007: 407, s.v. *nervy*), Moulé (1913: 518, s.v. *nerf*), Prévot (1991: 225, s.v. *nerf*), Trolli (1990a: 36-37). 762 Cfr. en DF5 (497, ls. 1-2) e Pens. (99, ls. 1-2), *prigiosas et atirridas*, femininos para os que non queda clara a concordancia nas referidas propostas editoriais, pois esa pode realizarse ben co substantivo *coixas* ben con *uenas*, lectura esta última errada como se indicou na nota precedente. Dado que eses adxectivos galegos adaptan o sentido do latino *pigri*, que se refire a *nervi*, e dado que a este termo corresponde na tradución galega *nervos* (e non *uenas*), consideramos masculino o xénero gramatical dos referidos adxectivos, sen necesidade, ademais, de realizar ningunha emenda, ao presentar ambos os dous a terminación propia do masculino plural no ms. Os dous vocábulos constitúen una construción binaria que adapta o sentido do adxectivo latino *pigri*: *pigrioso* ten, en efecto, o mesmo significado que *piger* a partir do que se forma e que constitúe sen máis o étimo do *pigro*, recollido en galego como voz antiga en *Cu* e *Fi*, s.v. *pigro*; cfr. tamén en portugués Houaiss, s.v. *pigro*. Para *atirido*, vid. máis arriba o comentario a esta voz en <17.0>.

763 Malia editar *homores*, Pensado estima que a lección manuscrita é *homoros* (cfr. Pens: 99, n. 3).

764 A cláusula «empuxan a sa pesudüe» traduce a latina *suam expellit gravedinem*, polo que, na aclaración do significado do verbo *empuxar* e do substantivo *pesudüe*, son de axuda as pasaxes paralelas das outras versións da obra do veterinario calabrés: cfr. «la loro grauiza perdinu», na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 583, l. 18); «se ne caccia la sua gravessa», na italiana do ms. berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 91, l. 732); «charront hors la grietè des hymeurs», na francesa (cfr. Prévot, 1991: 62, <310>); «perdon lur grevesa e leur peresa», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 135, 17.9); cfr. «perderam aquela pesamento» na pasaxe do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 32, l. 41). Así pois, *empuxar* ten os valores de ‘botar fóra’, ‘expulsar’, ‘perder’, segundo se desprende das pasaxes citadas (para o significado do verbo francés que lle corresponde, cfr. Prévot, 1991: 185, s.v. *charier*) e da mesma orixe da voz, que hai que buscar en IN + PULSĀRE; para a formación da palatal representada pola grafía *x*, cfr. a seguinte explicación de Houaiss (2001, s.v. *puxar*): «pode ter havido a vocalização do -l- na semivogal -i- donde *puissar e daí *puixar (cp. ant. *empuixar*), donde *puxar*; f.divg. popular de *pulsar*». Polo que se refire a *pesudüe*, que conta con esta única documentación no texto editado, cómpre salientar, deixando á marxe o seu significado (claramente deducible do termo que lle corresponde nas pasaxes reproducidas) e o sufixo empregado para a súa formación (sobre o que vid. *supra* comentario a *magredüe* en <1.7>), a asimilación que presenta a vogal pretónica, xa que o substantivo está formado a partir do adxectivo *pesado*. Para o uso do artigo co posesivo na lingua galega medieval, vid. Silva Domínguez (2004).

765 A lección *po* do ms. é interpretada en Pens. (99, l. 2) como *por o*, que sintacticamente non fai sentido na pasaxe. Como xa se adiantou en Pérez Barcala (2004: 388, l. 632), é máis probable a lectura *pero* (cfr. *pro* en DF5: 497, l. 3), á que, consonte a súa orixe, que está na construción latina PER HŌC, cómpre outorgarlle o sentido de ‘por isto’, máis que os valores maioritariamente concesivos e adversativos que a partícula posúe xa desde o século XIII. Ampla información sobre *pero*, inicialmente acentuada na sílaba final, pode verse en *CrG*, *CrT*, *Mir*, *Ri*, *CSM*, *Esc*, *Nun*, *Aj*, s.v. *pero* e *peró*.

766 Esta «incómoda cama de pedras [...] tinha a virtude terapéutica de obrigar o cavalo a mexer as pobres pernas, já doentes de cansaço demasiado» (cfr. Vasconcellos, 1910: 314, s.v. *estrar* – *estrume*). Camargo –

Iannone – Cury (1988, II: 149-150, n. 171) informan, así mesmo, que a práctica de facer andar o cabalo sobre pedras «segundo gregos e romanos, era bom para o animal porque o tornava mais resistente nos cascos» (p. 150).

767 A tradución galega do manual do calabrés é a única das consultadas que especifica que a *cuberta é de lãa*, e non de liño como precisan, en cambio, as outras versións da obra que fan referencia ao material do que aquela está feito: así, en correspondencia co sintagma *panno lineo* (tamén así en Teodorico e Rusio) do texto latino, cfr. «pannu di linu» na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 583, l. 19), «uno panno lino» na italiana editada por Olrog Hedvall (1995: 91, l. 733), «un drap de lin» na francesa (cfr. Prévot, 1991: 62, <311>), «un drap lynj» na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 135, 17.10), «drap de lli» na catalá (cfr. Gili, 1985: 61, l. 6) ou «un panno di lino» na italiana do impreso veneciano de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 40, l. 16). Deixando á marxe o texto doutras versións que omiten o material do *pannus* –como se ve na tradución francesa transmitida polo ms. R (cfr. Prévot, 1991: 139, <311>), na italiana impresa en 1563, «una tela» (cfr. Leno, 1563: f. 15r, l. 18), ou mesmo no *Livro* portugués, «cobráno dũa coberta molhada na auga» (cfr. Pereira, 1909: 32, l. 42)–, a diverxencia que presenta o *TA* ten, sen dúbida, a súa orixe nunha confusión entre os adxectivos *lineus* e *laneus* para a que é difícil determinar o momento exacto no que se produciu: se, por un lado, pode pensarse nun erro, senón do copista, do tradutor galego ao ler a vogal tónica de *lineus* como *a* –entendendo *laneus* e traducindo consecuentemente *de lãa*–, por outro, tamén cabe considerar que a confusión se produciu na transmisión da obra latina, de tal maneira que algún ms. presentaba xa a variante «errada» *laneus*. Non hai datos concluíntes que axuden a decidirse por unha ou outra hipótese, xa que, como se indicou, ningún elemento da tradición consultada parece confirmar que existise neste punto concreto unha lección que poida apoiar a presenza da *lãa* en lugar de *liño* na versión galega. Porén, no *TA*, salvo nos casos en que, malia indicarse na obra latina, se silencia o material da cobertura (cfr., p. ex., <3.16>, <19.9>, <22.7>), o tradutor non erra ao trasladar os adxectivos *lineus* e *laneus* e ofrece sempre para o primeiro a frase preposicional *de liño* (cfr. <3.29>, <7.13>, <23.10>, <23.12>, <27.7> e <33.11>) e para o segundo *de lãa* (cfr. <3.29>, <7.13>, <19.7>, <23.9>) –ou *lãa* nos casos en que o adxectivo se adapta como núcleo dun sintagma no que se omite o equivalente dos substantivos *cooperta* ou *petia* aos que *lanea* modificaría (cfr. <10.15>, <22.4>)–, polo que semella pouco probable que o erro se producise na transmisión da adaptación galega.

768 Como o autor da tradución italiana do códice berlinés, «a tanto chelli sra (*sic*) ritornato in del primo istato» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 91, ls. 735-736), advirtase a literalidade coa que se adapta a cláusula latina *donec ad statum pristinum redigatur* para expresar a idea de que o remedio debe aplicarse ata que o cabalo se cure: cfr. as versións siciliana, «atantu ki e guaritu» (cfr. De Gregorio, 1905: 583, ls. 20-21); francesa, «juqu'a tant qu'il soit gueriz» (cfr. Prévot, 1991: 62, <311>); provenzal, «tro que sia garit» (cfr. Arquint, 2006-2007: 135, 17.11); catalá, «entrò que sia guarit» (cfr. Gili, 1985: 61, ls. 8-9); ou italianas impresas en 1561, «fino a tanto che non lo vedrai libero» (cfr. Crupi, 2002: 40, ls. 17-18), e 1563, «infina chel nõ sia libero» (cfr. Leno, 1563: f. 15r, ls. 18-19). Cfr. tamén neste sentido as pasaxes de Teodorico, «donec pristinae redditus fuerit sanitati» (cfr. Klütz, 1936: 48, ls. 6-7); Rusio, «quousque perfecte fuerit sanatus» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 320, ls. 10-11), ou o Mestre Giraldo, «ataa que seia saõ» (cfr. Pereira, 1909: 33, l. 2).

769 Nesta pasaxe «il Ruffo avanza anche la curiosa ipotesi, peraltro unica, che il rifondimento possa risultare utile ai cavalli giovani, poichè gli umori, calati negli arti potevano esitare nel benefico effetto di ingrossarli e potenziarli» (cfr. Brunori Cianti – Cianti, 1993: 125-127).

770 Como en Pérez Barcala (2004: 388, l. 636), a lección do ms., *tiuas*, que conservan Domínguez Fontela (cfr. DF5: 497, l. 8) e Pensado (cfr. Pens.: 99, l. 6), é corrixida no texto crítico por medio da integración da semiconsoante palatal, *tivias*, xa que, por un lado, o seu étimo é *TIBĪAS*, que é precisamente o substantivo que lle corresponde no texto latino, e, por outro, non se localizan outras documentacións da forma *tivas* no *DDGM* nin no *TMLG*. O termo designa o óso principal e anterior da perna que se articula xunto co fémur e o peroné para cuxa localización cfr. as láminas 5, nº 108; 6, nº 119; 18, nº 23; 19, nº 21 de Goody (1976: 21,

27, 65, 69). A importancia desta articulación na configuración anatómica da perna do animal pode explicar que, en lugar do vocábulo correspondente ao latino *tibiae* (que é tamén o que está na pasaxe correspondente dos tratados de Teodorico e Rusio), aparezan outros como *gambi*, *cambas* ou *gambe* nas versións siciliana, provenzal e italiana (tanto na versión manuscrita berlinesa como nas impresas venecianas) respectivamente, ou *pernas* no *Livro* do Mestre Giraldo, coordinados con *coxi*, *cosce* e *coscie* nas traducións siciliana e italiana do ms. alemán e do impreso de 1561.

771 Fronte a DF5 (497, l. 10) e Pens. (99, l. 7), *desferam*, que conservan a lección do ms. (*des feram*), óptase aquí por substituíla por *desferren*, como xa se presentou en Pérez Barcala (2004: 388, ls. 637-638). Así o recomenda a coordinación desa forma con *cozan*, se ben tamén cabería a opción de corrixir esta pola do Presente de Indicativo (*cozen*) e conservar, xa que logo, *desferran*, como se observa no *Livro d'Alveitaria*: «deues a saber que algũs proençaes curam esta doença per tall gujsa. Cozem ho orgo na auga [...] e desferrãno cauallo de todollos pees» (cfr. Pereira, 1909: 33, ls. 5-8). A pasaxe latina non é aquí de axuda, porque o que corresponde ás dúas formas conxugadas do TA son naquela dous participios, *decocto* –que, referido a *hordeo*, é traducido como *cozan*– e *differratis* –relativo a *pedibus quatuor* e adaptado como *desferren*–. As versións romances do texto de Giordano Ruffo compórtanse de formas diferentes: cfr. «Sunu alcuni pruuinciali ki *cochinu* lu oriu in laqua . e mittinu ali pedi *disferrati*», na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 583, ls. 22-23); «Ma alcuni provinciali suolno la dicta infermitade altre fiate curare, cioè con orzo *cocto* in acqua [...] posto poi assai caldo sul piedi del cavallo, essendo disfacto di tucti & quatro li piedi», na italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 91, ls. 740-742); «Aucune gent suellent aidier en ceste maniere: c'est assavoir premierement *deferren* le cheval, après *cuire* orge tres bien en eve. Puis soit bien chaut en .I. drap, et soit liee aus .IIII. piez dou cheval», na francesa (cfr. Prévot, 1991: 62, <313>; vid. *Ibid.*: 140, <313> para as variantes dos outros testemuños); «Perho alcuns prohensals an coustuma de far hy outra cura, so es assaber que meton ordi *cuech* en ayga [...], pueys *sya defferrat* dels quatre pes», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 137, 17.13); «Ma certi Provenzali usano alla detta infermità un'altra cura, cioè, che pigliano dell'orzo *cotto*, et quello stendon sopra ad una pezza di lino, et lo volgono attorno i piedi [...], essendo però *sferrati* i piedi», na italiana impresa en 1561 (cfr. Crupi, 2002: 40, ls. 21-25); «li prouinciali sogliono far questa cura, sogliono tuor el cadeo *cotto* in laqua in pezi, & sufficientemente caldo meter su li fiedi *desferati*», na impresa de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 15r, ls. 22-24). Sobre o significado de *desferrar*, cfr. Prévot (1991: 192, s.v. *deferren*), «ôter les fers à», así como, da lexicografía galega, os vocabularios de *Va*, *Po*, *Cl*, *Er*, *C4* (s.v. *desferrar*), nalgún dos cales a voz é recollida como antiga. Do portugués, cfr., p. ex., *DGALP*, *GDLP*, Houaiss, s.v. *desferrar*; e, sobre todo, a *GEPB*, s.v. *desferrar*, para a operación de quitar a ferradura ao cabalo e as circunstancias en que se leva a cabo.

772 Refírese ao *orjo*. O «ordeum est frigidum et siccum in primo», segundo o caracteriza Arnau de Vilanova, *Translatio* (8.40), que o aconsella para o tratamento de diversas doenzas en varios dos seus capítulos, ao igual que na *Summa Medicinae*. Sobre a utilidade terapéutica do orxo vid. Font Quer (1980⁶: 935-936).

773 O sintagma «con panos» traduce o latino *in petiis*, que carece de equivalencia nas versións siciliana e na francesa do ms. R e para o que a adaptación italiana impresa en Venecia en 1561 transmite a lección «una pezza di lino» (cfr. Crupi, 2002: 40, l. 23). Para os problemas suscitados pola versión provenzal de Ruffo, na que á frase latina corresponde «sus lo piech» (cfr. Arquint, 2006-2007: 137, 17.13), Arquint (2006-2007: 68) defende que esta tradución parte dun modelo latino que ofrecía a variante *in pectore*.

774 Tanto na epígrafe da enfermidade como en <18.3>, o tradutor galego dá *polmoeira* como sinónimo da doenza chamada en latín *pulsivus*, que adapta como *pulsivo*, co que se designa o enfisema pulmonar agudo. Sobre *polmoeira* como voz peninsular e *pulsivo* como termo latino é ilustrativo o texto do Mestre Giraldo, que explica que á enfermidade, da que se ocupa no capítulo xvi da segunda parte do seu *Livro*, «chamam em latym *morbus pulsivus* e em nossa linguagem *polmoeira*» (cfr. Pereira, 1909: 29, ls. 18-20). Con todo, a lección do ms. non é clara na reprodución do vocábulo latino *pulsivo* nesta primeira ocorrencia (<18.0>), pois semella que o copista interpreta o *-l* que pechaba a sílaba inicial como o trazo que, partindo da parte

inferior da letra precedente (*u*), a envolve para dar lugar a unha forma análoga á da abreviatura de *ver* (*w*). *Pulsivus*, xunto con *pulcinus*, é o termo da epígrafe que presenta o capítulo dedicado a esta afección no texto latino de Giordano Ruffo, se ben Trolli (1990a: 28, n. 30) argumenta que a forma «*pulcinus* “bolso”” potrebbe essersi prodotta nei manoscritti da *bulsivus* / *pulsivus* per un errore di copista. Essa diede però luogo a una vera propria tradizione: la si ritrova, per esempio, nella mascalcia di Fazio dell’Amendolara (sec. XV), almeno nella lezione del ms. A 1565 della Biblioteca Comunale dell’Archiginnasio di Bologna [...], e nella traduzione di Ierocle contenuta nel ms. 2634 della Biblioteca Universitaria di Bologna». Teodorico emprega tamén o substantivo *pulsivus* dentro dunha epígrafe bastante aclaratoria sobre o significado da enfermidade, «De pulsivo seu bulso vel asmatico» (cfr. Klütz, 1936: 28, l. 25), mentres que Rusio utiliza a variante *pulsinus*, que glosa do seguinte xeito: «Dicitur autem morbus iste vulgariter Pulsinus, et credimus esse speciem anhelitus» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 334, ls. 24-26). Información detallada sobre *pulsivo*, a orixe do vocábulo, a discusión da súa relación coa enfermidade chamada *vulsus* por Vexecio, os seus síntomas, etc. pode verse en Arquint (2006-2007: 429, s.v. *polsiau*), Brunori Cianti – Cianti (1993: 130-133; 201, n. 18), Causati Vanni (1999: 342, § 12), Corrado (1984⁴: 37-40), Delprato – Barbieri (1867, II: 235, s.v. *bolso*; 260, s.v. *pulcinu*), DSA (s.v. *pousse*), DTVZ (s.v. *pousse*), Moulé (1913: 366, s.v. *bulsine*; 522, s.v. *pousse*), Olrog Hedvall (1995: 156, s.v. *bolso*), Poulle-Drieux (1966: 77), Prévot (1991: 233, s.v. *poussif*), Trolli (1990a: 33, s.v. *pulsivus*), así como no DEI (IV: 3146), que recolle para a enfermidade as denominacións *pulsino* e *bulsino* «bolsaggine», ou no GDLI, s.v. *bulsina*, onde se pon en relación o substantivo que designa a doenza coa primeira acepción do adxectivo *bólso*, «detto del cavallo che ha una respirazione irregolare e penosa, malato du bolsaggine» (cfr. *Ibid.*: 298, s.v. *bólso*). A doenza é caracterizada por Cagny – Gobert (II, s.v. *huérfago*) como un «estado sintomático mal definido, que responde á diversas alteraciones orgánicas y caracterizado sobre todo por cierta dificultad en el acto de la respiración, por una alteración de los movimientos respiratorios» (p. 488); «una alteración de los movimientos respiratorios que se hacen notar en la espiración, y á veces, aunque raramente, en la inspiración. [...], el descenso de las costillas, en lugar de ejecutarse lenta, gradualmente y de una manera continua, como en estado de salud, es discontinuo, ejecutado en dos tiempos y á veces hasta entrecortado, es decir, con *sobresalto* ó nueva y ligera elevación de las costillas, seguida de su rápido descenso, ó bien ligero descenso y rápida elevación» (p. 489). Vid. *infra* o comentario á cláusula «ferenlle ou latejanlle os illaes» de <18.1> para esta sintomatoloxía da enfermidade.

Para *polmoeira*, a súa orixe e o seu significado, cfr. VPL, s.v. *polmoeira*: «Achaque dos cavallos no bofe, q̃ em Latim se chama *Pulmo*, dõde se derivou este nome *Polmoeira*. He huma falta de respiração, causada de alteração, ou chaga no bofe. Conhece-se quando o cavallo move muito os ilhaes, ventre, & ventas, & por estas lança algumas vezes muita humidade grossa com sange, &c». Sobre este vocábulo, que se documenta por vez primeira nunha cantiga do trovador Pero Garcia Buralês (cfr. *Cr*, *Esc*, s.v. *polmoeyra*, *polmoeira*), vid. tamén Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 142, n. 125), así como, da lexicografía galega, *Fg* e *C4*, s.v. *polmoeira*, ou, da portuguesa, DGALP, GDLP, GEPB, s.v. *pulmoeira*: o GDLP ou a GEPB, p. ex., definen o termo como «doença dos pulmões dos solípedes, caracterizada pela dificuldade de respirar».

775 Fronte a DF5 (497, l. 14), *ueen*, e Pens. (99, l. 11), *ueo*, editases *vẽo*, coa nasalidade da vogal tónica representada no ms. polo trazo horizontal situado enriba da forma verbal (*uẽo*). No inicio da exposición das enfermidades o tradutor galego utiliza a fórmula *aven / vén / ha outra enfermidade...*, coa forma verbal da terceira persoa do singular do Presente de Indicativo, en correspondencia coas latinas *fit / est alia / quaedam infirmitas / aegritudo...* Neste caso, a que está no ms. é a insólita *vẽo*, P3 do Perfecto de Indicativo, do verbo *vir*, ‘producirse’, na que á raíz etimolóxica *ve-* se lle suma o sufixo de número e persoa *-o*, por analoxía cos perfectos débiles, de xeito que, máis que na etimolóxica *vĕnĭt*, a orixe e evolución de *vẽo* hai que buscala nunha forma **VENO*. Sobre o paradigma do perfecto de *vir* e a forma *vẽo* (orixe do moderno *veu*, que conta coa variante *veo* na franxa oriental galega), cfr. *Ri*, s.v. *vijr*, *CrG*, s.v. *uijr*, *Nun* (*Amigo*), s.v. *viir*.

776 Como en Pérez Barcala (2004: 388, l. 641), no texto crítico do TA corríxese como *polmon* a lección do ms., *palino*, así transcrita por DF5 (497, l. 14); Pensado (cfr. Pens.: 99, l. 11), que recolle en nota a forma do códice, modifícaa por *polmo*, e Domínguez Fontela por *pulmo* (cfr. DF10: 264). A presenza nesta mesma pasaxe do termo cunha liña horizontal enriba, *polmō* –que, ao igual que DF5 (497, l. 15) e Pens. (99, l. 12), interpretamos como a nasal implosiva final do substantivo–, lévanos tamén aquí a adoptar a mesma solución para corrixir a lección *palino* do ms., que presenta igualmente a devandita raia, e onde o *i* pode explicarse como un erro cometido polo copista ao interpretar dese xeito o que era o primeiro trazo do *m*. A corrección vén apoiada por ser o substantivo a adaptación do latino *pulmo*, integrado na frase preposicional *circa pulmonem*. O termo correspondente ao latino *pulmo*, que designa o principal órgano da respiración, é no Livro do Mestre Giraldo a voz de orixe probablemente onomatopeica *bofe*, «designación popular do pulmão» (cfr. GEPEB, s.v. *bofe*) –«Hũa infirmjdade ha hy que uem ao caualllo apar do *bofe*» (cfr. Pereira, 1909: 29, l. 22)–, sobre a que cfr. tamén DGALP, GDLP, Houaiss, s.v. *bofe*. *Bofe* é igualmente voz galega (cfr. Po, C1, Ib, Fg, C4, Cg, s.v. *bofe*) e tamén se atesta en castelán na Idade Media, entre os séculos XIV e XV (cfr. DME ou DETEMA, s.v. *bofe*). Sobre as denominacións do pulmón na lingua medieval vid. Dualde Pérez (2005: 26).

777 «Que sarra» traduce o participio de presente latino *oppilans* (cfr. nesta mesma pasaxe *çarramento* para *oppilatio*, ou *ençarranse* en <18.2> para *oppilantur*), ao que corresponden formas próximas á do TA nas diferentes versións romances do *De medicina equorum*: cfr. «stopa» na siciliana, «oppilando» na italiana, «que claus e estrenh» na provenzal, «qui estoupe» na francesa (cfr. Prévot, 1991: 140, <314> para a variante «qui clost» do ms. R), «oppilano» e «che opila» nas italianas impresas de 1651 e 1563. *Sarra* é a P3 do Presente de Indicativo de *cerrar*, verbo que se documenta desde o século XIII e que procede do lat. tard. *SERĀRE* con cambio do *s*– por *c*– por influencia de *cercar* e con reduplicación do *r* por confusión con *SERRĀRE*. A forma *sarra* corresponde á variante *sarrar* dese verbo, con asimilación da vogal átona inicial á tónica e a articulación da africada predorsodental xorda /ʃ/ como /s/, como é habitual nas zonas galegas de seseo e tamén en Portugal. Para as diferentes teorías sobre a etimoloxía e as particularidades evolutivas de *cerrar* e *sarrar*, vid. Huber (1986: 147), Magne (1944: 121, s.v. *çarrar*), Williams (1994⁶: 73), así como CrG, Ri, s.v. *çerrar*; CrG, s.v. *çarrada*; *sarrar*; Aj, s.v. *cerrar*.

778 O sintagma latino *foramina adspirationis pulmonis intrinseca* adáptase como «os furados de dentro por que espira o polmon», onde *que* se interpreta como pronome relativo precedido da preposición *por*, fronte a Pens. (99, l. 12), *porque*, ao que se lle dá o valor de «por donde» (cfr. *Ibid.*: 305, s.v. *porque*). Ao substantivo *foramina*, adaptado como *furados* no TA, corresponden os vocábulos *uia*, *pertusi*, *condus*, *pertuis*, *forats*, *aperture* ou *busi* nas adaptacións siciliana, italiana do ms. de Berlín, provenzal, francesa, catalá ou italiana dos impresos venecianos de 1561 e 1563 respectivamente. Cfr., en lugar de *foramina*, o substantivo *canales* en Rusio: «Fit quaedam infirmitas equo in *canalibus* pulmonis oppilans eos» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 334, ls. 12-13). Cfr., por outro lado, a imprecisión do Mestre Giraldo que utiliza para referirse a esa realidade o substantivo *logares*: «entapalhy os *logares* perque deue a defolgar» (cfr. Pereira, 1909: 29, ls. 23-24). Así pois, o vocábulo *furados*, procedente do lat. *FŌRĀTOS* e atestado desde o século XIII, así como o que lle corresponde tanto no texto latino como nas outras pasaxes recollidas, non ten aquí o xenérico significado de ‘buraco’, senón que designa concretamente os ‘bronquios’, segundo constatan Poulle-Drieux (1966: 52) ou Trolli (1990a: 36).

779 *Soprar* corresponde a *emittere flatus* na obra latina (cfr. «anhelitum emittere» en Rusio), que é adaptado como *flatari* na versión siciliana, *fiatari* na italiana, *alenar* na provenzal, *souspirer et avoir s’alaine* na francesa (cfr. Prévot, 1991: 62, <314>; cfr. *Ibid.*: 140 <314> para a ausencia dos verbos no ms. R), *respirar* na catalá, e *fiatari* e *aspirare*, en fin, nas italianas dos impresos de 1561 e 1563; cfr. *defollegar* no Livro do Mestre Giraldo: «adur pode *defollegar* pollo grande entapamento» (cfr. Pereira, 1909: 29, l. 24). Ao igual que o verbo *souspirer* que equivale ao galego na versión francesa, *soprar* ten o significado de ‘respirar’ (cfr. Prévot, 1991: 242, s.v. *soupirier*), como, por outro lado, proba a presenza de *respirar* no texto catalán ou *respirare* en Teodorico. *Soprar* procede do lat. *SUFFLĀRE*, e, de feito, o referido verbo aparece nesta mesma pasaxe para

adaptar o substantivo latino *sufflatio*, «sopra porlos nares», como tamén se observa no *Livro* portugués: «fazeo soprar pellos narjzes» (cfr. Pereira, 1909: 29, ls. 24-25). Para *soprar*, ‘expulsar o aire’, ‘respirar’, tamén en castelán na Idade Media, vid. *DPRAlfX*, s.v. *soplar*.

780 A cláusula latina *fit [...] crebra pulsatio iliorum* adaptaciónse como «ferenlle ou latejanlle os illaes»: cfr. «li flanki li batinu forti», na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 583, l. 29); «advienli [...] spesso bactimento dei fianchi», na italiana editada por Olrog Hedvall (1995: 91, l. 748); «li fet [...] grant debatement des flans», na francesa (cfr. Prévot, 1991: 62-63, <314>); «batte molto spesso i fianchi», na italiana impresa en Venecia en 1561 (cfr. Crupi, 2002: 41, l. 1). En lugar do equivalente ao substantivo latino *ilia*, cfr. «e sy mau son ventre ayssin quant fan las narras» na versión provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 137, 18.1) ou «sempre li batte le budelle» na italiana do impreso de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 15v, l. 1). Os verbos *ferir* e *latejar* do TA adaptan o significado do substantivo *pulsatio*, de xeito que *ferir* non ten aquí o significado de ‘ferir’, senón que debe interpretarse como sinónimo de *latejar*, a vulgar polo nexo disxuntivo que os liga, así como pola presenza de *ferir*, e non de *latejar*, na pasaxe paralela do *Livro* do Mestre Giraldo, «feremlhos ylhaes muyto ameude» (cfr. Pereira, 1909: 29, l. 25). Así pois, como *latejar* –verbo para o que non se localizaron no *TMILG* máis ocorrencias que a do texto que se edita–, *ferir* debe de ter o valor de ‘latir’, co que, en efecto, está na seguinte pasaxe da *Traducción gallega de la Crónica General*: «o curaçõ comecoulli de *ferir* muy rigiamente» (cfr. *CrG*, s.v. *ferir*). A cláusula en cuestión refire o síntoma máis característico da *polmoeira* e do cal podería proceder a denominación da mesma: segundo Brunori Cianti – Cianti (1993: 131), «derivando dal latino *pulsare*», a voz *pulsivus* era a que «meglio interpretava il caratteristico movimento del fianco». Sobre este signo da enfermidade, cfr. Corrado (1984: 39), Causati Vanni (1990: 290, s.v. *contraccolpo*) ou Cagny – Gobert, IV, s.v. *sobresalto*; II, s.v. *huérfago*. Explica o primeiro que «la difficoltà di respiro, nella bolsaggine, la si nota osservando la linea tangenziale del fianco: anziché sollevarsi ed abbassarsi con regolare andamento, questo movimento viene fatto a scatti, in due tempi, come se l’aria entrasse o uscisse dai polmoni un po’ per volta. Questo fenomeno che va sotto il nome di *contraccolpo* ed è più visibile nella fase di espirazione, ci dice che, avendo perduto il polmone la sua elasticità e non riuscendo da solo ad espellere l’aria, chiede aiuto ai muscoli addominali che, allorché si contraggono danno appunto luogo al *contraccolpo* e consentono così la espulsione dell’aria residua». A segunda define o *contraccolpo* como «sobbalzo del fianco caratteristico del soggetto affetto da bolsaggine. È dovuto al marcato impegno dei muscoli addominali, durante la fase respiratoria, nel corso della quale il polmone, aumentato di volume, preme sul diaframma che spinge all’indietro ed in alto la massa intestinale». Por último, segundo Cagny – Gobert, IV, s.v. *sobresalto*, o vocábulo fai referencia a «el doble movimiento que corta la espiración en dos tiempos más ó menos distintos, en los caballos afectados de huérfago».

781 Fronte a DF5 (497, ls. 19-20) e Pens. (99, l. 15), *et da caentura et da gordeen*, fieis ao ms., óptase por eliminar do texto crítico a segunda ocorrencia da conxunción copulativa, xa que o sintagma «da caentura da gordêe que se dessolve» é a adaptación do lat. *ex calefactione pinguedinis liquefactae*, onde *pinguedinis liquefactae* funciona como xenitivo (o traducido como «da gordêe que se dessolve») que complementa a *ex calefactione* (circunstancial adaptado como «da caentura» no TA). Manter a lección do ms., coa conxunción que coordina «da caentura» e «da gordeen», como presentaban os anteriores editores e nós mesmos en Pérez Barcala (2004: 388, ls. 644-645), implica interpretar dous circunstanciais diferentes con valor causal e non, como aparece no texto latino, un único complemento, *ex calefactione*, modificado polo xenitivo *pinguedinis liquefactae*: cfr., en efecto, «Et ce avient au cheval gras par trop grant travail, et pour ce les pertuis dou pourmon sont estoupé en aucune partie, par eschaufement de la gresse fondue entour le pourmon» na tradución francesa da obra de Ruffo (cfr. Prévot, 1991: 63, <315>), ou «lezermente intrauien al caualllo grasso per troppo fatica perche le arterie cerca el polmon se serano per el scaldare della grassenza discolati» na italiana impresa en 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 15v, ls. 1-3). Parece, polo tanto, que a segunda reprodución da copulativa no ms. é froito dun erro mecánico de copia.

782 Como en DF10 (264) e Pens. (99, l. 15), corríxese por *ençarranse* a lección da forma verbal que transmite o ms.: deixando á marxe a grafía *c* para o fonema /ʃ/, que, segundo os criterios establecidos na presentación do texto, substituímos por *ç* ao ir seguido da vogal central, o trazo horizontal que se sitúa enriba da última letra levaría a editar *ençarrasen*, a non ser que non se outorgue valor á referida marca, como se observa na proposta inicial de DF5 (497, l. 20), *encarrase*. Da conveniencia de emendar a lección manuscrita dá conta a concordancia en número co seu suxeito, *as arterias do polmon*, como ben se observa, así mesmo, na pasaxe latina, «arteriae equi pulmonis [...] *oppilantur*».

783 A frase nominal «as arterias do polmon» corresponde á latina *arteriae equi pulmonis*, con respecto á cal o xenitivo *equi* se transforma no *TA* no complemento indirecto da cláusula da que aquel sintagma é o suxeito («ençarranse ao cavalo as arterias do polmon»). En cambio, «les *venes* del polmó del cavayll» é a lección da tradución catalá (cfr. Gili, 1985: 62, l. 9), e o autor da versión italiana glosa o sintagma e aclara así o seu significado, «le *arterie*, cioè le *vene* unde va lo spirito del polmone del cavallo» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 91, l. 750). Para o significado de *arterias* e a diferenza coas *veas*, vid. o comentario á pasaxe <11.1>. Ao igual que o sintagma *foramina adspirationis pulmonis intrinseca*, adaptado como os «furados de dentro por que espira o polmon» (<18.1>), as *arteriae pulmonis* designan os bronquios. Vid. Poulle-Drieux (1966: 52).

784 «Ruffo [...] era certo che la bolsaggine derivasse dall'occlusione delle vene o arterie polmonari "unde va lo spirito del polmone" e ciò a causa dello sciogliersi del grasso a seguito del calore che si produce nello sforzo» (cfr. Brunori Cianti – Cianti, 1993: 133).

785 Cfr. Pens. (99, l. 16), *a aqual*.

786 Pensado non ve representada unha nasal implosiva final no que é parte do trazado do dígrafo *ch* e, polo tanto, interpreta una forma verbal de terceira persoa do singular, *chama* (cfr. Pens.: 99, l. 16). Para esta problemática gráfica cfr. § II. 2.

787 O sintagma galego «nas entradas do polmon» corresponde ao latino *intra meatus pulmonis* –así tamén en Rusio–, que, como se indicou arriba, designa os bronquios, segundo aclara o envío do texto latino *prout superius jam expressi* (en clara remisión, en efecto, á pasaxe <18.2>), ausente, en cambio, no *TA*. Para a adaptación do referido sintagma latino nas versións romances da obra de Giordano Ruffo consultadas, cfr. «in li uij di la gula», na siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 583, l. 35); «dentro dele vie del polmone», na italiana do ms. berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 92, ls. 755-756); «dedens le menton dou pourmon» ou «dedens les conduis du poulmon», nas francesas dos mss. *N* e *R* respectivamente (cfr. Prévot, 1991: 140, <317>); «entre los forats del polmon», na catalá (cfr. Gili, 1985: 62, l. 13), ou «dentro nelle vene del polmone», no impreso veneciano de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 41, l. 10); cfr., en cambio, a variante «en los condus del caval» na pasaxe da tradución provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 137, 18.4). Cfr. «intra canales pulmonis» en Teodorico (Klütz, 1936: 28, ls. 36-37) e «apar do bofe» no texto do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 29, l. 37). Como se observa, o tradutor galego, malia non alterar o sentido do texto, ofrece o substantivo *entradas* (fronte ao que correspondería ao latino *meatus*), levado se cadra pola presenza da preposición *intra*, 'dentro', no sintagma latino.

788 Este substantivo traduce o latino *potio* e correspóndese con *beven(d)a* na versión provenzal, *beveraggio* na italiana do ms. de Berlín, *bruvage* na francesa do ms. *R*, e *beverone* e *beuanda* nas italianas dos impresos de 1561 e 1563 respectivamente. Polo tanto, como os equivalentes das diferentes versións manexadas, a voz *beberagen* ten o significado de 'preparado medicinal administrado por vía oral'. No que atinxe ao contido semántico do vocábulo, cfr. Causati Vanni (1999: 288, s.v. *beverone*), Houaiss (s.v. *beberagem*), así como os dicionarios galegos de *Ac*, s.v. *beveragen*, *brebage*; *Er*, *Fg*, s.v. *beberaxe*, «bebida compuesta de varios ingredientes que se administran como medicina». Polo que se refire á morfoloxía do termo, cómpre salientar que, como nas pasaxes <18.9>, <18.10>, <18.11>, <18.12>, <18.13>, <19bis.0>, este presenta no ms., enriba das letras finais, un trazo horizontal que podería estar abreviando unha consoante nasal final: *beberagen*, co desenvolvemento da marca sinalada, é, de feito, a lectura proposta por DF5 (1936-1938: 497, l. 27) e Pens.

(99, l. 21). Non obstante, o mesmo vocábulo localízase sen trazo no ms. nunha dupla ocorrencia na pasaxe <20.10>, *beverage*, *beberage*. Como se sabe, na creación de substantivos a partir de verbos e nomes foi de grande produtividade un sufixo que, malia ter as súas raíces no latino –*ATŪ*CU, se toma do fr. –*age*, prov. –*atge*, do que proceden os resultados –*age* en galego e –*agem* en portugués (onde funcionou probablemente a analoxía), que expresan a noción de cantidade, estado ou resultado dunha acción. Para o sufixo –*ATŪ*CU, que, ademais do resultado que parte do prov. –*atge*, ofrece en galego, como en portugués, as solucións patrimonial –*ádego* e a culta –*ático*, vid. entre outros, DELP (s.v. –*agem*²), Ferreiro (1997: 122-123, 160-161), Houaiss (2001, s.v. –*agem*, –*ádego*, –*ático*), Huber (1986: 274). Para a alternancia nos textos medievais entre as terminacións –*age* e –*agen*, vid. Lorenzo (1985: 105-106, 146-147, 164).

Con respecto ao texto latino, o tradutor galego omite o adxectivo *calida* referido a esa *potio*, calidade que está ausente tamén noutras versións do *De medicina equorum* como a siciliana, a provenzal, a italiana impresa en 1563...

789 «Tres dramas» corresponde ao lat. *dragmae tres*. A tradición da obra de Ruffo presenta variantes neste punto: se a versión siciliana e as italianas manuscrita e impresas presentan un substantivo que corresponde ao latino *dragmae* –cfr. «dragmi iij», no texto siciliano (cfr. De Gregorio, 1905: 583, l. 36); «dragine tre», na adaptación italiana editada por Olrog Hedvall (1995: 92, l. 757); «dragme tre», no impreso veneciano de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 41, l. 12), e «drame .iij.» no de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 15v, l. 6)–, outras non inclúen un substantivo alusivo a unha unidade de peso como a designada por medio dese vocábulo –segundo se ve na tradución francesa transmitida polos mss. *R* e *N* (situación que tamén se dá no *Livro* portugués)– e outras presentan unha unidade de peso relacionada coa voz latina *uncia* –como acontece na versión occitana, «tre oncssas» (cfr. Arquint, 2006-2007: 137, 18.5); na catalá, «dues oz. o tres» (cfr. Gili, 1995: 62, l. 14), ou na francesa do ms. *M*, «demie once» (cfr. Prévot, 1991: 63, <318>)–. Estamos, polo tanto, ante unha pasaxe para a que a tradición non é unánime, non só no que se refire aos ingredientes incluídos na receita, senón tamén ás cantidades precisas de cada un deles (advirtase que nesta mesma pasaxe o texto galego fai referencia a «tres onças de galingal» onde na versión latina aparecen «tres *dragmae*»). En opinión de Arquint (2006-2007: 243), a oscilación «sarà dovuta a equivoci fra i segni di abbreviazione di oncia e dragma (entrambi simili a una z caudata [...])». *Dragma* e *uncia* son, en efecto, unidades de peso diferentes, en tanto que a *drachma* (lat. DRACHMA) equivale á «huitième partie d'une once» (cfr. Prévot, 1991: 226, s.v. *once*) e «pesaba 3,411 gr.» (cfr. Montero Cartelle, 1987: 93, n. 56), mentres que a *onza* (lat. UNCIÀ) «tenía 27,28 gr., es decir, 8 dracmas» (cfr. *Ibid.*: n. 55). Para o significado destes vocábulos, cfr. Causati Vanni (1999: 337, s.v. *dramma*, *oncia*); GDLP, s.v. *dracma*, *onça*2; GEPB, s.v. *dracma*, *onça*1; Houaiss, s.v. *dracma*; Martín Pereira (1996: 27); VPL, s.v. *drachma*, *onça*, ou a acepción 0.7 recollida no TLIO, s.v. *dramma* –«[Mis.] Unità di misura di peso, equivalente a 1/8 di oncia (circa 3,5 g.)», con documentación do termo con este valor extraídas, entre outros, do *De medicina equorum*–. Para estas voces en textos casteláns da Idade Media, vid. DETEMA, s.v. *dragma*, *onza*; DPRAlfX, s.v. *dracma* (acep. 2); TDMS, s.v. *onça*¹ (acep. 1)...

790 A forma do ms., *girofes*, é conservada en DF5 (497, l. 28) e en Pens. (99, l. 22), *crauos girofes*. Na edición previa que presentamos do *TA* propoñíase corrixir *girofes* por *girofes* (cfr. Pérez Barcala, 2004: 389, l. 651): aínda que non faciamos explícitos os motivos que apoiaban a modificación, esta viña determinada porque, por unha parte, o termo está tomado do fr. *giroflée* (*giroffle* aparece, de feito, na versión francesa de Giordano Ruffo; cfr. Prévot, 1991: 63, <318>) e, por outra, porque *gerofles* é o substantivo que está na tradución catalá (cfr. Gili, 1985: 62, l. 14) e *girofes* o que se atopa na pasaxe paralela do *Livro d'Alveitaria* do Mestre Giraldo –«Filha os *crauos girofes*» (cfr. Pereira, 1909: 29, l. 40)–. Non obstante, mantemos a prudencia sobre a oportunidade de realizar esa corrección, pois *girofe* é variante coñecida do vocábulo, como pode verse en *Cr*, s.v., ou, para o castelán, no DETEMA, s.v. *clavo de giroflé*, *gariofilo*, *giroflé*. A voz da obra latina é *caryophyllum*, que coñecía tamén as variantes *gariofilum*/*gariofolum*: cfr. *garofali* na versión siciliana, *carofali* na italiana do ms. de Berlín, *garoflas* na provenzal, *giroffle* na francesa, *garofani* e *garoffali*

nas italianas dos impresos venecianos de 1561 e 1563; cfr. tamén *gariofolium* en Teodorico e *garyophyllum* en Rusio. O *cravo girofe* é o botón floral da árbore tropical da familia das mirtáceas coñecida como *Syzygium aromaticum*, designada en portugués como *craveiro-da-índia* ou *girofleiro* (vid. DGALP, s.v. *girofle*; GDLP, s.v. *girofle*, *cravo-da-índia*; Houaiss, s.v. *craveiro-da-índia*, *girofleiro*, *giroflé*). Tomando como documentación o *Livro* do Mestre Giraldo, a GEPP considera *girofre*, s.v., como «forma ant. de *girofle*» e *girofle*, s.v., como a denominación do «cravo da Índia». Para o vocábulo castelán *giroflé* e as súas variantes na lingua medieval (*girofe* entre elas) vid., ademais, DETEMA, s.v. *clavo de giroflé*, *gariofilo*, *giroflé*; DME, s.v. *girofe*, *giroflé*; DPRAlfX, s.v. *giroflé*, *girofre*; TDMS, s.v. *girofle*; Pérez Pascual (1992: 752). Sobre a orixe francesa do termo a partir dunha forma do lat. vg. *gariofulu*, vid. tamén DECLC, IV, s.v. *girofle*. Polo que se refire ás súas virtudes comenta Causati Vanni (1999: 310, s.v. *garofano*) que «antifermentativo e estimulante, è anche stomachico e aromatico. Come uso esterno è antisettico ed antidontalgico». Sobre este elemento e as súas propiedades en textos medievais, cfr. o *Circa instans* –«Gariofilii calidi sunt et sicci in tertio gradu ... Sunt autem fructus cuiusdam arboris in india nascentis ... Habent autem virtutem confortandi ex aromaticitate garioflorum bonorum dissolutorum, et consumendi ex qualitatibus suis ad digestionem confortandam» (apud García González, 2007: 434, s.v. *gariofilus*)–; Arnau de Vilanova, *Translatio* –«Gariofilii calidi et sicci in tercio. Confortant cor» (12.11), «Gariofilii sunt calidi et sicci in tercio. Confortant stomachum et valent sincopi et vomitui et digerunt cibum» (15.6)–; *Summa Medicinæ* –«<G>ariofilii fructus est cuiusdam arboris in India nascentis. Calidi sunt et sicci in tercio gradu. Virtutem habent confortandi digestionem et consumendi et dissolvendi grossam humiditatem et ventositatem et ventrem constipant. Cor et cerebrum confortant» (I, v, 7)–. Para o *caryophyllum* vid. tamén Arquint (2006-2007: 367: s.v. *garofla*), García González (2007: 430, s.v. *folium*; 434, s.v. *gariofilus*), Montero Cartelle (1983: 196, s.v. *gariofilum*), Olrog Hedvall (1995: 157, s.v. *carofalo*), Prévot (1991: 213, s.v. *giroffle*), ou o TLIO, s.v. *gariofilo*, «chiodo di garofano».

791 Aínda que na versión galega aparece o substantivo *onças* («tres onças de galingal»), a unidade de peso mencionada no texto latino é *dracma*. Sobre as diferenzas entre *dracma* e *onza* vid. o comentado para *dramas* nesta mesma pasaxe (cfr. n. 789). Para o significado de *onça*, vid. tamén Arquint (2006-2007: 411, s.v. *onccsa*); Houaiss s.v. *onça*¹; GDLP, s.v. *onça*². Para as documentacións do substantivo en galego desde o século XII, cfr. CrG, s.v. *onça*.

792 O substantivo galego *galingal* corresponde ao arabismo *galanga* do texto latino, para o que cfr. *calanga* na versión siciliana, *galanga* nas italianas do ms. berlinés e dos impresos venecianos de 1561 e 1563, *galangal* na provenzal ou *galengal* na francesa. O termo do TA coincide co da pasaxe do *Livro* do Mestre Giraldo, *galingal* (cfr. Pereira, 1909: 29, l. 40). Esta voz procede, en efecto, do baixo lat. GALANGA(M), que, á vez, o toma do ár. ḤALANĠ, aínda que as formas rematadas en *-al* remontan ao ár. ḤALANĠĠĠ, derivado de aquel. É un dos ingredientes de orixe árabe documentados na medicina medieval a partir de Constantino o Africano e estendidos na escola salernitana (vid. Montero Cartelle, 1987: 16-17, 19-20). *Galingal* é, segundo o GDLP, s.v., a denominación antiga de *galanga*, isto é, a *Alpinia*, «plante de la famille des amomées, originaire de l'Inde, dont la racine est un stimulant (lat. *galanga*). Le *Circa instans* conseille cette plante pour «oster la douleur del ventre qui vient de ventosité et de grosse humors» et pour «conforter le cervel»» (cfr. Prévot, 1991: 211, s.v. *galengal*). Para máis información sobre a orixe, denominacións e características desta planta, de nome científico *Alpinia officinarum* ou *Marantha galanga*, así como para as propiedades estimulantes e tónicas dela e dos seus rizomas, vid. Arquint (2006-2007: 364, s.v. *galangal*), Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 143, n. 134), Crupi (2002: 41, n. 46), Delprato – Barbieri (1867, II: 288, s.v. *galanga*), DSA (s.v. *galanga officinal*), Montero Cartelle (1983: 196, s.v. *galanga*; 1987: 112, s.v. *galanga*), Olrog Hedvall (1995: 161, s.v. *galanga*), Vasconcellos (1910: 320, s.v. *galingal*). Vid., así mesmo, da lexicografía portuguesa, a información facilitada en DGALP, s.v. *galanga*; Houaiss, s.v. *galanga*, ou en VPL, s.v. *galanga* –que, sobre a variedade da *galanga* chamada *menor*, comenta que «fortifica o estomago, o cerebro, expelle os ventos, resiste ao veneno; & he muyto mais estimada na Medicina, do que a *Galanga mayor*. [...] A *Galanga* he quente, &

secca no segundo grao. Recopil. de Cirurg. 279»-. A *GEPB* recolle a voz *galingal* a partir do seu rexistro no citado *Livro d'Alveitaria* como denominación antiga da planta chamada *galanga*, para cuxa caracterización cfr. *Ibid.*, s.v. *galanga*. Variantes e documentacións do termo en castelán desde o século XIII atópanse en *DCECH*, III, s.v. *galanga*; *DME*, s.v. *galingal*; *DPRAIfX*, s.v. *galanga*; e para a presenza desta planta (con esta e outras denominacións) en textos médicos medievais escritos en castelán, cfr. *DETEMA*, s.v. *galanga*. Sobre os problemas de identificación da *galanga* no medievo García González (2007: 432, s.v. *galanga* e n. 53) comenta que «los principales simplicistas de la Antigüedad no trataron en sus obras de la galanga. En la Edad Media [...] tampoco fue una planta bien conocida, y a menudo se dudaba si *galanga* designaba la raíz de un árbol, de una hierba o de un arbusto. Además, también se confundió con otros rizomas como el ácoro o el cípero». Na mesma dirección, De Frutos González (2010: 350, s.v. *galanga*) informa que «generalmente se identifica con la *Alpinia officinarum* Hance o con la *Alpinia galanga* Swartz, una planta zingiberácea, y con su raíz, aunque algunos autores como Mensching defienden que se refiere más bien a una planta ciperácea identificada con el *Cyperus longus* L., juncia olorosa». Esta problemática identificación está no *Circa instans* salernitano: «Galanga calida est et sicca in tertio gradu, quidam dicunt quod est arbor, alij dicunt quod frutex. D. dicit quod sit radix et reperitur circa pedem cuiusdam arboris, in persia quod patet ex eo quod habet interius quandam radicem, et etiam terra ei adheret ... virtutem habet confortandi ex aromaticitate dissoluendi consumendi ex qualitatibus suis» (*apud* García González, 2007: 432-433, n. 53). Entre as virtudes da planta os textos inciden, sobre todo, nos seus beneficios para o estómago: cfr., así, «Galanga calida et sicca est in tertio gradu. Stomachum phlegmaticum corroborat, vim digestivam adiuvat, ventositatem dissolvit, os odoriferum reddit, colicam curat», no *De gradibus* de Constantino o Africano (*apud* De Frutos González, 2010: 225, n. 106); «Fleumonem stomachum sumptum galanga resolvit, / vim digestivam iuvat ac colicisque medetur; / oris non modicum mansum confortat odorem», na *Flos Medicinæ* (vv. 648-649); «Galanga est calida et sicca in tercio. Confortat stomachum et reparat hanelitum fetidum, et digerit cibum et incidit flegma et humiditatem», en Arnau de Vilanova, *Translatio* (15.31); «Gich, gualanga idem, calida et sicca in quarto. Herba est que inter frumeta nascitur, semen habet nigrum triangulare. Semine utimur, virtutem habet duriciem dissolvendi et sumendi. Contra opilacionem splenis, epatis, renum, stranguriam, dissuriam, yliacam passionem, dolorem stomachi ex ventositate, detur vinum decoctionis gich. Contra lumbricos detur pulvis eius cum melle», na *Summa Medicinæ* (I, v, 7).

⁷⁹³ Para *cardomomo*, que corresponde ao substantivo *cardamomum* no texto latino, cfr. as lecturas de DF5 (497, l. 29), *card[a]momo*, e de Pens. (99, l. 22) *cardo momo*. A proposta ofrecida polo cóengo galego no segundo cuarto do século XX non se axusta á lección do ms., no que está presente a vogal integrada, se ben non é un *a* senón un *o*, como ben leu Pensado. Así pois, para o substantivo latino *cardamomum* (así tamén en Rusio e Teodorico), o ms. do *TA* ofrece a forma *cardomomo*, que pode explicarse como resultado da asimilación da vogal pretónica á tónica, pois o seu étimo é o substantivo que lle corresponde na versión latina, *CARDAMÔMU(M)*, para o que a vogal átona se conserva sen alteracións no outro texto peninsular que utiliza ao calabrés como fonte, o *Livro* do Mestre Giraldo, «hūua semente que chamam *cardamomo*» (cfr. Pereira, 1909: 29, ls. 40-41), así como nas traducións siciliana (*cardamuni*), francesa (*cardamon*) ou italiana do impreso veneciano de 1563 (*cardamen*). O vocábulo é a denominación vulgar da planta herbácea medicinal de nome científico *Amonum cardamomum*, da que o *VPL*, s.v. *cardamomo*, comenta que «tem virtude diuretica, attractiva, cephalica, & cardiaca, & hum dos ingredientes da Triaga [para este composto medicinal, vid. *Ibid.*, s.v. *theriâga*]; Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 143, n. 134), que «suas sementes são estimulantes»; Prévot (1991: 183, s.v. *cardamon*), que «on peut lire également dans le *Circa Instans*: “cardamome est chaz et sec el segont degré [...], il conforte et dellie et degaste”, e Causati Vanni (1999: 305, s.v. *cardamomo*) que «stimolante, aromatico, è stomachico, carminativo, assorbente nelle dispepsie e nelle flatulenze; associato ad altre droghe è antidiarroico». Sobre a caracterización e as virtudes da planta na Idade Media, cfr. *Circa instans* – «Cardamomum calidum est et siccum in secundo gradu. Est autem

fructus cuiusdam arboris: vel potius semen, arbor autem in tempore veris fructus produciens: quasdam tuberositates facit ... in quibus semina concluduntur cuius .ij. maneries, scilicet amius quod dicitur domesticum: et minus quod dicitur silvaticum ... virtutem habet confortandi ex aromaticitate: dissoluendi: et etiam consumendi ex qualitatibus» (*apud* García González, 2007: 379-380, s.v. *calculus*)–; Arnau de Vilanova, *Translatio* –«Cardamomum est calidum et siccum in primo. Valet epati debili si non febricitet et extrahit coleram citrinam» (13.6)–; *Summa Medicinæ* –«Cardamomum semen est arboris calidum et siccum in secundo gradu. Et est aliud maius alio, sed maius est minoris caloris et minoris ponticitatis. Confortat stomachum frigidum et valet contra cardiacam frigidam et cerebrum frigidum, urinam etiam provocat, venenis obviat, torcionibus ventris valet» (I, v, 3)–, ou o herbario provenzal editado por Milani (2004b: 133, § 69) –«Cardamomum es caut e sec al .ij. gra. E es frut de albre. E conforta, e dissol e consuma. [E] val contra sincopi e contra debilitat del sernel». Para a planta, cfr. tamén Delprato – Barbieri (1867, II: 279, s.v. *cardamune*), DSA (s.v. *cardamone*), Martín Ferreira (1996: 105, s.v. *amomum*), Milani (2004b: 116, s.v. *amomum*), Montero Cartelle (1987: 108, s.v. *cardamomum*), Olrog Hedvall (1995: 157, s.v. *cenamo*). Alén dos datos achegados polo VPL e reproducidos máis arriba, cfr., da lexicografía portuguesa, GDLP, GEPB, s.v. *cardamomo*; Houaiss, s.v. *cana-do-brejo*, *cardamomo*. Para as documentacións do termo en castelán desde o século XIII, véxase DCECH, I, s.v. *cardamomo*; DETEMA, s.v. *cardamomo*; DME, s.v. *cardamomo*.

794 Este substantivo, *gingivre*, correspóndese ao *gingiber* da versión latina de Ruffo (cfr. *zinziber* en Teodorico e *gingiber* en Rusio), que non aparece na adaptación catalá: cfr. *zinciparu* na tradución siciliana, *çençavo* na italiana de Berlín, *gingimbre* na francesa, *ginginbre* na provenzal, *zenzero* na italiana impresa en 1561.... O vocábulo *gingivre*, aínda que de orixe árabe, remonta ao lat. cl. ZINGĪBERE(M) (cfr. DELP, s.v. *gingibre*), se ben, como o castelán, documentado desde o século XIII, puido tomarse do occitano antigo ou do catalán (vid. DCECH, III, s.v. *jengibre*). É a denominación do *Zingiber officinalis*, sobre o que Prévot (1991: 212, s.v. *gingimbre*) ofrece a seguinte información: «plante du genre amome originaire de l'Inde (lat. *zinziber*). On peut lire à son propos, dans le *Traité universel des drogues simples* de Lémery: “elle est incisive, atténuante, apéritive; elle fortifie l'estomac, provoque l'appétit, aide à la digestion, résiste à la malignité des humeurs”; e sobre o que Causati Vanni (1999: 321, s.v. *zenzero*) facilita os seguintes datos: «originario dell'Estremo Oriente, lo zenzero, della famiglia delle Zingiberacee, è una pianta erbacea perenne con un rizoma da cui nascono i frutti aerei. Era ben noto sin dall'epoca romana in quanto se ne conoscevano le proprietà salutari ed aromatiche. La droga, cioè il rizoma, ha aroma penetrante, caldo e pungente. [...] Dal punto di vista terapeutico, esso è digestivo, carminativo, stimolante, revulsivo ed antireumatico». Sobre as virtudes do xenxibre, cfr. a información achegada en textos medievais como a *Flos Medicinæ* –«Algores stomachi, thoracis, renibus aufert; / idem conditum solamen zinziber affert» (vv. 253-254)–; Arnau de Vilanova, *Translatio* –«Zinziber est calidum in tercio gradu et siccum in secundo, et habet humiditatem accidentalem. Aduvat intus memoriam et mundificat humiditates flegmaticas cerebri et parcium gule» (11.19); «Zinziber est calidum in tercio, siccum in secundo, et habet humiditatem superfluum. Et calefacit stomachum frigidum et digerit cibum et desiccatur humiditatem stomachi que provenit ex commestione fructuum, et maxime melonum, et destruit viscositates grossas» (15.3)–; *Summa Medicinæ* –«Zinziber calidum in tercio, humidum in primo. Cibum digerit, ventrem movet, stomacho et epati frigidis confert et obscuritati oculorum ex humiditate, in oculis positum vel comestum, auxiliatur» (I, v, 19); «Zinziber conditum confortat omnem digescionem stomachi et epatis ex frigiditate debilitatam, detur quantum nux, 3' X dentur» (I, v, 29)–. Sobre as calidades do *gingiber*, o *Tratado de las fiebres* comenta que «ay otras cosas que son en natura humjdas e en sustancia son duras e secas asy commo la pimjenta e el *gengibre*»; a obra *Recetas* inclúea entre «las cosas calientes por natura asi commo pimjenta e *gengibre*», e, en fin, a *Sevillana Medicina* explica que «gengibre es caliente y seco en tercero grado y tiene alguna humedad escondida» (*apud* o DETEMA, s.v. *jengibre*); vid. igualmente ao respecto da natureza desta zinxiberácea e o seu rizoma, a caracterización do *Circa instans* como «calidum [...] in tertio gradu, humidum in primo» (*apud* García

González, 2007: 573-574, s.v. *zingiber*). Para o *zinziber*, cfr. tamén Arquint (2006-2007: 369, s.v. *gingibre*), Delprato – Barbieri (1867, II: 288, s.v. *gengerva*), DSA (s.v. *gingembre*), Martín Ferreira (1996: 124, s.v. *zinziber*), Montero Cartelle (1983: 204, s.v. *zinziber*; 1987: 123, s.v. *zinziber*), Olrog Hedvall (1995: 168, s.v. *çençavo*). Da lexicografía portuguesa, cfr. GDLP, DGALP, GEPB, Houaiss, s.v. *gengibre*, así como o VPL, s.v. *gengivre*: «he incisiva, attenuante, aperitiva, fortifica o estomago, ajuda o cozimento, dissipa os flatos, & dizem, que resolve todos os impedimentos, que offusca a vista». Para as atestacións do termo en castelán desde o século XIII, cfr. DCECH, III, s.v. *jengibre*; DME, TDMS, s.v. *gengibre*; DPRAIfX, DETEMA, s.v. *jenjibre*.

⁷⁹⁵ Para a lección do ms., cfr. Pens. (99, l. 23), *dalcorauina*, fronte a DF5 (497, l. 30), *de alcorauiuu*. O termo corresponde ao *cuminum* do *De medicina equorum* latino (cfr. *ciminum* en Teodorico e Rusio) e, de feito, o vocábulo *alcoravina* do TA (que, como o castelán *alcaravea*, procede do ár. KARĀWIXĀ, precedido do artigo AL-) debe o seu -n- antiemolóxico «al cruce con su sinónimo *comino*» en opinión de Pensado (cfr. Pens.: 170, s.v. *alcorauina*). Ao *cuminum* latino, sen equivalencia na versión catalá, corresponden *chiminu* na tradución siciliana, *comino* na italiana do ms. berlinés e do impreso veneciano de 1561, *commin* na francesa, *comin* na provenzal ou *os cominhos* no texto do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 29, l. 41). Sobre a identidade da *alcaravia* e do *comiño*, explica o GDLP, s.v. *alcaravia*, que esta planta herbácea é tamén coñecida como *cominho dos prados* ou *cominho arménio* (cfr. tamén DGALP, s.v. *alcaravia*). Sobre a relación entre as denominacións comentadas para designar esta umbelífera e a súa semente, así como sobre a súa utilización en medicina, vid. García González (2007: 386, s.v. *carvi agreste*; 402, s.v. *cordumeni*) ou os dicionarios de Ac, s.v. *alcaravía*; Er, s.v. *comiño*, *alcarabía*, *alcaravía*; Fg, s.v. *comiño*, *alcarabía*, *alcaravía*. Font Quer (1980⁶: 491-492, s.v. *alcaravea*) dá igualmente a denominación *comino de prado* como sinónimo do termo castelán *alcaravea*, que describe como planta umbelífera de nome científico *Carum carvi* e sobre as virtudes da cal comenta que «los frutos de la alcaravea son tónicos y aperitivos, diuréticos y enemigos de toda clase de flatulencias, las cuales ayudan a expulsar. Limpian los intestinos y las corrupciones del vientre. La alcaravea es la planta más rica en carvona, la cual, como otras umbelíferas que la contienen, gozan de sus virtudes carminativas precisamente a causa de ella, porque actúa sobre la musculatura intestinal. Las mismas propiedades de estos frutos se utilizan en veterinaria con resultados excelentes» (p. 492). Segundo a GEPB, s.v. *alcaravia*, as sementes desta umbelífera son de emprego medicinal «como carminativas e detersivas». Para as documentacións do termo castelán, aproximadamente desde o século XV, vid. DCECH, I, s.v. *alcaravea*; DME, DPRAIfX, s.v. *alcaravea*; DETEMA, s.v. *alcaravea*, *carvi*: cfr. neste último corpus a información proporcionada por un texto médico de mediados do século XVI segundo o cal a «*alcarauaea* es caliente e seca en segundo grado e su virtud es tal como la de los cominos». O *Carum carvi* é outro elemento medicinal de orixe árabe documentado por primeira vez en Constantino o Africano e estendido despois á escola salernitana (vid. Montero Cartelle, 1983: 191, s.v. *carvi*; 1987: 16-17, 19-20). Sobre o *Carum carvi* Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 144, n. 136) explican que «tem propiedades estomáquicas, carminativas e estimulantes»; Prévot (1991: 187, s.v. *commin*), que é «plante ombellifère déjà abondamment utilisée par les Romains pour ses propriétés digestives et carminatives»; Prévot (1991: 184, s.v. *carume*), «*carvi* (lat. *caruma*). Dans le *Circa Instans*, le *carvi* est dit “chautz et sec ou tierz degré [...]”. Selon Lémery, le *carvi* est une semence “incisive, apéritive, carminative, elle fortifie l’estomac et aide la digestion”, ou Causati Vanni (1999: 307, s.v. *cumino*), «pianta originaria dell’Asia Centrale [...], della famiglia delle Ombrellifere. Le sue proprietà terapeutiche sono: stimolanti, bechiche, carminative; si adopera specialmente nelle forme dolorose gastriche ed intestinali». Para as referencias dos textos medievais ás virtudes da planta, cfr., p. ex., a *Flos Medicinæ* –que, ademais de incluíla entre os elementos con virtudes diuréticas (v. 541), explica que «Urinare facit carvi, ventosque repellit, / lumbricosque necat, digestivamque reformat. / Dum carvi carui, non sine febre fui» (vv. 227-229)–; Constantino o Africano –«Carui calidum est et siccum in tertio gradu, herba et semen appellatur ... virtutem habet diureticam» (*apud* González García, 2007:

386, s.v. *carvi agreste*)–; Arnau de Vilanova, *Translatio* –«Carvi est calidum et siccum in tercio. Stipticat stomachum cui humiditas nocet et digerit cibum et aufert ventositates» (15.38); «Cardumeni, id est carvi agreste, est calidum et siccum in secundo. Valet eius decoccio quando bibitur dolori frigido nervorum et dolori ancharum qui provenit ex flegmate» (8.30)–; *Summa Medicinæ* –«Carvi semen est herbe, calidum et sicum in tercio gradu. Ventositatem et inflacionem dissolvit, digescionem confortat, lumbricos occidit. Sed carvi silvestre idem cordumeni dicitur, epilensie et asmati confert, ascarides expellit et valet puncturae scorpionis, torsionis ventris valet, cum aceto impetiginem sanat» (I, v, 3)–. A propósito do *comino*, cfr. os datos proporcionados no *DETEMA*, s.v., sobre as calidades referidas na *Sevillana Medicina* de mediados do século XVI («cominos son calientes en tercero grado e secos en el segundo») e sobre as referencias da *Cirurgia* de Teodorico no relativo á súa utilización «sy el finchamiento fuere en las tripas [...] o en el vientre».

796 Este ingrediente, a *canela*, está ausente no ms. latino reproducido por Molin. Non obstante, outros testemuños latinos parecen transmitir variantes nesta pasaxe que explican que, por un lado, o equivalente da *canela* que figura no *TA* estea ausente nalgúns testemuños e que, por outro, no texto galego sexa omitido un ingrediente que está noutros exemplares latinos. Así, o ms. *E*, f. 110v, col. *b*, menciona a *nux muscata*, que carece de correspondencia na versión galega (e que, en cambio, se atopa nas traducións siciliana, *nuchi muscata*; catalá, *nous noschades*; italiana de Berlín, *noce moscata*; provenzal, *nozaz muscadas*; francesa do ms. *M*, *noiz d'inde*, ou italiana impresa en 1561, *noce muscate*), e tamén o *cinamomum*, ao que corresponde a *canela* da versión galega. Sobre a identidade de *cinamomo* e *canela*, vid., p. ex., *GEPB*, s.v. *cinamomo*¹; Houaiss, s.v. *cinamomo*, *canela*, ou Montero Cartelle (1987: 109, s.v. *cinamomo*): «árbol (*Cinnamomum ceylanicum* Brayn es la variedad más relevante) en cuyas ramas y corteza se encuentra la canela. Es cálido en tercer grado y seco en segundo». *Cinamomo* é, en efecto, a árbore coñecida como *Cinnamomum zeylanicum* da que se extrae unha substancia aromática coñecida co mesmo nome ou como *canela*: cfr., p. ex., *DETEMA*, s.v. *cinamomo*, *canela*; *DPRAlfX*, s.v. *cinamomo*; Montero Cartelle (1983: 192-193, s.v. *cinamomum*). Sobre as características e virtudes que se lle recoñecen no Medioevo, entre as que están as carminativas ou emenagogas, cfr., p. ex., o *Circa instans* –«Cinamomum calidum in tertio gradu, siccum in secundo, duo sunt generi cinamomi: grossum et spissum, et parum cauatum quod cortex est cuiusdam arboris, et subtile quod concauum est et non spissum est cortex cuiusdam fructicis, vtrumque in india et europa reperitur. Quod grossum est in medicinis ponendum est vomitis. Quod subtile est in aliis medicinis» (apud García González, 2007: 393-394, s.v. *cinamomum*); a *Summa Medicinæ* –«Cinamomum calidum in secundo, sicco in tercio, cortex est arboris et sunt duo genera: aliud est grossum spissum, aliud est subtile et subruffum, saporem acutum cum dulcedine et stipticitate et dicitur aliptinium, quod melius est et est res optima, quia stomachum calefacit, digescionem confortat, opilacionem aperit, dissolvit, mestrui provocat, tussim et catarrum frigidum curat, valet mirabiliter contra ydropisim frigidam et contra morsum reptilium, pulvis eius corrosionem gingivarum et ulcera putrida sanat, lentigines, impetiginem extirpat (I, v, 3)–; Arnau de Vilanova, *Translatio* –«Cinamomum est calidum et siccum in secundo. Confortat cor et letificat» (12.21); «Cinamomum est calidum et siccum in tercio. Est bonum epati frigido» (13.10); «Cinamomum est calidum et siccum in tercio. Confortat et calefacit stomachum et desiccet eius humiditatem et aperit opilaciones et digerit cibum, et aufert ab eo flegma. Et quando bibitur cum mastice, aufert singultum» (15.36); «Cinamomum est calidum et siccum in tercio. Est bonum renibus et valet doloribus suis et aperit opilaciones eorum» (17.9)–, ou o herbario editado por Milani (2004b: 134, § 78) –«Cynamomum es caut al .ij. gra e sec al .iiij. E es escorsa d'albre que creis en Endia. [...]».

797 Sobre as propiedades da «semente do fuuncho» (lat. *semen foeniculi*), sintagma ao que corresponden *semenza di finochu* na versión siciliana, *seme de finocchio* na italiana, *semensa de fenolh* na provenzal, *semence de fenail* na francesa, ou a *grãa do fuuncho* no Mestre Giraldo, vid. *supra* o exposto a propósito do sintagma en <13.6>.

798 Como na pasaxe <16.5>, o participio de *moer* (que tamén aquí traduce o do verbo latino *terere*) aparece no ms. cun trazo enriba, *mũdo*, que desenvolvemos como nasal implosiva, *mundo*, fronte a DF5 (497, l. 32) – que non dá ningún valor á referida liña e transcribe *mudo*–, e Pens. (99, l. 24) –que, a diferenza do que sucedía en <16.5>, onde non outorgaba valor ao trazo, aquí o desenvolve como a vogal velar *u* e propón como lectura *muudo*–. Para *mundo* como variante da forma do participio *mudo* coa nasal implosiva creada por influencia da nasal inicial e para os participios en *-udo*, que perden a súa vitalidade progresivamente a partir do século XV (época en que empezan a impoñerse as formas en *-ido*, documentadas xa, aínda que de forma esporádica, desde finais do século XIII), vid. *supra* as notas ás voces *mudo* (<9.10>) e *tendudo* (<3.59>) respectivamente.

799 Fronte a DF5 (497, l. 32), *da casia*, no ms. lemos sen problemas *daçafrã*, polo que editamos *d'açafran*, como tamén se observa en Pens. (99, l. 25). *Açafran* traduce o substantivo latino *crocus* («cum *croci* congrua quantitate», sintagma que tamén repiten Teodorico e Rusio), ao que corresponden, en efecto, *zaffarano* na pasaxe parelela da tradución siciliana, *çaffarano* na italiana do ms. berlinés, *safran* na provenzal e na francesa de *M* (cfr. a variante *sofrainne* do ms. *N* en Prévot, 1991: 140, <320>), *zaffarano* na italiana do impreso veneciano de 1561 ou *zafran* na impresa dous anos despois; cfr. «com hũu pouco *daçafrom*» no *Livro do Mestre Giraldo* (cfr. Pereira, 1909: 30, l. 2). O termo romance *açafran*, que deriva do ár. ZAFARÂN, designa a planta herbácea bulbosa da familia das iridáceas que ten *Crocus sativus* por nome científico. Ao lado do vocábulo latino *crocus* na Idade Media existiu a denominación árabe *saffaranum*, estendida na escola salernitana (vid. Montero Cartelle, 1983: 202, s.v. *saffaranum*). Sobre a identidade das voces mencionadas é, en efecto, ilustrativa a seguinte entrada do *Alphita*: «Gnicus, crocus ortensis idem, et est alius orientalis qui dicitur safran» (cfr. García González, 2007: 221, ls. 15-16). Sobre as súas utilidades terapéuticas Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 144, n. 139) comentan que os seus «estigmas contêm um óleo essencial com propriedades estimulantes e emenagogas»; Prévot (1991: 238, s.v. *safran*), que é un «sédatif et tonique gastrique et un antispasmodique, il calme la toux et l'asthme. Or Rufus le préconise pour le traitement de l'emphysème pulmonaire»; Causati Vanni (1999: 307, s.v. *croco*), que «gli stimmi dei suoi fiori hanno proprietà stomachiche, carminative, antispasmodiche, antisteriche, lenitive. Il croco è altresì emmenagogo, abortivo, sedativo ed espettorante», e Font Quer (1980⁶: 915), que «es excelente cordial, fortifica el corazón y los espíritus vitales, resiste a la putrefacción y es eficaz para todas las enfermedades contagiosas y malignas, calenturas petequiales y viruelas; quita las obstrucciones del hígado y del bazo, preserva los pulmones de la pituita demasiado crasa, dulcifica las serosidades acres e irritantes, apacigua la tos, y se usa para la dificultad de respirar y aliviar algo a los tísicos; remedia muchas enfermedades de la matriz, provoca los menstros y coadyuva maravillosamente a los partos difíciles, dando éxito al feto. [...] se le cree capaz no sólo de mover el apetito, sino de favorecer la digestión». As múltiples virtudes deste simple medicinal, ás que xa se refería Dioscórides (I, 25), foron ben coñecidas no Medievo e delas ocúpanse, p. ex., a *Flos Medicinæ* –«Confortare crocus dicatur letificando, / membraque defecta confortat hpar reserando» (vv. 595-596)–, o *Circa instans* –«Crocus calidus est et siccus in primo gradu. Croci due sunt species, ortensis ab orto dictus: in quo nascitur, et orientalis: quia in oriente nascitur sic appellatur. In medicinis non vomicis iste crocus ponitur ... virtutem habent confortandi ex qualitatibus suis, et temperatis ex aromaticitate ... Crocus ortensis non per se datur sed in vomicis medicinis competenter ponitur» (*apud* García González, 2007: 440, s.v. *gnicus*)–, Constantino o Africano –«Crocus cal. & sic. in i gra. Stomachi dissipat abominationem, & capitis grauedinem generat & somnum prouocat» (*apud* *Ibid.*: 405, s.v. *crocus ortensis*)–, Arnau de Vilanova, *Translatio* –«Crocus est calidus in secundo, siccus in primo. Quando emplastrantur cum eo oculi, vel instillatur cum aqua distillata cum lacte mulieris iuuenis, confortat palpebras et prohibet ne fluxus vel materia descendat ad oculos» (11.53); «Crocus calidus in secundo, siccus in primo. Confortat cor et letificat membra interiora, sed non debet de eo multum accipi» (12.4); «Crocus est calidus in secundo, siccus in primo. Stipticat stomachum, et non debet multum de eo uti» (15.35); «Crocus est calidus in secundo, siccus in primo. Quando commiscetur cum aliquo emplastro et supponit mulier in matrice, valet doloribus matricis» (18.5)–, a *Summa Medicinæ*

–«Crocus calidus et siccus in primo. Et est quidem ortensis, alius est orientalis. Iste valet contra debilitatem stomachi et cordis et sincopi et melancolicam passionem cor exhilarat. Pulvis eius distemperatus cum vitello ovi super ruborem oculorum positus cum bombace valet et dicitur quod III 3 de ipso interficerent. Crocus ortensis non per se datur, sed in medicinis vomitivis ponitur, unde contra yliacam passionem et stranguriam cataplasmatum cum melle et oleo valet» (I, v, 3)–, etc. Para o étimo deste substantivo, a identificación da planta por el designada e as súas propiedades medicinais, vid. tamén Arquint (2006-2007: 445, s.v. *safran*), Delprato – Barbieri (1867, II: 283, s.v. *crocus*), DSA (s.v. *safran*), Martín Ferreira (1996: 110, s.v. *crocus*), Milani (2004b: 123, s.v. *crocus oriensis*), Montero Cartelle (1983: 193, s.v. *crocus*), Olrog Hedvall (1995: 168, s.v. *çañarano*) e, sobre todo, a ampla información que se ofrece en Font Quer (1980⁶: 913-916, s.v. *azafrán*); vid. tamén, da lexicografía portuguesa, GDLP, GEPB, Houaiss, s.v. *çaçarão*. Para as documentacións do termo en castelán desde o século XIII e a súa evolución a partir do ár. ZAFARÂN, vid. DME, DPRAlfX, s.v. *azafrán*; DCECH, I, s.v. *azafrán*; DETEMA, s.v. *azafrán, croco*.

800 *Destemperar*, atestado en galego desde o século XIV, ten como étimo DĪSTEMPERĀRE, que é precisamente o termo que lle corresponde no texto latino de Ruffo («cum vino albo bono agitatis cum croci congrua quantitate *distemperentur*»), así como nas pasaxes equivalentes doutras versións romances consultadas (cfr. *distemperali* na tradución siciliana, *si distemperino* na italiana do ms. de Berlín, *destrampé* na francesa, *destempra* na provenzal, *distemperarai* no impreso italiano de 1561) ou no *Livro d'Alveitaria* do Mestre Giraldo, «e *destenpereno* com boom vjnhu e com huu pouco daçafrom» (cfr. Pereira, 1909: 30, ls. 1-2). *Destemperar*, como o equivalente das outras versións do *De medicina equorum*, ten o significado de 'mesturar', 'disolver' (cfr. Prévot, 1991: 194, s.v. *destramper*). Para a cronoloxía do termo no galego medieval e o seu valor semántico, vid. CrG, s.v. *destēperar*. Sobre o verbo correspondente en castelán e as súas documentacións medievais, vid., p. ex., DETEMA, DPRAlfX, s.v. *destemplar*; TDMS, s.v. *destemprar*. Para as acepcións do vocábulo cfr. igualmente, da lexicografía portuguesa, o GDLP, s.v. *destemperar*¹.

801 Do sintagma latino *cum vino albo bono* (en Teodorico, «cum bono vino albo»; cfr. Klütz, 1936: 30, l. 2), o tradutor galego omite a calidade expresada polo adxectivo *bonum*, como tamén se observa na versión francesa de Ruffo transmitida polo ms. M, «avec vin blanc» (cfr. Prévot, 1991: 63, <320>) –fronte á de R, que obvia a calidade de *album*, tamén ausente no *Livro d'Alveitaria* portugués–, na italiana do impreso de 1563, así como na reelaboración do manual realizada por Lorenzo Rusio, «cum vino albo» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 336, l. 14).

802 Se non se trata dun erro pola forma neutra, *esto*, ou masculina, *este*, do dem., é probable que *esta* sexa un deíctico referido á *beverage* cuxa confección describe aquí o texto.

803 Polo que se refire ao indefinido feminino do sintagma «ũa peça de gemas d'ovos» (que adapta o complemento latino *vitellis ovorum*), no ms. lemos *hua* cun trazo horizontal enriba, mais cfr. as lecturas *hua* de DF5 (497, l. 33) e *hũu* de Pens. (99, n. 9), quen, non obstante, a corrixe por *huũa* no establecemento do texto (cfr. *Ibid.*: 99, l. 25).

Con respecto ao substantivo galego *peça*, este non ten equivalencia no *De medicina equorum* nin nos outros elementos consultados da súa tradición: o sintagma *totidem vitellis ovorum quantum fuerit tota alia potio intromissis ibidem* especifica, en efecto, que a proporción do referido ingrediente na preparación do medicamento debe ser idéntica á dos restantes que o compoñen, como tamén detallan as traducións siciliana –«agi russi di oua tanti quanta e tutta l'altra biuanda» (cfr. De Gregorio, 1905: 583, ls. 40-41)–, italiana do ms. de Berlín –«mectansi dentro tanta quantitate di torli d'uova quanto sra (*sic*) tucta l'autra sopradicta» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 92, ls. 762-763)–, francesa dos mss. N e R –que a edición de Prévot (1991: 63, <321> e n. 2) permite reconstruír como «autent de moieul d'uef comme de toutes ces medecines» (fronte ao ms. M, onde o ingrediente que se menciona son, en cambio, as *mauves*)–, provenzal –«atretant de rossas» (cfr. Arquint, 2006-2007: 137, 18.5), onde *rossas* designa o «rosso d'uovo, tuorlo» (cfr. *Ibid.*: 444, s.v. *ros*)–, ou as italianas dos impresos de 1561 –«gli metterai tanti torli d'uovo, quanto sono l'altre cose tutte»

(cfr. Crupi, 2002: 41, ls. 16-17)– ou de 1563 –«tante rosse de oue quanto tutta questa quantitate» (cfr. Leno, 1563: f. 15v, ls. 10-11)–, así como Teodorico –«de vitellis ovorum quanta fuerit tota alia potio intromissis ibidem et pene commixtis cum ceteris supradictis» (cfr. Klütz, 1936: 30, ls. 3-5)–, Rusio –«apponantur vitella ovorum ad quantitatem omnium praedictorum, et simul cum ipsis distemperentur et agitentur» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 336, ls. 15-17)– ou, en fin, o Mestre Giraldo –«deytemlhe das gemas dos ouos como de todo o all» (cfr. Pereira, 1909: 30, ls. 2-3)–. Como se observa, con respecto a estas pasaxes o *TA* é máis impreciso no relativo á cantidade de *gemas d'ovos*, pois o substantivo *peça*, derivado do céltico *PĒTTĪA (cfr. as observacións de Meier, 1984: 157, s.v. *pieza*, ás propostas etimolóxicas ofrecidas para a voz) e documentado desde o século XI, ten, como noutras pasaxes da obra (cfr. a nota para *pano* en <7.13>), o significado de 'porción'; cfr. *CrG*, *CrT*, *HT*, *Mir*, *Ri*, *Esc*, s.v. *peça*.

No que atinxe as xemas dos ovos, ausentes na receita da tradución catalá, Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 144, n. 140) describen a súa utilidade «para aumentar a energia dos tecidos debido às propiedades tónicas que ela encerra». E o *VPL*, s.v. *ovo*, comenta que, «segundo as observacións da Cirurgia, [...], a gemma resolve algũa cousa, & digere», e que «com gemmas de ovo se faz um eluctuario admiravel contra a peste, chamãolhe *Eluctuarium ab ovo*». No texto de Ruffo, as xemas dos ovos forman parte da elaboración de preparados que se deben administrar por vía oral (vid. tamén a pasaxe <20.10>), fronte ao que sucede coas craras, que se inclúen na elaboración de remedios de uso externo (cfr., p. ex., <7.13>, <9.9>, <24.4>, <27.7>, <44.10>, etc.).

⁸⁰⁴ Para *volver*, 'revolver', 'mesturar', 'axitar', nos textos galegos medievais, cfr. *CSM*, s.v. Para análogos valores semánticos en portugués, cfr. *DGALP*, *GEPB*, Houaiss, s.v. *volver*. A acepción está presente tamén en castelán medieval: cfr., p. ex., *DETEMA*, s.v. *volver* (acep. 7); *DPRAIfX*, s.v. *volver* (acep. 5); *TDMS*, s.v. *bolver* (acep. 4), etc.

⁸⁰⁵ «Tan clara e tan sutil» como atributos de *beberagen* adaptan o sentido do adxectivo, *liquida*, que é o único que, referido a *potio*, figura no texto latino («potio tamen sit tantum *liquida*»), nas versións italianas (do ms. de Berlín e dos impresos venecianos de 1561 e 1563) ou na occitana, onde *liquida* se traduce como *rareta* –«sia la bevenda *rareta*» (cfr. Arquint, 2006-2007: 137, 18.6)– que posúe o significado de «líquido, alquanto líquido» (cfr. *Ibid.*: 438, s.v. *raret*). *Liquida* é adaptado no *TA* por medio dunha expresión binaria na que se introducen os adxectivos *clara* e *sotil*. Para *clara* como adaptación de *liquida*, cfr. tamén a tradución francesa de Ruffo, «ceste medecine soit tant *clere*» (cfr. Prévot, 1991: 63, <322>). Para a voz culta *claro* (<CLĀRUS>), utilizada desde o século XIII, época desde a que temén se coñece a forma semiculta *craro*, vid. as ocorrencias recollidas no *DDGM*, s.v. *claro*. Para o adxectivo *sotil*, cfr. *supra* o explicado sobre el en <7.19>.

⁸⁰⁶ Tanto DF5 (497, l. 35) como Pens. (99, l. 27) transcriben *topyr* e, seguindo a este último, en Pérez Barcala (2004: 389, l. 655) presentamos *topir*. Á voz, que carece doutras documentacións, o de Negreira atribúelle, con reservas, o significado de «tragar» (cfr. Pens.: 343, s.v. *topyr*). O valor semántico do termo debe de ser moi próximo ao proporcionado por este, xa que no texto latino de Ruffo lle corresponde *glutiri* (cfr. a variante *deglutiri* en Teodorico e Rusio), adaptado como *inghiottire* na tradución italiana do ms. berlinés, *boire* na francesa, *penre* na provenzal, *beuere* na italiana do impreso de 1563. No significado apuntado redunda o feito de que na pasaxe <18.10> a forma verbal *deglutiat* se adapte como «posa decer ás entradaias do corpo». Non obstante, aínda que finalmente Domínguez Fontela se decide a corrixir como *[es]caryr* (cfr. DF10: 264) a lección do ms., no que, como se apuntou, lía *topyr*, a forma do códice semella dubidosa. Así, en lugar de *topyr*, podería lerse *torçyr*, que debe valorarse como un erro por unha forma *troçyr* só rexistrada nas *Cantigas de Santa Maria* coa acepción de 'engulir' (cfr. *CSM*, s.v. *trocir*), e non coa que, como variante de *trocer*, posuía a forma *torcer*: cfr. *DELP*, V, s.v. *trocir*, «O mesmo que *trocer*»; *GEPB*, s.v. *trocer*, «O mesmo que *torcer*». En efecto, aínda que á cláusula galega na que está o verbo de problemática lectura corresponda no *Livro d'Alveitaria* «que o possa *beuer* ligeiramente» (cfr. Pereira, 1909: 30, l. 4), o Mestre Giraldo adapta a pasaxe introducindo o referido verbo na forma de subxuntivo *troça*: «deytem esta

confeçom em hũu corno de boy e lançena com elle na boca do caualllo per duas ou tres vezes de gujsa que o *troça* todo» (cfr. Pereira, 1909: 30, ls. 5-6). Esta pasaxe da obra portuguesa é recollida no *DCECH*, V, s.v. *trocir*, para documentar a presenza deste verbo antigo co significado apuntado na área galego-portuguesa. Así, o *DCECH* establece a orixe da voz nunha forma *TRUCCÍRE (a partir do xerm. *THRUKKJAN, ‘apertar’, ‘pisar’) –e non noutras como TRADŪCĒRE ou TORQUĒRE– e dálle os significados de ‘pasar’ e ‘atravesar’, se ben «el gallego-portugués conoce el vocablo, pero aquí tiene el sentido de ‘tragar, engullir’ (afin al de ‘pasar’) [...]»; y todavía, con el mismo sentido, el subjuntivo *troça* en Mestre Giraldo (a. 1318), [...], y *trocir* o *trucir* traducidos *deglutio*, *glutio* y *transglutio* en un glos. portugués del S. XIV» (p. 650).

807 Non se localizou equivalencia para a cláusula galega «e gardenna en vaso limpo» en ningún dos elementos consultados da tradición do *De medicina equorum* nin nos manuais de Teodorico, Rusio ou o Mestre Giraldo.

808 O sintagma «en corno de boi limpo» traduce o equivalente latino *in quodam decenti cornu bovino pleno*, con correspondencia nas outras traducións romances consultadas da obra de Ruffo, que, porén, omiten a calidade *plenum* (só presente na italiana do ms. berlinés) e non presentan ningunha variante que poida explicar a presenza do adxectivo *limpo* no TA. Sobre a utilización do *cornu bovinum* para a administración oral dun medicamento ao cabalo, vid., p. ex., Causati Vanni (1999: 290, s.v. *corno di bue*), Poulle-Drieux (1966: 70), Prévot (1991: 187, s.v. *corne de buef*).

809 No ms. lemos *teña cabeça* e entendemos que o copista omitiu o determinante feminino, polo que, como xa presentamos anteriormente (cfr. Pérez Barcala, 2004: 389, l. 658), editamos *teña a cabeça*, fronte ás propostas editoriais de DF5 (498, l. 3), *ten a cabeça*, e de Pens. (99, l. 29), *tena cabeça*, sen dar conta da particularidade manuscrita. A cláusula galega, «teña a cabeça alçada», traduce a construción latina de participio absoluto *capite equi suspenso*, adaptada sintacticamente de forma semellante á do TA en versións como a siciliana, «tegra cussi suspisa la testa» (cfr. De Gregorio, 1905: 583, l. 44), ou a provenzal, «tenga lo cap aut levat» (cfr. Arquint, 2006-2007: 137, 18.7).

810 O sintagma «por ùa peça» corresponde á construción latina *unius horae spatío transeunte*. Como se observa, *peça* está polo substantivo latino *hora*, que é o que está noutras versións romances do *De medicina equorum* (cfr. *hura* na tradución siciliana, *heure* na francesa, e *hora* na provenzal e nas italianas manuscrita e impresas). Así pois, fronte á precisión do tempo que a cabeza do animal debe permanecer erguida (dato omitido por Teodorico e o Mestre Giraldo), o tradutor galego introduce o substantivo *peça*, que neste caso posúe a acepción concreta de ‘espazo de tempo’ (como tamén sucede en <45.8> e <16.7>, pasaxe esta última na que o termo vai orientativamente seguido da frase preposicional «do día»), fronte ao xenérico significado de ‘porción’, ‘anaco’, que posúe nas súas restantes ocorrencias, como se indicou *supra* (cfr. o exposto para o vocábulo en <18.8>). Para outras documentacións do termo e os seus significados, así como para os problemas que suscita a súa etimoloxía, vid., p. ex., *DCECH*, IV, s.v. *pieza*; Magne (1944: 298, s.v. *peça*), CrG, CrT, HT, Mir, Ri, CSM, Esc, s.v. *peça*, ou Er, Vi, s.v. *peza*. Para o valor semántico de ‘espazo de tempo’ que o substantivo posuía tamén en castelán medieval, cfr. *DETEMA*, s.v. *pieza* (acep. 2), *DPRAlfX*, s.v. *pieza* (acep. 3), *TDMS*, s.v. *pieça* (acep. 2).

811 Para a lección do ms., na que o *i* de *entradaias* parece trazado como *r*, cfr. a transcripción *entraduras* de DF5 (498, l. 4). Para *entradaias* como tradución do lat. *interiora*, vid. o exposto a propósito da súa ocorrencia en <3.17>: cfr. igualmente «accioche detto beverone si possa meglio incorporare nelle *interiori*», na versión italiana impresa en Venecia en 1561 (cfr. Crupi, 2002: 41, ls. 25-26). O Mestre Giraldo expresa a mesma noción por medio da locución *a fundo* –«e fazelhy teer a cabeça alçada sem freo ho mjlhor que poderes de guissa que lhe desça esta beueragem *a fundo*» (cfr. Pereira, 1909: 30, ls. 7-8)–, na que o substantivo *fundo* (do lat. FŪNDŪ(M)) posúe o significado de ‘parte interior’ (cfr., p. ex., C1, C4, s.v. *fundo*).

812 «Porla renda» corresponde ao sintagma *ad manum* latino, que conservan as versións siciliana –«poi lu mina *a manu* a pichulu passu» (cfr. De Gregorio, 1905: 583, l. 45)–, ou as italianas do ms. de Berlín –«dipo

questo si meni *a mano* ad piccolo passo» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 92, ls. 769-770)– e do impreso veneciano de 1561 –«poi si meni *a mano* a piccoli passi» (cfr. Crupi, 2002: 41, l. 26)–. O sintagma do TA está tamén no texto catalán de Ruffo, «per les regnes» (cfr. Gili, 1985: 62, l. 24), ou no *Livro d'Alveitaria*, «depois tragano em pequeno passo *pella rredeia*» (cfr. Pereira, 1909: 30, ls. 8-9). Para «trager porla renda» como adaptación de *ad manum ducere*, cfr. *supra* o comentario á ocorrencia da construción na pasaxe <3.40>.

813 «A paso» corresponde ao sintagma latino *parvo passu*, do que, como se ve, o tradutor galego omite o adxectivo, que está presente, en cambio, noutras versións romances da obra de Ruffo, e mesmo no *Livro* do Mestre Giraldo (cfr. as pasaxes reproducidas na nota anterior).

814 «Porlo corpo» é aquí a adaptación do sintagma latino *in interioribus*, de xeito que a *interiora*, traducido noutros lugares como *entradaia*s (cfr. o comentado para <3.17>, <18.10>), corresponde aquí *corpo*. O substantivo latino adaptaciónase como no TA na tradución francesa de Ruffo do ms. N, «dedens le cor», ou no *Livro* do Mestre Giraldo, «pollo corpo» (cfr. Pereira, 1909: 30, l. 10), fronte ás versións siciliana, «pir li interiuri» (cfr. De Gregorio, 1905: 584, l. 1), ou italiana do ms. de Berlín, «in delle 'interiore del cavallo malato» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 92, l. 771); cfr. «en lo ventre del caval» no texto provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 137, 18.8).

815 *Bolver* corresponde ao verbo latino *vomere* e ten como equivalentes *uomicari*, *vumicare*, *gettar per vomiti* ou *gitar per la bocha* nas traducións siciliana, italiana, provenzal e catalá respectivamente. Como no TA, *volver* está tamén no texto do Mestre Giraldo, «nonna *volua* pella boca» (cfr. Pereira, 1909: 30, l. 11). Á luz destas correspondencias, non ofrece dúbidas que *bolver* (<VOLVĒRE>) non posúe o significado de 'regresar' e outros cos que se recolle en textos medievais galegos (cfr. CrT, s.v. *boluer*; CrG, CrT, HT, s.v. *uoluer*; Mir, s.v. *voluer*) senón o de 'vomitar', nun proceso de ampliación semántica facilmente explicable a partir do valor básico do termo e do que aínda deixa constancia Er, s.v. *volver*. Sobre as particularidades gráficas que presenta aquí o termo, vid. o exposto en § II. 3.5).

816 Para *embargar*, 'impedir', 'obstaculizar', etc., vid. o comentario a propósito da súa ocorrencia en <17.1>, onde, como aí, traduce precisamente o lat. *impedire*; cfr. igualmente «non seja *embargada*» na pasaxe do *Livro* do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 30, l. 12). Como as versións siciliana ou provenzal do *De medicina equorum*, o TA non presenta o equivalente do circunstancial de causa latino *ob hoc occasione cibi vel potus*, para o que cfr. «per casgione del mangiare u del bere» na versión italiana (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 92, l. 773), «par achoison de boire ou de menger» na francesa (cfr. Prévot, 1991: 63, <325>), ou «per rrazom do comer ou do beuer» no *Livro* do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 30, l. 13).

817 *Obrar* adapta o sentido do lat. *suum operare effectum*, traducido con maior literalidade nas versións siciliana, «di fari la sua operacioni» (cfr. De Gregorio, 1905: 584, l. 3); italiana do ms. berlinés, «da opperare lo suo effecto» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 92, l. 774); catalá, «per tal que per lo menjar ne beure no embarch lo be[u]ratge ne perda sa obra» (cfr. Gili, 1985: 62, ls. 27-28), ou francesa do ms. R, «de fere son operation et son effect» (cfr. Prévot, 1991: 140, <325>). Como na versión provenzal do *De medicina equorum*, «de ben *obrar*» (cfr. Arquint, 2006-2007: 137, 18.9), no TA aparece o verbo *obrar*, sobre cuxo significado cfr. Er, s.v., «exonerar el vientre», ou Cg, s.v., «evacuar los excrementos».

818 Domínguez Fontela, *sigente* (DF5: 498, l. 11), reproduce como *e* a vogal que segue á oclusiva velar sonora e que no ms. é claramente *i* (cfr., en efecto, *siginte* en Pens.: 101, l. 5). O «outro dia seguinte» é o *secundus dies* do texto latino, isto é, o que segue ao xexún prescrito en <18.12> para a correcta actuación do medicamento administrado oralmente.

819 «Erva verde» traduce o sintagma latino *herbas recentes* –así tamén en Teodorico e Rusio–, que é adaptado como «herba frisca» na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 584, l. 4), «herbe ricente» na italiana transmitida polo ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 92, l. 775), «herbas frescas» na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 137, 18.10), «erbes nouvelles» na catalá (cfr. Gili, 1985: 62, l. 29), «herba frescha» na italiana do impreso de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 15v, l. 18) ou, simplemente, «herba» na impresa de 1561

(cfr. Crupi, 2002: 42, l. 1). Como no texto galego, cfr. «herbe vert» na tradución francesa do ms. *R* (cfr. Prévot, 1991: 63, n. 4, onde se constata a ausencia do sintagma nos mss. *M* ou *N*) ou «erua uerde» no *Livro d'Alveitaria* do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 30, l. 14). A relación semántica do latín *recens* co galego *verde* parece non ofrecer dúbidas á luz da adaptación da que aquel, aplicado ás *herbae*, é obxecto noutras pasaxes do *TA*: cfr., en efecto, «d'ervas e doutras cousas verdes» como tradución de *herbis et aliis recentibus* (<3.31>), «hervas verdes» para *herbas recentes* (<21.11>), e, significativamente, «ou outras cousas verdes e rezentes» para *sive recentia alia* (<18.13>), onde a introdución dos adxectivos *verde* e *rezente* para o latino *recens* non deixa de ser aclaratoria da identidade semántica dos vocábulos latino e romance sinalados. Sobre a *erva verde*, comentan Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 144, n. 141) que «o verde tem valor laxativo pela quantidade de água que contém».

820 «Follas de canas ou de salgueiro» traduce o sintagma latino *cannarum frondes aut salices* –«frondes cannularum vel salicis» e «frondes canellarum aut salicis» en Rusio (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 336, ls. 28-29) e Teodorico (cfr. Klütz, 1936: 30, ls. 15-16) respectivamente–: cfr., igualmente, «frundi di canni oi di salichi», na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 584, l. 4); «fronde di canne u di salce», na italiana do códice berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 92, l. 775); «feulhas de canas ho de sauzes», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 137, 18.10); «fulles de canyes o de salze», na catalá (cfr. Gili, 1985: 62, l. 29); «feulles de canne ou de saux», na francesa do ms. *R* (cfr. Prévot, 1991: 63, n. 4), fronte á lección do ms. *M*, que só se refire ás «feuille de saus», como advirte a mesma estudosa; «frondi di canne, ò di falce» e «foglie de cane o del salice», nas italianas impresas en 1561 e 1563 respectivamente (cfr. Crupi, 2002: 42, ls. 1-2; Leno, 1563: f. 15v, l. 19). O *Livro* do Mestre Giraldo só fai referencia na pasaxe correspondente ás «follas de canas» (cfr. Pereira, 1909: 30, l. 15), que, en cambio, obvian algúns mss. que transmiten a versión francesa do *De medicina equorum*, como a transmitida polo ms. *M*, que só menciona as «feuille de saus» (cfr. Prévot, 1991: 63, <326>).

Sobre a *cana* (< lat. CANNA(M)), planta herbácea da familia das gramíneas de nome científico *Arundo donax*, comenta Causati Vanni (1999: 305, s.v. *canna*) que «è dotata di azione diaforetica, diuretica e lattifuga». Estas virtudes tamén son destacadas por Font Quer (1980⁶: 929), que refire, en efecto, que ten propiedades diuréticas e lactifugas, de maneira que «se emplea para favorecer la expulsión de abundante orina, virtud sugerida tal vez por criarse de preferencia a orillas de las corrientes. Por la segunda virtud, se da a las mujeres que crían cuando quieren destetar a sus lactantes». Para unha descrición da planta e as súas virtudes, xa presentes en Dioscórides (I, 92), vid. Font Quer (1980⁶: 928-930, s.v. *caña*) e, para as súas características, vid. *Cu, Va, Po, Ac, C1, Er, C4*, s.v. *cana*, así como, da lexicografía portuguesa, o *DGALP*, s.v. *cana*. Para documentacións castelás da *cana*, *Arundo donax*, cfr., p. ex., *DPRAL/X*, s.v. *caña* (acep. 2).

Polo que se refire ao *salgueiro* (lat. vg. *SALICARIUS, derivado do nome latino da árbore, SĀLIX), árbore da familia das salicáceas, comenta Prévot (1991: 239, s.v. *saus*) que «est antinévralgique, antispasmodique, calmant nerveux, fébrifuge. Or Rufus parle de feuilles de saule [...] en cas d'emphysème pulmonaire». Do mesmo xeito Causati Vanni (1999: 317, s.v. *salice*) refire que «la sua corteccia ha proprietà antitermiche, antireumatiche, astringenti, sedative, antinevralgiche, analgesiche», aspectos tamén comentados por Font Quer (1980⁶: 115-117, s.v. *sauce blanco*), que pon en relación as virtudes antitérmicas coa presenza de salicina na cortiza da árbore. Sobre as variedades, propiedades, etc. do salgueiro, vid. tamén García González (2007: 529, s.v. *salix*), así como os dicionarios galegos de *RI, Cu, Va, AF, Er*, s.v. *salgueiro*; ou, da lexicografía portuguesa, *DGALP, GEPB*, s.v. *salgueiro*, etc.

821 «Outras coussas verdes e rezentes» corresponde ao sintagma latino *recentia alia* (tamén presente en Teodorico e Rusio): cfr. «qualunque altra cosa frisca», na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 584, l. 4); «altre chose ricente», na italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 92, l. 775); «autres choses fresches», na francesa (cfr. Prévot, 1991: 63, <326>) –cfr. «verdes herbas» no ms. *R* (cfr. *Ibid.*: 141, <326>)–; «altra cosa fresca», na catalá (cfr. Gili, 1985: 62, ls. 29-30); simplemente «autras», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 137, 18.10); «ò di qualche altra herba che sia fresca», na italiana do impreso veneciano de 1561

(cfr. Crupi, 2002: 42, l. 2), ou «altre foglie fresche», na do de 1653 (cfr. Leno, 1563: f. 15v, l. 19). Estas pasaxes non fan senón redundar no significado de 'fresco', 'verde' que posúe o adxectivo galego *rezente* (lat. *recens*), o que explica as diversas traducións que neste e outros lugares se observan nas diferentes versións romances do texto de Ruffo, a galega incluída, como xa se comentou para «erva verde» nesta mesma pasaxe (<18.13>).

822 A tradución catalá explica a pertinencia dunha alimentación coma esta «per ço que per la fredor de les erbes fresques se tempra hun poch el calor del cavayll malalt» (cfr. Gili, 1985: 62, ls. 30-32).

823 Redundando no significado ofrecido para os termos que traducen o adxectivo latino *recens*, ao que corresponde *verde* cando se refire ao substantivo *erva*, cfr. aquí a tradución do mesmo como *rezente*: cfr. significativamente *frisca* na versión siciliana, *fresca* na provenzal, *fresca* e *frescha* nas italianas dos impresos venecianos de 1561 e 1563 respectivamente, *nouvelle* na francesa, *noua* no *Livro* do Mestre Giraldo.

824 «Por ventura se podiría curar» adapta o sentido da cláusula latina *quam incurabilem esse*, de xeito que, para expresar o contido do adxectivo latino *incurabilis* –ao que se manteñen fieis traducións como a italiana do ms. berlinés, «sia incurabile, cioè che non si può curare» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 93, ls. 779-780); a francesa, «elle n'est pas curable» (cfr. Prévot, 1991: 64, <328>); a provenzal, «ella es casi incurable» (cfr. Arquint, 2006-2007: 139, 18.11); a catalá, «incurable creu que sia» (cfr. Gili, 1985: 62, l. 33); ou as italianas dos impresos consultados de 1561, «non credo che si possi mai curare» (cfr. Crupi, 2002: 42, ls. 6-7), e de 1563, «e quasi incurabile» (cfr. Leno, 1563: f. 15v, ls. 21-22)–, o tradutor utiliza a locución *por ventura*, sobre a que vid. o exposto a propósito da súa ocorrencia en <3.50>. Cfr., en cambio, a pasaxe correspondente do Mestre Giraldo, «non se pode curar senom mui rraramente» (cfr. Pereira, 1909: 30, ls. 18-19). Con respecto á lección do ms. para a forma do Futuro do Pretérito de *poder*, cfr. a lectura *poderia* en DF5 (498, l. 15) e Pens. (101, l. 7).

825 Fronte á lección do ms., cfr. a contracción da preposición *a* e o artigo feminino plural como *as*, en DF5 (498, l. 15), *as veses*.

826 Consonte a praxe tradutora de adaptar as formas impersonais latinas de terceira persoa do singular (neste caso, *invenitur*) como formas plurais en galego, optamos por editar *achan*, interpretando que, no adorno que habitualmente acompaña o dígrafo *ch* (vid. § II. 2), está tamén abreviada a nasal final. Cfr., en cambio, *acha* en DF5 (498, l. 15), Pens. (101, l. 7) e Pérez Barcala (2004: 389, l. 666).

827 Para *queimar*, tradución de *decoquere* (cfr. *cochinu* na versión siciliana, *si cuocano* na italiana, *cuit* na francesa, *sia cuech* na provenzal), como verbo que expresa a técnica da cauterización, vid. o explicado *supra* a propósito de *ferro fervente redondo* (<7.17>). Nótese as particularidades de escritura do Imperativo do referido verbo no ms., onde o *e* está escrito sobre o *q* como abreviatura de *que* e, por outro lado, sobre a vogal final hai un trazo horizontal que neste caso non se desenvolve como a abreviatura dun *n* final implosivo (e, polo tanto, non se interpreta como a unha terceira persoa do plural) ao estar coordinado con *fendelle*, sen trazo no ms.

Á frase preposicional «con ferro fervente» corresponde no texto latino o sintagma *ferris decentibus* (así tamén en Teodorico e Rusio), que fai referencia ao instrumento utilizado para a cauterización e que se adapta como «amba ferres convenhables» na tradución provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 139, 18.12), fronte a outras versións que omiten o equivalente do adxectivo *decens* –como sucede na italiana do ms. berlinés, «con ferro» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 93, l. 780)–, ou mesmo todo o sintagma latino –segundo se observa nos diferentes mss. manexados por Prévot para o establecemento da tradución francesa–. Para a calidade *fervente* que se atribúe ao *ferro* no TA, cfr. «cun ferru caldu» na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 584, l. 8), «con il ferro caldo» ou «con un ferro infogato» nas italianas impresas en 1561 e 1563 respectivamente (cfr. Crupi, 2002: 42, ls. 7-8; Leno, 1563: f. 15v, ls. 22-23), «ab ferres calts covinentment» na catalá (cfr. Gili, 1985: 62, l. 34 – 63, l. 1), así como «com ferros conujnhauées feruentes» no *Livro d'Alveitaria* (cfr. Pereira, 1909: 30, l. 21). Para o *ferro* (lat. *ferrum*) como cauterio, vid. o explicado sobre a súa ocorrencia en <7.17>.

828 Como tradución do substantivo latino *ilia* a lección que ofrece o ms. é *Jllaas* (< *ILIALE(M)), con asimilación da vogal átona á tónica, que DF5 (498, l. 16) corrixe por *jllaes*, que parece ser o que Pensado

(cfr. Pens.: 101, l. 8) le xa no ms. Para as formas que presenta o substantivo no TA cfr. o comentado sobre el en <4.2₁₄>.

829 «Fazendo en ambos duas liñas en mane[i]ra de cruz» corresponde á cláusula latina *unicuique admodum crucis duas lineas faciendo*. Esta referencia á forma en que deben aplicarse as liñas de cauterización, tamén expresada no *Livro d'Alveitaria* como «com duas lñhas trauessas em maneira de cruz» (cfr. Pereira, 1909: 30, ls. 21-22), está presente na tradición romance consultada do *De medicina equorum*, agás na versión italiana transmitida polo ms. custodiado en Berlín, «facendo due righe» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 93, l. 781). O substantivo *liñas*, que baixo a forma *lias* aparece tamén en <42.4>, corresponde ao termo latino *lineae*, adaptado, en cambio, como *vergas* en <33.13> e <34.10>: segundo Prévot (1991: 326, s.v. *roie*), a voz latina (e, polo tanto, os termos que lle corresponden nas versións romances, e, consecuentemente, os vocábulos *liñas* e *vergas* das pasaxes mencionadas do TA) «désigne la ligne de cautérisation. En effet celle-ci s'effectue selon différents tracés: les "roies" dessinent une croix, une grille ou une feuille de fougère ("par long et par travers")»; cfr. igualmente Arquint (2006-2007: 387, s.v. *linha*; 440, s.v. *rega*), «riga che si traccia col cauterio sulla pelle del cavallo nelle operazioni di cauterizzazione». Segundo Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 144, n. 143), o trazado de «duas liñas en maneira de cruz», exposto no remedio, supón a «presença do elemento mágico na terapia. A marca da cruz segue a analogía de que a cruz cura, liberta, redime e salva». Explica Poulle-Drieux (1966: 103) que os diferentes deseños do trazado das *liñas* revelan «un souci de l'esthétique du cheval». Vid. tamén Brunori Cianti – Cianti (1993: 149) ou Causati Vanni (1999: 292, s.v. *linea di fuoco*).

830 A cláusula «e por restrengemento do fogo se deferen os illaes moito do que soen ferir» resulta de difícil interpretación a partir da lección que ofrece o ms., no que cabe a posibilidade de que se producisen erros de copia, como se desprende da comparación coa obra latina de Ruffo e algunhas das versións romances consultadas. Á pasaxe corresponde a cláusula final latina *ut per coartationem ignis iliorum pulsatio minoretur* –que reproduce unha información que tamén recollen Teodorico, «ut coartatione ignis iliorum pulsatio minoretur» (cfr. Klütz, 1936: 30, ls. 21-22); Rusio, «ut, per ignem, tamen iliorum pulsatio minoretur» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 338, ls. 15-16), ou o Mestre Giraldo, «por tall que pello apertamento do fogo lhe mñingue ho ferjr dos ylhaes» (cfr. Pereira, 1909: 30, ls. 22-23)–: cfr. «e pir lu constrigiri ki fa lu cochiri minima lu pulsari e lu battiri di li flanki», na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 584, ls. 9-10); «adciò che per lo costringimento del fuoco lo bactimento dei fianchi menimi», na italiana editada por Olrog Hedvall (1995: 93, ls. 781-182); «per tal que los movemens dels flancs sia ameremat per lo restrehament del fuoc», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 139, 18.12); «que pour l'artation du feu la pulsation des flans abesse et amenuise», na francesa do ms. R (cfr. Prévot, 1991: 141, <329>); «facendo così mancarà subito il battimento de i fianchi», na italiana do impreso veneciano de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 42, ls. 9-10). Na tradución catalá consultada o texto amosa dificultades «potser degut a una mala transcripció» (cfr. Gili, 1985: 63, n.). A comparación da lección do ms. galego do TA coas diferentes pasaxes reproducidas non permite explicar a presenza da partícula *quando* que segue a *fogo* e que, ao orixinar un período sintacticamente incorrecto, foi eliminada do texto crítico, fronte á solución adoptada en DF5 (498, l. 18), Pens. (101, l. 9), e mesmo en Pérez Barcala (2004: 389, l. 668). Por outro lado, a lectura *se deferen* é froito dunha corrección da lección do ms.: por moito que Pensado interprete *se defera* (cfr. Pens.: 101, l. 9) –proposta de lectura que se aceptou en Pérez Barcala (2004: 389, l. 668)–, no testemuño parece escribirse *se deferir* (co signo que individualiza o *i* das letras contiguas), erro se cadra orixinado pola atracción co *ferir* seguinte; con todo, o suxeito da cláusula, *os illaes*, require unha forma verbal plural, polo que se propón modificar a lección manuscrita por *se deferen*, que, por outro lado, é o que transcribe DF5 (498, l. 18). Non obstante, *deferir* non pode ter o significado de 'non ferir' (cfr. Pens.: 212, s.v. *defera*), senón que debe ser interpretado máis ben como unha formación, co prefixo *de-*, a partir de *ferir*, termo que tamén se inclúe na cláusula galega como adaptación do vocábulo latino *pulsatio* e que, consecuentemente, ten o valor semántico de 'latir', segundo se precisou para a ocorrencia

de *ferir* en <15.1>. Así as cousas, á marxe das diferenzas sintácticas entre o texto galego e o latino, *pulsatio* vén adaptado por medio da perífrase *soen ferir*, e o verbo latino *minuatur* (que ten como suxeito o termo *pulsatio*) é traducido por medio do contrario de *ferir*, isto é, *deferir* (que ten como suxeito *os illaes*), xa que o prefixo *de*, procedente da preposición latina *DE*, posúe, como *des-* (< *DIS*), entre outros, o valor de negar a acción expresada polo verbo sen o devandito elemento formador (vid. Brea, 1976, 1994).

831 *Ventâas* traduce o substantivo latino *nares*, que designaba en latín os orificios nasais (vid. André, 1991: 41) e que se adapta como «*li naschi di lu nasu*» na versión siciliana, «*le nare*» na italiana do ms. berlinés e do impreso veneciano de 1563, «*les narines*» na francesa, «*las narras*» na provenzal ou «*le nari*» na italiana impresa en 1561; cfr. o sintagma «*as ventaas dos narjes*» no *Livro d'Alveitaria* do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 30, l. 24). O vocábulo galego procede do lat. **VENTĀNAS* (formado a partir de *VĒNTUS*), polo que, fronte a DF5 (498, l. 19) e Pens. (101, l. 10), *uentaas*, se edita *ventâas*, interpretando como marca de nasalidade vocálica o trazo horizontal que a palabra presenta no ms. O termo designa as dúas aberturas da fosa nasal polas que entra o ar e coñecidas en castelán como *ollares*. Para o significado do substantivo, vid. DGALP, GEPB, Houaiss, s.v. *venta*, así como, da lexicografía galega, *Fi*, *CI*, *Er*, *Fg*, *C4*, s.v. *venta*. Sobre o correspondente vocábulo castelán con esta acepción na linguaxe medieval, cfr. DETEMA, s.v. *ventana*, «cada uno de los orificios de la nariz» (acep. 2); TDMS, s.v. *ventana* (acep. 2); DPRAlfX, s.v. *ventana*. Para a localización destas aberturas na cabeza do cabalo e as partes que as constitúen, vid. as láminas 1, nº 1; 2, nº 1; 3, nº 78; 8, nºs 1-3 de Goody (1976: 3, 5, 11, 33).

832 Cfr. DF5 (498, l. 20) e Pens. (101, ls. 10-11), en *uiar mais ligeiramente saar*, se ben, en opinión de Pensado, en lugar de *saar* o copista escribiu *vaar* (cfr. Pens.: 101, n. 3). Porén, a lección do ms. é máis ben *o aar*, como acaba por establecer Domínguez Fontela (cfr. DF10: 264), que substitúe a súa errada lectura *saar* por *o aar*, en perfecta correspondencia co acusativo do substantivo latino *aer* da cláusula causal «*quoniam levius trahit ad se aerem et remittit*». Aceptada, pois, *o aar*, como lección do códice galego, editamos a construción final «para tirar por si e enviar máis ligeiramente *o aar*», na que *tirar* corresponde a *trahere* e *enviar* a *remittere*, en clara referencia ao proceso respiratorio: cfr. as versións siciliana, «*ki poza meglu tirari lu ayru fridu asi*» (cfr. De Gregorio, 1905: 584, l. 11), ou provenzal, «*car plus laugeramens n'aura la sieua alena*» (cfr. Arquint, 2006-2007: 139, 18.13) do tratado de Ruffo, ou mesmo o *Livro* portugués, onde simplemente aparece o verbo *desfollegar* (cfr. Pereira, 1909: 30, l. 25), formado con *des-* + *folegar* (< *FOLLICĀRE*), ‘respirar’, e que Houaiss pon en relación con *resfolegar*, ‘recuperar o ar’ (cfr. Houaiss, s.v. *desfolegar*, *folegar*, *resfolegar*). A GEPB, tomando como documentación de *desfolegar* a pasaxe do Mestre Giraldo, define o vocábulo como «o mesmo que *resfolegar*», ofrecendo para este o significado de ‘respirar’ (cfr. GEPB, s.v. *resfolegar*). O DGALP dá a *desfolegar* o valor de «tomar o fôlego, isto é, fazer os movimentos de inspiração e expiração. O m. q *esfolegar*», outorgando a este o significado de «tomar fôlego, respirar».

833 Na epígrafe que encabeza o capítulo correspondente á doenza chamada en latín *infustus*, a tradución galega introduce como sinónimo do máis frecuente *enfermidade* o substantivo *agradeamento*, que conta no texto peninsular con esta única ocorrencia e que no ms. non presenta o trazo que abrevia a nasal implosiva da sílaba tónica, por moito que Domínguez Fontela (cfr. DF5: 498, l. 21) transcriba o termo sen representar tipograficamente a referida consoante de ningunha maneira especial que leve a determinar a súa ausencia no códice e por moito que Pensado a transcriba en cursiva como se se tratase do desenvolvemento dunha abreviatura presente no ms. Documentado en galego desde o século XIII, *agradeamento* é unha variante vulgar da forma máis común *agravamento*, que se crea a partir de *agrarar* (< *AGGRAVĀRE*) –para a que os textos medievais tamén coñecen a forma *agrarar*–, coa adición do sufixo *-mento*, e ten, entre outros valores semánticos, o de ‘malestar físico’ (vid. Cr, CrG, s.v. *agraramento*). O verbo *agrarar* e o substantivo *agradeamento* aparecen aínda nalgúns dicionarios galegos recollidos no DdD, s.v., ao lado de *agravamento* e *agrarar*. Para o castelán *agravamiento* co significado de ‘dano’ na lingua medieval, cfr. DETEMA, s.v.

Por outro lado, como noutras ocasións, interpretamos que na escritura do dígrafo *ch* no ms. está representada a abreviatura dun *n* implosivo que xustifica que editemos *chaman*, fronte a DF5 (498, l. 21) e Pens. (101, l. 12), *chama*.

Polo que se refire, en fin, a *infustito*, este substantivo é un latinismo léxico que adapta o vocábulo *infustus* co que se designa a enfermidade así chamada no texto latino de Ruffo (cfr. a epígrafe *De infustito*), polo que, tanto aquí como en <19.3> e <21.14>, se corrixe por *infustito* a lección do ms., *infustico*, froito probable da confusión de *c* e *t*, malia que a ese termo corresponden *equo imfastico* e *enfasticom* no *Livro d'Alveitaria* do Mestre Giraldo: «O uñçesimo primo capitollo he de *equo imfastico*» (cfr. Pereira, 1909: 33, ls. 10-11), «esta door chama ho meestre que fez este livro *enfasticom*» (cfr. *Ibid.*: 33, ls. 19-20). A propósito de *enfasticom*, Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 150, n. 174) explican que «se prende a *fastigium* que significa proeminência. Assim a expressão *equo enfasticon* se traduz por cavalo inchado», como, por outro lado, indica a epígrafe baixo a que se expón esta enfermidade na tradución siciliana da obra de Giordano Ruffo, «di lu infustitu, zo e inflatu» (cfr. De Gregorio, 1905: 584, l. 12). Os estudosos brasileiros explican que a doenza en cuestión, á que o Mestre Giraldo dedica o XXI capítulo da segunda parte do seu libro, é a «ascite, derrame abdominal de líquidos. [...] Na ascite ocorre crescimento das paredes laterais e inferiores do ventre, dispnéia e outros transtornos» (cfr. Camargo – Iannone – Cury, 1988, II: 150, n. 173). Non obstante, *infustus* e os termos que o adaptan nas diferentes traducións da obra de Ruffo –*infustitu* na siciliana, *infustato* na italiana do ms. berlinés, *anfustif* (coa variante *enfustif*) na francesa, *enfastit* na provenzal, *enfus* ou *enfusteyt* na catalá, *infustato* e *rattrato* na italiana do impreso veneciano de 1561, e *infustito* na do de 1563– designan unha enfermidade na que, a xulgar polos síntomas expostos por Ruffo, cómpre ver, segundo Arquint (2006-2007: 228, s.v. *enfastit*), a infección coñecida como tétano, malia as diverxentes identificacións das que foi obxecto por parte dos estudosos: p. ex., Brunori Cianti – Cianti (1993: 135-139) relacionan o termo coa «patologia reumatica o da raffreddamento» (p. 135); Moulé (1913: 377, s.v. *enfestuce*), con «diverses affections dues au refroidissement, dont le rhume ou coryza»; Trolli (1990a: 32, s.v. *infustus*), co «reumatismo generale». Para as distintas interpretacións da enfermidade, vid. tamén Causati Vanni (1999: 342-343, § 13), Delprato – Barbieri (1867, II: 251-252, s.v. *infustitu*), Olrog Hedvall (1995: 161, s.v. *infustato*), Poulle-Drieux (1966: 83), Prévot (1991: 199, s.v. *enfustif*), así como o *TLIO* –que s.v. *infustito*, documentado en Ruffo e Russo, define a doenza, ao igual que Causati Vanni, como «malattia del cavallo che provoca un gonfiore diffuso (anasarca o febbre petecchiale)», patoloxía para a que cfr. Corrado (1984⁴: 94-96)–, ou o *GDLL*, s.v. –que relaciona o vocábulo co verbo *infustire* e lle dá o significado «indurimento, rigidità delle estremità del cavallo»–. Para o tétano, vid. Corrado (1984⁴: 96-100).

834 «Lle ten embargados os ne[m]bros e os nerveos» adapta a cláusula latina *nervos attrahens, languores faciens per membra ejusdem*. Desde o punto de vista paleográfico, cómpre salientar que, por un lado, en lugar de *nembros* o ms. ofrece a lección *nebros* (cfr. Pens.: 101, l. 13), por moito que en DF5 (498, l. 23) apareza a lectura *nenbros*. Por outro lado, na reprodución do substantivo *nervos* o amanuense incorre nun erro ao reduplicar *ue*, de maneira que a lección do códice é *Nerueueos* (cfr. Pens.: 101, n. 5), e non *Nerueueos* (cfr. DF5: 498, l. 23). Para este substantivo cfr. a explicación á pasaxe <17.10>.

Con respecto á versión latina de Ruffo, o tradutor galego adapta *attrahens e faciens languores* como un único verbo, *embargar*, que aparece noutros lugares do *TA* como adaptación de *impedire* e que ten o significado de ‘molestar’, ‘danar’, ‘prexudicar’, como se explicou a propósito da súa ocorrencia en <17.1>. Aclaratorio do sentido do verbo neste caso son as pasaxes equivalentes da versión italiana do ms. berlinés, «*facendo doglie per le suoe membra*» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 93, l. 786); da francesa, «*fait grant angoisse aus membres*» (cfr. Prévot, 1991: 64, <331>); da italiana impresa en 1561, «*danno poi grandissima doglia per l'altre membra*» (cfr. Crupi, 2002: 42, ls. 15-16); ou do impreso veneciano de 1563, máis sintética, «*li fa gran dolore*» (cfr. Leno, 1563: f. 15v, ls. 27-28).

835 O substantivo *inchaço* corresponde ao latino *tumor*, «tuméfaction inflammatoire» (cfr. Poulle-Drieux, 1966: 82). Da tradición examinada do *De medicina equorum*, a versión occitana introduce, en lugar de *tumor* («parum tumoris adducens in corpore patientis»), a variante *tremolar* («los fay un pauc tremolar»), que, segundo Arquint (2006-2007: 59), posiblemente se deba á existencia dunha variante *tremoris* (alteración de *tumoris*) na fonte da tradución occitana.

836 Para a lectura *ome*, sen desenvolvemento do trazo horizontal que o substantivo presenta no ms., fronte a DF5 (498, l. 24) e Pens. (101, l. 14), *omen*, vid. *supra* a explicación para a ocorrencia do vocábulo en <0.0> (cfr. n. 3).

837 A oración «non pode andar como se se [cfr. *sese* en DF5: 498, l. 25] sentise de fondo» traduce a latina «nec non in suis ingressibus velut *infunditus* videtur multoties impediri»: cfr. «kista infirmitati inpacha lu cauallu in li soi andamenti comu *fussi infunditu*», na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 584, l. 16); «in del suo andare pare che si patti molte volte sì come *rinfuso*», na italiana editada por Olrog Hedvall (1995: 93, l. 789); «est en s'aleüre ausi comme s'il *just enfondut*», na francesa (cfr. Prévot, 1991: 64, <332>); «a son anar *sembla enfondut*», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 139, 19.2); «en axí com a *samffius*», na catalá (cfr. Gili, 1985: 63, ls. 8-9); «nel suo andare parerà che sia impazzito, come se *fosse rinfuso*», na italiana impresa en 1561 (cfr. Crupi, 2002: 42, ls. 18-19). Cfr., así mesmo, «nec non in eundo *infunditur*» en Teodorico (cfr. Dolz, 1937: 56, l. 34) ou «nec non in suo gressu quasi *infunditus* videtur» en Rusio (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 340, ls. 27-28). Como se observa, a construción *sentirse de fondo* do TA equivale a ser *infunditu*, *rinfuso*, *enfondut* ou *enfondut*, termos todos eles que, como o latino *infunditus*, se refiren á inflamación do tecido reticular dos pés, exposta precedentemente no cap. 17. Vid. *supra* o comentario ás pasaxes <17.0> e <17.4>.

838 Cfr. na versión provenzal «uns petis trauques que s'appellan porris» (cfr. Arquint, 2006-2007: 139, 19.3). En opinión de Brunori Cianti – Cianti (1993: 137), «il richiamo ai pori cutanei è ricavato direttamente da Celso che ipotizzò l'esistenza di “foramina invisibilia corporis” nonché dai passi di Ippocrate e Galeno che trattano dell'assorbimento cutaneo. [...] Se ci appare curioso l'asserto che il vento penetri entro il corpo attraverso i pori percutanei, non dobbiamo dimenticare che simile convinzione sull'assorbimento cutaneo è perdurata fino al secolo passato». Vid. *DETEMA*, s.v. *poro* (acep. 1). A aparición desta entidade fisiolóxica, cuxa orixe se atribúe a Empédocles, tivo incidencias na análise do proceso respiratorio e suscitou problemas epistemolóxicos e lingüísticos na introdución do concepto no mundo romano, no que o uso de *porus*, transliteración da voz grega πόρος, é escaso (cfr. André, 1991: 201) e se impoñen as voces *caula* e *foramen*, examinadas por Le Blay (2010) nas obras do poeta epicúreo Lucrecio e do estoico Séneca: conclúe Le Blay (2010: 34) que «les deux termes latins qui, en dehors du très rare *porus*, désignent explicitement les pores –qu'il s'agisse de la matière en général ou de la peau– sont marqués du sceau de l'épicurisme, du moins pour Sénèque et ses contemporains». Sobre a duplicidade semántica do substantivo *porus* en textos medievais, vid. a pasaxe de Mateo Silvático recollida por García González (2007: 517, s.v. *porus*).

839 Malia a ausencia no ms. dun trazo que permita ver abreviada a nasal implosiva final do substantivo, cfr. DF5 (498, l. 29), *rrason*, sen ningunha marca tipográfica específica que leve a sospeitar que o *-n* é adición ou desenvolvemento dunha abreviatura por parte do cóengo para unha lección que, con todo, é pouco clara (pois podería lerse *rrago*).

840 Cfr. *chama* en Pens. (101, l. 19), sen interpretar a nasal implosiva final no trazado do *ch*.

841 O emprego deste vocábulo, *agoamento*, para designar a mesma doenza á que se dá o nome de *infustito* debe poñerse en relación co *Livro do Mestre Giraldo*: «O vjçessimio primo capitollo he de *equo imfastico* e do cavalo *aagoado*» (cfr. Pereira, 1909: 33, ls. 10-11), «esta door chama ho mestre que fez este livro *enfasticom* e nos chamamos *agoa*» (cfr. *Ibid.*: 33, ls. 19-21). Sen dúbida, a presenza do referido termo non se pode illar da denominación *augoamento* que na obra portuguesa alude á enfermidade chamada *infusio*, á que Ruffo dedica o capítulo. Á confusión entre as dúas enfermidades refírese tamén Arquint (2006-2007: 338, s.v. *enfastit*). Cfr., para o castelán medieval, *aguamiento* en *TDMS* e *DPRAlfX*, s.v., «enfermedad que resulta de tomar demasiado agua, estando fatigado y sudoroso».

⁸⁴² Cfr. *A a tal* en DF5 (498, l. 33). O indefinido *atal*, de amplo uso no galego medieval desde o século XIII como variante de *tal* (< TĀLIS) reforzada con vogal protética, é común a outros romances peninsulares como o portugués, onde se documenta desde o século XII, e o castelán, que o coñece desde o *Poema de Mio Cid*. Sobre a orixe desta forma, creada a partir de *tal* coa adición dun *a*-protético ou pola influencia exercida xa no lat. vg. por voces como *aquí* ou *aquel*, vid. Ferreiro (1995: 207-208), Huber (1986: 69), Williams (1994^a: 121). Para o vocábulo na lingua galega medieval cfr. *Cr*, *CrG*, *HT*, *Mir*, *Ri*, *Mig*, *CSM*, *Esc*, *Nun* (*Amigo*), *Aj*, s.v. *atal*. Para as ocorrencias do indefinido en castelán medieval, cfr. *TDMS*, s.v. *atal*; *DPRAlfX*, s.v. *tal*.

⁸⁴³ O principio que, baseado na experiencia, guía a terapia de Ruffo para a enfermidade é o dos contrarios: ao producirse polo frío que penetra no tecido cutáneo, será necesario o uso de elementos de natureza quente para a súa curación.

⁸⁴⁴ Ao termo *cuperta*, que equivale ao latino *pannus*, cómpre darlle a acepción de «morceau d'étoffe [...] avec lequel on couvre le cheval» de entre outros valores semánticos que consigna Prévot para o equivalente *drap* da versión francesa (cfr. Prévot, 1991: 195, s.v. *drap*); cfr. o substantivo castelán *cubierta*, rexistrado tamén no *Libro de los Caballos*, co significado de 'cobertura' (cfr. *TDMS*, s.v. *cubierta* (acep. 1)). Como na tradución francesa de Ruffo transmitida polo ms. *M*, «et le cheval soit bien couvert d'un drap de laine» (cfr. Prévot, 1991: 64, <337>), a versión galega omite as referencias ao carácter *grosso* e ás dimensións da *cuperta de lã*, que se len, en cambio, no texto latino, *laneo panno grosso equi longitudinem et latitudinem superante*, e noutras pezas da tradición romance do *De medicina equorum*: cfr. «unu cupirturi di pannu di linu grossu ki copra tuttu lu caualu diutornu», na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 584, ls. 24-25); «un grosso panno di lana, lo quale soperchi la lunghessa & la grossessa del cavallo», na italiana do códice berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 93, ls. 801-802); «un gros drap de lana segon l'amplesa e la longuesa del caval», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 139, 19.6); «un couvetoer de laine qui cueuvre tout le cheval jusques jus», na francesa do ms. *R* (cfr. Prévot, 1991: 141, <337>); «un drap gros de llana de longuesa del cavaill e pus ample», na catalá (cfr. Gili, 1985: 63, l. 17); «un panno di lana, tanto grande che lo cuopra» ou «sia coperto tutto el cauallo per longo, & per largo dun panno grosso de lana», nas italianas impresas en 1561 (cfr. Crupi, 2002: 42, l. 30 – 43, l. 1) e 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 16r, ls. 6-7) respectivamente; cfr., así mesmo, «pano de boa laa bem grosso tam grande que cobra o cauallo todo» no *Livro d'Alveitaria* (cfr. Pereira, 1909: 33, ls. 26-27). Como pode observarse, mentres que a maior parte da tradición coincide en expresar que a cobertura é de la, a tradución siciliana do *De medicina equorum* indica que aquela é de liño, como tamén se le na *Mascalcia* de Rusio, «superposito prius panno lineo grosso equi longitudinem et altitudinem superante» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 342, ls. 9-10), ou en Teodorico, «ponatur linteamen nigrum de panno grosso adeo magnum, quod equum cooperiat et undique satis superet» (cfr. Dolz, 1937: 58, ls. 2-4). Estes datos poderían apoiar a hipótese dunha variante *lineo* por *laneo*, facilmente explicable, na transmisión do *De medicina equorum*.

Por outro lado, no *TA*, como na francesa do ms. *M* ou na italiana do impreso veneciano de 1563, ou mesmo no Mestre Giraldo, non se atopa a equivalencia para a secuencia latina *et equus a duobus hominibus, uno videlicet ex una parte et alio ex altera, teneatur, ita quod medium panni resideat super tergum equi*, con correspondencia, en cambio, noutras versións romances de Ruffo: cfr., así, «ambu li extremitati di lu pannu dallatu fa finiri ampliati a dui homini» na siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 584, ls. 25-26), «l' qualle da due homoni, cioè l'uno dall'una parte & l'altro dall'altra, si tegna sì che l' meço del panno stia sul dosso del cavallo» na italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 93-94, ls. 802-803), «dos homes tengon lo caval, l'un dessa l'autre della, en tal manyera que lo meian del drap sia sobre lo dos del caval» na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 139, 19.6), «lo qual drap tinguen dos homens de cascuna part» na catalá (cfr. Gili, 1985: 63, ls. 17-18), «et doivent estre deux hommes qui tiengnent un couvetoer de laine qui cueuvre tout le cheval jusques jus» na francesa do ms. *R* (cfr. Prévot, 1995: 141, <337>), «facendo star due huomini sopra detto cavallo, l'uno dalla parte del capo, et l'altro dalla parte di dietro» na italiana impresa en 1561 (cfr. Crupi, 2002: 43, ls. 1-3). Sen que se poida considerar concluinte polo limitado coñecemento da transmisión da obra

de Giordano Ruffo, a omisión da pasaxe referida en máis dunha versión podería atribuírse á existencia dalgún testemuño que non enviase a información sinalada.

845 A forma verbal *cinllalle* traduce a latina *cinguletur*, á que corresponden *li chingi* na versión siciliana, *si ginghi* na italiana do códice berlinés, *lo sengla* na provenzal, *sia cinglat* na catalá, *soit sanglez* na francesa, *lo cingerai* no impreso italiano de 1561; cfr. tamén *çilhem* no *Livro* do Mestre Giraldo, «*çilhem* aquell pano desta coberta» (cfr. Pereira, 1909: 33, l. 32). O mesmo verbo latino, *cingulare*, aparece significativamente na pasaxe <28.5> como «apretao con a cinlla». En efecto, *cinllar* é deverbal do substantivo *cinlla*, que, procedente do lat. CINGŪLA(M) e documentado en galego desde o século XII, corresponde ao termo castelán *cincha*, que se rexistra desde o *Cid* e que designa a «faja de cáñamo, lana, cerda, cuero o esparto con que se asegura la silla o albarda sobre la cabalgadura» (cfr. DME, s.v. *cincha*; cfr. tamén DPRAIfX, s.v. *cincha*), de xeito que *cinchar*, rexistrado no século XV, ten o significado de «asegurar la silla o albarda apretando las cinchas» (cfr. DME, s.v. *cinchar*). Para as documentacións da voz no galego medieval, cfr. CrG, CrT, s.v. *cinlla*, e para a presenza do vocábulo na lexicografía galega, cfr. Er, Fg, s.v. *cincha*; El (*Frampas I*), s.v. *cinchar*. Para os problemas etimolóxicos e evolutivos destes termos, así como para o seu significado, vid. DCECH, II, s.v. *cincho*; DGALP, s.v. *cinha*, *cinchar*; GDLP, s.v. *cincha*; Houaiss, s.v. *cincha*, *cinchar*². En definitiva, en relación co substantivo a partir do que se crea, o verbo *cinllar* ten o valor semántico de 'apertar a cincha, asegurar a sela ao cabalo cunha tira de coiro ou de tea dura que pasa por debaixo da barriga do animal'. Vid. Arquint (2006-2007: 454, s.v. *senglar*).

846 A cláusula galega «esté asesegado nague lugar» é froito dun proceso de adaptación máis libre do texto latino ao introducir o verbo *asesegar*: procedente tal vez da forma do lat. vg. *SESSĪ CĀRE con vogal protética, o vocábulo, que ten os significados de 'calmar', 'estar tranquilo', atéstase en galego desde o século XIV, época desde a que se coñece tamén a variante disimilada *asosegar*. Vid., sen máis, CrG, CrT, HT, s.v. *asesegar*; CrG, CrT, s.v. *asesegado*. Documentacións do verbo e do adxectivo en castelán poden atoparse en TDMS, s.v. *assesegado*, *assesegar*; DPRAIfX, s.v. *sosegar*.

847 Este substantivo, *suur*, constitúe a única ocorrencia no texto para o derivado do lat. SŪDOR – precisamente o termo que lle corresponde na obra latina–, pois a forma que se localiza nos outros dous rexistros é *suor* (cfr. <19.2>, <19.8>), a solución esperable a partir do acusativo SŪDŌRE(M). Precisamente *suur* está tamén na pasaxe do *Livro d'Alveitaria* equivalente a aquela na que aparece no texto galego, «esté assy com elle ataa que a *suur* seia sumjda toda» (cfr. Pereira, 1909: 33, ls. 32-33). Vasconcellos (1910: 408, s.v. *suur* – *suura*), percibida a evolución anómala que puido experimentar a voz latina para chegar a ese resultado *suur*, argumenta que «teremos de ler a *suura* [...]», pois ha falta absoluta de formações em –ur, e multidão de derivados em –ura». A explicación da filóloga luso-alemá, que asenta no cambio da terminación –or (que resulta de –ŌRE(M)) por –ura, foi cuestionada por Lorenzo, que ve en *suur* «sencillamente un caso de atracción vocálica» (cfr. CrG, s.v. *suur*). Nesta forma do substantivo está a orixe dos adxectivos *suurento* (que aparece no TA en <3.26>, <3.27>, <13.1>, <19.2>) e *surento* (<3.32>), formados precisamente a partir de *suur* e o sufixo intensificador –ento, creador de adxectivos (vid. Houaiss, s.v. –ento) e relacionado por Vasconcellos (1910: 408-409, s.v. *suurento*) coa terminación latina –lentus.

848 Da serie coordinada «os nerveos e as coixas», que funciona como complemento directo de *esfregalle*, en ningunha das versións consultadas da obra de Giordano Ruffo se atopa o equivalente para *nerveos*: «singula equi *crura* fricentur» é o que se le na pasaxe latina. Cfr., non obstante, «feiranlle as coixas e os *nervos*» en <19.11>.

849 O complemento «con azeite ou con manteiga» adapta o latino *butyro condecenter calido armenti vel oleo aut alio liquido unctuosus*, fielmente adaptado na versión siciliana –«cun burru di li armenti caldu oi cun ogliu oi cun altra cosa untuusa» (cfr. De Gregorio, 1905: 584, l. 33)– ou na italiana do ms. berlinés –«con butirro conveneivemente caldo & con armentorio u con olglio u con altra cosa liquida unctoosa» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 94, ls. 810-812)–. Como se observa, o TA omite a mención de «aliud liquidum

unctuosum» así como, para o *butyrum*, a calidade *calidum* e a procedencia, *armenti* –substantivo que designa «probabilmente qualche tipo di grassa animale (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 155, s.v. *armentorio*)–. Outras versións do *De medicina equorum* amosan diverxencias con respecto ao texto latino. Así, a tradución francesa de R, «d'oile ou de burre ou d'autre gresse bien chaudement» (cfr. Prévot, 1991: 141, <340>), silencia as mesmas características que o TA para o *butyrum*; a francesa do ms. M, «de burre chaut ou d'uille» (cfr. Prévot, 1991: 65, <340>), omite unha das propiedades do *butyrum* e a equivalencia para *aut alio liquido unctuosus*, como tamén se observa na tradución italiana transmitida polo impreso de 1563, «con el butyro caldo o uero olio» (cfr. Leno, 1563: f. 16r, ls. 12-13); a catalá, «ab mantega e ab oli» (cfr. Gili, 1985: 63, l. 24), obvia as calidades dos ingredientes; e a occitana vai máis alá ao non mencionar ningún dos elementos que figuraban no sintagma latino e ao limitarse a deixar simplemente constancia de que «cascun iorn plusors vegadas ly freta ben totas las cueyssas» (cfr. Arquint, 2006-2007: 139, 19.8). Cfr., así mesmo, o distinto sentido da versión italiana do impreso de 1561, «del butiro, ò sia burro, et armentario con olio, et di questo ne farai una ontione liquida» (cfr. Crupi, 2002: 43, ls. 9-11). Malia non poder establecer datos concluíntes, cabe pensar que na transmisión do *De medicina equorum* había variantes que permitirían entender as diverxencias referidas, aspecto no que redunda as reelaboracións de Teodorico, «de dialtea vel oleo competenter calidis» (cfr. Dolz, 1937: 58, ls. 10-11), e Rusio, «optimo butyro, vel dialthea, vel oleo olivarum calidis» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 342, ls. 20-21). Cfr., en fin, a pasaxe do Mestre Giraldo, «filhem da manteiga quente conujnhauellmente ou do azeite ou do olyo e esfreguemlhe com el per mujtas vezes no dia as pernas e os brazos» (cfr. Pereira, 1909: 33, ls. 34-36).

850 O substantivo *cernada* deriva do lat. CINIS, -ĒRIS, ‘cinza’, probablemente a través dunha forma latino-vulgar *CIN(E)RATA(M) (vid. DCECH, II, s.v. *ceniza* [p. 30, *cernada*]; Nunes, 1960⁶: 140), e convive nesta mesma pasaxe do TA coa solución *cernada*. Ambas as formas están rexistradas na lexicografía galega: cfr. Fg, C4, s.v. *cernada*; Vi, El (*Frampas II*), s.v. *cernada*. Para o significado do termo, cfr. VPL, s.v. *cernada*, *decoada*; Houaiss, s.v. *cernada* –que define a voz como «barrela», isto é, «caldo coado de cinzas vegetais ou de soda, us. para clarear roupa; cernada, coada, decoada, lixívia»– ou de forma máis clara o dicionario da RAE, que, s.v. *cernada*, recolle para o substantivo a acepción do eido da veterinaria de «cataplasma de ceniza y otros ingredientes, para fortalecer las partes lastimadas de las caballerías»: no *Libro de los Caballos* documéntase o castelán *cernada*, «[lat. *cen(e)rada] f. cataplasma de ceniza y otros ingredientes, usada para las heridas de las caballerías» (cfr. TDMS, s.v. *cernada*). Cómpre salientar que as dúas aparicións do vocábulo neste parágrafo do TA corresponden ao termo latino *decoctio*, ‘cocción’, que figura tamén nos outros textos latinos consultados e que, nas versións romances da obra de Ruffo manexadas, se adapta como tal –cfr., así, *dicoctione* e *decoctione* na tradución italiana do ms. berlinés, *decoccion* na provenzal, *deccocció* na catalá, *decoction* na francesa do ms. R, *decottione* e *decoctione* na italiana do impreso veneciano de 1561... – ou por medio dunha forma verbal que se relaciona semanticamente con ese substantivo –cfr. *cochi* na adaptación siciliana, *bouillir* na francesa do ms. M, ou mesmo *feruer* no *Livro* do Mestre Giraldo–. A voz galega, *cernada*, malia corresponderse co substantivo *decoctio* nas súas dúas aparicións, pode interpretarse como unha creación a partir dun dos ingredientes incluídos na receita da *decoctio*, concretamente o mesmo que constitúe o seu étimo, *cinis*, como se vén de explicar.

851 Cfr. Pens. (101, l. 27), *de*.

852 Este ingrediente do preparado corresponde ao lat. *cinis* e é o que permite explicar o emprego por parte do tradutor galego das formas *cernada* e *cernada* para designar o que nos outros elementos consultados da tradición se expresa por medio de voces que gardan relación co substantivo latino *decoctio* (vid. *supra* n. 850). A propósito da *cinza*, Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 150, n. 178) comentan: «Produto da combustão da madeira. Contém potassa e ácido fosfórico. É utilizada como purificador».

853 As *pallas* do trigo son as *paleae frumentii* da versión latina, que se inclúen nas diferentes adaptacións romances consultadas do *De medicina equorum*. Non localizamos referencias sobre as virtudes das pallas

desta gramínea, limitándose Causati Vanni (1999: 314, s.v. *paglia*) a constatar que «il Ruffo la adopera per fare decotti ed anche nelle profende».

854 Na lección do ms., o sintagma *allas pallas* posúe unha estrutura anómala que, á luz do que lle corresponde na tradición examinada, podería modificarse por *pallas allas*. Esa frase equivale, en efecto, á latina *aristarum allii*, que se atopa tamén na restante tradición vulgar de Ruffo manexada: cfr. *li resti di lagli* na versión siciliana, *rest d'alhs* na provenzal, *feilles d'auz* na francesa, *allasses* na catalá, ou *reste d'agli*, *reste d'agio* e *resta de aio* nas italianas do ms. berlinés e dos impresos de 1561 e 1563 respectivamente; cfr. tamén *rrestes dos alhos* no Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 33, l. 37). Non obstante, optamos por manter a orde dos elementos do sintagma que ofrece o ms., pois é así como aparece, *alhas palhas*, nestoutra pasaxe do *Livro* do Mestre Giraldo: «se o lugar ffor inchado filha a alforua e a linhaça e as *alhas palhas*» (cfr. Pereira, 1909: 50, ls. 18-19). O GDLP, s.v. *alhas*, ofrece para *palhas alhas*, ademais doutros sentidos figurados, o significado de «rama, seca de alho»; Houaiss, s.v. *palha*, inclúe *palhas alhas* coa acepción de «as folhas secas do alho»; cfr. tamén, da lexicografía galega, *Ac*, *Cl*, *Ib*, *Er*, *Fg*, *C4*, *Cg*, s.v. *allas*.

855 *Feiranlle* traduce a forma latina *madefiant*, adaptada por medio de verbos que gardan afinidade semántica co latino na versión siciliana, *da bagna*; nas italianas, tanto a do ms. berlinés, *si bagnino*, como as dos impresos de 1561, *bagnerai*, e de 1563, *sian ben lauate*; ou na francesa do ms. *R*, *doit l'en laver* (cfr. Prévot, 1991: 141, <341>). Cfr., en cambio, *soient bien frotees et eschaufées* na tradución francesa do ms. *M* (cfr. *Ibid.*: 65, <341>), *sien fregades* na catalá (cfr. Gili, 1985: 63, l. 27). Cfr. no *Livro* do Mestre Giraldo a forma *caldegemlhy*, do verbo *caldejar*, que, segundo Vasconcellos (1910: 276-277, s.v. *caldejar*), significa «aquecer ou aquecer certos lugares do corpo constipado» (p. 277) e que, en opinión de Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 150, n. 179), debe relacionarse coa «prática terapêutica utilizada para favorecer a transpiração cutânea». A vulgar polos datos achegados pouco sentido ten ofrecer para a forma galega *feiranlle* o significado «hiéranle» que se lle atribúe en Pens. (242, s.v.), sendo máis probable que o seu valor semántico teña que ver co de 'tocar', co que se documenta, p. ex., en *CrG* ou *CrT*, s.v. *ferir*.

856 Esta pasaxe pode contribuír a concretar a fonte latina manexada polo tradutor galego. En efecto, baixo a epígrafe *Ad impingundum equum*, aparece neste mesmo lugar no ms. latino editado por Molin, que advirte da súa ausencia en varios códices e da hipótese de que sexa un engadido alleo a Ruffo debido probablemente a un copista: «Hoc Capitulum deest in Codice Farsetti Num. XVII. et in aliis etiam Codicibus a me perpensis; librarii itaque arbitrio invecum huc fuisse videtur. Legitur tamen in editione Venetta ann. 1492, et in Bononiensi ann. 1561, aliquantisper immutatum» (cfr. Molin, 1818: 44, n. 1; cfr. Causati Vanni, 1999: 109, n. 1). Como se lembrará, esta realidade non é infrecuente nos textos de carácter técnico, que foron obxecto de engadidos, supresións ou modificacións. A ausencia do capítulo mencionado noutras versións romances do *De medicina equorum* contribúe a reforzar a hipótese dunha fonte latina distinta para a tradución galega, que, en todo caso, se aproximaría ao texto do códice veneciano publicado por Molin e que podía ser análoga á empregada polo Mestre Giraldo, que introduce neste mesmo punto (isto é, xusto despois da exposición do *infustus*) o capítulo en cuestión: «O uicesimo segundo capitullo he pera engordar os cauallos» (cfr. Pereira, 1909: 34, ls. 1-2). Advirtase, non obstante, que a información da pasaxe <19bis.0> está na tradución italiana impresa en 1563, mais como prescrición inicial da terapia do *scalmatus* (o que non sorprende se se ten en conta que esta enfermidade se caracterizaba polo adelgazamento do animal): «Si tu uoi ben ingrassar el cauallo tuo della carne della testudine, & falla ben boglire in acqua in tanto che lessa el sugo della carne, & quella mesia con la semola, & dane bere al cauallo & presto se fara grasso quantu tu uoi» (cfr. Leno, 1563: f. 16r, ls. 26-29). A distinta estrutura do impreso italiano de 1561, onde, tras a exposición dalgunhas enfermidades, se recollen *regole* diversas, fai que a información expresada nesta pasaxe se asemelle na referida versión á do capítulo LXXXIII, «A far ingrassare il cavallo» (cfr. Crupi, 2002: 72, ls. 16-20 – 73, ls. 1-2).

857 Este substantivo traduce o latino *testudines*, e este é o único elemento que podemos aducir para precisar o seu valor semántico, ao non localizar outras documentacións do vocábulo en ningunha das bases e dos

corpora lexicais consultados: Pensado, que suxire a posibilidade de ler tamén no ms. *sarzomas*, afirma, en efecto, descoñecer o seu significado (cfr. Pens.: 46, 239, s.v. *farzomas*). A pasaxe correspondente do tratado do Mestre Giraldo non recolle o termo do TA, se ben nela aparece o sintagma «a carne dos cagados» (cfr. Pereira, 1909: 34, l. 4), que ben podería ser o equivalente da descoñecida voz galega *farzomas* (ou *sarzomas*), sobre todo se se ten en conta que na liña seguinte do TA se fai referencia á «carne delas». Así as cousas, como o substantivo latino *testudo* ou o portugués *cágado*, o galego *farzoma* designaría a 'tartaruga'. Para o significado de *cágado*, vid. DCECH, V, s.v. *tortuga*; Houaiss, DGALP, VPL, s.v. *cágado*; GEPB, s.v. *cágado*², ou GDLP, s.v. *cágado*¹: «animal, que vive en água doce, coberto de uma concha como a tartaruga, convexa por cima, chata pela barriga: tem quatro pés e o colo comprido, que dobra e recolhe entre os dois cascos (*testudo butaria*)». Causati Vanni (1999: 330, s.v. *tartaruga*) comenta da *testudo* que é o «nome comune dei rettili appartenenti all'ordine dei Testudinati. Esso si riferisce tanto alle specie terrestri che a quelle acquadolcicole e marine. Il Ruffo, ne consiglia il brodo come ricostituente ed ingrassante miracoloso». E Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 150-151, n. 181) explican a propósito do *cágado* que «este réptil quelônio foi muito utilizado pela medicina nos preparados farmacológicos. A carne de cágado preparada em caldo era remédio úmido e frio, com propriedades tônicas e também depurativas. Carne de cágado curava lepra e também gota». A GEPB, s.v. *cágado*², fai referencia ás súas «qualidades terapéuticas», á «utilização de certas partes [...] no tratamento de algumas doenças», ou a que «médicos e práticos da antiguidade recomendavam afanosamente o cágado para diversos achaques», entre os que se atopan a lepra, a gota, ou diversas afeccións cutáneas.

858 Corriximos a lección do ms., *po* –que en DF5 (499, l. 15) aparece como *pro* e en Pens. (103, n. 1) como *poro*–, xa que a interpretación da abreviatura levaría a editar *pero*, que non fai sentido. Como o mesmo Pensado advirte, a sintaxe esixe a corrección da forma por *para*.

859 A *calda das favas* do TA resulta da adaptación do sintagma latino *fabae coctae*. Ás propiedades diuréticas e calmantes das *favas*, xa apuntadas *supra* (cfr. o comentario ás *favas* de <16.8> na n. 716) cómpre engadir as que, polo seu alto valor en proteínas, as facían aptas para cebar os animais xa desde épocas antigas (vid. Camargo – Iannone – Cury, 1988, II: 151, n. 182; Font Quer, 1980⁶: 383-384, s.v. *haba*). O substantivo *calda* ten nesta pasaxe a súa única ocorrencia do TA: feminino de *caldo* –resultante da substantivación do adxectivo derivado de CALDUS (polo cl. CALĪDUS)–, *calda* pervive aínda en portugués (como pode verse, p. ex., en Houaiss, s.v. *calda*), pero non en galego, que só coñece *caldo*, vocábulo presente no TA (cfr. <20.8>, <23.14> e <46.8>) para designar, en efecto, o líquido resultante dunha cocción de diversos ingredientes, realidade á que o texto latino de Ruffo se refire por medio do substantivo *decoctio* ou o sintagma *aqua decoctionis*. Un percorrido pola historia lexicográfica de *calda* pode verse en Pens. (33-35, s.v. *calda*).

860 Os parágrafos <19ter.0> – <19ter.2>, que inclúen tres receitas para *matar a fistola*, para *a door que chaman lacerto* e para *o polmo* respectivamente, carecen de correspondencia en todos os elementos consultados da tradición do *De medicina equorum*, polo que, no estado actual das investigacións sobre a transmisión do manual do calabrés, non se poden ofrecer explicacións textuais seguras para xustificar a presenza deses capítulos –a non ser que, como sucede no capítulo <19bis>, se trate de engadidos que podían figurar no ms. utilizado como fonte para realizar a tradución ou que se introduciron nalgún momento da transmisión da propia obra galega sen que formasen parte do manual do mariscal de Federico II– e carecemos, pois, de elementos que axuden no establecemento textual dos mesmos.

861 Para a *fistola*, cfr. *infra* o capítulo 54 da obra. Non atopamos o remedio aquí recollido para a súa curación na restante tradición consultada do manual de Giordano Ruffo, polo que non dispoñemos de instrumentos que nos auxilien na edición e interpretación da pasaxe.

862 A rede de asociacións establecidas nesta pasaxe do TA non son totalmente claras. Por un lado, a lección manuscrita o *ratano* podería ser unha forma errada por *a retama*, voz de orixe árabe (RATÁMA) que, segundo Sr (*Colección 1746-1770*), s.v. *codeso*, pasou ao castelán pero non ao galego, que optou pola voz *xesta* (lat. GENESTA) para designar unha planta leguminosa de flores amarelas. Ese termo relaciónase,

á súa vez, con *codeso*, un vocábulo sobre o que Sr comenta que «del griego y latín *cytisos*, mudada la Y en U, y la T en D, se formó cudisus, y en gallego codeso. Es un arbusto trifolio que se da en buena tierra, que las abejas no se sacian de chupar en su flor según Virgilio: “*nec cytiso saturantur apes*”. La voz codeso se comunicó de Galicia a Portugal y creo que también a Castilla, pues el coronista Pedro López de Ayala en un manuscrito de Cetrería usa de la voz codeso para aplicar su semilla en medicina. Así como de las gestas se hacen las escobas para casa, así de los codesos se forman unas especiales escobas para fregar las pipas y toneles. Las hojas del codeso, según Dioscórides mazcadas saben a garbanzos verdes y crudos. El tener la flor amarilla como la retama, el ser trifolio podrán servir de distintivo. Los romanos le sembraban para alimento del ganado cuando estaba tierno». Sobre as utilizacións do codeso, Sarmiento refire que «la semilla, molida, y dada a los becerritos, los cura de las lombrices también» (cfr. *Viaje* 1745) ou que é empregada, así mesmo, como antirrábico (cfr. *Catálogo... vegetables* 1754-1758). Sobre a caracterización da planta, vid. a completa información do VPL, s.v. *codeso*: «Planta, a que os Latinos chamão *Cytisum*, da Ilha *Cytiso*, onde dizem habia muyto della. He hum arbusto, cujos talos saa muyto delgados, & deitão muytos ramitos, angulósos, dobradiços, verdes, guarneidos de folhas, que sahem de hum pé tres, & tres, pontiguadas, & filpudas. Produz humas flores fermozas de ordinario amarellas, raras veces brancas. Nace em campos estereis, & lugares môtuósos, & arentos, por ser cheo de çumo, cria muyto leite nas cabras. He aperitivo, & bom para as obstruçõens do baço, Hydropezia, Ciatica, &c. *Cytisum*, i. *Neut*. Varro. *Cytisus*, i. *Masc*. ou *Fem*. Columel, & Plin. Chamãole communmente *Genista minor*, *Genista vulgaris trifolia*, *Genista scoparia*, & *Cytisus scoparius*, à *Scopa*, que quer dizer, *bassoura*, porque com os ramos do *Codeso* se fazem *bassouras*».

Se as relacións semánticas entre *retama* e *codeso* son transparentes na lexicografía galega (cfr., p. ex., *C1*, *Ib*, *C4*, s.v. *codeso*, *xesta*; *Er*, s.v. *codeso*), menos clara semella a afinidade delas coa denominación *sirgo da raposa*, pois este sintagma designa a «cuscuteira, planta medicinal de tallos finos, roxos e sin follas» (cfr. *Er*, s.v. *sirgo*; cfr. tamén *Fg*, *C4*, *Lcn*, s.v. *sirgo*) e, de feito, *linho-de-raposa* é o nome galego e portugués recollido por Font Quer (1980⁶: 544-555, s.v. *epítimo*) para unha cuscuteira mencionada por Dioscórides (IV, 179), *epithymo*, co que se designa a flor do *thymo*. A *Cuscuta epithymum* é recollida, en efecto, por Houaiss, baixo as denominacións *linho-de-raposa* ou *cabelos* (cfr. Houaiss, s.v. *linho-de-raposa*, *cabelos*) e o GDLP define o *linho-de-raposa*, s.v., como «variedade de cuscuteira». A planta é así descrita no VPL, s.v. *epithymo*: «Erva, que dá humas flores amarelinhas, & lança huns filamentos, a modo de cabelos, que se emmaranhão com varias castas de plantas. Chamase *Ephithymo*, porque nace sobre o *thymo*, ou tomillo; aquelle que se cria sobre tojo, não he tão bom. Tem virtude aperitiva, & arthritica; relaxa o ventre, purifica o sangue; &c. *Epithymum*, i. *Neut*. Achase esta planta escrita em letras Gregas no livro 26 de Plinio, cap. 8. Outros lhe chamão *Cuscuta*, ou *Cassuta minor*».

⁸⁶³ Cfr. *caruoes* en DF5 (499, l. 21).

⁸⁶⁴ Cfr. *chama* tanto en DF5 (499, l. 23) como en Pens. (103, l. 9).

⁸⁶⁵ *Lacerto* debe de ser un latinismo léxico que, segundo a práctica habitual do tradutor galego, se describe por medio da cláusula de relativo «que quer dizer lagarto». Esta enfermidade non aparece descrita por Ruffo en ningún dos textos manexados da súa transmisión, mais podería corresponderse coa patoloxía á que Rusio chama *stima* ou *lucerdus*. Este último termo debe de ser unha variante de *lacertus*, que, a través dunha forma **LACARTUS*, constitúe o étimo da voz *lagarto*, habitual para designar ao reptil saurio. A doenza descrita por Rusio é definida por Trolli (1990a: 77, s.v. *lucerdus*) como «irrigidimento del collo», isto é, como unha enfermidade que provoca que o colo engrose e penda dun lado. En relación co outro termo empregado por Rusio, *stima*, debe poñerse a voz *stigma* que utiliza Teodorico e que, en cambio, designa «la fase iniziale del tetano» segundo Trolli (1990a: 68, s.v.), que localiza ocorrencias do termo noutros textos, aos que pode sumarse a *Cirurgie des Chevaux*, onde aparece o substantivo *estive* que a editora da obra identifica co tétano (cfr. Prévot, 1994: 414, s.v. *estive*). Cfr. a denominación *stina* ou *stiva* (segundo os editores) no cap. 60 do

libro XXII do *De Animalibus* de Alberto o Grande (cfr. Prévot – Ribémont, 2004: 459-460). Para a presenza da afección noutros textos e os seus problemas de identificación, vid., así mesmo, Delprato – Barbieri (1867, II: 265, s.v. *sginia voi lucerdu*). Cómpre salientar que en ningunha das obras consultadas atopamos a receita mencionada no TA, para a que, en consecuencia, se carece de elementos de apoio na interpretación dalgunhas das voces da pasaxe, en particular para o sintagma *tranço do rabo*: para o primeiro substantivo son tamén posibles a partir do ms. as lecturas *trançon*, *tranco* ou *trancon*, como apunta Pensado (2004: 103, n. 3), que descoñece o significado da voz; tampouco aquí podemos achegar unha solución satisfactoria para este termo nin entender o sentido dunha referencia ao rabo no tratamento dunha doenza que, se se corresponde coa sinalada arriba, afectaba ao pescozo do animal.

866 É probablemente a doenza descrita no cap. 29 da obra, aínda que en ningún dos textos consultados se localizou a receita exposta neste parágrafo para a súa curación.

867 Nótese o paradoxico que resulta que Pensado conserve a lección do ms., *fonte* (*foñt*), na edición (cfr. Pens.: 103, l. 12) e que, en cambio, a recolla como *fronte* no glosario do texto (cfr. *Ibid.*: 248, s.v. *fronte*), *et pono en medyo da fronte do Cauallo*.

868 Tanto aquí como na epígrafe que encabeza a exposición do remedio, o substantivo *deseccamento* é froito dun erro de copia no ms., que ofrece a lección *deseatamento* (e así se advirte en Pens: 103, n. 5) ou *deseacamento* (cfr. DF5: 499, ls. 29, 37), en virtude da habitual identidade gráfica de *c* e *t*. Como tamén fai Pensado, o erro do ms. debe corrixirse por *deseccamento* (cfr. Pens.: 103, ls. 14, 20), que é a voz empregada polo tradutor galego para adaptar o termo *scalmatum* co que se designa esta enfermidade no texto latino e que, en efecto, se adapta como *escalmato* na pasaxe <20.4> do TA. Sobre a utilización de *deseccamento* para facer referencia á doenza chamada *scalmatum* en latín por Giordano Ruffo, é aclaratorio de forma particular o Mestre Giraldo –«O uñesimo tercio capitullo he de hua enfermidade que faz ãmagreçer os caualllos e he dicta em latim *esculmatum* e em nossa linguagem *dessecamento*» (cfr. Pereira, 1909: 34, ls. 12-14), «Aquesta enfermidade chamam em latim *sculmatum* e em nossa linguagem *dessecamento*» (cfr. *Ibid.*: 34, ls. 22-23)–. Son tamén ilustrativas ao respecto as epígrafes que presentan a patoloxía nas versións siciliana –«di lu scalmatu oi *dessicatu* dintru dalu corpu» (cfr. De Gregorio, 1905: 584, l. 38)–, italiana do ms. F (Firenze, Biblioteca Nazionale Centrale, Pal. 744) –«De scalmato vel *de seccato*» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 165, s.v. *scalmatum*)–, e francesa –«De cheval eschaufé et *sec* dedenz le cors» (cfr. Prévot, 1991: 65, <343>)–, así como a pasaxe «ceste enfermeté est communement apelee *eschaufeture* et *seicheté* es entrailles» do texto francés (cfr. Prévot, 1995: 65, <345>) e o encabezamento do remedio, «Medecine contre *eschaufeture* et *secherece* des entrailles», nesta mesma versión (cfr. *Ibid.*). Para o termo *deseccamento*, cfr. Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 151, n. 183), «verminose gástrica ou intestinal. Doença parasitaria que provoca desnutrição». Para o vocábulo latino *scalmatum*, cfr. Arquint (2006-2007: 450, s.v. *scalmat*), «deperimento organico causato da una grave infestazione di parassiti intestinali, [...], gastrofiliasi larvare. [...], tra i parassiti che provocano lo scalmato si può riconoscere segnatamente il *Gasterophilus intestinalis*». Erroneamente identificada por Moulé (1913: 440, s.v. *eschaufeuire*) como unha enterite asociada ao meteorismo (isto é, unha inflamación da membrana dos intestinos provocada pola acumulación de gases), Poulle-Drieux (1966: 93) ve máis axeitadamente nela a «gastrophilose larvaire ou oestrose gastro-intestinale». Máis detalles sobre esta enfermidade –denominada *scalmatum* por Teodorico (cfr. Dolz, 1937: 58, l. 17) e tamén por Rusio (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 330, l. 14), que a coñece xunto con *scalmatum*– e a súa presenza nos textos medievais poden verse en Causati Vanni (1999: 343, § 14), Delprato – Barbieri (1867, II: 263, s.v. *scalmatu*), Heusinger (1853, II: xxxix, nº 70), Olrog Hedvall (1995: 165, s.v. *scalmatum*), Prévot (1991: 201, s.v. *eschaufement*)².

869 Corríxese a lección do ms., *adeanteira* –conservada en DF5 (499, l. 30), en Pens. (103, l. 105) e en Pérez Barcala (2004: 390, l. 703), *a deanteira*– por *as entradaias*, pois traduce o termo latino *interiora*, adaptado, en efecto, como *entradaias* en <3.17> e <18.10> e tamén na pasaxe <20.6> deste mesmo capítulo: «para lle

lançar fóra das *entradaias* a segura» (lat. «ad expellendam siccitatem *interiorum*»). A emenda vén apoiada pola sintomatoloxía propia da enfermidade, que producía un adelgazamento do animal, e pola comparación con outros elementos da tradición do *De medicina equorum*: cfr., en efecto, «una altra infirmitati aueni alu cauallu la quali dessica li *interiuri*», na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 584, l. 39); «Adviene un'altra infermitade la quale disecca le *'interiore* del cavallo», na italiana do códice berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 94, l. 819); «Al caval ven outra malanansa que s'appella scalmat, que lo seca *dedins lo cors*», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 141, 20.1); «Escaldadura és huna malaltia qui *dedins* secha les *entramenes* del cavayll», na catalá (cfr. Gili, 1985: 64, ls. 6-7); «une autre enfermeté avient au cheval qui seche les *entrailles*», na francesa do ms. N (cfr. Prévot, 1991: 65, n. 2), ou «Avviene un'altra infirmità al cavallo, la quale secca le *interiore*» e «Le una infirmitta alcune uolte al cauallu de *dentro* che descca» nas italianas impresas en 1561 (cfr. Crupi, 2002: 43, ls. 19-20) e 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 16r, ls. 19-20) respectivamente. Como en Ruffo, cfr. tamén *interiora* en Tedorico, «Scalmatura est quaedam infirmitas equi *interiora* desiccans» (cfr. Dolz, 1937: 58, l. 18), e en Rusio, «Contingit equo pluries quaedam infirmitas corpus macerans et *interiora* desiccans» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 330, ls. 4-5). O Mestre Giraldo non é de axuda ao versionar a pasaxe sen adaptar o termo latino e ao limitarse a indicar que a doenza «faz dessequar» o animal (cfr. Pereira, 1909: 34, ls. 16-17).

870 O sintagma «vermões ruivos e alvos» traduce o latino *vermiculi rubei, sive albi* e fai referencia aos parasitos intestinais que provocaban a enfermidade descrita. Segundo Poulle Drieux (1966: 93, n. 26), son «respectivement *oestrus hemorroïdalis* et *oestrus duodenalis*», información que recolle Prévot (1991: 249, s.v. *ver*). Vid., así mesmo, a primería acepción rexistrada para o substantivo *verme* en Arquint (2006-2007: 481, s.v. *verme*), «parassita intestinale, possibilmente larve di gastrofilo» e a bibliografía á que remite. Para explicacións máis prolixas, vid. Corrado (1984⁴: 32-34) ou Wintzer (1985: 148-149). Para o parasito gastrointestinal que produce a enfermidade vid. Cagny – Gobert, II, s.v. *estro* (pp. 210-211, *estro gástrico* ó *gastrófilo del caballo*); DTVZ, s.v. *gastrophile, oestridés*.

871 O substantivo *magridade*, que corresponde ao termo latino *maceries*, é unha alternativa a *magredüe*, 'delgadeza', e documenta a utilización do sufixo *-dade*, procedente do lat. *-tate*, de rendibilidade na formación de substantivos abstractos a partir de adxectivos (cfr. Ferreiro, 1997: 123-124; Huber, 1986: 274; Houaiss, s.v. *-dade*).

872 Como tradución do adxectivo latino *diuturna*, 'duradeiro', o ms. galego ofrece *perlongada*, que editamos así en virtude da abreviatura que no códice aparece para a sílaba inicial (*p*). Distanciámonos, pois, de DF5 (499, l. 33) e Pens. (103, l. 17), que transcriben *prollongada*. Aínda que podería tratarse dun erro do copista na reprodución da abreviatura de *pro* pola de *per*, non se contempla esta posibilidade ao convivir no galego da Idade Media as variantes *perlongado*, *porlongado*, *prelongado*, *prolongado* (cfr. Cr, CrT, CSM, s.v. *perlongado*, *prolongado*), e ao aparecer recollido aínda *perlongado* en C1, Ib, Er, Fg, C4, s.v. *perlongado*. Cfr. tamén Houaiss, s.v. *perlongado*.

873 Para *escalmato* como latinismo léxico co que no TA se designa a enfermidade tamén chamada *deseccamento* e que corresponde á denominación latina *scalmatus* do *De medicina equorum*, vid. *supra* o comentario á epígrafe <20.0>.

874 Para o erro *deseatamento* que presenta o ms. e que se conserva en DF5 (499, l. 37), *deseccamento*, interpretando *t* como *c*, cfr. *supra* o comentario a <20.0>.

875 O remedio exposto documenta a aplicación do principio que se sustentaba na aplicación de terapias de efecto contrario ao elemento que desestabiliza a saúde (*contraria contrariis*): «pour guérir une maladie desséchante comme le *scalmatus*, il faut humidifier le corps du patient en lui administrant des choses froides et humides» (cfr. Poulle-Drieux, 1966: 67-68).

876 A lección do ms. *enṭdayas*, interpretada inicialmente como *entredayas* por DF5 (500, l. 3), foi finalmente establecida como *entradayas* polo guardés (cfr. DF10: 264) e por Pens. (103, l. 22), que non

outorgan valor ao trazo sobreposto ao *y*. Sobre a forma do ms. e a realidade fonética que reflicte vid. o comentado para a variante *entradaias* en <3.17> e o exposto nos *Criterios de edición* (§ II. 3.6, b).

877 Cfr. en DF5 (500, l. 3) a lectura *seeura* para o substantivo que traduce o latino *siccitas*. Sobre a formación deste termo vid. o comentado sobre a súa outra ocorrencia en <3.11>.

878 No noso anterior achegamento ao *TA*, facíamos depender sintacticamente a cláusula final «para lle fazer o corpo humido» de «Filla as violas e a alfavega [...]», no que seguíamos a Pensado (cfr. Pens.: 103, ls. 22-23). Non obstante, por moito que a referida construción se vincule semanticamente a receita na que se inclúen eses ingredientes, a relación tamén se tería que establecer coa outra subordinada final que se coordina con ela, «para lle lançar fóra das entradaias a secura que ten en si», polo que unha puntuación como a ofrecida anteriormente non semella moi coherente. E se a isto se suma que a receita na que se inclúen as *violas*, a *alfavega* e os demais ingredientes se fai encabezar no texto latino pola cláusula *Fiat igitur decoctio de subscriptis*, parece máis atinada a puntuación que agora se propón, sobre todo se se ten conta que o expresado pola subordinada final presentada (e tamén a outra coa que se coordina) teñen un carácter xeral na presentación do remedio dunha enfermidade que efectivamente se produce porque ao cabalo «lle seca as entradaias e lle enmagrenta o corpo» (<20.1>). Non obstante, estas diverxencias na puntuación tampouco supoñen grandes diferenzas no sentido do texto e, de feito, cfr. a pasaxe da versión siciliana, «dalli a maniari cosi umidi e friddi ki la siccitati ki aui dintru ali interiuri tinuta pir longu tempu & huri la perda. E ala humiditati di lu corpu falli kista decociuni di li infrascripti cosi» (cfr. De Gregorio, 1905: 585, ls. 2-5).

879 Esta pasaxe preséntase no texto latino de Ruffo por medio da cláusula *Fiat igitur decoctio de subscriptis* e, do mesmo xeito, cfr., p. ex., a tradución italiana do códice berlinés, «Facciasi dunque dicocione dell'infrascripte cose» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 95, l. 831), ou a provenzal, «E fay aytal decoccion» (cfr. Arquint, 2006-2007: 141, 20.4), así como o texto do Mestre Giraldo, «E depois façamlhe hũa decouçon tal» (cfr. Pereira, 1909: 34, l. 26). Con respecto ao preparado medicinal presentado nesta pasaxe, o texto galego, como a tradución siciliana, non ofrece o equivalente para as *scarole*, que si son mencionadas nos lugares paralelos das traducións italianas –tanto da manuscrita de Berlín (*scaruole*) como das impresas de 1561 (*scariola*) e de 1563 (*scariolla*)–, da provenzal (*escariola*) ou da francesa (*escarioble* no ms. *M*, *scarolle poursesaine* en *R*, cfr. Prévot, 1991: 142, <347>). O ingrediente omítese tamén no *Livro* do Mestre Giraldo, que no seu lugar incorpora «as ffolhas do salgueiro» (cfr. Pereira, 1909: 34, l. 28), en correspondencia coas *salices* mencionadas na mesma receita por Teodorico (cfr. Dolz, 1937: 58, l. 27). Na medida en que estes datos poidan ser reveladores, cabe supoñer que na transmisión do preparado medicinal o substantivo *scariole* puido provocar problemas de lectura que ocasionaron ben a súa supresión da receita, ben a súa transformación en *salices*. A incorporación ao remedio desta planta da familia das compostas viría determinada por unhas propiedades que, segundo Causati Vanni (1999: 318, s.v. *scarola*), son depurativas e estomacais e, no parecer de Prévot (1991: 200, s.v. *escarioble*), aperitivas, refrescantes ou detersivas. Vid. tamén Delprato –Barbieri (1867, II: 303, s.v. *scariola*) ou Olrog Hedvall (1995: 166, s.v. *scaruola*).

880 O texto latino fala da *herba violaria*, identificada por Causati Vanni como unha planta que, con ser da mesma familia, é distinta da *viola* mencionada por Ruffo en <14.3>; trátase, segundo a estudiosa dunha «pianta erbacea annuale della famiglia delle violacee, coltivata o selvatica, con foglie lanceolate e fiori variopinti. È diaforetica, diuretica, depurativa della pelle, lassativa, espettorante, emolliente, tossifuga» (cfr. Causati Vanni, 1999: 320, s.v. *viola tricolor*). Non obstante, nos glosarios das edicións consultadas das traducións romances do manual de Ruffo non se establecen distincións entre os equivalentes da *viola* de <14.3> e da *herba violaria* aquí incluída: advírtase que, como alí, neste caso a tradución francesa menciona as «feilles de violette», sintagma para o que o ms. *R* transmite a variante «feulles de violes et d'autres herbes laxatives» (cfr. Prévot, 1991: 137, <271>). Son, sen dúbida, estas virtudes as que determinan a súa utilización para o tratamento desta doenza, pois todas elas son incluídas na receita da pasaxe <14.3> precisamente por ter estas propiedades e ser aptas para curar unha doenza producida polo exceso de alimentación.

881 Cfr., en cambio, a lectura de DF5 (500, l. 4), *da gigante*.

882 Cfr. a ausencia do determinante *as* en Pens. (103, l. 23).

883 O complemento «con poucos de reloes de orjo» do TA corresponde ao latino *de furfure hordei*, para o que, das distintas versións consultadas, a única que non presenta equivalencia é a francesa do ms. M (fronte ao que sucede en R, como pode verse en Prévot, 1991: 65, n. 5). Ao termo latino *furfur*, adaptado noutros lugares da obra galega como *semea* ou *farelo* –substantivo este que figura na pasaxe paralela do *Livro* do Mestre Giraldo, «mesturalhes hũu pouco de farelo dorjo» (cfr. Pereira, 1909: 34, l. 29)–, corresponde neste caso o vocábulo *reloes*, que, polo tanto, ten o mesmo significado que aqueles (cfr. *supra* a nota a <14.3>): cfr. Sr (*Catálogo VF 1745-1755*), Fi, C1, Ib, Er, Fg, C4, Cg..., s.v. *relón*, ou, da lexicografía portuguesa, DGALP, s.v. *rolão*; GDLP, s.v. *rolão*¹; Houaiss, s.v. *rolão*¹ (acep. 4), ou o VPL, s.v. *rolão* –«he aquella materia, que se extrahe entre a farinha boa, & o farelo. Ex farina bona, & furfure, excerptum, i. Neut. ou segundo alguns Authores de Dicionarios, Farina secunda. Não acho nos Authores Latinos palavra propia»–. O substantivo garda relación semántica co verbo *relar* ‘moer’, ao que cómpre remitir para explicar a súa orixe: o DCECH (IV, s.v. *raer*) apunta que, dun verbo **raelar*, de *RADERE* + *-ELLU*, «se derivaría el gallego de Tuy *relón* ‘el último salvado del maíz y el segundo o primero del trigo’». Sobre as calidades do *orjo*, cfr. o *Tratado de cirugía* de Guido de Cauliaco: «*Ordio* ceuada grano frio e seco en el primero» (*apud* o DETEMA, s.v. *ordio*).

884 Por moito que os anteriores editores reproduzan como lección do ms. para o adxectivo a forma *conuiniuil* (cfr. DF5: 500, l. 7; Pens.: 103, l. 25), non vemos no códice a vogal átona final (ms. *cō | viniul*), que, ao igual que en Pérez Barcala (2004: 390, l. 713), integramos, aínda que optando por *e*, *conviniu[e]l*, polas razóns xa sinaladas a propósito da ocorrencia do termo na pasaxe <1.3>. O *pano* para coar o caldo non se menciona na tradución francesa do ms. R (cfr. Prévot, 1991: 142, <348>) e é «una pezza di lino» na adaptación italiana transmitida polo impreso de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 44, l. 9). O Mestre Giraldo introduce o substantivo *estamenha*, en conexión coa *staminea* da pasaxe do tratado de Teodorico, «colentur per *stamineam*» (cfr. Dolz, 1937: 58, l. 29) –así tamén en Rusio (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 330, ls. 25-26)–. O nome utilizado polo autor portugués foi coñecido tamén en castelán desde o século XIII e en galego desde o XIV e designaba un tecido de la. Para documentacións castelás de *estameña* na Idade Media, cfr. TDMS, s.v. *estamenna*; DPRA|X, DETEMA, s.v. *estameña*; para o galego, cfr. CrG, s.v. *estamena*. Sobre o seu valor semántico, cfr. Er, s.v. *estameña*; DGALP, Houaiss, s.v. *estamenha*; Camargo– Iannone – Cury (1988, II: 128, n. 38), etc.

885 No ms. lese *decacõ*, forma que en DF5 (500, l. 8) se transcribe como *decaçõ*, fronte a Pens. (103, l. 26), *decauçon*, interpretando o trazo horizontal que está sobre o *a* como a vogal *u*. Esta última é a solución pola que aquí tamén se opta, ao ser o resultado coa conversión da consoante implosiva do grupo latino *KT* (DECOCTIONE(M)) o que, sen presentar problemas de lectura, aparece na seguinte liña desta mesma pasaxe e o que ofrece o TA nas outras ocorrencias do referido vocábulo (cfr. <14.3>, <14.4>(3), <14.6>, <20.9>, <46.6>). Vid. *supra* o comentado a propósito deste termo en <14.3>. Cómpre salientar, en fin, que o substantivo é integrado nunha cláusula de relativo co obxecto de glosar o termo *caldo* («en este caldo, que dizen *decauçon*»), que, como se apuntou máis arriba (cfr. o comentario para a voz *calda* de <19bis.1>), constitúe a voz escollida preferentemente polo tradutor galego para trasladar a latina *decoctio*.

886 Aínda que Domínguez Fontela (cfr. DF5: 500, l. 9) e Pensado (cfr. Pens.: 103, l. 26) transcriben *manteiga* e *manteyga* respectivamente, sen ningunha marca tipográfica particular para o *-n* implosivo da sílaba inicial (do que se desprende que esa letra aparece no ms., onde nin sequera estaría abreviada), non vemos o *-n* no ms., onde lemos *mateiga* –coa grafía *i*, e non *y* como transcribe Pensado, para a semivogal do ditongo–, que debe corrixirse, consecuentemente, coa integración daquela consoante. Para a utilización da manteiga como excipiente, isto é, como substancia que se incorpora a un medicamento para facilitar a súa dosificación, vid. *supra* o comentado a propósito da súa mención en <10.5>.

887 *Casia fis[t]ula* corresponde ao lat. *cassia fistula*, que permite corrixir a lección do ms., *fifulla* (ou *fisula*): cfr., en efecto, *fis[t]ulla* en DF5 (500, l. 9), por moito que Pensado lea sen problemas *fistulla* (cfr. Pens.: 103,

l. 27) no ms. O sintagma, recollido nas diferentes versións romances consultadas da obra de Ruffo (cfr. *cassia fina* e *cassia* nas versións italianas impresas en 1561 e 1563 respectivamente), designa unha variedade de canela que se extrae dunha árbore orixinaria de Oriente e que ten propiedades laxativas, purgativas e antinflamatorias. Explica, en efecto, Prévot (1991: 184, s.v. *casia fistule*) que «le nom de casia était autrefois appliqué uniquement à l'écorce d'un cannellier, roulée en tube, qui était nommée par les Latins *fistula*. [...] Galien cite une sorte de casse nommée *fistula* parce qu'elle est roulée en tube. Oribasius, médecin de l'empereur Julien, décrit le *Cassia fistula* comme une écorce, dont il existe plusieurs variétés, douées de propriétés excitantes et astringentes et quelquefois employées à la place de la cannelle. [...] Cette drogue est mentionnée par plusieurs écrivains de l'école de Salerne». Ajourd'hui, avec le fruit de la casse fistuleuse, on prépare encore des infusions laxatives et purgatives». Comenta igualmente García González (2007: 381-382, s.v. *cassia siringa*; 571, s.v. *xilia*; 571-572, s.v. *xilon*) que na *cassia siringa* do *Alphita* é posible ver a árbore papilonácea *Cassia fistula*, mais tamén a laurácea *Cinnamomum cassia* e a súa casca, segundo se observa na pasaxe do *Circa instans* que reproduce: «Cassia lignea calida est et sicca in tertio gradu, est autem cassia lignea cortex cuiusdam arboris: vel fructicis, nascentis iuxta confinia babilonie. Cassie duplex est maneries .s. cassia lignea: et cassia fistula [...]. Habet autem virtutem diureticam, ex subtili substantia: consumendi ex qualitatibus: confortandi ex aromaticitate» (*apud* García González, 2007: 381-382, s.v. *cassia siringa*). Para este ingrediente, que equivale á canela, en receitas médicas en castelán medieval vid. *DETEMA*, s.v. *casiafistula*, *casia* (1ª acep.); cfr. tamén *DPRAIfX*, s.v. *casia*. Vid. tamén Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 151-152, n. 193), Causati Vanni (1999: 305, s.v. *cassia fistula*), Crupi (2002: 44, n. 50), Martin Ferreira (1996: 108, s.v. *cassia fistula*, *cassia lignea*), Milani (2004b: 120, s.v. *cassiafistula*; 121, s.v. *cassie ligne*). E, polo que á lexicografía portuguesa se refire, cfr. *DGALP*, Houaiss, *VPL*, s.v. *canafistula*; *GDLP*, s.v. *cássia-fistula*; ou *GEPB*, s.v. *canafistula*, onde se repasa a utilización desta árbore con propiedades purgativas entre os autores antigos; da lexicografía galega, cfr. a información proporcionada en *Ac*, *Er*, s.v. *canafistula*. Para a outra árbore coa que se identifica e as súas virtudes, cfr. Constantino o Africano –«Cassia fistula mediocris est inter calidum & frigidum ... choleram rubeam purgat, acumen sanguinis extingit, & apostema ex eo genitum dissolvit» (*apud* García González, 2007: 386, s.v. *cassia siringa*)–, a *Summa Medicinæ* –«C>asiefistula semen est arboris, dulcis saporis, temperate qualitatis, et est laxativa ventris faciliter et sine nocumento et clarificat sanguinem et mundificat eum ab omnibus putridis humoribus et lenit pectus et confert calefactioni renum [...]» (I, v, 3)– ou Arnau de Vilanova, *Translatio* –«Cassiafistula est temperata inter caliditatem et frigiditatem, et est humida. Et lenit acumen sanguinis et reprimit fervorem et vaporem ipsius; et valet apostematibus nascentibus ab eo, et maxime illis que nascuntur in gula. Et quando fit gargarismus de ea cum aqua vermicularis vel uve canine vel cum aqua vel succo coriandri viridis, purgat ventrem et intestina, vel quando sumitur lenit ventrem et mundificat de colera rubea et squiba / la facit exire. Et eciam quando bibitur cum tamarindis purgat coleram rubeam, et quando bibitur cum turbith purgat flegma, et quando bibitur cum succo lacticinorum et de vermiculari valet yctericie et apostematibus calidis epatis, [...]» (1.2)–.

888 Cfr. a lectura *se dereta* en DF5 (500, l. 10), aínda que a lección do ms., *se dereter*, é clara (cfr. Pens.: 103, l. 27).

889 Ao adxectivo latino *calida* corresponde neste caso, como en <20.13> e <23.17>, o galego *morna*, 'cálido', 'tépedo', sobre cuxos problemas etimolóxicos, vid. Houaiss, s.v. *morno*.

890 «Por cristel» adapta o sintagma latino *cum instrumento vel utriculo superius enarrato*, do que no texto galego se omite a remisión a un capítulo precedente e que é, sen dúbida, o do *dolor ex suplerflua comestione*: en efecto, en <14.4> alúdese a un *instrumentum* que no *TA* se adapta como *cristel*, de modo análogo ao que se observa na pasaxe que agora se comenta na tradución francesa de Ruffo (ms. *M*), «soit fet le *clistoire* au cheval» (cfr. Prévot, 1991: 66, <349>); na catalá, «fes-li-n *crestiri*» (cfr. Gili, 1985: 64, l. 19); así como nas italianas dos impresos de 1561, «la metterai dentro nel ventre del cavallo per il posteriore, à guisa di

cristiero» (cfr. Crupi, 2002: 44, ls. 11-13), ou de 1563, «sia posta questa decottione per *crestier* da la parte interior al caualllo alquanto calda con instrumenti conueniente» (cfr. Leno, 1563: f. 16v, ls. 8-10); cfr. tamén «in anum equo praedicta decoctio competenter calida inmittitur cum *clisteri*» en Teodorico (cfr. Dolz, 1937: 58, ls. 31-32) ou «deytem esta calda assy tenperada pello fundo do caualllo com hũu *cristell*» no Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 34, ls. 32-33). O envío ao referido capítulo está claro na versión francesa (ms. *M*) do *De medicina equorum*, «en la maniere que j'ai dit desus ou chapistre de tranchoison par trop menger» (cfr. Prévot, 1991: 66, <349>), ou no *Livro* do Mestre Giraldo, «assy como dicto he no capitollo do caualllo açeudado» (cfr. Pereira, 1909: 34, ls. 33-34). Na versión italiana impresa de 1561 remítese ao «capitolo del dolore del cavallo causato da ventosità» (cfr. Crupi, 2002: 44, ls. 13-14). Para o vocábulo *cristel* vid. o exposto a propósito da súa aparición na mencionada pasaxe <14.4>.

891 Como se sinalou na nota precedente, malia a imprecisión que amosa a tradución galega en conformidade co texto latino (*veluti in doloris capitulo est expressum*), a remisión vai dirixida á *door* que *vén do comer sobejo*, segundo precisa neste caso a versión provenzal, «fay tot aco que fom dich en lo capitol de la dolor de trop maniar» (cfr. Arquint, 2006-2007: 141, 20.7); cfr. tamén Rusio, «fiat per omnia sicut infra in capitulo de dolore ex superflua comestione dicetur» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 330, l. 30 – 332, l. 1).

892 Fronte a DF5 (500, l. 13) e Pens. (105, l. 2), *esta*, no ms. lemos o demostrativo *esa*.

893 *Seer deteida* e *deteer* adaptan respectivamente os verbos *tenere* e *retinere* do texto latino e, como estes, aqueles teñen o sentido de 'reter', 'permanecer'. Para o verbo galego *deteer*, que procede de DETĪNĒRE e que se coñece desde o século XIII, cfr. *Cr, Mir*, s.v. *deteer*; *CrG, CSM, Aj*, s.v. *detēer*.

894 A conxunción *en quanto*, rexistrada desde o século XIII, ten o valor de 'mentres' e expresa, por tanto, duración. Para outras documentacións da conxunción con este e outros valores na lingua medieval, vid., entre outros, Dias (1959⁴: 290-291), Huber (1986: 299) ou *CrG, HT, Aj*, s.v. *en quanto*; *CSM*, s.v. *enquanto*.

895 *Amolecer*, creado a partir do adxectivo *mole* coa vogal protética e o sufixo incoativo *-ecer*, aparece como tradución de *humectare* en clara referencia ao efecto que debe producir o tratamento dunha enfermidade que se caracteriza por secar ao cabalo. Como no texto galego, cfr. as traducións italianas de Ruffo transmitidas polo ms. berlinés, «per questo le 'nteriore e l' ventre del cavallo malato maggiormente se ne *mollificano*» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 95, ls. 840-841), e polo impreso veneciano de 1561, «li interiori si *mollificheranno*» (cfr. Crupi, 2002: 44, ls. 16-17). Rexistros do verbo en castelán poden verse en *DPRAlfX*, s.v. *amollecere*.

896 A lección *fasellas* de DF5 (500, l. 15) non ofrece a solución correcta para a abreviatura do ms. (*faðllas*), que se desenvolve como *fazerllás*.

897 En lugar do «olio das violas», o ingrediente que menciona o texto latino de Ruffo do ms. *V* é o *oleum olivarum*. Asistimos neste punto a un lugar no que a tradición do *De medicina equorum* amosa diverxencias que fan sospeitar na existencia de variantes na transmisión da obra do calabrés, se cadra como consecuencia dun erro de copia que levou a reproducir *olivarum* como *violarum*. En efecto, o ms. editado por Molin ofrece a lección *oleum olivarum*, como tamén sucede cos mss. latinos *E* (*oleo oliva*) e *F* (*oleum olivarum*) (cfr. Prévot, 1991: 66, n. 3), mais só a tradución provenzal parece manterse fiel a esa variante ao mencionar «una quantitat *oly comin*» (cfr. Arquint, 2006-2007: 141, 20.9), isto é, de aceite común (cfr. *Ibid.*: 304, s.v. *comin*²). Outras versións, como a galega, distáncianse daquela lección latina, *oleum olivarum*, e achéganse a *oleum violarum*: cfr., en efecto, *huile de violete* na tradución francesa dos mss. *M, N* e *R*; *oglu violatu* na siciliana, *oli violat* na catalá ou *olio de uiole* na italiana do impreso de 1563. E noutros casos, como nas adaptacións italianas transmitidas polo ms. berlinés e polo impreso de 1561, o aceite a as violas chegan a mencionarse como ingredientes diferentes: cfr. «Facciasi sì oltra ciò uno beverageio di torli d'uova, d'olio, di çaffarano & di *viole* & con buono vino bianco» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 95, l. 842-843), «gli darai un beverageio di torlo d'uovo, mescolato nell'olio, et con del zafferano, et *viole* ben minuzzate, et stemprate insieme con del vin bianco» (cfr. Crupi, 2002: 44, ls. 17-19). Estes datos suxiren que, como resultado da

transformación *olivarum* → *violarum*, na transmisión latina de Ruffo se orixinou unha variante textual que permite explicar as leccións das diferentes versións romances consultadas do *De medicina equorum*. Apoian tamén a conxectura o *oleum violatum* dos textos de Teodorico e Rusio, ou o *olyo violado* incluído polo Mestre Giraldo. A recomendación do *oleum olivarum* vén, sen dúbida, motivada polas propiedades dos froitos da árbore da que se extrae en afeccións relacionadas co aparato dixestivo, pois, p. ex., Causati Vanni (1999: 313, s.v. *olivo*) refire que «ha proprietà emollienti; è prottettivo negli stati infiammatori del tubo enteretico [...] È colagogo ed anche mite lassativo. Si usa [...], per clistere, nelle stipsi ostinate». En calquera caso, o aceite confeccionado con violas tampouco se desaconsella, pois, como se comentou *supra* (cfr. <14.3>, <20.7>), a planta tiña virtudes purgativas e laxativas, ao igual que o aceite elaborado con ela (vid., p. ex., Martín Ferreira, 1996: 116, s.v. *oleum viole*).

Os problemas textuais que presentaba esta receita non se limitan a variante xurdida no seo da tradición latina para o ingrediente mencionado, pois outro elemento da mesma, o *crocus*, está ausente na tradución francesa do ms. *M* e na versión occitana, na que, como probable resultado da transformación de *croco* por *coctis* na súa fonte latina, se ofrece a variante *cues*, referido ás xemas dos ovos que constitúen o ingrediente anterior, «pren de rossas d'uous cues» (vid. Arquint, 2006-2007: 60).

898 *Ensemble*, adverbio de modo que, derivado do fr. *ensemble* (< INSĒMUL), coñecía tamén a variante *ensembla*, é voz documentada entre os séculos XIII-XIV co significado de 'conxuntamente' (vid. Ferreiro, 1995: 355; Huber, 1986: 154; Maia, 1986: 868-869). Para outras atestacións do adverbio na lingua medieval galega, cfr. *Mir*, s.v. *ensenbra*; *Cr*, *Mig*, s.v. *ensembra*. Xunto coa variante *ensembla*, o termo aparece rexistrado como forma antiga en *C1*, *Ib*, *Er*, *Fg*, *C4*, *El* (*Frapas II*), s.v. *ensembra*; *Po*, s.v. *ensembla*, *ensembra*, *ensemble*; *Cu*, *Fi*, s.v. *ensembla*; *Ac*, *C1*, *Ib*, *Er*, *Fg*, *C4*, s.v. *asembra*. É voz tamén coñecida en castelán medieval, no século XIII: cfr. *DCECH*, II, s.v. *ensamblar*; *DETEMA*, *DPRAIfX*, s.v. *ensemble*; *DME*, s.v. *ensemble*, *ensembra*. **899** O *TA*, como a tradución francesa de Ruffo transmitida polo ms. *R* ou a provenzal, omite a referencia ás cantidades dos ingredientes do remedio, expresada en lat. por medio da cláusula *tantum vero de praedictis omnibus quantum de vitellis ovorum*, para a que se atopa correspondencia, máis ou menos literal, nas versións siciliana –«e li russi di li oua sianu tanti e la zaffarana quantu li altri cosi» (cfr. De Gregorio, 1905: 585, ls. 14-15)–, italiana –«tanto siano tucte l'autre cose quanto srano li torli dell'huova» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 95, ls. 843-844)–, francesa (ms. *M*) –«et autent de mouiaus d'ues comme de toutes les autres choses» (cfr. Prévot, 1991: 66, <351>)–, ou italiana do impreso de 1561 –«compartendo tanta quantità dell'uova, quanto dell'altre cose» (cfr. Crupi, 2002: 44, ls. 20-21)–; cfr., así mesmo, Teodorico e Rusio, «vitella ovorum sint quantum cetera» (cfr. Dolz, 1937: 58, l. 37; Delprato – Barbieri, 1867, I: 332, ls. 5-6), ou o Mestre Giraldo, «seia tanto das gemas dos ouos como de todo o all» (cfr. Pereira, 1909: 34, l. 40). Cfr., en cambio, as distintas proporcións na tradución italiana de 1563, «tanto de uno quanto de laltro» (cfr. Leno, 1563: f. 16v, l. 14).

900 O envío vai dirixido ao cap. 18, dedicado á enfermidade chamada *polmoeira* ou *polsivo*, e concretamente a <18.10>, onde se explica a administración dunha *beberagen* a través dun *corno de boi*.

901 Non se trata, como dá a entender Domínguez Fontela (cfr. DF5: 500, l. 20), *pra*, da preposición, senón da forma verbal que adapta a do texto latino, *imponatur*.

902 Para *casa* como adaptación do substantivo latino *stabulum*, vid. *supra* <3.7>, <3.16>. Ao termo latino corresponden, nesta pasaxe, voces máis afíns á latina en todas as versións consultadas da obra: cfr. *stalla* nas traducións siciliana, italiana dos testemuños manuscrito e impresos, *establa* na provenzal, *estable* na catalá ou *estable* na francesa; cfr., así mesmo, *estrabo* no *Livro português*.

903 «Lardo do porco salpreso» corresponde á frase latina *lardo salitus porcinus*. O substantivo *lardo* designa a graxa do touciño, neste caso do porco, que se localiza baixo a pel do animal e é voz común ao castelán, onde se documenta desde Juan Ruiz: vid. *DCECH*, III, s.v. *larído*; *DME*, s.v. *lardo*, *DPRAIfX*, s.v. *larído*; para a súa inclusión en receitas médicas, cfr. *DETEMA*, s.v. *larído*, «grasa o unto de los animales». Para o significado

de *lardo*, cfr., s.v., *Er, Fg*. O adxectivo, *salpreso*, que deriva do substantivo *SAL* e o participio *SPARSUS* (do verbo *SPARGĒRE*) e que tamén se documenta en castelán desde o século XIII (vid. *DME, DPRAIfX*, s.v. *salpresar*; *DCECH*, V, s.v. *sal* [p. 132, *salpreso*]), ten o significado de 'salgado', 'aderezado con sal'. O propio Ruffo é elocuente no que se refire a súa utilidade para engordar ao cabalo aqueixado de *scalmato*, pois «tam propter longam famem diu habitam, quam propter lardonis salsedinem, de facili comedet et libenter». Sobre o uso deste ingrediente, Causati Vanni (1999: 325, s.v. *lardo*) constata simplemente que o calabrés «ne fa uso nella gastrofilasi larvare per far ingrassare l'animale debilitato».

904 «Por razón da fame e do lardo salgado» adapta o sintagma *propter longam famem diu habitam, quam propter lardonis salsedinem*. O substantivo *salsedo* é traducido como *saladura* na versión provenzal e como *salsessa* na italiana de Berlín, mais cfr. as variantes *dulchizza* da versión siciliana ou *douçour* da francesa de *M*, fronte á de *R*, *saleüre* (cfr. Prévot, 1991: 142, <354> para estas variantes da tradución francesa).

905 No manual de Ruffo, «le farine di orzo, avena e frumento, vengono usate per preparare i beveroni», comenta Causati Vanni (1999: 272, s.v. *alimenti*).

906 Advértase a errada lectura de DF5 (500, l. 30), *outras todas cousas*, que le como o indefinido *outras* a preposición *ontre*, coa sílaba final abreviada no ms. Cfr., en efecto, «*inter cetera alia*» no texto latino.

907 A sintaxe esixe a integración do verbo da cláusula que corresponda ao latino *detur* («*inter cetera alia comedenda detur ei comedere frumentum bene mundum cum aliquantulo salis et lardonis coctum*») e que, consonte a praxe tradutora e en correspondencia coa pasaxe do *Livro* portugués, establecemos como *denlle*: cfr., en efecto, «*antre todallas outras coussas que comer que lhe melhor seera denlle a comer o trigo bem lipo*» no Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 35, ls. 12-13); cfr., igualmente, «*das ly a maniar forment ben mundat*» na tradución provenzal de Ruffo (cfr. Arquint, 2006-2007: 143, 20.13), «*li donrrez a mangier forment bien mundé*» na francesa de *R* (cfr. Prévot, 1991: 142, <357>), ou «*li sia dato a manzar formento ben mondo*» na italiana do impreso de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 16v, ls. 25-26).

908 Sobre o trigo (lat. *frumentum*), Causati Vanni (1999: 309, s.v. *frumento*) comenta que con el «se ne ricavano le farine alimentari altamente nutritive».

909 As escasas documentacións medievais do adverbio galego *allur*, 'noutra parte', que corresponde a *alibi* no texto latino de Ruffo, poden atoparse en *CSM*, s.v. *allur*. Para a etimoloxía e evolución desta voz, probablemente tomada do provenzal *alhor* (que á súa vez procede de *ALĪŪBĪ*, probablemente con influencia de *ALĪŌRSU*), vid. tamén *DCECH* (I, s.v. *alguno, algún* [p. 163, *allur*]), Ferreiro (1995: 351), Lorenzo (1995: 675), Magne (1944: 66, s.v. *alhur*). O adverbio de lugar, que tamén coñecía as variantes *allures*, *alpur(es)*, está na lexicografía galega en *Ac*, s.v. *allur, alpur, allures*; *C1, Ib, Fg, C4, El (Frampas II)*, s.v. *allur, Er*, s.v. *alpur, algures*; *Sr (CatálogoVF 1745-1755)*, *R1, Pi, Cu, Va, Po, Ac, Fi, C1, Ib, Fg, C4*, s.v. *algures*; *R2*, s.v. *algúres*; *Sr (CatálogoVF 1745-1755)*, *Er, Fg*, s.v. *alures*.

910 O sintagma «quantia de tres puñados», que precisa a cantidade do alimento prescrito que cómpre suministrar ao cabalo aqueixado desta afección, traduce o latino *in quantitate [...] trium jumellorum vel factarum*: cfr. «*tri giunti*», na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 585, l. 25); «*tre giomelle*», na italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 96, l. 857); «*a la quantitat de tres ionchadas*», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 143, 20.13); «*jumeles (?)*», na catalá (cfr. Gili, 1985: 65, ls. 5-6); «*tre gamelle*», na italiana impresa en 1561 (cfr. Crupi, 2002: 45, l. 1); «*per la quantita de tre fighe*», na de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 16v, l. 28); cfr., en cambio, «*une poignie*», na versión francesa do ms. *M* (cfr. Prévot, 1991: 66, <358>); «*tant quant soient onq jumelles*», na de *R* (cfr. *Ibid.*: 142, <358>). O substantivo *puñado* (creado a partir de *puño* < *PŪGNU(M)*) designa «*la quantité de grain que l'on peut prendre dans la main*» (cfr. Prévot, 1991: 231, s.v. *poignie*), como expresaba o vocábulo latino *jumella* que adapta: Du Cange, s.v. *jumella*, rexistra o termo en documentos latinos medievais do século XIII e defíneo como «*mensurae species, quantum junctis manibus, continetur*». Sobre o significado de *jumella* e o que o lle corresponde nas versións romances, cfr. tamén

Arquint (2006-2007: 379, s.v. *ionchada*), «quantità che sta nei palmi delle due mani unite»; Causati Vanni (1999: 337, s.v. *giumella*), «misura consistente in quanto può essere contenuto nel cavo delle mani accostate insieme con le dita congiunte». Para *puñado* e *puño* na linguaxe médica do castelán medieval para designar «lo que cabe en la mano cerrada», cfr. *DETEMA*, s.v., e, para outras documentacións nesta lingua, cfr. *puño* (acep. 2). O Mestre Giraldo emprega o termo *pressa*, «denlhe duas ou tres *pressas*» (cfr. Pereira, 1909: 35, ls. 13-14), que debe poñerse en relación co participio *PRENSA* (cl. *PREHENS*), de *PREHENDĒRE*, e para o que Houaiss, s.v., recolle entre outras a acepción de «punhado, mancheia». A voz *presa* con este significado non é allea ao galego: cfr. *R2, Pi, Va, Fi, C1, Ib, Er, Fg, C4, Cg*, s.v. *presa*; *Cu*, s.v. *prêsa*.

⁹¹¹ Razóns de índole sintáctica poderían facer oportuna a integración da cláusula principal que adapta a latina *vero frumentum comedat antedictum* e para cuxa omisión na versión galega podería aducirse a proximidade do substantivo *frumentum* na pasaxe latina, «nam *frumentum* coctum, ut dixi, satis nutrit et reficit corpus equi», ou o seu equivalente *trigo* no mesmo *TA*. Algunhas versións romances do *De medicina equorum* poden aducirse tamén a favor da mencionada corrección no texto galego: cfr., p. ex., «& *diaseli ad mangiare lo dicto grano* due volte lo giorno asi che bea, che l' grano cocto sì como dissì notrica molto & ristora lo corpo del cavallo, & cusi lo cavallo diligieri ingrassa al suo piacere», na tradución italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 96, ls. 857-860); «Avant que beve *mania lo dich forment*, car ben noyre e reten tot lo caval, e enayssins laugieramens s'engrayssara lo caval», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 143, 20.14); «ans que begua *menge lo forment cuyt*», na catalá (cfr. Gili, 1985: 65, ls. 6-7). Non obstante, podería prescindirse da referida integración se a cláusula temporal «ante que beba agoa» se fai depender sintacticamente de «denlle ende quantia de tres puñados duas veces no dia», de xeito que as pasaxes <20.15> – <20.16> poderían editarse como *denlle ende quantia de tres puñados duas veces no dia, ante que beba agoa, que o trigo asi coito cria [e] engorda o cavallo maravillosamente*. Unha lectura como esta, que exime de alterar o ms., pode apoiarse noutras versións do *De medicina equorum*: cfr., p. ex., a tradución francesa conservada no ms. *M*, «une poignée en [*scil. de froment bien sec*] soit donnee au cheval .II. foiz le jour, devant qu'il boive. Car le froment cuit en tele maniere norrist et refet le cors dou cheval merueilleusement» (cfr. Prévot, 1991: 66, <355>, <356>); a italiana do impreso de 1561, «non li dando altro pasto da mangiare che questo, dandone tre gamelle per volte, et due volte al giorno inanzi che li darai da bere. Et con questa medicina li verrai a restituire la sua sanità peroche il grano così concio nutrisce, et ristora il corpo de cavallo molto validamente» (cfr. Crupi, 2002: 44, l. 34 – 45, ls. 1-4). Na mesma idea redunda a información ofrecida polo Mestre Giraldo: «denlhe duas ou tres *pressas delle [scil. de trjgo]* a ora e assy lho dem duas vezes no dia ante que beua. E este trijgo tall assy cozido crja e nudre o corpo do cauallo tanto que pode muyto emgrosar e muy ligeiramente» (cfr. Pereira, 1909: 35, ls. 13-16). Cfr., en fin, as pasaxes correspondentes de Teodorico –«Inter cetera alia comestibilia tutius est ei comedere frumentum bene mundatum cum aliquantulo salis et saginem coctum ad quantum trium gemellarum antequam bibat cotidie bis in die. Tale enim frumentum satis nutrit et reficit [...]» (cfr. Dolz, 1937: 60, ls. 6-9)– e Rusio –«Inter cetera comestibilia tutius est ei frumentum comedere bene mundum cum aliquantulo salis et lardonis decoctum, [...], ad quantitatem trium minellarum, vice qualibet, ante quam bibat cotidie bis in die; tale enim frumentum nutrit et reficit corpus equi, et sic equus de facili impingatur iuxta velle» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 332, ls. 26-32).

⁹¹² Por moito que en DF5 (501, l. 1) e Pens. (105, l. 19) apareza *estercar*, a lección do ms. é *estecar*, polo que se integra a vibrante que constitúe a coda da segunda sílaba.

⁹¹³ Entre o artigo e o substantivo no ms. hai un signo gráfico de difícil interpretación, que, segundo Pensado, é *j* (cfr. Pens.: 105, n. 2) e, segundo Domínguez Fontela, *p* (cfr. DF5: 501, l. 1), lectura que compartimos. En calquera caso, é evidente que se trata dun descoido do escribán que debe eliminarse no establecemento crítico do texto.

914 Como presentación da enfermidade o tradutor galego de Ruffo ofrece unha epígrafe que, ademais do seu nome científico, inclúe unha referencia aos seus síntomas, que é, por outro lado, a única que se dá na introdución do remedio (<21.7>). Aínda que en DF5 (501, l. 2) se transcribe *arragiato*, que é o que debe editarse, a lección do ms. é *orragiato*, como tamén suxire Pensado (cfr. Pens.: 105, n. 3). *Orragiato* é, pois, un erro por *arragiato*, xa que se trata da adaptación do substantivo latino *aragiatus* (cfr., ademais da epígrafe, as pasaxes <21.6>, <21.8>). *Aragiatus* –que se traslada como *arrayatu* na tradución siciliana de Ruffo, *arabiato* na italiana do ms. alemán, *arraiat* na provenzal, *raie* na francesa (ms. *M*), *orejat* na catalá ou mesmo como *sforato* e *stragiato* nas italianas impresas en 1561 e 1563 respectivamente– é un tecnicismo da lingua latina medieval que s.v. *aragaicus* rexistra Du Cange: «Morbi equini species: *Cum in equi ventre fiunt torsiones, et intestina rugitum faciunt, et indigesta et liquida emittit stercora, etc.* apud Petrum de Crescentiis lib. Agricult. cap. 22. ubi vetus Interpres Gallicus habet *Argaratus*». A doenza é exposta por Teodorico e Rusio nos capítulos que son presentados respectivamente polas epígrafes «De aragiatura, rugitu, lienteria sive foratura» (cfr. Klütz, 1936: 50, l. 1) e «De Ragiato sive dysenteriam patiente» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 314, l. 13). Como precisa o encabezamento do capítulo na obra do veterinario romano, a enfermidade referida por medio do substantivo *arragiato* é a disentería ou diarrea, unha afección do aparato dixestivo que Poulle-Drieux (1966: 76) describe, en efecto, como «entérite d'origine alimentaire». Para o significado do vocábulo latino empregado por Ruffo e o que lle corresponde nas diferentes traducións, así como para a súa presenza noutras obras medievais, vid. tamén Arquint (2006-2007: 279-280, s.v. *arraiat*), Causati Vanni (1999: 343, § 15), Delprato – Barbieri (1867, II: 261, s.v. *ragiatu*), Heusinger (1853, II: VII, nº 18), Moulé (1913: 269, s.v. *aragaiaci*), Olrog Hedvall (1995: 155, s.v. *arabiato*), Prévot (1991: 234, s.v. *raie*), Trolli (1990a: 28, s.v. *aragiatus*); para a denominación italiana da enfermidade, cfr. TLIO, s.v. *arragiato*, «*affezione intestinale del cavallo, aragaico*»; GDLI, s.v. *aragàico*, «*malattia intestinale del cavallo*». En opinión de Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 152, n. 20), a voz latina que designa esta alteración da saúde do cabalo debe interpretarse como «*formação que envolve ad + rejectare = deitar ou lançar para tras. No caso, lançar para tras os dejectos*». O Mestre Giraldo dedica o capítulo xxiv da segunda parte a un trastorno «que chamam em latyn *arrigiatura* e em nossa lñguagem *entirimento*» (cfr. Pereira, 1909: 35, ls. 18-20), «esta door chamam em latyn *arrigiatura* e nos nñtirjmento» (cfr. *Ibid.*: 35, ls. 34-35). Tomando como documentación do termo o *Livro* portugués, a *GEPB* define *enterimento* como denominación antiga da *enterite*, «expressão pela qual se designam os processos inflamatórios localizados no intestino delgado, [...], aínda que a palabra *enterite* indique genèricamente *inflamação do conduto intestinal*» (cfr. *Ibid.*, s.v. *enterite*). A patoloxía exposta polo físico de Don Denis é, na explicación de Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 152, n. 199), unha «*inflamação da mucosa intestinal. Ocasiona aumento da motilidade do intestino. Sintomas: dor abdominal e diarreia*». Como xa expuso Vasconcellos (1910: 306, s.v. *enterimento*), o vocábulo empregado polo Mestre Giraldo debe relacionarse co grego *enteron*, 'intestino', e designa a *enterite* (vid. Houaiss, *DGALP*, s.v. *enterite*). Explicacións máis detalladas das causas e do curso desta enfermidade poden verse en Corrado (1984⁴: 28-29), Wintzer (1985: 113-117), así como en Cagny – Gobert, II, s.v. *disenteria, enteritis*.

915 Malia as transcricións de DF5 (501, l. 3), *uentre*, e Pens. (105, l. 20), *ventre*, no ms. lemos *ventrer*.

916 Ao igual que na pasaxe <3.26>, no ms. lemos *comia* –malia a ausencia do punto que evite a confusión do *i* cun trazo do *m*–, como tamén está en Pens. (105, l. 22), fronte a DF5 (501, l. 6), *coma*. Para esta forma, *cómia*, do Presente de Subxuntivo de *comer*, vid. a nota que a explica na súa ocorrencia en <1.11>.

917 Na cláusula «corren o cavalo», por oposición a DF5 (501, l. 9) e Pens. (105, l. 24), *corre*, que non desenvolven o trazo horizontal que a forma verbal presenta enriba, editamos *corren*. Aínda que a opción de editar *corre o cavalo* podería ter sentido, como adaptación da cláusula latina *illico multum postmodum cum festinantia equitatur*, é se cadra máis axeitada a lectura *corren o cavalo*, no que *corren* é a adaptación de *equitatur* (segundo unha práctica habitual no *TA* ao verter as formas impersonais latinas expresadas por

medio de verbo en pasiva) e fai referencia á acción de cabalgar a besta, segundo se observa nas pasaxes doutras versións romances do *De medicina equorum*: cfr. «incontinenti esti caualcatu cum fricta», na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 585, ls. 32-33); «poi incontinente ad fireta si cavalca», na italiana transmitida polo ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 96, ls. 867-868); «tantost apres es cavalcat», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 143, 21.3); «com hom lo cavalcha a gran cuyta», na catalá (cfr. Gili, 1985: 65, ls. 16-17); «puis soit chevauchez tantost hastivement», na francesa do ms. *M* (cfr. Prévot, 1991: 67, <362>), ou «poi si cavalchi di subito», na italiana impresa en 1561 (cfr. Crupi, 2002: 45, l. 11); cfr. igualmente «e des y caualgem logo em el» no Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 35, ls. 28-29). Para un valor análogo do verbo *correr*, cfr. a súa ocorrencia na pasaxe <21.4>, onde, en efecto, *corren* é o resultado de adaptar o circunstancial de causa latino *propter festinum cursum vel galoppum*. Para a acepción 'galopar' do verbo *correr*, facilmente deducible do significado básico do termo, vid. *CT*, s.v. *correr*. Cfr. o valor de «fazer correr (pessoa ou animal)» recollido en Houaiss, s.v. *correr*.

918 Ao igual que nas traducións siciliana ou francesa do ms. *R* do manual de Giordano Ruffo ou no *Livro* do Mestre Giraldo, o *TA* omite a referencia ao líquido que, inxerido tras a comida dos cereais, contribúe no desencadeamento da patoloxía descrita e que, segundo o manual latino, é a *aqua frigida*, como precisa igualmente a outra tradición romance do *De medicina equorum*.

919 Cfr., en cambio, a errada lectura de DF5 (501, l. 10) *non*. A sintaxe e o sentido requiren a forma verbal *vén*, que é a que se le no ms. (*uē*), en correspondencia coa latina *contingit*.

920 Cfr. *corre* en DF5 (501, l. 11), sen desenvolvemento do trazo horizontal que abrevia a nasal final como na pasaxe precedente (<21.3>), aínda que, a diferenza do que nesa sucedía, en Pens. (105, l. 28) está aquí *corren*. Xunto co «levan a galope» que aparece a continuación, *corren* adapta o sintagma latino *propter festinum cursum vel galoppum*: cfr. «si tu curri oi galoppi lu cauallu», na versión siciliana do texto de Ruffo (cfr. De Gregorio, 1905: 585, l. 43); «per troppo affrettato corso uvero galoppo», na italiana do ms. alemán (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 96, ls. 870-871); «quant le cheval a couru ou galopé hastivement», na francesa (ms. *M*) (cfr. Prévot, 1991: 67, <364>); «quant on lo fa corre ho galopar», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 143, 21.4); «per trop córrer ho trop alortar», na catalá (cfr. Gili, 1985: 65, ls. 18-19); «per troppo afrettargli il corso, o 'l galoppo», na italiana impresa en 1561 (cfr. Crupi, 2002: 45, l. 15); «intrauien questo o per troppo corso, & per troppo galopo del cauallu», no impreso italiano de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 17r, ls. 8-9).

921 Como en Pérez Barcala (2004: 390, l. 739), na subordinada «pois é farto da agoa» –resultado da adaptación da latina *prius sumpta statim ab equo potatione pro velle*– corriximos como *farto* a forma *fraco* que aparece no ms. e que conservan Domínguez Fontela (cfr. DF5: 501, l. 11) e Pensado (cfr. Pens.: 105, l. 25). A lección *fraco* é previsiblemente o resultado dun erro de copia, xa que, como mostra a simple confrontación coa cláusula latina, non fai sentido no texto, que refire como causa da enfermidade a abundante inxestión de auga. Na interpretación de *fraco* como descoido de Álvaro Eanes incide o exame dos outros testemuños romances consultados da obra de Giordano Ruffo, máis literais con respecto ao texto latino: cfr. «la predicta infirmitati li aueni si tu curri oi galoppi lu cauallu incontinenti ki a biuutu assai», na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 585, ls. 34-35); «advienne per troppo affrettato corso uvero galoppo, avendo l' cavallo prima bevuto al suo piacere», na italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 96, ls. 870-871); «quant on lo fa corre ho galopar tantost quant a begut a tota sa voluntat», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 143, 21.4); «per trop córrer ho trop alortar com ha begut primerament a son voler», na catalá (cfr. Gili, 1985: 65, ls. 18-19); «quant le cheval a couru ou galopé hastivement puis qu'il ara beü a sa voulanté», na francesa do ms. *M* (cfr. Prévot, 1991: 67, <364>); «viene per troppo afrettargli il corso, o 'l galoppo, doppo che havesse bevuto», na italiana impresa en 1561 (cfr. Crupi, 2002: 45, ls. 15-16), e «intrauien questo o per troppo corso, & per troppo galopo del cauallu dapoi elqual el cauallu beue quanto li piace», na de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 17r, ls. 8-10). Cfr., así mesmo, a explicación etiolóxica en Teodorico e Rusio por medio dos sintagmas «post multam potationem» (cfr. Klütz, 1936: 50, ls. 8-9) e «post multam potationem aquae immoderate» (cfr.

Delprato – Barbieri, 1867, I: 314, l. 21) respectivamente. Para expresar a causa descrita o tradutor galego sérvese do adxectivo *farto* (< FARTUS), que ten nesta a súa única ocorrencia en toda a obra e que se coñece desde o século XIII (cfr. CrG, s.v. *farto*); a lección *fraco* do testemuño, correcta pero carente de sentido no contexto, debe atribuírse, pois, a un erro do copista ao reproducir aquela voz.

922 Parece pouco afortunado editar *seo* como se observa tanto na presentación do texto como no glosario de Pensado (cfr. Pens.: 105, l. 26; 331, s.v. *seo*), a non ser que se trate dun descoido tipográfico.

923 Cfr. a xustificación desta causa da enfermidade «car l'aygua s'escampa per los budell[s] per lo córrer» na versión catalá (cfr. Gili, 1985: 65, ls. 19-20).

924 Non vemos no ms. a vogal tónica do substantivo, nin sequera representada por medio de calquera trazo que a puidese suplir, por moito que Domínguez Fontela (cfr. DF5: 501, l. 14) e Pensado (cfr. Pens.: 105, l. 28) reproduzan o referido nome sen recorrer a marca tipográfica de ningún tipo que dea conta da súa ausencia no códice.

925 Segundo Pensado (Pens.: 105, n. 5), a lección do ms. levaría a editar *uazamento*, que cómpre corrixir por *uazamento* no establecemento do texto (*Ibid.*: 105, l. 28). Porén, este substantivo non presenta dificultades no ms. (*uazam^{to}*), de maneira que debe considerarse errada tamén a lectura de Domínguez Fontela, *pasamento* (cfr. DF5: 501, l. 14). O termo forma parte do sintagma «porlo dito vazamento do ventre», que se corresponde no texto latino a *ex praedicta evacuatione ventris*, e, polo tanto, adapta a voz *evacuatio*. *Vazamento* é un substantivo deverbal de *vazar*, alteración de *vaci*ar documentada en galego desde o século XIV coas acepcións de 'evacuar', 'abandonar', 'deixar libre' e tamén coñecida en castelán antigo. Ocorrencias de *vazar* no galego medieval poden verse en CrG, s.v. *uazar*; Esc, s.v. *vazar*; para o castelán cfr. DCECH, V, s.v. *vagar*. *Vazar* como variante de *vaci*ar recóllese aínda nalgúns dicionarios (vid. as entradas *vazar* e *valzar* no DdD), se ben acabou por desaparecer en galego, fronte ao que sucede en portugués, que conserva tanto *vazar* como *vazamento*: sobre a diversidade semántica de *vazar*, vid. DGALP, s.v. *vazamento*, *vazar*; Houaiss, s.v. *vazar*; GDLP, s.v. *vazar*¹.

926 Como adaptación de *ad debilitatem corporis minuatur*, en <17.7> aparece a forma verbal *enfraquece*, mentres que neste caso como tradución de *debilitatur* está *afraquece*. A primeira das formas, *enfraquecer*, creada a partir do adxectivo *fraco*, é a común en galego e portugués, xa desde o século XIII, aínda que a lingua medieval coñeceu tamén a variante *fraquecer*, sen o prefixo, de modo semellante ao que sucedeu en castelán, que, ao lado de *enflaquecer*, utilizaba tamén *flaquecer*: para as documentacións medievais en galego dunha e outra forma, cfr. CSM, Esc, s.v. *enfraquecer*; CrG, CrT, Mir, *enfraqueçer*; CrG, s.v. *fraqueçer*. Pola súa parte, a solución *afraquecer*, con cambio de prefixo, malia non aparecer no DDGM, non resulta insólita se se teñen en conta as alterancias, ligadas ás veces a diferenzas de significado, entre verbos con e sen ese elemento compositivo do tipo *sentar* – *asentar*, *baixar* – *abaixar*, *levantar* – *alevantar*..., e de feito *afraquecerse* atópase en AF, s.v., aínda que co valor semántico de 'desmaiarse', e en castelán constitúe unha variante das anteriormente referidas: cfr., en efecto, para unhas e outras formas en castelán medieval, DETEMA, s.v. *flaquecer*, *enflaquecer*; TDMS, s.v. *aflaqueçer*, *enflaquecer*, *flaquecer*.

927 Cfr. *chama* en Pens. (105, l. 29), fronte a DF5 (501, l. 16), que, como se fai aquí, desenvolve unha nasal implosiva, *chaman*.

928 Esta pasaxe é obxecto dunha puntuación por parte de Pensado que a liga á seguinte e dá lugar a períodos sintácticos que non fan sentido: «Contra a enfermidade do arragiato que adur se faz ao Cavallo senon tam sollamente quando moito orio come. Et ante que se mooa caualgan apresa. E deues lle asy acorrer quando vires o Cauallo caualgando en el, ou estando...» (cfr. Pens.: 107, ls. 1 e ss.). Na puntuación do texto que aquí se presenta é de axuda, ademais da pasaxe latina, a das outras dúas versións romances que a inclúen, isto é a tradución siciliana e a italiana do ms. de Berlín, xa que os outros elementos consultados da tradición da obra de Ruffo (isto é, a versión provenzal, a francesa e as italianas impresas) omiten os datos, como tamén se observa en Teodorico, Rusio ou o Mestre Giraldo:

Siciliano

Contra kista infirmitati di lu cauallu arrayatu la quali apena aueni si nun a cauallu ki esti caualcatu forti da poi ki a biuutu oi troppu maniatu oriu oi granu . a la quali infirmati chi fa kista cura. Quando tu uidi [...] (cfr. De Gregorio, 1905: 585, ls. 41-43).

Italiano (ms. berlinés)

Contra la 'nfermitade del cavallo arabiato la quale adpena adviene se non solamente in del cavallo cavalcato dipoi ch'elli arà mangiato troppo orzo non ismaltito, si suole in tale maniera prevedere che allora, quando tu [...] (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 96, ls. 878-880).

929 Cfr. en DF5 (501, l. 19) a conservación da lección do ms., *seno*.

930 A secuencia «ante que se moa, cavalgan apresa» ofrece no ms. algúns problemas que deron lugar a diferentes propostas nas edicións existentes: Domínguez Fontela le erroneamente no ms. *caualgar* en lugar de *cavalgan* –lección esta que non presenta dificultades– e, ademais, interpreta como a abreviatura de *por* o signo gráfico que precede a esa forma verbal no código, de xeito que o cóengo proporciona unha lectura que non fai sentido no texto, «ante qe se mooa por caualgar a presa» (cfr. DF5, 1936-1938: 501, ls. 19-20). Deixando á marxe as particularidades de puntuación xa expostas, Pensado amósase máis atinado, xa que, por un lado, non ten problemas na lectura da forma verbal *cavalgan* e, por outro, considera que a letra que a precede no ms. non é a abreviatura de *por* senón un *q* tachado polo copista (cfr. Pens.: 107, n. 2). Aínda que non resulte clara a interpretación do referido signo, é indudable que o mesmo copista advirte da convenciencia da súa supresión na fixación do texto ao tachalo por medio dun trazo oblicuo por constituír un erro por repetición.

931 «Cavalgando en el ou estando quedo» corresponde á construción latina *in equitando eumdem vel non equitando* –tamén en Teodorico, «Quando equitando vel non equitando» (cfr. Klütz, 1936: 50, ls. 11-12)–. A devandita construción latina non ten equivalencia en ningunha das outras adaptacións romances consultadas (e tampouco no *Livro* do Mestre Giraldo), que a omiten por completo ou só ofrecen correspondencia para a primeira das cláusulas ligadas pola conxunción disxuntiva *vel* –como acontece nas versións italianas de Ruffo transmitidas polo ms. alemán, «quando tu cavalcrai lo cavallo» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 96, ls. 880-881), ou polo impreso de 1561, «quando calvalcherai il cavallo» (cfr. Crupi, 2002: 45, ls. 22-23)–. A excepción vén dada pola tradución francesa enviada polo ms. R, «quant tu verras le cheval trebuchant ou non» (cfr. Prévot, 1991: 143, <367>), e pola galega, na que a correspondencia para a secuencia *vel non equitando*, omitida nas referidas versións italianas, se ofrece como «ou estando quedo», cuxo derradeiro elemento se representa no ms. como *cedo*. Non se trata, porén, do adverbio temporal que, procedente de cīto, se documenta desde o séc. XIII co significado de 'axiña' (cfr. CrG, s.v. *çedo*) e que se atopa nas pasaxes <3.25>, <3.70>, <9.2>, <11.1>, <28.10> e <34.4> do TA. Na lección manuscrita *cedo* debe verse a oclusiva velar xorda seguida de *e* por medio da grafía *c* (cfr. § II. 3.7), polo que, segundo os principios editoriais manexados, no establecemento crítico presentamos *quedo*. Trátase do adxectivo que procede do lat. QUIËTU(M) e que, co valor semántico de 'quieto', 'tranquilo', 'inmóvil', 'sosegado', se documenta desde o séc. XIII ata o XVI, momento en que é substituído polo cultismo *quieto*, ao igual que en castelán, que coñeceu tamén para a voz o significado 'silencioso' (recollido para o galego en *Er*, *Fg*, s.v. *quedo*): vid. DCECH, IV, s.v. *quedo*; DELP, s.v. *quedo*. Información e rexistros do termo na lingua galega medieval, onde tamén funcionaba como adverbio, poden verse en *CrG*, *CrT*, *HT*, *Mir*, *CSM*, *Nun* (*Amigo*), s.v. *quedo*. A lexicografía galega, como ben lembra Lorenzo (cfr. *CrG*, s.v. *quedo*), non recolle *quieto*, mais si *quedo* (cfr. *R2*, *Pi*, *Va*, *Fi*, *CI*, *Ib*, *Er*, *Fg*, *C4*, *Cg*, s.v. *quedo*; *Cu*, s.v. *quêdo*).

932 Neste caso, o texto galego prescinde do circunstancial *bis vel ter*, para o que, da restante tradición da obra de Ruffo consultada, tampouco se atopa equivalencia na tradución francesa do ms. *M* nin nas italianas impresas en 1561 e 1563, a diferenza do que se observa na versión siciliana, «quando ki lu cauallu faza lu stercu comu acqua *dui fiasi oi tri*» (cfr. De Gregorio, 1905: 585, ls. 43-44); na italiana do código 78C15,

«quando tu cavalcrai lo cavallo parrà ch'elli gicti *due u tre volte* lo sterco adlunga sì come acqua» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 96, ls. 880-881); na provenzal, «quant tu veyras lo caval gitar per lo detras *dos ves ho tres* sa fenta ayssin con ayga» (cfr. Arquint, 2006-2007: 145, 21.7), ou na francesa do ms. R, «quant tu verras le cheval trebuchant ou non fianter *deux ou trois foiz* l'une après l'autre et le geter plus loings qu'il ne souloit et plus cler comme yaue» (cfr. Prévot, 1991: 143, <367>); cfr. tamén «quando virem o cauallu deitar longe *duas vezes ou tres* seu esterco» no Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 35, ls. 36-37).

O adverbio *alonge*, que adapta o latino *longius*, é unha variante de *longe* (< LÖNGE) que tamén existiu en castelán, onde hai testemuños de *alueñe* (e *aluen*) ao lado de *lueñe* (e *luen*): vid. DCECH, III, s.v. *lejos*; DME, s.v. *aluén*, *aluene*, *alueñe*, *luen*, *luene*, *luenne*, *lueñe*; DTMS, s.v. *aluenne*; DPRAlfX, s.v. *lueñe*. Documentacións medievais da forma galega *alonge* poden verse en Magne (1944: 68, s.v. *alonge*), así como en CrG, CrT, HT, s.v. *alonge*.

933 Cfr. «como a agoa raro» en Pens. (107, l. 4), presentando o substantivo por medio do artigo *a*, que non lemos no ms. Na adaptación de *velut aquam* como «como agoa raro», enténdase 'raro como agoa', probablemente co valor de 'pouco denso', 'espeso' para o adxectivo *raro*: cfr., p. ex., «plus *cler* comme yaue» na tradución francesa transmitida polo ms. R (cfr. Prévot, 1991: 143, <367>); «lo sterco *liquido* come acqua» na italiana do impreso de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 45, l. 23). Este valor semántico de *raro* atópase tamén en castelán ou en portugués: cfr., para o castelán, o DETEMA, s.v. *raro*, «que tiene poca densidad y consistencia» (acep. 2), e, para o portugués, a GEPE, «ralo, pouco espesso, pouco denso» (acep. 6). Con esta acepción é coñecido o adxectivo na lexicografía galega: cfr. Er, C4, Cg, s.v. *raro*.

934 Cfr. *do* en DF5 (501, l. 22) e Pens. (107, l. 4), aínda que a lección do ms. non é fácil de establecer ao tratarse dunha palabra que foi amañada polo amanuense. Como hipótese, propónse aquí corrixir esa probable forma do ms. pola conxunción disxuntiva *ou*, aínda que no manual latino transmitido polo ms. veneciano está a copulativa *et*, que manteñen algunhas das versións romances do texto: cfr. «[...] lu cauallu faza lu sterco [...] *e* getta lu oriu», na adaptación siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 585, l. 44); «elli gicti [...] lo sterco [...] *e* l'orzo», na italiana do códice de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 96, l. 882); «[...] le geter [...] plus cler comme yaue *et* va l'orge [...]», na francesa de R (cfr. Prévot, 1991: 143, <367>); «lo vedrai cacar lo sterco liquido come acqua, *et* che non sia smaltito l'orzo», no impreso italiano de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 45, ls. 23-24).

935 Tanto Domínguez Fontela (cfr. DF5: 501, l. 25) como Pensado (cfr. Pens.: 107, l. 6) conservan a lección do ms., *omosas*, que mantivemos no noso anterior achegamento ao TA (cfr. Pérez Barcala, 2004: 391, ls. 749-750) ante a ausencia de argumentos sólidos que naquel momento auxiliasen na interpretación dese hápax para o que Pensado establecía con reservas o significado de «humorosas» (cfr. Pens.: 286, s.v. *omosas*). Non obstante, a comparación do texto galego cos que se emparenta fai moi probable que *omosas* sexa un erro por *o movas* (isto é, o pronome átono referido ao cabalo e a P2 do Presente de Subxuntivo de *mover*), de modo que a cláusula *non o movas* expresa a idea de non molestar ao cabalo mentres come herba. A corrixir a insólita forma do ms. do xeito apuntado contribúe non só o texto latino senón as versións romances do mesmo e outros manuais que non o ignoraron no seu proceso de escritura: cfr., así, «mina lu cauallu ad unu pratu herbosu... e lassalu andari paxendu alu so uuliri e non lu piglari finki nun a beni paxutu», na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 586, ls. 1-3); «liberamente in tucto si lassi andare pascendo, & contra suo volere in nullo modo se ne levi fin a tanto ch'elli non sia convenevilmemente constipato», na italiana do códice berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 96-97, ls. 882-884); «lo laissa annar francament paysser a tota sa voluntat. E *non lo movas* d'aqui mal son grat tro que el sia ben costubat», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 145, 21.7-21.8); «soit lessez aler pestre les herbes. Et ne le dois pais prendre ni *remouvoir* contre sa voulanté», na francesa do ms. R, así reconstituída a partir de Prévot (1991: 67, <367>-<368>; 143, <368>), ou «lasciandolo pascere a sua voglia non lo levando dalla pastura fino a che non è convenevolmente pasciuto», na italiana impresa en 1561 (cfr. Crupi, 2002: 45, ls. 25-27). Por outro lado, na modificación de *non omosas*

por *non o movas* incide explicitamente o *Livro* do Mestre Giraldo, «leixëno andar solto paçendo e *nôno mouam* pera nelhur sem sa vontade» (cfr. Pereira, 1909: 36, ls. 2-3); cfr., igualmente, Teodorico, «penitus libere dimittatur ire pascendo *nec* ullo modo *moveas ipsum* invitum, donec decenter fuerit constipatus» (cfr. Klütz, 1936: 50, ls. 14-16), e Rusio, «penitus libere dimittatur ire pascendo, *nec* aliqua ratione *removeatur* invitum, donec fuerit decenter constipatus» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 316, ls. 5-7).

936 Ao igual que en Pérez Barcala (2004: 391, l. 750), editamos *ande de üu [lugar] para outro*, de xeito que seguimos a proposta de Pensado de repoñer o substantivo *lugar* «según exige el contexto» (cfr. Pens.: 107, n. 4). Distanciámonos así da solución de Domínguez Fontela, *ande de hua parte pra outra* (cfr. DF5: 501, l. 25), que conserva o sintagma *húa pte*, eliminado polo mesmo copista, e que le como *outra* o indefinido que posúe a terminación masculina no ms. Por isto e porque despois da frase tachada aparece o indefinido *üu*, semella máis afortunada a necesidade de integrar o substantivo *lugar*, que concorda co indeterminado *üu* e tamén con *outro*.

937 No ms. lemos *os tripas*, e non *as tripas*, que é a lectura proporcionada por DF5 (501, l. 28). Pensado (cfr. Pens.: 107, l. 8) conserva a lección manuscrita, *os tripas*, limitándose a apuntar en nota que o sintagma aparece así no códice e establecendo posibles conexións coa forma asturiana *tripu* (cfr. Pens.: 51, s.v. *tripos*). Na proposta previa de edición que presentamos para este texto optamos por seguir a elección de Pensado (cfr. Pérez Barcala, 2004: 391, ls. 751-752). Ao aparecer o sintagma en todas as outras ocorrencias do texto como *as tripas* (cfr. <20.14>, <21.0>, <21.1>, <21.7>), podería corrixirse así a lección que ofrece neste caso o ms. para traducir o substantivo latino *intestina*, para o que, ademais do referido sintagma, o TA presenta a alternativa *os entestios* (<16.2>, <16.9>, <20.9>). Non obstante, óptase agora por conservar a lección do ms., *os tripas*, xa que *tripos* está co mesmo significado no GDLP, s.v. *tripo*, «s. m. Provinc. beir. O mesmo que *tripa*» (cfr. tamén Houaiss, s.v. *trip*–). *Tripa* e *entestino*, como corresponde ao vocábulo latino que está detrás, designan o intestino dos homes e animais e, por extensión, o estómago e a barriga. Polo que se refire á voz latina *intestinum*, que desde as súas orixes se relacionaba semanticamente coa parte interior do corpo, e outros termos utilizados en latín para designar esa mesma noción, vid. André (1991: 141-143). Para as hipóteses sobre a etimoloxía de *tripa*, coñecido en galego desde o século XIV, as súas acepcións e documentacións nas distintas linguas romances, vid. DCECH, V, s.v. *tripa*; DPRAfX, s.v. *tripa*, «conjunto de intestinos». Rexistros do substantivo en textos médicos casteláns da Idade Media poden verse no DETEMA, s.v. *tripa*.

938 Fronte a DF5 (501, l. 29), *mooe*, desenvólvese o trazo que a palabra ten enriba como unha nasal implosiva final e editamos, pois, *moen* (cfr. tamén *mooen* en Pens.: 107, l. 9). Unha forma verbal en plural é demandada, en efecto, pola concordancia co suxeito *hervas verdes*, tamén aquí como adaptación do sintagma latino *herbas recentes*.

939 Sobre o significado de *sotil*, cómpre advertir que traduce aquí o adxectivo latino *liquida*, referido a *aqua*. Para *sotil* como correspondencia do lat. *liquida*, vid. *supra* o parágrafo <18.9>: como alí, *liquida* adáptase como tal na versión siciliana, «la aqua esti cosa *liquida*» (cfr. De Gregorio, 1905: 586, l. 6), ou nas italianas do ms. de Berlín, «l'acqua [...] sia *liquida*» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 97, l. 890), e do impreso de 1563, «laqua *liquida*» (cfr. Leno, 1563: f. 17r, ls. 22-23), mentres que na catalá está o adxectivo *clara* (cfr. Gili, 1985: 66, l. 1) e nas francesas os adxectivos *clere* (ms. M), «l'iaue est trop *clere*» (cfr. Prévot, 1991: 67, <370>), ou *liquide* (ms. R), «l'iaue est *liquide et moiste*» (cfr. *Ibid.*: 143 <370>), que redundan no valor semántico do termo *sotil*.

940 No ms. lemos *Et sto*, polo que integramos a vogal tónica do demostrativo neutro omitida polo copista por haplología, fronte a DF5 (501, l. 33) e Pens. (107, l. 12), *Esto*.

941 Entre os significados rexistrados no GDLP para *esforçado*, como participio de *esforçar*, están os de «tornado forte; animado, encorajado», «forte, robusto», «vigoroso, potente» (vid. tamén DGALP, s.v. *esforçar*, VPL, s.v. *esforçado*, *esforçar*, así como os glosarios incluídos no DDGM, s.v. *esforçar*). Cfr., nesta dirección, «ata que torne em sa força» na pasaxe do *Livro* do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 36, l. 9). O

sentido 'recuperado da súa forza' que ten *esforçado* estaría, pois, moi próximo a 'curado', 'san', que expresa a construción latina *ad convalescentiam redigatur* que adapta: cfr. «e guaritu», na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 587, l. 7); «sra (*sic*) tornato a sanidade», na italiana do ms. editado por Olrog Hedvall (1995: 97, ls. 891-892); «el sia en via de salut», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 145, 21.11); «sia tornat en son estament», na catalá (cfr. Gili, 1985: 66, l. 2); «il tornera a guerison», na francesa (cfr. Prévot, 1991: 67, <370>), e «lo vedrai guarrito» e «el caualllo sia sano», nas italianas impresas en 1561 e 1563 respectivamente (cfr. Crupi, 2002: 46, l. 2; Leno, 1563: f. 17r, l. 24). Vid. o comentado para este mesmo termo en <1.1> (cfr. n. 46).

942 Cfr. DF5 (501, l. 34), *aue*, sen desenvolver a nasal implosiva representada no ms. no trazo que a palabra presenta enriba.

943 Como tradución de *infundere* aparece a forma verbal *deita*, que corresponde a *infundi* na versión siciliana, *rinfonde* na italiana do códice berlinés, *chet en enfondaison* na francesa, *si rinfonde* na italiana impresa en 1561. Cfr. «algúas veces daquesta door *auga* ho caualllo» no *Livro* do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 36, ls. 9-10). *Deitar* refírese, polo tanto, ao padecemento da enfermidade chamada *infustito* (cap. 19), como claramente expresa a versión provenzal, «E alcuna ves ven de l'enfermetat de l'enfondadura» (cfr. Arquint, 2006-2007: 145, 21.12), e como se desprende de todas as versións da obra, que remiten a continuación ao capítulo da referida patoloxía.

944 Fronte a DF5 (501, l. 36) e Pens. (107, l. 14), *do capitollo*, corríxese a contracción *do*, que é a que se le no códice, por *no*, como require o valor locativo da frase preposicional, expresada por medio da preposición *in* no texto latino e a correspondente a esta nas distintas adaptacións romances de Ruffo consultadas (agás a italiana do impreso de 1563, que omite a información equivalente á exposta na pasaxe <21.14>), ou no *Livro d'Alveitaria* (vid. a nota seguinte). O erro de *do* por *no* no ms. é facilmente explicable como resultado da presenza de *do* a seguir, «*do infustito*».

945 Remite ao capítulo 19 sobre a dor do *infustito*, tamén chamada no *TA*, como no *Livro* do Mestre Giraldo, *agoamento* (<19.4>), que é precisamente o que aparece nesta pasaxe da obra do portugués, «façam assy como he dicto no capitollo do *augamento* sobredito» (cfr. Pereira, 1909: 36, ls. 10-11). Para estes vocábulos e a enfermidade á que se refiren, cfr. *supra* as notas explicativas correspondentes (cfr. n. 833, 841).

946 *Cimeira* é a denominación da enfermidade, que tamén posúe no texto a variante *cimoira*, á que corresponde a denominación que se localiza no texto latino (cfr. *chimorra* en Teodorico e *cymorra* en Rusio). Trátase dunha manifestación da afección chamada *verme volativo* (cfr. cap. 8). Explica Poulle-Drieux que Ruffo describe «comme des entités morbides différents chacun des symptômes ou les formes plus ou moins graves de ce que nous savons maintenant n'être qu'une seule maladie. [...] Le cas le plus frappant est celui de la morve où, malgré son intuition, il distingue –même s'il emploie le même terme *vermes* pour désigner la morve cutanée et la morve nasale (*vermes volativus*), la morve ganglionnaire sous le vocable *anticor* et la morve nasale grave sous la dénomination *cymoire*. Il ne dispose évidemment pas de la vérité étiologique, c'est-à-dire qu'il ne connaît pas le bacille morveux» (cfr. Poulle-Drieux, 1966: 58), e que «cette morve nasale, lorsqu'elle se caractérise par un jetage abondant et un état général très mauvais, porte le nom de *cymoyra* [...] Elle peut d'ailleurs apparaître d'emblée à la suite d'un vieux refroidissement de la tête» (cfr. *Ibid.*: 90). Por isto o tradutor galego adapta o substantivo latino coa perífrase «door que vén do frio vello, que chaman cimeira» e no encabezamento do remedio refírese a esta patoloxía como «door que vén do frio» (<22.3>). O termo, que designa unha especie de catarro nasal que afecta ao cabalo, ten, en efecto, a súa orixe nas voces gregas *cheima*, 'frio', e *rheo*, 'manar'. Sobre a identificación da *cimoira* co mormo é sumamente explícito o Mestre Giraldo: «O terceiro capitollo de hũa door que chamam em latim *chimorrea* e em nosa linguagem mormo» (cfr. Pereira, 1909: 20, ls. 9-10); «*Chimorrea* [...] he chamado em nossa lengoagem mormo que corre» (cfr. *Ibid.*: 20, ls. 12-14). A voz é adaptada nas outras versións romances do *De medicina equorum* como *chimorra* na siciliana, *cimorra* na italiana do ms. berlinés, *cimorro* na do impreso de 1561, *cymoria* na de 1563 (que, non obstante, presenta a doenza baixo a epígrafe *del caualllo cymoito*),

camoire na francesa ou *cymorea* na provenzal. Para *cimoira*, outras denominacións e documentacións da doenza en textos medievais de veterinaria, vid. tamén Arquint (2006-2007: 318-319, s.v. *cymorea*), Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 126, n. 27, 28, 29), Causati Vanni (1999: 344, § 16), Delprato – Barbieri (1867, II: 238, s.v. *cimora*), Heusinger (1853, II: XLIII, XLV, XLVII, nº 76), Moulé (1913: 367, s.v. *camoire*), Olrog Hedvall (1995: 157-158, s.v. *cimora*), Prévot (1991: 183, s.v. *camoire*) ou Trolli (1990a: 29, s.v. *cimoira*), para quen o vocábulo empregado por Ruffo é unha forma dialectal siciliana (cfr. *Ibid.*: 28). Para o termo no latín medieval, cfr. Du Cange, s.v. *cimona*: «*Equi morbus, cum equus diu stetit infrigidatus in capite, in qua fluxus rheumatis fit per nares continue, velut aqua, etc.* apud Petrum de Crescentiis lib. 9 de Agricult. cap. 28. Ubi vetus Interpres Gallicus habet *Cimorra*, vertitque *morve*. Italis *Cimorro*, est quod *Gourme* dicimus». A denominación italiana é documentada por vez primeira en Ruffo no *TLIO*, s.v. *cimora*, «patologia dell'apparato respiratorio (dei cavalli) che si manifesta con abbondanti secrezioni nasali». Sobre a forma moderna italiana, *cimurro*, o *GDLI* explica, s.v., que se trata dunha enfermidade infecciosa «prodotta da un virus penetrante per la via respiratoria o per quella digerente, e si manifesta con scolo nasale, febbre, tremore, inappetenza»; o *DEI*, s.v., que é a «infreddatura del capo del cavallo, cane, ecc; come l'antiquato 'spavenio', altra malattia dei cavalli, mutuato dall'a. fr. *chamoire* moccio, malattia dei cavalli, donde irp. *ciammuòrio*, abr. *ciamorè* f., calabr. *cimòrria*, *cimuòr(i)a*, *cimorra*, sic. *cimòria*, *cimòira*, *cimorru*, ecc.»; e o *DEnIt*, s.v., sen sinalar que poida afectar ao cabalo, explica: «(ant. *ciamòrro*, *cimòrro*) s.m. [dal fr. ant. *chamoire*, *chamorge*, che è il lat. **camoria*, "moccio"]. Malattia contagiosa, diffusa in ogni paese, che colpisce i giovani cani [...]. La malattia è prodotta da un virus filtrabile la cui azione è probabilmente complicata dal *B. bronchisepticus* o *bronchicanis*. L'insorgere dell'infezione è favorita da cause debilitanti generali (raffreddamento, regimi alimentari impropri, selezione delle razze). L'infezione insorge per contatto diretto con cani infetti, e indiretto con materiale infettante (scolo nasale, saliva, ecc.), attraverso le vie respiratorie o digerenti. Si manifesta oltre che con sintomi generali in forma catarrale a carico dell'apparato respiratorio, gastroenterico e della congiuntiva oculo-palpebrale, o in forma esantematica con formazione di papule-pustule, o in forma nervosa (contrazioni muscolari, crampi, ecc.)».

947 Esta forma verbal é de difícil lectura no ms., como proban as dispares transcricións de DF5 (502, l. 3), *esta*, e de Pens. (107, l. 17), *e*, lectura esta última que escollemos en Pérez Barcala (2004: 392, l. 759), *é*. Non obstante, en lugar de *q̄ e | frya*, a lección do testemuño ben podería ser *q̄ etē | frya*, que é perfectamente lícita e que, coas reservas ás que obrigan as referidas dificultades de lectura, consideramos no establecemento crítico do texto. Entendemos, pois, que, malia abreviar o pronome relativo, Álvaro Eanes desenvolveu tamén a abreviatura e escribiu a P3 do Presente de Indicativo do verbo *ter*.

948 Corríxese por *dece* a lección manuscrita *diz*, que foi conservada nas anteriores edicións do *TA*: cfr. *dis* en DF5 (202, l. 3) e *diz* en Pens. (107, l. 17) e Pérez Barcala (2004: 392, l. 760). O carácter anómalo desta forma do verbo *decer* non pasou inadvertido ao de Negrreira, que se limita a constatar en nota que é así como aparece no ms. (cfr. Pens.: 107, n. 7) e que constitúe un «ejemplo único y raro, por su vocal -i- en vez de la -e-», mais que «es semejante al cast. "*diçe* de vna sierra e legaua a vn val" 'desciende, baja' del *Cantar del Mio Cid*, v. 974» (cfr. Pens.: 41, s.v. *diz*). Malia as consideracións do filólogo galego, optamos por corrixir esa insólita lección por *dece* en virtude das restantes ocorrencias da P3 do Presente de Indicativo do referido verbo no texto. Deste xeito, *diz* pode verse como un erro do notario de Baiona, que confundiu os paradigmas dos verbos *dizer* (< DĪCĒRE) e *decer* (< DESCĒDĒRE) no proceso de memorización da perícopa ou sección de texto do orixinal, no que, próximas a esa forma que reproduce de modo erróneo, estaban precisamente *dizen* e *dece*.

949 No ms. pode lerse *nō*, e así está en Pens. (107, l. 17), *non*. En DF5 (502, l. 5), en cambio, está *uen*, que é a forma pola que nos decantamos, ante a imposibilidade de determinar se a lección do testemuño é unha ou outra, *nō* ou *uē*, dada a proximidade gráfica entre *n* e *u* por un lado, e *o* e *e*, polo outro. Apoia *vén* a forma verbal *accidit* no texto latino, que adoita traducirse no *TA* como *aven* (cfr., p. ex., <8.1>, <9.1>, <16.1>).

<16.2>, <18.2>, <19.2>, <21.14>, <24.1>, etc.) ou *vén* (cfr., p. ex., <17.1>, <17.2>, <20.2>, <21.3>, <22.4>, <23.2>, etc.).

950 É o latín *vermis volativus*, ao que Ruffo dedica o capítulo 8, onde, en efecto, xa puxera en relación as dúas doenzas cando explica que «se se esta door do verme volativo en cimoira [tornar] [...]» (<8.7>).

951 O *TA* omite a información ofrecida pola cláusula latina *et haec infirmitas cimoira vulgariter nuncupatur*, que traducen todas as demais versións romances consultadas do *De medicina equorum* e que responde a unha práctica habitual na redacción do tratado do calabrés que, en efecto, adoita concluír a exposición da enfermidade e das súas causas coa reiteración da denominación da mesma.

952 O remedio exposto exemplifica a aplicación do principio terapéutico dos contrarios: «Le “cymoyre” est dû aux humeurs froides: il faut donc lui appliquer un traitement chaud» (cfr. Poulle-Drieux, 1966: 67).

953 No sintagma do texto latino, *lanea cooperta*, non se atopa a calidade *caente* que se lle atribúe no *TA* e que tampouco se localiza na tradición romance consultada do *De medicina equorum* nin nos textos de Teodorico –«statim fiat sibi *testeria lanea*» (cfr. Dolz, 1937: 54, l. 1)– e Rusio –«fiat statim in equi capite *lanea coopertura*» (cfr. Deprato, 1867, I: 130)–, mais cfr. «cubranlhy a cabeça de pano de laa e tenhamlha bem *queente*» no *Livro Mestre Giraldo* (cfr. Pereira, 1909: 20, l. 21). Na tradición do manual de Giordano Ruffo o impreso italiano de 1563 introduce a variante *de lino*, «se debba tenir ben coperto el capo del caualllo con *uno panno de lino*» (cfr. Leno, 1563: f. 17v, ls. 3-4), probable froito dunha variante *linea cooperta* xurdida na transmisión latina da obra. A *lanea cooperta* é un pano de la «volto a riparare dal freddo e dagli insetti il cavallo» segundo Causati Vanni (1999: 290, s.v. *coperta*).

954 Non se localizou ningunha referencia á calidade *tenras* das *hervas* en ningún dos elementos da tradición romance consultada do *De medicina equorum* nin nos manuais de Teodorico, Rusio ou o Mestre Giraldo. A falta doutros indicios, a presenza de *tenras* no *TA* podería ser froito da adaptación do único adxectivo que figuraba no texto latino, *parvas*, por medio dunha estrutura bimembre, *pequenas e tenras*. O propio texto precisa a continuación as vantaxes da inxesta de herbas para a terapia da enfermidade descrita.

955 *Merger*, que traduce o verbo latino *flectere*, ‘dobrar’, ‘encurvar’, é unha variante da forma con vogal protética, *amerger*, que aparece na pasaxe <3.51> para adaptar o verbo *inclinare* e que tamén está no *Livro* do Mestre Giraldo na correspondente á que agora se comenta, «do *amerger* da cabeza» (cfr. Pereira, 1909: 20, l. 24). Sobre a construción do xerundio precedido da preposición *en*, explica Dias (1959⁴: 242) que «quando o partic. em *-ndo* designa tempo, hypothese ou condição, pode ser precedida da prepos. *em*, se com o verbo subordinante se exprime o que costuma acontecer, ou uma ação futura». Exemplos da construción *en* + xerundio na lingua galega medieval poden verse en *CrG*, *Mir*, *CSM*, s.v. *en*; *Ri*, s.v. *en* (§ 12).

956 Neste caso a cedilla está trazada de xeito que pode interpretarse a presenza dunha nasal implosiva final e, polo tanto, unha terceira persoa do plural, como propón Pensado (cfr. Pens.: 107, l. 25), *deçen*, fronte a DF5 (502, l. 15), *deçe*. As dúas opcións poden ser válidas, porque a concordancia pode facerse con *a moor parte* ou con *os homores*. A alternativa de propoñer a forma verbal en plural vén apoiada pola mesma pasaxe latina, «pars maxima dictorum humorum a capite per nares *discurrunt* exterius» (onde a concordancia se establece co xenitivo *dictorum humorum* e non co nominativo *pars maxima*), e pola regra establecida por Dias (1959⁴: 30), segundo a cal, cando o suxeito dunha cláusula é un partitivo, o predicado pode concordar non con ese senón coa determinación partitiva.

957 Fronte a DF5 (502, l. 15), *maor*, no ms. lemos, como en Pens. (107, l. 25), *moor*, que conservamos no establecemento do texto. Sobre a asimilación de *ao*, tras a desaparición da semiconsoante palatal latina de MAIÖRE(M), en *oo*, previo ao resultado con crase *o*, vid., p. ex., Ferreiro (1995: 81), Huber (1986: 63), Lorenzo (1995: 655), Magne (1944: 266-267, s.v. *moor*) ou Williams (1994⁶: 54, 79, 104, 137-138). Para documentacións de formas que responden ás distintas fases evolutivas do comparativo sintético latino *maior* en galego, vid., entre outros, *CrG* e *Aj*, s.v. *moor*. A solución maioritaria no *TA* é *maior*; esta ocorrencia de *moor* e a do adverbio *moormente* (<50.1>) son os únicos exemplos do resultado asimilado na obra.

958 A contracción da preposición *a* e o artigo feminino plural *as* aparece no ms. como *aas* (así tamén en Pens.: 107, l. 26), mais cfr. a lectura *as* (*as veses*) de DF5 (502, l. 16).

959 Segundo Pensado, a lección do ms. é *peta* (cfr. Pens.: 107, l. 26) e para ela, no glosario (cfr. Pens.: 298, s.v. *peta*) e nas notas léxicas (*Ibid.*: 50, s.v.), proporciona con reservas significados tan dispares como «torta de pan», «hembra del peto, pájaro carpintero» ou «instrumento de hierro a modo de martillo», aínda que cre máis probable que se trate do «resultado vulgar de PITTA [...] y paralelo gall. del port. *peta*, que ofrece aceps. que se ajustan máis al texto», como as de «calamar» ou «figado assado, de porco», «pues al menos son susceptibles de ser quemadas y echar humo» (cfr. Pens.: 50, s.v. *peta*). Non obstante, a semellanza no trazado das grafías *t* e *c* non fai tampouco desafortunada a lección *peca*, onde o fonema africado predorsal xordo /ʃ/ aparecería representado como *c*, e non como *ç* (cfr. § II. 3.8), malia a lectura *peça* de DF5 (502, l. 17): o substantivo que figura na pasaxe latina é *petia* («*fumus petiae combustae*») e a el corresponden *peza* («*lu fumu di la peza arsa*») na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 586, l. 25), *penna* («*l' fumno dela penna arsa*») na italiana do ms. editado por Olrog Hedvall (1995: 98, l. 912), *pessa* («*lo fum de la pessa cremada*») na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 145, 22.6) –na que *pessa* corríxe a lección *peyra*, ‘pedra’, do ms. (vid. *Ibid.*: 55)–, *dras* («*fumee de dras ars*») na francesa do ms. *M* (cfr. Prévot, 1991: 68, <378>), ou *peze* («*fumo di peze uechia brusata*») na italiana impresa en 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 17v, ls. 9-10). Así pois, ao non localizar *peta* co valor que posúen os vocábulos que lle corresponden na tradición do *De medicina equorum* e ao non teren sentido no contexto as acepcións ofrecidas por Pensado para ese vocábulo, na obra galega faise referencia a algo que non pode aparecer designado como *peta* senón como *peça*: advírtase a presenza no parágrafo seguinte do *TA* (<22.7>) de *peça* («*ua peça de pano*») para o lat. *petia* («*petia linea*») que, como se vén de comentar, é o que corresponde tamén a esta *peça* interpretada erroneamente por Pensado como *peta* (ms. *peca*, coa confusión das grafías *c* e *t*). O termo *peça*, e o que lle corresponde nas pasaxes reproducidas, designa, polo tanto, unha porción de tea (de la ou de liño) (cfr. Prévot, 1991: 195, s.v. *drap*). Aclaratoria da lección do ms. e do sentido da pasaxe é, en fin, a analoxía deste remedio co que se menciona no tratamento da *freura da cabeça* (cap. 23): «Para esto val moito o *fumo do pano do liño queimado* recebido porlo[s] nares» (<23.12>), en correspondencia con «*Ad idem valet fumus panni linei combusti per nares receptus*».

O *TA*, ao igual que a versión francesa transmitida polo ms. *M*, omite a equivalencia do xenitivo *bombycis veteris combustae* («*fumus petiae combustae vel bombycis veteris combustae*»), que figura na restante tradición consultada do *De medicina equorum*, incluído o *Livro d'Alveitaria*: «o fumo do ffeltro queymado ou do *algodom velho*» (cfr. Pereira, 1909: 20, ls. 27-28).

960 O substantivo *celebro* é variante disimilada da forma culta *cerebro* (< CERĒBRUM), documentada tamén desde o século XIII en castelán, lingua na que se mantén como forma vulgar (vid. *DCECH*, II, s.v. *cerebro*; *DME*, s.v. *celebro*; *DPRAIfX*, s.v. *cerebro*; *TDMS*, s.v. *celebro*). Para a pervivencia da variante na lexicografía galega, cfr. *Po*, *Er*, s.v. *celebro*; *Pi*, s.v. *celébro*; *AF*, s.v. *célebro*.

961 Tanto nesta liña como na seguinte, no ms. lese *paão*, onde o signo abreviativo representa a consoante nasal que abre a segunda sílaba do substantivo *pano*, como propoñía tamén DF5 (502, ls. 19, 21) ao transcribir *paano* no primeiro caso e *pano* no segundo. Pensado (cfr. Pens.: 107, 108), en cambio, ofrece as insólitas solucións *paão* no primeiro caso e *pao* no outro, vocábulos aos que dá respectivamente os significados de «pan» e «palo» (cfr. Pens.: 291, s.v. *paão*, *pao*). Estas diverxencias na transcripción do estudoso revelan un erro pola súa parte xa que a lección do ms. é idéntica nos dous casos (*pao* cun trazo enriba), polo que, en consecuencia, debe editarse o mesmo vocábulo, cuxo idéntico valor semántico –como suxire, por outro lado, o feito de que na súa segunda ocorrencia o termo apareza precedido polo dem. *aquel*, con valor anafórico– non pode ser ningún dos ofrecidos por Pensado ao non facer sentido na pasaxe e debe ser o de ‘pano’: na súa primeira aparición, o substantivo é introducido no sintagma «*ua peça de pano*», que se corresponde ao latino *petia linea* –con respecto ao cal o *TA*, como a versión siciliana do manual de Ruffo, «*una peza*» (cfr. De Gregorio, 1905: 586, l. 28), omite a información relativa ao material da *petia*–, adaptado

en <23.10> como «ũa peça de *pano* de lino»; téñase en conta, ademais, a semellanza da pasaxe en cuestión coa de <23.15>, «Para esto val ũa peça de *pano* liada na cabeça e apretada».

962 Malia que a forma foi interpretada como *apertada* en DF5 (502, l. 19), Pens. (107, l. 29) e Pérez Barcala (2004: 392, l. 771), optouse por resolver como *pre* a abreviatura que ofrece neste caso o ms., polas razóns comentadas en § II. 3.1, 6.6 e 6.7 (cfr. a n. 268), e ante a coexistencia de *apertar* e *apretar* na lingua medieval.

963 Falta no TA a adaptación do sintagma latino *aliquod baculum* («Ad idem valet petia linea in capite *alicuius baculi* stricte ligata»), polo que se dá a entender que a *peça de pano* debe ligarse á cabeza do cabalo, cando en realidade debe estalo ao extremo *alicuius baculi*, como ben entenderon outros tradutores do *De medicina equorum*: cfr., en efecto, «Pigla *unu bastunchellu* e liganchi *in capu* una peza ben stricta», na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 586, l. 28); «una pessa di lino strictamente *in testa d'alcuno bastoncello*», na italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 98, ls. 915-916); «pren una pessa de drap linj e lia la *al cap d'un baston*», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 147, 22.7); «soit lié ce drap *ou bout d'un baston*», na francesa (cfr. Prévot, 1991: 68, <379>); «vale a questo il legare una pezza di lino strettamente *in capo ad un bastone*», na italiana impresa en 1561 (cfr. Crupi, 2002: 46, ls. 26-27); «uale ligare *in capo duna bacheta* una pezeta de lino», no impreso de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 17v, ls. 12-13). O dato, malia non atoparse no Mestre Giraldo (que non inclúe a información ofrecida nesta primeira parte da pasaxe <22.7>), está tamén nas reelaboracións de Teodorico, «peccia linea *in capite baculi* ligata stricta» (cfr. Dolz, 1937: 54, ls. 8-9), ou Rusio, «peccia linea, *in capite alicuius baculi* stricte ligata» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 130, ls. 33-34). O substantivo *baculum* designa un «bastone leggero e sottile di proporzioni ridotte, usato ad introdurre nelle narici del cavallo, sostanze medicamentose» (cfr. Causati Vanni, 1999: 288, s.v. *bastoncino*). Non se integra no texto crítico do TA o termo que correspondería a este porque na obra de Ruffo só se atopa noutra pasaxe (<23.15>) na que tampouco hai equivalencia para el no TA, polo que pode pensarse que o autor da adaptación peninsular descoñecería a voz galega que correspondía á latina.

964 O *sabon mourisco* corresponde ao sintagma latino *sapo saracenicus*, que ten equivalencia en todas as versións romances consultadas do *De medicina equorum* –se ben na tradución francesa do ms. R aparece como *savon noir* (cfr. Prévot, 1991: 143, <379>) e na italiana do impreso de 1563 como *sapon negro* (cfr. Leno, 1563: f. 17v, ls. 13-14)– e que tamén se inclúe no capítulo correspondente a este en Teodorico e Rusio. Sobre o *sapo saracenicus* –«sostanza non meglio identificata» segundo Arquint (2006-2007: 445, s.v. *sabon*) e de cuxa preparación nada se coñece en opinión de Prévot (1991: 239, s.v. *savon sarrazinois*), que recolle a información proporcionada por Platearius sobre as variedades de xabóns, e de Delprato – Barbieri (1867, II: 302, s.v. *sapone saracenesco*)–, Causati Vanni (1999: 317, s.v. *sapone saraceno*) explica que era tamén coñecido como *negro* (como tamén sinala Prévot), precisa a súa composición (preparábase con «olio di lino o di oliva, con liscivia di potassa») e detalla as súas propiedades «detergenti, decongestionanti», ás que se suma a súa utilización como «eccellente veicolo di sostanze medicamentose». A denominación *sabon mourisco* do TA pode ter que ver coa súa orixe árabe. Cfr. a mención do *sapo saracenicus* nunha receita da *Summa Medicinæ* (II, III, 56). O Mestre Giraldo inclúe na pasaxe o *sabon frances* (cfr. Pereira, 1909: 20, l. 31), que «était fait de lessive des savonniers et de suif de mouton» (cfr. Prévot, 1991: 239, s.v. *savon sarrazinois*) e tiña propiedades antisépticas (vid. Camargo – Iannone – Curry, 1988, II: 124, n. 17). Para as diferenzas da composición do xabón *francés* ou *gálico* e o *morisco* ou *sarracénico*, vid. a información proporcionada nas diferentes pasaxes incluídas no DETEMA, s.v. *jabón*. Sobre as calidades e variedades do xabón, cfr. o *Circa instans*: «Sapo ca. et sic. complexionis est. Sapo alius gallicus alius saracenicus. Sapo sic fit. fiat lexiuia ... Gallicus fit ex capitulo, et sepo arietino ... Spatarensis fit ex gallico et multis aliis ...» (apud García González, 2007: 532, s.v. *sapo*).

965 Malia ser *linpase* o que len no ms. Domínguez Fontela (cfr. DF5: 502, l. 23) e Pensado (cfr. Pens.: 109, l. 2), e o que propoñíamos no noso anterior achegamento ao texto (cfr. Pérez Barcala, 2004: 392, l. 773), a lección do ms. non é clara: a vogal final semella ser máis ben un *-a*, e o *-n* que pecharía a sílaba inicial e o

p que iniciaría a seguinte mostran dificultades de lectura que invitarían a ler máis ben *liurasa*, forma que compriría corrixir por *lívrase*, substituindo a vogal átona final, ou por *livra[r]sá*, conservando a vogal final pero integrando o *r* do infinitivo que orixina o futuro mesoclítico. Parece claro que calquera destas opcións finais (e probablemente a última, máis afin aos hábitos do tradutor galego: cfr. <7.4>, <18.14>, <21.11>, <26.8>, <59bis.5>) é a que se achega máis á lección do ms. e tamén ao sentido do verbo que lle corresponde na pasaxe latina, *evacuare*: cfr., p. ex., o texto das versións francesa de *M*, «*fera vuider le cervel des mauveses hymeurs*» (cfr. Prévot, 1991: 68, <380>), ou italiana do impreso de 1563, «a questo modo *esce fuora tutti quelli fumigation del cerebro*» (cfr. Leno, 1563: f. 17v, ls. 15-16).

⁹⁶⁶ O *TA* omite a cláusula *ut probavi*, en clara referencia á experiencia como guía e orientadora na redacción do manual. Das versións romances de Ruffo consultadas que inclúen o dato (isto é, todas as manexadas, agás a francesa de *R*, que omite a pasaxe), o equivalente de *ut probavi* só foi localizado nas traducións italianas transmitidas polo ms. berlinés, «si come io provai» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 98, ls. 920-921), e polo impreso de 1561, «si come io ho provato» (cfr. Crupi, 2002: 47, ls. 5-6). A referencia á experiencia, tamén omitida por Teodorico e Rusio, está presente, en cambio, no Mestre Giraldo, «segundo o que eu prouey» (cfr. Pereira, 1909: 20, ls. 32-33), pois non se debe esquecer que Ruffo constituíu unha das fontes do autor portugués, xunto con Teodorico, que ofrece, fronte a Ruffo, unha maior riqueza de datos no relativo á curación desta enfermidade, como tamén se observa no Mestre (e en Rusio).

⁹⁶⁷ Como en Pens. (109, l. 4), restituímos a consoante final do adverbio de negación, ausente no ms., fronte a DF5 (502, l. 25), que conserva a lección *no*.

⁹⁶⁸ Comentan, en efecto, Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 127, n. 32) que «o mormo era entendido como uma afeção letal».

⁹⁶⁹ De acordo cos hábitos de tradución do texto galego, a enfermidade que se presenta na epígrafe que encabeza o capítulo e chamada en latín *frigiditas capitis* é adaptada no *TA* por un sintagma, *freura da cabeza*, que corresponde ao latino, e glosada por medio da cláusula explicativa «que chaman mormo», situación que se repite no encabezamento do remedio (<23.5>). *Freura da cabeza* –no que a clara lección *freura* do ms. é interpretada sorprendentemente por DF5 (502, l. 26) como *enfermidade*– corresponde ao sintagma latino *frigiditas capitis*: segundo Poulle-Drieux (1966: 76), trátase da rinofarinxite, aínda que «les symptômes décrits –la toux [...] et, en particulier, le larmoiement– permettent un rapprochement avec la bronchite infectieuse ou “toux de Hoppegarten”, bien qu’aucune idée de contagion ne soit cependant évoquée», e Moulé (1913: 453, s.v. *froidure*; 524, s.v. *refroidi*) identifica a doenza co resfriado ou catarro nasal. Para a enfermidade así chamada, vid. tamén Causati Vanni (1999: 344, § 17), Delprato – Barbieri (1867, II: 246, s.v. *fregedetate delu capu*), Prévot (1991: 209, s.v. *froidour*; 235, s.v. *refroidié*), Trolli (1990a: 27; 31, s.v. *frigiditas capitis*). Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 122, n. 6) identifican igualmente a doenza coa coriza ou infección provocada polo *Streptococcus equi*, bacteria para cuxa acción nos équidos, vid. Wintzer (1985: 40-45). Para a patoloxía en Ruffo e outros autores medievais, cfr. Heusinger (1853, II: xix, nº 35). Sobre o vocábulo *freura* como variante de *friura* (tamén presente no texto en <3.16>, <23.4>, <23.5> e <74.6>) con cambio da vogal pretónica, formada a partir do adxectivo *frío* e o sufixo *-ura*, creador de substantivos abstractos, vid., sen máis, o DDGM, s.v. *freura*.

Polo que se refire ao vocábulo *mormo* utilizado polo tradutor galego como a outra denominación da *freura da cabeza*, cfr. o *Livro d’Alveitaria* do Mestre Giraldo: «Hüua enfermidade vem aos cauallos que chamam *friura da cabeza* e chamamlhe em nossa linguagem *mormo*» (cfr. Pereira, 1909: 18, ls. 36-37). Sobre esta virulenta e contaxiosa enfermidade dos cabalos, descrita por Houaiss, s.v. *mormo*, como unha «doença debilitante dos equinos e de alguns felinos, causada pelo *Actinobacillus mallei*», que «prodúz nos cavalos rinite e grande secreção de muco, além de dilatação e endurecimento das glândulas da mandíbula inferior, podendo eventualmente ser transmitida ao homem», vid. tamén VPL, DGALP, GDLP, s.v. *mormo*; GEPP, s.v. *mormo*1; Vasconcellos (1910: 431-432, s.v. *vurmo*), así como, *Er*, s.v. *mormo*, «enfermedad de los caballos, caracterizada por la inflamación y ulceración de la mucosa nasal»; *CI*, *Ib*, *C4*, «catarro que padecen

las caballerías»; sen esquecer a *El (Frampas III)* que, tomando como documentación do termo o *TA*, o define como «muermo, enfermedad contagiosa de las caballerías. Se ve ya en el s. XIV (*Trat. de Albeitería*)», ou o *DETEMA*, s.v. *muermo*, «enfermedad virulenta y contagiosa de las caballerías, caracterizada principalmente por ulceración y flujo de la mucosa nasal, y el flujo mismo». O vocábulo *mormo* podería derivar do lat. *MÖRBUS*, que alén de ser a denominación xenérica de 'enfermidade', «en el veterinario Vegecio (h. 400 d. C.) designa por antonomasia el 'muermo' [...], que es la enfermedad más conocida entre las que atacan a las caballerías» (cfr. *DCECH*, III, s.v. *gormar* [p. 178]; vid. tamén Robles Gómez, 1999: 82, n. 8). O substantivo *morbus* constitúe unha das numerosas mostras das relacións entre o léxico latino da medicina humana e o da veterinaria, onde, non obstante, se utilizaría para designar unha realidade diferente, como precisa Gitton (1998): «le mot *morbus* offre deux sens dans les traités hippiatriques: tantôt, comme chez les médecins, il désigne n'importe quelle maladie en général, tantôt "la" maladie par excellence, la morve, dont le nom est issu du latin *morbus*, maladie très grave qui fait l'objet de nombreuses prescriptions» (p. 111); «*morbus* est l'un des termes génériques du lexique pathologique humain; comme le fr. "maladie", il peut s'appliquer à presque toutes les affections. [...] Mais, [...], il présente également dans la médecine vétérinaire un sens beaucoup plus précis: il est l'équivalent de *malis*, morve. [...] La restriction de sens de *morbus* "maladie" à "maladie particulière: morve", qui ne peut se faire que dans un contexte hippiatrique, s'explique par le fait qu'elle était particulièrement redoutée des éleveurs à cause de sa gravité» (pp. 116-117).

970 Despois da cláusula *dolores toto capiti equi universaliter inferens*, traducida en galego como «que tragan doores a toda a cabeza do cavalo», o texto latino inclúe outra, *storditiones adducens*, que refire un dos síntomas da doenza e que, como na tradución francesa do ms. *R*, carece de equivalencia na adaptación peninsular, fronte ao que sucede noutras versións romances do *De medicina equorum*: cfr. «ki tuttu lu sturdixi», na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 586, l. 35); «adducenti stordimenti», na italiana do ms. alemán (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 98, l. 925); «lo fa esternudar», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 147, 23.1); «fet soner les narines quant il treit l'air a soi», na francesa do ms. *M* (cfr. Prévot, 1991: 68, <382>); «facendoli [...] molti altri stordimenti di testa», na italiana do impreso de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 47, ls. 9-10), e «fa chel cauallu molto storze la testa», no de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 17v, l. 21). O dato está presente tamén en Rusio e Teodorico, do mesmo modo que o Mestre Giraldo inclúe entre os *sinaes* da enfermidade os de que o animal «tosse e *sternuda* a meude» (cfr. Pereira, 1909: 19, l. 1).

971 No *TA* está ausente a correspondencia para a cláusula *ut dixi*, que segue a *guttur similiter reprimens*. En pasaxes precedentes Ruffo expoñía, en efecto, o *apertar o goto* como síntoma doutras doenzas (cfr. <10.1> e <11.1>).

972 Cfr. «os ylhaes ferem mais ca deuem» no *Livro* do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 18, l. 42), onde a presenza do verbo *ferir* en lugar de *latejar*, redunda no significado que *ferir* posúe noutros lugares do *TA* (vid. *supra* o comentado a propósito das pasaxes <15.1> e <18.1>).

973 Domínguez Fontela conserva a lección do ms. *feruoras* (cfr. DF5: 502, l. 32), ao igual que Pensado, que interpreta *feruoras* como variante de *fervuras* co significado de «ardores» (cfr. Pens.: 243, s.v. *feruoras*). Na nosa anterior proposta de edición mantiñamos a forma manuscrita (cfr. Pérez Barcala, 2004: 392, l. 780), mais a etioloxía da doenza non favorece o valor semántico adxudicado por Pensado ao vocábulo. En realidade, a lección do códice debe interpretarse como un erro por *freuras*, segundo xa advertía Pensado nas notas léxicas introdutorias do seu traballo: *feruoras* –explica– «podría ser errata del amanuense por *freuras*, el cual transcribe una abreviatura de *re* como *er* y además es el sentido más apropiado al contexto» (cfr. Pens.: 46, s.v. *feruoras*). Na valoración de *feruoras* como erro de copia que debe ser subsanado incide, ademais, a circunstancia de que ese vocábulo adapta o latino *frigidationes* («ex aliis etiam *frigiditationibus*»), que se traduce por *freura* (<23.0>) ou *friuira* (<23.4>), e que a el correspondan *frigiditati* na versión siciliana, *infreddamenti* na italiana manuscrita, *freyios* na provenzal ou *froidure* na francesa do ms. *M*. O vocábulo, como adaptación do lat. *frigiditas*, tamén debeu de ser obxecto de problemas de copia en <23.7> e en <24.1>.

onde en lugar de *freura* Álvaro Eanes escribe *ferura*. Na corrección destas formas manuscritas son de axuda, en fin, as ocorrencias das solucións *freura* ou a normal *friura* como tradución da voz latina *frigiditas*.

Por outro lado, a versión peninsular omite a correspondencia para o complemento latino *occasione aliqua jam retentis*, ao que remiten «tinuti alcinu tempu auanti» na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 586, l. 39) e «per alcuna cagione già ricevuti» na italiana (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 98, l. 929).

974 «Ferro fervente redondo» traduce o lat. *ferrum rotundum*, no que, como noutros casos comentados anteriormente (cfr. <7.17>, <16.10>, <18.16>), falta no texto latino o equivalente que expresa a calidade *fervente*. Sobre o ferro e a práctica da cauterización (suxerida polo verbo *queimar*, tradución do lat. *decoquere*), tamén presentes naqueles mesmos parágrafos (<7.17>, <16.10>, <18.16>), vid. os datos proporcionados nas notas respectivas.

975 Sobre a identificación das *landoas* en cuestión, o texto latino precisa *illae glandulae, quae dicitur vivulae*, dato que omite o *TA* pero que está nas outras versións romances do *De medicina equorum* consultadas, agás nas francesas dos mss. *M* e *N*. O capítulo 11 da obra do veterinario calabrés dedícase a unha enfermidade que se produce nesas glándulas e que recibe o mesmo nome que elas (<11.1>), como ben precisa o Mestre Giraldo na pasaxe paralela, «queymêno em hūuas landoas que tem antre o colo e a cabeça hu sse sooê fazer as olyuas» (cfr. Pereira, 1909: 19, ls. 37-38) –que ademais refire a cauterización como o «pestrumeiro rremedio» (cfr. *Ibid.*: 19, ls. 36-37), dados os perigos que implicaba esta práctica–. Para a identificación das glándulas chamadas *vivulae* coas parótidas, vid. o referido sobre elas no comentario a <11.1>.

976 A lección do ms. *fonte* (ms. *fontē*) é un claro erro por *fronte*, pois *fonte* non fai sentido no texto e ademais o termo que lle corresponde en latín é *frons* («in medium frontis»). A lección manuscrita xa foi corrixida por DF6 (543, l. 5), *fronte*, mentres que Pensado procede de forma incoherente ao manter na edición *fonte* (cfr. Pens.: 109, l. 15) e ao recoller a ocorrencia deste termo no glosario baixo a entrada *fronte*, onde si corrixe *fonte* por *fronte* (cfr. *Ibid.*: 248, s.v. *fronte*). O lugar no que se practica neste caso a cauterización (e que se obvia na versión catalá editada por Gili) é «a região da cabeça limitada na parte de cima pela nuca; na parte de baixo pelo chanfro e lateralmente pelos olhos e fontes olhais» (cfr. Camargo – Iannone – Cury, 1988, II: 126, n. 24).

977 Para a corrección da lección *ferura* do ms., así en DF6 (543, l. 6), e que Pensado cambia por *freura*, advertindo en nota da auténtica forma manuscrita (cfr. Pens.: 109, l. 16 e n. 2), vid. o comentado sobre a modificación de *feruoras* por *freuras* en <23.3>.

978 Como tradución do substantivo latino *sectones* nesta pasaxe do *TA* aparece o termo *sedeños* –para o que cfr., en cambio, a lectura *sedenas* de DF6 (543, l. 7)–, que aquí convive tamén con *sedas*, vocábulo que xa está en <7.8>, <7.11> e <7.15>. Ademais destes, ao devandito *sectones* corresponden no *TA* os sintagmas *cordas de sedeño* (<8.5>), *cordas de sedeños* (<34.9>) e *cordas de sedas* (<10.5>), ou o substantivo *cordas* (<8.6>, <9.13>, <10.6>). Para o significado de todos estes vocábulos, que remiten ao latino *setones*, aplicados neste caso por debaixo da garganta, cfr. o comentado sobre *sedas* en <7.8>. A *GEPB*, s.v. *sedenho*¹, define o vocábulo como «um processo exutório muito antigo, ao que parece inventado pelos hipiatras, que consiste em abrir a pele e introduzir debaixo desta, no tecido conjuntivo, um corpo estranho que provoca uma irritação, seguida de supuração mais ou menos abundante. Chamavam-lhe os latinos *setaceum* (de *seta*, seda, fio ou mecha) porque são estes, a maior parte das vezes, os corpos estranhos que se fazem passar no tecido conjuntivo, [...]». Cfr. tamén *DGALP*, s.v. *sedenho*.

979 O texto latino precisa, en cambio, que se debe introducir manteiga dentro das orellas e que son estas as que se deben frotar (*saepe butyrum intra suas aurículas immittendo, easdem fricando decenter extrinsecus*), como ben percibiron os autores das versións italiana transmitida polo códice berlinés, «si tegna l'cavallo malato coverta di lana in testa metendo spesse volte butturo in dei suoi orecchi & fregandoli convenivemente di fuore» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 99, ls. 941-943); provenzal, «lo cap esteya cubert d'una cuberta de lana, e soven ly met an las oreilles de burre e las ly freta dedins» (cfr. Arquint, 2006-2007: 147, 23.6); catalá, «tinga

lo cap cubert ab lana, e que om li hunte sovent ab mantega entre les orelles fregan hom fortment de defora» (cfr. Gili, 1985: 66, ls. 17-19); francesa (ms. *M*), «le chief li soit couverz d'un testiere de drap de laine, et les oreilles par dedenz li soient ointes de burres souvantes foiz. Puis soient frotez de mains bien fort» (cfr. Prévot, 1991: 69, <389>) [cfr. a variante *bien dehors* en lugar de *de mains bien fort* no ms. *R* (cfr. *Ibid.*: 144 <389>)], ou italiana do impreso de 1563, «sia sempre ben tenuta la testa del cauallu calda coperto duno pano de lana metendoli butyro continuo nelle orecchie, & tenendole ben unte entro & de fuora» (cfr. Leno, 1563: f. 18r, ls. 5-7). Máis imprecisas son as versións siciliana, «tegna lu caullu beni cupruta la testa e mictili intra li aurichi beni» (cfr. De Gregorio, 1905: 587, ls. 6-7), e italiana impresa de 1561, «facciassi al cavallo una testiera di panno di lana, et metterai nelle sue orecchie del butiro» (cfr. Crupi, 2002: 47, ls. 17-18). Información idéntica á de Ruffo proporcionan Teodorico Borgognoni –«Assidue habeat in capite laneam cooperturam. Butirum saepe intra auriculas ponatur, extrinsecus eas fricando decenter» (cfr. Klütz, 1936: 12, ls. 14-15)– e Lorenzo Rusio –«Teneat etiam patiens in capite continue laneam cooperturam; butyrum etiam in auriculas frequentur immittantur, fricando eas etiam exterius» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 122, ls. 19-22)–; cfr. «tenha ho caualo coberta a cabeça de pano de laa e esfreguêno a meude antre as orelhas com manteiga» no *Livro do Mestre Giraldo* (cfr. Pereira, 1909: 19, ls. 2-3).

Por outro lado, *adefora*, que traduce o adverbio latino *extrinsecus*, procede de *a + de + fora* (< lat. *FÖRAS*) e era utilizado antigamente co significado de 'externamente' (cfr. *DGALP*, *GDLP*, *GEPB*, s.v. *adefora*). Parece corresponderse co que en castelán se documenta, cos significados de 'fóra', 'por fóra', sobre todo no século XV, e que a partir da centuria seguinte, convertido en substantivo e utilizado en plural, terá as acepcións de «afueras, arredores de un lugar o ciudad» (cfr. *DHLE*, VI: 672).

980 Malia a lectura de DF6 (543, l. 11), *olio de louro*, no ms. lemos *olio de leure*, que é o que se edita en Pens. (109, l. 20). Porén, *leure* debe ser interpretado como un erro por *louro*, o que xustifica que en Pérez Barcala (2004: 393, l. 791) se presentase «olio de louro». A corrección de *leure* por *louro* vén determinada pola presenza do sintagma *oleum laurinum* no texto latino de Ruffo –adaptado como «oglu laurinu di li oliui di lu lauru» na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 587, l. 7), «oglio laurino» na italiana do ms. berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 99, l. 944), «oly laurin» na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 147, 23.7), «oli de llor» na catalá (cfr. Gili, 1985: 66, l. 20), «oile laurin» na francesa dos mss. *N* e *R* (cfr. Prévot, 1991: 69, n. 2), ou «olio laurino» nas italianas dos impresos de 1561 e 1563 (cfr. Crupi, 2002: 48, l. 1; Leno, 1563: f. 18v, l. 9)–, así como en Teodorico e Rusio, ou a de *olyo de loureyuro* no *Livro d'Alveitaria* –«Outrossy digo que lhe presta de filhar hũu pano de lynho metudo em *olyo de loureyro* e leguemlho no pollegar ou na barra do freo e façãno beber com ell» (cfr. Pereira, 1909: 19, ls. 4-5)–. Por outro lado, cómpre ter en conta que o mesmo sintagma latino se adapta en <23.16> como *olio [de] louro* no *TA*. Sobre o aceite de loureiro, Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 123, n. 11) comentan que se trata dun «óleo essencial, de odor forte, tirado do loureiro, [...], utilizado na medicina popular como diaforético e também como anticatarral». Sobre as virtudes do *laurus* e do seu *oleum* Arnau de Vilanova, *Translatio*, 11.45, comenta que «Laurus calidus et siccus in tercio. Oleum eius valet doloribus aurium qui fiunt ex nimia frigiditate», e o *Circa instans*, que «Laurus calidus est et siccus in secundo gradu. Cuius fructus et folia vsui competunt medicine, folia maiorem virtutem confortandi ex aromaticitate, fructus dissoluendi consumendi» (*apud* García González, 2007: 406, s.v. *dampnis*). Sobre as propiedades da árbore e do seu aceite a *Summa Medicinae* ofrece maior riqueza de datos ao incluír o *oleum laurinum* en receitas para a curación de enfermidades diversas, entre estas o *dolor capitis* que procede «a causis exterioribus ut caliditate aeris [...] et [...] a frigiditate aeris», o *dolor capitis* cando «sit mala complexio frigida» (II, III, 7), o *dolor auris* cando «causa sit frigida» (II, III, 45), o *fetor narium* (II, III, 48), etc. Sobre o *Laurus nobilis* e as propiedades del e do aceite que del se extrae, vid. tamén a información ofrecida por Font Quer (1980°: 199-202, s.v. *laurel*), así como Causati Vanni (1999: 303, s.v. *alloro*), Delprato – Barbieri (1867, II: 295, s.v. *oliu laurinu*), García González (2007: 406, s.v. *dampnis*), Martín Ferreira (1996: 114, s.v. *laurus*), *GEPB* (s.v. *loureiro*), *VPL* (s.v. *oleo*), e *R1*, *Cu*, *Va*, s.v. *loureiro*. Para o *olio* ou *aceite de laurel* en receitas

medievais castelás, cfr. *DETEMA*, s.v. *laurel*. Sobre a alternancia *louro* / *loureiro*, vid. Pensado (cfr. Pens.: 47-48) ou *AF*, s.v. *lloureiro*: «la terminación –eiro indica produción y es común en el bable, como en gall. y port.: *niseiro*, árbol que da *nisos*; *pereiro*, árbol que da peras; *manzaneiro*, el que da *mazás*, etc.».

981 No ms. lese *assaruiña*, e na súa edición Pensado reproduce *assaruiña* (cfr. Pens.: 109, l. 21), voz á que, guiado pola cláusula introducida polo tradutor galego para explicar o seu significado, ofrece o valor de «alcaravea» (cfr. *Ibid.*: 178, s.v. *assaruiña*). Non obstante, a lección do ms. debe interpretarse como un erro cometido polo notario de Baiona, segundo debeu de percibir Juan Domínguez Fontela ao transcribir máis atinadamente a *ssa(r)uina* (cfr. DF6: 543, l. 13). A pertinencia de editar a *savina* vén determinada porque no texto latino lle corresponde o substantivo *sabina* –que aparece tamén noutra pasaxe da obra (<23.14>), para a que a lección do ms. non presenta dificultades, *sauina*–, porque ese é tamén o vocábulo que está en traducións do *De medicina equorum* como a provenzal ou a italiana do ms. berlinés –toda vez que as versións siciliana ou a italiana impresa en 1561 o substitúen por *salvia* como posible consecuencia da existencia de variantes xurdidas no seo da transmisión da receita que poderían explicar a *sauvia* da pasaxe correspondente do manual de Rusio–, ou porque ese é o termo que figura na receita do *Livro* do Mestre Giraldo, «E outrossy per esta rrazom meesma lhe presta hũa erua que chamam *sauina* e cheira bem e deuemilha assy a legar no ffreo de guissa que a tenha na boca» (cfr. Pereira, 1909: 19, ls. 8-10). O substantivo designa un arbusto da familia das coníferas que ten como nome científico o de *Juniperus sabina* e que «por ser comum na região habitada pelos sabinos foi denominada Sabina. Tem folhas de cheiro forte e sabor acre. Estas, aplicadas sobre a pele, provocam inflamação. Na terapêutica era utilizada como estimulante e emenagogo. Antigamente os domadores de cavalo davam de comer ao animal, as folhas do arbusto, a fim de despertar nele o ardor» (cfr. Camargo – Iannone – Cury, 1988, II: 123, n. 14). Sobre as motivacións que determinaron o uso de tal denominación para referirse a este arbusto Bluteau comenta que é «assim chamado dos Sabinos, povos de Italia, que começaram a usar della» e, ao respecto das súas variedades, sinala que a chamada *Sabina vulgaris* «he muyto incisiva, aperitiva, attenuante, penetrante; acelera o parto, & lança as pareas, & ourinas, tomada en cozimêto, ou infusão. Applicada exteriormente em pô, cura a sarna, a tinha, & absterge as chagas» (cfr. *VPL*, s.v. *sabina*). Vid. tamén Causati Vanni (1999: 316, s.v. *sabina*), Delprato – Barbieri (1867, II: 302, s.v. *savina*), Font Quer (1980: 86-88, s.v. *sabina*), García González (2007: 374-375, s.v. *bracteos*), Martín Ferreira (1996: 119, s.v. *savina*), *DGALP* (s.v. *sabina*), *GEPB* (s.v. *sabina*²). Para as propiedades que, por ser «calida et sicca in tercio» (e que aconsellaban o seu emprego para o tratamento dunha doenza causada polo frío), lle eran recoñecidas na Idade Media, cfr., p. ex., *Summa Medicinæ*, I, v, 13; Arnau de Vilanova, *Translatio*, 19.16, ou o *Macer herbolario* castelán do século XV, «es vn arbol que es caliente e seco de natura» (*apud DETEMA*, s.v. *sabina*). Para a presenza deste arbusto en receitas medievais en castelán, así como para outras documentacións do termo nesta lingua, cfr. *DETEMA* (s.v. *sabina*), *TDMS* (s.v. *sauina*).

O tradutor glosa o substantivo *savina* por medio da cláusula de relativo «que é carvea» –cfr. a lectura *tarueea* en DF6 (543, l. 13)–, mais non se localizou en ningún dos vocabularios consultados a identidade das referidas denominacións de ser *carvea* unha variante da *alcoravina* mencionada en <18.7>. A «simiente de la alcaravea» coñecía en textos médicos casteláns da Idade Media a forma *caravea* (cfr. *DETEMA*, s.v. *carvi*, *alcaravea*). Non obstante, nalgúns dicionarios incluídos no *DdD* *carvea* é definida como unha planta para a que tamén se coñece a denominación *herba da sarna* (cfr. *DdD*, s.v. *carvén*, *carven*, *herba da sarna*), polo que a utilidade desta e da *savina* para o tratamento desa afección cutánea puido determinar unha asociación por parte do tradutor que, en calquera caso, leva a identificar a *carvea* como unha planta distinta da *alcoravina*, da que non documentamos usos para o tratamento daquela afección cutánea. De ser así cabe supoñer que o tradutor realizou unha falsa asociación ou ben que a *carvea* e a *alcoravina* son plantas diferentes.

982 Repárese na analoxía deste remedio co que, para a curación da *cimoira*, se detalla en <22.6>.

983 Omítese a calidade *lineus* do pano na versión provenzal («fum del drap cremat»; cfr. Arquint, 2006-2007: 147, 23.9) e na francesa do ms. *R* («la fumee d'une piece»; cfr. Prévot, 1991: 144, <390>). Comentan

Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 123-124, n. 15) que a «fumaça de linho, feltro e mesmo de algodão, era utilizada como inalante medicamentoso e servia, segundo se acreditava, para modificar a secreção, matando ou atenuando o que a causava». Comenta o VPL, s.v. *fumaça*, que «ao Cavallo, que tem mormo, se dão fumaças com Alecrim, Ortelaã, Salva, & outras ervas, polvorizadas com incenso, borrifadas com agoa ardente fina, & deitadas em humas brazas, tendo o cavallo a cabeça mettida em hum sacco aberto por ambas as pontas, com que purga pelas ventas, & lança o mormo».

984 Fronte a DF6 (543, l. 16), *por llo Nares*, corríxese a forma do artigo na súa contracción coa preposición, *porlo[s] nares*, como xa suxeriu Pensado (cfr. Pens.: 109, ls. 23-24 e n. 4).

985 No texto latino só aparece o substantivo *frumentum*, ao que corresponde o que adapta nas distintas versións romances da obra, mais cfr. o *Livro* do Mestre Giraldo: «Outrossy pera esto meesmo presta muito o trijgo ou o centeo cozido» (cfr. Pereira, 1909: 19, ls. 13-14). O *Tratado de cirugía* de Guido de Cauliaco refire que «siligo centeno grano es frio e seco tempradamente astersiuo» (*apud* o DETEMA, s.v. *centeno*).

986 Malia a ausencia de punto sobre o *i*, no ms. lese *metido* (cfr. DF6: 543, l. 17), mais, cfr. Pens. (109, l. 25) e Pérez Barcala (2004: 393, l. 795), *metudo*. Sobre a alternancia dos participios en *-ido* e *-udo* na lingua medieval, vid. *supra* o comentado sobre *tendudo* (<3.59>) e sobre a variante *mudo* do participio de *moer* (<9.10>).

987 A propósito deste *saco* comenta Causati Vanni (1999: 293, s.v. *sacco*) que «il Ruffo si serviva di un sacchetto caldo, contenente grano bollente, da legare alla testa del cavallo raffreddato a scopo inalatorio e nel contempo alimentare».

988 Neste punto da tradución galega non está a equivalencia para a construción de participio absoluto *positis ore et naribus intra sacculum* (tamén presente en Rusio e Teodorico), fronte ao que se ve noutras versións do *De medicina equorum*: cfr. a adaptación siciliana, «*in kistu saccu micta lu cauallu la testa e ligalilu ala testa ki lu fumu li intri pir la buca e pir lu nasu*» (cfr. De Gregorio, 1905: 507, ls. 11-12); a italiana do ms. de Berlín, «*mettendo lo cavallo uvero tenendo la boca & le nare in del profinello e l' fummo riceva*» (Olrog Hedvall, 1995: 99, ls. 953-954), ou a provenzal, «*el tenga la boca e las narras el sac e que recepia lo fum per las narras*» (cfr. Arquint, 2006-2007: 147, 23.10).

989 Para a receita desta pasaxe, que non se atopa na versión italiana de Ruffo transmitida polo impreso de 1561 (na que tampouco hai correspondencia para as restantes deste capítulo), a tradición transmite algunhas variantes, entre as que se atopan a omisión do equivalente ao galego *savina* (lat. *sabina*) na adaptación siciliana, a súa substitución por *aluisne* na francesa do ms. *M*, ou a súa conversión en *salvia* en Rusio.

990 *Poejos*, que traduce o substantivo latino *pulegium*, designa unha planta que recibe este nome «de *Pulex*, que val o mesmo que *Pulga*, porque o fumo desta planta faz fugir as pulgas» (cfr. VPL, s.v. *poêjo*). Trátase dunha «planta herbácea, anual, da familia das labiadas. Conhecida popularmente como poejo real ou erva de São Lourenço, era utilizada contra tosse, ronquidão, gases intestinais, afecções gástricas e dores de barriga de recém-nascidos» (cfr. Camargo – Iannone – Cury, 1988, II: 124, n. 16). Sobre a etimoloxía do termo, as motivacións da súa denominación, as características desta labiada, de nome científico *Mentha pulegium*, e as súas utilidades terapéuticas, vid. Font Quer (1980⁶: 708-710, s.v. *poleo*), Causati Vanni (1999: 316, s.v. *pulegio*), DCECH (IV, s.v. *poleo*), Delprato – Barbieri (1867, II: 298, s.v. *poleiu*) ou Prévot (1991: 233, s.v. *pouliel*), que reproduce a seguinte pasaxe da tradución francesa do século XIII do *Circa instans* salernitano: «*poliel est chaux [...] Contra la dolor des boiaux et del ventrail qui vient de froidure, et contra la dolor qui vient de ventosité, et contra l'estopement de l'espiem et del foie et de la vesie, prenez poliel, et faites le cuire en vin et en huile, et metez pas desus la dolor. A ce meismes denez le vin a boivre en coi iert cuiz polioel. Contre freidure del piz, denez le vin a boivre en coi iert cuiz polioel avec uves passes*». Para as propiedades desta labiada en textos medievais sobre os simples medicinais, cfr. o *Circa instans* – «*Pulegium calidum est et siccum in tertio gradu ... virtutem habet dissoluendi et consumendi*» (*apud* García González, 2007: 520, s.v. *pulegium*)–; a *Flos Medicinae*, vv. 468-469, 1450-1451, así como a súa inclusión no tratamento de diferentes

doenzas en numerosas pasaxes da *Summa Medicinæ*. Para a voz vid. tamén *DGALP*, s.v. *poejo*; *GDLP*, s.v. *poejo*¹; *GEPB*, s.v. *poejo*¹, así como *Sr* (*Viaje* 1745, *Catálogo VF* 1745-1755), s.v. *poejo*, *poenjos*; *Sr* (*Catálogo... vegetables* 1754-1758), *Cu*, *Fi*, *Er*, *Fg*, s.v. *poenxo*; *Va*, s.v. *poejo*, *poenjo*.

991 O texto latino de Ruffo indica, en cambio, que a cabeza se lle debe cubrir *prius* –como tamén sinalan os manuais de Rusio, «*prius capite bene cooperto*» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 124, l. 16), e Teodorico, «*capite prius cooperto decenter*» (cfr. Klütz, 1936: 12, ls. 32-33)–, e así se apunta na tradución italiana do códice berlinés, «avendo *prima* convenielemente coperto la testa del cavallo malato» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 99, ls. 957-958). Outras versións romances manexadas remiten á pasaxe precedente: cfr. «*fatto prima* come e ditto de sopra de farli intrar el fumo per el naso couerto el capo con el panno de lana *al modo de sopra*», no texto italiano do impreso de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 18r, ls. 18-20); «la fumee soit receüe par les narines par .I. sac, *si comme j'ai dit devant*», no francés do ms. *M* (cfr. Prévot, 1991: 69, <392>).

992 Este remedio é análogo ao do parágrafo <22.7> para a curación da *cimoira*.

993 Ao substantivo latino *petia* corresponde aquí o sintagma «peça de pano», fielmente adaptado como *peza*, *pessa* ou *piece* nas versións siciliana, provenzal e francesa do ms. *R* respectivamente. A transmisión escrita do *De medicina equorum* fixo que outras adaptacións precisen o material desa porción de tea, que é de liño na italiana do ms. alemán (*pessa lina*), na catalá (*peça de drap de lli*), na italiana do impreso de 1563 (*peza di lino*) e na francesa do ms. *M* (*drap linge*). Cabe a posibilidade de que esta variante obedeza á utilización de modelos latinos que incluían ese dato, segundo podería evidenciar a lección «*petiam de lino*» da *Mascalcia* de Rusio (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 124, l. 19).

994 Como en <22.7>, que expón o mesmo remedio, tampouco se atopa aquí a tradución do sintagma latino *aliquod baculum* («ad idem valet *petia* in capite *alicujus baculi* strictius ligata»), polo que, como naquela pasaxe, parece darse a entender que a *peça de pano* debe liarse á cabeza do animal, fronte ao que, como alí (<22.7>), se observa noutras versións romances do *De medicina equorum*: cfr. «e bona la peza bagnata in lu sapuni sarachinescu e *ligatu ad unu bastuui*» (cfr. De Gregorio, 1909: 587, l. 15), na siciliana; «ad ciò medesimo vale una pessa lina legata strectamente *in testa d'alcuno bastone*», na italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 100, ls. 959-960); «*en lo cap d'un baston* lia una pessa honcha de sabon sarrasines», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 149, 23.13); «una peça de drap de lli untada ab sabó e lligada estretament *en cap de hun bastó*», na catalá (cfr. Gili, 1985: 66, ls. 28-29), ou «*vaut assez drap ligne bien oint de savon sarrazinois. Et ce drap soit liez ou bout de .I. baston estroitement*», na francesa do ms. *M* (cfr. Prévot, 1991: 69, <393>). A dobre omisión de *baculum* no *TA* (<22.7>, <23.15>), coas referidas implicacións no sentido do texto, que tamén se advirte en Rusio ou Teodorico nos dous lugares sinalados, ben podería deberse en ambos os casos á dificultade para trasladar un termo que adaptase aquel nome.

995 Cfr. Pens. (111, l. 1), *Cauallo*.

996 «Do moito espirrar» adapta o sintagma latino *ex crebra sternutatione*, do que ao substantivo *sternutatio* corresponde *espirrar*, que, coa vibrante múltiple en posición intervocálica, se opón ao *espirar* que, como adaptación de *expirare*, *adspirare*..., se localiza en pasaxes anteriores (cfr. <10.1>, <18.1>) co significado de 'respirar'. No ms. o infinitivo está escrito coa grafía *r* (*espirar*), ao igual que sucede co forma de Futuro de Indicativo que o antecede (*espirara*), e dese xeito aparecen nas propostas editoriais anteriores: cfr. *espirara* e *espirar* en DF5 (544, l. 1), Pens. (111, l. 1) e Pérez Barcala (2004: 393, l. 802). Porén, dado que a indistinta utilización das grafías *rr* e *r* en posición intervocálica para a vibrante simple e para a múltiple se resolven como corresponda en virtude do proceso regularizador que guía esta edición (vid. § II. 3.11, c), ambas as formas se reproducen coa vibrante múltiple representada nese contexto como *rr*, evidenciando así a oposición *espirrar* / *espirar*. Como os verbos que adaptan o substantivo *sternutatio* da pasaxe latina nas versións siciliana (*stranutari*), italiana do códice de Berlín (*stornetire*), provenzal (*esternudar*) ou francesa do ms. *R* (*esternuer*), o contido semántico de *espirrar*, fronte a *espirar*, é o de 'botar violentamente o ar dos pulmóns como consecuencia dun estímulo que actúa na pituitaria': vid., p. ex., *GEPB*, s.v. *espirrar*, «dar

espirros, esternudar» (acep. 1); *DGALP*, s.v. *espirrar*. Sobre a etimoloxía de *espirrar* a partir de *EXPIRĀRE* con cambio da vibrante simple do lexema pola múltiple, así como para a variante disimilada *espilrar*, vid. *DELP*, s.v. *espirrar*, e Houaiss, s.v. *espirrar*; para outra explicación etimolóxica e evolutiva do verbo a partir do lat. *ASPĒRGĒRE*, vid. *DCECH*, II, s.v. *espurriar*.

997 Como en Pérez Barcala (2004: 393, l. 802), e seguindo a proposta de Pens. (111, l. 1), corríxese por *livrars'á* a lección do ms., que, entendida como *liuras a*, se conserva en DF6 (544, l. 2). O termo latino que traduce, *evacuere*, redunda no sentido de 'librar' que ten neste caso o verbo galego *librar*, fronte ao de 'sandar', 'curar', que posúe noutros casos (vid. o comentado para *ser livre* en <17.8>; cfr. n. 753).

998 No sintagma «homores craros» do *TA*, que adapta o latino *humores liquidos*, o adxectivo *liquidos* –que se mantén nas versións siciliana, «homuri *liquidi*» (cfr. De Gregorio, 1905: 587, l. 18); italiana do códice berlinés, «homuri *liquidi*» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 100, l. 963), ou francesa do ms. R, «humeurs molz et *liquides*» (cfr. Prévot, 1991: 144, <394>)– se adapta como *craros* –de modo análogo ao que sucede na tradución francesa de Ruffo do ms. M, «humeurs toutes *cleres*» (cfr. *Ibid.*: 69, <394>)–, o que, en definitiva, redunda no valor semántico que cómpre outorgar ao semicultismo galego *craro* (cfr. igualmente en <7.14> a adaptación de *mel liquidum* como *mel craro*), documentado desde o século XIII e ao que non é difícil chegar por un proceso de extensión semántica.

999 *Livredõe* –que, malia a ausencia da vogal pretónica no ms., se transcribe como *liurjdoe* en DF6 (544, l. 3)– significa 'curación', como corresponde ao vocábulo latino *libertatio* que adapta e que aparece igualmente na pasaxe correspondente das traducións italianas da obra de Ruffo transmitidas polo ms. de Berlín, «la qual cosa è casgione dela sua *liberassione*» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 100, l. 964), ou polo impreso de 1563, «questo sara la causa de la sua *liberatione*» (cfr. Leno, 1563: f. 18r, l. 25). No valor semántico referido redundan os lugares equivalentes da versión siciliana, «pir li quali homuri ki getta *guarixi*» (cfr. De Gregorio, 1905: 587, l. 18); da provenzal, «e-l caval *remendra san*» (cfr. Arquint, 2006-2007: 149, 23.13), ou da francesa, «ceste cause est de son *saouvament*» (cfr. Prévot, 1991: 69, <394>). Vid. *supra* o exposto en <17.8> para *ser livre* na n. 753.

1000 Como en Pens. (111, l. 4) –e fronte a DF6 (544, l. 4), que conserva a lección do ms., *olio louro*–, intégrase aquí a preposición *de* no sintagma «olio de louro», que traduce o latino *oleum laurinum* e que axuda a corrixir o erro *leure* por *louro* na outra pasaxe, <23.10>, en que aparecía. Vid. n. 980.

1001 Aínda que a preposición *ontre* adoita expresar o significado de *inter*, 'en medio de', neste caso a que lle corresponde na obra latina é *intra*, 'dentro'. Porén, aquela preposición tamén se documenta na linguaxe medieval con este valor semántico: cfr. *Mir*, s.v. *ontre*. Esta acepción está presente, así mesmo, en *Er*, s.v. *entre*, «Dentro de», «Dentro, en lo interior».

1002 Faise explícito aquí, a través desta cláusula, o xa referido principio terapéutico da utilización de contrarios, pois, para curar unha enfermidade producida polo frío, se aconsellan *cousas caentes*. A versión francesa dos mss. *M e N*, fronte á de *R*, engade que as cousas quentes sexan «si comme grain paille et fain» (*N*), «si comme frain de paille et de faig» (*M*). Cfr. Prévot (1991: 70, 144, <394>) para a *varia lectio* dos testemuños galos e a emenda «si comme grain, paille et faig» no establecemento do texto da tradución francesa.

1003 Neste caso, o adxectivo *morna*, para o que remitimos á súa ocorrencia en <20.8> (onde parece corresponder ao lat. *calida*), podería formar parte dunha construción binaria que, xunto a *caente*, adapta o mesmo adxectivo latino, *calida*. Nótese, con todo, que o *TA* non dá a equivalencia para o participio *cocta* («aquam *coctam* calidam»), que ten correspondencia noutras versións romances de Ruffo: cfr. «lacqua *cocta* calda», na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1909: 587, l. 21); «acqua cotta *calda*», nas italianas do códice berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 100, l. 967) e do impreso veneciano de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 18r, l. 28); «aiga *cuecha* cauda», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 149, 23.14); «aygua *cuyta* calent», na catalá (cfr. Gili, 1985: 66, l. 34 – 67, l. 1).

1004 O texto latino remite ao *capitulum doloris* («veluti in *doloris capitulo* continetur»), e o remedio mencionado nesta pasaxe aparece concretamente no capítulo *De dolore ex ventositate*, polo que a remisión ao

capítulo *da door da cabeza* debe interpretarse como un descoido do tradutor galego ou, máis ben, do copista: neste último caso, a orixe do erro podería estar na presenza da frase preposicional *da cabeza* na exposición da etioloxía da patoloxía á que se consagra o seguinte capítulo (cfr. <24.1>). Reveladoras neste sentido son a versión provenzal, «enayssins con si conten en lo capitol de la dolor del ventre» (cfr. Arquint, 2006-2007: 149, 23.14), e, sobre todo, a francesa do ms. *M*, «Et a boire li soit donné yaue chaude fete de commin et de semente de fanoil, si comme j'ai devant dit ou chapistre de tranchoison par ventousité» (cfr. Prévot, 1991: 70, <396>). Como se observa, o texto francés, ademais de remitir ao capítulo referido, menciona os ingredientes que forman parte da cocción e cuxa omisión se subsana no *TA* por medio do envío sinalado, que vai dirixido á pasaxe <13.6>, segundo permite deducir moi ben o texto da versión gala: os elementos que se deben ferver coa auga son, ao igual que no capítulo da *tranchoison par ventousité*, o *commin* e a *semente de fanoil*. Como xa se apuntou, a receita daquel parágrafo (<13.6>) incluía o *cuminum*, mais o *TA*, fronte ás restantes versións, ofrecía o substantivo *viño*, que, segundo alí se explicaba, podía ser froito dunha variante xurdida no seo da tradición latina de Ruffo como consecuencia da confusión de *cuminum* e *cum vinum*. Na lexitimación dunha variante *vinum*, en lugar de *cuminum*, na pasaxe <13.6>, pode aducirse que na correspondente á que agora se comenta, a <23.16>, a *Mascalcia* de Lorenzo Rusio non remite ao capítulo dedicado ao meteorismo senón que detalla unha receita na que inclúe o viño: «bibat assidue aquam bene coctam cum semine faeniculi et modico vini» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 124, ls. 29-30). Este pode ser un dato máis a tomar en consideración para non corrixir en <13.6> o substantivo *viño*, que era, por outro lado, o que alí aparecía na pasaxe do *Livro* do Mestre Giraldo (vid. *supra* n. 634).

1005 Fronte ao que sucede noutros manuais, como o de Teodorico, con nove capítulos sobre as enfermidades que afectan aos ollos (cfr. Klütz. 1936: 14-22, caps. 2-10), ou o de Rusio, que dedica ao particular os capítulos *LII* – *LXI* (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 96-107), un único capítulo, encabezado pola epígrafe *De infirmitate oculorum*, é o que Giordano Ruffo utiliza para a exposición das afeccións do aparato visual. Para as doenzas expostas polo calabrés enviamos ás notas sucesivas, que detallan as sumarias nocións de oftalmoloxía expostas no seu manual: segundo Arquint (2006-2007: 475, s.v. *uelh*), a epígrafe *infirmitas oculorum* «comprende, sotto il comune sintomo di un opacamento della cornea (*escursitat* o, se l'opacità è più densa, *tella* o *pannas*), patologie diverse (ulcere corneali e cataratta, ma possibilmente anche pterigio e altre)», e, na mesma dirección, Causati Vanni (1999: 344, § 18) advirte que este xenérico capítulo do *De medicina equorum* ten por obxecto tratar «tutte le infiammazioni attinenti la congiuntiva, ovvero la membrana mucosa, sottile e trasparente, che riveste internamente le palpebre e che, ripiegandosi, ricopre la parte anteriore del globo oculare. Può essere causata da irritazioni, da corpo estraneo, da eccesso di luce, o da infezioni microbie. Si presenta in varie forme: acuta, cronica, catarrale, purulenta, curposa ecc».

1006 Como se precisa a continuación, a dita enfermidade é a exposta no capítulo precedente, o da *freura da cabeza* (*frigiditas capitis*).

1007 Para a corrección da lección do ms., *ferura*, que se conserva en DF6 (543, l. 10) e que en Pens. (109, l. 8 e n. 5) se substitúe por *freura*, vid. *supra* (n. 973) os datos achegados a propósito da emenda de *feruoras* por *freuras* en <23.3>.

1008 Cfr. *cabaça* en DF6 (544, l. 10), se cadra por erro tipográfico, pois a lección da vogal tónica do substantivo, *e*, non presenta problemas de lectura no testemuño.

1009 «Aas vezes aduz aos ollos nuves e escuridüe e aas vezes pano» traduce a cláusula latina *quandoque caliginem, aut nebulam, vel turbedinem ad oculos adducentes, et aliquando pannum ad eosdem adducere conseruerant*: cfr. «kisti homuri generanu in li occhi caligini . zo e lippitudini ancora pannu», na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 587, ls. 25-26); «facendo [...] alcuna volta oscuridade u rossura inducendo ali occhi & alcuna volta suolno adducere panno ad li occhi», na italiana do ms. berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 100, ls. 974-976); «aduson escursitat e tella», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 149, 24.2); «a

vegades caligen a manera de núvol als huylls, e gran blanqua, e a vegades hi porten tel o pays», na catalá (cfr. Gili, 1985: 67, ls. 10-12); «aucun fane caliginé ou rouge ou laide aus yeux en vient et aucune fois font taye ou pan», na francesa do ms. R –fronte ao xenérico «apert aucune tache aux yeux» do ms. M– (cfr. Prévot, 1991: 145, <398>); «gli humori [...] fanno un panno a gli occhi, overo inducono rossore, o oscurità», na italiana do impreso de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 88, ls. 12-14), e «gli humori [...] si li fano [...] qualche uolta caliginare, ouer conduce nelli occhij qualche nebula, ouer turbedine, ouer panno», no impreso veneciano de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 18v, ls. 3-6). Como se observa, o substantivo latino *pannus* está presente en todas as versións manexadas, que o adaptan como *pannu*, *panno*, *pan* ou *tella*. Pola contra, agás na versión italiana de 1563, non se atopa a equivalencia exacta para os outros substantivos latinos, *caligo*, *nebula*, *turbedo*, pois o máis habitual é que, polo descoñecemento do termo romance que correspondería a cada un deses vocábulos ou pola conciencia da relación semántica que se establece entre eles, só se inclúa a adaptación dalgún daqueles nomes latinos: os tres substantivos, *caligo*, *nebula* e *turbedo* –dos que o segundo é recollido por Du Cange (s.v. *nebula*³) co significado de «macula in oculo»– designan o «opacamento della cornea» (cfr. Ercolani, 1851: 511, s.v. *opacamento della cornea*; Trolli, 1990a: 29, s.v. *caligo*; 33, s.v. *nebula*; 35, s.v. *turbedo*), a «opacité de la cornée de l'oeil apparaissant dans une maladie appelée “kérato-conjonctivite” (lat. *caligo*, *nubes*, *turbido*)» (cfr. Prévot, 1991: 244, s.v. *tache*). No mesmo sentido apuntan as consideracións de Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 128-129, n. 40) ao respecto dos termos *escuridoõe*, *nuue*, *neuo* e *pano* empregados polo Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 21, ls. 18-21) para facer referencia ás lesións oculares: «tais denominações dizem respeito ao que se denomina *nubécula*, pequena mancha na camada externa da córnea, *albugo*, mancha branca que se forma no tecido córneo en decorrência de depósito de linfa, e *pano*, afecção da camada conjuntival».

O substantivo *nuves* do TA corresponde ao latino *nebula*, sobre o que cfr. as definicións achegadas en VPL, s.v. *nevoa* –«enfermidade dos olhos, quando nelles o humor cristallino se escurece. *Oculorum caligo*, *inis*. Fem. Plin. Quando o humor cristallino se converte em cor de verde mar, chama-se esta nevoa, *Glaucoma*, *atis*. Neut. Plin. Chama Cicero às nevoas, *Oculorum conturbationes*, um. Fem. Plur.»–; Houaiss, s.v. *névoa* –«mancha corneana; belida», significando *belida* «mancha permanente da córnea devida a traumatismos ou ulcerações; nubécula» (cfr. *Ibid.*, s.v.)–; GDLP, s.v. *nefélio*, *nubecula* –«opacidade ligeira da córnea em regra consecutiva a uma oftálmica»–; DGALP, s.v. *névoa* –«ligeira opacidade da córnea, que produz turvação da vista; belida» (acep. 3)–; GEPB, s.v. *névoa* –«mancha que se forma na córnea e escurece a vista» (acep. 4)–, ou, da lexicografía galega, *Er*, s.v. *nube*, «nube que se forma en la córnea; velida», definida *velida* como «nube blanca del ojo, catarata en el ojo» (cfr. tamén R2, *Cu*, *Va*, *Fi*, *Fg*, s.v. *velida*; *Sb* (*Papeletas*), *Pi*, *Ac*, *Fi*, *C1*, *Ib*, *Er*, *Fg*, *C4*, *Cg*, s.v. *belida*). Cfr., así mesmo, no DETEMA, s.v. *nube*, a acepción «cierta película blanca en los ojos que impide la vista». Sobre a afinidade semántica das voces comentadas, advírtase a conexión que o DETEMA establece entre *nube* e *albugo*, *niebla*, *pañ* ou *turbiedad*, así como a relación da voz galega *velida* ou *belida* con *cáligo* (en *C1*, *Fg*, *C4*) ou con *albugo* (en *Er*).

O substantivo *escuridūe* parece corresponder ao latino *caligo*, que, segundo André (1949: 105), «laisse supposer un ancien *calus “noir”». Sobre este vocábulo cfr. VPL, s.v. *caligem*, «(Termo de Medico.) *Oculorum caligo*, *inis*. Plin. Hist., *Caligem* nos olhos, he huma nuvem delgada, que faz a vista escura. Index da recopil. de Cirurg. na letra, C»–; Houaiss, s.v. *caligem*, «sensação visual de obscurecimento; perda (total ou parcial) da percepção visual»; GEPB, s.v. *caligem*, «escurecimento da vista» (acep. 2); DGALP, s.v. *caligem*, «catarata (dos olhos)»; GDLP, s.v. *caligem*, «névoa delgada que escurece a vista; catarata»; así como a lexicografía galega, que deixa clara a sinonimia do termo con *nube*: *caligo* –voz recollida como antiga en *Cu* e *Po* co significado de ‘escuridade’ e derivada do lat. *caligo*, ‘néboa’– é definido como «nube de los ojos» nalgúns vocabularios que ofrecen como sinónimo o comentado termo *velida* (cfr. *Ac*, s.v. *caligem*; *Fi*, *C1*, *Ib*, *Fg*, *C4*, s.v. *cáligo*). A voz italiana *caligine*, documentada no século XIV, é rexistrada, entre outros, co valor de «offuscamento (per vecchiaia o patologia)» cando se aplica aos ollos (cfr. TLIO, s.v. *caligine*).

Por outro lado, a *pannus* corresponde no texto galego *pano*. A voz latina é rexistrada por Du Cange (s.v. *pannus*⁶) coa acepción de «oculi albugo»: en relación co adxectivo *albus*, *albugo* designa unha «taie blanche sur les yeux, leucôme» (cfr. André, 1949: 105), como pode verse tamén en Gualdo (1998b: 145), que constata a adaptación do helenismo *apocysma*, empregado por Vexecio para denominar a enfermidade, como *bianco* e *albugine* nas traducións italianas da obra do xurista latino. A propósito dos substantivos *leucoma* e *ula* que o *Alphita* salernitano define como *albugo* (cfr. García González, 2007: 243, l. 104; 313, l. 25), cfr. as definicións «leucoma o manchita blanca en la córnea transparente del ojo» e «nube o mancha en el ojo, una patología debida a granulaciones de grasas depositadas en el tejido de la córnea» (cfr. García González, 2007: 464, s.v. *leucoma*; 569, s.v. *ula*) respectivamente. Redundando na relación semántica de todos estes vocábulos, *albugo* relaciónase con *velida* en *Er*, s.v. *albugo*, «mancha branca formada en la córnea del ojo»; Houaiss, s.v. *albugem*, «mancha esbranquiçada na córnea, em decorrência do acúmulo de granulações gordurosas em sua espessura; belida»; *GEPB*, s.v. *albugem*, «mancha branca, opaca, que se forma no tecido da córnea transparente do olho; belida» (acep. 1); *DGALP*, s.v. *albugem*, «mancha opaca, da córnea». Pola súa parte, *pannus* designaba a «blancheur, opacité de l'oeil, accompagnée de congestion vasculaire présente dans la kérato-conjonctivite (lat. *pannus*)» (cfr. Prévot, 1991: 244, s.v. *taie*), o «tissu néoformé de couleur grisâtre qui couvre une partie plus ou moins étendue de la cornée et l'opacifie» (cfr. *DTVZ*, s.v. *pannus*); xunto a outras acepcións, o *DETEMA*, s.v. *pañño*, recolle para o substantivo a de «opacidad grisácea y vascularizada de la córnea». E na lexicografía galega *pano* relaciónase cunha doenza ocular en *Ot* (*VSP*), «nube blanca en el ojo de una bestia que se suele tratar con miel y cecina quemadas», ou en *Cg*, «catarata en el ojo de la vaca». Vid. tamén *VPL*, s.v. *pano*, e a ampla exposición da *GEPB*, s.v. *pano* [patol.]. Para este termo e outras documentacións do mesmo, vid. Delprato – Barbieri (1867, II: 233-234, s.v. *albula*, *alburne*; 254, s.v. *macula*; 258-259, s.v. *panno*), Moulé (1913: 529-530, s.v. *taie*), Olrog Hedvall (1995: 163, s.v. *panno*), Pouille-Drieux (1966: 78), Trolli (1990a: 33).

Sobre a presenza destes termos noutros textos posteriores de veterinaria e a maior atención que neles se presta ás doenzas oftalmolóxicas, vid. Pouille-Drieux (1966: 77-78). Para a aparición das voces técnicas utilizadas por Ruffo noutros tratados medievais, cfr. a inclusión de *albedo* (*oculi*) na tradución de Hierocles realizada na corte de Manfredi por Bartolomeo da Messina (vid. Trolli, 1990a: 39), a de *albedo* e *obscuritas oculorum* nas versións dos tratados de veterinaria árabe de Hipócrates realizadas por Mosè da Palermo e en Teodorico (vid. *Ibid.*: 54, 55, 62), a de *albugo*, *caligo*, *turbedo*, *pannus*, *nubes* tamén na obra do bispo de Cervia (vid. *Ibid.*: 63, 65, 66), a de *nubes* ou *albula* en Rusio (vid. *Ibid.*: 75, 76), a de *panno bianco* na obra do florentino Dino Dini da primeira metade do século XIV (vid. *Ibid.*: 101), etc.

1010 Probablemente por un salto co «nen pode veer» que lle segue, a cláusula «non pode esgardar» non é transcrita en *Pens.* (111), que consecuentemente tampouco recolle a voz *esgardar* no seu glosario da obra. Como adaptación de *perspirare*, *esgardar* está formado a partir de *gardar* (procedente do xermánico *WARDŌN*) co prefixo *es-* e corresponde á antiga voz castelá *esguardar* (vid. *DME*, s.v. *esguardar*), aínda hoxe de uso en portugués, entre outras, coa acepción de «olhar, considerar com atenção» (cfr. Houaiss, s.v. *esguardar*). Sobre a etimoloxía e os derivados do cast. *guardar*, vid. *DCECH*, III, s.v. *guardar*; sobre a incerta orixe de *esgardar*, vid., sen máis, Houaiss (s.v. *esguardar*). Cfr., en cambio, o diferente significado de *esgardado* en <0.0>.

1011 É habitual que o capítulo sobre a etioloxía das enfermidades conclúa no tratado do veterinario calabrés cunha cláusula que recolla a denominación das mesmas xa incluída na epígrafe que encabeza os capítulos respectivos (e que en ocasións pode faltar, como no capítulo do *vermis*, ou desprazarse ao medio da exposición, segundo se observa no estudo do *dolor ex superfluitate sanguinis*), e así sucede tamén neste, que se pecha con *quae dicitur infirmitas oculorum*. Na adaptación desta cláusula conclusiva o tradutor galego non mostra un comportamento regular, pois, aínda que son moitos os exemplos onde aquela se adapta, non faltan capítulos nos que carece de correspondencia no *TA*, probablemente porque o tradutor a consideraba redundante ao mencionarse xa a denominación da patoloxía no mesmo título do capítulo. A ausencia de

equivalencia para cláusulas dese tipo que formaban parte da estrutura organizativa dos capítulos da sección veterinaria da obra latina é unha realidade que se constata no presente capítulo do TA ao non traducirse a xa referida *quae dicitur infirmitas oculorum*, pero que ofrece xa exemplos en capítulos precedentes como o 12 –onde non se adapta *hic dolor ex superfluitate sanguinis dicitur*–, o 13 –sen correspondencia para *et hic dolor ex ventositate dicitur*–, o 14 –que carece da equivalencia para *qui dicitur ex superflua comestione hordei tumefacti in ventre*–, o 15 –onde falta a tradución de *qui dolor ex retentione urinae superflua dicitur*– ou o 22 –no que o autor da versión galega non adapta *haec infirmitas cimoira vulgariter nuncupatur*–. Limitados ao capítulo que agora se explica, o da *infirmitas oculorum*, o comportamento das outras versións romances do tratado de Ruffo non se amosa distinto do do TA, pois a cláusula recordatoria do nome da enfermidade, xa exposta na epígrafe do capítulo, está ausente en versións como a provenzal ou a italiana do impreso de 1563, por oposición ao que sucede na siciliana, francesa, catalá ou italianas do ms. de Berlín e do impreso veneciano de 1561, que si adaptan a cláusula.

1012 O substantivo *estritorio* adapta o latino *strictorium*, que o tradutor galego explica coa perífrase «que quer dizer pegamaço como emprasto». Sobre a relación semántica de *estritorio* cos outros termos é ilustrativa a información proporcionada polo Mestre Giraldo, «este *emprasto* [...] chamamlhe os alueitares *estritorio*» (cfr. Pereira, 1909: 21, ls. 29-30). A partir do rexistro do termo no *Livro* portugués, o *GDLP* e a *GEPB* recollen *estricatório*, s.v., como voz antiga que designa unha «espécie de emplastro para as doenças dos olhos do cavalo»; e Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 129, n. 41) describénno como un «medicamento antiqüíssimo feito á base de matérias gordas e oleosas, resinas e ceras. Tem consistência sólida e plástica e deve ser aplicado sobre a pele, ficando aderente a ela». Para a definición do substantivo, cfr. tamén Arquint (2006-2007: 463, s.v. *strictori*), Delprato – Barbieri (1867, II: 309, s.v. *strictura*), Moulé (1913: 440-441, s.v. *esclitoire*), Poulle-Drieux (1966: 69), Prévot (1991: 201, s.v. *esclitoire*). Polo que se refire á identidade semántica de *estritorio* e *pegamaço*, é orientativo que o substantivo latino *strictorium* se adapte en <33.6> e <33.8> como *pedamaço*: sobre as variantes *pedamaço* e *pegamaço*, substantivos formados a partir de *pegar* (< PICARE), e o seu significado, «pegote, pegado, parche que se pone sobre una parte del cuerpo. Port. *pegamazo*» (cfr. R2, s.v. *pegamaz*), vid. Cu, Va, Fi, s.v. *pegamaz*; Fg, C4, s.v. *pedamazo*; VPL, s.v. *pegamáço*, ou *GDLP*, *GEPB*, s.v. *pegamasso*², «empastamento por aderência de partes pegajosas». No relativo á relación semántica do latinismo *estritorio* con *emprasto*, baste lembrar non só a pasaxe arriba referida do Mestre Giraldo, senón tamén a circunstancia de que no parágrafo seguinte, <24.5>, ás dúas ocorrencias do substantivo latino *strictorium* corresponda significativamente *emprasto* no TA: cfr. «ponlle este *emprasto* e teño ata que se exuguen os ollos e, quando quiseses tirar este *emprasto*» como acomodación do lat. «*intantum strictorium patiens teneat donec oculi desisterint lacrimare; quando levari voluerit strictorium*». A identidade dos dous termos está fóra de toda dúbida se, como se viu (cfr. o exposto sobre a súa ocorrencia en <7.19>), o vocábulo *emprasto* designa o preparado farmacéutico sólido e adhesivo –circunstancia que permite a vinculación semántica con *pegamaço*– de aplicación externa.

1013 Esta cláusula adapta a construción de participio absoluto *abraso tamen prius loco peroptime ubi strictorium poni debet*, desprazada ao final da pasaxe no texto latino e nas outras versións romances que a traducen. O enunciado refire a prescrición, previa á colocación do emplastro, de *abradere* (traducido no TA como *reer*, forma asimilada de *raer*, ‘rasurar’) o lugar no que aquel debe ser posto e que, como se detalla máis adiante, abrangue «de ùa trincheira aa outra e[n] meio da f[r]onte».

1014 Segundo Sánchez González de Herrero (2004: 187), *almecega* é un deses «términos de origen griego que llegaron a los textos medievales transmitidos por el árabe». O substantivo procede do ár. *AL-MASTIKĀ*, malia non atoparse na obra galega ningunha ocorrencia do vocábulo coa vogal tónica *a*, como advirte Pensado (cfr. Pens.: 111, n. 6). O vocábulo corresponde ao latino *mastix*, co que se designa a resina clara e translúcida que se extrae da árbore chamada lentisco, abundante no Mediterráneo (vid. o exposto en <27.13>), e que, ademais de ter diferentes utilidades terapéuticas, «se applica exteriormente,

em oleos, unguentos, Emprastos» (cfr. VPL, s.v. *almecega*). Para a información que a escola salernitana transmite sobre este simple, cfr., p. ex., as entradas do *Alphita* para *mastix* –«Mastix gumma est, cuiusdam arboris vel fruticis que dicitur lentiscus» (cfr. García González, 2007: 245, l. 12)– e para *cinus* –«Cinus, lentiscus *idem*, [...] lentisco multum assimilatur arbor cuius gumma est mastix» (cfr. *Ibid.*: 183, ls. 105-106)–, a definición do *Circa instans* –«Gumi est cuiusdam fruticis similis lentiscus» (*apud Ibid.*: 476, s.v. *mastix*)–, ou a *Flos Medicinae* –que inclúe o *mastix* entre os simples con virtutes astrinxentes (v. 554)–. Tanto a árbore como a substancia resinosa que flúe do seu tronco eran xa coñecidas por Dióscorides (I, 71), que a prescribe no tratamento de problemas estomocais ou dentais, ao igual que sucede nalgúns dos textos medievais consultados nos que, porén, non se atoparon referencias á súa utilización oftalmolóxica: cfr., p. ex., o *Circa instans* –«Mastix calida et sicca complexionis in secundo gradu. [...] virtutem habet constringendi confortandi conglutinandi: et consolidandi» (*apud* García González, 2007: 476, s.v. *mastix*)–; a *Summa Medicinae* –«Mastix calida et sicca in secundo, gumi est arboris. Virtutem habet confortandi, conglutinandi, consolidandi, constringendi, stomachum et epar coroborat, vomitum sistit et fluxum ventris emplastrata cum albumine ovi vel similibus» (I, v. 11)–, ou Arnau de Vilanova, *Translatio* –onde se aconsella para problemas óseos, de enxivas, de estómago, de halitose... (7.3, 11.20, 11.122, 15.2...)–. Para a definición do vocábulo, para aspectos fonéticos do mesmo ou para as características e propiedades da resina e da árbore vid. Arquint (2006-2007: 395, s.v. *mastic*), Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 129, n. 42), Causati Vanni (1999: 311, s.v. *lentisco*), Delprato – Barbieri (1867, II: 293, s.v. *mastice*), Font Quer (1980⁶: 440-442, s.v. *lentisco*), García González (2007: 395, s.v. *cinus*; 476, s.v. *mastix*), Martín Ferreira (1996: 115, s.v. *mastix*), Montero Cartelle (1983: 197, s.v. *mastix*), Prévot (1991: 221, s.v. *mastic*), Vasconcellos (1910: 242-243, s.v. *almecega* – *almazaque*). Da lexicografía galega, cfr. Cu, s.v. *lentisco*, ou Ac, C1, Ib, Er, Fg, C4, s.v. *almécega*. Da lexicografía portuguesa, cfr. GDLP, s.v. *almécega*¹; Houaiss, DGALP, s.v. *almécega*. Para as formas castelás deste termo, documentado por vez primeira no *Libro de los Caballos* baixo as variantes *almastica* e *almástiga*, vid. DCECH, I, s.v. *almáciga*¹, DHLE, XIV (p. 462), DME, s.v. *almáciga*, *almastic*, *almastica*, *almástiga*; TDMS, s.v. *almastic*; DPRAJX, s.v. *almáciga*, ou, en fin, o especializado DETEMA, no que, s.v. *almástiga*, se recolle unha pasaxe do *Tratado de cirugía* de Guido de Cauliaco en que se describe o *mastix* como «goma caliente e seca .ij. mollificatiua e confortatiua».

1015 En lugar do *azeite* (lat. *oleum*) o ms. latino do *De medicina equorum* editado por Molin (V) inclúe o *olibanum*, termo que, como o sinónimo *thus*, debería adaptarse como *encenço* (cfr. o exposto a propósito da pasaxe <9.9>). O *azeite* da receita galega separa o TA das outras versións romances consultadas do manual de Ruffo e doutros textos medievais que o manexaron como fonte: cfr., en efecto, *inchensu* (na tradución siciliana), *olibano* (na italiana do ms. alemán, no impreso veneciano de 1563 ou na francesa do ms. R), *encens* (na francesa do ms. M), *olibanj* (na provenzal), *don libano qui és fust, e encens* (na catalá) ou *alibano* (na italiana impresa en 1561); cfr., así mesmo, *thus* e/ou o seu sinónimo *olibanum* nas obras do bispo de Cervia –«fiat strictorium in fronte patientis de ture, mastice et albumine ovi» (cfr. Klütz, 1936: 14, ls. 36-37)– e do romano Lorenzo Rusio –«fiat strictorium in fronte patientis, scilicet de olibano (id est: *thure*) et mastice pulverisatis» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 96, ls. 14-16)–, así como *encenço* no *Libro* do Mestre Giraldo –«Ffilha o *encenço* redondo e longo e a *almecega*» (cfr. Pereira, 1909: 21, l. 24)–. Á vista destes datos é necesario ser prudentes na valoración da presenza de *azeite* no texto galego: por un lado, se a información achegada non permite inferir que na transmisión do *De medicina equorum* xurdise unha alteración de *olibanum* por *oleum* que explicaría a aparición de *azeite* no TA, unha transformación *olibanum* → *oleum* non semella improbable; por outro lado, é difícil explicar paleograficamente o vocábulo *azeite* do ms. galego como un erro cometido polo notario baionés na reprodución dunha forma *encenço* que figuraba no exemplar que copiaba (a non ser que se producise por un salto de vista co *azeite* do final desta mesma pasaxe). Así as cousas, mantemos as dúbidas sobre a natureza da lección *azeite* do TA.

Como na versión francesa de Ruffo transmitida polo ms. *R* (cfr. Prévot, 1991: 145, <400>), na catalá ou na italiana do impreso de 1561, a tradución galega de Ruffo omite a referencia á idéntica proporción dos ingredientes, expresada polo sintagma *aequali pondere* na obra latina. A ausencia do sintagma non pode atribuírse á incompetencia do tradutor, que o adapta sen dificultade noutras pasaxes do texto (cfr., p. ex., <14.3>, <15.4>, <20.7>, <24.8>, <33.6>, <36.12>, <44.5>, <46.9>, <54.6>, <54.8>, <56.15>), polo que a súa orixe pode ser resultado de múltiples factores, entre os que pode contarse, aínda que sexa de forma conxectural, a utilización dunha fonte que non incluía o dato relativo ás cantidades, como se observa nas traducións de Ruffo mencionadas arriba ou na pasaxe correspondente a esta no tratado de Tedorico, que tamén omite a noticia (cfr. Klütz, 1936: 14).

1016 Ao sintagma «pano de liño» corresponde simplemente en lat. *petia*, mais cfr. «una peza di pannu di linu» na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 587, l. 33) ou «una peça de drap de lli» na catalá (cfr. Gili, 1985: 67, l. 18). O Mestre Giraldo presenta neste contexto o substantivo *bragall* –«e põeno em çima dũu bragall» (cfr. Pereira, 1909: 21, l. 26)–, que Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 130, n. 47) definen como «pano grosseiro, com trama de cordão» (cfr. tamén Houaiss, s.v. *bragal*, acep. 1).

1017 Como tradución de *protendere* o *TA* utiliza *atanger*, variante de *tanger* (< TANGĒRE) que ten o significado de ‘alcanzar’, ‘chegar a’, ‘abranguer’: cfr. «que *abranga* dũua trjncheira aa outra» na pasaxe do *Livro* do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 21, l. 27). Para as escasas documentacións de *atanger* na lingua galega medieval, na que o vocábulo se coñece desde o século XIII, cfr. *Cr*, *CrG*, *HT*, *CSM*, así como Magne (1944: 93, s.v. *atanger*). Como voz antiga *atanger* aparece recollido en *Ac*, s.v.

1018 Para a lección do ms., *et meio da font*, as solucións adoptadas polos editores anteriores limitáanse a corrixir *fonte* por *fronte* –aínda que, como noutros lugares, Pensado se comporta de maneira singular conservando a lección manuscrita, *fonte*, no texto, pero incluíndoo no glosario na entrada correspondente a *fronte*, onde a pasaxe se reproduce presentado o termo como *fronte* (cfr. Pens.: 111, l. 17; 248, s.v. *fronte*)–. A pertinencia de corrixir o ms. e integrar a líquida do grupo consonántico inicial vén, sen máis, determinada polo sentido e pola forma *frons* que lle corresponde na versión latina de Ruffo e que constitúe o seu étimo. Mais o sintagma require que a copulativa *et* se substitúa pola preposición *en*, por oposición ao que se observa nas edicións precedentes do *TA*, incluído o noso provisorio achegamento ao mesmo (cfr. Pérez Barcala, 2004: 393, l. 817): a frase prepositiva «en meio da fronte» correspondería así á latina *per medium frontem*, na que o enlace *per* é adaptado polo equivalente nas demais versións romances de Ruffo (agás a italiana do ms. berlinés que obvia o sintagma).

1019 O suxeito plural, *os ollos*, fai oportuno o desenvolvemento como nasal final do trazo horizontal que a palabra presenta enriba no ms., editando, así, *exuguen*, fronte a DF6 (544, l. 23), *exuge*, que non respecta a concordancia.

1020 Como en Pens. (111, l. 19), corríxese o erro do ms., *caenta*, conservado en DF6 (544, l. 25), por *caente*, pois manter *caenta* obrigaría a interpretar unha forma verbal, que non fai sentido: cfr., sen máis, «aqua calida» no texto latino.

1021 Como suxire Pensado (cfr. Pens.: 111, l. 20), a sintaxe fai necesaria a corrección da lección *queima* do ms. (*q̄ima*), conservada en DF6 (544, l. 26), polo infinitivo *queimar*, que, como suxeito de *val*, adapta a secuencia latina *inciduntur cum igne*.

1022 Para o sintagma «ambaslas vëas das trincheiras que chaman meestras» no ms. aparece *uentãas*, en lugar de *vëas*. Tanto en DF6 (544, l. 26), *uentaas*, como en Pens. (111, l. 20), *uentãas*, mantense a lección do ms. Non obstante, o substantivo, que aparece en <18.17> como tradución do latino *nares*, ‘aberturas das fosas nasais’, ten pouco sentido referido ás trincheiras, polo que cómpre interpretalo como un erro de copia e emendalo por *vëas*, como xa propoñíamos na edición provisional do *TA* (cfr. Pérez Barcala, 2004: 393, l. 820). A corrección apóiase na presenza do substantivo *vena* no texto latino de Ruffo, «ambae venae magnae utrorumque temporum»; nas adaptacións romances consultadas, tanto nas manuscritas –cfr. «ambu li uini

magri di ambu li templi», na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 587, l. 38); «anburo le *vene* maestre d'amburo le tempie», na italiana do ms. berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 101, l. 987); «las maistras *venas* d'entrandos las templas», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 149, 20.4); «abdues les *venes* maestres», na catalá (cfr. Gili, 1985: 67, ls. 23-24), e «les mestres *veines* qui sont es .II. parties des temples», na francesa do ms. *M* (cfr. Prévot, 1991: 70, <403>), coa variante «les deux *veines* mestres» en *R* (cfr. *Ibid.*: 145, <403>)– como nas italianas impresas –cfr. «le *vene* di tutte due le tempie», na de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 88, l. 27), e «tutte due le *uene* maistre delle tempie», na de 1563 (cfr. Leno, 1653: f. 18v, l. 17)–, ou, en fin, noutros textos –cfr. «ambae *venae* magistrae utriusque temporis» en Teodorico (cfr. Klütz, 1936: 16, l. 6), «ambae *venae* magistrae utrorumque temporum» en Rusio (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 96, ls. 23-24) ou «duas *veas* meestras que tem a par de as trjncheiras» no Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 21, l. 35)–. Para a identificación das *veas*, vid. *supra* o comentario á pasaxe <8.5>.

1023 Ao respecto deste *acender*, que, xunto co *queimar* da liña precedente, adapta o verbo latino *incindere*, comenta Pensado que, «aunque *açender* (< lat. ACCENDERE) y *queimar* tienen significado diferente, aquí aparecen usados como sinónimos y significan en lenguaje quirúrgico ‘cauterizar’» (cfr. Pens.: 29, s.v. *açendan*).

1024 Os *ollos escuros* do texto galego son os *caliginati oculi* da versión latina do manual de Ruffo. Algunhas traducións manexadas adaptan o sintagma de forma análoga á da versión galega (cfr. *occhi oscuritati*, nas italianas do ms. berlinés e do impreso veneciano de 1561, *huels escurs* na provenzal), mentres que outras se manteñen máis literais ao enunciado latino (cfr. *ieux caligineux* na francesa do ms. *R* ou *occhij caligat* na italiana do impreso de 1563) e outras presentan, en fin, sintagmas diferentes (cfr. *occhi impannati* na siciliana ou *ieux blans* na francesa do ms. *M*). A frase latina (e polo tanto o seu equivalente nas pasaxes romances recollidas) fai referencia á doenza ocular denominada *caligo*, para a que cfr. o comentario a <24.2>.

1025 Cfr. DF6 (544, ls. 29-30), *do rreima*. Para o significado deste substantivo, véxase o referido á súa ocorrencia en <11.1>.

1026 Esta pasaxe corresponde á latina *interventu abstellactae super ambobus oculis imponatur quatuor digitis deorsum*, sen problemas de adaptación nas outras versións examinadas, tanto nas manuscritas –cfr. «micti dissutta di intrambu lo occhi astilliti pir spaci di quatu digitu», na siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 587, ls. 40-41); «quatro dita più gioso socto amburo li occhi si mectano stellecte», na italiana do ms. alemán (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 101, ls. 990-991); «met ly estelletas desos los dos huels .iiij. des», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 149, 24.7); «posa-li hom estelletes dejús los huylls abdosos, quatre dits dejús», na catalá (cfr. Gili, 1985: 67, ls. 25-26), ou «les estailles soient mises desouz les [*scil.* os ollos]», na francesa do ms. *M* (cfr. Prévot, 1991: 70, <404>), engadindo os mss. *N* e *R* o sintagma «par l'espace de .IIII. dois desouz les iex» (cfr. *Ibid.*: 70, n. 3)– como nas italianas impresas –cfr. «stellette si mettano sotto gli occhi quattro dita», no impreso de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 88, l. 29), e «sian poste le stellete sopra tutti doi gli occhij quatro deti lontano», no de 1563 (cfr. Leno, 1653: 18v, ls. 19-20)–. Porén, o *TA* omite a referencia ao instrumento coñecido como *stellacta*, que designa «des petits morceaux de bois pointus qu'on pique dans la peau, toujours pour faire affluer les humeurs» (cfr. Poulle-Drieux, 1966: 102) e sobre o que pode verse tamén Arquint (2006-2007: 351, s.v. *estelletta*), Causati Vanni (1999: 293, s.v. *stelletta*), Delprato – Barbieri (1867, II: 307, s.v. *stellaza*; 307-308, s.v. *stellacta*), Prévot (1991: 204, s.v. *estelle*), Trolli (1990a: 37). E, por outro lado, o adverbio *adefora* non corresponde ao latino *deorsum*, ‘abaixo’, ‘cara abaixo’, pois o sentido do texto latino, e das súas versións (agás a galega), é o de que as *stellactae* deberían aplicarse no punto no que haxa unha distancia do ollo equivalente a catro dedos cara abaixo. Se para a ausencia da equivalencia de *stellacta* podería apelarse ao descoñecemento do tradutor do termo romance que designaba esa realidade, non é doado determinar as causas que levaron a reproducir *adefora* no lugar do equivalente ao adverbio latino *deorsum* (*juso*), polo que este se mantén como un *locus criticus* polo momento irresoluble.

1027 *Canudo* corresponde ao termo latino *cannellus*, para cuxo significado cfr. o comentado sobre *canela* na pasaxe <13.3>. Explica Causati Vanni (1999: 289, s.v. *cannello*) que «la parte più sottile in assoluto della canna [...] era usata per medicazioni oculari».

1028 Arnau de Vilanova, *Translatio*, menciona algunhas variedades do sal en numerosas receitas con finalidades diversas, mais en relación cos ollos, cfr. as pasaxes 11.59, «Baurac, id est, sal nitrum, calidum et siccum in qua to gradu. Dicit Galienus quod quando teritur et miscetur cum aceto et oleo et ponitur in oculis, aufert albedinem oculorum»; 11.60, «Sal commune calidum et siccum in tercio. Quando ponitur in oculis, aufert vel eradicat carnem superfluum oculorum et aufert unguam et mundificat humiditates grossas oculorum et confortat visum»; 11.71, «Sal armoniacum calidum et siccum in fine tercii gradus. Quando ponitur in colliriis, valet albedini oculorum».

1029 *Siba* é o termo galego que corresponde ao sintagma latino *os sepie*: cfr. na versión siciliana, «lu ossu di la siccha» (cfr. De Gregorio, 1905: 587, l. 43); na italiana do códice de Berlín, «osso di scipia» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 101, l. 992); na provenzal, «ossas de suppia» (cfr. Arquint, 2006-2007: 149, 24.8); na catalá, «os de sípia» (cfr. Gili, 1985: 67, l. 29); na francesa, «os de poisson que l'an apelle seiche» (cfr. Prévot, 1991: 71, <405>), e nas italianas dos impresos de 1561 e 1563, «osso di scepia» e «sipie» respectivamente (cfr. Crupi, 2002: 89, ls. 1-2; Leno, 1563: f. 18v, l. 22); cfr. igualmente «o casco da siba» no *Livro* do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 21, l. 38). Sobre este ingrediente do remedio comenta Causati Vanni (1999: 326-327, s.v. *osso di seppia*) que «la polvere di seppie è data solo dalla parte interna dell'osso stesso e contiene carbonato di calcio, mucillagine animale, fosfato di calcio e cloruro di sodio. È assorbente ed antiacido». Brunori Cianti – Cianti (1993) expoñen, pola súa parte, que «dell'osso di seppia non ci sono notizie» (p. 186), que da «seppia marina non si hanno notizie certe sul loro impiego terapeutico», aínda que «avesse proprietà irritanti» (p. 187). Sobre a caracterización deste molusco cefalópodo, vid., sen máis, Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 130, n. 50) ou García González (2007: 535, s.v. *scorpena*). Sobre o *os sepie*, que a *Flos Medicinae* inclúe entre os elementos con propiedades aperitivas (vv. 564-566), o *Tratado de Cirugía* de Guido de Cauliaco informa que «Os sepie huesso de la xibia notorio es frio e seco con abstersion» e a *Sevillana Medicina* que «Xjbias son frias y secas [...]» (*apud* DETEMA, s.v. *jibia*). Documentacións do vocábulo en castelán poden atoparse en TDMS, s.v. *xibia*.

1030 *O sarro da cuba* traduce o substantivo latino *tartarum*, omitido nas versións siciliana e francesa do ms. *M* do manual do calabrés. Nos capítulos dedicados á *door da boca do cavalo* e ás *encravaduras* o tradutor galego adapta *tartarum* como «sarro da cuba, que chaman tartaro» (<25.6>, <59bis.5>) e noutras pasaxes do *De medicina equorum* en que aparece *tartarum* o TA utiliza indistintamente *tartaro* (cfr. <25.7>, <53.10>) ou *sarro da cuba* (cfr., ademais do que agora comentamos, os parágrafos <25.8>, <43.11> e <53.9>). A propósito da voz latina cfr. Du Cange, s.v. *tartarum*: «Joanni de Garlandia in Synonymis Chymicis, *scoria de dolio vini*, aridae dactis doliariae custula, vini fex indurata, et doliis adhaerens, Myrepsos sect. 1. cap. 76. Tartaron, nostris *Tartre*, Italis *Rasina di botte*, [et *Tartare*]. Vide Batholomaeum Anglic. de Proprietatib. rerum lib. 15, cap. 99. Angelum Paleam in Antidotar. Mesua cap. 259, et alios medicos. Ital. et Hisp. *Tartaro*. Gloss. medic. MS. Sim Jan. ex Cod. reg. 6959: *Tartar*, *Arabice*, *Tartarum*, quod ex vino in lateribus vegetis generatur [...]». Sen dúbida, *sarro da cuba* debía de corresponder a unha denominación romance propagada en áreas lingüísticas diversas e non limitada ao occidente da Península Ibérica (*saro da cuba*, *saro de cuba* é, en efecto, a única denominación utilizada polo Mestre Giraldo), segundo confirma a presenza do sintagma na versión francesa (cfr. Prévot, 1991: 235, s.v. *rase de vin*) ou en italiano (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, II: 299, s.v. *rasia delu vinu*). Na identidade de ambas as dúas denominacións inciden diversos traballos lexicográficos: polo que se refire ao galego, cfr. *C1*, *Ib*, *C4* (s.v. *sarro*), *Cg* (s.v. *sarrio*); no que atinxe ao portugués, cfr. *DGALP*, s.v. *sarro* (acep. 1); *GDLP*, s.v. *sarro*, *tartaro*; *GEPB*, s.v. *sarro* (acep. 1), *tártaro* (acep. 1); Houaiss, s.v. *tartaro2*, *sarro* (acep. 1); *VPL*, s.v. *tartaro*; para o castelán medieval cfr., p. ex, a pasaxe «el olio de tartaro que son rasuras de cubas» do *Libro de los olios* (*apud* o DETEMA, s.v. *tártaro*, «costra formada por el vino que se pega a las paredes de las cubas»), ou a entrada «Tartarum (i. tartaro) i. rrasuras de cubas

[en *M, rasura de cuba*]» da *Sinonima* (cfr. Mensching, 1994: 154, ls. 5-6; cfr. *Ibid.*: 279, s.v. *rrasuras de cuba*; 286, s.v. *tartaro*). No relativo á etimoloxía de *tartaro* e *sarro da cuba*, o *DCECH* deriva o primeiro termo do lat. tard. TARTĀRU(M) –«al parecer sacado de TARTĀRUS ‘infierno’, por las propiedades abrasadoras de esta substancia» (cfr. *DCECH*, V, s.v. *tártaro* [p. 431])– e discute a procedencia de *sarro* (cfr. *DCECH*, V, s.v. *sarro*). *Tartaro* e *sarro da cuba* designan, en palabras de Lémery, «une matière dure, pierreuse ou crôteuse qu'on trouve attachée contre les parois intérieures des tonneaux de vin. Ce tartre est composé de la partie la plus grossière et la plus saline du vin qui, s'étant séparée et écartée par la fermentation, s'endurcit jusqu'à se pétrifier aux côtes du tonneau» (*apud* Prévot, 1991: 235, s.v. *rase de vin*). Para o significado destes vocábulos, vid. tamén Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 130-131, n. 51), Causati Vanni (1999: 336, s.v. *tartaro*), Font Quer (1980⁶: 462-471, concretamente p. 469), Robles Gómez (1999: 190, n. 223), ou García González (2007: 555, s.v. *tartarum*): «la costra cristalina que se forma en el fondo y las paredes de la vasija donde fermenta el vino, de color blanquecino o rojizo, según proceda de vino blanco o tinto». Nos textos examinados sobre os simples medicinais, non se localizaron referencias relativas á utilización deste ingrediente en doenzas oftalmolóxicas. Sobre as súas características e virtudes en obras medievais cfr. o *Alphita* –«Tartarum, id est, fex vini tam albi quam rubei, dolio coherens, et alio nomine dicitur petra vini» (cfr. García González, 2007: 303, l. 2-3)–, o *Circa instans* –«Tartarum calidum est et siccum in tertio gradu, vinum in dolio positum per motum ebullitionis terrestres partes in talem essentiam mutat cum dolio adheret ... virtutem habet dissolvendo attrahendi et exiccandi» (*apud* *Ibid.*: 555, s.v. *tartarum*)– ou a *Summa Medicinae* –«Tartarum alio nomine dicitur petra vini, calidum et siccum in tercio gradu» (I, v, 14)–.

1031 Sobre o sal para o tratamento de enfermidades dos ollos vid. *supra* a pasaxe <24.7>. En particular, aínda que non se localizaron referencias sobre estes usos da *sal gema*, sobre as súas calidades e propiedades cfr. *Circa instans* –«Salgemma genus salis ca. est et sic. in ii gradu, vena terre dicitur: et salgemma dicitur quia gemme assimilatur: virtutem habet dissolvendi consumendi»–; *Summa Medicinae*, I, v, 13 –«Sal gema calidum est et siccum in secundo gradu. Eandem vim habet ut sal armoniacum, sed debilior est de ipso, potest poni aliqua quantitas in clisteribus ad incidendum flegma et mordicandum intestina»–; Arnau de Vilanova, *Traslatio*, 5.8 –«Sal gemma est calidum et siccum in quarto gradu. Purgat flegma et melancoliam et humores grossos et viscosos et de proprietate sua facit descendere medicinas a stomacho. Et hoc idem facit baurac, id est sal nitrum»–. Non obstante, neste último texto atópase una prescrición farmacolóxica en 11.67, segundo a cal o fumo resultante de poñer nas brasas o figado de cabra aderezado con pementa e *sal gemma tritum* é de utilidade cando «ponatur in oculis vel supra oculos et postea quod comedatur, curat obscuritatem eorum». Sobre as características e virtudes deste ingrediente, vid., p. ex., Causati Vanni (1999: 335, s.v. *salgemma*). Dos textos médicos casteláns da Idade Media, o *Macer herbolario* informa que «Sal jema es caljente en el primero grado e seca en el tercero», e o *Tratado de Cirugía* de Guido de Cauliaco inclúeo nunha receita oftalmolóxica –«destilla en el ojo el agua de ameos e de sal gema e fomenta el ojo con el agua de la decocion de la ceuada» (*apud* *DETEMA*, s.v. *sal* [*sal gema*])–. Para a presenza da *sal gema* no *Libro de los Caballos* castelán, cfr. *TDMS*, s.v. *sal*¹.

1032 A cláusula «peneirao moi ben» non ten correspondencia na restante tradición consultada do *De medicina equorum*, mais cfr. a pasaxe do *Livro* do Mestre Giraldo, «fazy poo e peneyrao muj sotill e deythalho com hũa canella nos ollos» (cfr. Pereira, 1909: 21, ls. 39-40), ou a receita para a curación do *pannus* en Teodorico (a outra fonte manexada polo autor portugués), «Si vero pannus in oculis recens fuerit vel antiquus, accipiantur sepia, tartarum et sal gemma, ante terantur subtilissime et *cribentur* et bis in die cum canello in oculis insufflentur» (cfr. Klütz, 1936: 16, ls. 17-20).

1033 Cfr. «au matin et au soir» na versión francesa de Ruffo do ms. *M* (cfr. Prévot, 1991: 71, <406>) e «due volte al dì, cioè la sera e la mattina» na italiana do impreso veneciano de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 89, ls. 3-4).

1034 Domínguez Fontela e Pensado (cfr. DF6: 545, l. 3; Pens.: 113, l. 3) non se decataron da necesidade de integrar un substantivo que funcione como suxeito de *val* e que faga correcta, así, a sintaxe e tamén a

semántica do texto. Como na nosa proposta de edición anterior do *TA*, introducimos o substantivo *sal* (cfr. Pérez Barcala, 2004: 393, l. 826), posiblemente omitido polo copista pola proximidade fonética e gráfica coa contigua forma *val*. A necesidade de levar a cabo esta intervención no texto vén determinada, ademais de polo sentido (pois, de non integrarse o termo, non se especificaría cal é a substancia que se mestura cos restantes ingredientes da receita), pola pasaxe do texto latino, «ad idem valet *sal* mixtum cum stercore lacertarum», e as equivalentes das outras versións romances do *De medicina equorum*: cfr., en efecto, «uali alu pannu di li occhi *lu sali* miscatu cun lu sterco di lu lachirtuni», na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 588, ls. 2-3); «vale *lo sale* & lo sterco dele certule & peste bene insieme», na italiana do códice alemán (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 101, l. 996); «Item, *sal* trissa amba merda de limbert», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 151, 24.9); «vaust assez *sel* tres bien triblé avec estront de lesarde», na francesa (cfr. Prévot, 1991: 71, <407>); «vale *salnitro* pesto con sterco di lucerta insieme», no impreso italiano de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 89, l. 5), ou «ual el *sal* pesto cō el starcho lacerato», no de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 18v, ls. 25-26). Cfr. igualmente a pasaxe do *Livro* do Mestre Giraldo, «Outrossy pera esto filha o *sall* e ho esterco dos lagartos» (cfr. Pereira, 1909: 21, l. 41). Para o cloruro sódico na terapéutica oftalmolóxica, vid. o comentado a propósito da súa inclusión nas receitas das pasaxes <24.7> e <24.8>.

1035 A propósito do «estercos de lagarto» (que corresponde ao sintagma *stercus lacertarum* do texto latino; cfr. a nota precedente para as adaptacións das que é obxecto na tradición romance do *De medicina equorum*) e doutros ingredientes análogos, vid. os datos proporcionados *supra* na pasaxe <9.11> ao respecto do estercos equino. Sobre as propiedades do *stercus lacertae* para a curación da enfermidade descrita, Causati Vanni (1999: 330, s.v. *sterco di lucertola*) comenta simplemente que «Giordano Ruffo ne fa uso nelle malattie oculari». Aínda que nunha receita diferente, este mesmo ingrediente é mencionado para a curación do *pannus* na *Summa Medicinae*, II, III, 29: «Pannus seu albugo est quidam paniculus cohoperiens coniuntivam frequenter cum pruritu, lacrimis et rubore et habet visum calligare. [...], curatur cum hoc medicamine: R. tuchie, spume maris, *stercoris lacerti magni*, gumi, nitri, zuccari ana partes aequales [...]». Para o emprego do lagarto, concretamente da *Lacerta viridis*, en relación con prácticas máxicas para a curación de problemas oculares, vid. Gaillard-Seux (1998).

1036 *Agardar* ten aquí o significado de ‘coidar’ e outros afíns, co que se documenta ata o século XVI, momento a partir do cal empeza a impoñerse a acepción moderna de ‘esperar’, coa que xa se atesta desde o século XIII. *Agardar* expresa, polo tanto, o mesmo significado que *gardar*, sobre o que se forma e co que alterna con frecuencia nos textos (vid. *CrG*, s.v. *aguardar*; *HT*, *Mir*, s.v. *agardar*; *San*, s.v. *gardar*...). Para a referida multiplicidade semántica da voz en textos casteláns medievais, cfr. *TDMS*, s.v. *aguardar*. Para outros valores semánticos do verbo, tamén no *TA*, cfr. o exposto sobre a súa presenza en <3.53>.

1037 Por moito que Domínguez Fontela trascriba *unta* (cfr. DF6: 545, l. 6), que é o que, sen nengunha dúbida, debe editarse en correspondencia coa forma verbal *inungatur* que adapta, a lectura do Imperativo é de difícil lectura no ms., onde podería lerse *nuca* (cfr. *nuta* en Pens.: 113, n. 1).

1038 «Con grosura» traduce o sintagma latino *cum pinguedine gallinae*, con respecto ao cal o *TA* non refire a procedencia da substancia graxenta, fronte ao que acontece na restante tradición romance do *De medicina equorum* –con excepción da versión francesa transmitida polo ms. *R* (cfr. Prévot, 1991: 145, <409>)–; cfr. igualmente «emxulha de galinha» na pasaxe do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 22, l. 7). Para o significado do vocábulo *grosura*, utilizado no *TA* en correspondencia co latino *pinguedo*, cfr. *Er*, s.v. *grosura*, «substancia crasa o mantecosa o jugo untuoso y espeso». Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 132, n. 56) comentan a propósito da graxa de galiña que esta «tinha virtudes especiais no tratamento de doenzas, notadamente doenzas do peito e bronquites», pero non aluden á súa utilidade terapéutica para patoloxías oculares. Para *grosura*, ‘graxa’, ‘gordura dun animal’, en textos casteláns (o *Libro de los Caballos* entre eles), cfr. *TDMS*, s.v. *grossura*; *DPRAlfX*, s.v. *grosura* (acep. 1); e en textos médicos, cfr. *DETEMA*, s.v. *grosura* (acep. 1).

1039 Baixo esta epígrafe Ruffo ocúpase da enfermidade chamada *malum oris* (adaptado como «mal de boca» en <25.3> e como «door da boca do cavalo» en <25.4>). A epígrafe que dá entrada ao capítulo galego garda máis afinidade coa que se le no ms. latino *F* (f. 64v), *De aegritudinibus intra os*, ou, na tradición romance do *De medicina equorum*, coa de versións como a siciliana, «di la infirmitati ki aueni dintru di la bocca» (cfr. De Gregorio, 1905: 588, l. 6); a italiana do ms. alemán, «Dele infermitade dela bocca dentro» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 101, l. 1000), ou a francesa do ms. *M*, «Des enfermetez qui avient dedenz la bouche du cheval» (cfr. Prévot, 1991: 71, <410>). O título do capítulo da versión provenzal ofrece particularidades que a singularizan no conxunto da tradición ao incluír un termo específico na denominación da patoloxía, «De la palatina en la boca» (cfr. Arqunt, 2006-2007: 151, 25.0), que podería apuntar á utilización por parte do tradutor occitano dun ms. latino de procedencia italiana, xa que «il termine *palatina*, ripreso tale e quale dal volgarizzatore occitanico, è italiano per fonetica e per attestazioni» (cfr. Arqunt, 2006-2007: 245). Ademais, a estudosa italiana suxire que a introdución deste vocábulo ten implicacións na identificación da doenza, en tanto que baixo o sintagma *malum oris* Ruffo «parla di un'unica affezione della bocca: un'infiammazione delle ghiandole salivari sotto la lingua con eventuale gonfiore di tutta la bocca e del palato», mentres que o tradutor provenzal «distingue (como probablemente farebbe un veterinario moderno) l'infiammazione delle ghiandole salivari (25.1) dalla malattia che fa gonfiare il palato (25.2), la *palatina* / *pallatina* 'palatina', cui fra l'altro intitola il capitolo» (cfr. *Ibid.*). E é que, en efecto, na identificación do *malum oris* non hai unanimidade entre os estudosos, como ben sintetiza Prévot (1991: 181, s.v. *bouche*): «La bouche est le siège d'une lésion diversement identifiée [...]. Pour Barbieri, ce serait la palatite, pour Heusinger, la fièvre aphteuse, pour Moulé l'inflammation du canal de Sténon, et pour Mme Poulle, [...] diverses stomatites ou inflammations de la muqueuse buccale». Vid. tamén Delprato – Barbieri (1867, II: 256, s.v. *male della vocca*), onde, baixo esa xenérica denominación, se inclúen a *palatina*, o *lampastu* ou as *barvole* (cfr. as entradas correspondentes a esas voces en *Ibid.*); Trolli (1990a: 27), para quen no *malum oris* «è ravvisabile l'aftha», ou Causati Vanni (1999: 344-345, § 19), que describe o mal como «infiammazione della mucosa della bocca». O tradutor galego non introduce unha denominación romance para esta enfermidade, fronte ao que se observa no *Livro d'Alveitaria*, que dedica o cap. v da segunda parte a «hũa jmfirmdade que chamam mall da boca e em nosa lñguagem trauagem» (cfr. Pereira, 1909: 22, ls. 13-14) e que é descrita por Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 132, n. 59) como «palatite: inflamação aguda, às vezes, crônica, do véu palatino». Para a maior diversidade de afeccións relacionadas co aparato bucal noutros tratados de veterinaria relacionados co do calabrés, cfr., p. ex., os capítulos 12, 13, 14 e 16 de Teodorico, dedicados respectivamente ao *lampastrus*, as *floncellae*, as *barbulae* e á *tortura labiorum* (cfr. Klütz, 1936: 24, 26); os capítulos LXV-LXVII e LXIX da *Mascalcia* de Rusio sobre a *palatina*, o *lampascus*, as *floncellae* e as *barbulae* (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 116, 118, 120), ou os capítulos VI-VIII do libro II do *Livro* do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 23-24) que tratan sobre o *lampastus*, os *floncellos* e os *barbulos*. Para as definicións dos vocábulos latinos que figuran nos tratados do bispo de Cervia e do veterinario romano, vid. Delprato – Barbieri (1867, II: 235, s.v. *barvole*; 245-246, s.v. *fluncella*; 253, s.v. *lampastu*), Moulé (1913: 363-364, s.v. *barbillons*; 447-448, s.v. *feauceaus*; 511, s.v. *lampas*), Poulle-Drieux (1966: 75-76), Trolli (1990a: 66, s.v. *barbulae*; 67, s.v. *floncella*, *lampastus*). No *Livro* portugués, segundo unha práctica habitual por parte do Mestre Giraldo, os vocábulos latinos son glosados por medio das perífrases «hũa enfirmdade que chamam em latim *lampastus* e em nossa lñguagem maneira de trauagem», «hũa enfirmdade que chamam em latym *floncellos* e em nosa lñguagem sapos», «hũa jnfirmdade que chamam em latym *barbulos* e em nosa lñguagem lhe chamam baruos» (cfr. Pereira, 1909: 23, ls. 1-3, 18-19, 33-35): vid. Vasconcellos (1910: 267, s.v. *barvos*; 389, s.v. *sapos*), Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 133, n. 64, 66; 134, n. 68), ou a *GEPB*, que, tomando como documentación de *trauagem* o tratado portugués, define o vocábulo como «inflamação das gengivas dos cavalos, que produz a queda dos dentes»; e *barbo* como denominación antiga do «tumor que cresce debaixo da língoa dos cavalos» (acep. 2). Para estas afeccións bucais en castelán, no *Libro de los Caballos*, cfr. TDMS, s.v. *lampastro* («cierta enfermedad caballar que ataca a la encía»), s.v.

baruas («ránula, tumor que se forma debajo de la lengua del caballo»). Estas doenzas son tamén descritas por Alberto o Grande no seu *De animalibus*, baixo as denominacións *lampistus*, *foscellae*, *barbulae* (cfr. Prévot – Ribémont, 1994: 457-458). Sobre todos estes termos, vid., en fin, Heusinger (1853, II: III, v, n°s 6, 7^a, 7^b, 7^c, 11).

1040 Estas «landoas longas en maneira de amendoas» (lat. *glandulae longae ad magnitudinem amygdalarum*) son «i due tubercoli posti sotto la lingua, ai due lati del frenulo, in cui sgorgano i condotti escretori della ghiandola salivare mascellare» (cfr. Arquint, 2006-2007: 371, s.v. *grandola*, acep. 3). Sobre a inflamación destas glándulas, que dan nome a unha enfermidade que recibe o mesmo nome que elas (cfr. a n. precedente), vid. Delprato – Barbieri (1867, II: 235, s.v. *barvole*), Moulé (1913: 363-364, s.v. *barbillons*), Poulle-Drieux (1966: 75-76). Para a configuración das glándulas salivares do cabalo, as maxilares entre elas, vid. Cagny – Gobert, II, s.v. *digestión* (p. 40, *glándulas salivares*).

1041 Como noutras casos xa comentados en notas precedentes, cfr. DF6 (545, l.13) e Pens. (113, l. 11), *chama*.

1042 O sintagma «vêas de so a lengoa» corresponde ao latino *venae quae abjacent subtus linguam*: cfr. «li uini di la lingua dissutta», na adaptación siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 588, l. 14); «le uene che giaceno socto la lingua», na italiana do códice alemán (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 102, l. 1011); «las venas dessor la lengua», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 151, 25.3); «des veines qui sont desouz la langue», na francesa (cfr. Prévot, 1991: 71, <414>); «le vene che propriamente stanno sotto la lingua», na italiana do impreso de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 89, ls. 21-22), ou «le vene che sono sotto la lengua», na de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 19r, l. 10). As veas designadas neste caso para a práctica da sangría son, pois, as sublinguais. Vid. Arquint (2006-2007: 478-479, s.v. *vena*), Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 133, n. 61), Causati Vanni (1999: 295, s.v. *vene*), Poulle-Drieux (1966: 53, 100), Prévot (1991: 249, s.v. *vaine*), Trolli (1990a: 36).

A construción latina de participio absoluto *aperto prius patientis ore artificialiter prout melius videbitur expedire* ten correspondencia na maior parte da tradición romance do manual de Ruffo: cfr. «aperta in prima la bucca di lu cavallu artificialmenti comu poi lu meglu», na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 588, ls. 14-15); «avendoli prima aperta la bocca artificialmente si come meglio parrà che si convegna», na italiana do ms. berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 102, ls. 1011-1012); «la bouche soit ouverte artificialment et par engin si comme l'en verra miex a fere», na francesa (cfr. Prévot, 1991: 71, <414>); «apri prima con ingegno la bocca al meglio che tu puoi», no impreso italiano de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 89, ls. 22-23), ou «apertogli prima la bocca in qualche modo se possa», no impreso veneciano de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 19r, l. 11). Porén, o TA, como a adaptación provenzal do *De medicina equorum*, omite esa información, que non se localiza tampouco na pasaxe paralela do *Livro* do Mestre Giraldo, en correspondencia coa outra fonte manexada por físico portugués, o manual do bispo de Cervia, que no capítulo «De malo oris» (cfr. Klütz, 1936: 22) omite, en efecto, a cláusula que figura en Ruffo.

1043 Fronte aos anteriores editores (cfr. DF6: 545, l. 20; Pens.: 113, l. 16; Pérez Barcala: 394, ls. 838-839), integramos o nexo copulativo, que parece requirir a sintaxe e que foi omitido probablemente polo copista por haplologia.

1044 Na terapia incluída nesta pasaxe, corriximos a lección do ms. *uinage*, que mantén Domínguez Fontela (cfr. DF6: 545, l. 21), integrando a vibrante do grupo consonántico da sílaba final, *vinagre*, que, como de costume, corresponde ao vocábulo latino *acetum*. Por outro lado, fronte ao que se observa nas anteriores transcrisións do TA (cfr. DF6: 545, l. 21; Pens.: 113, ls. 16-17; Pérez Barcala, 2004: 394, l. 839), engadimos na pasaxe o substantivo *sal*, pois este ingrediente figura na construción latina de participio absoluto «infusus prius sufficienter *sale* et tartaro in aceto vel vino fortissimo»: cfr., p. ex., «avendo prima lo *sale* & lo tartaro sufficientemente infusi in vino fortissimo uvero in aceto» na tradución italiana do códice berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 102, ls. 1015-1016), ou «premeramens sia agut banhat la *sal* e la gressa an fort vinagre» (omitíndose aquí o *vinum fortissimum*) na provenzal.

1045 Repárese na incoherencia da remisión expresada por «como dixe» (lat. *ut dixi*), en tanto que o lugar ao que envía, a construción *aperto prius patientis ore artificialiter prout melius videbitur expedire* da pasaxe latina <25.5>, carece de correspondencia na tradución galega, como se apuntou *supra* (cfr. n. 1042). De forma máis congruente, a versión occitana da obra de Ruffo, na que tampouco se verteu aquel enunciado, non introduce aquí, o impropio envío que figura no TA.

1046 «Ambaslas queixadas» debe interpretarse como cada un dos lados da mandíbula inferior (vid. Arquint, 2006-2007: 245).

1047 «Con ferro cumbo» traduce o ablativo latino *cum quodam unco ferreo parvo*, con respecto ao cal a versión galega de Ruffo, como a italiana conservada no ms. de Berlín –«con un ferro *torto* ad modo d'uncino» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 102, l. 1019)–, omite a calidade *parvum* do *ferrum*, pero non a expresada por *uncum*, fronte ao que se observa noutras versións romances do *De medicina equorum*, que presentan a equivalencia para *parvum* e non para *uncum*: cfr. «cun un ferru *pichulu*», na siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 588, l. 20); «amba un *petit* sclapre», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 151, 25.5); «d'aucun fer *petit*», na francesa do ms. *M* (cfr. Prévot, 1991: 72, <416>), ou «con un *picciol* ferro» (cfr. Crupi, 2002: 89, l. 31), no impreso italiano de 1561. Cfr. a distinta lección da tradución catalá, «un ferre covinent» (cfr. Gili, 1985: 68, l. 30). A referencia á forma do instrumento para a incisión, *uncum*, tradúcese no TA como *cumbo*: deverbal de *combar*, 'torcer', 'dobrar', 'encurvar algo', *cumbo* ten o significado de 'curvo', como se desprende significativamente da pasaxe correspondente do *Livro* do Mestre Giraldo, «deytemlhe hũu ferro *curuo* sotill» (cfr. Pereira, 1909: 22, l. 29). Para o significado do verbo *combar* e do adxectivo *combo*, cfr., da lexicografía galega, *Fi, Er*, s.v. *combo*; *Va, Po, Fi, C1, Ib, Er, Fg, C4*, s.v. *combar* (nalgúns dos cales a voz é recollida como antiga); da lexicografía portuguesa, cfr. *DGALP*, s.v. *cumbo* (acep. 3), *combo*; *GDLP*, s.v. *cumbo*³; *GEPB*, s.v. *cumbo*³, «adj. Des. Curvo, o mesmo que *combo*»; s.v. *combo*¹, «adj. P. us. O mesmo que *curvo*»... Na lingua galega medieval o adxectivo conta con escasas documentacións, limitadas ao cancionero mariano de Alfonso X: cfr., *CSM*, s.v. *combo*. Sobre a controvertida etimoloxía do adxectivo, de orixe probablemente céltica, e o seu significado, cfr. *DCECH*, II, s.v. *comba*; Houaiss, s.v. *combo*.

1048 En lugar do equivalente do verbo *fricare* latino (correctamente adaptado en <25.6> e <25.9> como *esfregar*), é *lavar* o que aparece no TA, que se distancia así das outras versións romances consultadas do *De medicina equorum* (nas que a forma verbal corresponde exactamente á latina), mais cfr. «sian le piaghe ben *lauate*, & *fregate*» na tradución italiana do impreso de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 19r, ls. 19-20), ou «depois *lavemlhe* as chagas» no *Livro* do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 22, l. 30).

1049 Como en <25.8>, envíase á indicación expresada no parágrafo <25.5>, *aperto prius patientis ore artificialiter prout melius videbitur expedire*, que, segundo se apuntou (cfr. n. 1042), non se adapta no TA, polo que tampouco aquí queda claro o lugar exacto da remisión.

1050 O complemento instrumental «con lanceta ben aguda» traduce o ablativo latino *cum lancetis bene cuspidatis*, con respecto ao cal os mss. franceses *M* e *N* introducen as variantes «au coustel courbe» e «d'un fer courbe» (cfr. Prévot, 1991: 146, <418>). Neste caso, trátase dun «instrument de chirurgie servant à tailler la chair» (cfr. Prévot, 1991: 217, s.v. *lancete*), descrito por Brunori Cianti – Cianti (1993: 145) como unha «piccola lama triangolare tagliente su due lati, indispensabile per le operazioni di salasso ma adatta anche per l'apertura di raccolte sottocutane». Sobre o emprego da lanceta nas prácticas da incisión e da sangría na veterinaria medieval, vid. Brunori Cianti – Cianti (1993: 153) ou Poulle-Drieux (1966: 96, 100).

1051 Fronte ao que sucedía na pasaxe <25.8>, o verbo latino *fricare* é aquí adaptado como *esfregar* (cfr. *supra* a n. 1048), mais na versión italiana impresa de 1563 está o verbo *lavar*, á vez que se omite o ingrediente co que se debe realizar a acción expresada polo devandito verbo, isto é, o *sal non tritum*: o impreso limitase, en efecto, a realizar un envío á pasaxe que correspondería á <25.8> ao indicar «cosi anchora lauargli la bocca come de sopra» (cfr. Leno, 1563: f. 19r, l. 22).

1052 Para a identificación da *laesio linguae*, cómpre ter en conta que, segundo Ruffo, a doenza pode derivar doutra *quae dicitur malum pinsanese*, á que se dedica máis abaixo un capítulo específico, o que se corresponde ao 55 do *TA*. Esta circunstancia explica a diverxencia que, fronte ás versións romances de Ruffo examinadas, ofrece a occitana no que se refire ao título do capítulo correspondente á *laesio linguae*: mentres que a restante tradición romance do *De medicina equorum* presenta unha epígrafe cunha denominación afin á latina, a occitana explica a patoloxía baixo o título «Del mal de pisonessa» (cfr. Arquint, 2006-2007: 153, 26.0), no que, para designar a enfermidade, se introduce o nome da que pode ser causa da chamada *laesio linguae*, mais que non debe identificarse con esta en tanto que, como explica Arquint (2006-2007: 246), o capítulo *De laesione linguae* «tratta in generale delle lesione, traumatiche più che altro, della lingua e fa cenno al mal de pisonessa 'mal pinzanese' solo in quanto malattia che ha fra i suoi sintomi anche lesioni alla lingua, rinviando per la cura al capitolo specifico (il cap. 55)». Baixo a denominación *laesio linguae* Ruffo ocúpase, segundo Causati Vanni (1999: 345, § 20), das «lesioni infiammatorie della lingua, superficiale o profonde, acute o croniche, prodotte da morsi, da ferite, da irregolarità dentarie, da punture velenose o da actinomicosi». En palabras de Poulle-Drieux (1966: 75), «par *laesio* ou *malum lingue*, il faut entendre les diverses formes de glossite ou inflammations de la langue dont ils distinguent trois variétés: glossite traumatique par morsure ou blessure due au mors; glande ulcéreuse par ingestion de fourrage pourri; *malum pinsanese* enfin, qui est la forme grave du horse-pox». Trolli (1990a: 27) define a *laesio linguae* como «probabilmente la stomacace gangrenosa».

1053 Ao sintagma «a lengoa do cavalo» séguelle no códice que conserva o *TA* o adxectivo *caentes* cunha raia enriba que deu lugar á lectura *caentes* por parte de DF6 (545, l. 32) e de Pens. (113, l. 25). Non obstante, Pensado advirte en nota que se trata dunha «lectura dudosa y sin sentido en el contexto» (cfr. Pens.: 113, n. 4). En efecto, por un lado, nada xustificaría unha forma de plural se o adxectivo se referise á *lengoa* –e esta foi a razón pola que en Pérez Barcala (2004: 394, l. 847) se corrixiu polo singular *caente*–; por outro, non tería sentido unha alusión á temperatura da *lengoa* (ou do *cavalo*), ao non atoparse o dato en ningunha das versións consultadas da obra de Ruffo nin nos outros textos manexados. Todo fai ver aí un erro, para o que non parece doado atopar unha explicación, á hora de reproducir a tradución do sintagma latino *diversis occasionibus*, que noutros lugares do *TA* se traduce como *por desvariadas* / *desvariados cajoos* (cfr. <36.1>, <43.1>) e que ten equivalencia neste lugar en todas as versións romances de Ruffo (agás a francesa do ms. N; cfr. Prévot, 1991: 146, <420>). Na copia desa frase preposicional Álvaro Eanes puido errar ao reproducir como *caentes* o que no exemplar debía de ser o substantivo *cajoos* (que adapta o lat. *occasionibus*). Un posible salto co adxectivo *desvariadas* que aparece na liña seguinte do ms. podería estar na orixe da omisión desa parte da referida frase, polo que, cabería corrixir *caentes* por *cajoos* e integrar a outra parte, *por desvariadas*, da frase preposicional que adaptaría a unidade sintáctica latina *diversis occasionibus*. Ademais desta solución, que vén apoiada pola tradición do *De medicina equorum*, cabería tamén eliminar o adxectivo *caentes*, coas consecuencias que esta opción implica no sentido do texto ao privarnos da equivalencia dun sintagma latino que non ofrece problemas de adaptación en ningún outro lugar da obra editada, mais que neste caso podería vir xustificada polo texto do ms. francés N.

1054 Como no noso anterior achegamento ao *TA* (cfr. Pérez Barcala, 2004: 394, l. 847), corrixese por *ela*, singular, a lección que ofrece o ms., *ellas*, plural, conservada polos anteriores editores (cfr. DF6: 545, l. 32; Pens.: 113, l. 25). Adaptación de *ibidem*, a frase preposicional «en ela» remite ao lugar no que se produce a enfermidade, isto é, a *lengoa*, referida por medio do pronome *ela*, singular.

1055 Cfr. *chama* en Pens. (113, l. 27).

1056 *Mao polinise* adapta o sintagma latino *malum pinsanese*: cfr. «unu mali lu quali si chiama mali di ponsonisi», na adaptación siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 588, l. 30); «una infermitade [...] la quale si chiama lo male dela pinsonese», na italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 102, ls. 1029-1030); «una malaltia que ha nom mal pinsans en romanç», na catalá (cfr. Gili, 1985: 69, ls. 6-7); «le mal

painzonés», na francesa (cfr. Prévot, 1991: 72, n. 72 para as leccións dos mss. *M*, *N* e *R* da tradución gala); «una enfermetat que s'appella mal de pisonessa», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 153, 26.2) –na que, como se comentou *supra* na nota á pasaxe <25.0> (cfr. n. 1039), esa denominación é a que dá título ao capítulo da patoloxía denominada *malum linguae* por Ruffo–; «male che si chiama picenolo», na italiana impresa en 1561 (cfr. Crupi, 2002: 90, l. 12), ou «infermitade che se chiama mal polinosa», no impreso veneciano de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 19r, ls. 27-28). A esta patoloxía, que pode ser causa do *malum linguae*, dedica o mariscal de Federico II o capítulo 55, encabezado pola epígrafe *De malo pinsanese*, aínda que no correspondente da versión galega a denominación utilizada é *peeira*, ao igual que se ve no *Livro* do Mestre Giraldo no capítulo sobre a doenza que afecta á lingua: «o nono capitollo he do mall da lngoia que nos chamamos *peeyra* da lingoia», «huua doença que chamam em latym *malum lingue* e em nossa linguagem *peeyra* da lngoia» (cfr. Pereira, 1090: 24, ls. 5-6, 13-14). É que, en efecto, o autor portugués, no capítulo que correspondería ao 55 da obra de Ruffo, o do *malum pinsanese*, utiliza tamén para esta enfermidade a denominación «*peeira* que vem aos caualllos nos pees» (cfr. *Ibid.*: 52, ls. 35-36), en clara referencia á localización da afección nas extremidades inferiores. Sobre o trastorno designado *malum pinsanese* por Ruffo cfr. Du Cange, s.v. *malpitis*: «*Italis Malpizzone*, Morbus equinus in *bulletis ungularum equi*, cum *carnes vivae junguntur ungulis*, etc. apud Petrum de Crescentiis lib. 9, cap. 48. cujus vetus Gallicus Interpres habet *Palpinzon*». Tomando como rexistros as ocorrencias do vocábulo *peeira* no *Livro* do Mestre Giraldo, a *GEPB* ofrece para el as definicións de «doença da pele, entre as unhas, no gado» (acép. 1) e de «*peeira da lingua*, ulceração na lingua dos animais». Para a voz *peera* en castelán, con documentación no *Libro de los Caballos*, cfr. *TDMS*, s.v., onde se define simplemente como «[lat. pedaria] s. cierta infección caballar». O *malum pinsanese* é, pois, unha afección que se localiza nos pés do cabalo e que ten repercusións na boca (o que permite explicar, como sucede no *Livro d'Alveitaria*, que se aplique a denominación calquera que sexa o lugar no que se manifeste). Sobre a enfermidade, Poulle-Drieux (1966: 91) sinala, en efecto, que «comporte, [...], deux localisations apparemment paradoxales: d'une part la cavité buccale, et singulièrement la langue, d'autre part le bourrelet du pied. [...] cette curieuse maladie ne peut être que la variole équine ou horse-pox». O mal, que ten na descrición de Poulle-Drieux a súa identificación máis correcta ao dar conta da necesidade de estudala atendendo á súa dobre localización, non sempre foi examinado de forma correcta. Sobre estes problemas de descrición da patoloxía vid., sen máis, a exposición do asunto en Arquint (2006-2007: 424-426, s.v. *pinsonessa*). Vid. *infra* a nota correspondente ao vocábulo *peeira* do cap. 55 da obra (cfr. n. 1690). Para a enfermidade vid. tamén *DSA*, s.v. *variole équine*; *dermite pustuleuse du cheval*; *DTVZ*, s.v. *variole équine* ou *horse pox*.

1057 Cfr. *Ende* en DF6 (545, l. 35), fronte a *Onde* en Pens. (113, l. 27). Dado que a escrita da vogal inicial non resulta de todo clara no ms. (no que ademais *E* e *O* maiúsculos non se distinguen con facilidade) e dado que o termo latino que se adapta é *unde* (ao que no *TA* corresponden indistintamente *ende* e *onde* en casos nos que a lectura non é problemática), co valor de 'polo que', optamos por *onde*, amplamente documentado na lingua medieval co matiz expresado na obra latina (cfr., p. ex., *CrG*, *Mir*, s.v. *onde*). Nótese, con todo, que, de optar por unha puntuación distinta do parágrafo que remate un período sintáctico en *mao polinise* por medio dun punto, a partícula que adaptaría o lat. *unde* podería ser *ende*, que iniciaría, así, un novo período e que ten o habitual valor de 'por isto' (cfr. *CrG*, *HT*, *Mir*, *Mig*, s.v. *ende*). Ningunha das dúas alternativas implicaría diferenzas no sentido do texto, polo que só unha interpretación clara da vogal inicial maiúscula que corresponde á partícula latina *unde* podería decidírnos por unha ou outra opción.

1058 Das diferentes solucións que documentan os textos medievais para a voz derivada do lat. *MĒDĪĒTĀTE(M)* –que é precisamente o que está aquí no texto latino de Ruffo–, a única que ofrece o *TA* é *meatade* (tamén en <62.5> e no engadido sobre a sangría que segue ao *explicit*). Para as variantes deste substantivo poden consultarse no *DDGM* os glosarios de *CrG*, *CrT*, *HT*, *Mir*, *Noia*, así como en Lorenzo (1995: 671).

1059 Nesta pasaxe estamos probablemente ante un erro para o que non é doada unha explicación material. É moi posible que a cláusula *fage a talladura* deba ser eliminada do texto e que a lección *segun* do ms. (*segū*) sexa un erro por *seja*. A sintaxe do manual latino e das diferentes adaptacións permite supoñer que á cláusula condicional introducida por *si*, á que se xustapón outra, *fiat laesio parva sive magna*, lle segue como principal *tale fiat unguentum eidem*. Así pois, nada deixa ver que na obra do calabrés se faga referencia á realización de ningunha *talladura*, máis ou menos grande en función da lesión, como parece dar a entender o ms. do TA: o que é máis ou menos grande é a lesión mesma. A revisión doutras versións romances do *De medicina equorum* e doutros manuais que o manexaron contribúe a determinar a existencia dun problema textual na tradución peninsular: cfr., en efecto, «E si esti dannata un pocu alu trauersu oi pir longu. Ala quali lesiuni oi grandi oi pichula ki sia fachi tali cura & unguentu», na adaptación siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 588, ls. 34-35); «Ma se la magagna sra traversa & picciula uvero per dilungo dela lingua, sia la magagna picciula uvero grande si si faccia cutale unguento», na italiana (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 103, ls. 1036-1037); «Mas sy la lesion traverssa e es petitta ho es per lo lonc de la lenga, petitta ho gran, fay aytal enguent», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 153, 26.3); «Et se la bleceüre de la langue est fete de travers, petit ou grant, si soit fet tal oignement», na francesa do ms. *M* (cfr. Prévot, 1991: 72, <425>); «Emperò si la nafrà de la malaltia és en traves e per lonch de la llengua se faça malatia poca o gran, fa-y hom aquest hungüent», na catalá (cfr. Gili, 1985: 69, ls. 12-14); «Ma si la lesion de la lingua fosse piccola in trauerso per longo ouer grande sia fato questo unguento», na italiana do impreso de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 19v, ls. 3-5); cfr., do mesmo xeito, Teodorico, «Si vero laesio ex transverso parva fuerit, vel in longum parva vel magna fuerit, fiat tale unguentum» (cfr. Klütz, 1936: 26, ls. 15-17); Rusio, «Si vero laesio illa sit tantum transversalis et parva, vel fuerit longa, seu in longum protacta, tunc sive extiterit magna sive parva, fiat tale unguentum» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 120, ls. 4-6), ou o Mestre Giraldo, «E se a chaga da lingo trauesa for pequena ou se ffor ao longo da lingo ainda que seia grande. Ffazy tall vngoento» (cfr. Pereira, 1909: 24, ls. 20-22). Á vista das pasaxes reproducidas, nas que non se prescribe en ningún caso a incisión da lingua e nas que a etiología e o tratamento da enfermidade se expoñen de forma continuada sen que exista unha epígrafe intermedia que dea paso ao *remedium*, a problemática pasaxe galega podería emendarse como *se o danamento for trespasado e pequeno ou ao longo da lengoa (fage a talladura), seja o danamento pequeno ou grande, fage tal ungüento*, aínda que non sexan claras as circunstancias que permitan explicar o erro, polo que o consideramos como outro *locus criticus* de difícil solución.

1060 As razóns apuntadas na nota precedente abundan para explicar a omisión da epígrafe que encabeza o *remedium* na maior parte das obras manexadas da tradición do *De medicina equorum*: a etiología da enfermidade e o seu tratamento se expoñen de seguido, segundo se observa, alén de no ms. veneciano editado por Molin, nas versións siciliana, italianas ou francesa do ms. *R*. Con todo, outros testemuños latinos como *E* (f. 113r) ou *F* (f. 65r) ofrecen as epígrafes *Remedium contra* e *Cura eius* respectivamente, e do mesmo xeito na versión francesa do ms. *M* e na provenzal están as epígrafes intermedias *Item medecine pour la langue* e *Cura*, que en ambos os casos preceden á pasaxe <26.3>, na que, en efecto, se inicia a exposición dos principios terapéuticos. Sen dúbida, estes pormenores inciden no problema textual que o TA presenta en <26.4> e ao que xa nos referimos na nota anterior.

1061 A propósito deste preparado, que tamén se inclúe no *Livro* do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 24, ls. 21-25), explican Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 135, n. 72) que se trata dunha «pomada resolutiva em que o excipiente é um corpo gordo que dá forma ao medicamento e funciona como veículo da substância ativa. Esse corpo gordo, no geral, é o sebo de carneiro ou o tocinho».

Para o substantivo derivado do lat. ŪNGŪENTUM, co que se designa o medicamento de aplicación externa elaborado con substancias brandas e oleosas, o TA ofrece múltiples variantes con cambio da vogal átona inicial. A que conta con máis rexistros é *ungüento*, localizada nesta pasaxe e tamén en <26.6>, <32.5>, <44.8>, <46.9>, <47.4>, <47.5>, <47.6>; xunto a ela conviven no texto as solucións *ingüento* (<26.5>,

<44.7>, <47.8>) e *engüento* (<32.5>, <52.4>). A primeira das formas, *ungüento*, está documentada desde o século XIV, rexistrándose desde os séculos XIV e XIII respectivamente as variantes *ingüento* e *engüento*, xunto ás que existiu tamén *ongüento*, localizada xa nas *Cantigas de Santa Maria*: cfr. *Cr*, s.v. *unguento*; *CrG*, s.v. *enguento*; *CSM*, s.v. *onguento*, *enguento*, *unguento*. Para a presenza das variantes na lexicografía galega, cfr. *Pi*, *Cu*, *Fi*, *Er*, s.v. *ingüento*; *Er*, s.v. *engüento*; *Pi*, *Er*, s.v. *ungüento*. Para estas mesmas solucións en textos portugueses antigos, vid., sen máis, as formas recollidas en Houaiss, s.v. *ungüento*.

1062 O *mel rubeum* (cfr. *meli russu* na versión siciliana, *mele rosso* na italiana manuscrita, *mel rosat* na provenzal, *mell vermella* na catalá, *miel rouge* na francesa, *mele rosato* e *mel rosso* nas italianas dos impresos venecianos; cfr. *mel vermelho* no *Livro d'Alveitaria*) é, segundo Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 135, n. 73), «componente de uma modalidade de unguento escarótico denominado oximelito» (para a composición e propiedades terapéuticas do cal, vid. *VPL*, s.v. *oxymêl*). Sobre os diferentes tipos de mel e os seus usos medicinais vid. *VPL* (s.v. *mel*), Causati Vanni (1999: 326, s.v. *miele*), Martín Ferreira (1996: 115, s.v. *mel*) ou Montero Cartelle (1983: 197, s.v. *mel*). O *mel ruvio* é «miele rosato, miele in cui siano stati fatti macerare dei petali di rosa» (cfr. Arquint, 2006-2007: 396, s.v. *mel*), «mel con acqua di rose» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 162, s.v. *mele*). Cfr. *DETEMA*, s.v. *miel* [*miel rosada*], «preparación farmacéutica de miel batida con agua de rosas y hervida después hasta que adquiere consistencia de jarabe»; *TDMS*, s.v. *miel* [*m. rosada*], «electuario hecho de miel de sabor rosado»; *VPL*, s.v. *mel* [*mel rosado*], «mel rosado, mel de violas, de passas, &c. são composições de Boticarios. *Mel rosaceum*. *Mel violarum*, &c.»). Sobre as súas utilidades medicinais cfr., p. ex., o *Antidotarium Nicolai*: «Mel rosaceum, quod Graeci rhodomel vocant, ... stomachum confortat, et mundificat, cum frigida confortat, et constipat, cum calida mundificat» (*apud* García González, 2007: 525, s.v. *rodomet*).

1063 «Carne grosa de porco salpresa» é o ingrediente que traduce o sintagma latino *medulla porcinarum carniū sallitarum*: cfr. «li midulli di la carne salata», na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 588, l. 36); «merolle di carne de porco salata», na italiana do ms. berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 103, l. 1038); «mezola de porc salato», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 153, 26.4); «llart de porch gras», na catalá (cfr. Gili, 1985: 69, ls. 14-15); «char de porc salé», na francesa do ms. *M* (cfr. Prévot, 1991: 73, <426>; cfr. *Ibid.*, n. 1, para as variantes dos mss. *N* e *R* que introducen os substantivos *moelle*, *mouelle*, en correspondencia co lat. *medulla*); «medula de porcho salato», na italiana do impreso de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 19v, ls. 5-6), e «lardo salato pesto», no impreso de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 90, l. 20). Se a maior parte das versións romances de Ruffo coinciden en presentar o equivalente para o substantivo latino *medulla*, a francesa do ms. *M* e a galega omiten o vocábulo, mentres que a italiana do impreso de 1561 inclúe o *lardo*, segundo se observa tamén no *Livro* do Mestre Giraldo, «*alardo* da carne do porco salgada» (cfr. Pereira, 1909: 24, ls. 22-23). Se a voz *alardo* designa o touciño, iso é, o «lardo, corpo gordo utilizado no preparo de unguento» (cfr. Camargo – Iannone – Cury, 1988, II: 135, n. 74), a *medulla* é concretamente «la sostanza grassa contenuta nelle ossa animali» (cfr. Causati Vanni, 1999: 326, s.v. *midollo di suino*), a «sustancia contenida dentro de los huesos» (cfr. *Er*, s.v. *médula*). Ampla información sobre esta substancia ósea pode verse en *GEPB*, s.v. *medula*.

1064 A referencia á aplicación do unguento «duas vezes no día» (*bis in die* no texto latino) non se atopa en ningunha versión francesa da obra de Ruffo e tampouco na siciliana; cfr., por outro lado, «una vegada lo día» na adaptación catalá (cfr. Gili, 1985: 69, l. 17).

1065 Tanto en DF6 (546, l. 16) como en Pens. (115, l. 10) está a lectura *chama*, derivada dos problemas relacionados coa interpretación de trazos, adornos gráficos, bucles, etc. que ofrece o ms. e para os que cfr. o comentado en § II. 2.

1066 Envía, en efecto, á referencia ofrecida en <26.2>, onde xa se sinalaba que a doenza exposta, o *danamento da lengoa*, podía ter a súa orixe, en efecto, como consecuencia do *mao polinisi*, sobre a que cfr. a n. 1056.

1067 O tradutor galego remite a un capítulo posterior, porque a enfermidade sería unha manifestación dunha doenza que afecta tamén ás extremidades inferiores do cabalo, como xa se expuso a propósito do sintagma *mao*

polinise de <26.2>. A relación entre as dúas localizacións da doenza é claramente exposta nesta mesma pasaxe – pois, curada a que afecta aos pés, o animal sanará da afección da lingua (*curato morbo, ulcera linguae curantur*)– e é reiterada polo autor no capítulo dedicado á enfermidade que afecta aos pés (*cessante morbo a pedibus, linguae ulcera solidantur*, <55.11>). O lugar ao que se remite aquí, en <26.8>, é, polo tanto, o correspondente ao remedio da enfermidade descrita no capítulo 55 –onde, non obstante, a doenza non é denominada *mao polinisi* senón *peira*, sobre a que vid. o explicado *infra* sobre a ocorrencia do vocábulo en <55.0>–.

1068 O texto latino engade unha subordinada causal, *quoniam occasione dicti morbi eveniunt*, que incide na pertinencia de estudar conxuntamente a afección que afecta á lingua e a que se localiza nos pés, da que aquela é consecuencia. Para esa cláusula, que non ten correspondencia no TA, cfr. a versión italiana do ms. de Berlín, «inperciò ch'èlle [*scil.* le piaghe dela lingua] viennno per casgione dela dicta infermitade» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 103, ls. 1047-1048); a francesa (ms. M), «pour ce que pour ceste achoison [*scil.* le mal poisonnez] avient l'enfermeté de la langue» (cfr. Prévot, 1991: 73, <429>); a catalá, «com venen per ocasió de la dita malaltia» (cfr. Gili, 1985: 69, ls. 21-22), ou a italiana impresa en 1561, «le quali [*scil.* le piaghe della lingua] vengono per la cagione del male [*scil.* il morbo del pichenoso]».

1069 É este un capítulo de carácter xeral sobre as enfermidades que, causadas por factores diversos, afectan á rexión dorsal do cabalo, na que se producen inchazóns e abcesos cutáneos. Vid. Arquint (2006-2007: 331, s.v. *dos*¹), Causati Vanni (1999: 345, § 21), Poulle-Drieux (1966: 83-84), Trolli (1990a: 27). Para *espiñaço* como equivalencia do lat. *dorsum* cfr. os datos achegados na n. 154.

1070 Nesta pasaxe transitoria, que está ausente na tradución italiana do tratado de Ruffo impresa en 1563, hai un erro na versión galega, como constata a súa confrontación coa restante tradición consultada do *De medicina equorum*: Giordano coordina dúas cláusulas de relativo que se refiren ás enfermidades localizadas *in equi capite* e ás que se producen *intra corpus*, e así o fan todas as versións consultadas (agás a francesa do ms. R e italiana impresa en 1561, que non ofrecen a equivalencia para o segundo sintagma):

Latín:

Dicto superius de infirmitatibus, quae fiunt accidentaliter *in equi capite*, et quae accidunt *intra corpus*.

Siciliano:

Esti dictu di supra di li infirmitati casualimenti *ala testa di lu cauallu dintru da lu corpu* (cfr. De Gregorio, 1905: 589, ls. 5-6).

Italiano (ms. de Berlín):

Poi che noi avemo dicto disopra dele infermitade che avienno universalmente *in dela testa del cavallo* & di quelle che advienno *dentro dal corpo* (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 103, ls. 1050-1051).

Provenzal:

Pueys che dich avem de la lesion que ven *en la testa del caval e denfra son cors* (cfr. Arquint, 2006-2007: 153, 27.1).

Francés (ms. M):

Nous avons dit desus des enfermetez qui avienent *au chief dou cheval* et de celles qui avienent *dedenz le cors* (cfr. Prévot, 1991: 73, <430>).

Catalán (ms. Oxford):

Dit és de les malalties qui venen accidentalment *al cap e al cors del cavayl* (Gili, 1985: 70, ls. 2-3).

Fronte a esta situación, o TA repite a frase preposicional que corresponde a *intra corpus* (*Dito é desuso das enfermidades do cavalo de que se fazen dentro no corpo do cavalo aci[den]talmente que vén de dentro do corpo*) e non ofrece a equivalencia para *in equi capite*, que debería ser traducido como *na cabeza do cavalo*. Por isto, a primeira ocorrencia do sintagma repetido, *dentro no corpo*, podería interpretarse como un erro orixinado se cadra pola proximidade da frase preposicional *de dentro do corpo*.

1071 A partir da difícil lección do ms., cfr. [n]atu[ra][l]me[n]te en DF6 (546, l. 20). Como Pens. (115, l. 15), cremos que a lectura correcta é *accidentalmente*: cfr., en efecto, no texto latino *accidentaliter*.

1072 Fronte ao que sucede nas edicións anteriores do TA (cfr. DF6: 546, l. 25; Pens.: 115, l. 18; Pérez Barcala, 2004: 395, l. 869), corriximos a pasaxe por medio da integración dunha partícula que coordine os sintagmas «do humor» e «da vixiga». Á luz das pasaxes paralelas das versións consultadas do manual de Giordano non resulta doado decidirse pola solución máis plausible, pois neste punto non hai unanimidade nos testemuños. No ms. latino editado por Molin ofrécese como causa da enfermidade *vel humore velut vesicae parvae*, pero, en lugar de *velut* –que tamén figura no ms. E–, o ms. F le *vel* (cfr. Prévot, 1991: 73, n. 5). As versións romances consultadas do *De medicina equorum* que transmiten a pasaxe amosan solucións que fluctúan entre unha e outra lección, *velut* e *vel*: coa primeira, que «paraît pourtant plus satisfaisante pour le sens» (cfr. Prévot, 1991: 73, n. 5), emparéntanse as traducións provenzal, «ho d'autras hymors, *ayssins con* petitas bolsigas» (cfr. Arquint, 2006-2007: 155, 27.2), ou italiana impresa en 1563, «ouer superfluo humore nasceno à *modo de* uesighe picole» (cfr. Leno, 1563: f. 19v, ls. 29-30); coa segunda, *vel*, as das versións siciliana, «oi pir inflaciuni oi pir uissiki pichuli» (cfr. De Gregorio, 1905: 589, l. 9); italiana do ms. berlinés, «u per enfiassione u per vesciche picciule» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 103, ls. 1056-1057), ou francesa, «ou d'enfleüre, ou de vesies petites» (cfr. Prévot, 1991: 73, <432>). Polo que se refire ao substantivo *vixiga*, para o cal o tradutor galego omite o modificador *parva* que se le en todas as pasaxes reproducidas, cfr. *supra* a pasaxe <7.17> e a n. 525.

1073 Cfr. a lectura *podree* en DF6 (115, l. 25), aquí e noutras pasaxes como a <27.9>, <29.5>, etc., sen desenvolver o trazo horizontal que a palabra presenta enriba e que, de acordo coa evolución da terminación latina –INE(M), editamos como *podrêe*, ‘pus’, mais cfr. *podreen* en Pens. (115, l. 18). Para a evolución da terminación latina vid. a explicación proporcionada sobre o substantivo *home* en <0.0> (cfr. n. 3).

1074 O antecedente deste pronomes relativo é o substantivo *vixiga*.

1075 A lección *de* do ms., á que se manteñen fieis DF6 (115, l. 27), Pens. (115, l. 19) e Pérez Barcala (2004: 395, l. 870), dá ao texto un sentido oposto do que realmente expresa, polo que se corrixe por *depois*, en correspondencia co adverbio *deinde* da obra latina de Ruffo, que se presenta como *poi* na tradución italiana do códice berlinés, *pueys* na provenzal, *puis* na francesa...

1076 Domínguez Fontela, *acorra* (cfr. DF6: 546, l. 32), non desenvolve o trazo que está enriba da forma verbal e que, como Pens. (115, l. 24), interpretamos como a nasal implosiva final, polo que editamos *acorran*. Sobre este verbo, *acorrer*, vid. a n. 551.

1077 Cfr. *deue* en DF6 (546, l. 34), sen desenvolver como nasal final a raia horizontal que a forma verbal presenta enriba no ms.

1078 A acción de *abradere* (*raer*) debe realizarse, segundo indica o texto latino, *cum rasorio*, instrumento que non se menciona no TA (como tampouco nas versións provenzal, francesa ou italianas impresas de 1561 e 1563) e que aparece, en cambio, na siciliana –«cun lu rasolu» (cfr. De Gregorio, 1905: 589, l. 19)– e na italiana do ms. de Berlín –«con uno razzoio» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 104, l. 1067)–. Para o termo latino vid. Du Cange, s.v. *rasorium*.

1079 Cfr. Pens. (115, l. 27), *de farina triga*, fronte a DF6 (546, l. 36), *da farina triga*. Na obra de Giordano a *farina tritici* é modificada por *estaminata decenter* (cfr. *scachata cumuiniulimenti* na tradución siciliana, *bene scacciata* na italiana do códice berlinés, *ben tamisada* na provenzal, *triblee* na francesa, *ben stacciata* na italiana impresa en 1563), sintagma ausente no TA, como na versión francesa do ms. R ou na italiana do impreso veneciano de 1561.

1080 Cfr. DF6 (547, l. 1), *anaçados*, referido aos ovos, pero, como en Pens. (115, l. 27), no ms. lemos sen dificultade *anaçadas*, referido ás craras: cfr. *cum albumine ovi agitata* no orixinal latino. Vid. a explicación ofrecida na n. 505.

1081 Cfr., en cambio, unha *pezza di lana* na tradución italiana impresa en 1561 (cfr. Crupi, 2002: 91, ls. 8-9), ou simplemente *aucun drap* na francesa de M (cfr. Prévot, 1991: 74, <437>).

1082 Cfr. DF6 (547, l. 2), *todo jnchaço*, pero no ms. está tamén o artigo masculino *o*, que se escribe xunto ao substantivo que presenta, polo que debe editarse *todo o inchaço*, como propón Pensado (cfr. Pens.: 115, l. 28).

1083 Como en Pérez Barcala (2004: 395, l. 879), por razóns de tipo sintáctico integramos o pronome átono, enclítico ao Imperativo e refirido ao *emprasto*.

1084 Para a discusión sobre a posibilidade de considerar a voz *apañar* como un castelanismo ou como descendente dun hipotético APPANNIARE (procedente de PANNUS) que explique a presenza da nasal palatal en galego, remítese á exposición ofrecida no DCECH, I, s.v. *apañar*, así como a DME, DETEMA (s.v. *apañar*), TDMS (s.v. *apannar*), DGALP, GEPB (s.v. *apanhar*), para a diversidade semántica do termo, que, en correspondencia co verbo latino que traduce, *congregare*, ten o significado de ‘reunir’, ‘xuntar’. Este valor está rexistrado, s.v. *apañar*, en Ae, Fi, Er, ou mesmo El (*Frampas I*): «Inflamarse, formar pus un membro herido (Fondo de Vila): *A ferida estame apañando*. El dicc. registra *apañar*, recoger, juntar; juntar es el sentido de *apañar* en un miembro herido». Para unha proposta de étimos distintos para o vocábulo segundo o seu valor semántico cfr. Meier (1984: 28, s.v. *apañar*).

1085 «Con lanceta aguda e caente» adapta o complemento latino *cum ferro cusptideo aliquantulum, et decenter calido*, con respecto ao cal unhas versións –como a provenzal ou a italiana impresa en 1561– obvian a calidade expresada polo adxectivo *caente* e outras –como a francesa ou a catalá– prescinden da que corresponde a *aguda*. Aínda que as adaptacións romances consultadas do *De medicina equorum* ofrecen un substantivo que equivale ao latino *ferrum* para designar o «ferro cirurxigo, bisturi» (cfr. Arquint, (2006-2007: 358, s.v. *ferro*²), o TA o substitúe por *lanceta*, como tamén se observa no texto catalán, que introduce así mesmo a correspondencia para o latino *ferrum*: «ab ferre calent o ab llanceta» (cfr. Gili, 1985: 70, ls. 19-20). Sobre *lanceta* e *ferrum* vid. o comentado a propósito do sintagma *garfe de ferro* en <7.11>.

1086 Ao complemento latino *inferiori parte tumefactionis praedictae* corresponden «in la plui baxa parti di la inflaciuni ki dicta» na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 589, ls. 25-26), «in della soctana parte dela dicta infiasone» na italiana do códice berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 104, l. 1074), «dalla parte di sotto la enfiagione» na italiana do impreso de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 91, l. 16). Cfr. igualmente «em logar baixo» no Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 39, l. 24), «in inferiori parte tumoris» en Rusio (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 150, ls. 19-20) ou «in decliviori parte» en Teodorico (cfr. Klütz, 1936: 54, l. 3). Aínda que non todas as versións manexadas do manual adaptan o mencionado sintagma, o do testemuño galego, *na punta o fundo* (no ms. probablemente *findo*) *do inchaço* (ms. *Jnxaço*), pode valorarse como un erro do copista orixinado pola reprodución de *punta* en lugar de *parte*, que é, en efecto, o substantivo que aparece na tradición examinada do *De medicina equorum*. Realizada a emenda, razóns sintácticas obrigan a integrar o *d* da preposición *de* que, contraída co artigo masculino, non foi copiada no ms. Por todo isto e porque manter *punta* dá lugar a unha interpretación distinta da pasaxe (pois *na punta* podería entenderse como complemento da calidade *caente* da lanceta, o que non vén apoiado por ningún elemento da tradición), óptase por editar *na parte do fundo*.

1087 Mentres que en DF6 (547, l. 7) se edita *neruo*, que non fai sentido no texto, no ms. lemos, como Pensado (cfr. Pens.: 117, l. 3), *urmo*, forma que corriximos, ao igual que o filólogo galego, por *vurmo* (cfr. Pérez Barcala, 2004: 395, l. 881). Este termo, que corresponde no texto latino ao substantivo *putredo* («usque ad putredinem»), aparece tamén no lugar equivalente do *Livro d'Alveitaria* do Mestre Giraldo, «se ujres que tem *vurmo* furaao [...]» (cfr. Pereira, 1909: 39, l. 23). Segundo Vasconcellos (1910: 431-432, s.v. *vurmo*), o vocábulo remonta ao xerm. *wurm* (o equivalente da enfermidade designada *mormo* polo Mestre Giraldo –vid. comentario a <22.0>) e designa «as secreções (vermiformes aos olhos do vulgo), que caracterizam a doenza do *wurm*, passando depois a denominar as de todas as úlceras em geral» (p. 432). Para o significado ‘pus’ deste termo, cfr., así mesmo, da lexicografía portuguesa, DGALP, GDLP, GEPB, Houaiss, VPL, s.v. *vurmo*, ou, da galega, Fi, Cl, Ib, Er, Fg, C4, s.v. *vurmo*. A voz adapta o substantivo latino *putredo*, que no TA

se corresponde maioritariamente con *podrêe* (cfr. <27.2>, <27.9>, <29.5>, <34.4>, <60.1>), aínda que para el se dan tamén as equivalencias *podredüe* (<7.3>), *mal* (<27.9>), *vinino* (<29.2>, <29.5>) e o mencionado *vurmo*, que, alén da ocorrencia na pasaxe comentada (<27.9>), tamén está en <36.14>.

1088 A tradición romance do *De medicina equorum* achega leccións que se relacionan co sintagma *cum aliquo liquido unctuosus* do texto latino –cfr. «cun alcuna unciuni liquida», na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 589, l. 27); «con alcuna cosa liquida untooza», na italiana de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 104, l. 1076); «amba alcuna causa rara e honchosa», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 155, 27.6); «d'aucun oignement cler», na francesa do ms. *M* (cfr. Prévot, 1991: 74, <439>); «d'aucun chose ointeuse et liquide et molle», na do ms. *R* (cfr. *Ibid.*: 147, <439>), ou «con cose liquide» e «con qualche liquido unioso», nos impresos italianos de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 91, l. 18) e 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 20r, l. 14)–, como tamén se observa nos tratados de Rusio, «ungatur in die frequenter aliquo liquido unctuosus» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 150, ls. 21-22), e de Teodorico, «cum aliquo unctuosus frequenter in die perungas» (cfr. Klütz, 1936: 54, ls. 4-5), mais cfr. «vntalho algūuas vezes con do unto» no Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 39, l. 25) –que, porén, non precisa a orixe animal desa substancia, fronte ao que se ve no *TA*–. Do lat. UNCTU(M), o substantivo *unto* designa a «gordura que envolve os intestinos. Difire do toicinho ou do lardo» (cfr. Camargo – Iannone – Cury, 1988, II: 155-156, n. 227). Este mesmo é o significado que pode verse en *GDLP*, s.v. *unto*¹; *DGALP*, s.v. *unto*; *GEPB*, s.v. *unto*¹. Do *unto de porco*, o *VPL*, s.v. *unto*, comenta que «he a banha, ou gordura, pegada aos rins deste animal. No Alentejo chamãolhe *Unto*, porque depois de pizado, com elle se untão, ou guizão alguns manjares». En castelán *unto*, «grosura (de animales)», está no *Libro de los Caballos* (*TDMS*, s.v. *unto*) e en receitas médicas medievais (cfr. *DETEMA*, s.v. *unto*). Vid. o comentado sobre o vocábulo *grosura* en <24.10> (cfr. n. 1038).

1089 Malia que Domínguez Fontela transcribe a cláusula *a que chaman verez* que no ms. segue á forma verbal *esfólase* (cfr. DF6: 547, ls. 9-10), cómpre eliminala no establecemento textual do *TA* como o mesmo ms. aconsella, toda vez que a súa presenza no lugar sinalado é froito dun erro por anticipación (ao atoparse tamén no final da mesma paxase), que o propio copista subsana riscando aquela cláusula, como ben sinala Pensado (cfr. Pens.: 117, n. 3). *Esfolar* adapta a construción latina *fieri excoriationes* (cfr. *esfolar* para *excoriare* en <32.1>) e posúe o significado de 'quitar a pel dun animal': cfr., p. ex., Houaiss, *GEPB*, s.v. *esfolar*, «tirar a pele», alén dos dicionarios galegos de *R1*, *R2*, *Cu*, *Va*, *Er*, *C4*, s.v. *esfolar*.

1090 O *TA* omite a correspondencia para a cláusula latina *prout dixi*, coa que se envía ao exposto en <27.2>. O substantivo galego *encarrego* corresponde ao latino *onus*, para o que noutros lugares do *TA* se atopan as voces *carrego* (cfr. <29.2> e <37.2>) e *carrega* (cfr. <16.2>), con variación na categoría de xénero, ambos documentados co significado de 'carga'. Para as tres voces que traducen a latina *onus* véxanse os datos achegados sobre *carrega* en <16.2>.

1091 Pensado transcribe *de o sange* (cfr. Pens.: 117, l. 6) e advirte que o artigo *o* está «entre líneas en el ms.» (cfr. Pens.: 547, n. 4). Non obstante, a lectura do ilustre filólogo (que se mantivo en Pérez Barcala, 2004: 395, l. 884) é o resultado de ler nas fotocopias manexadas unha pequena mancha de tinta como se fose o artigo *o*.

1092 Cfr., como é habitual, *chama* tanto en DF6 (547, l. 12) como en Pens. (117, l. 8).

1093 Por medio da cláusula de relativo «a que chaman verez» –repetida no ms. como consecuencia dun erro por anticipación nesta mesma pasaxe (cfr. *supra* n. 1089)–, é traducido o substantivo latino *barulus* («occasione alicujus *baruli* vel *carbunculi* ex superfluitate sanguinis nascentis in dorso»), sobre o que o *De medicina equorum* se detén no capítulo encabezado pola epígrafe *De barulis vel carbunculis* –«Da door do ispiñaço, que chaman barulo ou verez» na tradución galega (<31.0>)–, onde tamén se ofrece a voz *carbunculus* para referirse a aquela realidade. O Mestre Giraldo dedica igualmente o capítulo xxxi da II parte do seu manual a unha doenza que «chamam em latim *crabuncollos* e em nossa lñguagem verezes» (cfr. Pereira, 1909: 41, ls. 8-9). *Verez* é, pois, a denominación peninsular que corresponde ás voces latinas *barulus* e *carbunculus* (que pola súa parte están no *TA* adaptadas como *barulo* e *carbuncolo*). O vocábulo

latino *barulus* é definido por Du Cange (s.v. *baruli*), que o documenta no texto de Ruffo, do seguinte modo: «Baruli, vel *Carbunculi*, Morbus equorum, in eorum tergo, ex superfluitate sanguinis vel humoris, de quo Jordanus Risus Calaber MS. lib. 2 de Medicaminibus equorum». O substantivo designa o «foruncolo, ascesso, eruzione cutanea», en palabras de Trolli (1990a: 29, s.v. *bàrulus*), que achega información de interese sobre a súa presenza, así como a de *carbunculus*, noutros textos da literatura médica latina e medieval. Para estas voces, vid. tamén Arquint (2006-2007: 287, s.v. *barrus*; 297, s.v. *carboncle*), Causati Vanni (1999: 346, § 25), Delprato – Barbieri (1867, II: 235, s.v. *baruli*), Heusinger (1853: xxxiii, n° 54), Moulé (1913: 367, s.v. *carboucle*), Poulle-Drieux (1966: 81). Para *verez*, tamén no *Livro* do Mestre Giraldo, cfr. Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 160-161, n. 269) – «Dermatite pustulosa, varíola eqüina ou acne contagiosa; caracteriza-se por uma inflamação nos folículos pilosos e nas glândulas sebáceas. Surgem furúnculos e antrazes nas regiões onde a sela é apoiada. A denominação variz repousa no étimo latino *varix*, *icis* = veia inchada e resulta da semelhança entre a tumefação provocada pela furunculose e a tumefação das veias engorgitadas», así como Vasconcellos (1910: 424, s.v. *verezes* (*verezes*)) e, da lexicografía portuguesa, VPL, s.v. *varizes*; DGALP, GDLP, s.v. *variz*, e Houaiss, s.v. *variz* (con detallada información sobre a súa etimoloxía).

1094 Domínguez Fontela interpreta a raia horizontal que a palabra presenta enriba como nasal palatal e transcribe *poñalle* (cfr. DF6: 547, l. 13). Sen discutir aquí se o referido trazo é o signo que representa a grafía ñ, a nasal implosiva dunha forma verbal de plural, ou ambas as dúas cousas, propoñemos aquí *poñanlle* (cfr. Pérez Barcala, 2004 395, l. 885), como percibiu Pensado (cfr. Pens.: 117, l. 7), que, ao transcribir *ponanlle*, interpreta o trazo como representación da consoante implosiva. Sobre o posible valor da raia en casos como estes vid. § II. 3.6 b, n. 305.

1095 A diferenza do que sucede no TA, o texto latino de Ruffo remite para este tratamento ao capítulo do verme, *veluti in vermium capitulo superius edocetur*, como tamén sucede na restante tradición consultada do *De medicina equorum*. O envío vai dirixido concretamente á pasaxe <7.14>.

1096 Cfr. tamén aquí *poña* en DF6 (547, l. 15), interpretando a raia horizontal que a forma verbal presenta enriba como representación da nasal palatal, fronte a Pensado, *ponan* (cfr. Pens.: 117, l. 8), que ve no trazo o *-n* final que dá lugar a unha terceira persoa do plural, como aquí tamén se presenta, *poñan* (cfr. Pérez Barcala, 2004: 395, l. 887). Vid. o comentado en § II. 3.6 b, n. 305.

1097 O tradutor galego simplifica moito a pasaxe latina: por un lado, obvia a referencia a que, antes da aplicación do emplastro, hai que *abradere* as *tumefactiones* que se producen *in dorso* (*ubicumque fiunt tumefactiones in dorso, semper prius abraso*); por outro lado, no que se refire á preparación do mesmo unguento, omite a cláusula latina *ut superius est expressum*, na que cómpre ver un envío a pasaxe <27.7>, onde, en efecto, se menciona a confección dun emplastro cos mesmos ingredientes, a *fariña triga* e as *craras dos ovos*. A transmisión manuscrita do *De medicina equorum* en lingua vulgar (as impresas abrevian a pasaxe e prescinden dunha ou outra indicación) amosa unha maior fidelidade ao texto latino, ao non eliminar ningún dos dous datos referidos:

Latín:

ubicumque fiunt tumefactiones in dorso, semper prius abraso, decenter postmodum cum emplastro farinae tritici agitata cum ovi albugine debet subvenire, ut superius est expressum.

Siciliano:

in qualunqua parti di lu dossu sunu kisti inflaciuni sempri si diuinu in prima radiri poi cun lu emplastu di la farina di lu granu e cun lu blancu di lu ouu cura comu aiu dictu (cfr. De Gregorio, 1905: 589, ls. 34-36).

Italiano (ms. de Berlín):

là unque li fanno l'enfiasione in del dosso del cavallo, sempre si deno primamente radare, possa si deno curare con lo 'mpiaistro dela farina del grano meschiata con albume d'uova, sì come disopra è dicto (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 104, ls. 1086-1088).

Provençal:

totas enfladuras devon esser danant rasas e pueys emplastradas an farina de forment mesclada ambe albuon d'uaus ayssin con es dich dessobre (cfr. Arquint, 2006-2007: 155, 27.10).

Francés (ms. M):

en quel leu que soient les enfleüres dou dous au cheval, qu'il soient avant toujours reses, puis mis dessus l'emplastre de farine de froment triblé et mellé avec blanc d'ues, si comme j'ai dit dessus en ce meisme chapistre (cfr. Prévot, 1991: 74, <444>).

Catalán (ms. Oxford):

en qualque loch que-s faça imfladura ell dors primerament sia tot ras, après sia posat l'emplastre damunt dit de la farina e del blanch del hou (cfr. Gili, 1985: 70, ls. 31-34).

1098 Domínguez Fontela, *deus saber* (cfr. DF6: 547, l. 16), omite a preposición *a* que figura no ms. (cfr. *deus a saber* en Pens.: 117, l. 9) e que podía formar parte da construción da perífrase obrigatoria (cfr. o comentado a propósito de *deve a andar* en <1.8>).

1099 Na cláusula completiva introducida por *que* falta o verbo que traduza a perífrase latina *debet subvenire*, polo que cómpre a súa integración a fin de que a sintaxe sexa correcta. Ao adaptarse en pasaxes anteriores o verbo *subvenire* ou as perífrases *assolet / solet / oportet subvenire / subveniri* como *fazer* (cfr., p. ex., <16.4>, <17.14>, <36.5>, <48.5>, <56.9>, <57.3>, <59.1>) ou *acorrer* (cfr., p. ex., <21.8>, <25.5>, <27.5>, <43.4>, <48.10>, <52.4>, <54.4>, <55.3>, <62.4>), intégrase como verbo da cláusula *faras*, consonte a praxe habitual (aínda que non exclusiva) do tradutor galego de adaptar as formas impersonais latinas por medio de formas verbais de segunda persoa do singular: cfr., así, *faras* para *assolet subveniri* (<16.4>), *subvenitur* (<36.5>, <56.9>) ou *solet subvenire* (<59.1>).

1100 Segundo o texto latino, esta práctica debe utilizarse *in omnibus planis excoriationibus vel laesionibus soldandis*: cfr. «in tucte pianie scorticulture uvero magagne saldate», na versión italiana do ms. berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 104, l. 1089); «en las lesiones planas», na provençal (cfr. Arquint, 2006-2007: 155, 27.10); «en toutes les courbetés et les bleceüres», na francesa do ms. M (cfr. Prévot, 1991: 74, <445>); «en les plagues e malalties e escorchaments», na catalá (cfr. Gili, 1985: 70, l. 34), etc. Sobre o significado do adxectivo *plana* referido á *excoratio* e *laesio*, cfr. Arquint (2006-2007: 427, s.v. *plan*): «non sporgente dalla superficie dell'epidermide».

1101 Os ingredientes que deben ser reducidos a pó son, no texto latino, o *myrtum siccum et pulverizatum*, o *lentiscum pulverizatum* e a *galla levis pulverizata*. Para todos eles hai correspondencia na tradución galega (*murta*, *lentisco*, *galla*), ao igual que na francesa, *poudre de mortelles*, *lantices*, *poudre de gale* (cfr. Prévot, 1991: 74, <446>), fronte ao que se observa na restante tradición examinada do *De medicina equorum*: se en todas as versións consultadas está o correspondente ao *myrtum* –que é de feito o único que figura na versión occitana («polvera de nerta secca»; cfr. Arquint, 2006-2007: 155, 27.11)–, unhas omiten o *lentiscum* (como se observa, p. ex., na siciliana ou na catalá), outras a *galla* (como sucede na italiana do códice berlinés). O *Livro* do Mestre Giraldo inclúe os tres ingredientes, mais engade un arbusto chamado *çambarco* –«deus a deitar ho poo da murta seca ou do lentisco ou da galha ou do çambarco» (cfr. Pereira, 1909: 39, ls. 27-28)–, para o que vid. Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 158, n. 245) e, antes, Vasconcellos (1910: 289-290, s.v. *çambarco*).

Polo que se refire ao «poo da murta» –que, como se indicou, corresponde ao sintagma latino *myrtum siccum et pulverizatum* do que na versión peninsular non se dá a equivalencia para o adxectivo *siccum*–, *murta* é a variante popular de *mirto* (< lat. MÏRTU(M)), que sería arrinconada por *arrayán*, voz procedente do ár. RAIḤĀN (vid. DCECH, IV, s.v. *mirto*): para a identidade das dúas denominacións cfr. a descrición «murta que es arrayhan», «murta que es arayham» en dúas pasaxes dos textos médicos incluídos no *DETEMA*, s.v. *murta*. O substantivo designa o arbusto da familia das mirtáceas de nome científico *Myrtus comunis*, do que Prévot (1991: 223, s.v. *morelle*) refire as súas «propriétés dessicatives, astringentes et antiseptiques,

utilisé aujourd'hui dans les affections respiratoires». Para máis detalles sobre a planta e as súas propiedades, vid. Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 158, n. 242), Causati Vanni (1999: 313, s.v. *mirto*), DSA (s.v. *myrte*), Font Quer (1980⁶: 396-397, s.v. *arrayán*). Vid. tamén DGALP, GDLP, GEPB, VPL, s.v. *murta*; ou, da lexicografía galega, Sr (*Catálogo...vegetables*), Cu, s.v. *mirto*; Va, Er, Fi, Fg, s.v. *mirta*. Da literatura farmacolóxica medieval, cfr. a *Flos Medicinæ*, que inclúe o *mirtus* entre os simples da medicina restrictiva (v. 554); o *Circa instans* –«frigidus est in primo gradu siccus in secundo, [...] virtutem habet constringendi ex ponticitate, confortandi ex aromaticitate: contra vomitum et fluxum ventris: et profluuium mulieris» (apud García González, 2007: 483, s.v. *mirtus*)–, a *Summa Medicinæ*, I, v, 11, –«in primo frigidus, siccus in secundo. [...] Vim habet ponticam et aromaticam, ideo stringit et confortat et valet contra vomitum et fluxum ventris et menstrua et narium, intus sumptus et exterius applicatus, oleum mirtinum capillorum fluxum sedat et sudorem dyaporeticum»–, Arnau de Vilanova, *Translatio*, 7.6 –«Mirta est frigida in primo, sicca in secundo. Quando bullita ponitur supra ossa fracta, cito consolidat illa. Dicit Dyascorides: Sunt quidam homines qui ponunt aquam decoctionis radices mirte supra ossa fracta que debent consolidari; valet multum. Et dicit Galienus quod idem facit folium quod radix»–, Arnau de Vilanova, *Translatio*, 11.35 –«Mirtus est frigidus in primo, siccus in secundo. Bullitus cum vino et emplastratus capiti, valet cephalæe multum calide et desiccatur plagas capitis et ornat capillos et confortat cerebrum calidum»–, e outras moitas pasaxes en que se recollen diversas utilidades medicinais da planta. Alén do DETEMA, s.v. *mirto*, *mirta*, *arrayán*, cfr. TDMS (s.v. *mirta*, *mirto*, *arrahan*) ou DPRAfX (s.v. *mirto*) para outros rexistros do vocábulo en castelán (entre eles, no *Libro de los Caballos*).

O *lentisco* (lat. *lentiscum*) é o arbusto do que se extrae a resina chamada *almecega*, circunstancia que determina que *almacegueira* sexa outro termo co que se designa a *Pistacia lentiscus* (vid. GDLP, s.v. *almacegueira*, *lentisco*; GEPB, s.v. *lentisco*). Para unha descrición desta planta arbustiva con propiedades astrinxentes, ao igual cá resina que dela se extrae, vid. os datos proporcionados para a ocorrencia do vocábulo *almecega* en <24.4>, así como Martín Ferreira (1996: 114, s.v. *lentiscus*) ou a seguinte información, tomada de Cu, s.v. *lentisco*: «(En los pueblos de las márgenes del Sil) arbusto de la familia terebintáceas, [...]: crece al S. de la Galicia oriental y tal vez en toda la longitud del distrito miniano. *Pistacia lentiscus*. La resina llamada Mastiques, Almástiga y Almáciga destila del tronco de esta especie. Se ha empleado como tónica estomacal, vulneraria y para combatir los catarros, gota, odontalgias y cálculos. La variedad de la cual se extrae esta resina, no crece en el país, pero es de suponer que, si bien menos estimable, se podría obtener de la indígena». Para a definición do *lentisco* e as súas virtudes en ámbito salernitano, cfr. a entrada do *Alphita* para *cinus* –«Cinus, *lentiscus idem*, [...]; *lentisco* multum assimilatur arbor cuius gumma est mastix» (cfr. García González, 2007: 183, ls. 105-106)– ou a información do *Circa instans*: «*Lentiscus calidus* est et siccus plus tamen sicca quam calida ... virtutem habet constringendi et consolidandi. Contra fluxum menstruum et dissinteriam: et vomitum ex debilitate virtutis retentive» (apud García González, 2007: 395, s.v. *cinus*). Sobre as propiedades do *lentiscus*, cfr., así mesmo, a descrición da *Summa Medicinæ*, I, v, 11: «*Lentiscus frutex* est calidus et siccus, magnam vim habet constringendi et consolidandi, ideo stringit menstrua, disintiriam, vomitum. Pulvis ex eo factus curat ulcera et fissuras labiorum, succus foliorum eius dentes firmat et capillos cadentes; ligno eius viridi dentes fricati dealbantur». Para este arbusto en receitas médicas en castelán medieval, cfr. DETEMA, s.v. *lentisco*, «mata de hoja perenne de color verde oscuro y fruto negro cuya resina es la almáciga». Outras documentacións do vocábulo en castelán poden verse en TDMS, DPRAfX, s.v. *lentisco*.

En fin, a *galla* (lat. *galla levis*) é a «excroissance produite sur divers végétaux par les piqures d'insectes qui y déposent leurs oeufs. La noix de galle utilisée en médecine naît sur un chêne du levant (le *Quercus infectiora*). Dans le Dictionnaire botanique et pharmaceutique publié en 1751 on peut lire: "les noix de galle sont fort astringentes; données en poudre elles arrêtent promptement tous flux de ventre. On en fait entrer dans plusieurs emplatres, dans des onguens, dans des injections, dans des fomentations [...] les galles

brulees étanchent le sang [...]”. Encore présente dans la *Pharmacopée française* de 1775, la noix de galle est considérée comme un puissant astringent, on l'utilise contre les diarrhées» (cfr. Prévot, 1991: 211, s.v. *gale*). O substantivo, que coñece tamén a variante *agalla* con aglutinación do artigo (polo que cabería a opción de editar *da galla* ou *d'agalla*), explícase como creación a partir de *GALLĒAM ou como castelanismo, pois as formas *galla* e *agalla* (< lat. GALLA(M)) están recollidas en castelán medieval entre os séculos XIII-XIV, rexistrándose xa no *Libro de los Caballos* (vid. DME, TDMS, DETEMA, DPRAIfX, s.v. *agalla*; DCECH, I, s.v. *agalla*¹). Para a definición deste substantivo co valor sinalado, vid. tamén Arquint (2006-2007: 365, s.v. *galha*, acep. 1), Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 158, n. 244), Causati Vanni (1999: 310, s.v. *galla*), Delprato – Barbieri (1867, II: 288, s.v. *galla lebe*), García González (2007: 338, s.v. *alapsa*; 433, s.v. *galla*), Martín Ferreira (1996: 113, s.v. *galla*). Da lexicografía portuguesa, consúltense DGALP, GDLP, VPL, s.v. *galha*; GEPB, s.v. *galha*²; Houaiss, s.v. *agalha*², *galha*¹; da galega, cfr. Ac, Er, Fg, s.v. *agalla*; C1, Ib, C4, s.v. *galla*. Como se sinalou, a voz está recollida tamén no castelán medieval e ten o significado de «excrecencia redonda que se forma en el roble» (cfr. TDMS, s.v. *agalla*, acep. 1); «excrecencia redonda que se forma principalmente en el roble y en todo árbol que produce bellotas» (cfr. DETEMA, s.v. *agalla*, acep. 1). Para a caracterización da *galla* e as súas virtudes, cfr. a seguinte pasaxe do *Circa instans*: «Galla frigida est et sicca in secundo gradu, est autem fructus quercus. Quedam reperitur et levis est perforata que parum valet. Alie reperiuntur in africa: et asia et dicuntur asiane que parue sunt et non perforate inter quas grossiores sunt meliores sunt; virtutem habent constringendi» (*apud* García González, 2007: 433, s.v. *galla*). Sobre as súas virtudes terapéuticas, a *Flos Medicina*, que a inclúe nas medicinas *restrictiva*, *repercussiva* e *consolidativa* (vv. 554, 560, 569), comenta que «Galla necat fluxum matricis sistit et ani, / visceris atque pedis, labiorum vulnera sanat» (vv. 608-609); a *Summa Medicinæ*, I, v, 7, que «Galla fructus est quercus, frigida et sicca in secundo gradu. Vim habet constringendi, ideo valet disintirre et omni fluxui, sanguinem restringendo, et vomitui. Pulvis earum vulneribus superpositus consolidat ea»; cfr. tamén Arnau de Vilanova, *Translatio*, 11.119, 11.154, 19.27. Como se observa nalgúñas das pasaxes reproducidas, o substantivo non só designa a excrecencia formada nas ramas e follas desas árbores, senón tamén o froito das mesmas (cfr. De Frutos González, 2010: 350, s.v. *galla*). O vocábulo *galla* non debe confundirse, polo tanto, co homónimo latino que designa a enfermidade dos cabalos á que Ruffo se refire en <3.7>, <5.9>, <5.11> e á que dedica o capítulo 45.

1102 Para esta receita, os mss. latinos da obra de Ruffo transmiten unha *varia lectio* que permite explicar as diferenzas que se advirten nas traducións editadas do *De medicina equorum*. Se o ms. reproducido por Molin presenta *Ad idem valet petia combusta vel corium aptatum combustum aut filtrum combustum* – con lixeiras modificacións en Rusio, «item pecia lana combusta; item corium combustum aptatum; item filtrum combustum» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 152, ls. 8-9), pero ausente en Teodorico e o Mestre Giraldo–, outros testemuños latinos (os mss. E e F) transmiten, en lugar de *corium aptatum combustum*, a variante *cornu caprinum combustum* (cfr. Prévot, 1991: 75, n. 1). Esta última é a lección que seguen, p. ex., as versións italiana do códice berlinés, «lo cuoio del montone arso» (cfr. Olog Hedvall, 1995: 105, l. 1093), ou a provenzal, «una bana de cabra» (cfr. Arquint, 2006-2007: 155, 27.12). A propósito destas variantes, Arquint (2006-2007: 246) comenta que «nella tradizione circolano sia *cornu* (forse pozione) che *corium* e i rispettivi continuatori romanzi, e, data la quasi identità grafica dei due termini, l'aporia è verosimilmente già nella tradizione latina» (como certamente constatan as sinaladas leccións dos mss. E e F). Non obstante, as diferenzas na tradición coñecida de Ruffo van máis alá, pois, dos tres ingredientes mencionados no texto latino (coa variante sinalada para o segundo nalgúns testemuños), algún deles é omitido noutras versións consultadas: así, a galega obvia o correspondente á *petia combusta*; a francesa, o equivalente ao *corium aptatum combustum* (ou á variante referida transmitida por outros mss. latinos), como tamén acontece na catalá; e a italiana impresa de 1561, o que corresponde ao *filtrum combustum*. A falta de maiores indicios, a situación presentada é ilustrativa da utilización por parte dos tradutores da obra de Giordano Ruffo de fontes distintas, mais non se pode determinar se a omisión dalgúns ingredientes da receita resulta do

emprego de testemuños latinos nos que aqueles tampouco aparecían ou do descoñecemento dos tradutores da correspondencia do termo. No caso do *TA* esta última hipótese parece pouco probable, pois o substantivo *petia* (para o que autor da versión non ofrece a equivalencia) non lle era descoñecido adaptándoo como *pano* ou *peça* en distintos lugares da obra.

Os residuos resultantes da combustión do *corium* e do *feltrum* teñen, segundo Causati Vanni (1999: 323, s.v. *cuoio conciato combusto, feltro combusto*), «capacità vulnerarie». O substantivo *feltro* (lat *filtrum*) non está na pasaxe paralela do *Livro d'Alveitaria*, mais figura noutro lugar onde, en cambio, non aparece no *TA* (a correspondente a <22.6>): en efecto, se aí o *fumus petiae combustae* latino se adapta como *fumo da peça queimada*, o físico de Don Denis presenta «o fumo do *ffeltro* queymado» (cfr. Pereira, 1909: 20, l. 27). A propósito do vocábulo latino *filtrum*, cfr. Du Cange, s.v.: «sunt lanae coctae, quas infusio et addito aceto ferro resistere». Sobre *feltro*, cfr. VPL, s.v.: «especie de panno sem costura, nem tecidura, mas fabricado com a materia, com que se fazem os chapeos. Querem alguns, que este nome venha de *Feltrum*, ou *filtrum*, que nos Autores da baxa Latinidade significa hum certo panno, composto de pello de animais, pisado com vinagre». Vid. tamén DGALP, GEPB, s.v. *feltro*. Para o vocábulo en castelán, cfr. DETEMA, s.v. *fieltro* (que recolle tamén en castelán a variante *feltro*), «una clase de paño»; DPRAJfX, s.v. *fieltro*, «especie de paño no tecido que resulta de conglomerar borra, lana o pelo». Comentan Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 123-124, n. 15) que «fumaça de linho, feltro e mesmo de algodão, era utilizada como inalante medicamentoso e servia, segundo se acreditava, para modificar a secreção, matando ou atenuando o que a causava».

1103 A lección do ms., *lino*, debe dar lugar a que se edite *liño* –como propoñen Domínguez Fontela (cfr. DF6: 547, l. 20) e Pensado (cfr. Pens.: 117, l. 12), que presenta *lino* co significado de «liño» (cfr. *Ibid.*: 260, s.v. *lino*), así como Pérez Barcala (2004: 395, l. 890)–. Non obstante, na pasaxe latina o vocábulo correspóndese a *lignum* e non a *lineum*, polo que o resultado da tradución debería ser *leño*, como se ve noutros elementos da tradición do *De medicina equorum*: cfr., p. ex., *bois*, na tradución francesa de R; *lenha*, na provenzal; *legno*, na italiana do ms. de Berlín; *fust*, na catalá... É moi posible que a proximidade gráfica de *lignum* e *lineum* / *linum* ou, máis ben, de *leño* / *liño* sexa a responsable da lección que ofrece o ms. galego, que pode interpretarse como un erro de Álvaro Eanes ao reproducir como *lino* (*liño*) o que era *leno* (*leño*) no exemplar do que copiaba, se neste non figuraba xa unha forma errada. Para as propiedades cicatrizantes dos residuos resultantes da queima de substancias vexetais e animais, vid. a nota precedente.

1104 Refírese ao remedio exposto en <27.11>.

1105 Envía, claro está, aos *poos* mencionados en <27.13> – <27.15>.

1106 Motivos sintácticos xustifican a integración do verbo da oración, elidido no texto latino. Introdúcese o Imperativo *toma*, en correspondencia co *pigla* da pasaxe da tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 590, l. 1), co *pren* da provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 157, 27.16), co *prenez* da francesa (cfr. Prévot, 1991: 75, <450>) ou co *togliase* da italiana impresa en 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 20r, l. 30 – f. 20v, l. 1).

1107 Ao sintagma «casca d'avelãa» do *TA* corresponde o latino *testa avellanae*. Segundo Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 159, n. 248), «funcionava como adstringente tendo em vista o teor de tanino que contém». Para esta e outras propiedades da abelá, vid. tamén Causati Vanni (1999: 313, s.v. *nocciola*), así como Prévot (1991: 226, s.v. *noiz de coldre*) para as motivacións da denominación abelá, que «viendrait d'Abella, en Campanie, qui était le centre de sa culture». Á súa aplicación terapéutica para o nacemento do pelo xa se refería Dioscórides (I, 142), cando, entre outras utilidades, explica que «quemadas con todas sus cáscaras y majadas con enjudia o grasa de oso, y aplicadas, hacen renacer los cabellos» (cfr. Font Quer, 1980⁶: 102). Arnau de Vilanova, *Translatio*, 11.14 e 20.14 menciona outras propiedades das abelás e descríbeseas como «calide et humide in primo» (11.14). Entre outras moitas aplicacións, a *Summa Medicinae* inclúeas en diversos lugares de II, III, i, dedicado á curación da *allopicia*: cfr. «Allopicia fit propter aliquem humorem corruptum qui signis propiis cognoscitur, purgetur primo humor infectus sicut decet. Et post hoc ungatur hoc ungento, cuius materialia sunt in causa calida: cortex castenearum, amigdalarum, *avellanarum*,

nucum...», «Cura fit cum stringentibus ut oleo rosaceo, mirtino, sisamino, oleo de citoniis, de cortice nucis, *avellana*rum, castanearum assis et oleo radices canne et capilli veneris et gallis», «R. cineris abrotani 3 X, ventris cantaride 3 II, lapdani 3 III, *avellanae combusta* 3 II, terantur cum oleo veteri et aromatizetur cum aliquantulo gallie». Tamén o *Tratado de cirugía* de Guido de Cauliaco inclúe o froito da abeira nunha receita para a alopecia –«las cortezas quemadas de las auellanas vntadas con miel fazen desistir la alopecia en .x. dias»– e a *Sevillana Medicina* advirte, referíndose ás súas propiedades, que «son calientes y secas en comienzo del primer grado [...]» (*apud* DETEMA, s.v. *avellana*).

Ademais da *avellana*, a receita latina inclúe outro ingrediente, a *testudo*, ‘tartaruga’, que non está no TA, e tampouco nas versións occitana, francesa do ms. *M* nin na italiana impresa en 1563, por oposición ás restantes adaptacións consultadas do *De medicina equorum* (isto é, a siciliana, a italiana do ms. berlinés e do impreso de 1561, a francesa dos mss. *N* e *R*, e a catalá), nas que si se atopa. A ausencia deste elemento no TA podería deberse á súa omisión no ms. manexado como fonte ou ao descoñecemento por parte do tradutor do vocábulo que designa esa realidade en romance, hipótese esta que Arquint (2006-2007: 62-63) ofrece para explicar a falta do ingrediente na versión occitana. Na outra pasaxe do TA na que aparece o ingrediente *testudo* (<19bis.0>), a este correspóndelle un substantivo, *farzomas*, para o que non se localizaron documentacións de ningún tipo e que fan enigmática a lectura do mesmo no ms. e o seu significado (vid. *supra* o comentado para a parágrafo <19bis.0>). A pasaxe do *Livro* do Mestre Giraldo non é de axuda, xa que a receita é moi abreviada: «o poo das cascas das auellâs com azeite mesturado faz naçer o cabelo» (cfr. Pereira, 1909: 39, ls. 31-32).

1108 A lección do ms., *con* (*cō*), reproducida polos anteriores editores, debe de interpretarse como un erro por *ou*, ao estar detrás a partícula disxuntiva latina *aut*: cfr., en efecto, «*oi* lu cutuni uecchu», na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 590, l. 2); «*ho* coton vielh», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 157, 27.16), e «o adeveyla cremada», na catalá (cfr. Gili, 1985: 71, l. 9).

1109 Deste ingrediente, que corresponde ao lat. *bombyx vetusta* e que carece de equivalencia nas versións italiana do ms. berlinés ou nas francesas do *De medicina equorum*, non se localizaron referencias á súa aplicación «para nacer o cabelo» nos diferentes manuais, malia as múltiples alusións ao algodón, p. ex., na *Summa Medicinae*.

1110 Non é de fácil explicación a presenza do «vinagre forte» nesta pasaxe do TA, pois o ingrediente está ausente na tradición consultada do *De medicina equorum*. A súa inclusión podería ser consecuencia dun salto co *aceto fortissimo* de <27.19>. Se estas circunstancias permiten entender a lagoa que afecta ao TA neste lugar, non permite entender os motivos polos que, de terse producido o erro pola causa referida, o texto continúa despois da mención do «vinagre forte» coa equivalencia para o que resta da pasaxe <27.18>, *saepius ulcera inungantur* («unten ende ameude»). Como xa se apuntou, o vinagre, mencionado sobre todo pola súa utilidade para lavar chagas, aparece na preparación de unguentos, ben en combinación co *azeite* (<32.7>, <59bis.7>), ben só (<43.15>, <49.3>, <49.5>, <54.6>, <54.8>, <55.9>, <59bis.9>).

1111 O salto de liña que podería explicar, coas reservas apuntadas, a presenza do «vinagre forte» na pasaxe <27.18> pode ser tamén o responsable da lagoa que afecta neste lugar ao texto galego, por moito que, como foi comentado na nota precedente, isto non axude a entender os motivos polos que, de aparecer o «vinagre forte» como resultado do salto co *aceto fortissimo* de <27.19>, se continúa coa tradución da parte restante de <27.18> para dar paso despois á lagoa producida por ese previsible salto. En efecto, o TA non ofrece a equivalencia para a pasaxe <27.18bis>, e para a <27.19> só traduce o que segue ao *aceto fortissimo*. Polo que se refire a <27.18bis>, *quod melius est, carta bombycina vel carnes combustae et cum oleo similiter agitatae* –para a que o ms. latino *F* ofrece en lugar de *carnes* a variante *canne* (cfr. Prévot, 1991: 75, n. 3)–, esta pasaxe tampouco se localiza en traducións como a siciliana, a catalá, a italiana do ms. de Berlín (que conclúe o capítulo «di tucte le magagne del dosso» no lugar correspondente á pasaxe <27.18>) ou a francesa do ms. *M*. No que atinxe a <27.19>, obsérvase que, como consecuencia do previsible salto co *aceto fortissimo* que

aquí figura, se omite todo o texto que nela aparece ata este sintagma, de xeito que as accións de apremir e *cunsumir* «o inchaço do espiñaço» son exercidas por un ingrediente que non se menciona no *TA* e que na obra latina é o *sal sufficienter infusum in aqua, vel, quod melius est, in aceto fortissimo*: cfr., en efecto, «E nota ki lu sali sufficientementi squaglatu in lacqua oi meglu in lu achitu multi fiati [ms. forti] constringi e cunsuma la inflaciuni supra lu dossu», na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 590, ls. 3-5); «E debes saber que sal banhada en ayga ho en vinagre fort, que mays val, e delis e gasta las enfladuras del dos suffigement», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 157, 27.18); «Tutevoies le sel mouillé en yaue, ou en vin, ou en vin aigre, qui est meilleur, merueilleusement degaste et destruit l'enfleüre sus le dos dou cheval», na francesa (ms. *M*) (cfr. Prévot, 1991: 75, <451>; cfr. *Ibid.*: 147, <451> para as variantes de *N* e *R*); «e sal fusa en aygua cou, he vinagre que-y és melhor, asats a reprêmes les infladuras en lo dors», na catalá (cfr. Gili, 1985: 71, ls. 10-11); «Sapi anchor chel sale sufficientemente posto in acqua, & meglu anchor i(n) aceto fortissimo molto reprime & caza la infiason de la schena», no impreso italiano de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 20v, ls. 4-6); cfr., así mesmo, «Saby que o sal e ho vinagre se os poseres em quaees quer jnchaços que os faz logo apremir» no *Livro do Mestre Giraldo* (cfr. Pereira, 1909: 39, ls. 33-34) –probablemente en correspondencia con Teodorico, «Sal etiam sufficienter infusus aceto fortissimo convenienter tumorem in dorso factum exsiccat» (cfr. Klütz, 1936: 54, ls. 17-18)–.

1112 Cfr. *apprime* en DF6 (547, l. 27).

1113 Cfr. *chama* en DF6 (547, l. 29) e Pens. (117, l. 19).

1114 Esta epígrafe correspóndese coa latina *De laesione corii*, e o calabrés incide na denominación da enfermidade cando, como de costume, remata o capítulo sobre as causas e síntomas da doenza repetindo a súa denominación, *quae laesio corius vulgariter appellatur*. Non obstante, Trolli (1990a: 30, s.v. *cornus*) apunta que *corius* é unha lectura errada de Molin, toda vez que o vocábulo que designa a patoloxía é *cornus*: cfr., p. ex., os mss. latinos *E* –no que *De cornu. Capitulum XXII* (f. 114r, col. a) é a epígrafe que encabeza a exposición dunha doenza que «*cornu appellatur*» (*ibid.*)–, *F* –no cal *De cornu* (f. 66r) é a rúbrica que presenta unha patoloxía «*quae lesio cornus vulgariter appellatur*»– ou *H* –onde o *Capitulum XXII. De cornu* (f. 127v) está dedicado a unha enfermidade «*quae laesio cornu vulgariter appellatur*» (f. 128r)–. Na confirmación de que *cornus* (e non *corius*) é o nome latino incide tamén o Mestre Giraldo –pois o cap. xxiiii da II parte do seu *Livro* trata dunha doenza que «chamam em latym *cornu* porque endurenta o coiro como corno e em nossa linguagem sostra» (cfr. Pereira, 1909: 40, ls. 5-6)–, así como a restante tradición romance consultada de Giordano Ruffo: *cornu* é a voz que aparece na tradución siciliana, *corno* na italiana do ms. de Berlín, *corn* na provenzal e na catalá... Os mss. que trasmiten a versión francesa achegan para a enfermidade as denominacións *mort cuir* (ms. *M*) e *corne* (ms. *R*), que remiten a unha mesma doenza, segundo explica Prévot (1991: 223-224, s.v. *mort cuir*), en contra de Moulé (1913), para quen os dous termos franceses aludirían a patoloxías diferentes: Moulé, en efecto, define o *cor*, *corn* ou *corne* como «une induration, une callosité, dure comme la corne (*cornu*, *corne*), qui survient le plus souvent sur le dos du cheval, à la suite des frottements répétés des diverses pièces de harnachement» (cfr. Moulé, 1913: 370, s.v. *cor*); e o *mort cuir* como «la gangrène sèche» (cfr. *Ibid.*: 517, s.v. *mort cuir*). *Cornus* é descrito por Trolli (1990a: 30, s.v.) como unha «callosità dura, elevata nella punta a modo di corno, che si produce nei luoghi contusi, ammaccati o piagati dalla sella». Do mesmo xeito, o *TLIO*, s.v. *cornu*¹, recolle, entre a diversidade semántica expresada polo substantivo italiano, a acepción veterinaria de «callosità dura, dalla punta elevata, che si produce a seguito di contusione o lesione sul dorso del cavallo» e documenta o vocábulo en textos italianos de veterinaria desde a tradución do *De medicina equorum*. Para a caracterización desta enfermidade do cabalo e a súa presenza noutros textos medievais –entre eles o de Teodorico que toma do mariscal de Federico II a información relativa á enfermidade (vid. Trolli, 1990a: 65)– vid. tamén Arquint (2006-2007: 309-310, s.v. *corn*), Camargo –Iannone –Cury (1988, II: 159, n. 251), Delprato –Barbieri (1867, II: 239-240, s.v. *cornu*), Ercolani (1851: 503, s.v. *escrescenze*), *GDLI*, s.v. *cornu*¹ (acep. 31), Heusinger (1853, II: xxix, nº 51), Olrog Hedvall (1995:

158, s.v. *corno*), etc. Partindo da aparición do vocábulo no *Libro de los Caballos*, o TDMS, s.v. *cuerno*, recolle para el simplemente o valor semántico de «cierta enfermedad caballar».

Segundo unha práctica nada infrecuente, o TA glosa o termo que remite ao latino empregado por Ruffo con outro, neste caso *uña*. Na descrición realizada polo Mestre Giraldo da doenza que «chamam em latym *cornu* porque endurenta o coiro como corno e em nossa linguagem sostra» (cfr. Pereira, 1909: 40, ls. 5-6), aparece o substantivo *hunha* para referirse á «crosta enegrecida que resulta da mortificación do tecido» (cfr. Camargo – Iannone – Cury, 1988, II: 159, n. 252). O vocábulo debe de gardar relación coa acepción «costra dura» recollida no DETEMA, s.v. *uña*. Para a presenza do substantivo *hunha* no texto do veterinario de Don Denis, cfr. as seguintes pasaxes:

Ffzesse hũa jnfirmdade ao caualo no espinhaço e nas costas e fazlhe rronper o coiro e cauallhe aas vezes a tanto o costado que lhe parecem os ossos. E no meoo daquell cauamento ante que abra tem hũa *hunha* rredonda facta de carne podre e corrupta com rraizes bem arreigadas. E depois que lhe esta deitarem ffora per força das meezjnhas fica emtom aquel cauamento fecto como dicto he (cfr. Pereira, 1909: 39, ls. 38-42 – 40, ls. 1-2).

Logo no começo rrayãna a rredor e depois ponham lho vnto velho e a çijnsa amasada e se lhe mesturarem das couues pisadas valera majs e ponhamlho em çima da sostra emquanto tem a *hunha* e leguemilha e fazendolho algúuas vezes ffaramlhe deytar a *hunha* (cfr. *Ibid.*: 40, ls. 8-11).

E se lha [*scil.* a sela] deitares algũu pouco ajudarlhr (?) a desarejgar a *hunha*. E tanto que a *hunha* for desarreigada e fora enchamilha a chaga destopa picada meuda [...] (cfr. *Ibid.*: 40, ls. 20-22).

Ffilha a codea do queijo bem grosso e seia grossa e seia mays ancha ca o logar da sostra e chega a ao fogo ataa que se derreta e põeno assy quente sobrela sostra e leixalha teer e esto lhe façam duas vezes no dia ataa que xe lhe desarreigue a *hunha* (cfr. *Ibid.*: 40, ls. 35-39). [O remedio está presente en Teodorico, pero non en Ruffo]

E des que lançar a *hunha* jnchilha a chaga destopas e fazilhy como dicto he (cfr. *Ibid.*: 41, ls. 1-2).

Precisamente, a GEPB, s.v. *unha*, recolle, entre outras moitas acepcións do substantivo, a de «endurecemento quase córneo sobre o costado das bestas, motivado pola presión dos arreios; calo, contusión, pisadura dos arreios». Na mesma dirección, cfr. DGALP, s.v. *unha*, «calosidade no dorso das bestas; pisadura produzida nas cavalgaduras pelos arreios», e Houaiss, s.v. *unha*, «calosidade ou ferida que se forma no lombo das cavalgaduras pola presión dos arreios; matadura». Para *matadura*, cfr., s.v., Houaiss – «ferida, chaga no lombo das cavalgaduras produzida pola sela, cangalha ou outros arreios»–, GDLP – «ferida pequena na pele da cavalgadura, provocada pelo roçar dos arreios» (así tamén en GEPB e DGALP, s.v. *matadura*)–, VPL – «contusión, ou chaga nas costas da besta, causada da albarda, ou sella. *Petimen, inis. Neut. Lucil. Ulcus, eris. Neut.*»–. Esta voz está documentada tamén en castelán: cfr., s.v. *matadura*, DETEMA, «llaga o herida en los animales»; TDMS, «roedura, llaga» (acep. 1), «matadura, herida» (acep. 2). A denominación *uña* para estes calos da cruz é recollida en Cagny – Gobert, I, s.v. *cruz* (p. 396, *callos, callosidades ó uñas*): «son debidos a las presiones del sillín mal emborrado, al fuste de la silla mal hecha, á los pliegues de la cubierta, etc. [...] Al nivel de los puntos en que la compresión es fuerte, el conducto de los vasos se cierra, y la piel, al no recibir sangre se mortifica por gangrena seca. [...] La uña es a veces superficial, pero tiene tendencia a ganar en profundidad, porque la escara comprime á su vez las partes más profundas y la mortificación se ahonda. [...] por lo general se forman entonces fistulas, trayectos sinuosos; el callo puede prolongarse hacia

el ligamento cervical ó los huesos, [...], produciéndose de este modo la *matadura* complicada de la cruz». Para a *matadura da cruz*, vid. *Ibid.*: 397-398.

1115 *Atees* é unha variante da preposición *ata* (<ár. ḤATTĀ) –con discutida acentuación grave ou aguda (vid., p. ex., Lorenzo, 1987: 481)– que procedería da construción *AD + TENES, en lugar da preposición clásica latina TENUS. Para máis información vid., p. ex., Magne (1944: 90-93, s.v. *atá, até, atee, atēē, atees*), Maia (1986: 858-859), así como as ocorrencias rexistradas no DDGM, s.v. *atēes, atēēs*. Sobre as múltiples variantes que a lingua medieval ofrecía para a preposición vid. tamén Lorenzo (1995: 676).

1116 Ao substantivo latino *oppresio* corresponde *premento* noutras pasaxes do TA (cfr. significativamente as pasaxes <27.2>, <30.2>). Porén, neste parágrafo é *poimento* o que se le no ms. e o que se reproduce tamén en DF6 (547, ls. 31-32), Pens. (117, l. 21) e Pérez Barcala (2004: 396, l. 899). Aínda que poida tratarse dun erro por *premento* (cfr. *copressiuni* na pasaxe da versión siciliana, *prenimento* na italiana do ms. de Berlín, *oppression* na italiana impresa de 1561, *macament* na provenzal, *empressement* ou *oppression et estrainture* na francesa dos mss. M e R respectivamente), e aínda que non apareza en ningún outro lugar do TA, pode conservarse a lección *poimento* do ms. Este substantivo aparece como antigo en GDLP, DGALP, GEPB, s.v., co significado de «acto de pôr ou depositar» (así en GDLP), e fórmase, polo tanto, a partir de *poer* (< PONĒRE) coa adición do sufixo *-mento*, que, procedente do lat. *-MĒNTU*, crea substantivos abstractos de acción a partir de verbos (cfr. Ferreiro, 1997: 134-135; González Fernández, 1978: 124-125; Houaiss, s.v. *-mento*), se ben neste caso cambia por *i* a vogal *e* do radical do verbo sobre o que se crea.

1117 Cfr. *chama* en Pens. (117, l. 21), fronte a DF6 (547, l. 32), que neste caso transcribe *chaman*.

1118 Cfr. *crono* en DF6 (547, l. 33), probablemente por erro, pois o ms. é claro, *cornu*. Vid. o comentado en <28.0> para o significado de *cornu* (cfr. n. 1114).

1119 «As follas das couves» traduce o sintagma latino *folium cauli*, para o que se atopa correspondencia en todas as versións consultadas do *De medicina equorum*. Sobre o resultado galego *couves* a partir de CAULES, coa evolución propia do ditongo latino AU e epéntese consonántica tras a caída do *-l-* intervocálico, vid. Ferreiro (1995: 70-71, 210), Huber (1986: 156), Nunes (1960⁶: 77-78, n. 2) ou Williams (1994⁴: 118). A planta chamada *caulis* (de nome científico *Brassica oleracea*) ten «numerosa qualità terapeutica in quanto ricchissimo di minerali. Ha proprietà cicatrizzanti, antiulcerose, è ottimo antireumatico, espettorante ed antidolorifico» (cfr. Causati Vanni, 1999: 305-306, s.v. *cavolo*). Información sobre esta hortense, as súas variedades e as virtudes que se lle atribúen desde antigo pode atoparse en Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 156, n. 229), Font Quer (1980⁶: 256-267, s.v. *berza*) ou García González (2007: 375, s.v. *brásica*). Sobre as calidades da planta, cfr. a pasaxe «caulis verdura verça es caliente» (*apud* o DETEMA, s.v. *col*), así como o referido sobre o zume da col no *Liber iste* (cfr. García González, 2007: 470, s.v. *mabathematicon*).

1120 O substantivo *panal* corresponde ao latino *pannellus*, adaptado como *pannellu* na versión siciliana, *pannello* na italiana, *pannel* na provenzal e *pannel* ou *penel* na francesa dos mss. M e R (e N) respectivamente. Segundo Pensado (cfr. Pens.: 292, s.v. *panal*), o termo ten o significado do substantivo castelán *pañal*, mais sobre a realidade designada polo vocábulo, Arquint (2006-2007: 414-416, s.v. *pannel*) achega unha detallada información que permite ver nel a referencia a unha especie de sela sen arzáns, isto é, sen as partes dianteira e traseira que unen a sela (cfr. Houaiss, s.v. *arção*).

1121 «Apretao con a cinlla» (cfr. *apretao con açinlla* en DF6: 548, l. 2) adapta o verbo latino *cingulare* (cfr. *cingilu* na versión siciliana, *cinghisi* na italiana, *sengla lo* na provenzal e *soit sanglé* na francesa do ms. M), traducido como *cinllar* en <19.9>, pasaxe á que se remite para a explicación do verbo *cinllar* e do substantivo *cinlla*, sobre o que se crea.

1122 O adverbio de cantidade está mal copiado no ms., onde se reproduce como *moto* (cfr. Pens.: 117, n. 7), polo que Domínguez Fontela, *mo[i]to*, integra a semivogal do ditongo, que estaría ausente no testemuño. Non obstante, o copista debeu de ser consciente do erro e da forma correcta, ao escribir *moto* cun *t* sobre o

que escribe o trazo de pluma que adoita situar sobre o *i*, particularmente naqueles casos nos que se pretende diferenciar doutras grafías con tendencia tamén á verticalidade.

1123 A lección do ms., *estrabioula*, é conservada en DF6 (548, l. 4) –que a modifica finalmente por *escrabioula* (cfr. DF10: 264)– e Pens. (117, l. 26), que con reservas dá ao vocábulo o significado de «clase de viola» (cfr. *Ibid.*: 238, s.v.). Non obstante, como xa foi presentado en Pérez Barcala (2004: 396, l. 905), cómpre interpretar a forma do ms. como un erro do copista por *escabiosa* ou como unha variante vulgar semellante á *escabriola* que se rexistra no VPL, s.v. *escabiosa*, onde, con todo, dita forma é valorada como un «erro de impresión, ou corrupción do vulgo» para designar a planta chamada *escabiosa* (< SCABIŌSA(M)). No ms. latino editado por Molin (V), o termo utilizado por Ruffo é, en efecto, *scabiosa*, con correspondencia na tradición romance manexada do *De medicina equorum*: cfr. *scabiosa* na versión siciliana, *scabiosa* nas italianas do códice berlinés e dos impresos de 1561 e 1563, así como na provenzal, *scabiuese* na francesa do ms. *R*, *scaniosa* na catalá; cfr., ademais, *escabiosa* na pasaxe do *Livro d'Alveitaria*: «E para esto meesimo vall a *escabiosa* e ho maluajso se lho poserem todo molhado com hunto velho e leguemilha outrossy» (cfr. Pereira, 1909: 40, ls. 12-13). O substantivo designa unha herba da familia das dipsáceas que recibía este nome porque «derivase do Latim *Scabies*, Sarna, porque pretenden que seja boa contra este mal», segundo constata o VPL, s.v. *escabiosa*, e informa tamén a GEPB, s.v. *escabiosa*. Alén da súa utilidade para o tratamento da sarna, recoñécenselle outras moitas virtudes na literatura farmacolóxica medieval: cfr., así, «Confortat pectus, quod deprimit egra senectus, / lenit pulmonem, tollit laterumque dolorem. / Intus potatur, sic virus evacuat. / Emplastrata foris necat anthracem tribus horis. / Languorem pectorum tollit dirimitque venenum. / Rumpit apostema leniter: racione probatur», na *Flos Medicinæ* (vv. 211-216); «Scabiosa calida est et sicca in secundo gradu ... et dicitur scabiosa quia contra scabiem valet, virtutem habet dissoluendi consumendi et mundificandi», no *Circa instans* (*apud* García González, 2007: 533, s.v. *scabiosa*); «Scabiosa calida et sicca in secundo, viridis valet, sicca parum; succus eius in oleo et aceto coctus valet contra scabiem, impetiginem, serpiginem. Et valet surditati aurium et saniei eius immisa, et squinanciam, si gargarizetur, et apostematibus interiorum, si bibatur», na *Summa Medicinæ* (I, v, 13). Para as características, variedades, propiedades medicinais e motivacións semánticas da *escabiosa*, vid. Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 159-160, n. 257), Causati Vanni (1999: 318, s.v. *scabiosa*), Delprato – Barbieri (1867, II: 302, s.v. *scabiosa*), Font Quer (1980⁶: 764-765, s.v. *escabiosa*), así como DCECH, II, s.v. *escabiosa*; Houaiss, *GDLP*, *GEPB*, s.v. *escabiosa*, ou *Va, Er*, s.v. *escabiosa*. Sobre o significado, variantes e documentacións do vocábulo castelán en textos médicos medievais, cfr. *DETEMA*, s.v. *escabiosa*: á vez que consigna as súas calidades a partir da *Sevillana Medicina* («*escauiosa* es caliente y seca en primer grado e alimpia la sangre e los caños de los pechos»), este corpus recolle varias receitas nas que á planta se lle recoñecen virtudes para soldar as chagas («la *escaujosa* echada en las llagas diz que las consuela»), para tratar apostemas («la *escabiosa* tomada en beuer con el vino o breuaje las apostemas de dentro conuierte afuera»), para atenuar algúns procesos inflamatorios («para hinchazon de rostro o de qualquiere otro lugar toma *escabiosa* e cuezela con agua hasta que quede muy poca agua») ou para provocar o vómito («deue ayudarse a vomitar beuiendo agua de endiua e de *escauiosa*»).

1124 Este ingrediente, omitido na tradución italiana do impreso veneciano de 1563, corresponde no texto latino ao *maluaviscus* –que conta coa variante *malva mixtus* no ms. latino *E*, f. 114r, col. a (cfr. Prévot, 1991: 75, n. 6)–. Derivado do lat. *MALVA HIBISCUM*, *malveisco* é unha forma asimilada da solución *malvaisco* (cfr., en efecto, *maluajso* na pasaxe do *Livro* do Mestre Giraldo, reproducida na nota precedente), para a que o *TA* coñece tamén a solución *malvisco* (cfr. <30.5>, <43.8>). O vocábulo designa a planta perenne da familia das malváceas de nome científico *Althaea officinalis*, que «ha proprietatē emollienti, dovute al forte tenore di mucillagine, blandamente diuretiche, espettoranti, anticatarrali, antinfiammatorie ed antipruriginose. Viene adoperata anche come veicolo per farmaci dall'azione irritante. Si usa per gargarismi e colluttori nelle malattie della bocca e della gola, per clisteri emollienti e sedativi, e nelle foruncolosi» (cfr. Causati Vanni,

1999: 312, s.v. *malvavischio*). Ao respecto da utilización médica da *Althaea officinalis* comenta a *GEPB*, s.v. *altéia*, que esta malvácea ten «propiedades emolientes, adoçantes e béquicas» e que as súas follas «têm sido empregadas em colutórios, clisteres emolientes e sedativos, e internamente nos catarros crónicos das vias respiratórias, fazendo parte das preparações das espécies béquicas. Os antigos davam as raízes a chupar às crianças, para lhes abrandar as dores dos dentes». Segundo o *DETEMA*, s.v. *alteia*, estouta denominación do *malvavisco* é de orixe grega e vén determinada polas múltiples propiedades terapéuticas da planta. Para máis información sobre as características, denominacións e aplicacións medicinais desta malva salvaxe, coñecida xa por Dioscórides (III, 146), para doenzas da pel ou doutra índole, así como para o étimo, evolución e solucións románicas, vid. tamén Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 160, n. 258), *DCECH* (III, s.v. *malva* [p. 788, *malvavisco*]), Delprato – Barbieri (1867, II: 292, s.v. *malvischiu*), Font Quer (1980⁶: 405-406, s.v. *malvavisco*), García González (2007: 341-342, s.v. *alteia*; 371, s.v. *bismalva*; 422, s.v. *eviscus*; 448, s.v. *ibiscus*), Milani (2004b: 115, s.v. *alteia*), Olrog Hedvall (1995: 162, s.v. *malvischio*), Vasconcellos (1910: 341, s.v. *malvaisco*). Da lexicografía portuguesa, cfr. *GDLP*, s.v. *malvaísco*; *DGALP*, s.v. *malvaísco*, *alteia*; *VPL*, s.v. *malvaisco*; da galega, cfr., entre outros, *Cu*, s.v. *malvabisco*; *Fg*, s.v. *malvadisco*; *Sr* (*Catálogo... vegetables 1754-1758*), *Va*, *CI*, *Er*, *C4*, s.v. *malvavisco*. Un sucinto percorrido pola presenza do termo nos traballos lexicográficos galegos e portugueses, que parecen ignorar a forma *malvisco*, pode verse en Pens. (48-49, s.v. *malueysco*). Sobre as calidades e múltiples propiedades terapéuticas que lle son adxudicadas en textos medievais, cfr. Arnau de Vilanova, *Translatio*, 8.26, 9.14, 16.8, 19.3, 20.3; *Summa Medicinæ*, II, I, 13; II, IV, 13; o *Liber iste* – «Semen althaeae inter ca. & fr. temperatum, virtutem habet humectandi, vt humiditate sua violentiam aliarum specierum contemperet» (*apud* García González, 2007: 341-342, s.v. *alteia*)–, a *Flos Medicinæ* –que lle atribúe virtudes emolientes (v. 563), á vez que comenta que «ipsa [scil. a *alteia*] scrophas, lapidem, partum mammasque, tumores / iuncta mero, dentes iuvat acri condita vino» (vv. 534-535)– ou o herbario occitano de mediados do século XIV estudado por Milani (2004b: 131, § 36) –«*Altea* es herba cauda et humida temperate. Val contra apostema cauda e contra dolor de las juncturas, contra los verins endursit, contra la inflatio de las palpebras e cetera»–. Para o castelán medieval, cfr., sobre todo, *DETEMA*, s.v. *malvavisco*, e, para outras documentacións do vocábulo, *DPRAlfX*, s.v. *malvavisco*.

1125 O orixinal latino non precisa que a *axungia vetus* sexa «de porco», mais, como no *TA*, cfr. «assungia vechia del porco» na tradución italiana de Ruffo do códice de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 106, ls. 1114-1115), «sayn de porc» na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 157, 28.3), «ensunya de porch» na catalá (cfr. Gili, 1985: 71, l. 20) ou «sonza vecchia de porco» na italiana impresa en 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 20v, ls. 17-18). Para este ingrediente, vid. *supra* o comentario á súa inclusión na receita da pasaxe <16.8>.

1126 De difícil lectura no ms., pola rotura que afecta a este folio na súa marxe inferior.

1127 Sobre o aceite como diaforético que axuda á sudoración da pel utilizado en ungüentos e pomadas, vid. *supra* o comentado na pasaxe <7.13>.

1128 Unha rotura da marxe inferior do folio impide confirmar se o substantivo *ferrugen* está aí escrito con *g*, *i* ou *j* e, de feito, Domínguez Fontela (cfr. DF6: 548, l. 7) e Pensado (cfr. Pens.: 117, l. 29) transcriben *ferrujen* e *ferruien* respectivamente. Para o substantivo o erudito galego ofrece o significado de «herrumbre» (cfr. *Ibid*: 243, s.v. *ferruien*), que é, por outro lado, a acepción que recolle a lexicografía galega para *ferruxe* ou *furruxe*: cfr., s.v. *ferruxe*, *R1*, «hollín, [...] el negro de los metales ó herrumbre»; *CI*, «herrumbre. Orín o moho de cualquier metal y especialmente del hierro»; *Er*, «herrumbre, capa de óxido de hierro hidratado que cubre al hierro en contacto prolongado con el aire húmedo»; *Er*, s.v. *furruxe*, «herrumbre, orín, moho del hierro»; *El* (*Frampas II*), s.v. *ferrús*, «Herrumbre, óxido de hierro [...], *ferrús* “hollín”, que es en general *feluxe*; confusión de temas latinos: *ferrugine*/*fellugine* (por *fulligine*). *Ferrús* está por *ferruxe*». Para o vocábulo latino *ferrugo*, cfr. García González (2007: 425, s.v. *ferrugo*; 546-547, s.v. *spodium*), así como a caracterización da *Summa Medicinæ*, I, v, 6: «*Ferrugo* scama ferri eiusdem sunt virtutes, calide sunt et sicce in tercio gradu. Virtutem habet exsiccandi et extenuandi. [...]». Agora ben, o substantivo

que corresponde ao galego no texto latino é *fuligo*, voz que nas restantes ocorrencias aparece no *TA* como *felugen* ou *fulugen*. Para estes vocábulos, a lexicografía galega ofrece os significados de «hollín. Materia negra y espesa que produce el humo» (cfr. *C1*, *C4*, s.v. *feluxe*), «hollín, parte negra espesa y oleosa que deja el humo en las paredes de las chimeneas, cañones, tubos, etc.» (cfr. *Er*, s.v. *feluxe*, *fuluxe*). O mesmo acontece nos vocabularios portugueses: cfr., así, *GDLP*, s.v. *felugem* («matéria negra ou castanha muito escura, pulvurulenta, gordurosa, que provém da descomposición das materias combustíveis e que o fumo deposita em camadas lustrosas nas paredes e nos tectos das cozinhas, etc.»); Houaiss, s.v. *fuligem* («matéria preta, gordurosa, na forma de diminutas partículas, oriunda da queima de um combustível que se desprende e adere aos canos de chaminés e a superfícies em geral»); *DGALP*, s.v. *fuligem* («substância escura que, resultando da decomposição dos combustíveis, vai depositar-se nas paredes e no tecto das cozinhas ou nos canos das chaminés»); *GEPB*, s.v. *fuligem* («matéria negra, ou castanho muito escuro, pulvurulenta, gordurosa, que provém da descomposição das materias combustíveis, e que o fumo deposita em camadas lustrosas nas paredes dos condutos da chaminé, nas paredes e nos tectos das cozinhas, etc.»). Este era, en efecto, o significado que lle correspondía á voz latina *fuligo* e un termo emparentado con el é o que se localiza para a pasaxe que comentamos nas versións romances do *De medicina equorum* que inclúen o remedio: cfr., así, *ffulligine* na adaptación italiana do ms. berlinés e *sieue* na francesa de N; cfr., así mesmo, *fellugem* na pasaxe equivalente do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 40, ls. 15-16). Sobre o termo latino *fuligo* (e, por tanto, o equivalente nas traducións romances), comenta Causati Vanni (1999: 309, s.v. *fuliggine*) que «è una sostanza bruno-nera, splendente con un odore di bitume e di fumo che si accumula nei camini per la combustione incompleta della legna. [...] Molto in voga un tempo l'uso esterno contra scabbia, tigna, piaghe scrofolose, ulcere cancerose. Per uso interno aveva funzioni di vermifugo e di antiscrofoloso». Vid. tamén Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 136, n. 83), Prévot (1991: 243, s.v. *suie*) –que destaca tamén que «considérée comme fort détersive, était employée dans des onguents, en particulier contre la teigne ou la gale»–, ou o *GDLP*, s.v. *felugem* –que refire que *felugem*, ou *fuligem*, designa no campo da medicina os «vapores a que se atribuían certas propiedades como a de nutrir os cabelos»–. Consonte os datos que se expoñen, a lección do ms. galego, *ferrugen*, podería corrixirse por *felugen*, en correspondencia coa adaptación do termo latino ao que equivale, *fuligo*, nas outras traducións romances e noutras pasaxes da versión galega (<47.8>, <59bis.6>). Non obstante, a información proporcionada no *VPL*, s.v. *fuligem*, leva a identificar do mesmo xeito *ferruge* e *feluge* en tanto que designan a mesma realidade: para *fuligem* o *VPL* ofrece o significado, como termo médico, de «vapor, que de excrementos adustos Se levanta à cabeça, para a nutrição dos cabellos. Os medicos lhe chamão *Fuligo*», á vez que para explicar o seu valor semántico remite a *ferrugem*, definindo este termo (cfr. *VPL*, s.v.) non só como «corrupção dos metaes, causada das partes humidas, & acidas, que nellas se contem», senón tamén como sinónimo de *fuligem* cando significa «a parte da lenha volatil, & terrestre, que se levanta com o fumo, pelo movimento, que lhe dá a actividade do fogo». Para a inclusión da *fuligo* en receitas relacionadas con doenzas da pel, con certos tipos de *scabies* e mesmo co *fluxus dolorosus humorum ad iuncturam artuum*, cfr. as pasaxes II, II, 12, 15; II, III, 4, 6 e II, VI, 11 da *Summa Medicinæ*. Para os descendentes de *fuligo* en receitas médicas castelás da Idade Media, cfr. *DETEMA*, s.v. *hollín*, onde se recolle que «mucho es desecatiuo» (citando o *Tratado de cirugía* de Guido de Cauliaco).

1129 O sintagma «o esterco do home rezente» traduce o latino *stercus hominis recens*, sobre cuxas propiedades terapéuticas Prévot (1991: 205-206, s.v. *estronc*) comenta que «Lémery cite encore les vertus de la “fiente de l’homme”: “elle es digestive, résolutive, amollissante, adoucissante, propre pour l’anthrax, pour faire venir les bubons pestilentiels à suppuration [...]». Quelques-uns la recommandent séchée, pulvérisée et prise par la bouche pour les enflures de la gorge, pour l’épilepsie, pour les fièvres intermittentes”. Charas en énumère également les propriétés: “car la distillant par la cornue à un feu gradué, on en tire une huile qu’on recommande particulièrement pour la guérison des érysipèles ulcerez et pour celle de la teigne, et de toutes

sortes de galles. On assure même qu'elle est propre pour mortifier et guérir les cancers et pour apaiser les douleurs de la goutte, l'appliquant sur les endroits malades». Cfr. tamén Causati Vanni (1999: 330, s.v. *sterco umano*). Vid. o comentado a propósito do *esterco do cavalo* en <9.11>.

1130 *Desarreigar*, en correspondencia co lat. *cadere radicitus* que traduce, ten o significado de 'caer', no sentido de 'desaparecer', 'extinguir': cfr. *Er*, s.v. *desarraigar*; *Va*, *Fi*, *Cl*, *Ib*, *Fg*, *C4*, *deserreigar*. Creado a partir de *arraigar* (<AD + RADICARE) precedido do prefixo *des-*, o vocábulo documenta a asimilación do ditongo decrecente *ai-*, orixinado tras a perda da oclusiva intervocálica, en *ei-* (cfr. o exposto sobre *reiz* en <7.11>).

1131 A lección do ms. *renouar lla* é a presentada en DF6 (548, l. 11) e Pens. (119, l. 3), advertindo o de Negreira que «el pasaje parece viciado» (cfr. *Ibid.*, n. 1), entre outras cousas se cadra por unha desafortunada puntuación do texto pola súa parte. De acordo co texto latino, *medicinas saepius renovando* –adaptado como «rinouanduli spissu li midichini» na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 590, l. 21), «rinovandovi spesse volte le medicine» na italiana do códice berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 106, ls. 1121-1122), ou «renovandole [scil. le medicine] spesso» na italiana impresa en 1561 (cfr. Crupi, 2002: 93, ls. 3-4)–, cabería corrixir *renouar lla* por *renovandolla meeziña*. No *TA* tamén sería posible unha forma de Imperativo, como se ve na tradución provenzal –«e renovella soven la medecina» (cfr. Arquint, 2006-2007: 157, 28.7)–, polo que a lección manuscrita podería corrixirse como *renovall'a meeziña*. Cabe mesmo contemplar a opción de emendar a referida lección por *renovar[en]lla meeziña*, integrando a desinencia de número e persoa da forma verbal se se interpreta que esta se liga, por medio da conxunción que a precede, ao Futuro de Subxuntivo *cavalgaren*.

1132 Fronte a DF6 (548, l. 11), Pens. (119, l. 3) e Pérez Barcala (2004: 396, l. 911), onde se mantén o xerundio do ms., *tirando*, este corríxese aquí polo participio, *tirado*, en correspondencia coa construción de participio absoluto do texto latino de Ruffo.

1133 A *stuppa incisa minute* corresponde no *TA* «estopa petada». Como adaptación do participio latino *incisa* aparece aquí o do verbo *petar*, de probable orixe onomatopeica, para o que *El (Frampas III)*, s.v. *petar*, rexistra, entre outros, o significado «picar, cortar menudo» (cfr. tamén *DGALP*, *GDLP*, *GEPB*, *VPL* s.v. *petar*). Redundan neste valor de *petar* as pasaxes paralelas das restantes versións romances do *De medicina equorum*: cfr. *taglata* na siciliana, *talhada* na provenzal, *taillies* na francesa e *picada* na catalá ou *tagliata* nos impresos italianos do século XVI; cfr. igualmente «enchamlha a chaga destopa *picada* meuda» no texto do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 40, ls. 21-22).

1134 Segundo o texto latino de Ruffo, é máis precisamente o *pulvis calcis et mellis*, como adaptan, p. ex., a versión siciliana –«la puluiri di la calchina e di lu meli» (cfr. De Gregorio, 1905: 590, ls. 23-24)–, a provenzal –«polvera de caus e de mel» (cfr. Arquint, 2006-2007: 157, 28.8)–, ou as italianas do códice de Berlín –«polvere facta di calcina & di mele» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 106, ls. 1124-1125)– e do impreso de 1563 –«poluere de calcina, & de miele» (cfr. Leno, 1563: f. 20v, l. 26)–. Este remedio é análogo ao exposto en <7.14> para a curación do *verme*: a relación entre ambas as dúas receitas é clara nalgúñas versións romances do *De medicina equorum*, que no capítulo sobre a curación do *corneo* remiten ao lugar referido do *verme*: cfr., así, «avec poudre de chaux vive tote avec miel, si comme j'ai dit ou chapistre dou farsim», na adaptación francesa (cfr. Prévot, 1991: 76, <458>); «les pólvres ja dites en lo capítol dels vermens o de grànoles», na catalá (cfr. Gili, 1985: 71, ls. 32-33), ou «mele con della polvere di calcina viva, come s'è detto nel capitulo del verme», na italiana impresa en 1561 (cfr. Crupi, 2002: 93, ls. 6-7).

1135 En relación cos ingredientes utilizados polas súas propiedades deterxivas, Ruffo aconsella insistentemente o viño e o vinagre, que tamén se recolle nesta pasaxe: cfr., non obstante, a omisión do primeiro na tradución francesa, así como a substitución do segundo por *ourjna* na pasaxe do Mestre Giraldo («laues primeiramente a chaga com vinho queente ou com *ourjna*. E esto lhe faze duas vezes no dia ataa que a chaga seia soldada»; cfr. Pereira, 1909: 40, ls. 23-24), malia non atoparse ese elemento na outra fonte manexada polo autor portugués, a *Mulomedicina* do bispo de Cervia, que menciona os mesmos ingredientes

que Ruffo («lavando vino calido vel aceto»; cfr. Klütz, 1936: 54, l. 33). A propósito da *ourjna* (en lugar do vinagre) do *Livro d'Alveitaria*, comentan Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 145-146, n. 151) que «em virtude da presença do azoto e da potassa a ourina, remédio imundo, tem propriedades adstringentes. [...] Era utilizada no tratamento de equimoses [*scil.* manchas na pel producidas por derramamento de sangue], feridas e coceiras [*scil.* irritación cutánea orixinada por algún rozamento]». A mención dos ouriños para lavar a ferida producida polo *corno* está, non obstante, na pasaxe do manual de Rusio, «lavetur locus in die vine tepido vel cum *urina*» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 154, ls. 25-26). Se Ruffo é fonte (aínda que non exclusiva) das obras nas que se inclúen os ouriños, pode manterse con cautela a posibilidade de que na tradición do *De medicina equorum* houbera algún testemuño que incluíse unha variante que permita explicar a presenza dese ingrediente nas obras referidas.

1136 Ilustrativo dos problemas que constitúe a interpretación do trazo horizontal que a forma verbal presenta enriba no ms. son as distintas transcricións que dela ofrecen Domínguez Fontela (cfr. DF6: 548, l. 15), *poña* (que entende a raia como parte da representación gráfica da nasal palatal), e Pensado (cfr. Pens.: 119, l. 6), *ponan* (que, pola contra, interpreta o trazo como abreviatura dunha nasal implosiva final, que dá lugar a unha forma verbal en plural, e non como parte da nasal palatal do lexema verbal representada como *n*). Consonte Pensado, xa en Pérez Barcala (2004: 396, l. 914) entendemos que a referida raia está abreviando a nasal final do morfema de número e persoa e que a nasal palatal aparece como *n*, aínda que, en virtude dos criterios de representación gráfica adoptados nesta edición, se representa como *ñ*. Vid. § II. 3.6, b.

1137 O ms. publicado por Molin (V) non inclúe un substantivo *sella*, que dea lugar á solución do TA, senón que fai unha referencia máis xenérica a *aliquod pondus*, como reflicten as versións siciliana, «alcunu carricu» (cfr. De Gregorio, 1905: 590, l. 10); italiana do códice berlinés, «alcuno carico» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 106, l. 1127); provenzal, «degun carc» (cfr. Arquint, 2006-2007: 157, 28.9); francesa do ms. R, «point de charge» (cfr. Prévot, 1991: 76, n. 3); ou italianas dos impresos de 1561, «peso alcuno» (cfr. Crupi, 2002: 93, l. 10), e de 1563, «qualche peso» (cfr. Leno, 1563: f. 20v, l. 28); cfr. igualmente o *Livro* do Mestre Giraldo: «lhe nom ponhas *peso*» (cfr. Pereira, 1909: 40, l. 25). Porén, para a *sela* do TA, cfr. «toutevoies ne *sele* ne frain ne soit mis sus le dos» na versión francesa de Ruffo enviada polo ms. N (cfr. Prévot, 1991: 76, n. 7), «deu hom guardar de posar-li *sella* ni carregar-lo» no texto catalán do *De medicina equorum* (cfr. Gili, 1985: 71, ls. 33-34). Á luz destes datos, o substantivo *sela* do TA, se non é simplemente froito do proceso de adaptación da voz *pondus*, podería explicarse como resultado da presenza dunha variante *sella* nalgún testemuño da tradición do *De medicina equorum*.

1138 A cláusula «ata que a chaga seja [...] encoirada» adapta a latina *donec carnes vulnere corio fuerint coequales*, isto é, «ata que o lugar onde se produce a ferida estea ao nivel da superficie da pel». *Encoirar* ten o significado de «cicatrizar», «cubrir unha ferida de pel nova»: cfr., entre outros, varios vocabularios incluídos no *DdD*, s.v. *encoirar*, ou Houaiss, *GDLP*, *GEPB*, s.v. *encourar*. Cfr., así, *VPL*, s.v. *encourar*: «encourar a ferida he depois de encarnar, cicatrizar, ou criar cicatriz. *Inducere cicatricem vulneri. Cels. Perducere vulnus ad cicatricem. Plin. Vulneri cicatricem abducere. Ex. Colum.*».

1139 Cfr. de novo *chama* en DF6 (548, l. 17) e Pens. (119, l. 7).

1140 O termo *polmo* do TA adapta o substantivo latino *pulmo* que designa a enfermidade tamén chamada *pulmonus* polo mesmo Ruffo (cfr. <29.3>) e que, en opinión de Trolli (1990a: 33, s.v. *pulmo*), corresponde á que Pelagonio e Vexecio chaman *pulmunculus*. Trátase da «bursite sous-cutanée phlegmoneuse du versant postérieur du garrot», en palabras de Prévot (1991: 232, s.v. *pormon*), que reproduce a información de Poulle-Drieux (1966: 84). Tomada da obra do mariscal de Federico II, esta voz técnica aparece tamén en Teodorico e Rusio (cfr. Trolli, 1990a: 65, 75), que, ademais de *pulmo*, coñecen a denominación *pulmoncellus* (cfr. Klütz, 1936: 56, l. 5; Delprato – Barbieri, 1867, I: 168, ls. 5, 13-14). Para a descrición da patoloxía e a súa presenza noutros textos, ademais do de Ruffo, vid. tamén Causati Vanni (1999: 345, § 23), Delprato – Barbieri (1867, II: 260, s.v. *pulmone*), Heusinger (1853, II: xxix, nº 51c), Moulé (1913: 522, s.v. *poulmon*),

Olrog Hedvall (1995: 164, s.v. *polmoncello*), Trolli (1990a: 33, s.v. *pulmo*), así como a segunda acepción recollida por Arquint (2006-2007: 428, s.v. *polmon*). O Mestre Giraldo explica que «esta doença chamam em latim *pulmo* e em nossa linguagem *polmom* do lonbo» (cfr. Pereira, 1909: 38, ls. 26-27). Segundo Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 156, n. 235), o substantivo *pulmo* ten os significados de «inchaço, tumefação», como sucede tamén co termo portugués *polmão*, «inchaço, tumor, fleimão» (cfr. GDLP, s.v. *polmão*; Houaiss, DGALP, GEPB, s.v. *polmão*). En correspondencia coa descrición de Ruffo, cfr. Cagny – Gobert, I, s.v. *cruz* (pp. 395-396, *abscesos*): como consecuencia desta afección –debida, como outras que afectan á cruz, ao roce da sela, ao peso da carga, etc.– «el pus penetra por entre los intersticios musculares, se extiende más o menos, macera los tejidos, los ligamentos, los huesos, [...]» e, no seu tratamento, «deberá puncionarse el abceso en su parte declive y lavarlo después con una solución antiséptica». En definitiva, o vocábulo *polmo* (lat. *pulmo*) designa «la tumefacción edematosa y necrótica de las regiones de la cruz y del dorso producidas por traumatismos de la silla de montar o de los arneses» (cfr. Dualde Pérez, 2005: 26). Explica este estudoso que *pulmón* se utilizaba para designar certas lesións pola súa semellanza co tecido pulmonar.

1141 Cfr. *oprime* en DF6 (548, l. 20) e *o preme* en Pens. (119, ls. 9-10). Na nosa edición provisional da obra (cfr. Pérez Barcala, 2004: 396, ls. 918-919) mantívose a lectura de Pensado, que implica a interpretación de *o* como pronome átono de obxecto directo que pode referirse ao cabalo ou ao substantivo latino *tergum*, sen adaptación no TA. Non obstante, o non debe valorarse como pronome senón como o inicio da forma verbal, *opreme*, en correspondencia co substantivo latino *oppressio* que adapta.

1142 Fronte a Pens. (119, l. 10), *dura* –así tamén na nosa anterior edición do TA (cfr. Pérez Barcala, 2004: 396, l. 919)–, editamos *se dura*, como Domínguez Fontela (cfr. DF6: 548, l. 21), e interpretamos que os problemas derivados do deterioro da tinta dificultan a lectura de *se* no ms. Así, *se* é a conxunción condicional que introduce unha cláusula á que lle segue a apódose que expresa a consecuencia do referido na prótase, de modo análogo ao que se observa nas versións italianas do ms. berlinés ou do impreso de 1561 ao introducir a partícula *quando*: cfr. «imperciò che l'enfiasone sopradicta, *quando* ella invecchia, si adduce marce u carne fracida in del dosso» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 106, ls. 1134-1135) e «imperoche *quando* questa carne s'invecchia nel dosso del cavallo, causa che si marcia la carne» (cfr. Crupi, 2002: 93, ls. 17-18); cfr. tamén a sintaxe do *Livro* do Mestre Giraldo: «*desque* [scil. aquele inchaço] enuelheçe geeraxe carne podre e corrupta» (cfr. Pereira, 1909: 38, ls. 23-24).

1143 O adxectivo *poçoenta* formouse por adición do sufixo *-ento* (lat. *-ĒNTUM*), creador de adxectivos con función intensificadora (vid. Ferreiro, 1997: 149-150), a partir do substantivo *poçoña*, con probable orixe nunha forma do lat. vg. **PŌTĪŌNĒA* (que por disimilación deu orixe a *peçonha*, xa no século XIV), se ben, ao lado do resultado con nasal palatal procedente do grupo *-Nj-*, existen outros, como *poçoia* ou *peçoia*, que só se poden explicar como resultado da desaparición do *-N-* do referido grupo e que xustifican solucións como *poçoento* ou *peçoento*, documentadas xa no século XIV. Información sobre os diferentes aspectos mencionados da evolución do substantivo e do adxectivo e os diversos resultados pode atoparse en Ferreiro (1995: 173), Huber (1986: 151), así como, en *CrG*, *CrT*, s.v. *poçoia*; *CSM*, s.v. *poçoia*; *Cr*, s.v. *peçoento*..., ou en Houaiss, s.v. *peçonha*, *peçonhento*.

1144 Non está na tradución galega de Ruffo a adaptación da cláusula latina *rumpens carnem et corium desuper*: cfr. na versión siciliana, «e kista [scil. carni frachida] rumpi la carni e lu coyru di supra» (cfr. De Gregorio, 1905: 590, ls. 35-36); na italiana do ms. de Berlín, «rompendo [scil. uno quagliamento di carne fracida] disopra la carne del cuoio» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 106, ls. 1136-1137); na provenzal, «[lo brac] romp la bona carn e-l cuer» (cfr. Arquint, 2006-2007: 159, 29.1); na francesa do ms. *M*, «illec est .I. assemblément de mauvese char qui descire le cuir et la char» (cfr. Prévot, 1991: 76, <463>), ou na italiana do impreso de 1563, «[coagulation de carne infetta, & marza] et rompe la carne, & la pele de sopra» (cfr. Leno, 1563: f. 21r, ls. 6-7). Cfr. igualmente «E as vezes apodreçe a par dos ossos dentro e *rronpe ho coiro*» no *Livro* do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 38, l. 25).

1145 Cfr. a lectura *tiralle as* en DF6 (548, l. 25).

1146 Segundo Pensado, a lección manuscrita é *nō* (cfr. Pens.: 119, n. 2), que, como o mesmo estudoso suxire, cómpre emendar pola conxunción *nen*, que é o que xa lía no testemuño Domínguez Fontela (cfr. DF6: 548, l. 27).

1147 A tradución francesa do ms. *M* precisa que as estopas sexan «taillees au coustel» (cfr. Prévot. 1991: 77, <466>), fronte ao que sucede noutros testemuños da versión galorromance do *De medicina equorum* (cfr. *Ibid.*: 148, <466>), que, non obstante, manteñen o participio *taillees*, como tamén sucede na tradución italiana impresa en 1561, «stoppa ben tagliata» (cfr. Crupi, 2002: 93, l. 25).

1148 O envío vai dirixido concretamente á pasaxe <28.11>. Aínda que nese lugar a versión galega se limita a mencionar o cal e o mel, o texto latino facía alusión ao *pulvis calcis et mellis*.

1149 Por medio da cláusula *veluti in infirmitate vermium jam praedixi*, Ruffo remite ao capítulo do verme a propósito das propiedades corrosivas do *pulvis resalgaris*. O envío carece de correspondencia no *TA*, que se separa así da restante tradición romance examinada do *De medicina equorum*, na que está presente a remisión á curación do verme, se ben a versión siciliana se limita a facer referencia a un capítulo anterior, «cun plui saluamentu si cura kista lisiuni cun la puluiri di lu risalgaru più legiamenti *comu e ia dictu*» (cfr. De Gregorio, 1905: 591, ls. 5-7). Tampouco deixan de remitir ao tratamento do verme autores como o Mestre Giraldo –«E este rrosalgar lhe deuem a poer assy *como he dicto em no capitollo dos agradunchos*» (cfr. Pereira, 1909: 38, ls. 37-38)–, Teodorico –«sicut de verme est dictum» (cfr. Klütz, 1936: 56, ls. 18-19)– ou Rusio –«ut infra in capitulo de Verme dicetur» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 170, ls. 4-5)–. O envío vai dirixido concretamente ao parágrafo <7.16>. Nótese, non obstante, que, segundo comenta Arquint (2006-2007: 247), no capítulo do verme a aplicación do *resalgar* é precedida da práctica dunha incisión, mentres que no capítulo do *polmo* a utilización dese ingrediente se aconsella porque permite tratar a doenza *sine incisione aliqua* (vid. a nota seguinte).

1150 Non se atopou en ningún elemento consultado da tradición do *De medicina equorum* a correspondencia para a secuencia galega «lavando ante a chaga con vinagre ou con viño forte». No ms. galego *vinagre* é precedido por *do* –como transcribe Domínguez Fontela (cfr. DF6: 548, l. 31)– forma que, como Pensado (cfr. Pens.: 119, l. 18), se corrixe por *con*, segundo aconsella a coordinación con «con viño forte» por medio da disxuntiva *ou*. Coa documentación da que se dispón non é doado explicar a orixe da presenza desta cláusula no texto peninsular. Difícil é determinar, en suma, que apareza esa e non a que corresponde á que está na obra latina, *quandoque sine incisione aliqua medicatur equo dolorem minime patiente* e que se atopa nas pasaxes paralelas das outras versións romances consultadas do manual: cfr. «In pirzoki kista puluiri senza alcuna taglatura sindi medica lu cauallu si lu duluri non li passa», na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 591, ls. 7-8); «perchè sens'alcuna tagliatura si medica pogo dolore sentendone lo cavallo», «imperoché senza taglio si medica il cavallo che non sente cosa alcuna» e «perche senza taiar alcun se medica el cauallu», nas italianas do ms. de Berlín e dos impresos venecianos de 1561 e 1563 respectivamente (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 107, ls. 1148-1149; Crupi, 2002: 93, ls. 29-30; Leno, 1563: f. 21r, ls. 17-18); «car lo caval garis sens talhar e non sent mal ny dolor», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 159, 29.5), ou «pour ce que le cheval en soutient la doulour et n'est pas engoisseus, si comme il seroit pour tailler et pour hacher hors par force», e «car on le medicine sanz tailler et sanz ce que le cheval ait douleur», nas francesas dos mss. *M* e *R* respectivamente (cfr. Prévot, 1991: 77, 148, <469>). O dato está tamén no *Livro d'Alveitaria*, «outra cura hy ha melhor pera esta doença e majs ligeira e esto he se lhe deytarem o rrosalgar ca o nom talharom tanto nem lhe farom tam gram door ca o rrosalgar matara ligeiramente o polmō» (cfr. Pereira, 1909: 38, ls. 34-37). Non se poden establecer as causas de que na versión galega apareza información que non se atopa nos restantes testemuños da tradición da obra de Ruffo coñecidos e os motivos polos que o que nestes aparece non esté naquela.

Despois do parágrafo <29.8>, a versión francesa do ms. *R* inclúe outro remedio para o *polmo* que incorpora a graxa de serpe e que tamén se le en Teodorico (cfr. Klütz, 1936: 56, l. 19 ss.). Como explica

Prévot (1991: 77, n. 3), o remedio en cuestión aparece en todos os mss. latinos e franceses de Ruffo «a la fin du chapitre concernant la “sete”» (cfr. concretamente as pasaxes <56.10 – 56.11>, <56.17 – 56.20>) con referencias concretas nese lugar á súa utilidade para tratar o *pulmo dorsi* (cfr. <56.18>). Este cruce de envíos entre os dous capítulos podería explicar, en fin, a súa presenza tamén no lugar correspondente a esta enfermidade nos testemuños referidos.

1151 Cfr. *chama* en DF6 (548, l. 24) e Pens. (119, l. 20).

1152 O termo *espallatiis* é a adaptación do ablativo latino *spallatiis*, que Du Cange, s.v. *spallaciae* documenta, en efecto, en Ruffo: «Morbus equorum in tergo, de quo Jordanus Rufus Calaber lib. 2. de Medicaminibus equorum ad Fridericum Imp. et ex eo Petrus de Crescentiis lib. 9. cap. 29». A *spallatia* é a «bursite sous-cutanée phlegmoneuse du versant postérieur du garrot», en palabras de Prévot (1991: 201, s.v. *espalace*), que reproduce a información de Poulle-Drieux (1966: 84). Para máis datos sobre este «tumore al garrese» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 166, s.v. *spallaci*), vid. tamén Arquint (2006-2007: 346, s.v. *espallacia*), DEI (s.v. *spallacce*), Delprato – Barbieri (1867, II: 266, s.v. *spallacci*), Moulé (1913: 442, s.v. *espalaces*), Trolli (1990a: 34, s.v. *spallatia*).

O termo *sostra* é empregado polo Mestre Giraldo para referirse á enfermidade chamada *corno* (cfr. *supra* o comentario a <28.0>): cando o físico de don Denis explica a *spallatia* no cap. xxvii da II parte do seu *Livro*, non utiliza (fronte ao que sucede no *TA*) o vocábulo *sostra* senón outra denominación: «emfirmjidade que he dicta em latym *espallatia* e em nosa llinguagem polmom do calo das espadoas» (cfr. Pereira, 1909: 38, ls. 2-3), «esta doença chamam em latim *espallacia* e em nossa linguagem polmom das espadoas» (cfr. *Ibid.*: 38, ls. 8-9). O sintagma co que o Mestre Giraldo comenta o nome da patoloxía fai referencia ás contusións que poden provocar un aumento do volume da parte máis alta do lombo do cabalo (como ben se percibe no texto latino de Ruffo, «in summitatem spallarum»), coñecida como *cruz*. A enfermidade é tamén designada nalgúns dicionarios galegos como (*a*)*matadura* ou *amata*: cfr., p. ex., AF, s.v. *amata*, «herida producida por el roce de la silla o albarda en el lomo de las caballerías» (cfr. tamén Va, Po, Ac, CI, Ib, Er, Fg, C4, s.v. *amata*). O mesmo acontece na lexicografía portuguesa: cfr. Houaiss, s.v. *matadura*, «ferida, chaga no lombo das cavalgadas produzida pela sela, cangalha ou outros arreios» (cfr. tamén GEPB, s.v. *matadura*; VPL, s.v. *matadúra*). No que atinxe ao substantivo *sostra* empregado no *TA* para explicar a enfermidade, Vasconcellos (1910: 406-408, s.v. *sostra*) considera que se trata dunha formación galego-portuguesa que «no séc. XIV denominava uma doença de bestas, caracterizada por uma crosta tão dura (em feridas no espinhaço provocadas por cargas demasiadamente pesadas, ou trabalho muito assíduo com sela posta) que em latim a chamavam *córnea*» (p. 406). Cfr., así mesmo, GEPB, s.v. *sostra*, «Ant. O mesmo que crosta» (do mesmo xeito no GDLP, s.v. *sostra*). Na exposición do remedio do *TA*, aparece a denominación *espaaduras* (<30.5>, <30.7>).

1153 A voz *espadoas* corresponde no *TA* a dous vocábulos latinos diferentes, *spallae* e *spatulae*, termo este último do que resulta *espadoas*, como, entre outros datos relativos ao seu significado, pode verse en CrG, s.v. *espadoas*. Esta parte da anatomía do cabalo correspóndese concretamente coa «região do membro anterior que se liga estreitamente à parte anterior do tórax» e que «é limitada pela cernelha, no alto, e pelo braço, na região inferior» (cfr. Camargo – Iannone – Cury, 1988, II: 163, n. 292; cfr. tamén GEPB, s.v. *espádua*). Unha representación gráfica da fisonomía desta parte do animal pode verse na lám. 2, fig. nº 37 de Goody (1976: 5). Para unha detallada exposición das calidades que comprían a esta rexión do corpo do cabalo, vid. GEPB, s.v. *espádua*. Advirtase, con todo, que Ruffo localiza a lesión concretamente na *summitas spallarum equi* –cfr. «in dela sumitade dele spalle», na tradución italiana do códice de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 107, l. 1152); «al som de l'espalla», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 159, 30.1); «en la sommité des espaulles», na francesa do ms. R (cfr. Prévot, 1991: 148, <470>); «nella sommità del cavallo, cioè nelle spalle», na italiana impresa en 1561 (cfr. Crupi, 2002: 94, l. 3), ou «le sumità delle spalle del cauallo», na do impreso de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 21r, ls. 20-21)–, que é a «parte mais elevada do lombo do animal» (cfr. Camargo – Iannone – Cury, 1988, II: 155, n. 225), coñecida como *cruz*; para a localización desta rexión anatómica dos solípedes,

vid. lám. 2, figs. nº 24 e 92 (*mal de la cruz*) de Goody (1976: 4-5).

1154 Como en Pérez Barcala (2004: 397, l. 931), corríxese a lección do ms., *tallo*, que se conserva en DF6 (548, l. 35) e Pens. (119, l. 22), por *calo*. A forma manuscrita é presumiblemente un erro de copia orixinado pola habitual confusión das grafías *c* e *t*, pois *tallo*, ‘corte’ (cfr. Pens.: 338, s.v. *tallo*), non ten sentido na pasaxe como manifestación da enfermidade, que é, segundo o texto latino de Ruffo, unha *callositas carniūm*, correctamente adaptada nas diferentes versións romances da obra, agás na catalá editada por Gili (1985: 72, l. 13) –«entayl [*scil.* ‘incisión,’ ‘corte’] de carn»–: cfr., en efecto, «una callusitati di carni», na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 591, ls. 11-12); «una collocitate di carne», na italiana conservada no ms. berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 107, l. 1152); «una calocitat», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 159, 30.1); «une durece» ou «une callosité de char», na francesa dos mss. *M* e *R* respectivamente (cfr. Prévot, 1991: 148, <470>); «un collo [*scilicet* por *callo*?] di carne», na italiana impresa en 1561 (cfr. Crupi, 2002: 94, l. 4), ou «alcuna calosità de carne», no impreso italiano de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 21r, l. 21). Na conveniencia de corrixir *tallo* por *callo* (que, consonte a estratexia editorial seguida presentamos como *calo* ao aparecer a grafía *ll* sen valor palatal para a consoante lateral) redunda, ademais, a pasaxe do Mestre Giraldo, «e fazlhe como *calo de carne* sobre as espadoas» (cfr. Pereira, 1909: 38, l. 6).

1155 O texto latino engade *ut dixi* en clara remisión a outras enfermidades que afectan ao espiñazo e que son causadas pola opresión da sela ou doutro peso: cfr., en efecto, os parágrafos <28.2> sobre o *corneo* e <29.2> sobre o *polmo*. Fronte á imprecisión do *TA* e malia a remisión por medio da cláusula *ut dixi* na obra latina, outras versións de Ruffo amosan unha maior concisión na exposición da orixe dunha enfermidade que «aeni pir operaciuni comu e dictu di sella», segundo informa a tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 591, l. 13), ou que, consonte a francesa (ms. *M*), «avient bien par la celle qui n'est pas convenable au dos» (cfr. Prévot, 1991: 77, <471>) –ofrecendo o ms. *R* a variante «avient bien pour le trop prendre de la selle» (cfr. *Ibid.*: 148, <471>)–. Cfr. igualmente «esta doença se faz da gram carrega ou do muito trager da sella aturadamente» no Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 38, ls. 7-8).

1156 Fieis ao texto latino *haec spallatie dicuntur, nomen ex opere assumentes* (abreviado na versión galega ao adaptar só a segunda cláusula, *nomen ex opere assumentes*), e fronte ás traducións catalá –«aquesta malaltia apella en romanç espallat» (cfr. Gili, 1985: 72, ls. 15-16)– ou italiana impresa en 1563 –«si chiama spalacie» (cfr. Leno, 1563: f. 21r, l. 22)–, que traducen o equivalente só da primeira cláusula latina («haec spallatie dicuntur»), cfr. «e kista infirmitati e dicta mali di spallari pir ki di supra li spalli aeni e da locu richippi lu nomu», na tradución siciliana do tratado de Ruffo (cfr. De Gregorio, 1905: 591, ls. 13-15); «Et questa infermitate si dice spalacci prendendo lo nome dall'opra», na italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 107, ls. 1154-1155); «Dont celle bleceüre par droite raison est apelee espalaces, pour ce qu'elle avient sus l'espaule», na francesa do ms. *M* (cfr. Prévot, 1991: 77, <472>); «et questo male se gli dice spallaccie, ha bene nome simile all'effetto», na italiana do impreso de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 94, ls. 7-8).

1157 Corríxese a lección do ms., *sostro*, para o nome da enfermidade, por *sostra*, como tamén fan os outros editores e segundo constata a presenza do xénero feminino que precede ao nome, así como o feito de que sexa *sostra* o vocábulo que aparece na epígrafe dedicada á exposición da enfermidade. Cfr. *supra* o explicado para a pasaxe <30.0>.

1158 No texto galego (como tamén se observa na versión catalá editada por Gili, 1985: 72) non se traduce a cláusula latina *Quibus fiat per omnia sicut dixi superius de pulmone* coa que, para o tratamento da *spallatia*, Ruffo envía de forma explícita á curación do *pulmo* exposta nos parágrafos <29.4> – <29.8>. A remisión está, en cambio, noutras traducións romances do *De medicina equorum*: cfr. «a lu quali mali di la spalla chi fa kista cura in tutti cosi comu dissì di supra di lu mali di lu pulmoni», na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 591, ls. 17-18); «si fa per tucte cose sì come dissì disopra in del precedente capitolo del polmoncello», na italiana conservada no ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 107, ls. 1157-1158); «a la qual faras de tot en tot enayssins con dich avem en lo capitol del polmon», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 159, 30.2);

«contre laquele enfermeté soit fete tele medecine, *si comme j'ai dit devant ou chapistre dou pourmon*», na francesa (ms. M) (cfr. Prévot, 1991: 78, <473>); «a sanare questa infirmità, fa ogni cosa *come ho detto nel capitolo del polmoncello*», na tradución italiana impresa en 1561 (cfr. Crupi, 2002: 94, ls. 10-11); «alla qual infirmità se fa tutto quello della poluere *que se ditto nel precedente capitolo [scil. o do pulmone della schena]*», no impreso veneciano de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 21r, ls. 22-24).

1159 Cfr. a lectura *chama* en DF6 (549, l. 4) e Pens. (119, l. 25).

1160 Para a denominación *espaaduras* (que tamén está en <30.7>) –reproducido co primeiro *a* enriba do *p*– da patoloxía chamada en lat. *spallatia* debe pensarse nunha creación a partir de *espadoa*, de xeito que *espaaduras* se orixinou como «haplología de unas **espadoaduras* anteriores» en opinión de Pensado (cfr. Pens.: 44-45, s.v. *espaaduras*), que define o vocábulo moi xenericamente como «enfermedad del caballo» (cfr. *Ibid.*: 233, s.v. *espaaduras*). Para unha identificación máis precisa da doenza, vid. *supra* o explicado para <30.0>.

1161 A sintaxe e o sentido fan necesaria a integración da conxunción condicional *se*, que, ausente na transcripción de Domínguez Fontela, Pensado considera oportuna: «Restablecemos *se*, como exige el contexto» (cfr. Pens.: 119, n. 5). A partícula referida introduciría, en efecto, a prótase da oración condicional, que, como no texto latino de Ruffo, «*si vero spallatie fiunt durae*», tamén está na maior parte da tradición romance do *De medicina equorum* consultada: cfr. «*si li spallaturi sun duri*», na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 591, l. 18); «*se li spallaciri srano duri*», na italiana do códice berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 107, l. 1159); «*si las spallacias son duras*», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 159, 30.3); «*se les espalaces sont dures*», na francesa (cfr. Prévot, 1991: 78, <474>); «*se le spallacce fossero dure*» e «*si queste spallatie deuantano dure*», nas italianas impresas de 1561 e 1563 respectivamente (cfr. Crupi, 2002: 94, ls. 11-12; Leno, 1563: f. 21r, ls. 24-25). Cfr. igualmente a pasaxe do *Livro* do Mestre Giraldo: «*Se uijres que aquelle jnchaço he muj duro*» (cfr. Pereira, 1909: 38, ls. 10-11).

1162 A cláusula temporal «ante que as tires» non ten equivalencia en ningunha das outras versións (en latín ou en romance) consultadas da obra de Giordano Ruffo, nin noutros manuais influídos polo *De medicina equorum* (como os de Teodorico e Rusio).

1163 Domínguez Fontela, *pra a mollentar* (cfr. DF6: 549, l. 5), interpreta probablemente como pronome o que en realidade é a vogal inicial do verbo, no que o cóengo vería a variante *molentar*. *Amolentar*, que coñecía, en efecto, a forma sen a vogal átona inicial, procede de AMOLLENTARE, ‘amolecer’, ‘tornar mole’, creado a partir do adxectivo MOLLIS –e cuxo equivalente castelán se documenta entre os séculos XIII e XV (vid. DME, s.v. *amolentar*, *muelle*; TDMS, DETEMA, s.v. *amolentar*; DCECH, IV, s.v. *muelle*)–. O verbo corresponde ao latino *mollificare*, en referencia ás propiedades emolientes dos ingredientes da medicina. Para as variantes referidas do verbo galego e información sobre o seu significado, vid. Magne (1944: 71, s.v. *amolentar*), GDLP, s.v. *amolentar*¹; DGALP, GEPB, s.v. *amolentar*. Da lexicografía galega, cfr. *Sb* (*Papeletas*), R1, R2, Pi, Cu, Va, Po, Ac, Fi, C1, Er, Fg, Cg, s.v. *amolentar*.

1164 Para este substantivo vid. a información sobre a variante *malveisco* de <28.6>, onde se atopan datos sobre as súas virtudes emolientes. Cfr. as variantes *mauves* do ms. francés M (cfr. Prévot, 1991: 78, 149, <474>) e *malves* na versión catalá (cfr. Gili, 1985: 72, l. 18), e que corresponderían ao termo latino *malvae*, como pode verse no parágrafo <14.3>; cfr. tamén *maluas* na receita do *Livro* do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 38, l. 11). Porén, a *Flos Medicinae* refería que «*Alteam malve speciem nullus negat esse*» (v. 533).

1165 Para información sobre as virtudes das *couves* (*caules* no texto latino), que non se inclúen na receita da versión italiana de Ruffo impresa en 1561, vid. *supra* o comentado ao respecto da súa ocorrencia na pasaxe <28.5>.

1166 Sobre as dificultades de lectura deste subst. advirte Pensado que «podría leerse *enxulla*, si la raya que lleva encima se interpreta como abreviatura de nasal, pero sería único caso frente a las 8 *exulla* del ms.» (cfr. Pens.: 119, n. 119).

1167 Ao *absinthium* latino corresponde no *TA alosna*, que se glosa co termo *asente*, que é o que correspondería precisamente a *absinthium* («a alosna, que é asente»). O substantivo *alosna* (que contaba tamén coa variante *losna*) deriva do lat. *ALOXĪNU(M)* e designa a planta perenne da familia das compostas de nome científico *Artemisia absinthium*. Pola súa parte, *asente* deriva do latín *ABSĪNTHĪU(M)*, nome que, segundo o *VPL*, s.v. *losna*, está «formado da partícula *a* privativa, & de *Pinthion*, que vem do verbo Grego *Pino*, que quer dizer *Bebo*, porque he planta tão amargosa, que com dificuldade se póde beber o licor, em que esteve de molho». A propósito do *absinte* da receita francesa do tratado de Giordano Ruffo, Prévot (1991: 173, s.v.) comenta, en efecto, que a planta así chamada «est également citée sous le nom d' "aluisne"» e engade que hai «aujourd'hui plusieurs sortes d'absinthes (en particulier *Artemisia absinthium*, *Artemisia maritima*, *Artemisa pontica*), qui sont toutes fébrifuges et vermifuges. L'*Artemisia absinthium* est en outre vulnérable et antiseptique. C'est certainement celle-ci que recommande Rufus. De nos jours, l'hippiatrique en fait encore un grand usage. Lemery énumérait les vertus: "elle est vulnérable, elle fortifie l'estomac, elle aide à la digestion, elle excite l'urine et les mois aux femmes, elle tue les vers. On s'en sert extérieurement et intérieurement"». Para a caracterización da planta, as súas virtudes terapéuticas, así como para a identidade das denominacións referidas, vid., da lexicografía portuguesa, *DGALP*, s.v. *alosna*, *losna*, *absintio*; *GDLP*, s.v. *absintio*, *alosna*, *losna*; *GEPB*, s.v. *absinto*, *losna*; Houaiss, s.v. *absinto*, *losna*, *alosna*; *VPL*, s.v. *absinthio*, *losna*; da galega, cfr. *Sb (Ensayo 1794)*, *Ac*, *Cl*, *Ib*, *Er*, *C4*, s.v. *asente*; *Ac*, s.v. *absinto*, *ajenjo*; *Cu*, *Po*, *Er*, s.v. *axenxo*... Para as ocorrencias do termo *alosna*, coas súas variantes, desde mediados do século XIII, en castelán, vid. tamén *DME*, s.v. *alosna*, ou o *DHLE* (XV: 564), así como *DCECH*, I, s.v. *aloja*, onde se explica que *ajenjo* designa tamén «uno de los principales ingredientes con que se aromatizaba el *aloxinum* o *aloja*», substantivo este último para o que se ofrece, así mesmo, o significado de «bebida refrescante que se hacía con agua, miel y especias» (pp. 205-206; cfr. tamén *TDMS*, s.v. *alosa*), datos que redundan na relación entre a *alosna* e o *asente*. Detalles sobre a evolución, variantes e significados deste último termo en castelán, onde se rexistra desde o século XII, poden verse, tamén en *DME*, s.v. *asencio*, *asenjo*, *asensio*; *DETEMA*, s.v. *alosna*, *ajenjo*; *DHLE* (X: 1246-1248), ou Mensching (1994: 231-232, s.v. *asensio*). Complétese a información coa proporcionada en Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 156, n. 231), Causati Vanni (1999: 304, s.v. *assenzio*), Delprato – Barbieri (1867, II: 276, s.v. *assenzu*), García González (2007: 389, s.v. *centonica*; 442-443, s.v. *herba fortis*; 533, s.v. *saxidonicum*), Martín Ferreira (1996: 103, s.v. *absintium*), Milani (2004b: 113, s.v. *absens*), Olrog Hedvall (1995: 155, s.v. *ascenso*), etc. Aínda que non se localizou a utilización do *absinthium* no tratamento de enfermidades como a aquí explicada por Ruffo, para as variedades e propiedades que se lle atribúen en textos farmacolóxicos medievais, cfr. *Flos Medicinæ* – «Aurium depellit sonitum cum felle bovino. / Noxius et crudus stomachi purgabitur humor. / Obstat pestifere cum vino sumpta cicute. / Nausea non poterit quemquam vexare marina, / antea commixtam qui vino sumpserit ipsam» (vv. 422-426)–; *Circa instans* – «Absinthium calidum est in primo gradu, et siccum in secundo, absinthii duo sunt genera, [...]. Absinthium dicitur habere .ii. contrarias proprietates, scilicet, laxatiuum et constrictiuum: constrictiuum habet ex grossitie substantie et ponticitate: laxatiuum ex caliditate: et amaritudine ... Contra lumbricos in inferioribus intestinis existentes ... contra opilationem splenis ... contra opilationem epatis et yctericiam ...» (*apud* García González, 2007: 442, n. 61)–; o herbario occitano editado por Milani (2004b: 130, § 22) – «Absens est caut al .jº. gra e sec al .ij. E a vertut contraria, son laxativa e restructiva. E val contra totas passios fregas e contra verms et cetera»–; Arnau de Vilanova, *Translatio* –que, describíndoo como «calidum in primo gradu, siccum in tercio» (3.2), refire o seu emprego para distintos tipos de doenzas (cfr. 3.2, 10.2, 13.17, 15.17, 16.31, 18.4)–; *Summa Medicinæ*, I, v, 1 (entre outras moitas pasaxes)... Cfr. *DETEMA*, s.v. *ajenjo* para receitas medievais en castelán nas que se inclúe esta «yerua que es de caljente natura e fuerte e amarga» na definición do *Macer herbolario*.

1168 Para *alfevega* como tradución do lat. *parietaria*, cfr. o parágrafo <14.3>, «a paritaria, que é a[l]fevega de coovra», e a nota explicativa correspondente. Como naquel parágrafo, tamén no que corresponde a este no *Livro d'Alveitaria* se precisa «a parjtaria que chamam alfaega de cooura» (cfr. Pereira, 1909: 38, ls. 11-12).

1169 Para o termo galego *gigante* como adaptación do latino *branca ursina*, cfr. a pasaxe <14.3>, «a branca ursina, que chaman gigante», e a explicación ofrecida na nota correspondente. A propósito da *branca ursina* refírese a *Summa Medicinae*, I, v, 2: «Branca ursina herba est calida et humida in primo. Virtutem habet maturandi et mollificandi et leniendo, cum axungia porcina maturat apostemata, ipsa etiam duriciem et sclerosim membrorum remollit».

1170 A marxe inferior do f. 17v presenta unha rotura que afecta ás tres últimas liñas e que pode estar na orixe de que, en lugar de *coito* (cfr. DF6: 549, l. 8), Pensado ofrezca a lectura *solto* (cfr. Pens.: 119, l. 28), participio ao que dá o significado de «disuelto, revuelto» (cfr. *Ibid.*: 334, s.v. *solto*). O participio adapta, en efecto, o expresado en latín por *decoctis in olla*.

1171 Aínda que Domínguez Fontela e Pensado transcriben *depois que*, un borrón no f. 18r. do ms. dificulta a lectura das letras *is* de *depois* e da partícula *que*, que co adverbio constitúe a conxunción temporal.

1172 Para os elementos coordinados, lense no ms. formas de Infinitivo, e como tales se manteñen na transcripción de DF6 (549, l. 10), *pisarse* e *poeerse*. Pensado (cfr. Pens.: 121, l. 1) corríxe a primeira por unha de Presente, *pisase*, e a segunda por unha de Futuro, *poeerse a*, engadindo o auxiliar do futuro analítico, que, segundo o filólogo, «exige el contexto» (cfr. *Ibid.*: 121, n. 2). Como en Pérez Barcala (2004: 397, l. 938), dado que a sintaxe e o sentido esixen a emenda das referidas formas, a opción presentada nesta edición é a de corrixilas do mesmo xeito (isto é, integrando en ambos os casos o auxiliar do Futuro), como aconsella a coordinación do período sintáctico.

1173 *Amolantamento* (cfr. *amollauamento* en DF6: 549, l. 11), que coñece tamén na obra galega a variante *amolentamento* (<43.7>), traduce o termo latino *mollificativum* e, como este, designa un emplasto con propiedades emolientes. *Amolentamento*, deverbal de *amolentar*, presenta neste caso a asimilación da vogal pretónica do infinitivo á tónica, *amolantamento*. Ao substantivo latino corresponden *ammullatura*, *immolatoia* e *mollificativo* / *mollificatiu* nas traducións siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 591, l. 22), italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 108, l. 1162) e italianas impresas en 1561 (cfr. Crupi, 2002: 94, l. 15) e 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 21r, l. 29) respectivamente. Sobre o significado deste vocábulo, cfr. Olrog Hedvall (1995: 161, s.v. *inmolatoia*), «serve a mollificare»; *GEPB*, s.v. *amolentamento*, «acción ou efecto de amolentar. Amolecimento» (así tamén en *GDLP*, s.v. *amolentamento*). Para o equivalente castelán do vocábulo, cfr., p. ex., as ocorrencias rexistradas no *DPRAIfX*, s.v. *amollentamiento*.

1174 Corríxese a lección manuscrita, *o que* (*oq̃*), conservada en DF6 (549, l. 12), por *ou que*, como tamén indica Pensado (cfr. Pens.: 121, l. 2), de xeito que á conxunción disxuntiva latina *vel* («antequam spallatiæ incidantur, *vel* resalgare super adspargatur») corresponda a galega *ou*.

1175 Cfr. *llançen* en DF6 (549, l. 12) e *llançe* en Pens. (121, l. 2). As diferentes lecturas veñen determinadas polos problemas de interpretación dos signos gráficos do ms. (vid. § II. 2), aínda que neste caso a opción de desenvolver a nasal implosiva que dá lugar a unha forma verbal de plural vén apoiada pola coordinación desta (por medio da conxunción disxuntiva *ou*) con *fendan* coa nasal final desenvolto no ms. (*fendam*).

1176 Cfr. *rossalgar* en Pens. (121, l. 3), recollido baixo ese mesmo lema no glosario (cfr. *Ibid.*: 317, s.v. *rossalgar*), mais a lección do ms. é *rrossalgar*, segundo se constata en DF6 (549, l. 12). A transcripción de Pensado podería ser froito dunha confusión, ao reproducir o substantivo, entre a grafía *rr* e *s*, que aquel presenta á inversa (isto é, *r* e *ss*).

1177 Malia a imprecisión da obra galega, en correspondencia co *ut dixi* do texto latino, a tradución provenzal, «ayssin comma avem dich anant en la cura del polmon» (cfr. Arquint, 2006-2007: 159, 30.4), remite á curación do *polmo* (cfr. <29.8>), mentres que a francesa do ms. *M*, «si comme j'ai dit dessus ou chapistre de farsin» (cfr. Prévot, 1991: 78, <475>), envía á do *vermis* (cfr. <7.16>), como tamén se observa no manual de Rusio, «ut in capitulo de Verme dicetur» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 174, ls. 8-9).

1178 Cfr. a lectura *chama* en DF6 (549, l. 14) e Pens. (121, l. 4).

1179 A epígrafe que corresponde a este capítulo, ausente nos mss. que transmiten a versión francesa do *De medicina equorum* (cfr. Prévot, 1991: 78, n. 1), é *De barulis vel carbunculis* no texto latino: cfr. «di baruli oi di carbunculi» na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 591, l. 24), «Dei prugnulichi & cechi» na italiana do códice berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 108, l. 1169), «De barrus e de carboncle» na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 161, 31.0), «de barulli o uer carboncolli» na italiana do impreso de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 21v, l. 1) ou «de boces o carbon, aquells qui-s fan en lo dors» na catalá (cfr. Gili, 1985: 72, l. 22). Sobre estes termos, a partir de Ruffo, cfr. Du Cange, s.v. *baruli*: «Baruli, vel *Carbunculi*, Morbus equorum, in eorum tergo, ex superfluitate sanguinis vel humoris, de quo Jordanus Risus Calaber MS. lib. 2 de Medicaminibus equorum».

Malia que Pensado considera a hipótese de que a voz do ms., *barrullo*, sexa un derivado de VARU + -UCULU / -ULEU, tampouco desbota a posibilidade de que se trate dunha voz culta (cfr. Pens.: 33, s.v. *barrullo*). Deste xeito, o *barulo* (ms. *barrullo*, precedido de *barrulo* tachado polo copista ao decatarse do erro por repetición) que está na epígrafe galega (e tamén en <31.1>) pode interpretarse como un cultismo que resulta da adaptación da denominación *barulus* latina, ao igual que sucede coa voz italiana *bàrulo*, documentada por vez primeira na tradución italiana de Giordano Ruffo co significado de «ascenso cutáneo sopra il dorso (del cavallo), carbuncolo» (cfr. TLIO, s.v. *bàrulo*). O vocábulo, que designa unha erupción cutánea que se produce no lombo do solípede, é sinónimo do *carbuncolo* mencionado en <31.1>, que remonta ao *carbunculum* que figura na mesma epígrafe da obra latina (vid. o referido sobre este termo en <31.1>). Para a presenza de ambas as denominacións en tratados latinos posteriores a Ruffo, como os de Teodorico e Rusio, vid. Delprato – Barbieri (II: 235, s.v. *baruli*, *carbunculu*) ou Trolli (1990a: 29, 65). Para unha caracterización desta erupción cutánea vid. tamén Causati Vanni (1999: 346, § 25).

Polo que se refire ao substantivo *verez*, este é consignado polo Mestre Giraldo para designar a mesma realidade que expresan os vocábulos latinos *barulus* e *carbunculus*: segundo o físico de Don Denis, á enfermidade que «chamam en latim *crabuncollos*» corresponde «em nossa lñguagem verezes» (cfr. Pereira, 1909: 41, ls. 8-9). Sobre este vocábulo e a súa identidade cos outros termos sinalados (*barulo*, *carbuncolo*), vid. a información proporcionada para *verez* (<27.10>), así como a explicación para as outras dúas voces na pasaxe <31.1>.

1180 Cfr. tamén aquí a lectura *chama* en DF6 (549, l. 16) e Pens. (121, l. 5).

1181 No ms. lese *curbuntio*, así en DF6 (549, l. 17) e Pens. (212, l. 5). Porén, a forma do códice debe de ser unha errata por *carbuncolo*, como, malia conservar a lección do ms. na súa edición, comenta Pensado: «La forma *curbuntio* parece errata del amanuense por *carbuncolo* (cfr. *cranbuncollos* en Mestre Giraldo) o un raro cultismo lat. mediev., hasta ahora sin documentar, creado a partir de *carbunculus* (gall. *caruncho*) sustituyendo su sufijo dimin. -ulus, no por -ellus como hizo el it. ant. *carboncello*, sino por -iolus: *carbuntiolus* = *carbuntio*» (cfr. Pens.: 32, s.v. *barrullo*). Considerada, pois, a lección do ms. como erro por *carbuncolo*, este termo adaptaría a voz latina *carbunculus* e designaría a mesma enfermidade á que se lle dan os nomes de *barulo* ou *verez* (para os que cfr. <31.0>). Para o rexistro deste vocábulo en textos latinos anteriores e posteriores a Ruffo, así como para o seu valor semántico vid., entre outros, Moulié (1913: 367-368, s.v. *carboucle*), Trolli (1990a: 29, s.v. *carbunculus*) ou Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 161, n. 270), que definen o termo como «pequeno carvão, rubro, incandescente» en referencia «a uma inflamação cutânea ou furunculose que nada tem a ver com o chamado carbúnculo hemático ou pústula maligna». Consúltase tamén DGALP, s.v. *carbúnculo*; GDLP, s.v. *carbúnculo*¹; VPL, s.v. *carbunculo*; Vasconcellos (1910: 424, s.v. *verezes* (*verrezes*)); ou os dicionarios galegos da Ac, s.v. *carbunclo* – «Anthrax, tumor, grano maligno»-, e de Er, s.v. *carbúnculo* – «tumor virulento, gangrenoso, maligno, de color negruzco, que produce prontamente la infección de la sangre»-. Unha detallada exposición deste tumor gangrenoso no eido veterinario pode verse na GEPP, s.v. *carbúnculo*. Para o castelán, onde, como en galego e portugués, o termo tamén designa a pedra preciosa chamada rubí e onde se rexistra desde o século XII, cfr. DCECH, I, s.v. *carbunco*; DME,

s.v. *carbunclo*, *carbúnculo*; DPRAIfX, s.v. *carbúnculo*, e, de forma especial, DETEMA, s.v. *carbúnculo*, onde se poden atopar definicións do termo extraídas de textos médicos medievais que coinciden coa etioloxía presentada no TA: cfr., entre estas, a de que «el *carbunclo* [...] es apostema engendrada de sangre guesaz e viscosa» na *Suma de la flor de cirugía*; a de que «carbunculo es apostema caliente fecha de sangre colerica ferujente e por la calor e el feruor desta tal apostema el logar do sale enflama e enciende e quema atanto que lo faze duro seco commo corteza» na *Cirugía rimada*; a de que «carbunculo es vn apostema y tumor de sangre muy gruesa dañada y maligna» no *Sumario de la medicina*...

1182 Cfr. *suberedue* en DF6 (549, l. 17), coa errada lectura como *r* do *i* (cfr., en efecto, *subeieduen*, en Pens.: 121, l. 6) que representa no ms. a fricativa palatal sonora (cfr. § II. 3.9).

1183 O *Livro* do Mestre Giraldo engade outro motivo para enfermidade: «fazense da sella e da gram carrega ou de sobegidõe do sanguy» (cfr. Pereira, 1909: 41, ls. 7-8). Cfr., en efecto, estas como as causas das diversas *doores do espiñaço* (cap. 27).

1184 Cfr. a errada lectura, *rremedios*, en plural, en DF6 (549, l. 19).

1185 Remite, en efecto, ao cap. 27, «Das doores do espiñaço do cavalo» e, en particular, ás pasaxes <27.10> e seguintes. Como ben explica Arquint (2006-2007: 287, s.v. *barrus*), a erupción cutánea tratada no capítulo 31, por producirse no lombo do cabalo, «comparte eziologia e terapia con la *lesion de dos* [cfr. cap. 27]».

1186 Fronte á epígrafe do ms. latino V de Giordano Ruffo, *De scabie vel pruritu*, o tradutor galego precisa neste lugar as partes do corpo do cabalo no que se produce a doenza, o *colo* e o *rabo*, como tamén se observa na epígrafe dos mss. latinos F (f. 66v), «De pruritu et scabie *ad collum equi vel ad truncum caude*», e H (f. 129r), «De scabie et pruritu *ad collum et truncum* [cfr. a omisión de *caudae*]». No índice do TA (ff. 7r-v), a epígrafe, en latín, é *De scabiei vel pruritu veniente ad collum et truncum caude* (<6.19>), de modo análogo ao que acontece no do ms. bilingüe latino-francés identificado coa sigla S (Paris, Bibl. Nat., n.a.l. 1553) –*De scabie et pruritu eueniente ad collum vel ad truncum caude* (f. 12v, col. a)–, alén do que presenta os capítulos das enfermidades no referido ms. latino H –*De scabie et pruritu ad colum et truncum* (f. 109r)–. Na tradición romance da obra, a especificación do lugar no que se localiza o mal só se atopa na versión siciliana, «di la rugna oi maniaxuni di lu collu oi di lu truncuni di la cuda» (cfr. De Gregorio, 1905: 591, l. 31), ou na francesa (ms. M), «De roigne ou de mengioison qui avient en la crine ou au tronc de la queue au cheval» (cfr. Prévot, 1991: 78, <476>); cfr., igualmente, a *Mascalcia* de Lorenzo Rusio (cap. LXXII), «De scabie et pruritu colli et caudae Equi» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 136, l. 1). A propósito da distinta localización que se ofrece na epígrafe da tradución provenzal de Ruffo, «Del prurit del dos» (cfr. Arquint, 2006-2007: 161, 32.0), comenta a editora desta que «Benché nella rubrica si parli di *prurit del dos*, la patologia ha sede, comê chiaro dal testo del capitolo, nella radice della criniera e nel fusto della coda» (cfr. *Ibid.* 434, s.v. *prurit*).

Proido e *sarna*, en correspondencia cos termos latinos *pruritus* e *scabies*, teñen que ver coa enfermidade cutánea causada polo parasito *acarus scabiei*: «la gale sarcoptique ou gale du corps –explica Poulle-Drieux (1966: 93)– est appelée *scabies* par Ruffo qui note bien son symptôme dominant, le prurit. C'est la “gratele” ou “roigne” des auteurs français». A estudada por Ruffo é, pois, a sarna producida polo *Sarcoptes scabiei*, que ten como manifestación o proido e sobre a que pode verse a detallada exposición de Cagny – Gobert, IV, s.v. *sarna* (pp. 258 e ss., *sarnas del caballo*, *sarna sarcóptica*); IV, s.v. *prurito*; DTVZ, s.v. *gale*. Para máis detalles sobre a patoloxía descrita baixo esas denominacións, vid. tamén Arquint (2006-2007: 434, s.v. *prurit*), Causati Vanni (1999: 346-347, § 26), Moulé (1913: 514, s.v. *mangeoison*; 525, s.v. *roigne*), Prévot (1991: 221, s.v. *mengoison*; 237, s.v. *roigne*). Sobre o amplo sentido do vocábulo latino *scabies* para designar diferentes dermatoses, vid. Fraisse (2005). Máis datos sobre o significado dos termos e outras documentacións en textos latinos anteriores e posteriores a Ruffo (como os de Teodorico, que o toma do calabrés, e Rusio) poden atoparse en Ercolani (1851: 515, s.v. *rogna*), Heusinger (1853, II: LXIX, n° 129^a), Olrog Hedvall (1995: 165, s.v. *rogna*) ou Trolli (1990a: 33, s.v. *pruritus*, *scabies*; 65). Vid., así mesmo, as definicións do termo que se ofrecen no *GDLI* (s.v. *rogna*) –«Dermatosi pruriginosa causata dall'acaro *Sarcoptes scabiei*

e caracterizzata da vescicole, papule e cunicoli a cui possono associarsi lesioni da grattamento, pustole, croste; scavvia sarcoptica [...]. In patologia veterinaria, scabbia sarcoptica o provocata da acari di generi diversi» – ou no *DEnIt* (s.v. *rógna*) – «Altro nome della *scabbia* e di varie malattie cutanee dell'uomo e degli animali domestici [...]. Patologia umana e veterinaria. - Il termine è usato, nel linguaggio corrente, per indicare sia le diverse forme di scabbia umana, prodotta dal *Sarcoptes scabiei*, sia altre analoghe dermatiti pruriginose, di origine parassitaria, che colpiscono gli animali domestici; poiché queste possono essere prodotte da acari di specie diverse, si parla di *r.* (o scabbia) *sarcoptica*, *r. demodectica*, ecc.» –. Unha ampla exposición desta afección cutánea que afecta a homes e animais e que está presente en textos médicos desde Celso (séc. I) pode atoparse en *GEPB*, s.v. *sarna*. Unha descrición da enfermidade en textos medievais en castelán pode atoparse no *Lilio de Medicina*, «*scabies* esa infección del cuero algunas vezes faze como escama algunas vezes pruriginosa algunas vezes seca», ou no *Sumario de la medicina*, «la sarna que se llama *scabies*» (*apud* o *DETEMA*, s.v. *escabie*). Vid. tamén *DPRAlfX*, s.v. *sarna*. O Mestre Giraldo non presenta, en cambio, os dous termos como sinónimos en tanto que a *sarna* é resultado da enfermidade que se chama «em nossa lñguagem proydo» (cfr. Pereira, 1909: 41, l. 27): «E se esta doença nom curam voluosse em tñha ou em sarna grande» –di o *Livro* portugués (cfr. *Ibid.*, ls. 24-25)–. Para *proido*, 'comechón', cfr., p. ex., da lexicografía portuguesa, o *VPL*, s.v. *pruído*; *DGALP*, s.v. *prurido*; *GEPB*, s.v. *prurido*; así como, da galega, *Fi, Va*, s.v. *proido*. Para o termo galego *sarna*, que deriva do lat. tard. *SARNA* (do que parten os resultados das linguas iberorrománicas), vid. *DCECH*, V, s.v. *sarna*, e sobre o seu significado na lexicografía galega cfr. *Er*, s.v. *sarna*, «enfermedad cutánea contagiosa, común al hombre y a varios animales domésticos»; e, na portuguesa, *DGALP*, s.v. *sarna*, «doença da pele, pruriginosa, provocada por um ácaro».

1187 Cfr. a lectura *Aue*, sen desenvolver o trazo que abrevia a nasal implosiva final no ms., en DF6 (549, l. 22).

1188 A lectura da sílaba inicial deste substantivo no ms. vese dificultada polos problemas derivados do deterioro da tinta, polo que seguimos a lectura de Domínguez Fontela (DF6: 549, l. 22) e Pensado (cfr. Pens.: 121, l. 10), *collo*. O termo é, en efecto, a tradución do substantivo *collum*. Fronte á versión peninsular, o manual latino é máis preciso na localización, *in collo equi juxta garese*, como pode observarse nas versións romances manuscritas e impresas do *De medicina equorum*: das primeiras, cfr. a tradución siciliana, «in lu collu di lu cauallu appressu lu garrisi» (cfr. De Gregorio, 1905: 591, l. 33); italiana do códice berlinés, «in del collo del cavallo a lato del garesse» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 108, l. 1170); francesa do ms. R, «ou col du cheval prez le garet» (cfr. Prévot, 1991: 149, <476>) –fronte á variante do ms. M, «ou col dou cheval decoste la crine» (cfr. *Ibid.*: 78, <476>)–, ou catalá, «en lo coyll del cayayl après de les serres» (cfr. Gili, 1985: 72, ls. 29-30); das segundas, véxase o impreso italiano de 1563, «nel colo del cauallu appresso le galese» (cfr. de Leno, 1563: f. 21v, l. 8). A propósito da variante da tradución provenzal, «iusta la gressa que es en lo col del caval» (cfr. Arquint, 2006-2007: 161, 32.1), pode pensarse nunha incapacidade do tradutor para adaptar o vocábulo *garese* do texto latino, ou, máis ben, que o termo *gressa* que lle corresponde pode interpretarse como 'graxa', de xeito que «la gressa que es en lo col viene a significare 'la parte adiposa del collo' (sulla cresta, vicino alla criniera) oppure 'la parte più grossa del collo, la base del collo': nell'uno e nell'altro caso, *iusta la gressa que es en lo col del caval* è una sede appropriata alla *pruyson* o ronha ('rognia sarcoptica' [...]) particolarmente secondo l'interpretazione 'parte più grossa del collo' che viene in qualche modo a coincidere con la indicazione de Mo (*in collo equi juxta garese*) [...]» (cfr. Arquint, 2006-2007: 247). Vid. *Ibid.*: 72-73.

1189 Cfr. DF6 (549, l. 22), en *no collo et no rabo*. O texto latino precisa, en cambio, *in trunco caudae*, como tamén se observa na restante tradición do *De medicina equorum*: cfr. «in lu truncu di la cuda», na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 591, ls. 33-34); «in del troncone uvero in del bucinhone dela coda», na italiana do códice de Berlín editado por Olrog Hedvall (1995: 108, ls. 1170-1171); «lo tronc de la coza», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 161, 32.1); «au tronc de la queue», na francesa (cfr. Prévot, 1991: 78,

<476>); «al tronc de la coa», na catalá (cfr. Gili, 1985: 72, l. 30), ou «nel tronco della coda», no impreso veneciano en 1561 (cfr. Crupi, 2002: 95, ls. 4-5). Fronte a estas, a tradución italiana saída en 1563 das prensas de Francesco da Leno omite estoutra localización da enfermidade, particularidade que tamén se observa no *Livro* do Mestre Giraldo. Cfr. Prévot (1991: 247, s.v. *trunc de la queue*) para a identificación do *truncus caudae* coa «extrémité supérieure de la queue correspondant aux vertèbres coccygiennes».

1190 A cláusula de relativo «que lle arriga de reiz os cabelos» do TA (que ten como antecedente os substantivos *sarna e proido*) traduce a latina *evellens crines radicitus patientis*, de xeito que a *evellere*, ‘arrancar’, corresponde na versión peninsular *arrigar*, pois, fronte á lectura *arrinqa* de DF6 (549, l. 23), no ms. lemos *arriga* (cfr. Pens.: 121, l. 11; Pérez Barcala, 2004: 397, l. 947). O verbo galego *arrigar*, que remonta a unha forma latina *ERADICARE*, con cambio da átona inicial (vid. ao respecto DCECH, I, s.v. *arrancar*), ten, en efecto, o significado de ‘arrancar’: cfr., p. ex., *Sb* (*Papeletas*), *Va*, *Fi*, *Er*, *Fg*, s.v. *arrigar*; *Er*, *Fg*, s.v. *arrincar*; *Ac*, s.v. *arrancar*; así como, na lexicografía portuguesa, o *GDLP*, s.v. *arrigar*, ou a *GEPB*, s.v. *arrigar*, que documenta a voz como antiga.

1191 Con respecto á tradición do *De medicina equorum*, o TA omite o complemento directo, que precisa os lugares nos que se realiza a acción expresada polo verbo latino *fricare*, adaptado como *esfregar* (< EX + FRICARE) –isto é, a *superficiem colli, et truncum caudae*–, se cadra por considerar innecesaria a precisión ao estar xa exposta arriba a localización da enfermidade («enno colo e enno rabo»).

1192 Para *en todo* (lat. *ex toto*) como locución adverbial co significado de ‘totalmente’, ‘completamente’, cfr. *Mir*, s.v. *todo*; *HT*, s.v. *en todo*; *Ri*, s.v. *en* (§ 11.4), e Álvarez de la Granja (2005: 37, s.v. *todo*). Tamén se coñece en castelán: cfr. *TDMS*, s.v. *entodo*.

1193 Unha vez máis, cfr. *chama* en DF6 (549, l. 25) e en Pens. (121, l. 12).

1194 Malia que no ms. lemos *esta*, en DF6 (549, l. 25) transcríbese *este enfermidade*, que non mantén para o demostrativo a concordancia de xénero co substantivo que determina.

1195 Fronte a DF6 (549, l. 28), *sangre*, desenvólvese a abreviatura de xeito que, de acordo cos hábitos de tradución do TA, se orixine unha forma de Imperativo, *sangra*, que corresponda á forma latina *flebotometur* para referir a práctica da sangría.

1196 É a *vena consueta colli* do texto latino de Ruffo, xa mencionada en <3.33>, a cuxo comentario se envía para a identificación do vaso sanguíneo aludido.

1197 Cfr. *dix* en DF6 (549, l. 30), sen desenvolvemento da abreviatura.

1198 Advirtense neste lugar particularidades da tradución galega do manual de Giordano Ruffo que cómpre salientar. Por un lado, a cláusula «como ja dix» non se localiza en ningún elemento da tradición do *De medicina equorum*, polo que non queda claro o lugar anterior do texto ao que se envía coa mesma. Por outro lado, «deste ungüento usarás ata que seja são» adapta o sentido da oración *tali utatur unguento donec patiens liberabitur a pruritu*: fronte ao que sucede noutras traducións do manual, no TA non se precisan os ingredientes do referido *unguento*. Esta circunstancia axuda a localizar na tradución peninsular, entre a cláusula «como ja dix» e «deste ungüento usarás ata que seja são», unha lagoa, que pode percibirse a través da comparación do TA con outros testemuños da obra latina:

Latín:

Accipiatur sulfur vivum et totidem de sale et tartaro, et terantur decenter ad invicem tritis, postmodum coagitentur cum aceto fortissimo, et totidem de oleo, et coagitatis insimul usque ad spissitudinem utpote unguentum. Locus pruriti vel scabiei patientis tali unguento bis in die sufficienter ungatur, prius loco pruriti vel scabiei scalpto et gratato in tantum universaliter quod quasi sanguinet, et tali utatur unguento donec patiens liberabitur a pruritu (cfr. Molin, 1818: 62).

Siciliano:

Pigla lu sulfaru uiuuu e altrotantu sali e goma e pistali conuiniuilimenti insembli e miscali insembli comu

unguentu e lu locu di kista maniaxuni ungi dui fiati lu iornu di kistu unguentu e grata in prima lu locu di kista rogn tantu ki pocu minu insanguini e di kisti unguentu la ungi finki e guaritu di kistu pruritu (cfr. De Gregorio, 1909: 592, ls. 2-6).

Italiano (ms. Berlín):

Prendasi solfaro vivo & altrettanto di sale & tartaro & pestinsi convenevilmente insieme, & poi che srano trite si meschino con aceto fortissimo & con oglio, et tanto si menino insieme finchè srano ispesse si come ungüento. Et di questo cutale ungüento lo luogo dela prussa & dela rogn s'unga suficientemente due volte lo iorno, avendo prima lo lugo dela prussa uvero dela rongna intanto gractato che l'insanguini quasi, & questo cutale ungüento uzi fin a tanto che l' cavallo fi da la prussa liberato (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 108-109, ls. 1181-1188).

Provençal:

Pren solpre e vin e atretant de sal e de gresa, trissa ho ben tot ensemps e bat an fort vinaygre e atretant d'oly tro que sia spes a forma d'enguent, e d'aysson honh la luega de la ronha e de la pruyson. Mas tantost premeramens sia la luega gratada ben ho scarpellada par tot de guisa que casy sagna. E use d'aquest enguente tro que sanat sia de la pruyson (cfr. Arquint, 2006-2007: 161, 32.5-32.6).

Francés (ms. M):

c'est assavoir souffre vif et autent de sel et de rase de vin. Toutes ces choses soient tribles ensamble, puis soient bien mellees avec vin aigre fort e avec autent de huile juqu'a tant qu'il soit fet ausi comme oignement. Et de ce soit oint le lieu de la roigne, mes soit autent graté des ongles tant que le sanc en soit issu. Puis soit ce lieu oins et si soit fet penctuiement juques tant qu'il soit gueriz dou tout (cfr. Prévot, 1991: 78-79, <480-481>; cfr. *Ibid*: 149, <480-481> para as variantes dos outros testemunhos).

Catalán:

fasa hom engüent contra lo pruymènt de la ronya la qual es molt provada: soffre prin viu, e altre tant de sal, e de ros de bóta, e pica-ho tot, e sia mesclat ab fort vinagre e ab oli, aygua, tot picat adés de la un adés de l'altre quant que sia engüent, e d'aquest unta-los del pruymènt del coll o de la coa o d'altre loch dues vegades en lo jorn, e grat-li-n hom fins que-n isca sanch, e posa-y hom d'aquest hungüent fins que sia guarit (cfr. Gili, 1985: 74, ls. 3-10).

Italiano (Venezia, impresso 1561):

piglia solfo vivo, ed altro tanto sale, et taso, et pesta queste cose insieme, et di poi sbattile con aceto fortissimo, et altro tanto olio, et buttale con l'altre cose, et sbatti bene ogni cosa, per fino a tanto che venga spesso come onguento, et con questo ungüento ongi dove è il male due volte al dì: ma prima gratta ben il luoco della rogn infino che sanguini, et usa questo ungüento, per fino che 'l cavallo sarà guarito bene (cfr. Crupi, 2002: 95, ls. 14-22).

Italiano (Venezia, impresso 1563):

poi sia fatto questo unguento contra el prorito, & la rogn prouato. Tuol solfare uiuo, & altrea tanto sal, & tartaro, & siano ben pesti insieme, & poi ben batuti con aceto fortissimo, & con altro tanto oio in tanto che uengano spesso a modo unguento, & poi ben gratato el luogo de la rogn sia ben unto con questo unguento doe o tre uolte al zorno (cfr. Leno, 1563: f. 21v, ls. 12-18).

A propósito da utilidade dos ingredientes mencionados para a curación da doenza referida e de afeccions cutáneas, cómpre salientar que o «sulfur calidum et siccum in secundo. Valet contra scabiem cum melle, zuccaro aut aceto» (*Summa Medicinae*, I, v, 12) e que o «tartarum alio nomine dicitur petra vini, calidum et siccum in tercio gradu. Fex est vini desiccata, [...] oleum eius removet impetiginem, serpiginem et scabiem et similia abstergerendo et corrodendo» (I, v, 13).

1199 Comenta Prévot (1991: 227, s.v. *orine*), citando a Lémery, que «l'urine est "incise, atténuate, résolutive, détersive: elle lève les obstructions, dissipe les vapeurs, soulage et guérit la goutte, lâche le ventre, dessèche la

gratelle» (o subliñado é noso). Vid. tamén Causati Vanni (1999: 331, s.v. *urina*) ou García González (2007: 470, s.v. *locium*).

1200 No ms. aparece *çumo de estragullo*, como editan Domínguez Fontela (cfr. DF6: 549, l. 33) e Pensado (cfr. Pens.: 121, ls. 18-19), que no glosario (cfr. *Ibid.*: 238, s.v.) asigna a *estrágullo* o significado de «astrágalo» (< ASTRAGĀLU(M)). Non obstante, a forma *estragullo* do ms. debe interpretarse como un erro que puido cometer o copista ao non comprender o termo que figuraba no orixinal e que con probabilidade era *citrāgullo*, isto é, *citrangulo*, como xa establecemos en Pérez Barcala (2004: 397, l. 954). Esta voz adaptaba, así, o substantivo que aparecía no sintagma latino *succus citranguli*, ao que corresponden «lu succu di lu arinu» na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 592, ls. 7-8), «succhio di cedrangulo» na italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 109, l. 1190), «suc d'arangel» na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 161 <32.8>), «jus d'orenges» na francesa do ms. *M* (cfr. Prévot, 1991: 79, <483>; cfr. *Ibid.*: 149, <483> para as variantes *oraignes* do ms. *N* e *pommes d'oranges* en *R*), «such d'estrangol» na catalá (cfr. Gili, 1985: 74, l. 12), e «sugo di limone» e «sugo de laranja» nas italianas impresas en 1561 e 1563 respectivamente (cfr. Crupi, 2002: 95, l. 23; Leno, 1563: f. 21v, l. 19). Na pasaxe correspondente do Mestre Giraldo aparece *amago de cidra costal* (cfr. Pereira, 1909: 30, l. 39), que, segundo Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 146, n. 152), é o froito da cidreira, referíndose o adxectivo *costal* á súa procedencia, «as costas do Mediterráneo». Na corrección da forma do ms., *estragullo*, incide tamén a presenza do termo na pasaxe <47.7>, onde, en efecto, na obra latina aparece *citrangulum vel lumia* e no *TA citrangulo*, aínda que tamén aquí con dificultades de lectura. Trátase, en definitiva, do froito da cidreira, árbore de orixe asiática, semellante ao limón, de sabor agrio e empregada en medicina, ámbito no que os seus usos son descritos xa na *Naturalis historia* de Plinio o Vello (XII, 7). Era un froito ben coñecido na escola de Salerno, a vulgar pola seguinte entrada do *Alphita*: «Citronulum, citrangulum, pomum arange idem» (cfr. García González, 2007: 177, l. 44). A caracterización de García González (2007: 396, s.v. *citronulum*) ve no citrangulo a «Naranja amarga, un froito de la familia de los cítricos, un tipo de limón o naranja, que se ha hecho corresponder con el fruto de la rutácea *Citrus aurantium* L.». O mesmo estudoso, cando describe o froito da cidreira denominado *pomum citrinum* no *Alphita*, recolle a súa descrición no *Circa instans*: «Pomum citrinum diuerse est nature propter diuersas substantias. Cortex enim calidus et siccus, interior substantia frigida et sicca. Cortex virtutem habet mundificandi: ex aromaticitate sua ... Cortex crudus comestus digestionem confortat» (*apud* García González, 2007: 516, s.v. *pomum citrinum*). Sobre o substantivo *oranges* da tradución francesa do *De medicina equorum*, comenta Prévot (1991: 227, s.v. *orange*) que corresponde, en efecto, ao termo latino *citrangulum*, que designa un «fruit d'origine persane, nouveau en Italie du Sud au XIIIe siècle et en France au XIVe siècle». A propósito do *arangel* occitano explica Arquint que, en correspondencia co *citrangulus*, aquela voz «potrebbe anche significare 'arancia amara, frutto del *Citrus vulgaris*'» (cfr. Arquint, 2006-2007: 278, s.v. *arangel*). Segundo Causati Vanni (1999: 306, s.v. *citrangolo*), trátase dun «arbusto delle Rutacee, simile al limone con fiori rosei e frutti acidi. Ha proprietà antisettiche, detergenti, purificanti. Antireumatico, antinevralgico, è anche stimolante della circolazione». Vid. tamén Delprato – Barbieri (1867, II: 281, s.v. *citrangolo*; 292, s.v. *limia voi limoncellu*), Font Quer (1980⁶: 434, s.v. *cidro*), García González (2007: 455, s.v. *arange*; 516, s.v. *pomum citrinum*), GEPEB (s.v. *cidreira*), Olrog Hedvall (1995: 157, s.v. *cedrangulo*) para a identificación do cítrico.

1201 A lección do ms., *jitargiro*, é conservada por Pensado (cfr. Pens.: 121, l. 20), que non proporciona, porén, información sobre o vocábulo nas notas léxicas introdutorias nin no glosario da súa edición. Non obstante, como en Pérez Barcala (2004: 397, l. 955), consideramos que a forma *jitargiro* é un erro de copia que debe corrixiarse por *litargiro*, que é a lectura que ofrecera Domínguez Fontela (cfr. DF6: 549, l. 35). O substantivo adapta, en efecto, o termo *lithargyrium* latino, que se atopa como *litargiru* na tradución siciliana, *litargio* na italiana do ms. de Berlín, *litargiri* na provenzal e na catalá, e *letargie* ou *litargire* na francesa dos mss. *N* e *R* respectivamente (cfr. Prévot, 1991: 79, n. 2, onde pode verse a variante *poudre de lesarde* do ms. *M*); *litargiro* e

litargio son os termos que lle corresponden nas traducións italianas impresas de 1561 e 1563 respectivamente. A voz designa o óxido de chumbo, o «ossido di piombo giallo o rossastro» (cfr. Ramello, 1994: 133, s.v. *litargiri*). O TA explica o termo por medio da perífrase «que son fezes de prata», a propósito da cal cfr. Du Cange, s.v. *litargirum*, «*Spuma argenti*, in vet. Glossario Sangerman. MS. num 501. Est pro graeco λιθάργυρος, quod idem significat», e s.v. *litargurium*, «*La Schuma de argento, o altro metallo*. Gloss. Lat. Ital. MS.». A explicación ofrecida no VPL, s.v. *lithargyrio*, permite comprender os motivos do emprego do sintagma *fezes de prata* como glosa de *litargiro* no TA: *lithargyrio* «deriva-se do grego, *Lythos*, que quer dizer *Pedra*, & *Argyros*, que quer dizer *Prata*, porque a pedra *Lithargyrio* tem semelhança de prata» e designa «o vapor, ou fumo, que exhalado da prata, ou ouro, ou outra materia, quando a queimão, ou afinão, se pega como ferrugem de chaminé, ao forno, em que se faz a operação». O litarxirio, en efecto, pode ser *de prata* ou *de ouro*, e é precisamente este último o que inclúe o Mestre Giraldo como ingrediente dun remedio (que non coincide exactamente co que aparece no texto de Ruffo ao fusionar nunha mesma receita as paxases <32.6> e <32.7>): «Filha o ujnagre e ho amago da cidra costal e ho azeite e as fezes do ouro. E o vnto velho salgado» (cfr. Pereira, 1909: 41, ls. 33-35). Sobre as *fezes do ouro* comentan Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 146, n. 153) que na escoria resultante do proceso de fusión do ouro se atopa «o litargírio ou protóxido de chumbo que tem propriedades secativas». Causati Vanni (1999: 334, s.v. *litargirio*) refire a utilización do litarxirio na «preparazione di impiastri e di impacchi». Para todos estes termos, étimos, significado, propiedades, véxase tamén Delprato – Barbieri (1867, II: 292, s.v. *letargiru*), Martín Ferreira (1996: 114, s.v. *litargirum*), Olrog Hedvall (1995: 161-162, s.v. *litargio*), Robles Gómez (1999: 107, n. 68). Para a súa presenza na lexicografía galega, cfr. *Er*, s.v. *litarxirio*, «óxido de plomo, de color amarillo rojizo», e, dos vocabularios portugueses, cfr. *DELP* (III, 429); *GDLP*, s.v. *fezes de ouro*; *DGALP*, s.v. *litargírio*, ou a *GEPB*, s.v. *litargírio* e s.v. *fezes*, onde se informa que «ao litargírio amarelo ou vermello se chamava litargírio de ouro; ao branco, litargírio de prata. Serviam para dar consistência a emplastros e ungüentos». Para a presenza deste vocábulo en castelán medieval, cfr. tamén *DPRAIfX*, s.v. *litarge*, e para a súa inclusión en textos e receitas médicas castelás da Idade Media, cfr. o *DETEMA*, s.v. *litargirio*, «mezcla de plomo, cobre y tierra que resulta de purificar la plata en las hornazas; hay dos especies, de plata, de color blanco, y de oro, de color dorado, por poseer más cobre». Das pasaxes recollidas no *DETEMA* son ilustrativas para a definición do substantivo a do *Menor daño de Medicina*, de Alfonso de Chirino, «[...] *litargirum* que es escoria de plomo», ou a do *Libro de las recetas de Gilberto*, «*litargirio* que es escoria de plata». Véxanse, así mesmo, definicións da *Sinonima* como «Litargirio, i. fez o espuma de argenti [en M, *argento*] o de oro o de plomo», «Litargirio, i. escoria de oro, i. almartaga» (cfr. Mensching, 1994: 123, ls. 34-35; 126, ls. 25-26), ou do *Alphita* como «*Litargirum fex est argenti vel auri aut spuma*» (cfr. García González, 2007: 235, l. 22). A propósito das variedades e propiedades deste óxido comenta o *Circa instans* que «*Litargirum temperatum est in frigiditate et siccitate secundum quosdam in primo gradu ... litargiri multiplex est differentia: spuma argenti ... spuma auri ... fex stanni ... fex plumbi ... virtutem habet constringendi consolidandi: depurandi, ex diuerso modo conficiendi*» (*apud* García González, 2007: 469, s.v. *litargirum*; cfr. tamén *Ibid.*: 543, s.v. *siricum*); Arnau de Vilanova, *Translatio*, 11.1111, que «*Litargirum frigidum et siccum*»; a *Summa Medicinæ*, que «*est fex stagni: frigidum et siccum. Virtutem habet constringendi, abstringendi et corrodendi debilitat sine mordicatione et ideo mirabilis est in consolidatione ulcerum calidorum*» (I, v, 10). Ademais da súa mención en relación con outras doenzas, este último texto inclúe o *oleum litargirum* nunha receita *contra scabiem* (I, v, 1), á vez que o recolle en distintos lugares da preparación dun *experimentum contra scabiem*, na elaboración dun *vngentum contra pruriginem et scabiem* (II, ii, 9), etc.

1202 Ademais da variante desnasalizada *riis*, o TA presenta as formas *riis* (<33.1>(2), <33.4>), *rëes* (<33.5>, <33.6>, <33.13>, <33.14>) e *rens* (<33.7>) para designar a parte da espádoa próxima aos riles: o substantivo *RÊNES* –que é precisamente o termo do texto latino de Ruffo e que está na base da formación do vocábulo galego–, alén de referir o órgano do aparato urinario dos seres vertebrados, tamén fai referencia á rexión lumbar (vid. André, 1991: 157, 231). A orixe da voz galega está, como se apuntou, na forma latina *RÊNES*

(empregada sempre en plural ao tratarse dunha parella de órganos), que nalgunhas linguas romances foi substituída por *RENİÖNES. Xunto á solución portuguesa *rim*, en territorio galego existe *ril*, creada analoxicamente a partir do plural *ri(i)s* (que, á súa vez, presenta a variante *riles*, formada desde o singular *ril*) ou procedente de RENİLEM con asimilación regresiva e posterior crase das dúas vogais palatais (RENİLEM > *reil* > *riil* > *ril*). Para máis información sobre a orixe, variantes e evolución deste substantivo, vid. DELP, s.v. *rim*; Ferreiro (1995: 90), Nunes (1960⁶: 49).

1203 Cfr. a lectura *chama* en Pens. (121, l. 22), fronte a DF6 (550, l. 2), *chaman*.

1204 Á epígrafe latina *De malferuto in lumbis* corresponden «di lu mali di firutu» na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 592, l. 11), «del morbo che si dice malferuto» na italiana do ms. de Berlín editado por Olrog Hedvall (1995: 109, l. 1193), «de malferit els nombels» na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 163, 33.0), «de malaltia qui comença dels lombes» na catalá (cfr. Gili, 1985: 74, l. 29), «de malferu es rains» na francesa (cfr. Prévot, 1991: 79, <484>), ou «del mal ferruto» e «de li caualli mal ferruti» nas impresas italianas de 1561 e 1563 respectivamente (cfr. Crupi, 2002: 96, l. 1; Leno, 1563: f. 21v, l. 24). Como se observa, o *TA* introduce datos sobre a localización da enfermidade, ademais de adaptar como *malferuto* a denominación latina, sobre a que cfr. Du Cange, s.v. *maleferrutus*: «Morbus equinus, in lumbis, vel in renibus dolores inferens, apud Petrum de Crescent. lib. 9. de Agric. cap. 33, ubi Gallicus vetus Interpres *Mauferu* vertit. [*Malferuto* Italis]». *Malferutus* designa a «entorse dorso-lombaire» (cfr. Prévot, 1991: 219, s.v. *malferu*), unha «malattia che dà dolore e rigidità nei lombi, lombaggine o mioglobinuria» (cfr. Arquint, 2006-2007: 392, s.v. *malferit*). Para máis detalles sobre o termo, a enfermidade á que se refire e outras documentacións, vid. Causati Vanni (1999: 347, § 27), Delprato – Barbieri (1867, II: 254-255, s.v. *male feruto*), Ercolani (1851: 509, s.v. *lombaggine*), Heusinger (1853, II: xxxvii, n.º 62), Moulé (1913: 513, s.v. *mal feru*), Olrog Hedvall (1995: 162, s.v. *malferuto*), Pouille-Drieux (1966: 85), Trolli (1990a: 32, s.v. *malferutus*). Vid., así mesmo, o *GDLI* (s.v. *malferuto*), que recolle o vocábulo como voz culta que procede do lat. medieval para a que dá o significado de «Veter. Ant. Crampo o stiremento dei muscoli lombari del cavallo», ou o *DEI* (s.v. *malferuto*), que o define como substantivo «m., ant., XIV sec., veter.; infermità che viene ai cavalli nei lombi» procedente do «lat. medioev. *de morbo male ferruti*». A descrición da patoloxía no *Livro* do Mestre Giraldo coincide coa que «chamam em latym *maleferuga* e em nossa lñguagem derreamento» (cfr. Pereira, 1909: 42, ls. 5-6). Segundo Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 161-162, n. 280), *maleferuga* é unha «composição resultante de male + ferula = cana frecha, planta de haste alta e delgada, usada como chibata. O uso da chibata seria o causador da afeção pois por meio dela se alquebraria o animal». Con todo, *maleferuga* podería ser unha mala lectura do *male feruta* ou *mala feruta* á que Teodorico –a outra fonte manexada polo Mestre Giraldo– dedica o cap. 24 do libro II do seu tratado (cfr. Klütz, 1936: 42, cap. 24).

1205 Cfr. a lectura *chama* en Pens. (121, l. 24).

1206 Ao igual que en Pérez Barcala (2004: 398, l. 959), corríxese a lección do ms., *dos*, reproducida en DF6 (550, l. 4) e Pens. (121, l. 4), por *aos*, como require a coordinación coa frase preposicional *aos riis* seguinte e a pasaxe latina correspondente, «dolores in lumbos equi vel in renes inferens»: cfr. «in li lonzi di lu cauallu... & in li rignuni», na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 592, ls. 12-13); «in dei lombi u in dele rene», na italiana do códice berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 109, l. 1195); «ens les rains ens les lombraux», na francesa do ms. *R* (cfr. Prévot, 1991: 149, <484>), ou «ne li lumbi, & nelle rene» na italiana impresa en 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 21v, ls. 26-27).

1207 Domínguez Fontela (cfr. DF6: 550, l. 6), *h[o]mores*, integra a vogal que podería estar abreviada no ms. por medio do trazo horizontal enriba da palabra. A opción de desenvolver ese sinal como a vogal velar *o* e non como a máis pechada *u*, débese a que, cando a palabra aparece completa no ms., é maioritaria neste a forma coa vogal pretónica *o*. Para o significado do substantivo cfr. o comentario de <3.6>.

1208 Para o valor semántico de «frio vello», que traduce o sintagma latino *frigiditas jam diu assumpta*, cfr. as adaptacións das que o mesmo foi obxecto nas outras versións manexadas: «frigiditate di lungo tempu

tinuta» na siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 592, l. 15), «frigiditate già lungamente presa» na italiana editada por Olrog Hedvall (1995: 109, l. 1197), «freior de lonc temps acampada» na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 163, 33.1), «froidure demouree de lonc temps dedenz le cors» na francesa de *M* (cfr. Prévot, 1991: 79, <485>).

1209 *Pustrumeira* non traduce aquí o adxectivo latino *ultimus* –que aparece sempre no sintagma «*ultimum remedium*», ao que corresponde no *TA* «*pustrumeiro remedio*» (cfr. <15.9>, <33.12>, <34.10>, <42.4>, <43.16>, <48.10>)– senón que está para *posterior*, como sucede tamén en <48.1> ou en <49.1>: o sintagma *posterior pars* é, en efecto, traducido como *pustrumeira parte*, e especialmente orientativa do valor semántico que adquire nestes contextos o adxectivo *pustrumeira* é a explicación do tradutor galego en <49.1>, «na parte pustrumeira, que son as pernas». Polo tanto, *pustrumeiro* ten nestes casos o significado de ‘traseiro’. Cfr., en efecto, en *Vi*, s.v. *postrimèiro*, a acepción «que está o viene detrás». Para a formación deste adxectivo e o valor de ‘derradeiro’, vid. o referido a propósito da ocorrencia do vocábulo en <15.9>.

1210 Malia as dúbidas expresadas por Pensado no establecemento do significado «alzar, levantar» para o termo *levar* (cfr. Pens.: 123, n. 1), todo apunta a que ese é o seu valor semántico. En correspondencia co verbo que traduce, *LEVĀRE*, o vocábulo está documentado en textos líricos e narrativos medievais co seu valor etimolóxico, aínda que tamén se empregaba coa acepción moderna que o converte en antónimo de *traer*: para outros rexistros do termo con estes valores, cfr. *CrG*, *Mig*, s.v. *leuar*, *CSM*, *Nun (Amigo)*, s.v. *levar*; Magne (1944: 235, s.v. *levar-se*). Malia que, segundo indicacións da *CrG*, s.v. *leuar*, o valor de ‘erguer’, ‘levantar’ non pasaría do século XIV, con este aparece aínda recollido en *Fi*, s.v. *levar*. Análogos significados posúe tamén en castelán este vocábulo, de ampla multiplicidade semántica: cfr. *DPRAlfX*, s.v. *levar*; *TDMS*, s.v. *leuar*.

1211 Cfr. Pens. (123, l. 3), *chama*, e DF6 (550, l. 11), *chaman*.

1212 Os ingredientes da receita latina teñen perfecta correspondencia no *TA*, pero esta situación non é idéntica nas diferentes versións romances manexadas, sendo a provenzal a que amosa máis afinidade coa galega neste punto, a diferenza do que acontece nas restantes, que obvian un ou máis elementos do *strictorium*, como se indicará nalgunhas das notas que comentan os distintos ingredientes. Así, p. ex., sobre as diverxencias entre a versión francesa do ms. *M*, que omite algúns componentes da receita, e *R*, máis fiel ao texto latino, vid. Prévot (1991: 79, <489> e n. 5).

1213 Para o substantivo *pedamaço* como tradución de *strictorium*, vid. o comentado sobre a presenza deste vocábulo en <24.4>.

1214 Para adaptar o participio *liquefacta*, referido á *pix navalis*, o tradutor galego utiliza a P2 do Futuro de Indicativo do verbo *reter*, que tamén corresponde a *liquefieri* en <34.7> e en <44.7>. A acción expresada por este vocábulo refírese en <56.18> coa perífrase *asar en espeto de pao*, e en <18.2> e <18.6> por medio do verbo *dessolver*, que en <22.6> se presenta como correspondencia para o latino *dissolvere*, que, pola súa parte, ten como equivalencia *derreter* en <20.8>. Estes datos non fan máis que incidir na rede de asociacións léxicas que se establecen entre os vocábulos comentados e permiten ver en *reter* a solución previa a *derreter*, e non o resultado de *RETĪNĒRE* –que deu lugar ás formas *retēer* e *reteer* (cfr. *CrG*, s.v. *reteer*), ‘parar’, ‘deter’, ‘manter’–. Ao igual que a forma castelá *derretir* se crea a partir de *retir*, a galega e portuguesa *derreter* procede do antigo *reter*, para o que se dá como étimo *RETĒRĒRE*, ‘desgastar’, ou máis ben unha variante vulgar **RETRĪRE* (creada a partir do participio daquel, *RETRĪTUS*). Esta orixe, establecida no *DCECH* (II, s.v. *derretir*), é discutida por Houaiss, s.v. *derret-*, nos seguintes termos: «o esp. *retir* e o port. *reter*, como arcaísmos, mesmo como o part. *retritus*, não têm por que apelar para a f. suposta por Corominas **retrire*, já que *terere* e *reterere* estavam sujeitos, como da 3ª conj. lat., a fluctuar entre a 2ª e a 4ª conj., a saber *terere* e *terire*, *reterere* e *reterire*, donde o port. *reter* e o esp. *retir* e respectivos der. *derreter* e *derretir*». Polo que ás primeiras documentacións destas formas se refire, o *DCECH* rexistra as castelás *retir* e *derretir* no século XIII e XIV respectivamente, mentres que «em português antigo se halla *reter* siete veces en Maestre

Giraldo (1318), [...], también en gallego del S. XIV [...]; hay ya ejs. del port. mod. *derreter* en el propio Giraldo y en un glos. del s. XIV» (cfr. *DCECH*, IV: 447-448). Situación análoga é a do galego, pois, como se apuntou arriba, o *TA* documenta a forma *reter* (<33.5>, <34.7>, <44.7>) xunto á moderna *derreter* (<20.8>). Para outras documentacións castelás de *retir* cfr., s.v., *DME*, *TDMS* ou o *DETEMA*.

1215 É a *pix navalis* do texto latino con correspondencia nas versións romances, manuscritas e impresas, do *De medicina equorum*: cfr. *pichi nauali* na tradución siciliana, *pece di nave* na italiana do ms. custodiado en Berlín, *pega de nau* na catalá, *pex* na provenzal, *poiz noire clere* na francesa, e *pece navale* e *pegola de naue* nos impresos italianos de 1561 e 1563 respectivamente; cfr. tamén «Ffillheno *pez* e rretãno» no *Livro* do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 42, l. 9). Outras ocorrencias do termo en textos galegos medievais, que o rexistran desde o século XIII, poden verse, en *CrG*, s.v. *pez*. Procedente do lat. *pīCE(M)*, o vocábulo designa o «alcatrão, secreção resinosa de plantas da família das coníferas» (cfr. Camargo – Iannone – Cury, 1988, II: 162, n. 287). Como ben precisa o *Alphita*, «multa sunt genera piscis, sed, quando simpliciter ponitur, de navali intelligitur» (cfr. García González, 2007: 271, ls. 36-37). Sobre as súas propiedades refire o *Circa instans* que «Pix alia naualis alia liquida, que picula dicitur, calida et sicca est in secundo gradu; naualis calida et minus sicca ... pix liquida virtutem habet dissoluendi consumendi et relaxandi. Contra scabiem fiat vnguentum ex picula» (*apud* García González, 2007: 512-513, s.v. *pix*). Segundo Prévot (1991: 231-232, s.v. *pois*), o sintagma *pix navalis* designa «la poix noire ou poix navale [...]». Lémery décrit la poix noire: «la pox noire, appelée aussi *pix navalis*, est un mélange d'Arcançon ou fausse Colophone, et de Tarc ou Goudran; on nous l'apporte de Norvège et de Suède; elle doit estre nette, dure, d'un beau noir luisant; on s'en sert pour calfeutrer les navires. Elle est résolutive, détersive, désicative, vulnéraire, digestive; on l'employe dans les emplâtres, dans les onguens». Detalles sobre os dous tipos de *pez* e as propiedades do *pez naval* poden verse igualmente en *VPL*, s.v. *pez*, que comenta que o chamado *pez seco* «deseca mais, do que acaenta, ao contrario do *pez liquido*, que tem mayor virtude calefactiva, que desectiva» e que o *pez naval* «he o que se raspa dos navios velhos, ao qual a agua salgada do mar tem communicado huma virtude astrigente; também com este *pez* se fazem emprastos». Máis información sobre as características e propiedades desta resina pode atoparse en Causati Vanni (1999: 315, s.v. *pece nera*), Delprato – Barbieri (1867, II: 297, s.v. *pece*, *pece nira*, *pece navale*), Olrog Hedvall (1995: 163, s.v. *pece dela nave*). Para a presenza do substantivo na lexicografía portuguesa cfr. *DGALP*, *GDLP*, *GEPB*, s.v. *pez*; e na galega, cfr. *Er*, s.v. *pez*, «substancia resinosa, quebradiza y de color pardo amarillento». Para as documentacións deste substantivo en castelán, onde tamén se recolle desde o século XIII, pero onde, fronte ao galego, é feminino vid. *DCECH*, IV, s.v. *pez* (pp. 513-514); *DME*, s.v. *pez1*; *TDMS*, *DPRAlfX*, *DETEMA*, s.v. *pez2*. Para a presenza do *pez* e as súas variedades en textos médicos casteláns da Idade Media, vid. as pasaxes incluídas no *DETEMA*, s.v. *pez*.

1216 Para establecer o significado do substantivo galego *pele*, que tamén se atopa na pasaxe do *Livro* do Mestre Giraldo –«deytêno sobre hũa *pele*» (cfr. Pereira, 1909: 42, l. 9)–, cómpre ter en conta que a frase preposicional «en *pele*» traduce a latina «in quadam aptata pellicula» e que a esta corresponden «supra una *peza*» na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 592, ls. 21-22), «in su nuna pelle uvero cuoio soctile aconcio» na italiana do ms. custodiado en Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 109, ls. 1204-1205), «en una *pel*» na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 163, 33.4), «sus une *pel* de camois» na francesa do ms. *M* (cfr. Prévot, 1991: 79, <488>) –introducindo o ms. *R* a variante «un *cuir*» (cfr. *Ibid.*: 149 <488>)–, «in una *pignatta*» e «su qualche alta *pelicula*» nas versións italianas impresas de 1561 e 1563 respectivamente (cfr. Crupi, 2002: 96, l. 17; Leno, 1563: f. 22r, l. 6). Causati Vanni (1999: 151) traduce o termo latino ao italiano como *benda*, «pezzuola o striscia di tessuto (canapa – lino – lana) adoperata per fasciature e medicazioni» (cfr. *Ibid.*: 288, s.v. *benda*), aínda que a estudosa sinala que *benda* é a tradución para o termo latino *petia*, sendo *panno di camoscio* a correspondente ao substantivo latino *pellicula*, sobre a que comenta que «il Ruffo ne suggerisce l'uso per contenere i cataplasmi e gli impasti curativi a scopo emolliente, curativo e revulsivo» (cfr. *Ibid.*: 292, s.v. *panno di camoscio*). Ao respecto do substantivo *aluda* que se introduce na adaptación catalá de Ruffo,

«sobre una aluda» (cfr. Gili, 1985: 75, l. 8), cfr. a definición que se atopa no *DECLC* (I, s.v. *aluda*), «cuiro preparat amb alum», ou en Ramello (1994: 128, s.v. *aluda*), «pelle conciata con l'allume».

1217 Fronte á lectura *duas ditas dramas* de Pens. (123, l. 8), no ms. lese *duas duas dramas*, sintagma no que cómpre ver un erro do copista por reduplicación –como xa percibiu Domínguez Fontela, *duas (duas) dramas* (cfr. DF6: 550, l. 17)–, polo que, como en Pérez Barcala (2004: 398, l. 969), se edita *duas dramas*. Sobre as diferentes cantidades deste ingrediente prescritas nas receitas das versións romances, comenta Arquint (2006-2007: 248) que «la dose di bolo armenico oscilla nei varí testimoni tra una e tre dracme (e non manca chi attesta once invece di dracme)». Ademais da omisión do ingrediente en traducións como a siciliana, cómpre salientar que, á marxe daquelas versións que non refiren a cantidade exacta, as que aluden a ela non amosan coincidencia nese aspecto: cfr., en efecto, «bolo armenico dragina una», na tradución italiana de Ruffo transmitida polo códice berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 109, l. 1206); «bolum armenicum .iii. z.», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 163, 33.4); «bono armenico drame .ij.», na italiana impresa en Venecia en 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 22r, ls. 7-8); «bolo armeno», na impresa en 1561 (cfr. Crupi, 2002: 96, l. 19); «bol armenique», na francesa do ms. *M* (cfr. Prévot, 1991: 79, <489>). Sobre a medida de peso chamada *drama*, así como a súa confusión con *onça*, vid. *supra* o comentario á pasaxe <18.7> na que concorre o termo.

1218 *Bolo armenico* corresponde ao *bolum armenicum* da receita latina, sobre o que Prévot (1991: 181, s.v. *bol armenique*), citando a Lémery, comenta que «c'est une "terra grasseuse ou argilleuse douce au toucher, fragile, de couleur rouge ou jaune [...]". On en faisoit venir autrefois du Levant et d'Arménie. [...] Le Bol est astringent, desicatif, propre pour arreter les cours de ventre, les dyxenteries, le crachement de ventre: pour adoucir les acides étant pris par la bouche. On s'en sert aussi beaucoup pour l'extérieur pour arrêter le sang, pour empêcher le cours des fluxions, pour fortifier, pour résoudre». Na pasaxe <33.9> do texto de Ruffo menciónase de novo o *bolum armenicum* e no lugar correspondente a ela o Mestre Giraldo introduce tamén ese ingrediente: «ho bono almerjco que he hũa terra vermelha» (cfr. Pereira, 1909: 42, ls. 17-18). Segundo o *VPL*, s.v. *bolo*, a terra «tirase de humas cavernas de Cappadocia, confinantes com a Armenia, donde tomou o nome» e «he medicamento desecativo, incrassante, repercutiente, & astringente. Alguns lhe chamão *Gleba Armenia*, *ae. Fem.* ou *Rubrica Sinopica*, *ae. Fem.* Porque *Sinope* he o nome de huma Cidade de Cappadocia, aonde de ordinario se vende». Para a caracterización do *bolo armenico* e as súas virtudes astrinxentes, entre outras, véxase, ademais, Arquint (2006-2007: 291, s.v. *bolum*), Brunel (1957: 321, s.v. *bol*), Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 130, n. 45), Causati Vanni (1999: 332-333, s.v. *argilla rossa* o *bolo armenico*), De Frutos González (2010: 346, s.v. *bolus (armenicus)*), Martín Ferreira (1996: 107, s.v. *bolus*), Milani (2004b: 118, s.v. *bolo armenic*), Olrog Hedvall (1995: 156, s.v. *bolo armenico*). Vid., así mesmo, da lexicografía portuguesa, *GDLP*, s.v. *bolo-arménio*; Houaiss, *DGALP*, s.v. *bolo-armênio*, ou *GEPB*, s.v. *bôlo-armênio*, «espécie de argila tónica e adstringente que se empregava outrora como medicamento». Sobre este elemento e as súas virtudes en textos medievais, cfr. *Circa instans* –«Bulus frigidus est et siccus in secundo gradu. Bulus quedam vena terre est: que precipue in Armenia reperitur unde dicitur bulus armenicus, virtutem habet constringendi ... contra emopticam passionem, contra dissenteriam vel fluxum ventris sanguineum» (*apud* García González, 2007: 373, s.v. *bolus*)–; *Summa Medicinæ*, I, v, 2 –«Bulus armenicus minera est, sive quedam vena terre subruffa. Frigidus et siccus in secundo, virtutem habet constringendi et consolidandi»–; Arnau de Vilanova, *Translatio*, 12.91, 16.25 –«Bulus armenicus est frigidus in primo, siccus in secundo»–, ou o herbario occitano do século XIV reproducido por Milani (2004b: 132) –«Bolo armenic es vena de terra fri et sic al .ij. gra. Val contra flux de sanc e mestruas, e decassa tota humiditat e val contra apostema cauda et cetera»–. Para esta terra en textos médicos casteláns da Idade Media, cfr. *DETEMA*, s.v. *bol [bol arménico]*. Outra ocorrencia deste ingrediente para curar os enfermos de febre pode verse en *DPRAIfX*, s.v. *bol [bolo arménico]*.

1219 O *armonico* do texto galego, que rexistra a variante asimilada *armanico* (<33.9>), corresponde ao substantivo latino *ammoniacum*, «goma resina fornecida pela *Dorema ammoniacum*, planta da familia das

umbelíferas» (cfr. Camargo – Iannone – Cury, 1988, II: 162-163, n. 290). Vid. tamén Aprile (1999: 379), Arquint (2006-2007: 279, s.v. *armoniac*), Martín Pereira (1996: 105, s.v. *amoniacum*), Milani (2004b: 117, s.v. *armoniacus*), Olrog Hedvall (1995: 155, s.v. *armoniac*). Caracterización diferente do *ammoniacum* mencionado por Ruffo é a que ofrece Causati Vanni (1999: 332, s.v. *ammoniaco o cloruro di ammonio*), «cristalli o masse fibrose bianche o polvere cristallina incolore, inodore, di sapore salino fresco e piccante, solubile in acqua fredda». Non obstante, na pasaxe que corresponde á <33.9> da obra de Ruffo, na que tamén se menciona o *ammoniacum* (*armanico* na tradución galega), o Mestre Giraldo introduce o *galbano* e o *armonieco*, que describe como «gomas que fedem» (cfr. Pereira, 1909: 42, ls. 18-19), polo que a caracterización de Causati Vanni se presenta pouco probable: cfr. VPL, s.v. *ammoniaco*, para a distinción entre *ammonico*, «huma especie de goma, que distilla huma arvore, a que Plinio chama *Metopium*» e que «nas boticas costumão fazello em maça como pez», e o *armonico*, que «não he goma, mas he hum sal artificial, [...]». Apoiándose no *Livro d'Alveitaria*, a GEPB define o *armonieco*, s.v., como forma antiga do substantivo *amoniaco*, e, s.v. *amoniaco*, informa de que, alén do *sal amoniaco*, existía a *goma amoniaca*, «goma resina fornecida pela *Dorema ammoniacum*, planta da família das umbelíferas. Conhecem-se duas variedades: a goma amoniaca em lágrimas e a goma amoniaca em massa. [...] Extrai-se directamente da planta por meio de incisões na casca. Emprega-se em Farmácia na preparação de certos emplastros, e também em Medicina». Sobre esta resina explica García González (2007: 548, s.v. *stacten*) que é «llamada así por su origen, el oasis de Ammón. Se trata de una gomorresina producida por una férula africana de difícil identificación, aunque para ella se han propuesto varias especies de umbelíferas». Para as propiedades do ingrediente, cfr. o *Circa instans* –«*Amoniacum calidum est in tertio gradu, et siccum in secundo, est autem armoniacum gummi cuiusdam arboris: que simile nomine appellatur ... habet autem virtutem dissoluendi et relaxandi*» (*apud* García González, 2007: 548, s.v. *stacten*)–; a *Flos Medicina* –«*Splenis armoniacum retinacula solvit et eius / duriciam; vermes, urinas, menstrua ducit. / Adde nitrum cum melle, scrophas dispergit et aufert*» (vv. 604-606)–; Arnau de Vilanova, *Translatio*, 17.8 –«*Amoniacum calidum et siccum in secundo. Quando supraponitur renibus, valet doloribus eorum frigidis*»–, ou o herbario occitano editado por Milani (2004b: 129, § 20) –«*Armoniacus es caut al .iij. gra e sec al .ij. E es gome doble in vertut laxativa et resolutive. E val contra toz antiqua e asmatixs et cetera*»–. Baixo numerosas formas, a goma chamada *amoniaco* está rexistrada en textos médicos casteláns da Idade Media, como recolle o DETEMA, onde se distingue da variedade de sal chamado *armonico* (cfr. *Ibid.*, s.v. *sal [sal armoniaca]*) –cfr. tamén en castelán *sal armoniaco* en TDMS, s.v. *armoniac*–; outra documentación do vocábulo que designa a resina da *Dorema ammoniacum* pode verse en DPRAlfX, s.v. *amoniaco*.

1220 O *pez grego* é a *pix graeca* da versión latina do texto de Ruffo. O sintagma designa a resina amarelenta, tamén coñecida como colofonia, que destila a trementina. Segundo Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 162, n. 282), «a qualificação grego para o pez se deve ao fato de ele ter sido preparado, por primeiro, na Jônia. É também chamado pez louro». Pola súa parte, o VPL, s.v. *pez*, comenta que ao *pez grego* «os antigos lhe chamãrão *Colophon*, porque de Colophon, Cidade da Grecia, vinha quantidade deste pez». Sobre as súas virtudes, comenta Causati Vanni (1999: 314, s.v. *pece greca, colofonia*) que «ridotta in polvere finissima, essa ha potere emostatico ed entra nella preparazione di impiastri ed unguenti resinosi» e que «ha proprietá revulsive e vescicanti». Complétese a información cos datos ofrecidos por Arquint (2006-2007: 424, s.v. *pex*), Delprato – Barbieri (1867, II: 297, s.v. *pece greca*), Martín Ferreira (1996: 110, s.v. *colofonia*), Milani (2004b: 122, s.v. *colofonia*), Olrog Hedvall (1995: 163, s.v. *pece greca*), Ramello (1994: 130, s.v. *cofefonia*), ou vocabularios portugueses como o VPL, s.v. *colophonia*; GDLP, DGALP, s.v. *colofónia*; Houaiss, s.v. *colofónia*, ou a GEPB, s.v. *colofónia*: «Esta substância resinosa, sêca, transparente, amarela ou castanha, obtinha-se outrora em Colôão, cidade da Jônia. É empregada como anti-hemorrágico externo, e entra na composição de vários pós e pomadas hemostáticas». Sobre a caracterización e as propiedades desta resina sólida comenta o *Circa instans* que «*Colofonia calida est in secundo gradu, sicca in primo. Est autem*

guma cuiusdam arboris, que in multa quantitate in grecia reperitur, vnde pis greca dicitur ... virtutem habet calefaciendi: et a gumositate conglutinandi» (*apud* García González, 2007: 399, s.v. *colofonia*); a *Summa Medicinæ* (I, v, 3), que «Colophonía gumi est que eciam pix greca dicitur sive pix bucia, calida in secundo sicca in primo; calefacit et conglutinat», ou o herbario occitano editado por Milani (2004b: 135, § 95), que «Colofonia, id est goma d'albre, caut e sec al .j. gra. Nais en Grecia e a vertut cauda e consolidativa. [...]». Sobre a «collofonia que es pez griega» –como a define o *Tesoro de los remedios*–, cfr. as pasaxes médicas castelás que recolle o *DETEMA*, s.v. *pez* [*pez griega*].

1221 Como tamén fan Domínguez Fontela (cfr. DF6: 550, l.18) e Pensado (cfr. Pens.: 123, l. 9), corríxese a lección manuscrita *gabano* polo arabismo léxico *galbano* ao remontar o substantivo ao termo GALBĀNU(M), que é, efectivamente, a voz que lle corresponde na pasaxe latina. Omitido nas versións siciliana e na italiana impresa en 1561, o vocábulo designa unha gomorresina extraída dunha umbelífera, a *Ferula galbaniflua*, que se aplica exteriormente en emplastos. Sobre as características e virtudes desta substancia, Prévot (1991: 221, s.v. *galbane*), citando a outras autoridades, expón que se trata da «gomme-résine tirée d'une ombellifère de Syrie (lat. *galbanum*). Selon Flückiger, "on administre le galbanum à l'intérieur, comme stimulant expectorant, et on l'applique parfois sous forme d'emplâtre contre les tumeurs indolents". Deux siècles plus tôt, Lémery le conseillait en emplâtre "pour ramollir, résoudre, faire supurer". Il est considéré aujourd'hui comme stimulant et antispasmodique». Na pasaxe equivalente do *Livro d'Alveitaria*, o Mestre Giraldo explica do *galbano* «que he hũa goma» (cfr. Pereira, 1909: 42, ls. 10-11) e, no texto correspondente ao parágrafo <33.9> da obra de Ruffo, no que volve a mencionarse este ingrediente, o veterinario de Don Denis precisa «ho *galbano* e armonieco que ssom gomas que fedem» (cfr. *Ibid.*: 42, ls. 18-19). Para as gomas da umbelífera e o *galbano* en particular cfr. as entradas do *Alphita* salernitano que corresponden a *ferula* e *galbanum* (cfr. García González, 2007: 214, ls. 16-19; 220, l. 7). Para a definición do vocábulo e as propiedades da realidade por el designada, cfr. tamén Arquint (2006-2007: 364, s.v. *galbanum*), Camargo –Iannone – Cury (1988, II: 162, n. 283), Causati Vanni (1999: 309, s.v. *galbano*), Delprato – Barbieri (1867, II: 288, s.v. *galbanu*), García González (2007: 425-526, s.v. *ferula*; 433, s.v. *galbanum*), Montero Cartelle (1983: 196, s.v. *galbanum*), Olrog Hedvall (1995: 160, s.v. *galbano*), ou VPL, s.v. *galbano*; GDLP, DGALP, Houaiss, s.v. *gálbano*; GEPB, s.v. *gálbano*: «Goma-resina produzida pela *Ferula galbaniflua* [...], e pela *F. rubricaulis* [...] e utilizada em Medicina. Apresenta-se em massas aglutinadas, plásticas, que contém um óleo volátil, resina e uma goma solúvel. É usado como estimulante e diaforético». Para as documentacións castelás do termo na Idade Media, vid. *DME*, *DPRAIfX*, s.v. *gálbano*; *DCECH* (III, s.v. *gálbano*) e, sobre todo, *DETEMA*, s.v. *gálbano*, «gomorresina que se saca de un árbol que nace en Siria». Para a descrición e virtudes do *galbano* en textos medievais, cfr. o *Circa instans* –«Galbanum calidum est in tertio gradu, humidum in primo ... est lacrima cuiusdam fruticis ferule ... virtutem habet dissoluendi attrahendi consumendi leniendi maturandi et relaxandi. Contra frigidum asma» (*apud* García González, 2007: 433, s.v. *galbanum*)–, a *Summa Medicinæ*, I, v, 7 –«Galbanum calidum in tercio, humidum in primo. Gumi est cuiusdam fruticis»– ou Guido de Cauliaco –«Galbanum guma caliente en el .iiij. e seco» (*apud* o *DETEMA*, s.v. *goma*)–.

1222 Para *encenço branco* como tradución do termo latino *olibanum*, vid. o comentario a *encenço* en <9.9>.

1223 No sintagma «sangue do dagron», que aparece tamén no parágrafo <33.9>, mantemos a forma *dagron*, con metátese de líquida (fronte ao *Livro* do Mestre Giraldo, *sangue dragom*; cfr. Pereira, 1909: 42, ls. 11-12), por ser ese un fenómeno habitual e documentado na obra galega en formas como *cabresto* ou *crastar*. O referido sintagma corresponde ao latino *sanguis draconis*, que é unha substancia pastosa de cor vermello e que pode proceder de distintas liliáceas, segundo Arquint (2006-2007: 448, s.v. *sanc*² e n. 80). En opinión de Prévot, designa máis concretamente «la résine rouge d'un palmier (*Calamus draco*). Aujourd'hui l'espèce de palmier dont on recueille la résine croit à Sumatra et à Bornéo. Mais au XIIIe siècle, le sang-dragon, qu'avaient déjà mentionné Dioscoride et Pline, venait certainement d'Afrique, de l'île de Socotra.

Le sang-dragon est utilisé en médecine pour les emplâtres. C'est un astringent, employé en poudre comme hémostatique. [...], Lémery écrit au sujet de ce remède: "fort astringent, aglutinant, desiccatif, arrête les hémorragies, les cours de ventre, déterge et consolide les playes, fortifie et raffermir les jointures, relachées, propre pour les contusions"» (cfr. Prévot, 1991: 238, s.v. *sanc de dragon*). Sobre esta goma explica o VPL, s.v. *sangue* [*sangue de drago*], que «mana de hũa arvore do tamanho de pinheyro» e que «disserão alguns que, tirada deste fruto a pelle, apparece a figura de hum drago, donde lhe veyo o nome; porèm a mais commua opinião tem esta circunstantia por fabulosa»; e, s.v. *dragam* [*sangue de dragão*], que «na Ilha de Socotora se acha huma rezina vermelha, que amassada se diz *Sangue de Dragão*, por nacer em humas arvores chamadas *Dragoeiras*, [...]». Sobre todas estas cuestións (caracterización, denominación, propiedades medicinais) vid. tamén Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 129-130, n. 44), Causati Vanni (1999: 317, s.v. *sangue di drago*), Delprato – Barbieri (1867, II: 301, s.v. *sangue de dragone*), Olrog Hedvall (1995: 165, s.v. *sangue di dragone*), Martín Ferreira (1996: 119, s.v. *sanguis draconis*), ademais de vocabularios como o GDLP, s.v. *árvore-do-dragão*, *dragoeiro*, *sangue-de-dragão*; o DGALP, s.v. *drago*; ou a GEPB, s.v. *dragoeiro*, «planta liliácea, arbórea, de que se extrai uma resina conhecida por *sangue-de-drago*. [...] Nome vulgar da *Dracaena Draco* [...]»; s.v. *drago*, «planta, o mesmo que *dragoeiro*. [...] Arcaica droga medicamentosa (*sanguis draconis*) extraída do dragoeiro; é uma resina, de côr vermelha, muito solúvel. [...] O *sangue-de drago* ou *resina-de-drago* é uma resina procedente de várias plantas, especialmente da *Dracaena Draco* [...]». Unha descrición desta resina e das súas virtudes pode lerse no *Circa instans*: «Sanguis draconis frigidus et siccus complexionis est in tertio gradu ... est autem gumi cuiusdam arboris in Persia et in India nascentis: et dicitur sanguis draconis quia ei assimilatur ... virtutem autem habet constringendi consolidandi» (*apud* García González, 2007: 531, s.v. *sanguis draconis*). Sobre este ingrediente, mencionado na *Flos Medicinæ* polas súas virtudes astrinxentes (v. 555), cfr. igualmente, p. ex., Arnau de Vilanova, *Translatio*, 19.25 –«Sanguis draconis est frigidus et siccus in secundo. Valet fissuris ani et fluxui sanguinis eius»–, ou a *Summa Medicinæ*, I, v, 13 –«Sanguis dragonis frigidus et siccus in tercio. Stringit et consolidat, sanguinem fluentem stringit, vulnera consolidat». Para a mención desta resina do dragoeiro en textos médicos medievais casteláns, e tamén incluída no *Libro de los caballos*, cfr. DETEMA, s.v. *sangue* [*sangre de dragón*]; TDMS, s.v. *sangre* (s. de drago).

1224 Para este ingrediente, que corresponde na versión latina ao substantivo *galla* e que non aparece nas pasaxes da tradución provenzal e do *Livro do Mestre Giraldo*, véxase o comentado sobre a súa inclusión na receita da pasaxe <27.13>. Como aí, tamén aquí cabe a opción de editar *da galla* ou *dagalla*: advirtase que nese parágrafo os editores anteriores editan *da galla*, mentres que na que agora nos ocupa ofrecen *de agalla*, aínda que a preposición non está escrita de forma plena no ms., *dagalla*, forma que cabe interpretar na dirección arriba apuntada.

1225 Para o texto latino, *super pice praedicta*, o TA, «sobre lo pez da pele», aclara o sentido do adxectivo latino *praedicta*, pois, como se expresaba no inicio do parágrafo, o *pez* estaba estendido *en pele*, substantivo este que, segundo se referiu, adapta o latino *pellicula*.

1226 A cláusula latina *pellicula illa superponatur* é adaptada como «poras enna dita pele», en referencia á *pele*, *pellicula*, xa mencionada no parágrafo anterior (<33.6>), ao que se envía. Na frase preposicional do TA, no ms. lemos *cōna*, por moito que nas propostas anteriores (cfr. DF6: 550, l. 23; Pens.: 123, l. 11; Pérez Barcala, 2004: 398, l. 972) se presente *enna* (que debe de ser, en efecto, a forma correcta), sen indicar nada ao respecto da lección manuscrita.

1227 Neste lugar do texto latino do *De medicina equorum* (ao igual que noutros manuais que o reelaboran, como os de Teodorico, Rusio ou o Mestre Giraldo) non se atopa unha cláusula que poida dar lugar á que figura no TA, «cubrano moi ben», para a que, no estado actual das investigacións sobre o tratado de Ruffo, resulta difícil explicar a súa presenza. As outras versións romances da obra do calabrés introducen, no seu lugar, unha cláusula que adapta o sentido do participio latino *abrisis* referido aos *renibus*: cfr. «mitila supra kisti lumbi oi rini ki sunu rari in prima», na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1909: 592, l. 27); «si mecta

suso, *avendo prima sempre rase le rene del cavallo malalto*», na italiana de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 110, l. 1211); «met la dicha pel, mas *premeramens sera rasa la luega on sy metra*», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 163, 33.5); «*prima siano ben rasi tutti i peli*», na italiana de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 96, l. 26); «*metterla sopra el luogo rassato del male*», na italiana impresa en 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 22r, l. 13).

1228 A cláusula temporal «ata que se desaprenda de seu levemente» traduce a latina *donec levissime poterit removeri*, de xeito que *desaprenderse de seu* adapta o sentido do verbo *removere*: cfr. igualmente «ataa que senom *desoprenda de seu*» no *Livro* do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 42, ls. 14-15). Aínda que a lección do ms. para a forma verbal é *desaprendan* e como tal se mantén en DF6 (550, l. 24), Pens. (123, l. 13) e Pérez Barcala (2004: 398, ls. 793-794), óptase aquí por substituíla por *desaprenda*. Tanto no *Livro* portugués como nas outras traducións de Ruffo, aparece unha forma verbal de singular en concordancia cun suxeito que é o equivalente do substantivo latino *pellicula* ou, no caso da versión francesa, o sintagma *le mal*: cfr. «fini a tantu ki non sindi leua legiamenti», na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 592, l. 28); «fin a tanto che non se ne potrà levissimamente levare», na italiana do códice berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 110, l. 1112); «tro que laugeramens s'en pueca levar», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 163, 33.6), e «juques il senlieve legerement de desus le mal», na francesa do ms. *M* (cfr. Prévot, 1991: 80, <491>; cfr. *Ibid.*: 150, <491> para a variante do ms. *R*). *Desaprender* orixínase a partir de *aprender* < APPREHENDERE, 'coller' (vid. DCECH, IV, s.v. *prender*), co prefixo *des-* (sobre cuxos valores cfr. Ferreiro, 1997: 78-81 e, sobre todo, Brea, 1976 e 1994), e posúe o significado de 'desprender', 'desligar' (vid. *Mir*, CSM, s.v.). Para o sintagma *de seu*, 'por si mesmo', cfr. Huber (1986: 191).

1229 A cláusula «que mude o cabelo co[n] lo emprasto» carece de equivalencia na tradición examinada do *De medicina equorum* e nas pasaxes correspondentes doutros manuais como os de Teodorico, Rusio ou o Mestre Giraldo, polo que non resulta doado atopar unha explicación para a súa presenza na obra galega. Un problema semellante obsérvase no capítulo correspondente á seguinte enfermidade para a oración «non lla tollas ata que caia de seu cono cabelo» (<34.8>).

1230 A lección do ms. para o primeiro elemento do sintagma «consolda maior» non é clara: podería lerse *consolada*, que é de feito a lectura ofrecida por DF6 (550, l. 27), aínda que o primeiro *a* podería estar tachado, dando lugar á lectura *consolda*, que é a que acaba por ofrecer Domínguez Fontela (cfr. DF10: 264) e a que tamén proporciona Pensado (cfr. Pens.: 123, l. 4), sen advertir de ningunha particularidade na copia do termo no ms., e Pérez Barcala (2004: 398, l. 975). O sintagma galego corresponde ao latino *consolida maior*, que designa unha planta que tamén mencionan as outras versións romances do tratado de Ruffo e que vén definida na tradución siciliana, «la consolida maiuri zo e lu nagalicu maiuri» (cfr. De Gregorio, 1905: 592, ls. 29-30). Na pasaxe do *Livro d'Alveitaria* aparece o sintagma *o sal da mayor*, que o Mestre Giraldo define explicando que «he hũa erua que semelha borragem» (cfr. Pereira, 1909: 42, ls. 16-17). Aceptando a solución que ofrece o tratado portugués, Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 162, n. 288) explican que esa herbácea recibirá ese nome porque «tem as folhas, o caule e os ramos cubertos por pêlos rudes. A aspereza dos pêlos lembra a aspereza do sal, daí o nome sal da maior». Porén, en opinión de Vasconcellos (1910: 402-403, s.v. *solda maior*), é posible que o sintagma do *Livro* sexa un erro do copista por *a solda mayor*, non que *solda* é unha variante, con aférese da sílaba inicial, de *consolda* (< CONSOLĬDAM). A caracterización da planta, de nome científico *Symphytum officinale*, e as súas propiedades son así expostas por Prévot (1991: 187, s.v. *consoude grant*): «plante de la famille des borraginacées, encore utilisée aujourd'hui, en médecine humaine, surtout par voie externe, pour son effet vulnérable important en cas de suppuration, d'hémorragies, de phlébites, de fractures et d'ostéites. Son nom viendrait de ce qu'on la voyait propre à consolider les vaisseaux rompus (< *solidus* »). O VPL, s.v. *consolda*, alén de dar conta do emprego do sintagma *espora de cavalleiro* e do substantivo *solda* para designar a mesma realidade botánica, comenta que toma o seu nome, *consolda*, da «virtude, que tem de soldar as feridas» e que «alguns com nome Grego lhe chamão *Shymphitum*. Nas boticas chamãohe *Consolida*, ae. Fem.»; e, s.v. *solda [herva]*, sinala que «consolda he quente, & secca, cō

quentura temperada, & com hũa viscosidade humida, & tem virtude de soldar as fendas, & pizada entre duas pedras, posto no antraz o mata por milagre. Recop. de Cirurg. 293». Na mesma dirección Font Quer (1980⁶: 548-550, s.v. *consuelda*), identificando con esta planta o *symphyto* mencionado por Dioscórides (IV, 11), destaca como virtudes principais a de «soldar las heridas recientes» e a de «favorecer la limpieza de las llagas y su ulterior encoramiento» (p. 549). Un estudo sobre a denominación da planta pode verse en Ricketts (2004). Datos sobre as características e as propiedades (entre outras, emolientes) desta herbácea poden verse tamén en Causati Vanni (1999: 306, s.v. *consolida maggiore*), Delprato – Barbieri (1867, II: 282, s.v. *consolida*), Milani (2004b: 122, s.v. *consolida maior*). Cfr. tamén os traballos lexicográficos galegos de Sr (*Catálogo...vegetables 1754-1758*), C1, Fg, C4, El (*Frampas III*), s.v. *solda*; Cu, s.v. *consolda*, ou portugueses como o DGALP, s.v. *consolda* [*consolda maior*], *sinfito*; Houaiss, s.v. *consolda*; GDLP, s.v. *consolda-maior*, ou a GEPB, s.v. *sinfito*, *consolda*: «Nome vulgar do *Symphytum officinale* Lin., [...]». As raíces da consolida-maior são empregadas em Medicina Veterinaria. Contém uma mucilagem e tem propriedades adstringentes ligeiras». Sobre a identidade do *simphitum* e a *consolida maior*, cfr. as entradas respectivas para cada un deles no *Alphita* (cfr. García González, 2007: 177, l. 43; 301, l. 169). Aínda que mencionada para outras aplicacións, sobre as súas propiedades cfr. Arnau de Vilanova, *Translatio*, 11.158, «Consolida frigida et humida in primo». A inclusión da planta en textos médicos casteláns da Idade Media pode constatar-se no *DETEMA*, s.v. *consuelda* [*consuelda mayor*], *suelda*: das pasaxes aí recollidas, cfr. a de que «para restenjr la sangre dentro en el cuerpo toma la rays de la consuelda mayor» (na *Cirurgia* de Tedrico) ou a de que se usa «para alimpiar e mundificar las llagas» (segundo o *Compendio de la humana salud*).

1231 No ms. lemos *armanico*, que é tamén a forma que está en Pens. (123, l. 15) e Pérez Barcala (2004: 398, l. 976), e non *armenico*, que é a lectura ofrecida por DF6 (550, ls. 27-28). Para este termo, que corresponde ao latino *ammoniacum*, vid. o exposto a propósito da súa inclusión na receita de <33.6>.

1232 «Encenço macho» traduce o substantivo *olibanum*, que se adapta no TA como «encenço branco, que chaman macho» (<34.6>) e como «encenço macho branco» (<56.15>). Para o *encenço macho* como o primeiro e máis puro destilado pola árbore, ademais das observacións realizadas sobre a súa inclusión en <9.9>, vid., p. ex., VPL, s.v. *olibano*, «palavra pharmaceutica. Chamão assim os Boticarios ao incenso macho, porque se cria, & colhe em hũas arvores do monte chamado *Olibano*»; GDLP, s.v. *incenso-macho*, *olibano*...

1233 No sintagma «sangue do dagron», Domínguez Fontela (cfr. DF6: 550, l. 29) le o enlace preposicional como *de* en lugar de *do*. Sobre este ingrediente vid. a información achegada a propósito da súa ocorrencia en <33.6>. A el séguelle na tradición consultada do *De medicina equorum*, o *sanguis equinus recens sive siccatus* –cfr. «sangu di cauallu friscu oi siccu», na versión siciliana; «sangue di cavallo ricente u secco», na italiana do ms. de Berlín; «sanc de caval fres e secat», na provenzal; «sanc fres de cheval seché» na francesa do ms. R; ou «sangue di cavallo fresco, o secco» e «sangue de cauallu fresco, ouer seccato» nos impresos italianos de 1561 e 1563 respectivamente–, se ben a catalá inclúe a variante «sanch de cayayll o de home fresca» (cfr. Gili, 1985: 75, ls. 15-16). E outro tanto pode dicirse dos manuais do Mestre Giraldo, «ho sangue fresco do cauallu» (cfr. Pereira, 1909: 42, l. 20); de Teodorico, «sanguinis equi recentis» (cfr. Klütz, 1936: 42, ls. 27-28), ou de Lorenzo Rusio, «sanguinem equi recentem, sive siccum» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 162, l. 3). O elemento está presente na tradición romance exposta do *De medicina equorum*, e tamén na latina, xa que, ademais do ms. V reproducido por Molin, tamén o inclúen os mss. E e F. Non obstante, o distanciamento do TA da tradición citada do manual de Ruffo podería apoiarse na adaptación francesa transmitida polo ms. M, que omite tamén o ingrediente comentado, e/ou nun erro orixinado pola contigüidade dos sintagma *sanguis draconis* e *sanguis equinus*.

1234 *Asiadas* é o participio do verbo *asüar*, ‘reunir’, ‘xuntar’, procedente de AB SUB UNARE e documentado aproximadamente entre os séculos XIII e XV. Para outras etimoloxías propostas, variantes e ocorrencias do termo na lingua medieval, vid. CrG, s.v. *asüar*, *asüado*; CrT, CSM, Esc, s.v. *assüar*; HT, s.v. *asuar*, Magne (1944: 87-88, s.v. *assuada*; 88-89, *assüado*; 89-90, s.v. *assüar*). Para esta voz, recollida como antiga na

lexicografía galega, cfr. *C1*, s.v. *asuar*, *asembrar*; *Ib*, s.v. *asuar*, *axuntar*; *Er*, s.v. *asuar*, *asunar*; *Fg*, s.v. *asuar*², *asunar*, *axuntar*; *C4*, s.v. *asembrar*, *asuar*, *axuntar*. Documentacións castelás do termo poden atoparse, p. ex., en *TDMS*, s.v. *asonar*.

No relativo ás proporcións dos ingredientes, e deixando á marxe a tradución francesa de *M* –que omite a información–, o *TA*, como as versións francesa do ms. *R*, a catalá ou as impresas italianas de 1561 e 1563, segue fielmente a lección do ms. editado por Molin. Neste caso, as diverxencias veñen dadas polas traducións provenzal e italiana conservada no códice de Berlín, pois, se esta última non menciona o *mastix*, ambas as dúas substitúen o equivalente do *olibanum* por *galbanum*: cfr., en efecto, «tanto di pece greca & di *galbano* quanto di tucte l'altre cose predice» na italiana (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 110, ls. 1215-1216), e «atretant de mastic, pex greca e *galban* quant de tos los autras» na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 163, 33.8). A propósito da substitución do *olibanum* por *galbano* ou *galban*, Arquint (2006-2007: 248) suxire que «non è tuttavia condannabile perché sia il *galbanum* che l'*oliban* compagno subito sopra nell'elenco completo degli ingredienti della ricetta».

1235 A partir da lección manuscrita, editamos *mesturenlle*, pois vemos a nasal implosiva abreviada. Cfr., en cambio, *mesturelle* en DF6 (550, l. 31) e en Pens. (123, ls. 17-18).

1236 Co sintagma «úa peça de fariña de trigo» adáptase o latino *bona quantitas farinae tritici*. Para o substantivo *peça*, remítese ao explicado a propósito da súa ocorrencia en <18.8>.

1237 O sintagma «esta maça torra» do *TA* adapta o sentido da construción de participio absoluto *coagitatis postea omnibus sufficienter ad invicem*. Para o substantivo *maça*, vid. a pasaxe <7.14>. O adxectivo *torra*, co que se modifica o nome galego e que carece de equivalencia nas outras versións do *De medicina equorum*, debe de ter un significado próximo ao de «torrada» que lle atribúe, con dúbidas, Pensado (cfr. Pens.: 123, n. 6; 343, s.v. *torra*), e, xa que logo, idéntico ao de *torrado* (<43.13>). A voz está relacionada co verbo *torrar* (*TORRĀRE, clás. TÖRRĒRE), 'secar', 'tostar', 'asar' (DELP, DGALP, GEPB, s.v. *torrar*), ao igual que sucede co substantivo portugués *torra* «derivado regressivo de *torrar*» (cfr. DELP, s.v. *torra*). Para o significado do verbo antigo *torrar*, cfr. s.v. *Cu*, *Va*, *Fi*, *C1*, *AF*, *Ib*, *Er*, *Fg*, *C4*.

1238 Con respecto ao sintagma latino *petia una forti linea*, a tradución italiana impresa en 1561 introduce a variante «una forte pezza di lana» (cfr. Crupi, 2002: 97, ls. 6-7), posiblemente debida á existencia dunha variante, facilmente explicable, de *linea* por *laneae*: cfr., en efecto, «super unam petiam fortem *laneam*» no ms. latino *E* (f. 115r, col. a). Para *pano* como equivalente do substantivo latino *petia*, cfr. *supra* o parágrafo <7.13>.

1239 Fronte ao que sucede en <5.11>, onde *tamaño* é substantivo, aquí pertence á outra categoría nominal, a de adxectivo, co significado 'tan grande' –derivado do seu étimo latino, TAM MAGNUM–, como esixe a cláusula consecutiva que lle segue e que adapta o sentido da latina *mixturam praedictam super eadem universaliter extendendo*. Para outras ocorrencias da voz *tamaño*, documentada desde o século XI con este significado, cfr. CrG, CrT, HT, Noia, s.v. *tamaño*; Mir, s.v. *tamano*; Esc, s.v. *tamanho*; CSM, s.v. *tamanno*; Magne (1944: 387, s.v. *tamanho*). Para o dobre valor, substantivo e adxectivo, do vocábulo en castelán, vid. DCECH, V, s.v. *tamaño*; DME, s.v. *tamaño*, *tammanno*; DPRAlfX, s.v. *tamaño*.

1240 Fronte á información ofrecida polo *TA*, «non lle tollan este emprasto ata que se el non tire levemente de seu», a versión latina do tratado de Ruffo informa de que *fiat per omnia veluti de praecedenti emplastro sicut superius edocetur*, como tamén se observa nas demais versións consultadas do *De medicina equorum*: cfr. as traducións siciliana –«fandi comu fachisti di laltru emplastru di supra mictendulu ali lumbi comu dictu e» (cfr. De Gregorio, 1905: 592, ls. 34-35)–, italiana do ms. de Berlín –«facciassi per tucte cose si come del precedente impiastro dispra insegna» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 110, ls. 1220-1221)–, catalá –«com damunt és dit» (cfr. Gili, 1985: 75, l. 19)–, francesa (ms. *M*) –«toutes ces choses soient fetes si comme j'ai dit et enseigné ou chapistre devant» (cfr. Prévot, 1991: 80, <495>)–, italiana impresa en 1561 –«fa ogni cosa come è detto nel precedente capitolo» (cfr. Crupi, 2002: 97, ls. 8-9)–, a da 1563 –«simelmente come

e ditto de sopra de la pelicola» (cfr. Leno, 1563: f. 22r, ls. 27-28)– ou a provenzal –«e fay de tot en tot enayssin con as fach en lo capitol davant aquest» (cfr. Arquint, 2006-2007: 163, 33.10)–. Nesta remisión ao capítulo precedente non debe verse un envío efectivo ao capítulo 32, senón, máis ben, ao ungüento descrito no parágrafo previo, onde, en efecto, o TA prescribía a aplicación do emplasto «ata que se desaprenda de seu levemente» (<33.7>), dato que coincide, pois, coa información recollida nesta pasaxe, «non lle tollan este emprasto ata que se el non tire leviamente de seu». Así o sinala correctamente o Mestre Giraldo, coa remisión non ao capítulo precedente, senón á aplicación do emplasto anterior: «assy como dicto he do outro emprasto» (cfr. Pereira, 1909: 42, ls. 23-24).

1241 Como en <34.10>, o substantivo latino *lineas* é aquí traducido como *vergas*, adaptándose como *liñas* noutras pasaxes semellantes nas que se refire a práctica da cauterización (<18.16>, <42.4>): cfr., significativamente, o substantivo *queimas* na pasaxe correspondente do *Livro* do Mestre Giraldo, «façamlhe mujtas *queimas* ao longo e dellas ao traues dũa parte aa outra» (cfr. Pereira, 1909: 42, ls. 27-28). No lugar que agora nos ocupa, a *lineas* corresponde *righi* na versión siciliana, *righe* na italiana do códice de Berlín, *linhas* na provenzal e *raies* ou *royes* na francesa dos mss. *M* e *R* respectivamente (cfr. Prévot, 1991: 150, <496>), *righe* na italiana impresa en 1561 e *linee* na de 1563. Para o significado dos termos referidos, véxase Arquint (2006-2007: 387, s.v. *linha*), Causati Vanni (1999: 292, s.v. *linea di fuoco*), Prévot (1991: 326, s.v. *roie*).

1242 Con respecto ao texto latino do ms. V, nesta pasaxe do TA obsérvase a ausencia de varias cláusulas, como tamén sucede na tradución catalá ou na italiana do impreso veneciano de 1563. Por un lado, non se localiza a equivalencia para *nervos mitigant* que completa na obra latina a información sobre as accións terapéuticas dos *supradicta emplastra* e que, se ben está nas demais versións e mesmo no *Livro* do Mestre Giraldo –«E sabe que os enprastos de susso dictos soldam os rrijs e secam os humores e *adoçanos neruos*» (cfr. Pereira, 1909: 42, ls. 29-30)–, non é transmitida tampouco pola tradución catalá. Por outro lado, a correspondencia para *nec non ignis carnes constringit, humores deprimit et coarctat*, malia atoparse na maior parte das adaptacións de Ruffo ou no texto do Mestre Giraldo –«ho ffogo seca fortemente e aperta» (cfr. Pereira, 1909: 42, ls. 31-32)–, non está na tradución catalá nin na italiana impresa en 1563, presentando a provenzal –«constrenh los carbons del fuoc e las hymors» (cfr. Arquint, 2006-2007: 163, 33.13)– problemas de adaptación sobre os que Arquint (*Ibid*: 75-76) postula un posible erro no orixinal da versión occitana como resultado dunha mala lectura da fonte latina.

1243 Cfr. a errada lectura de DF7 (13, l. 3), *pra que*. No ms. lemos claramente *porque* (cfr. tamén Pens.: 123, l. 24), que traduce, en efecto, a conxunción causal latina *quoniam*.

1244 Fronte ao que sucede no texto latino de Giordano Ruffo enviado polo único ms. polo momento editado (V), no TA a epígrafe que encabeza a exposición da enfermidade non ofrece para esta unha denominación concreta, senón que, como para outras patoloxías da obra, a identifica referindo as causas que a orixinan. O título do capítulo no tratado latino é *De laesione ancae, vel de sculmato* e a denominación que aparece nas diferentes versións romances consultadas da obra relaciónase nuns casos co sintagma latina *laesio ancae* e noutros con *sculmatus*: cfr., así, *lesiuni di llanca* na siciliana, *scalmato* na italiana, *malaltia qui comença de la anqua qui à nom* na catalá, *lesion danca* na provenzal, *la hanche bleciee* na francesa (ms. *M*), *mal dellancha* na italiana impresa en Venecia en 1561 e *schalmato* na homóloga de 1563. A enfermidade descrita é a «luxation de hanche» (cfr. Prévot, 1991: 214, s.v. *hanche*): vid. Causati Vanni (1999: 347, § 28), Delprato – Barbieri (1867, II: 264, s.v. *sculmatu*), Moulé (1913: 526, s.v. *sculmate*), Olrog Hedvall (1995: 165-166, s.v. *scalmato* 2), Poulle-Drieux (1966: 85), Trolli (1990a: 35, s.v. *sculmatus*). Para a patoloxía e a súa presenza noutros textos, cfr. Ercolani (1851: 509), Heusinger (1853, II: xxvii, n° 49^a). Unha descrición da luxación coxo-femoral pode verse en Cagny – Gobert, III, s.v. *luxación* (pp. 130-131, *luxación del anca*). No *Livro d'Alveitaria* a doenza, chamada *eslomedramento*, é obxecto dunha exposición conxunta co *espadoamento* (como sucede no cap. 35, *Da door da espadoa ou da anca*, do TA): «O triçesimo quarto capitollo he do espadoamento ou do eslomedramento dos caualos» (cfr. Pereira, 1909: 42, ls. 34-35). Os substantivos do *Livro* portugués designan,

en efecto, segundo Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 163, n. 292), o «deslocamento das espáduas e das ancas» e remiten ao lugar do corpo no que se produce a luxación, as espadoas ou os *lomedros*, pois «o lomedro é a parte da coxa que fica por cima do jarrete, ou seja, é a anca do animal» (cfr. *Ibid.*). Tomando como documentación o Mestre Giraldo, tanto o *GDLP* como a *GEPB* definen o *eslomedramento*, s.v., como «Ant. Deslocamento dos quadris», á vez que describen o substantivo *lomedro*, a partir do que aqueloutro se crea, como «a parte da coxa, que fica por cima do Joelho» (cfr. *GDLP*, *GEPB*, s.v. *lomedro*).

1245 *Cajon*, que se documenta ata o século XVI, é variante, con aférese, de *ocajon* (< OCCĀSIŌNE(M)), mais tamén se coñeceu a forma coa vogal átona inicial *a*, que remontaría ao lat. vg. *ACCĀSIŌNE e que explicaría algúns resultados románicos. O significado do vocábulo é o de ‘causa’, ‘motivo’ (vid., p. ex., *DGALP*, s.v. *ocasião*; *GDLP*, s.v. *cajão*; *VPL*, s.v. *ocasião*; Prévot, 1991: 226, s.v. *ocasion*). Aínda que o xénero do substantivo é feminino, o feito de que a súa vogal inicial fose interpretada como artigo provocou que tamén se adscribise ao masculino (cfr. <43.1>, «por desvariados cajoos»; <52.1>, «porlo cajon»). Información sobre a etimoloxía, variantes, significado e particularidades morfolóxicas do vocábulo pode atoparse en Ferreiro (1995: 55, 203), Huber (1986: 72, 78), Lorenzo (1995: 657), Magne (1944: 115-116, s.v. *cajom*) ou Williams (1994⁶: 111-112). Para máis detalles sobre este termo e os seus valores semánticos, así como para outras documentacións do mesmo no galego medieval, cfr. *CrG*, s.v. *aqueyiō*; *CSM*, s.v. *ocajon*, *ocajon*, *oqueijon*; *Nun (Amigo)*, s.v. *ocajon*, *acajon*... Para o castelán, cfr. *DETEMA*, *DME*, *DPRAIX*, s.v. *ocasión*; *TDMS*, s.v. *ocasion*.

1246 A lección do ms., *sellmellauell*, non é corrixida en DF6 (13, l. 9), fronte a Pens. (125, l. 2).

1247 Con respecto á restante tradición consultada do *De medicina equorum*, no *TA* está ausente a correspondencia para a cláusula inicial, *Efficitur et alia equi laesio casualiter commovens aloquando vel separans caput ancae a loco, ubi consueverat naturaliter commorari*: cfr. «Aueni alu cauallu un'altra infirmitati fortunamente, la quale infirmitati commoui e parti lu capu di lanca da lu so locu undi naturalmente diui stari», na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 593, ls. 2-3); «Aduiene un'altra magagna consualmente al cavallo la quale alcuna volta commoue u disparte lo capo dell'anca dal lugo là ù ella solea naturalmente stare», na italiana do códice de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 110, ls. 1230-1231); «Aucune foiz avient que le chief de la hanche dou cheval est meüe et dessevree de son lieu ou il soloit manoir naturelment», na francesa (ms. M) (cfr. Prévot, 1991: 80, <499>); «una malautia que lo fa maure e partir de la luega on a acoustamat de estar naturalmens», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 165, 34.1); «Encara se fa altra malaltia al cavayll qui partex e mou lo cap de la anqua de son loch en la qual solia estar», na catalá (cfr. Gili, 1985: 75, ls. 28-29), por non citar tamén as italianas impresas en Venecia. O dato está tamén no tratado de Rusio, «caput hanchae movens, vel separans aliquando, a loco ubi consueverat naturaliter commorari» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 184, ls. 11-13).

1248 A lección do ms., que mantén Domínguez Fontela (cfr. DF7: 13, l. 12), en *cabesta*, é corrixida por Pensado (cfr. Pens.: 125, ls. 4-5) por *encabresta*. Como o substantivo *encabrestamento* da epígrafe da enfermidade (<34.0>), *encabrestar* estaría formado sobre o nome que lle segue, *cabrestol*, que contaba coa variante *cabresto* (vid. comentario a este termo en <2.4>). A partir dese substantivo o tradutor galego crea o verbo *encabrestar*, que adaptaría o lat. *vinculare*, ‘atar’ – como ben expresan as formas catalá, *lligat*, e francesa *sont enlacié*– e que, non obstante, non se atopou en ningún outro texto (non figura no *DDGM*) nin nos varios traballos lexicográficos reunidos no *DdD*, e para o que a única ocorrencia do *TMILG* procede do texto que editamos. Para o significado do verbo e outras particularidades da adaptación da pasaxe na que aparece, vid. a nota seguinte.

1249 Malia conservar o sentido do orixinal latino, o tradutor galego ofrece unha adaptación libre que altera a orde sintáctica daquel (ao que, pola contra, son máis fieis as outras versións romances do *De medicina equorum*). En primeiro lugar, os infinitivos *correr* e *andar* adaptan o sintagma latino *in gressibus equi vel cursu*. En segundo lugar, a cláusula «quando escorrega o pee ao cavalo na saída da estada» corresponde a

quum pes equi labitur ultra velle, traducindo *labi* como *eskorregar*, mais introducindo un complemento, *na saída da estada*, que non se localizou na tradición examinada do tratado. En terceiro lugar, *desviar* debe de adaptar o sentido da cláusula *quum pes versus terram premitur indirecte*, polo que o seu significado, malia non recollerse no *DDGM* nin no *DdD*, pode achegarse ao de 'torcer': cfr. as versións italiana, «quando l'piede si preme inver terra torto» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 110, ls. 1233-1234); francesa (ms. *M*), «quant le cheval ne met son pié droit vers terre» (cfr. Prévot, 1991: 80, <500>), e mesmo provenzal, «lo pe esquilha contra sa voluntat» (cfr. Arquint, 2006-2007: 165, 34.2). Por último, a causa da enfermidade que se expresa no *TA* como «se encab[r]esta no cabrestol ou nas rendas, metendo en elas os pees ou as mãos» é o resultado de trasladar a latina *quando pedes posteriores retinis anterioribus vinculantur casualiter*, con respecto á que se introducen novos elementos léxicos (como *cabrestol*) e lixeiras diferenzas de matiz, que tampouco se perciben nas outras versións romances do manual, máis fieis á sintaxe e ao sentido da obra latina: cfr. «quando lu pedi dearretu si inpastura cun li retini cun killi dinanti», na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 593, ls. 6-7); «quando li piedi diriato s'assogano dele ledre», na italiana (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 110, ls. 1234-1235); «quant lo pe redier son liatz an cordas danant naturalmens», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 165, 34.2); «com lo peu derere és ab los devant per ventura entreliamats o ab ramals lligat», na catalá (cfr. Gili, 1985: 75, ls. 32-34), ou «quant les piez derrieres sont enlacié par aucune des renes devant», na francesa (cfr. Prévot, 1991: 80, <500>). Para *cabrestol*, vid. *supra* o comentado sobre *cabresto* (<2.4>).

1250 A partir do ms. debe editarse *escalmato* (cfr. DF7: 13, l. 14; Pens.: 125, l. 6), mais este vocábulo aparece no cap. 20 do *TA* como adaptación do termo latino *scalmatus* para referirse ao «desecamento do cavalo» (vid. comentario a <20.0>). Malia que na pasaxe paralela da tradución italiana do *De medicina equorum* enviada polo ms. de Berlín se atopa *scalmato* –«E questa magagna volgarmente si dice *scalmato*» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 110, l. 1235)–, na pasaxe <34.2> do *TA* a forma do ms. pode interpretarse como un erro por *esculmato*, en correspondencia co lat. *sculmatus*, na designación dunha patoloxía sobre a que vid. *supra* o comentario a <5.7> e <34.0>. Sobre o alcance semántico do termo é orientativo o sintagma *desseverement de hanche* utilizado na tradución francesa do ms. *M* (cfr. Prévot, 1991: 80, <501>) para aludir á «luxation coxo-fémorale» (cfr. *Ibid.*: 193, s.v. *dessevrance*; vid. tamén Moulé, 1913: 375, s.v. *desseurement*). *Sculmato* é definido no *DEI*, s.v., como antigo substantivo italiano, documentado no século XIV, que designa a enfermidade que afecta ao cavalo «che zoppica per una antica frattura» e que procedería «forse da *culmus* o *culmen* per indicare il capo dell'anca spostata». Para a voz italiana *sculmato*, vid. igualmente o *GDLI* (s.v. *sculmato*¹ e *sculmato*²): «Ant. Nei cavalli, malformazione che consiste nel presentare un'anca più bassa dell'altra in seguito a una frattura». Sobre o léxico empregado nos textos veterinarios gregos e latinos antigos (Apsirto, Theomnestos, Chiron, Pelagonio, Vexecio...) para a presentación das causas, signos, pronóstico e tratamento das luxacións e as relacións coa exposición das mesmas na medicina humana (en particular en Celso) vid. Cam (2009b).

1251 Fronte ao que acontece nos outros capítulos, falta a epígrafe correspondente ao *remedium*.

1252 Corríxese a lección manuscrita, *salmaco*, por *sculmato*. Partindo da ocorrencia do termo no parágrafo precedente, tanto Domínguez Fontela (cfr. DF7: 13, ls. 15-16) como Pensado (cfr. Pens.: 125, l. 7) editan *scalmato*, se ben, como se indicou, posiblemente se trate dun erro por *sculmato*. Vid. <34.2>.

1253 Ao sintagma *caput ancae* do texto latino (cfr. «lu capu di la dicta anca» na versión siciliana, «l' capo del'anca» na italiana do ms. de Berlín, «lo cap de la anca» na provenzal, «lo cap de la anqua» na catalá, «le chief de la hanche» na francesa, «el capo de lancha» na italiana impresa en 1563) corresponde no *TA* simplemente o vocábulo *hanca*, que designa os «quartos trazeiros do cavalo» (cfr. *VPL*, s.v. *anca*). Para *lomedro*, que refire a mesma rexión anatómica dos équidos no *Livro* do Mestre Giraldo e que explica neste a denominación *eslomedramento* para a enfermidade aquí chamada *esculmato*, cfr. a nota para <34.0>. Para o significado de *hanca*, vid. tamén Prévot (1991: 214, s.v. *hanche*), así como, s.v. *anca*, os traballos lexicográficos da *Ac*, «cada una de los mitades de la parte posterior de los caballos y bestias»; *Er*, «cada una

de las dos mitades laterales del cuarto trasero o parte posterior de las caballerías y otros cuadrúpedos»; C4, «cada una de las dos mitades de la parte posterior de los animales». Para as diferentes hipóteses sobre a problemática etimoloxía do substantivo, cfr. CrG, s.v. *anca*. Sobre estes mesmos particulares, así como a relación da *anca* con outras partes da anatomía, vid. André (1991: 105-107): «c'est certainement chez les éleveurs et les vétérinaires que coxa, appliqué aux animaux, est passé de la hanche au membre inférieur, à la cuisse ou même à la patte entière, pour les boeufs [...], les ânes [...], les chevaux (Pélagonius, Chiron, Vègèce), etc.» (p. 106).

1254 Os substantivos «estrela ou espello» traducen o termo latino *stelletta* (adaptado como *astillitta* na versión siciliana, *astellata* na italiana, *stellatta* na provenzal, *estalleta* na catalá e *estelle* na francesa), ao respecto do cal Poulle-Drieux (1966: 102) comenta que «Les éclisses (*astellae*) sont des petits morceaux de bois pointus qu'on pique dans la peau, toujours pour faire affluer les humeurs. Elles agissent à la manière des abcès de fixation. [...] La pose des éclisses peut s'effectuer sur différentes parties du corps. [...] Ruffo en pose une sous la tête du fémur». A voz latina designa, segundo Arquint (2006-2007: 351, s.v. *estelletta*), un «corpo estraneo che s'inserisce sotto la pelle o anche più in profondità per stimolare l'infiammazione e la suppurazione». Sobre a relación deste dispositivo cos *sectones* (cfr. <7.8>) vid. os datos proporcionados por Arquint (2006-2007: 300-301, s.v. *cedon*). Ningún dos dous substantivos incluídos no TA aparecen na lexicografía galega para referir a realidade descrita, mais ao respecto de *espello* Pensado explica que se trata da solución patrimonial de *spēcŭlŭm* co valor semántico do cultismo *espéculo*, que Bluteau define como «Instrumento de cirurgião. He hũ ferro, que abre de parafuso, e serve de alargar feridas, etc.» e que se documenta na *Cirurgia* de Ferreira publicada en 1740 (vid. Pens.: 45, s.v. *espello*).

Con respecto ao texto latino, o TA omite o sintagma que correspondente ao latino *per unum summissum*: cfr. «pir unu summissu» na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 593, l. 11), «per un trou» na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 165, 34.3), «per uno somesso» na italiana impresa en 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 22v, l. 10). A propósito deste sintagma, ausente no texto galego, Arquint explica que, no contexto, fai referencia a unha «incisione chirurgica» (cfr. Arquint, 2006-2007: 474, s.v. *trou*³).

1255 Malia a lectura *aja* en DF7 (13, l. 17), no códice a palabra ten enriba un trazo que, distinto do signo que adoita presentar no ms. a grafía *i*, abrevia a nasal implosiva final, polo que cómpre editar *ajan*, como xa atinou Pensado (cfr. Pens.: 125, l. 8) e como require a concordancia sintáctica co suxeito *os homores*.

1256 Para o sentido desta pasaxe e para determinar o valor do verbo *bulir* ('mover', 'axitar'), cfr. as diferentes versións romances do *De medicina equorum*, máis fieis ao texto latino: cfr. «stringi la dicta stillita spissi fiati lu iornu cun li manu sprimendu», na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 593, ls. 13-14); «lo luogo dela stelletta tucto intorno cole mane lo giorno spesse volte premendo & stringendo», na italiana do códice berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 111, ls. 1240-1241); «tot entorn esquinchat [*scil.* «lo luec de l'estelletta»] an las mans plusors ves le iorn», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 165, 34.4); «lo loch de la estaleta primerament entorn premeràs ab las mans moltes vegades en lo dia», na catalá (cfr. Gili, 1985: 76, ls. 3-4); «le lieu de l'estelle soit pressez aus mains soventes foiz partout», na francesa (ms. *M*) (cfr. Prévot, 1991: 80, <503>)...

1257 Malia a lectura *este* de DF7 (13, l. 18) e Pens. (125, l. 9), no ms. lemos claramente a forma *ese* do demostrativo.

1258 Malia que en DF7 (13, l. 21) se transcribe *corra*, en singular, édítase *corran*, ao igual que Pensado (cfr. Pens.: 125, l. 11), como resultado do desenvolvemento da nasal implosiva final abreviada no ms. e en concordancia co suxeito, *os humores*.

1259 Para *emprasto*, como tradución do substantivo latino *strictorium*, vid. o comentario á pasaxe <24.4>. Con respecto aos ingredientes do emplasto, cómpre salientar que toda a tradición romance consultada do *De medicina equorum* coincide co texto latino do ms. *V*, mais a versión francesa do ms. *M* precisa as cantidades exactas de cada un dos elementos que o compoñen (cfr. Prévot, 1991: 151, <505>), a catalá obvía

tres ingredientes da receita (os equivalentes á *pix graeca*, ao *mastix* e ao *sanguis draconis*), e o Mestre Giraldo non menciona o equivalente da *pix graeca* (incluíndo, ademais, outros dous elementos, o *bolo armenjco* e a *murta seca*). As equivalencias do texto galego con respecto aos *simplices* da receita latina fan que o *pez grego* corresponda á *pix graeca* (vid. a pasaxe <33.6>), o *encenço branco, que chaman macho* ao *olibanum* (vid. o explicado a propósito da ocorrencia de *encenço* en <9.9>), a *almecega* ao *mastix* (vid. <24.4>) e o *sangue de dragon* ao *sanguis draconis* (vid. <33.6>). Polo que atinxe ao substantivo *rizina*, este podería ser o equivalente do *pix navalis* latino (que do contrario carecería de correspondencia) e que en <33.6> se adapta simplemente como *pez*, ao igual que no final desta mesma pasaxe (a <34.6>). O termo *rizina*, documentado en galego desde o século XIII, non designa, como con dúbidas indica Pensado (cfr. Pens.: 320, s.v. *rrizjna*), o ricino –isto é, a planta euforbiácea *Ricinus communis* de cuxas sementes se extrae un aceite con propiedades purgantes (vid., p. ex., García González, 2007: 506, s.v. *pentadactilus*)–, senón a resina que flúe de varias árbores, e constitúe, polo tanto, unha variante do termo *rezina*, para o que vid. CrG, s.v., así como García González (2007: 524, s.v. *resina*); para o castelán, cfr., p. ex., DPRAlfX, s.v. *resina*. Ao respecto da resina, cfr. a entrada do *Alphita*: «Resina potest vocari omnis gumma, [...] Item appropriatum est hoc vocabulum ad designandum gummam abietis, quando simpliciter invenitur: in aliis enim additur determinatio, ut resina pini, resina pruni et similia. [...]» (cfr. García González, 2007: 286, ls. 35-39). Sobre as súas propiedades comenta García González (*Ibid.*: 524, s.v. *resina*) que «toda resina es calorífica, emoliente, disolvente, purificativa, diurética y se mezcla también en emplastos y cataplasmas».

1260 Cfr. *chama* en DF7 (13, l. 23).

1261 A partir do ms. editamos *almecega* (coa regularización gráfica adoptada nesta edición para a representación da africada predorsal xorda). Malia a clara lección do ms., cfr. *almaçega* en DF7 (13, l. 24). Sobre esta resina vid. o comentado a propósito da pasaxe <24.4>.

1262 A xulgar pola tradición do manual de Giordano Ruffo, e como na pasaxe <33.6>, *pez* corresponde á *pix navalis*, que tamén se traduce como *rizina*.

1263 Cfr. *autras* en DF7 (13, l. 25), pero é clara a lección do ms. coa vogal velar inicial.

1264 Ao igual que en <34.3>, cfr. *anca* para *caput ancae*. Como naquel lugar, as outras versións romances son máis fieis na adaptación do sintagma: cfr., en efecto, «lu capu dillancha» na siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 593, l. 21), «capo del'ancha» na italiana (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 111, l. 1249), «le chief des hanches» na francesa (ms. *M*) (cfr. Prévot, 1991: 81, <507>), «lo cap de l'anca» na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 165, 34.8), «cap de la anqua» na catalá (cfr. Gili, 1985: 76, ls. 11-12).

1265 Fronte á lectura *et stendendoo* de Pensado (cfr. Pens.: 125, ls. 15-16), óptase por considerar un erro por haploloxia que levou a Álvaro Eanes a omitir a vogal inicial do xerundio, que se integra: cfr. DF7 (14, l. 2), et [*e*]stendendoo.

1266 No sintagma «asaz da estopa ben meuda», o último dos termos debe de estar errado no ms., que ofrece a lección *metuda*, conservada en DF7 (14, l. 4), Pens. (125, l. 17) e Pérez Barcala (2004: 399, l. 1001). Na valoración de *metuda* como un erro por *meuda* incide a presenza de «stuppa minuta incisa» na versión latina da obra e a súa adaptación como «la stuppa taglata beni *minuta*» na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 593, l. 22), «stoppa minutamente tagliata» na italiana do códice de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 111, l. 1251), «estoupes decopees *menuement*» na francesa do ms. *M* (cfr. Prévot, 1991: 81, <501>) –que en *R* ofrece a variante «estoupes bien hachees» (cfr. *Ibid.*: 151, <501>)–, «stopa ben *caputada*» na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 165, 34.9), «stopa *menuda* tallada» na catalá (cfr. Gili, 1985: 76, ls. 12-13), «piglia stoppa, et tagliala *minuta*» na italiana do impreso de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 98, ls. 10-11) ou «stoppa tagliata *menuta*» no homólogo italiano de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 22v, l. 22). Na valoración de *metuda* como un erro por *meuda* concorren tamén o *Livro d'Alveitaria* –«estendanlhe per cima das estopas *meudas*» (cfr. Pereira, 1909: 43, ls. 6-7)–, así como a adaptación da que o mesmo sintagma latino, «stuppa minuta incisa», é obxecto en <7.14>, «estopas *miudas* e talladas».

A construción *asaz de* (cfr. tamén *asaz del* en <24.8>), herdeira do xenitivo partitivo latino e existente noutras linguas románicas, está formada a partir do adverbio de cantidade *asaz*, ‘bastante’, ‘moito’, ‘suficiente’ (tamén no texto en <3.33>, <7.17>, <8.5>, <9.9>, <17.14>, <32.5>, <50.8>, <53.6>, <54.7>), que se atesta desde o século XIII e que procedería do provenzal *assatz* (<AD SATIS>), se ben algúns estudosos o derivan directamente do latín *AD SATIEM*. Para máis detalles sobre a orixe e significado deste adverbio, vid. Ferreiro (1995: 357), Huber (1986: 36), Magne (1944: 85–86, s.v. *assaz*), Nunes (1960⁶: 143), así como *DCECH*, I, s.v. *asaz*; *DELP*, s.v. *assaz*, ou os glosarios de *CrG*, s.v. *asaz*; *CrT*, *CSM*, *Esc*, *Aj*, s.v. *assaz*.

1267 Como en <33.7>, para a secuencia «e non lla tollas ata que caia de seu cono cabelo» non se atopa equivalencia na tradición examinada do *De medicina equorum*.

1268 A referencia ao modo, «en cruz» (lat. *ad crucem*), en que se deben aplicar os *setones* (ou as *cordas de sedenós*) está ausente na versión siciliana, na provenzal, na catalá, na francesa do ms. *M* ou na italiana impresa en 1563. O detalle está no *Livro* do Mestre Giraldo, «pera esto presta se lhe meterem no logar sintido *sedas em cruz*» (cfr. Pereira, 1909: 43, ls. 8–9). Para a aplicación *en cruz*, vid. o comentario á pasaxe <18.16>.

1269 Fronte á solución adoptada en Pérez Barcala (2004: 399, l. 1004), a forma do pronome enclítico, *os*, unida ao xerundio no ms., *mouendoos* (así en DF7: 14, l. 7 e Pens.: 125, l. 19), é corrixida na nosa edición pola correspondente forma feminina, *as*, ao facer referencia ás *cordas de sedenós* (lat. *setones*) e ao coordinarse con *levandoas*. Cfr. *coagitando sectones* no texto latino, «dimenando li lacci» na tradución italiana (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 111, l. 1253), «en mouvent les setons» na versión francesa do ms. *R* (cfr. Prévot, 1991: 151, <508>); cfr. igualmente «se lhe meterem no logar sintido sedas em cruz e *lhas* correrem» no Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 43, ls. 8–9).

1270 Cfr. DF7 (14, l. 7), *lleuadoos*, sen corrixir o erro do ms.

1271 Pens. (125, l. 19), *homeres*, conserva a lección do ms. coa vogal tónica palatal.

1272 Cfr. DF7 (14, l. 9), *pustrimeiro*.

1273 Como na pasaxe precedente, cfr. *homeres* en Pens. (125, l. 22), coa conservación da lección do ms.

1274 Esta cláusula, que traduce a latina *ut superius est expressum*, remite a unha pasaxe anterior na que se fai referencia á utilidade do fogo na curación das enfermidades do cabalo por permitir *restringere* os *humores*, realidade explicitamente apuntada en <7.17>.

1275 Na epígrafe do texto latino e das diferentes versións romances non hai ningunha referencia á *anca*: cfr., en efecto, *De spallato seu de laesione spatulae*, na obra latina; «di la lisiuni di la spalla», na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 593, l. 28); «Dello spalato», na italiana de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 111, l. 1259); «Dou cheval espaulé», na francesa do ms. *M* (cfr. Prévot, 1991: 81, <511>; cfr. *Ibid.*: 151, <581> para a variante «de l’espaulle» do ms. *N*); «De lesion d’espalla», na provenzal (cfr. Arquint, 2006–2007: 165, 35.0), ou «De les malalties qui-s fan en les spatles semblant», na catalá (cfr. Gili, 1985: 76, l. 20). Tampouco se localiza a alusión á *anca* no índice dos capítulos das enfermidades que se introduce en latín na mesma obra galega (ff. 7r–v) e no que lle corresponde *De lisione spatule*. Á luz destes datos, o substantivo *anca* da epígrafe que encabeza a exposición da patoloxía no texto peninsular pode ser un engadido do tradutor motivado polas referencias que se fan a esta parte do corpo do cabalo no propio capítulo, limitado a expoñer as analoxías entre a lesión da *anca* (xa tratada no capítulo precedente) e a da espádoa. Téñase en conta que, como xa se indicou no comentario a <34.0>, ambas as dúas doenzas se presentan nun mesmo capítulo no *Livro* do Mestre Giraldo. Información sobre a enfermidade pode verse na nota correspondente ao termo *espallato* co que o mal era tamén designado (<35.2>).

1276 Cfr. *dos* en DF7 (14, l. 14).

1277 Malia a indicación «Dito é», o tradutor non se referiu antes ás «doores que se fazen nas espadoas», senón só ás que afectan á *anca*, das que se ocupa, en efecto, no capítulo precedente e ao que neste se remite ao tratarse nos dous casos de deslacements dunha ou outra parte da anatomía da besta.

1278 No ms. lemos *se o foren* (ms. *seo fore*). Pensado (cfr. Pens.: 125, l. 25) mantén a lección do ms., que, non obstante, non dá sentido, polo que na nosa proposta provisional de edición da obra galega optabamos pola súa supresión (cfr. Pérez Barcala, 2004: 399, l. 1010). A consulta da obra latina de Giordano Ruffo a través do ms. V e doutras versións romances do *De medicina equorum* son agora determinantes para corrixir a forma verbal do ms., *foren*, por *feren*, que é o que lía no ms. Domínguez Fontela (cfr. DF7: 14, l. 16). Deste xeito, a cláusula «se o feren» adapta o participio presente latino *ferens* («accidit ex ictu calcium alicujus equi *ferentis* eumdem»), que, malia non aparecer nas versións siciliana e francesa, ten correspondencia na tradución italiana do ms. de Berlín, «adviene per colpo di calci d'alcuno cavallo *che l' fiere*» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 112, l. 1262), e na provenzal, «ven alcuna ves per colp de talon d'alcun caval *que l'a ferit*» (cfr. Arquint, 2006-2007: 165, 35.1).

1279 Cfr. *chama* en DF7 (14, l. 17).

1280 *Espallato* é a adaptación do termo latino *spallatus* co que se designa a enfermidade do capítulo. Neste mesmo punto a voz latina aparece como *spallatu* na versión siciliana, *spallato* na italiana, *spallatina* na provenzal, *espatlat* na catalá e *espalature* ou *espauleüre* na francesa dos mss. M e N respectivamente (cfr. Prévot, 1991: 151, <512>): para a variante francesa *espalature*, cfr. a denominación *spallatura* no ms. latino E, «Quae laesio *spallatura* uocatur» (f. 115r, col. b), que Du Cange, s.v. *spallatura*, define como «vox Italica *Spallae* seu humeri luxatio». A enfermidade así chamada consiste na «luxation de l'épaule» (cfr. Prévot, 1991: 201, s.v. *espalature*), sobre a que vid. tamén Cagny – Gobert, III, s.v. *luxación* (p. 129, *luxación de la espalda*), Delprato – Barbieri (1867, II: 266, s.v. *spallatu*), Moulé (1913: 442, s.v. *espalature*), Poulle-Drieux (1966: 85) ou Trolli (1990a: 27), así como *GDLI* (s.v. *spallatura*¹) –«Ant. Lesione delle spalle dei cavalli o dei cavalli da soma»–, *DEI* (s.v. *spallato*) –«XIV sec., veter.; malore alla 'spalla' del cavallo»–, e os datos ofrecidos no *DEnIt*, s.v. *spallare*. Como se explicou no comentario a <34.0>, a partir do *Livro* do físico de Don Denis, que emprega a denominación *espadoamento*, cfr. *GEPB*, s.v. *espaduamento*, «acción de espaduar, deslocamento da espádua»; s.v. *espaduar*, «deslocar a espádua de: *espaduar* um cavalo».

1281 Falta a epígrafe do *remedium*. Por outra parte, remítese ao exposto nos parágrafos <34.3> – <34.10> sobre a curación da luxación da anca.

1282 A epígrafe que dá entrada ao capítulo corresponde ao latino *De laesione falcis*. O substantivo galego, *queixada* (con numerosos rexistros na obra como tradución dos termos latinos *maxilla* e *mandibula*), aparece, en cambio, nesta epígrafe e en todo o capítulo encabezado por el como adaptación do lat. *falx* (para o que o tradutor galego utiliza en <4.2₂₀> o substantivo *aventaes*), sen que se poidan achegar argumentos ao respecto desta singular tradución do vocábulo latino. A propósito do significado de *falx* ou os que lle corresponden neste capítulo nas diferentes versións romances, vid. Moulé (1913: 446, s.v. *falque*), «falque, qui vient du latin *falx*, faulx, faucille, désigne en hippatrique médiévale la courbure de la face antérieure du jarret»; Prévot (1991: 207, s.v. *falque*), «pli du jarret (lat. *falx*). Le mot *falx* désigne d'abord en latin la faucille. Le pli du jarret présente en effet le galbe, la courbure d'une lame de faux»; Olrog Hedvall (1995: 159, s.v. *falce*), «la parte anteriore o posteriore del garretto»; Arquint (2006-2007: 355, s.v. *fals*), «falce, regione della corda del garretto. [...] la *fals* di Giordano è [...] la corda del garretto». O *TLIO*, s.v. *falce*, recolle, entre outras, a acepción de «la parte a forma di arco delle gambe posteriori del cavallo»; o *GDLI* (V: 582-583), xunto a outras, a de «la parte arcata delle gambe posteriori del cavallo»; o *DEI* (II: 1585-1586), que documenta a voz no século XIV, a de «parte arcata delle zampe del cavallo»; o *DEnIt* (s.v. *falce*), entre os múltiples valores do vocábulo, a de «la parte arcata delle gambe di dietro del cavallo». A propósito da enfermidade –que, segundo o *Livro* do Mestre Giraldo «chamam em latym *lesiofalcis* e em nossa linguagem ferjada da perna» (cfr. Pereira, 1909: 43, ls. 24-25)–, comenta Prévot (1991: 207, s.v. *falque*) –que toma a información de Poulle Drieux (1966: 84)–, que «Rufus consacre un chapitre, [...], aux lésions de la peau du pli du jarret, qui peuvent se compliquer d'arthrite suppurée». Para a patoloxía, vid. tamén Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 163, n. 302), Causati Vanni (1999: 348, § 30) ou Trolli (1990a: 27). Para a caracterización da *laesio falcis*

e a súa presenza noutros manuais de veterinaria, como os de Rusio e Teodorico, que o toman de Ruffo, vid. Heusinger (1853, II: LIX, nº 112), Trolli (1990a: 27, 66, 78).

1283 O trazo que a forma verbal presenta enriba no ms. levou a Domínguez Fontela a ofrecer a lectura *danna* (cfr. DF7: 14, l. 20).

1284 No ms. o substantivo parece ter enriba un trazo que deu lugar á transcripción *cajooens* en DF7 (14, l. 21). Cfr., en cambio, *caiooes* en Pens. (125, l. 29).

1285 Malia a transcripción *estadea* de DF7 (14, l. 23), e dada a coincidencia dos nexos *st* e *sc* no ms., óptase por editar *escadea*: tras revisar algunhas propostas etimolóxicas, Pensado establece como base para este substantivo un hipotético *EXCADITA, á vez que o documenta por primeira vez co significado de «astilla» no *Diccionario Etymologico, Prosodico e Ortographico da Lingua Portuguesa* de J. T. da Silva Bastos de 1912 (cfr. Pens.: 43-44, s.v. *escadea*). Na lexicografía portuguesa esta acepción é tamén recollida en Houaiss (s.v. *escádea*), que refire a etimoloxía escura do vocábulo, así como no DGALP, s.v. *escádea* –«pequena lasca de madeira que se embebe na pele ou entre a unha e a carne»–, ou na GEPB, s.v. *escádea* –«Prov. beir. Lasca de madeira que penetra e fica na pele»–. Como ben comenta Pensado, o vocábulo é coñecido na lexicografía galega desde Sarmiento, mais cun valor semántico diferente que tampouco foi descoñecido en portugués. A acepción que neste caso posúe o substantivo, a expresada polo castelán *astilla*, é incluída nos vocabularios de Fge e C4, mais s.v. *estádea*. O vocábulo corresponde ao sintagma latino *truncus ligni*, que se traduce ao francés como *tronçon de buche*, «morceau de bois» (cfr. Prévot, 1991: 247, s.v. *tronçon de buche*). Na pasaxe do Mestre Giraldo aparece o substantivo *estrepe*, que deriva do lat. STÍRPE(M) e que ten o significado de «púa de madeira», como pode verse en VPL, s.v. *estrepe*, «pao, ou ferro agudo, metido no chão»; vid. para máis datos DCECH (II, s.v. *estrepada* [p. 807, *esterpe*]), Vasconcellos (1910: 315, s.v. *estrepe* – *esterpe* – *estrepadura*) ou GDLP, DGALP, GEPB (s.v. *estrepe*). Redundado no valor semántico do termo *escadea* do TA, cómpre sinalar que ese vocábulo e *estrepe* figuran como sinónimos intercambiabiles nalgúñas pasaxes do capítulo 50: cfr., p. ex., «espiña ou estrepe ou escadea» como tradución de *truncus ligni vel spina*» ou a de *truncus vel spina* como «a espiña ou a escadea».

1286 Como se sinalou a propósito da mesma lección en <5.5>, Domínguez Fontela conserva a conxunción disxuntiva como se le no ms., *o* (cfr. DF7: 14, l. 23); Pensado reproduce *ou* (cfr. Pens.: 127, l. 1) sen dar conta da auténtica lección do testemuño, e en Pérez Barcala (2004: 399, l. 1016) optouse por integrar o segundo elemento da partícula. As diferentes propostas non fan senón poñer en evidencia a problemática que afecta aos resultados de AUT en galego.

1287 O substantivo *espiña*, que adapta o latino *spina*, localízase tamén na exposición da enfermidade tratada no capítulo 50, en correspondencia co cal tamén está no *Livro* do Mestre Giraldo: «Algúas veces auem que se mete algũa *espinha* ou estaca ou algũa cousa tal ao cauallo no geolho ou em algum logar das pernas ou dos braços» (cfr. Pereira, 1909: 50, ls. 38-40). O termo, que ten como étimo precisamente o substantivo que traduce, posúe o significado de «Espina. Pua punteaguda de algunas plantas» (cfr. C1, s.v.). Para o valor semántico do termo na lexicografía galega, cfr. R1, R2, Cu, Va, Er, C4, s.v. *espiña*; dos vocabularios portugueses cfr. GDLP (s.v. *espinha*) ou GEPB, s.v. *espinha* (acep. 3), «Ant. Pua acerada; o mesmo que *espinho* e *espinheiro*»; para o castelán medieval cfr. DPRAlfX, s.v. *espiña* (aceps. 1, 2).

1288 Cfr. DF7 (14, l. 25), *delicado*, con *e* átona inicial en lugar de *i*, como se le no ms.

1289 Non todas as versións romances do *De medicina equorum* coinciden na cualificación da *falx* como «locus delicatus [...] et nervosus, parum carnosus», de maneira que a tradución italiana do ms. de Berlín omite o equivalente ao *parum carnosus*, «luogo dilicato & nerbozo» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 112, l. 1270); a francesa do ms. M só precisa que «la falque [...] est ileques plains de ners [onde *ners* é corrección da lección *vere* do ms. a partir do ms. N]» (cfr. Prévot, 1991: 82, <515> e n. 1; cfr. *Ibid.*: 151, <515> para a lección de R); a catalá refire que «la bara és loch sech e nerviós» (cfr. Gili, 1985: 77, ls. 5-6), e a italiana impresa en 1563 só informa de que «la falza [...] e Inogo [sic por *luogo*] delicato» (cfr. Leno, 1563: f. 23r, ls. 10-11).

1290 Cfr. *qando* en DF7 (14, l. 26).

1291 Cfr. *chama* en DF7 (14, l. 27) e Pens. (127, l. 4).

1292 Non se dá no *TA* a equivalencia para «Et sic provide et cum diligentia subvenitur»: cfr. «Ad la quale magagna cusi provedutamente e con diligentia si socorre», na versión italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 112, l. 1274); «A la qual malaltia axí acorrerás ab gran maestria», na catalá (cfr. Gili, 1985: 77, ls. 6-7), ou «al qual mal con diligentia se li souene», na italiana do impreso de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 23r, ls. 11-12).

1293 Cfr. *jnchaço* en Pens. (127, l. 6), pero *inchaçon* en DF7 (14, l. 30). O problema de optar por unha ou outra solución non é aleatorio, pois *inchaçon* é feminino mentres que *inchaço* é masculino. As dificultades de decidirse por unha ou outra solución teñen que ver coa singular grafía do substantivo, pois no ms. un trazo semicircular que sae da ç podería estar abreviando unha nasal implosiva final (cfr. § II. 2). Dado que o vocábulo corresponde ao latino *tumefactio*, traducido ao galego claramente como masculino en <36.11>, «sobrelo inchaço» (por moito que este ofrezca aquí tamén as mesmas particularidades gráficas), cómpre interpretalo como masculino no lugar que nos ocupa.

1294 Parece errada a lectura *lugar* en DF7 (1936-1938: 14, l. 30), que, se lemos ben, só cabe atribuír a un erro tipográfico.

1295 O texto latino engade aquí *ut dixi prius* en clara remisión ao exposto no parágrafo <36.1>.

1296 *Poerás* é a P2 do Futuro de Indicativo do verbo *puir* –con alternancia da vogal átona (vid. outros exemplos desta alternancia en Lorenzo, 1985: 99-100, 138-139, 163)–, localizado coa acepción de ‘puir’, p. ex., en *CI*, *Ib*, *Er*, *Fg*, *C4*, s.v. *puir*; *Cg*, s.v. *puír*, ou en vocabularios portugueses como o *GDLP* ou a *GEPB*, s.v. *puir*. Redunda no significado apuntado o feito de que o verbo latino que traduce sexa *abradere*, adaptado en parágrafos anteriores (cfr. <27.6>, <27.11>, <33.5>) como *raer*, a cuxo étimo (*RADERE*) remiten as formas que se atopan na pasaxe que agora nos ocupa nas outras traducións de Ruffo (cfr. *radi*, *rade*, *soit rese*, *raja*, *sia rasa*, *si rada* ou *sia ben rasso* nas versións siciliana, italiana do códice de Berlín, francesa de *M*, catalá, provenzal e italianas dos impresos de 1561 e 1563 respectivamente); cfr. «Se o jnchaço ffor de danamento ou de ferjda *rrayamlhe* todo muj bem» no *Livro* do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 43, ls. 25-27).

1297 Cfr. *premamente* en DF7 (14, l. 31), cun errado desenvolvemento das abreviaturas que ofrece o adverbio no ms.

1298 O texto galego non reproduce exactamente a información do manual latino, no que se precisa que hai que servirse da parte máis tenra das follas das plantas mencionadas no remedio (*de foliis eorum quantum tenerimum est*): deixando á marxe as versións siciliana e italiana impresa de 1563, que omiten o dato, cfr. igualmente «dele loro fronde quello che più è tenero», na tradución italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 112, l. 1277); «de las plus tenras fuelhas», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 167, 36.4); «le plus tendre de toutes leurs fueilles», na francesa transmitida polo ms. *R* (cfr. Prévot, 1991: 82, n. 2); «delle foglie quelle che son più tenere di tutte le herbe», no impreso italiano de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 99, ls. 14-15).

Por outro lado, como as adaptacións provenzal ou francesa (ms. *M*) do *De medicina equorum*, a galega omite a referencia á cantidade dos ingredientes mencionados, expresada no texto latino polo adverbio *aequaliter*: cfr., así, «tantu di lluna quantu di laltra», na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 594, l. 2); «tanto dell'uno quanto dell'autro», na italiana manuscrita (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 112, l. 1278); «tant de l'un comme de l'autre», na francesa do ms. *R* (cfr. Prévot, 1991: 82, n. 2); *egualmente* e *equalmente*, nos impresos italianos de 1561 e 1563 respectivamente (cfr. Crupi, 2002: 90, l. 15; Leno, 1563: f. 23r, ls. 15-16).

1299 Dado que *alosna* (substantivo que traduce o termo latino *absinthium*) coñece a variante *losna*, cabería a posibilidade de editar *da losna*: cfr., de feito, «filha a losna» na pasaxe correspondente do *Livro* do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 43, l. 27). Porén, a presenza de *a alosna*, *da alosna* e *de alosna* en <30.6>, <36.10>, <36.12> respectivamente parecen aconsellar a lectura *d'alosna*. Sobre as variantes do substantivo, a planta que designa e as propiedades medicinais desta, vid. canto se dixo a propósito da súa inclusión en <30.6>.

1300 Cfr. *alfanega* na transcripción de DF7 (14, l. 32). O *Livro* portugués precisa nesta pasaxe que á *alfaega da cooura* «chamam parjtaria», como tamén se fai no TA en <14.3>. Para a identidade de ambas as dúas denominacións e, xa que logo, para *alfavega* como tradución de *parietaria*, así como para a utilización terapéutica da planta así designada, vid. o comentado sobre ela en <14.3>.

1301 Para *gigante* como tradución de *branca ursina* e para detalles sobre a planta así chamada, vid. a explicación ao parágrafo <14.3>.

1302 Como na tradución catalá, está ausente no texto galego a referencia ao recipiente no que se deben cocer os ingredientes do remedio, in *quodam vaso mundo*, para o que se atopa, pola contra, equivalencia nas versións siciliana, «in unu uaxellu nectu» (cfr. De Gregorio, 1905: 594, l. 4); italiana manuscrita, «in uno vasgiello netto» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 112, ls. 1279-1280); provenzal, «en vaisel net» (cfr. Arquint, 2006-2007: 167, 36.5), e francesa (ms. M), «en .I. pot» (cfr. Prévot, 1991: 82, <519>; cfr. *Ibid.*: 152, <519> para a variante *vessel* do ms. R), así como nas italianas impresas de 1561, «in un vaso netto» (cfr. Crupi, 2002: 90, l. 17), e de 1563, «in qualche pignata munda» (cfr. Leno, 1563: f. 23r, l. 17).

1303 Cfr. *de en suun* en DF7 (14, l. 34). Para *densûu* como variante de *desûu*, vid. *supra* o comentado en <7.14> a propósito deste adverbio.

1304 Fronte a *tibio*, a obra latina indica *calida* (cfr. *calent* na tradución catalá), precisando «tantum calida quantum pati poterit», máis fielmente adaptado nas outras versións romances do tratado de Ruffo: cfr., p. ex., «tantu caldi quantu si ponnu soffirire» na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 594, ls. 6-7), «tanto calde quanto si potrano soffirire» na italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 112, l. 1283), «tant caut quant soffrir ho poyra» na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 167, 36.6), «tanto caldo quanto el cauallo puol soffirire» na italiana impresa en 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 23r, l. 21), etc.

1305 *Pano de liño* corresponde ao substantivo latino *petia*, que nesta pasaxe da obra se traduce como *peza* na versión siciliana e na italiana impresa de 1563, *pessa* na italiana manuscrita e na provenzal, *drap* na francesa e *pezza* no impreso italiano de 1561. Para o substantivo latino e os termos cos que se adapta, así como para o seu significado, vid. as notas explicativas a <7.13>.

1306 Sobre as veces que cómpre mudar o emplasto, cfr., en cambio, *ter vel quater aut amplius, si expedierit, remutetur* no texto latino, ao que se manteñen fieis todas as versións romances consultadas, agás as francesas de M, «soit remuee .II. fois ou .III. ou .IIII. le jour s'il est mestier», e de N, que, como a galega, indica «.II. fois ou .III.» (cfr. Prévot, 1991: 82, 152, <521> para as variantes dos testemuños galorromances).

1307 Sobre as propiedades da planta da familia das umbelíferas chamada *apeo* (*apium* no texto latino), Prévot (1991: 174, s.v. *ache*) comenta que «“La semence est une des quatre semences chaudes majeures. Sa racine est une des cinq racines apéritives majeures des anciens” (Littre). [...] Aujourd’hui encore les phytothérapeutes recommandent des cataplasmes de feuilles d’ache sur les plaies atones et les ulcères, et des décoctions contre les engelures, car elle contient de la provitamine A, bonne pour la peau». Constantino o Africano referíase a ela do seguinte xeito: «Apium cal. est in initio tertii gradus, siccum in medio. Oppilationem epatis aperit, urinam & menstrua prouocat maxime. Semem eius uentrem constipat» (*apud* García González, 2007: 352, s.v. *apium*; 536, s.v. *selinum*; 571, s.v. *xilenon*). O repertorio de herbas occitano editado por Milani (2004b: 129, § 8) describe igualmente o *apium* como «caut e sec al .ij. gra. E es medicinal contra los yterixs, e tot los apis son casi de una vertut, e provoca urina e menstruas. [...]». Sobre as *species* do apio identificadas no *Alphita* e outros textos salernitanos (o *Circa instans* entre eles), vid. García González (2007: 352-353, s.v. *apium*), así como Milani (2004b: 129, § 8-11) para a descrición das mesmas no herbario occitano da Biblioteca Nacional Central de Florencia (Palatino 586). Para a caracterización desta planta, as súas propiedades medicinais diuréticas, carminativas, cicatrizantes, e outros detalles vid. tamén Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 164, n. 309), Causati Vanni (1999: 304, s.v. *apio*), Delprato – Barbieri (1867, II: 275, s.v. *apiu risu*), De Frutos González (2010: 344, s.v. *apium*), Milani (2004b: 116, s.v. *apium*), Olrog Hedvall (1995: 155, s.v. *appio*), así como os vocabularios de Cu, Po, s.v. *ápeo*; Va, s.v.

ápío; *Er*, s.v. *ampio*. Sobre as variedades da planta (todas elas con «raiz aperitiva») e as motivacións que determinaron o emprego do termo co que se designa comenta o VPL, s.v. *aipo*, que «chamãolhe em latim, *Apium*, de *Apex*, porque cõ esta erva coroavão os Antigos a parte mais alta da cabeça, ou de *Apis*, porq̃ dizem, que as Abelhas são amigas della». A presenza da planta en textos médicos escritos en castelán na Idade Media pode documentarse no *DETEMA*, s.v. *apio*, que recolle, entre outras, unha pasaxe do *Macer herbolario* que, en clara referencia ás motivacións semánticas da planta, comenta que «es dicho *apio* porque las abejas suelen comer mucho desta yerua». Para outros rexistros do *Apium graveolens* en textos medievais en castelán vid. *DPRAlfX*, s.v. *apio*.

1308 A *cera* (que corresponde ao lat. *cera*) era utilizada na confección de medicamentos, porque ten propiedades impermeabilizantes, emolientes e resolutivas, como xa destacou Dioscórides (I, 83). Vid. Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 164, n. 310), Causati Vanni (1999: 323, s.v. *cera bianca*), Martín Ferreira (1996: 109, s.v. *cera*), Montero Cartelle (1983: 192, s.v. *cera*), Prévot (1991: 186, s.v. *cire*). Para o castelán, vid., p. ex., *DPRAlfX*, s.v. *cera*.

1309 O *TA* omite o dato relativo á idéntica proporción das cantidades dos ingredientes mencionados na confección do emplasto. A información vén expresada na versión latina do manual de Giordano por medio da construción «*tantum* de *cera quantum* de axungia veteri», que reproducen outras versións romances da obra, aínda que nalgúns casos con diverxencias nos ingredientes mencionados: cfr., así, «Et a kista lesiuni e bonu lu succu di la herba blanca e di li achi & *altritanta* sungia ueccha», na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 594, ls. 9-10); «ad ciò medesimo vale molto lo succhio de l'eula (*sic*) & lo succhio deli appii & *tanto* de *cera quanto* d'asciunga vecchia de porco», na italiana (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 112, ls. 1286-1287); «pren lo suc d'eyssens e d'api e *atretant* de ceyra *quant* de la hongia», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 167, 36.8); «such de donzell e del api, e *aytanta* de *cera com* d'ensunya veylla», na catalá (cfr. Gili, 1985: 77, ls. 14-15); «y vault a ceci sucs d'yebles et d'ache et de cire et d'asunge porcine *tant de l'un comme de l'autre*», na francesa do ms. R, máis fiel ao texto latino que a do ms. M (cfr. Prévot, 1991: 82, <522> e n. 3); «vale assai il succo di lebbio, et succo dell'appio, *tanto* di *cera nova, quanto* di sunga vecchia porcina», no impreso italiano de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 99, ls. 23-25); «ual sugo de assentio, & de apio & *tanta quantita* de sonza uechia», na italiana impresa en 1563 (Leno, 1563: f. 23r, ls. 23-24). A información sobre as proporcións está tamén na pasaxe do *Livro* do Mestre Giraldo, «E pera esto he boom outrossy. O çumo da alosna e do aaypo, e da çera e do hunto velho *tanto de hũu como de outro*» (cfr. Pereira, 1909: 43, ls. 33-35).

1310 Non se localiza no *TA* a equivalencia para o *oleum* que figura na receita do ms. latino V, «*aliquantum vini albi et olei*», e que está noutros elementos da tradición romance consultada do *De medicina equorum* (a siciliana, as italianas manuscrita e impresas, a provenzal, a catalá, a francesa do ms. R) ou na pasaxe do manual do Mestre Giraldo, «hũu pouco de vjnho branco e *dazeite*» (cfr. Pereira, 1909: 43, l. 35).

1311 O texto latino é máis explícito, xa que, a través do sintagma *modo praedicto*, envía ao exposto en <36.8> – <36.9>.

1312 A obra galega omite a equivalencia para o *oleum*, presente, en cambio, nas traducións de Ruffo que inclúen a receita, isto é, todas agás a provenzal e as italianas impresas en 1561 e 1563, que a omiten, como tamén sucede na reelaboración levada a cabo por Teodorico. O Mestre Giraldo, «Outrossy presta pera esto o çumo dalosna e do aypo mesturado com *azeite* e con manteiga» (cfr. Pereira, 1909: 43, ls. 37-39), incorpora o ingrediente ausente na obra galega, aínda que omite o mel e engade o apio á receita, á vez que non ofrece información sobre as idénticas proporcións dos ingredientes que, expresada por medio do sintagma *aequali mensura* no texto de Ruffo, tampouco se atopa na tradución francesa do texto latino.

1313 A información deste parágrafo do *TA* detalla o que no texto latino se resume cunha simple remisión ao exposto en <36.8> por medio da cláusula *prout dixi*. Outras versións romances consultadas do *De medicina equorum*, sen obviar a referida cláusula latina, detallan tamén, como o texto galego, a posoloxía da cataplasma: cfr., así, «e poi kisti cosi beni cocti e miscati beni . mittili supra lu mali in killu modu ki diissi

di supra», na tradución de Ruffo ao siciliano (cfr. De Gregorio, 1905: 594, ls. 15-16); «convenevilemente cocti & insieme meschiati & messivi suso di sì come disopra dissi», na italiana do códice berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 113, ls. 1293-1294), ou «Et puis qu'il seront bien cuites, soient mises tiesdes sus la bleceüre de la falque, si comme j'ai desus dit», na francesa do ms. *M* (cfr. Prévot, 1991: 82, <524>; cfr. *Ibid.*: 152, <524> para a variante do ms. *R*, «et mis sus bien chaut»).

1314 Malia atopar *como* en DF7 (15, l. 10), no ms. lese *côno*, segundo advirte Pensado, que corrixe, en efecto, esa forma por *como* (cfr. Pens.: 127, n. 2).

1315 Como ben se explicita no texto latino, o capítulo ao que se remite é o das *vulnera spinae vel alicujus ligni*, que se tratan no cap. 50.

1316 No noso achegamento anterior á tradución galega de Ruffo editábase *vurmo no inchaço* como parte da pasaxe precedente, a <36.13> (cfr. Pérez Barcala, 2004: 400, ls. 1034-1035). Malia non facer sentido, esa era a proposta editorial seguida tamén por Pensado, «deuese curar asy como outra chaga en como en seu lugar direy uurmo no jnchaço» (cfr. Pens.: 127, ls. 19-20), e en certo modo por Domínguez Fontela, que, eliminando por incomprensible a forma manuscrita *uurmo* (por *uurmo*), propón «deuese curar asy como outra chaga en como en seu lugar direy no jnchaço» (cfr. DF7: 15, ls. 13-14). Non obstante, a comparación da obra galega co texto de Ruffo, tanto en latín como en romance, aconsella a emenda presentada, se ben outras posibilidades serían factíbles na corrección da pasaxe. Deste xeito, a cláusula condicional galega «Se ouver vurmo no inchaço» correspondería á latina *Si vero illa tumefactio falcis putredinem generaverit*, que se presenta como «E si killa inflaciuni auira a generari marcigna» na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 594, l. 19), «Ma se quella infiasone dela falce farà fastidio» na italiana de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 113, l. 1298), «E sy la enfladura fa brac» na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 167, 36.11), «se aucune pourreture est entre la bleceüre de la falque» na francesa (cfr. Prévot, 1991: 83, <526>), «se quella enfiagione della falze harà generato marcia» na italiana do impreso veneciano de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 99, ls. 32-33) ou «si quella infiatura della falza generasse putredine» na impresa en 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 23v, ls. 3-4). Cfr., igualmente, o *Livro d'Alveitaria*: «E se pella ventura se naquell lugar fezer vurmo» (cfr. Pereira, 1909: 44, l. 9). De non realizar a emenda proposta, o parágrafo, xunto co anterior, daría lugar a que o texto se entenda dunha forma que non apoia a tradición, pois parece darse a entender que esa “palabra ininteligible” da que fala Domínguez Fontela (cfr. DF7: 15, n. 1), *uurmo*, é o nome da outra chaga a cuxa curación se remitiría. Para *vurmo*, ‘pus’, como tradución de *putredo* vid. o exposto a propósito dese vocábulo en <27.9>.

1317 Con respecto ao texto latino de Ruffo, falta no *TA* a cláusula de relativo *quae de more accidit in infima parte tumoris vel ubi magis dependet*: cfr., p. ex., «la qual cosa adviene per costume in della sotrana parte del'enfiasone uvero là ù pende lo fastidio», na tradución italiana do códice berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 113, ls. 1298-1300), ou «che spesso sol intrauenire nella infima parte de la infiatura doue piu pende la putredine», no impreso italiano de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 23v, ls. 4-5).

1318 «Con ferro caente» traduce o ablativo latino *ferro cuspidio*. O adxectivo galego *caente* non se corresponde, porén, ao latino *cuspidium*, ‘agudo’, con respecto ao cal se amosa máis fiel a restante tradición romance consultada do *De medicina equorum*: cfr., así, «cun ferru pungenti» na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 594, l. 20), «con uno ferro puntente» na italiana de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1991: 113, l. 1300), «ab ferre agut» na catalá (cfr. Gili, 1985: 77, ls. 22-23), «con un ferro aguzzo» e «con uno ferro apontito» nas italianas dos impresos de 1561 e 1563 respectivamente (cfr. Crupi, 2002: 100, l. 1; Leno, 1563: f. 23v, ls. 5-6). Con todo, á calidade *cuspidium* do *ferrum* engádase noutras versións un adxectivo que se relaciona co *caente* do *TA*: cfr., así, «ambe un ferre *caut* ponchut» na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 167, 36.11) ou «d'un fer bien agu *chaut*» na francesa do ms. *R* (cfr. Prévot, 1991: 152, <526>). Para pasaxes análogas, nas que o *ferrum* se presenta como instrumento para a práctica da cauterización ou da incisión, e para outros substantivos que adaptan a voz latina, vid. o comentado ao respecto de <17.7>.

1319 A sintaxe require unha forma verbal en plural, polo que, como Pensado (cfr. Pens.: 127, l. 21), se interpreta como nasal implosiva final o trazo horizontal que a palabra presenta enriba no ms.; polo contrario, Domínguez Fontela (cfr. DF7: 15, l. 15), como tantas outras veces, transcribe *vnte*.

1320 Hai unha maior concreción no manual latino na aplicación da *manteiga* e do *unto* ao referir que debe administrarse «quotidie bis in die», como tamén se observa nas traducións siciliana, «omni iornu *dui* fiat» (cfr. De Gregorio, 1905: 594, l. 22); italiana de Berlín, «ogna die *due* volte» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 113, l. 1302); provenzal, «cascun iorn *dos* ves» (cfr. Arquint, 2006-2007: 167, 36.12); francesa do ms. R, «*II. foiz* le jour» (cfr. Prévot, 1991: 83, n. 1) –fronte á máis imprecisa do ms. M, «chascun jour» (cfr. *Ibid.*: 83 <527>)–, ou catalá, «*dues vegades* lo jorn» (cfr. Gili, 1985: 77, ls. 24-25). Cfr., non obstante, como no texto galego, «*due o tre volte* al di» e «ogni zorno *do o tre volte*» nos impresos italianos de 1561 e 1563 (cfr. Crupi, 2001: 100, l. 4; Leno, 1563: f. 23v, l. 8).

1321 Como na análoga pasaxe <27.9>, a frase preposicional «con unto» corresponde ao máis impreciso sintagma latino *aliquo alio unctuosus*, ao que, como alí, tamén aquí se presenta máis fiel a restante tradición romance do *De medicina equorum*.

1322 Cfr. o cap. 43.

1323 Domínguez Fontela (cfr. DF7: 15, l. 19) e Pensado (cfr. Pens.: 127, l. 24) manteñen a lección do ms., *corregemento* (ms. *corregem^{to}*), mais o primeiro acaba por corrixila por *carregamento* (cfr. DF10: 264). Apoian a emenda a presenza do substantivo *encarregamento* na epígrafe que encabeza o remedio (que non se inclúe porque nese lugar comeza unha extensa lagoa no TA), así como o *Livro* do Mestre Giraldo, no que se comenta que á enfermidade, designada como *agrauamento dos peytos* na epígrafe correspondente (cfr. Pereira, 1909: 29, ls. 4-5), tamén «chamam *carregamento* dos peytos» (cfr. *Ibid.*: 29, l. 9).

1324 Neste caso, cfr. *chama* en Pens. (127, l. 24), fronte a Domínguez Fontela (cfr. DF7: 15, l. 19), *chaman*, con desenvolvemento do trazo que outras veces o cóengo non interpreta, o que vén confirmar a dificultade que ofrece a interpretación do signo do ms.

1325 A que se describe neste capítulo é a enfermidade chamada *gravedo pectoris* na epígrafe latina. Ao respecto da patoloxía en cuestión, comenta Arquint (2006-2007: 372, s.v. *gravesa*) que «la gravezza del petto di Giordano, variamente identificata sia con malattie degli organi interni del torace che con patologie ortopediche ed anche altro, è con ogni probabilità la pleurite, che ha il sintomo della deambulazione difficile». A enfermidade foi descrita, en efecto, por Moulé (1913: 267-268, s.v. *aggravement*) ou Poulle-Drieux (1966: 86) como unha «*déchirure musculaire du portrail*»; por Causati Vanni (1999: 348, § 31) como «le lesioni più comuni dell'apparato locomotore ed i muscoli più interessati sono quelli della spalla, dei lombi e dell'anca»; por Trolli (1990a: 27) como «forse una doglia della spalla»–; por Delprato – Barbieri (1867, II: 249, s.v. *gravezza delu pectu*) como «congestione polmonare»; por Camargo – Iannone – Cury (1988: 142, n. 122), como «edema do peito; acúmulo de líquido nos espazos intersticiais e subcutâneos». De Ruffo tomaron a denominación da doenza outros autores como Teodorico e Rusio, segundo pode verse en Trolli (1990a: 66, 78). Vid. tamén Ercolani (1851: 513, s.v. *pleurite*), Heusinger (1853, II: XXI, n° 39; XXIII, n° 41), Prévot (1991: 214, s.v. *grièvement dou piz*). Para a descrición da pleurite, ou inflamación das membranas serosas que tapizan os dous lados da cavidade torácica e dos pulmóns, vid. Cagny – Gobert, IV, s.v. *pleuresia*; DTVZ, s.v. *pleurésie*.

1326 Na tradución siciliana realizada por Johanni de Cruyllis non se atopa a exposición da etioloxía da enfermidade (de xeito que non aparece nela a información correspondente á dos parágrafos <37.1> – <37.2>) e só se inclúe nela o remedio, que contrariamente non aparece no texto galego, pois coa epígrafe que lle dá entrada e coa que remata o f. 19v comeza unha lagoa no TA.

1327 Para determinar o alcance semántico do adxectivo *pesado*, cómpre salientar que a cláusula «é tan pesado» traduce o verbo *aggravare*, ‘agrar’, ‘empeorar’, como ben adaptan as versións italiana, «l’ pecto del cavallo *sàgrava* intanto» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 113, l. 1306); provenzal, «lo pietz del caval es tant *greuiat*»

(cfr. Arquint, 2006-2007: 169, 37.1), ou francesa do ms. *M*, «le piez dou cheval est tan grevé et tant pesent» (cfr. Prévot, 1991: 83, <592>) –«et tant pesent» en *R* (cfr. *Ibid.*: 152, <529>)–, afin ao *tan pesado* do *TA*. Cfr. o *Livro* do Mestre Giraldo, «o peyto do caualllo he *agrauado* em tall gujsa que o embarga em seu andar e fazeo mais *pesado*» (cfr. Pereira, 1909: 29, ls. 7-8).

1328 Non se inclúe a información correspondente ao *remedium* da enfermidade porque neste punto comeza no *TA* unha importante lagoa que comprende desde o remedio desta enfermidade (coa que se remata o f. 19v) ata a exposición da doenza chamada en lat. *spinula* –da que só se recolle o remedio (aínda que baixo unha epígrafe errada, *Remedio contra esta door do sobreoso*)–, coa que se inicia, en efecto, o folio seguinte (f. 20r). Entre un e outro punto, faltan no *TA* os capítulos correspondentes ás catro enfermidades que figuran no manual latino baixo as epígrafes 32. *De laesionibus crurium et ungularum*, 33. *De jarda in garetta*, 34. *De spavanis* e 35. *De curba*, e cuxo contido se anuncia no índice, en latín, do *TA* (ff. 7r–7v). Xa Domínguez Fontela chamaba a atención sobre o «tránsito brusco» ou «vacío» entre o final do f. 19v e o inicio do f. 20r, comentando como posibles causas desa situación un «error del copista» ou o «extravío de un folio en este pliego del códice» (cfr. DF7: 15, n. 2). Excepción feita da versión francesa, que non inclúe o primeiro dos capítulos ausentes no *TA*, na tradición romance de Giordano Ruffo están as doenzas referidas:

Siciliano:

di la lesiuni di li gambi. Cap. XXXI.
di li giardi e di li garreti. Cap. XXXII.
di lu mali di li spauani. Cap. XXXIII.
di lu mali di la curuna. Cap. XXXIIIj.
(cfr. De Gregorio, 1905: 594-596).

Italiano:

Dele magagne dei piedi & dele gambe & l'unghie. xxxv.
Dela iarda .xxxvj.
Deli sparavagni .xxxvii.
Dela infermità dela curba .xxxviii.
(cfr. Olrog Hedvall, 1995: 114-117).

Provençal:

De las lesions de cambas e d'onglas
De la gerda en los guarres
De l'espavan
De la corba
(cfr. Arquint, 2006-2007: 169-173).

Catalán:

[...] De les cuxes, cames e ungles qui venen artificialment
[jarda]
D'eparavayns del cavayll
De corba qui-s fa en lo cap del garró del cavayll
De malaltia qui-s fa sots les garres del cavayll qui són sobre soll
(cfr. Gili, 1985: 77-80).

Francés (ms. *M*):

31. De la jerde dou jarret
32. Des espaveins.
33. De courbe.
(cfr. Prévot, 1991: 83-86).

1329 Esta epígrafe (que pon fin a unha lagoa que priva ao lector de catro capítulos completos da obra e dunha parte doutros dous, o remedio da *gravedo pectoris* e a etioloxía e sintomatoloxía da *spinula*) está errada, pois a terapia exposta non corresponde ao *sobreoso*, senón á *spinula*, toda vez que ao *sobreosos* se dedica o capítulo seguinte, sen a epígrafe correspondente no *TA*. No erro –se dun erro se trata– puido ter que ver a presenza do termo *sobreoso* na exposición do remedio que figura na obra galega (vid. a nota seguinte), así como a propia caracterización da *spinula* como *supraos*. Redundando na relación, cabe salientar que a terapia exposta desprázase ao capítulo do *sobreosso* no ms. latino *E*. Segundo o Mestre Giraldo, a enfermidade á que corresponde este remedio «chamam em latim *espinela jarrety* e em nossa linguagem espinha do jarete» (cfr. Pereira, 1909: 46, ls. 21-22), polo que a epígrafe do *TA* podería emendarse como *Remedio contra esta door da espiña*, se ben os datos que veñen de apuntarse imponen certa cautela ao respecto dunha posible emenda. A chamada por Ruffo *spinula* é unha «exostose du jarret développée au niveau de l'articulation tarso-métatarsienne» na definición de Prévot (1990: 202, s.v. *espine*), unha «esostosi del garretto» en palabras de Arquint (2006-2007: 348, s.v. *espinosa*), unha «esostosi che si forma sotto il garretto» segundo Trolli (1990a: 34, s.v. *spinula*). Definicións da enfermidade poden verse tamén no *GDLI* (s.v. *spinèlla*¹), «Veter. Malformazione dello stinco degli animali domestici (in partic. del cavallo), consistente nella formazione di un soprosso sotto il garretto; schinella»; *DEI* (s.v. *spinèlla*¹), «XIV sec. (Crescenzi), veter., soprosso sotto il garretto». Para a doenza, vid. tamén Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 167, n. 332), Causati Vanni (1999: 349, § 36), Delprato – Barbieri (1867, II: 266-267, s.v. *spinele*, *spinola*), Moulé (1913: 443-444, s.v. *espine*, *espinelle*), Olrog Hedvall (1995: 167, s.v. *spinula*), Poulle-Drieux (1966: 85). Tomado do *espinula* de Ruffo, Teodorico adapta o vocábulo como *spinella* e ambos os vocábulos son incluídos na obra de Lorenzo Rusio, como pode verse en Trolli (1990a: 66, 75). Para a voz nestes e outros textos, vid. Ercolani (1851: 503, *esostosi dette Spinelle*), Heusinger (1853, II: LXI, n° 114²).

1330 Dado que a enfermidade á que corresponde o remedio é a chamada *spinula*, podería verse na lección do ms., *espulla* (así nas edicións anteriores), un erro por *espinula*, que adaptaría, así, a voz latina que designa a doenza. Non obstante, as acepcións de 'gran', 'aldruga', 'especie de tumor' que se ofrecen para *espulla* en *Ot* (*VSP*), *Ib*, *Fg*, *C4* poderían apoiar a conveniencia de manter a lección manuscrita, xa que a enfermidade chamada *spinula* é definida por Ruffo como «supraos durissimum, creans ibidem ad modum magnitudinis avellanae, quandoque magis, quandoque minus», e o *superos* (gal. *sobreoso*) é un tumor óseo.

Por outro lado, ao definirse a *spinula* como *supraos* na exposición da doenza (ausente no *TA* a causa da lagoa material apuntada), non estraña que *sobreoso* se dea como sinónimo de *spinula* neste punto do *TA* e que sexa este termo, *sobreoso*, o que encabeza a epígrafe do remedio da *spinula*. Téñase en conta que, na exposición do remedio da *spinula* na versión siciliana, simplemente se menciona o vocábulo *suprossu*: «A kistu *suprossu* duru lu quali e dictu cutali curi si diuinu fari» (cfr. De Gregorio, 1905: 596, l. 34).

1331 De acordo coa sintaxe do texto e outras pasaxes análogas, como en Pérez Barcala (2004: 400, l. 1044), corríxese a lección do ms., *queimar* (conservada en DF7: 15, l. 27 e Pens.: 129, l. 2) pola forma de Imperativo *queima*, que, xunto co instrumental «con ferro», adapta o sentido da cláusula latina *fiant cocturae crebrae et decentes*, de xeito semellante ao que acontece en <7.17> ou <36.16> para referir a práctica da cauterización.

1332 Este sintagma, «ao longo e ao traves», é adaptación do latino *per longum et per obliquum*, referido ao modo de aplicación das liñas de cauterización. Segundo Arquint (2006-2007: 251), nos capítulos da obra de Ruffo referidos á cauterización nas extremidades do cabalo, o sintagma debe interpretarse na dirección de que «le righe vanno fatte per lungo e anche per obliquo, ma sempre nel verso dal pelo. Non vanno fatte per traverso, cioè perpendicolari al verso del pelo». Explica a estudiosa italiana que as claves para a interpretación do sintagma veñen dadas no texto latino na exposición do tratamento da enfermidade chamada *curba* (que constitúe o capítulo anterior e que non aparece no *TA* a causa da referida lagoa material que a afecta neste punto): «tunc instanter tumefactio nervi praedicti tam per longum quam per obliquum crebris cocturis et

decentibus decoquatur, [...]. Sciendum est tamen quod ubicumque cocturae in cruribus equi afficiuntur, fiant lineae cocturarum *per longum et per obliquum*, veluti pilus equi descendit vel tendit inferius, quoniam cocturae per longum et per obliquum compositae vel factae magis cooperiuntur a pilis et minus apparent, quam quae fiunt improvide ex transverso».

1333 O texto remite aquí á información contida no *remedium* para a curación da *jarda*, que, non obstante, non está no *TA* como consecuencia da lagoa que o afecta. A remisión a ese capítulo faise explícita na tradución francesa (ms. *M*), «soient curees et gueries en la maniera que j'ai dit devant ou *chapistre de la jerde*» (cfr. Prévot, 1991: 87, <573>). O procedemento para a curación das *queimaduras* exposto por Ruffo no lugar ao que se envía establecía a aplicación de esterco fresco de vaca e aceite quente e o contacto da costra da ferida con auga fría corrente durante nove ou dez días. Cfr., en efecto, o *remedium* da *jarda* na tradición manexada do *De medicina equorum*:

Latín:

Contra cujus infirmitatem remedium sequitur edoceri, videlicet quum videbitur *jarda* illa vel tumefactio fieri in garetis, ut dixi, statim subveniatur decenter cum ferorum decoctione decenti per longum et per obliquum in loco tumefactionis praedictae, tum cocturas congruas faciendo, et *jardis* decoctis decenter, accipiat stercus bovinum recens cum oleo calido agitatum, et super cocturis abundantius imponatur semel tantum et non amplius: deinde equus decoctus retinis et pedicis undique tam antequam quam posterius taliter alligetur ut cocturas praedictas nullo modo carpere possit ore, nec etiam ad alium pedem fricare easdem, nec in aliquo loco duro, ne cocturas discoriari valeat violenter, eo quod propter pruritum assiduum cocturarum equus avidus fricaret locum decoctum, vel morderet, subindeque attingeret quocumque modo; ne cocturae tangantur a sordibus vel ab aqua, et a die suae coctionis usque ad diem undecimum hoc fuerit diligentius observandum, cocturas in die tantummodo inungendo oleo aliquantulum tepéfaco; et excoriato vel separato tantummodo corio a lineis cocturarum, quod fit cocturis ceteris, novem vel decem dierum spatio crescente, equus in aqua frigida et velocissima teneatur, ita tamen quod aqua suppuret et tangat cocturas ad plenum a summo mane usque ad mediam tertiam; deinde equo extracto vel remoto ab aqua, super lineas cocturarum subtilissimus pulvis terrae et cinis silicis adspargatur; haec fiat in sero. Similiter ab hora videlicet vespertina teneatur in aqua usque ad solis occasum, et super adspargatur saepius, ut dixi, pulvis et taliter fiat mane et sero donec ulcera ignis consolida venerint decenter, quoniam velox et frigida aqua humores dessicat, ulcera ignis solidat et constringit; et nota quod equus in aliqua parte sui corporis per aliquam infirmitatem coctus debet caute et diligentissime custodiri ne cocturas mordeat vel fricat in aliquo loco, quoniam propter pruritum cocturarum evenientem ibidem usque ad nervos vel ad ossa, se corrodet dentibus, et mordet (cfr. Molin, 1818: 70-71).

Siciliano:

Contra kista infirmitati dicta giarda. diuinu insignari cutali remediū. Quandu tu uidi kista giarda oi inflaciuni uiniri & essiri in li garreti comu eu dissì. incontinenti la cochi cun ferru cuctura conuinuili. E cocti kisti giardi pigla lu stercu di la uacca oi di lu boi e sia friscu e miscalu cun oglu caldu. e mittilu habundiulimenti una fiata supra la coctura e non plui. e liga si ki lu cauallu non poza tuccari la coctura ni con buca ni con pedi per fricarissi ni in alcunu locu duru ki poza li cocturi scurcharissi fortimenti. ki pir la maniaxuni di li coturi. lu cauallu disiusamenti si auiria a fricari e mordiri si putissi. E guarda ki li cocturi nun tokinu acqua ni spuzza di succu di stalla infini in capu di noui iorni. e ungi li cocturi una fiata lu iornu cun oglu caldu. E poi da ki lu coyru li esti liuat uia da li cocturi. ki facci stari lu cauallu pir spaciū di .IX. iorni oi di .XI in acqua fridda currenti. kistaa la coctura beni in la acqua tutta e plui sutta e sianchi perfiata lu matina pir tempa. fini a meza terza. e tractu fora lu cauallu di la acqua. micti supra la coctura di la puluuri minuta. oi di la chinniri di lu salichi. e kistu fa lu matinu e la sira. teni lu cauallu in

lacqua da uesperì finì a culcatu lu suli. e mittichi di la puluiri comu eu dissi di supra. e cussi fa matinu e sira finì ki li cocturi sun saldati. Lacqua fridda e currenti dessicca li homuri di li cocturi e salua e costringi. E sachi ki lu cauallu si diui guardari quandu si cocchi in alunu locu pir alcuna infirmitati ki non si striki ni non morda li cocturi. Inpirzo ki la maniaxuni di li cocturi. finì ali nerui e finì allossa si rudiria (cfr. De Gregorio, 1905: 595, ls. 5-27).

Italiano:

Contra la infermitade dela quale seguita ad insegnare lo remedio: ciò che quando apparrà che quella giarda u enfiassione si faccia in dei garecti si come dissi, incontenente s'aiuti con convenibile cottura di ferro, facendo in del luogo dela predicta enfiassone convenibile cotture per lungo & per ischizo.

Poi che le giarde fino convenivemente cotte, si si prenda delo sterco del bue ricente con olio caldo meschiato, & mectasi abundantemente in sule cotture una volta tanto & non più. Et poi che l' cavallo fi cotto in tal maniera si leghi & s'impastoi da tucte parte si dinanti come dirieto, che le predicta cotture in nullo modo possa prendere colla bocca né etiandio fregarle ad l'altro piedi né in alcuno duro luogo, adciò che le cotture non si possano per forza scorticare, inperciò che per la prudura continua delle cotture lo cavallo disiderosamente frega lo luogo cotto uvero mordese in alcuna maniera u aggiungerà. Le cotture esiandio non si tochino da fastidio né da acqua; & ognà die dal giorno dala sua cottura fine al .xi. die tucto questo sra da osservare diligentemente una volta lo giorno tanto le cocture ungendo d'olio alquanto tiepido.

Et poi che l' cuoio fi scorticato u partito dale righe dele cotture, la qual cosa si fa passando lo spatio dei .viii. u dei .x. die dal giorno dele cotture, lo cavallo in acqua fredda & velocissima si tegna, sì che l'acqua soperchi & tocchi pianamente le cotture dala maitina per tempo fin a meza tersa. E poi che l' cavallo ne fi cavato uvero rimocto dall'acqua, sottilissima polvere u cennere di felce su per le righe delle cotture si gitti. Questo si faccia simelemente la sera, cioè che dall'ora di vespro fin al sole posto si tegna in dell'acqua, gictandovi sempre sulla polvere come dissi. Et in tal maniera si faccia la maitina & la sera fin a tanto che le pianghe del fuoco srano consolidate & costrette.

Et nota che l' cavallo in alcuna parte del suo corpo per alcuna infermitade cocto si dè cautamente & diligentissimamente guardare che non morda le cocture uvero fregghi in alcuna maniera in alcuno luogo, perchè per la prudura dela cottura che u avviene fine ai nervi u ad l'ossa si mordrebbe coi denti (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 114-115, ls. 1337-1364).

Provençal:

Tu coyras la gerda ho l'enfladura en lonc ambe ferre caut e faras lignas convenhablas. E pueys penras fenta de buou fresca ben batuda an holy caut, e met en sobre las cuchuras ahondosamens una ves e non plus.

Pueys lia lo caval an cordas danant e detras, per tal que non puesca gastar las cuchuras an las dens ny fretar an los pes, ny sy puesca acostar de causa dura que la fassa scortegar per forssa, car, per la dolor de las cuchuras, lo caval les volria fretar an las dens. E ben ti donna garda que ayga ny ordura non las toque tro a .ix. iors.

E aysso debes diligentamens gardar las cuchuras una ves lo iorn soletamens [...].

[...] lo cuer de las linhas de las cuchuras, e aysso sy fa en las autras cuchuras.

E passat l'espazi de .ix. iors ho de .x., lo caval sia tengut en ayga freya corrent, de guisa que l'ayga toque las cuchuras e que las passe, e que hy stega e des lo matin tro myeia tercia e del vespre tro al soleil colcat. E a l'eyssir de l'ayga gieta sobre las linhas polvera sotil de terra ho cenrras de feliguiera. E enayssin fay matin e sera tro que las naffras del fuoc sian sanadas, car l'ayga freya e corrent seca las humors e salda e constreng las naffras del fuoc.

E sapias que quant lo caval es cuech el deu esser diligentamens gardat que non morda ny freta las cuchuras as alcuna causa dura, car, per la pruyson de las cuchuras, el sy mordaria e maniaría tro als osses e als nervis (cfr. Arqint, 2006-2007: 171, 39.4-39.13).

Catalán:

Aquesta malaltia da hom aytal remey: com hom veurà aquella jarda o imffladura en les garres [...], coga-li om ab ferre calt per lonch e per través, puis prin femta de bou ab oli calent, e posa-li'n sobre lo loch hon auràs cuyt huna vegada lo jorn. Aprés sia lligat en tal manera que allò que hom li haurà cuyt no-s puscha tocar amb les dents ne fregar ab lo peu, que en nengun loch dur no puscha escoriar-se les cuytures, per ço que per aquella podridura que sofferrà sò fregaria o sò modria si atényer ò podia. Ni toc nenguna su[t]çura ne ayga de tot lo dia que serà cuyt fins al noven dia, e deu hom servir una vegada lo dia, tan solament lo-y unt hom de oli tebeu, e con serà escorchat e sera partir lo cuyr de les cuytures, tengua lo cavayl en aygua freda, e ben corrent, e açò serà lo noven jorn o .xi^m. dia, car aytant duraran les cuytures en tal guissa que l'aygua sobrepuja totes les cuytures he estigue en l'aygua del matí fins a hora de tercia, e con lo-n hauràs partit ages pols de terra o de cendra de sàlzer, e poys-lo-y om damunt, e açò faça om al vespre. E aprés vespres tinga lo cavayll en l'ayga fins que lo sol sia post, e tota hora que-n exirà li pos hom del pols axí com dit és, e açò faça hom de matí e de vespre fins que sia soldat, car l'ayga freda e corrent les humors fa desecar e consoldar e restrényer; e sàpies que com lo cavayll és cuyt diligentment e covient en alguna part de son cors, fort fa a guardar que no morda les cuytures ne les se puxa fregar en algun loch, car per lo proymment qui ve dintre als nirvis e als osos se rosegaraia tot e es guastaria (cfr. Gili, 1985: 78, ls. 3-30).

Francés (ms. M):

Contra laquele enfermeté soit fete tele medecine: c'est assavoir quant la jerde est venue aus jarrez, tantost celi lieu enflé soit cuit par lonc et par travers de fers convenables. Et les cuitures soient fetes en tele maniere que ne les conviegne pas recuire une aistre foiz. Puis que les jerdas seront cuites si comme il convient, tantost les cuitures soient emplastrees de fiente de bueuf fresche mellee avec huile; et ce soit fet une foiz tant seulement et non plus.

Aprés ces choses, li chevax soit bien liez des renes devant et derrieres de chascune partie, qu'il ne puisse avenir de sa bouche aus cuitures devant dites, et qu'il ne puisse froter les cuitures de son pié en aucun lieu dur, pour ce que les cuitures naturellement menjuent, dont le cheval pourroit froter ou mordroit le lieu ou le cuir s'il avoient en aucune maniere.

Et les cuitures soient gardees de yaue et d'ordure juqu'à .II. jours, et soient les cuitures ointes chascun jor une foiz d'huile.

Et puis que les cuitures seront escorchees et sevrées dou cuir et des rois dou feu, après ce cheval soit tenu en yaue froide courant en tele maniere que l'yaue touche les cuitures, et soit en l'iaue du matin juqu'à tierce.

Puis que le cheval est issuz de l'iaue, tantost soit getez sus les roies des cuitures poudre de terre bien deliée, ou de cendre de feille de fouchere. Et ainsi soit fet, puis soit tenez en l'yaue par l'espace de .II. heures. Aprés soit getee la poudre desus si comme j'ai dit devant; ces choses soient faites le matin et le soir, juqu'à tant que les cuitures soient gueries du tout.

Et sachés que l'iaue froide fet seicher les hymeurs et guerir les plaies des cuitures et les contraint.

Et se aucun cheval est cuit en aucune partie de son cors, torjours soit bien gardez sagement qu'il ne puisse mordre les cuitures ne froter en aucun lieu. Car se la cuiture li demengioit, il la froteroit ou mangeroit juques au ners (cfr. Prévot, 1991: 84-85, <541-551>; cfr. *Ibid*: 153-154, <541-551> para as variantes dos outros testemunhos).

1334 Fronte ás edicións anteriores (cfr. DF7: 15, l. 30; Pens.: 129, l. 4; Pérez Barcala, 2004: 400, ls. 1046-1047), intégrase a conxunción completiva como aconsella o texto latino de Ruffo, «nota *quod*...», e a tradición romance consultada: cfr., p. ex., «sachi *ki* cunzo sia cosa *ki* lu focu sia dirritanu remediū e cura di tutti li midichini di li cauali», no texto siciliano (cfr. De Gregorio, 1905: 596, ls. 36-38); «nota *che* conciosiasocachè

l' fuoco sia l'ultimo remedio di tucte le medicine dei cavalli», na versión italiana editada por Olrog Hedvall (1995: 118, ls. 1420-1421); «sàpies *que* com lo foch és ja lo derer remey de totes les cures del cavall», na catalá (cfr. Gili, 1985: 80, ls. 12-13), etc.

1335 As lecturas de Domínguez Fontela, *as llas das qeimaduras* (cfr. DF7: 15, l. 31), e de Pensado, *as lias das qeimaduras* (cfr. Pens.: 129, l. 5), non fan sentido: o primeiro interpreta de forma errada o substantivo que constitúe o núcleo da frase nominal, que, como Pensado, cremos que é *lias*, mais cun trazo horizontal enriba no ms. Emporiso, o vocábulo non ten, como indica Pensado (2004: 260, s.v. *lias*), o significado de 'liás', senón o de 'liñas': segundo foi xa apuntado (cfr. <18.16>, <33.13>), o sintagma galego adapta o latino *lineae cocturarum*, do que o substantivo *lineae* se traduce ao galego como *liñas* ou *vergas* para referirse ás liñas de cauterización. A lección do ms. cun *i* con til /*lias*/, pero sen representación da nasal palatal (fronte ao que acontece na ocorrencia do resultado de *LINEAS* en <18.16>), pode indicar unha evolución diferente do termo (vid. § II. 3.6 b).

1336 Ao igual que no *Livro* do Mestre Giraldo, onde tamén aparece este mesmo adxectivo na pasaxe equivalente («todallas queimaduras deuemsse de fazer ja que *altas* por tal que depois nom faça mester de lho outra vez o fogo poer»; cfr. Pereira, 1909: 46, ls. 28-29), o vocábulo debe de ter o significado de 'profundas': correspóndelle en latín, en efecto, o termo *profunde*, adaptado como tal nas outras versións romances da obra de Ruffo. Para o valor semántico de 'profundo' expresado polo adxectivo *alto* cfr. *Ac e Er*, s.v. *alto*. Con esta acepción aparece ocasionalmente no galego medieval: cfr. *Mir*, *Esc*, s.v. *alto*.

1337 Falta a epígrafe correspondente á latina *De supraossibus*, que integramos para garantir mellor a individualización do capítulo no que Ruffo describe a «exostose du canon du membre antérieur du cheval», citando a Prévot (1991: 244, s.v. *suos*), que coincide con Moulé (1913: 529, s.v. *suos*). Máis detalles sobre este tumor óseo, xeralmente indoloro e hereditario, poden verse en Arquint (2006-2007: 457, s.v. *sobreos*), Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 165, n. 316), Causati Vanni (1999: 349, § 37), Delprato – Barbieri (1867, II: 265-266, s.v. *sopraoso*), Olrog Hedvall (1995: 166, s.v. *soprossi*), Poulle-Drieux (1966: 84-85), Trolli (1990a: 35, s.v. *supraos*). O *VPL*, s.v. *sobre-osso*, explica que o vocábulo designa unha «enfermidade, que dà nas bestas, de algum golpe, ou ferida, & porque he sobre o osso, ou cana dos pés, ou das mãos, se chama *Sobre-osso*». Para o significado da voz, véxase tamén a entrada dos traballos lexicográficos que s.v. *sobreoso* a recollen no *DdD*, así como o *DGALP*, s.v. *sobreosso* – «engrossamento anormal de um osso nas cavalgadas. O m. q. *exostose*», a *GEPB*, s.v. *sobreosso* – «Engrossamento anormal de um osso, nas cavalgadas: o *sobreosso* produz manqueira mais ou menos sensível e permanente», ou o *DEnIt*, s.v. *sopròsso* – «[comp. di *sopra*- e *osso*].- Nome popolare di ogni tumefazione dura che altera la superficie di un osso (cresta tibiale, olecrano, mandibola, ecc.) e che si apprezza attraverso il piano cutaneo. Il s. corrisponde alle esostosi, alle ciste tendinee, alle reazioni periostali di qualsiasi natura, a ematomi periostei organizzati, a calli di frattura, ecc»-. Véxase así mesmo a detallada descrición do *sobreoso* do cabalo en Cagny – Gobert, IV, s.v. *sobrehuesos*: «Exóstosis [scil. tumor óseo] desarrollados en los huesos de la caña [«hueso de la pierna del caballo, que responde en los miembros anteriores al metacarpo y en los posteriores al metatarso del esqueleto humano», cfr. *Ibid.*, I, s.v. *caña*], ordinariamente en sus caras laterales, [...]». Las causas ocasionales son los golpes, las contusiones, los roces en los huesos de la caña, que determinan una inflamación del tejido óseo y la formación de un oxóstosis consecutivo, [...]» (pp. 297-298). Para os autores medievais que trataron a enfermidade, vid. Ercolani (1851: 503, s.v. *esostosi*), Heusinger (1853, II: LIX, nº 114). Para Teodorico, que enriqueceu a súa linguaxe técnica tamén para esta patoloxía utilizando a denominación empregada por Ruffo, vid. Trolli (1990a: 65). Para a descrición da doenza na *Cirurgie des chevaux*, cfr. Prévot (1994: 425, s.v. *soros*, *souros*), que a caracteriza como «exostose se développant tout le long des faces latérales ou postérieure du canon». Para a enfermidade en textos enciclopédicos como o *De animalibus* do séc. XIII, cfr. Prévot – Ribémont (2004: 477-479). A voz, con outras variantes, está recollida no *Libro de los Caballos* castelán, segundo constata o *TDMS*, s.v. *sobrehuesso*, «tumor duro que se forma sobre un hueso del caballo».

1338 No ms. lemos *desvariados* (*desuaryados*), e dada a fluctuación de xénero do substantivo ao que modifica, *cajoes* –en principio feminino, mais tamén interpretado como masculino pola vogal inicial do seu étimo, *o* (cfr. o comentado sobre a forma en <34.0>)–, óptase aquí, como en Pérez Barcala (2004: 400, l. 1051), por non corrixir a lección do códice polo feminino, *desvariadas*, que é o que len no ms. tanto Domínguez Fontela (cfr. DF7: 16, l. 4) como Pensado (cfr. Pens.: 129, l. 8).

1339 Por ser *sobreosos* o antecedente do relativo, *que*, como sucede co *quae* do texto latino, as formas verbais da cláusula que ese pronome rexe deben estar en plural, *empeecen* e *desfean*, e non en singular, como se propoñía nas edicións anteriores (cfr. DF7: 16, ls. 6-7; Pens.: 129, l. 9; Pérez Barcala, 2004: 400, l. 1052), que deste xeito non outorgaban valor aos trazos que as referidas formas presentan no ms.

1340 Non se inclúe aquí a equivalencia para a cláusula latina *et haec supraossa dicuntur in vulgo*, que adapta toda a tradición romance consultada do *De medicina equorum* (agás a versión francesa do ms. *R* a causa dunha breve lagoa que afecta ao texto comprendido entre as pasaxes <42.4> e <43.3>; cfr. Prévot, 1991: 155, <574-577>).

1341 Como require a sintaxe da pasaxe, intégrase a forma verbal que corresponde á latina *efficiuntur*, traducida en <8.1> como *fazese* e en <27.2> como *se fazen*. Da necesidade de introducir o verbo na cláusula dan conta, así mesmo, as outras versións romances de Ruffo: en correspondencia con *efficiuntur*, cfr. *aueninu* na tradución siciliana, *adviemmo* na italiana do ms. berlinés, *se fan* na catalá, *venon* na provenzal, *avient* na francesa, *vengono* no impreso italiano de 1561 ou *intrauien* no de 1563.

1342 En contra do que sucede coa ocorrencia desta forma en <43.4>, Domínguez Fontela edita aquí *Come[n]ça* (cfr. DF7: 16, ls. 9-10), mais non se estima obrigatoria a restitución da nasal implosiva ao tratarse dunha forma ben documentada para o resultado romance de COMĬNĬTĬARE, xunto coa que si ofrece aquela consoante. Cfr. § II. 2 (n. 237).

1343 Dado que a tradución esperable para o sintagma latino *ex quadam callositate carniū* sería *de calo da carne*, eméndase así a lección manuscrita, *da carne de calo*, conservada nas edicións precedentes (cfr. DF7: 16, l. 12; Pens.: 129, l. 13; Pérez Barcala, 2004: 400, l. 1056): cfr., en efecto, «una callusitati di carni», na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 597, l. 13); «una callozitate di carne», na italiana berlinesa (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 118, l. 1433); «I. assemblément de dure char» e «aucune callosité et durese de char», na francesa dos mss. *M* e *R* respectivamente (cfr. Prévot, 1991: 88, 155, <578>); «una calozitat de carn», na catalá (cfr. Gili, 1985: 80, ls. 25-26); «una callosità di carne» e «una certa calositade de carne» nos italianos impresos en 1561 e 1563 respectivamente (cfr. Crupi, 2002: 104, l. 15; Leno: 1563: f. 25v, l. 20); cfr. simplemente «la callositat», na tradución provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 175, 43.4) ou «hua cousa dura como calo» no *Livro* do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 46, l. 38).

1344 Cfr. DF7 (16, l. 14), *a correrlle as*, sen que se advirtan os motivos polos que a vogal *a* se separa da forma do verbo *acorrer* (<ACCŪRĒRE>), fronte ao que sucede noutras ocorrencias do termo na obra: cfr. *acorreren* (<9.2>, <11.1>, <17.2>, <55.3>), *acorrerás* (<25.5>, <52.4>).

1345 Polo que se refire á transmisión da receita é de subliñar a ausencia do *apium* en versións como a provenzal ou as italianas impresas de 1561 e 1563, así como a da *branca ursina* na tradución francesa do ms. *M*. Cos datos dos que se dispón, a omisión do *apium* pode atribuírse á utilización dunha fonte latina que, como acontece co ms. *F*, non incluía ese ingrediente (cfr. Prévot, 1991: 88, n. 1).

1346 Para *alosna* como tradución do substantivo latino *absintium*, vid. o explicado a propósito de «alosna, que é asente» (<30.6>). A calidade *tenra*, que o *TA* só refire para a *alosna*, aplícase na obra latina a todos os ingredientes da receita, *de eis quod tenerrimum est*: cfr. a versión italiana do ms. de Berlín, «quello che di loro è più tenero» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 118, l. 1437); a francesa do ms. *R*, «pren des plus tendres fueilles qu'il aient» (cfr. Prévot, 1991: 88, n. 1); a italiana impresa en 1561, «delle più tenere che potrai havere» (cfr. Crupi, 2002: 104, l. 20), ou a saída das prensas venecianas dous anos despois, «de queste cose quel che e tenero» (cfr. Leno, 1563: f. 25v, ls. 25-26).

1347 Sobre *alfavega de covra* como tradución do termo latino *parietaria*, vid. canto se explicou a propósito da perífrase «a paritaria, que é a[l]fevega de coovra» (<14.3>), coa que se adapta o substantivo *parietaria* que figuraba naquel lugar no texto latino. Como alí, no remedio para a curación do *sobreoso* do *Livro* do Mestre Giraldo aparece tamén «da parjtarja que he alfauega de cooura» (cfr. Pereira, 1909: 47, ls. 1-2).

1348 Malia a lectura *a gigante* de Domínguez Fontela (cfr. DF7: 16, l. 16), o ms. ofrece claramente a forma masculina do artigo definido, ao igual que nas outras ocorrencias da planta. Como claramente se sinala na tradución galega en <14.3> («a branca ursina, que chaman gigante»), *gigante* adapta o lat. *branca ursina*.

1349 A receita do *TA* omite a referencia á calidade deste ingrediente, que, expresada polo adxectivo latino *vetus*, non ofrece problemas de adaptación noutros lugares da tradución peninsular galega (cfr. <28.5>, <28.6>, <30.5>, <36.6>, <36.10>, <53.11>). As particularidades da transmisión do *De medicina equorum* levan a contemplar a omisión do ingrediente na versión francesa do ms. *M*, así como a incorporación do mel na adaptación occitana, «trissa tot ensemps an *mel* an honh de porc» (cfr. Arquint, 2006-2007: 175, 43.5): ao respecto da variante introducida no texto provenzal, Arquint considera que pode ser o resultado dunha errada lectura de *vielh*, se ben «altrove (50.6) l'emoliente de assenzio, paritaria etc. compare, sia in Fr che in Mo, col miele» (cfr. Arquint, 2006-2007: 252).

1350 Cfr. *inchaçon* en DF7 (16, l. 19).

1351 Sobre *amolentamento* como tradución de *mollicativum* para referirse a un emplasto con propiedades molificativas, vid. o sinalado a propósito de *amolantamento* en <30.7>. En correspondencia co termo latino, nesta pasaxe aparecen os substantivos *mollicativo*, *mollicatieu*, *mollicatiu*, *mollication*, *molificamento*, *mollicatione* nas traducións italiana de Berlín, provenzal, catalá, francesa do ms. *R* e italianas impresas de 1561 e 1563 respectivamente; «emplastru mollicatiuu» na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 597, l. 19) e, aclarando o significado do termo, «cest emplastre amolist» na tradución francesa de *M* (cfr. Prévot, 1991: 88, <581>).

1352 O ingrediente mencionado é máis exactamente a *radix malvavisci*, como adapta a tradición romance do *De medicina equorum*, mais as versións francesas dos mss. *M* e *R* transmiten as variantes *mauveses* e *mauvavisc* respectivamente, sen facer mención concreta á *radix*. Sobre as diferentes utilizacións terapéuticas desta planta, vid. o exposto a propósito da variante *malveisco* mencionada en <28.6>.

1353 O substantivo *lilio*, derivado do lat. *LILIU(M)*, designa a planta da familia das liliáceas de nome científico *Lilium candidum*, que non se inclúe na versión italiana de Ruffo do impreso de 1561. De diversas virtudes medicinais (emolientes, diuréticas, purgantes, detersivas, etc.), a súa inclusión no remedio do sobreoso vén motivada porque, segundo comenta Prévot (1991: 219, s.v. *lis*), «les bulbes du lis (que l'on cuit sous la cendre) ont vertus émollientes et qu'on peut les utiliser en cataplasme contre les contusions, les abcès, les furoncles, les cors, les verrues, les panaris». Descrito por Dioscórides (III, 110), Font Quer (1980⁶: 893) refire que o bulbo do *Lilium candidum* «se emplea en forma de cataplasma para madurar y hacer que supuren diviesos y furúnculos. Debe aplicarse sobre ellos todo lo caliente que se pueda resistir, cubrirlo con una gasa, y sobre la gasa poner paños calientes para conservar el calor todo lo posible, y renovar a menudo el emplasto, varias veces al día». Sobre a raíz desta liliácea comentaba o árabe Serapión no seu *Liber aggregatus in medicinis simplicibus* que «virtus prima est que dessicat cum temperamento. Secunda est que abstergit et resoluit cum temperamento similiter. Et tertia est que confert combustioni ignis» (*apud* García González, 2007: 466, n. 80). Información sobre as características, variedades e virtudes da planta pode verse tamén en Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 167, n. 341), Causati Vanni (1999: 310, s.v. *giglio*), Delprato – Barbieri (1867, II: 288, s.v. *gigliu*), García González (2007: 466, s.v. *lilium*). Descrita por Guido de Cauliaco como «caliente e seca en el .iij.», no *DETEMA*, s.v. *lirio*, atópanse outras referencias a esta planta e as súas virtudes en textos médicos medievais en castelán.

1354 Ao sintagma *radix tassibarbasci* corresponde no *TA* a raíz do teixo *barvasco*, para o que o nome da planta presenta problemas de copia no ms., *do teixo* | *et o baruasco*, que se manteñen nas anteriores

propostas de edición: cfr., en efecto, *do teixo et o barvasco* en DF7 (16, l. 24) e Pens. (129, ls. 20-21), e *do teixo et o barvasco* en Pérez Barcala (2004: 401, ls. 1063-1064). Da conveniencia de corrixir a lección do testemuño galego dá conta o texto latino, «radix *tassibarbasci*», así como a tradición romance do mesmo, que se mantén fiel a aquel –cfr. «e la radichi di li gigli e *tassi barbassi*» na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 597, ls. 22-23), «la radice del giglio & del *tasso barbasso*» na italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 118, ls. 1443-1444), «racine de *tasbarde*» na francesa do ms. *R* (cfr. Prévot, 1991: 88, n. 3), «la rasis de la guimalva e de lili et de *tapsibarbat*» na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 175, 43.7), «radice de *tasso barbarisso*» e «radice de *tassi barbarisi*» nas italianas impresas en 1561 e 1563 (cfr. Crupi, 2002: 104, l. 28; Leno, 1563: f. 26r, l. 3)–, se ben o texto francés enviado polo ms. *M* ofrece unha variante «racines de chos et racines de barbarici» (cfr. Prévot, 1991: 88, <582>), interpretada pola editora da tradución francesa de Ruffo como un erro ao introducir dúas plantas diferentes, «le chou (du lat. *caulis*) e le “barbarici”, nom barbare résultant de *barbassi*», cando en realidade se trata «d’une seule plante *tassum barbassum*, apelée dans les anciens herbarias ou traités de médecine “tapsbarbe” (*Chirurgie de l’Abbé Poutrel*) ou “tapse barbaste” (*Circa Instans*)» (cfr. *Ibid*: 88, n. 3). O *Tapsus Verbascum* recibía ese nome, segundo o VPL, s.v. *verbasco* –que dá conta da utilización das súas follas para curar as encravaduras dos cabalos–, «porque as folhas desta planta são villosas, & como *Barbudas*». A propósito das súas utilidades medicinais, sinala Prévot (1991: 180, s.v. *barbarici*) que «on reconnaît aujourd’hui à cette plante des vertus béchiques, émollientes et diurétiques. Elle est recommandée contre les furoncles et les ulcères. Rufus la prescrivait dans le traitement du suros». Información sobre outras denominacións e virtudes da planta, descrita por Dioscórides (IV, 105), pode atoparse no *Circa instans* –«*Tapsus barbassus* et *flosmus* et ponfilingos idem est, frigida est et sicca, viridis valet, sicca minime, virtutem habet constringendi et consolidandi. Contra emorroidas et cardiacam passionem» (*apud* García González, 2007: 430, s.v. *flosmus*)– ou na *Summa Medicinæ* –«*Tabus barbatus frigidus et siccus. Constringit et consolidat. Contra tenasmon ex causa calida et contra fluxum ventris, fiat fomentum et encatisma ex aqua decoctionis eius circa ventrem et interiora. Valet etiam contra emorroydas quocumque modo administretur sive intus sive extra convenienter*» (I, v, 14)–. Para a presenza desta planta en textos médicos medievais escritos en castelán vid. *DETEMA*, s.v. *tapso barbado*, *gordolobo*, *turciburci*. Vid. Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 168, n. 342), Causati Vanni (1999: 319, s.v. *tasso barbasso*), Delprato – Barbieri (1867, II: 309, s.v. *tassu barbassu*), Font Quer (1980°: 605-607), *GEPB* (s.v. *verbasco*), Olrog Hedvall (1995: 167, s.v. *tasso barbasso*). Para esta planta na lexicografía galega, cfr., p. ex., *Va*, s.v. *chopo-blanco*: «(*Verbascum thapsus*). Gordolobo, Verbasco; planta de raíz vivaz, perteneciente á las antirrinídeas, familia de las escrofulariáceas. Crece en tierras pedregosas; florece de julio á agosto y sus flores son amarillas. [...] Cocida en leche y administrada en lavativas, ó recibiendo su vapor, es contra almorranas y disentería. La infusión de las flores calma los ardores del estómago, la tos convulsiva, facilita la orina, es calmante de diviesos, panadizos, quemaduras etc.». Vid. tamén *R2*, s.v. *chopo*¹; *Cu*, s.v. *chopo*², *Er*, s.v. *chopo*⁴, etc.

1355 Traduce o substantivo *axungia*, aínda que a referencia á natureza da mesma é tamén expresada polas versións siciliana, catalá, provenzal ou italiana impresa en 1561, precisando ademais a francesa do ms. *M* «cresse de porc vielle» (cfr. Prévot, 1991: 88, <583>).

1356 No sintagma «ña peça de pano», que traduce o lat. *petia*, para a lección *hūa* do ms., que editamos *ūa* en virtude dos criterios manexados, cfr. as transcricións *hūa* de Pens. (129, l. 22) e *hua* de DF7 (16, l. 25), mais o guardé se decide finalmente por *huna* (cfr. DF10: 264). Por outro lado, na transmisión do *De medicina equorum* a posoloxía do emplasto está ausente na tradución catalá, e a francesa refírese a ela por medio do sintagma «en la maniere devant dite» (cfr. Prévot, 1991: 88, <583>).

1357 O manual latino non precisa as veces que debe ser cambiado o emplasto no día, limitándose a indicalo cun impreciso adverbio de tempo, *saepius*, como se le tamén nas traducións siciliana (*spissi fiati*), italiana de Berlín (*spesse volte*), provenzal e francesa (*soven*), italianas impresas (*spesso*), do mesmo xeito

que no *Livro* portugués se le *a meude*. Unha precisión análoga á da versión galega só se constatou na tradución francesa, «par .II. ou par .III. le jour» (cfr. Prévot, 1991: 88, <583>). A diverxencia podería terse producido por un salto do tradutor co parágrafo seguinte do texto latino, ao aparecer aí *bis vel ter renovatur in die* (<43.9>).

1358 A *caepe* corresponde na tradución galega o substantivo *cebola* (< CEPŪLLA(M)), co que se designa unha planta bulbosa con tal diversidade de virtudes medicinais que «pocos remedios han gozado y gozan aún de mayor aprecio que la cebolla en Medicina popular, y pocos también los que la aventajan en cuanto a la pluralidad de sus aplicaciones» (cfr. Font Quer, 1980⁶: 890). En efecto, a cebola recoméndase, p. ex., no tratamento de escrófulas e úlceras, para reventar tumores ou combatir a tos, así como polas súas múltiples propiedades, entre as que se contan as laxantes, diuréticas, emolientes, béquicas, emenagogas, etc. Para maior información sobre esta planta da familia das liliáceas, vid. Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 168, n. 343), Causati Vanni (1999: 306, s.v. *cipolla*), DSA, s.v. *oignon*; Font Quer (1980⁶: 890-892), sen deixar de lado os datos que, s.v. *cebola*, ofrecen Cu e Va. Vid. DETEMA, DPRA/fX, s.v. *cebolla*, para a presenza desta planta en textos médicos e outros escritos en castelán na Idade Media.

1359 As «miucas que nacen na terra» son as *lumbrici terrestres* do texto latino: cfr. *mijnhocas da lama* na pasaxe correspondente do *Livro* do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 47, l. 11). *Miuca* é unha variante de *miñoca* próxima a *mioca*, coa que tamén se coñecía a «lombriga da terra» (cfr. GDLP, s.v. *minhoca*). Para a variante rexional *mioca*, ademais dos datos proporcionados por Pensado (cfr. Pens.: 49-50, s.v. *miucas*), cfr. Pe, Ib, Ae, Fg, C4, Cg, s.v. *mioca*; Rg, R1, R2, Pi, Cu, Fi, C1, Ib, Er, C4, El (*Frampas I*), Cg, s.v. *miñoca*. O termo, de «etimología obscura» (cfr. DELP, s.v. *minhoca*), procedería, segundo Vasconcellos (1910: 346-348, s.v. *minhoca*), do verbo MINARE e o sufixo *-occa*, aínda que, para a estudiosa, a forma correcta non pode ser *mioca*, xa que «no séc. XIV, e mesmo no XII, *-i-* já tinha passado a *-inh-*, conforme se vê em *aginha, festinho, frontinho, madodinho, sobinho* (e em *maminha*)» (p. 348). Detalles máis precisos sobre a caracterización deste anélido coñecido como *Lombricus terrestris* poden verse na GEPB, s.v. *minhoca*. Sobre as súas propiedades medicinais, Prévot (1991: 249, s.v. *ver de sablon*) cita a Lémery: «ils sont diurétiques et sudorifiques, étant pris en poudre. On les employe ordinairement dans les remèdes extérieurs pour résoudre, pour fortifier les nerfs, pour la goutte sciatique, pour les rhumatismes». Ás diversas utilidades terapéuticas das miñocas refírense tamén Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 168, n. 344), Causati Vanni (1999: 325, s.v. *lombrico*), así como o VPL, s.v. *minhoca*: «Tomado em pôs, he diuretico, & sudorífico. He usado em remedios exteriores para resolver, para fortificar os nervos; he bom para a sciatica, & reumatismos». Estes vermes, que viven en terreos húmidos e que son mencionados tamén no *Libro de los Caballos* (vid. TDMS, s.v. *lonbriz*), aparecen igualmente en pasaxes castelás de textos médicos medievais segundo constata o DETEMA, s.v. *lombriz* (acep. 1).

1360 A tradición consultada do *De medicina equorum*, tanto en latín como en romance, non permite explicar a inclusión do ovo na preparación deste remedio, ao estar ausente nas diferentes versións mencionadas, así como no *Livro* do Mestre Giraldo ou nos manuais de Teodorico e Rusio. Dado que a pasaxe non presenta ningún problema sintáctico, resulta complexo valorar a presenza do ovo como un erro: non obstante, cabe pensar na hipótese de que *et o ouo* sexa un erro cometido polo amanuense no intento de copiar algo que no orixinal entendía dese xeito, levado pola presenza do participio *anaçado* que lle segue (e que está adaptando o latino *agitatum*) e que en pasaxes anteriores aparece aplicado só aos ovos (cfr. <7.12>, <9.9>, <27.7>). Con todo, resulta difícil determinar cal sería a lección do orixinal que o copista estaría reproducindo de forma equivocada: podería pensarse, aínda que só de forma hipotética, que *et o ouo* fose un erro por *et todo*, como se observa na versión provenzal, «Item, seba fregida trissa an lombrixs terrestres e oli, tot ensempls sia ben mesclat e batut» (cfr. Arquint, 2006-2007: 177, 43.9).

1361 Cfr., en cambio, *decoctum* no texto latino, adaptado nas pasaxes do TA en que aparece por medio dunha forma do verbo *cozer* (cfr., p. ex., <16.8>, <17.14>, <20.8>, <30.5>, <36.8>, <36.11>, <43.6>, <43.8>),

<50.7>, <56.15>), pois *asado* traduce o participio *assatum* referido sempre a *caepe*: cfr. *cebola asada* nesta mesma pasaxe e *cebola assada* en <44.7>.

1362 Cfr. a resolución da abreviatura do demostrativo como *estos* en Pens. (129, l. 25).

1363 Ao igual que Pensado (cfr. Pens.: 129, l. 25), corríxese a lección do ms., *callonosydade*, conservada en DF7 (16, l. 31), por *calosidade*, como substantivo que está polo latino *callositas*.

1364 De acordo co trazo que a forma verbal presenta enriba no ms., *dīx*, editamos *dixe*, como tamén fai Pensado (cfr. Pens.: 129, l. 26), para a P1 do Perfecto de Indicativo do verbo *dizer*, e non *dix* (cfr. DF7: 16, l. 33), fronte a outras ocorrencias da mesma forma no texto, que, reproducidas no ms. do mesmo xeito que aquí (isto é, *dīx*), o mesmo Fontela edita como *dixe* (cfr., p. ex., <17.2>, <17.9>). Por medio da cláusula «como ja dix», que traduce a latina *ut dixi*, remítese posiblemente a <43.5> («primeiramente raerás logo aquel calo»), segundo manifesta claramente a versión siciliana, «comu e dictu di supra in kistu medesmu capitulu» (cfr. De Gregorio, 1905: 597, l. 29).

1365 Como no sintagma «ũa peça de pano» (<43.8>), o indefinido *hūa* é reproducido como *hūa* en Pens. (129, l. 26) e como *hua* en DF7 (16, l. 33), mais o cóengo acaba por transcribir *huna* (cfr. DF10: 264), constituíndo estes os únicos casos da obra nos que Domínguez Fontela ofrece esta solución para o indefinido, malia a uniformidade coa que se presenta no ms., onde maioritariamente se escribe *hua* e onde o trazo representaría a nasalización resultante da caída do –N– de ŪNA(M).

1366 Domínguez Fontela presenta inicialmente *escaruarena* como lección do ms. (cfr. DF7: 16, l. 33), se ben acaba por decidirse por *escarnarena* (cfr. DF10: 264). Porén, a primeira das opcións semella a atinada, pois, en correspondencia coas formas *scatezetur sive scarificetur* do texto latino, o verbo *escarvar* ten o significado de ‘escarificar’, ou o que é o mesmo ‘facér unha incisión superficial na pel que provoque a saída dos humores’ (cfr. Prévot, 1991: 216, s.v. *jarser*). O vocábulo *escaruar* está recollido en castelán e ten unha documentación no *Libro de los Caballos*, onde posúe o significado de «alancear, abrir con lancete» (cfr. TDMS, s.v. *escaruar*, acep. 3). Non obstante, razóns de tipo sintáctico aconsellan a substitución da forma de Futuro de Subxuntivo que se desprende da lección do ms. por *escarvena* ao introducirse nunha cláusula que non é subordinada.

1367 Cfr. *meudemente* en DF7 (16, l. 33).

1368 Para «sarro de cuba» como tradución do substantivo latino *tartarum*, vid. o parágrafo <25.6> do TA, «sarro da cuba, que chaman tartaro», e para o significado da voz, cfr. o anotado a propósito da outra ocorrencia do sintagma *sarro da cuba* en <24.8>. No lugar do *sarro de cuba*, o Mestre Giraldo inclúe un ingrediente distinto, a *pimenta*: «e depois deytémly do poo do sal e da *pijmenta*» (cfr. Pereira, 1909: 47, ls. 14-15). A presenza desta variante no *Livro* pode ter a súa orixe na outra fonte manexada polo autor portugués: cfr., en efecto, «apponatur pulvis factus de sale et *pipere* tritis pariter» en Teodorico (cfr. Klütz, 1936: 62, ls. 36-37).

1369 A lectura inicial de Domínguez Fontela, *huu* (cfr. DF7: 16, l. 35), e substituída finalmente por *huum* (cfr. DF10: 264), en consonancia coa interpretación habitual do cóengo para a forma *hūu* que ofrece o ms. para o indefinido. Vid. comentario a *ūu* en <0.5>.

1370 Como na seguinte ocorrencia, cfr. *mudo*, sen desenvolvemento do trazo horizontal que a palabra presenta, en DF7 (16, l. 35) e en Pens. (129, l. 28). Para esta forma de participio de *moer* vid. a n. 565.

1371 De acordo coas restantes versións (latina e romances) do tratado de Giordano Ruffo integramos a conxunción disxuntiva que coordine os substantivos *manteiga* e *untura*, pois, de non introducir o referido enlace, *untura* só pode entenderse como o encabezamento do seguinte remedio, segundo fai o profesor Pensado (cfr. Pens.: 129, l. 30) e realizamos no achegamento previo e provisional ao texto do TA (cfr. Pérez Barcala, 2004: 401, l. 1073). As outras versións do *De medicina equorum* axudan a corrixir o texto do ms. galego: cfr., en efecto, «ungatur butyro *vel* aliquo untuoso» na obra latina, ao que corresponden «ungila cun lu burru oi cun altra cosa untuosa» na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 597, ls. 33-34); «ungaso di buturo u d'alcuna altra cosa unctuosa», na italiana do códice berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 119, ls. 1454-

1455); «honh la de burri *ho* d'otra causa oncha», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 177, 43.13), e «ointe de burre *ou* d'aucun autre oignement» na francesa (cfr. Prévot, 1991: 89, <587>). *Untura*, que traduciría o *aliquuum untuosum* latino, é, pois, unha substancia que, aplicada exteriormente, serve para abrandar ou amolecer; para *untura* como sinónimo de *ungüento*, cfr. *Er*, s.v. *ungüento*. Vid. tamén o referido a propósito de *grosura* (<24.10>) e *unto* (<27.9>).

1372 Dado que o verbo *torrar* ten a acepción de 'tostar', 'asar' (cfr. o comentario para *torra* en <33.11>), o participio *torrado* introduce diferenzas semánticas con respecto á forma verbal *decoquatur* que lle corresponde no texto latino e que se mantén nas outras versións romances. Cfr., en cambio, no *Livro* do Mestre Giraldo, «hũu ouo *assado* duro sem casca» (cfr. Pereira, 1909: 47, l. 19).

1373 Para *toller* (< TÖLLÈRE), 'quitar', e as diferentes hipóteses sobre a orixe da palatal lateral que presenta, vid. a información que se ofrece en *CrG*, s.v. Advértase que «*toller* a casca» traduce a construción latina *mundatum a cortice*, polo que, en correspondencia co verbo latino *mundare*, 'pelar', 'mondar', non fai sentido editar *coller*, como propón Domínguez Fontela (como resultado da recorrente igualación gráfica de *t* e *c*), *collelle* (cfr. DF7: 17, l. 2).

1374 A cláusula «faz tal como bolo» está adaptando a construción *ad modum placentulae*. A este substantivo latino, *placentula*, corresponde na outra pasaxe da obra en que aparece, <7.14>, o vocábulo *maça*.

1375 Non se localiza no texto galego ningunha equivalencia para a cláusula latina *strictius alligetur*, que si se atopa noutras versións romances do *De medicina equorum*: cfr. «ligandulu alu modu beni strictu», na siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 597, ls. 36-37); «llich-lo-y hom ben estret», na catalá (cfr. Gili, 1985: 81, l. 12); «strectamente si leghi», na italiana do códice berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 119, l. 1458), etc.

1376 Como en Pérez Barcala (2004: 401, l. 1076), nesta forma do Imperativo de *nembrar*, eméndase a lección do ms., conservada por DF7 (17, l. 3) e Pens. (129, l. 32), cambiando a vogal temática *e* por *a*, propia da primeira conjugación. Para *nembrar*, variante disimilada de *membrar* (< MĒMŌRĀRE), con epéntese da oclusiva bilabial sonora, posteriormente disimilado en *lembrar*, véxanse, ademais dos comentarios á forma *nembro* de <0.9>, DCECH (IV, s.v. *membrar*), Ferreiro (1995: 169, 199, 210), Huber (1986: 152-153, 156), Nunes (1960⁶: 139-140, 154-155), Williams (1994⁶: 114, 117). A lexicografía galega recolle a solución disimilada *nembrar* como voz antiga en *CI*, *Ib*, *Er*, *C4* (alén de *Cu*, *Va*, *Fi*, *Fg*). Vid. tamén do portugués DGALP, GDLP, s.v. *nembrar*; GEPB, s.v. *nembrar*: «*Ant.* O mesmo que *lembrar*».

1377 É un claro envío ao parágrafo <43.5>.

1378 O *r* do infinitivo que permite construír o futuro con mesoclise non se le no ms., polo que cómpre a súa integración (cfr. Pérez Barcala, 2004: 401, l. 1076), fronte a DF7 (17, ls. 3-4) e Pens. (129, l. 33), que, fieis á lección do códice, transcriben *rrenouallas*.

1379 Está ausente no *TA* a correspondencia para o sintagma *usque ad diem tertium*, que establece precisións sobre a posoloxía do remedio que tamén se atopan nas versións siciliana, «*cussi fa fini alu terzu iornu. oi lu rinoua spissu dui fiati lu iornu. e plui si ti pari ki sia bisognu*» (cfr. De Gregorio, 1905: 597, ls. 37-38); italiana do ms. de Berlín, «*cusi fine ad terso die l'uovo due volte lo iorno si rinovelli & piò se parrà che convegna*» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 119, ls. 1458-1460); provenzal, «*ayssso fay per tres iors renouvellant lo huou dos ves lo iorn al mens*» (cfr. Arquint, 2006-2007: 177, 43.14); catalá, «*fins al tercer dia dues vegades lo dia*» (cfr. Gili, 1985: 81, ls. 12-13), ou francesa do ms. R, «*ce soit fet .II. foiz et plus encore s'il fait besoing jusques au tiers jour*» (cfr. Prévot, 1991: 156, <589>). A prescrición de aplicar o unguento durante tres días cambiándoo dúas veces ao día está tamén no *Livro* do Mestre Giraldo, «*e assy ataa tres dias e mudemlho ho ouo duas vezes no dia ou mais se mester for*» (cfr. Pereira, 1909: 47, ls. 19-21). Por outro lado, sobre a frecuencia coa que debe ser aplicado o remedio ao día, non todos os testemuños coinciden en que se trate de dúas veces: cfr., p. ex., o ms. francés M, «*ce soit fet .II. foiz ou .III. le jour*» (Prévot, 1991: 89, <589>); a versión italiana impresa de 1561, «*fa questo due o tre volte al di*» (cfr. Crupi, 2002: 105, ls. 14-15), ou o impreso italiano de 1563, «*infin a tre di una uolta al zorno*» (cfr. Leno, 1563: f. 26r, ls. 32-33).

1380 Para unha explicación da utilización terapéutica de produtos semellantes ao «esterco de cabras», que traduce o sintagma latino *stercus caprinum*, vid. os comentarios realizados sobre o «esterco rezente do cavalo» en <9.11>. A esas consideracións engádanse os datos que, citando a Lémery, ofrece Prévot (1991: 190, s.v. *crottes de chevre*): «Elle “est détersive, desiccative, résolutive, digestive, elle contient beaucoup de sel volatil et acre: elle est propre pour la pierre, pour exciter l’urine et les mois aux femmes, pour les obstructions de la rate, étant prise intérieurement; on s’en sert aussi extérieurement pour la gale, pour les duretez de la rate et du foye”. Rufus n’en fait qu’un emploi externe, dans le cas de suros ou d’enflure de la jambe» (información que tamén reproduce Causati Vanni, 1999: 330, s.v. *sterco caprino*). Tampouco esquece o VPL, s.v. *cabra*, que «o esterco da cabra he muito medicinal. Não só he bom para as durezas do baço, senão tambem para outras durezas do corpo».

1381 Malia atoparse *greda* en DF7 (17, l. 6) e Pens. (131, l. 2), a forma que se le no ms. é *gerda*, que corriximos, en efecto, como *greda*, pois así aparece en <9.11> e <16.5> para adaptar o substantivo latino *creta*. Véxanse os datos achegados nas notas correspondentes a esas pasaxes para o significado do termo, que carece de correspondencia na receita da tradución francesa do ms. *R* (cfr. Prévot, 1991: 156, <590>) e na do Mestre Giraldo. Neste caso, o tradutor galego adapta *creta* por medio dunha perífrase, «greda que é gales», na que se introduce un substantivo, *gales*, para o que non atopamos documentación no *DDGM*, no conxunto de traballos lexicográficos editados no *DdD*, nin nos vocabularios portugueses consultados.

1382 A versión siciliana engade «e ligala stricta alu nudu e rinouala comu dictu e» (cfr. De Gregorio, 1905: 597, l. 40).

1383 Cfr. *estos* en DF7 (17, l. 8), do mesmo xeito que en Pens. (131, l. 3), co desenvolvemento da abreviatura como a vogal velar, *estos*.

1384 Omítese a información expresada pola cláusula latina *aut supraos existat antiquatum*, adaptada nas traducións italiana de Berlín –«uvero lo soprosso sia antico» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 119, ls. 1464-1465)–, provenzal –«ho si lo sobreos es vielh» (cfr. Arquint, 2006-2007: 177, 43.17)–, ou na italiana impresa en 1561 –«se ’l sopraosso sarà antico» (cfr. Crupi, 2002: 105, l. 15)–.

1385 Cfr. DF7 (17, ls. 9-10), *conuenyuells*.

1386 Aínda que o texto latino non inclúa a cláusula correspondente á galega «como dito é», a súa presenza no *TA* é facilmente explicable, pois a referencia á cauterización como «pustrumeiro remedio» atópase en lugares precedentes da obra (cfr. <33.12-13>, <34.10>, <42.4>).

1387 A epígrafe non corresponde ao *remedio* senón á exposición das causas e síntomas da enfermidade da *encalçadura*, termo que adapta as voces latinas *attinctio* ou *attinctus*, formadas a partir do verbo *attingere* (cfr. a epígrafe *De attinctione sive attincto* no texto latino de Ruffo). A doenza consiste nunha contusión dos tendóns do pé dianteiro a causa dun golpe producido por un pé traseiro: vid. Arquint (2006-2007: 281-282, s.v. *atinc*), Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 168, n. 351), Causati Vanni (1999: 350, § 38), *DTVZ* (s.v. *atteinte, entretailler*), Moulé (1913: 270, s.v. *ataincture*), Olrog Hedvall (1995: 154, s.v. *actinto*), Poulle-Drieux (1967: 86), Prévot (1991: 203, s.v. *estainture*), Trolli (1990a: 29, s.v. *attinctio*). De Ruffo, pero coa utilización do sufixo *-ura*, toma Teodorico o nome da enfermidade, *attinctura* (cfr. Trolli, 1990a: 66), que tamén se atopa nos autores medievais (cfr. Ercolani, 1851: 498, s.v. *contusioni dei tendini*). O *GDLI* (s.v. *attintura*) deriva *attintura* do verbo it. *attingere* (do lat. *ATTĪNGERE*) na súa acepción de «toccarsi e percuotersi delle parte interne dei due piedi (anteriori e posteriori) del cavallo» (cfr. *Ibid.*: 820, s.v. *attingere*) e define así a patoloxía: «Veter. Lesione traumatica cronica del tegumento, in seguito alla contusione (che produce un’escoriazione e infine un’ulcera) delle parti interne dei piedi nel cavallo o nel bue». Do mesmo xeito procede o *DEnIt* ao describir *attintura* como «lesione traumatica cronica del tegumento del cavallo o del bue. Si verifica nelle regioni inferiori degli arti ed è prodotta dal difetto di “arrivarsi”. Consiste in una contusione semplice, in una contusione escoriata, oppure in una ferita o in un’ulcera, variamente complicata (a. flemmonosa, a. cancerrosa)», ou ao ofrecer para *attingere* a acepción de que «riferito a un cavallo, indica

un difetto di andatura per cui le parte interne dei due piedi dello stesso bipede, anteriore o posteriore, si percuotono, cioè “si arrivano”. Sono disposti a questo difetto gli animali mancini e di traverso in fuori, e i cavalli ferrati in modo che venga alterato il loro appiombo». Cfr. tamén DSA, s.v. *atteinte*, «contusion ou coupure dans la région du doigt du cheval faite avec ses fers ou par ceux d'un autre cheval attelé avec lui».

Á enfermidade dedica o *Livro d'Alveitaria* o cap. XLII da segunda parte, e, como no TA, o Mestre Giraldo emprega o substantivo *encalçadura*, para designar a doenza: «E chamamlhe em latim *attinctio neruj* e em nosa linguagem *encalçadura*» (cfr. Pereira, 1909: 47, ls. 38-40). Tomando como documentación o *Livro* portugués, o GDLP ofrece *encalçadura* como denominación antiga de *alcançadura*, «a ferida, que se faz a cavalo, que se alcança» (cfr. GDLP, s.v. *alcançadura*), do mesmo xeito que a GEPB recolle *encalçadura* como denominación antiga de *alcançadura*, «ferimento que a cavalgadura produz na parte de trás da mão. Esta contusão ou ferida é feita pelos solípedes na parte inferior dos membros dianteiros quando qualquer destes é tocado pelo casco do membro posterior correspondente». Cfr. tamén VPL, s.v. *accançadura* – «leção, causada da ferradura do pé, na mão do Cavallo, ou de huma mão na outra, quando correndo, ou voltando se alcança. Muitas vezes succede isto a cavallos curtos, alguns delles não dão carreira, em que se não firão tirando algumas vezes pedaços da coroa do casco» – ou DGALP, s.v. *alcançadura* – «ferida proveniente de o animal se alcançar». Da lexicografía galega, cfr. Ac, s.v. *alcanzadura*: «s. f. albeit. Alcanzadura. Lesión que, al andar, se producen las caballerías con las herraduras. Contusión que se hacen las caballerías cuando, al andar, tropiezan con las manos en los pies; y también la inflamación o herida que proviene del defecto de rozar una mano con otra, cuando andan. Igualmente se da este nombre a la hinchazón que resulta de algún golpe, piedra o hierro, en la parte trasera del pie, junto a la uña o casco». Sen dúbida, o substantivo é deverbal de *encalçar* (< *INCALCIARE, ‘pisar os talóns’) e designa, como o castelán *alcanzadura*, a «lesión que se hace el caballo golpeándose el talón de las manos con los pies» (DCECH, I, s.v. *alcanzar*). Vasconcellos (1910: 300-302, s.v. *encalçar* – *encalçar-se* – *encalçadura* – *encalça*) dá ao termo o valor de «lesão produzida por coices» e explica as variantes do verbo do que procede a denominación da enfermidade, *encalçar*, *acalçar* e *alcançar*, como resultado dos cambios de prefixo (vid. tamén sobre este particular Nunes, 1960: 160; DCECH, I, s.v. *alcanzar*). A voz conta con dúas ocorrencias no *Libro de los Caballos* castelán, co significado de «contusión, con herida o sin ella, que con los pies se hacen las caballerías en el pulpejo o algo más arriba de las manos» (cfr. TDMS, s.v. *alcançadura*).

1388 Pensado sinala que a lección do ms. é *caio*, pero que cómpre transcribir *caion* (cfr. Pens.: 131, l. 6 e n. 1), do mesmo xeito que Domínguez Fontela (cfr. DF7: 17, l. 11), *caio*, interpreta que esa é a lección do códice e que, polo tanto, non hai ningún trazo que abrevie a nasal implosiva final que require o vocábulo. Porén, o substantivo presenta enriba do *i* un signo que, malia ser empregado polo amanuense para individualizar esa letra e evitar a súa confusión con outras, debe ser valorado tamén como abreviatura da nasal implosiva, como neste caso parece requirir o substantivo *cajon*. No tocante ao valor deste trazo véxase o comentado en § II. 2.

1389 Para *nerveo* como designación antiga para os ‘tendóns’, vid. Arquint (2006-2007: 407, s.v. *nervy*), Prévot (1991: 225, s.v. *nerf*) ou Trolli (1990a: 36-37). Esta acepción é recollida na GEPB, s.v. *nervo*: «Na linguagem vulgar, ligamento, tendão» (acép. 2). O *nervus magnus cruris anterioris* é, segundo Arquint (*Ibid.*), o «insieme dei tendini dietro lo stinco anteriore». Vid. a lámina 14, figs. n.º 12, 13, 14 de Goody (1976: 52-53). Como explica o propio Mestre Giraldo, son os «neruos das maños» (cfr. Pereira, 1909: 47, l. 32).

A corrección da lección do ms., *a de dentro* (*ade dent^o*), que manteñen os editores anteriores (cfr. DF7: 17, ls. 12-13; Pens.: 131, l. 7; Pérez Barcala, 2004: 401, ls. 1083-1084), por *adeante* vén determinada polo sentido do texto e pola tradición revisada do *De medicina equorum*: ademais da presenza do adxectivo *anterior* no manual latino, cfr. «in lu neruu di la gamba *dananti*», na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 597, l. 44); «mastro nervo dela gamba *denanti*», na italiana do ms. de Berlín (cfr. Olog Hedvall, 1995: 119, l. 1468); «en los nirvis de la cama *davant*», na catalá (cfr. Gili, 1985: 81, ls. 17-18); «ou nerf de la jambe

devant», na francesa do ms. *M* (cfr. Prévot, 1991: 89, <592>); «nel nervo maggiore dela coscia *dinanzi*», na italiana impresa en 1561 (cfr. Crupi, 2002: 105, ls. 19-20), ou «nel neruo maistro della gamba *dauanti*», no impreso italiano de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 26v, ls. 2-3).

1390 Cfr. en lat. *in equi egressibus vel in cursu*. Para a presenza do adxectivo *teso* no *TA*, cfr. o *Livro* do Mestre Giraldo, «o caualo andando *teso* ou correndo» (cfr. Pereira, 1909: 47, ls. 30-31).

1391 Como máis atrás nesta mesma pasaxe, corríxese a lección do ms., *a de dentro*, conservada nas edicións anteriores, por *adeante*, pois corresponde ao lat. *anterior*, ao que remiten os vocábulos das adaptacións romances: cfr. «quandu cauallu lu feri cun lu pedi darretu in la gamba *dananti*», no texto siciliano (cfr. De Gregorio, 1905: 598, ls. 1-2); «Si fiere agramente del pie dirierto in del nervo dela gamba *denanti* sopradicto», no italiano do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 119-120, ls. 1470-1471); «com lo cavayll fir del peu derrere en la cama *primera* en lo nirvi damunt dit», no catalán (cfr. Gili, 1985: 81, ls. 19-21); «quant le cheval fiert son pié derrieres ou nerf de la jambe *devant*», no francés (cfr. Prévot, 1991: 89, <593>), etc.

1392 Como require a sintaxe, na que hai varias oracións xustapostas e/ou coordinadas co verbo en Indicativo, corriximos o infinitivo do ms., *tanger* –que manteñen tanto Domínguez Fontela (cfr. DF7: 17, l. 15) como Pensado (cfr. Pens.: 131, l. 9)–, por *tange*, como xa fixemos en Pérez Barcala (2004: 401, l. 1085).

1393 A correspondencia para o lat. *nervum laedens acriter et indignans quandoque eumdem tumefactiones vehementer* aparece desprazada a este lugar do texto na versión galega, fronte ao que acontece noutras traducións de Ruffo: cfr. a literalidade das adaptacións italiana do códice berlinés, «magagnando & indegnando agramente l' nervo & alcuna volta enfiandolo molto» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 199, l. 1469); do impreso italiano de 1563, «molto fa male al neruo, et sil desdegna, & molte uolte el fa infiar molto forte» (cfr. Leno, 1563: f. 26v, ls. 3-5); da francesa do ms. *R*, «le [*scil.* o nerf de la jambe *devant*] blece forment et si le rent indigne et le fait enfler fort» (cfr. Prévot, 1991: 89, <592> e n. 2), ou da catalá, «fa gran mal al nir[vi] e lli fa endenyar malament e l'infla» (cfr. Gili, 1985: 81, ls. 18-19).

De *asañar* deriva o substantivo *asañamento*, que aparece en <48.7> como tradución de *indignatio* e en <50.8> en correspondencia co termo *tumor*. Polo tanto, o verbo *asañar* ten o significado de 'inflamar' e, xa que logo, o deverbal *asañamento* o de 'inflamación': cfr. «e colhe jnchaço e *asanhamento* e çopega ende o cavalo» no Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 47, ls. 37-38). Para o referido valor semántico de *asañar*, cfr., s.v., *Ac*, *C1*, *Ib*, *C4*, así como *GDLP*, s.v. *assanhar*², e *GEPB*, s.v. *assanhar*, 'inflamar' (acep. 2).

1394 Cfr. *deuen asangar* en DF7 (17, l. 19), que non fai sentido. Sobre a perífrase *dever a + infinitivo* para expresión de necesidade e obrigación, que concorre noutras pasaxes do texto (<1.8>, <7.9>, <27.13>, <47.4>), vid. a información achegada a propósito da súa ocorrencia na pasaxe <1.8>.

1395 Cfr. Pens. (131, l. 13), *sobro*, probable banalización do de Negreira.

1396 A *vêa que soen a [sangrar] sobrelo geollo de dentro* é na versión latina a *vena consueta super genua paululum adjacente in interiori parte*: cfr. «la uina usata ki e supra lu ginocchu di la parti dintru», na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 598, ls. 6-7); «vena consueta sopra le ginocchia un pogo iacente in dela parte dentro», na italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 120, l. 1477); «la vena que aquí és acostumada, sobre lo jenoll, un poch de la part davant», na catalá (cfr. Gili, 1985: 81, ls. 22-23) –na que é de salientar a presenza de *davant* para *interior*, se cadra pola existencia dunha variante *anterior*–; «la vena acostumada que ias un pauc sobre los ginols ves la part dedins», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 177, 44.3); «desouz les genous de la vaine qui maint en la partie dedenz», na francesa (*M*) (cfr. Prévot, 1991: 89, <595>); «vena usata che sta poco sopra al ginocchio nella parte di dentro», na italiana impresa en 1561 (cfr. Crupi, 2002: 106, ls. 3-4), ou «uena consueta, che sta uno pocho sopra el zenochio del cauallu» no impreso veneciano de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 26v, ls. 11-13); cfr. tamén «vea costumada de sobre o geollo da parte de dentro» no *Livro* do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 48, l. 1). Segundo Arquint (2006-2007: 478-479, s.v. *vena*), trátase da «vena cefalica nel suo tratto più vicino al ginocchio», e Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 168, n. 353) identificana como a «veia poplítea», isto é, a que se localiza na parte da perna oposta

ao xeonllo. Para a localización precisa do vaso sanguíneo, cfr. a lámina 14, fig. nº C43 de Goody (1976: 52-53).

1397 Cfr. a errada lectura de DF7 (17, l. 22), *molisiartiuo*. Para designar o emplasto con propiedades emolientes o tradutor galego tamén utiliza o substantivo *amolantamento*, *amolentamento*, en <30.7> e <43.7>. O termo adapta precisamente o latino *mollificativum*, ao que corresponden *mollificatiu* en siciliano, *mollificativo* en italiano ou *mollificatif* en francés (ms. R). Segundo Prévot (1991: 196-197, s.v. *emplastre*), o lat. *mollificativum* –e os termos que lle corresponden nas diferentes versións– fai referencia ao efecto que produce o emplasto así designado, porque «il ramollit les tissus, atténue l'inflammation». Segundo o VPL, s.v. *mollificativo*, «a diferenza que ha entre os remedios maturativos, & mollificativos, he q estes são quentes no primeiro grao, & humidos sem viscosidade. Recopilaç. de Cirurg. pag. 61»; VPL, s.v. *emplasto*, «Derivase do Grego *En*, & *Platein*, *Fazer*, *formar*, ou *Pegar fazendo*. He pois *Emplasto*, Medicamento exterior de substancia solida, & glutinosa, cõposto de varios simples, ou drogas amassadas num corpo. [...]»; VPL, s.v. *emolliente*, «Unguento *emolliente*, para maturar hum abcesso, ou abrandar huma dureza».

1398 Como na nosa anterior proposta de edición do texto, corríxese a lección do ms., *sangramento* (*sangram^{to}*), que é o que está en DF7 (17, l. 23) e Pens. (131, l. 14), por *sañamento* (cfr. Pérez Barcala, 2004: 401, l. 1090). Así o exige o sentido do texto, en correspondencia cos substantivos latinos *indignatio* e *tumefactio*, que se traducen no TA como *asañamento*, ‘inflamación’ (vid. a nota correspondente a *asañar* en <44.1>), ou a pasaxe correspondente do Mestre Giraldo, «E depois faze este enprasto que se segue ca he bom pera o *sanhamento* e pera o jnchaço dos neruos» (cfr. Pereira, 1909: 48, ls. 3-4). O *Livro* portugués emprega aquí *sanhamento*, que coñecía tamén a variante con vogal protética *asahamento*, que aparece na mesma obra, como se indicou no lugar anteriormente sinalado.

1399 Ademais de eliminar do texto crítico a partícula *q̃* (que segue a *fenū*), xa que foi tachada polo copista (e que, pese a isto, reproduce Domínguez Fontela), facemos o mesmo con *et o* que precede a *gretū*, na seguinte liña do folio, e que tamén manteñen Domínguez Fontela, o *fenun qe et o grecum* (cfr. DF7: 17, l. 23), e Pensado, *fenun et o gretum* (cfr. Pens.: 131, l. 15). Como transcribe Pensado, no ms. lese *gretū*, pero a lección debe ser corrixida por *grecum* (que é o que le Domínguez Fontela), resultado da habitual igualación gráfica de *c* e *t*. As opcións de eliminar os elementos sinalados e corrixir *gretum* por *grecum* veñen determinadas pola tradición consultada do *De medicina equorum*, pois editar o *fenum e o grecum* (eliminado o *q̃* tachado que segue a *fenum*) obriga a interpretar dous ingredientes diferentes, *fenum* e *grecum*, cando en realidade na obra de Ruffo se trata dun só, que o tradutor galego mantería na súa forma latina. En efecto, para a confección do emplasto, o orixinal latino do calabrés, menciona o *foenum graecum*: cfr. «lu fenu gregu», na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 598, l. 10); «fieno creco», na italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 120, l. 1480); «fanoil grec», na francesa (ms. M) (cfr. Prévot, 1991: 90, <597>); «fenugrec», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 179, 44.5); «sangrech», na catalá (cfr. Gili, 1985: 81, l. 26)... Trátase, polo tanto, da planta de orixe asiática da familia das leguminosas papilionáceas, da que «se ne ricava un olio essenziale che ha proprietà espettoranti, ricostituenti ed emollienti; per cataplasmi è usato analogamente ai semi di lino» (cfr. Causati Vanni, 1999: 308, s.v. *fieno greco*). O *Alphita* rexistra a denominación *fenugregum* tanto para a leguminosa como para súa semente (*Trigonella foenum graecum*), á vez que para o aceite que dela se extrae utiliza os vocábulos *tillinum* e *tilmo* (cfr. García González, 2007: 213, ls. 10-11; 310, l. 88). Do *fenugrecum* a *Flos Medicinae* constata as súas propiedades emolientes e o seu uso contra a flegma espesa (vv. 562, 618); o *Circa instans* comenta que «calidum est et siccum» e que «virtutem habet maturandi et relaxandi. Ad apostemata exterius maturanda farina fenugreci» (*apud* García González, 2007: 425, s.v. *fenugrecum*); Arnau de Vilanova, *Translatio*, refire que é «calidum et siccum in primo» (12.90); a *Summa Medicinae* di que é «calidum in secundo, siccum in quarto», que «virtutem habet maturandi et mollificandi apostemata interius et exterius convenienter» (I, v, 6) e que é un dos ingredientes da *medicina mollificativa* (I, iii, 11); o herbario provenzal reproducido por Milani (2004b: 140, § 156)

expón que «es caut et sec al .ij. gra. E a vertut de conglutinar. Val contra duresa de la ratela e val a obrir las apostemas flematicas et cetera».

O TA aclara o significado dese ingrediente introducindo a cláusula explicativa «que quer dizer alforva», e *alforva* é precisamente o que se menciona na pasaxe paralela do Mestre Giraldo, «Ffilha a *alforua*» (cfr. Pereira, 1909: 48, l. 4). O substantivo, que procede de *AL-HŌLBA* (vid. Nunes, 1960°: 168, 187), designa a semente do *fenum grecum* e, ao respecto da relación semántica entre ambas as dúas voces, comenta o VPL, s.v. *alforvas*, que a semente da variedade mansa desta planta «he de bom uso na medicina. Chamão a esta Erva, *Foenum Graecum*, porque despois de secca se parece com *Feno*; chamãolle Grego, porque dizem, que a semente viera de Grecia. [...] *Alforfas* são quentes & secas no primeiro grao, & tẽ virtude de cõglutinar, madurar, & resolver cõ mollificação. Recopil. de Cirurgia, 265». A propósito da identidade semántica de ambas as dúas denominacións son orientadoras tamén as seguintes entradas da *Sinonima*: «Batholba, i. symiente de alholua, i. heno negro» (cfr. Mensching, 1994: 88, ls. 36-37) –na que, como ben comenta Mensching (1994: 259, s.v. *heno griego*), a forma *heno negro* do ms. S desa obra é un erro, pois «se trata de un calco del lat. *fenum graecum*»–; «Fenigrecum [ms. M, *fenugrecum*] (i. fenigrecie) i. alholua [ms. M, *alfolua*]» (cfr. Mensching, 1994: 110, l. 14). Para a identidade do feno grego e a alforva, cfr. tamén, p. ex., o GDLP, s.v. *alforba*, «(do ár. *al-holba*). Bot. Planta leguminosa também chamada *alforva* e *alfarva*; feno grego»; o DGALP, s.v. *feno* [*feno grego*], «O m. q. *alforva* ou *ervinha*»; s.v. *alforva*, «N. v. da leguminosa forrageira *Frigonella Foenum-graecum*, [...] O m. q. *ervinha*, *feno-grego*, [...]»; a GEPB, s.v. *alforva*, «Nome vulgar [...] da *Trigonella Foenum-Graecum* Lin., planta da fam. das leguminosas, também conhecida por *ervinha*, *feno-grego* e, [...], por *fenacho*». Para as propiedades emolientes da semente do *foenum graecum*, xa recoñecidas por Dioscórides, e para as súas características e virtudes, vid. Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 169, n. 355), DSA (s.v. *fenugrec*), Font Quer (1980°: 366-367, s.v. *alholva*), Martín Ferreira (1996: 112, s.v. *fenugrecum*), Milani (2004b: 126, s.v. *fenu grecum*), Montero Cartelle (1983: 195, s.v. *fenuculasti*), Olrog Hedvall (1995: 159, s.v. *fieno creco*), Prévot (1991: 206, s.v. *fain grec*), así como García González (2007: 425, s.v. *fenugrecum*), quen refire que «de esta legumbre se hacía una valiosa harina de virtud emoliente aplicada contra todo tipo de inflamaciones». Vid. tamén o DETEMA, s.v. *alholva*, *fenogreco* para a presenza da planta e da súa semente en textos médicos medievais en castelán. Para as documentacións destes ingredientes no *Libro de los Caballos*, cfr. TDMS, s.v. *alfolua*; e para outras ocorrencias do termo en castelán na Idade Media, cfr. DPRAIfX, s.v. *alholva*.

1400 *Liñaza* corresponde ao sintagma *semen lini* da receita latina e é tamén o substantivo que se atopa na pasaxe do *Livro do Mestre Giraldo*, «Ffilha a *alforua* e a *lñhaça*» (cfr. Pereira, 1909: 48, ls. 4-5). O ingrediente da cataplasma non se atopa na versión italiana do códice berlinés, que no seu lugar inclúe a *cipolla* (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 120, l. 1480). A voz designa a semente do liño, que ten, en efecto, propiedades emolientes: «La “semence de lin” est, elle, employée dans des emplâtres [...]. On sait aujourd’hui que les graines de lin renferment du mucilage et une huile siccative qui lui confèrent des propriétés émollientes, rafraichissantes, laxatives et diurétiques. La farine de lin est employée en cataplasmes calmants» (cfr. Prévot, 1991: 218, s.v. *lin*). Información sobre o termo e as súas propiedades terapéuticas pode atoparse en Camargo – Iannone – Cury, 1988, II: 169, n. 356), Causati Vanni (1999: 311, s.v. *lino*), así como no GDLP, s.v. *linhaça* –que define o termo como a fariña da semente de liño «que se aplica em papas ou cataplasma» (información idéntica á proporcionada na GEPB, s.v. *linhaça*)–; o DGALP, s.v. *liñaza* –que, definindo o substantivo como a «semente do linho», explica que «reduzida a farinha [...] se aplica como emoliente sobre tumores, feridas, etc.»–, ou o VPL, s.v. *linhaça* –«Semente do linho. *Lini semen*, *inis*. *Neut*. (O azeite da linhaça he milagroso para o Espasmo, & durezas de juntas, & de nervos, & para todas as doenças do sesso. Recopil. de Cirurg. 282)»–. Dos dicionarios galegos cfr. a información achegada en *Er*, s.v. *liñaza*: «úsase en medicina como laxante ligero; en tisanas como diurético, y en la decocción como emoliente. Con la harina de liñaza se hacen las cataplasmas emolientes que con más frecuencia se prescriben». Informa igualmente Font Quer

(1980⁶: 411-413) que as virtudes principais do liño son a emoliente e a laxante, documentada a primeira xa desde Dioscórides (II, 94) en aplicacións externas (vid. tamén García González, 2007: 354, s.v. *apoquimatos*). Arnau de Vilanova, *Translatio*, 8.27, describe o *semen lini* como «calidum in primo, et est mediocre inter humiditatem et siccitatem» ou en 12.60 como «calidum in primo, siccum in secundo». É incluído tamén na *medicina mollificativa* na *Summa Medicinae* (I, III, 11). Outras documentacións da voz en galego desde o século XIII poden verse en CrG, s.v. *linhaca*; Cr, CSM, s.v. *linaça*. Sobre a presenza da semente do liño en receitas médicas castelás da Idade Media poden verse as pasaxes recollidas no *DETEMA*, s.v. *linaza*, e para outras atestacións do vocábulo en castelán, cfr. *DPRAlfX*, s.v. *linaza*. Para o aceite confeccionado coa semente do liño e as súas virtudes medicinais principalmente emolientes e laxantes, cfr. García González (2007: 345, *apoquimatos*; 467, s.v. *lineleon*).

1401 A lección manuscrita *esq'illa* é transcrita como *esquilla* en DF7 (17, l. 24) –aínda que o guardés se decide finalmente por presentar *escila* (cfr. DF10: 264)– e como *esquilla* en Pens. (131, l. 15). Dado que na obra latina lle corresponde o nome *squilla*, a do ms. galego ben podería ser unha forma en latín que o tradutor, segundo os usos habituais, glosa introducindo a denominación *cebola alvarraa*, polo que a conservamos como tal no establecemento crítico do texto, segundo xa se fixo en Pérez Barcala (2004: 401, l. 1091). Este termo, sen correspondencia na versión francesa de Ruffo transmitida polo ms. *M* e na receita do *Livro d'Alveitaria*, designa unha planta bulbosa da familia das liliáceas, que se identifica coa *Urginea maritima* e da que se pode atopar información sobre as súas características, variedades e propiedades medicinais, entre outros, en Causati Vanni (1999: 318, s.v. *scilla* o *squilla*), Martín Ferreira (1996: 121, s.v. *squilla*), Montero Cartelle (1983: 202, s.v. *scilla*), Prévot (1991: 202-203, s.v. *esquilee*), así como nos dicionarios galegos de *Cu* e *Er*. Sobre as súas calidades e propiedades o *Circa instans* comenta o seguinte: «Squilla calida est et sicca in secundo gradu, [...] virtutem habet incidendi, dissoluendi: et purgandi per vrinum» (*apud* García González, 2007: 547-548, s.v. *squilla*). É descrita por Arnau de Vilanova, *Translatio*, 8.8 como «calida in tercio gradu, sicca in eodem» e en 11.29 como «calida est in tercio, sicca in secundo». E a *Summa Medicinae* (I, v, 13) refírese á *squilla* como «calida et sicca in secundo gradu, dissolvit, incidit fortissime». A partir dos datos achegados na *Flos medicinae*, De Frutos González (2010: 360, s.v. *squilla*) sinala que é «purgante, vomitivo, contraveneno, cicatrizante, remedio contra la ictericia la hidropesía [...], la orina negra y con poder de deshacer los cálculos».

O tradutor galego explica a voz coa cláusula explicativa «que quer dizer cebola alvarraa». Sobre a relación entre as dúas denominacións, o VPL, s.v. *cebola* [*cebola albarraa*], comenta que recibe este nome porque se cultiva nos campos e «albarraa vem do Caldeo Bara, que significa Campo» e destaca tamén que «ha huma, muito branca, que he o macho, que he medicinal. *Scilla, ae. Fem. Columel.*»; a GDLP, s.v. *esquilla*³, que a *Urginea maritima* é unha «planta liliácea; o mesmo que *cebola-albarrã*»; o DGALP, s.v. *cebola* [*cebola albarrã*], que é o «nome vulgar da liliácea *urginea maritima* [...]». Também se designa *cila*» (cfr. DGALP, s.v. *cila*); a GEPB, s.v. *cebola* [*cebola-albarrã*], que é o «nome vulgar da *Urginea maritima* [...]». É também conhecida pelo nome de *cila*», e, s.v. *cila*, que é o «Nome às vèzes dado à *Urginea maritima* [...], mais conhecida por *cebola albarrã* [...]». A *cila* entra na constituição de muitas especialidades farmacêuticas. [...]». Para a identidade de ambas as dúas denominacións e as características da planta, coñecida xa desde antigo e descrita por Dioscórides (II, 162), vid. tamén Font Quer (1980⁶: 895-898). Para a presenza destas dúas denominacións en textos médicos medievais escritos en castelán, vid. *DETEMA*, s.v. *esquilla*², *cebolla albarrana*, especie desta planta bulbosa caracterizada porque «tiene muchos cascós, tallo de palmo y medio de altura y flor blanquecina que tira a amarillo»; das pasaxes incluídas neste corpus, é ilustrativa sobre a identidade das denominacións referidas a do *Tratado útil*, «esquilla ques cebolla aluarrana» e, ao respecto, cfr. tamén a entrada «Squila [en M, *squilla*], i. chila, i. çepa marina, i. çebolla albarrana [en M, *cebolla aluaranna*]» da *Sinonima* (cfr. Mensching, 1994: 146, ls. 7-8). Na mesma dirección, cfr. o lema do *Alphita* para *squilla* (que documenta tamén a variante *xistila*, deformación de *stilla*, resultante da confusión de *c* por

t; cfr. García González, 2007: 315, l. 11; *Ibid.*: 572, s.v. *xistila*), «Squilla, scilla, cepa marina idem» (cfr. García González, 2007: 290, l. 41), así como o *Circa instans* salernitano, «Squilla [...] alio nomine cepula marina dicitur» (*apud* García González, 2007: 547-548, s.v. *squilla*). Cfr., en fin, as documentacións do substantivo *albarrana* no *Libro de los Caballos* castelán co significado de «ungüento hecho a base de la cebolla albarrana» (cfr. TDMS, s.v. *albarrana*).

1402 O vocábulo galego *termentina* corresponde á *trementina* do texto latino, que carece de correspondencia na versión francesa do ms. *M* e para a que, no seu lugar, a tradución catalá introduce a *goma aràbica* e engade a *cira*. Sobre o étimo (lat. TREBENTINA) e as variantes vulgares deste substantivo, vid. Michaëlis (1910: 416-417, s.v. *tormentina* (*termentina*) – *trementina* (*treventina*)), que define o termo como o «produto semi-líquido da resina destilada, quer provenha da árbore *tereinto* (*Pistacia terebinthus*), quer de diversas coníferas» (p. 416). Sobre a identificación da resina é orientadora a definición que dela ofrece o *Alphita*: «Terebentina, gumma est terebenti arboris de qua sophisticatur balsamus» (cfr. García González, 2007: 304, ls. 16-17). Para unha definición do termo como resina producida por certas coníferas, vid. tamén Arquint (2006-2007: 468, s.v. *terrebentina*), DSA (s.v. *térébenthine*), Olrog Hedvall (1995: 167, s.v. *trementina*), Ramello (1994: 136, s.v. *trebentina*), así como, da lexicografía portuguesa, GDLP (s.v. *terebintina*, *termentina*), DGALP (s.v. *termentina*, *tereuintina*), GEPB (s.v. *termentina*, *tereuintina*) e VPL (s.v. *terebintia* ou *therebentina*), que recollen a voz, *termentina*, como denominación popular e antiga da *tereuintina*. O VPL, s.v. *terebintia*, p. ex., refire que «he a resina, q sahe da arvore, chamada Tereinto. [...] (O Tereinto dà hũa resina preciosa, que se chama *Tereuintia*. Barreira, significação das plantas, pag. 253)», e sobre a árbore comenta a mesma fonte, s.v. *tereinto*, que o seu nome «deriva se do grego *Ereintos*, que val o mesmo, que Grão, legume; que o fruto da dita arvore he da feição, & quasi do tamanho do Grão». As definicións ofrecidas explican que o Mestre Giraldo describa a *tormentina* como «hũa goma liquida» (cfr. Pereira, 1909: 48, l. 5). Sobre as características e propiedades medicinais da resina desta árbore das anacardiáceas identificada coa *Pistacia terebinthus* vid. Causati Vanni (1999: 319, s.v. *trementina*) e, sobre todo, a información proporcionada por textos medievais como o *Circa instans* – «Terebentina calida est et sicca. Gumi arboris est abietis, vt quidam dicunt ... virtutem habet dissoluendi, laxandi et maturandi. Ad frigida apostemata maturanda conficiatur terebinta cum farina ordeí et cataplasmetur» (*apud* García González, 2007: 556, s.v. *tereuinta*)– ou a *Summa Medicinæ* (I, v, 14) – «tereuintina gumi est calida et sicca, dissolvit, relaxat, maturat apostemata cum farina ordeí fumigando [...]»–. Para as formas castelás da denominación desta resina das coníferas (e especialmente do piñeiro) en textos médicos medievais en castelán, vid. DETEMA, s.v. *trementina*. Para a documentación do vocábulo no *Libro de los Caballos*, cfr. TDMS, s.v. *trementyna*.

O tradutor galego precisa o significado do termo por medio da cláusula «que semella algedran». Para este substantivo Pensado (cfr. Pens.: 170, s.v.) establece o significado de «alquitrán», mais en comunicación persoal a profesora Sofia Corradini suxeriu a posibilidade de que se trate da resina do *Juniperus communis* identificada como *altitran* ou *arkitaam* nunha versión italiana do *Antidotarium Nicolai* (cfr. Lucia Fontanella, *Un volgarizamento tardo duecentesco fiorentino dell'Antidotarium Nicolai* (Montréal, McGill University, Osler Library 7628), Alessandria, Edizioni dell'Orso, 2000, p. 185): «Altitran id est pix liquida vel gumma cedri» (cfr. *Ibid.*: 66).

1403 Cfr. as restitucións *malvisco* e *maluisco* en DF7 (17, l. 26) e Pensado (2004: 131, l. 16) respectivamente. Dado que a forma *malvisco* é a maioritaria no texto optamos por corrixir deste xeito a lección do ms.

1404 *Vedra* (tamén en <50.7>), voz aínda recollida por Cu –que a rexistra como antiga–, deriva do adxectivo neutro latino *vētus*, –*ēris*, válida para os tres xéneros, a través dunha formación analóxica con sufixo feminino **vETERA*(M) (cfr. Huber, 1986: 86). A forma moderna, *vella*, de ampla documentación no texto, parte de *vĕTŭLA*(M), diminutivo de *vētus*, onde o grupo *tĭ* do lat. vg., resultante da síncope da vogal postónica, se transformou en *kĭ*, orixinando unha palatal lateral (vid., entre outros, Ferreiro, 1995: 147-148). Outras documentacións medievais do adxectivo en galego poden verse en CSM, s.v. *vedro*.

1405 Este engadido, coa incorporación do viño, é descoñecido nos outros textos da tradición consultada da obra de Ruffo e tampouco se atopa en Teodorico e Rusio. O viño aparece mencionado en receitas anteriores sobre todo como antiséptico para lavar as feridas, pero tamén como excipiente na elaboración de emplastos.

1406 Malia que a indicación de que o emplasto sexa aplicado «qual vires que o poderá sofrer» está ausente no ms. latino reproducido por Molin (V), cfr. «soient chaudes en tele maniere que le puisse souffrir» na versión francesa do *De medicina equorum* enviada polo ms. M (cfr. Prévot, 1991: 90, <599>). Indicacións análogas sobre a temperatura axeitada do emplasto poden verse en pasaxes anteriores do TA (cfr. <15.4>, <43.6>).

1407 «Pano de liño» traduce o lat. *petia*, omitindo a tradución galega a calidade *ampla* do mesmo (como tamén fan os tradutores provenzal ou francés do ms. M). Para *petia* como anaco de tea e o modo de traducirse na versión galega, cfr. outras ocorrencias do sintagma que aparece nesta pasaxe en <7.13>, <23.10>, <24.4>, <27.7>, <33.11>, <36.8>, etc., onde «pano de liño» pode traducir *petia linei* ou simplemente *petia*.

1408 Estes ingredientes están tamén no remedio, con propiedades emolientes, de <43.9>.

1409 O substantivo *lesmez* corresponde ao latino *lumax*, sen equivalencia na tradución italiana impresa en 1561. O valor semántico da voz que o traduce na adaptación francesa de Giordano Ruffo, *limaçons* (cfr. Prévot, 1991: 90, <600>), é o de «limace, escargot. Vers 1700, on reconnaissait ces vertus aux vers de terre: “ils sont propres pour rafraichir, pour adoucir, pour incrasser ou consolider, pour emporter les taches de la peau” (Lémery)» (cfr. Prévot, 1991: 219, s.v. *limaçon*). Do mesmo xeito, para as *lezmes* da receita do Mestre Giraldo –«pera esto he boo a çebola asada malhada com as mnhocas e com as lezmes e com manteyga» (cfr. Pereira, 1909: 48, ls. 17-18)– Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 165, n. 315) explican que se trata dun «molusco gastrópode, pulmonado. O mesmo que caracol. Pertence ao género *Helix*. Desde épocas remotas este molusco foi utilizado tanto na alimentação como na medicina. Caldo de lesmas combatia afeccións de pele; papa de caracol servia para purgar furúnculos e abscessos». Cfr., en efecto, a tradución do substantivo latino como *caragols* na versión catalá de Ruffo (cfr. Gili, 1985: 81, l. 31). Segundo Causati Vanni (1999: 326, s.v. *lumaca*), «è dotato di proprietà emollienti ed il Ruffo lo usa per gli stessi scopi del lombrico terrestre». Para a evolución do termo *lesme* a partir da variante dialectal latina **LĒMĪCE(M)*, cfr. DCECH (III, s.v. *limaza*). Máis datos sobre o significado do vocábulo, as diferenzas entre a *lesma* e o caracol e a confusión das denominacións para referirse a ambos, poden atoparse, p. ex., no VPL, s.v. *lesma*: «Insecto, que se diferencia do caracol em que não tem concha. *Limax*, *acis*. Masc. & Fem. *Columel*. Alguns Autores antigos tem dado este nome ao caracol, & entre outros *Columella*, mas para o distinguir da lesma diz, *Implicitus conchae limax*. Para tirar toda a equivocação, chama Plinio à lesma, *Nuda Cochleaa*, *ae. Fem.* Tambem poderas dizer, *Cochlea conchae non implicita*, ou *cochleatestâ*, ou *domunculâ carens*». Vid. tamén GDLP, DGALP, GEPP (s.v. *lesma*) ou, dos dicionarios galegos, R2, Cu, Va, s.v. *lesma*; Er, s.v. *lesmia*; C1, C4, s.v. *lamáchea*.

1410 A vea na que se aconsella a práctica da sangría é en lat. *quae jacet inter juncturam et pedem ex latere interiori vel exteriori*. Trátase da «vena metacarpica interna ed esterna» (cfr. Trolli, 1990a: 36), a «veine métacarpienne» (cfr. Prévot, 1991: 249, s.v. *vaine*), a «vena digitale mediale [...] e laterale [...]» (cfr. Arquint, 2006-2007: 479, s.v. *vena*). Para a localización precisa da vea, vid. Goody (1976: 52-53), lám. 14, figs. nº 29A, 41C.

1411 Refírese aos ungüentos descritos entre <44.4> e <44.8>.

1412 A diferenza da versión galega, e en correspondencia coa construción latina de participio *nervo laeso cruris circum quaque abraso*, outras traducións de Ruffo aluden á acción previa de *raer* o lugar danado: cfr., en efecto, «Allura *radi* intorno allu neruu e fanchi kistu stricturi di puluiri russa e di blancu di ouu cun farina», na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 598, ls. 20-21); «allora *si rada* tucto intorno lo nervo magagnato dela gamba & facciasì uno stretcioio di polvere rossa, d'albume d'uova & di farina», na italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 120, ls. 1494-1495); «*sia ras* lo nirvi de totes parts e faça-li hom estrenyedor de pols vermells e de blanch d'ou e de farina», na catalá (cfr. Gili, 1985: 82, ls. 4-6); «*fay raire* lo

nervi e fay strictori de polverasa e d'albun de huou e de farina», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 179, 44.10); «il convient *rere* dessus le nerf qui se deult», na francesa do ms. *R* (cfr. Prévot, 1991: 157, <603>); «allora *radi* intorno intorno al luogo offeso, cioè al nervo, et poi falli uno strettoio di polvere rosa, et albume d'ovo, et farina», na italiana impresa de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 106, ls. 22-24), ou «alhora sul neruo offeso *sia rassa* la pelle a torno & sia fatto strittorio de poluere & de rosso & bianco de ouo, & de farina», no impreso italiano de 1563 (Leno, 1563: f. 27r, ls. 2-4). Cfr., igualmente, o *Livro* do Mestre Giraldo, «*rrayamlhe* o lugar jnchado» (cfr. Pereira, 1909: 47, l. 24). Advértase, a pesar de todo, que, ao igual que acontece no *TA*, Teodorico omite esa acción: «Si vero medicinae praedictae factae diebus pluribus parum profuerint, tunc nervo laeso fiat strictorium de pulvere rubeo, albumine et farina, ut dictum est in mala feruta» (cfr. Klütz, 1936: 68, ls. 24-27).

1413 Na transcripción de Domínguez Fontela omítese a copulativa.

1414 Para este remedio remítese a un capítulo precedente no texto latino, *prout jam docui in maleferuti capitulo praecedente*, como recollen tamén as outras versións romances do *De medicina equorum*, nas que se envía ao exposto en <33.8> – <33.10> para a curación do *malferuto*. O envío a ese capítulo permite establecer o contido semántico do «poo ruvio», para o lat. *pulvis rubeus*, pois ese ingrediente podería facer alusión aos múltiples elementos (*consolida major*, *bolum armenicum*, *galbanum*, *ammoniacum*, *pix graeca*, *mastiche*, *olibanum*, *sanguis draconis*, *sanguis equinus recens sive siccatus*) mencionados no capítulo sobre o tratamento daquela enfermidade e que, pulverizados, se mezclaban «cum sufficienti ovi albugine et bona quantitas farinae tritici». Esta posibilidade é tamén suxerida por Arquint para explicar o termo provenzal *polverasa* que traduce o *pulvis rubeus* latino (cfr. Arquint, 2006-2007: 429-430, s.v. *polverasa*). Prévot, malia non conseguir establecer o significado do *poudre rouge* da tradución francesa de Ruffo, explica que «aujourd'hui les vétérinaires utilisent, pour soigner les vessigons articulaires ou tendineux et les tares osseuses du cheval, une préparation appelée "onguent rouge", constituée de bi-iodure de mercure (12g) et de teinture de cantharides (2g). On peut aussi penser à un remède à base de sang-dragon, substance souvent citée par ailleurs» (cfr. Prévot, 1991: 232-233, s.v. *poudre rouge*). Análoga información proporciona Causati Vanni (1999: 334, s.v. *polvere rossa*): «Non si sa esattamente a cosa possa corrispondere. Si può pensare che però che si tratti, o di bijoduro di mercurio che, ancor oggi, entra nella composizione dell'unguento rosso, usato in veterinaria, energico antisettico, caustico, proposto per il trattamento delle lesione cutanee, delle ulcere, delle scrofole o, altrimenti, di un rimedio a base di sangue di dragone». Advértase, en efecto, que a receita do *Livro* de Giraldo non inclúe un sintagma que corresponda ao «poo ruvio» do *TA*, senón que menciona outros moitos ingredientes, entre os que están o *sanguy dagrom* e o *encenço*: «ponhamlhe hũu emprasto apertador en çjma do neruo de clara douo e do poo do *sanguy dragrom* e do bolo armenjco e da galha e da almeçega e do *encenço*» (cfr. Pereira, 1909: 48, ls. 24-27). En relación co significado do «poo ruvio», o *DETEMA* rexistra no *Compendio de la humana salud* unha ocorrencia do sintagma *polvo bermejo* que se define como «composición farmacéutica de bolo arménico, sangue de dragón, incienso, áloe y almáciga» (cfr. *DETEMA*, s.v. *polvo* [polvo bermejo]).

1415 Non se precisa no *TA* o lugar no que debe aplicarse o emplasto e que é expresado no texto latino polo substantivo *crus*, con correspondencia en todos os demais testemuños consultados da tradición romance do *De medicina equorum*: «e la *gamba* uesti kista lesiuni pir longu», na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 598, l. 22); «& la *gamba* per dilungo ù è la magagna», na italiana (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 120-121, ls. 1496-1497); «la *jambe* soit liee au lonc dou nerf», na francesa (cfr. Prévot, 1991: 90, <605>); «envelopa la *cueyssa* per lonc», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 179, 44.11), ou «sia ben lligada la *cama*» na catalá (cfr. Gili, 1985: 82, l. 7). Cfr., non obstante, a omisión do termo equivalente ao latino *crus* na tradución italiana impresa en Venecia en 1563, «per longo doue sta el male» (cfr. Leno, 1563: f. 27r, l. 5).

Tampouco se fai referencia ao material co que se debe *liar* o *emprasto* e que se expresa no texto latino por medio dos substantivos *canabo vel lino*, como recolle, en cambio, a restante tradición romance do

De medicina equorum revisada: cfr., en efecto, «cun pannu di linu oi di cannauu inuolutu», na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 589, ls. 22-23); «involvendovi canapa uvero lino», na italiana de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 121, l. 1497); «envolopa la cueyssa per lonc de cannebe ho de lin», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 179, 44.11); «ab bena de drap de cànem o de lli», na catalá (cfr. Gili, 1985: 82, ls. 7-8), ou «un lien de chanvre ou de lin», na francesa (cfr. Prévot, 1991: 90, <605>). O dato está presente tamén nas pasaxes paralelas das obras de Teodorico e Rusio, mais non se localiza no *Livro d'Alveitaria*, que, non obstante, fai referencia a que o emplasto hai que poñelo «en çjma com hũu pano» (cfr. Pereira, 1909: 48, l. 27). Sen desbotar outras hipóteses que o coñecido da transmisión non permite asentar, o responsable da versión galega puido considerar obvia a información de que o emplasto había que colocalo nun pano, como indicaba noutras pasaxes anteriores da obra.

1416 Para «con untura» como tradución do complemento *aliquo untuoso*, cfr. <43.12>.

1417 A cláusula «como dito é» non se atopa na restante tradición revisada da obra de Ruffo e ben pode ser engadida polo tradutor galego, que, familiarizado coa obra que está a versionar, atopara en pasaxes anteriores referencias á cauterización, aconsellada sempre como o derradeiro remedio na curación de certas doenzas no caso de que non tivesen o efecto esperado as outras terapias recomendadas (cfr., en efecto, <18.16>, <23.6> – <23.7>, <24.6>, <33.12>, <34.10>, <36.16>, <42.2> – <42.4>, <43.16>).

1418 Fronte ás outras traducións do *De medicina equorum* –que adaptan o termo latino da enfermidade como *lu mali di li galli* na adaptación siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 598, l. 598), *galle* na italiana (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 121, l. 1503), *gales* na francesa (cfr. Prévot, 1991: 90, <607>) e na catalá (cfr. Gili, 1985: 82, l. 15), *gallas* na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 179, 45.0)–, o TA conserva a denominación latina da patoloxía e introduce unha cláusula explicativa na que inclúe o termo *ovas* –cfr. tamén «*gallas*, que quer dizer ovas» en <3.7>; «*gallas*, que chaman ovas» en <45.1>–. Segundo o Mestre Giraldo a denominación romance daquela afección latina é *ovas*: o *Livro* portugués, que titula, en efecto, o capítulo correspondente como «O Rii capitollo he das ouas» (cfr. Pereira, 1909: 48, l. 33), explica que «estes jnchaços chamam em latim *gallas* e em nossa linguagem *ouas*» (cfr. *Ibid.*: 48, ls. 38-39). A patoloxía é descrita e explicada por Ruffo na pasaxe <5.11>: «*Galla* é ova que quer dizer inchaço mole, [de] semellav[e]l tamaño como nos ou como avelã, e aas vezes maior e menor, e gérase a par das junturas das coixas, que son noos sobr[e]llos travadoiros, e outrosi a par das uñas». Para a descrición do termo e a enfermidade que designa vid. os datos achegados *supra* nas notas correspondentes á pasaxe <3.7>. Para o vocábulo, recollido por Du Cange (s.v. *galla*²), poden verse definicións en Causati Vanni (1999: 350, § 39), Delprato – Barbieri (1867, II: 247, s.v. *galla*), Moulé (1913: 507, s.v. *galle*), Olrog Hedvall (1995: 160-161, s.v. *galla*), Poulle-Drieux (1966: 85), Prévot (1991: 211, s.v. *gale*, *galle*, *galla*), Trolli (1990a: 31, s.v. *galla*) ou Arquint (2006-2007: 365, s.v. *galha*), onde poden atoparse outras referencias bibliográficas sobre a doenza. Para o significado do termo, cfr., así mesmo, *GDLI* (s.v. *galla*), «escrescenza carnosa che si forma sull'epiderme, e in partic. nell'articolazione del piede (nei cavalli)»; *DEnIt* (s.v. *galla*), «piccolo tumore che si forma ai piedi del cavallo per sollevamento della pelle»; *DEI* (s.v. *galla*¹), onde como termo de veterinaria se documenta desde o século XIV e se define como «escrescenza carnosa che si forma alle giunture del cavallo»; *GEPB*, s.v. *ova*, «tara mole, que atinge, por vezes, o tamanho do ovo de uma pomba, que se observa no pé dos solípedes, próximo do casco». Para a presenza do vocábulo que designa a doenza noutros autores, cfr. Ercolani (1851: 506, *galle*), Heusinger (1853, II: lxi, nº 113), Trolli (1990a: 65).

1419 Cfr. o errado desenvolvemento da nasal implosiva que está sobre a vogal postónica como *ffansese* en DF7 (18, l. 13).

1420 Malia que Domínguez Fontela e Pensado transcriben *juntoiras* (cfr. DF7: 18, l. 13; Pens.: 131, l. 32), no ms. non está a nasal implosiva da sílaba inicial, nin sequera abreviada por medio do habitual trazo horizontal, polo que, como en Pérez Barcala (2004: 402, l. 1109), nos decidimos pola súa integración, *ju[n]-toiras*. *Juntoiras* é documentación única na tradución galega, fronte á común *juntura* (cfr. <4.2₂₂>).

1421 En efecto, no capítulo 5 –dedicado á distinción entre enfermidades naturais e accidentais–, Ruffo fala

da *galla* (e outras patoloxías) como unha doenza *natural*, isto é, conxénita (cfr. <5.9>, <5.11>). Polo que se refire a *dixe*, cfr. o desenvolvemento da forma verbal abreviada, *dix*, do ms., como *dixen* en DF7 (18, l. 15).

1422 Isto é, de forma «non naturalmente, que chaman accidentalmente» (cfr. <5.1>).

1423 Unha perforación provocada pola tinta neste punto do folio impide determinar se é *de* ou *do* o que precede ao substantivo *fumo*, polo que, seguindo a Domínguez Fontela (cfr. DF7: 18, l. 16), editamos *do*: cfr. «*ex fumositatē fumi stabuli*» no texto latino. Ese problema material determina que Pensado, por traballar ademais con fotocopias, omita o enlace preposicional, «asy como fumo do esterco» (cfr. Pens.: 133, l. 1).

1424 Malia que hai que editar *cavalo*, no ms. lese *Caualla*, como ben advirte Pensado (cfr. Pens.: 133, n. 1), e non *Cauallo* como se propón en DF7 (18, l. 17).

1425 Cfr. a lectura *poran* en DF7 (18, l. 17), aínda que a vogal tónica é claramente un *a* no ms., coas implicacións semánticas que implica editar o verbo *por* en lugar de *parar*.

1426 O texto latino e as diferentes versións romances do *De medicina equorum* recollen como causa da enfermidade a *fumositas* producida polo contacto do esterco do estrabo coas pernas molladas do animal, pero non se refiren a que o cabalo «vén de fóra mollado e o paran na estada», que podería ser froito dunha tradución máis libre do adaptador galego, que transmite o sentido do texto latino sen reproducilo literalmente. Cfr., non obstante, o Mestre Giraldo, «E ffazensselhe a meude quando o metem com as pernas molladas no estrabo» (cfr. Pereira, 1909: 48, ls. 36-37).

1427 A presenza dun longo trazo horizontal enriba da palabra no ms. leva a que se interprete como abreviatura da vogal átona inicial, polo que non cremos necesaria a súa integración, como fai Domínguez Fontela (cfr. DF7: 18, l. 18), *h[o]morres*.

1428 *A fondo*, ‘cara abaixo’ (cfr. Álvarez de la Granja, 2005: 27, s.v. *fondo*).

1429 No ms. lese *ar*, co habitual trazado do *r* final, de modo que a lectura *as* de DF7 (18, l. 19) é claramente un erro. A partícula galega *ar* –que traduce o adverbio latino *quandoque*, ‘ás veces’–, en alternancia coa variante *er* nos textos medievais e documentada ata o século XVI, deriva do prefixo latino *re-*, que ten normalmente un valor de reforzo e de intensificación. En relación co contido semántico da partícula da que deriva (que reflicte un movemento cara atrás, unha volta a un estado anterior e, polo tanto, expresa a idea de repetición ou movemento en sentido contrario), a *ar* atribúenselle nos glosarios significados como ‘novamente’, ‘posteriormente’, ‘pola contra’, ‘aínda’, ‘aínda así’, ‘tamén’, ‘outra vez’, valores estes últimos que lle acaen no contexto da tradución galega en correspondencia co lat. *quandoque*. Sobre esta partícula, vid. Brea (1988b).

1430 A sintaxe fai necesaria a integración da forma verbal, *é*, da cláusula introducida por *quando* –como sinala tamén Pensado ao advertir que «parece que falta el verbo *he*» (cfr. Pens.: 133, n. 2)–. Para a introdución do verbo copulativo, cfr., p. ex., as traducións italianas impresas en 1561 e 1563: «alcuna volta incontra per lo discontio et superfluo cavalcare quando il cavallo è giovane» (cfr. Crupi, 2002: 107, ls. 3-4), «qualche uolta lintrauien che nasceno queste galle per superfluo, & immoderato caualcar quando el cauallo e tenero & zovene» (cfr. Leno, 1563: f. 27r, ls. 18-20).

1431 Corríxese, como en Pens. (133, l. 6), a forma verbal do ms., *vusaro*, como *usaron*, integrando a nasal implosiva final, nin sequera abreviada no ms., segundo require o suxeito plural *algũos* –cfr., en cambio, DF7 (18, l. 23) *vusaro*, que, ademais de non corrixir a referida forma, edita *Alguuns*, para a clara lección do ms. *Algũos*, e *cura*, para o que no ms. se le *curar*–. O verbo *usar*, que adapta o latino *consuevere*, ten o sentido de ‘acostumar’ (cfr. o comentado para a ocorrencia deste termo na pasaxe <3.48>), que é, de feito, o que aparece nas versións italiana –«*costumano* alcuno di curare le galle» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 121, l. 1510)–, francesa –«aucune gent ont *acoustume* a curer gales» (cfr. Prévot, 1991: 91, <611>)– ou provenzal –«*Alcuns an acoustumat* de far aytal cura» (cfr. Arqunt, 2006-2007: 179, 45.4)–.

1432 O texto latino é máis preciso, *corium gallae*, ao que se manteñen máis fieis as outras versións romances do *De medicina equorum*: cfr., p. ex., as traducións italiana, «lo cuio del luogo dela galla» (cfr. Olrog Hedvall,

1995: 121, l. 1511); francesa, «le cuir dou lieu de la gale» (cfr. Prévot, 1991: 91, <611>), ou provenzal, «lo cuer del luoc on era la galha» (cfr. Arquint, 2006-2007: 179, 45.4). Isto é, a práctica da incisión (expresada na obra latina polos verbos *scindere* ou *incidere* e na galega por *fender*) debe realizarse concretamente sobre a pel do lugar onde se produce a *galla*. Para a incisión, vid. o exposto sobre *tallar* en <7.11>.

1433 Cfr. «an las onglas *ho an un graffi*» na tradución provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 179, 45.4), fronte á restante tradición consultada da obra de Ruffo.

1434 «Rompian o coiro ao longo» adapta a construción de participio absoluto, *scisso prius corio cum lanceta*. Fronte á maior fidelidade ao texto latino das versións siciliana –«findinu lo coyru cun la lanceta» (cfr. De Gregorio, 1905: 598, l. 37)–, italiana do ms. de Berlín –«tagliando prima l' cuoio con la lanciula» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 121, ls. 1513-1514)–, provenzal –«premeramens talhant lo cuer an la lanceta» (cfr. Arquint, 2006-2007: 179, 45.4)–, ou catalá –«tallen-li lo cuyr ab una llanceta» (cfr. Gili, 1985: 82, ls. 25-26)–, o *TA* introduce un complemento, *ao longo*, relativo á forma de realizar a incisión, e prescinde do instrumento co que esta práctica debe ser executada, *cum lanceta*. Estas diverxencias ben poderían ser froito dunha adaptación máis libre do texto latino por parte do tradutor galego, que en pasaxes anteriores mencionara, en efecto, a práctica da incisión (aquí expresada polo verbo *romper*) *ao longo*: así en <7.11>, «deven sutilmente tallar o coiro ao longo», e en <7.16>, «fendudo o coiro ao longo».

1435 Sobre as propiedades corrosivas do rosalgar, vid. a información proporcionada no mesmo texto en <7.16> –«para destruír o verme [...], fendudo o coiro ao longo e a carne ata o verme, lancenlle o poo do rosálgar»– e <10.8> –«o rosálgar [...] come e roe así como fogo toda a carne sobeja»–, así como a explicación á súa ocorrencia en <7.16>. Cfr. significativamente na pasaxe paralela do *Livro* do Mestre Giraldo o sintagma *poos corrosiuos*: «Alguas as talham ou lhes deytam *poos corrosiuos*» (cfr. Pereira, 1909: 48, l. 40 – 49, l. 1).

1436 En DF7 (18, l. 27), *rrenova*, non se desenvolve a nasal implosiva final marcada cun trazo horizontal no ms., e, polo tanto, non se mantén a concordancia co suxeito, plural, *as ovas*.

1437 Ao adxectivo *nervoso* –que, se cadra, por un erro tipográfico aparece en Pens. (133, l. 12) transcrito como *neruos* (e así tamén no glosario; cfr. *Ibid.*: 280, s.v. *neruo*)– segue no ms. *et hoso*, que manteñen Domínguez Fontela (cfr. DF7: 18, l. 31) e Pensado (cfr. Pens.: 133, l. 12) e que se conservou en Pérez Barcala (2004: 402, l. 1122), *et oso*. Non obstante, a súa presenza, ao non facer sentido (pois coordinado co adxectivo *nervoso* conviría outro vocábulo da mesma categoría gramatical) e ao non vir apoiada por ningún elemento da tradición consultada da obra de Ruffo, parece discutible, polo que se optou por eliminar esa secuencia no establecemento do texto crítico desta pasaxe do *TA*.

1438 A tradución galega omite aquí, fronte ás restantes versións do *De medicina equorum*, a referencia á avalada experiencia de Ruffo na práctica do remedio que se expón nesta pasaxe por medio do sintagma *subscriptam experientiam bene doctus*.

1439 Fronte a DF7 (18, l. 34), a sintaxe require da integración da preposición *en*, con claro valor locativo, que puido ser omitida polo copista por un erro por haploloxia ao rematar a palabra precedente precisamente en *en* (*paren*), segundo xa indicou Pensado (cfr. Pens.: 133, n. 6). A introdución de *en* vén apoiada, ademais, pola adaptación da que foi obxecto o sintagma latino «*in* aqua velocissima et frigida»: cfr. «*in* lacqua fridda e currenti», na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 599, l. 4); «*in* acqua fredda molto corrente», na italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 122, l. 1526); «*en* aygua freda», na catalá (cfr. Gili, 1985: 83, l. 3); «*en* ayga corrente e freya», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 181, 45.7); «*en* yaue froide courant», na francesa de *M* –con lixeiras variacións en *R*– (cfr. Prévot, 1991: 91, <616>); «*ne* l'acqua freddissima» e «*in* acqua frigidissima, & corentissima» nos impresos italianos consultadas de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 107, l. 23) e 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 27v, l. 8). Cfr. igualmente «*na* auga frja corrente» na pasaxe paralela do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 49, l. 3).

1440 En DF7 (18, l. 35) e en Pens. (133, l. 15), *geollos*, non se interpreta como resonancia nasal a lineta que o termo presenta enriba no ms. Vid. o exposto para este mesmo substantivo na súa ocorrencia en <3.3>.

1441 Cfr. *tenano* en DF7 (18, l. 35), que desenvolve como un *n* o trazo horizontal que toda a forma verbal, *tenano*, presenta enriba no ms.

1442 Cfr. *alguus* en DF7 (18, l. 36), fronte á clara lección do ms. *alguuos*, cun trazo horizontal enriba (cfr. Pens.: 133, *alguños*).

1443 En DF7 (19, l. 2) e en Pens. (133, l. 17) cfr. *queime*, sen desenvolvemento do trazo horizontal como unha nasal implosiva final que orixina unha forma verbal de plural.

1444 Para a aplicación das *liñas* ou *vergas* de cauterización «ao longo e ao traves(o)», cfr. *supra* <33.13>.

1445 «Como dito é» (lat. *veluti superius est expressum*) remite a un capítulo precedente sobre a curación das liñas de cauterización. Os consellos ofrecidos por Ruffo para tal fin atópanse, en efecto, no remedio para a *jarda in garecta*, como claramente expón a versión francesa, «lesquelles cuitures soient curees et gueries si con j'ai dit ou chapistre de la jerde» (cfr. Prévot, 1991: 91, <619>). Porén, ese capítulo non está no TA como consecuencia da importante lagoa que o afecta nese lugar e que priva á versión galega da información relativa a catro enfermidades: no correspondente á *jarda in garecta*, Ruffo refería, en efecto, a cauterización como remedio para a súa curación e explicaba como había de ser coidado o cabalo despois de serlle aplicada:

[...] quum videbitur jarda illa vel tumefactio in garectis, ut dixi, statim subveniatur decenter cum ferrorum decoctione decenti per longum et per obliquum in loco tumefactionis praedictae, tum cocturas congruas faciendo, et jardis decoctis decenter, accipiatur stercus bovinum recens cum oleo calido agitatum, et super cocturis abundantius imponatur semel tantum et non amplius: deinde equus decoctus retinis et pedicis undique tam antierius quam posterius taliter alligetur ut cocturas praedictas nullo modo carpere possit ore, nec etiam ad alium pedem fricare easdem, nen in aliquo loco duro, ne cocturas discoriari valent violenter, eo quod propter pruritum assiduum cocturarum equus avidus fricaret locum decoctum, vel morderet, subindeque attingeret quocumque modo; ne cocturae tangantur a sordibus vel ab aqua, et a die suae coctionis usque ad diem undecimum hoc fuerit diligentius observandum, cocturas in die tantummodo inungendo oleo aliquantulum tepefacto; et excoriato vel separato tantummodo corio a lineis cocturarum, quod fit cocturis ceteris, novem vel decem dierum spatio crescente, equus in aqua frigida et velocissima teneatur, ita tamen quod aqua suppuret et tangat cocturas ad plenum a summo mane usque ad mediam tertiam; deinde equo extracto vel remoto ab aqua, super lineas cocturarum subtilissimus pulvis terrae et cinis silicis adspargatur: haec fiat in sero. Similiter ab hora videlicet vespertina teneatur in aqua usque ad solis occasum, et super adspargatur saepius, ut dixi, pulvis et taliter fiat mane et sero donec ulcera ignis consolida venerint condecenter, quoniam velox et frigida aqua humores dessiccat, ulcera ignis solidat et constringit; et nota quod equus in aliqua parte sui corporis per aliquam infirmitatem coctus debet caute et diligentissime custodire ne cocturas mordeat vel fricat in aliquo loco, quoniam propter pruritum cocturarum evenientem ibidem usque ad nervos vel ad ossa, se corrodet dentibus, et mordet (cfr. Molin, 1818: 70-71).

1446 O adverbio *asi*, en correspondencia co lat. *ita*, leva ao tradutor galego a omitir a información que matiza os datos da versión latina (e que refiren os remedios mencionados). Deste xeito, como o *einiis* da adaptación francesa de Ruffo conservada no ms. *M*, o *asi* do TA resume o que en lat. é *ita tum propter disseccationem et coartationem aquae praedictae, tum propter corrositatem acrisissimam cocturarum*, e que se traduce como tal en siciliano, «cusi pir la dicta caxuni e pir lu costringimentu agrissimu di li cocturi» (cfr. De Gregorio, 1905: 599, ls. 8-9); en italiano, «cusi sì per la disseccazione & costringimento dela praedicta aqua sì per l'agrisima corrosione dele cotture» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 122, ls. 1530-1531); no texto francés do ms. *R*, «et tant pour le restraindre comme pour le secher» (cfr. Prévot, 1991: 158, <619>), e en provenzal, «enayssins, tant per la desication del fuoc cant per la destruction de l'ayga e per l'aygra corruption de las cuchuras» (cfr. Arquint, 2006-2007: 181, 45.9); cfr. igualmente os impresos italianos de 1561, «così prima

per l'acqua, e poi per il fuoco» (cfr. Crupi, 2002: 107, l. 29), e de 1563, «cosi si per la frigidità de l'acqua come per il fuoco» (cfr. Leno, 1563: f. 27v, ls. 13-14).

1447 Cfr. *chama* en Pens. (133, l. 20).

1448 Probablemente un salto coa liña seguinte do ms. levou a Domínguez Fontela a ler a conxunción coordinada *et* ao final da epígrafe que presenta o capítulo desta enfermidade, para a que o tradutor conserva o termo latino *grapis* en ablativo (cfr. a adaptación do latinismo como *grapas* en <46.1> do *TA*), á vez que, como é costume na súa praxe tradutora, introduce unha cláusula de relativo, «que chaman danamento das junturas» (que volve a aparecer en <46.1>), onde inclúe outra denominación da doenza, referida neste caso á súa localización nas articulacións dos pés. O Mestre Giraldo introduce no capítulo XLIV un termo romance propio para o latino *grapis*: «a esta doenza chamam em latym *grapas* e em nossa l'nguagem *greças*» (cfr. Pereira, 1909: 49, ls. 15-16), e de feito *greças* é a denominación que no libro portugués figura xa no título do capítulo, «O Riijº capitulo he das *greças*» (cfr. *Ibid.*: 49, l. 9). Vasconcellos (1910: 328, s.v. *greças*), que describe a enfermidade como «tumores, ou nascidas, nas juntas dos pés do cavallo», non chega a percibir a relación entre o lat. *grapas* e o termo portugués *greças*. Cfr., porén, da lexicografía portuguesa, o *GDLP*, s.v. *grapa*, «ferida na parte dianteira da curva e na traseira dos braços das bestas» (así tamén en *DGALP* e *GEPB*, s.v. *grapa*); ou o *VPL*, s.v. *grapa*, «Palavra de Alveitar. He huma chaga, que se faz na parte dianteira da curva, & na trazeira dos braços do cavallo, & porque se faz na parte onde as jítas fazem movimento, lhe he estorvo para sarar. A *Grapa*, & sobre curva he hum humor carnososo. Caval. de Pinto, 177».

A enfermidade chamada en lat. *grappa* «est synonyme des eaux-aux-jambes, dermatite chronique des extrémités digitales du cheval caractérisée par un suintement fétide de la région du paturon» (cfr. Moulé, 1913: 508, s.v. *grappes*). Trátase dunha afección cutánea das extremidades do animal producida por un estafilococo e maniféstase con inflamación e exsudación da pel. Para a descrición da patoloxía e o significado do vocábulo vid. tamén Arquint (2006-2007: 371-372, s.v. *grappa*), Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 170, n. 376-378), Delprato – Barbieri (1867, II: 249, s.v. *grappi*), Olrog Hedvall (1995: 161, s.v. *grappe*), Poulle-Drieux (1966: 84), Prévot (1991: 213, s.v. *grapes*), Trolli (1990a: 31, s.v. *grappa*), *DTVZ*, *DSA*, s.v. *eaux aux jambes*. Cfr. tamén Causati Vanni (1999: 350, § 40), «infezione cutanea di origine esterna il cui agente eziologico è lo *stafilococco*»; *TLIO*, s.v. *grappa*¹, que recolle significados diversos entre os que, relacionado coa veterinaria (atestado na tradución italiana de Ruffo), está o de «lo stesso che *rappa*» –definíndose *rappa* como «malattia delle zampe e delle unghie del cavallo, con formazione di screpolature e ragadi, specie di psoriasi. Estens. Le ragadi causate da tale malattia»–; *GDLI* (s.v. *rappa*³), «Veter. Ant. e dial. Malattia delle zampe dei cavalli, che si manifesta con screpolature e ragadi». Para a presenza do termo noutros autores, cfr. Ercolani (1851: 515, s.v. *ricciuoli*), Heusinger (1853, II: xxxv, n° 59^a), Moulé (1913: 508-509, s.v. *grappes*), Trolli (1990a: 65).

1449 Non é doado determinar se a descrición da etioloxía e sintomatoloxía da enfermidade falta na versión galega como resultado dunha simplificación do texto por parte do tradutor, do manexo dunha fonte que carecía desa información, ou dun descoido do tradutor, ou do copista, sobre cuxas causas non se poden establecer hipóteses determinantes. O certo é que, efectivamente, no *TA* falta toda a exposición da enfermidade que se atopa no texto latino do ms. *V* e nas outras traducións romances consultadas do *De medicina equorum*:

Latín:

Fiunt quoque aliae infirmitates circa juncturas crurium juxta pedes corium rumpentes ibidem nec non carnes per longum, et quandoque ex transverso de more scidentes per scissuras suas continue extrinsecus emittentes putredinem vel aquam patientem *ardore* assidue taliter affligentem, quod patiens cogitur exinde claudicare: quod accidit ex superfluitate malorum humorum descendentium ad crura de more, prout superius est expressum [...] (cfr. Molin, 1818: 80).

Siciliano:

Ancora aueni una altra infirmitati appressu li iuncturi di li gambi e appressu li pedi . e rumpinussi lu coyru e la carni pir longu . e quandu per trauersu fendinu . e per kisti findituri mandanu fora spuza oi acqua & afflicciuni grandi dannu alu cauallu continuamenti di arduri . si ki lu caualli e bizognu kindi zopiki & affligisi. Aueni pir la superchitadi di li mali homuri ki dixidinu ali gambi usatu e dictu di supra [...] (cfr. De Gregorio, 1905: 599, ls. 11-16).

Italiano (ms. Berlín):

Advienco anco altre infermitade intorno le iunte dele gambe allato dei piedi, ronpendovi l' cuoio & anco fendendo le carne per dilungo & alcuna volta per traverso, per costume per le suoi fessure, continuamente gictando fuore fastidio como acqua con asiduo ardore in tal modo l' cavallo affrigendo ch' ei n'è costretto di soppiccare, le quale avienno per soperchità di mali humori discendenti ale gambe per costume sì come spese volte è dicto [...] (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 122, ls. 1534-1539).

Francés (ms. M):

Une aventure avient entour la jointure decoste les piez dou cheval qui deront le cuir et le fet grever par lonc et par travers. Et toujours fet geter pourreture si como yaue, dont il convient le cheval clocher par la grant ardour qu'il en seuffre. Et ceste enfermeté avient par habundance de mauvases hymeurs qui descendent des jambes (cfr. Prévot, 1991: 92, <620-622>; cfr. *Ibid.*: 158 <620-622> para as variantes doutros mss. da tradición francesa).

Provençal:

Autras malanansas sy fan entor las ioncturas de las cueyssas iosta los pes, que rompon lo cuer e la cart per lonc e alcuna ves per travers, las quals rompaduras braguegan e rendon ayga e ardor que tormenta de guisa lo pacient que sy dol. E ven per superfluitat de humors que deyssendon a las cueyssas con es dessus dich (cfr. Arquint, 2006-2007: 181, 46.1-46.2).

Catalán:

Encara-s fan altres malalties entorn les junctures de les cuxes, prop los peus, trencant lo cuyr e les garres per lonch, e giten brach e podridura. Encara giten huna aygua cremant en loch de foch que li fa gran mal, que li ve ranquall de ço que ssoffir. Encara ha mal per sobrefluiment de humors devallant a les cames, e axí com damunt és dit (cfr. Gili, 1985: 83, ls. 30-34 – 84, l. 1).

Cfr., así mesmo, a pasaxe do *Livro* do Mestre Giraldo: «Ffazesse hūua door ao cauallu nas juntas dos pees e rronpemlhe o coiro e a carne ao longo e ao traues e deyta per hy vurmou ou augoa e esto se faz de sobegidōoe dos humores que correm pera aquell lugar e de o meter no estrabo molhado» (cfr. Pereira, 1909: 49, ls. 11-14). A última causa enunciada polo médico de Don Denis é referida tamén na pasaxe <45.2> da obra de Ruffo, polo que a cláusula «prout superius est expressum» no capítulo das *grappas* do tratado do calabrés ben podería remitir á exposición que figuraba naquela pasaxe.

1450 Falta na versión galega a epígrafe que introduza o *remedium*.

1451 Cfr. *et – al cura* en DF7 (19, l. 8), para a clara lección do ms., *et | tal cura*.

1452 Malia a lectura de DF7 (19, l. 9), *pellar*, a lección do códice é *pellas* (cfr. Pens.: 133, n. 7). *Pellar* traduce o verbo latino *depilare*, e con este significado aparece s.v. en *Er*, «cortar, arrancar, quitar o raer el pelo», ou *C4*, «cortar o raer el pelo». O vocábulo coñece tamén este valor semántico en castelán na Idade Media: cfr. *DETEMA*, s.v. *pelar*, «cortar, arrancar, quitar el pelo [...]» (acep. 1); *TDMS*, s.v. *pelar*, «cortar, quitar el pelo, pellejo» (acep. 1).

1453 Con respecto á tradición examinada do *De medicina equorum*, a versión francesa transmitida polo ms. *M* amosa diverxencias no relativo ás cantidades dos ingredientes da receita: «prenez .II. parties de chaux vive et .IIII. onces d'orpiment» (cfr. Prévot, 1991: 92, <624> e notas 3, 4).

1454 En DF7 (19, l. 11), *asernese*, lese como un *s* longo o que tamén pode interpretarse como *f* e que dá

lugar á lectura correcta, *azernefe*. O vocábulo aparece na pasaxe equivalente do *Livro d'Alveitaria*, que chama *psilotro* á medicina resultante da combinación do sulfuro con cal: «Tiremlhe todollos cabelos daquell logar [...] com huua mezhnha que chaman psilotro que se faz de cal e *dazarnefe* feruudos em auga» (cfr. Pereira, 1909: 49, ls. 16-19). O substantivo galego corresponde en lat. a *auripigmentum*, que, citando a Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 170, n. 381), designa o «sulfureto amarelo de arsénio» e que, fronte ao de cor vermella chamado en latín *realgar* (adaptado como *rosalgar* ou *resalgar*, vid. <7.16> e a nota correspondente a ese termo), «contient plus de soufre» (cfr. Prévot, 1991: 227, s.v. *orpiment*). Sobre o vocábulo latino e romance, cfr. tamén *GDLP*, s.v. *arzenefe*, «nome dado pelos alquimistas ao sulfureto amarelo de arsénio»; *DGALP*, s.v. *azarnefe*, «*Ant.* Sulfureto amarelo de arsénio usado em alveitaria» (así definido tamén na *GEPB*, que documenta o vocábulo no texto do Mestre Giraldo); Martín Ferreira (1996: 106, s.v. *auripigmentum*), «sequisulfuro de arsénico, que se utiliza en farmacoepa y medicina». Sobre as variantes *azarnefe* e *arzanefe*, emparentadas co lat. *ARSĒNICUM*, vid. Vasconcellos (1910: 261-263, s.v. *azarnefe* – *arzanefe*). Sobre as propiedades cáusticas e depilatorias deste ingrediente, vid. Causati Vanni (1999: 334, s.v. *orpimento*). Para o castelán, cfr. *TDMS*, s.v. *orpiment*, «oropimente, mineral empleado en la pintura y en la tintorería»; *DPRAIfX*, s.v. *azarnefe*, *oropimente*, «mineral compuesto de arsénico y azufre»; *DETEMA*, s.v. *oropimente*, «rejalgar, especie de arsénico de color amarillo que se halla en las venas de las minas». Polo que se refire ao *psilotro* do Mestre Giraldo vid. Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 170, n. 379); ao unguento depilatorio así chamado refírese o *Alphita* salernitano: «*Psilotrum*, id est, depilatorium» (cfr. García González, 2007: 278, l. 108; vid. *Ibid.*: 519, s.v. *psilotrum*).

1455 Cfr. a errada lectura *meixao* de DF7 (19, l. 12).

1456 A *penna gallinae* «serviva per verificare l'efficacia della sostanza depilatoria capace di determinare la caduta dei peli» (cfr. Causati Vanni, 1999: 292, s.v. *penna*).

1457 Cfr. DF7 (19, l. 13), *decauço*, sen dar valor á abreviatura que, aproveitando o trazado da cedilla, presenta no ms. o vocábulo, procedente de *DECOCTIONE*(M). Para estas particularidades gráficas do códice, cfr. § II. 2.

1458 Pensado edita *raeren* (cfr. Pens.: 133, l. 28), fronte a Domínguez Fontela, *caeren* (cfr. DF7: 19, l. 17), que é o que tamén lemos no ms. e o que presentamos no establecemento previo do texto (cfr. Pérez Barcala, 2004: 403, l. 1137), en correspondencia con *cadant* na pasaxe latina e formas que remiten a este verbo (*CADERE*) nas outras traducións do *De medicina equorum*: cfr. *cadanu* na versión siciliana, *cayran* na provenzal, *cadano* na italiana do ms. berlinés, *charront* na francesa (ms. M).

1459 Como corresponde ao substantivo *pili* latino, a lección *callos*, conservada por DF7 (19, l. 18), é corrixiada por *cabelos*, como tamén fai Pensado, que, non obstante, le *cablos* no ms. (cfr. Pens.: 133, n. 8).

1460 Para *farelo*, como tradución de *furfur*, adaptado como «semeas do trigo» (<14.3>) ou «reloes de orjo» (<20.7>), vid. os datos ofrecidos nas notas correspondentes a esas pasaxes. O termo designa o 'salvado do trigo', e é incluído por Ruffo na elaboración da *decoctio* postdepilatoria polas propiedades emolientes que posuía. En efecto, Causati Vanni (1999: 307, s.v. *crusca*) describe o *furfur* como «residuo della macinazione del grano o di altri cereali» e refírese as súas propiedades «rinfrescanti, emollienti ed antinfiammatorie». En lugar de *furfur*, a receita paralela da *Mascalcia* de Rusio presenta o substantivo *sulphur* probablemente como resultado dun erro graficamente explicable na transmisión da receita (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 246, l. 9).

1461 O «sevo de carneiro» (lat. *sebum arietinum*) –non recollido nalgúns mss. que transmiten a tradución francesa (M, N), que simplifican a pasaxe sen mencionar ningún dos ingredientes do emplasto (vid. Prévot, 1991: 92, n. 6)– forma parte da confección da *decoctio*, pois, en efecto, «Il adoucit et ramollit» (cfr. Prévot, 1991: 243, s.v. *suif*). Sobre as características do *sebum arietinum*, vid. Causati Vanni (1999: 324, s.v. *grasso di ariete*). O sebo, de uso na preparación de pomadas, ungüentos e emplastos, é descrito por Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 137, n. 90) como un «corpo gordo e consiste [*sic* por consistente] que endurece pelo resfriamento. Impermeabiliza a ferida sobre a qual é aplicado».

1462 En DF7 (19, l. 19) mantense o erro, con falta de concordancia de número entre o artigo e o substantivo, que se le no ms., *a junturas* (cfr. Pens.: 133, l. 30, n. 9).

1463 Se no sintagma «con ùu pano e con corda» *pano* adapta, ao igual que noutras paxases anteriores, o substantivo latino *petia*, non se atopou o equivalente para *corda* en ningún outro elemento manexado da tradición do *De medicina equorum*.

1464 Cfr. *tennaa* en DF7 (19, l. 21).

1465 «De día e de noite» expresa o sentido do que no texto latino é *a sero usque mane*, pero falta a adaptación de *et converso*, presente noutros elementos da tradición de Giordano Ruffo: cfr. «da lu matinu fini ala sira . e poi dala sira ala matina» na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 599, ls. 29-30), «dala sera fine al maitino & dal maitino fine ala sera» na italiana do códice de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 123, ls. 1554-1555), «dou soir juques au matin et du matin jusques au soir» na versión francesa do ms. *R* (cfr. Prévot, 1991: 92, <628> e n. 7), ou «dalla mattina fina alla sera, & dalla sera fina alla mattina» na italiana do impreso venciano de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 28r, ls. 6-7).

1466 É o lat. *cera nova*, como se observa na tradición romance do texto de Ruffo (sic. *chira nova*; it. *cera nuova*; occ. *cera nova*; fr. *cire nouvelle* –ms. *M*–). O adxectivo *nova* carece de equivalencia, como en galego, na versión francesa do ms. *R* (cfr. Prévot, 1991: 159, <629>), ou no Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 49, l. 23). Para a *cera*, cfr. comentario á pasaxe <36.10>.

1467 Como en Pérez Barcala (2004: 403, l. 1141), corríxese a lección do ms., *gema* –así en DF7 (19, l. 23) e en Pens. (133, l. 32), que dá ao termo o significado de «yema» (cfr. *Ibid.*: 250, s.v. *gema*)– por *goma*, que debe atribuírse a un erro de copia. A corrección vén apoiada polo texto latino, que menciona na confección do ungüento a *resina vel gumma*. A conxunción disxuntiva que liga ambos os dous ingredientes pode explicar que nalgúñas versións romances de Ruffo só se mencione o correspondente a *resina* (cfr. *racina*, *rossina* ou *pox resine* nas versións italiana, provenzal e francesa do ms. *R* respectivamente), que noutras, como a galega, só se inclúa o equivalente a *gumma*, ou que noutras haxa un equivalente para ambos os dous termos, como pode verse na siciliana (que menciona a *risina* e a *gumma arabica*), na francesa do ms. *M* (en que aparecen os equivalentes dos dous termos latinos, *raisine* e *gomme de sapin*) ou na italiana impresa en 1563 (que inclúe a *rasa* e a *goma de albeo*). *Goma* e *resina* poden interpretarse, en fin, como sinónimos que designan a substancia viscosa que producen algunhas árbores: cfr., p. ex., *DPRAlfX*, s.v. *goma*; *DGALP*, s.v. *goma*; ou *VPL*, que define, en efecto, *gomma* como «humor viscoso, que sahe de algumas arvores, & se endurece», e sinala, ademais das súas variedades e propiedades, que «todas as gommias (geralmente fallando) são emollientes & discussivas». Para a *gumma arabica* da tradución siciliana, cfr. *DETEMA*, s.v. *goma* [*goma arábica*], *GEPB*, s.v. *goma*¹ [*goma-arábica*], Martín Ferreira (1996: 113, s.v. *gummi arabicum*), Montero Cartelle (1983: 190, s.v. *arabica*) ou García González (2007: 442, s.v. *gummi*), «una sustancia que producen ciertas acacias, como la *Acacia gummifera* Willd., muy abundantes en Arabia, amarillenta y de fractura vítrea casi transparente»; e para a súa caracterización, cfr. a seguinte pasaxe do *Circa instans*: «Gumi arabicum calidum est et humidum in primo gradu ... gumi arabicum dicitur quia in arabia reperitur ... habet autem virtutem relaxandi humectandi: et leniendi» (*apud* García González, 2007: 400, s.v. *comeos*). Este ingrediente non é mencionado no *Livro* do Mestre Giraldo («façamlhe vunguento de seuo de carneiro e de çera»; cfr. Pereira, 1909: 49, l. 23), que, ademais de servirse da obra de Ruffo, tamén utiliza como fonte a Teodorico, autor que non inclúe a *gumma*, pero si a «resina vel terebintina ana». Significativamente, o equivalente deste último ingrediente aparece na receita completa da tradución siciliana –«E poi chi fa kistu unguentu di siuu di crastuni . oi di muntuni . e di chira noua . e di *risina* e di *tirbintina* . *gumma arabica*» (cfr. De Gregorio, 1905: 599, ls. 30-32)– e tamén na catalá, que menciona ademais a auga –«puyis sia feyt engüent de seu de moltó e de *cera nova* e de *goma arábica*, aygua, o de *trementina*» (cfr. Gili, 1985: 84, ls. 14-16)–. Á luz dos datos expostos a probable existencia de variantes textuais en diferentes modelos latinos axudaría a explicar as diferenzas que se aprecian na tradición romance do *De medicina equorum*. Esta realidade, en fin,

contribúe a constatar a variabilidade á que, con engadidos, modificacións ou supresións, eran sometidos os textos de carácter práctico.

1468 Cfr. *penna* en DF7 (19, l. 24), desenvolvendo o trazo horizontal que a palabra *penna* presenta enriba no ms.

1469 A sintaxe require da integración do substantivo *vezes* no texto, como ben advertiron os anteriores editores do TA (cfr. DF7: 19, l. 25; Pens.: 135, l. 2; Pérez Barcala, 2004: 403, l. 1142): cfr. «dui *fiati* lu iornu» na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 599, l. 33), «ogne die due *volte*» na italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 123, l. 1558), «dues *vegades* lo jorn» na catalá (cfr. Gili, 1985: 84, l. 17), «.II. *foiz* le jour» na francesa (cfr. Prévot, 1991: 93, <630>) ou «dos *ves* lo iort» na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 183, 46.9).

1470 Para o sintagma «con viño forte caente», en lugar de *forte* o ms. envía a lección *fervente*, que se mantivo nas anteriores edicións do TA (cfr. DF7: 19, l. 26; Pens.: 135, l. 2; Pérez Barcala, 2004: 403, l. 1143). Conservar a lección *fervente* do ms. fai, porén, que sexan redundantes as calidades atribuídas ao viño. Non obstante, o texto latino, referíndose ás propiedades antisépticas do viño, atribúelle a este dúas características diferentes, as de ser forte e quente, polo que na lección *fervente* do ms. galego podería verse un erro do copista por *forte*, orixinado se cadra pola identidade fónica e gráfica do inicio e final de ambos os dous adxectivos. A transmisión do *De medicina equorum* non permite considerar a existencia dunha variante errada que poida lexitimar a lección do ms galego; ao circunstancial latino *vino forti aliquantulum tepefacto* mantéñense fieis as outras traducións do tratado de Ruffo –excepción feita da provenzal, «an bon vin tebeze», que non refire a calidade expresada en lat. polo adxectivo *forti* (cfr. Arquint, 2006-2007: 183, 46.9), ou a francesa, «de vin aigre tiede» (cfr. Prévot, 1991: 93, <630>), na que o viño parece substituírse polo vinagre–: cfr., así, «cun lu uinu *forti* tepidu», na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 599, l. 35); «con vino *forte* aliquanto tiepido», na italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 123, l. 1559); «con vin *forte* alquanto caldo», no impreso italiano de 1563 (cfr. Leno, 1563: 28r, l. 14). E os textos que reelaboran o do calabrés en datas moi achegadas á redacción do seu manual coinciden tamén con el, de xeito que Teodorico e Rusio recomendan lavar as *grapas* «vino *forti* aliquantulum tepefacto» (cfr. Klütz, 1936: 74, l. 17), «cum vino *forti*, aliquantulum tepido» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 246, ls. 17-18); cfr., así mesmo, «lauandolhe prmeiro as greças com do vjnh *fforte* e quente» no *Livro do Mestre Giraldo* (cfr. Pereira, 1909: 49, ls. 24-25). O propio TA traduce en pasaxes anteriores o sintagma *vino fortissimo* ou *vino forti* como *viño forte* (cfr. <25.7>, <28.11>), por moito que noutros lugares nos que aparece a mesma expresión latina se omite o adxectivo referido ao viño (cfr., p. ex., <3.20>).

1471 Malia a transcripción *jeutas* de DF7 (19, l. 26), a lección do ms. é *jxutas*, como percibiu Pensado (cfr. Pens.: 135, l. 2) e como tamén acabou por establecer Domínguez Fontela (cfr. DF10: 264). *Ixuto* é unha variante de *exuto*, relacionada co verbo *enxugar*, *exugar*, ‘enxugar’, ‘secar’, e está traducindo, polo tanto, o participio *dessicatis*, dun verbo *desiccare*, que ten precisamente os valores semánticos expresados polo galego *exugar*.

1472 Cfr. a lectura *ne*, sen desenvolvemento do trazo que aparece no ms. enriba da conxunción en DF7 (19, l. 28).

1473 O tradutor galego adapta o sentido do texto latino introducindo o substantivo *estrabo*, porque se entende que neste hai esterco, e Ruffo aconsella evitar o contacto do cabalo aqueixado de grapas coa *sordes*, ‘suciedade’. Cfr., en efecto, o termo *lixo* na pasaxe do Mestre Giraldo: «guardēno cavallo da auga e do *lixo*» (cfr. Pereira, 1909: 49, l. 25).

1474 En DF7 (19, l. 29), *dix*, non se desenvolve o trazo que a forma verbal presenta enriba no ms. Por medio da cláusula «como dix» (lat. *prout dixi*) remítese ás paxases inmediatamente precedentes, isto é, <46.9> – <46.10>.

1475 Dos verbos que figuran na pasaxe latina, *allaqueetur et incidatur*, o tradutor galego non ofrece o equivalente do segundo, que adoita ser traducido (ao igual que *scindere*) como *tallar* ou *fender* para referir

a práctica da incisión dunha vea (vid. comentario a <7.11>). E o primeiro, *allaqueetur*, é adaptado como *leguen* [cfr. *lege*, sen desenvolver como nasal implosiva o trazo horizontal que presenta a forma no ms., en DF7 (19, l. 29)] *con corda*. O verbo latino *allaquare*, así como *laquare* ou *alligare*, non fai referencia aquí ao acto de capturar ou prender o cabalo –como sucede nas pasaxes <2.2>, <2.3>, <2.11>, onde eses verbos aparecen traducidos no TA como *liar*, *fillar* ou mesmo *meter en prijon*–, senón ao de «allacciare, legare (una vena)» (cfr. Arquint, 2006-2007: 382-383, s.v. *lassar*), acción xa referida na pasaxe <9.8> –onde se fala de *liar* unha vea «con fio de sirgo», en correspondencia co lat. *vena praedicta [...] filo serico strictius alligetur*. Sobre os valores do verbo latino, cfr. Prévot (1991: 175, s.v. *alascher*): «ligaturer (lat. *allaquare*). Ce terme désigne une thérapeutique de l'éparvin ou exostose métatarsienne. Celle-ci consiste à ligaturer la veine saphène interne pour empêcher la circulation des humeurs vers le mal. Ce verbe est à rapprocher de "lacier" (lat. *laquare*): lier, utilisé à propos du débouillage du poulain».

1476 En lat. é a *vena magistra in anteriori parte coxae*. A tradición latina do texto de Giordano Ruffo debía de ofrecer neste caso leccións erradas, pois no *anteriori* do ms. editado por Molin (V) debe verse un erro por *interiori*, como proban, p. ex., a tradución italiana do ms. berlinés, «la vena grande in dela parte dentro dela coscia» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 123, ls. 1562-1563); a francesa dos mss. N e R, «la mestre vaine qui est en la partie dedens la cuisse» (cfr. Prévot, 1991: 93, n. 3); a provenzal, «la maistra vena de la cueyssa debes la part dedins» (cfr. Arquint, 2006-2007: 183, 46.11), ou a catalá, «la vena maestra dintre de les cuxes» (cfr. Gili, 1985: 84, l. 22); cfr. tamén «illaqueetur et incidatur vena magistra in *interiori* parte coxae, sicut dictum est in capitulo de spavanis» en Teodorico (cfr. Klütz, 1936: 74, ls. 20-21). Cfr., en cambio, «sangrêno nas veas detrallas coixas» no Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 49, ls. 26-27).

Para a sangría das *grapas* Teodorico, como Ruffo, remite a un capítulo anterior, o da enfermidade chamada *spavanus*, non transmitido polo ms. galego como consecuencia dunha lagoa. Para a curación do *spavanus*, que consistía na inchazón da vea chamada por Ruffo *fontanella*, o calabrés prescribía que «allaqueetur decenter sursum in *interiora* parte coxae patientis vena dicta fontanella». O vaso sanguíneo así designado é a «veine saphène interne» (cfr. Prévot, 1991: 248, s.v. *vaine*). A safena é a «vena subcutánea de la cara interna de la pierna» (cfr. Cagny – Gobert, IV, s.v. *safena*). Datos sobre a identificación deste vaso sanguíneo poden atoparse tamén en Arquint (2006-2007: 359, s.v. *fontinella*; 478-479, s.v. *vena*) ou Trolli (1990a: 36); para a súa precisa localización, cfr. a fig. 541, nº 41 de Cagny – Gobert (IV: 247) ou a lámina 2, nº 74 de Goody (1976: 11). Unha descrición da operación da sangría da safena pode verse en Cagny – Gobert, IV, s.v. *sangría* (p. 249, *sangría en la safena*). Cfr. *supra* o comentario a <17.7>.

1477 Cfr. *dise* en DF7 (19, l. 31), sen o desenvolvemento do sinal do ms. como nasal implosiva final.

1478 Como se indicou, o capítulo, correspondente á enfermidade á que remite Ruffo, non se conserva na tradución galega como consecuencia da lagoa que se atopa entre os ff. 19v-20r do ms. Mentres que na nosa anterior proposta de establecemento do TA conservamos a lección *espauanes* do ms. (cfr. Pérez Barcala, 2004: 403, l. 1146), óptase agora por corrixila por *espavanus* –e non por *esparuanes* como en Pens. (135, l. 6)–, considerando que se trata dunha adaptación do termo latino *spavanus* co que Ruffo designaba unha patoloxía sobre a que cfr. Du Cange, s.v. *spavenus*: «Morbus equinus vulgaris, quam vulgo *Eparvin* dicimus, cum circa *garectum intrinsecus ex latere garecti paulo inferius inflationem adducens*, etc. Ita Petrus de Crescentiis lib. 9. de Agricult. cap. 36. *De morbo spaneni*, ubi legendi *spaveni*. Vetus interpres Gallicus, qui vixit Carolo V. regnante, *Espavin* vertit. [Italis *Spavano*]». O Mestre Giraldo dedica o capítulo xxxviii da II parte do seu *Livro* á exposición «de hũa enfermidade que he dicta em latim *sparuanus* e em nossa linguagem eyriços e exaaguazes» (cfr. Pereira, 1909: 45, ls. 17-18), «esta doença chamam em latim *sparuanos* e em nossa lñguagem exaarguazes eyriços» (cfr. *Ibid.*: ls. 24-25). Para as denominacións de Giraldo, a súa etimoloxía e significado, vid. Vasconcelos (1910: 299-230, s.v. *eiriço*; 315-316, s.v. *exaguazes* – *exarguazes*). Para a correcta identificación da enfermidade cfr. Arquint (2006-2007: 347-348, s.v. *espavan*): «La descrizione dell'*espavan* di Giordano [...] e la sua cura (la resezione della safena [...]) indicano che si tratta di spavenio sanguigno.

Lo spavenio molle e lo spavenio osseo sono trattati da Giordano sotto i nomi rispettivamente di *gerda* ed *espinosa* [...]» (p. 348). Vid. tamén DSA, s.v. *éparvin* [*éparvin sanguin*]. Cfr., pola contra, a caracterización da enfermidade como tumor óseo en Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 166-167, n. 326), Causati Vanni (1999: 349, § 34), Dualde Pérez (2005: 22), Moulé (1913: 442), Poulle-Drieux (1966: 85), Prévot (1991: 202, s.v. *espavain*), Trolli (1990a: 34, s.v. *spavanus*), que o describen como a exostose do tarso. Na lexicografía portuguesa e galega, a voz é recollida con esta acepción no VPL, s.v. *esparvam* –«(Termo de Alveitar). Tumor nas curvas das pernas dos cavallos, causado do consurso de humores frios, que com o tempo se endurecem, como ossos»–; no GDLP, s.v. *esparvão* –«t. de alveit. Tumor nas curvas do cavallo, de humor, que com o andar do tempo se ossifica»–; no DGALP, s.v. *esparvão* –«sobreosso que se forma por baixo da curva na parte interna da extremidade superior da canela (no cavalo)»–; na GEPB, s.v. *esparvão* –«exostose da face interna do curvilhão, a mais grave de todas as exostoses desta região, que se localiza inicialmente na cabeça do metatarso rudimentar interno e que, dada a tendência que têm para o alastramento os tumores ósseos, atinge pouco a pouco os pequenos ossos do tarso [...] a canela e mesmo o peróneo»–, ou en Cg (s.v. *esparabán*), «tumor en el corvejón del equino». Polo que se refire ao castelán cfr. DCECH, II, s.v. *esparaván*, onde se define o vocábulo, documentado por vez primeira no *Libro de los Caballos*, como «enfermedad de las extremidades inferiores del caballo» (p. 734) e se discute a súa etimoloxía e os diferentes resultados romances; TDMS, s.v. *esparauan*, que recolle as dúas documentacións do substantivo no *Libro de los Caballos* e o define simplemente como «cierta enfermedad caballar»; DETEMA, s.v. *esparaván*, «tumor en la parte interna e inferior del corvejón de ciertos animales».

1479 Fronte a DF7 (19, l. 31), *conuinuilmte*, non lemos no ms. a vogal postónica do adxectivo que serve de base para a creación do adverbio de modo, polo que optamos pola súa integración no texto crítico, do mesmo xeito que en Pens. (135, l. 6) e Pérez Barcala (2004: 403, ls. 1146-1147).

1480 Cfr. a lectura *conuinibilis* en DF7 (19, l. 32).

1481 Véxase o explicado ao respecto da mesma cláusula de remisión en <45,9>.

1482 Cfr. DF7 (19, l. 36), *chama*, sen desenvolvemento da nasal implosiva final.

1483 O termo latino que designa a enfermidade é recollido por Du Cange, s.v. *crepatiae*: «Morbus equinus, inter juncturam cruris et ungulam, ubi corium rumpitur et caro ad similitudinem scabiei, etc. apud Petrum de Crescentiis lib. 9 de Agricult. cap. 45. ubi vetus ejus Gallicus Interpres vertit *Crevace*». O tradutor galego explica, como é habitual, a enfermidade introducindo outra denominación, *gretas*: cfr. o capítulo XLV da II parte do *Livro Mestre Giraldo*, «esta doenza chamam em latim *crepacias* e em nossa linguagem quebraduras» (cfr. Pereira, 1909: 49, ls. 37-38). Coincidindo, en efecto, coa etioloxía ofrecida por Ruffo, cfr. a descrición da enfermidade en Cagny – Gobert, II, s.v. *grietas*, como «hendiduras de la piel del pliegue de la cuartilla y del menudillo acompañadas de inflamación. [...] Son generalmente debidas á la irritación de la piel por el agua y el lodo fríos, por el estiércol líquido, [...]». Para a identificación das partes chamadas *cuartilla* e *menudillo*, cfr. a fig. 27, j e i de Cagny – Gobert, I, s.v. *anatomía* (p. 77). Sobre esta enfermidade como unha greta que afecta á pel das extremidades inferiores do cabalo, vid. Arquint (2006-2007: 314-315, s.v. *crepacia*), Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 170-171, n. 385-388), Causati Vanni (1999: 351, § 41), Delprato – Barbieri (1867, II: 240-242, s.v. *crepacio*), Moulé (1913: 373, s.v. *crevaces*), Olrog Hedvall (1995: 158, s.v. *crepaccia*), Poulle-Drieux (1966: 84), Prévot (1991: 189, s.v. *crevace*), Trolli (1990a: 30, s.v. *crepatia*), así como, para o italiano, o TLIO, s.v. *crepaccia* –«screpolatura delle piegature e giunture delle pastore del cavallo, piaga»– ou o GDLI (s.v. *crepaccio*) –«Veter. Affezione dei cavalli che si manifesta con piaghe e screpolature negli stinchi e nei piedi»–. Para o vocábulo e a presenza da enfermidade noutros autores medievais, vid. Ercolani (1851: 514, s.v. *ragadi*), Heusinger (1853, II: LXV, n° 116°), Trolli (1990a: 66, 74, 103).

1484 Ao igual que en Pens. (135, l. 10), editamos *fazense*, que é a forma á que conduce a lección do ms., polo que consideramos desafortunada a lectura de DF7 (20, l. 1), *fagese*.

1485 Segundo Arquint (2006-2007: 379-380, s.v. *ionctura*), Ruffo non coñece «un termine specifico per l'articolazione fra stinco e pastorale (it. *nodello*, occ. mod. e franc. *boulet*), che viene sempre indicato mediante perifrasi (*ionctura de la cueyssa*, *ionctura de la cueyssa iosta lo pe* etc.), oppure semplicemente con *ionctura*, quando il contesto non consente ambiguità». Segundo Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 170-171, n. 385-386), trátase da *quartela*, isto é a parte da perna que ten por base ósea a primeira falanxe. Refírese a GEPB, s.v. *quartela*, que a parte media desta rexión do corpo do cabalo denomínase *travadouro* ou *miudo*.

1486 Domínguez Fontela desenvolve como *n* o trazo horizontal que presenta o substantivo *hunna* no ms. e, polo tanto, cfr. *hunna* na súa reprodución do TA (cfr. DF7: 20, l. 2).

1487 O TA adapta a pasaxe latina de forma que non recolle a totalidade da información sobre as causas da enfermidade, que se produce, en efecto, *ex fumositatibus stabuli, quas praedixi*: cfr. «pir fumusitati di la stalla . la quali dissi di supra», na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 600, ls. 4-5); «per le fummoçitate dela stalla che dissi disopra», na italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 123, l. 1572); «par le fumier de l'estable», na francesa (cfr. Prévot, 1991: 93, <635>); «pes la fumositat de l'establa», na occitana (cfr. Arquint, 2006-2007: 183, 47.2); «de la fumositat del estable, axí com he dit», na catalá (cfr. Gili, 1985: 84, l. 31), ou «per fumosità del ledame della stalla» na italiana do impreso de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 28r, l. 4). Para a remisión a un capítulo precedente que se atopa no texto latino e nas adaptacións siciliana, italiana ou catalá, cfr. a pasaxe <45.2> sobre as causas que producen as *gallas*.

Por outro lado, coa cláusula temporal «ante que a exugen» o tradutor galego adapta o sentido expresado en latín por *madefactis cruribus, et indecenter tersorio dessiccatis*, que indica, en efecto, que as pernas do cabalo están húmidas ou non foron secadas correctamente.

1488 Fronte ás propostas editoriais de Domínguez Fontela (cfr. DF7: 20, l. 7) e Pensado (cfr. Pens.: 135, l. 15), mais como en Pérez Barcala (2004: 403, ls. 1155-1156), intégrase no texto a *vēa* como suxeito da cláusula, segundo esixe o contexto e a correspondencia coa pasaxe latina de Ruffo («*vena* nullo modo laqueatur») ou coas outras versións romances do seu manual: cfr. «la dicta *uina* in nixunu modu si diia allazari nin taglari», na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 600, l. 9); «*le vene* in nullo modo si taglino», na italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 124, l. 1577); «non lassaras *la vena*», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 183, 47.4); «*la veine* ne soit alachee», na francesa (cfr. Prévot, 1991: 93, <637>); «la *vena* in niuno modo sia liqueata, & ligata», no impreso italiano de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 28v, ls. 3-4).

1489 Á marxe de non integrar o sintagma a *vēa*, Domínguez Fontela edita *se non deuena liar* (cfr. DF7: 20, l. 7), que non fai sentido e, ademais, ofrece a lectura *deuena*, cunha consoante nasal que non está nin desenvolta nin abreviada no ms.

1490 Para as *gretas* aconséllase o mesmo tratamento que para as *grapas*, se ben para as primeiras non se prescribe «la legatura della vena e la cauterizzazione» (cfr. Arquint, 2006-2007: 253), recomendada, en cambio, para a curación das *grapas* (cfr. <46.11> – <46.12>). Esta información está ausente na versión francesa do ms. R (cfr. Prévot, 1991: 159, <637>).

1491 Malia non lerse no ms. – como claramente evidencia a integración que leva a cabo Pensado (cfr. Pens.: 135, l. 15), *seno[n]–*, Domínguez Fontela (cfr. DF7: 20, l. 7) transcribe *senom*, como se a nasal implosiva final estivese no códice.

1492 Domínguez Fontela, *tirado os cabelos* (cfr. DF7: 20, l. 8), mantén o erro sintáctico do ms. galego, pois o participio do verbo *tirar* debe estar en plural. A falta de concordancia foi xa corrixida por Pensado, *tirado[s] os cabelos* (cfr. Pens.: 135, l. 15).

1493 Este adxectivo é transcrito como *merauylloso* por Pensado (cfr. Pens.: 135, l. 16) e como *maruylloso* por Domínguez Fontela (cfr. DF7: 20, l. 8), que non integra a vogal pretónica ausente no ms. (oportunamente reposta polo de Negreira) e que le como *a* a átona inicial, reproducida como *e* por Pensado. Ante as dificultades para a lectura desta vogal no ms., óptase por interpretala como *a*, pois a única forma rexistrada

no TA para o adxectivo, formado a partir do substantivo *maravilla* (procedente do neutro plural latino *MĪRĀBĪLĪA*, convertido en feminino e reducido a **MĒRĀBĪLIAM*), e para o adverbio que del deriva, é a que presenta a asimilación regresiva da vogal átona inicial (vid. Ferreiro, 1995: 192; Magne, 1944: 249, s.v. *maravilha*; Nunes, 1960⁶: 59, 66). Este resultado, documentado desde o século XIII, está en *maravillosa* (<15.8>) e en *maravillosamente* (<7.16>, <10.8>, <16.1>, <20.16>, <22.7>, <47.8> e <50.5>).

1494 Para *fulugen* (ms. *fulugem*), vid. a información proporcionada a propósito da pasaxe <28.8>. Con respecto ao sintagma latino *de fuligine drachmae* v, a referencia á cantidade é omitida no TA, fronte ao que sucede na restante tradición romance do *De medicina equorum* –excepción feita da versión francesa, que substitúe *drachmae* v por «v. onces», e da catalá, «v. onces de fulige» (cfr. Gili, 1985: 85, ls. 3-4)–: vid. o comentario a <18.7> para a definición de *dragma* e *once* e os motivos que puideron provocar a confusión entre as dúas medidas de cantidade.

1495 «Tres partes d'azinlev[r]e» corresponde ao latín *de viridirame tres* (isto é, *iii drachmae*), polo que *partes* corresponde a *drachmas* –aínda que apareza a onza nas versións francesa (ms. *M*) ou catalá do texto de Ruffo (segundo se apuntou na nota precedente)– e *azinlleve* a *viridiramen*, para o que o TA presenta tamén a forma *azillavre* (<47.8>, <54.8>). No *Livro* do Mestre Giraldo está *azimlaure* («Filha a fillugem e o *azimlaure* e ho azarnefe e o mell»; cfr. Pereira, 1909: 49, l. 41), que, en opinión de Vasconcellos (1910: 264-265, s.v. *azinhavre*), constitúe un erro por *azinhavre* cometido polo copista, que «leu *ml* onde estaba *nh*» (p. 265). O vocábulo procede, en efecto, do árabe *AZ-ZINIAR*, con palatalización do –*n*– seguido de iode e con *r* epentética (para a evolución fonética do substantivo vid. Nunes, 1960⁶: 170, 186-187). A pasaxe de Matteo Silvatico reproducida por García González (2007: 567-568, s.v. *viride eris*) ofrece as denominacións medievais «Viride eris arab. greg. ios .i. ziniar .l. aerugo» para designar a «mezcla venenosa de acetatos de cobre, de color verdoso». Se ben Camargo –Iannone –Cury (1985, II: 171, n. 388) definen o termo do *Livro d'Alveitaria* como «azebre ou aloés ou erva babosa», Vasconcellos (1910: 265) xa explicara que se trata do «nome científico do óxido de cobre ou verdete», significado que ás veces tamén expresaba o substantivo *azevre* (cfr. *Ibid.*: 263-264, s.v.). Para o valor semántico do termo, vid. *GDLP*, s.v. *azevre*, *verdete*; *VPL*, s.v. *azinhavre*; *DGALP*, s.v. *azinhavre*, *azebre*, *verdete*; *GEPB*, s.v. *azèbre*, *azinhavre*, *verdete*; ou Houaiss, s.v. *azinhavre*. Cfr. Causati Vanni (1999: 336, s.v. *verderame*): «Acetato basico di rame, massa compatta di colore verde-azzurro, [...] Si usa in forma de unguento, o di polvere, contro formazione cutanee croniche, callosità, ulcerazioni, afte, crepacce». Vid. tamén Delprato –Barbieri (1867, II: 313, s.v. *verederame*), García González (2007: 420, s.v. *erugo*; 567-568, s.v. *viride eris*), Martín Pereira (1996: 112, s.v. *flos eris*), Olrog Hedvall (1995: 168, s.v. *verderame*), Prévot (1991: 249, s.v. *vertarein*). Esa realidade é expresada en castelán polo substantivo *cardenillo* (cfr. *Pens.*: 180-181, s.v. *azilhaue*, *azillaure*, *azinlheue*). Este vocábulo castelán, que coñecía tamén a denominación *acenjer* –cfr. «acenjer ques cardenillo» na *Suma de la flor de cirugia* (apud *DETEMA*, s.v. *aceñer*)– ten unha documentación no *Libro de los Caballos* (cfr. *TDMS*, s.v. *cardenillo*, «óxido de cobre»). Para a presenza deste ingrediente en textos médicos casteláns da Idade Media, vid. *DETEMA*, s.v. *cardenillo*, *verdete*..., e para outros rexistros do vocábulo en castelán, cfr. *DPRAIfX*, s.v. *azingar*, *verdete*.

1496 A «outras tres d'ouropimente» corresponde no texto latino *de auripigmento i*, polo que hai diverxencias na cantidade do ingrediente mencionado para a preparación do unguento. Ao texto latino de Ruffo mantéñense fieis versións como a siciliana, «una dragma di oripigmento» (cfr. De Gregorio, 1905: 600, l. 13); a italiana de Berlín, «una d'orpimento» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 124, ls. 1581-1582), ou a provenzal, «de aurpument .j. z.» (cfr. Arquint, 2006-2007: 183, 47.5), mais cfr., en cambio, «una onça de orpiment» na tradución catalá (cfr. Gili, 1985: 85, l. 4). Para as diverxencias da versión francesa, que non inclúe nalgún ms. (*M*) este ingrediente nin o seguinte (o mel), mentres que si aparece noutros (*N* e *R*), facendo ou non referencias ás cantidades, cfr. Prévot (1991: 93, n. 6). A voz *ouropimente*, que traduce o substantivo latino *auripigmentum*, procede do cat. *orpiment* (<*AURUM* + *PIGMĒNTUM*) (cfr. *DCECH*, IV, s.v. *oro* [p. 303, *oropimente*]) e designa o «mineral fusível e venenoso, composto de arsénico e enxofre»

(cfr. *GDLP*, s.v. *ouro-pigmento*), polo que equivale a *azernefe* (mencionado no *TA* en <46.5>, onde adapta o mesmo termo latino), que é, en efecto, o substantivo que aparece no capítulo correspondente a este, o do tratamento das *crepatias*, no *Livro* do Mestre Giraldo, «Filha a fillugem e o azimlaure e ho *azarnefe*» (cfr. Pereira, 1909: 49, l. 41). Trátase, polo tanto, do trisulfuro de arsénico, empregado «per uso interno nella scrofolosi ed in alcune dermatosi; all'esterno come caustico e come depilatorio» (cfr. Causati Vanni, 1999: 334, s.v. *orpimento*). Como ben recollen os textos medievais sobre os simples medicinais, das especies de arsénico que existían, o vocábulo *auripigmentum*, empregado só, refería concretamente a variedade do mineral de cor limón, segundo explica o *Alphita* na entrada para *arsenicum* –«Quando auripigmentum simpliciter invenitur, de citrino intelligitur» (cfr. García González, 2007: 141, ls. 3-4)– ou comenta Mateo Silvático –«auri pigmentum quando per se ponitur citrinum intelligitur» (*apud Ibid.*: 358-359, s.v. *arsenicum*)–. Para as variedades do trisulfuro de arsénico, tóxico e de cor amarela, vid. *VPL*, s.v. *ouropimenta*, e García González (2007: 358-359, s.v. *arsenicum*), así como a información proporcionada para *rosalgar* en <7.16> e para *azernefe* en <46.5>. Vid. tamén Arquint (2006-2007: 283, s.v. *aurpument*), Delprato – Barbieri (1867, II: 276, s.v. *auru punmentu*), *DSA* (s.v. *orpiment*) ou Olrog Hedvall (1995: 163, s.v. *orpimento*).

1497 Polo que se refire á cantidade de mel expresada polo sintagma «de mel craro tanto como todo esto», en correspondencia co texto latino *tantum de melle liquido quantum de omnibus supradictis*, as variantes que ofrece a tradición veñen ofrecidas pola versión francesa que transmiten os mss. *M* e *N*, que obvian este elemento e o ouropimente ou precisan a cantidade de mel en .VIII. *onces* (cfr. Prévot, 1991: 93, n. 6). Para *mel craro* como tradución de *mel liquidum*, cfr. <7.14>.

1498 Non se atopa no *TA* –como tampouco nas versións siciliana, provenzal ou francesa (agás a do ms. *R*) do *De medicina equorum*– a referencia á *spatula* coa que deben amasarse os ingredientes mencionados. Para a presenza deste utensilio en textos casteláns medievais de medicina, cfr. *DETEMA*, s.v. *espátula*, «especie de paleta que sirve para extender los ungüentos y mezclar y revolver las medicinas».

1499 A lectura *exugao* de Pensado (cfr. Pens.: 135, l. 18), que mantivemos en Pérez Barcala (2004: 403, l. 1160), non dá sentido, pois, ao referirse ás *gretas*, o pronome átono enclítico debe ser *exuga[a]s*: cfr. *exugas* en DF7 (20, l. 13).

1500 Para a lección *q̄o nō* do ms., cfr. a errada lectura de Domínguez Fontela, *qe non* (cfr. DF7: 20, l. 14).

1501 Malia a lectura *tanga* de Domínguez Fontela (cfr. DF7: 20, l. 15), no ms. lese claramente *tālga*, como ben sinala Pensado (cfr. Pens.: 135, n. 5), por moito que, en efecto, haxa que corrixila por *tanga*.

1502 A lectura de *nē* como *no* en Pens. (135, l. 20) da lugar a editar *agoa no estrabo*, como tamén se presentou en Pérez Barcala (2004: 403, l. 1161). Porén, «que o non tanga naquel lugar agoa nen estrabo» é o resultado de adaptar a cláusula latina *cavendo semper a sordibus, prout dixi*, con respecto á cal o *TA* obvia a remisión *prout dixi*, se ben reproduce o dato ao que se envía e que está na pasaxe <46.10>, «gardandoo non se tanga d'agoa nen do estrabo», en correspondencia coa latina *cavendo patientem semper a sordibus vel ab aqua*. Vid. a nota seguinte.

1503 Sobre o uso de *estrabo* por parte do tradutor galego para adaptar o sentido do substantivo latino *sordes*, 'lixo', vid. *supra* o explicado para a pasaxe <46.10>. Por outro lado, no texto latino non se fai referencia á temperatura do ungüento nin ás veces que debe aplicarse no día, de xeito que a presenza destes detalles no *TA* podería deberse a que o tradutor galego repite información á que a obra latina se refire simplemente cunha remisión *prout dixi*, na que cómpre ver un envío ás pasaxes <46.9> – <46.10> sobre a curación das *grapas*. O detalle, aludido no texto latino coa referida cláusula *prout dixi*, é, porén, detallado, como na versión galega, na *Mulomedicina* de Borgognoni –«Quo [scil. o ungüento] calido bis in die crepacie inungantur, cavendo semper a sordibus et ab aqua. Cavendum est, ne apponatur unguentum nisi prius crepaciis lotis cum vino et optime desiccatis» (cfr. Klütz, 1936: 76, ls. 15-18)– ou na *Mascalcia* de Rusio –«de tali unguento, aliquantulum calido, bis in die crepatie inungantur modo praedicto, semper equos ab

aqua et sordibus praecavendo. Et nota quod praedictum unguentum super crepatias apponendum non est, nisi prius ablatur cum vino, et optime dissecetur» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 250, ls. 18-23)–, así como noutras versións romanes do *De medicina equorum*: cfr. «E kistu unguentu un pocu caldu dui fiati lu iornu ungi kisti cripacci in killu modu ki e dictu di supra . *guardandu sempre kisti cripaci di spuza e di aqua*. E nota ki lu unguentu predictu non si diui mictiri supra li dicti cripaci . fin intantu ki nun lai axucati di la lauatura di lu uinu multu beni», na adaptación siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 800, ls. 16-20); «Alquanto caldo due volte lo giorno solamente se nungano li crepacci in del modo sopradicto, *guardandol' sempre del fastidio & delacqua* come dissi. Et nota che l' dicto ungüento non si dè in alcuna maniera metter sulli crepacci, s'elli non fino prima per lavamento di vino ottimamente dissecati», na italiana do códice berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 124, ls. 1585-1589); «Et de cel oignement .I. poi chaust les crevaces soient ointes .II foiz le jour en la maniera devant dite. Touthoies la jointure ne soit ointe juqu'a tant qu'elle soit bien usee dou vin aigre dont elle estoit avant lavee si con j'ai dit devant», na francesa do ms. *M* (cfr. Prévot, 1991: 94, <641-642>) –engadindo os mss. *N* e *R* «et les garder toujours d'ordure comme j'ay dit» (cfr. *Ibid.*: 94, n. 3)–; «E d'aquest honhament un pauc caudet usa, e honh las crepassas dos ves lo iort en la manyera dessus dicha, *gardant lo caval d'ayga e d'ordura*», na versión provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 183, 47.6), na que ás referencias á asepsia co viño –«anant que las honhas sian ben lavadas an de bon vin» (cfr. *Ibid.*: 185, 47.7)– se une outra prescrición que figura na tradición examinada do manual de Ruffo, a de friccionar as fendeduras *cum sufficienti urina puerili* (<47.5bis>), así como nas reelaboracións de Rusio, Borgognoni ou o Mestre Giraldo, mais que non se atopa no *TA*, que si a inclúira en <32.6> no *Remedio contra o proido*. Podería pensarse, polo tanto, nun lapso do tradutor galego ou ben na utilización por parte deste dunha fonte que omitía a información e, polo tanto, ofrecía diverxencias textuais co ms. *V* reproducido por Molin e cos modelos manexados polos outros tradutores do *De medicina equorum*.

1504 A obra galega altera a orde das pasaxes <47.6> e <47.7>, con respecto á tradición latina e romance consultada do *De medicina equorum*, na que primeiro aparece a pasaxe <47.7> e despois a <47.6>. Para a lagoa que afecta ao texto francés do ms. *M*, vid. Prévot (1991: 94, n. 4).

1505 Para a explicación fonética desta forma do Imperativo (SAPĪTE > *sabede* > *sabei*), con caída da oclusiva dental xorda intervocálica sonorizada, vid. Williams (1994⁶: 60, 175, 210).

1506 O «dito unguento» é o referido en <47.4>, que «estreita e solda moi ben» as *gretas*, como se refire, en efecto, en <47.6>.

1507 A lección do ms. non é moi clara, xa que despois do *C* maiúsculo da palabra poden lerse dous *t* baixos unidos co trazo horizontal, o que puido provocar que eses dous *t* ligados se interpretasen como un *a* (*Citrā* | *gulo*), o que levou a Domínguez Fontela a ofrecer a lectura *Carangulo* (cfr. DF7: 20, l. 19), aceptada por Pensado (cfr. Pens.: 135, l. 23), que advirte tamén da posibilidade de ler *caragulo* «considerando carente de valor el rasgo que lleva encima» e que ofrece para o termo a oportuna información lexicográfica (cfr. Pens.: 38, s.v. *carangulo*). Non obstante, as lecturas ofrecidas por estes estudosos son discutibles, pois o que len como un *a* poden ser, como se indicou, dous *t* baixos ligados polo trazo horizontal, o primeiro dos cales pode moi ben ser un erro por *i*. Aceptada, pois, estoutra posibilidade, cabe ver na lección do ms. un erro por *citrangulo*, o que fai máis sentido no texto, xa que adapta o substantivo *citrangulum* da obra latina, na que aparece, ademais, como sinónimo o termo *lumia*, voces sobre as que comenta Causati Vanni (1999: 306, s.v. *citrangolo, lumia*): «Arbusto delle Rutacee, simile al limone con fiori rosei e frutti acidi. Ha proprietà antisettiche, detergenti, purificanti. Antireumatico, antinevralgico, è anche stimolante della circolazione». O *citrangulum vel lumia* latino aparece como *cedranguli u lomie* na tradución italiana de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 124, l. 1592), como *dorenge ou de la limme* na francesa do ms. *R* (cfr. Prévot, 1991: 159, <644>) ou como *arangel* na occitana (cfr. Arquint, 2006-2007: 185, 47.8). Tamén con problemas de lectura no ms. galego, o *citrangulo* é mencionado entre os remedios para a curación do *proido* na pasaxe <32.6>, á que se envía para a información oportuna.

1508 Aínda que a lectura do ms. é clara, *posto encima*, o *De medicina equorum* non alude á acción de poñer, senón á de *cocer*, «citrangulum vel lumia decocta in primis»: cfr. «lu pumu *cuctu*», na siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 600, ls. 21-22); «cedranguli u lomie *cotte* imprima», na italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 124, l. 1592); «pren un arangel e *coy* lo en la brasa», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 185, 47.8); «avec jus d'oranges ou avec pomes bien *cuites*», na francesa (cfr. Prévot, 1991: 94, <644>); «naranze & limon *ben cotti*», no impreso italiano de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 28v, l. 20). Cfr. tamén en Rusio, «citranguli, vel limoni, *decocti* in prunis» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 250, ls. 25-26), onde *in prunis* podería ser un erro por *in primis*, facilmente explicable paleograficamente, ou ben unha variante xurdida na transmisión latina do texto de Ruffo que podería explicar o complemento *en la brasa* da tradución occitana do *De medicina equorum*. Así as cousas, cabe pensar que *posto encima* ou é un erro do tradutor ou remite a un orixinal latino que transmitía unha variante textual con respecto ao ms. editado por Molin ou os manexados polos autores das outras versións romances consultadas do tratado de Ruffo.

1509 *Estrange* é a forma que corresponde á latina *constringit*, dun verbo *CONSTRĠNGĠRE*, que se adapta ao galego como *se aperta* en <10.1> ou *restrengen* en <33.14> (cfr. o verbo *restranger* en <7.17> para o latino *RESTRĠNGĠRE*). *Estranger*, variante de *estrenger* (<STRĠNGĠRE) –como *restranger*, variante de *restrenger*– ten o significado de ‘apertar’, segundo constata a aludida pasaxe <10.1> ou como pode verse en Magne (1944: 201, s.v. *estrenger*) ou en CSM, s.v. *estrenger*, se ben referido aos humores ou ás feridas debe de ter a acepción de ‘secar’.

1510 Esta epígrafe corresponde á latina *De extortillatura seu stortillatura*, polo que a denominación *estortillatura* é o resultado da adaptación do termo latino que designa a enfermidade e que o tradutor galego explica por medio da cláusula de relativo «que quer dizer ensartilladura». Segundo o Mestre Giraldo á doenza «chamam lhe em latym *escortiliadura* e em nossa linguagem *emsartilhadura*» (cfr. Pereira, 1909: 50, ls. 12-13): aínda que Vasconcellos (1910: 305, s.v. *ensartilhar*) estimaba que a forma correcta do *Livro* debe ser *escartiliadura*, cómpre interpretala máis ben como un erro resultante da habitual confusión gráfica entre *c* e *t*, segundo confirman as denominacións da doenza no texto latino e nas versións romances (*sturtigliatura* na tradución siciliana, *stortigliatura* na italiana de Berlín, *estortelature* na francesa, *estortilhat* na provenzal), ou en Teodorico, *sterliatura* (cfr. Klütz, 1936: 66, l. 1). A partir do *Livro* do Mestre Giraldo, o *GDLP* rexistra *ensartilladura* e *ensartilhamento* como denominacións antigas co significado de «acción ou efecto de ensartilhar», á vez que dá para *ensartilhar* o valor de «torcer (pé, membro, etc.)» (así tamén na *GEPB* ou no *DGALP*) [cfr. o participio *insartillada* en <48.5>]. Para unha descrición da doenza e outras variantes da denominación, vid. Arquint (2006-2007: 352, s.v. *estortilhadura*, *estortilhat*), Causati Vanni (1999: 351, § 42), Delprato – Barbieri (1867, II: 268, s.v. *stortiliatura*), Moulé (1913: 445, s.v. *estorce*), Poulle-Drieux (1966: 85), Prévot (1991: 205, s.v. *estortelature*), Trolli (1990a: 30, s.v. *extortillatura*). Cfr. igualmente, para o italiano, o *GDLI* (s.v. *stortilatura*), no que o vocábulo, definido como «Ant. Distorsione di un'articolazione», se considera derivado «da *stortiliato*, per *stortigliato*» –voz esta última para a que, s.v., se dá o significado de «Ant. Distorsione dell'articolazione della zampa del cavallo»–. Para o valor do termo e outra denominación, *exertelladura*, cfr. *Cr*, s.v. *emsartilhadura*, *CrG*, s.v. *exertelladura*: «torcedura, desarticulación [...]». Está emparentada con la forma *estortilatura* en el *Tratado de Albeitaria* [...]. C. Michaëlis interpreta ‘ex-articulacão’ corrigiendo [*scil.* a forma *escortiliadura* do *Livro* de Giraldo] para *escartiliadura* (= *exartiliadura*) [...]. La base está, pues, en EX-ARTICULARE, siendo la forma *exertelladura* la más cercana a la etimología».

1511 Sobre a identificación da articulación designada como «juntura da pustrumeira parte da coixa, que é nos noos de sobrelos travadoiros», cfr. Arquint (2006-2007: 379, s.v. *ionctora*), «nodello, articolazione tra stinco e pastorale». Para *travadoiros*, vid. os datos ofrecidos para a súa ocorrencia en <3.2>.

1512 A cláusula «se puxa o pee en vago» corresponde á latina *pes aliquando versus terram premitur indirecte*. Para o valor semántico do sintagma *en vago*, que equivale ao adverbio *indirecte*, cfr. as pasaxes de versións do *De medicina equorum* como a italiana de Berlín, «l' piede si pone *torto*» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 125,

l. 1603), ou a francesa do ms. *R*, «met son pas *tort*» (cfr. Prévot, 1991: 160, <648>), así como a do Mestre Giraldo, «poer ho pee *torto*» (cfr. Pereira, 1909: 50, l. 12); cfr., na tradución provenzal, «pausa lo pe *en van*» (cfr. Arquint, 2006-2007: 185, 48.1), cláusula que significa «mettere il piede in fallo» (cfr. *Ibid*: 478, s.v. *van*). Para o significado de *vago*, «sin estabilidade», cfr. *Va*, s.v. *vago*.

1513 A pasaxe require sintacticamente dunha emenda, que Domínguez Fontela (cfr. DF7: 20, l. 28) resolve corrixindo a lección do ms. *neruos* por *neruos[o]* e Pensado (cfr. Pens.: 135, l. 31) por *de nervos*, integrando a preposición *de*. Destas dúas opcións aceptamos a primeira, *nervoso*, xa que este adxectivo correspondería ao latino *nervosus*, de xeito que as características do *locus* (o lugar do TA) no que se produce a enfermidade son as de ser *delicatus* (*dilicado*), *nervosus* (*nervoso*) e *arteriis intricatus* (*darterias entricado*).

1514 Para ser sintacticamente correcta, esta pasaxe debe ser corrixida. A secuencia *fillo daso dosalgueiro*, que encabeza o inicio do f. 22r e que debe de ser un erro por *filla da folla do salgueiro* ou *filla do salgueiro*, debe ser eliminada do texto crítico –e, de feito, Domínguez Fontela non a transcribe–, ben por tratarse dun engadido posterior, como opina Pensado (cfr. Pens.: 137, n. 2), ben por tratarse dunha posible proba de pluma. Aceptada, polo tanto, a supresión da referida secuencia no establecemento do texto do TA, a sintaxe da pasaxe debe resolverse de maneira que cómpre interpretar a cláusula que segue a aqueloutra anómala no f. 22r, «e manqueja no andar», como predicado do suxeito *o cavalo*. Así pois, en virtude da tradición latina e romance do *De medicina equorum*, hai que corrixir a pasaxe como «o cavalo a que vén esta door manqueja no andar, e cham[an]lle ensartilladura»: cfr., en efecto, o texto latino, *patiens in tantum vero claudicat, in egressu, et quum accidit patienti dicitur vulgariter stortigliatus*, así como a versión siciliana –«pir la dicta caxuni di zopica in lu andari. E quandu kistu li aueni e dictu uulgarimenti sturtiglatura» (cfr. De Gregorio, 1905: 600, ls. 34-45)–, a italiana do ms. de Berlín –«lo cavallo che l' pate non pogo soppica del andare. E quando ciò li adviene volgarmente si dice stortigliato» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 125, ls. 1605-1606)–, a italiana do impreso veneciano de 1563 –«el cauallo zopega nel camminare» (cfr. Leno, 1563: f. 29r, l. 5)– ou a francesa (ms. *M*) –«il cloche en s'aleüre. Et ceste bleceüre est apelee estortelature» (cfr. Prévot, 1991: 94, <649>-<650>).

1515 «Farelos ou semeas do trigo» traduce o substantivo latino *furfur*, que, en cambio, é adaptado como *souffre* na versión francesa dos mss. *M* e *N*, como resultado dun «erreur de traduction, résultant d'une mauvaise lecture du latin *furfur* (*E*, *F*) = "son", confondu avec *sulfur* = "souffre". Dans *R*, nous lisons "grain" et dans *S* "gruel de fourment"» (cfr. Prévot, 1991: 95, n. 1). Para *farelos* e *semeas* vid. o explicado sobre estes termos en <14.3>.

1516 O texto latino precisa que se trata concretamente de *sebum arietum*, que se adapta fielmente nas versións siciliana, italianas do ms. de Berlín ou do impreso de Venecia de 1563, provenzal, catalá ou francesa do ms. *R*, e que está tamén na pasaxe do Mestre Giraldo, «Ffilhem ho farello e ho vinagre muj fforte e ho seuo de carneiro» (cfr. Pereira, 1909: 50, l. 14). O ingrediente é omitido na tradución italiana transmitida polo impreso veneciano de 1561 e ofrece na versión francesa do ms. *M* a variante *suif de porc* (cfr. Prévot, 1991: 95, <651>). O TA omite a natureza (*arietum*) do *sevo*, fronte ao que sucede en <46.8>, *sevo de carneiro*, pasaxe á que se envía para a explicación do ingrediente.

1517 Cfr. *pon* en DF8 (93, l. 1) e *pono* en Pens. (137, l. 6).

1518 Para *alforva* como tradución do lat. *foenum graecum*, cfr. a pasaxe <44.5>, «*fenum grecum*, que quer dizer alforva», e a nota explicativa correspondente.

1519 É o *semen lini* do texto latino, polo que a forma *linei* do TA (ms. *línéf*, aínda que o *e* parece máis ben un *c*) debe de ser un latinismo morfolóxico que adapta o xenitivo de *lineum*, traducido en ocorrencias anteriores como corresponde por medio dunha frase preposicional encabezada por *de*: cfr., así, a adaptación de *coopertam lineam* como «cuberta de liño» (<3.29>), a de *petia linea* como «pano de liño» (<7.13>, <33.11>) ou «ũa peça de pano de liño» (<23.10>, <27.7>), ou a de *fumus panni linei* como «fumo do pano do liño» (<23.12>). Na pasaxe que nos ocupa, o sintagma latino referido, *semen lini*, adáptase igualmente

como *seme di lino* nas versións italianas do ms. de Berlín e dos impresos de 1561 e 1563 do texto de Ruffo (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 125, l. 1614; Crupi, 2002: 108, l. 16; Leno, 1563: f. 29r, ls. 15-16), como *semence de lin* na francesa (cfr. Prévot, 1991: 95, <653>) ou como *semensa de lin* na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 185, 48.6). Na preparación de ungüentos emolientes para a curación da *encalçadura* Ruffo menciona o *semen lini*, que se traduce ao galego como *liñaça* (<44.5>) –que é tamén o substantivo que aparece na obra do Mestre Giraldo na pasaxe correspondente da curación da *ensartilladura*–, polo que se remite á nota explicativa oportuna para o significado do sintagma *semente linei*.

1520 Para a adaptación do substantivo latino *squilla* como *cebola alvarrãa*, cfr. a pasaxe <44.5>, «*esquilla*, que quer dizer cebola alvarrãa», e a correspondente nota explicativa. Para a lección do ms. cfr. a transcripción *aluarraan* en DF8 (93, l. 5) e *albarrãa* en Pens. (137, l. 9). O ingrediente non é mencionado na receita do *Livro* do Mestre Giraldo, que inclúe, en cambio, as *alhas palhas* –«filha a alforua e a linhaça e as alhas palhas» (cfr. Pereira, 1909: 50, ls. 18-19)–: cfr., en efecto, Teodorico, que, ademais de incluír a *squilla* na receita, incorpora as *folia aleorum* (cfr. Klütz, 1936: 66, ls. 12-14). Para as *alhas palhas*, vid. o comentario á pasaxe <19.11>.

1521 O *TA* cambia o sentido do texto latino, xa que neste se remite a un capítulo anterior, *in anteriori capitulo* (cfr. «in altri capitoli» na tradución italiana do impreso de 1563) e non precisamente ao *capitolo ante deste* como se le na versión galega, do mesmo xeito que na tradución siciliana, «cosi comu si contiene in lu capitulu di supra» (cfr. De Gregorio, 1905: 601, l. 2); na italiana do impreso veneciano de 1563, «como è dito nel capitolo de sopra» (cfr. Leno, 1563: f. 29r, ls. 16-17), ou a catalá, «axí com lo damunt dit capítol es conegut» (cfr. Gili, 1985: 85, ls. 34-35). O envío vai dirixido concretamente ao capítulo da *encalçadura*, segundo sinala a tradución provenzal, «tot enayssin con en lo capitol de l'atinc sy conten» (cfr. Arquint, 2006-2007: 185, 48.6), ou a francesa, «si comme j'ai dit devant ou chapistre dou cheval estaint» (cfr. Prévot, 1991: 95, <653>). A receita completa da cataplasma está, en efecto, nas pasaxes <44.4> – <44.6>. Cfr., en cambio, a versión italiana, «come in del capitolo del'anticuore si contiene» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 125, ls. 1614-1615).

1522 «O outro pee que for são do cavalo» é o outro pé traseiro que non está danado, ou, como precisa a versión italiana impresa en Venecia en 1563, «laltro piede che non zopega» (cfr. Leno, 1563: f. 29r, ls. 19-20).

1523 Para *trager porla renda* como adaptación de *ducere ad manum* cfr. a pasaxe <3.40>.

1524 No *DDGM* non se localizou ningunha documentación do substantivo *ereita*, que aparece na frase preposicional «por algũa *ereita*» e que corresponde ao sintagma latino *versus loca montuosa* –presente en todos os testemuños romances consultados do *De medicina equorum*, agás na tradución francesa transmitida polo ms. *M* (cfr. Prévot, 1991: 95, <655> e n. 2)–. Pensado dá ao vocábulo o significado de «cuesta» (cfr. Pens.: 231, s.v. *ereyta*). O *GDLP* ou a *GEPB*, s.v. *ereita*, recollen a voz como denominación antiga da «altura ou teso de um monte», tomando ambos léxicos como documentación a aparición do termo no *Livro da Montaria* de D. João I («... do porco que vai por alguna *ereita* acima»). O termo reclama como base etimolóxica o participio feminino de *ERĪGĒRE*, isto é, *ĒRĒCTA*, na súa acepción de 'calidade de teso, empinado, dereito', a partir do que se crea en castelán o substantivo *erecha*, cun valor semántico, 'indemnización de guerra', que nada ten que ver co que neste caso esixe o *TA*.

1525 A lección do ms., *p esto*, é interpretada de forma incorrecta por Pensado, para *esto* (cfr. Pens.: 137, l. 13), que, alén dun desenvolvemento errado da preposición (probablemente debido a un salto con *pa suso*), non fai sentido na obra. «Por esto» sintetiza o expresado polo sintagma latino *ex necessaria oppresione versus terram laesae juncturae*: cfr. «lu cauallu primendu lu pedi inuersu la terra», na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 601, ls. 7-8); «per la necessaria oppresione inver la terra», na italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 125, ls. 1219-1220); «pour l'enpressemant de la jointure vers terre», na francesa (cfr. Prévot, 1991: 95, <655>); «per lo calcar que ly coven far per forssa del pe en terra», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 187, 48.7); «per lo repremiment que farà envés la terra», na catalá (cfr. Gili, 1985: 86, l.

5); «per la necessaria oppresione verso la terra», nos impresos italianos de 1561 e 1563 (cfr. Crupi, 2002: 108, ls. 22-23; Leno, 1563: f. 29r, ls. 22-23).

1526 Fronte a Domínguez Fontela (cfr. DF9: 93, l. 11) e Pensado (cfr. Pens.: 137, l. 13), corriximos a sintaxe, como en Pérez Barcala (2004: 404, l. 1185), integrando o adxectivo *solto* (ou o participio *disjunto*), de xeito que o sintagma «o osso que andar *solto*» (ou *disjunto*) adapte o latino *os disjunctum*: cfr. «l'osso della giunta *disiunto*», na tradución italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 125, l. 1620); «l'os qui es *desjoinz*», na francesa (cfr. Prévot, 1991: 95, <655>), ou «l'os *mogut*», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 187, 48.7).

1527 O envío vai dirixido aos remedios expostos en <48.5> – <48.7>.

1528 Para este parágrafo, a versión galega só presenta similitudes coa versión transmitida polos mss. franceses R e S, ante a maior brevidade do ms. M, segundo constata Prévot (1991: 95, n. 4; 160, <656>).

1529 A lección do ms. é *desiūta*, polo que a lectura correcta é *desjunta*, establecida por Pensado (cfr. Pens.: 137, l. 15), e non *desunta*, proposta inicialmente por Domínguez Fontela (cfr. DF8: 93, l. 14), que, porén, acaba por establecer *desiunta* como lección do ms. en DF10: cfr. a forma verbal *disjungitur*, do verbo *disjungere*, ‘luxar’, en lat. En galego o vocábulo ten unha única documentación na *Historia Troyana*, «lle *desjūtou* o osso do pescoço», para a que cfr. HT, s.v. *desjutar*, «quebrar, dividir». Para a ocorrencia do termo en análogos contextos en castelán medieval cfr. DETEMA, s.v. *desjuntar*.

1530 A epígrafe non corresponde ao *remedio*, senón á exposición da etioloxía e síntomas da enfermidade, polo que, se dun descoido se trata, este viría orixinado por un salto coa epígrafe correspondente ao *remedio*. O «inchaço das coixas» (lat. *inflatio crurium*) é a linfaxite das pernas, sobre a que cfr. Cagny – Gobert, III, s.v. *linfagitis* – «inflamación de los vasos linfáticos, debida á la penetración de elementos infecciosos»–; Causati Vanni (1999: 351, § 43) –«flogosi dei vasi linfatici degli arti. [...] È determinata da traumi, da episodi infiammatori in vicinanza dei vasi linfatici, o anche da cause infettive»–; Poulle-Drieux (1966: 86) –«elephantiasis ou lymphangite chronique des membres»–, de quen toma a definición Prévot (1991: 198, s.v. *enfleüre*); Moulé (1913: 377-378), Trolli (1990a: 27), Arquint (2006-2007: 317-318, s.v. *cueyssa*). Para a presenza desta patoloxía nesta e outras obras, como as de Rusio e Teodorico, cfr. Heusinger (1853, II: LIX, nº 112) ou Trolli (1990a: 66, 78).

1531 Ao respecto da localización da patoloxía, o texto latino precisa *crura equi posteriora*, xa que a enfermidade afecta ás pernas traseiras do animal. Aínda que o tradutor galego faga referencia á «todaslas coixas do cavalo», do contexto se deduce que se trata concretamente das posteriores, pois nesta mesma pasaxe o autor alude á «parte pustrumeira, que son as pernas». A imprecisión sobre a articulación concreta na que se produce a enfermidade obsérvase tamén no lugar correspondente das versións siciliana –«Encaras s'estalva alcuna ves que las cueyssas enflan» (cfr. Arquint, 2006-2007: 187, 40.1)–, e francesa dos mss. M –«Aucune fois avient que les jambes dou cheval sont enflees» (cfr. Prévot, 1991: 95, <657>)– ou S –«[...] les jambes dou cheval tant devant comme derriere» (cfr. *Ibid*: 95, n. 4)–.

1532 No texto latino de Ruffo só aparece o adxectivo *piger*, que corresponde ao galego *priguiçoso* (cfr. a errada transcripción, *periçoso*, de DF8: 93, l. 24), mais cfr. as variantes da versión francesa transmitida polo ms. N, «*pesans* et *pereceus*» (cfr. Prévot, 1991: 161, <658>), ou da provenzal, «lo caval es prezos e *frehols*» (cfr. Arquint, 2006-2007: 187, 49.1); cfr., así mesmo, «*patientem in posterioribus pigrum et gravem efficiunt*» en Rusio (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 198, ls. 8-9). O adxectivo *pesado* do TA pode ter as acepcións de ‘moi lento’ ou ‘molesto’ (cfr. Er, s.v. *pesado*). Con análogo valor semántico aparece o vocábulo en textos medievais casteláns, para os que cfr. DETEMA, s.v. *pesado* (acep. 2), ou TDMS, s.v. *pesado* (acep. 5).

1533 É a mesma operación que se inclúe en <46.11>, e que, á súa vez, coincide coa referida na curación da enfermidade chamada *spavanus* (como se indica na mesma pasaxe <46.11>), malia non conservarse o capítulo correspondente a esta última no TA. Vid. as notas explicativas á pasaxe <46.11> para a identificación da vea na que se debe practicar a sangría ou para a acción expresada polo verbo *legar*, correspondente ao lat. *allaquare*.

1534 A *greda alva* e o *vinagre* son ingredientes mencionados na elaboración de preparados para aplicar despois da extracción de sangue en <7.19>. Un emplasto emoliente cos mesmos ingredientes é recollido en <16.5>, pasaxe á que se remite. Con respecto ás variantes da tradición do *De medicina equorum* para a pasaxe correspondente á que agora se comenta, a <49.3>, na versión italiana impresa en Venecia en 1561 inclúese a *cipolla bianca* en lugar da *greda alva*, «piglia poi una *cipolla bianca* ben pesta, et con aceto sbattuta, mescolandovi del sale ben trito» (cfr. Crupi, 2002: 109, ls. 17-18), e o sal omítese na receita da versión catalá (cfr. Gili, 1985: 86, ls. 22-26).

1535 Un preparado con estes mesmos elementos figura na pasaxe <43.15>, na que se engade ademais a *greda*. Nesta receita, a tradución catalá inclúe, ademais, a auga: «E a aquesta malaltia mateixa val: femta de cabres tota disolta en vinagre fort, e puy ab altra tanta farina d'ordi tot mesclat, e a vegades ab aygua freda la bata que hom ne partescha aquell empastre axí com he dit» (cfr. Gili, 1985: 86, ls. 26-30).

1536 A extracción do sangue por medio de samesugas, rasurando antes a zona afectada, está tamén na pasaxe <7.18>, onde se pode atopar información sobre a utilización das samesugas para a práctica da sangría. Por outro lado, intégrase na pasaxe o sintagma «os homores», como evidencian o texto latino de Giordano –«evacuando *humores* ad crura concursus propter subtractionem sanguinis ad exteriora deducti»– e outros elementos da tradición romance do manual: cfr., p. ex., «entor lenfladura met eruyas que tiron a sy las *humors*», na versión occitana (cfr. Arquint, 2006-2007: 187, 49.6), ou «les sansues chaceront hors les *hymeurs* qui sont descendues aus jambes», na francesa do ms. *M* (cfr. Prévot, 1991: 96, <664>).

1537 Cfr. *desjncha* en Pens. (139, l. 3).

1538 Para a curación das liñas de cauterización, a tradución francesa do texto de Ruffo é máis precisa na remisión, «si comme j'ai dit devant ou chapistre de la jarde» (cfr. Prévot, 1991: 96, <665>), como tamén sucede na pasaxe correspondente á <45.9>. O protocolo a seguir no tramento da cauterización aparece exposto por Giordano, en efecto, no capítulo da *jarda*, aínda que unha importante lagoa no *TA*, despois da pasaxe <37.3>, priva da referida información, como xa se sinalou naquel lugar.

1539 «Ferita degli arti prodotta da tagli o da punta o da lacerazione» (cfr. Causati Vanni, 1999: 351, § 44); «ferimentos causados por espinhos e lascas de madeira» (cfr. Camargo – Iannone – Cury, 1988, II: 172, n. 401); «arthrite suppurée d'origine traumatique» (cfr. Poulle-Drieux, 1966: 68).

1540 Cfr. a incorrecta lectura *joellos* de DF8 (94, l. 14).

1541 Para a lección manuscrita, *enté*, ofrecemos a lectura *entra* (cfr. Pens.: 139, l. 7) e non *entre* (en DF8: 94, l. 15), pois a sintaxe aconsella unha forma de indicativo.

1542 Para os substantivos galegos *espiña* (lat. *spina*), *estrepe* e *escadea* (ambos como adaptación do lat. *truncus ligni*) vid. *supra* as notas á pasaxe <36.1>.

1543 Cfr. a errada lectura de DF8 (94, l. 15), *entre*, para o enlace proposicional que no ms. se le sen dificultade coa vogal inicial *o*. Para as formas da preposición no texto galego, cfr. o exposto sobre *ontre* en <0.0>.

1544 Desenvólvese como nasal implosiva final o trazo horizontal que a palabra presenta enriba, polo que se edita unha forma verbal de plural, *tangen* –fronte a *tange* (cfr. DF8: 94, l. 18)– en concordancia co suxeito (*a espiña ou a escadea*).

1545 Para *ja quanto*, 'un pouco', 'algo', cfr. Álvarez de la Granja (2005: 39, s.v. *xa*).

1546 O *TA* omite a información expresada pola cláusula latina *et ibidem cum quadam petia alligentur*, para a que se atopan correspondencias nas diferentes traducións romances do *De medicina equorum* que transmiten o capítulo en cuestión: cfr., así, a versión italiana do ms. de Berlín –«& leghinvisi conn una pessa» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 127, l. 1662)–, a francesa –«Et les liez bien d'un drap» (cfr. Prévot, 1991: 96, <669>; vid. *Ibid.*: 161, <669> para a variante do ms. *R*, «et liees dessus comme une piece»–, a provenzal –«e ambe una pessa ho lia» (cfr. Arquint, 2006-2007: 189, 50.2)–, a catalá –«sien-hi lligats ab una peça de drap» (cfr. Gili, 1985: 87, l. 7)–, ou os impresos italianos do século XVI –«con qualche peza sian ligate» (cfr. Leno, 1563: f. 30r, ls. 12-13), «legali forte sopra con una pezza» (cfr. Crupi, 2002: 110, ls. 15-16)–. A información aparece

tamén en Teodorico, «cum pecia desuper alligentur» (cfr. Klütz, 1936: 80, ls. 12-13); Rusio, «alligata cum petia» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 406, ls. 28-29), e no *Livro d'Alveitaria*, «legadas com hũu pano» (cfr. Pereira, 1909: 51, l. 3).

1547 «As reizes das canaveas» corresponde ao sintagma latino *radices arundines*. Se ben o substantivo latino (*h*)*arundo* designa a 'cana', planta da familia das gramíneas «dotada di azione diaforetica, diuretica e lattifuga» (cfr. Causati Vanni, 1999: 305, s.v. *canna*), a voz que lle corresponde no TA é *canavea*, que «é *canna* + *avena*» (cfr. Vasconcellos, 1910: 284) e que coñecía tamén a variante *canavee*, que, presente na pasaxe paralela do Mestre Giraldo –«a rrayz da *canauee*» (cfr. Pereira, 1909: 51, l. 4)–, «é *canna avenae*, um dos casos portanto em que a declinação latina deixou vestígios em português» (cfr. Vasconcellos, 1910: 284). O substantivo do TA (así como o do *Livro* portugués) designa, polo tanto, a 'cana da avea' (vid. Camargo – Iannone – Cury, 1988, II: 172, n. 403). Sobre esta gramínea, con múltiples variedades, Font Quer (1980: 929) recolle un comentario de Laguna a Dioscórides (que se ocupara das variedades da *Arundo donax* en I, 92) no que explica que a raíz dunha das variedades «majada sola por sí o con sus adherentes, y aplicada, saca las astillas y los casquillos de las heridas». Vid. o comentado sobre a *cana* en <18.13>.

1548 «As reizes da ervatu» traduce o sintagma latino *radices dictami*, polo que o termo galego *ervatu* corresponde a *dictamus*, planta aromática da familia das labiadas que designa o 'ourego' (*Dictamus creticus*), con propiedades medicinais vulnerarias, isto é, apropiadas para a curación de chagas e feridas, e outras ás que se refire o *Circa instans*: «Diptamum calidum est et siccum complexionis in tertio gradu, radix est herbe: que similis nomine appellatur ... virtutem habet dissoluendi consumendi, et attrahendi venenum» (*apud* García González, 2007: 140, s.v. *diptannus*). Non obstante, Causati Vanni (1999: 307, s.v. *dittamo*) identifica o *dictamus* co chamado 'dictamo branco' (*Dictamus albus*), planta das rutáceas con propiedades medicinais estimulantes, tónicas e diaforéticas, e expón que «nell'uso esterno è considerato uno stimolante della circolazione periferica». Ora ben, o substantivo que corresponde ao latino no TA é *ervatu*, que se recolle no *DdD* para designar a planta de nome científico *Peucedanum Officinale*. Así pois, o *ervatu* do TA debe poñerse en relación coa umbelífera coñecida en castelán como *ervato*, *servato* ou *hierba de Túnez*, que conta con propiedades medicinais carminativas (cfr. o comentario á receita de <15.4>): advértase que na pasaxe do *Livro d'Alveitaria* aparece mencionada, en efecto, a *erua tunjz* (cfr. Pereira, 1909: 51, ls. 4-5), que, en cambio, Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 172, n. 404) describen como «Planta da familia das compostas. Tem uso em cataplasma sendo tamén utilizada contra dores reumáticas. Popularmente é coñecida como cravo de Tunes ou Cravo defunto. Nome científico: *Tagetes patula*». Así as cousas, parece que, por un lado, a identificación dos estudosos brasileiros a propósito da *erua tunjz* do Mestre Giraldo podería non ser correcta e, por outro, que tanto o autor portugués como o tradutor galego de Ruffo introducen unha variante que non tería correspondencias na transmisión do *De medicina equorum*, así como nas obras de Teodorico e Rusio. O *VPL*, s.v. *peucédano*, di desta herba, que «vulgarmente chamamos Fuuncho de porco», que o zume que sae da súa raíz «he grande remedio contra as opilaçoens do baço, & achaques originados de viscosidades, porque he resolutivo, attenuante, penetrante, & incisivo, principalmente quando se applica quente; dizem que metido na cavidade do dente, que doe, tira inmediatamente a dor», e que a esta planta «outros lhe chamão Herva Tom. [...] Outros dizem *Hervatum* em huma só palavra». A propósito de *ervado* sinala a mesma fonte, s.v., que «Laguna diz, que os Portugueses chamão *Hervatú*, & *Funcho de Porco*, à planta, que os Ervolarios Latinos chamão *Peucedanum*, & no seu Thesouro diz Covarruvias, que *Hervatum* he tomado do Arabigo *Harbatum*, [...], e engade que «não temos em Portugal erva que se chame *Hervatum*, mas bem si *Erva Tom*». A propósito desta última comenta o lexicógrafo (cfr. *VPL*, s.v. *tom*) que, se ben esta é a denominación portuguesa da «herva, a que Laguna chama *Peucedano*, & *Funcho agreste*, (que tudo he huma cousa)», existe certa confusión nos herbolarios na identificación desa planta coa chamada *Panaces Heraclium*. Polo que se refire á lexicografía galega, o padre Sarmiento describe *herbaton* como «[Planta del] Género *Peucedanum* del sistema de Monsieur Tournefort» (cfr. *Sr, Catálogo...vegetables 1754-1758*) e a

Nomenclatura vernácula da flora vascular galega ofrece para *ervatu* a denominación *Peucedanum officinale* (cfr. *Lnc*, s.v. *ervatu*). Sobre o *Peucedanum officinale*, en fin, vid. Font Quer (1980⁶: 505-508, s.v. *servato*) ou García González (2007: 425, s.v. *feniculata*, *feniculus porcinus*; 509, s.v. *peucedanum*), que reproduce a pasaxe do *Circa instans* relativa ás súas propiedades: «Paucedanum calidum est et siccum, herba est que alio nomine feniculus porcinus dicitur ... habet virtutem diureticam. Contra opilationem epatis et splenis stranguriam dissuriam detur vinum: vela qua decoctionis eius».

1549 O *TA* omite a información expresada polo participio *ligatae*. Cfr. «*liadas* em çjma com humm pano» no *Livro* do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 51, l. 5).

1550 No contexto cadra mellor unha conxunción causal, *porque*, como se observa, p. ex., na tradución francesa de Ruffo, *pour ce que* (cfr. Prévot, 1991: 96, <670>), ou no texto do Mestre Giraldo, «*porque* ham virtude de tirar as espinhas e as estacas se ho lixo de dentro da carne pera fora» (cfr. Pereira, 1909: 51, ls. 8-10). Así pois, *pero* ten o significado etimolóxico de ‘por isto’ (*pero* < PER HOC), a partir do que se explica o valor causal que pode posuír a partícula (ademais dos máis frecuentes concesivos ou adversativos). Para os matices de *pero* na lingua medieval galega, vid. o comentado sobre a súa ocorrencia en <1.14>.

1551 A crara de ovo como cicatrizante menciónase nas pasaxes <7.12> ou <29.6> e de forma explícita en <27.13> (onde se precisa que, xunto a outros ingredientes, se emprega «para as chagas soldar»). Análogas propiedades atribúense tamén a outros elementos como *a cal* e *o mel* en <7.14>, <27.11>, <27.16> ou <28.11>.

1552 A tradución francesa de Ruffo conservada no ms. *M* remite directamente ao capítulo do *verme*, «si con j'ai dit ou chapistre de farssin» (cfr. Prévot, 1991: 97, <671>), no que cómpre ver concretamente un envío á pasaxe <7.14>.

1553 En lugar do equivalente ao substantivo *escadea*, en toda a tradición romance consultada do *De medicina equorum* aparece un termo correspondente ao que figura na pasaxe latina, *tumor*, que é o que está tamén en Teodorico e Rusio: cfr., así, na tradución italiana do ms. berlinés, «se alcuna *infiassione* per la predicta casgione sra rimasta in dela gamba» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 127, l. 1671); na francesa de *M*, «se aucune *enfleüre* est remese en la jambe» (cfr. Prévot, 1991: 97, <672>); na provenzal, «sy per la dicha causa reman *enfladura* en la cueyssa» (cfr. Arquint, 2006-2007: 189, 50.6); na catalá, «si per aquesta cosa romania *imfladura* al loch» (cfr. Gili, 1985: 87, ls. 13-14), ou mesmo nas transmitidas polos impresos italianos de 1561 e 1563, dos que cfr. a deste último, «si romagnisse per tal cagione qualche *infiatura* nella gamba del caualllo» (cfr. Leno, 1563: f. 30r, ls. 20-21); cfr., así mesmo, «E se despois ficar alguu *jnchaço*» no Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 51, l. 11). Á luz das pasaxes recollidas non sen dispón de argumentos textuais e materiais que apoien a lección *escadea* do ms. galego.

1554 Cfr. *fage* en DF8 (94, l. 32).

1555 Cfr. *da* en DF8 (94, l. 33).

1556 Pensado corríxe innecesariamente a lección do ms., *de*, por *do* (cfr. Pens.: 139, l. 20).

1557 Se ben *testo* designa a tapadeira da ola, aquí debe de estar utilizado metonimicamente para referirse ao recipiente completo.

No que resta desta pasaxe, a tradición consultada do *De medicina equorum* amosa comportamentos diferenciados. O *TA* transmite completa a receita, como tamén sucede na tradución francesa de Ruffo enviada polo ms. *R* –«puis bouillent ensemble encontres souvent remuant et puis li met sus tant chaut comme il le pourra souffrir dessus le lieu enflé et liez d'un drapel et le remuez» (cfr. Prévot, 1991: 162, <672>)– ou na italiana do impreso de 1561, que engade outros ingredientes –«et vi metterai anco un pogo di sego di becco, overo di castrone, che ogni sia bollito insieme; et fatto questo, pigliarai detto impiastro, stendendolo sopra una pezza, et lo metterai nel loco tanto caldo quanto può soffrire, che ciò facendo molto spesso, vedrai mirabil rimedio» (cfr. Crupi, 2002: 111, ls. 8-12)–. Fronte a esta situación, outras versións do *De medicina equorum* mantéñense fieis á remisión a un impreciso capítulo anterior expresada no texto latino

pola cláusula *prout superius continetur* –cfr., así, «si come disopra si contiene», na versión italiana do ms. berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 127, l. 1673); «ayssin con es dich dessus», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 189, 50.6); «come è detto de sopra», na italiana impresa en 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 30r, l. 23)–, se ben a adaptación francesa de *M* fai explícito o envío a un capítulo concreto, «si comme j'ai dit ou chapistre des bleceüres de falque» (cfr. Prévot, 1991: 97, <672>), pois para a curación do *danamento das queixadas* menciónase idéntico tratamento (cfr. <36.6> – <36.8>). A preparación de unguentos con estes mesmos ingredientes (mais con lixeiras modificacións) está en pasaxes anteriores como <30.6> ou <43.6> nas terapias da *sostra* e dos *sobreosos* respectivamente.

1558 En correspondencia coas outras formas de Imperativo da pasaxe, editamos *leixallo* (cfr. tamén Pens.: 139, l. 23) e non *leixello* (cfr. DF8: 94, l. 36).

1559 O pronomes indefinido *quequer que*, que resulta da aglutinación do pronomes *que* e da P3 do Presente de Indicativo de *querer*, documentado no século XIII e aínda vixente en Portugal, ten o significado de 'calquera cousa'. Vid. Ferreiro (1995: 266-267), Maia (1986: 709), así como CrG, s.v. *quequer que*; Nun (*Amigo*), s.v. *quequer*; CSM, Aj, s.v. *que quer*; CrT, s.v. *que quer que*. A forma foi coñecida tamén en castelán na Idade Media: cfr., así, DPRAIfX, s.v. *quequier*; TDMS, s.v. *quequier* (acep. 1).

1560 Cfr. o exposto na pasaxe anterior, a <50.7>.

1561 *Furma* corresponde á denominación latina *forma*, que designa a «exostose qui se développe sur les phalanges au niveau de la couronne [...] C'est le marmor des auteurs latins (Végèce 2, 48)» (cfr. Moulé, 1913: 452, s.v. *forme*). Segundo o Mestre Giraldo, a enfermidade «he dicta em latym *furjna* e em nossa lñguagem inchaço duro que se faz na coroa da unha hu se junta a carne con ella» (cfr. Pereira, 1909: 51, ls. 17-19). Porén, *furjna* ben pode ser un erro do texto portugués, no que o copista tería transcrito como *jn* o que no orixinal era *m*, confundindo así o primeiro trazo do *m* cun *i*, erro paleográfico nada insólito. Para o substantivo *furma* no latín medieval, cfr. Du Cange, s.v. *furma*: «Morbus equinus, inter juncturam pedis et pedem, super coronam, prope in pastura, et accidit ex percussione mala in aliquo duro loco, etc. Petrus de Crescentiis lib. 9. cap. 49. ubi vetus ejus Interpres Gallicus *Furine* vertit». Máis detalles sobre estas formacións óseas das falanxes da coroa do pé e as denominacións que lle corresponden nos manuais de veterinaria poden verse en Arquint (2006-2007: 360, s.v. *forma*²), Causati Vanni (1999: 352, § 45), Delprato – Barbieri (1867, II: 246-247, s.v. *furma*), Poulle-Drieux (1966: 85), Prévot (1991: 209, s.v. *fourme*), Trolli (1990a: 31, s.v. *forma*). Para a presenza do vocábulo en textos de veterinaria medieval, cfr. Ercolani (1851: 503, s.v. *esostosi dette formelle*), Heusinger (1853, II: LXI, n° 114^d), Trolli (1990a: 65). Na lexicografía galega, *furma* figura en C1 e Fg para designar a «enfermedad que se genera en las junturas del pie y la uña del caballo». O latinismo técnico co que se designa a patoloxía é explicado por medio da cláusula de relativo «que é door de que se gera o sobreosso», na que, a partir da etioloxía e tratamento da mesma, se establece a relación coa enfermidade chamada *sobreosso*, exposta no cap. 43.

1562 O substantivo *coroa* está mal copiado no ms., onde, como Pensado, lomos *orea* (cfr. Pens.: 139, n. 7), cun trazo horizontal enriba que abrangue todo o termo. Segundo Domínguez Fontela, a lección do ms. é *oroa*, forma que, en efecto, corríxe como [*c*]oroa (cfr. DF8: 95, l. 10). Sobre a localización da parte exacta á que afecta a enfermidade, o texto latino é máis preciso, *supra coronam pedis proprie in pastura*, ao que responden as adaptacións provenzal e francesa. A *pastura* é a «parte degli arti compresa tra nodello e piede, vale a dire l'osso costituente la prima falange sito appunto tra nodello e corona» (cfr. Causati Vanni, 1999: 283, s.v. *pastorale*). O TA non se refire á articulación chamada *pastura*, senón que localiza a enfermidade «propriamente sobre a coroa do pee». Nese lugar atópase, en efecto, a referida articulación, que se correspondería coa chamada en castelán *cuartilla*, parte que está entre o menudillo e a coroa do casco da uña. Para a identificación do lugar ao que afecta a *forma*, vid. tamén Arquint (2006-2007: 419, s.v. *pastoral*, *pastura*²), Cagny – Gobert (I, s.v. *anatomía* [p. 77, fig. 27, j]), DSA (s.v. *paturon*), Prévot (1991: 229, s.v. *pastouron*).

1563 Como aconsella a sintaxe do texto latino, *callositatem carniūm*, e como tamén fai Pensado (cfr. Pens.: 139, l. 30 – 140, l. 1), intégrase no texto a preposición *de*, que, omitida por haploloxia, resultaría da adaptación do xenitivo latino *carniūm*. Cfr., en cambio, a lectura de Domínguez Fontela, *calosida de Carne* (cfr. DF8: 11-12).

1564 Con respecto ao texto latino, *in aliquo duro loco*, no TA omítese o adxectivo *duro*, fronte ao que sucede nas traducións italiana, francesa ou provenzal, que o manteñen, ou fronte ás reelaboracións de Teodorico e Rusio ou mesmo no Mestre Giraldo, «esto se faz de topadura dalgũa coussa *riga*» (cfr. Pereira, 1909: 51, l. 23).

1565 «Por razón da maa estada» corresponde ao sintagma latino *occasione malae et indecentis pastoiae*, aínda que non expresa exactamente o contido deste, pois o substantivo *pastoja*, adaptado como *pastoia* na tradución italiana do códice berlinés editado por Olrog Hedvall (1995: 128, l. 1684), ten o significado de «fune che si lega alle zampe» (cfr. *Ibid.*: 163, s.v. *pastoia*). A ausencia do termo podería deberse ás mesmas razóns que provocaron a súa omisión tamén na versión occitana de Ruffo, onde falta como consecuencia do probable descoñecemento do vocábulo equivalente por parte do tradutor (cfr. Arquint, 2006-2007: 73). Significativamente, Teodorico ofrece no lugar daquel termo o substantivo *pedica*, ‘lazo’ («ex occasione indecentis *pedicae*»; cfr. Klütz, 1936: 80, l. 32), e Rusio presenta, ademais deste, o sinónimo *pastura* («occasione etiam indecentis *pedicae*, seu *pasturae*»; cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 218, l. 27 – 220, l. 1), que é precisamente o substantivo que aparece no impreso veneciano de 1563 da tradución italiana de Ruffo, «per cagion [...] de catiua *pastura*» (cfr. Leno, 1563: f. 30v, ls. 6-7). Como equivalente deses termos, no *Livro* do Mestre Giraldo atópase a voz *solta* – «esto se faz [...] da maa *solta*» (cfr. Pereira, 1909: 51, l. 24)–, que é coñecida polo tradutor galego (cfr. <2.7>) e que designa, en efecto, o «arreo de prisión; peias para prender as mãos do animal» (cfr. Camargo – Iannone – Cury, 1988, II: 173, n. 413). Para máis detalles sobre o substantivo, vid. a nota coa que se comenta naquela outra pasaxe do TA en que aparece (<2.7>). Cabe pensar, en fin, que probablemente por descoñecemento do equivalente da voz latina de Ruffo, o tradutor galego a parafraseou no intento de adaptar o sentido daquel, mais introducindo un termo, *estada*, que noutros lugares da obra aparece coa acepción de ‘estabro’, que aquí non acae exactamente ao sentido.

1566 Por moito que, segundo Pens. (141, n. 1), a lección do ms. sexa *non começo*, no testemuño lese *nō co | meça*, e de aí a transcripción de DF8 (95, ls. 14), *non começa*. Como adaptación do sintagma latino *in sui principio*, a lección manuscrita non fai sentido, polo que debe xulgarse incorrecta: por un lado, a contracción da preposición *en* e o artigo masculino o posúe un trazo horizontal enriba (*nō*) que pode dar lugar a que sexa lido erradamente como o adverbio de negación *non* e, por outro, o substantivo *começo* aparece escrito con *a* final como froito dun erro de copia.

1567 Para a identificación da *corōa*, cfr. Arquint (2006-2007: 310, s.v. *corona*), «matrice dell’unghia del cavallo»; Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 173, n. 412), «região situada entre a quartela e o casco. Tem por base a parte superior da segunda falange» (así tamén en *GEPB*, s.v. *coroa* [*coroa do casco*]); Prévot (1991: 188, s.v. *couronne*), «partie du pied du cheval située entre le paturon et le sabot». Para a variante que ofrece nesta pasaxe a tradución provenzal, «per tota la ionctura», fronte ao texto latino, «universaliter per coronam», cfr. Arquint (2006-2007: 68-69).

1568 Os diferentes datos relativos ao *remedium* carecen de correspondencia na versión francesa transmitida polo ms. R, que se limita ao envío ao capítulo dos sobreosos.

1569 Como na versión francesa, o TA omite a causa pola que a *door* pode ser *vella* e que se expresa na versión latina polo sintagma *ex negligencia*, como se adapta ao italiano no ms. de Berlín, «se la forma è giovane u di fresco u per *negligensia* invecchiatesi» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 128, l. 1689); ao provenzal, «sy la enfermetat es iove ho sy es envelhesida per *negligencia*» (cfr. Arquint, 2006-2007: 191, 51.3); ao catalán, «és envellida per *negligència*» (cfr. Gili, 1985: 87, l. 33 – 88, l. 1), ou ao italiano do impreso de 1563, «si zouene come moderna come anchora per *negligentia* antiquata» (cfr. Leno, 1563: f. 30v, ls. 10-11).

1570 Cfr., en efecto, nas pasaxes <43.5> e <43.16>, os remedios para os sobreosos, tanto para cando a *calosidade é rezente*, como para cando é *vella e dura*.

1571 Esta constitúe, na obra galega, a única ocorrencia do resultado do lat. LÖCÂLE(M) con vogal pretónica o en lugar de u, *lugar(es)*, solución de uso xeral en galego desde mediados do século XIII que se ofrece no TA para as restantes documentacións do substantivo. A forma *logar* ten, porén, rexistros na lingua medieval nun ámbito xeográfico que corresponde ao sur de Pontevedra e a rexión sudoccidental de Ourense. Sobre o cambio fonético [o] > [u] neste vocábulo e a distribución das formas vid. Álvarez Blanco – Xove (1998: 42), Maia (1986: 406-407), así como CrG, Ri, s.v. *lugar*.

1572 Cfr. *chama* en Pens. (141, l. 11).

1573 Mentres que no índice dos capítulos das enfermidades incluído nos ff. 7r-v a patoloxía é identificada como *De crepacia trasversa*, neste caso é denominada *De magna crepacia* [...] *que se faz en traveso*, incluíndo na epígrafe o sintagma *crepatia magna* que se atopa no desenvolvemento do capítulo latino. Para *crepacia*, ‘quebradura da pel das articulacións do cavalo’, ‘greta’, vid. *supra* o capítulo 47. Para a *crepatia ex transverso*, ‘crepaccia del nodello’ ou menudillo, cfr. Arquint (2006-2007: 314, s.v. *crepacia*), Poulle Drieux (1966: 84) ou Prévot (1991: 189, s.v. *crevace traverse*), ‘crevasse du bourrelet’.

1574 O texto latino de Giordano Ruffo latino é máis preciso na localización da enfermidade ao explicar que se produce *in bulletis*: cfr. a versión italiana do códice de Berlín, «tra la carne viva & l’unghia, cioè in dei boleti» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 128, ls. 1696-1697); a provenzal, «entre la carn viva e l’ongla en los boles» (cfr. Arquint, 2006-2007: 191, 52.1); a francesa do ms. S, «entre la char vive et l’ongle, ou boulet» (cfr. Prévot, 1991: 162, <678>) – fronte á lección de M, «entre la char vive et l’ongle, c’est assavoir ou bout dou pasturon dou pié» (cfr. *Ibid.*: 98, <678>) –, ou as italianas impresas de 1561 – «tra il bolesio e la carne viva» (cfr. Crupi, 2002: 111, l. 27) – e de 1563 – «tra la carne, & longia cioe nelle bolete» (cfr. Leno, 1563: f. 30v, l. 20). Para a identificación do *bulletus* latino, cfr. Causati Vanni (1999: 279, s.v. *fettone*), «formazione elastica cornea a forma di V che si trova nella pianta del piede del cavallo, anche essa de natura cornea. Ha funzione essenzialmente di ammortizzatore: la porzione anteriore si chiama corpo del fettone, da cui si biforcano le due branche del fettone stesso»; Arquint (2006-2007: 290, s.v. *boles*), «glomi, estremità posteriore del fettone del cavallo». Ao termo latino corresponde o substantivo galego *maschos* en <55.7>.

1575 Este envío, que corresponde ao latino *veluti superius enarravi*, vai dirixido ao capítulo 47, *De crepatis, que chaman gretas*.

1576 Cfr. *aprimuda* en DF8 (96, l. 2). Para *apremere* e outras variantes antigas deste verbo, que ten o significado de ‘oprimir’, cfr. Cr, CrT, s.v. *apremere*; CrG, s.v. *apremar*. Como voz antiga é rexistrada aínda en Ac, C1, Ib, Er, C4, s.v. *apremere*. Para o verbo en castelán medieval, cfr. DPRAIfX, s.v. *apremir* (acep. 2); TDMS, s.v. *apremere*.

1577 Integramos o substantivo *uñas*, omitido no ms. galego, a partir doutros textos da tradición do *De medicina equorum*: cfr., en efecto, «semper illa crepatia laedatur vel reprimatur *ab ungulis*», no texto latino; «quella crepaccia sempre si magagnia u si ristringa *dall’unghia*», na versión italiana (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 128, l. 1700), ou «est ajoustee a l’ongle et est empeinte torjours *de l’ongle*», na francesa (cfr. Prévot, 1991: 98, <680>).

1578 Domínguez Fontela, *seia* (cfr. DF8: 96, l. 5), non dá valor ao sinal que está enriba do i e que, malia formar parte do trazado desta letra, pode equipararse ao signo xeral de abreviación (cfr. § II. 2), segundo neste caso existe a concordancia co seu suxeito.

1579 Cfr. *começa* en DF8 (96, l. 7), sen que no ms. haxa ningún trazo que abrevie a nasal implosiva, polo que se edita *começa* (cfr. Pens.: 141, l. 19), ao estar documentadas as variantes *começar* e *començar* na lingua medieval e no mesmo TA. O «lugar u se começa» son as *extremities crepatiae*.

1580 Eméndase a lección *quinto* do ms. (cfr. a dubidosa lectura *quanto* en DF8: 96, l. 9), carente de sentido, por *quebranto*, seguindo a Pensado (cfr. Pens.: 141, l. 21), pois do valor semántico de ‘sufrimento’, ‘dano’, ‘tristeza’

que ten o substantivo (cfr., p. ex., *CrG*, *CrT*, *Esc*, s.v. *quebranto*) é fácil chegar ao de ‘dor’, ‘enfermidade’. Con este significado está documentado, en efecto, en castelán na Idade Media: cfr. *TDMS*, s.v. *quebranto* (acep. 2).

1581 Cfr. *chama* en Pens. (141, l. 21).

1582 Pensado mantén a lección do ms., *caçer* (cfr. Pens.: 141, l. 21), xustificada polas seis ocorrencias que no ms. hai desa forma (*Ibid.*: 141, n. 8). *Cancer* non ten o significado de ‘tumor maligno’, senón o de ‘chaga que se localiza na pel das extremidades das articulacións do cabalo e que se manifesta con inflamación, supuración e gangrena’ (cfr. Arquint, 2006-2007: 313-314, s.v. *cranc*). Moulé (1913: 372, s.v. *cranque*) definía a enfermidade como «plaie de mauaise nature qui [...] pourrait peut-être se rapporter au javart cutané ou aux eaux aux jambes», mais para Poulle-Drieux (1966: 82) era «la chéloïde, c’est-à dire une pseudo-tumeur provenant de l’exubérance d’une cicatrice vicieuse», definición aceptada por Prévot (1991: 185, s.v. *chancre*). Trolli (1990a: 29, s.v. *cancer*) describe a patoloxía como «ulcera cancrenosa» e precisa que, malia a consideración do termo como vulgar por parte de Ruffo, «abbia precedenti latini (Celso V 26, 31; VII 9, ecc.) e sia d’uso corrente nel vocabolario medico del tempo: Isidoro di Siviglia IV 8; *Coll. Sal.* II 102; Guigliemo da Saliceto I 58; Theodorico, *Chirurgia* III 5». Segundo o Mestre Giraldo, *cancer* é a denominación tanto latina como vulgar para a doenza: «he chamada esta jnfirmjdade em latim e em nossa language cançer» (cfr. Pereira, 1909: 51, ls. 33-34). Cfr. *VPL*, s.v. *cancer*: «tumor de materias impuras, duro, redondo, & escuro, que tem veas ao redor cheas de sangue melancolico, ou manifestas, ou escondidas, que parecem a modo de pernas de Caranguejo, donde lhe veyo o termo Latino, *Cancer*». Vid. tamén Ercolani (1851: 518, s.v. *ulceri*), Heusinger (1853, II: xxxi, n° 51f).

1583 Cfr. en lat. *inter juncturam et pedem videlicet in pastura*, isto é, na «parte dell’arto del cavallo fra il nodello e il piede (lat. *pastura*)» (cfr. Arquint, 2006-2007: 419, s.v. *pastura*). Cfr. «na coroa do pee» no *Livro* do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 51, l. 31).

1584 A tradición do *De medicina equorum* ofrece diferenzas no relativo ás proporcións das cantidades dos ingredientes da receita. A diversidade está xa presente no seo da súa transmisión latina, segundo se pode constatar confrontando o ms. V editado por Molin, *de succo radices asphodelorum drachmas VII, de calce viva IV, de auripigmento pulverizato II*, e os parisienses F (idéntico ao editado por Molin) e E. As diverxencias afectan tamén á tradición romance da obra: se a versión siciliana –«Pigla lu succu di li asfodilli . zo e li cugluni di li purraci dragmi VII . di la calchina uiua dragmi IIII . di auripigmentu pistatu dragmi II» (cfr. De Gregorio, 1905: 601, ls. 10-12)– ou a italiana do ms. de Berlín –«prendasi dragine .vij. di succhio d’affodilli, dragine .iiij. di calcina viva & dragine .ij. d’orpimento pulverizato» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 129, ls. 1717-1718)– se presentan fieis ao ms. latino V, as proporcións difiren noutros testemuños do *De medicina equorum*: cfr., así, a tradución catalá, «pren calç viva .iiij. oz., soptil garbellada, orpiment polvorizat una oz., such de fudillis oz., .vi.» (cfr. Gili, 1985: 88, ls. 10-11); a provenzal, «pren del suc de la razis d’affodis tre dramas e de caus viva quatre dramas, d’aurpiment pulverizat dos dramas» (cfr. Arquint, 2006-2007: 193, 53.3); a francesa do ms. M, «des racines des affodilliees, et .III. onces de chaux vive, et .II. onces d’orpiment» (cfr. Prévot, 1991: 99, <686>), fronte ás dos mss. N, «des racines des affodilles .III. onces de chaux vive .II. onces d’orpiment une once», e R e S, «le jus del affondil en bonne quantité et les mues bien acec les .II. pars de chaux vive et la tierce part d’auripiment en poudre soubtile» (cfr. Prévot, 1991: 163, <686>); ou as italianas dos impresos de 1563 –«tuogli del sugo della radice de affodilli darne .vii. calcina uiua .iiij. orpimento poluerizato ij» (cfr. Leno, 1563: f. 31r, ls. 10-12)– e de 1561 –«pigla succo di affondili in bona quantità, et sbattili per gran spatio di tempo con due parti di calcina viva, et una terza d’orpimento tritto sottilmente» (cfr. Crupi, 2002: 112, ls. 13-16)–. A propósito desta *varia lectio* explica, en efecto, Prévot (1991: 99, n. 1) que «chacun des manuscrits consultés (M, N, R, S, E, F) comporte des quantités différents pour ces remèdes». Para as cantidades na pasaxe do Mestre Giraldo, cfr. Pereira (1909: 51, ls. 35-37), «filha do çumo das rrayzes das abroteas peso de trijnta dinheiros nouos e da cal vjua peso de vijnje dinheiros e do poo do azanafe peso de dez dinheiros». A propósito do contido expresado polo termo

dinheiro, Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 140, n. 110) comentan que se trata dunha «moeda de cobre equivalente à décima parte do ceitel», sendo o *ceitel* unha «antigua moneda portuguesa que tuvo curso en Galicia y valía la sexta parte de un maravedí de plata» (cfr. *Er*, s.v. *ceitel*). Para estas moedas, vid. *DGALP*, *GDLP*, *GEPB*, *VPL*, s.v. *ceitel*, *dinheiro*.

1585 O «çumo dos colloos das abroteas» corresponde ao ingrediente latino *succus radices asphodelorum* (cfr. os sintagmas equivalentes das diferentes versións na nota precedente), de xeito que os substantivos galegos *colloos* e *abroteas* corresponden respectivamente aos latinos *radix* e *asphodelus*. *Abrotea* é definido por Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 173, n. 418) como «planta herbácea da familia das liliáceas, tribo das asfodéneas conhecida com o nome de Gamão. Foi moito usada em medicina para combater enfermidades cutâneas. Nome científico: *Asphodelus occidentalis*». Cfr. igualmente *GDLP*, s.v. *abrótea*, «planta liliácea medicinal (*Asphodelus lusitanicus* P. Cout.), também conhecida por *gamões*, que dá uma bela espiga de flores brancas, e cuja raiz tem propriedades diuréticas e emenagogas». Trátase, pois, da liliácea chamada asfódelo ou gamón, cuxas raíces eran empregadas para combater enfermidades cutáneas. Para a descrición da planta e máis detalles sobre a mesma, vid. Causati Vanni (1999: 304, s.v. *asfódelo*), Font Quer (1980⁶: 886-887, 909), Prévot (1991: 174-175, s.v. *affodille*), Robles Gómez (1999: 125, n. 108)... A propósito do termo *abrotea* empregado no *TA* (como no *Livro* do Mestre Giraldo) para designar o asfódelo, así como para a súa caracterización, orixe e variantes (*abrótega*, *abórtega*, *abrótena*, *abrótiga*, *abrotia*, *abrota*, etc.), cfr. *DGALP*, s.v. *abrótea*, *abrótega*, *abrótiga*, *abrótia*...; *GEPB*, s.v. *abrótea*; *VPL*, s.v. *abrotea*; ou *Sb* (*Ensayo* 1794), s.v. *abrotea*, que sobre as raíces da planta comenta que «son muchas y enredadas, continúa cada una por uno o más tubérculos ovalados de cutis muy lisa, tamaños como una nuez que llaman *collon de abrotega* en Santiago, a más de los nombres de la planta que también son suyos. Estos tubérculos o castañas son eficazísimo remedio contra verrugas frotándolas». Para a etimoloxía do vocábulo, que remonta ao grego ἀσφόδον e que se toma das formas latinas *ABRŌTŌNUM* e *ABRŌTĀNUM*, probablemente con cambio de sufixo, cfr. *DCECH*, I, s.v. *abrótano*; *DELP*, s.v. *abrótono*. Para a presenza da planta en textos médicos casteláns da Idade Media, cfr. *DETEMA*, s.v. *afrodilos*, *gamón*; e para a súa ocorrencia no *Libro de los Caballos*, cfr. *TDMS*, s.v. *gamón*, «planta de la familia de las liliáceas». Sobre a identidade dalgunhas denominacións da planta, cfr., entre outros, os seguintes lemas da *Sinonima*: «Asaruc [en M, Asarum] (i. asaro) i. asara [en M, azara] bacara, i. asolacomie, i. afrodillus, i. cojones de gamones» (cfr. Mensching, 1994: 73, ls. 5-7); «Afrodillos, i. albuchinum, i. cogones de gamones» (cfr. *Ibid.*: 72, ls. 19-20), etc.: para as variantes dos vocábulos neste texto, a *Sinonima*, cfr. Mensching (1994: 170, s.v. *afrodillus*; 222, s.v. *afrodillo*) e para outras denominacións desta liliácea na lingua medieval cfr. a entrada correspondente a *affodillus* no *Alphita* (cfr. García González, 2007: 142, l. 10; cfr. a explicación de *Ibid.*: 336, s.v. *affodillus*).

1586 Para a identidade dos termos *ouropimente*, presente nesta pasaxe do *TA*, e *azanafe*, que aparece na correspondente do Mestre Giraldo e con outras variantes en ambos os dous textos, para designar o trisulfuro de arsénico, vid. a información ofrecida a propósito das pasaxes <46.5> e <47.4>.

1587 Para «en ola nova» como tradución do lat. *in vaso subtili novo*, cfr. as variantes da versión siciliana, «in unu uaxellu inuitiatu» (cfr. De Gregorio, 1905: 601, ls. 12-13); da italiana do códice berlinés, «in una pignata di terra» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 129, l. 1719); da francesa dos mss. *M* e *R*, «en .I. vessel» e «.I. vessel de terre» (cfr. Prévot, 1991: 99, 163, <687>); da provenzal, «en un vaisel de terra net» (cfr. Arquint, 2006-2007: 193, 5.3); da catalá, «en algun vexel» (cfr. Gili, 1985: 88, l. 12), así como das italianas impresas de 1561 –«in uno pignattino ferrato» (cfr. Crupi, 2002: 112, ls. 16-17)– e de 1563 –«in una pignata noua» (cfr. Leno, 1563: f. 31r, l. 13). O *Livro* do Mestre Giraldo, «em hũa rrodoma de barro» (cfr. Pereira, 1909: 51, l. 38), introduce o substantivo *rodoma*, «vasilha de barro refractário, destinada a ir ao lume com ingredientes de botica. Provavelmente bojuda, de gargalo cilíndrico ou afunilado, para os perfumes não evaporarem demasiadamente» (cfr. Vasconcellos, 1910: 373-374, s.v. *rodoma*, p. 373).

1588 *Bafo*, derivado da voz onomatopeica BAF e rexistrado desde o século XIII, como en castelán, non ten a acepción de 'alento', 'respiración', senón a de 'vapor que sae dalgún líquido que ferve'. Para os valores semánticos do substantivo en textos medievais galegos, cfr. *CrG*, *CrT*, *Mir*, s.v. *bafo*; cfr., así mesmo, *R2*, *Pi*, *Cu*, *Po*, *Le*, *Ac*, *Fi*, *C1*, *Ib*, *Er*, *Fg*, *C4*, s.v. *bafo*. Para a etimoloxía do termo en castelán, con documentacións, entre outros textos, no *Libro de los Caballos*, vid., *DCECH*, V, s.v. *vaho*; *DETEMA*, *DPRAIfX*, s.v. *vaho*; *TDMS*, s.v. *bafo*.

1589 *Moirra*, P3 do Presente de Subxuntivo de *morrrer*, procede de MORIAT, con metátese do iode (fenómeno que se documenta para outros tempos verbais); por un proceso de propagación analóxica (que debeu de iniciarse no século XII) a partir do futuro, esa forma foi reemplazada por *morra*. Para a regularización do paradigma do verbo e outras atestacións de formas como *moira* vid., p. ex., Magne (1944: 267, s.v. *morrrer*) ou *CrG*, *Mir*, *Ri*, *CSM*, *Esc*, *Nun* (*Amigo*), *Aj*, s.v. *morrrer*.

1590 Cfr. *de* en DF8 (141, l. 33).

1591 A forma *ensinarei* do ms. non se axeita á anterioridade da acción expresada polo adverbio *suso*, que, en correspondencia co latino *superius*, significa 'antes', 'arriba' e que, común ao castelán medieval, procede do lat. vg. *sūsum* (cl. *sūrsūm*) (cfr., sen máis, *CrG*, s.v. *suso*). Polo tanto, cómpre corrixir *ensinarei* por unha forma de pasado, segundo se observa na tradición romance do *De medicina equorum*, e, en particular, na versión francesa do ms. *M*, «la plaie soit curee d'aubun d'uef et lavee si comme j'ai dit ou chapistre dou farssin» (cfr. Prévot, 1991: 99, <689>). O texto francés envía ás pasaxes <7.12> – <7.15>, onde para a curación e cicatrización das chagas se aconsellan as *craras dos ovos* xunto a outros ingredientes (*cal viva*, *mel craro*), como se repite noutros capítulos anteriores e posteriores ao do *cancer* e como moi ben expresa a *Mascalcia* de Rusio: «curetur vulnus cum ovi albumine et aliis ut superius et inferius in diversis capitulis, ubi de curis vulnerum dicitur, continetur» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 410, ls. 13-16). Cfr., igualmente, «cura poi la frita cun lu blancu di ouu . e cun li altri cosi comu si amaistra di supra», na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 601, ls. 17-18); «curisi la piaga con albume d'uovo & con l'altre cose si come in dele cure dele piaghe si dice disopra», na italiana (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 129, ls. 1724-1725); «cura la naffra ambe albus d'ueus an las autras causas dessus dichas en la cura de las naffras» na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 197, 53.5).

1592 Na versión francesa de Ruffo transmitida polo ms. *M* os dous remedios que se corresponden ás paxases <53.9> e <53.10> aparecen como un só: «Item a ce meimes vaust assez l'estronc d'omme, mes que l'estronc soit ars et puis mellé avec autant de rase de vin arsse et puis mellé avec et triblé avec sel et soit mis sus la plaie» (cfr. Prévot, 1991: 99, <690> e n. 1). O mesmo acontece na versión italiana do impreso de 1561: «molto vale lo sterco humano secco, et pulverizato co 'l taso abbruciato et co 'l sale ben pesto sottilmente, et posto sopra ogni cosa insieme alla detta enfiatura» (cfr. Crupi, 2002: 112, ls. 25-27).

1593 Cfr. *de* en DF8 (96, l. 29).

1594 Para *sarro de cuba* como tradución do substantivo latino *tartarum*, o significado de ambos os dous e as súas propiedades, véxase a explicación para «sarro da cuba, que chaman tartaro» (<25.6>). Nótese, en efecto, que, no remedio exposto a continuación para a curación do *cancer* (<53.10>), o mesmo ingrediente é chamado *tartaro*.

1595 Aínda que no ms. lemos *Et outa*, como reflicte a lectura de DF8 (96, l. 32), cfr. a omisión da copulativa inicial en Pens. (143, l. 5).

1596 Se ben no texto latino aparece o substantivo *oleum*, a tradición romance do *De medicina equorum* non presenta o equivalente de *oleum* 'aceite', senón o de *alium*, 'allo': cfr., en efecto, «lu aglu pistatu», na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 601, l. 22); «l'aglio ben trito», na italiana conservada no ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 130, ls. 1731-1732); «al ben pisat», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 193, 53.10); «auz triblez», na francesa (ms. *M*) (cfr. Prévot, 1991: 99, <691>); «laio ben pesto», na italiana do impreso de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 31r, l. 27); cfr. igualmente as receitas do *Livro d'Alveitaria*, «filha os alhos e a

pijmenta e hūua rrajz que chamam piretro» (cfr. Pereira, 1909: 52, ls. 6-7), ou da *Mascalcia* de Rusio, «Item ad idem aliud es melius: Recipe *aleum*, piper et pyretrum [...]» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 410, ls. 23-24). Debe pensarse, polo tanto, que o *oleum* do ms. latino V ou é o resultado dunha errada lectura de Molin ou unha variante xurdida no seo da tradición latina como resultado da semellanza gráfica e fonética de *allium* e *oleum*, pois outros testemuños latinos ofrecen *allium*: cfr. os mss. F, f. 73r, «*allium bene tritum*», ou E, f. 119v, col. a, «*allum bene tritum*». De existir, *oleum* debe de ser unha variante errada ao non ter sentido que a ese substantivo se lle aplique o adxectivo *tritum*.

1597 Na tradición romance consultada do tratado de Ruffo atópase un termo equivalente ao *piper*, ‘pementa’, que figura na versión latina e que precisamente se adapta como *pimenta* en pasaxes anteriores da obra galega (cfr. <15.6> e <26.5>). O *poo* que aparece neste lugar do TA ben podería ser froito dunha adaptación libre do sintagma *cum pipere pulverizato*, orixinado pola presenza do participio *pulverizato*.

1598 «Piritro mudo, que é azeche» é a adaptación galega do substantivo latino *piretrum*, para o que no capítulo seguinte o TA ofrece de novo a adaptación «çumo de piretro, que quer dizer azeche» (<54.8>). O substantivo *piritro* designa unha planta da familia das compostas, «así chamada por sus efectos calóricos» (cfr. García González, 2007: 511, s.v. *piretrum*), sobre a que Prévot (1991: 229-230, s.v. *peretre*) ofrece a seguinte información: «pyrèthre (lat. *piretrum*), plante surtout recommandée, dans les traités de médecine anciens, contre les maux de dents, de tête, de bouche. J. André [...] explique l’origine de ce mot (du grec «feu») et précise qu’appliquée sur la peau, la racine agit comme un rubéfiant, provoquant même des ulcérations. Le *Circa Instans* classe ce remède comme “chaut et sec el tierz degre”. On connaît aujourd’hui ses propriétés parasitocides et vermifuges». En efecto, Bluteau, que remite ao termo *pelitre* para explicar o significado de *piretro* (cfr. VPL, s.v. *pelitre*), comenta que esta planta, «mascada, & detida na boca, atrahe muita pituita, & faz cuspir muito, & por esto foy esta herva chamada em Latim *Herba salivaris*. O seu nome mais commun he *Pyrethrum*, i. *Neut*. Derivase do Grego *Pir*, que val o mesmo que fogo, porque ha huma especie de pelitre, cuja raiz he tão quente, que pouco despois de mascada, queima a lingua, & a garganta» (cfr. VPL, s.v. *pirethro*). A información sobre a orixe do termo atópase tamén en Houaiss, s.v. *piretro*: «lat. *pyrethrum*, i ‘planta medicinal (*Anthemis pyrethrum*, hoje *Anacyclus pyrethrum*)’ < gr. *pûrethron*, ou ‘espécie de camomila’, der. de *pûr*, *purós* ‘fogo’; a planta é assim chamada por causa do sabor ardente da raiz». Robles Gómez (1999: 98, n. 47) reproduce o seguinte comentario de Laguna sobre o *Anacyclus pyrethrum*: «Al pelitre llaman *pyrethro* los griegos porque metido en la boca requema como si fuese brasa. Llamáronlo los romanos *salivar* porque mascado produce mucha saliva». Sobre a súa utilización medicinal, Causati Vanni (1999: 314, s.v. *piretro*) comenta que «le sue proprietà terapeutiche sono: rubefacente, scialagogo, antiodontalgico ed insetticida. Viene impiegato solo per uso esterno». Sobre esta composta e as virtudes que se lle atribúen na literatura farmacolóxica medieval, cfr., p. ex., Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 174, n. 427), Delprato – Barbieri (1867, II: 298, s.v. *piretru*), Montero Cartelle (1983: 200, s.v. *piretrum*), ou o GDLP, s.v. *piretro*. Para os usos desta planta na *Flos Medicinae* cfr. De Frutos González (2010: 356, s.v. *piretrum*), e sobre este mesmo asunto noutros textos, cfr. os datos achegados, p. ex., polo *Circa instans* – «*Piretrum calidum est et siccum in tertio gradu, herba est satis communis, cuius radix in medicinis debet poni ... gargarisma factum ex aqua decoctionis eius et ficuum siccarum: vel in vino dulci cerebrum a superfluitate flegmatica mundificat*» (*apud* García González, 2007: 511, s.v. *piretrum*)–, ou por Arnau de Vilanova, *Translatio*, 2.6 – «*Piretrum calidum et siccum est in tercio*»–, 8.5 – «*Piretrum est calidum et siccum in quarto gradu*»–. Para o vocábulo castelán en textos médicos medievais, cfr. DETEMA, s.v. *pelitre*, «planta [...] de raíz larga y gruesa y ardiente al gusto, por lo que los griegos la llamaron *pyrethro*; los romanos la llamaron *salivar* porque provoca mucha saliva»; DPRAlfX, s.v. *pelitre*, «planta de la familia de las compuestas (*Anacyclus pyrethrum*)».

O termo *azeche* (cfr. a lectura *açeche* en Pens.: 143, l. 6), co que no TA se explica o significado de *piritro* nas dúas pasaxes en que concorre o substantivo *piretrum* na fonte latina (cfr. <53.11> e <54.8>), parece non referir a mesma realidade que aquel, pois designa «certo mineral, ou terra preta, com que se faz tinta» (cfr.

VPL, s.v. *azeche*). Trátase, pois, do sulfato de cobre ou outros minerais usado en medicina e tintorería e tamén chamado *caparrosa*: «Caparrosa. [...] (Do árabe *azesch*, «vitriolo»)» (cfr. *GEPB*, s.v. *aceche*; vid. tamén *GDLP*, s.v. *aceche*). Non alcanzamos a entender os motivos que levaron ao tradutor galego a asociar as dúas voces, mais os datos presentados invitan a cuestionar a equivalencia semántica ofrecida polo *TA* e que Pensado dá como correcta ao definir as voces *pirjtro* e *piretro* como «azeche, caparrosa» (cfr. Pens.: 298, s.v. *piretro*, *pirjtro*). Para o vocábulo castelán *azeche* (do ár. *AZ-ZAG*), o *TDMS*, s.v., recolle o significado de «clase de piedra, vitriolo»; o *DPRAlfX*, s.v. *aceche*, o de «caparrosa, sal compuesta de ácido sulfúrico y de cobre o hierro». O *DETEMA*, s.v. *aceche*, recolle como outras denominacións desta realidade as de *atramento*, *caparrosa* e *vitriolo*, sobre as que se remite ao exposto a propósito da mención de *atramento* na pasaxe <54.8> do *TA*.

1599 O texto latino completa a receita con outro ingrediente, *aliquantulum de sale*, que non está no *TA*, en ningunha das outras versións romances do *De medicina equorum* manexadas, nin nos manuais de Lorenzo Rusio e do Mestre Giraldo –que inclúe o remedio, ausente, porén, na outra fonte manexada polo físico de Don Denis, o tratado de Teodorico–. Ante estes datos, cabe pensar que o texto latino de Ruffo puido presentar variantes nos diferentes mss. que a trasmiten, incluíndo uns ese ingrediente na receita –como acontece no códice veneciano (V)– e omitíndoo outros –como sucede, p. ex., no ms. F, f. 73r: «alium bene tritum cum pipere pulverizato et piretro et aliquantulum axungie veteris porcine, et tritis ad invicem intus vulnus cancri [...]»–.

1600 A tradución galega non expresa o mesmo contido que o texto latino, no que non se fai referencia á elaboración de ningún *poo* senón á acción de curar a ferida do *cancer* con prácticas xa mencionadas na obra con anterioridade (*fiat de vulnere postea, ut praedixi*). Deste xeito, fronte ao «depois façase do poo así como ja dixen» do *TA*, as outras versións mantéñense fieis ao contido da obra latina: cfr. na tradución siciliana, «e poi chi fa di la fritta comu dictu e» (cfr. De Gregorio, 1905: 601, l. 25); na italiana do ms. berlinés, «& poi si faccia dela piaga come dissi disopra» (cfr. Olog Hedvall, 1995: 130, ls. 1374-1375); na francesa, «Après la plaie soit curee si comme j'ai dit devant» (cfr. Prévot, 1991: 99, <692>), ou mesmo na incompleta da tradución provenzal, «Enapres sana la naffra [...]» (cfr. Arquint, 2006-2007: 193, 53.11). A remisión á práctica habitual para a curación das feridas (e non á confección de *poo* algún) está tamén en Rusio, «postea curetur vulnus ut superius et inferius in curis vulnerum edocetur» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 410, ls. 29-30), e no Mestre Giraldo, «e depois cura a chaga como as outras» (cfr. Pereira, 1909: 52, l. 9). Para os medicamentos utilizados para a curación das feridas, cfr. a pasaxe <53.5> e a nota explicativa correspondente: ¿hai que ver en *poo* unha referencia ao *ouropimente* en *poo* de <53.5> ou debe interpretarse como un erro orixinado a partir unha variante *pulvere* en lugar de *vulnere*?

1601 Malia a lección do ms. *vssar*, cfr. *vsar* en DF8 (97, l. 7), coa grafía da fricativa apical sonora, desvirtuando así a realidade do texto, xa que en posición intervocálica cómpre manter a situación gráfica do ms. (cfr. § II. 3.10).

1602 Cfr. *deue* en DF8 (97, l. 9), sen desenvolver como nasal implosiva final (e, polo tanto, como terceira persoa do plural) o trazo horizontal que presenta enriba a forma verbal no ms. (*deuē*).

1603 Corríxese a lección do ms., *sse nō deuē faṣ talladuras et q̄imaduras*, eliminando o adverbio de negación, que manteñen Domínguez Fontela (DF8: 97, l. 11), Pensado (cfr. Pens.: 143, ls. 12-13) e Pérez Barcala (2004: 407, ls. 1278-1279). A conservación da partícula non fai sentido no texto, pois na obra latina de Ruffo e nas outras versións romances desta (así como en Teodorico e Rusio) prescribíense as prácticas da cauterización e da incisión para curar o *cancer* nos lugares *carnossos*, mentres que a desaconsella nos *lugares nervossos e intrincados de veas e d'arterias*, para os que, en cambio, recomenda o *poo dos collos das abroteas*.

1604 Información sobre a *fistola*, «lesione che non guarisce spontaneamente» (cfr. Arquint, 2006-2007: 358, s.v. *festola*), pode verse en Causati Vanni (1999: 352, § 48), Delprato – Barbieri (1867, II: 245, s.v.

fistola), Moulé (1913: 450, s.v. *fistule*), Poulle-Drieux (1966: 82), Prévot (1991: 208, s.v. *fistolle*), así como Trolli (1990a: 31, s.v. *fistula*) para outras documentacións latinas do termo que Ruffo considera *vulgariter*, observación que se mantén na versión italiana, «la qual cusi s'apella *volgarmente*» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 130, l. 1548). Ao respecto de *fistola* como denominación vulgar e tamén latina, o Mestre Giraldo precisa que «esta doença chamam em latim e em nossa lñguagem *fistolla*» (cfr. Pereira, 1909: 52, ls. 25-26). O vocábulo conta con tres documentacións no *Libro de los Caballos* co significado de «conducto anormal, ulcerado y estrecho que se abre en la piel o en las membranas mucosas, llaga, postema» (cfr. TDMS, s.v. *fistola*, acep. 2); cfr. tamén DPRAfX, s.v. *fistula* (acep. 2).

1605 A lección do ms. 9uē, que se conserva en DF8 (97, l. 15), *conuen*, non fai sentido, polo que, como suxire Pensado (cfr. Pens.: 143, n. 3), debe editarse *aven*, como corresponde á forma verbal latina *accidit*, para a que están *aueni* na versión siciliana, *adviene* na italiana do ms. de Berlín ou *avient* na francesa.

1606 No ms., *por q̄ po nō foy bē curada*, o adverbio *non* é precedido dunha palabra, *po*, debida a un erro cometido por Álvaro Eanes que interrompería a copia de *por* sen chegar a escribir a consoante final ao decatarse de que estaba repetindo o inicio da conxunción causal precedente. Polo tanto, no ms. é *po* o que lemos e non *por* como sinala Pensado (cfr. Pens.: 143, n. 4), por moito que fose isto último o que o copista pretendía escribir como parte dun erro do que se decata antes de rematalo. Domínguez Fontela transcribe como *se* o erro *po* (DF8: 97, l. 17), *por qe se non foy ben curada*.

1607 Cfr. a lectura *antigidade* en DF8 (97, ls. 21-22).

1608 O texto latino de Ruffo introduce o segundo termo da comparación, *ut fiat violentior alio supradicto*, e o mesmo se observa na versión siciliana, «azo ki sia plui forti di killa di supra» (cfr. De Gregorio, 1905: 602, ls. 5-6); na italiana do ms. de Berlín, «si faccia più forte dell'altra polvere sopradicta» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 131, ls. 1752-1753), ou na italiana impresa de 1561, «acciò che facci più corrosivo che l'altro sopradetto» (cfr. Crupi, 2002: 113, ls. 9-10). O *poo* menos forte ao que se remite nese segundo termo da comparación é o exposto no capítulo do *cancer*, como declaradamente indica a tradución francesa recollida no ms. *M*, «la poudre sera plus fort a destruire le fistolle que l'autre qui est dite devant ou chapistre de cranque» (cfr. Prévot, 1991: 100, <699>). Sobre a maior utilidade do *poo* dos asfódelos para a curación do *cancer* fronte a outros prescritos, cfr., en efecto, o exposto en <53.13> –«E nota que o poo dos collos das abroteas val máis que todoslos outros», explicando eses *outros* en <53.9> –<53.12>–. Sobre a utilización dese mesmo remedio para a curación do *cancer* e a *fistola* son elocuentes Teodorico –«Alii curant cum pulvere afodilorum, sicut dictum est de cancro. Cancro enim et fistulae una est cura» (cfr. Klütz, 1936: 86, ls. 19-20)– ou o Mestre Giraldo –«amatêlha com ho poo das rraizes das abroteas ou com outros poos mayes fortes assy como ante dicto he do cançer ca tal pode seer a cura dūu como do outro» (cfr. Pereira, 1909: 52, ls. 28-30)–. A propósito da mención do *auripigmentum* na *Flos Medicinae* (v. 703), De Frutos González (2010: 345, s.v. *auripigmentum*) lembra que este mineral «en época medieval se empleaba en la elaboración de una pasta para curar las fistulas, acompañado de azufre, cal y jabón».

1609 Fronte a DF8 (97, l. 25) e Pens. (243, l. 23), *ay*, mantemos a independencia do adverbio pronominal *i* na forma impersonal de *aver*: cfr. tamén *a i* (<17.1>), *ha i* (<3.57>, <22.1>, <23.1>, <33.1>, <33.12>). Na conveniencia de manter a individualidade de ambos os dous vocábulos redunda a circunstancia de que no *TA* o adverbio apareza anteposto á forma da terceira persoa do singular, *i ha* (<3.61>, <36.2>, <49.6>) e mesmo a de que entre ambos os dous elementos poida incluírse outra palabra (cfr. *i mais ha* en <59bis.2>).

1610 O «engu, que semella sebugo» adapta o substantivo latino *ebulum*. Este ingrediente non aparece nas receitas correspondentes das versións provenzal, francesa do ms. *R* –que, pola contra, menciona as *ciboules* (o equivalente da *caepa* da receita latina) omitidas, en cambio, no ms. *M* (vid. Prévot, 1991: 100, <700> e n. 3 para as variantes dos mss. franceses)–, catalá ou italiana do impreso de 1563, e tampouco está nos manuais de Teodorico e do Mestre Giraldo. Nas traducións romances do *De medicina equorum* que inclúen o equivalente do termo latino *ebulum* este aparece adaptado como *ebulu*, *eboro*, *ebulli* ou *ebbio* nas versións

siciliana, italiana (do ms. de Berlín), francesa (do ms. M) ou italiana (impresa en 1561) respectivamente. No que atinxe ao termo que aparece no TA, editamos *engu*, de xeito que o trazo horizontal que a voz presenta enriba da vogal final no ms. carecería de valor (cfr., en cambio, *engun*, en DF8: 97, l. 27). Para este termo, de etimoloxía escura, o GDLP, s.v. *ébulo*, recolle a forma *engoo* como denominación vulgar do *ébulo* (lat. *ebulum*), do mesmo xeito que o DGALP, s.v. *engos*, define este substantivo como «O m. q. *ébulo* e *sabugueirinho*, *sambucus ebulus*», ou a GEPPB, s.v. *ébulo*, ofrece esta voz como equivalente de *engos* e *sabugueirinho*. Trátase da planta herbácea da familia das caprifoliáceas chamada en castelán *yezgo* –que, coa súa orixe en *ĒDŪCUS* e non en *ĒBŪLUS*, se rexistra por vez primeira no *Libro de los Caballos* (vid. DME, s.v. *yezgo*; DCECH, VI, s.v. *yezgo*)–, como indica Pensado (cfr. Pens.: 229, s.v. *engu*) e como pode verse, s.v. *engo*, en Sr (*Catálogo... vegetables 1754-1758*) –«voz pura gallega que significa el yezgo. También el portugués le llama *engo*, pero lo tomó de Galicia, pues aquí, en San Martín de Salcedo, se conserva *engo*, en un sitio que llaman Fonte do Engo (o del sabuguño)»–, Fg e C4, «yezgo, especie de saúco». Sobre as propiedades medicinais da planta, Prévot (1991: 196, s.v. *ebulli*) reproduce a información do *Circa instans*: «hyebles sunt chaudes et seiches. La racine et les somez sont en us. L'en la quielt en yver et la puet l'en gardez .X. anz. El degaste et dellie et purge fleume [...]. Contre l'enfleure des mains et des piez, faites cuire cette herbe en eve salee et lavez. Ce meismes valt contre artetique et contra ydropisie qui li fait baignier». Á utilización terapéutica da planta refírense tamén o VPL, s.v. *engos* –que explica que as follas dos *engos* «servem para fomentar, & tem virtude para discutir, resolver, fortificar os nervos, são remedios para a Sciatica, Paralysis, &c. [...] *Engos* são purgativo. Alveytar. de Rego, 218»– ou Causati Vanni (1999: 307, s.v. *ebbio*) –que sinala que «è dotata di proprietà diuretiche, lassative, diaforetiche, antireumatiche, antineuralgiche»–. Para esta planta, da que xa se ocupou Dioscórides (IV, 175), vid. tamén Delprato – Barbieri (1867, II: 283, s.v. *eblio*), Milani (2004b: 124, s.v. *ebulli*) e, sobre todo, a completa información proporcionada por Font Quer (1980⁶: 755-757). Para as propiedades do *ebulus*, cfr. o *Circa instans* salernitano –«*Ebulus calidus est et siccus, cuius radix et corticis: est turiones, prepicue competunt medicine ... habet virtutem consumendi dissoluendi et purgandi principaliter flegma*» (apud García González, 2007: 380, s.v. *cameactis*)– ou a *Summa Medicinæ* –«*Ebulus calidus et siccus. Cortex, turiones, id est, grana competunt medicine. Habet virtutem consumendi, dissolvendi et purgandi principaliter flegma, ideo valet contra arteticam frigidam et leucoflesiam et cotidianam febrem. Fomentum vel epitima ex eo removet tumores et inflaciones*» (I, v, 5)–, que inclúe o arbusto en receitas para curar as *apostemata*, a *febris*, a *ydropisis* (pasaxe esta última na que *sambucus* e *ebulus* se presentan como sinónimos, *cum multis foliis sambuci vel ebuli*), a *retentio urine*, a *ruptura in mirach ventris*.

O tradutor galego explica o significado de *engu* (que corresponde ao que figura no texto latino, *ebulum*) por medio da cláusula de relativo «que semella sebugo». Sobre a identidade das dúas denominacións é ilustrativa a entrada do *Alphita* para o vocábulo *cameactis*: «*Cameactis interpretatur humilis sambucus, id est, ebulum*» (cfr. García González, 2007: 176, l. 31). Así pois, *sebugo*, que deriva do lat. *SABŪCUM*(M), designa un arbusto utilizado en medicina efectivamente polas súas propiedades diaforéticas ou sudoríficas, calmantes e resolutivas, como s.v. *sabugueiro* e *bieiteiro* recollen moitos dos traballos lexicográficos incluídos no DdD ou o GDLP, s.v. *sabugueiro*. Para as hipóteses sobre a orixe do termo que designa o sabugo, o VPL, s.v. *sabúgo*, ademais de constatar a identidade das dúas denominacións que aparecen no TA, explica que o *engos* ou *engo* é «em tudo semelhante ao sabugueyro tirando, que não he tão alto; [...]. As folhas são alguma cousa mais compridas, & tem hum cheyro mais forte» (cfr. *Ibid.*, III: 121). Para a caracterización do sabugueiro e a exposición das súas virtudes, vid. Font Quer (1980⁶: 752-755, s.v. *saúco*) ou García González (2007: 530, s.v. *sambucus*), e sobre as confusións entre *sambucus*, 'sabugueiro', e *sambacus*, 'xazmin', en textos médico-farmacéuticos medievais, vid. García González (2007: 529-530, s.v. *sambacus*). Da información proporcionada en textos medievais sobre este arbusto, cfr. o *Circa instans* –«*Sambucus calidus est in secundo gradu, siccus in primo. Arbor est cuius cortex medianus vsui medicine competit, semina et flores secundario: et principaliter purgat flegma*» (apud García González, 2007: 380, s.v. *cameactis*)– ou a *Summa Medicinæ*, I,

v, 13 –«Sambucus est arbor que in quolibet mense facit florem sine fructum, unde oleum sambaseleon sive sambacinum. Calidus et siccus in secundo. Decoccio mediani corticis eius purgat flegma per vomitum et per ventrem. Et valet contra cotidianam et leucoflenciam, lumbricos necat, folia eius cataplasmata tumorem dissolvunt et resolvunt duricies membrorum»–, que o inclúe, así mesmo, entre os *simplices constringentes et confortantes* e, por isto, válido *contra spasmus*, á vez que figura en receitas contra a *ydropsis*, o *fluxus dolorosus humorum ad iuncturas artuum*, problemas de garganta, etc. Para a presenza deste elemento en textos médicos casteláns da Idade Media, cfr. *DETEMA*, s.v. *saúco*, *yezgo*. Para a inclusión desta planta en dúas pasaxes do *Libro de los Caballos*, cfr. *TDMS*, s.v. *saúco*.

1611 Para *mel craro* como tradución do lat. *mel liquidum*, vid. o exposto a propósito da pasaxe <7.14>. Fronte á omisión do ingrediente na versión siciliana do texto de Ruffo e fronte ao xenérico *miel* da versión francesa incluída no ms. *M*, cfr. «miel liquide et mol» na adaptación francesa do ms. *R* (cfr. Prévot, 1991: 164, <701>), «mele liquido» na italiana do códice berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 131, l. 1757), «mel rar» na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 195, 54.5) –onde *mel rar* significa ‘miele liquido’, fronte a *mel clar*, ‘miele chiarificado’ (cfr. Arquint, 2006-2007: 396, s.v. *mel*)–, «mele liquido» e «miele liquido» nos impresos italianos de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 113, ls. 14-15) e 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 31v, l. 22), e *mel liquidum* en Rusio (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 416, l. 20).

1612 Cfr. «tre volte al di» na tradución italiana do impreso veneciano de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 113, l. 17).

1613 Domínguez Fontela, *ouro pimento* (DF8: 98, l. 1), desenvolve como *o* o trazo horizontal que aparece no ms. para abreviar a vogal átonal final, fronte ao que o mesmo editor fai en pasaxes anteriores, onde ese trazo é interpretado como *e* (cfr. <47.4>, <53.5>, <54.4>...), e en contra da forma plena, *ouro pimente*, que o ms. ofrece en <47.8>. Para o *ouropimente*, vid. o exposto a propósito da ocorrencia do vocábulo en <47.4>.

1614 Cfr. a lectura dubidosa, *sillauer*, que ofrece Domínguez Fontela (cfr. DF8: 98, l. 1) para este ingrediente, fronte ao que acontece noutras variantes do mesmo termo, que o editor, sen reservas, presenta como *asinlheve* (<47.4>) e *asilhave* (<47.8>).

1615 Cfr. a lectura *amasadoo* de DF8 (98, l. 2).

1616 Este substantivo, de difícil lectura no ms., é transcrito por Domínguez Fontela como *de atranico* (cfr. DF8: 98, l. 3), no que é seguido por Pensado (cfr. Pens.: 143, l. 31), *datranico* (sen integrar a vogal final da preposición en contacto coa inicial do substantivo seguinte e sen marcar tipograficamente a elisión da mesma), que no glosario (cfr. *Ibid.*: 210, s.v. *datranico*), ao acompañar a voz dun interrogante, non dá como segura a forma e explica que se trata da «lectura de Domínguez Fontela que no podemos confirmar en nuestra fotocopia». Na edición provisional do *TA* editabamos *d'atramento* (cfr. Pérez Barcala, 2004: 407, l. 1297), tomando naquel momento como único argumento para corrixir a forma do ms. galego a presenza do vocábulo *arrement* na tradución francesa do tratado de Ruffo transmitida polo ms. *R*: documentado en francés desde a *Chanson de Roland* (séc. XI), *arrement* remonta ao lat. *ATRAMENTUM* e designa, ademais da tinta, a materia da que esta se fai (vid. Greimas – Keane, 1992: 36). Agora, a consulta doutros elementos da tradición do *De medicina equorum* apoia *atramento* como a lectura correcta da obra galega. En efecto, o substantivo que figura no orixinal latino de Ruffo é *atramentum* (tamén presente en Rusio), que se adapta como *atramento* e *artament* nas versións italiana e provenzal do manual do calabrés respectivamente: o termo defínese nos glosarios das respectivas edicións como «vetriolo di rame» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 155, s.v. *atramento*; Arquint, 2006-2007: 280, s.v. *artament*). *Atramento* é recollido por Houaiss (s.v.) coas acepcións de «tinta de escrever us. na Roma antiga» e de «líquido escuro us. antigamente como tinta ou verniz» (cfr. tamén *DGALP* ou *GEPB*, s.v. *atramento*) e cunha etimoloxía que o remite ao «lat. *atramentum*, i ‘cor preta, líquido negro’, de *áter,tra,trum* ‘negro, preto, sem brilho, escuro’». Información sobre este sulfato pode verse tamén en Delprato – Barbieri (1867, II: 273-274, s.v. *actramentu*), Robles Gómez (1999: 209, n. 253) ou Causati Vanni (1999: 304-305, s.v. *atramento*), onde se describe como «inchiostro composte da noce di galla, gomma arabica, solfato ferroso ed acqua. Si ottiene gettando l’acqua bollente sulle galle frantumate; si filtra

dopo 24 ore aggiugendo il solfato e la gomma» e se sinala que «ha proprietà astringenti». Para *atramento* en castelán medieval, cfr. *DETEMA*, *DPRAIfX*, s.v. *atramento*, así como as entradas, coa correspondente definición, que se atopan na *Sinonima*: «Atramentum, vitriolum [en M *vitreolum*], caparrosa, todo es vno, e ay otra especie de atramentum que es [en M, *invenitur*] en Espanna que dizen azije» (cfr. Mensching, 1994: 66, ls. 38-41). Para a identidade de *atramentum* e *vitriolum* e as variedades deste mineral co que se designan os sulfatos de cobre ou ferro, vid. as entradas do *Alphita* correspondentes a *atramentum*, *calcantum*, *dragantum* e *vitreolum* (cfr. García González, 2007: 153, ls. 115-118; 181, ls. 87-88; 198, l. 15; 314, l. 46), así como a explicación para elas en García González (2007: 362, s.v. *atramentum*; 379, s.v. *calcantum*; 411, s.v. *dragantum*; 569, s.v. *vitreolum*): *atramentum* –voz que deriva do lat. *ater*, ‘negro’– é ofrecido no glosario salernitano como sinónimo de *vitreolum*, «‘vitriolo’ o ‘caparrosa’, nombre común de varios sulfatos; en concreto, puede hacerse referencia al llamado ‘vitriolo azul’ o ‘caparrosa azul’, es decir, el ‘sulfato de cobre’, y al conocido como ‘vitriolo verde’ o ‘caparrosa verde’, es decir, el ‘sulfato de hierro’. Se trata de sulfatos productos de las alteraciones de las piritas de cobre y de hierro respectivamente, utilizados en medicina y tintorería» (cfr. García González, 2007: 379, s.v. *calcantum*). Sobre as características e virtudes deste elemento comenta o *Circa instans* que «[...] vitreolum calidum est et siccum in quarto gradu ... est quedam vena terre que per .x. annos seruatur virtutem habet dissoluendi consumendi, et corrodendi» (*apud Ibid.*).

1617 Como noutros lugares do *TA*, *mel craro* é a adaptación do sintagma latino *mel liquidum*. Vid. o exposto a propósito deste ingrediente nas pasaxes <7.14> e <54.6>.

1618 Advirtanse as analoxías entre as pasaxes <54.6> e <54.8> para a confección dos remedios. As semellanzas, das que dá conta o propio texto latino por medio da cláusula *ut superius docui*, percíbense claramente, sobre todo, na versión siciliana do tratado de Ruffo, «miscandu sempri insempli *sicundu ki diSSI di supra in kistu midesmu capitulu*» (cfr. De Gregorio, 1905: 602, ls. 16-17).

1619 O *TA* omite a referencia ás *petiae velut amygdaliones* que cómpre introducir co unguento *in vulnus* e ás que fan referencia outras versións romances do *De medicina equorum*: cfr., así, p. ex., «met en la naffra una pessa facha de aco a forma de magdalion», na tradución provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 195, 54.8) –na que o hápax *magdalion* significa ‘améndoa’–; «li mitti in la fistula in modo di una amendula», na siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 602, l. 17); «facciasene poi boccone sì come amandula», na italiana do códice berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 131, ls. 1766-1777), ou «sia messo questa tal materia a modo de mandole», na italiana impresa en 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 32r, l. 3).

1620 A forma de futuro que se le no ms. –conservada en DF8 (98, l. 7), Pens. (145, l. 3), *ensynarey*, e Pérez Barcala (2004: 408, l. 1300), *ensinarei*– corríxese por unha de pasado, *ensinei*, en virtude da analoxía entre a pasaxe <54.9> e a precedente <54.7> sobre a dobre aplicación diaria do unguento, previa á asepsia con vinagre, e dada a referencia explícita a unha pasaxe previa do mesmo capítulo na versión siciliana de Ruffo, «*sicundu ki diSSI di supra in kistu midesmu capitulu*» (cfr. De Gregorio, 1905: 602, l. 17).

1621 A lección do ms., *llauadoo*, conservada por Domínguez Fontela (cfr. DF8: 98, l. 7), debe ser corrixida. Pensado substitúea por unha forma de xerundio, *llauandoo* (cfr. Pens.: 145, l. 3), emenda que aceptamos en Pérez Barcala (2004: 408, l. 1300). Non obstante, dado que esa forma verbal sería o predicado da cláusula que adapta a construción de participio absoluto *abluto prius vulnere cum aceto* –na que *abluto* concorda con *vulnere*, substantivo ao que corresponde *chaga*–, a concordancia esixe que o pronome átono que se pospón á forma verbal galega sexa feminino e que a lección do códice se corrixa por *lavandoa*.

1622 A ausencia de abreviatura para a vogal átona do demostrativo masculino plural fai necesaria a súa integración. Cfr., en cambio, *estos* en Pens. (145, l. 4).

1623 A sintaxe fai necesaria a integración da forma verbal, probablemente omitida no testemuño como consecuencia da presenza da mesma pouco antes, *Mys oq mays forte he detodos ests o poo do rrosalgar*.

1624 Sobre o *poo do rosalgar* como o máis forte de todos os remedios para o tratamento da *fistola* polas súas propiedades corrosivas, vid. o exposto en <7.16> ou en <10.8>.

1625 Con respecto ao sintagma latino *cum saliva jejuni hominis* –fielmente adaptado na tradución siciliana, «cun la saliu a di lomu digiunu» (cfr. De Gregorio, 1905: 602, l. 19); na italiana do ms. de Berlín, «con la saliva del homo digiuno» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 131, l. 1770); na provenzal, «an saliva de homme deiun» (cfr. Arquint, 2006-2007: 195, 54.9), e na francesa do ms. *M*, «avec salive d'homme a jeun» (cfr. Prévot, 1991: 100, <703>)– o *TA*, ao igual que as versións francesas dos mss. *R* e *S* ou a italiana do impreso de 1561 (cfr. *Ibid.*: 164, <703>; Crupi, 2002: 113, l. 25), non ofrece a equivalencia para o lat. *jejuni*. Rusio introduce unha variante no remedio ao substituír a *saliva hominis jejuni* por *salvia et hominis urina* como resultado dun probable erro na transmisión da receita: «Item ad idem violentius et acrius omnibus aliis supradictis: Resalgar bene tritum cum *salvia et hominis urina* agitatum mittatur in fistulam moderate» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 418, ls. 8-11).

1626 A tradución francesa remite máis concretamente ao capítulo do *verme*: «E puis que la plaie est morte, elle soit curee et guerrie *si comme j'ai devant dit ou chapistre de farssin*» (cfr. Prévot, 1991: 110, <705>). Cfr. o explicado nas pasaxes <7.12> – <7.14>.

1627 De difícil lectura no ms., editamos *criar*, como Pensado (cfr. Pens.: 145, l. 7), fronte á lectura *cria* de DF8 (98, l. 13), segundo parece aconsellar a súa inclusión como predicado da subordinada condicional.

1628 En efecto, en <53.14> recoméndanse as prácticas da incisión e da cauterización cando o *cancer* se produce en lugares carnosos: «Pero non é dovida que ennos carnosos se deven fazer talladuras e queimaduras como comprir, ca máis ligeiramente se pode curar o cancer por elas que porlos ditos poos nos lugares carnosos». A remisión a esa pasaxe e ás prácticas prescritas queda patente na versión francesa do tratado de Ruffo do ms. *M*, no que como terapia da enfermidade non se remite ao capítulo do *cancer* (como sucede, en cambio, no ms. *S*; cfr. Prévot, 1991: 164, <706>), senón que se sinalan os tratamentos referidos: «Et se la fistolle est en lieu plain de char, soit taillez ou cuiz pour ce que la fitolle en sera plus tost guerrie» (cfr. Prévot, 1991: 101, <706>).

1629 No ms. *V* reproducido por Molin, así como nas diferentes versións romances consultadas do *De medicina equorum*, este capítulo segue ao que aparece a continuación na obra galega, de xeito que nesta a orde dos capítulos 55 e 56 está invertida con respecto ao resto dos testemuños manexados da tradición do manual de Giordano Ruffo.

1630 Comeza a exposición dunha nova doenza, faltando, xa que logo, a epígrafe correspondente á latina *De universis laesionibus ungularum, et primo de sita*: cfr. «De las malautias d'onglas, e premeramens de la seta» na tradución provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 199, 56.0). O índice que aparece no *TA* (ff. 7r-v) cos nomes en latín das enfermidades que nela se tratan inclúe, en efecto, unha epígrafe *De seta* (<6.43>), aínda que o termo que dá nome á enfermidade está afectado alí por un erro de copia (*senj*).

1631 Este parágrafo de transición, que ten equivalencia no texto latino (ms. *V*), é precedido dunha epígrafe propia nalgunhas versións como a siciliana, «di li infirmitati di li unghi. Cap. XXXVII» (cfr. De Gregorio, 1905: 603, ls. 8-10), ou a italiana do ms. de Berlín, «Di tucte le magagne dell'unghe .liij.» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 133, ls. 1809-1810), que introducen unha epígrafe independente (como se, polo tanto, dun capítulo novo se tratase) para a enfermidade chamada *situla* ou *setula* respectivamente en cada unha delas. Pola contra, como no *TA*, na tradución provenzal aparece unha única epígrafe (vid. a n. precedente). No que respecta á versión francesa, a epígrafe é «De la sete en l'ongle» (cfr. Prévot, 1991: 102, <719>) e omítese o referido parágrafo de transición (o que individualizamos como <56.1>), presente en todas as demais versións (ben como capítulo independente, ben como inicio do capítulo da *sita* latina); segundo as indicacións de Prévot (1991: 102, n. 3), só o ms. francés *N*, en correspondencia cos latinos *E* e *F*, reproduce a información correspondente ao referido parágrafo: «Puis que nous avons dit desus des enfermetez et des medecines des jambes du cheval, des ore en avant nous convient enseigner des bleceüres qui avienent as piez et as ongles». Advirtase tamén a ausencia dese fragmento que marca un salto no contido da obra noutros elementos da tradición do *De medicina equorum* como a versión italiana impresa en 1561 –que encabeza

o capítulo baixo a epígrafe «CLVI.- Cognitione della setola» (cfr. Crupi, 2002: 114, l. 1)–, fronte á levada á imprenta dous anos despois (cfr. Leno, 1563: f. 32v, ls. 19-22). Repárese igualmente na indicación do salto do contido no *Livro* do Mestre Giraldo, cando comenza a exposición do «cap. Lb das sedas e das gretas que sse fazem nas hunhas dos cauallos», dicindo «Ataqui he dicto das doores das pernas. Agora se segue das doores das hunhas» (cfr. Pereira, 1909: 54, ls. 22-23).

1632 *Trautado* é o participio do verbo *tratar*, que procede de TRACTARE, intensivo de TRAHERE. A forma presenta vocalización en *u* do primeiro elemento do grupo latino –KT–, fenómeno que, segundo Ferreiro (1995: 156), é propio dos «vocábulos semicultos ou popularizados tardiamente». Para a evolución do devandito grupo, vid. Ferreiro (1995: 155-157), Nunes (1960⁶: 124-128), Williams (1994⁶: 94-96), e a explicación á forma *correito* de <14.1>.

1633 Malia a clara lección do ms., *das vnas*, cfr., se cadra por erro tipográfico, *da vnas* en DF8 (98, l. 17).

1634 A enfermidade chamada *seda* consiste propiamente nas fendas, gretas ou fisuras lonxitudinais que afectan aos cascos ou uñas do cabalo, reservándose nun capítulo engadido no final da tradución provenzal (ausente no texto latino e noutras versións da obra) a denominación de *secca o serions* para aquelas fendas que se producen «de travers en la ongl» (cfr. Arquint, 2006-2007: 231, 76.17). Para máis detalles sobre a patoloxía, vid. Arquint (2007: 455-456, s.v. *seta*), Cagny – Gobert (I, s.v. *cuarto*), Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 176, n. 454), Causati Vanni (1999: 353, § 50), Moulé (1913: 527, s.v. *sete*), Poulle-Drieux (1966: 87), Prévot (1991: 241, s.v. *sete*), Olrog Hedvall (1995: 166, s.v. *setula*), Trolli (1990a: 35, s.v. *sita*), onde pode localizarse información sobre a súa etioloxía, así como outras documentacións deste e outros termos –como o de «ungulae rimula vel scissura, quam alii setam vocant» en Teodorico (cfr. Heinemeyer, 1936: 10, ls. 5-6) ou o de *setula* que convive con *seta* en Rusio (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 298, ls. 8, 10)– que designan a doenza en textos de veterinaria contemporáneos ao de Giordano (sobre este particular, vid. tamén Ercolani, 1851: 516, s.v. *setole*). Para o significado o *GDLI* (s.v. *setola*) recolle como segunda acepción do substantivo a de «Fenditura che si forma nello zoccolo del cavallo in senso longitudinale»; o *DEI* (s.v. *setola*²), que documenta o termo desde o século XIV en italiano, dálle o valor de «fessure nello zoccolo del cavallo», e o *DEnIt* (s.v. *setola*) ofrece, tamén como segunda acepción do substantivo, a de «fenditura longitudinale che tavolta si presenta nella muraglia dello zoccolo del cavallo, e che, se profonda, sanguina e fa zoppicare l'animale. In genere non presenta gravità alcuna ma è di lenta guarigione».

1635 A lección do ms., *hūa* –conservada na lectura de Pensado (cfr. Pens.: 145, l. 12), *hūa*, e en Pérez Barcala (2004: 408, l. 1309), *ūa*– debe ser corrixida por *uña*, que é o que Domínguez Fontela le no códice ao transcribir *huña* (cfr. DF8: 98, l. 19). A lección do códice, *hūa*, vén apoiada, ademais, por seguirlle o substantivo *parte* (ms. *p̄te*), que se conservou nas tres propostas de edición anteriores do *TA*. Nesta ocasión óptase pola supresión deste nome, á vez que se corrixe por *uña* o indefinido que o precede, como ben evidencia a pasaxe latina, «usque ad tuellum intrinsecus *ungulam* scindens per medium»: cfr., p. ex., «fini ala casella di li unghi e fendi *la unghia* pir mezu», na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 603, ls. 12-13); «fine al fectoio dentro, fendendo *l'unghia* per messo & alcuna volta da lato», na italiana (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 133, ls. 1813-1814); «tro al tuel dedins e fa fendre *l'ongla* per miech» na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 199, 56.2); «cou-li *la ungl*a de part dedins per mig», na catalá (cfr. Gili, 1985: 92, ls. 6-7); «infino al tuello, che fende *l'onghia* dentro per mezo» e «per fina al tuello, & in la parte de dentro sfende *la ungia* per mezo» nos impresos italianos de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 114, ls. 3-4) e 1563 (cfr. Leno, 1563: 32v, ls. 24-25); cfr. tamén «lhe fende *as hunhas* per meo» no *Livro* do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 54, l. 24).

1636 «Per meio» (lat. *per medium*), segundo Arquint (2006-2007: 255), significa «nella punta (dell'unghia)».

1637 Ao complemento latino *usque ad tuellum* corresponde en galego «ata o tovil», de xeito que *tuellus*, adaptado noutros lugares como *tuelo* (<56.5>(2), <58.2>, <58.4>, <59.1>(2), <59bis.1>, <59bis.3>, <61.1>(3), <62.1>, <62.2>(2)) ou *toelo* (<58.6>, <61.6>), é traducido como *tovilo*. O substantivo latino, que o propio Ruffo define en <58.4> –«o tuelo é ūa tenridõe d'ossos feita en maneira de uña e cria a uña

e governaa»-, é descrito por Trolli (1990a: 36) como «radice della unghia», e por Causati Vanni (1999: 284-285, s.v. *tuello*) como «tutto il complesso delle parti vive del piede del cavallo interne allo zoccolo tra cui sono presente anche il cheratogeno produttore della sostanza cornea ed il cuscinetto plantare, organo elastico volto ad attutire le pressioni esercitate da peso corporeo e le conseguenti reazioni». Sen dúbida, o vocábulo corresponde ás voces *tuel* e *tudel*, coas que, segundo Dualde Pérez (2005: 23), «se hace referencia al corion o dermis podal», que «actúa de verdadero molde para el crecimiento y desarrollo de la parte córnea». O substantivo é traducido ao provenzal como *tuel* –que, segundo Arquint (2006-2007: 474, s.v. *tuel*), non coñece outras documentacións e designa o «vivo del piede del cavallo, parte sensible del piede in contrapposizione alla parte cornea»– e ao francés como *tendron* –voz sobre a que Prévot (1991: 245, s.v.) explica que é «un constituant des parties vivants du pied du cheval, qui sont enveloppées par le sabot. On l'appelle aujourd'hui tissu podophylleux ou tissu feuilleté (Mme Poulle-Drieux, *op. cit.*). C'est un engrenage de lamelles très nombreuses de chair et de corne, disposées comme les feuillets d'un livre. Pour Moulé, il s'agissait plus généralement des parties tendres, cartilagineuses et sous-ongulées du pied du cheval»–. Para as explicacións ás que remite Prévot, cfr. Moulé (1913: 530, s.v. *tandron*) e Poulle-Drieux (1966: 54). Para o significado deste termo cfr. tamén as definicións que ofrecen o *GDLI* (s.v. *tuèllo*), «parte interna dello zoccolo del cavallo, costituita dalle parti vive (cartilagine, legamenti, tendini)», ou o *DEnIt* (s.v. *tuèllo*), «il complesso delle parti vive del piede del cavallo, contenute nello zoccolo».

Os substantivos *tovilo* ou *tuelo* (e a variante *toelo*) adaptan, polo tanto, o nome latino *tuellus*, que no *Livro d'Alveitaria* aparece como *tempão*, segundo proban as numerosas correspondencias dun e outro termo en ambos os dous textos, ata o extremo de que, no capítulo das encravaduras do *TA*, para o vocábulo latino *tuellus* aparece en dúas ocasións o substantivo *tempan*: cfr. «fazese outra terceira e non dana o *tempan*» (<58.3>) para o lat. «fit et tertia non laedens *tuellum*» e «que de fundo dana o *tempan* compridamente» (<58.4>) para «quae funditus *tuellum* laedit ad plenum». Así pois, como os outros termos utilizados polo tradutor galego para adaptar o substantivo *tuellus*, o vocábulo *tempan* designa «cada uma das duas partes de que se compõe a face externa da muralha do casco» (cfr. Camargo – Iannone – Cury, 1988, II: 177, n. 456), sendo a *muralha* o contorno exterior do casco, isto é, unha superficie máis ou menos lisa que na parte dos talóns adquire forma de ángulo agudo e que está constituída por unha serie de láminas que, por medio dun tecido córneo de cor clara chamado *saúco*, se une a outra parte, interior, do casco, coñecida como *palma*. Sobre a fisonomía da uña dos cabalos e as diferentes partes da mesma, vid. *VPL* (s.v. *casco*), Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 176-177, n. 455) e, sobre todo, Goody (1976: 58-61). Polo que se refire ao termo galego que corresponde ao latino *tuellus*, non se localizou no *DdD* o substantivo *tovillo* nin *tempan*, mais si a forma *tuello*, recollida nalgúns vocabularios galegos (cfr. *Ae*, *Fg*, *C4*), xunto á variante *tuelo* (cfr. *C4*), para designar a «médula, parte de natureza córnea que forma la uña de las pezuñas». *Tovilo* podería derivar da forma latino-vulgar *tubellum* que se dá como orixe da forma italiana *tuèllo* no *GDLI* (s.v. *tuèllo*) e no *DEnIt* (s.v. *tuèllo*) –onde se explica, en efecto, que este substantivo deriva do «lat. **tubellum*, col senso di “escrescenza”, dim. di *tuber* “tubero”»–, así como no *DEI* (s.v. *tuèllo*), «(XIV sec. P. de' Crescenzi), veter., masc.; radice dell'unghia del cavallo; vivo del piede; lat. **tūbellum*, dim. di *tūber* escrescenza, “tubero”». Sobre *tempan*, definido como «tapa de la uña», vid. *Pens.* (51, s.v. *tempan*).

1638 A partir da lección do ms., onde non se observa ningún trazo que abrevie unha nasal implosiva que dea lugar á lectura *comeña* ofrecida por Domínguez Fontela (cfr. DF8: 96, l. 21), editamos *começa*, como tamén se observa en *Pens.* (145, l. 13). Para a alternancia de formas con e sen nasal implosiva nos resultados do lat. vg. *COMĬNĬTĬĀRE*, vid. as entradas correspondentes (*começar*, *comêçar*, *començar*...) no *DDGM*. Cfr. § II. 2.

1639 A «corôa do pee» é, no texto latino, a *corona pedis*. Para o seu significado, cfr. Arquint (2006-2007: 310, s.v. *corona*), «matrice dell'unghia del cavallo»; Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 173, n. 412), «região situada entre a quartela e o casco. Tem por base a parte superior da segunda falange»; Prévot (1991: 188,

s.v. *couronne*), «la partie du pied du cheval située entre le paturon et le sabot»; Houaiss (s.v. *coroa*), «região situada entre a quartela e o casco», ou, o que é o mesmo, a segunda falanxe do casco. Entre as acepcións que recolle o *GDLI* (s.v. *corón*¹) está, en efecto, a de «il termine inferiore della pastoa che circonda lo zoccolo dei quadrupedi; ha per base la falange coronale e posteriormente le cartilagini alari». Para unha localización precisa, vid. as partes do casco que se identifican como 22 e 23 na lámina 16 de Goody (1976: 61). Para este vocábulo en castelán, concretamente en dúas pasaxes do *Libro de los Caballos*, cfr. *TDMS*, s.v. *corona*, «corona del casco (del caballo), extremo de la piel que circunda el nacimiento del casco».

1640 A tradición do *De medicina equorum* preséntase uniforme na transmisión da lección *per longum* do texto latino (ms. V): cfr., así, «pir longu», na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 603, l. 15); «per lungo», na italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 133, l. 1815); «per lonc», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 199, 56.3); «par lonc», na francesa de *M* (cfr. Prévot, 1991: 102, <720>); «per longo», no impreso italiano de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 32v, l. 26); cfr. igualmente «ao longo» na pasaxe correspondente do *Livro* do Mestre Giraldo (1909: 54, l. 25), así como «per longum» tamén en Teodorico e Rusio (cfr. Heinemeyer, 1936: 10, l. 11; Delprato – Barbieri, 1867, I: 298, l. 15). A luz destas equivalencias non hai dúbida de que a lección do códice, *p medio*, conservada nas edicións anteriores, debe interpretarse como un erro cometido por Álvaro Eanes como consecuencia da presenza do sintagma, *por meio* (ms. *p meyo*), dúas liñas atrás no ms.

1641 Fronte a Domínguez Fontela (cfr. DF8: 98, l. 22) e Pensado (cfr. Pens.: 145, l. 14), *ataa acima*, editamos *ata a cima*, entendendo *cima* como substantivo que significa ‘parte superior’, segundo reflicte a tradución provenzal de Ruffo ao verter como *cap* o substantivo latino *extremities* que figura en lugar do galego *cima*: cfr., en efecto, o lat. *usque ad ungulam extremitatem*, adaptado ao provenzal como «tro al cap de l’ongla» (cfr. Arquint, 2006-2007: 199, 56.3), onde *cap de l’ongla* significa «estremità (inferiore) dell’unglia» (cfr. *Ibid.*: 296-297, s.v. *cap*). Para *cima*, cfr. o exposto a propósito da súa ocorrencia en <3.30>.

1642 O sintagma «sangue puro» traduce o latino *sanguis vivus*, fielmente adaptado nas versións siciliana, «sangu uiuu» (cfr. De Gregorio, 1905: 603, l. 16); italiana, «vivo sangue» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 133, ls. 1816-1817); francesa (ms. *M*), «sanc vif» (cfr. Prévot, 1991: 102, <720>); provenzal «lo bel sanc» (cfr. Arquint, 2006-2007: 199, 56.3) –que a editora traduce como «sangue vivo» (cfr. *Ibid.*: 198, 56.3)–. Na pasaxe do *Livro d’Alveitaria* non se menciona o sangue, senón o *vurmo*, termo que habitualmente traduce o substantivo latino *putredo* (vid. os datos achegados para o vocábulo en <27.9>), que tampouco se localiza na outra fonte manexada por Giraldo, Teodorico, que, como Ruffo, refire a emisión de *vivus sanguis* (cfr. Heinemeyer, 1936: 10, l. 12).

1643 Cfr. a lectura *de* en Pens. (145, l. 15).

1644 Cfr. *danna* en DF8 (98, l. 25).

1645 Para que a sintaxe do texto teña sentido modifícase o participio *ferido* do ms. (conservado nas tres propostas anteriores) polo xerundio *ferindo*, pois o primeiro non podería rexer o complemento directo *a uña*: cfr., en efecto, *percutiendo eamdem* [scil., a *ungulam*] *vel premendo acriter in aliquo duro loco* no texto latino, ou «*ferendola* u *premendola* [onde o pronome átono se refire á *unglia*] agramente in alcuno duro luogo» na versión italiana (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 133, l. 1820). No proceso de adaptación da pasaxe latina ao galego, cabería, non obstante, a posibilidade de manter a forma de participio, aínda que corrixiíndoa polo feminino, *ferida*, de xeito que *a uña* funcionase como suxeito dunha construción semellante á de participio absoluto latina, isto é, *ferida en lugar duro a uña que é tenra, dánase o tuello que é tenro*.

1646 Cfr. a errada lectura de DF8 (98, l. 27), *de aqel*.

1647 A explicación da motivación léxica para a denominación da enfermidade, isto é, «segón a obra que faz», máis explícita no texto latino *quod de more ungulam scindit* –ao que se mantén fiel a tradución italiana, «per ciò che per costume fende l’unchie» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 133, ls. 1823-1824)–, pero ausente nas versións francesa, provenzal e siciliana (nesta última probablemente pola lagoa que afecta á pasaxe,

segundo pode verse en De Gregorio, 1905: 603), pode moi ben gardar relación semántica coa acepción de 'greta' ou 'fendedura' coa que, malia ser aplicada ao cristal, aparece recollido o substantivo *seda* nalgúns dos vocabularios incluídos no *DdD*.

1648 Fronte á nosa lectura (que coincide coa de Pensado), cfr. DF8 (98, l. 31), *A aqual*.

1649 Por un lado, o texto latino non presenta un verbo que equivala de forma literal ao galego *alimpar*, senón que ofrece *inquirere*, 'examinar', 'descobrir' (aínda que deste valor semántico é doado chegar ao do verbo galego), e, por outro lado, precisa que a zona que debe ser obxecto da acción expresada por ese verbo non é a correspondente ás *reizes* da *uña* –como di o *TA*–, senón as *radices sitae*. As *reizes* son a «parte più profunda di un organo o di una formazione patologica» en palabras de Arquint (2006-2007: 438, s.v. *rasis*). Ao orixinal latino mantéñense máis fieis as outras versións romances da obra: cfr. «riquiedi in prima la radichi di la sita», na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 603, ls. 23-24); «richiegansi prima le radicie dela setula», na italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 134, l. 1827); «cerch hom les rael de la seda», na catalá (cfr. Gili, 1985: 92, ls. 14-15); «premeramens sercaras la rasis de la seta», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 199, 56.5), e «prenez les racines de la sete», na francesa do ms. *M* (cfr. Prévot, 1991: 102, <724>) –con variantes análogas nos mss. *N* («premierement les racines de la sete soient encerchiés») e *R* («soit bien retornee et bien sechiee la racie de la soye»), como pode verse en *Ibid.* (165, <724>)–, así como as versións italianas impresas en Venecia en 1561 e 1563 respectivamente (cfr. Crupi, 2002: 114, l. 18; Leno, 1563: f. 33r, l. 5). Cfr. mesmo o *Livro* do Mestre Giraldo, «E a cura pera esta doença he tal catemlhe as rayzes [...]» (cfr. Pereira, 1909: 54, ls. 27-28).

1650 Malia transcribir o texto do ms., Domínguez Fontela le nel *coroa* (cfr. DF8: 98, l. 32), que é, en efecto, o que cómpre editar, se ben a lección do códice é *coroo*, cun trazo horizontal enriba das dúas últimas vogais, como suxire Pensado (cfr. Pens.: 145, n. 7).

1651 Trátase do «vivo (del piede del cavallo), parte sensible, in contrapposizione alla parte cornea o morta del piede» (cfr. Arquint, 2006-2007: 483, s.v. *vieu*).

1652 O instrumental «con puxavante» –que, con dúbidas, en DF8 (98, l. 33) se le como *puxanate*, se ben en DF10 (264) se transcribe *puxauante*– «ou con grosa» corresponde no texto latino a *cum rosnetta*, onde o substantivo é adaptado na versión siciliana como *rosneta*; na italiana como *rosnecta* –que, segundo Olrog Hedvall (1995: 165, s.v.), é «voce siciliana»–; na provenzal como *rosseta*; na francesa como *roinete*, e na catalá como *rosoneta*. O vocábulo designa o «strumento che serve per raschiare le parti ammalate dell'ungia» (cfr. Trolli, 1990a: 37), «strumento impiegato in chirurgia veterinaria per praticare l'assottigliamento della sostanza cornea dello zoccolo del cavallo» (cfr. Causati Vanni, 1999: 293, s.v. *rosetta* o *cavasnette*), «specie di coltello fisso sul manico, ripiegato nella punta ad angolo ristretto, il quale, tagliando, fa delle incavature o solcature nel tessuto corneo del piede» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, II: 300, s.v. *rosenecta*), «coltello sottile e ripiegato ad uncino in punta, usato del maniscalco o del veterinario» (cfr. Arquint, 2006-2007: 444, s.v. *rosseta*), «strumento per tagliare» (cfr. Olrog Hedvall, 1995, 165, s.v. *rosnecta*), «instrument employé en chirurgie vétérinaire pour pratiquer des amincissements dans la corne du sabot du cheval. La rénette comporte une lame de fer recourbée à son extrémité» (cfr. Prévot, 1991: 237, s.v. *roine*). Sobre este vocábulo e a súa orixe francesa vid. Gualdo (1998b: 147, s.v. *corayneta*), Montinaro (2009: 516) ou Moulé (1913: 525-526, s.v. *roinette*) –de quen toma os datos a editora da tradución francesa–: Moulé recolle algunhas denominacións latinas e romances da voz, que relaciona co fr. *rainier*, «faire une rainure» (p. 525), e considera que a primeira mención deste instrumento cirúrxico se atopa en Giordano Ruffo, quen «aurait probablement emprunté cette expression aux praticiens de son temps» (p. 525).

O termo técnico que aparece no *Livro* do Mestre Giraldo no lugar de *rosnetta* é *legra*, vocábulo que está tamén no capítulo da *superposita* en correspondencia co latino *rosnetta* e o galego *grossa*: para «in tantum incidatur cum *rosnetta*», traducido como «tallarás logo con *grossa*» (<57.3>), está, en efecto, «talhalhe tanto da hunha com a *legra*» no *Livro d'Alveitaria* (cfr. Pereira, 1909: 53, l. 12). O substantivo *legra* é definido

por Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 136, n. 88) como «instrumento cirúrgico utilizado para raspar a superficie do osso»; por Houaiss, s.v., como «instrumento us. para o exame de fraturas de crânio e para a raspagem de osso»; pola *GEPB*, s.v., como «instrumento, com que se observam as fracturas do crânio». Non obstante, Vasconcellos (1910: 335-336, s.v. *legra* – *legrar*) precisa que «não se aplica todavia exclusivamente aos ossos do crânio. Nas unhas, nos cascos, e nos dentes dos equídeos faziam-se perfurações e raspagens por meio do mesmo instrumento, cujo ferro cortante tinha feito ora de verruma, ora de serra circular, ora de espátula» (p. 335); cfr. tamén *VPL*, s.v. *legra*, «instrumento de raspar o casco». A equivalencia para *legra* na *TA* é, segundo vén de comentarse, o nome *grosa*, que non se inclúe co valor semántico comentado na lexicografía galega recollida no *DdD*, mais que si se localiza na portuguesa: cfr. *GEPB*, s.v. *grosa*², «espécie de lima de ferro ou de aço»; Houaiss, s.v. *grosa*², «lima grossa de ferro ou aço, us. para desbastar madeira, ferro, ou o casco de cavalgaduras». Con todo, Lorenzo Fernández (2010, II: 655) menciona a *grosa* como un instrumento semellante ao utilizado polos zapateiros «para rematar darredor o piso do calzado» (un deseño deste utensilio pode verse na fig. 402, nº 1). Para traducir o substantivo latino *rosnetta*, o *TA* utiliza, ademais de *grosa*, o termo *puxavante* (de *puxar* < *PULSARE* + *avante* < *AB ANTE*), co que se designa un instrumento empregado polos ferradores para recortar o casco dos cabalos que «tén forma de paleta, de aceiro, afiado no fronte e cun mango para faguer forza» (cfr. Lorenzo Fernández, 2010, II: 657; cfr. fig. 349, nº 1 para unha representación pictórica do mesmo), e sobre o que a lexicografía, s.v. *puxavante*, achega as seguintes definicións: «instrumento, com que o ferrador alimpa o casco à besta, adelgagando a palma, &c.» (*VPL*); «instrumento de ferro e aço, encabado, de forma semelhante a pá, com gume na parte anterior, e de que os ferradores se servem para aparar os cascos das cavalgaduras e dos bois, ao ferrá-los» (*GDLP*, así tamén na *GEPB*); «instrumento de que se serve o ferrador para aparar os cascos de animais» (Houaiss); «instrumento com que os ferradores aparam o casco que hão de ferrar» (*DGALP*); «Ynstrumento con que los herradores hacen los cascos à las cavallerías» (*RI*); «Pala para cortar el casco de las bestias» (*Fi*); «Instrumento del herrador» (*CI*, *Ib*, *Fg*, *C4*). A voz ten un rexistro no *Libro de los caballos* castelán, para o que cfr. *TDMS*, s.v. *puxavante*, «instrumento para cortar el casco a las bestias».

1653 *Coovra* (< *COLÜBRAM*) é o representante galego do substantivo *serpens* que figura no texto latino de Ruffo, adaptado máis abaixo neste mesmo capítulo (cfr. <56.17>) como *serpente*. Sobre as utilidades terapéuticas deste reptil, Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 156-157, n. 237) destacan o seu emprego «outrora, em preparados farmacológicos. Pó, visceras, carne e gordura de cobra foram ingredientes da terapia, antigo electuário de composição muito complexa. Tônicos miríficos e caldos substanciais feitos à base de carne de cobra tinham eficácia na cura da lepra e de outras doenças. Gordura de cobra era utilizada como vesicatório. Ainda hoje, na medicina popular ela é recomendada para problemas reumáticos. As Sagradas Escrituras apresentam este réptil como [...] promotor de cura naqueles que para ele olham (Números 21, 8, 9). Segundo a cobroterapia, cabeça e rabo do réptil não deviam ser utilizados nas aplicações. As verdadeiras propriedades terapêuticas se concentravam nos elementos constituintes do tronco do animal, capazes de expulsar os humores doentios».

1654 Como se comentou na nota precedente, o rabo e a cabeza eran as únicas partes do corpo da serpe que non se debían empregar para remedios medicinais, polo que non sorprende que Ruffo aconselle *tallar* (lat. *incidere*) primeiro esas partes. Sobre as razóns polas que eses membros non debían ser utilizados na elaboración de receitas terapéuticas, Prévot (1991: 241, s.v. *serpent*) comenta que Lémery, no seu *Dictionnaire botanique et pharmaceutique* de 1751, «s'étend également longuement sur les propriétés du serpent et précise qu'on en "jette la tête à cause de sa malignité et des dents", qu'on "jette la queue, non qu'elle soit venimeuse, mais à cause qu'il n'y a que des os"». Pola contra, en Delprato – Barbieri (1867, II: 304, s.v. *serpe viva*) considérase o carácter venenoso como o motivo polo que non deben ser empregadas esas partes cando explica que «gli antichi medici facevano uso grande del *Consumatum viperae*, che preparavano colla vipera a cui tagliavano prima il capo e la coda tenuti come ugualmente nocivi».

1655 No ms. lemos *et o al*, como Pensado (cfr. Pens.: 145, ls. 23-24). Cfr., en cambio, a lectura errada de Domínguez Fontela, *et tal* (cfr. DF8: 98, l. 35).

1656 Cfr. a lectura *coçeas* de Pensado (cfr. Pens.: 145, l. 24).

1657 Con respecto á calidade *commune* do *oleum*, que non se recolle na versión galega da obra de Ruffo e tampouco na francesa nin na catalá (e ausente está tamén na pasaxe do Mestre Giraldo), a tradución siciliana inclúe a variante «oglu di oliua» (cfr. De Gregorio, 1905: 603, l. 27), que moi ben podería ser froito da existencia de variantes na transmisión do texto de Ruffo, pois un dos autores que o reutilizan, Rusio, ofrece tamén *oleum olivarum* (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 300, ls. 2-3).

1658 A tradución galega omite a cláusula latina anterior a esta, *carnes serpentis coquendo in oleo liquefiant*, que, en cambio, si está presente na versión francesa de *M*, «la serpent soit degastee en l'huile devant dite» (cfr. Prévot, 1991: 102, <725>), que silencia, pola contra, a cláusula correspondente á galega «se desfaçan os ossos» (lat. *ossa penitus arescant*), presente, en cambio, na tradución francesa da obra de Ruffo transmitida polo ms. *R* (cfr. Prévot, 1991: 102, n. 5).

1659 A pouco clara lección do ms., da que dan conta as lecturas *ffaçasse* de DF8 (99, l. 1) e *ffacesse* de Pens. (145, l. 25), determina que, como en Pérez Barcala (2004: 408, l. 1322), nos decidamos pola lectura do guardés, que, por outro lado, ao ser unha forma de Subxuntivo, é máis apropiada ao contexto e á sintaxe da pasaxe.

1660 Son concretamente as *radices sitae* do texto latino, como pode verse nas outras versións romances consultadas do *De medicina equorum*: «la radichi di la sita» na siciliana (cfr. De Gregorio, 1904: 603, l. 29), «le radice dela setula» na italiana do códice berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 134, l. 1833), «les raylls de la seda» na catalá (cfr. Gili, 1985: 92, ls. 20-21), «les racines de la sete» na francesa (ms. *M*) (cfr. Prévot, 1991: 103, <726>), ou «la rasis de la seta» na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 199, 56.7), que engade a continuación «ho lo tuel» (cfr. *Ibid.*), elemento que, segundo a editora da tradución occitana, «manca in Mo [...] ed effettivamente peggiora il senso» (cfr. *Ibid.*: 256, n. á pasaxe <56.7>). O Mestre Giraldo refírese simplemente á *seda*, sen facer mención das *reizes*: «e deste hundoento lle hunta cada día a seda» (cfr. Pereira, 1909: 54, l. 33). Para o significado deste sintagma vid. *supra* o comentario á pasaxe <56.9>.

1661 Fronte á versión francesa de *M*, «soit fet aussi comme oignement, et en soient ointes les racines de la sete .II. foiz le jour» (cfr. Prévot, 1991: 102-103, <726>), o ms. *N* transmite a variante, máis achegada ao texto latino (ms. *V*) e ás outras versións romances consultadas do *De medicina equorum*: «mais l'ongnenens soit mis tout chaux sus la sete de l'ongle jusques a tant que la sete soit mortefiee et l'ongle soit retournez entierement si comme il doit estre» (cfr. *Ibid.*: 103, n. 1).

1662 Para a clara lección do ms., *vusem* (cfr. Pens.: 145, l. 26), é errada a lectura *vntem* de DF8 (99, l. 2), se cadra debida á proximidade de *vnten* no texto (cfr. DF8: 99, l. 2). Que a lección do códice é *vusem* e non a establecida polo guardés vén confirmado pola presenza da forma verbal *coutatur* no texto latino de Ruffo e, en correspondencia con esta, cfr. *usa* na tradución siciliana, *s'usi* na italiana transmitida polo ms. de Berlín ou *usalo* no impreso italiano de 1561.

1663 Nesta pasaxe do *TA* omítese a información expresada no ms. latino *V* pola cláusula *pes comprehensus a sita ab aqua et sordibus non tangatur*: cfr. «l' piede compreso dala setula non tochi acqua né fastidio», na tradución italiana editada por Olrog Hedvall (1995: 134, ls. 1835-1836); «le piez [cfr. a variante «le pié ou est la soye» no ms. *R*; cfr. Prévot, 1991: 166, <727>] soient bien gardez de yaue et d'ordure», na francesa do ms. *M* (cfr. *Ibid.*: 103, <727>); «gardat sia d'ayga e d'ordura», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 199, 56.8); «guart om lo peu de tota legea e d'aygua», na catalá (cfr. Gili, 1985: 92, ls. 22-23); «guarda che 'l non tocchi acqua, o altra bruttura co 'l pié dela setola», no impreso italiano de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 114, ls. 27-28); «faccesseli guarda che in questo tempo el cauallu con el piede non tocha acqua ne alcuna immundicia», no de 1563 (cfr. Leno, 1563, f. 33r, ls. 16-17); cfr., así mesmo, «guardao sempre dauga e do lixo» na pasaxe correspondente do *Livro* do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 54, l. 35). En cambio, a versión siciliana omite

a mesma información que a pasaxe galega, aínda que crea unha pasaxe «híbrida», ao presentar o equivalente á forma *tangatur* (aplicada, como se ve, aos *pedes*) referida á *herba*, que, segundo o texto de Giordano Ruffo, non debe comer o animal: «guarda ki lu pedi di la sita nun toki herba in alunu modu» (cfr. De Gregorio, 1905: 603, l. 31).

1664 Para a lección do ms. *Alggūūs corā*, optamos por reducir a reduplicación da oclusiva velar do pronome indefinido, *Algūūs*, e por corrixir a vogal tónica da forma verbal, *o*, por *u*, *curan*, ao igual que en Pérez Barcala (2004: 408, l. 1325). As solucións adoptadas polos outros dous editores do *TA* consisten en respectar a solución do ms. para o verbo e simplificar a reduplicación consonántica do indefinido, como establece DF8 (99, l. 6), *Alg(g)uuns coran*, ou conservar a forma do indefinido e corrixir a do verbo, como presenta Pens. (145, l. 29), *Algguuuns curan*.

1665 Como se ve, o *TA* non menciona o instrumento co que debe practicarse a incisión, se ben ese figura no texto latino, *cum rosetta*, que ten equivalencia en todas as versións romances manexadas do *De medicina equorum* (agás na francesa do ms. *M*, que omite o remedio comprendido entre <53.13> e <53.16>). Para este vocábulo, cfr. o exposto a propósito dos termos *puxavante* e *grosa* da pasaxe <56.9>.

1666 En correspondencia co adverbio temporal *prius* do texto latino, a forma galega *prima* –cfr. a lectura *prema* en DF8 (99, l. 6)– ten valor adverbial. Malia que non se localizou con esta función no *DDGM* nin no *DdD*, aparece recollido en castelán aínda hoxe no dicionario da RAE. No *DDGM* *primo* e *prima* figuran como latinismos con valor adxectivo (cfr. *Mig*, s.v. *prima*).

1667 A remisión expresada pola cláusula «como suso dixee» (lat. *ut dixi superius*) pode explicar a omisión do instrumental *cum rosetta* utilizado para *incidere* a uña, pois esta práctica aparece recollida, en efecto, neste mesmo capítulo na pasaxe <56.9>.

1668 Enténdase de novo, as *reizes da seda*, como expresa o texto latino, *radices sitae*. A versión siciliana precisa que cómpre *coquere* as raíces *cum ferru caldu*, para o que non se atopa equivalencia no texto latino do ms. *V* nin nas outras versións romances do *De medicina equorum* manexadas.

1669 Para o significado da locución adverbial *de fondo*, cfr. o adverbio latino que traduce *funditus*, ‘ata o fondo’, así como as traducións deste na versión siciliana, «fini alu fundo» (cfr. De Gregorio, 1905: 604, l. 2); na provenzal, «tro al fons» (cfr. Arquint, 2006-2007: 201, 56.10), ou na italiana impresa en Venecia en 1563, «fin al fondi» (cfr. Leno, 1563: f. 33r, l. 21).

1670 A concordancia lévanos a corrixir a lección do ms., *matēna* –para a que tanto Domínguez Fontela como Pensado ofrecen a lectura *matena* (cfr. DF8: 99, l. 8; Pens.: 147, l. 1) e que en Pérez Barcala (2004: 408, l. 1326) presentamos como *matenna*– por *matennas*, ao referirse ás *reizes*: á cláusula latina «*mortificabant easdem*» corresponden «*mortifiant les racines de la seta*», na versión francesa de Ruffo (cfr. Prévot, 1991: 103, <728>), e «*le radice dela setula coceano u morficavanola*», na italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 130, l. 1839). Cfr., con todo, «*mortificanu kista sita*» en siciliano (cfr. De Gregorio, 1905: 604, ls. 2-3).

1671 Para os diferentes *poos* recomendados por Ruffo no tratamento do *cancer* e a maior utilidade do «poo dos colloos das abroteas», vid., en efecto, os remedios expostos baixo a epígrafe «Remedio contra o cancer» (<53.4>). Teodorico Borgognoni non remite á terapia para a curación do *cancer*, senón que recomenda o tratamento da *setola* «cum pulvere afodilorum vel cum aliquo alio medicamine incensivo» (cfr. Heinemeyer, 1936: 10, ls. 25-26), como pode verse tamén no Mestre Giraldo, «deytemlhe do poo das rrayzes das abroteas ou doutro fforte pera lhe matar a seda» (cfr. Pereira, 1909: 55, ls. 2-4).

1672 «Façon confeiçon» adapta o lat. *conficiebant quamdam mixturam*. Ao substantivo galego *confeiçon* corresponde *confecciuni* na versión siciliana, *mistura* na italiana (así como nas traducións italianas impresas en Venecia en 1561 e 1563), *mescla* na provenzal, *oignement* na francesa ou *vnguento* no Mestre Giraldo –cfr. tamén «deinde curant cum *unguento* facto de pulvere olibani [...]» en Teodorico (cfr. Heinemeyer, 1936: 10, ls. 26-27)–. Así pois, o galego *confeiçon*, rexistrado baixo a forma gráfica *confeyçõ* na *Historia Troyana* (cfr.

HT, s.v.), ten o significado de «confección, preparación, elaboración, mezcla o combinación de productos farmacéuticos» (cfr. *Er*, s.v. *confección*). Cfr. igualmente as acepcións que se ofrecen en *GDLP*, s.v. *confeição*, «preparação de um remédio», «remédio», «remédio composto de vários ingredientes»; *VPL*, s.v. *confeçam*, «medicamento composto de varias drogas medicinaes», «acção de fazer hum medicamento»; Houaiss, s.v. *confeção*, «preparação (de um medicamento)», «o remédio assim preparado; eletuário»; *DGALP*, s.v. *confeição*, «preparação, elaboração de um remédio. Remedio composto de diversos ingredientes»... Análogo significado coñece o substantivo equivalente en castelán medieval: cfr. *DETEMA*, s.v. *confección*, «medicamento compuesto elaborado con distintas sustancias y, frecuentemente, electuario»; *DPRAI/X*, s.v. *confección*, «medicamento o poción compuesta de varias sustancias».

1673 Para a tradución do substantivo latino *olibanum* como «encenço macho branco», cfr. a pasaxe <34.6>, onde o mesmo termo se traduce como «encenço branco, que chaman macho». Sobre a identidade do *encenço branco* e o *encenço macho*, vid. tamén as pasaxes <34.6>, <33.6> e <33.9>, onde se detallan as propiedades medicinais do ingrediente.

1674 Fronte á lectura de Domínguez Fontela, *almacega* (cfr. DF8: 99, l. 11), editase, como Pensado, *almecega*, que é o que se le no ms. como termo que, traducindo o lat. *mastix*, deriva do ar. ALMÁSTAKA para designar a resina do lentisco. Vid. para este ingrediente o comentario á súa inclusión en <24.4>.

1675 Este elemento, a *cera*, omítese na receita da tradución provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 201, 56.11).

1676 Como en Pérez Barcala (2004: 408, l. 1329) e de acordo coa sintaxe, editase *poñan*, de xeito que interpretamos que o trazo horizontal que hai enriba da palabra é a abreviatura da nasal implosiva final da forma verbal e que, en consecuencia, a nasal palatal está representada, como é frecuente no ms., como *n* (cfr. *ponan* en Pens.: 147, l. 5). Pola contra, Domínguez Fontela, ao transcribir *poña* (cfr. DF8: 99, l. 14), entende o trazo como marca da nasal palatal e interpreta unha forma verbal de terceira persoa do singular, cando a coordinación con *façan confeiçon* aconsella unha forma de plural. Vid. cap. II, n. 268.

1677 A forma verbal de Imperfecto de Indicativo que se le no ms. *se mudaua* –conservada en DF8 (99, ls. 14-15), Pens. (147, l. 6), *se mudaua*, e Pérez Barcala (2004: 408, l. 1330), *se mudava*– dá orixe a un problema na sintaxe da pasaxe ao estar coordinada co subxuntivo *seja soldada*: se ao circunstancial latino *ad consolidationem carnis* corresponde na tradución galega «ata que seja soldada a carne», o que se coordina con aquel, *et renascionem ungulae*, debería adaptarse como *e seja mudada a uña* (ou *e se mude a uña*), segundo agora se presenta.

1678 Cfr. a lectura de DF8 (99, l. 15), *pro*, con desenvolvemento errado da abreviatura.

1679 O nome *esprovamento*, que adapta o sentido do termo latino *experientia* para facer referencia á importancia da práctica na redacción da obra, é deverbal de *esprovar*, documentado antigamente coa acepción de ‘probar’, ‘experimentar’. O verbo está no *explicit* do TA, *foi esprovado*, precisamente como tradución de *expertus fuerat*, e como voz antiga é recollido con ese valor en *Er*, *Fg*, s.v. *esprobar*. Para *esprobar* en castelán medieval, cfr. *TDMS*, *DETEMA*, s.v.; *DPRAI/X*, s.v. *probar* (acep. 1). Sobre o substantivo cfr. tamén *DGALP*, s.v. *esprovamento*, «Ant. Prova, experiencia»; *GDLP*, *GEPB*, s.v. *esprovamento*, «Ant. O mesmo que experiencia».

1680 Falta o segundo termo da comparación, o expresado polo ablativo latino *alia supradicto*: cfr. «l’unguento dela serpe [...] aprovo, *piò d’alcuno altro sopradicto*», na tradución italiana do códice berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 134, ls. 1845-1846); «l’oignement dou serpent vaut miex [...] que l’autre oignement», na francesa (*M*) (cfr. Prévot, 1991: 103, <731>); «l’onhament de la serpent val plus que tut ly autre», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 201, 56.13), etc. Porén, como a sintaxe e o sentido da pasaxe non se ven perxudicados, non se estima necesaria a súa integración no texto crítico do TA.

1681 Cómpre integrar a conxunción copulativa que una as dúas formas verbais. Segundo Pensado, é probable que ese enlace estea «quizás implícito en *ensiney*» (cfr. Pens.: 147, n. 2). O envío, que adapta o latino *superius docui*, vai referido ás pasaxes <56.10> – <56.11> do texto.

1682 Nas pasaxes <56.18> e <56.19> faise referencia á utilidade do remedio que cura a *seda* para o tratamento do *polmo* en toda a tradición consultada do *De medicina equorum*. Aínda que no capítulo correspondente a esta enfermidade, o 29, o calabrés non menciona o remedio sinalado, o Mestre Giraldo, en cambio, despraza o medicamento en cuestión para o capítulo do *polmom do lonbo* (onde tamén figura na outra fonte manexada polo portugués, o tratado de Teodorico) e non se refire a el, en cambio, no capítulo da *seda*:

Teodorico Borgognoni

De pulmuncello dorsi. 31

[...]

Ad idem valet, si accipiatur serpens de extremitatibus amputatus; residuum per frustra truncatur et in veru ad carbones assetur, donec pinguedo serpentis incipiant defluere et distillare. Et cum distillare coeperit adhuc callida existens, in pulmonem dorsi equi ingeras, mirabiliter in uno die dictum pulmonem destruit et consumit. Cave tamen ne de illa pinguedine in aliam partem cadat (cfr. Klütz, 1939: 56, ls. 19-26).

Mestre Giraldo

O uijesimo oytauo capitollo he da jnfirmidade que he dicta polmom do lombo.

[...]

Outrossy sabe que ha hy outro rremedio mais conprjdo pera esto. Filha a coobra e talhalhe a cabeça e o rrabo quatro dedos em traues de cada parte e faze postas da outra do meyo e mjtias em hũ espeto e asaas sobrelas brasas ataa que saya dellas a grosura e que sse derretam.

E desta grosura tall em quanto assy caae queennte destillem della no polmom do espjnhaço do caualo ahj hu virem que lhe mais rreigado e mais corrupto e mais podre. E saby por çerto que esta meezjnha destrue e mata o polmom em hũ dia maraujlhosamente mas guardate que lhe nom dejes dela em logar sãao (cfr. Pereira, 1909: 38, ls. 17-43 – 39, ls. 1-6).

1683 Para o circunstancial «en espeto de pao» do TA –que non ten correspondencia no manual latino nin nas versións provenzal (dada a lagoa que a afecta neste punto e que priva tamén dos nove capítulos seguintes do texto), francesa do ms. *M* ou italiana impresa en Venecia en 1561– cfr. «li pecci di lu sirpenti tagliati grossi e posti supra li carbuni allumati misi in prima in unu spitu» na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 604, ls. 9-10), «le pesse dela serpe tagliate grosse siete in delo schedone s'arrosciscano suli carboni» na italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 134, ls. 1847-1848), «prenez un serpent [...] et [...] taillez le menuement a pieces ou grossement er puis mettez les en la broche a rostir dessus les carbons» na francesa de R (cfr. Prévot, 1991: 166, <732>), ou «li pezi della bisca tagliate grosse, & brussate suso li carboni impirati in prima i qualche legno» na italiana impresa en Venecia en 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 33r, l. 30 – f. 33v, ls. 1-2). *Espeto* tamén aparece no remedio que o Mestre Giraldo despraza ao capítulo do *polmom do lombo* (vid. a n. precedente). Sobre *espeto*, que deriva do gótico *spītus ou do lat. spicus (vid. Meier, 1984: 107, s.v. *espeto*) e que ten o significado de 'asador' ou 'barra de ferro puntiaguada que serve para asar', vid., entre outros, *Sb* (*Papeletas*), *Er*; así como Houaiss, que, s.v., recolle a acepción de «haste fina de ferro ou pau, aguçada numa das extremidades, onde se espetam carne, ave ou peixe, para assá-los sobre uma fogueira ou braseiro» (cfr. tamén *VPL*, *GDLP*, *DGALP*, *GEPB*, s.v. *espeto*). Para a presenza do vocábulo en textos casteláns medievais de medicina, cfr. *DETEMA*, s.v. *espeto*, «hierro largo y delgado como asador». Para outras documentacións medievais do termo en castelán, cfr. *TDMS*, *DPRAIfX*, s.v. *espeto*.

1684 O substantivo galego *postas* traduce o latino *petia*, que en <56.10> é adaptado como *peças* no mesmo contexto. O termo, que procede do lat. POSTA(M) –resultante do participio pasivo feminino, POSŪTA, do

verbo *PONĒRE*– e que o Mestre Giraldo tamén inclúe no remedio para a curación do *polmom do lombo* (cfr. a pasaxe dúas notas atrás), ten, en efecto, a acepción de ‘pedazo, tallada de peixe, carne ou calquera outra cousa’ coa que se documenta nas CSM, s.v. *posta*. Sobre o significado do substantivo cfr., da lexicografía galega, *Fi, Fg, C4*, s.v. *posta*; *Va*, s.v. *pòsta*, ou, da portuguesa, *GDLP*, s.v. *posta*¹; Houaiss, *VPL, DGALP, GEPPB*, s.v. *posta*.

1685 Para o circunstancial «en algũa cousa» non se atopou correspondencia na tradición textual manexada do *De medicina equorum*.

1686 Ao non facer sentido ningunha mención aos *braços*, corríxese a lección do ms., *aq^ul tirarē desobrillos braços* –que manteñen Domínguez Fontela (cfr. DF8: 99, ls. 20-21), Pensado (cfr. Pens.: 147, l. 9) e Pérez Barcala (2004: 408, l. 1334)– por «a qual tiraren *de sobr[e]las braços*», en correspondencia co texto latino, *velut ab igne exstiterit*, de xeito que ao substantivo latino *ignis* correspondería *braças*: cfr. «comu da lu focu si leua» na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 604, l. 11); «axí com del foch exirà» na catalá (cfr. Gili, 1985: 92, l. 33); «come dal fuoco el se caua» no impreso italiano de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 33v, ls. 3-4); cfr. «sobrelas brasas» no remedio do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 38, l. 42), desprazado, como se advertiu *supra* na n. 1682, ao capítulo do *polmom do lombo*.

1687 Da lección do ms., *et hūu dia*, que manteñen Domínguez Fontela (cfr. DF8: 99, l. 21), Pensado (cfr. Pens.: 147, l. 10) e Pérez Barcala (2004: 409, l. 1335), corríxese a conxunción copulativa *et* pola preposición *en*: cfr., en efecto, «*in uno die*» no texto latino, e, en correspondencia con este, «*in unu iornu*» na adaptación siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 604, l. 13); «*in uno die*» na italiana do ms. custodiado en Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 134, l. 1851); «*en un jour*» na francesa transmitida polo ms. *R* (cfr. Prévot, 1991: 166, <732>), ou «*em hūu dia*» no *Livro d’Alveitaria* do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 39, l. 4).

1688 Da lección do ms., *adestrūra* –que se mantén en Domínguez Fontela (cfr. DF8: 99, ls. 21-22), Pensado, *a destruíra* (cfr. Pens.: 147, l. 11) e Pérez Barcala (2004: 409, l. 1335), *a destruírá*–, corriximos o pronome átono proclítico de obxecto directo, *a*, por *o*, ao referirse ao *polmon*: cfr. en lat. «*consumit pulmonem* et destruit», ao igual que nas traducións siciliana, «[con]suma e distringi killu *pulmuni*» (cfr. De Gregorio, 1905: 604, l. 14); italiana (ms. de Berlín), «*consuma l’ polmone & distrugge*» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 134, l. 1851)..., cfr. «*destrue e mata o polmom*» no Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 39, l. 4).

1689 A forma *dolor* (frecuente na obra de Ruffo para a expresión do proceso patolóxico) conta con esta única ocorrencia no *TA* para *DOLŌRE(M)*. Xunto a esta solución, documentada en galego desde o século XIV, o que ten máis rexistros no texto é o resultado con conservación do hiato resultante tras a caída de *-l-* (cfr. *door*, <5.9>, <7.2>, <7.3>, <7.4>, <7.5>, <7.6>, etc.; *doores*, <3.13>, <6.5>, <15.1>, <15.9>, etc.), maioritario en toda a época medieval desde o século XIII, aínda que tamén se atopan exemplos da forma moderna con crase (cfr. *dor*, <7.0>, <7.18>, <61.3>; *dores*, <16.4>). Para estes resultados na lingua medieval vid., sen máis, *CrG*, s.v. *door*.

1690 A epígrafe non corresponde ao remedio senón á exposición da etioloxía da doenza chamada *peeira*. Este vocábulo é a denominación empregada polo tradutor para a chamada en latín *malum pinsanese*, que na tradición latina e romance revisada do *De medicina equorum* é anterior ao da *sita*, a diferenza do que sucede no *TA*, no que, non obstante, segundo se desprende da listaxe das enfermidades en latín incluída nos ff. 7r-v, a orde de exposición sería a mesma cá das restantes versións da obra, de xeito que o capítulo do *malum pinsanese* precedería ao da *seta*. O Mestre Giraldo dedica o capítulo LI da II parte á doenza «da peeira que vem aos caualos nos pees» (cfr. Pereira, 1909: 52, ls. 35-36), se ben a súa exposición o leva a remitir ao «capjtolo da peeira da lingoa que he ho nono capitollo da segunda parte deste liuro» (cfr. *Ibid.*: 52, ls. 40-41), dedicado, en efecto, ao «mall da lñgoa que nos chamamos peeyra da lingoa» (cfr. *Ibid.*: 24, ls. 5-6): como explica o Mestre, «esta doença deçelle aas vezes aos pees pollo sanguy corrupto que lhy pera elos corre e aas vezes do mao estrabo e desque esta doença tem nos pees nom pode estar ssobre elles...» (cfr. *Ibid.*: 24, ls. 38-39; 25, ls. 1-2). Así pois, no *Livro* portugués a exposición de ambas as dúas enfermidades agrúpase

no mesmo lugar (II, ix), porque unha e outra reciben o nome de *peeyra*, motivo este polo que o Mestre Giraldo remite á exposición da *peeira da lingua* ao tratar da *peeira que vem aos caualos nos pees* (II, li). Para a identificación do *malum pinsanese*, véxase, alén do referido para o *mao polinise* de <26.2>, a ampla exposición de Arquint (2007: 424-426, s.v. *pionesa*): ademais de comentar os problemas de identificación da doenza entre os historiadores da veterinaria (entre eles, Ercolani, Moulé ou Delprato – Barbieri), a estudiosa reconece a correcta explicación da mesma en Poulle-Drieux (de quen a toma Prévot, 1991: 232, s.v. *poisonnez*) –para quen se trata de «la variole équine ou horse-pox», con dúas localizacións diferentes, «d'une part la cavité buccale, et singulièrement la langue, d'autre part le bourrelet du pied. Elle débute par les lésions buccales, mais les lésions podales ne tardent pas à apparaître» (cfr. Poulle-Drieux, 1966: 90)– e achega as descrições da mesma ofrecidas en tratados de veterinaria modernos.

Sobre o termo *peeira* –que, segundo o Mestre Giraldo, é a denominación romance da «doença que chamam en latym *malum lingue* e em nossa linguagem *peeyra* da lñgoa» (cfr. Pereira, 1909: 24, ls. 13-14)–, Vasconcellos (1910: 359, s.v. *peeira*) comenta que «designa tanto uma doença nos pés do cavalo como outra na língua» e que a súa etimoloxía debe buscarse nunha forma «*PEDARIA de *pes, pedis*». A partir da ocorrencia do substantivo no *Livro* portugués, o *GDLP*, define a *peeira* como o «nome dado pelo vulgo à inflamação dos membros dos ruminantes, que se propaga com certa rapidez, e que termina por supuração ou formação de abcessos e por vezes, também, de necrose dos tecidos», á vez que distingue esta da *peeira da língua* que, tomando tamén como fonte a mesma obra, describe como «ulceração na língua dos animais». A obra portuguesa constitúe, así mesmo, a fonte na que a *GEPB* documenta o vocábulo, que define como unha «doença da pele, entre as unhas, no gado» (s.v. *peeira*) da que describe o seu proceso. A voz é recollida por Houaiss (s.v. *peeira*), que atopa a súa etimoloxía no adxectivo *PEDĀRIUS*, A, UM, que define como «inflamação da pele entre as unhas do gado bovino». Da lexicografía galega consultada, cfr. *C4*, s.v. *peeira*, «enfermedad que ataca a la pezuña del caballo» (cfr. tamén Camargo – Iannone – Cury, 1988, II: 138-139, n. 103). No *Libro de los Caballos* está documentado o equivalente castelán, *peera*, sobre o que cfr. *DME* –«inflamación de la membrana que tiene el ganado lanar entre las pezuñas de las patas anteriores»– ou *TDMS* –«cierta infección caballar»–.

1691 O *TA* omite o lugar no que se produce a *peeira*, que, segundo o texto latino, se localiza *prope in bulletis ungulae, ubi carnes vivae unguarum coniunguntur*: cfr. «in li bulesi di li unghi undi esti la carni di li uiui unghi e si coniunginu», na tradución siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 602, ls. 24-25); «in dei boleti dell'unghia, cioè là ù le carne vive si coniungeno ad l'unghia», na italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 132, ls. 1778-1179); «en los boles de l'engla, aqui on la carn viva si ten a las onglas», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 197, 55.1); «en tel lieu ou sont ajoustees les chars vives a l'ongle dou cheval», na francesa do ms. *M* (cfr. Prévot, 1991: 101, <707>); «appresso lo imbolito de longia oue se conzunze la carne uiua a longia», na italiana do impreso veneciano de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 32r, ls. 16-18). A localización da zona á que afecta a enfermidade está presente tamén en Teodorico, «accidit proprie in bulesiis ungulae, ubi carnes vivae ungulis coniunguntur» (cfr. Klütz, 1936: 86, ls. 25-26), ou Rusio, «contigens equo proprie in bulleto ungulae ubi carnes vivae in ungulis coniunguntur» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 272, ls. 20-22). O termo latino *bulletus* –«verosimilmente un galicismo» segundo Arquint (2006-2007: 290, s.v. *boles*)– designa orixinariamente o 'cogumelo', e por extensión, as ranillas da parte posterior da planta do pé do cabalo que tiñan, en efecto, forma redondeada. Para o significado de *ranilla*, cfr. *Cg*, s.v., «rebaje en forma de v en la pezuña del caballo por el interior del casco», ou *DGALP*, s.v. *ranilha*, «parte posterior plantar do casco dos solípedes com a forma de cunha ou V, constituída por substância córnea mole e elástica». Sobre esta parte, de forma piramidal, da planta do pé do cabalo, cfr. tamén Goody (1976: 58 e 61, fig. B, nº 12), «masa de tejido córneo [...], con forma de cuña y situada a un nivel más bajo que el de la palma contactando con el suelo. Su superficie posterior tiene una acanaladura central, flanqueada por dos rebordes y forma la protuberancia posterior del casco, al unirse con la parte caudal de la muralla»; Causati Vanni (1999: 279, s.v. *fettone*), «formazione elastica cornea a forma di V che si trova nella pianta del piede del cavallo, anch'essa di natura cornea. Ha funzioni essenzialmente di

ammortizzatore»; Delprato – Barbieri (1867, II: 236, s.v. *bullectu*), «fettone, corpo piramidale della scuola [...] che i greci distinsero, per riguardo della sua forma, col nome di *rondine*, gli spagnoli di *rondillas* e i francesi di *fourchette*»; Moulé (1913: 366, s.v. *bules*), «fourchette de la face inférieure ou plantaire de la sole du cheval» (definición retomada por Prévot, 1991: 182, s.v. *bulés*).

1692 A cláusula «como se fose aguado» (lat. *velut infusio*) remite ao capítulo da enfermidade chamada *enfusio* (cap. 17) –á que o Mestre Giraldo chama *agoamento*–, que, en efecto, tamén tiña a mesma consecuencia que a tratada neste, pois «embarga o cavalo que non pode andar» (<17.1>). Para a caracterización desa enfermidade vid. todo o comentado a propósito de <17.0>. Como aí se apuntou, *agoamento* designa a doenza para a que o castelán medieval coñeceu a denominación *aguamiento*. Polo tanto, *ser aguado*, *aguar*, desta cláusula galega, deben de poñerse en relación co verbo castelán *aguar*, que, con outros, tiña o valor de «enfermarse por haber tomado mucha agua estando fatigado y sudoroso» (cfr. TDMS, s.v. *aguar*¹, acep. 3). Cfr., así mesmo, DGALP, s.v. *aguar*, «sofrer de aguamento»; GDLP, s.v. *aguar*, «enfraquecer, perder o cavalo as forzas por muito traballo ou por outras causas»; GEPB, s.v. *aguar*, «padecerem os animais de aguamento, especialmente as cavalgaduras»; VPL, s.v. *agoar*, «agoar o cavallo, he estar o cavallo sem força alguma, pello muito traballo».

1693 Repárese no distinto desenvolvemento da contracción da preposición e o artigo na lectura de Domínguez Fontela (cfr. DF8: 99, l. 27), a *as veses en huun pee et as veses en todos*, para a idéntica lección do ms., *aas uezes en hūu pee et aas uezes | en todos*.

1694 Na tradución galega de Ruffo, como na francesa, está ausente o circunstancial de causa *propter fumositatem praedictam*, que se atopa, polo contrario, nas versións italiana de Berlín –«per la fummutate praedicta» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 132, l. 1784)– e provenzal –«per la fumositat de l'estable» (cfr. Arquint, 2006-2007: 197, 55.3)– do tratado de Ruffo; cfr. a variante, errada, da tradución siciliana, «pir caxuni di la predicta infirmitati» (cfr. De Gregorio, 1905: 602, ls. 29-30). A omisión do sintagma no TA pode explicarse, non obstante, como resultado do proceso de tradución ao repetirse máis abaixo nesta mesma pasaxe a causa da enfermidade, (*ex*) *turpitudinis fumositatē stabuli*.

1695 «E estar i de noite» introduce unha información que non aparece no texto latino, mais cfr. «& p tropo bruteza, & immundicia della stalla gererāte fumosita *le notte*» na versión italiana de Ruffo impresa de 1563 (cfr. Leno, 1653: 32, ls. 23-24), ou «atque turpitudini fumositatum stabuli, ac ab aqua *in nocte* ipsius cruribus et pedibus non siccatis» en Rusio (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 274, ls. 1-3).

1696 «Así como ha mester» adapta o circunstancial *dessicatis tesorio cruribus* co que se refire o instrumento utilizado para limpar o cabalo e que, de non facelo, acaba por orixinar a enfermidade exposta. Para o nome latino *tesorium*, adaptado como *almofaz* na pasaxe <3.4> da obra galega, vid. a información achegada na nota que explica aquel substantivo.

1697 Aínda que Domínguez Fontela ofrece a lectura *vuçera* (cfr. DF8: 99, l. 32), no ms. o substantivo está coa átona central, *vuçara* (cfr. Pens.: 147, l. 20), forma que, de acordo cos criterios manexados, se presenta no texto crítico como *uçara*, variante fónica aínda recollida en Cg.

1698 Un erro leva ao copista a corrixir *deuelle* por *deuē lle*, aínda que sen eliminar a primeira. Isto é, no ms. lemos *deuelle deuē lle*, onde a segunda forma (coa implosiva final da forma verbal representada polo trazo horizontal) corríxe a primeira (sen el), polo que se considera errada a lectura de DF8 (100, l. 2), *deuenlle* (*deuenlle*), e tamén a de Pensado, que, malia editar *deuen lle* (cfr. Pens.: 147, l. 22), le no ms. *deuelle deuen llo* (cfr. *Ibid.*: 147, n. 3).

1699 A *sola* é a «faccia inferiore del piede del cavallo» (cfr. Arquint, 2006-2007: 458, s.v. *sola*), a «parte inferiore du sabot du cheval» (cfr. Prévot, 1991: 242, s.v. *sole*), a «parte inferiore (palmare) dello zoccolo formata da una lamina cornea piuttosto spessa ma fornita di grande elasticità con funzione altamente ammortizzante della pressione prodotta dal piede in apoggio» (cfr. Causati Vanni, 1999: 284, s.v. *suola*). Vid. tamén DSA, s.v. *sole*. Para a ocorrencia do correspondente vocábulo castelán nunha pasaxe do *Libro de*

los Caballos, cfr. *TDMS*, s.v. *suela*, «suela (del pie del caballo)» (acep. 2). Unha descrición da configuración anatómica da planta do casco dos solípedes pode verse na *GEPB*, s.v. *sola*: «tem a forma semilunar, disposta em abóbada, articulando-se pelo seu bordo externo com a taipa: a linha de junção denomina-se, devido à sua coloração clara, por linha branca, linha plantar, saúco, broma ou cordão. O bordo interno da sola, que forma um ângulo agudo de abertura posterior, insere-se nas barras e na forquilha que, com a *sola*, completa a face inferior dos cascos».

1700 Como na tradución francesa do ms. *M*, no *TA* omítese o instrumental *cum rosnetta ferrea*, malia que o tradutor galego coñecía as denominacións romances do tecnicismo *rosnetta*, como se comentou a propósito das voces *puxavante* e *grosa* da pasaxe <56.9>.

1701 Ao substantivo *maschos* –tamén presente no capítulo do Mestre Giraldo– corresponde o termo *bullesiae* no orixinal latino. Segundo Vasconcellos (1910: 340, s.v. *macho*), «hoje dá-se o nome de *machinho* á parte posterior da junta da quartela nas cavalgaduras [...] isto é, das nervuras que ligam o casco á primeira junta». Cfr. igualmente a *GEPB*, s.v. *machinho*, «parte posterior da junta da quartela nas cavalgaduras», «tufo de pêlos, muito desenvolvido e basto nos cavalos comuns e pouco abundante nos cavalos de sangue, que se sitúa atrás dos boletos»; Houaiss, s.v. *machinho*, «nas cavalgaduras, parte posterior da junta da quartela, perto do casco»; Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 136, n. 82), «região posterior do boleto envolvida por um tufo de pelos». Para a *quartela*, cfr. *supra* os comentarios á voz *travadoiro* en <3.2> e á pasaxe <47.1>. Pensado dá para o substantivo o significado de «las partes blancas de las uñas» e explica que, entre as acepcións da voz nos dicionarios portugueses e galegos, non se inclúe «ésta de léxico de la albeitería» (cfr. Pens.: 49, 270, s.v. *maschos*), o que, como se acaba de referir, non é totalmente exacto. Cfr. *El (Frampas I)*, «cada uno de los *pesuños*, que los animales de pata hendida tienen en la parte posterior de la pierna y algo elevados sobre la pezuña, de manera que no tocan o apoyan en el suelo».

1702 Cfr. *chege* en DF8 (100, l. 5), sen desenvolver como unha nasal implosiva final o trazo horizontal que a palabra presenta enriba e interpretando, en consecuencia, unha forma verbal de terceira persoa do singular, e non de plural.

1703 O texto latino de Ruffo amosa unha maior precisión, *ad vivum ungulae*, en referencia ao «tissu kéraphylleux, partie du tissu vivant du pied du cheval qui est uni au tissu podophylleux» (cfr. Prévot, 1991: 250, s.v. *vif de l'ongle*). Por outro lado, a tradución galega omite a cláusula final do texto latino de Ruffo, *ut bulesiae dictae possint aptius undique exhalare*: cfr. «si ki kista bullusitati poza da omni latu plui aptamenti exal(t)ari», na siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 602, l. 39); «adciò che l' bulectio praedicto possa ilbolgare da tucte parte piò apertamente», na italiana do ms. berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 132, ls. 1794-1795); «pour ce que les bulés puissent respirer plus apertement de chascune partie», na francesa de *M* (cfr. Prévot, 1991: 101, <712>); «per tal que de totas pars sy puescan esventar [*scil.* los boletz]», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 197, 55.5).

1704 Domínguez Fontela (cfr. DF8: 100, l. 5) non desenvolve como nasal implosiva final o trazo que a palabra presenta enriba no ms. (*sangrē*) e, en consecuencia, non interpreta unha terceira persoa do plural, habitual na tradución galega para adaptar as formas impersoais e esixida, ademais, pola presenza na pasaxe de formas análogas (*devenlle*, *cheguen*, *agarden*, neste último caso coa nasal implosiva final representada graficamente como *m* no ms.).

1705 «Con ferro de ponta fervente» corresponde ao complemento latino *cum ferro cusptideo calidissimo*, polo que o adxectivo *cusptideum* se adapta como *de ponta* e *fervente* corresponde a *calidissimo*. Cfr. a tradución de *ferrum cusptideum* por *lanceta aguda* en <27.9>. Para este instrumento e a práctica da incisión, vid. as notas ás pasaxes <25.8>, <27.9> ou <36.14>.

1706 Cfr. a errada lectura de DF8 (100, l. 7), *linpare*. Fronte a Pens. (147, l. 25), *liurare*, que mantén a lección do ms., engadimos á forma verbal a nasal implosiva final que dea lugar á terceira persoa do plural como require a concordancia co suxeito *os homores*: cfr., en efecto, «evacuentur humores» no texto latino.

1707 A lección do ms., *desuzêo*, é interpretada por Domínguez Fontela como *de suseo* (cfr. DF8: 100, l. 9) e como *desuzêo* por Pensado (cfr. Pens.: 147, l. 27), que lle dá o significado de «desúncenlo, límpienlo» (cfr. *Ibid*: 217, s.v.), ao poñela en relación co verbo portugués *dessujar*, ‘limpar’, ‘quitar a suciedade’, non sen advertir que a do TA é forma «mucho más antigua y creada sobre la base gall. *suzeo*, no *sujo*» (cfr. Pens.: 41, s.v. *desuzêo*). Con todo, a lección manuscrita, *desuzêo*, debe de interpretarse como un erro de copia, que, seguindo a proposta ofrecida en Pérez Barcala (2004: 409, l. 1352), se corrixe por *e suzeo* (isto é, «lugar mollado e suzeo»), con cambio da vogal postónica *i* por *e* do adxectivo que ten o seu étimo en *sūcīdū(m)* e que se introduce para adaptar o substantivo latino *sordes*, ‘suciedade’: cfr., p. ex., as versións siciliana, «guardando sempri li pedi lesi dallacqua e di la *spuza*» (cfr. De Gregorio, 1905: 602, ls. 42-43); provenzal, «gardant tota vya los pes d’ayga e d’ordura» (cfr. Arquint, 2006-2007: 197, 55.6); francesa (ms. *M*), «touz les pies soient bien gardez d’yaue et d’ordure» (cfr. Prévot, 1991: 101, <713>)...; cfr. igualmente a pasaxe do *Livro d’Alveitaria* do Mestre Giraldo, «guardalhe muito os pees de *cousa lixosa* e da auga» (cfr. Pereira, 1909: 25, l. 13). Información e outras documentacións do adxectivo na lingua medieval poden verse en CrG, s.v. *suzia*; *Mir*, s.v. *suçio*.

1708 Malia as dificultades que ofrece o ms. para distinguir en ocasións as vogais *e* e *o*, optamos por ler, como Domínguez Fontela, *nen* (cfr. DF8: 100, l. 9), mais cfr. a lectura *non* en Pens. (147, l. 27).

1709 *Papuxas* traduce o substantivo latino *pultrix* (cfr. *pultes* en Teodorico e Rusio, onde se lle dá o significado de ‘cataplasma’, cfr. Delprato – Barbieri, 1867, II: 298, s.v. *pultra*), ao que corresponden *enplastre* na tradución francesa do ms. *M* (cfr. Prévot, 1991: 101, <714>) ou *impiastro* na italiana (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 132, l. 1799). Tamén o Mestre Giraldo emprega na mesma pasaxe o substantivo *enprasto*, «ponhanlhe nos pees *enprasto* de seuo e de farelo e de ujnagre» (cfr. Pereira, 1909: 25, ls. 14-15). E, de feito, Pensado dá para a voz do TA o significado de «emplasto, cataplasma» (cfr. Pens.: 292, s.v. *papuxas*). Para o valor semántico do vocábulo cfr. Fg, *C4*, s.v. *papuxas*, «cocimiento de harina o salvado para emplastos o cataplasmas». Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 136-137, n. 89) definen *cataplasma* como «medicamento antiqüísimo utilizado na maturação de abscessos. É de consistência pastosa e resulta de uma mistura de farinha ou farelo de grãos de linho, cevada, centeio ou trigo, folhas de plantas pisadas, gomas, pós, sumos, sal, leite, ovos. Debe ser aplicada quente provocando sudação da pele e alívio da dor».

1710 Para *farelos* e outros termos (*semeas do trigo, relos de orjo...*) empregados polo tradutor galego como adaptación do latín *furfur*, así como para o seu significado, vid. as pasaxes <14.3>, <20.7>, e as notas explicativas correspondentes. O ms. francés *M* transmite a variante *souffre* como resultado dunha confusión gráfica entre *furfur* e *sulfur*, consonte o que sucede noutras pasaxes da obra (<48.5>).

1711 Neste remedio da tradución galega falta a remisión ao capítulo da *estortiliatura*, como ben expresa o texto latino, *veluti in stortiliaturae capitulo continetur*, e a restante tradición romance do *De medicina eorum* consultada. O envío faise concretamente ás pasaxes <48.5> – <48-6>, que coincide, en efecto, co exposto en <55.9>. A remisión a ese capítulo explica que, dos ingredientes que forman parte do ungüento, o *sebum* non teña correspondencia na pasaxe da tradución provenzal da obra do calabrés, pois, como sinala Arquint (2006-2007: 235, 55.7), «l’omissione, da parte di Fr, del *sebo* è resa veniale dal rinvio al *capitol de l’estortilhadura*, dove la ricetta è completa e corredata dal modo di applicazione». Así mesmo, o envío ao devandito capítulo permite comprender os motivos polos que na versión francesa (ms. *M*) aparece o substantivo *souffre* para o lat. *furfur* (cfr. a nota precedente), como froito dun erro de tradución resultante da confusión gráfica entre *furfur* e *sulfur*, segundo foi apuntado no comentario a <48.5>.

1712 A errada lectura de Domínguez Fontela, *et de seia* (cfr. DF8: 100, l. 11), non fai sentido e introduce, ademais, unha preposición *de*, que non se le no ms.

1713 Domínguez Fontela, *os* (cfr. DF8: 100, l. 11), ofrece unha lectura errada para o pronome átono de obxecto directo, que no ms. aparece como feminino, *as*, consonte o xénero do substantivo *papuxas* que pronominaliza.

1714 Cfr. *poña* en DF8 (100, l. 13), que interpreta o trazo horizontal que está enriba da palabra como a marca da palatalidade da nasal e non como a nasal implosiva final que dea lugar a unha terceira persoa do plural como esixe a coordinación con *legueno*. Como foi advertido nos *Criterios de edición*, /ŋ/ aparece representada habitualmente como *n* (cfr. *ponan* en Pens.: 147, l. 30), polo que o sinal horizontal pode ter o valor de suplir a nasal implosiva final (vid. a n. 305 do capítulo II).

1715 Cfr. a lectura *acreçenta* en DF8 (100, ls. 16-17) e en Pens. (149, l. 3), aínda que, desenvolvendo o bucle que sae do *-a* final como nasal implosiva (cfr. § II. 2), podería ofrecerse a lectura *acrecentan*, en concordancia co suxeito plural, *as ervas e o moito comer*. Ora ben, que a forma verbal estivese en singular, concordando co sintagma *o moito comer* do suxeito coordinado, tamén sería posible.

1716 O texto latino engade a cláusula *ut jam dixi* (que manteñen as traducións italiana do ms. berlinés e francesa do ms. R) e que podería remitir á pasaxe <7.9> no remedio para a curación do *verme*. Por outra parte, o texto francés do ms. M engade que «les [*scil.* les hymeurs] fet avaler aus piez et aus ongles» (cfr. Prévot, 1991: 102, <716>).

1717 A coordinación dos adxectivos *livre e são* para traducir o latino *liberatus* confirma para *livre* o significado de ‘san’, ‘curado’, como sucede tamén en <13.8>. Para este particular, vid. o comentario ao adxectivo *livre* en <17.8>.

1718 Corríxese a lección do ms., *super porta*, que é conservada por Pensado (cfr. Pens.: 149, l. 5) e por Domínguez Fontela (cfr. DF8: 100, l. 20), se ben este último, malia non emendar a voz, advirte que «es un error gráfico del Códice. Según Du Cange en su “Glossarium” la voz empleada por Jordan Rubio en su M. S. original latino es *superposita*. En francés *supposte*» (cfr. *Ibid.*: 100, n. 1); cfr., en efecto, Du Cange, s.v. *superposita*: «Morbus seu laesio equina *inter carnem et ungulam, faciens rupturam carnis ibidem, etc.* Petrus de Crescentiis lib. 9. cap. 51. *cujus vetus Gallicus interpres vertit supposte*». No texto latino de Ruffo, a epígrafe para a enfermidade tratada neste capítulo inclúe a denominación *superposita* e no desenvolvemento do mesmo recolle tamén a variante *superposta* («*quae dicitur superposta*»). A confirmación de que a lección do ms. galego é un erro atópase, así mesmo, no *Livro* do Mestre Giraldo, que dedica o capítulo LII da II parte ao «danamento que aquece ao caualo quando poem hũa mão sobre ha outra» (cfr. Pereira, 1909: 53, ls. 1-2), capítulo no que o autor explica que «esta doença chamam em latim *superpositura pedis* e em nossa linguagem sobrepoymento dũa mão sobre a outra» (cfr. *Ibid.*: 53, ls. 8-10). Por outra parte, na tradición romance do *De medicina equorum* o nome da enfermidade é adaptado como *supraposta* na tradución siciliana («*lu quali e dictu supraposta*»; cfr. De Gregorio, 1905: 604, l. 20), *sopraposta* na italiana de Berlín («*De la sopraposta*», «*la qual si dice sopraposta*»; cfr. Olrog Hedvall, 1995: 135, ls. 1853, 1856-1857), *sorposition* na francesa («*De sorposition qui vient en la corone dou pié au cheval*»; cfr. Prévot, 1991: 103, <733>), *sobrepostan*, *sobreposat* e *sobreposament* na catalá (cfr. Gili, 1985: 93, ls. 3, 8), e *sobreposta* na provenzal («*De la sobreposta*»; cfr. Arquint, 2006-2007: 203, 57.0), na que, non obstante, o capítulo non se conserva como resultado dunha lagoa de considerables proporcións (cfr. *Ibid.*: 203-215). Para unha descrición desta enfermidade, que Poulle-Drieux (1966: 87) define como «javart cartilagineux, ou nécrose du cartilage complémentaire du pied avec fistulisation», vid. tamén Arquint (2006-2007: 457, s.v. *sobreposta*), Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 174, n. 435), Causati Vanni (1999: 353, § 51), Delprato – Barbieri (1867, II: 269, s.v. *suprepositura*), Moulé (1913: 528-529, s.v. *suposicion*), Prévot (1991: 243-244, s.v. *surposition*, *sorposition*), Trolli (1990a: 35, s.v. *superposita*, *superposta*), etc. Para a presenza do termo, tamén co sufixo *-ura*, en textos medievais vid. Heusinger (1851, II: LXVII, nº 124^a), Trolli (1990a: 66, 75).

1719 Advirtase a diverxencia entre a epígrafe do texto latino, *De superposita in corona pedis*, e a da tradución galega, que omite a indicación do lugar no que se produce a doenza (*in corona pedis*) e inclúe, en cambio, unha definición da enfermidade –«é trilladura de que se geera cançer»– extraída do propio desenvolvemento do capítulo. O substantivo *trilladura*, de verbal de *trillar*, fai referencia ao acto de pisar un pé co outro. No *DdD*, a acepción que máis se aproxima a este significado é a de Cg, que, s.v. *trillar*, ofrece esta

como variante de *estrullarse*, ‘magoarse’, e para o substantivo a de ‘herida en la pezuña de la vaca».

1720 Falta a epígrafe que encabeza o remedio que segue.

1721 *Grossa*, sen equivalencia na versión francesa do ms. *M*, adapta o termo latino *rosnetta*, sobre o que vid. as consideracións feitas ao respecto dos termos *puxavante* e *grosa* de <56.9>.

1722 Fronte á solución dos anteriores editores, que se manteñen fies ao ms. (cfr. DF8: 100, l. 27; Pens.: 149, l. 9; Pérez Barcala, 2004: 409, l. 1364), óptase por integrar o adverbio *arredor* para constituír a locución prepositiva *arredor de*, máis acorde coa frase preposicional do orixinal latino, *circa vulnus*, adaptado nas traducións siciliana, italiana de Berlín, catalá e francesa dos mss. *M* e *R* como «*appressu la frita*» (cfr. De Gregorio, 1905: 604, l. 23), «*intorno la piaga*» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 135, ls. 1860-1861), «*entorn de la ungla*» (cfr. Gili, 1985: 93, l. 10), e «*desouz la plaie*» (cfr. Prévot, 1991: 104, <735>) e «*qui est près de la plaie*» (cfr. *Ibid.*: 166 <175>) respectivamente. A integración vén apoiada tamén pola pasaxe correspondente do *Livro do Mestre Giraldo*: «*talhalhe tanto da hunha com a legra arredor da chaga*» (cfr. Pereira, 1909: 40, ls. 12-13).

1723 O texto latino de Ruffo coordina os subxuntivos *tangat nec premat*, lección á que se manteñen fies as versións italiana de Berlín, «*non prema né tocchi*» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 135, l. 1861); a catalá, «*no toch ni prema*» (cfr. Gili, 1985: 93, l. 11), e a francesa do ms. *R*, «*ne touche ne prengne*» (cfr. Prévot, 1991: 166, <735>). As demais traducións revisadas presentan só, como a galega, unha forma verbal que corresponde á latina *tangat*, segundo pode verse na siciliana, «*ki la ungha non toki la carni uiua*» (cfr. De Gregorio, 1905: 604, ls. 23-24), ou na francesa do ms. *M*, «*pour ce que l'ongle ne puisse toucher la char vive*» (cfr. Prévot, 1991: 104, <735>). En cambio, a pasaxe do Mestre Giraldo só ofrece unha forma verbal que corresponde a *premat*: «*que se nom prema hunha sobre a carne ujua*» (cfr. Pereira, 1909: 53, ls. 13-14). Así as cousas, e malia que outros materiais consultados –como as versións italianas de Ruffo impresas en Venecia en 1561 (cap. CLVII; cfr. Crupi, 2002: 115) e 1563 (cap. 48; cfr. Leno, 1563: f. 33v) ou as obras de Rusio (cap. cxvi; cfr. Delprato – Barbieri, 1867, l. 264-265) e Teodorico (cap. 54; cfr. Klütz, 1936: 88)– ofrecen, como o *De medicina equorum* latino, ambas as dúas formas verbais, non se pode determinar se as diverxencias do texto galego (e outras versións de Ruffo) obedecen a particularidades do proceso de tradución ou á existencia de leccións diferentes na tradición do *De medicina equorum* que podían transmitir as dúas formas verbais ou só unha delas.

1724 A cláusula «*faz grande embargo*» adapta o sentido das latinas *non est conveniens, imo taediosa satis exsistit*, que se mantén de forma literal nas traducións italiana do ms. berlinés –«*non è convenevole anzi è assai noiozo*» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 135, l. 1863)–, francesas dos mss. *N* –«*nèst pas convenable mais est moult angoissouse chose*»– e *R* –«*nèst pas convenable chose mais est tedieuse et mauvaise*» (cfr. Prévot, 1991: 166, <735>)–, e mesmo na siciliana –«*non li e bona ma li e dannu*» (cfr. De Gregorio, 1905: 604, l. 25)–, e que o *TA* parafrasea introducindo o substantivo *embargo*: documentado desde o século XIII, ten as acepcións de ‘obstáculo’, ‘embarazo’, ‘dificultade’ (cfr. *Mir*, CSM, s.v. *embargo*; *CrG*, s.v. *embargo*). Para análogos valores semánticos en castelán medieval, cfr. *TDMS*, s.v. *embargo*; *DETEMA*, *DPRAfX*, s.v. *embargo*. Para o significado do vocábulo, cfr. tamén *DGALP*, *GDLP*, *GEPB*, s.v. *embargo*.

1725 Como Domínguez Fontela (cfr. DF8: 100, l. 31), no ms. lemos *laven* (*llauē*), mais cfr. a lectura *llaui* en Pens. (149, l. 12).

1726 Estes ingredientes son prescritos por Ruffo noutras pasaxes polo seu uso deterxivo e antiséptico (cfr. <7.14>, <25.8>, <26.6>, <27.11>, <27.17>, <28.11>, <29.8>, <46.9>, <47.5>, <53.6>, <54.7>, <54.9>, <57.4>, <59.3>, <59bis.8>).

1727 A frase preposicional «*con soldas*» traduce a latina *cum solidativis*, polo que *soldas* non debe entenderse como unha variante da denominación da *consolda* (cfr. <33.9>) –planta precisamente así chamada polas súas propiedades para soldar as feridas e que está recollida, en efecto, s.v. *solda*, en *Cu*, *Fg*, *C4*, *El* (*Frampas III*), «*clase de hierba medicinal, que ayuda a soldar roturas de huesos*»–. Á luz da tradución que para aquel sintagma latino ofrecen as versións siciliana –«*cun killi cosi ki soldanu*» (cfr. De Gregorio, 1905: 604, l.

28)–, italiana do ms. de Berlín –«chole cose saldative» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 135, l. 1866)–, catalá –«ab coses qui la consolden» (cfr. Gili, 1985: 93, ls. 14-15)–, francesa do ms. *R* –«des choses consolidatives» (cfr. Prévot, 1991: 166, <736>)–, italiana impresa en 1563 –«co li solidatiui» (cfr. Leno, 1563: f. 33v, l. 25)–, ou da pasaxe do Mestre Giraldo –«lhe curem a chaga como as outras chagas *com coussas que solde*» (cfr. Pereira, 1909: 53, ls. 17-18)–, o substantivo *soldas* galego alude aos remedios cicatrizantes e debe poñerse tamén en relación cos *solidativis* da *Mascalcia* de Rusio (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 265, l. 21), isto é, «polveri consolidanti» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, II: 298-299, s.v. *pulvi consolidativi*).

1728 A pouco clara lección do ms. –cfr. *contudo* en DF8 (100, l. 32) e *contado* en Pens. (149, l. 13) e, consonte este, en Pérez Barcala (2004: 409, l. 1368)– é corrixida como *contiudo*: como participio de *conter*, ‘mencionar’, ‘incluír’, *contiudo* conta con catro aparicións no *TA* (<23.16>, <46.11>, <48.7>, <50.6>), mentres que a variante *conteudo* ten unha única ocorrencia (<54.13>). Que non é *contado* senón *contudo* a lección do códice (aínda que errada ao omitir a semiconsoante) pode vir confirmado pola tradición do *De medicina equorum*, xa que ao «é cont[i]udo» do *TA* corresponde no texto latino a forma de Subxuntivo *continetur*, adaptada, en efecto, como *si conteni*, *si contiene* nas versións siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 604, l. 28) e italiana do códice de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 135, l. 1866) respectivamente –fronte a *ai dit* no texto francés (cfr. Prévot, 1991: 104, <736>) ou *ho ditto* na tradución italiana do impreso de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 33v, l. 25)–. Aínda que Ruffo non precisa o capítulo precedente ao que se remite por medio da cláusula «prout in praecedentibus continetur» –como tamén sucede nas versións siciliana e italianas (manuscrita de Berlín e impresa de 1563)–, a tradución francesa envía ao capítulo do *verme*, «si comme j’ai dit ou chapistre de farsin» (cfr. Prévot, 1991: 104, <736>): se é certo que neste lugar (<7.14>) se fai referencia á *consolidatio* das feridas, non faltan alusións a remedios empregados con finalidades cicatrizantes noutras pasaxes (cfr., p. ex., <26.3> – <26.7>, <27.11> – <27.15>, <28.11>, <29.7> – <29.8>, <46.9>, <47.8>, <50.6>, <56.13> – <56.16>).

1729 Ruffo non só se refire á necesidade de evitar que a ferida entre en contacto coa auga, senón tamén a *sordibus*: cfr. as versións da obra ao siciliano –«guarda li cauallu dillacqua e di la spuzza» (cfr. De Gregorio, 1905: 604, l. 29)–, ao italiano –«guardando sempre lo cavallo del fastidio & dal’acqua» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 135, l. 1867)–, ao catalán –«guart-lo om lo cavayll de aygua e de sutzura» (cfr. Gili, 1985: 93, ls. 15-16)–, ao francés –«le cheval soit toujours gardé d’yaue et d’ordure» (cfr. Prévot, 1991: 104, <737>), coa variante «de boue et d’yaue» no ms. *R* (cfr. *Ibid.*: 166, <737>)–, ao italiano das versións impresas de 1561 –«guardandolo sempre da bruttura e dall’acqua» (cfr. Crupi, 2002: 115, ls. 28-29)–, e de 1563 –«non tocha aqua ne alcuna immundicia» (cfr. Leno, 1563: f. 33v, ls. 26-27)–, así como os manuais de Rusio –«custodiendo semper vulnus a sordibus et ab aqua» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 264, ls. 22-23)–, Borgognoni –«custodiendo semper a sordibus et ab aqua» (cfr. Klütz, 1936: 88, ls. 25-26)–, ou mesmo o Mestre Giraldo –«guardēno da auga e de lixo» (cfr. Pereira, 1909: 53, l. 18)–. A ausencia de equivalencia para o substantivo latino *sordes* no *TA*, ao non contar con apoios textuais coñecidos (cando menos entre os que foron manexados), podería resultar do mesmo proceso de tradución do texto, se ben é certo que se trata dunha prescrición non descoñecida ao tradutor galego, pois, agás na pasaxe <56.12> (na que omite a información), a reproduce na curación daquelas enfermidades que afectan aos pés do animal (cfr. <46.10> e <47.5>) ou que lle veñen producidas polo contacto coa auga e a suciedade (cfr. <55.4> e <55.8>).

1730 A información incluída neste parágrafo, o <57.6>, foi obxecto dun erro de copia, pois non parece verosímil que se remita ao tratamento da *fistola* cando o autor se está a referir ao *cancer*. O erro ten a súa orixe nun presumible salto por *homoioteleuton* coa conseguinte perda de información. En efecto, o manual latino de Ruffo explica que, se a ferida causada pola *superposita* deriva in *cancrum* ou in *fistula*, cómpre curala como se indicou nos capítulos correspondentes a ditas patoloxías. O tradutor galego puido adaptar a pasaxe latina de xeito semellante ao que sucede na versión francesa, «Et se [par negligence ou par cure non convenable (engadido do ms. francés S)] la plaie est tournee en cranque, si soit guerie si con j’ai

dit ou chapistre de cranque, et s'el est tournee en fitole, soit curee si comme j'ai dit ou chapistre de fitole» (cfr. Prévot, 1991: 104, <738>), de xeito que unha construción paralelística semellante á que aparece no texto galorromance, orixinada pola secuencia *se la plaie / el est tournee, soit guerrie / soit curee*, puido ser determinante no erro do ms. galego. Análogas estruturas paralelísticas como as que poden estar na orixe do lapso do TA poden verse tamén no manual de Lorenzo Rusio: «Et nota quod si vulnus ex negligentia vel inepta cura redigatur in cancrum vel fistulam; si fuerit cancer, curetur ut infra in capitulo de cancro; si fuerit fistula, curetur ut infra in capitulo de fistula continetur». É, xa que logo, oportuno considerar que o parágrafo <57.6> do texto peninsular podería corrixirse como *E, se por ventura, por negligencia ou por maa garda se volver a chaga en ca[n]cer, [curese como dixe no capitulo do cancer, e se se volver en fistola] pensen del asi como dixe no capitulo da fistola*, estando a orixe do erro nun salto de igual a igual determinado pola cláusula «se volver». As pasaxes ás que se remite son as comprendidas entre <53.5> – <53.14> e <54.4> – <54.13> para a curación do *cancer* e da *fistola* respectivamente. Poucas dúbidas ofrece a existencia dun erro na copia da tradución galega, a xulgar non só pola pasaxe correspondente da versión francesa, senón tamén pola siciliana –«E si per negligencia oi pir mala cura la frita torni in cancru curissi sicundo ki dissì di supra in lu capitulo ki e dictu supra. E si diuenta fistula cura e medica comu si cura fistula» (cfr. De Gregorio, 1905: 604, ls. 30-32)–, a italiana de Berlín –«se per negligentia u per non buona cura la dicta piaga per aventura ritornerà in cancro, curisi come dissì disopra del cancro in del precedente capitulo. Et se in fistula medichissi come fistula» (Olrog Hedvall, 1995: 135, ls. 1868-1870)–, a catalá –«si per negligència se tornava en carnch (*cranch*) cur-se axí com lo carnuch (*cranch*), e si fistola s'i fa, cur-se axí com la fistola» (cfr. Gili, 1985: 93, ls. 16-18)–, ou as italianas impresas en 1561 –«se per negligentia si convertisse in cancro, curalo come si fa il cancro, et se si convertisse in fistola, curalo come la fistola, si come si è detto ne suoi capitoli» (cfr. Crupi, 2002: 115, l. 30 – 116, ls. 1-2)– e en 1563 –«se la piaga per negligentia ouer per catiuita cura se cōuertisse in cancro, sia fatal cura come ho detto nel capitulo del cancro, & anchora sil se conuertisse in fistola sia fatta la cura come ho detto nel capitulo della fistola» (cfr. Leno, 1563: f. 33v, ls. 28-30 – f. 34r, l. 1). O Mestre Giraldo só contempla a posibilidade de que a ferida se convirta en *fistola*: «E se sse per uentura hy fezer fistola per maa pensamento curēna como dicto he no capitollo da fistola» (cfr. Pereira, 1909: 53, ls. 26-28). Polo que se refire a *pensar*, debe advertirse a duplicidade semántica que este vocábulo ofrece no TA (vid. *supra* o referido sobre o significado do verbo en <13.1>) e que fai axeitado neste contexto o significado de 'curar', 'tratar'.

1731 Fronte á xenérica epígrafe do TA, o texto latino ofrece para este capítulo o título da primeira *species clavaturae*, isto é, aquelas *quae tangunt vivum ungulae*, como tamén se observa nas traducións siciliana –«di li inchouaturi ki toccana lu uiuu di li unghi. Cap. XLVIII» (cfr. De Gregorio, 1905: 604, ls. 33-34)– ou francesa –«50. Des encloures qui touchent au tendron de l'ongle» (cfr. Prévot, 1991: 104, <739>)–. Non se pode descartar a existencia dunha fonte latina que ofrecese unha epígrafe de tipo xeral, como se observa na tradución italiana de Ruffo do ms. berlinés –«Di tucte le 'nchiature .lvi. » (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 135, l. 1871)–, nos impresos venecianos da versión italiana de 1561 –«CLVIII. All'inchiodatura, rimedio, et cura» (cfr. Crupi, 2002: 116, l. 3)– e de 1563 –«Capitolo 49. Del male delle clauature» (cfr. Leno, 1563: 34r, l. 2)–, ou na tradición indirecta do *De medicina equorum*: cfr. o *Livro* do Mestre Giraldo –«O Lbj capitulo he das encraudaduras» (cfr. Pereira, 1909: 55, l. 9)–, a *Mascalca* de Rusio –«Cap. cxxiii. Dela inchiovatura» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 278, l. 11)– ou a *Mulomedicina* de Teodorico –«De inclavatura et aliis rebus pedi infixis» (cfr. Heinemeyer, 1936: 12, l. 1)–, nos que, en efecto, o título xeral do capítulo corresponde en realidade á exposición do primeiro tipo da doenza exposta, precedida dunha presentación das distintas manifestacións que esa pode ofrecer. Con todo, no índice das enfermidades en latín que o propio ms. galego ofrece, a epígrafe que corresponde a este capítulo é *De inclavat[ur]is que ta[n]gunt tuellu[m] vel vivo ungule* (f. 7v) (<6.46>), polo que a diverxencia que presenta o título no capítulo pode ter a súa orixe nunha adaptación do parágrafo introdutorio do capítulo de Ruffo, no que se constatan os diferentes tipos de *clavaturae* para pasar logo a centrarse no primeiro, ao que, en efecto, corresponde o remedio exposto.

Á denominación peninsular *encravadura* para referirse á enfermidade chamada *inclavatura* en latín refírese o Mestre Giraldo, cando explica que «esta doença chamam em latim *inclavatura* e em nossa lñguagem encrauada» (cfr. Pereira, 1909: 55, ls. 16-17). O nome da patoloxía deriva do lat. *clavus* –termo que, segundo Trolli (1990a: 30, s.v. *clavatura*), «già in latino designava un morbo»– e designa «la pénétration d'un clou à l'intérieur du sabot. Cet accident peut se produire lorsque, en ferrant le cheval, on enfonce en dedans de la boîte cornée un ou plusieurs clous dans le tissus vifs sous-jacents» (cfr. Prévot, 1991: 197, s.v. *encloûre*). Así as cousas, a lectura *encranaduras* de Domínguez Fontela (cfr. DF9: 109, l. 4) é un claro erro orixinado pola frecuente confusión paleográfica de *u* e *n*. Para a definición do vocábulo cfr. o *GDLI* (s.v. *inchiodatura*), «ferita provocata al piedi di equini o bovini dai chiodi con i quali i maniscalco fissa il ferro all'unghia»; o *DTVZ* (s.v. *encloûure*), «pénétration accidentelle d'un clou, lors du ferrage, dans le tissu sous-ongulé»; o *DSA* (s.v. *encloûure*), «blessure d'un cheval par un clou. Pénétration accidentelle d'un clou, lors de la ferrure, dans le tissu sous-ongulé». Porén, en opinión de Arquint (2006-2007: 336-337, s.v. *enclavadura*), Ruffo incluía baixo esta denominación unha máis variada tipoloxía de feridas provocadas por obxectos penetrantes nos pés do cabalo, para as que cfr. Cagny – Gobert, I, s.v. *clavadura*, *clavo halladizo*. Para a definición da enfermidade, vid., así mesmo, Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 177-178, n. 465), Delprato – Barbieri (1867, II: 250, s.v. *inchiovatura*), Moulé (1913: 376, s.v. *encloûure*) ou Poulle-Drieux (1966: 88): segundo esta última estudosa, as tres maneiras de *inclavatura* son a «prodophylle et kéraphylle, qui est grave; l'encloure intra-dermique qui est très grave; et l'encloure intra-kéraphylleuse, bénigne». Para unha descrición das diferentes partes do casco do cabalo ás que afectan as encravaduras e unha representación gráfica das mesmas, vid. Goody (1978: 58, 61). E para unha precisa configuración do pé do animal, vid. Cagny – Gobert, IV, s.v. *pie*. Das descricións que ofrece a lexicografía portuguesa para o termo *encravadura*, cfr. *VPL*, s.v., «cravo, ou astilha metida no casco da cavalgada. [...] Huma *Encravadura* he muy pouca cousa, & não se fazendo caso della, pode passar a grande mal, & deytar a perder hum cavallo. Alvetar. de Rego, 315»; *GDLP*, s.v., «ferimento produzido pelos cravos da ferradura» (así tamén en *GEPB*); *DGALP*, s.v., «ferida causada pelos cravos no tecido carnosos» (acep. 3), ou Houaiss, s.v., «ferimento provocado pelos cravos da ferradura. Também pode ser causada por algum prego, pedaço de vidro, etc.». Dos vocabularios galegos, *Fg* e *C4* ofrecen para *encravadura* o xenérico significado de «enfermedad que padece el caballo en la uña». A denominación castelá, *enclavadura*, ten unha documentación no *Libro de los Caballos* co significado de «herida que se hace la cabalgadura cuando se le introduce un clavo en los pies o manos» (cfr. *DME*, s.v. *enclavadura*), «herida que se hace a las caballerías cuando se les introduce en los pies o manos un clavo que penetra hasta la carne» (cfr. *TDMS*, s.v. *enclavadura*).

1732 A lección do ms., tanto aquí como en <58.5> (a epígrafe do remedio), é clara, *encalçaduras*, e así a conservan DF9 (109, l. 5), Pens. (149, l. 17) e Pérez Barcala (2004: 410, l. 1372). Non obstante, dado que este termo designa unha enfermidade diferente, a correspondente ao lat. *attinctio* (vid. *supra* nota a <44.0>), *encalçaduras* é neste capítulo das *encravaduras* un erro por este termo, como se confirma na pasaxe latina, *De inclavaturis insuper quae* [...].

1733 Cfr. o desenvolvemento da abreviatura de *drt^a* como *direita* en DF9 (109, l. 7).

1734 O substantivo galego *tuelo*, que corresponde ao lat. *tuellus* e que presenta a variante *tovillo* noutras pasaxes da obra (cfr. *supra* <56.2> e a nota correspondente), é definido polo propio tradutor por medio dunha cláusula de relativo, que dá como sinónimo del o substantivo *amago* tanto aquí («o tuelo, que chaman *amago*») como na pasaxe <59.1> (na descrición da segunda clase de encravadura), «o tuelo, que quer dizer *amago*». A partir da pasaxe do *TA*, *El (Frampas III)* define *tuelo* como «tuétano, médula del hueso». A introdución do substantivo *médula* nesta definición adquire certo interese para explicar as motivacións semánticas que xustifican o uso de *amago* na descrición de *tuelo* na versión galega de Ruffo. En efecto, malia non atoparse esa denominación en relación coa parte viva do pé do cabalo (*tuelo*), cfr. en *C1*, *Ib*, *C4*, s.v. *ámago*, «médula de las plantas; la parte interior, lo íntimo»; *Er*, *Fg*, s.v. *ámago*, «centro, parte

interior, lo íntimo; lo más esencial»; *Ot* (HE03), s.v. *âmagô*, «a medulla das plantas. A parte mais íntima de uma coisa ou pessoa». Remitindo á explicación etimolóxica ofrecida no DCECH (III, s.v. *hámago*) –que deriva o substantivo dunha forma latino-vulgar *AMĪDUM que «tería pasado a *ámeo > ámeo e ámagô em esp., *âmagô* em port. alt.»–, Houaiss, s.v. *âmagô*, recolle diversas acepcións do substantivo que poden ter certa relación semántica co *tuelo* galego: entre estas, cfr. as de «a parte que fica no centro de qualquer coisa ou pessoa; parte central», «a parte mais íntima ou fundamental; essência», «a parte mais profunda ou entranhada de um ser; alma, imo». Cfr. tamén GEPB, s.v. *âmagô*. Para unha revisión dos problemas etimolóxicos do substantivo vid. Meier (1984: 132-133, s.v. *hámago*).

1735 Nesta exposición introdutoria dos diferentes tipos de encravaduras, falta na tradución galega a referencia á segunda *species* de *inclavatura*, isto é, aquela que, segundo o texto latino de Ruffo, *transit inter tuellum et ungulam tuellum intrinsecus minus laedens*: cfr. a tradución italiana do ms. de Berlín, «fassene un'altra che passa tra l'fectoio & l'unghia, lo fectoio dentro meno magagnante» (cfr. Ologr Hedvall, 1995: 136, ls. 1877-1878); a francesa de M, «la seconde est quant le clo passe le tendron» (cfr. Prévot, 1991: 104, <741>; cfr. *Ibid.*: 167, <741> para as variantes dos mss. N e R); a catalá, «sie altra manera qui pasa entre lo tudell dedins, qui fa meyns de mall» (cfr. Gili, 1985: 93, ls. 32-33), ou a italiana do impreso veneciano de 1563, «unaltra specie che passa ifra el tuello, et lōgnia, che mâco fa lesion al tuello» (cfr. Leno, 1563: f. 34r, ls. 7-8). Segundo Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 178, n. 467), esta encravadura prodúcese no «prolongamento centrípeto da muralha do casco formado pela porção retilínea e convergente das extremidades da muralha, fronteiriças à ranilha». A omisión desta clase de encravadura na TA pode ter a súa explicación nun salto de igual a igual orixinado pola presentación no texto latino dos tres tipos por medio dunha cláusula que se inicia coa P3 do Presente de Indicativo do verbo *fieri* –«Fit igitur quaedam species... Fit et alia... Fit et tertia»–, forma verbal adaptada no TA como *fazese*. En calquera caso, esta particularidade do proceso de redacción ou copia da obra non implica un descoñecemento desa segunda *species* á que se consagra o seguinte capítulo do texto (o 59).

1736 Para *tempan*, tamén en <58.4> e <62.4>, como sinónimo de *tuelo*, cfr. *supra* o explicado en <56.2> a propósito de *toivilo*.

1737 Isto é, afecta ao «tissu kéraphylleux, partie du tissu vivant du pied du cheval qui est uni au tissu podophylleux» (cfr. Prévot, 1991: 250, s.v. *vif de l'ongle*). Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 178, n. 468) localizan esta terceira *species* de encravadura na ranilla, «masa de tecido córneo [...], con forma de cuña y situada a un nivel más bajo que el de la palma contactando con el suelo. Su superficie posterior tiene una acanaladura central flanqueada por dos rebordes y forma la protuberancia posterior del casco, al unirse con la parte caudal de la muralla» (cfr. Goody, 1978: 58).

1738 Como Pensado (cfr. Pens.: 149, l. 21), no ms. lemos *de fundo* (ms. *defūdo*), en correspondencia co adverbio latino *funditus*, adaptado como *en fondo* en <58.2>. É errada, pois, a lectura de Domínguez Fontela, *desir do* (DF9: 109, l. 11), que, ademais de non responder á lección do ms., non fai sentido ao texto.

1739 A concordancia co suxeito feminino, a *primeira especia*, esixe que a terminación do atributo da cláusula, que é masculino no ms. (*pygoso*) e que como tal se mantén en DF9 (109, l. 12), *perigoso*, se corrixa pola feminina, como, seguindo a Pensado (cfr. Pens.: 149, l. 22), xa presentamos en Pérez Barcala (2004: 410, l. 1378). Cfr., en efecto, no texto latino o adxectivo *periculosa* en concordancia con *prima species*.

1740 A lectura do substantivo, que traduce o latino *teneritas*, ofrece no ms. dificultades para a interpretación da súa vogal tónica, segundo amosan as distintas transcricións de Domínguez Fontela, *tenrridae* (cfr. DF9: 109, l. 13), e Pensado, *tenrriduen* (cfr. Pens.: 149, l. 22). Malia os referidos problemas de lectura da vogal tónica no ms., esta podería ser máis ben *o* (ao ser totalmente pechado o seu trazado), polo que se optou por editar *tenridõe*: aínda que a solución habitual en área galega para a terminación latina –ŪDĪNEM sexa –*üe*, maioritaria, en efecto, no texto galego para ese tipo de substantivos, tamén está documentado nel, mais de

forma moi minoritaria, o resultado -õe, máis propio do portugués (cfr. *grosedõe* en <10.1>, *livr[e]dõe* en <23.15>, *sobegedõe* en <49.1>). Vid. o comentado sobre *magredüe* en <1.7>.

1741 Fronte a Domínguez Fontela (cfr. DF9: 109, l. 14) e Pensado (cfr. Pens.: 149, l. 23), que transcriben, como se le no ms., *asy*, adverbio, proposta que seguimos na nosa anterior proposta de edición do texto (cfr. Pérez Barcala, 2004: 410, l. 1379), óptase aquí por presentar *a si*, frase preposicional que corresponde á latina *ad se*: cfr. «contient en soi les racines de l'ongle» na versión francesa de *N* (cfr. Prévot, 1991: 104, n. 7) ou «tiene anco *ad se* universalmente le radice del'ungnia» na italiana do ms. berlinés editado por Olrog Hedvall (1995: 136, ls. 1883-1884). Á luz destes exemplos –ou mesmo da pasaxe do Mestre Giraldo, «e ell tem as rrazes» (cfr. Pereira, 1909: 55, l. 15)– parece que a forma verbal da tradución galega, *tiraa*, corresponde no texto latino ao participio de presente *tenens*, adaptado como *contient*, *tiene* e *tem* nas pasaxes arriba reproducidas. Cfr., en cambio, *trahens* en Rusio, «et etiam radices ungule universaliter ad se *trahens*» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 278, ls. 21-22), e en Teodorico, «radices ungulae ad se *trahens*» (cfr. Heinemeyer, 1936: 12, ls. 8-9).

1742 Como en <58.1> e polos motivos alí apuntados, corríxese como *encravadura* a lección do ms., *encalçadura*, conservada en DF9 (109, l. 15), Pens. (149, l. 24) e Pérez Barcala (2004: 410, l. 1380).

1743 A semellanza no trazado do *f* e do *s* alto levou a Domínguez Fontela a transcribir *de fonllello* (cfr. DF9: 109, l. 16), que, ademais de reproducir o *e* final do pronome enclítico como *o* e de non desenvolver a nasal implosiva que se sitúa no ms. enriba do segundo *e* (ms. *desonllelle*), mantén a nasal final da sílaba precedente (que é, moi probablemente, un erro do copista ao anticipar a ese lugar a nasalidade da sílaba seguinte) e separa a sílaba inicial do resto da palabra, malia aparecer escrita xunta no ms. Xa Pensado propuxo a corrección da forma manuscrita como *desollenlle* (cfr. Pens.: 149, l. 25 e n. 8), que adapta o xerundio do verbo latino *dissolare* en referencia a «l'operazione per la quale viene esportata la suola del piede nei solipedi» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, II: 242, s.v. *desolare*). Vid. tamén DSA, s.v. *déssoler*, *dessolure*; Prévot (1991: 194, s.v. *dessoler*) ou Moulé (1913: 375, s.v. *dessoleure*), que sinala que «au moyen âge le verbe *dessoler*, qu'on écrivait aussi *dessouler*, signifiait extirper, arracher». Segundo Poulle-Drieux (1966: 104), as enfermidades que afectan ao pé do cabalo requiren de tratamentos específicos, de maneira que «pour la bleime et l'encloure grave, il faut recourir à la dessolure complète qui est seule capable d'assurer l'évacuation des humeurs».

1744 Como se observa, para esta técnica veterinaria Ruffo envía a un capítulo posterior, «en como adeante mostrarei», isto é, o que figura baixo a epígrafe *De dessolationibus ungularum et cura*, que non se conserva na tradución galega como consecuencia dunha perda de folios que dá lugar a unha importante lagoa no texto peninsular. A remisión faise explícita na tradución siciliana, «si amaistra *cun la cura dillunghi dissolatu*» (cfr. De Gregorio, 1905: 605, l. 8), ou en Rusio, «si tuellus fuerit funditus nimium laesus, subveniatur salubrius ungulas dissolando, sicut infra *in capitulo de dissoluturis ungularum* docebo» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 278, ls. 22-25). Para que se comprenda a remisión apuntada por Ruffo sobre a práctica aconsellada no tratamento da primeira especie de encravadura reproducése o texto latino do capítulo ao que se está enviando:

De dessolationibus ungularum et cura. Si vero humores concursi ad pedes occasione infusionis superius jam narratae intra ungulas, ex incongrua cura, fuerint antiquati, oportebit pedes claudicantes penitus dissolari, ut humores et sanguis inclusi ibidem evacuentur ad plenum. Videlicet quod sola subter ungulam circum circa extremitatem circuitus ungulae cum rosnetta congrua incidatur: sola pedis deinde circumque incisa violenter extrinsecus extirpetur, et extirpata decenter dimittatur ungula fere ad libitum sanguinare; extincto sanguine postea stappa sufficienter in albugine ovi infusa intromittatur abundanter in vulnus, universaliter pedem laesum cum quadam petia alligando, et usque ad secundum diem cum tali medicamine dimittatur; postea vero abluatur vulnus cum aceto fortissimo aliquantulum calefacto et abluto, statim de sale minuto, et totidem de tartaro bene trito vulnus totaliter impleatur, ligando eumdem cun petia prout dixi, nec pedi laeso usque ad diem tertium aliquid renovando; post

appositionem tamem salis et tartari superponatur stупpa in aceto fortissimo madefacta, deinde bis in die cum aceto calido pedis laesio abluatur, et superadspargatur de pulvere gallae vel myrti aut lentisci vel tartari, quae carnes consolidant et humores constringunt, et usque ad consolidationem carnum et renovationem ungulae talis cura procedat, cavendo semper pedem a sordibus et ab aqua. Vel aliud unguentum posse fieri ad consolidationem crurium, et attractionem humorem, quod post appositionem salis et tartari tantum uti debet. Accipiat pulvis olibani, mastice, picis graecae, aliquantulum sanguinis draconis, et misceantur cum cera nova liquida et totidem de sebo arietino, et bulliant insimul ut exinde efficiatur unguentum, et de tali unguento aliquantulum calido utatur in cura quam dixi; et nota quod multae et diversae infirmitates vel laesiones ad pedes equi eveniunt, quibus oportebit necessario ungulas dissolvere, quae acciderint quum ungulae dissolentur praedictis medicaminibus per omnia coutatur. Et est sciendum quod ad omnes ungulas augmentadas, ut ad ferrandum melius praparentur, et pro velle levius incidantur, accipiat malva, parietaria, furfur et sebum arietinum insimul bulliant, eadem agitando, et tali decoctione calida ungulae totaliter involvantur, et saepe eadem renovando (cfr. Molin, 1818: 103-105).

1745 Cfr. *descobra* en DF9 (109, l. 17), sen desenvolver como a nasal implosiva final o trazo horizontal que está enriba da derradeira sílaba da palabra.

1746 O instrumental «con ferro convinivel» do TA corresponde a latino *cum aliquo ferri instrumento decenti*. Deixando á marxe a errada transcripción (probablemente froito dun *lapsus*) do adxectivo por parte de Domínguez Fontela, *conniuyuel* (cfr. DF9: 109, l. 18), *ferro* adapta o *ferri instrumentum* para a práctica da incisión, sobre a que cfr. <7.11>, <11.4> ou <25.8>.

1747 Aínda que non altera a mensaxe do texto, a tradución galega omite a cláusula *et in tantum circum circa laesionem de ungula incidatur funditus, quod laesio attingatur*, que tamén se atopa en Rusio (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 278, l. 27 – 280, ls. 1-2) e Teodorico (cfr. Heinemeyer, 1936: 12, ls. 12-14), e que se adapta como «e tagla tantu di la unghia sicundu quanta la lesiuni ua» na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 605, ls. 10-11), «e tanto tucto intorno la magagna si tagli del'unghia fin al fondo, che la magagna s'actinga» na italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 136, ls. 1889-1890) ou «et tanto sia tagliato che zonza al male» no impreso italiano de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 34r, ls. 17-18). Cfr. «talhemlhy tanto da hunha arredor da chaga ata que lhe cheguem a ffundo da chaga da encrauadura e tangamlha» no *Livro* do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 55, ls. 20-21).

1748 O texto latino engade *et bene attincta*, como tamén pode verse nas adaptacións siciliana, «ala inchouatura undi e acinta» (cfr. De Gregorio, 1905: 605, ls. 11-12); italiana, «poi che la 'nchiavatura fi discoperta & bene atinta» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 136, l. 1891), ou francesa, «puis qu'ele est bien decouverte et atteinte» (cfr. Prévot, 1991: 105, <745>).

1749 Domínguez Fontela, *faça* (cfr. DF9: 109, l. 20), non desenvolve como nasal implosiva final o trazo que a palabra presenta enriba do *a* final e non interpreta unha terceira persoa do plural, como convén á práctica de tradución das formas impersoais latinas no TA e segundo esixe, ademais, a coordinación con *raien*.

1750 Segundo xa presentamos en Pérez Barcala (2004: 410, l. 1384) e como esixe a coordinación con *façan*, corríxese a lección do ms., *rrayā* –que en DF9 (109, l. 21) se conserva sen desenvolver como nasal implosiva o trazo horizontal, *rraya*, por oposición a Pens. (149, l. 29), *rryan*–, polo Subxuntivo *raien*.

1751 De novo, o trazo horizontal que a palabra presenta enriba é desenvolto como nasal implosiva e a resultante é unha forma de terceira persoa do plural, *cheguen*, fronte á singular *chege* que conservan Domínguez Fontela (cfr. DF9: 109, l. 22) e Pensado (cfr. Pens.: 149, l. 29).

1752 A forma pronominal masculina que presenta o ms., *el*, conservada polos anteriores editores (cfr. DF9: 109, l. 23; Pens.: 149, l. 30; Pérez Barcala, 2004: 410, l. 1386), debe corríxese pola correspondente feminina, *ela*, xa que vai referida ao substantivo *laesio*, adaptado no parágrafo como *chaga*.

1753 Fronte á lectura *pello* de DF9 (109, l. 24), cfr. *porllo* en Pens. (149, l. 31). Consonte o texto latino, en

lugar do enlace preposicional tería máis sentido a presenza dunha coordinación entre *soldamento da carne e chegamento da uña nova*: cfr., así, na tradución italiana transmitida polo códice de Berlín, «impiacerebbe la consolidassione della carne & la rinovellassione della nuova unghia» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 136, ls. 1894-1895); na impresa de 1563, «ipediria el saldar de la carne, et el crescer de longia» (cfr. Leno, 1563: f. 34r, ls. 19-20); na francesa dos mss. *R* e *S*, «il empecheroit la soudeüre de la char et la renovation de la novele ongle» (cfr. Prévot, 1991: 167, <745>), ou na catalá, «enbargaria lo consolidament, el renovellament de la carn, e de la novela ungla» (cfr. Gili, 1985: 94, ls. 12-13).

1754 Cfr. a lectura *des y* en DF9 (109, l. 26).

1755 A *galla* (sobre a que vid. o exposto en <27.13>) séguelle no ms. *ou cō*, introducindo a preposición un complemento que integraría outros ingredientes na receita e que non se atopan na tradución pero que si aparecen no texto latino, *vel pulvere gallae vel myrti aut lentisci*, e na restante tradición romance consultada do *De medicina equorum*: cfr. «cun la puluuri di la calchina . oi la murtilla oi di la lentichia», na versión siciliana (cfr. De Gregorio, 1905: 605, ls. 16-17); «con polvere di galla u di murto u di lentichia», na italiana do ms. editado por Olrog Hedvall (1995: 136, l. 1897); «con la polvere di galla, o mirto, o di levifico», na italiana impresa en 1561 (cfr. Crupi, 2002: 116, ls. 20-21); «poluere de galla, ouer de mirto ouer de lentisco», na impresa en 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 34r, ls. 22-23), e «avec poudre de gale, ou avec poudre de morelle», na francesa de *M* (cfr. Prévot, 1991: 105, <747>) –que só presenta, como a do ms. *N*, coa variante *mortelle*, a equivalencia para o lat. *myrtus*, mentres que os mss. *R* e *S* ofrecen tamén o termo correspondente a *lentiscus*, «mortelle ou de lentisco» (cfr. Prévot, 1991: 167, <747>)–. Eses ingredientes tamén se atopan en Rusio, «vel pulvere gallae vel myrti vel lentisci» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 280, l. 11), e, en correspondencia con Teodorico, «vulnus curetur cum sale minuto et pulvere gallae vel lentisci» (cfr. Heinemeyer, 1936: 12, l. 21), cfr. o Mestre Giraldo «curemlhe a chaga com sall mundo e com ho poo da galha e do lentisco» (cfr. Pereira, 1909: 55, ls. 27-28). Á luz destas pasaxes optouse por integrar o equivalente galego para o *myrtus* e o *lentiscus* latinos, porque a omisión deses voces no *TA* debe asignarse ao copista do texto e non ao tradutor, que amosa coñecer as denominacións para eses termos noutros lugares da obra: polas súas propiedades consolidativas ambos os dous ingredientes son mencionados nas pasaxes <27.13>, «o poo da murta ou do le[n]tisco ou da galla», e <59bis.8>, «o poo da galla e da murta e do lentisco».

1756 O envío vai dirixido ao remedio para a curación das *danaduras do espiñaço*, concretamente ás pasaxes <27.12> – <27.15>.

1757 Acéptase a emenda de Pensado (cfr. Pens.: 151, l. 2) e corríxese a lección manuscrita, *a*, conservada por Domínguez Fontela (cfr. DF9: 110, l. 3), por *da*, como parece requirir a sintaxe.

1758 A esta *segunda especia* corresponden as encravaduras que, segundo reza a epígrafe da obra latina, *non tangunt tuellum*: cfr. o título do capítulo na versión siciliana, «[di] li inchouaturi ki nun toccanu lu uiuu di llunghia» (cfr. De Gregorio, 1905: 605, l. 18); na italiana do ms. de Berlín, «Dele chiavature che non tocano l' vivo del'unghia» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 136, l. 1899); na italiana do impreso de 1563, «alla clauatura che non tocha el tuello» (cfr. Leno, 1563: f. 34r, ls. 24-25), ou na francesa, «Des encloures qui ne touchen le tendron» (cfr. Prévot, 1991: 105, <748>). O mesmo texto galego, no índice en latín que introduce as enfermidades do tratado, presenta o capítulo en cuestión como *De inclavaturis que no[n] tangunt tuellum* (<6.47>).

1759 Como esixe o sentido e a sintaxe, intégrase o suxeito de *entra* que á vez funcione como antecedente da cláusula de relativo «que é na segu[n]da especia». A comparación entre a pasaxe galega e a outra tradición consultada do *De medicina equorum* levaría a introducir un sintagma que corresponda ao latino *laesio clavelli* –como pode verse nas traducións siciliana («la lesiuni di la inchiouatura», cfr. De Gregorio, 1905: 605, l. 19) ou italiana do ms. de Berlín («la magagna del chiavallo», cfr. Olrog Hedvall, 1995: 136, l. 1900)– ou simplemente o substantivo *encravadura* –segundo se observa na adaptación francesa de Ruffo, «l'ancloure»

(cfr. Prévot, 1991: 105, <748>), ou no impreso veneciano da tradución italiana de 1563, «la clauatura» (cfr. Leno, 1563: f. 34r, l. 26)–.

1760 Eméndase a lección do ms., *Cauallo* –que conservan Domínguez Fontela (cfr. DF9: 110, l. 6) e Pensado (cfr. Pens.: 151, l. 4) e que se mantivo no noso inicial achegamento ao texto do TA (cfr. Pérez Barcala, 2004: 410, l. 1392)– por *tuelo*, ao ser este o termo que aparece na tradición latina e romance do *De medicina equorum* consultada.

1761 Cfr. a incorrecta lectura *arrodor* en DF9 (110, l. 9).

1762 Non se traduce no TA a cláusula latina *nec non circumcidatur ungula laesioni propinqua*, adaptada, en cambio, na versión italiana do códice berlinés, «& anco si tagli l'unghia intorno proximana ala magagna» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 137, l. 1906), ou nas impresas en Venecia en 1561, «anchora si tagli attorno all'onghia infino alla lesione» (cfr. Crupi, 2002: 117, l. 1), e en 1563, «& tagliasse anchora longia attorno propinqua alla lesione» (cfr. Leno, 1563: f. 34r, l. 30 – f. 34v, l. 1).

1763 Ao transcribir *poys* (cfr. DF9: 110, l. 11), Domínguez Fontela non percibe a particularidade da escritura do adverbio *depois* no ms., no que a primeira sílaba está escrita na interliña.

1764 Nin Domínguez Fontela nin Pensado, malia realizar algunhas emendas ao texto do ms., integran a forma verbal da cláusula, que, non obstante, vén esixida polo sentido e a sintaxe, pois, de non realizarse, a referida secuencia carecería do núcleo do predicado. Seguindo a proposta presentada en Pérez Barcala (2004: 410, l. 1396), introducimos a forma verbal *enchea*. A súa elección vén determinada polo feito de que na versión latina de Ruffo está *impleatur*, ao que na tradución galega corresponde, en efecto, noutras pasaxes (cfr. <7.12>, <28.11>, <58.9>) unha do verbo *encher* e que se adapta como «*sẽmpia*» na tradución italiana transmitida polo códice 78C15 da Kupperstichkabinett de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 137, l. 1908), «*si empia*» ou «*sia impita*» nas impresas en Venecia en 1561 (cfr. Crupi, 2002: 117, l. 3) e 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 34v, l. 3) respectivamente, ou «*soit emplie*» na francesa dos mss. *N* e *R* (cfr. Prévot, 1991: 105, n. 3). Cfr., en fin, a pasaxe do *Livro d'Alveitaria*: «*laualha chaga com do vjnagre ou com do vjnhu quente e jnchilha de sal e põelhe em cima da estopa molhada no vinagre e leguemlhe a mão com algũu pano e catemilha duas vezes no dia*» (cfr. Pereira, 1909: 55, ls. 32-35).

1765 A indicación «e poña encima estopas molladas en vinagre» non se atopa no ms. latino editado por Molin (V), aínda que a súa presenza está ben documentada noutros testemuños da tradición latina e romance do *De medicina equorum*. Así, nos mss. latinos *E* e *F* pode lerse respectivamente *superposita deinde stupa madefacta cum aceto* (f. 121r, col. b) e *superposita deinde stuppa madefacta in (?) aceto* (f. 75v). E, como sinala Prévot (1991: 105, n. 3), coa lección destes coincide a da tradución francesa de Ruffo dos mss. *N* e *R*, «et puis soit emplie de sel triblé et destoupes mouilliés en fort vin aigre», fronte á de *M*, que, alén de non incluír o sal, omite o outro dato. Ademais da versión francesa, cfr. o texto italiano do ms. berlinés, «Poi vi si mecta su stoppa bagnata in aceto» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 137, ls. 1908-1909), ou o dos impresos venecianos de 1561 –«*metti stoppa bagnata con aceto nella piaga*» (cfr. Crupi, 2002: 117, ls. 4-5)– e de 1563 –«*posto poi di sopra stopa bagnata in aceto*» (cfr. Leno, 1563: f. 34v, ls. 4-5)–, así como o da adaptación catalá, «*puyts pose-li hom estopa mullada en la naffra*» (cfr. Gili, 1985: 94, ls. 25-26); cfr., igualmente, Teodorico –«*superposita que stuppa madefacta in aceto*» (cfr. Heinemeyer, 1936: 12, ls. 31-32)–, Rusio –«*deinde, superposita stuppa madefacta in aceto*» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 280)– ou o Mestre Giraldo –«*põelhe em cima da estopa molhada no vinagre*» (cfr. Pereira, 1909: 55, l. 35)–.

1766 A lección manuscrita (*cure*), que carece de signo que abrevie a nasal implosiva final, é conservada en DF9 (110, l. 12) e Pens. (151, l. 9). Porén, segundo presentamos en Pérez Barcala (2004: 410, l. 1397), propónse integrar o referido elemento e editar unha forma verbal de plural, *curen*, coordinada con *leguen*, como adoita suceder coa tradución das formas impersonais en singular do texto latino, neste caso *alligatur* e *curetur* respectivamente. Cfr. no Mestre Giraldo, «*leguemlhe a mão com algũu pano e catemilha duas vezes no dia*» (cfr. Pereira, 1909: 55, ls. 34-35).

1767 Como se desprende da versión francesa do texto de Ruffo (ms. *M*), «soit sanee si comme j'ai dit ou chapistre d'enclouëre» (cfr. Prévot, 1991: 105, <750>), o envío vai dirixido ao remedio exposto no capítulo precedente sobre o primeiro tipo de encravadura, concretamente á pasaxe <58.9>.

1768 Aquí comeza a exposición do terceiro tipo de encravadura, pero non hai unha epígrafe que lle dea entrada e que permita individualizalo como un capítulo propio. A situación que presenta o texto galego é, así, a mesma que se observa no códice latino conservado en Venecia e editada por Molin (*V*), fronte ao que sucede noutros testemuños latinos do *De medicina equorum*, nos que o capítulo vai, en efecto, precedido da correspondente epígrafe: así sucede nos mss. latinos *E*, *De inclavaturis quae transeunt inter vivum et ungulam* (f. 121r, col. *b*), e *F*, *De tertia specie inclavature, quae transit inter vivum et ungulam* (f. 75v). A tradición romance do *De medicina equorum* amosa tamén esta duplicidade, xa que algunhas versións, como a italiana ou a francesa do ms. *N*, introducen a información como un capítulo propio coas epígrafes respectivas, «Dela 'chiavatura che passa per l'unghia viva» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 137, l. 1911) e «Des enclouïres qui touchent le vif de l'ongle» (cfr. Prévot, 1991: 106, <751> e n. 1); e outro tanto pode dicirse (a pesar das obvias diferenzas) a propósito da tradución italiana impresa en Venecia en 1561, que, fronte á de 1563, presenta a información relativa a este capítulo precedida dunha epígrafe propia (malia a súa xeneralidade), «Cura della inchiodatura» (cfr. Crupi, 2002: 117, l. 7), como tamén se observa na *Mascalcia* de Rusio, «De tertia specie inclavaturae» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 282, l. 3).

1769 A lección do ms., *danē*, levou a Domínguez Fontela a transcribir o castelanismo *dañe* (cfr. DF9: 110, l. 15), fronte a Pensado *dane* (cfr. Pens.: 151, l. 10), que non outorga valor á referida raia. Non obstante, esa forma de Subxuntivo pode ser corrixida pola correspondente de Indicativo, *dana*, como indicarían a presenza dunha forma dese modo verbal no texto latino, *laedit*, e a súa coordinación (adversativa) con outra de indicativo, *transit*, esta traducida como tal no texto galego, *pasa*. A referida forma, *laedit*, é adaptada, en efecto, como *toca* na versión italiana de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 137, l. 1912), como *touche* na francesa (cfr. Prévot, 1991: 106, <751>), como *fa mal* na catalá (cfr. Gili, 1985: 94, l. 29), ou como *tocca e nuose* nos impresos italianos de 1561 (cfr. Crupi, 2002: 117, l. 8) e 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 34v, l. 8) respectivamente.

1770 Cfr. as pasaxes <59.2> – <59.3>.

1771 Cfr. a lectura *saber* en DF9 (110, l. 17).

1772 Excepción feita desta pasaxe, en que o verbo latino *attingere* é traducido por *aparellar*, 'amañar', 'preparar', nos demais casos a ese verbo correspóndelle *descubrir* (cfr. <58.8>, <60.1>, <60.3>), polo que pode entenderse que neste lugar *aparellar* equivale a *descubrir*, como parece indicar o texto latino, *attincta vel discooperta*. Mentres que algunhas versións romances manteñen os dous verbos latinos –cfr. as traducións italianas transmitidas polo ms. berlinés editado por Olrog Hedvall (1995: 137, l. 1914), «actinta u discooperta», ou polo impreso de 1561, «giunta, et discooperta» (cfr. Crupi, 2002: 117, l. 12)–, outras ofrecen tan só o equivalente dun deles –cfr. a tradución siciliana, «si attingi» (cfr. De Gregorio, 1905: 605, l. 23), a francesa do ms. *R*, «descouverte» (cfr. Prévot, 1991: 168, <752>), ou a italiana impresa en 1563 en Venecia, «discooperta» (cfr. Leno, 1563: f. 34v, ls. 10-11)–; cfr. tamén a presenza dunha soa das formas verbais, «attincta», en Teodorico (cfr. Heinemeyer, 1936: 12, l. 14).

1773 Para a cláusula galega «asi como o meestre faz» non se localizaron equivalencias en ningún dos elementos consultados da tradición do *De medicina equorum*.

1774 Na transcrición desta forma verbal, que adapta a latina *incidatur* (en clara referencia á práctica da incisión), Domínguez Fontela propón *talle* (cfr. DF9: 110, l. 19), sen desenvolver o trazo horizontal que a palabra presenta enriba como unha nasal implosiva final que daría lugar a unha forma verbal de terceira persoa do plural. Pensado ofrece *talen* (cfr. Pens.: 151, l. 13), desenvolvendo a nasal mais lendo a palatal lateral como *l* no ms.

1775 Advirtase a disparatada transcrición que Domínguez Fontela fai do adxectivo indefinido do ms. (*nē hūa*) como *nen liña* (cfr. DF10: 110, l. 20).

1776 Como na pasaxe <59.1>, corríxese a lección do ms., *Cauallo* –que conservan os anteriores editores (cfr. DF9: 110, l. 22; Pens.: 151, l. 15; Pérez Barcala, 2004: 411, l. 1403)– por *tuelo*, por motivos idénticos aos sinalados a propósito da corrección realizada naquel outro lugar, isto é, por ser *tuellus* ou o termo romance que lle corresponde no texto latino e na tradición en vulgar de Giordano Ruffo, así como nas reelaboracións desta obra consultadas (Teodorico, Rusio, Mestre Giraldo).

1777 Cfr. a variante «suif de bouc» no ms. *M* da tradución francesa (cfr. Prévot, 1991: 106, <753>).

1778 A lección do ms. é clara, *lleite*, como ben transcriben Domínguez Fontela (cfr. DF10: 110, l. 24) e Pensado (cfr. Pens.: 151, l. 17), e como presentamos na nosa edición provisional do texto do *TA* (cfr. Pérez Barcala, 2004: 411, l. 1405). Non obstante, este ingrediente non se localizou na receita para a curación das encravaduras na tradición do *De medicina equorum* revisada: no texto latino non se atopa *lac* senón *oleum*, vocábulo ao que remiten, en efecto, as voces que aparecen nas versións siciliana, italiana e francesa, así como nas traducións italianas impresas en Venecia en 1561 e 1563. Tampouco a tradición indirecta consultada da obra de Ruffo permitiría explicar a variante *leite* do texto galego, pois tanto Borgognoni como Rusio presentan tamén o substantivo *oleum*, como se ve, así mesmo, no *Livro* do Mestre Giraldo, «azeite feruente» (cfr. Pereira, 1909: 56, l. 1). Ante a falta de elementos textuais que expliquen a presenza do *leite* no *TA* en lugar do vocábulo, *azeite*, que correspondería ao termo latino *oleum*, podería pensarse nun erro do notario de Baiona como consecuencia da memorización da perícopa, polo que nos decidimos por correxir a lección do ms., *lleite*, por *azeite*.

1779 En ningún dos elementos consultados da tradición, directa e indirecta, do *De medicina equorum* se atopou a información contida neste parágrafo <59bis.4>.

1780 Cfr. *ferua* en DF9 (110, l. 25), sen o desenvolvemento como nasal do trazo que sae do *a* final e, polo tanto, interpretando unha forma verbal de terceira persoa do singular e non do plural.

1781 *Garirá* é a P3 do Futuro de Indicativo de *garir*, variante de *guarir*, que tamén coñece no *TA* a solución *goarir* (<74.7>). Procedente do xérm. *WARJAN* (para unha revisión desta etimoloxía vid. Meier, 1984: 128, s.v. *guarecer*), o vocábulo ten o significado de ‘curar’, ‘sandar’ e, polo tanto, é sinónimo doutros como *curar* e *sāar*, ambos presentes no texto e frecuentes na linguaxe médica medieval para expresar a noción de ‘recuperar a saúde, sandar’ (cfr. Herrera, 1993: 33-35). Ocorrencias do vocábulo en textos galegos da Idade Media con valores semánticos como o apuntado poden verse en *CrG*, *CrT*, *CSM*, *Nun* (*Amigo*), s.v. *guarir*. Para documentación do termo en castelán con análogo significado, cfr. *TDMS*, *DETEMA*, s.v. *guarir*. Para os resultados do grupo *GUA*, vid. o exposto en § II. 3.1 (6.1) e 3.7 b.

1782 Para «sarro de cuba, que cham[an] tartaro», vid. a explicación ofrecida a propósito da ocorrencia da mesma cláusula explicativa no parágrafo <25.6>.

1783 Cfr. a lectura *curas a* de DF9 (110, l. 29).

1784 Esta receita, que na versión italiana impresa en Venecia en 1563 non inclúe o *oleum*, non figura no impreso veneciano de 1561 nin na tradución francesa transmitida polo ms. *M* (fronte ao que sucede coa do ms. *R*; cfr. Prévot, 1991: 106, n. 3). Tampouco localizamos estes datos nas reelaboracións do texto de Ruffo levadas a cabo por Borgognoni ou polo Mestre Giraldo, que, como se sabe, utiliza como fontes principais a Ruffo e a Teodorico. Advirtase, por outro lado, que o dato «posta encima con pano ou con estopas» non se atopa en ningunha das outras versións consultadas, polo que, se non se trata dun engadido do tradutor galego, pode ter a súa orixe, como tantos outros detalles do texto, na utilización dun modelo diferente dos coñecidos ou dos supostos para as versións en romance.

1785 Segundo Pens. (151, n. 14), a lección do ms. é *pañño*, pero o trazo que o substantivo presenta enriba (ms. *pañño*), se non carece de valor, podería interpretarse como unha reminiscencia gráfica latinizante de *pannus*, realidade que pode estar detrás da transcripción *panno* de DF9 (110, l. 33).

1786 Cfr. a errada lectura de DF9 (110, l. 34), *de*, en lugar da forma contracta *da*.

1787 Para a introdución da preposición *a*, que vén exisida pola sintaxe do texto, cfr. «*ad ceteras laesiones pedum vel ungularum*» na obra latina, así como «nota che *a* tucte magagne dei piedi u dell’unghie» na

tradución italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 138, l. 1928), «nota che *a* tutte le lesion del piede, e de le ungie» na do impreso de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 34v, l. 28) ou «sachez que *a* toutes bleceüres des piez et d'ongles» na francesa (cfr. Prévot, 1991: 106, <757>), onde a preposición forma parte dun proceso de corrección da editora da lección dos mss. *M* e *N*, que non presentan a referida partícula (cfr. *Ibid.*: 168, <757>).

1788 Dado que a forma galega, documentada desde o século XIII, é *cravo* (< CLAVUM), como se rexistra en <59bis.2>, *clavo* debe de entenderse como un cultismo do que hai exemplos nos séculos XIV-XV e «que existe también en zonas gallegas» (cfr. CrG, s.v. *cravo*). Sobre o dobre resultado en galego para os grupos consonánticos de oclusiva + líquida, vid., p. ex., Lorenzo (1985: 104-105, 145-146, 164). Para a conservación do grupo inicial CL-, vid. Meier (1984: 79, s.v. *claro*, *clavo*).

1789 Na tradición do *De medicina equorum* non hai ningún termo que permita explicar a presenza do substantivo *oso* no *TA*.

1790 *Fuste*, do lat. FŪSTE(M), adapta o substantivo latino *lignum* e, coma este, ten o significado de ‘pao’, ‘madeira’, acepción que, segundo Ramón Lorenzo, «no pasa de la época medieval» (cfr. CrG, s.v. *fuste*). Ocorrencias da voz na lingua galega da Idade Media coa acepción sinalada poden atoparse en *HT*, *Mig*, *CSM*, *Esc*, s.v. *fuste*. Sobre os diferentes valores semánticos do termo, tamén de ampla documentación en castelán (cfr. *DME*, *TDMS*, *DETEMA*, *DPRAIfX*, s.v. *fuste*, *DCECH*, II, s.v. *fuste*), véxase *VPL*, *GDLP*, *DGALP*, *GEPB*, s.v. *fuste*.

1791 Fronte a Domínguez Fontela, fiel ao ms., seguimos a proposta de Pensado (cfr. Pens.: 151, l. 28), xa adoptada en Pérez Barcala (2004: 411, l. 1415), e integramos o pronome relativo que funcione como suxeito de *entre*. Así o require a sintaxe no proceso de adaptación do participio de presente latino *intransis*, ao igual que sucede nas versións italianas transmitidas polo ms. berlinés –«d'altra cosa *che* entri» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 138, l. 1929)– ou polo impreso veneciano de 1561 –«*che* entrino dentro» (cfr. Crupi, 2002: 117, ls. 23-24)–, así como no *Livro* do Mestre Giraldo, «doutra cousa *que* xe lhe meta» (cfr. Pereira, 1909: 56, l. 5).

1792 Malia que a concordancia co suxeito *todaslas danaduras* esixe unha forma verbal en plural, en DF9 (111, l. 3), *tanga*, non se desenvolve como nasal final o trazo horizontal que a forma presenta enriba no ms.

1793 Seguindo a Pensado (cfr. Pens.: 151, ls. 28-29), na nosa anterior proposta de edición do *TA* editabamos *cortaren* (cfr. Pérez Barcala, 2004: 411, l. 1416), mais a lección do ms., como xa estableceu Domínguez Fontela (cfr. DF9: 111, l. 3), é *cataren* (coa nasal final abreviada). Agora xulgamos incorrecta a solución antes adoptada e valoramos como boa a lección manuscrita, pois o verbo latino que lle corresponde é *inquirere*, ‘buscar’, ‘examinar’ («ad inclavaturam *inquirendam* prout convenit»), traducido como *richiere* na versión italiana do ms. de Berlín –«per *richiere* la inchivatura como conviene» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 138, l. 1930)– ou como *cercare* nas traducións italianas impresas en 1561 –«come conviene, si debe *cercare*» (cfr. Crupi, 2002: 117, ls. 25-26)– e 1563 –«per *cercare* la clauatura a secondo che se conuien» (cfr. Leno, 1563: 34v, ls. 26-27)–. O verbo galego *catar* (< CAPTĀRE), de ampla documentación na Idade Media, conta con múltiples acepcións, entre as que están as expresadas por *inquirere*: cfr., en efecto, s.v. *catar*, CrG, CrT, San, etc. É voz común ao castelán, que comparte esa diversidade de significados, como pode verse, p. ex., en *TDMS*, *DPRAIfX*, s.v. *catar*.

1794 Na lección do ms., *quaes os poder so sofrer*, debe verse un erro do copista por duplografía ao repetir a sílaba inicial do infinitivo *soffer* (como tamén se sinala en Pens.: 153, n. 1). Domínguez Fontela interpreta a sílaba inicial repetida do infinitivo como o pronome *se* e transcribe *quaes os poderse sofrer* (cfr. DF9: 111, l. 6).

1795 No *TA* omítese a referencia ao lugar, «in pede laeso» (cfr. Prévot, 1991: 106, <758> para a localización «sus l'ongle» na tradución francesa de *M*), no que debe colocarse o pano. Porén, ao tratarse dunha enfermidade que afecta a esta parte do corpo do cabalo, a omisión estaría xustificada na versión galega ao darse por sobreentida.

1796 Fronte á lectura *deuen agardar* de DF9 (111, l. 10), a nosa proposta, como a de Pensado (cfr. Pens.: 153, l. 4), presenta a perífrase obrigativa *dever a + infinitivo*, de ampla documentación no texto, aínda que tamén abundan as ocorrencias da perífrase sen a preposición *a*: dada a identidade semántica de *gardar* e *agardar* (vid. comentario á forma en <3.53>), ambas as opcións poderían ser correctas.

1797 A tradución italiana do ms. berlinés remite a un capítulo anterior, «segondo che disopra dissi dele 'nchiavature» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 138, ls. 1936-1937), no que podería verse un envío á pasaxe <59bis.4>. Pola súa parte, a versión do impreso italiano de 1561, no relativo á precaución ao cabalgar o animal, indica que debe facerse «se non poco et piano» (cfr. Crupi, 2002: 117, ls. 31-32).

1798 Esta epígrafe corresponde á latina *De inclavatura quae rumpit coronam*, coa que coincide a que aparece no índice latino da tradución galega, *Item De inclavaturis que ru[m]punt corona[m] pedis* (<6.48>). Ademais da falta do capítulo nas versións siciliana e provenzal da obra de Ruffo (como consecuencia de lagoas nos mss. respectivos), ese omítese tamén na tradución italiana impresa de 1561 editada por Crupi (2002). O título do capítulo é «Dela 'nchiavatura che rompeno la carne tra l'unghia & la carne», na tradución italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 138, ls. 1938-1939); «Della clauatura che rompe la corona», na italiana impresa de 1563 (Leno, 1563: f. 35r, l. 8); «Des enclouïres qui derompent la corone dou pié», na francesa (cfr. Prévot, 1991: 107, <761>), e «De enclavadura mal curada», na catalá (Gili, 1985: 95, l. 19). O título que ofrece o TA, «D'encravadura que fumega», coincide co do *Livro* do Mestre Giraldo: «O Lbij capitollo he das *encrauaduras que fumegam* e das *empedraduras*» (cfr. Pereira, 1909: 56, ls. 12-13). Para o vocábulo *empedradura* a GEPB, s.v., recolle a imprecisa acepción de «certa doenza dos cascos das bestas». A xulgar polo desenvolvemento do contido do capítulo, ao verbo *fumegar*, que en <19.8> ten o significado de 'exhalar fume' (cfr. C1, C4, s.v. *fumegar*; Er, s.v. *afumar*, *fumegar*), acalle o valor semántico de 'supurar'. A esta acepción, facilmente perceptible na pasaxe do *Livro d'Alveitaria* –«algũas vezes aquece que nom descobre bem a enclauadura e colhe vurmo e lixo e faz camjinho antre a hunha e a carne e *fumega* em çima da hunha polla podrdjõoe que la chega e quebra na coroa da hunha e deyta per hy vurmo e lixo» (cfr. Pereira, 1909: 56, ls. 15-18)–, non é difícil chegar desde o significado «arrojar una cosa vaho o vapor parecido al humo» co que se recolle en Er, s.v. *fumegar*. Así describe Causati Vanni (1999: 354, § 54) a enfermidade: «inchiodatura trascurata, da cui si origina una lesione interna infetta che produce liquido purulento. Esso, per fuoriuscire, rompe in corona l'epidermide sovrastante, producendo un rumore caratteristico, da cui il nome, all'atto dell'emissione dell'essudato patologico».

1799 Interpretamos que a nasal implosiva da penúltima sílaba do substantivo *desensinança*, que traduce o latino *imperitia*, está abreviada aproveitando o trazo que identifica á vez o *i*. Polo tanto, non integramos a referida consoante, fronte á solución de Pensado (cfr. Pens.: 153, l. 7), que leva a cabo a introdución da mesma, e fronte a Domínguez Fontela, *desensinaça* (DF9: 111, l. 14), que non a ve abreviada nin a repón.

1800 Para *pensar* 'curar', vid. *supra* o exposto para esa voz en <13.1>. Advirtase, en efecto, que neste caso corresponde ao lat. *curare*.

1801 Esta partícula, que procede da forma latina *ŭbī*, está amplamente documentada na Idade Media e o seu uso chega mesmo á actualidade. De acordo co contido semántico expresado pola forma latina, *u* ten os significados de 'onde', 'á onde' e emprégase tamén con valores causal e temporal: cfr., entre outros, CrG, CSM, s.v. *hu*. Para a evolución desta partícula na que a metafonía, exercida polo –ī, impediu a evolución propia de *ŭ > o*, vid., p. ex., Ferreiro (1995: 38-39, 109), Huber (1986: 64, 93, 102) ou Mariño Paz (2009: 80).

1802 En virtude dos principios editoriais manexados ofrecemos *enna* como o resultado que presenta o ms. para a contracción da preposición *en* e o artigo feminino. Como noutras tantas ocorrencias no texto, unha das consoantes nasais que marca o proceso de asimilación orixinado a partir de *ĪN ĪLLA(M)* está abreviada co trazo horizontal enriba da palabra (vid. § II. 2): cfr., en cambio, *en na* en DF9 (111, l. 17) e *ena* en Pens. (153, l. 9).

1803 Corríxese a lección do ms., *afazendo*, conservada nas anteriores edicións do texto –cfr. *afasendo* en DF9 (111, l. 18), *afazendo* en Pens. (153, l. 10) e Pérez Barcala (2004: 411, l. 1427)–, por *e fazendo*, pois manter *afazer* co significado ‘acostumar’ que lle atribúe Pensado (cfr. Pens.: 168, s.v. *afazendo*), e que se recolle nalgúñas cantigas (cfr. *Esc, Nun (Amor)*, s.v. *afazer*), non é o que o sentido e a sintaxe do texto reclaman. *E fazendo*, como adaptación do lat. *et eficitur*, introduce un nexo copulativo que une as cláusulas que teñen como predicados os xerundios *rompendo* e *fazendo*, este último en correspondencia coa forma verbal latina *eficitur* co significado ‘facer’: cfr. «*& fassi una piaga che gicta fastidio*» na versión italiana de Ruffo transmitida polo ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 138, l. 1493), «*& se fa una piaga che butta marza*» na do impreso de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 35r, l. 12), «*et illeques soit fete aucune plaie qui gete pourriture*» na francesa do ms. *M* (cfr. Prévot, 1991: 107, <762>), ou «*e fas i una naffra hon ix lo podre*» na catalá (cfr. Gili, 1985: 95, ls. 23-24).

1804 O erro do escribán, que copia abreviada dúas veces a preposición *por*, é transcrito por Domínguez Fontela (cfr. DF9: 111, l. 18) como *por y*, que non fai sentido. Máis plausible é a corrección de Pensado (cfr. Pens.: 153, l. 10), *por que*, onde se modifica a segunda ocorrencia da preposición abreviada polo copista por un pronome relativo, que ten máis posibilidades que a proposta de Domínguez Fontela de ser a lección xenuina do orixinal do *TA*. A adaptación do participio presente latino como unha cláusula de relativo é, en efecto, habitual na tradución peninsular do manual de Ruffo: cfr., p. ex., <7.1> *ad crura descens* → *que dece aas coixas*; <13.1> *eveniens ex ventositate* → *que vén de ventosidade*; <13.1> *intrans ventrem vel corpus* → *que entra [...] no ventre e enno corpo*; <18.1> *oppilans foramina* → *que sarra os furados*; <20.1> *equi interiora dessicans et corpus macerans* → *que lle seca as entradaias e lle enmagrenta o corpo*; <28.1> *aliquando rumpens et mortificans aliquam partem corri dorsi equi* → *que lle rompe o coiro*, etc. Unha cláusula de relativo aparece tamén nas pasaxes equivalentes da tradución francesa do ms. *M* ou da italiana impresa en 1563, reproducidas na nota precedente.

1805 En lugar desta remisión, o Mestre Giraldo expón a receita: «esta chaga per que assy deyta curalha com hunguento de almeçega e dençoço e de çera e de seuo de carneiro e tenlhe sempre a chaga bem enxuta» (cfr. Pereira, 1909: 56, ls. 19-21).

1806 A lectura *primeiro* de Domínguez Fontela (cfr. DF9: 111, l. 20) en nada corresponde á partícula adversativa latina *tamen* (‘con todo’, ‘non obstante’), para a que cfr. *toutevoies* na tradución francesa do ms. *M* (cfr. Prévot, 1991: 107, <763>), *ma* na italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 138, l. 1944) ou *emperò* na catalá (cfr. Gili, 1985: 95, l. 25).

1807 Este substantivo é de difícil interpretación no ms.: Pensado transcribe *stea* (cfr. Pens.: 153, l. 14), voz para a que dá simplemente o significado de «higo» (*Ibid.*: 236, s.v. *estea*) a partir do título do capítulo da obra (no que ese termo, como é habitual no *TA*, é glosado por medio da perífrase «que quer dizer figo»); non obstante, Domínguez Fontela propuxera xa *ficu* (cfr. DF9: 111, l. 24) como lección do testemuño. Malia as dificultades de lectura, a do cóengo é, sen lugar a dúbidas, a proposta correcta, pois no índice cos capítulos das enfermidades do cabalo do *TA* lle corresponde *Item. De ficu subter solarum* (<6.49>) e *ficu* é tamén o vocábulo que está no título do capítulo latino. Así as cousas, *ficu* é a lección correcta do substantivo na epígrafe que precede á exposición da patoloxía e é, polo tanto, o ablativo do termo latino *ficus*, que designa unha doenza que pode afectar á especie equina e sobre cuxa presenza en Ruffo cfr. Du Cange, s.v. *ficus*: «Est etiam equorum morbus, Italis *Fico*, de quo sic Petrus Crescentius lib. 3. de Agricult. cap. 56: *Accidit quandoque, quod pes laeditur subtus ungulam in medio solae ex ferro vel alia re dura intrantem usque ad tuellum, ex quo tuellus laeditur, ex qua laesione, cum ungula non inciditur circunquaque, ut debet, nascitur super tuello quaedam carnis superfluitas, quae superat solae superficiem, Ficus vulgariter nominatur. Vide praeterea Jordanum Rufum Calabrum MS. lib. 2. de Equorum medicaminibus ad Fridericum Imperat.*». O substantivo é a denominación da «excroissance charnue survenant au pied du cheval à la suite de blessures de la sole; pododermite plantaire nécrosante [...]». La “frique sèche” désigne aussi un granulome inflammatoire

du pied [...]» (cfr. Prévot, 1991: 208, s.v. *figue*), como ben glosa o mesmo tradutor galego no título que encabeza o capítulo, «ũa carne sobeja que nace so a sola do pee». O emprego do termo co que se identifica o froito da figueira para remitir á enfermidade vén determinado pola «appareance de figue sèche que présente le tissu nécrosé de la région plantaire» (cfr. Poulle-Drieux, 1966: 88). Así o expón, en efecto, Ruffo: «se faz sobrela sola do pee en maneira de figo e por ende igualmente lle chaman figo» (<61.1>). Para máis detalles sobre a descrición da patoloxía, outras localizacións na anatomía equina, as motivacións léxicas do emprego de *figus* para designala ou, en fin, outras documentacións en tratados de veterinaria medieval, vid. Causati Vanni (1999: 354-355, § 55), Delprato – Barbieri (1867, II: 245, s.v. *ficu*), DSA (s.v. *fic*), Ercolani (1851: 505-506, s.v. *fico*), Heusinger (1853, II: LXVII, nº 125), Moulé (1913: 448-449, s.v. *fi*), Poulle-Drieux (1966: 82-83), Prévot (1994: 415, s.v. *fi*), Trolli (1990a: 30-31, 65), Olrog Hedvall (1995: 159, s.v. *fico*) –para quen «la malattia è descritta, curata e probabilmente anche nominata *fico* per la prima volta da Ruffo»– ou Arquint (2006-2007: 358, s.v. *fic*) –que precisa que «il *fic* [...] viene per lo più identificato col papilloma. [...], ma il *fic* di Giordano Ruffo è senza dubbio la carne esuberante, di forma anch'essa pedunculata, che fuorisce da una lesione della suola»–. Vid., así mesmo, o *GDLI* (s.v. *fico*), que, entre as acepcións do vocábulo, recolle a de «bubbone, escrescenza carnosa che si forma nella pianta del piede del cavallo».

Sobre o termo galego *figo*, co que o tradutor designa a enfermidade na perífrase que glosa a voz latina e as súas motivacións léxicas, cfr. o *VPL*, s.v. *figo* –«(Termo de Alveitar) Enfermidade nos cascos dos pés, ou mãos do Cavallo. He huma carnosidade exterior nas ranilhas, & às vezes participa da palma. Chamãolhe figo, porque o parece pela figura; tem sua raiz, & se se não tira bem, vem outra vez, como gavarro. Eu lhe chamara *Ficus*, i. *Masc.* ou para maior clareza *Ficus in equi ungulâ*. No cap. 3 do livro 6 chama Celso a huma carnosidade, que vem ao homem, *Ficus*, por ter alguma semelhança com o figo. Costumão vir em todo o casco *Figos*, gavarros, &c. Pinto, Trat. Da Gineta, pag. 100»– ou a *GEPB*, onde, s.v. *fico*¹, se define o substantivo no eido da veterinaria do seguinte xeito: «O *figo*, também chamado *cancro da ranilha*, *figo da ranilha* e *carcinoma da ranilha*, é uma inflamação crônica do tecido aveludado subjacente à ranilha, com destruição desta e produção de tecido esponjoso afectando a forma de um *figo*. É máis freqüente nos pés do que nas mãos, [...]. Sobrevém, em geral, como consequência de feridas supuradas da ranilha, inconvenientemente tratadas». Os dicionarios recollidos no *DdD* non inclúen o termo coa acepción sinalada, aínda que recollen a voz *gabarro*, que é, segundo o Mestre Giraldo, a denominación romance desta enfermidade, á que chaman «em latim *figus* e em nossa linguagem gauarro» (cfr. Pereira, 1909: 56, ls. 32-33 – 57, ls. 1-2). Asociado a unha patoloxía animal aparece *gabarro* en *El (Frampas III)*, «enfermedad en el casco de la vaca», e Cg, «gabarro de las caballerías». Para *gavarro*, cfr. *GDLP*, s.v., «gangrena localizada na pele ou na cartilagem do pé do cavalo; unheiro»; Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 179, n. 484) «fibrocondite necrosante ou necrose fibrocartilagem alar ou cárie da cartilagem ou ainda gabarro cartilaginosa. É uma afecção caracterizada pelo surgimento de uma fistula, do que resulta a mortificação parcial ou total da fibrocartilagem alar da terceira falange»; *GEPB*, s.v. *gavarro*, «tumor dos membros dos solípedes que provoca dor e, conseqüentemente, claudicação mais ou menos intensa, consoante a localização e a intensidade do processo inflamatório». O termo *gabarro* rexístrase por vez primeira en castelán no *Libro de los Caballos* coa acepción de «enfermidade que afecta ás partes lateral e superior do casco do cabalo e que adoita consistir nun tumor inflamatorio» (cfr. *DME*, s.v. *gavarro*); no texto castelán conta con dúas aparicións, segundo constata o *TDMS*, s.v. *gauarro*, «enfermedad caballar que consiste en un tumor inflamatorio». O *Libro* documenta tamén o vocábulo *figo*, que o *TDMS*, s.v. *figo*¹, define sen máis como «cierta dolencia caballar» (acep. 3).

1808 A lección do ms., que se mantivo nas anteriores propostas editoriais –cfr. *Contençe* en DF9 (111, l. 26) e Pens. (153, l. 15), e *Contence* en Pérez Barcala (2004: 411, l. 1432)–, é corrixida por *Contece*, ao non contar a forma coa nasal implosiva que pecha a segunda sílaba con outros rexistros nos textos medievais. Como en <63.1>, *contece* corresponde á forma verbal latina *accidit*, mais tamén aparece no *TA* como equivalencia de *contigit* en <50.1> (*contece*) e en <62.1> (onde se atopa a variante *acontece*). De *CONTĪĠĒRE, en lugar da

forma clásica CONTĪNGĒRE, con perda do -N- implosivo da sílaba tónica por analoxía co perfecto CONTIGIT ou por disimilación, deriva, en efecto, o verbo galego *contecer*, que se documenta desde o século XIII, ao igual que a variante con vogal protética *acontecer*, coa que alterna ata o século XV e que se localiza na pasaxe <62.1> do TA. Sobre estas formas vid. CrG, s.v. *aconteçer*; CSM, s.v. *acontecer*, *contecer*; CrT, s.v. *conteçer*; Aj, s.v. *contece*.

1809 Corríxese a lección do ms., *no uiuo da solla* –que conservan tanto Domínguez Fontela como Pensado (cfr. DF9: 111, l. 26; Pens.: 153, l. 15) e que se mantivo en Pérez Barcala (2004: 411, l. 1432)– por «no meio da sola», pois a lección *uiuo* pode ser un erro da copia conservada pola xenuína *meio* que tería a súa orixe na interpretación como *ui* do que era *m* no antecedente. A corrección vén apoiada pola tradición consultada do *De medicina equorum*: cfr., en efecto, en correspondencia co *in medio solae* do texto latino, «in mezo del suolo» na tradución italiana do códice berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 138, l. 1948), «en la moitié de la sole» na francesa do ms. R (cfr. Prévot, 1991: 168, <764>) –fronte ás variantes *en* e *enmi* dos mss. *M* e *N* respectivamente para a secuencia en *la moitié de*–, «in mezzo alla suola del piede» e «nel mezo della suola» nas versións italianas impresas de 1561 e 1563 respectivamente (cfr. Crupi, 2002: 118, ls. 2-3; Leno, 1563: f. 35r, l. 19) ou «en lo mig de la sola» na catalá (cfr. Gili, 1985: 96, ls. 2-3). A localización, ausente en Teodorico, está tamén en Rusio, «in medio soleae» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 286, ls. 4-5).

1810 Segundo o texto latino, a enfermidade do *figo* vén producida *ex aliquo ferro vel osso aut lapide sive ligno*, que danan a parte viva do pé do cabalo, o *tuelo*. Unha boa parte dos testemuños da transmisión de Giordano Ruffo mantén cada un dos elementos que figuraban na pasaxe latina: cfr. «d'aucun fer, ou d'aucun os, ou d'aucune pierre, ou de buche» na tradución francesa de *M* (cfr. Prévot, 1991: 107, <764>) –coa variante *ligne* en lugar de *buche* no ms. R (cfr. *Ibid.*: 168, <764>)–, «per alcun ferro u osso u pietra u lengno» na italiana do ms. berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 138, ls. 1948-1949), «per qualche ferro o osso, o pietra, ouer legno» no impreso veneciano de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 35r, ls. 19-20); cfr. tamén «ex ferro, vel ex osse, vel lapide, vel ligno, vel alio simile usque ad tuellum intrante» en Rusio (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 286, ls. 5-7). Outras fontes, en cambio, adaptan a pasaxe de xeito que ou non fan mención de ningún daqueles elementos –aos que se remite simplemente como «per alcuna lesione di cosa dura che gli entra dentro» na tradución italiana impresa en 1561 (cfr. Crupi, 2002: 118, ls. 3-4)– ou prescinden dalgún deles: cfr., así, p. ex., «d'algun ferre o dos, e de fust» na tradución catalá (cfr. Gili, 1985: 96, l. 3) –que omite a referencia á *lapis*– ou «ferro vel osse vel aliquo simile» en Teodorico (cfr. Heinemeyer, 1936: 14, ls. 32-33), e, en correspondencia con este, «por algũu ferro ou osso ou outra coussa» no *Livro* do Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 56, l. 36) –onde se omiten as referencias concretas á *lapis* e ao *lignum* baixo eses xenéricos «vel aliquo simile» e «ou outra coussa» respectivamente–. Así pois, o TA pode adscribirse a ese grupo de textos vencellados a tradición de Ruffo que se manteñen fieis ao orixinal latino, na medida en que se introducen todos os elementos causantes da enfermidade que naquel figuraban: a *os* corresponde *osso*; a *lapis*, *pedra*; a *lignum*, *estaca* –sobre cuxo significado o GDLP, s.v., relaciona *estacão* con *estaca*, «esquírola de madeira, que se crava accidentalmente na pele»–, pero resulta insólita a adaptación do substantivo *ferrum* como *perigoo*, que coa debida cautela se corrixe aquí por *ferro*. A voz *perigoo* ben podería ser froito dun erro de copia (se cadra a partir dunha forma de difícil lectura por parte do amanuense), pois o tradutor coñece sobradamente o termo latino *ferrum* e a súa equivalencia, *ferro*.

1811 Non satisface a lectura *fose* de DF9 (111, l. 29), por moito que a escritura da conxunción condicional e o pronome *se* no ms. poida levar inicialmente a esa interpretación.

1812 Rusio fai explícita a remisión expresada pola cláusula «como ja desuso dixe» (lat. *velut dixi superius*): «cum non inciditur ungula circum vulnus propter negligentiam Marescalchi, ut supra in capitulis de superpositura et inclavaturis dictum est» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 286). O envío, xa que logo, vai dirixido aos remedios para a curación das doenzas ás que se dedican os capítulos 57, 58 e 59, con referencias á incisión ungular.

1813 A lección do ms., que mantén Pensado, *apar du a chaga* (cfr. Pens.: 153, l. 18), e que tamén conservamos na nosa anterior proposta de edición da obra galega, *a par d'u a chaga* (cfr. Pérez Barcala, 2004: 411, ls. 1434-1435), debe ser corrixida. De mantela, o enunciado sería sintacticamente incorrecto, a non ser que se integrase a forma verbal da cláusula introducida por *u*, pois parece claro que, se o suxeito desta fose *a chaga*, o predicado non podería ser *nace* ao ser o suxeito deste *ũa sobegedüe de carne*, segundo explicita o propio sentido do texto, así como a tradición, directa e indirecta, de obra de Ruffo: en correspondencia con *nascitur a tuello quaedam carnis superfluitas*, cfr. «une habundance de char neist», na versión francesa de *M* (cfr. Prévot, 1991: 107, <766>); «nasce [...] una superfluità di carne», na italiana editada por Olrog Hedvall (1995: 139, ls. 1951-1952); «nasce certa superfluita de carne», na italiana impresa en Venecia en 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 35r, l. 22); «nex huna malaltia qui és superfluitat de carn», na catalá (cfr. Gili, 1985: 96, ls. 6-7); cfr. tamén «nascitur ibi quaedam carnis superfluitas», en Rusio (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, l. 286, l. 11); «quaedum carnis superfluitas nascitur», en Teodorico (cfr. Heinemeyer, 1936: 14, l. 36), ou «lhe naçe hũa carne de dentro», no Mestre Giraldo (cfr. Pereira, 1909: 56, l. 39). Non cabe dúbida de que no *TA nace* ten como suxeito *ũa sobegedüe de carne*, polo que manter a lección do ms. levaría a interpretar *a chaga* como suxeito de *nace* na cláusula introducida pola partícula *u*. Por este motivo, caberían dúas posibilidades de corrección da pasaxe, a de introducir unha forma verbal para a cláusula encabezada por *u* (emendándoa dunha forma semellante a *a par du a chaga [é]*) ou a de corrixir *du a por da* (editando *a par da chaga*). É por esta última opción –xa presente en DF9 (111, l. 30), *apar de a chaga*, aínda que probablemente como resultado dun erro de lectura de *du* como *de*–, pola que nos decantamos, ante as evidencias ofrecidas, unha vez máis, pola tradición do *De medicina equorum*, pois o referido sintagma («a par da chaga») sería a adaptación da frase preposicional latina *circa vulnus*, traducida como «decoste la plaie» na versión francesa de *M* (cfr. Prévot, 1991: 107, <766>), «intorno la piaga» na italiana do ms. berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 139, l. 1951), «cerca la piaga» na impresa en 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 35r, l. 27), «entorn de la naffra» na catalá (cfr. Gili, 1985: 96, ls. 5-6)...

1814 Tanto aquí como na outra ocorrencia do substantivo na liña seguinte, Domínguez Fontela ofrece a lectura *sobereduen* (cfr. DF9: 111, ls. 31, 32), coa errada interpretación como *r* do *i* que representa a fricativa palatal sonora e que, de acordo cos principios editoriais manexados, regularizamos graficamente como *g* ante vogal palatal (cfr. § II. 3.7).

1815 Na tradución italiana do impreso de 1561 a *sobegedüe de carne* é «una canicella a modo di avellana» (cfr. Crupi, 2002: 118, ls. 4-5). Segundo Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 179, n. 485) esta *sobegedüe de carne* consiste nunha «proliferación de tecido conjuntivo paracondral».

1816 Consonte a lección do ms., Domínguez Fontela ofrece a lectura *aquel* (cfr. DF9: 111, l. 32), mais, ao non manter a concordancia co xénero feminino do substantivo que introduce, cómpre corrixila por *a qual* (cfr. Pens.: 153, l. 19).

1817 O nome *apremamento*, que adapta aquí o latino *oppressio* e que ten, de feito, o significado de 'opresión' –cfr. *opprazione* na versión italiana manuscrita (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 139, l. 1953)–, é de escasa documentación no galego medieval. Sobre este particular, así como sobre a súa orixe a partir do verbo *apremar* (que contaba coa variante arcaica *apremar*), vid. CrG, s.v. *apremamêto* e *apremar*. O mesmo termo aparece en <62.2> en correspondencia co substantivo *pressura* da pasaxe latina que se relaciona co verbo *premere*, 'apertar', 'oprimir', e que é tamén traducido na versión italiana como *oppressione* (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 141, l. 2024) e na francesa como *empressement* (cfr. Prévot, 1991: 109, <782>): Prévot (*Ibid.*: 197, s.v.) define, en efecto, o vocábulo como «action de presser, de comprimer (lat. *oppressio*)».

1818 Fronte a Domínguez Fontela (cfr. DF9: 111, l. 33) e Pensado (cfr. Pens.: 153, l. 33), *apretamento*, editamos *apertamento* como termo que traduce o lat. *coarctatio* e como aconsella a abreviatura *p* do ms. Manter a diferenza para *apertar* e *apretar* e formas derivadas destas (como o *apertamento* que aquí aparece) é oportuno se se advirte que, procedentes probablemente de APPĒCTŌRĀRE, as dúas están documentadas

en galego medieval (chegando a alternancia ao galego moderno). Non obstante, *apertar*, resultado final do proceso evolutivo, é a solución que conta con maiores rexistros, documentándose de forma minoritaria *apretar*, que representa un estadio primitivo da evolución e que debe o seu uso á influencia castelá. Vid. sobre estes particulares a información de CrG, s.v. *apertar*, así como o comentado ao respecto das abreviaturas implicadas en § II. 3. 1, 6.6 e 6.7 (cfr. n. 268).

1819 Como en Pens. (153, l. 20) e Pérez Barcala (2004: 411, l. 1437), corríxese a lección do ms., *et* – conservada en DF9 (111, l. 34)– por *en*, de xeito que o sintagma «*en* maneira de figo» adapte o latino *ad modum ficus*: cfr. «*en* maniere de fique» na versión francesa de Ruffo (cfr. Prévot, 1991: 107, <767>), «*en* loch de fich» na catalá (cfr. Gili, 1985: 96, ls. 9-10). O elemento de comparación desta excrecencia non é o froito da figueira senón a abelá na versión italiana de Ruffo que envía o impreso veneciano de 1561, «nasce poi una canicella a modo di avellana che dà molta doglia. Et questo s'addimanda mal del fico» (cfr. Crupi, 2002: 118, ls. 4-6).

1820 Mentres que para Domínguez Fontela a lección do ms. é *colleras* (cfr. DF9: 111, l. 36), para Pensado é *tolleras* (cfr. Pens.: 153, l. 23), de xeito que a transcripción do cóengo guardés debe valorarse como resultado da frecuente confusión paleográfica de *c* e *t*. Non obstante, aínda aceptando que *tolleras* é o que se le no códice, cómpre corrixir esa forma por *tallarás*, como xa se presentou en Pérez Barcala (2004: 412, l. 1439). En efecto, o verbo latino que traduce é *incidere*, habitualmente adaptado como *tallar* no TA: cfr., igualmente, neste caso *si tagli* na versión italiana do ms. de Berlín, *taglirai* na italiana impresa de 1561, *sia tagliato* na de 1563, *soit taillé* na francesa, *tala* na catalá; cfr. *cauem* no *Livro* do Mestre Giraldo.

1821 Fronte a DF9 (112, l. 3) e Pens. (153, l. 25), *ataa acima*, e Pérez Barcala (2004: 412, l. 1441), *ata acima*, propónse aquí «ata a cima», que, en correspondencia con *usque ad solae superficiem*, fai de *cima* un substantivo que equivale ao latino *superficies*.

1822 A «esponxa do mar» –que por un erro o copista escribe *esponasa*, aínda que Domínguez Fontela dá como lección do ms. *esponosa* (cfr. DF9: 112, l. 4)– é a *spongia marina* da versión latina do *De medicina equorum*. Para unha caracterización da esponxa vid. Causati Vanni (1999: 329, s.v. *spugna di mare*), Houaiss (s.v. *esponja*1), VPL (s.v. *esponja*) ou García González, que describe do seguinte xeito o sinónimo *penicellus* co que se designa esta realidade no *Alphita*: «el esqueleto poroso y elástico de algunos animales espongiarios. Dioscórides, V 120, distingue dos variedades: una 'macho', espesa y de poros diminutos; y otra 'hembra', contraria a la anterior. Son un buen remedio para sanar y cicatrizar heridas y llagas, conglutinar fistulas y reprimir hinchazones» (cfr. García González, 2007: 505, s.v. *penicellus*). Sobre as súas propiedades terapéuticas, Prévot (1991: 202, s.v. *sponge de mer*) reproduce a información ofrecida no século XVIII por Lémery: «sont propres pour absorber les humiditez salines des playes, pour déterger et consumer les humiditez baveuses». Sobre as virtudes deste animal mariño da familia dos poríferos explica Guido de Cauliaco que «Sponja de la mar manifesta es caliente en el primero seca en el segundo e es sucitiua o chupatiua» (*apud* DETEMA, s.v. *esponja*, acep. 1).

1823 Cfr. *apertaa* en DF9 (112, l. 5), co desenvolvemento propio da abreviatura de *per* (*p*) e non de *pre* (*p̄*), que é o que figura no ms.

1824 Como xa se ten indicado, no TA o termo latino *petia* é traducido como *pano* (<23.15>, <46.8>, <48.5>, <59.3>, <59bis.9>), como *peça de pano* (<43.8>, <43.11>, <55.9>) ou como *pano de liño* (<24.4>, <36.8>, <44.6>) –por moito que, como aquí sucede, no orixinal non se precise a calidade da *petia*, fronte ao que acontece noutras pasaxes en que a indicación *linea* se mantén na tradución (<7.13>, <27.7>, <33.11>), excepción feita de <22.7>, onde para *petia linea* se dá a correspondencia *peça de pano*–. O substantivo, *petia*, é traducido nesta pasaxe da versión francesa do ms. R por medio do termo *drapel* (cfr. Prévot, 1991: 169, <769>), por *pezza* e *peza* nas traducións italianas impresas de 1561 e 1563 respectivamente (cfr. Crupi, 2002: 118, l. 10; Leno, 1563: f. 35v, l. 1) e por *peça de drap de lli* na catalá (cfr. Gili, 1985: 96, l. 16). Como xa se ten apuntado en diversas notas desta edición, o substantivo latino *petia* (e outros sinónimos), así como

os diferentes que lle corresponden nas numerosas versións romances, designa sempre un «morceau d'étoffe» (Prérot, 1991: 230, s.v. *piece*).

1825 Xunto a *seja*, os participios *comesto* e *raudo* adaptan a forma verbal latina *corrodatur*, como tamén se observa na tradución francesa de Ruffo enviada polo ms. *M*, «lesponge *rungera et mengera* le remenent de la fique» (cfr. Prérot, 1991: 108, <769>). *Comesto*, participio forte do verbo *comer*, procede de COMĒSTU(M) e pervive aínda na actualidade a pesar da tendencia a substituír os participios fortes por fracos (vid. Ferreiro, 1995: 306-308; Williams, 1994⁶: 189-190). Para esta forma, vid. tamén DGALP, s.v. *comesto*, «Ant. Comido»; GEPB, s.v. *comesto*, «Ant. O mesmo que *comido*» (así tamén en GDLP, s.v. *comesto*); VPL, s.v. *comesto*. Para a pervivencia da forma na lingua galega, cfr. os dicionarios de *Pi*, *Va*, *Fi*, *Cl*, *Ib*, *Er*, *Fg*, *C4*, *Cg*, s.v. *comesto*. 1826 A remisión expresada pola cláusula «así como dito é das outras chagas dos pees» mantense fiel ao texto latino, *ut de aliis pedum laesionibus est expressum*, e coincide coa adaptación das versións italiana do ms. de Berlín, «si come dell'altre piaghe dei piedi è dicto» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 139, l. 1964); da francesa do ms. *R*, «comme on cure les autres maladies des piez dessus dites» (cfr. Prérot, 1991: 169, <770>); dos impresos italianos de 1561, «cura la piaga, sì come s'è detto dell'altre lesioni de' piedi» (cfr. Crupi, 2002: 118, ls. 12-13), e 1563, «sia curato come è detto de sopra delle altre lesion del piede» (cfr. Leno, 1563: f. 35v, ls. 3-4); ou da catalá, «guarescha hom lo mal axí com he dit de les altres malaties dells peus» (cfr. Gili, 1985: 96, ls. 18-19). A tradución francesa de *M* é, en cambio, máis explícita na remisión, «la plaie soit curee et guerrie si con j'ai dit ou chapistre devant des encloüres» (cfr. Prérot, 1991: 108, <770>), polo que o envío vai dirixido aos remedios expostos nos capítulos 58, 59 e 59bis do texto.

1827 Aínda que a maior parte da tradición consultada do *De medicina equorum* se mantén fiel, como a tradución galega, ao texto latino, algúns testemuños presentan diverxencias que poden facer pensar na existencia de variantes textuais na transmisión da obra do calabrés. É o que sucede coa versión francesa do ms. *M*, que fronte á dos mss. *R* e *S*, omite a referencia aos *poos corrosivos* e o *rossalgar* (cfr. Prérot, 1991: 108, n. 2); coa reelaboración de Teodorico, que non fai referencia aos *collões das abrotêas* nin ao *rossalgar*, «Si spongia non habeatur, ponatur desuper aliquod conveniens corrosivum» (cfr. Heinemeyer, 1936: 16, ls. 8-9), ou co Mestre Giraldo, que menciona o «poo das rrazjes das abroteas» (cfr. Pereira, 1909: 57, l. 9), pero omite os outros elementos.

1828 Malia a transcripción *corrosiuos* de DF9 (112, l. 11), como xa advirte Pensado (cfr. Pens.: 155, n. 1), o ms. presenta a lección *corrosuïos*, cun trazo vertical enriba do *i* que a identifica como a vogal palatal e impide a súa confusión coa letra precedente, *u*.

1829 A lección do ms. é claramente *rossoalgar*, que é, en efecto, o que transcribe Domínguez Fontela (cfr. DF9: 112, l. 12). Corriximos esta forma por *rossalgar*, que é o que reproduce Pensado, *rrossoalgar* (cfr. Pens.: 155, l. 3), sen dar conta da lección do ms., que constitúe a única ocorrencia con *ss* intervocálica para un substantivo que sempre aparece no texto como *rosalgar* (cfr. <7.16>, <10.7>, <10.8>, <29.8>, <30.7>, <45.5>, <54.10>).

1830 Sobre a precaución que cómpre na administración do sulfuro de arsénico polas súas elevadas propiedades corrosivas, cfr. as pasaxes <7.16>, <10.8> e <54.10>.

Corríxese a lección do ms., *tepera*, por *temperar*, como Pensado (cfr. Pens.: 155, l. 4), e fronte a DF9 (112, l. 13), *tenpera*. A construción galega «sen temperar» adapta o adverbio latino *inmoderate*, antónimo de *moderate*, que, como se indicou (cfr. a pasaxe <3.11>), adoita traducirse como *temperadamente*, 'moderadamente'. Polo tanto, *se temperar* significa 'moderar' (cfr. *Cl*, *Ib*, *Er*, *C4*, s.v.), *sen temperar* debe entenderse como 'sen moderación', 'de forma inmoderada': lémbrese nesta dirección a referencia á conveniencia de aplicar *temperadamente* o rosalgar en <54.10>.

1831 O pronome enclítico é de difícil lectura no ms., como proban as diferentes transcripcións de Domínguez Fontela, *gardate* (cfr. DF9: 112, l. 13), e Pensado, *garda* (cfr. Pens.: 155, l. 4). A lectura de Pensado non reproduce, porén, a lección do ms.: un borrón de tinta, que probablemente interpretou como un tachado (e

de aí a súa lectura), impide ler con claridade o que segue a *garda*. Na nosa edición provisional anterior (2004: 412, l. 1448) propuxemos *Gardao*, mais preferimos conservar a lectura de Domínguez Fontela, *Gardate*, por terse ofrecido a partir da consulta directa do ms.: malia a pouca claridade con que se le o pronome, o enlace da súa primeira letra coa vogal final do Imperativo é claramente o dun *t*, e, por outro lado, non se debe deixar de lado que a forma latina que se traduce é *Cavendum est*, á que adoita corresponder no *TA* unha forma impersoal do tipo *deven gardar* (<3.26>, <56.19>), *deven a gardar* (<59bis.11>), *deven cavidar* (<3.76>, <53.13>), ou, como no lugar que nos ocupa, unha forma de Imperativo co pronome enclítico *te, agardate* (<24.9>).

1832 Ruffo refírese en varias ocasións á precaución na práctica da cauterización, que se ofrece como último remedio aconsellado na curación das doenzas (cfr. <33.12-13>, <34.10>, <42.4>, <43.16>), chegando a ser condenada de forma explícita cando se aplica en lugares «nervossos e intrincados de veas e d'arterias», fronte ao que sucede nos lugares *carbossos*: nos primeiros «se deven cavidar de fazer [...] talladuras nen queimaduras a neua guisa» (<53.13>), mentres que «non é dovida que ennos carbossos se deven fazer talladuras e queimaduras» (<53.14>). Na mesma dirección apuntan algunhas indicacións de Vexecio que sitúa «la cautérisation en dernier, parce qu'elle est dangereuse et doit être comme ultime recours» (cfr. Cam, 2009a: 38). O instrumento mencionado para a práctica da operación é neste caso a *queima*, que corresponde ao substantivo *coctura* e que ten o significado de 'cauterio'. Este é o nome que aparece tamén no *Livro* na pasaxe correspondente á <33.13> do *TA*, á que se envía para a exposición das voces empregadas para referir a práctica da cauterización. O vocábulo é coñecido igualmente na linguaxe médica castelá do séc. XV (cfr. DETEMA, s.v. *quema*).

1833 Neste punto é posible advertir a existencia de variantes na transmisión do *De medicina equorum*. Fronte á lección do testemuño latino editado por Molin, «propter teneritatem suam, et quia *dessiccatum*», outros mss., como *E* e *F*, transmiten a variante «propter teneritatem suam et quia *delicatum est*» (cfr. Prévot, 1991: 108, n. 3). A tradición romance de Giordano Ruffo ofrece variantes que evidencian a *varia lectio* dos exemplares latinos. Así, mentres que a tradución galega, «o toelo, que é tenro, se podería *secar*», parece achegarse ao ms. latino *V*, outras versións romances do *De medicina equorum* relaciónanse textualmente coa variante que introducen os citados mss. *E* e *F*: cfr., así, «pour sa tendresse et pour ce qu'il est *delicat* ou *delié*», na tradución francesa do ms. *R*; «lo fectoio per la sua tenneressa & perchè è *dilicato*», na italiana do ms. berlinés (cfr. Olrog Hevall, 1995: 139, ls. 1968-1969); «el tuello essendo molto *delicato* per la sua tenerità», na do impreso italiano de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 35v, ls. 8-9); «lo tudell qui és cosa *dellicada* e tendra», na catalá (cfr. Gili, 1985: 96, ls. 22-23). Non obstante, os mss. latinos da obra de Ruffo podían transmitir outras variantes textuais (sempre que as diferenzas entre as versións latinas e romances non se deban a particularidades do proceso de tradución), que omitían as características do *tuellum* –e de aí as leccións da versión francesa do ms. *M* e da italiana impresa en Venecia en 1561– ou só se referían á súa tenrura –cfr. Rusio, «propter teneritatem suam» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 286, l. 30), Teodorico, «per teneritudinem suam» (cfr. Heinemeyer, 1936: 16, ls. 10-11), e o Mestre Giraldo, «porque he tenro» (cfr. Pereira, 1909: 44, l. 13)–.

1834 *Estremaria* é a P3 do Futuro do Pretérito do verbo *estremar*, que traduce o lat. *dividi*, 'separar'. Creado a partir do adxectivo *EXTRĒMUS*, *estremar* documéntase desde o século XIII con acepcións diversas entre as que se conta, en efecto, a expresada polo verbo latino que traduce: vid ao respecto *CrG*, *CrT*, s.v. *estremar*; *GDLP*, s.v. *estremar*; *GEPB*, s.v. *estremar*; así como algúns dos dicionarios incluídos no *DdD*, s.v. *estremar*. Para o castelán, que coñece o vocábulo tamén no século XIII con diferentes valores semánticos, cfr. *DME*, s.v. *estremar*; *TDMS*, s.v. *estremar*; *DPRAIfX*, s.v. *estremar*; *DCECH*, II, s.v. *extra* [p. 829, *estremar*]. O verbo que lle corresponde na tradución francesa é *sevrer* («l'ongle en pourroit estre *sevré* du tendron», cfr. Prévot, 1991: 108, <772>), para o que a editora da mesma dá, en efecto, o significado de «séparer» (cfr. *Ibid.*: 242, s.v. *sevrer*). Advértase, non obstante, que, ao referirse aos perigos da cauterización no tratamento desta

enfermidade, a versión galega, como a francesa, non traduce exactamente o texto latino: se ambas as dúas fan referencia a que a uña se separe do *tuello*, como acaba de verse, non mencionan, en cambio, o feito de que a uña poida caer (*ungula cadere cogeretur*), que é, pola contra, o único perigo mencionado na tradución italiana impresa en 1561, «per questo detto tuello o l'unghia *cascherebbe*» (cfr. Crupi, 2002: 118, l. 16), ou en Teodorico, «ungula cadere cogeretur» (cfr. Heinemeyer, 1936: 16, l. 11). Cfr., en cambio, as versións italianas manuscrita, «l'unghia ne sre constrecta di *cadere* u dal vivo *dipartirsi*» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 139, l. 1970), e impresa de 1563, «facilmente potria *cascar* longia, ouer se potria *diuidere* el tuello» (cfr. Leno, 1563: f. 35v, ls. 10-11), así como a catalá, «la unglia *perdre*, e *partir* del tudell» (cfr. Gili, 1985: 96, ls. 23-34).

1835 Con respecto ao ms. latino V, a versión francesa do ms. *M* (xa que os ms. *R* e *S* omiten o capítulo; cfr. Prévot, 1991: 169, <780-786>), a italiana manuscrita e a catalá inverten a orde dos capítulos correspondentes ao *subbatuttus* e ás *spontationes ungularum*, mentres que a tradución italiana impresa en 1563, como a galega, mantén a do ms. latino editado por Molin. A situación complica-se na versión italiana manuscrita, xa que o contido do *subbatuttus* é, en realidade, o das *dessolationes ungularum* do texto latino, e viceversa:

Lat. (ed. Molin)	Trad. fr. (ms. <i>M</i>)	Trad. it. (cod. 78C15 Kupperstichkabinett, Berlin)	Catalá
56. <i>De subbattuto subtus solam pedis</i> [I]	56. <i>De cheval soubatu</i> (cfr. Prévot, 1991: 109, <780>) [II]	<i>Dela sobactitura socto l'suolo del piede .lxij.</i> (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 140) [III] *	<i>De dessolament de ungles despeades</i> (cfr. Gili, 1985: 98) [II]
<i>De spontationibus ungularum</i> [II]	55. <i>De l'afondeüre descendue as ongles dou pié</i> (cfr. Prévot, 1991: 108, <773>) [I]	<i>Dele spuntature del'unghie .lxj.</i> (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 139)	<i>De dessolament de les ungles</i> (cfr. Gili, 1985: 96-97) [I]
<i>De dessolationibus ungularum et cura</i> [III]	57. <i>De cheval dessolé des ongles</i> (cfr. Prévot, 1991: 109, <787>) [III]	<i>Del disolamento del'unghie. lxiij.</i> (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 141) [I] **	<i>De mudament de ungles per sanfoniment</i> (cfr. Gili, 1985: 97-98) [III]

* O contido deste capítulo é o que corresponde ao *De dessolationibus ungularum et cura* latino (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 141-142)

** O contido deste capítulo é o que corresponde ao *De subbattuto subtus solam pedis* latino (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 140-141)]

1836 Cfr. as lecturas de DF9 (112, l. 16), *Do ssubre acuto*, e Pens. (155, l. 7), *De ssubre acuto*. Deixando a un lado a diferenza na interpretación da preposición inicial do título do capítulo, que, con Pensado, lemos como *De* (habitual por outro lado na tradución galega na presentación das enfermidades), os dous estudosos transcriben o nome da patoloxía como *ssubre acuto* como resultado da interpretación do trazo que figura á dereita da hasta do *b* como abreviatura de *re*. Non obstante, como se explicou en § II. 2, este é un hábito grafolóxico propio de Álvaro Eanes que adoita formar parte do deseño daquelas letras que teñen unha hasta superior como sucede co *l*, *h* ou *b*. Por outro lado, a habitual confusión de *c* e *t*, leva aos dous estudosos a

propoñer *acuto*, mais, ao tratarse do ablativo do substantivo *subbattutus* que aparece no texto latino de Ruffo (cfr. tamén *subatutu* en Rusio, cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 288, l. 3), óptase por presentar a lección manuscrita como *subatuto* –simplificada a grafía *ss* en posición inicial como *s* en virtude do criterio editorial establecido en § II. 3.11–. Á voz latina así adaptada no *TA* corresponden as denominacións *subatuto* na versión italiana impresa en 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 35v, l. 12) e *soubatu* na francesa (cfr. Prévot, 1991: 109, <708>), mentres que a tradución italiana do ms. berlinés ofrece o substantivo *sobactitura* (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 140, l. 1985) –aínda que o seu contido corresponde ao que figura baixo o título *De dessolationibus ungularum et cura* no texto latino, como se apuntou na nota precedente–, froito dunha substantivación do nome da enfermidade por medio do sufixo –*ura*, que tamén se ve en Teodorico, *subbattitura* (cfr. Heinemeyer, 1936: 16, l. 15) e para o que vid. Trolli (1990a: 66). Aínda que o capítulo correspondente a esta doenza non aparece na tradución provenzal do texto de Ruffo como consecuencia dunha lagoa de proporcións considerables que lle afecta, segundo o índice inicial que figura nesta tradución, a enfermidade recibe o nome de *deysconsoladura d'ongla* (cfr. Arquint, 2006-2007: 93, tav. 64). Para o significado do vocábulo, que designa unha contusión producida na sola do pé do cabalo, e o tratamento da enfermidade noutros manuais de veterinaria do medievo, vid. Arquint (2006-2007: 327, s.v. *deysconsoladura*), Causati Vanni (1999: 355, § 56), Delprato – Barbieri (1867, II: 268-269, s.v. *subactutu*), Heusinger (1853, II: Lxv, nº 121), Olrog Hedvall (1995: 166, s.v. *sobactitura*), Prévot (1991: 242, s.v. *soubatu*), Trolli (1990a: 35, s.v. *subbattutus*; 66). Para máis detalles sobre as causas e manifestacións da doenza, cfr. *GDLI* (s.v. *sobbattitura*), «Vet. Ecchimosi di origine traumatica della pianta del piede dei quadrupedi, soprattutto degli equini e dei bovini, che può trasformarsi in ascesso»; *DEnIt* (s.v. *sobbattitura*), «Contusione della pianta del piede del cavallo, prodotta da cause varie, tra cui corpi duri, ferri, male adatti, ecc., e che può convertirsi in ascesso. È detta anche *ammaccatura della suola*»; *DEI* (s.v. *sobbattitura*), «ant., XIV sec.; contusione della pianta del piede».

1837 A partir da lección do ms. (*des peeam^{io}*) non se xustifica a lectura de DF9 (112, l. 17), *peeamento*, pois non transcribe a sílaba *des* que lle precede. Para o substantivo *despeeamento*, co que o tradutor galego glosa o significado do latino *subatuto* e que non ofrece equivalencia no texto do Mestre Giraldo, non se atopou ningunha outra documentación no *DDGM* nin no *TMILG*, e tampouco no *DdD*. O termo, que coñece no texto a variante *espeeamento* (<62.3>), debe interpretarse como un deverbale de *despear* (<DESPEDĀRE), para o que Houaiss, s.v., recolle as acepcións de «contundir-se (a cavalgadura) na parte mole do casco», «gastar, arruinar os cascos»; o *DGALP*, s.v. *despear*, «gastar os cascos de (cavalgadura)»; a *GEPB*, s.v. *despear²*, «molestar, arruinar os pés, os cascos»; *GDLP*, s.v. *despear²*, «molestar, arruinar os cascos». O substantivo é, polo tanto, o castelán *despeamiento*, que deriva de *despearse*, ‘estragarse os pés ás persoas ou aos animais do moito camiñar’: cfr., p. ex., *DPRAIfX*, s.v. *despeamiento*, «despeadura, maltrato de los pies». A outra variante recollida no texto, *espeeamento*, malia non atoparse en ningunha das ferramentas manexadas, debe de verse como deverbale de *espearse*: cfr. *Er*, s.v. *aspearse*, «despearse, maltratarse los pies por haber caminado mucho».

1838 Cfr. DF9 (112, l. 18) *qe solla*, sen transcribir o artigo feminino que figura no ms. escrito xunto á conxunción *que*, abreviada (*q̄a*).

1839 O suxeito, «a sola da uña, que anda so o pee», da cláusula que ten como predicado «anda por tanto tempo desferrada», corresponde ao da versión latina (ed. Molin), *sola ungulae subtu pedem*, ao igual que sucede coa tradución italiana impresa en Venecia en 1563, «la suola de longia sotto el piede» (cfr. Leno, 1563: f. 35v, ls. 13-14), ou coa catalá, «la sola de la ungla desots lo peu» (cfr. Gili, 1985: 98, l. 13). En cambio, a versión francesa do ms. *M* e a italiana do ms. berlinés ofrecen como suxeito simplemente «le cheval» (cfr. Prévot, 1991: 109, <780>) e «l' cavallo» (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 141, l. 2020) respectivamente.

1840 Este adxectivo –que, como en <1.8>, adapta o significado dos latinos *saxea vel petrosa*– é lido por Domínguez Fontela no ms. como *predragossos* (cfr. DF9: 112, l. 20), mais, como Pensado, no códice lemos máis ben *predregossos* (cfr. Pens.: 155, n. 4), forma que, como o erudito galego, corriximos como *pedregossos*: cfr., en efecto, *pedregosos* e *pedregoso* en <1.8>.

1841 Domínguez Fontela e Pensado reproducen *se escomen* (cfr. DF9: 112, l. 20; Pens.: 155, l. 9) desenvolvendo como nasal implosiva final o trazo horizontal que no ms. está enriba de *escome*. Porén, como noutras ocasións, o trazo do ms. pode carecer de valor: editar *se escomen* implica un suxeito plural cando en realidade esa función sintáctica é desempeñada polo sintagma *a sola da uña*, singular; que esa forma verbal estea coordinada con *se faz* e que unha e outra (*se escome* e *se faz*) adapten respectivamente as formas latinas *adnihilatur* e *efficitur* –que constitúen os predicados dunha cláusula de relativo iniciada polo relativo *quae*, cuxo antecedente é, en efecto, *sola ungulae*– son elementos que non fan outra cousa que apoiar a oportunidade de non dar valor abreviativo ao sinal que aparece no ms. enriba da forma verbal e a decisión de editar *se escome*, como en Pérez Barcala (2004: 412, l. 1453). Así pois, a *adnihilatur* –traducida de maneira máis literal nas versións francesa, «est tournée a neant» (cfr. Prévot, 1991: 109, <780>), e italiana do ms. berlinés editado por Olrog Hedvall (1995: 141, l. 2021), «ad neente torna»– corresponde na tradución galega *se escome*. Malia ser ocorrencia única no TA e malia non localizar ningunha outra documentación nos textos medievais accesibles a través do DDGM e do TMILG, *escomerse* adaptaría o sentido do latino *adnihilare* ('reducir a nada'), en tanto que, formado a partir de EX + COMĒDERE, compartiría co que serve de base para a súa creación, *comer* (< COMĒDERE), o significado de 'gastar', 'consumir', 'corroer': cfr. para *comer* as acepcións de 'roer' en *Fi*, 'gastar, consumir, corroer' en *Er*; en *Ot* (VSP) recóllese a entrada *escomido*. O TA documenta, en suma, unha voz, *escomerse*, que foi coñecida no castelán da Idade Media co significado sinalado: cfr., en efecto, DETEMA, s.v. *escomer*, «corroer(se), consumir(se)».

1842 Cfr. *pissado* en DF9 (112, l. 25). Non hai un termo equivalente a este na versión latina da obra de Ruffo –que se refire á «quaedam congregatio sanguinis vel humorum»– nin nos outros testemuños consultados da tradición do *De medicina eorum*.

1843 Para *espeeamento* como variante do *despeeamento* da epígrafe que dá título ao capítulo, vid. a nota a aquel termo en <62.0>.

1844 Cfr. *acorra* en DF9 (112, l. 28).

1845 Cfr. *a tenpan*, con cambio de xénero do substantivo ao presentalo precedido do artigo feminino, en DF9 (112, ls. 28-29). Para ese termo vid. o comentario á pasaxe <58.3>.

1846 Corríxese a lectura *aven* que, por erro, ofrecíamos na nosa anterior proposta de edición (cfr. Pérez Barcala, 2004: 412, l. 412), levados pola presenza da forma *avient* na pasaxe paralela da versión francesa da obra de Ruffo (cfr. Prévot, 1991: 109, <785>). A lección do ms. galego, coa habitual abreviatura da sílaba *con* (9) que naquel momento interpretabamos como erro do copista, é, sen dúbida *conven* (cfr. DF9: 112, l. 29, *conuen*; Pens.: 155, l. 16, *conueen*), que traduce fielmente a forma verbal *oportet* do texto latino e que se adapta tamén como *conviene* e *conven* nas versións italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 142, l. 2029) e na catalá (cfr. Gili, 1985: 98, l. 22) respectivamente.

1847 A lección do ms., que Pensado mantén trascribindo *dess solle* (cfr. Pens.: 155, l. 16), debe ser corrixida por *dessolle*, como xa advertía Domínguez Fontela (cfr. DF9: 112, l. 29). Non obstante, dado que ás formas verbais impersoais latinas adoitan corresponder de formas verbais de terceira persoa do plural, podería xustificarse a integración do *n* final, pois do contrario habería que entender como implícito un suxeito como *o alveiter*.

1848 Pensado interpreta a cláusula final «para se livraren por i aqueles humores que deceren aa door» como subordinada á oración da pasaxe <62.5>, coas implicacións que isto ten na puntuación do texto (cfr. Pens.: 155, ls. 17-18). Non obstante, o sentido esixe que se subordine a *faras*, como se constata claramente na pasaxe da versión francesa –«et pour ce que les hymeurs soient chacies et vuidees si comme il convient, jenseignerai la cure et la medecine ou chapistre dou cheval dessolé, après cetui» (cfr. Prévot, 1991: 109, <786>)–, por moito, claro está, que o contido de todo o capítulo do *remedio* estea estreitamente relacionado. Outra opción, de feito, sería asociar todas as subordinadas finais (e non só «para se livraren por i aqueles

humores que deceren aa door») a <62.5> e facer unha puntuación forte en *estado*, ata onde podería estenderse toda a pasaxe que identificamos como <62.5>, de xeito que a indivualizada como <62.6> comece en *faras*. Ao non supoñer alteracións significativas na interpretación do texto, calquera das dúas posibilidades sería aceptable, pero non semella afortunado facer depender a final «para se livraren por i aqueles humores que deceren aa door» dun verbo e as outras cláusulas do mesmo tipo doutro diferente (como se desprende da puntuación adoptada por Pensado).

1849 O tradutor galego substitúe o *tuellus laesus* do texto latino (adaptado literalmente nas versións italiana manuscrita de Berlín e impresa de 1563, así como na catalá, ou nas obras de Rusio e Teodorico) polo máis xenérico *uña*.

1850 De acordo cos criterios manexados, e como en Pérez Barcala (2004: 412, l. 1463), interprétase o trazo que a contracción da preposición *en* e o artigo *o* ofrece no ms. (*eño*) como representación da fase inicial do proceso evolutivo que leva de *IN ILLUM* a *no* tras a asimilación e a aférese. Cfr., en cambio, *eno* en Pens. (155, l. 19), fronte a *en no* en DF9 (113, l. 1). Cfr. § II. 2.

1851 Outra importante lagoa do texto galego, que nos priva da versión correspondente a case dez capítulos do manual de Ruffo, impide coñecer a información á que se remite, pois a lagoa se estende desde a exposición do remedio do capítulo seguinte ata a práctica totalide do que na versión latina leva por título *De cognitione claudicatorum*, reiniciándose o texto galego na última pasaxe deste capítulo. O envío vai referido ao *De dessolationibus ungularum et cura* que non é, en todo caso, o seguinte, xa que media entre ambos o *De spotionibus ungularum*. Dado que a versión siciliana está afectada por unha lagoa, que comprende desde parte da exposición das encravaduras ata o final da obra, e a provenzal por outra de proporcións considerables que se sitúa entre a exposición do final do remedio da *seta* e o capítulo correspondente ao *De mutationibus ungularum* latino, ofrécese o texto da obra de Ruffo e das versións manuscritas (francesa, italiana e catalá) que non se ven afectadas pola lagoa (advertido o problema de intercambio de orde e de contido que neste punto presenta a tradución italiana do ms. berlinés; cfr. *supra* n. 1835) para aclarar a remisión que figura no *TA* no relativo á expulsión dos humores e a curación da *uña*:

Latín:

De dessolationibus ungularum et cura.

Si vero humores concursi ad pedes occasione infusionis superius jam narratae intra ungulas, ex incongrua cura, fuerint antiquati, oportebit pedes claudicantes penitus dissolari, ut humores et sanguis inclusi ibidem evacuentur ad plenum. Videlicet quod sola subter ungulam circum circa extremitatem circuitus ungulae cum rosetta congrua incidatur: sola pedis deinde circumque incissa violenter extrinsecus exstirpetur, et exstirpata decenter dimittatur ungula fere ad libitum sanguinare; extincto sanguine postea stuppa sufficienter in abugine ovi infusi intromittatur abundanter in vulnus, universaliter pedem laesum cum quadam petia alligando, et usque ad secundum diem cum tali medicamine dimittatur; postea vero abluatur vulnus cum aceto fortissimo aliquantulum calefacto et abluto, statim de sale minuto, et totidem de tartaro bene trito vulnus totaliter impleatur, ligando eundem cum petia prout dixi, nec pedi laeso usque ad diem tertium aliquid renovando; post appositionem tamen salis et tartari superponatur stuppa in aceto fortissimo madefacta, deinde bis in die cum aceto calido pedis laesio abluatur, et superadspargatur de pulvere gallae vel myrti aut lentisci vel tartari, quae carnes consolidant et humores constringunt, et usque ad consolidationem carniū et renovationem ungulae talis cura procedat, cavendo semper pedem a sordibus et ab aqua. Vel aliud unguentum posse fieri ad consolidationem crurium, et attractionem humorum, quod post appositionem salis et tartari tantum uti debet. Accipiat pulvis olibani, matisce, picis graecae, aliquantulum sanguinis draconis, et misceantur cum cera nova liquida et totidem de sebo aretino, et bulliant insimul ut exinde efficiatur unguentum, et de tali unguento aliquantulum calido utatur in cura quam dixi; et nota quod multae et diversae infirmitates vel laesiones ad pedes equi

eveniunt, quibus oportebit necessario ungulas dissolare, quae quum acciderint quum ungulae dissolentur praedictis medicaminibus per omnia coutatur. Et est sciendum quod ad omnes ungulas augmentandas, ut ad ferrandum melius praeparentur, et pro velle levius incidantur, accipiat malva, parietaria, furfur et sebum arietinum insimul bulliant, eadem agitando, et tali decoctione calida ungulae totaliter involvantur, et saepe eadem renovando (cfr. Molin, 1818: 103-105).

Italiano (cod. 78C15 Kupperstichkabinett, Berlin):

Dela sobactitura socto l' suolo del piede .lxij.

Ma se li humori discorsi ai piedi per casgione del sopradicto rinfondimento già lungamente entro dell'unghia per non convenevile cura srano invecchiati, conviene che i piedi soppicanti in tucto si disuolono, adciò che li umori e l' sangue inchiusivi dentro si voitino ad pieno. Cioè che l' suolo socto l'unghia tucto intorno dele 'stremità del' unghia si tagli convenevilemente con la rosnecta. & poi che fi tucto intorno tagliata per forza se ne cavi fuore & poi che ne fi convenevile tagliata & cavata, si se ne lassi iscire lo sangue fuore quanto iscirne vorrà, & poi che l' sangue fi per se stesso stagnato, si si mecta in dela piaga stoppa sufficientemente in albume d'uovo bagnata, legando lo piede tucto con una pessa, & fine al segundo die si lassi con questa medicina.

Poi si lavi la piaga con fortissimo aceto alquanto tiepido & incontenente s'empia di sale minuto & d'altretanto tartaro ben trito, legandolo con una pessa come dissi, non rinovandovi alcuna cosa fin al terso die. Ma dipo lo mectimento del sale & del tartaro vi si mecta su stoppa in aceto fortissimo bagnata.

Et poi due volte lo giorno con aceto caldo la magagna del piedi si lavi, & gittivi suso dela polvere dela galla u del murto u del lenticchio u dela canna, le quale consolidano le carne & costringeno li homori, lavando sempre la piaga con aceto, & questa cura si faccia fine al consolidamento dele carne u al rinovellamento dell'unghia, guardando sempre lo piede magnagnato del fastidio & del'acqua.

Et porresi fare un altro ungüento a saldare le carne & a traggiere li humori, ma desi usare di polmerimento del sale & del tartaro. Prendasi polvere d'olibano, di mastica, di pece greca & alquanto di sangue di dragone, & meschinosi con cera nuova liquida & con altretanto sevo di montone, & bolano insieme sì che se ne faccia ungüento, & di cutale ungüento alquanto caldo uzi in dela cura che disopra dissi.

Et nota che molte diverse infermitade uvero magagne advienno ai piedi dei cavalli, per le quale necessariamente bisogna di disolare l'unghie. Et quando ciò aviene, le medicine poste in questo capitolo per tucte cose s'uzino.

Et è da sapere che a mollicare l'unghie, & adciò che mellio siano adevile ad ferrare & meglio si tagliano, prendasi malva, paritaria, semula & sevo di montone & cuocansi insieme, & di cutale diccosione calda l'unghie tucte s'involvano spesse volte rinovandola (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 140-141, ls. 1985-2018).

Francés (ms. M):

57. De cheval dessolé des ongles.

Se les hymeurs qui sont descendues au piez par aventure fussent demorees dedenz l'ongle par lonc temps, par achoison d'enfondeüre devant dite ou per achoison de negligence des marichaus, il convient que les piez cochanz soient dessolés, pour ce que les hymeurs dou sanc qui sont demorees dedenz l'ongle legerement soient vuidees et chaciees hors si comme il convient.

Item medecine.

Contre cela soit fete tele medecine, c'est assavoir que la sole desouz l'ongle soit taillee d'une roignete, et puis que l'ongle est taillee, si soit lessé juqu'a tant qu'elle soit bien seignee. Et quant le sanc est estanché, tantost la plaie soit emplie d'estoupes moillees en aubuns d'ues. Après, le pié blecié soit lié d'un drap et soit lessé .II. jours. Après ces choses, la plaie soit lavede de vin aigre fort, tiede. Et puis la plaie soit emplie de sel, et autent de rase de vin triblé, et soit lié d'un drap. Et la plaie ne soit touchee ne les piez juqu'a .III. jours.

Toutevoies après la position dou sel et de la rase, soient mises desus la plaie estoupes moillees en vin aigre. Et la bleceüre dou pié soit lavede .II. foiz le jour de vin aigre chaut. Après soit mise poudre de gale, ou de morelle, ou de cuir ars, qui mult guerissent la char et estaignent les hymeurs.

Et cele cure soit fete jusqu'à tant que la bleceüre soit guerie et l'ongle soit renouvelé. Toutevoies l'en doit garder le cheval d'yaue et d'ordure.

Item vez ici oignement devisé qui moult est bon, c'est assavoir encens, et matic, et poiz gerieue, de ces choses soit fete poudre, et .I. poi de sanc de dragon.

Ces choses soient mises boullir ensemble avec cire neuve et suif de porc, et de ce soit fet oignement. Et puis en soit mis .I. poi chaut sus la plaie devant dite.

Mult de foiz avient de diverses enfermetez et bleceüres du pié au cheval, par lesqueles convient que les ongles soient dessolez, dont la cure soit usee partout si con j'ay dit devant. C'est .I. emplastre qui fet les ongles moistes, et pour ce sont il meilleur a ferrer et plus leger en sont a taillier: c'est assavoir mauves, peritaire, et bran, et suif de bouc. Ces choses soient mises bouillir ensemble, et soient mellees jusqu'à tant que il soient cuites, puis soit envelopé tout l'ongle, mes que l'emplastre soit .I. poi chaut et soit fet bien souvent (cfr. Prévot, 1991: 109-110; cfr. *Ibid.*: 170-171, <787>-<799> para as variantes dos outros mss. da versão francesa).

Catalán:

De mudament des ungles per sanfoniment

E si les humors escomogudes per raó del sanfoniment, axí com damunt és dit, enfre les ungles son antigades, cové que hom li do sobre los peus ranquejans, per tal que les humor[s] e la sanch que és enclosa ne ischa, e talla-li om an rasoneta entre la estremitat de la ungla ben he fort, e aranque hom. Puy hom lex la ungla bé sagnar, e com la sanch será estancada prengua hom estopa ab blanch d'ou e meta-la hom en la naffra, e llich-li hom ben fort fins al segon dia, puy llav hom la naffra ab vinagre fort un poch tebeu e de sal trida ab altre tant de ros de bóta, e picat e mesclat, umple hom la naffra, e puy llich-lo y hom e estigua axí fins al tercer dia. Emperò puy hom li haurà posat tot açò, pos-li hom desobre estopa banyada e blanch de ou, e ab vinagre; d'aquí avant deu hom guardar dues vegades lo dia, e llav-lo y hom ab vinagre tebeu, e gita hom damunt la naffra pólvora de gala o de murta, o de llentiscla, o de can, e que consolda la carn e costreguen les humors, e faça hom aytal metgia fins a consoldament e al renovellament de la ungla, e quart-lo hom tota hora de sutzura e de aygua. Encara li pot hom fer aytal ungüent a consoldament de la carn e al estrenyement de les humors, del qual deu hom usar tan solament. Après que hauràs posada de la sal e del ros de bóta, pren pólvora de ensens e de mastech, e pegua gregua, e un poch de sanch de drago, e mescla-ho hom ab cera nova ab altre tant de sèu de moltó, e bulla tot ensemps, axí com a ungüent, e un poch tebeu unta-li la naffra axí com és dit. E sàpies que moltes e diverses malalties esdevenen en los peus dells cavaylls, per les quals se cové necessàriament de soldar les ungles, e com s'esdevendrà a usar de la cura damunt dita. Sàpies que a totes ungles a soldar que sien millors per ferrar e que mills se tallen, pren malva o morella roquera, e segon, e sèu de moltó; aytal decocció tallada bolch-li om les ungles e molgan(?) hom moltes vegades (cfr. Gili, 1985: 97-98).

1852 Cfr. *Do* en DF9 (113, l. 3).

1853 *Estempaduras* é a denominación que corresponde ao sintagma latino *spontationes ungularum*, co que se designa unha doenza que resulta dunha mala curación da chamada *infusio* (á que o tradutor galego dá a denominación de *agoamento*, para a que cfr. *supra* a nota á pasaxe <19.4>). Así o indica o mesmo texto cando explica que as *estempaduras* son resultado do *agoamento do cavalo* mal curado (<63.1>) e que *véen do agoamento mal curado*, como reza na epígrafe que encabeza o *remedio* (<63.2>). Tamén a tradución francesa de Ruffo relaciona ambas as dúas enfermidades no título do capítulo e no seu desenvolvemento: «55. De l'anfondeüre descendue as ongles dou pié» (cfr. Prévot, 1991: 108, <773>), «laquele enfermeté

est apelee enfondeüre de jambes» (cfr. *Ibid.*). A asociación entre as dúas doenzas está tamén no *Livro* do Mestre Giraldo, que para referirse ao resultado dunha mala curación do *agoamento* utiliza a denominación *espalramento das hunhas*: «O Lix capitollo he do *espalramento das hunhas*» (cfr. Pereira, 1909: 57, l. 16), «E algúus chamam a esta doença *espalramento* porque o faz despear nas palmas» (cfr. *Ibid.*: 57, ls. 21-22). O termo *espalramento*, que Camargo – Iannone – Cury (1988, II: 180, n. 489) definen como «sola batida ou despeadura; inflamación congestiva da dermis palmar», debe poñerse en relación co verbo *espalmar*, para o que cfr. *VPL*, s.v., «(Termo de Alveitar.) Espalmar o cavallo. He tirarlhe com o puxavante toda a parte do casco, que não he sensível, que he aquella, em que se costuma ferrar», ou a *GEPB*, «aparar com o puxavante, a parte inferior do casco do cavalo, antes de o ferrar». Para referir a enfermidade o tradutor galego utiliza o substantivo *estempaduras*, aínda que na epígrafe do remedio aparece *empaaduras*. Para estes vocábulos non se atoparon outras ocorrencias no *TA* e tampouco se localizaron documentacións noutros *corpora* (*TMILG*, *DdD* ou *DDGM*), polo que non se pode determinar se se trata de variantes para designar a enfermidade ou se algunha delas é resultado dun erro de copia: cabería, en efecto, a posibilidade de que *empaaduras* fose un erro por *estempaaduras*, orixinado pola presenza do artigo *as* que o precede, de xeito que, se no título do capítulo aparece *estempaduras*, a lección *as enpaaduras* do encabezamento do remedio podería vir determinada por un descoido cometido por Álvaro Eanes que comezaría ao entender a sílaba *es* inicial do substantivo como o artigo feminino *as*. Os vocábulos deben poñerse en relación co castelán *despalmadura*, que coñecía a variante *espalmadura*, con dúas ocorrencias no *Libro de los Caballos*: cfr. *TDMS*, s.v. *despalmadura*, «desperdicio de los cascos de los animales cuadrúpedos». Cfr. *despalmar* en portugués co significado de «aparar o casco da bêsta para assentar a ferradura» (cfr. *GEPB*, s.v.).

1854 A partir das pasaxes latina e romances do *De medicina equorum* nas que non hai ningunha lagoa que afecte a este capítulo (isto é, a francesa, a italiana do ms. de Berlín, a italiana impresa por Francesco da Leno e a catalá), corríxese a lección *deçem* do ms. galego, que se mantén en DF9 (113, l. 5), Pens. (155, l. 23) e Pérez Barcala (2004: 412, l. 1467), por *dece*, ao ter como suxeito o sintagma *o agoamento do cavalo*: cfr., en efecto, «[...] equi infusio [...] descendit ad pedes ex motu humorum [...]», na obra latina; «[...] l'enfondeüre [...] descent aus jambes por le movement des hymeurs», na francesa (cfr. Prévot, 1991: 108, <773>; cfr. *Ibid.*: 169, <773> para as variantes doutros mss.); «[...] l' rinfondimento del cavallo [...] discende ai piedi per lo smovimento deli omori», na tradución italiana do ms. alemán editado por Olrog Hedvall (1995: 139, ls. 1972-1973), ou «[...] la infusion [...] desende alli piedi, e per motione delli humori», na versión italiana impresa en 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 35v, ls. 29-30 – f. 36r, l. 1). Na nosa edición provisional do *TA* mantiñase, en cambio, a lección do ms., *decen*, interpretando como o seu suxeito o substantivo *humores*, se ben a conservación de *decen* obrigábanos a corrixir *dos humores* por *os humores*: «decen aos pees perlo movimento os humores» (cfr. Pérez Barcala, 2004: 412, l. 1467). A corrección, que podía xustificarse a partir da pasaxe paralela do *Livro* do Mestre Giraldo («...se o caualo he augado e dell nom pensam como deuem que lhe *correm* tantos humores aos pees...»; cfr. Pereira, 1909: 57, ls. 18-19), semella, porén, desafortunada ao dar como resultado un período sintacticamente errado, toda vez que o *agoamento do cavalo* na pasaxe non ten unha función identificable. Advirtase, en fin, que a lección *deçem*, se non é froito do desenvolvemento de Álvaro Eanes dunha forma *deçe* que presentaba enriba un trazo carente de valor, puido vir determinada por un salto por *homoioteuton* con un *decen* que aparecería na liña seguinte (como adaptación do participio latino *concursorum*) e que foi omitido no ms. (vid. a nota seguinte).

1855 Fronte á nosa anterior proposta de edición do *TA* (cfr. Pérez Barcala, 2004: 412, ls. 1467-1468), a sintaxe e o sentido esixen a integración da forma verbal que constituía o predicado da cláusula de relativo que, introducida polo pronome *que*, adapte o participio latino *concursorum*, referido aos *humorum*, pois a práctica habitual do tradutor galego é, en efecto, a de converter os sintagmas *humores concursi*, *humores concursos*, *humoribus concursis* ou *humorum concursorum* como «homores [...] que i decen» (<9.1>), «homores que i corren» (<17.10>), «homores que se volven» (<17.13>), «homores que decen» (<34.3>),

«homores que corren» (<34.9>), «omores que... corren» (<44.3>), «homores que decian» (<45.6>), «homores que para i decen» (<49.1>), «humores que ali corren» (<55.4>), «omores que i corren» (<55.8>), «umores que... decen» (<62.2>). A integración desta forma verbal –que, ao estar omitida no ms., non aparece nas transcricións de Domínguez Fontela e Pensado– permitiría explicar o erro cometido polo copista na liña precedente ao escribir *deçem* en lugar de *dece* (vid. a nota anterior).

1856 Para a posibilidade de corrixir a lección *asenpaaduras* do ms. –que manteñen Domínguez Fontela (cfr. DF9: 113, l. 8), Pensado (cfr. Pens.: 155, l. 25), *as enpaaduras*, e nós mesmos na anterior edición provisional do texto, *as empaaduras* (cfr. Pérez Barcala, 2004: 412, l. 1469)– por *as estempaaduras*, cfr. a nota á ocorrencia deste vocábulo na pasaxe <63.0>.

1857 Falta a exposición do remedio, porque neste punto comeza no ms. galego a outra lagoa importante que afecta a dez capítulos do texto. Como xa sinalou Domínguez Fontela, «entre este folio [*scil.* o f. 26v] y el principio del siguiente [*scil.* o f. 27r] existe un tránsito de materia originado por la pérdida de folios de nuestro códice» (cfr. DF9: 113, n. 1). Segundo se explicou en § II. 3.1, a localización da lagoa, a cantidade de texto ausente e a disposición xeral dos folios nos que se transcribe o *TA*, permitirían considerar a caída dos dous bifolios centrais do terceiro caderno do ms.

1858 A lagoa referida na nota precedente conclúe coa adaptación da última pasaxe do capítulo que na versión latina de Ruffo do ms. *V* leva por título *De cognitione claudicationum*. A tradución galega, malia verse afectada por esta lagoa, mantén a disposición dos capítulos correspondentes aos latinos *Regulae cognitionum omnium equorum*, *De cognitione claudicationum* e *De cognitione morborum*, que constitúen a sección final da última parte do texto latino no ms. *V* (ou tamén de *E*); esta organización está presente, así mesmo, nas versións italiana (manuscrita de Berlín e impresa de Venecia de 1563), provenzal e francesa dos mss. *R* e *S* (fronte a de *M* e *N*, que cambian a ubicación dos mesmos). Este dato podería axudar a relacionar como pertencentes a unha mesma familia as versións da obra de Ruffo que presentan a mesma organización dos capítulos, aínda que, como referimos en varias notas desta edición, existen outras diferenzas entre esas mesmas versións que impiden establecer relacións claras de filiación.

1859 Fronte a Pensado (cfr. Pens: 157, l. 2), que desenvolve a abreviatura da segunda sílaba do adxectivo como *tri*, *postrimeiro* –lectura que mantivemos na nosa edición anterior do texto (cfr. Pérez Barcala, 2004: 413, l. 1471)–, optamos por editar *postrumeiro*, non tanto por ser a lectura de Domínguez Fontela (cfr. DF9: 113, l. 11), como por ser *pustrumeiro*, –a, sen abreviatura de ningún tipo, a forma que o ms. ofrece sempre para o adxectivo (cfr. <15.9>, <19ter.1>, <33.2>, <33.12>, <34.10>, <42.4>, <43.16>, <48.1>, <48.10>, <49.1>), que, cando corresponde ao latino *posterior*, non significa o ‘último dunha serie’, senón ‘relativo á parte traseira’, segundo se indicou na nota ao *pustrumeira* da pasaxe <33.2>.

1860 A forma *enderença* é a P3 do Presente de Indicativo do verbo *enderençar*, que, derivado de *IN + DIRECTIARE, orixina o –n que precede á palatal por desprazamento da nasalidade inicial, e está documentado desde o século XIII co significado de ‘endereitar’. Para a evolución do verbo, o seu significado e outras documentacións, vid., ademais de Huber (1986: 157), as entradas correspondentes a *aderêçar*, *endereçar* e *enderençar* nos glosarios de CrG, CrT, HT, CSM. As variantes *enderezar*, *enderenzar*, *enderanzar* son recollidas nos dicionarios de Ot (VSP), Er, Fg. *Enderençar* é vocábulo tamén coñecido en castelán medieval con acepcións varias: cfr. TDMS, s.v. *enderençar*.

1861 En <50.1> o verbo *çopegar* traduce o latino *claudicare* (adaptado nas restantes pasaxes do *TA* como *manquear*) e está formado a partir do adxectivo *çopo* que aquí aparece efectivamente como adaptación do participio de presente *claudicans* do referido verbo latino. O adxectivo en cuestión, documentado desde o século XIII, ten unha orixe probablemente onomatopeica e expresa o significado de ‘coxo’, ‘ferido’, ‘torto’. Máis detalles sobre os aspectos referidos polo vocábulo e outros rexistros do mesmo poden verse en CSM, Esc, s.v. *çopo*. Para documentacións da voz en castelán na Idade Media cfr. DME, s.v. *zopo*. Dos dicionarios

galegos consultados, cfr. *Po*, *Fi*, *Ae*, *Fg*, *C4*, s.v. *zopo*; *Cu*, s.v. *zôpo*. Para o valor do termo e a súa orixe, cfr. *DCECH*, VI, s.v. *zopo*; Houaiss, s.v. *zopo*; Meier (1984: 210, s.v. *zopo*).

1862 Para a «juntura que é o noo de sobrelo travadoiro», vid. o comentario a <3.2>.

1863 Na tradución francesa do ms. S, a pasaxe é encabezada pola epígrafe «dou cheval demi vif» (cfr. Prévot, 1991: 125, <144>). Cfr. igualmente a pasaxe en Rusio: «Equus habens dolores intra corpus, continue habens aurículas universaliter frigidas, et nares similiter frigidas, et oculos concavos, semivivus esse videtur» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 16, ls. 18-21).

1864 É difícil determinar se o signo que precede ao subst. *Cavalo* no ms. é o artigo masculino singular, como transcribe, tanto aquí como en <74.3>, Domínguez Fontela (cfr. DF9: 113, ls. 15, 17).

1865 Advirte Pensado que a lectura *no corpo* «es incierta por emborronamiento del texto» (cfr. Pens.: 157, n. 2). Non obstante, ademais de ser esa mesma a lectura que ofrece Domínguez Fontela (cfr. DF9: 113, l. 15) partindo da consulta directa do ms., a referida frase preposicional parece totalmente lícita se se ten en conta que traduce o sintagma latino *intra corpus*: cfr., en efecto, «dedenz le cors» na versión francesa (cfr. Prévot, 1991: 43, <144>), «in del corpo» na italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 149, l. 2213), «denfra lo cors» na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 225, 75.1) ou «nel corpo» na italiana impresa en 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 40v, l. 16).

1866 A tradición do *De medicina equorum* revela que un grupo de testemuños, do que non forma parte o ms. latino V reproducido por Molin, engade, ademais, o signo de ter o nariz frío: cfr. «à continuamente tucti li orecchi fredî, le nare fredde & li ochi chavati in dela testa», na tradución italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 149, ls. 2213-2214); «aus oreillies et les narilles froides», «les oreilles et les narines froides» e «toutes les oreilles et les narines froides» nos mss. M, N e R da versión francesa (cfr. Prévot, 1991: 125, <144>). O mesmo acontece na pasaxe equivalente de Rusio, «aurículas universaliter frigidas, et nares similiter frigidas» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 16, ls. 19-20). Vid. Arquint (2006-2007: 258, 75.1).

1867 O adxectivo *covos*, referido aos ollos, traduce o latino *concavos* (ao que en <4.2₅> corresponde *cavados*), adaptado como *enfosses* na versión francesa (cfr. Prévot, 1991: 43, <144>), *enfossas* na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 225, 75.1), *chavati in dela testa* na italiana do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 149, l. 2214) e *concaui* na italiana impresa en Venecia en 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 40v, l. 17). O adxectivo *covo*, que deriva do lat. *covu(m)*, ten, como *cavado* (<4.2₅>, <4.2₂₃>), o significado de ‘cóncavo’, ‘que ten profundidade’. Vid. *GDLP*, s.v. *covo*¹; *DGALP*, *GEPB*, s.v. *covo*, así como os diferentes dicionarios incluídos no *DdD*, s.v. *covo*.

1868 Nótase a presenza de «mal enfermo» como tradución do adxectivo latino *semivivus*, para a adaptación do cal nas diferentes versións manexadas da obra de Ruffo, cfr. *la moitié vif*, *demi vif*, *mezo vivo* e *mezo morto* na tradución francesa do ms. R, na de S (cfr. Prévot, 1991: 125, <144>), na italiana do ms. berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 149, l. 2214) e na do impreso veneciano de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 40v, l. 18) respectivamente. Cfr. as adaptacións «desesperez de vie» nos mss. franceses M e N (cfr. Prévot, 1991: 125, <144>) e «quasy mort» na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 225, 75.1).

1869 Cfr. a epígrafe «dou cheval qui ha anticor qui est jugié por mort» que encabeza a pasaxe na versión francesa de S (cfr. Prévot, 1991: 125, <145>). A pasaxe está tamén en Rusio, «Equus habens anticore, si flatus narium emittat frigidos, et oculi lacrimantur assidue, quasi mortuus iudicatur» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 16, ls. 21-23).

1870 Refírese á enfermidade exposta no cap. 9 como *door do curaçon*, chamada en latín *anticor*, que é precisamente o vocábulo que aparece na pasaxe latina correspondente a esta: cfr., así, *anticor* na versión francesa de S (cfr. Prévot, 1991: 125, <145>), *anticuore* nas italianas do ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 150, l. 2215) e na impresa en Venecia en 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 40v, l. 19), ou *anticora* na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 225, 75.2). Cfr. a lectura de DF9 (113, l. 17) do enlace preposicional como *de* e non *do*, que é o que, como Pensado (cfr. Pens.: 157, l. 7), lemos no ms.

1871 A cláusula «lança os sospiros dos narizes» traduce a latina *flatus narium emittit frigidum*, da que, como se observa, o tradutor non ofrece equivalencia para o adxectivo *frigidum*, para o que, pola contra, se atopa correspondencia nas outras traducións romances consultadas que transmiten a pasaxe. O ms. envía a lección *narizes*, polo que a forma *nares* de Domínguez Fontela (cfr. DF9: 113, l. 18) é un erro de lectura do cóengo, que deixa constancia da auténtica lección en DF10 (264), *narises*. Polo que se refire ao substantivo *sospiros* –que adapta o *flatus* latino, traducido como *fiato* e *flato* nas versións italianas manuscrita e impresa de 1563 respectivamente, *alena* na provenzal, ou *aleine* e *soufflement* nas francesas dos mss. R e S (fronte ao *aucune chose* dos mss. M e N, segundo constata Prévot, 1991: 125, <145>)–, este debe de ter relación co ar que sae polo nariz no proceso respiratorio. O termo, documentado desde o século XIII, non debe entenderse tanto como manifestación respiratoria que demostra pena, desexo, cansazo, etc. (acepción coa que acostuma recollerse nos dicionarios; vid., en efecto, o DdD, s.v. *sospiro*), senón máis ben como «aspiración; movemento aspiratório», valor semántico que recolle Houaiss, s.v. *suspiro*, sendo *aspiração* (s.v.) «ato ou feito de aspirar» e *aspirar* (s.v.) «atrair (o ar) aos pulmões; inalar; inspirar; respirar». Cfr. VPL, s.v. *suspiro*, «algúas veces se toma por respiração». Cfr. DETEMA, DPRAIfX, s.v. *suspiro*.

1872 Tanto Domínguez Fontela (cfr. DF9: 113, l. 18) como Pensado (cfr. Pens.: 157, l. 8), transcriben *aperto*, lectura que se mantivo en Pérez Barcala (2004: 413, l. 1477). Non obstante, dado que no ms. a locución aparece escrita de forma plena como *a preto de* en todas as súas ocorrencias (cfr. <7.2>, <9.1>, <11.1>, <18.2>), aquí, como en <18.1>, onde tamén se abrevia, a solución máis axeitada é *a preto*, como nesa outra ocorrencia desenvolven o signo Domínguez Fontela e Pensado e como parece corresponder á abreviatura utilizada (unha raia horizontal que sae do *p* e que a cobre por riba), cuxo valor maioritario no ms. é o de *pre* (cfr. § II. 3.1, 6.7). Sobre a orixe desta locución e o seu significado, vid. *supra* a nota que a explica en <7.2>.

1873 Se, como sinala Pensado (cfr. Pens.: 157, n. 3), a lección do ms. é *mortos*, esta corríxese por *morto*, que é o que, con todo, transcribe Domínguez Fontela (cfr. DF9: 113, l. 18). Dado que corresponde ao participio adxectivado latino *mortuus*, non cremos necesaria a corrección daquela lección por *morte*, como fai Pensado (cfr. Pens.: 157, l. 8) e, seguindo a este, se presentaba en Pérez Barcala (2004: 413, l. 1477). Sobre a gravidade da *door do curaçon* xa comentaba Ruffo que «porque é moi chegada ao curaçon, é mester de lle acorreren cedo; se non poderíase perder ende o cavalo ligeiramente» (<9.2>).

1874 Na versión francesa do ms. S o parágrafo é encabezado significativamente pola epígrafe «dou cheval qui a cimoire ou verm volatil est jugié por mort» (cfr. Prévot, 1991: 125, <146>). A pasaxe lese tamén en Rusio, «Equus habens cimorram, vel vermem volativum, in capite, et continue per nares humores proicit velut aquam pinguem et frigidam, vix evadet» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 16, ls. 23-26).

1875 Trátase da enfermidade exposta no capítulo 22 sobre a *door que vén do frio vello, que chaman cimeira*. Cfr., en efecto, neste lugar a denominación da doenza como *cimoira* na pasaxe latina, así como *camoire* e *cimoire* na francesa dos mss. M e S respectivamente, *cimora* na italiana do códice berlinés, *cimoire* na italiana impresa en 1563, ou *cimoyre* na provenzal.

1876 Corríxese a lección do ms., *ou de uerme ou uolatiuo* (que se conserva nas transcricións previas: cfr. DF9: 113, ls. 19-20, Pens.: 157, l. 9; Pérez Barcala, 2004: 413, l. 1478) suprimindo a segunda conxunción disxuntiva e editando, pois, *ou de verme volativo*, como aconsella a tradición examinada de Ruffo: cfr., así, «Equus habens infirmitatem cimoirae vel vermem volativum», no texto latino; «Le cheval qui a l'enfermeté de camoire ou de farsin volant ou chief», na tradución francesa de M (cfr. Prévot, 1991: 43, <146>) –coa variante *verm volatil* no ms. S (cfr. *Ibid.*: 125, <146>)–; «Lo cavallo che à l'infermitade dela cimora u del verme volatile in dela testa», na italiana do cod. 78C15 de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 150, l. 2217); «Caval que a l'enfermetat de la cimoyre ho del verme volatiueu en la testa», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 227, 75.3), ou «El caualllo che ha la infirmita della cimoire, o del uerme uolatile in corpo», na tradución italiana conservada no impreso veneciano de 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 40v, ls. 22-23). Á relación de ambas as dúas doenzas, o *verme volativo* e a *cimoira*, refírese Ruffo nas pasaxes <8.7> e <22.2>.

1877 Entre os síntomas da enfermidade *que vén do frío vello, que chaman cimeira*, Ruffo refire, en efecto, que «dece continoadamente polos nares agoa ou humores frios» (<22.1>) e que «o cavalo lança porlos nares toda a humidade da cabeza» (<22.2>). Nótese que, na pasaxe que agora se comenta, o tradutor galego engade que eses *humores* expulsados polo nariz son «como mormos», substantivo para o que Pensado (cfr. Pens.: 276, s.v.) dá o significado de «mocos»: como ben suxire o GDLP, s.v. *mormo*, o nome designa a enfermidade do mormo nasal do cabalo e por extensión «ranho, muco», segundo informa tamén a GEPB, s.v. *mormo*. A propósito do substantivo castelán *muermo* comenta o DCECH (III, s.v. *gormar*): «Hoy en Asturias *muermo* es ‘mucosidad’: “*esmormiáse*: limpiarse las narices, limpiar el pecho echando fuera el *muermo*” (Rato); *esmormar* “asoaar” como voz dialectal del Norte portugués en Bluteau» (p. 179).

1878 Como en <74.5>, *escapar* traduce o verbo latino *evadere*, que coñecía entre outros, o significado de ‘curar dunha enfermidade’. Este valor semántico faise evidente se se advirte que en <74.6> o mesmo verbo galego adapta o latino *liberari*, traducido por *livrar*, ‘curar’ –igual que *liberatus* se adapta como *livre*, ‘curado’–. *Escapar* procede do lat. *EXCAPPĀRE (a súa vez derivado de CAPPA; cfr. Meier, 1984: 103, s.v. *escapar*, para a etimoloxía do vocábulo), ‘desembarazarse da capa, e por extensión dun estorbo’, e está atestado desde o século XIII co significado maioritario de ‘fuxir, saír dalgún perigo’, se ben por ampliación semántica posúe tamén o valor de ‘librarse dalgún mal ou enfermidade’ (cfr. o significado «salvar-se» co que figura en *Aj*). Así, p. ex., Houaiss (s.v. *escapar*) rexistra entre as acepcións do termo a de «manter-se vivo; sobrevivir»; e a GEPB (s.v. *escapar*), a de «salvar-se, ficar com vida; sobreviver». Análogos valores poden verse para o vocábulo en castelán medieval en DPRAIfX, TDMS, s.v. *escapar*. Ás dificultades para a curación da *cimeira* refírese, en efecto, Ruffo na pasaxe <22.8> cando explica que «tal enfermidade en moitos no[n] se pode curar».

1879 Na versión francesa do ms. S o parágrafo está encabezado pola epígrafe «des signes de la mort dou cheval araylié» (cfr. Prévot, 1991: 125, <147>). Cfr. tamén en Rusio, «Equus habens infirmitatem arragiati, emittens in tantum per anum continue stercora liquida quod nihil in ventre patientis remanet quod emittat, in infusionem cadet infirmas, et, ut in pluribus, non evadet, imo cito moreitur» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 16, ls. 26-30).

1880 Trátase da enfermidade exposta no capítulo 21 da obra.

1881 É esta a única pasaxe en que o substantivo latino *anus* –que se adapta como *cuu* (< CŪLU(M)) en <13.3>, <14.4>, <14.6>, <20.1>, <20.8>– ten como correspondencia o nome *sessu*, antigamente utilizado para expresar o contido semántico daquel vocábulo e non co significado «sexo» que lle é atribuído en Pens. (331, s.v. *sessu*). A súa orixe atópase no termo latino *sēssus*, –us, que, derivado do verbo *SEDĒRE*, ‘estar sentado’, ten o significado de «“o acto de alguén se sentar”»; posteriormente, pelo menos em port., “aquilo com que alguén se senta, isto é, assento, ânus”» (cfr. DELP, s.v. *sessu*). Malia ser documentado por Machado no século XVI, o substantivo está xa no *Livro d’Alveitaria*, concretamente na pasaxe correspondente á <13.3> do TA, que, como se apuntou, presenta aí *cuu*: «Ffilhem hũa canella bem grossa longa dũu palmo e vntena com azeite e metamlha pollo *sessu*» (cfr. Pereira, 1909: 31, ls. 8-9). O castelán coñeceu tamén a voz, que se documenta en textos médicos medievais co valor de «parte inferior del intestino recto en la cual se comprende el ano» (cfr. DETEMA, s.v. *sieso*). Para a presenza do vocábulo na lexicografía portuguesa, cfr., s.v. *sessu*, GDLP, GEPB, Houaiss ou o DGALP, que ofrece tamén o significado de ‘rabo’, do mesmo xeito que o DETEMA consigna para *culo* a acepción de «rabadilla, extremidad movable de las aves en donde están las plumas de la cola». Polo que se refire á pervivencia da voz na lexicografía galega, o DCECH dá conta da existencia da variante *cenzo* no diccionario de Carré Alvarellos «por influjo del adjetivo [...] *cenzo* [...] que procede del lat. CĒNĪSIUS ‘ceniciento’» (cfr. DCECH, IV, s.v. *sentar*, p. 207): esa forma é, con todo, recollida antes e despois de Carré nos vocabularios galegos (cfr. R1, R2, Cu, Va, Po, Fi, C1, Ib, Er, Fg, C4, Cg, s.v. *cenzo*), que inclúen tamén as variantes fonéticas *senzo* e *selso* (cfr. C4, El).

1882 A partir do ms. cómpre editar *que todo non lança fóra* (cfr. a lectura *llançe* en DF9: 113, l. 25), mais a sintomatoloxía da enfermidade, descrita no cap. 21 do manual, deixa advertir que aquela lección do códice

carece de sentido: por un lado, a doenza «faz amiude estercar o cavalo cruu e raro como agoa» (<21.1>) e, por outro, «lívrase o ventre en tal maneira que adur lle ficará no ventre cousa que cómia» (<22.2>). Por isto a posibilidade de que o cavalo non expulse todo o comido, se se mantén a lección do ms. e se edita *que todo non lança fóra*, é contraria aos sinais da patoloxía descrita no capítulo correspondente e tamén á cláusula latina que traduce, *quod emittat*. Ante estas evidencias, óptase por eliminar o adverbio *non*, que, en cambio, Pensado corríxe polo pronome átono *nos* (cfr. Pens.: 157, l. 13) nunha emenda que foi aceptada na nosa edición anterior do TA (cfr. Pérez Barcala, 2004: 413, l. 1482).

1883 O tradutor galego non adapta a cláusula condicional latina *nisi in infusionem revertitur infirmitas*: cfr., en cambio, «s'il ne chiet en enfondaison», na tradución francesa (cfr. Prévot, 1991: 43, <147>); «se la infermitade non ritorna in ronfonditura», na italiana transmitida polo ms. de Berlín (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 150, l. 1221); «si l'enfermetat non sy convertis en enfusio», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 227, 75.4), ou «se presto non se gli fa le infusion dette nel suo capitolo», na italiana impresa en Venecia en 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 41r, ls. 6-7).

1884 Cfr. a epígrafe que dá entrada a este parágrafo no ms. francés S, «du cheval qui ha les vives qui n'escapera ja» (cfr. Prévot, 1991: 126, <148>). Cfr. a pasaxe en Rusio, «Equus habens vivulas et subito universaliter redigitur in sudorem, et membra ipsius singula contremiscunt, ipso continue storditiones patiente, non videtur possit evadere» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 16, ls. 30-33).

1885 Segundo reza a epígrafe que encabeza o parágrafo na versión francesa do ms. S (vid. a nota precedente) a doenza que produce este efecto é a *infirmitas vivularum*. A tradución galega omite o dato, malia estar no texto latino de Ruffo («Equus habens *infirmitatem vivularum*») e noutras versións romances do *De medicina equorum* –cfr., así, «Le cheval qui a l'enfermeté des vives», na tradución francesa (cfr. Prévot, 1991: 44, <148>); «Lo cavallo che à lo male dele vivule», na italiana do ms. editado por Olrog Hedvall (1995: 150, l. 1223); «Caval que a enfermetat de las vivas», na provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 227, 75.5), ou «El cauallo che ha la infirmita delle uiuole», na italiana impresa en 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 41r, l. 9)–, así como no manual de Lorenzo Rusio (vid. a nota anterior). O tradutor galego refire, porén, un dos síntomas desa patoloxía, pois, segundo se explica no capítulo 11 dedicado ás *vivolos* ou *olivas*, estas fan ao cabalo «suar moito e deitar gotas d'agoa espesas e moitas polos ollos e por todo o corpo» (<11.1>).

1886 Neste punto o ms. presenta un problema textual, pois a lección que ofrece non fai sentido. Na nosa edición anterior, ante a imposibilidade de atopar unha solución para este *locus criticus*, evidenciabamos o problema textual cun signo de interrogación ao lado da lectura que se desprende do ms. (cfr. Pérez Barcala, 2004: 413, ls. 1483-1484) e que se presenta como *teiuere* e *as tortoras* en DF9 (113, l. 27) e como *teueren as tortoras* en Pens. (157, ls. 14-15). A lección manuscrita presenta unha dificultade interpretativa que require por parte do editor algunhas intervencións, para as que é de axuda a tradición do *De medicina equorum*. Así, por un lado, a cláusula latina «membra ejusdem singula contremiscunt» –«membra ipsius singula contremiscunt» en Rusio–, fai oportuno corrixir a lección *teueren* por *tremere*, pois a *contremiscunt* (do verbo *contremiscere*, ‘tremere’) corresponden *tremano* nas versións italianas manuscrita de Berlín e impresa de 1563, *tramblent* na francesa e *tremolon* na provenzal. Documentado desde o século XIII e procedente de TRÉMÈRE, *tremere* foi tamén coñecido en castelán antigo (cfr., p. ex., DPRAIfX, s.v. *tremere*), se ben nesta lingua acabou por impoñerse *temblar*, a partir da cal se creou a variante galega *tremar*. Detalles sobre estes e outros aspectos do verbo, así como outras documentacións do mesmo na lingua galega medieval, poden atoparse en CrG, CrT, HT, CSM ou Aj, s.v. *tremere*.

Por outro lado, se o suxeito de *tremere* é, segundo se desprende do texto latino, o sintagma *cada uu dos nembros del*, parece que, de existir un substantivo *tortoras*, a frase nominal *as tortoras* do ms. tería que ser o suxeito doutra cláusula, a que adapta a construción de participio absoluto latina *ipso continue storditionem capitis patiente* –«ipso continue storditiones patiente» en Rusio–. Non obstante, ao non documentar *tortoras*, é posible que a lección *as tortoras* deba corrixirse como *estornuda*, que é, en efecto,

o que expresa a devandita construción latina, para a que cfr. «e continuamens fa esternus» na versión provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 227, 75.5), «et a estourdiement de teste» e «iceli souffrant les torsions de la teste continuement» nas francesas dos mss. R e S respectivamente (cfr. Prévot, 1991: 126, <148>), «à 'ncontinuamente stordissione la testa» na italiana do ms. berlinés (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 150, l. 1224) e «sempre storze lo capo» na italiana impresa en 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 41r, l. 11). Na corrección de *as tortoras* por *estornuda* concorre o feito de que o substantivo *storditio* apareza, na exposición da sintomatoloxía da *frigiditas capitis*, nun sintagma, *storditiones adducens* (<23.1>), que, malia carecer de correspondencia no texto galego, aparece noutros elementos da tradición romance do *De medicina equorum* –cfr., p. ex., «lo fa esternudar» na versión provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 147, 23.1), «adducenti stordimenti» na italiana manuscrita (cfr. Olrog Hedvall, 1995: 98, l. 925), «el cauallo molto storze la testa» na italiana impresa en 1563 (cfr. Leno, 1563: f. 17v, l. 21)...–, así como no *Livro d'Alveitaria* que, na exposición da *friura da cabeza do caualo* (cfr. Pereira, 1909: 18, l. 33), expón, en efecto, que o cabalo «sternuda a meude» (cfr. Pereira, 1909: 19, l. 1). En definitiva, se *storditio* significa 'esbirro', cabe a posibilidade de que o tradutor galego adaptase a construción latina *ipso continue storditionem capitis patiente* como *estornuda*, do mesmo xeito que o Mestre Giraldo adapta o *storditiones adducens* (<23.1>) como «sternuda a meude». O incompreensible sintagma *as tortoras* adquire así sentido se se interpreta como un erro do copista que debe ser corrixido na dirección comentada: o verbo *estornudar* (<STERNUTARE>), ao igual que o substantivo *estornado*, aínda que con escasas documentacións, aparece en textos satíricos da lírica galego-portuguesa, segundo se constata s.v. en *Esc.*

1887 Á gravidade da *infirmittas vivularum* referíase Ruffo na exposición da mesma: «E, se lle cedo non accorrenen, sarranselle as arterias por que espira e dá e fere cona cabeza en t[e]rra e querse erguer e non pode» (<11.1>).

1888 Cfr. o encabezamento deste parágrafo na versión francesa da obra de Ruffo transmitida polo ms. S: «des signes de la mort dou cheval refroidié» (cfr. Prévot, 1991: 126, <149>).

1889 Segundo fixemos na anterior proposta de edición do TA e como require a sintaxe, integramos o enlace preposicional, *da*, que permita adaptar o xenitivo latino *frigiditatis capitis* referido a *infirmittas*, fronte a Domínguez Fontela (cfr. DF9: 113, l. 29) e Pensado (cfr. Pens.: 157, l. 16), *door friura da cabeza*. Cfr., así, «mal de freior de testa» na tradución provenzal (cfr. Arquint, 2006-2007: 227, 75.6).

1890 Refírese á *frigiditas capitis* explicada no cap. 23, sobre os síntomas da cal Ruffo sinalaba que «fazelle inchar os ollos» (<23.1>), como ben se expresa tamén neste punto.

1891 O parágrafo aparece encabezado na tradución francesa do ms. S pola epígrafe «dou cheval qui ha lestranguellon qui nêschapera pas de legier» (cfr. Prévot, 1991: 126, <150>). Cfr. a pasaxe en Rusio, «Equus patiens infirmitatem strangulionis, et cum difficultate ac sonitu narium et gutturis inspirat et respirat, necnon totum guttur habet inflatum, vel grossum, vix evadet» (cfr. Delprato – Barbieri, 1867, I: 18, ls. 3-6).

1892 A enfermidade é explicada no cap. 10 do TA.

1893 Domínguez Fontela (cfr. DF9: 113, l. 33), *carensa*, desenvolve como nasal implosiva o trazo horizontal que o substantivo presenta enriba das tres últimas letras e que debe carecer de valor: o vocábulo aparece, sen ningún trazo no ms., *careza*, na pasaxe <17.1>, ao que se envía para o seu emprego como adaptación do termo latino *difficultas*.

1894 Malia a transcripción *boca* de Domínguez Fontela (cfr. DF9: 114, l. 1), a forma gráfica do substantivo no códice é *boça* (cfr. Pens.: 157, n. 5), por moito que este detalle non teña máis relevancia que a paleográfica: sobre o uso de ç para /k/ vid. § II. 3.7. Como na versión provenzal de Ruffo, aquí aparece este substantivo, *boca*, en lugar do equivalente ao termo latino *guttur* que lle corresponde no texto latino e que nesta mesma pasaxe se adapta como *goto* (para este termo vid. a explicación a <10.1>).

1895 As dificultades respiratorias e a inflamación da garganta son, en efecto, mencionados como síntomas do *estrangullo*: «inchase todo o goto e asi se aperta que adur pode espirar o cavalo» (<10.1>).

1896 Sobre o significado deste vocábulo, que posiblemente faga referencia ao prestixio de Giordano na corte do emperador siciliano, véxase a sucinta biografía do autor do *De medicina equorum* presentada en § I. 1.1. Para un significado distinto deste substantivo en textos medievais galegos, cfr. *Mig*, s.v. *familiar*.

1897 Cfr. *fradarius* en DF9 (114, l. 4).

1898 Cfr. a lectura *enparador* en Pens. (157, l. 23).

1899 *Alveitaria* traduce o termo *Marestalla* do texto latino. Para ambos os dous termos, vid. as notas 4 da *Introdución* e 125 do capítulo I. Este breve apunte biográfico de Ruffo incide na importancia da súa experiencia no achegamento á medicina veterinaria.

1900 Cfr. DF9 (114, l. 7), *con qen*.

1901 Fronte a Pens. (157, l. 25), *a obra*, editamos, como Domínguez Fontela (cfr. DF9: 114, l. 8), *a dita obra*, malia as dificultades de lectura que *dita* presenta no ms.

1902 Cfr. *Capitollo* en DF9 (114, l. 10).

1903 Confrontando a versión galega coa latina, pode afirmarse que este capítulo constitúe un engadido con respecto a esa, aínda que non se pode precisar o momento da transmisión na que tivo lugar, pois puido darse no seo da tradición latina de Ruffo ou xurdir no da versión galega.

1904 Cfr. *e no* en DF9 (114, l. 16).

1905 Este adverbio, tamén documentado en castelán desde o século XIII, está formado a partir do adxectivo ĪNTEGRU(M), ‘enteiro’, con metátese da líquida, polo que o adverbio ten o valor semántico de ‘enteiramente’, ‘integralmente’. Documentacións do termo en textos galegos da Idade Media poden atoparse en *Cr*, s.v. *entegramente*; *CrT*, s.v. *entregament*. Para o adxectivo e o adverbio casteláns, vid. *DME*, s.v. *entregamente*, *entregamientre*, *entrego*; *TDMS*, s.v. *entregamiente*, *entero*; *DPRAlfX*, s.v. *entegra*, *entregamientre*. Polo que á lexicografía galega se refire, *El (Frampas III)* recolle o adverbio *entregamente* a partir da súa ocorrencia no *TA*, e en *Cu*, *Po*, *C4*, *El (Frampas II)* o adxectivo *entrego* é consignado como antigo cos significados de ‘enteiro’, ‘íntegro’, ‘completo’, do mesmo xeito que en *Fi*, s.v. *éntrego*.

1906 A lección do ms. non é *gacyas*, como presenta DF9 (114, l. 18), senón *gracyas*, co trazado envolvente da ç (cfr. Pens.: 159, l. 6).

u

Capítulo 5
Glosario

O glosario da tradución galega do manual de veterinaria de Giordano Ruffo que se ofrece límitase só a recoller as voces que foron obxecto de explicación e por iso non se procedeu á súa lematización nin se pretende exhaustivo. Aínda que poidan incluírse termos que se comentaron por alguna particularidade lingüística de interese, incorpóranse esencialmente as voces técnicas, que son as que singularizan de maneira particular o *TA*. Para os vocábulos do glosario indícase entre parénteses o termo latino que traducen (cando hai unha correspondencia exacta entre a voz galega e a latina) e, a seguir, a(s) pasaxe(s) en que aqueles aparecen (indicándose entre parénteses redondas o número de ocorrencias cando nun mesmo parágrafo o termo se localice en máis dunha ocasión). Por outro lado, destáca(n)se aquela(s) pasaxe(s) na(s) que o termo é explicado no capítulo *Anotación*, ao que deste xeito se envía para a información oportuna sobre a voz (ou sintagma).

A

abroteas (lat. *asphodelus*) [subst.], <53.5>, <53.13>, <54.4>, <56.14>, <61.5>.

acaentar (lat. *calidum facere*) [vbo.]: *acaenta* [Imperat.], <15.5>. Vid. *escaentar*, *escaentamento*.

açafran (lat. *crocus*) [subst.], <18.8>, <20.10>.

acender (lat. *incindere*) [vbo.]: *acendan* [Imperat.], <24.6>. Vid. *queimar*.

acoitar (lat. *affligere*) [vbo.]: *acoita* [Pres. de Indic.], <13.1>.

açorregos (lat. *verber*) [subst.], <3.64>.

acorrer (lat. *succurrere*, *subvenire*, *habere auxilium*) [vbo.], <9.6>, <21.8>, <27.6>, <48.10>, <51.3>, <54.4>; *acorreren* [Fut. de Subx.], <9.2>, <11.1>, <17.2>, <55.3>; *acorrerás* [Fut. de Indic.], <25.5>, <52.4>; *acorrerlle ás* [Fut. de Indic.], <43.4>; *acorran* [Imperat.], <27.5>, <62.4>.

adragunchos [subst.], <7.0>. Vid. *verme*.

adur (lat. *vix*) [adv.]: <3.8>, <10.1>, <11.1>, <14.1>, <17.1>, <18.1>, <19.1>, <20.3>, <21.2>, <21.5>, <21.8>, <25.2>, <33.2>, <37.1>, <46.13>, <48.10>, <74.3>, <74.5>, <74.6>, <74.7>.

afaagar [vbo.]: *afaagando* [Xerund.], <2.9>, <3.64>.

afan [subst.], <1.2>, <3.40>.

afraquecer (lat. *debilitare*) [vbo.]: *afraquece* [Pres. de Indic.], <21.5>. Vid. *enfraquecer*.

agalopar (lat. *gallopere*) [vbo.], <3.81>; *agalopando* [Xerund.], <3.53>. Vid. *galopar*, *galopo*.

*agardar*¹ (lat. *respicere*) [vbo.]: *agardará* [Fut. de Indic.], <3.53>; *agarde* [Pres. de Subx.], <4.4>. Vid. *gardar*.

*agardar*² (lat. *cavere*) [vbo.]: *agarda* [Imperat.], <5.3>; *agardao*, <21.12>; *agardate*, <24.9>, *agarden*, <55.8>. Vid. *gardar*.

agoamento (lat. *infusio*, *infunditus*, *infustus*) [subst.], <19.4>, <63.1>, <63.2>. Vid. *aguar*, *infustito*.

agraveamento [subst.], <19.0>.

aguar [vbo.]: *aguado* [Part.], <55.1>. Vid. *agoamento*, *infustito*.

ajuntar (lat. *compilare*) [vbo.], <0.2>.

al [indef.], <14.6>, <56.10>.

alcafar (lat. *crura*, *posterior pars*) [subst.], <3.8>, <4.3>. Vid. *coixas*.

alcoravina (lat. *cuminum*) [subst.], <18.7>.

alfevega de coovra (lat. *parietaria*), <14.3>; *alfevega*, <30.6>; *alfavega*, <36.6>, <50.8>; *alfavega de coovra*, <20.7>; *alfavega de covra*, <43.6>, <50.7>. Vid. *paritaria*.

alforva [subst.], <44.5>, <48.7>. Vid. *fenum grecum*.

algedran [subst.], <44.5>. Vid. *termentina*.

alimpar (lat. *astaminare*, *inquirere*) [vbo.], <3.17>; *alimpa* [Imperat.], <56.9>.

allas pallas (lat. *aristae alii*) [fr. nom.], <19.11>.

allos (lat. *alium*) [subst.], <15.6>, <54.6>; *allo*, <53.11>.

allur (lat. *alibi*, *aliqua pars*) [adv.], <20.15>, <50.0>, <56.19>.

almecega (lat. *mastix*) [subst.], <24.4>, <33.6>, <33.9>(2), <34.6>, <56.15>.

almoçar (lat. *tergere*) [vbo.], <3.4>. Vid. *almofaz*.

almofaz (tessorium, strillia) [subst.], <3.4>.

aloes epatico (lat. *aloes epatica*) [fr. nom.], <9.9>.

alonge (lat. *longius*) [adv.], <21.9>.

alosna (lat. *absinthium*) [subst.], <30.6>, <36.6>, <36.10>, <36.12>, <43.6>, <50.7>, <50.8>. Vid. *asente*.

altas (lat. *profundae*) [adx.], <42.4>.

alveitaria (lat. *marestalla*) [subst.], <explicit>.

Cfr. *alveiter*, <60.1>. Vid. *marescalla*.

amago (lat. *tuellus*) [subst.], <58.2>, <59.1>.

Vid. *tuelo*, *toivilo*, *tempañ*.

amerger (lat. *inclinare*) [vbo.]: *amergue* [Pres. de Indic.], <3.51>. Vid. *merger*.

amolecer (lat. *humectare*) [vbo.]: *amolecen* [Pres. de Indic.], <20.9>. Vid. *amolentar*, *amolantamento*.

amolantamento (lat. *molificativum*) [subst.], <30.7>; *amolentamento*, <43.7>. Vid. *amolecer*, *amolentar*, *emprasto molificativo*.

amolentar (lat. *mollificare*) [vbo.], <30.5>. Vid. *amolecer*, *amolantamento*.

amover (lat. *removeri*) [vbo.], <9.12>.

anaçar (lat. *agitare*) [vbo.]: *anaçados* [Part.], <7.12>; *anaçadas*, <9.9>, <27.7>; *anaçado*, <43.9>; *anaçada*, <59bis.7>.

animallas (lat. *animalia*) [subst.], <0.0>; *animalla* <1.13>.

anticore (lat. *anticuor*) [subst.], <6.8>, <9.3>.

Vid. *door do curaçon*.

apañar (lat. *congregare*) [Fut. de Subx.], <27.9>.

aparellar (lat. *attingere*) [vbo.]: *aparellada* [Part.], <59bis.2>; *aparelladas*, <59bis.3>.

Vid. *descubrir*.

apeo (lat. *apium*) [subst.], <36.10>, <43.6>.

apertamento (lat. *coarctatio*) [subst.], <61.1>.

Vid. *apretamento*.

*apertar*¹ (lat. *affligere*) [vbo.]: *aperta*, *apertan* [Pres. de Indic.], <14.1>, <17.3>.

*apertar*² (lat. *alligere*, *capere*, *coarctare*, *constringere*, *ligare*, *reprimere*, *restringere*) [vbo.], <9.8>, <19.1>, <53.11>; *aperta*, *apertan* [Pres. de Indic.], <10.1>, <11.1>, <23.1>, <25.1>, <34.10>; *aperta* [Imperat.] <43.11>. Vid. *estranger*, *restranger*.

apostema (lat. *apostema*) [subst.], <9.1>, <9.7>.

apremamento (lat. *oppresio*, *pressura*) [subst.], <61.1>, <62.2>. Vid. *apremar*.

apremar (lat. *premere*, *reprimere*) [vbo.]: *apreme* [Pres. de Indic.], <27.19>; *se aprema* [Pres. de Subx.], <28.5>; *apremuda* [Part.], <52.2>. Vid. *apremamento*.

apretamento (lat. *coarctatio*) [subst.], <21.5>, <45.8>. Vid. *apertamento*.

apretar cona cinlla (lat. *cingulare*): *apretao cona cinlla* [Imperat.], <28.5>. Vid. *cinllar*.

a preto de (lat. *iuxta*, *circa*, *quasi*) [loc. adv.], <7.2>, <9.1>, <11.1>, <18.1>, <18.2>, <74.2>.

a prol (lat. *ad commoditatem*) [loc. adv.], <0.1>. Vid. *prol*.

ar (lat. *quandoque*) [adv.], <45.3>.

aradas (lat. *arata campestris*) [subst.], <3.45>, <3.46>.

ardego (lat. *fragantior*) [adx.], <3.80>.

armonico (lat. *ammoniacum*) [subst.], <33.6>; *armanico*, <33.9>.

arragiato (lat. *aragiatus*) [subst.], <21.0>, <21.6>, <21.8>; *arregiato*, <74.4>.

arretaes (lat. *retinae*) [subst.], <2.7>.

arrigar (lat. *evellere radicitus*) [vbo.]: *arriga* [Pres. de Indic.], <32.1>.

arterias (lat. *arteriae*) [subst.], <45.7>, <48.3>, <51.6>, <53.13>. Vid. *vêas*.

arterias por que espira (lat. *arteriae gutturis*), <11.1>.

arterias do polmon (lat. *arteriae equi pulmonis*), <18.2>. Vid. *entradas do polmon; furados de dentro por que espira o polmon*.

asañamento (lat. *indignatio, tumor*) [subst.], <48.7>, <50.8>. Vid. *sañamento, asañar*.

asañar [vbo.]: *asáñase* [Pres. de Indic.], <44.1>. Vid. *asañamento, sañamento*.

asaz [adv.], <3.33>, <7.17>, <8.5>, <9.9>, <17.14>, <24.8>, <32.5>, <34.8>, <50.8>, <53.6>, <54.7>.

asente (lat. *absinthium*) [subst.], <30.6>. Vid. *alosna*.

asesegar [vbo.]: *asesegado* [Part.], <19.9>.

asüar [vbo.]: *asüadas* [Part.], <33.9>.

atal (lat. *talis*) [indef.], <19.5>, <42.2>.

atanger (lat. *protendere*) [vbo.]: *atanga* [Pres. de Subx.], <24.4>.

atirido [adx., part.], <17.0>, <19.2>; *atiridos*, <17.10>.

atramento (lat. *atramentum*) [subst.], <54.8>.

aventaes (lat. *falces*) [subst.], <4.2₂₀>. Vid. *cambas, jarretas, queixada*².

aver [vbo.]: *ouver* [Fut. de Subx.], <1.14>, <3.62>(2), <3.63>(2), <5.3>, <16.7>, <16.9>, <20.3>, <20.6>, <25.5>, <25.9>, <33.14>, <36.14>, <55.7>; *ouveren*, <7.4>; *over*, <12.3>.

aver mester, <3.65>, <55.4>; *seer mester*, <3.41>, <3.75>, <3.78>, <4.5>, <9.2>, <19ter.2>, <43.14>, <52.4>, <54.7>; *fazer mester*, <3.52>, <42.2>. Vid. *mester*.

azeche (lat. *piretrum*) [subst.], <53.11>, <54.8>. Vid. *piritro*.

azeite (lat. *oleum*) [subst.], <7.13>, <13.3>, <13.4>, <14.3>, <14.5>, <15.6>, <15.7>, <19.10>, <24.4>, <24.5>, <28.7>, <28.8>, <32.7>, <36.7>, <43.9>, <56.10>, <59bis.3>, <59bis.6>, <59bis.7>.

azernefe (lat. *auripegmentum*) [subst.], <46.5>. Vid. *ouropimente*.

azinlleivre (lat. *viridiramen*) [subst.], <47.4>; *azillavre*, <47.8>, <54.8>.

B

bafo (lat. *vapor*) [subst.], <53.5>.

baio (lat. *bajus*) [adx.], <4.6>(2).

barulo (lat. *barulus*) [subst.], <31.0>, <31.1>.

Vid. *verez, carbuncolo*.

beberagen (lat. *potio*) [subst.], <18.6>, <18.9>, <18.10>(2), <18.11>, <18.12>, <18.13>, <19.bis.0>; *beberage*, <20.10>; *beverage*, <20.10>.

bolo armenico (lat. *bolum armenicum*) [fr. nom.], <33.6>, <33.9>.

bolver (lat. *vomere*) [vbo.], <18.11>.

boquemole [adx.], <3.68>, <3.71>.

branca ursina (lat. *branca ursina*) [fr. nom.], <14.3>. Vid. *gigante*.

buliçoso (lat. *impatiens*) [adx.], <3.80>.

bulir (lat. *essere in motu, facere torsiones, mutare*) [vbo.], <12.1>, <12.3>, *bulirá* [Fut. de Indic.], <17.10>; *bulirás*, <34.4>; *bolindolle* [Xerund.], <3.45>.

C, Ç

cabeçadas [subst.], <3.2>.

cabresto (lat. *capistrum*) [subst.], <2.4>, <3.2>.

Vid. *cabrestol, encabrestar*.

cabrestol (lat. *capistrum*) [subst.], <34.1>. Vid. *cabresto, encabrestar*.

cada que, <3.64>.

çaga (lat. *posterior pars*) [subst.], <14.5>.

cajon (lat.) [subst.], <34.0>, <34.1>, <43.2>, <44.1>, <50.1>, <52.1>, <57.2>, <59bis.9>, *cajoes*, <26.1>, <36.1>, <43.1>.

cal (lat. *calx*) [subst.], <9.10>, <27.16>, <28.11>.

cal viva (lat. *calx viva*) [fr. nom.], <7.14>, <7.17>, <26.5>, <27.11>, <46.5>, <47.4>, <53.5>, <54.4>, <54.6>, <54.8>.

calda [subst.], <19bis.1>. Vid. *caldo*, *decauçon*.

caldo (lat. *decoctio*, *aqua decoctionis*) [subst.], <20.8>(2), <23.14>(2), <46.8>. Vid. *calda*, *decauçon*.

cambas (lat. *falces*) [subst.], <4.2₂₀>. Vid. *aventaes*, *jarretas*, *queixada*².

canas, follas de (lat. *cannae*) [subst.], <18.13>.

canaveas, reizes das (lat. *arundines*) [subst.], <50.4>.

cancer (lat. *cancer*) [subst.], <53.0>, <53.3>, <53.4>, <53.6>, <53.7>, <53.8>, <53.11>(2), <53.14>, <54.2>, <54.4>, <54.13>, <56.14>, <57.0>, <57.1>, <57.6>.

*canela*¹ (lat. *cannellus*) [subst.], <13.3>, <13.5>. Vid. *canudo*.

*canela*² (lat. *cinamomum*) [subst.], <18.7>.

canelos das ferraduras (lat. *extremitas circuitus ferri*) [fr. nom.], <3.22>. Vid. *ferraduras*, *ferro*³.

canivete (lat. *lancea*, *lanceta*) [subst.], <11.4>. Vid. *ferro*², *garfe*, *lanceta*.

canudo (lat. *cannellus*) [subst.], <14.4>, <24.7>, <24.8>. Vid. *canela*¹.

carbuncolo (lat. *carbunculus*) [subst.], <31.1>. Vid. *verez*, *barulo*.

cardo benadito [fr. nom.], <15.4>.

cardomomo (lat. *cardamomum*) [subst.], <18.7>.

careza (lat. *difficultas*) [subst.], <17.1>, <74.7>.

carrega (lat. *onus*) [subst.], <16.2>. Vid. *carrego*, *encarrego*.

carregamento dos peitos (lat. *gravedo pectoris*) [fr. nom.], <37.0>. Vid. *encarregamento do peito*, *gravedüe*.

carrego (lat. *onus*) [subst.], <29.2>, <37.2>.

Vid. *carrega*, *encarrego*.

carretar (lat. *removere*) [vbo.], <17.1>.

carvea [subst.], <23.11>. Vid. *savina*.

casa (lat. *stabulum*, *tectum*) [subst.], <3.7>, <3.16>, <20.11>. Vid. *estada*, *estrabo*.

casca d'avelãa (lat. *testa avellanae*) [fr. nom.], <27.18>.

casia fistula (lat. *cassia fistula*) [subst.], <20.8>.

catar (lat. *inquirere*) [vbo.]: *cataren* [Fut. de Subx.], <59bis.9>.

cavados (lat. *concavi*) [adx.], <4.2₃>; *cavadas*, <4.2₂₃>. Vid. *covos*.

cavalgar (lat. *cooperuere*, *habere coitum*) [vbo.], <1.2>, <1.13>.

cavalo que ha de gerar (lat. *stallo*) [fr. nom.], <1.1>.

cavar (lat. *incidere*) [vbo.]: *cavando* [Xerund.] <59.2>. Vid. *tallar*, *fender*, *romper*.

cavidar (lat. *cavere*) [vbo.], <3.76>, <45.7>, <53.13>.

cebola (lat. *caepe*) [subst.], <43.9>, <44.7>; *cebolas*, <54.6>.

cebola alvarrãa (lat. *scilla*) [fr. nom.], <44.5>, <48.7>. Vid. *escila*.

celebro (lat. *cerebrum*) [subst.], <22.6>, <22.7>, <23.15>.

celso (lat. *celsus*) [subst.]: <5.4>. Vid. *mora*.

cenrada [subst.], <19.11>. Vid. *cernada*.

cera (lat. *cera*) [subst.], <36.10>, <46.9>, <56.15>, <59bis.3>.

cernada [subst.], <19.11>. Vid. *cenrada*.

cernella (lat. *guarensis*) [subst.], <4.2₁₁>, <5.9>.

cevada (lat. *hordeum*) [subst.], <14.1>, <17.14>. Vid. *orjo*.

cima (lat. *extremitas*) [subst.], <3.30>, <56.3>.

cimeira, cimoira (lat. *cimoira*) [subst.], <8.7>, <22.0>, <22.1>, <22.4>.

cinllar (lat. *cingulare*) [vbo.]: *cinllalle* [Imperat.], <19.9>. Cfr. *apretar cona cinlla*.

citrangulo (lat. *citrangulum*) [subst.], <32.6>, <47.7>.

clara (lat. *liquida*) [adx.], <18.9>. Vid. *sotil*.

clavo (lat. *clavellus*) [subst.], <59bis.9>; *cravo*, <59bis.2>.

coctura (lat. *coctura*) [subst.], <7.17>.

coixa (lat. *coxa*, *crus*) [subst.], <5.7>, <7.18>, <49.3>, <49.4>, <49.5>, <50.1>; *coixas*, <1.9>, <1.10>, <1.15>, <2.11>, <3.2>, <3.4>, <3.5>, <3.6>(2), <3.7>(3), <3.8>, <3.13>, <3.46>, <3.48>, <4.2₁₈>, <4.2₂₁>, <4.2₂₂>, <5.4>, <5.8>, <5.9>, <7.1>(2), <7.2>, <7.3>(2), <7.7>(2), <7.8>, <7.17>, <7.19>, <17.1>(2), <17.2>, <17.3>, <17.10>(2), <17.13>, <19.10>, <19.11>, <33.2>, <43.1>, <43.2>, <43.4>, <43.7>, <44.1>, <49.1>(2), <50.7>, <50.8>, <56.1>, <63.1>.

coma (lat. *crines*) [subst.], <4.2₉>.

comer (lat. *comedere*) [vbo.]: *cómia* [Pres. de Subx.], <1.11>, <3.26>, <21.2>; *comesto* [Part.], <61.4>.

confeição (lat. *mixtura*) [subst.], <56.15>.

confortar (lat. *confortare*) [vbo.]: *conforta* [Pres. de Indic.], <15.9>.

consolda maior (lat. *consolida maior*) [fr. nom.], <33.9>.

contecer (lat. *accadere*, *contigere*) [vbo.]: *contece* [Pres. de Indic.], <50.1>, <61.1>, <63.1>; *acontece*, <62.1>.

contia (lat. *quantitas*) [subst.], <14.3>, <18.7>, <25.6>.

coovra (lat. *serpens*) [subst.], <56.10>, <56.18>. Vid. *serpente*.

çopegar (lat. *claudicare*) [vbo.], <50.1>. Vid. *manquear*, *manquejar*, *çopo*.

çopo (lat. *claudicans*) [adx.], <73.1>. Vid. *çopegar*.

cordas (lat. *sectones*), <8.6>, <9.13>, <10.6>. Vid. *sedas*, *cordas de sedas*, *cordas de sedenho(s)*, *sedenhos*.

cordas de sedas (lat. *sectones*), <10.5>. Vid. *sedas*, *cordas de sedenho(s)*, *cordas, sedenhos*.

cordas de sedenho (lat. *sectones*), <8.5>; *cordas de sedenhos*, <34.9>. Vid. *cordas*, *cordas de sedas*, *sedas*, *sedenhos*.

*corno*¹ (*de boi*) (lat. *cornu* (*bovinum*)) [subst.]: <18.10>(2), <20.10>.

*corno*² (lat. *cornus*) [subst.], <28.0>, <28.3>, <28.4>, <28.10>, <28.11>, <29.7>. Vid. *danadura do espiñaço*, *uña*.

coroa do pee (lat. *corona pedis*) [fr. nom.], <51.1>; *corõa do pee*, <51.3>, <56.3>, <56.9>, <57.1>.

correito (lat. *rectus*) [adx.], <14.1>.

*correr*¹ (lat. *exagitare*, *agitari*) [vbo.], <7.8>; *corran* [Imperat., Pres. de Subx.], <7.8>(2), <7.15>.

*correr*² (lat. *equitare*) [vbo.]: *corren* [Pres. de Indic.], <21.3>, <21.4>.

couves (lat. *caules*) [subst.], <28.5>, <30.5>.

covos (lat. *concavi*) [adx.], <74.1>. Vid. *cavados*.

craras de / dos ovos (lat. *albugo ovi*) [fr. nom.], <7.12>, <7.13>, <9.9>, <24.4>, <27.7>, <27.13>, <29.6>, <33.10>, <44.10>, <58.9>; *crara de / do ovo*, <50.6>, <53.7>, <59bis.7>.

craros (lat. *liquidus*) [adx.], <23.15>. Vid. *clara*.

crastar (lat. *incapistrare*) [vbo.]: *crasten* [Imperat.], <16.9>; *crastado* [Part.], <16.10>.

crepati(i)s (lat.) [subst.], <6.34>, <47.0>. Vid. *gretas*.

criação (lat. *creatio*) [subst.], <0.6>.

cristel (lat. *crister*, *instrumentum*) [subst.], <14.4>(2), <20.8>.

cover [vbo.]: *cover* [Imperat.], <16.6>.

cumbo (lat. *uncus*) [adx.], <25.8>.

cumunal, <1.6>.

cumunalmente [adv.], <4.4>, <7.7>, <29.3>, <36.12bis>, <36.16>.

D

danadura do espiñaço [fr. nom.], <28.0>. Vid. *corno*², *uña*.

danamento da lengoa (lat. *laesio linguae*) [fr. nom.], <26.0>, <26.4bis>. Vid. *mao polinise*.

danamento das juntas (lat. *grapae*) [fr. nom.], <46.0>, <46.1>. Vid. *grapas*, *grapís*.
danamento das queixadas (lat. *laesio falcis*) [fr. nom.], <36.0>, <36.4>; *danadura da queixada*, <36.3>.

decauçon (lat. *decoctio*, *aqua decoctionis*, *aqua*) [subst.], <14.3>, <14.4>(3), <14.6>, <20.8>(2), <20.9>, <46.6>(2). Vid. *caldo*, *calda*.

de grado (lat. *hujusmodi*) [loc. adv.], <13.7>, <20.12>.

demais (lat. *praeterea*) [adv.], <3.14>, <3.15>, <4.2₂₁>, <5.8>, <20.10>, <23.8>, <45.7>.

departirse (lat. *separari*) [vbo.]: *se departen* [Pres. de Indic.], <0.0>.

*departir*¹ (lat. *demittere*) [vbo.]: *departa* [Pres. de Subx.], <12.4>.

*departir*² (lat. *distinguere*) [vbo.]: *departamos* [Pres. de Subx.], <58.1>.

desaprenderse de seu (lat. *removeri*): *se desaprenda de seu* [Pres. de Subx.], <33.7>.

desarreigar (lat. *cadere radicitus*) [vbo.]: *desarreigase* [Pres. de Indic.], <28.10>.

descubrir (lat. *attingere*, *discooperire*) [vbo.]: *descuberta* [Part.] <58.7>, <58.8>, <59.3>, <59bis.2>, <60.1>, <60.3>. Vid. *aparellar*.

desecamento [subst.], <20.0>, <20.5>. Vid. *escalmato*.

desferrar (lat. *diferrare*) [vbo.]: *desferren* [Imperat.], <17.14>; *desferrada* [Part.], <62.1>.

desjuntarse (lat. *disjungere*) [vbo.]: *se desjunta* [Pres. de Indic.], <48.10>. Cfr. *desjuntamento* (<48.10>).

desolar (lat. *dissolare*) [vbo.]: *desolen* [Imperat.], <58.6>.

despeeamento [subst.], <62.0>. Vid. *subatuto*, *espeeamento*.

destemperar (lat. *distemperare*) [vbo.]: *destempera* [Imperat.], <18.8>.

desũu (lat. *insimul*) [adv.]: <7.14>, <34.7>, <36.10>, <36.12>, <43.8>, <53.10>, <54.8>;

desuu, <7.19>, <15.4>, <20.7>, <43.6>, <44.7>; *densũu* <36.7>; *desuũu* <19.11>; *desuo* <26.5>.

desvariadas (lat. *diversae*) [adx.], <3.60>, <4.5>, <8.1>, <26.1>(2), <27.2>, <36.1>; *desvariados*, <43.1>(2).

detença [subst.], <13.4>.

dolor (lat. *dolor*, *egritudo*, *vexatio*), <55.0>; *door*, <5.9>, <7.2>, <7.3>, <7.4>, <7.5>, <7.6>, <8.0>, <8.1>, <8.2>, <8.3>, <8.4>, <8.6>, <8.7>, <9.3>(2), <10.0>, <10.3>, <10.5>, <11.2>, <11.3>, <12.0>, <12.2>, <12.3>, <12.4>, <13.0>, <13.1>, <13.2>, <13.3>, <13.8>, <14.0>, <14.1>(2), <14.2>, <14.3>, <14.7>, <15.0>, <15.1>, <15.3>, <16.7>, <16.9>, <17.2>(2), <17.3>(2), <18.0>, <18.2>, <18.16>, <19.3>, <19.5>, <19ter.1>, <20.3>, <20.9>, <20.10>, <20.11>, <21.0>, <21.3>, <21.5>, <21.12>, <21.14>, <22.0>, <22.2>, <22.4>, <23.3>(2), <23.17>, <25.5>, <26.8>(2), <28.4>, <28.5>(3), <28.10>, <29.0>, <29.1>, <29.3>, <29.4>, <29.7>, <30.2>, <30.5>, <31.0>, <31.1>(2), <31.2>, <32.5>, <32.6>, <33.0>, <33.1>, <33.2>(2), <33.5>, <33.11>, <33.14>, <34.1>, <34.2>, <34.3>(2), <34.7>, <34.10>, <35.0>, <35.1>, <35.3>, <36.2>, <36.3>, <36.5>, <42.1>, <42.2>, <43.2>, <43.3>, <44.1>, <44.2>, <44.3>, <45.4>, <46.3>, <46.7>, <46.9>, <47.4>(2), <48.3>, <51.0>, <51.3>, <51.4>, <51.5>, <51.6>, <52.4>, <56.6>, <56.8>, <56.9>, <55.2>, <55.5>(2), <55.6>, <55.11>, <57.1>, <57.2>, <57.3>, <59bis.10>, <61.2>, <62.2>, <62.3>, <62.6>, <74.1>, <74.2>, <74.3>, <74.4>, <74.6>, <74.7>; *doores*, <3.13>(2), <6.5>, <15.1>, <15.9>, <17.3>, <23.1>, <24.2>, <25.0>, <27.0>, <33.1>, <33.4>, <35.1>, <74.0>; *dor*, <7.0>, <7.18>, <61.3>; *dores*, <16.4>.

dolore ex retentione urine (lat.), <15.0>.

dolore ex superflua comestione (lat.), <14.0>.

dolore ex superfluitate sa[n]g[u]inis (lat.), <12.0>.

dolore ex ventositate (lat.), <13.0>.

domaa (lat. *septimana*) [subst.], <3.78>.

door da boca (lat. *malum oris*) [fr. nom.], <25.4>. Vid. *mal de boca*. Cfr. <25.0>.

door do curaçon (lat. *anticuor*) [fr. nom.], <9.0>, <9.4>, <74.2>. Vid. *anticore*.

door que vén do frio vello (lat. *cimoira*) [fr. nom.], <22.0>, <22.3>. Vid. *cimeira*, *cimoira*.

doores de dentro da boca do cavalo (lat. *malum oris*) [fr. nom.], <25.0>.

dramas (lat. *drachmae*) [subst.], <18.7>, <33.6>, <53.5>(2). Vid. *onça*.

E

embargar (lat. *detinere, impedire, patere*) [vbo.], <18.12>, <58.8>; *embarga* [Pres. de Indic.], <17.1>, <51.6>; *embargados* [Part.] <19.1>; *embargará* [Fut. de Indic.], <51.3>. Vid. *embargo*.

embargo [subst.], <57.3>. Vid. *embargar*.

empeecer (lat. *incurrere laesiones, minime prodesset, nocere, nociva existere*) [vbo.], <2.11>; *empece* [Pres. de Indic.], <3.27>, <17.13>; *empeecen*, <43.1>.

emprasto (lat. *emplastrum, pasta, strictorium*) [subst.], <7.19>, <24.4>, <24.5>(2), <27.7>, <27.8>, <27.13>, <30.6>, <33.7>, <33.11>, <34.6>, <36.8>, <36.9>, <36.10>, <36.11>, <36.12>, <36.12bis>, <43.6>, <43.8>(2), <43.9>, <43.15>, <44.10>, <44.11>, <44.12>, <46.8>, <48.7>, <49.3>, <49.4>, <49.5>(2), <50.7>; *emprastos*, <33.14>, <43.10>, <43.16>. Vid. *estritorio*, *pegamaco*, *pedamaco*.

emprasto molificativo (lat. *molificativum*) [fr. nom.], <44.4>. <50.8>; *emprastos molificativos*, <48.9>. Vid. *amolantamento*.

empuxar (lat. *expellere*) [vbo.]: *empuxan* [Pres. de Indic.], <17.10>.

encabrestar (lat. *vinculare*) [vbo.]: *encabresta* [Pres. de Indic.], <34.1>. Vid. *cabresto*, *cabrestol*.

encalçadura (lat. *attinctio, attinctus*) [subst.], <44.0>, <44.1>, <44.2>, <44.3>, <44.9>, <44.10>, <44.11>.

encarregamento do peito (lat. *gravedo pectoris*) [fr. nom.], <37.3>. Vid. *carregamento dos peitos*, *gravedue*.

encarrego (lat. *onus*) [subst.], <27.10>. Vid. *carrega*, *carrego*.

encenço (lat. *tus*) [subst.], <9.9>, <33.9>. Vid. *encenço branco*, *encenço macho*, *encenço macho branco*.

encenço branco (lat. *olibanum*) [fr. nom.], <33.6>, <34.6>. Vid. *encenço*, *encenço macho*, *encenço macho branco*.

encenço macho (lat. *olibanum*) [fr. nom.], <33.9>. Vid. *encenço*, *encenço branco*, *encenço macho branco*.

encenço macho branco (lat. *olibanum*) [fr. nom.], <34.6>, <56.15>. Vid. *encenço*, *encenço branco*, *encenço macho*.

encoirar [vbo.]: *encoirada* [Part.], <28.12>.

en como (lat. *prout*) [loc. conx.], <10.8>, <17.2>, <36.13>, <58.6>.

encravaduras (lat. *inclavaturae*) [subst.], <58.0>, <58.1>, <59bis.3>, <60.3>; *encravadura*, <58.2>, <58.5>, <58.8>, <59.0>, <59.1>, <59.2>, <59.3>, <59bis.1>, <59bis.2>, <59bis.5>, <60.0>, <60.1>, <60.2>.

encravar-se [vbo.]: *encravada* [Part.], <59bis.11>. Vid. *encravaduras*.

enderençar [vbo.]: *enderença* [Pres. de Indic.], <73.1>.

enfraquecer (lat. *minuere*) [vbo.]: *enfraquece* [Pres. de Indic.], <17.7>. Vid. *afraquecer*.

enfusio (lat. *enfusio*) [subst.], <17.4>. Vid. *espargimento*.

engu (lat. *ebulum*) [subst.], <54.6>. Vid. *sebugo*.

enmentre [adv., conx.], <1.8>, <7.15>. Vid. *mentre*.

en quanto (lat. *quam diu, quum*) [conx.], <20.9>, <51.3>.

ensartilladura (lat. *extortilliatura, stortilliatura*) [subst.], <48.0>, <48.3>, <48.4>, <48.5>. Vid. *estortiliatura, ensartillamento*.

ensartillamento (lat. *stortilliatura*) [subst.], <48.8>. Vid. *ensartilladura, estortiliatura*.

ensembra (lat. *ad invicem*) [adv.], <20.10>, <43.11>, <46.9>.

ensinado (lat. *domitus, domatus*) [adx.], <2.4>, <2.9>.

entanto (lat. *intantum*) [adv.], <1.6>.

entestinos (lat. *intestina*) [subst.], <16.2>; *entestios* <16.2>, <16.9>(2), <20.9>. Vid. *tripas*.

en todo (lat. *ex toto*) [loc. adv.], <32.1>.

entradaias (lat. *interiora*) [subst.], <3.17>, <18.10>, <20.1>; *entradaías*, <20.6>.

entradas do polmon (lat. *intra meatus pulmonis*) [fr. nom.], <18.6>. Vid. *arterias do polmon; furados de dentro por que espira o polmon*.

entregamente [adv.], <addenda>.

en vago (lat. *indirecte*) [fr. prep.], <48.2>.

(e)reita (lat. *loca montuosa*) [subst.], <13.4>, <14.6>, <48.8>.

ervatu, reizes da (lat. *dictamus*) [subst.], <15.4>, <50.4>.

esbrugar [vbo.]: *esbrugadas* (lat. *excoriatae*) [Part.], <16.8>.

escabiosa (lat. *scabiosa*) [subst.], <28.6>.

escadea (lat. *truncus ligni*) [subst.], <36.1>, <36.13>, <50.1>(2), <50.7>. Vid. *espiña, estrepe*.

escaentamento (lat. *calefactio*) [subst.], <17.3>, <20.2>. Vid. *acaentar, escaentar*.

escaentar (lat. *calefacere*) [vbo.], <addenda>; *escaentarse ha* [Fut. de Indic.], <13.5>.

Vid. *acaentar, escaentamento*.

escaicemento (lat. *oblivio*) [subst.], <3.81>.

escalmato (lat. *scalmatus*) [subst.], <20.4>.

Vid. *deseccamento*.

escapar (lat. *evadere, liberare*) [vbo.], <74.5>;

escapará [Fut. de Indic.], <74.3>, <74.6>.

Vid. *livrarse*.

escarvar (lat. *scatezare, scarificare*) [vbo.]: *escarvena* [Imperat.], <43.10>.

escomerse (lat. *adnihilare*) [vbo.]: *se escome* [Pres. de Indic.], <62.1>.

escrofulas (lat. *scrophulae*) [subst.], <5.5>.

Vid. *porcas, landoas*.

escarvar (lat. *scatezare, scarificare*) [vbo.]: *escarvena* [Imperat.], <43.10>.

escrofulas (lat. *scrophulae*) [subst.], <5.5>.

Vid. *porcas, landoas*.

escuridüe (lat. *caligo*) [subst.], <24.2>, <24.10>. Vid. *nuves, pano*².

esfavelar (lat. *exstirpatio dentium*) [vbo.]: *esfavelaren* [Fut. de Subx.], <3.68>, <3.75>.

esfolar (lat. *fieri excoriaciones, excoriare*) [vbo.]: *esfólase* [Pres. de Indic.], <27.10>; *se esfola* [Pres. de Indic.], <32.1>.

esforçar [vbo.]: *esforça* [Pres. de Indic.], <15.9>; *esforçado* [adx., part.], <1.1>, <21.13>.

*esgardar*¹ (lat. *discernere*) [vbo.]: *esgardado* [Part.], <0.0>.

*esgardar*² (lat. *videre*), [vbo.], <24.2>.

eslañada (lat. *lacerata*) [adx.], <4.2₃>

espaaduras, <30.5>, <30.7>. Vid. *espallatiis, sostra*.

espadoas (lat. *spallae, spatulae*) [subst.], <30.1>(2), <35.1>; *espadoa*, <35.0>, <35.1>.

espallatiis (lat.) [subst.], <30.0>. Vid. *espaaduras, sostra*.

espallato (lat. *spallatus*) [subst.], <35.2>.

espantossas [adx.], <2.9>.

- espargimento* (lat. *enfusio*) [subst.], <17.0>;
espargimento, <17.4>, <17.5>. Vid. *enfusio*.
esparger (lat. *spargere, dissolvere*) [vbo.]:
espárgense [Pres. de Indic.], <16.1>;
espárgese, <17.1>; *se esparge*, <17.3>.
espargo (lat. *sparagus*) [subst.], <15.4>.
espavanus (lat. *spavanus*) [subst.], <46.11>.
espeeamento [subst.], <62.3>. Vid. *subatuto*,
despeeamento.
espello (lat. *stellecta*) [subst.], <34.3>, <34.4>,
<34.5>. Vid. *estrela*.
espelta (lat. *spelta*) [subst.], <3.9>, <13.6>.
Vid. *melga*.
esperilladas (lat. *cuspidas*) [adx.], <4.2₆>.
espermezer (lat. *emittere sperma*) [vbo.]:
espermezerá [Fut. de Indic.], <1.2>.
espeto [subst.], <56.18>.
espiña (lat. *spina*) [subst.], <36.1>, <36.13>,
<50.0>, <50.1>(2), <50.2>, <50.5>, <50.6>.
Vid. *escadea*, *estrepe*.
espiñaço (lat. *dorsum, tergum*) [subst.], <3.4>,
<4.2₁₂>, <27.0>, <27.1>, <27.2>(2), <27.3>,
<27.4>, <27.6>, <27.10>(2), <27.19>,
<28.0>, <28.1>, <30.1>(2), <31.1>, <31.2>,
<33.2>, <56.18>, <56.19>; *ispiñaço*, <31.0>.
espirar (lat. *expirare, expurgare*) [vbo.],
<10.1>, <11.1>; *espira* [Pres. de Indic.],
<11.1>.
espirrar (lat. *sternutare*) [vbo.], <23.15>;
espirrará [Fut. de Indic.], <23.15>.
espona do mar (lat. *spongia marina*) [fr.
nom.], <61.4>(2).
espora (lat. *calcar*) [subst.], <3.64>; *esporas*
<3.41>.
esprovamento (lat. *experientia*) [subst.],
<56.17>.
esprovar (lat. *expertus essere*) [vbo.]: *esprovado*,
[Part.], <explicit>. Cfr. *esprovamento*.
espulla (lat. *spinula*) [subst.], <42.2>. Vid.
sobreoso.
esquilla (lat. *squilla*) [subst.], <44.5>. Vid.
cebola alvarrãa.
estacon (lat. *lignum*) [subst.], <61.1>.
estada (lat. *stabulum*) [subst.], <3.4>, <3.7>,
<23.2>, <34.1>, <45.2>, <51.2>. Vid. *casa*,
estrabo.
estamago (lat. *stomachus*) [subst.], <14.1>,
<14.2>, <21.3>, <21.11>(2).
estancar (lat. *restringere, exstingere*) [vbo.],
<9.12>; *estancado* [Part.], <61.4>. Vid.
estañar.
estañar (lat. *restringere*) [vbo.], <9.8>. Vid.
estancar.
estempaduras (lat. *spontationes ungularum*)
[subst.], <63.0>; *estempaaduras*, <63.2>.
esterco de lagarto (lat. *stercus lacertarum*) [fr.
nom.], <24.9>.
esterco de cabras (lat. *stercus caprinum*) [fr.
nom.], <43.15>; *esterco das cabras*, <49.5>.
esterco do home rezente (lat. *stercus hominis*
recens) [fr. nom.], <28.9>; *esterco do home*,
<53.9>.
esterco rezente do cavalo (lat. *stercus equinum*
recens) [fr. nom.], <9.11>.
estopa (lat. *stuppa*) [subst.], <7.12>(2),
<7.13>(2), <14.4>, <28.11>, <34.8>;
estopas, <7.14>, <14.6>, <29.6>, <58.9>,
<59.3>, <59bis.7>.
estorcimentos (lat. *torsiones*) [subst.], <15.1>.
estornudar (lat. *storditio*) [vbo.]: *estornuda*
[Pres. de Indic.], <74.5>.
estortiliatura (lat. *extortiliatura, stortiliatura*)
[subst.], <48.0>. Vid. *ensartilladura*,
ensartillamento.
estrabo (lat. *stabulum*) [subst.], <45.2>(2),
<46.10>, <47.2>, <47.5>, <55.4>. Vid. *casa*,
estada.
estrado (lat. *stratum, cubile*) [subst.], <3.3>,
<3.7>(2).
estranger (lat. *constringere*) [vbo.]: *estrangle*
[Pres. de Indic.], <47.8>. Vid. *apertar*²,
restranger.
estrar [vbo.]: *estrados* [Part.], <17.10>.

estrangullo (lat. *strangullio*) [subst.], <10.0>, <10.2>, <10.3>, <10.4>; *estrangollo*, <74.7>.
estrela (lat. *stelletta*) [subst.], <34.3>, <34.4>, <34.5>. Vid. *espello*.
estremadamente (lat. *specialiter*) [adv.], <2.10>.
estremar (lat. *dividi*) [vbo.]: *estremaria* [Fut. do Pret.], <61.6>.
estrepe [subst.], <50.0>, <50.1>, <50.2>, <50.5>, <50.6>. Vid. *escadea*, *espiña*.
estritorio (lat. *strictorium*) [subst.], <24.4>.
 Vid. *pegamaço*, *pedamaço*, *emprasto*.
estropos (lat. *strepitus*) [subst.], <3.64>.
exugar (lat. *deccicare*) [vbo.], <3.7>, <47.6>;
exuguen [Pres. de Subx.], <24.5>, <47.2>;
exuga [Imperat.], <47.5>, <53.6>; *ixutas* [Part.], <46.9>; *exuto*, <53.6>, <55.4>.
exulla (lat. *axungia*) [subst.], <30.5>, <30.6>, <36.6>, <36.10>, <43.6>, <43.8>, <44.5>, <50.7>, <53.11>; *ensulla*, <28.5>, <28.6>;
geullas, <16.8>.

F

farelos (lat. *furfur*) [subst.], <19bis.0>, <46.8>, <48.5>, <55.9>, <59bis.9>. Vid. *semeas*, *reloes*.
fariña de / do orjo (lat. *farina hordacea*, *farina hordei*) [fr. nom.], <20.13>, <43.15>, <49.5>.
fariña triga (lat. *farina tritici*, *farina frumenti*, *farina*) [fr. nom.], <13.7>, <27.7>, <27.13>, <36.7>, <36.10>, <36.12>, <44.10>; *fariña de trigo*, <33.10>, <50.7>.
farzomas (?) (lat. *carnis testudinis*) [subst.], <19bis.0>.
favas (lat. *fabae*) [subst.], <16.8>, <19bis.1>.
feição (lat. *factio*) [subst.], <0.9>. Vid. *feitura*.
feitura (lat. *factio*), <4.7>; *feituraz*, <4.0>, <4.1>, <4.8>, <5.1>. Vid. *feição*.
felonia (lat. *ferities*) [subst.], <3.74>.
feltro (lat. *filtrum*) [subst.], <27.14>.

felugen (lat. *fuligo*) [subst.], <47.8>, <59bis.6>.
 Vid. *ferrugen*, *fulugen*.
femença (lat. *diligentia*, *diligenter*, *cautela*) [subst.], <0.5>, <1.1>, <10.8>.
fender (lat. *incidere*, *scindere*) [vbo.], <45.7>;
fende [Pres. de Indicat.], <52.2>, <56.2>;
fendian [Imperf. de Indicat.], <45.5>;
fenderás [Fut. de Indicat.], <10.7>; *fende* [Imperat.], <11.4>, <18.17>, <25.9>, <29.5>; *fendan*, <30.7>; *fendendo* [Xerund.], <11.4>; *fendudo* [Part.], <7.16>. Vid. *tallar*, *cavar*, *romper*.
fenum grecum (lat.) [subst.], <44.5>. Vid. *alforva*.
ferir [vbo.], <15.1>; *ferenlle* [Pres. de Indicat.], <18.1>. Vid. *latejar*.
ferraduras (lat. *ferrum*) [subst.], <3.22>, <3.23>, <3.25>. Vid. *canelos das ferraduras*, *ferro*³.
ferrar (lat. *ferrare*) [vbo.], <2.10>, <3.21>, <3.22>; *ferrado* [Part.], <3.25>.
*ferro*¹ (lat. *coctura*, *ferrum*) [subst.], <7.17>, <16.10>, <18.16>, <23.6>, <23.7>, <33.13>, <36.16>, <42.2>, <52.4>. Vid. *queima*.
*ferro*² (lat. *ferrum*, *rosnetta ferrea*) [subst.], <25.8>, <36.14>, <55.8>, <58.7>. Vid. *canivete*, *garfe*, *lanceta*.
*ferro*³ (lat. *ferrum*) [subst.], <3.24>. Vid. *canelos das ferraduras*, *ferraduras*.
ferrugen (lat. *fuligo*) [subst.], <28.8>. Vid. *felugen*, *fulugen*.
feuncho, *fuuncho* (*semente de*) (lat. *foeniculum*) [subst.], <13.6>, <18.7>.
fezes de prata (lat. *lithargyrium*) [fr. nom.], <32.7>. Vid. *litargiro*.
figo (lat. *figus*) [subst.], <61.0>, <61.1>(2), <61.2>, <61.3>(2), <61.4>(4), <61.5>. Vid. *ficu*.
ficu (lat.) [subst.], <61.0>. Vid. *figo*.
fistola (lat. *fistula*) [subst.], <19ter.0>(2), <54.0>, <54.2>, <54.3>, <54.4>, <54.5>.

<54.11>, <54.12>, <54.13>, <57.6>; *fistula*, <6.41>.
folgança (lat. *quietes*) [subst.], <7.10>.
folello (lat. *pellicula*) [subst.], <16.9>. Vid. *mesen*.
freura da cabeça (lat. *frigiditas capitis*) [fr. nom.], <23.0>, <24.1>; *friura da cabeça*, <23.4>, <23.5>, <74.6>. Vid. *mormo*.
fulugen (lat. *fuligo*) [subst.], <47.4>. Vid. *felugen*, *ferrugen*.
fumegar [vbo.]: <19.8>; *fumega* [Pres. de Indic.], <60.0>.
furados (lat. *foramina*) [subst.], <7.17>.
furado da verga (lat. *foramen virgae*) [fr. nom.], <15.7>. Vid. *ollo da verga*.
furados de dentro por que espira o polmon (lat. *foramina adspirationis pulmonis intrinseca*) [fr. nom.], <18.1>. Vid. *arterias do polmon*, *entradas do polmon*.
furma (lat. *forma*) [subst.], <6.38>, <51.0>, <51.1>, <51.4>.
fuste (lat. *lignum*) [subst.], <59bis.9>.

G

galbano (lat. *galbanum*) [subst.], <33.6>, <33.9>.
gales [subst.] (?) <43.15>. Vid. *greda*.
galingal (lat. *galanga*) [subst.], <18.7>.
*galla*¹ (lat. *galla*) [subst.], <5.9>, <5.11>; *gallas* <3.7>, <45.1>. Vid. *ovas*.
*galla*² (lat. *galla*) [subst.], <27.13>, <33.6>, <58.9>, <59bis.8>.
gallis (lat.), <6.32>, <45.0>. Vid. *galla*¹, *ovas*.
galopar (lat. *gallopere*) [vbo.]: *galopando* [Xerund.], <3.69>. Vid. *agalopar*, *galopo*.
galopo [trager *a*] (lat. *gallopere*) [subst.], <3.49>; *galope* [trager *a*], <3.50>, <3.51>; *galope* [levar *a*, cavalgar *a*], <21.4>. Vid. *galopar*.
gardar (lat. *cavere*) [vbo.], <3.26>, <56.19>, <59bis.11>; *garda* [Imperat.], <17.11>

<47.5>, <61.6>; *gardando* [Xerund.], <23.17>, <46.10>. Vid. *agardar*².
garfe (lat. *lanceta*, *ferrum*) [subst.], <7.11>. Vid. *canivete*, *ferro*², *lanceta*.
garir (lat. *curare*) [vbo.]: *garirá* [Fut. de Indic.], <59bis.4>; *goarir*, <74.7>.
gemas d'ovos (lat. *vitellum ovis*) [fr. nom.], <18.8>, <20.10>.
gengivre (lat. *gingiber*) [subst.], <18.7>.
geollo (lat. *genu*) [subst.], <44.3>; *geollos*, <3.5>, <50.1>, <50.8>; *gêollos*, <3.3>, <45.8>.
gigante [subst.], <14.3>, <20.7>, <30.6>, <36.6>, <43.6>, <50.7>. Vid. *branca ursina*.
girofes (*cravos*) (lat. *caryophylli*) [subst.], <18.7>.
goma (lat. *resina*, *gumma*) [subst.], <46.9>. Vid. *rizina*.
gordêe (lat. *pinguedo*) [subst.], <3.13>, <18.2>, <18.6>. Vid. *grosãe*, *grosura*, *unto*, *untura*.
gorgomelas (lat. *arteriae gutturis*) [subst.], <11.1>. Vid. *goto*.
gorgomelo [subst.], <11.1>. Vid. *goto*.
goto (lat. *guttur*) [subst.], <10.1>(2), <10.5>(2), <11.1>, <23.1>, <74.7>. Vid. *gorgomelas*, *gorgomilo*.
governado [adx., part.], <1.1>.
grapas (lat. *grapae*) [subst.], <46.1>, <46.13>, <47.4>. Vid. *danamento das juntas*, *grapis*.
grapis (lat.) [subst.], <46.0>. Vid. *danamento das juntas*, *grapas*.
gravedüe (lat. *gravedo pectoris*) [subst.], <37.0>. Vid. *carregamento dos peitos*, *encarregamento do peito*.
greda [*alva*] (lat. *creta* [*alba*]), <7.19>, <9.11>, <16.5>, <43.15>, <49.3>. Vid. *gales*.
gretas (lat. *crepatiae*) [subst.], <47.0>, <47.1>, <47.3>, <47.4>(2), <47.5>, <47.6>, <47.8>. Vid. *crepatis*.
grosa (lat. *rosnetta*) [subst.], <56.9>; *grossa*, <57.3>. Vid. *puxavante*.

grosãe (lat. *grossities*, *pinguedo*) [subst.], <5.4>; *grossêe*, <56.18>. Vid. *gordêe*, *grosura*, *unto*, *untura*.

grosura (lat. *pinguedo*) [subst.], <24.10>, <56.19>; *grusura*, <1.6>. Vid. *gordêe*, *grosãe*, *unto*, *untura*.

H

hanca (lat. *anca*) [subst.], <34.3>; *anca*, <5.7>, <34.7>, <34.10>, <35.0>, <35.1>, <35.3>; *ancas*, <4.2₁₅>.

home (lat. *homo*, *humanum genus*) [subst.], <0.0>, <1.3>, <28.9>, <53.9>; *homes*, <14.5>; *ome*, <19.1>, <20.1>, <54.10>.

humores (lat. *humores*) [subst.], <3.6>, <3.7>, <3.13>, <7.2>, <7.3>, <22.1>, <22.4>, <55.4>, <62.6>, <63.1>; *umores*, <62.2>, <74.3>; *homores*, <7.2>, <7.3>, <7.4>, <7.7>, <7.8>, <7.9>, <7.11>, <7.17>, <8.1>, <9.1>, <10.1>, <16.1>(2), <17.0>, <17.2>(2), <17.3>, <17.5>, <17.10>, <17.13>, <22.5>, <22.6>, <23.7>, <23.8>, <23.15>, <24.1>, <31.1>, <32.2>, <33.2>, <33.14>, <34.3>, <34.5>, <34.9>, <34.10>, <45.2>, <45.6>, <49.1>, <49.6>; *omores*, <7.1>, <8.4>, <44.3>, <49.1>, <55.8>, <55.10>, <74.3>; *homor*, <17.1>, <27.2>.

I

i [adv. pron.], <3.3>, <3.13>, <3.46>, <3.64>, <3.71>, <3.74>, <7.2>, <7.7>, <7.13>, <7.19>(2), <9.1>, <14.3>, <16.1>, <17.10>, <20.9>, <27.9>, <34.4>, <34.9>, <45.8>, <46.6>, <49.1>, <50.7>, <54.7>, <56.2>, <55.4>, <55.7>, <55.8>(2), <57.1>(2), <60.1>, <61.1>, <61.6>, <62.6>. Cfr. *des i*, <2.11>, <7.11>, <20.13>, <44.4>, <45.9>, <55.8>, <57.5>; *dis i*, <29.7>, <43.6>, <58.9>, <60.3>.

inchaço das coixas (lat. *inflatio crurium*) [fr. nom.], <49.0>, <49.2>.

inchaço dos collôos (lat. *inflatio testiculorum*) [fr. nom.], <16.0>, <16.3>.

inchaço dos ollos (lat. *infirmetas oculorum*) [fr. nom.] <24.0>, <24.3>. Vid. *escuridüe*, *nuves*, *pano*².

infustito (lat. *infustus*) [subst.], <19.0>, <19.3>, <21.14>. Vid. *agoamento*, *aguar*.

J

ja quanto (lat. *aliquantulum*) [loc. adv.], <3.18>, <34.6>, <50.3>.

jarretas (lat. *garecta*) [subst.], <5.10>. Vid. *aventaes*, *cambas*, *queixada*².

jazer [vbo.]: *jouver* [Fut. de Subx.], <13.5>.

junturas das coixas (lat. *juncturae crurium*, *juncturae crurium juxta pedes*) [fr. nom.], <4.2₂₂>, <5.11>, <47.1>; *junturas*, <53.1>; *juntura*, <73.1>; *juntura das coixas*, <45.7>; *juntoiras das coixas*, <45.1>; *junturas dos pees*, <46.1>. Vid. *juntura da pustrumeira parte da coixa*, *travadoiros*.

juntura da pustrumeira parte da coixa (lat. *junctura cruris posterioris*) [fr. nom.], <48.1>. Vid. *junturas das coixas*, *travadoiros*.

jurbarbeira (lat. *bruscus*) [subst.], <15.4>.

L

lanceta (lat. *ferrum*, *lancea*, *lanceta*, *ferrum*) [subst.], <11.4>, <25.9>, <27.9>, <43.10>, <45.5>, <45.8>. Vid. *canivete*, *ferro*², *garfe*.

landoa(s) (lat. *glandulae*) [subst.], <5.5>(2), <7.3>, <7.7>, <7.8>, <7.11>(2), <7.15>, <9.5>, <9.6>, <9.8>, <10.0>, <10.5>, <10.6>(2), <10.7>, <11.1>, <11.4>, <23.6>, <25.1>, <25.8>.

landoa que an os cavalos naturalmente ontre ùa parte e a outra do peito a preto do coração, e

- aas vezes antre as coixas arredor dos colloos (<7.2>).
- landoa que chaman verme, que á no peito do cavalo, que é a preto do curaçon (<9.1>).
- landoas que cada ùu cavalo ha a par da cabeça, das quaes jazen alguas so o goto (<10.1>).
- landoas que ha o cavalo ontre o colo e a cabeça, en ambaslas partes a preto das queixadas (<11.1>).
- landoas que ten o cavalo ontre o colo e a cabeça, so as queixadas (<23.6>).
- larda (lat. *jarda*) [subst.], <5.9>, <5.10>, <6.26>.
- lardo (lat. *lardo*) [subst.], <20.12>(2), <20.15>.
- latejar [vbo.], <13.1>, <15.1>, <23.1>; latejanlle [Pres. de Indic.], <18.1>. Vid. *ferir*.
- lebore (cabelos da) (lat. *pilum leporum*) [fr. nom.], <9.9>.
- leixar (lat. *dimittere, permittere, praetermittere*) [vbo.]: *leixo* [Pres. de Indic.], <3.61>, <4.7>; *leixa*, <57.3>; *leixan*, <53.2>; *leixasen* [Imperf. de Subx.], <3.70>, <3.81>; *leixen* [Pres. de Subx.], <7.17>; *leixes* [Pres. de Subx.], <12.4>; *leixa* [Imperat.], <13.7>, <19ter.0>, <21.9>, <43.11>, <46.6>, <50.7>.
- lentisco (lat. *lentiscus*) [subst.], <19ter.2>, <27.13>, [<58.9>], <59bis.8>. Vid. *almecega*.
- lesmez (lat. *lumax*) [subst.], <44.7>, <50.5>.
- levar (lat. *levare*) [vbo.], <33.2>.
- liar (lat. *alligare, ligare, laqueare*) [vbo.], <2.2>, <9.8>(2), <44.11>, <47.4>, <53.11>; *lia* [Imperat.], <15.4>, <46.8>; *liado* [Part.], <23.10>(2), <43.12>; *liados*, <17.14>, <59. bis.9>; *liada*, <23.15>. Vid. *ligar, meter en prijon*.
- ligar (lat. *allaqueare, alligare, ligare*) [vbo.]: *lega* [Imperat.], <7.16>, <49.3>, <13.3>, <23.13>, <36.8>, <43.6>, <44.6>, <48.5>, <48.8>, <49.3>, <50.3>, <50.7>, <54.7>, <61.4>; *leguen*, <7.13>, <17.9>, <46.11>, <55.9>, <59.3>. Vid. *liar, meter en prijon*.
- lilio (lat. *lilium*) [subst.], <43.8>.
- liñaça (lat. *semen lini*) [subst.], <44.5>. Vid. *semente linei*.
- liñas (lat. *lineae*) [subst.], <18.16>; *lias*, <42.4>. Vid. *vergas*.
- litargiro (lat. *lithargyrium*) [subst.], <32.7>. Vid. *fezes de prata*.
- livrarse (lat. *liberare*) [vbo.]: <23.17>; *se livra* [Pres. de Indic.], <22.8>; *se livrará* [Fut. de Indic.], <25.10>. Vid. *livre, livredõe*.
- (seer) livre (lat. *liberare, essere liberatus*) [adx.], <13.8>, <17.8>, <55.11>. Vid. *livrarse, livredõe*.
- livredõe (lat. *libertatio*) [subst.], <23.15>. Vid. *livrarse, livre*.
- lli (lat. *illi*) [pron. pers.], <13.3>, <17.8>, <17.14>.
- logar [subst.], <51.6>.
- louvadeiro (lat. *laudandus*) [adx.], <4.6>.

M

- maça (lat. *mixtura, placentula*) [subst.], <7.14>(2), <33.11>.
- magna crepacia (lat. *crepatia transfusa vel ex transverso*), <52.0>. Vid. *crepatis, gretas, seda*.
- magoas (lat. *maculae*) [subst.], <1.15>.
- magredüe (lat. *macies*) [subst.], <1.7>, <3.14>. Vid. *magridade*.
- magridade (lat. *maceries*) [subst.], <20.2>. Vid. *magredüe*.
- mal (lat. *putredo*) [subst.], <27.9>. Vid. *podredüe, podrêe, vinino, vurmo*.
- mal de boca (lat. *malum oris*) [fr. nom.], <25.3>. Cfr. <25.0>. Vid. *door da boca*.
- malferuto (lat. *malferutus*) [subst.], <33.0>, <33.1>, <33.3>, <33.5>.
- malvas (lat. *malvae*) [subst.], <19.11>, <20.7>, <46.8>, <59bis.9>. Vid. *malvas balofas*.

malvas balofas (lat. *malva*) [fr. nom.], <14.3>.
malveisco (lat. *malvaviscus*) [subst.], <28.6>;
malvisco, <30.5>, <43.8>, <44.5>.

manjadeira [subst.], <3.8>.

manquear (lat. *claudicare*) [vbo.], <17.1>. Vid.
manquejar, *çopegar*.

manquejar (lat. *claudicare*) [vbo.], <34.0>;
manqueja [Pres. de Indicat.], <44.1>, <48.3>, <56.6>, <73.1>. Vid. *manquear*,
çopegar.

manteiga (lat. *butyrum*) [subst.], <10.5>, <19.10>, <20.8>, <23.16>, <36.12>, <36.15>, <44.7>, <50.5>.

mao polinise (lat. *malum pinsanese*) [fr. nom.], <26.2>. Vid. *danamento da lengoa*.

marescalla (lat. *marestalla*) [subst.], <0.3>.
 Vid. *alveitaria*.

maschos (lat. *bullesiae*) [subst.], <55.7>, <55.8>.

meatade (lat. *medietas*) [subst.], <26.3>, <62.5>, <addenda>.

meesmo [indef., adv.], <3.32>; *mesmo*, <3.47>, <59bis.1>.

mel (lat. *mel*) [subst.], <3.37>, <14.3>, <27.11>, <27.16>, <28.11>, <36.7>, <36.12>, <50.7>.

mel craro (lat. *mel liquidum*) [fr. nom.], <7.14>, <47.4>, <54.6>, <54.8>.

mel ruvio (lat. *mel rubeum*) [fr. nom.], <26.5>.

melga (lat. *spelta*) [subst.], <3.9>, <13.6>. Vid.
espelta.

mentre [adv., conx.], <1.6>. Vid. *enmentre*.

mercurial (lat. *mercorella*) [subst.], <14.3>.
 Vid. *ortiga*.

merger (lat. *flectere*) [vbo.]: *mergendo*
 [Xerund.], <22.5>. Vid. *amerger*.

mesen (lat. *pellicula quae exstat inter intestina et testiculos equi*) [subst.], <16.2>; *messen*, <16.9>. Vid. *folello*.

mester (lat. *faber*) [subst.], <3.63>(2).

meter en prijon (lat. *laqueare*) [vbo.] <2.11>.

Vid. *liar*, *ligar*.

milla (lat. *milliarium*) [subst.], <3.78>.

miucas que nacen na terra (lat. *lumbrici terrestres*) [fr. nom.], <43.9>; *miucas da terra*, <44.7>.

moer (lat. *minuere*, *pulverizare*, *terere*):
moidos [Part.], <9.10>; *mudo* <9.10>, <24.7>, <24.9>, <25.9>, <49.3>, <53.10>, <53.11>, <58.9>, <59bis.5>; *muda*, <15.6>, <16.5>, <26.5>; *mundo*, <16.5>, <18.8>, <43.11>(2), <59.3>.

moor [adx.], <22.5>.

mora (lat. *murus*) [subst.], <5.4>. Vid. *celso*.

mormo (lat. *frigiditas capitis*) [subst.], <23.0>, <23.5>; *mormos*, <74.3>. Vid. *freura da cabeça*.

morna (lat. *calida*) [adx.], <20.8>, <20.13>, <23.17>.

morrer (lat. *cadere*, *mortificare*) [vbo.]: *moira*
 [Pres. de Subx.], <53.6>, <53.11>, <56.11>.

mosso(s) / moso(s), moso(s) do frêo / freo (lat. *morsus freni, frenum*) [subst., fr. nom.]: <3.37>, <3.51>, <3.59>, <3.60>(2), <3.66>, <23.10>, <26.2>.

mulura [subst.], <3.66>.

murta (lat. *myrtus*) [subst.], <27.13>, <59.8>, <59bis.8>.

N

nadiga (lat. *clunis*) [subst.], <4.2₁₆>.

nares (lat. *nares*) [subst.], <4.2₄>, <5.6>, <8.1>, <18.1>, <22.1>, <22.2>, <22.5>, <22.6>, <22.7>, <23.12>, <23.13>, <23.14>, <23.15>(2), <23.16>, <74.3>, <74.7>. Vid. *ventâas*.

nedeos (lat. *politus*) [adx.], <14.5>.

nembrar [vbo.]: *nembrate* [Imperat.], <43.13>.

nerveos (lat. *nervi*) [subst.], <19.1>, <19.10>, <33.0>, <33.1>, <44.4>; *nerveo*, <44.1>, <44.6>, <44.8>, <44.11>. Vid. *nervos*.

nerveo meestre que vên das coixas adeante (lat. *nervus magnus cruris anterioris*), <44.1>.

nervos (lat. *nervi*) [subst.], <17.10>, <19.11>, <48.7>; *nervo*, <44.1>, <44.3>, <44.12>, <50.1>. Vid. *nerveos*.

neũa (lat. *nulla*) [indef.], <0.0>, <9.13>, <52.2>, <55.8>, <56.12>; *neua*, <53.13>; *nẽũa*, <7.11>, <45.7>, <59bis.2>(2), <61.6>; *niũa*, <58.3>; *nẽũu*, <56.19>; *neũu*, <27.16>.

nimigalla (lat. *nihil*) [indef.], <3.18>.

nume [subst.], <5.11>, <6.2>; *numes*, <6.5>; *nome*, <16.2>, <30.3>.

nuves (lat. *nebula*) [subst.], <24.2>.

O

ola (lat. *vas*) [subst.], <14.3>, <15.5>, <19ter.0>, <30.5>, <53.5>, <56.10>.

olio das violas [fr. nom.], <20.10>.

olio de louro (lat. *oleum laurinum*) [fr. nom.], <23.10>, <23.16>.

olivas [subst.], <11.0>, <11.2>, <11.3>. Vid. *vivulas*.

ollo da verga (lat. *foramen virgae*) [fr. nom.], <15.6>. Vid. *furado da verga*.

onças [subst.], <18.7>. Vid. *dramas*.

ontre (lat. *inter*) [prep.], <0.0>(2), <3.12>, <3.72>, <5.5>, <7.2>, <7.3>, <11.1>, <12.1>, <16.2>, <16.9>, <20.15>, <23.6>, <23.16>, <44.9>, <47.1>, <50.1>, <52.1>, <56.9>, <57.1>, <58.8>, <59.1>, <59bis.1>, <60.1>, <61.3>, <62.2>; *antre*, <3.8>, <7.1>, <7.2>.

orjo (lat. *hordeum*) [subst.], <3.9>, <3.10>(2), <3.11>, <3.17>, <17.14>, <20.7>, <20.13>, <21.3>, <21.4>, <21.8>, <21.9>, <21.11>, <43.15>, <49.5>. Vid. *cevada*.

ortiga [subst.], <14.3>. Vid. *mercurial*.

ourina (lat. *urina*) [subst.], <15.2>, <15.8>, <32.6>. Vid. *urina*.

ouropimente (lat. *auripigmentum*) [subst.], <47.4>, <47.8>, <53.5>, <54.4>, <54.5>, <54.8>. Vid. *azernefe*.

ovas (lat. *gallae*) [subst.], <3.7>, <45.0>, <45.1>, <45.2>, <45.4>, <45.5>, <45.6>, <45.8>(2), <45.9>, <45.10>; *ova*, <5.11>. Vid. *galla*¹.

P

palmo (lat. *palmus*) [subst.], <13.3>.

panal (lat. *pannellus*) [subst.], <28.5>.

*pano*¹ (lat. *petia*, *fascia*, *pannus*) [subst.], <7.13>, <14.4>, <15.4>, <20.8>, <22.7>(2), <23.9>, <23.10>, <23.12>, <23.15>, <24.4>, <27.7>, <33.11>, <36.8>, <43.8>, <43.11>, <44.6>, <46.8>, <46.7>, <48.5>, <55.9>, <59.3>, <59bis.7>, <59bis.9>, <61.4>; *panos*, <3.44>, <14.6>, <17.14>, <17.14>.

*pano*² (lat. *pannus*) [subst.], <24.2>, <24.8>, <24.10>.

papuxas (lat. *pultrix*) [subst.], <55.9>.

paritaria (lat. *parietaria*) [subst.], <14.3>. Vid. *alfevega de coovra*.

parveza (lat. *parvitas*) [subst.], <0.2>.

*paso*¹ (lat. *passus*) [subst.], <3.5>, <3.41>, <7.8>, <12.4>, <13.4>, <14.6>, <18.11>, <20.13>, <34.5>.

*paso*² (lat. *pro quiete*) [adv.], <13.8>.

pasta (lat. *pasta*) [subst.], <16.5>, <16.6>.

pastosos (lat. *pascua*) [adx.], <1.12>.

peça (lat. *pettia*) [subst.], <5.4>, <16.7>, <18.8>, <18.10>, <20.8>, <22.6>, <23.10>, <23.15>, <27.7>, <29.2>, <33.10>, <43.8>, <43.11>, <45.8>, <48.5>, <55.9>; *peças*, <56.10>. Vid. *pano*¹.

pedamaço (lat. *strictorium*) [subst.], <33.6>, <33.8>. Vid. *estritorio*, *pegamaço*, *emprasto*.

pegamaço (lat. *strictorium*) [subst.], <24.4>. Vid. *estritorio*, *pedamaço*, *emprasto*.

peeira (lat. *malum pinsanese*) [subst.], <55.0>, <55.1>, <55.6>, <55.7>.

pelar (lat. *depilare*) [vbo.], <46.4>, <46.5>; *pele* [Pres. de Subx.], <46.5>; *pelen*, <46.6>.

pele dos collôos (lat. *bursicula testicularum*) [fr. nom.], <16.10>. Vid. *folello, mesen*.

pele (lat. *pellicula*) [subst.], <16.2>, <16.11>, <33.6>(2), <33.7>. Vid. *pele dos collôos*.

pena de / da galiña (lat. *penna gallinae*) [fr. nom.], <46.5>, <46.9>.

*pensar*¹ (lat. *praebedere*) [vbo.]: *pensado* [Part.], <3.27>.

*pensar*² (lat. *curare*) [vbo.]: *pensan* [Pres. de Indic.], <13.1>, <53.2>; *pensen* [Pres. de Subx.], <57.6>; *pensada* [Part.], <60.1>.

perlongada (lat. *diuturna*) [adx.], <20.2>.

pero (lat. *tamen*) [adv., conx.], <1.14>, <3.80>, <3.81>, <5.2>, <12.1>, <17.10>, <18.16>, <22.5>, <33.12>, <34.6>, <43.13>, <46.13>, <47.6>, <48.10>, <50.5>, <53.14>, <56.17>, <55.4>, <60.3>, <62.5>.

pero que [conx.], <7.15>, <15.1>, <29.8>, <45.2>, <59bis.2>.

*pesado*¹ (lat. *aggravatus*) [adx.], <37.1>.

*pesado*² (lat. *piger*) [adx.], <49.1>.

petar (lat. *incidere*) [vbo.]: *petada* [Part.], <28.11>.

pez (lat. *pix navalis*) [subst.], <33.6>(3), <34.6>.

pez grego (lat. *pix graeca*) [fr. nom.], <33.6>, <33.9>, <34.6>; *pez (grego)*, <33.9>.

pimenta (lat. *piper*) [subst.], <15.6>, <26.5>.

piritro (lat. *piretrum*) [subst.], <53.11>; *piretro*, <54.8>. Vid. *azeche*.

poçoenta (lat. *infecta*) [adx.], <29.2>.

podredüe (lat. *putredo*) [subst.], <7.3>. Vid. *mal, podrêe, vinino, vurmo*.

podrêe (lat. *putredo*) [subst.], <27.2>, <27.9>, <29.5>, <60.1>; *podreen* <34.4>. Vid. *mal, podredêe, vinino, vurmo*.

poejos (lat. *pulegium*) [subst.], <23.14>.

poimento (lat. *oppresio*) [subst.], <28.2>.

polegar (lat. *pollex*) [subst.], <3.45>.

polmo (lat. *pulmo*) [subst.], <19ter.2>, <29.0>, <29.3>, <29.4>, <29.5>.

polmoeira [subst.], <18.0>, <18.3>, <18.4>. Vid. *polsivo*.

*polmon*¹ (lat. *pulmo*) [subst.], <18.1>(2), <18.2>.

*polmon*² (lat. *pulmo*) [subst.], <56.18>(2). Vid. *polmo*.

polsivo (lat. *pulsivus*) [subst.], <20.10>; *pulsivo* <18.0>, <18.3>. Vid. *polmoeira*.

poo ruvio (lat. *pulvis rubeus*) [fr. nom.], <44.10>.

porcas (lat. *testudines*) [subst.], <5.5>. Vid. *escrofulas, landoas*.

poros (lat. *pori*) [subst.], <13.1>, <19.2>, <59bis.10>.

por ventura, [loc. adv.] <3.50>, <3.64>, <18.15>, <43.16>, <57.6>.

postas (lat. *petiae*) [subst.], <56.18>.

presevel (lat. *praeseptum*) [subst.], <2.7>, <3.2>.

priguiçosos (lat. *piger*) [adx.], <17.10>; *priguiçoso*, <3.81>, <49.1>. Vid. *pesado*².

proido (lat. *pruritus*) [subst.], <32.0>, <32.1>, <32.3>, <32.4>. Vid. *sarna*.

prol (lat. *utilitas*) [subst.], <3.74>. Vid. *a prol*.

puir (lat. *abradere*) [vbo.]: *poerás* [Fut. de Indic.], <36.5>.

puñados (lat. *jumella*) [subst.], <20.15>.

pustrumeiro (lat. *ultimus*) [adx.], <15.9>, <19ter.1>, <33.12>, <34.10>, <42.4>, <43.16>, <48.10>; *pustrumeira* (lat. *posterior*), <33.2>, <48.1>, <49.1>; *postrumeiro* (lat. *posterior*), <73.1>.

puxavante (lat. *rosnetta*) [subst.], <56.9>. Vid. *grosa*.

Q

quebranto [subst.], <53.0>.

quedarse (lat. *cessare*) [vbo.]: *quedarse ha* [Fut. de Indic.], <14.7>; *queda* [Pres. de Indic.], <12.3>.

quedo [adx.], <21.9>.

queima (lat. *coctura*) [subst.], <61.6>. Vid. *ferro*¹.

queimar (lat. *decoquere, incindere*) [vbo.], <24.6>, <47.4>; *queime* [Pres. de Subx.], <7.17>; *queimen* [Imperat.], <16.10>, <34.10>, <36.16>, <43.16>, <45.9>; *queima*, <18.16>, <23.7>, <42.2>, <44.13>; *queimados* [Part.], <7.17>; *queimarás* [Fut. de Indicat.], <23.6>, <33.13>, <46.12>; *queimaren* [Fut. de Subx.], <52.4>, <59bis.4>.

*queixada*¹ (lat. *maxilla, mandibula*) [subst.], <3.66>, <4.2₈>, <5.3>, <11.1>, <23.6>, <25.1>, <25.8>.

*queixada*² (lat. *falx*) [subst.], <36.1>(3), <36.2>, <36.3>; *queixadas*, <36.0>, <36.4>, <36.5>. Vid. *aventaes, cambas, jarretas*.

quequer que [indef.], <50.7>.

R

ramos (lat. *retinae*) [subst.], <3.2>.

raro (lat. *velut aquam, liquefactus*) [adx.], <21.0>, <21.1>, <21.7>, <21.9>, <21.10>.

recadar [vbo.]: *recadada* [Part.], <3.60>.

reima (lat. *reuma*) [subst.], <11.1>, <24.7>, <74.3>.

reloes de orjo (lat. *furfur tritici*) [fr. nom.], <20.7>. Vid. *semeas, farelos*.

renda, trager pela (lat. *ducere ad manum*) [subst.], <3.40>(2), <12.4>, <18.11>, <48.8>.

restranger (lat. *restringere, constringere*) [vbo.], <7.17>; *restrengen* [Pres. de Indicat.], <33.14>. Vid. *apertar*², *estranger*.

reter (lat. *liquifere*) [vbo.], <34.7>; *reterás* [Fut. de Indicat.], <33.6>; *retuda* [Part.], <44.7>.

revelador (lat. *retrogradus*) [adx.], <3.50>, <3.80>.

regio [adx.], <13.4>.

riis (lat. *renes*) [subst.], <33.0>; *riis*, <33.1>(2), <33.4>; *rëes*, <33.5>, <33.6>, <33.13>, <33.14>; *rens*, <33.7>.

rizina (lat. *pix navalis*) [subst.], <34.6>. Vid. *goma, pez*.

romper (lat. *scindere*) [vbo.]: *rompian* [Imperf. de Indicat.], <45.5>. Vid. *tallar, fender, cavar*.

rosalgar (lat. *reselgar*) [subst.], <7.16>(2), <10.7>, <10.8>(2), <29.8>, <30.7>, <45.5>, <54.10>; *rossalgar*, <61.5>.

S

sa (lat. *sua*) [pron., adx. pos.], <1.13>, <3.8>, <3.13>, <3.34>(2), <4.7>, <5.11>, <17.7>, <17.10>, <21.9>; *sas*, <56.9>. Vid. *seu*.

saber (lat. *sapere*) [vbo.]: *sabi* [Imperat.], <3.27>, <3.34>; *sabei* [Imperat.], <47.6>. *sábia* [Pres. de Subx.], <9.12>.

sabon mourisco (lat. *sapo sarracenicus*) [fr. nom.], <22.7>, <23.15>.

saco (lat. *sacculus*) [subst.], <23.13>, <23.15>.

sal (lat. *sal*) [subst.], <3.20>, <14.3>, <16.5>, <19bis.1>, <20.15>, <24.7>, <24.9>, <25.6>, <25.7>, <25.8>, <25.9>, <28.8>, <43.11>, <49.3>, <53.10>, <58.9>, <59.3>, <59bis.4>, <59bis.5>, <59bis.6>.

sal gema (lat. *sal gemma*) [fr. nom.], <24.8>.

salgado [adx.], <20.12>; *salgada* (lat. *marina, salita*), <3.5>, <3.6>, <3.18>. Vid. *salpreso*.

salgueiro, follas de (lat. *salix*) [subst.], <18.13>.

salpreso (lat. *salitus*) [adx.], <20.12>; *salpresa*, <26.5>. Vid. *salgado*.

sangar (lat. *minuere*) [vbo.], <7.7>(2), <32.5>, <44.3>, <addenda>. Vid. *sangrar*.

sangrar (lat. *phlebotomare, minuere*) [vbo.]: <3.33>, <addenda>; *sangrarás* [Fut. de Indicat.], <8.5>; *sangra* [Imperat.], <12.3>(2), <17.7>, <25.5>, <32.5>, <44.9>, <49.3>; *sangren*, <46.11>, <55.8>.

- <addenda>; *sangrares* [Fut. de Subx.], <12.4>. Vid. *sangar*.
- sangria* [subst.], <7.8>, <7.11>, <17.7>, <25.8>, <addenda>(2). Vid. *sangar*, *sangrar*.
- sangue do dagron* (lat. *sanguis draconis*) [fr. nom.], <33.6>, <33.9>; *sangue de dragon* <34.6>.
- sañamento* (lat. *indignatio*, *tumefactio*) [subst.], <44.4>. Vid. *asañamento*, *asañar*.
- sarna* (lat. *scabies*) [subst.], <32.0>, <32.1>, <47.1>. Vid. *proido*.
- sarrar* (lat. *claudere*, *oppilare*) [vbo]: *sarra* [Pres. de Indic.], <18.1>; *sarranselle*, <11.1>; *encarranse*, <18.2>.
- sarro da/de cuba* (lat. *tartarum*) [fr. nom.], <24.8>, <25.6>, <25.8>, <43.11>, <53.9>, <59bis.5>. Vid. *tartaro*.
- savina* (lat. *sabina*) [subst.], <23.11>, <23.14>. Vid. *carvea*.
- sculmato* (lat. *laesio ancae*, *sculmatus*) [subst.], <5.7>, <34.3>; *esculmato*, <34.2>. Cfr. <34.0>.
- sebugo* (lat. *ebulum*) [subst.], <54.6>. Vid. *engu*.
- secura* (lat. *siccitas*) [subst.], <3.11>, <20.6>.
- seda* (lat. *sita*) [subst.], <56.2>, <56.7>, <56.8>, <56.11>, <56.13>, <56.17>.
- sedas* (lat. *sectones*) [subst.], <7.8>(3), <7.11>, <7.15>, <23.8>. Vid. *cordas*, *cordas de sedas*, *cordas de sedeño(s)*, *sedeños*.
- sedeños* (lat. *sectones*) [subst.], <23.8>. Vid. *cordas*, *sedas*, *cordas de sedas*, *cordas de sedeño(s)*.
- seer* (lat. *essere*) [vbo]: *sever* [Fut. de Subx.], <3.48>.
- segundo* (lat. *secundum*) [prep., loc. conx.], <0.2>, <0.3>, <4.6>, <4.7>, <5.2>, <5.11>, <6.1>, <6.2>, <6.4>; *segun*, <26.4>, <62.5>; *segon*, <56.7>.
- seiva d'ome* (lat. *saliva jejuni hominis*) [fr. nom.], <54.10>.
- seisto* (lat. *sextum*), <0.11>.
- seixos* (lat. *rotundi lapides*) [subst.], <17.10>.
- sela* (lat. *sella*) [subst.], <3.41>, <3.43>(2), <21.9>, <27.2>, <27.12>, <28.2>, <28.5>, <28.10>, <28.12>, <29.2>.
- semeas (do trigo)* (lat. *furfur tritici*) [fr. nom.], <14.3>, <15.7>, <19bis.0>, <48.5>, <59bis.9>. Vid. *farelos*, *reloes*.
- semente de / do feuncho / fuuncho* (lat. *semen foeniculi*) [fr. nom.], <13.6>, <18.7>.
- semente linei* (lat. *semen lini*) [fr. nom.], <48.7>. Vid. *liñaça*.
- semesugas* (lat. *arundines*) [subst.], <7.18>, <49.6>.
- seños* [indef.], <14.5>.
- serpente* (lat. *serpens*) [subst.], <56.17>. Vid. *coovra*.
- seuso* (lat. *anus*) [subst.], <74.4>.
- seu* [pron., adx. pos.], <1.5>, <1.8>, <3.9>, <8.7>, <16.9>, <17.12>, <19.12>, <20.14>, <26.8>, <34.8>, <36.13>, <48.8>(2), <56.11>, <62.6>; *seus*, <3.44>, <3.53>, <17.10>; *de seu*, <33.7>, <33.11>. Vid. *sa*.
- sevo* (lat. *sebum arietinum*) [subst.], <48.5>; *sevo* (lat. *sebum*), <55.9>, <59bis.3>. Vid. *sevo de carneiro*.
- sevo de carneiro* (lat. *sebum arietinum*) [fr. nom.], <46.8>, <46.9>, <56.15>, <59bis.9>. Vid. *sevo*.
- siba* (lat. *sepia*) [subst.], <24.8>.
- sirgo* (lat. *sericum*) [subst.], <9.8>.
- sobreoso* (lat. *superos*) [subst.], <36.16>, <42.1>, <42.2>, <43.2>, <43.3>, <43.4>; *sobreosos*, <43.1>; *sobreosso*, <43.16>, <51.0>, <51.3>; *sobreossos*, <51.5>.
- soer* (lat. *solere*): *sol^l* [Pres. de Indic.], <3.40>, <7.2>; *soe* [Pres. de Indic.], <3.27>, <7.2>, <8.7>, <9.6>, <20.1>, <20.10>, <22.5>, <32.5>, <49.1>, <51.2>, <54.4>; *soen*, <7.7>, <10.5>, <17.7>, <18.6>, <44.3>.
- sol^p* (lat. *sol*) [subst.], <17.11>, <20.15>. Vid. *sol^l*.
- sol que*, <55.11>. Vid. *sol^l*.

sola (lat. *solea*) [subst.], <58.7>, <58.8>, <60.3>, <61.0>, <61.1>(3), <61.3>, <61.4>, <62.1>, <62.2>; *solas*, <55.7>.
solamente (lat. *solummodo*) [adv.]: <3.15>, <7.9>, <21.8>, <43.2>.
soldas (lat. *solidativum*) [subst.], <57.5>.
sopee (ao) [loc. adv.], <14.4>.
soprar (lat. *emittere flatus*) [vbo.], <18.1>; *sopra* [Pres. de Indic.], <18.1>.
sospiros (lat. *flatus*) [subst.], <74.2>.
sostra (lat. *spallatia*) [subst.], <30.0>, <30.4>.
 Vid. *espaaduras*, *espallatiis*.
sotil (lat. *liquida*) [adx.], <8.5>, <18.9>, <21.12>, <55.7>, <55.8>, <62.1>; *sotis*, <7.19>. Vid. *clara*.
soude (lat. *salus*) [subst.], <1.15>, <8.5>.
subatuto (lat. *subatutus*) [subst.], <62.0>. Vid. *despeeamiento*, *espeeamento*.
suor (lat. *sudor*) [subst.], <19.2>, <19.8>; *suur*, <19.9>.
superposita (lat. *superposita*) [subst.], <57.0>.
suureto [adx.], <3.26>, <3.27>, <13.1>, <19.2>; *sureto* [adx.], <3.32>. Vid. *suur*.
suzeo (lat. *sordes*) [adx.], <55.8>.

T

tallar (lat. *scindere, incidere*) [vbo.], <7.11>, <45.7>, <59bis.10>, <61.1>; *tallarás* [Fut. de Indic.], <29.5>, <57.3>, <61.3>; *tallaren* [Fut. de Subx.], <45.7>, <59bis.10>; *tallen* [Imperat.], <25.8>, <26.3>, <59bis.2>; *talla*, <56.10>, <56.14>, <61.4>; *tallada(s)* [Part.], <7.14>, <57.4>; *tallando* [Xerund.], <58.7>.
 Vid. *fender*, *cavar*, *romper*.
*tamaño*¹ [subst.], <5.11>. Vid. *tamaño*².
*tamaño*² [adx.], <33.11>. Vid. *tamaño*¹.
tartaro (lat. *tartarum*) [subst.], <25.6>, <25.7>, <53.10>, <59bis.5>. Vid. *sarro da cuba*.
tasna (lat. *sanatio*) [subst.], <15.4>.

têer (lat. *habere*) [vbo.]: *tever* [Fut. de Subx.], <7.4>.
teixo barvasco (lat. *tassibarbasum*), <43.8>.
tempan (lat. *tuellus*) [subst.], <58.3>, <58.4>, <62.4>. Vid. *tuelo*, *amago*, *toivilo*.
temperadamente (lat. *moderate*) [adv.], <3.11>, <3.34>, <3.79>, <3.81>, <20.6>, <54.10>.
terça, ora de (lat. *tertia*) [subst.], <3.42>.
termentina (lat. *trementina*) [subst.], <44.5>.
 Vid. *algedran*.
testas (lat. *fortior, solidiores*) [adx.], <1.5>, <3.11>; *testa*, <3.51>.
tivias (lat. *tibiae*) [subst.], <17.13>.
todavía (lat. *omnino*) [adv.], <1.5>, <5.7>, <26.3>, <43.10>, <61.6>.
toller a casca (lat. *mundare*) [vbo.]: *tollelle a casca* [Imperat.], <43.13>.
tona [subst.], <16.8>.
torcer (*adducere torsiones*) [vbo.], <12.1>.
torra [adx.], <33.11>. Vid. *torrar*.
torrar (lat. *decoquere*) [vbo.]: *torrado* [Part.], <43.13>. Vid. *torra*.
toivilo (lat. *tuellus*) [subst.], <56.2>, <56.4>(2); *tovelo*, <56.9>. Vid. *tuelo*, *amago*, *tempan*.
trager [vbo.]: *trouver* [Fut. de Subx.], <3.53>.
traios de balesta [fr. nom.], <3.78>.
tratar (lat. *tractare*) [vbo.]: *trautado* [Part.], <56.1>.
travadoiros [subst.] (lat. *crura*), <3.2>, <4.2₂₂>, <5.11>, <44.1>, <48.1>; *travadoiro*, <44.9>, <73.1>; *travadouros*, <53.1>. Vid. *junturas das coixas*.
travar [vbo.]: *trava* [Imperat.], <11.4>.
tremar (lat. *contremiscere*) [vbo.]: *tremaren* [Fut. de Subx.], <74.5>.
trigo (lat. *frumentum*) [subst.], <13.6>, <19.11>, <20.15>, <20.16>(2), <23.13>, <23.14>. Vid. *fariña triga*, *fariña de trigo*, *semeas do trigo*.
trilladura [subst.], <57.0>.

tripas (lat. *intestina*) [subst.], <20.14>, <21.0>, <21.1>, <21.7>. Vid. *entestinos*, *tripos*.

tripos (lat. *intestina*) [subst.], <21.10>. Vid. *tripas*, *entestios*, *entestinos*.

trocir (lat. *glutiri*) [vbo.], <18.9>.

tuelo (lat. *tuellus*) [subst.], <56.5>(2), <58.2>, <58.4>, <59.1>(2), <59bis.1>, <59bis.3>, <61.1>(3), <62.1>, <62.2>(2); *toelo*, <58.6>, <61.6>. Vid. *tovilo*, *amago*, *tempan*.

U

u [adv. relativo e interrogativo], <1.11>, <2.4>, <3.3>, <3.5>, <3.42>, <3.64>, <4.3>, <7.17>, <29.5>, <45.8>, <51.6>, <52.4>, <53.8>, <59bis.10>, <62.2>.

uçara (lat. *ulcera*) [subst.], <55.5>; *ucera*, <7.1>; *uceras*, <7.17>, <8.1>, <26.1>, <26.8>.

ungüento (lat. *unguentum*) [subst.], <26.5>, <26.6>, <32.5>, <44.8>, <46.9>(2), <47.4>(2), <47.5>, <47.6>, <54.6>, <54.7>, <54.8>, <56.10>, <56.11>, <56.15>, <56.16>, <56.17>; *ingüento*, <26.5>, <44.7>, <47.8>; *engüento*, <32.5>; *engüentos*, <52.4>

unto (lat. *aliud unctuosum*) [subst.], <27.9>, <36.15>. Vid. *grosãe*, *gordêe*, *grosura*, *untura*.

untura (lat. *unctuosum*) [subst.], <43.12>, <44.12>. Vid. *grosura*, *unto*, *ungüento*.

ũa [subst.], <28.0>. Vid. *danadura do espiñaço*, *cornos*².

urina (lat. *urina*) [subst.], <15.0>, <15.1>. Vid. *ourina*.

ũu [indef.], <0.5>, <3.15>, <3.43>, <3.51>, <4.7>(2), <5.3>, <5.10>, <7.2>, <7.8>, <7.14>, <10.1>, <13.3>, <14.3>, <14.4>, <14.6>, <15.1>, <15.4>, <16.9>, <17.1>, <18.8>, <18.11>, <18.12>, <19ter.2>, <20.1>, <20.7>, <20.8>, <20.13>, <21.9>, <23.13>, etc.; *ũa*, <3.33>, <3.40>, <3.41>, <3.57>, <3.58>, <3.64>, <3.66>, <3.78>.

<3.80>, <5.4>(2), <5.7>, etc.; *ua*, <3.78>, <22.7>.

V

vago, *en* (lat. *indirecte*) [loc. adv.], <48.2>.

vazamento (lat. *evacuatio*) [subst.], <21.5>.

*vea*¹ (lat. *vena*) [subst.], <12.3>; *veas*, <53.13>; *vêa*, <9.8>, <9.9>, <47.4>, <49.3>; *vêas*, <12.1>(2), <12.2>, <45.7>, <51.6>, <addenda>. Vid. *arteria*.

vea do colo (lat. *vena colli*), <3.33>, <32.5>; *vêas do colo*, <7.7>.

[*veas d'*] *ambaslas partes do peito e outrosi nas coixas* (lat. *venae ab utraque parte pectoris vel coxarum*), <7.7>.

vea que jaz en traves no peito (lat. *magistra vena pectoris*), <7.17>.

vêas das trincheiras (lat. *venae ambarum temporum*), <8.5>, <17.7>; *vêas das trincheiras que chaman meestras*, <24.6>.

vea a que chaman cinlleira (lat. *vena cingularia*), <12.3>.

veas das coixas en que a sangria soen a fazer (lat. *singulis cruribus de venae solitae*), <17.7>.

vêas de so a lengoa (lat. *venae quae abjacent subtus linguam*), <25.5>.

vêa [...] *sobrelo geollo de dentro* (lat. *vena super genua paululum adjacente in interiori parte*), <44.3>.

vea mestra da coixa (lat. *vena magistra in anteriori parte coxae*), <46.11>; *vea que chaman mestra* (lat. *in coxa* [...] *vena magistra*), <49.3>.

vêa que jaz ontre a juntura e o pee no travadoiro e a de lado de dentro ou de fóra (lat. *vena quae jacet inter juncturam et pedem ex latere interiori vel exteriori*), <44.9>.

*vea*² [subst.], <45.8>; *vêa*, <3.5>, <3.6>, <17.8>.

vedra (lat. *vetus*) [adx.], <44.5>, <50.7>.

ventãas (lat. *nares*) [subst.], <18.17>. Vid. *nares*.

verão (lat. *ver*) [subst.], <3.15>, <3.33>, <16.1>.

verdura [subst.], <16.1>.

verez (lat. *barulus*) [subst.], <27.10>, <31.0>.

Vid. *barulo*, *carbuncolo*.

vergas (lat. *lineae*) [subst.], <33.13>, <34.10>;

verga, <45.9>. Vid. *liñas*.

verme (lat. *vermis*) [subst.], <6.6>, <7.0>, <7.1>, <7.5>, <7.6>, <7.9>, <7.11>(2), <7.15>, <7.16>(4), <7.17>, <7.18>, <8.1>, <8.6>, <9.1>, <9.5>, <9.13>, <10.6>(2), <11.4>(2). Vid. *adragunchos*.

verme voador (lat. *vermis volativus*) [fr. nom.], <22.2>. Vid. *verme volativo*, *volativo*.

verme volativo (lat. *vermis volativus*) [fr. nom.], <6.7>, <8.0>, <8.2>, <8.4>, <8.7>, <74.3>. Vid. *verme voador*, *volativo*.

vermões ruivos e alvos (lat. *vermiculi rubei, sive albi*), [fr. nom.], <20.1>.

vertudes (lat. *vires*) [subst.], <15.9>.

vidraça (lat. *utriculus*) [subst.], <14.4>.

vinagre (lat. *acetum*) [subst.], <7.19>, <9.11>, <16.5>, <25.7>, <25.9>, <27.11>, <27.17>, <27.18>, <28.11>, <29.8>, <32.6>, <32.7>, <43.15>, <48.5>, <49.3>, <49.5>, <53.6>, <54.6>, <54.7>, <54.8>, <54.9>, <55.9>, <57.4>, <58.9>, <59.3>(2), <59bis.7>, <59bis.8>, <59bis.9>.

vinino (lat. *putredo*) [subst.], <29.2>. Vid. *mal podredüe*, *podrêe*, *vurmo*.

viño (lat. *vinum*) [subst.], <3.20>, <7.13>, <7.14>(2), <13.6>, <18.8>, <19ter.0>, <20.10>, <25.7>, <26.6>, <27.11>, <27.17>, <28.11>, <29.8>, <36.10>, <44.5>, <46.9>, <47.5>, <57.4>.

violas (lat. *violae*) [subst.], <14.3>, <20.7>.

vivo (lat. *vivum ungulae*) [subst.], <56.9>, <56.14>, <58.3>, <59.2>, <59bis.1>, <59bis.9>, <60.3>.

vivulas (lat. *vivulae*) [subst.], <11.0>. Vid. *olivas*.

*vixiga*¹ (lat. *vesica*) [subst.], <15.1>.

*vixiga*² (lat. *vesica*) [subst.], <27.2>, <45.5>(2); *vixigas*, <7.17>(2), <45.5>.

volativo (lat. *vermis volativus*) [subst.], <8.3>.

Vid. *verme volativo*, *verme voador*.

volver (lat. *inmiscere*) [vbo.]: *volve* [Imperat.], <18.8>.

vurmo (lat. *putredo*) [subst.], <27.9>, <36.14>.

Vid. *mal podredüe*, *podrêe*, *vinino*.

u

Capítulo 6

Apéndice. Texto latino

<0.0> Quum inter cetera animalia a summo rerum opifice evidenter creata usui humani generis immediate subjecta nullum animal sit equo nobilius, eo quod per ipsum principes, magnates et milites a minoribus separantur, et quia nisi ipso mediante dominus inter privatos et alios decenter discerni non posset: <0.1> idcirco ad commoditatem illorum, qui equis assidue coutuntur, ipsorum specialiter, qui ad honorem militare et bellorum assiduam probitatem nobiliori animo delectantur, <0.2> quaedam de ipso equo juxta opinionem meam et mei ingenii parvitatem disposui compilare: <0.3> non quod per omnia possim ea, quae eidem equo et suo generi pertinent, subtiliter indagare; sed, prout mihi Deus monstraverit, recto ordine ponam quod expertus sum ego Jordanus Ruffus de Calabria miles in marestalla quondam domini Friderici Secundi, <0.4> sacrae memoriae recolendae diligentius adhaerebo, fere de omnibus rationes veridicas demonstrando¹. <0.5> Rogatu quoque cujusdam mei amicissimi in hujusmodi delectantis infrascripta omnia cum diligentia scribere procuravi. <0.6> Unde dicendum est primo de creatione et nativitate equi; <0.7> secundo de captione et domatione ipsius; <0.8> tertio de custodia et doctrina; <0.9> quarto de cognitione pulcritudinis corporis, membrorum et factionum illius; <0.10> quinto de infirmitatibus ejusdem tam naturalibus quam accidentalibus; <0.11> sexto de medicinis ac remediis contra infirmitates praedictas valentibus.

<1.0> I. *De generatione² et nativitate equi.*

<1.1> Primum igitur de generatione et nativitate equi. Dico quod equus primo debet gigni a stallone studiose et diligenter assidue custodito, parum vel nihil ab aliquo equitato, et cum minori labore vel inquietatione et diligentius qua poterat; imo ad satisfactionem suam et majorem commoditatem stallo gignat equum; <1.2> eo quod quantum cum minori labore et majore commoditate cooperuerit matrem equi, majus et complexius sperma emittet, et exinde major equus et grossior in ventre matris gignetur. <1.3> Et sciendum est quod equus tali tempore debet gigni, quando nascatur multarum herbarum tempore congruenti, quoniam sufficienter equi matre pascente lac suo nato satis praebet opportunum, <1.4> et hoc nempe consimili veritati. <1.5> Nam si equus a sua nativitate in anima nutritur assidue in maxima lactis copia et herbarum, ejusdem carnes fiunt solidiores omnino, corpus et membra etiam grandiora; <1.6> praegnante vero matre, ut dixi, nec nimis pinguis, nec nimis macra exsistat, sed medium teneat utriusque. Quia si foverit nimis crassa, intantum pinguedo intrinseca locum filii coarctaret, quod ejusdem corpus et membra per ventrem matris non posset commode dilatari, et exinde equus efficeretur minimus vel pusillus. <1.7> Si vero nimis macra existeret, propter nimiam maciem nutrimentum sufficiens suo nato non poterit exhibere, ideoque equus macilentus et debilis nascetur. <1.8> Postea veru quum venerit tempus nascendi, in loco montuoso nascatur et saxuo vel petroso, et quod si equus nascendo locum petrosum et montuosum invenerit, fiunt ejusdem ungulae duriores et fortiores, propter usum a nativitate vel juventute montuum vel petrorum assidue consuetum. <1.9> Ex loco autem montuoso dico illius crura fieri meliora

1 Cfr. Causati Vanni (1999: 2), «sacrae memoriae recolendae, diligentius adhaerebo, et quod plane cognovi, illo Domino me alte docente et fere de omnibus rationes veridicas demonstrando», con texto que non figura na ed. de Molin e que des-tacamos con cursiva.

2 Cfr. Causati Vanni (1999: 2), *generazione*.

propter exercitium montuum eundi superius vel deorsum; <1.10> natura enim ad hoc operatur potenter. Possunt etiam ad defensionem crurium ossa fieri grossiora, <1.11> nec non equi matre praegnante; interim claustra die vel nocte nullo modo subeat, quoniam propter famem et sitim, quam die vel nocte sustineret in claustris, aliquando cogereatur natum projicere ante tempus. <1.12> Equus praeterea matrem sequatur continue per congrua pascua et herbosa, donec duorum annorum et non amplius aetatem perficiat; <1.13> non amplius vero dixi, eo quod, equo annorum duorum transeunte aetatem, naturaliter habet coitum, et deinde si matrem sequetur, ob delectationem coitus naturalis cum matre, aut cum alio jumento quolibet deterioraretur de levi, et in aliqua parte sui corporis facilius posset laedi. <1.14> Assero tamen quod si in sufficientibus pascuis usque ad aetatem trium annorum equus libertatem haberet per bona pascua sine societate jumentorum, melius et salubrius foret equo; <1.15> eo quod campis jugiter coutendo, aer et libertas in equi corpore et in membris sunt naturaliter conservantia sanitatem, specialiter crura fiunt munda omnium macularum, et per omnia meliora.

<2.0> II. *De captione et domatione equi.*

<2.1> Habito tractatu de generatione et nativitate equi, secundo videndum est de captione et domatione ejusdem. <2.2> Dico igitur quod laqueari debet equus tam leviter quam suaviter laccio grosso et forti, decenter de lana composito, eo quod lana est ad hoc habilior propter mollitiem suam, canape, lino, vel suo aliquo coequali. <2.3> Praeterea equus recenti tempore vel nubili laqueetur, quia si tempore satis calido ex insueta captione laqueatur et nimium laborat, posset leviter incurrere membrorum et corporis laesionem. <2.4> Ipso autem capto, ut dictum est, et in capite posito capistro forte de canape ad societatem alicujus equi domati conducatur ad locum, ubi domari debet, velut infra docebo: <2.5> et quia omne simile naturaliter appetit suum simile, cum aliquo sui generis salubrius conducatur. <2.6> *Ad domandum.* <2.7> Insuper diligens adhibeatur cautela, videlicet quod equus tantum in praesepio binis retinis alligetur taliter, quod propter indomationem suam a duabus retinis in cruribus aliquatenus non laedatur, <2.8> et donec perseveraverit in sua feritate, semper sui similis societatem obtineat, eo quod idem tutius et securius poterit adhiberi, manu cum tangendo saepius per omnia leviter et suaviter. <2.9> Adversus vero equum in principio nullatenus acriter debent indignari, ne forte ob indignationem vitium, vel indecens aliud sibi assumat, sed cum magna perseverantia levitatis et mansuetudinis mansuescat, donec mansuetus et bene domitus in omnibus efficiatur, ut decet, propter assiduum et crebrum tactum manuum, prout dixi; <2.10> ita quod ad plenum et secure membra sua circum circa tangantur, et specialiter pedes securius et saepius elevando admodum ferrandi pedes percutiendo. <2.11> Et sciendum est quod equus pro meliori ipsius laqueari vel domari non debet, nisi aetas duorum annorum transeat, eo quod quanto minor alligatur propter laborem insuetae domationis, tanto levius laesiones aliquas in cruribus accidentaliter incurrere posset.

<3.0> III. *De custodia et doctrina equi.*

<3.1> Dicto superius de captione et domatione equi, de custodia et doctrina tertio est dicendum. <3.2> Equo igitur talis praebeatur custodia, quod capistrum factum de corio

forti, vel simili, post domationem suam imprimis in equi capite imponatur, et binis retinis decenter in praesepio alligetur, prout superius est expressum, et ejus pedes anteriores pedica de lana composita vinculentur, nec non uni pedum posteriorum fune lanea alligando, quod vulgo dicitur traginellus, ne ante ire possit ullo modo; et hoc fit pro sanitate crurium conservanda. <3.3> Praeterea locus, ubi equus moratur, assidue sit omni fimo bene mundus in die; in nocte vero eidem fiat stratum, vel cubile de palea, vel de foeno longo usque ad genua pro quiete. <3.4> Summo mane vero exinde extollatur; insuper summo diluculo tergantur ejus dorsum et crura et omnia membra decenti tersorio, vel strillia, prout melius videbitur expedire; <3.5> postea pro potu ducatur ad aquam, parvo tamen passu: teneatur tantum in aqua, tam in mane quam in sero, usque ad genua, vel paulo superius, circa spatium trium horarum, in aquam velocem dulcem, frigidam vel marinam, <3.6> eo quod frigiditas aquae dulcis vel siccitas aquae marinae naturaliter equi crura desiccant coarctando humores et aegritudines descendentes ad crura. <3.7> Post autem reditum equi ad stabulum non subintret tectum, vel stabulum ullo modo, donec crura sua tergantur et desiccantur ab aqua; quoniam fumositas stabuli, propter caliditatem suam, solet adducere gallas et malos humores cruribus madefactis. <3.8> Unum vero non est oblivioni tradendum, videlicet, quod equus assidue comedat tantum inferius juxta pedes anteriores, quod vix praebendam, vel foenum, vel alia carpere possit ore, eo quod ipso nitente extendere collum et caput efficiatur gracilius, et ad frenandum habilis, nec non et pulcrius ad videndum, et ob hoc crura illius quotidie ingrossantur, et majus recipiunt incrementum, quum assiduam faciant oppressionem super cruribus anterioribus ob comestionem praedictam. <3.9> Item comedat equus foenum, paleam, herbas, hordeum, avenam et speltam et eorum consimilia, quae sunt naturaliter et proprie equorum praebendae; <3.10> videlicet, si juvenis est, herbas et foenum cum hordeo, vel aliis consimilibus, aut hordeo sufficienter comedat; quoniam herbae et foenum ventrem dilatant et corpus, nec non in sua crescentia propter humiditatem eorum membra naturaliter augent. <3.11> Si vero equus perfectus fuerit, vel ad completam aetatem adductus, paleas, hordeum, vel eidem consimilem comedat moderate, quoniam propter siccitatem paleae equus de facili non superflue impinguatur, sed in competentibus carnibus fortior retinetur, et ita poterit equus salubrius et securius fatigari. <3.12> Et sciendum est quod equus pro meliori non debet esse nec nimis pinguis, nec nimis macer, sed medium habeat utriusque, ut carnes teneat competentes, <3.13> quoniam si nimis pinguis exstiterit, humores superflui de more ad crura descenderent, et exinde leviter aegritudines, vel laesiones eveniunt, quae solent ad equi crura more solito evenire; et³ si forte subito aliquibus laboribus vexaretur, posset morbis pluribus facilius devastari, nam eidem sufficit suam pinguedinem moderatam tantummodo deportare. <3.14> Si vero fuerit nimis macer, propter suam maciem deficiunt penitus sibi vires; insuper est horribilis et turpior ad videndum. <3.15> Praeterea equus, postquam in completa aetate fuerit adductus, herbas domitas, vel indomitas comedat solummodo ad purgandum in veris tempore circa spatium unius mensis, <3.16> non foris ad aerem, sed sub tecto, nec non grosso tegmine laneo coopertus, quoniam herbae praedictae naturaliter sunt frigidae, et, nisi bene coopertus fuerit, posset equus de facili frigidari, aut morbos incurrere graviores, <3.17> quum praeterea equus voluerit praebendari hordeo, vel aliquo suo consimili, praebenda sua

3 Causati Vanni (1999: 18) elimina a conx. copulativa.

cum vallo astaminetur prius decenter, et postmodum detur equo, quoniam pulvis hordei, vel sui similis solet equis de levi tussim adduccere, nec non corporis interiora desiccat. <3.18> Aqua vero pro equi potu debet esse mollis, aliquantum salita, turbida, suaviter currens aut nihil; quoniam hujusmodi aquae dictae propter mollitionem et grossitudinem earumdem sunt calidae et grossam substantiam retinentes, ideoque efficientur equorum corporibus nutribiliores et refectiores ad plenum. <3.19> Nota quoque quod aquae quanto frigidiores et velociore existunt, tanto minus equum nutriunt et reficiunt; et quia equus, nisi bibat sufficienter ad plenum, non posset carnes assumere competentes, <3.20> utile satis videtur abluere saepe os equi interius, et fricare cum sale frequenter vino fortissimo madefacto, quoniam ob hoc equus libentius aquam assumet.

<3.21> 2. *Ad ferrandum equum.*

<3.22> Ferrari debet equus ferris sibi convenientibus rotundis ad modum ungulae; extremitas tantum circuitus ferri sit stricta et levis, <3.23> quia quanto leviora fuerint ferra, tanto agilius et facilius elevat pedes suos, <3.24> et quanto ungula equi circuitu ferri utitur strictiori, tanto major et fortior efficitur, prout decet. <3.25> Et nota quod quanto equus ferratur junior, tanto ejus ungulae molliores et debiliores fiunt, quoniam usus eundi a juventute sine ferris nutrit naturaliter ungulas equi duras et magnas⁴. <3.26> Cavendum est insuper equum sudatum, vel superflue calefactum non comedere aliquid, vel potare, donec coopertum aliquo panno paulisper ducendo, sudor et calor recesserit penitus ab eodem. <3.27> Sciendum tamen est quod taediosa et insueta equitatio serotina minime prodest equo; quoniam propter praecedentem laborem sudor tantus supervenit in eum, quod vix potest ob supervenientem noctem, ut condecet, desudare, ut equus more solito praebeatur: nec non propter nocturnum aerem, qui frigidior est diurno, posset levius frigidari; <3.28> idcirco equitatio matutina multimodo commendatur. <3.29> Oportet tunc equum habere assidue coopertam lineam in tempore calido, propter muscas et alia consimilia; simili modo coopertam laneam obtineat tempore frigus, propter frigus. <3.30> Equus vero pro meliori ipsius equitari taediose non debet a medietate Julii usque per totum mensem Augusti, vel parum in antea. <3.31> Imo custodiatur, prout dixi superius, in locis frigidis, herbis et aliis recentibus coutendo; quoniam tunc propter nimium calorem, tunc propter immoderatam equitationem posset leviter intrinsecus desiccari, vel scallamari. <3.32> Similiter dico in mense Januarii quoniam propter immensum frigus equus calefactus, vel sudatus de facili frigidatur: <3.33> et nota quod pro sanitate equi salubrius conservanda quater phlebotometur in anno a vena colli assueta: videlicet in veris tempore semel, in aestate semel, in autumno semel et in hieme semel, sufficienter tamen vice qualibet minuatur. <3.34> Sciendum est quoque quod equus et diligentius custoditus, sicut superius enarravi, nec non, ut convenit, moderate equitatus in sua virtute et bonitate, ut in pluribus circa spatium XX annorum, valide perseverat.

4 En Causati Vanni as pasaxes <3.21> – <3.25> desprázanse ao final do capítulo, isto é, seguen ao parágrafo <3.34> (cfr. Causati Vanni, 1999: 22-24).

<3.35> 3. *De doctrina equi.*

<3.36> De doctrina itaque dico subsequenter. In principio doctrinae vel equi morigeraminis requiretur frenum debile et levius, quod poterit inveniri, <3.37> et quum eidem imponitur frenum, aliquantulum mellis, vel alicujus dulcis liquoris aliquoties perungatur frenum; <3.38> dixi fore leve et debile, quia quanto in principio minus malum infert in ore ejusdem, tanto illud in antea facilius et acceptabilius sustinebit. <3.39> De melle, vel aliquo dulci primo in morsu dixi poni, quoniam gustatam dulcedinem aliquoties libentius iterato recipit, <3.40> postquam vero frenum sine difficultate recepit, hinc et illinc per aliquos dies mane et sero ad manum ducatur, donec pro optime ductorem sequatur. <3.41> Deinde sine strepitu et tumultu, sine sella et sine calcaribus, suavius et levius quam poterit, equitetur et paulatim parvo passu ducatur, eundem a dextris et a sinistris saepius revolvendo quadam virga ipsum percutiendo decenter, et, si expedierit, ductor aliquis antecedeat pedes, sicut dictum est superius, <3.42> summo mane vel summo diluculo usque ad mediam tertiam per loca plana et non saxea, donec equitator eum quocumque placet sine ductore conducat et societate. <3.43> Quum vero illum spatio unius mensis, vel circa taliter equitaverit, sella eidem imponatur sine tumultu et strepitu, et deinde cum sella equitetur usquequo recens tempus appropinquaverit, scilicet hiemale. <3.44> Equitator verumtamen, postquam equum suaviter ascenderit, eum non removeat, donec sibi pannos actet, ut convenit, quia equus exinde quietum assumit ob commodum equitantis. <3.45> Post haec autem, frigidum tempore accedente, modus, vel maniera equum doctrinandi praedicta taliter immutetur; videlicet, quod equitator faciat ipsum per magissias, vel arata campestria moderate troctare, ut dictum est, summo mane, ipsum magis a dextris quam a sinistris frequentius revolvendo; prius habena dextera freni per unum pollicem extraverso, alia cursione existente, eo quod equus est naturaliter pronior a sinistris, sed frenum fortius mutando, prius si videbitur expedire, ut pro velle facilius teneatur. <3.46> Troctare dixi saepius per arata, quam alia plana loca, eo quod propter valliculos et monticulos, qui sunt in magissis et in campis aratis, more solito assuescit equus et instruitur quotidie crura et pedes altius et levius in suo egressu decenter levare; <3.47> et hoc similiter fieri potest per loca satis arenosa consimili ratione. <3.48> Verum equus in locis praedictis assumpto usu pedes et crura erigere decenter, per loca alia tutius et salubrius erigit gressus suos, et ita in suis egressibus minus praecipitat equitantem, vel se ipsum aliquatenus non offendit. <3.49> Consuetudo equo praeterea bene et habiliter troctare per conveniens temporis spatium a dextris, ut dictum est, et sinistris, simili modo per praelibata loca summo diluculo, paulatim tamen in principio, in minore et breviori saltu, quo poterit, ut dictum est, galloppetur. <3.50> Cavendum est tantum quod non diu vel taediose galloppetur in die, ne forte equo taedeat gallopari, et eundem pigeat in eodem negotio iterare; esset quippe error maximus equitantis; nam ob hoc equus de levi retrogradus fieri posset in posterum. <3.51> Unum nempe utile non modicum videtur, quod equitator troctando, vel galloppando, aut removendo equum ad cursum intantum trahat habenas freni manibus circa dorsum inferius circa carresum, quod equus plicando, vel curvando collum intantum caput inclinet, ut os deferat continue juxta pectus; <3.52> et hoc fiat in principio paulatim, prout videbitur expedire, nec non omnis cautela et studium adhibeatur ibidem; <3.53> et hoc certe dico fore utilius et salubrius equo, nec non equitanti; quoniam quum equus inclinatum defert

caput propinquum satis pectori et collum decenter curvatum, troctando et galloppando, prout expressi superius, apertius et clarius respicit gressus suos, nec non melius a dextris volvitur et sinistris facilius ad libitum retinetur: <3.54> sed, ut breviter dicam, hoc est in omnibus commendandum. <3.55> Sed quia id, quod de capitis continentia scripsi pro majori subjacet parte freno; ideo expedit ut effrenandi freni modus et manieres exprimatur.

<3.56> 4. *De forma freni.*

<3.57> Est igitur freni quaedam forma, quae dicitur ad barram, eo quod ad duas barras extraverso et una per longum composita est, quod levius et debilius equo omnibus aliis existit. <3.58> Est quidem et alia forma, quae ad medium morsum vulgariter nuncupatur, nomen ex opere assumptis, eo quod medium habet morsum extraverso, habentis solummodo barram et aliam bipartitam fortioris et retentibilioris alio supradicto. <3.59> Est praeterea alia freni manieres dicta ad medium morsum, similis supradicti cum fallis tortuosis, sive planis, et in morsu freni ponitur in modum anuli fabricati, quod est adhuc fortius et retentibilis aliquo praedictorum. <3.60> Est et aliud frenum, quod dicitur ad caraldum, habens morsum aliis longiorem usque ad palatum equi, et intra os funditur pertenentem in morsu, cujus ponuntur fallae multimodae et diversae, quod acrius et saevius dictis omnibus approbatur. <3.61> Sunt praeterea aliae formae freni, quibus aliqui provinciales equis eorum utuntur, horribiles et asperrimi sine modo; quospropter suam acritatem et saevitiem praetermitto. <3.62> Intueri igitur debetur mollities et durities oris equi, et juxta quod durum, vel molle habuerit os, frenum imponatur eidem, ut ad plenum satisfaciatur equitanti; et deinde, sicut superius enarravi, moderate absque violenti cursu equus quotidie equitetur. <3.63>⁵ Utile tamen existit modicum ipsum per civitatem paulatim frequentius equitare, specialiter ubi fabri more solito fabricantur, sive ubi sit sonitus, strepitus, vel tumultus; nam ob hoc majorem audaciam et securitatem equus assumet, minusque fiet pavidus strepitibus et sonitibus contendo; <3.64> si vero per dicta loca transire trepidaverit, vel pavescet, idem equus saevis verberibus virgae, vel calcaribus non cogatur, sed convenienti verbere leviter eundem blandiendo ducatur. Nam imaginetur semper molimina sibi facta accidere ex strepitu, sonitu, tumultu, et ita equus pavidus et attonitus deveniret. <3.65> Oportet tamen equitatore pro meliori in die equum adscendere et frequentius descendere, suaviter et leviter juxta posse ut assuescat in descendendo et adscendendo quum expedierit, super eum stare tam pacifice quam quiete; <3.66> et hoc totum, quod superius edocetur, fuerit per omnia observandum, donec dentes equi decenter et perfecte fuerint immutati, quod facit equus quinque annorum spatio pro complendo. Mutatis autem dentibus, prout decet, quam salubrius poterit, sibi de maxilla interiores dentes quatuor extrahantur; duo videlicet ex parte una et totidem ex altera, qui scalliones, et plane a pluribus nuncupantur freni morsui continue adversantes. <3.67> Hoc peracto, ut dixi, si equus durum et forte dudum hactenus obtinuerit os, permittatur prius ejus vulnera aliquantulum solidare, et postea frenum ad barras compositum, quod leve est, imponatur eidem; <3.68> si vero os molle ita habuerit et tenerum, frenum ad barras

5 Na reproducción de Causati Vanni o texto que comprende desde a pasaxe <3.63> ata a <3.66>, ambas as dúas incluídas, transcribíase a seguir da <3.55>. Esta alteración da orde con respecto ao texto de Molin determina que, a continuación da <3.62>, en Causati Vanni figure o texto da <3.66>. Cfr. Causati Vanni (1999: 30-32).

similiter in secundo, vel tertio die suorum exstirpationis dentium imponatur; <3.69> et, veluti praedixi, equitetur eumdem quotidie effrenando, moderate tamen, ut concedet, galloppando. <3.70> Illud quoque, quod docui, si durum os habuerit, solidare aliquantulum oris vulnera permittatur; quoniam carnes novae rumpentur citius quam vetustae, et ideo equus frenum magis timescit propter teneritatem vulnerum, satisfaciendo potius equitanti. <3.71> Quod autem dixi, si molle, in secundo vel tertio die cum freno more solito equitetur, eo quod vulnera dentium solidantur, subtus frenum, eodem assidue coutendo, fiunt in vulneribus carnes callosae et quasi durae in posterum, unde os equi efficitur habilius ad frenandum. <3.72> Notandum est enim quia os equi debet esse nec nimis durum, nec nimis molle, sed teneat medium utrisque: <3.73> et hoc patet quia equus non posset perfecte nec recto ordine effrenari, nisi quatuor dentes sibi, ut dictum est, exstirpentur; <3.74> et in hoc equus alias utilitates consequitur, quas fui multoties experientia doctus, videlicet quia in praedicta exstirpatione equus vindicat sibi pinguedinem et grossitiem corporis, quoniam amittit exinde feritiem, superbiam vel furorem. <3.75> Post vero exstirpationem dictorum dentium equus equitetur, ut dixi, ipsum ad saltus parvulos removendo, nec non equis aliis saepe saepius obviando, intrando et exeundo, eo quod assuescat audacter discedere ab eisdem, frenum mediocriter forte, vel fortius immutando, donec videbitur expedire. <3.76> Cavendum est autem quia invento freno habili vel decenti nullatenus inantea immutetur. Quoniam post exstirpationem dentium ex crebra mutatione frenorum ora equorum solent devastari. <3.77> Sed ubi equus se habuerit prout dixi, convenienter ad frenum totaliter, quod longo et frequenti usu artem et modum corde tenus noverit effrenandi, subsequenter ipsum ad currendum assuescere oportebit. <3.78> Curratur igitur equus summo mane semel qualibet septimana per viam bene planam et aliquantulum arenosam circa quartae partis spatium unius milliarii in principio cursus, et exinde, si libuerit, usque ad unum milliarem, et amplius poterit augmentari. <3.79> Sciendum est autem quod equus quanto frequentius et moderate curretur, fiet celerior et agilior cursui propter usum. <3.80> Unum tamen contrarium usui est, frequentando videlicet quod equo proinde fiet fragrantior et impatiens et quandoque retrogradus, si festinatur ad cursum indebite, et suae assuetae effrenationis maximam partem perdit. <3.81> Unum tamen non est oblivioni tradendum, quod postquam equus perfecte edoctus fuerit et consuetus ad frenandum, ut praedixi superius, equitatore non pigeat equum facere galloppare, salire et currere moderate; quoniam longa quies desidiam parat equo, et quae artificialiter dudum instructus fuerat, de facili cogitur oblivisci.

<4.0> IV. *De cognitione pulcritudinis corporis equi.*

<4.1> Dicto de custodia et doctrina, quarto de cognitione pulcritudinis corporis illius, factionum et membrorum admodum est dicendum. <4.2₁> Cognosci debet equi pulcritudo tali modo. In primis habeat equus corpus magnum et longum, ita tamen quod subsequenter membra equi respondeant sub longo vel magno corpore prout convenit ordinate. <4.2₂> Caput equi debet esse gracile, siccum et longum convenienter; <4.2₃> os magnum et laceratum; <4.2₄> habeat nares magnas et inflatas; <4.2₅> oculos grossos habeat et non concavos; <4.2₆> auriculas vero parvas et aspideas efferat; <4.2₇> collum obtulat longum et bene versus caput; <4.2₈> maxillas habeat bene graciles et siccas; <4.2₉> crines paucos et planos; <4.2₁₀> pectus habeat grossum et

bene rotundum; <4.2₁₁> guarensem obtulat non acutum, sed quasi tensum et rectum; <4.2₁₂> dorsum curtum et quasi planum; <4.2₁₃> lumbos rotundos et grossos; <4.2₁₄> costas grossas et ilia ut bovina; subter ventrem longitudinem habeat; <4.2₁₅> ancas obtineat longas et tensas; <4.2₁₆> et clunem habeat similiter longam et amplam. <4.2₁₇> Cauda vero grossa sit cum paucis et planis crinibus. <4.2₁₈> Coxas, dico, habeat latas et carnosas interius et exterius. <4.2₁₉> Garecta ampla satis tensa et sicca. <4.2₂₀> Falces curvas et amplas obtineat cervinas; <4.2₂₁> crura praeterea bene ampla et pilosa et sicca; <4.2₂₂> juncturas crurium grossas et parum carnosas, nec non satis propinquas ungulis, ad similitudinem boum; <4.2₂₃> pedes vel ungulas obtineat amplas, duras et concavas, prout dixi. <4.3> Equus vero sit altior ex parte posteriori, quam anteriori aliquantulum, veluti cervus. Collum tamen deferat elevatum videlicet grossitiem juxta pectus; <4.4> et qui recte voluerit equi pulcritudinem intueri, oportebit praescripta membra tam altitudini equi quam longitudini ordinatae proportionabiliter convenire. <4.5> De pilo equi, quia diversi diversa sentiunt, multa dicere non oportet, <4.6> secundum me tantum dico quod pilus, qui dicitur bajus et semialbus et obscurus, super omnibus est laudandus. <4.7> Praeterea quia nimis foret longum factioni, vel membro cuilibet reddere suam causam, et quia per se liquet causa cujuslibet, quod praedixi, easdem dicere praetermitto. <4.8> Sciendum est denique quod pulcritudo factionum equi veratius et aptius dignosci potest ex macerie imminente, potius quam ex pinguedine dominante, quoniam per maceriem potius quam per pinguedinem pulcritudo membrorum et factionum equi perfectius demonstratur.

<5.0> V. *De aegritudinibus naturalibus venientibus.*

<5.1> Viso superius de pulcritudine membrorum et factionum, quinto videndum est de morbis vel aegritudinibus ei advenientibus tam naturaliter quam accidentaliter: et est tractandum, nec non et cum summa diligentia perscrutandum. <5.2> Primum igitur dico aegritudinibus naturaliter contingentibus equo, secundum quod aliquando ob defectum, vel accessionem aliquam minuit, vel augmentat: auget tamen rarissime, <5.3> videlicet quod quando equus nascitur habens maxillam inferiorem superiori altera longiorem, et quando equus nascitur binis caudis et aliis consimilibus; et quando cum uno oculo albo et altero nigro, <5.4> et quando nascitur cum quadam superfluitate carnis granellosae in cruribus, et quando in alia parte corporis proditur faciens quamdam grossitiem granellosae carnis sine corio et sine pilo ad magnitudinem avellanae vel nucis; et quando magis et quando minus assidue corii superficiem superantem, quod dicitur murus vel celsus vulgariter, <5.5> et quando equus nascitur cum aliquibus superfluitatibus carnum; velut glandulae, quae fiunt inter corium et carnem, et hae glandulae, sive scrofulae, aut testudines vulgariter nuncupantur. <5.6> Minuit vero quum nascitur habens oculum vel auriculam, aut nares aliis parviores. <5.7> Minuit vero natura et cum nascitur habens unam anciam, alia curtiolem, unde totum crus aliquantulum minoratur, et dicitur sculmatus in vulgo. <5.8> Minuit praeterea etiam aliquando natura et fallit, quando equus nascitur obliquis cruribus tam in anteriori, quam in posteriori parte. Simili modo de unguibus vel pedibus accidit, qui quandoque naturaliter obliquantur. <5.9> Aliquando equus nascitur cum jardis in garectis, et gallis in cruribus, provenientibus eidem ex patre vel matre easdem habentibus. <5.10> Jarda est quaedam mollis inflatio ad magnitudinem ovi, aut amplius

sive minus, quae tam in anteriori parte, quam exteriori nascitur in garetis; <5.11> galla est quaedam tumefactio mollis ad modum vesicae velut galla vel avellana aut nux, quandoque magis vel minus, quae circa juncturas crurium juxta ungulas generatur; ex opere accipiens suum nomen.

<6.0> VI. *De accidentalibus infirmitatibus et laesionibus equorum.*

<6.1> Dicto superius de defectis, mutationibus vel augmentationibus, aut aegritudinibus naturalibus, de accidentalibus infirmitatibus vel laesionibus est dicendum. <6.2> Subscribendum est ordinate: primo igitur cujuslibet infirmitatis vel laesionis vocabulum secundum nos: secundo quae sint quaelibet laesiones vel infirmates, et quomodo cognoscantur, et unde aegritudines praedictae proveniant accidentaliter vel casualiter: <6.3> tertio de medicinis cunctis contra infirmitates vel laesiones valentibus est diligenter supponendum. <6.4> Unde in primis vocabulorum capitulorum omnium aegritudinum sive laesionum secundum nos incipiunt

Capitulum	<6.6> 1. De verme.
	<6.7> 2. De verme volativo.
	<6.8> 3. De anticuore.
	<6.9> 4. De strangullione.
	<6.10> 5. De vivulis.
	<6.11> 6. De dolore ex superfluo sanguine.
	<6.12> 7. De dolore ex ventositate.
	<6.121> 8. De dolore ex superflua comestione.
	<6.13> 9. De dolore ex indebita retentione urinae ⁶ .
	<6.14> 10. De tumefactione testiculorum ⁷ .
	<6.15> 11. De infundito ⁸ .
	<6.151> 12. De pulcino ⁹ .
	<6.152> 13. De infustito ¹⁰ .
	<6.153> 14. De scalmato vel dessiccato intrinsecus ¹¹ .
	<6.154> 15. De aragiato ¹² .
	<6.155> 16. De cimoira.

6 Na reprodución de Causati Vanni están modificados moitos dos espígrafes con respecto á edición de Molin, coincidindo esas alteracións en moitos casos cos que figuran no encabezamento de cada capítulo da obra na edición de Molin. O primeiro ao que afecta esta alteración é precisamente este, que reza aí como «De dolore ex retentione urinae» (cfr. Causati Vanni, 1999: 58).

7 Cfr. «De inflatione testiculorum» (cfr. Causati Vanni, 1999: 58).

8 Cfr. «De equo infuso vel infundito» (cfr. Causati Vanni, 1999: 58).

9 Cfr. «De pulcino seu de pulsivo» (cfr. Causati Vanni, 1999: 58).

10 A esta epígrafe segue en Causati Vanni, 1999: 58), «Ad impingandum equum», que non aparece na listaxe de Molin, aínda que si corresponde cun capítulo da edición deste.

11 Cfr. simplemente «De scalmato» (cfr. Causati Vanni, 1999: 58).

12 «De infirmitate aragiati» en Causati Vanni (1999: 58).

- <6.156> 17. De infrigidato¹³.
 <6.157> 18. De infirmitatibus oculorum.
 <6.158> 19. De aegritudinibus intra os¹⁴.
 <6.159> 20. De laesione linguae.
 <6.1510> 21. De omnibus laesionibus tergi¹⁵.
 <6.1511> 22. De laesione corii.
 <6.16> 23. De pulmone.
 <6.17> 24. De spalatiis.
 <6.18> 25. De barulis vel carbunculis.
 <6.19> 26. De scabie vel pruritu ad collum et ad truncum caudae¹⁶.
 <6.20> 27. De malferuto in lumbis.
 <6.21> 28. De laesione ancae¹⁷.
 <6.22> 29. De laesione spatulae¹⁸.
 <6.23> 30. De laesione falcis.
 <6.24> 31. De gravedine pectoris.
 <6.25> 32. De laesionibus crurum¹⁹.
 <6.26> 33. De jarda in garecta.
 <6.27> 34. De spavanis.
 <6.28> 35. De curba.
 <6.29> 36. De spinula.
 <6.30> 37. De supraossibus.
 <6.31> 38. De attinctione vel attincto.
 <6.32> 39. De gallis.
 <6.33> 40. De grappis.
 <6.34> 41. De crepatiis.
 <6.35> 42. De extortillatura²⁰.
 <6.36> 43. De omnibus inflationibus crurum²¹.
 <6.37> 44. De spina vel trunco ligni ad crura intrante.
 <6.38> 45. De forma.
 <6.39> 46. De crepatia transfusa²².
 <6.40> 47. De cancro.
 <6.41> 48. De fistula.
 <6.42> 49. De malo pinsanese.

13 Cfr. «De frigiditate capitis» (Causati Vanni, 1999: 58).

14 Cfr. «De malo oris» (Causati Vanni, 1999: 58).

15 «De laesionibus omnibus» en Causati Vanni (1999: 58).

16 Cfr. «De scabie vel pruritu» (Causati Vanni, 1999: 58).

17 «De laesione ancae, vel de sculmato» (cfr. Causati Vanni, 1999: 58).

18 Cfr. «De spallato seu de laesione spatulae» en Causati Vanni (1999: 60).

19 «De laesionibus crurum et ungularum» en Causati Vanni (1999: 60).

20 «De extortillatura seu stortillatura» en Causati Vanni (1999: 60).

21 Cfr. «De inflatione crurum» en Causati Vanni (1999: 60).

22 Cfr. «De crepatiis transfusis vel ex transverso» en Causati Vanni (1999: 60).

- <6.43> 50. De sita²³.
- <6.44> 51. De omnibus laesionibus ungularum.
- <6.45> 52. De superpositis in corona²⁴.
- <6.46> 53. De inclavaturis, quae tangunt vivum ungulae.
- <6.47> 54. De inclavaturis, quae non tangunt²⁵.
- <6.48> 55. De inclavaturis, quae rumpunt coronam carnis²⁶.
- <6.49> 56. De ficus subtus solam pedis²⁷.
- <6.51> 57. De mutationibus ungularum.

<7.0> [7] Capitulum 1. *De verme*.

<7.1> Accidentaliter igitur infirmitas est, quae dicitur vermis vulgariter, incipiens in equi pectori, vel inter coxas circa testiculos, deinde ad crura descendens, eisdem inflationes adducens, crura universaliter crebris ulceribus perforando; <7.2> qui vermis ex malis procreatur humoribus, calidis, superfluis, longo tempore insimul congregatis et concursis, postmodum ad quamdam glandulam, quam habent equi singuli naturaliter intra utramque partem pectoris ubi tenet cor, nec non intra coxas circa testiculos propter aliquem dolorem ibi accidentaliter advenientem, quoniam concurrunt ibi undique spiritus et humores, quum omne simile naturaliter appetat suum similem; <7.3> unde concursis de more humoribus ad dolorem illa glandula pertumescit, et exinde tument pectus et crura; et cruribus postmodum tumefactis in parte anteriori vel posteriori oportet humores, carnes et corium in cruribus rumpere, facientes ibi vias et foramina plurima ad putredinem emittendam exterius; <7.4> cui nisi cruris recentibus succurratur, patiens totam fere humiditatem corporis vel humores emittere cogitur per crurium ulcera praelibata uno humore assidue, more solito, alterum persequente.

<7.5> *Remedium contra eandem infirmitatem*.

<7.6> Contra infirmitatem vermis praedictam curas et medicinas edocebo; <7.7> quoniam quum videntur in equi pectore vel in coxis juxta testiculos glandulae, quas praedixi, tumefieri, vel plus solito augmentari, statim equus de consueta vena colli juxta caput, et consuetis venis ab utraque parte pectoris vel coxarum usque quasi ad debilitationem corporis minuatur, ut evacuentur humores superflui condecenter; <7.8> et deinde ponantur decentes sectiones in pectore vel in coxis humores ad se assidue attrahentes, propter crebram et congruam exagitationem sectionum, vias exeundi praeparantium ad dolorem glandulae humoribus jam concursis, et quia per loca dolentia perfluunt spiritus et humores. Si igitur locus sectionum necessario dolet et patitur decenter, sectionibus agitatis, more solito, propter

23 Cfr. «De universis laesionibus ungularum, et primo de sita» en Causati Vanni (1999: 60), unindo as epígrafes <6.43> e <6.44> da ed. de Molin nun so.

24 «De superposita in corona pedis» en Causati Vanni (1999: 60).

25 «De inclavaturis, quae non tangunt tuellum» en Causati Vanni (1999: 60).

26 A epígrafe elimina o xenitivo *carnis* en Causati Vanni (1999: 60).

27 En Causati Vanni (1999: 60) engándense dúas epígrafes: «57. De spotionibus ungularum» e «57a. De dessolationibus ungularum et cura».

attractionem sectionum humores ibidem concurrunt, iter quoddam inceptum ad glandulam penitus dimittendo; et ita humores praedicti jurisdictionem non habent ad crura descendere, nec etiam tumefactiones adducere, prout superius enarravi. Sciendum est tamen quod sectiones agitari non debent, nisi duorum dierum spatium transeat; praeterea vero mane et sero intantum quotidie agitentur, quod duo juvenes vice qualibet fatigentur, equo prius parvo passu, non modicum equitato; <7.9> deinde non cesset die qualibet fatigari, cavendo eundem ne herbas comedat neque foenum, imo de aliis parum comedat et parce, solummodo pro viribus assumendis. Unde herbae et foenum et de²⁸ aliis abundanter comedere, humores vermi potius augmentaret, <7.10> nec non pro quiete in nocte locis frigidis assidue coutendo. <7.11> Si vero glandula vel vermis, propter sectiones et minutionem sanguinis aut per praedicta alia, non decrescat, sed superabundent humores, superflue tibiae tumescentes; tunc illae glandulae vel vermes tali modo salubriter extrahantur, quod scisso prius per longum corio et carnibus usque ad inventionem vermis vel glandulae, de qua dixi, et ferro illo vel lancea deposita glandulae illae ungulis manuum tantummodo circum circa scarnando, et exterius radicitus extirpentur, prout salubrius et melius videbitur expedire, nec de praedicto verme ibidem aliquid remaneat; <7.12> et inde verme vel glandulis radicitus extirpatis stuppa munda in albumine ovi infusa sufficienter vulnus totaliter impleatur, suto vulnere postmodum, ne stuppa possit ullatenus extra ire. <7.13> Si vero vulnus sit in pectore, propter ventum, ligentur decenter petia linea vel lanea ante pectus, et deinde vulnus usque ad tertium diem mutari non debet; in antea bis in die mutetur stuppa madefacta cum oleo in ovi albuginem agitato, vulnus prius vino calido abluendo, et tali utatur cura novem dierum spatio traseunte: <7.14> postea vero abluatur vulnus bis in die vino aliquantulum tepefacto, et intromittatur in vulnere stuppa minuta incisa, in pulvere involuta; quae pulvis subscripto modo efficitur, de calce viva et melle: videlicet accipiat calx viva et totidem de melle liquido, et immisceatur insimul intantum unum cum alio agitando, quod fieri possit exinde quaedam placentula, et ea placentula incendatur in igne, intantum donec ex ea efficiantur carbores, de quibus postea fiat pulvis, et praedicto utatur pulvere donec vultus²⁹ decenter fuerit solidatum, <7.15> sectionibus vero interim agitatis, nec non equo quotidie fatigato, prout superius est expressum. Nota tamen quod equus equitari non debet usque ad diem tertiam postquam vermis fuerit extirpatus. Deinde vero diu et sine modo, ut dixi, die qualibet equitetur. <7.16> Sed ad hoc, ut dictus vermis salubrius destruat, curam salubriter subscribam; videlicet quod scisso per longum corio, et carnibus usque ad inventionem vermis, prout dixi, reselgar pulverizatum decenter trium tarenorum pondere et amplius, secundum majus et minus, super adspargatur, semel solummodo vermi praedicto posito postmodum bovice [pro bombyce], suto ore vulneris, ne reselgar possit exire a vulnere ullo modo, de quo circa novem dierum spatium vermis corroditur: violenter corroso praeterea radicitus vel distructo cura utatur continue, quam in exstirpatione vermium superius jam praedixi. <7.17> Si vero post praedictis omnibus humores restringi vel disseccari non possent, quoniam ad crura descendunt foramina velut vesicae parvae aut ulcera facientes, constanti ferro rotundo in capite illa ulcera vel vesicae funditus decoquantur, prius coquendo magistram venam pectoris extraverso, quae tendit a loco vermis inferius usque ad pedem; postea vero

28 A reproducción de Causati Vanni (1999: 66) omite a prep. *de*.

29 Cfr. *vulnus* en Causati Vanni (1999: 68).

decoctis foraminibus crurium, prout dixi, super adspargatur in ulceribus calx viva bis in die solummodo, separato prius corio, cocturae foraminum ibi factae. <7.18> Et nota quod si ex verme remanserit crus inflatum, tali subveniatur maniere; videlicet quod accipiantur arundines, quae sanguisugae dicuntur, et ponantur circum circa inflationes crurium, abraso prius universaliter loco tumefactiones praedictae, vel abraso universaliter toto crure, deinde extracto sanguine cum sanguisugis quantum exire poterit, <7.19> implastretur totum crus cum aceto et cera alba, insimul agitatis, vel teneatur in aqua frigida diu quotidie mane et sero, et hoc fiat quotidie donec crura gracilia redigantur.

<8.0> [8] 2. *De verme volativo.*

<8.1> Quandoque tamen accidit quod occasione vermis praedicti efficiuntur in corpore equi vulnera plurima et diversa; specialiter in capite equi multimoda ulcera fiunt; inflationes in equi capite adducentes quandoque per nares equi humores, velut aquam, emittere facientes, <8.2> et hic vermis vulgariter dicitur volativus.

<8.3> *Remedium contra.*

<8.4> Contra vermem praeterea volativum ad caput equi adscendentem ibidem humores corruptos more solito congregantem, <8.5> tali modo humores a capite subtrahantur exterius; videlicet quod de consuetis venis ambarum temporum sufficienter sanguine minuatur, deinde sectiones decentes sub ejus gutture supponantur; <8.6> de exagitatione sectionum, de comestione, de equitatione, nen non de usu loci frigidi fiat per omnia, ut de alio verme superius enarravi. <8.7> Si vero volativus in cimoira convertatur, quod saepius de more accidit, fiat veluti in loco suo de cimoira infra docebo.

<9.0> [9] 3. *De anticuore.*

<9.1> Accidit subsequenter quod illa glandula, vermis dicta, quae exstat in equi pectore juxta cor intantum aliquando universaliter augmentatur propter humores ibidem concursos, ut dixi superius, et modo aliquo per crura non sparsos, quod tumefactio vel augmentatio glandulae sibi redigitur in apostema; <9.2> et quia satis vicina cordi exsistat, eidem quotidie adversatur, et nisi patienti succurratur in brevi, cor ejusdem apostemate posset laedi facilius; <9.3> et haec infirmitas dicitur anticor, idest contra cor.

<9.4> *Remedium contra anticuorem.*

<9.5> Subsequenter dico contra infirmitatem anticuoris, quae fit ex augmentatione subita glandulae, prout superius est expressum, <9.6> quod statim quod videbitur illa glandula subito augmentari cum furore, vel plus subito ingrossari, nec non quandoque totum pectus tumefieri, sine mora qualibet a pectore cum festinantia radicitus extirpetur; tali tamen modo fiat extirpatio, velut in extirpatione vermium jam praedixi; <9.7> et quia haec infirmitas sive

apostema satis propinque cordi existit, debet cautissime cum summa diligentia exstirpari. <9.8> Si vero³⁰ in exstirpatione ejusdem vena aliqua in sanguinem prorumpit, statim capta vena praedicta stricte manibus, filo serico strictius alligetur: si vero propter abundantiam sanguinis vena capi non possit, intromittatur in vulnus medicinae subscriptae ad sanguinem viriliter restringendum: <9.9> accipiatur videlicet turis duae partes et tertia aloe epaticae, et pulverizentur insimul velut decet, et cum sufficienti ovi albugine agitentur, et immisceantur postmodum cum pilis leporum sufficientibus, et deinde intromittantur abundanter in vulnus, videlicet supra venam: <9.10> ad idem valet gissum cum calce tritum et graniolis uvarum bene tritis: <9.11> ad idem valet stercus equinum recens mixtum cum creta in aceto fortissimo agitatum. <9.12> Et nota quod praedictae medicinae ad sanguinem restringendum, usque ad diem tertium vel secundum non debent a vulnere removeri; <9.13> et deinde curetur vulnus sicut de verme superius continetur, praeter de sectone, comestione, equitatu et loco frigido, quibus nullo modo coutatur.

<10.0> [10] 4. *De strangullione.*

<10.1> Sunt et aliae aliquae glandulae circa caput equi cujuslibet existentes, quarum aliquae sub gutture equi jacent, quae inflantur vel accidentaliter augmentantur propter humores capitis equi frigidati. Ad dictas glandulas de capite descendentes, ex grossione vel inflatione quarum totum guttur inflatur, et ita constringunt meatus gutturis, unde equus, prout convenit, vix poterit expirare, et etiam male bibit et comedit; <10.2> et haec aegritudo vulgo dicitur strangullionis.

<10.3> *Remedium contra.*

<10.4> Contra morbum strangullionis talem medicinam suppono, quod <10.5> quum illae glandulae, quas praedixi, quumque videntur sub gutture subito crescere vel plus solito augmentari, statim sectones sub equi gutture imponantur, ducendo eosdem mane et sero sufficienter prout melius videbitur expedire. Imponatur praeterea in equi capite lanea cooperta ungendo quam pluries totum guttur butyro, et specialiter locum strangullionis peroptime, nec non loco calido coutendo assidue. <10.6> Si vero glandulae illae propter exagitationem sectionum frequenter, prout convenit, non decrescant, admodum vermes penitus exstirpentur, et extractis radicitus, vulnus strangullionis curetur, velut vulnus vermium, quod praedixi; <10.7> vel cum pulvere resalgaris possunt illae glandulae exstirpari, vel destrui modo superius enarrato. <10.8> Sciendum est quoque quod pulvis resalgaris in quacumque incisione carnum, vel ruptura superpositus fuerit, moderate et decenter carnes corrodit et destruit, velut ignis. In appositione vero resalgaris diligens adhibeatur cautela; quoniam si immoderate fit appositio resalgaris, immoderate et mirabiliter funditus carnes corrodit.

30 Causati Vanni (1999: 74) engage *tamen*.

<11.0> [11] 5. *De vivulis.*

<11.1> Sunt et aliae glandulae, quae jacent inter collum et caput equi, videlicet sub utraque parte maxillarum, quae similiter augmentantur ex reuma capitis, meatusque gutturis taliter coarctantes, quod nihil patiens potest comedere vel potare vel etiam expurgare; itaque nisi subveniatur instanter, claudunt penitus arterias gutturis patiens, unde patiens cogitur projicere se in terram intantum caput percutiendo ibidem, quod vix aut numquam erigitur; <11.2> quae vivulae vulgariter appellantur.

<11.3> *Remedium contra.*

Contra vivulas supradictas talem praebeo medicinam, <11.4> quod incontinenti quod videntur vivulae antedictae tumefieri subito velut ova, vel amplius sive minus, ferro satis calido cuspideo funditus decoquantur, vel lancea acuta per longum funditus incidantur; aut, quod melius est, modo expresso superius de verme, caute penitus exstirpentur, tam ex una parte maxillarum, quam ex alia, si videbitur expedire, et exstirpatis, exterius vulnera vivularum, veluti de verme superius dixi, usque ad consolidationem carnum medicentur.

<12.0> [12] 6. *De dolore ex superfluo sanguine.*

<12.1> Fit et alia aegritudo, quae intus corpus equi accidentaliter generatur, adducens intra corpus equi dolores et torsiones multimodas et diversas, quod accidit ex superfluitate sanguinis corrupti intra venas inclusi; hic dolor ex superfluitate sanguinis dicitur, qui non adducit inflationes iliorum, vel corporis patiens, sed ejus venae solummodo tumefiunt, nec non cogit eundem ejicere se in terram.

<12.2> *Remedium contra.*

Contra dolorem, qui fit ex superfluitate sanguinis vel humoris adhibeo tales curas, <12.3> quod quum equus videbitur dolore intrinsecus, incessanter absque tumefactione aliqua iliorum, semper ilia respiciens circumque, tunc a vena cingularia, quae sic vulgariter nuncupatur, videlicet prope cingulum, ab utraque parte usque quasi ad debilitatem corporis minuatur, nec non ex quacumque parte corporis a venis videlicet, quibus sanguis haberi poterit, eminuatur similiter, <12.4> et deinde ducatur ad manum parvo passu paulatim, non comedente patiente aliquid ullo modo, nec bibente, donec dolor praedictus ex toto eum dimiserit.

<13.0> [13] 7. *De dolore ex ventositate.*

<13.1> Fit praeterea dolor inter corpus equi eveniens ex ventositate per corporis poros, intrans in ventrem vel corpus equi calefacti superflue vel sudati, adducens assidue iliorum quandoque et corporis tumefactiones immensas; unde equus affligitur vehementer, et hic dolor ex ventositate dicitur.

<13.2> *Remedium contra.*

<13.3> Contra quem tale remedium poterit adhiberi: accipiat cannellus unus de canna grossiori qui poterit inveniri ad longitudinem palmi unius, et intus anum patientis, unctus prius oleo, imponatur pro majori parte videlicet intus anum; qui cannellus post hunc introitum cum cauda cum quodam spacu ligatur, ne aliquo modo exire possit invicte, <13.4> hoc peracto statim cum festinantia equitetur, eundem versus loca montuosa troctando, coopertum decenter, fricatis prius illis peroptime cum manibus in oleo calido madefactis, <13.5> et sic patiens in troctando caleficatur, prout dixi, nec non per cannellum existentem in ano ventositatem assumptam in ventre necessario expellit exterius, <13.6> et deinde danda ei sunt calida pro comestione, et potu, videlicet pro comestione, granum vel frumentum, vel spelta et foenum; pro potu vero bibat aquam decoctam cum cimino, et semine foeniculi in bona quantitate, <13.7> et postea aqua aliquantulum frigidata cum pauca farina frumenti misceatur decenter, tam diu vero patiens sitiat, quoad huiusmodi aquam bibat, <13.8> et semper locum calidum usque ad convalescentiam repetit pro quiete, et tali utatur cura donec patiens liberabitur a dolore.

<14.0> [14] 8. *De dolore ex superflua comestione.*

<14.1> Fit dolor alius inter corpus equi ex superflua comestione hordei, vel alicujus sui similis indigesti intra ventrem vel stomachum equi tumefacti, inferens equo tumefactiones durissimas iliorum, affligens continue in tantum doloribus patientem, quod vix potest rectus adstare sub pedibus, quin cogatur quasi in terram jacere continue prae dolore; qui dicitur ex superflua comestione hordei tumefacti in ventrem.

<14.2> *Remedium contra.*

<14.3> Contra quem tale remedium impertitur; accipiat malva, branca ursina, parietaria, mercorella, viola aequali quantitate, et decoquantur aequaliter in quodam vase ad invicem, et in tali decoctione dissolvatur de melle in bona quantitate, et tantumdem de sale et oleo, et misceatur ibidem de furfure tritici, semper insimul omnia agitando; <14.4> et deinde aqua decoctionis ponatur decenter in quodam utriculo cannello de canna vel de aliquo congrue grosso et longo decenter, habente ad modum cristeris, et per instrumentum illud dicta aqua in ventrem patientis per anum postmodum immitatur, ita tamen quod, quando immitatur, equus posterius quam antierius altior satis exsistat, ut aqua immisa per ventrem universaliter discurrere possit; statim vero immisa aqua in ventrem, anus sufficienti stappa vel petiis oppiletur, ne aqua exire possit ullo modo sine licentia imponentis; <14.5> postea autem ligno rotundo et bene polito venter patientis sufficienter ducatur a duobus hominibus, uno videlicet ex una parte equi, et alio ex alia existente, incipientibus ab anteriori parte usque ad posteriorem, ducendo lignum praedictum versus ventrem viriliter in premendo ventre, prius sufficienter uncto oleo universaliter calefacto; <14.6> postquam autem venter fuerit bene ductus, decenter fricatus deoppilato prius ano, in tantum patiens parvo passu versus loca

montuosa equitetur donec egerat vel emittat per anum omnia quae in ventre ejusdem immissa jam fuerunt, et de aliis magnam partem; <14.7> et sic dolor instanter cessabit, quoniam cessante causa, cessare debet effectus.

<15.0> [15] 9. *De dolore ex retentione urinae.*

<15.1> Quidam alius dolor accidit intra corpus equi ex nimia et³¹ indebita retentione urinae vesicam inflans, inferens patienti torsiones et dolores multis modis incessanter sine tumefactione tamen aliqua iliorum et corporis, adducens vero circa locum virgae equi parvam inflationem quandoque, et hic cogit ilia satis et crebre ducere patientem; qui dolor ex retentione urinae superflua dicitur.

<15.2> *Remedium contra.*

<15.3> Contra praedicta expertus fui multoties remedia infrascripta. <15.4> Accipiantur sanationes, curtana, parietaria, radices sparagi et brusci aequali quantitate, et insimul in aqua bulliant, et decoctis decenter, cum quadam fascia ampla et larga congrue ponantur calida circa locum virgae, involvendo dictam fasciam supra dorsum, prout melius videbitur expedire; <15.5> et hoc fiat saepius quam poterit, illud idem quum frigidum fuerit calidum faciendum, et postea ponendo ibidem. <15.6> Ad idem valet satis si virga patientis manibus unctis oleo extrahatur, et postmodum fricetur oleo tepido competenter, et deinde teratur aliquantulum piperis cum allio, et inter foramen virgae auriculari digito imponatur, <15.7> ad idem adhuc quod melius est cimis triti et paulum cocti [*croci* in aliis MSS]³² cum oleo calido parum intra forum simile immittatur. <15.8> Ad idem mirabiliter operatur, si patiens liber cum quodam jumento per stabulum dimittatur, de quo patiens necessario provocabitur ad urinam; <15.9> et nota quod ultimum remedium, quod praedixi, contra dolores singulos utile reperitur, quoniam voluntas coitus vires corroborat et membra viriliter confortat.

<16.0> [16] 10. *De inflatione testiculorum.*

<16.1> Fit praeterea quaedam infirmitas equi, testiculos tumefaciens miro modo, quae accidit ex superfluis humoribus concursis ibidem; sed saepius accidit quum equus herbas comedit in veris tempore specialiter, quoniam tum propter humiditatem herbarum, tum propter tempus humidum, humores concurrunt, de levi ad infima loca sparguntur, unde equus patitur vehementer; <16.2> et quandoque accidit ex nimio et immoderato labore vel superfluo onere intestina cadunt rumpendo illam pelliculam quae exstat inter intestina et testiculos equi, de qua similiter testiculi tumefiunt, et equo satis periculosum exsistit.

31 Cfr. *ed* en Causati Vanni (1999: 90).

32 *Croci é*, de feito, o reproducido por Causati Vanni (1999: 92).

<16.3> *Remedium contra.*

<16.4> Quibus talibus remediis assolet subveniri. <16.5> Accipiat videlicet acetum fortissimum, et creta alba trita, et agitentur in tantum ad invicem, quod fiat exinde velut pasta mollis immiscendo ibidem de sale bene trito, <16.6> et³³ de illa pasta involvantur testiculi universaliter et sufficienter, bis vel ter in die renovando eamdem. <16.7> Ad idem valet satis si patiens teneatur mane et sero per condecens spatium diei in aqua frigida et velocissima, ita tamen quod aqua ad plenum testiculi madefiant. <16.8> Ad idem valent fabae excoriatæ et bene decoctæ cum axungia nova porcina, et supponatur decenter calide universaliter propter inflationem prædictam. <16.9> Si vero inflatio testiculorum fiat propter casum intestinorum, incapistretur patiens, et extracto laeso testiculo vel duobus, statim intestina ad locum suum interius emittantur, <16.10> et decoquatur illa ruptura cum ferris latis circum circa decenter, et curetur in antea vulnus bursiculæ testiculorum equi castrati; <16.11> at in pluribus vero talis ruptura pelliculæ supradictæ, quæ sic dicitur, incurabilis esse censetur.

<17.0> [17] 11. *De equo infuso vel infundito.*

<17.1> Est alia equi infirmitas, quæ accidit ex comestione et potatione superflua, et quandoque ex immoderato labore, quoniam propter superfluum esum humores et sanguis superflue augmentantur, et ita per crura equi sparguntur, unde detinent et impediunt gressus equi, et patiens cogitur claudicare ex uno pede vel duobus, aut singulis pedibus detinetur, nec non in suis egressibus crura gravissime removet, vel etiam in sua revolutione difficillime se habet; <17.2> ex immoderato labore quandoque accidit, prout dixi, quoniam humores superflui vel sanguis superfluunt ad crura interius ex nimio equitatu, quia humores de facili discurrunt ad pedes vel ad ungulas patientis, nisi habeat tempestive auxilium opportunum; <17.3> et quandoque fit dicta infirmitas quum aliquis prædictorum dolorum equum cohaeret in tantum, quod ex nimia fatigatione vel vexatione, aut calefactione, dolores, humores per membra leviter dissolvuntur, ad crura postmodum descendentes; <17.4> et hæc infirmitas infusio vulgariter appellatur.

<17.5> *Remedium contra.*

<17.6> Contra quam infirmitatem talis subventio præbeatur. <17.7> Videlicet si equus pinguis fuerit et ætatis perfectæ, statim eidem potus pro velle primitus præbeatur, postea vero de ambobus temporibus, et singulis cruribus de venis solitis usque quasi ad debilitatem corporis minuatur, humores commotos descendentes ad crura penitus removendo; <17.8> deinde in aqua frigida corrente velociter usque ad ventrem patiens totaliter imponatur, in qua assidue teneatur ipso nihil bibente, et deinceps nec aliquid comedente donec ex toto fuerit liberatus. <17.9> Si vero juvenis vel macer fuerit, non detur, ut dixi superius, aliquatenus sibi potus, sed in tantum cum freno alto in aere frigido alligetur, quod collum et caput cogetur extendere versus aerem quantum potest, <17.10> et deinde rotundi lapides ad modum pugilli grossi

33 Causati Vanni (1999: 94) omite a conx. copulativa.

sub equi pedibus imponantur, veluti si fuerit eidem cubile vel stratum, quoniam ex assidua oppressione lapidum rotundorum pedes et crura assidue sunt in motu, unde ex assiduo motu nervi crurium pigri propter humores ibidem concursos suam expellit gravedinem, ita tamen quod super lapides suos assidue premat pedes, <17.11> eidem panno lineo aqua infuso primitus coopertus. Cavendo ipsum quod non comedat neque bibat, nec a sole ullo modo pertingatur, <17.12> et praeterea cura utatur donec ad statum pristinum redigatur; <17.13> et nota quod praedicta infirmitas vel infusio non nocet equis juvenibus, imo prodest, quoniam ob hoc propter humores concursos ad crura tibiae ingrossantur. <17.14> Sed tamen aliqui provincialis dictae infirmitati solent taliter subvenire. Videlicet cum hordeo in aqua decocto in petiis satis calido posito, et ligato postmodum equi pedibus quatuor differratis, nec non equo hordeum ad libitum comedente.

<18.0> [18] 12. *De pulcino seu de pulsivo.*

<18.1> Fit et alia infirmitas accidentaliter equo eveniens circa pulmonem, et oppilans foramina adspirationis pulmonis intrinseca, propter quam oppilationem equus vix potest emittere flatus, prout decet, sed fit eidem quaedam narium continua magna sufflatio, et crebra pulsatio iliorum: <18.2> quod de levi accidit pingui equo ex importuni laboris subito interventu, quoniam arteriae equi pulmonis in parte oppilantur aliquando circa pulmonem ex calefactione pinguedinis liquefactae, <18.3> quae aegritudo pulsivus vulgariter appellatur.

<18.4> *Remedium contra.*

<18.5> Contra infirmitatem equi pulsivi tale remedium imponatur. <18.6> Requiritur in primis videlicet calida ad liquefaciendam substantiam pinguedinis coagulatae intra meatus pulmonis, prout superius jam expressi, cui fiet potio calida de subscriptis. <18.7> Accipiantur caryophylli dragmae tres, ginger, galanga, cardamomi ana³⁴ dragmae tres, nuceria charvina cumini, seminis foeniculi in majori quantitate aliis supradictis; <18.8> his omnibus bene tritis, et cum vino albo bono agitatis cum croci congrua quantitate distemperentur, omnia insimul agitando, totidem vitellis ovorum quantum fuerit tota alia potio intromissis ibidem; exagitantur praeterea omnia insimul immiscendo decenter, <18.9> potio tamen sit tantum liquida, quod de levi glutiri valeat; <18.10> quae potio imposita postmodum in quodam decenti cornu bovino pleno bis vel ter equo tenente capite versus aerem sine freno, in patientis gutture immittatur cum cornu praedicto, ita quod ipsam bene et decenter deglutiat, capite equi suspensio, unius horae spatio transeunte, ut bene potio per interiora labatur, <18.11> et deinde ducatur ad manum, aut parvo passu equitetur paulisper, ut incorporetur dicta potio decenter in interioribus patientis, ne ipsam per os vomere possit, <18.12> ipso nihil bibente vel aliquid comedente per diem unum, et noctem, ne ob hoc occasione cibi vel potus impediatur dicta potio suum operare effectum. <18.13> Secundo vero die herbas recentes comedat, vel cannarum frondes aut salices, sive recentia alia, quae haberi poterint, ut frigiditate herbarum recentium calor potionis in aliquo temperetur. <18.14> Si praecedens infirmitas recens fuerit vel moderna, cura exhibitur

34 Cfr. a omisión de *ana* en Causati Vanni (1999: 102).

praelibata. <18.15> Si vero antiquata, quam incurabilem esse reor; <18.16> tamen aliquando remedium invenitur, videlicet quod utraque ilia ferris decentibus decoquantur unicuique admodum crucis duas lineas faciendo, ut per coercionem ignis iliorum pulsatio minoretur, <18.17> nec non et nares per longum decenter scindantur, quoniam levius trahit ad se aerem et remittit.

<19.0> [19] 13. *De infustito.*

<19.1> Est et alia aegritudo proveniens accidentaliter ad equi corpus, nervos attrahens, languores faciens per membra ejusdem, et quandoque parum tumoris adducens in corpore patientis, ita quod corium exstiratum sive extensum in tantum obtinet, quod vix corium patientis potest capi digitis, sive stringi, nec non in suis ingressibus velut infunditus videtur multoties impediri, et quandoque oculos lacrimare; <19.2> quod accidit quum equus sudatus superflue calefactus fuerit, et postmodum in loco frigido positus vel ventoso, quoniam per poros apertos ex calefactione ventus corpus et equi membra subintrat, et ita tam membrorum attractio, quam languor membrorum detinet et impediunt gressus equi; <19.3> et hic dicitur vulgari vocabulo infustitus.

<19.4> *Remedium contra.*

<19.5> Cui potest tali remedio subveniri, prout multoties probabiliter sum expertus. <19.6> Primo videlicet patiens in loco calido imponatur: deinde aliqui vivi lapides fiant calidissimi, prout poterint, sub ventre equi supponantur in terra, <19.7> assumpto prius laneo panno grosso equi longitudinem et latitudinem superante, et equus a duobus hominibus, uno videlicet ex una parte et alio ex altera, teneatur, ita quod medium panni resideat super tergum equi, <19.8> et postmodum paulatim et saepius aqua satis calida super dictis lapidibus adspargatur, et in tantum illa fumositas equi corpus praeoccupet et discurrat, donec corpus et membra redigantur universaliter in sudorem: <19.9> subsequenter equum cum antedicto panno laneo, prout melius poterit, involvendo peroptime, cinguletur tam diu, quod sudor ab equi corpore sit remotus. <19.10> Sudore remoto praeterea butyro condecenter calido armenti vel oleo aut alio liquido unctuosus, saepe in die singula equi crura fricentur, <19.11> vel fiat decoctio paleae frumenti, aristarum allii, cineris et malvarum, et cum eadem decoctione tantum calida quantum poterunt sustinere crura, et specialiter nervi saepe universaliter mafeant, equo interim a loco calido ullatenus non remoto, <19.12> nec non semper pro victu calidis coutendo donec ad statum pristinum redigatur.

<19bis.0> [19bis] *Ad impinguandum equum.*

Ut equus bene impinguari possit, accipie carnem testudines, et fac eam bene bullire in aqua, et extrahe succum carnis, et de praedicta aqua immiscendo ibi furfurem dabis bibere: equus utendo praedicta aqua in brevi impinguatur, juxta velle. <19bis.1> Ad idem valent fabae coctae, posito ibi sale, et hoc probatum est.

<20.0> [20] 14. *De scalmato.*

<20.1> Fit et alia infirmitas, equi interiora dessiccans, et corpus macerans, nec non olere faciens fimum equi veluti stercus hominis, et etiam illo magis; de quo creari solent aliquando in ano vermiculi rubei, sive albi, <20.2> quod accidit equo ex macerie diuturna, et comestione etiam, parva largita quantitate, nec non ex corporis et crebra calefactione procedit; <20.3> unde equus de levi impinguari non potest, nec etiam carnes assumere competentes; <20.4> et haec infirmitas scalmatus vulgariter appellatur.

<20.5> *Remedium contra.*

<20.6> Cui requirenda et danda sunt humida, frigida temperate ad expellendam siccitatem interiorum diutius jam retentam, et ad humectandum corpus universaliter patientis. <20.7> Fiat igitur decoctio de subscriptis, accipiatur videlicet herba violaria, parietaria, branca ursina, scarole, malva aequali quantitate, et insimul decoquantur, et immixto prius cum praedictis de furfure hordei competenter, <20.8> et decoctis decenter, colentur insimul per quendam pannum decentem, postea vero etiam in aqua decoctionis praedictae butyrum in bona quantitate, et de cassia fistula totidem dissolvantur ibidem, et inde in anum equi parum calida talis decoctio immittatur cum instrumento vel utriculo superius enarrato, <20.9> et fiat per omnia veluti in doloris capitulo est expressum; excepto quod ipsa aqua intromissa teneatur in equi ventre, quam diu poterit retineri, quoniam intestina et venter patientis potius humectantur, <20.10> fiat potio praeterea de vitellis ovorum, et croco, oleo olivarum cum bono vino albo agitatis decenter, tantum vero de praedictis omnibus quantum de vitellis ovorum, et positis postmodum in cornu bovino bis vel ter detur patienti bibere, prout de pulsivo superius continetur. <20.11> *Ad idem* alia cura ad hoc valet, videlicet patiens equus solus in quodam stabulo imponatur, et per duos dies vel tres aut amplius nihil comedat, neque bibat, <20.12> post detur eidem comedere lardo salitus porcinus ad libitum voluntatis, quod tam propter longam famem diu habitam, quam propter lardonis salsedinem, de facili comedet et libenter, <20.13> et comestis lardonibus supradictis sive parum, sive satis, detur patienti bibere aqua calida juxta velle, immiscendo prius ibidem farinam hordeaceam competenter; deinde equitetur paulisper donec ventrem et intestina posterius evacuaverit, <20.14> condecenter ex aliquo medicamine praedictorum et in statum pristinum redigatur; <20.15> inter cetera alia comedenda detur ei comedere frumentum bene mundum cum aliquantulo salis et lardonis coctum, et ad solem vel alibi postea dessiccatum in quantitate videlicet trium jumellorum vel factarum vice qualibet, bis in die; <20.16> antequam bibat vero frumentum comedat antedictum, nam frumentum coctum, ut dixi, satis nutrit et reficit corpus equi, et sic equus de levi impinguabitur juxta velle.

<21.0> [21] 15. *De infirmitate aragiati.*

<21.1> Alia infirmitas in ventre equi efficitur rugitum faciens in intestinis, nec non cogens equum saepissime emittere stercora et indigesta et liquida velut aqua, <21.2> et ita ob amissionem crebram stercorum patiens ventrem evacuat taliter quod, nisi adjuvetur, vix aliquid

ex eo quod comedat in ventre remaneat, quin emittat. <21.3> Quod quandoque accidit quum equus immoderate de hordeo vel de suo simili comedat et comesta non digerit prout decet, et illico multum postmodum cum festinantia equitatur, <21.4> et contingit aliquando ex potatione aquae frigidae post comestionem hordei potatae sine aliquao intervallo, et quandoque propter festinum cursum vel galoppum, prius sumpta statim ab equo potatione pro velle, quum aqua exagitur per viscera propter cursum; <21.5> et multoties fit ex nimia inflatione corporis equi dolores habentis propter nimiam exagitationem ventris vel corporis, unde equus ex praedicta evacuatione ventris debilitatur, et in tantum quod vix potest a cruribus sustineri, <21.6> quae infirmitas aragiatus vulgariter nuncupatur.

<21.7> *Remedium contra.*

<21.8> Contra infirmitatem equi aragiati, quae vix fit nisi in equo solummodo equitando ex nimia comestione hordei indigesti, solet totaliter subvenire. <21.9> Quum videbis equum in equitando eundem vel non equitando, quandoque bis vel ter stercus longius emittentem, velut aquam, et hordeum indigestum; tunc incontinenti auferatur eidem frenum, et sella, et penitus libere dimittatur abire pascendo, nec eundem invitum ullo modo removendo donec decenter fuerit destipatus. <21.10> Quoniam motus corporis intestina et ventrem exagitat. Unde equus cogitur infirmitate praedicta gestare plus solito stercora liquefacta. <21.11> Herbas praeterea recentes si comedit equus, non modicum prodest. Quoniam ad digerendum sunt habiles, et debilitato equi stomacho occasione hordei praecedentis, plurimum sunt digestibiles: <21.12> a potu postea quantum poterit caveatur. Quoniam aqua quum sit liquida, infirmitatem potius augmentaret, <21.13> et hoc fiat donec equus ad convalescentiam redigatur: <21.14> quandoque tamen accidit ex dicta infirmitate equum infundere, cui fiat per omnia ut in equi capitulo infunditi, sicut superius continetur.

<22.0> [22] 16. *De cimaira.*

<22.1> Est et alia infirmitas descendens ab equi capite antiquitus frigidati, proveniens ex cursu reumatis excitati per nares continue velut aqua, humores frigidos adducentes, quae accidit leviter quum equus in capite frigiditatem³⁵ detinet antiquatam, <22.2> et aliquando ex infirmitate quae vermis dicitur volativus. Unde equus fere totam humorositatem capitis necessarie per nares emittet, et haec infirmitas cimaira vulgariter nuncupatur.

<22.3> *Remedium contra.*

<22.4> Dico de cimaira, quae accidit ex humoribus frigidis in equi capite antiquatis, vel ex alia causa, ut praedixi, quod statim fiat in equi capite lanea cooperta, et super loco calido coutatur, nec non eidem pro victu sunt calida exhibenda, <22.5> tunc prodesse solet aliquando equo habenti infirmitatem praedictam, et assidue pascere hervas parvas; quoniam equo in terra flectente caput necessario, et crebre pro herba exstirpanda, pars maxima dictorum humorum a

35 Cfr. *frigitem* en Causati Vanni (1999: 118).

capite per nares discurrunt exterius. <22.6> Et valet aliquando praedictae infirmitati si fumus petiae combustae vel bombycis veteris combustae subintrat cerebrum per nares, quoniam humores antiquitus coagulatos dissolvit. <22.7> Ad idem valet petia linea in capite alicujus baculi stricte ligata, et postmodum sufficienter sapone saracenico illinita, et intus nares immissa quantum ire intrinsecus leve poterit, et immissa illico extrahatur. Quoniam ob hoc patiens ex crebra fumigatione evacuat cerebrum miro modo. <22.8> Unde contingit aliquando praedictis medicaminibus patiens liberari, sed rarissime, ut probavi, quoniam talis infirmitas, ut in pluribus, quasi incurabilis judicatur.

<23.0> [23] 17. *De frigiditate capitis.*

<23.1> Fit et alia aegritudo dolores toto capiti equi universaliter inferens, storditiones adducens, tussim provocans, guttur similiter reprimens, prout dixi; oculos inflans, et quandoque eosdem faciens lacrimare, nec non quandoque ilia propulsare; <23.2> quae de levi accidit quum equus in stabulo satis calido ponitur, et postmodum ad ventum subito demonstratur, <23.3> quandoque ex aliis etiam frigiditationibus occasione aliqua jam retentis. Unde patiens tussire cogitur, et suae potationis vel comestionis maximam partem perdit. <23.4> Quae infirmitas frigiditas capitis nuncupatur.

<23.5> *Remedium contra.*

<23.6> Cui commodè succurritur tali cura. Videlicet quod illae glandulae, quae dicuntur vivulae, funditus decoquantur, adjacentes inter collum et caput, videlicet sub maxillis, cum ferro rotundo dictas glandulas perforando, <23.7> et in medium frontis cum ferro rotundo in capite subtiliter decoquatur, ut humores ex frigiditate commoti exterius exire cogantur, <23.8> nec non sectiones sub patientis gutture subponantur, ut propter exagitationem sectionum humores dicti viam habeant exeundi; <23.9> patiens praeterea in capite continue laneam teneat coopertam, saepe butyrum intra suas auriculas immittendo, easdem fricando decenter extrinsecus. <23.10> Ad idem valet oleum laurinum in una petia linea positum, et in morsu freni decenter ligatum equo bibente saepe cum freno; <23.11> ad idem et sabina ligata in freno similiter operatur. <23.12> Ad idem valet fumus panni linei combusti per nares receptus. <23.13> Ad idem valet frumentum bene coctum et positum in quodam sacculo calido, ut pati poterit, et in capite equi ligatum, ita quod positus ore et naribus intra sacculum per nares fumum recipiat, et de grano comedat, si voluerit. <23.14> Item ad idem prodest frumentum factum decoctione pulegii et sabinae receptum per nares prius patientis capite cooperto decenter. <23.15> Idem ad idem valet petia in capite alicujus baculi strictius ligata, postmodum sapone saracenico illinita decenter, et immissa postmodum intra nares quantum ire intrinsecus lene poterit, et immissa postmodum extrahatur; quoniam ob hoc equus ex crebra sternutatione evacuat cerebrum, emittens per nares humores liquidos velut aquam, quod suae libertationis est causa. <23.16> Ad idem valet butyrum commixtum cum oleo laurino positum intra nares <23.17> cavendo ipsum a frigidis, imo calido coutatur, et bibat assidue aquam coctam calidam veluti in doloris capitulo continetur, et tali modo poterit liberari.

<24.0> [24] 18. *De infirmitate oculorum.*

<24.1> Accidit tamen quandoque quod ex praedicta infirmitate vel frigidityte capitis humores commoti concurrunt ad oculos, facientes quandoque oculos assidue lacrimare, <24.2> et quandoque caliginem, aut nebulam, vel turbedinem ad oculos adducetes, et aliquando pannum ad eosdem adducere consueverant, de quibus equus non valet perspirare prout condecet, vel videre; quae dicitur infirmitas oculorum.

<24.3> *Remedium contra.*

<24.4> Quibus aegritudinibus talia medicamina exhibeantur: in primis in oculo lacrimanti fiat strictorium in fronte patientis videlicet de olibano et mastice pulverizatis aequali pondere et ovi albugine agitatis super una petia positis, lata quatuor digitis et longa, quod ab³⁶ uno tempore per medium frontem usque ad aliud protendatur ad altum, abraso tamen prius loco peroptime ubi strictorium poni debet, <24.5> et intantum strictorium patiens teneat donec oculi desisterint lacrimare; quando levare voluerit strictorium, cum aqua calida et oleo leviter elevatur. <24.6> Ad idem valet quod ambae venae magnae utrorumque temporum incidantur cum igne decenter. <24.7> Si vero caliginati fuerint oculi ex percussione aliqua, vel ex reumatis interventu abstellactae³⁷ super ambobus oculis imponatur quatuor digitis deorsum, et deinde sal tritum subtiliter in oculis cum quodam cannello saepius immittatur. <24.8> Si vero pannus in oculo fuerit, sive recens, sive antiquus, accipiat os sepie, tartarum, sal gemma aequalis mensurae, et subtilissime terantur ad invicem, et postmodum in cannello mittatur, et in oculo insuffletur bis in die: <24.9> ad idem valet sal mixtum cum stercore lacertarum, et tritis insimul in oculis insuffletur: cavendum est ne ponatur superflue, ne oculi destruantur. <24.10> Si vero pannus fuerit vetustus, cum pinguedine gallinae bis vel ter primitus inungatur.

<25.0> [25] 19. *De malo oris.*

<25.1> Accidit praeterea quod intra os equi efficitur quaedam infirmitas tumefactionis vel glandulae longae ad magnitudinem amygdalarum adducens utramque partem maxillarum intrinsecus coarctantes, et detinentes in tantum equi mandibulas vel maxillas, quod vix potest patiens mandibulas ducere solito pro comestione sumenda; <25.2> et quandoque occasione praedicta totum os universaliter patientis inflatur intrinsecus, palatum specialiter in tantum tumefacitur patientis, quod vix comedere tentat ore. <25.3> Ista infirmitas dicitur vulgariter malum oris.

<25.4> *Remedium contra.*

<25.5> Cui sic commode et salubriter subvenitur, si patiens totum os habuerit inflatum universaliter, statim flebotometur de lingua, de venis videlicet quae abjacent subtus linguam,

³⁶ Cfr. *ad en* Causati Vanni (1999: 126).

³⁷ Cfr. *stellactae* en Causati Vanni (1999: 126).

aperto prius patientis ore artificialiter prout melius videbitur expedire, <25.6> et evacuato sanguine, prout poterit, accipiat postmodum de sale bona quantitas, et totidem de tartaro, et terantur ad invicem, et de iisdem bene tritis fricetur decenter totum os intrinsecus universaliter patientis, <25.7> infusis prius sufficienter sale et tartaro in aceto vel in vino fortissimo. <25.8> Si vero propter minutionem et alia supradicta inter os dictae glandulae non decrescant, aperto prius ore patientis, ut dixi, illae glandulae ab utraque parte mandibularum funditus incidantur cum quodam unco ferreo parvo carpendo easdem, et incisis vel exterius exstirpatis decenter statim fricentur vulnera cum sale, tartaro et aceto. <25.9> Si autem palatum patiens inflatum habuerit, aperto prius ore, ut dixi, palatum cum lancetis bene cuspidatis incidatur per longum, et deinde fricentur vulnera palati fortiter cum sale non trito, <25.10> et sic liberabitur praedictis omnibus coutendo.

<26.0> [26] 20. *De laesione linguae.*

<26.1> Laeditur praeterea lingua equi diversis occasionibus, et fiunt ibidem ulcera multimoda et diversa, <26.2> quoniam laeditur ex morsu freni, et quandoque ex morsu dentium patiens, aliquando a quadam infirmitate, quae dicitur malum pinsanese. Unde affligitur et magnam partem suae comestionis amittit. <26.3> Si vero laeditur ex transverso a dentibus vel a freno citra vel ultra medietatem linguae, reliquum linguae penitus incidatur, quoniam laesio illa transversa quasi incurabilis esse cernitur, de qua equus parum deterioratur si amittit aliquam partem linguae; <26.4> si vero laesio fit transversa et parva, vel per longum linguae: fiat laesio parva sive magna, <26.5> tale fiat unguentum eidem; accipiat mel rubeum et totidem de medullis porcinarum carniū sallitarum, et aliquantulum calcis vivae, et tantumdem piperis pulverizati, quae omnia insimul mixta bulliant in tantum eadem agitando, quod fiat exinde utpote unguentum, <26.6> et de tali unguento bis in die super ulceribus linguae sufficienter ponatur, ablutis prius ulceribus vino aliquantulum tepefacto; <26.7> frenum patienti usque ad consolidationem nullo modo imponendo, et tali utatur cura donec ulcera linguae fuerint solidata. <26.8> Si autem laesio linguae ex morbo mali pinsanese, quod dixi superius, cuius curam in suo loco subscribam, curato morbo, ulcera linguae curantur, quoniam occasione dicti morbi eveniunt.

<27.0> [27] 21. *De laesionibus omnibus tergi.*

<27.1> Dicto superius de infirmitatibus, quae fiunt accidentaliter in equi capite, et quae accidunt intra corpus, dicendum est amodo de laesionibus, quae equo eveniunt artificialiter super tergum. <27.2> Fiunt igitur multae laesiones et diversae in dorso propter oppressionem ineptae sellae muniminis, et quandoque fiunt ex superfluo sanguine, vel humore velut vesicae parvae plenae sanguinis commixti putredine, quae rumpunt corium equi et carnem in dorso, et deinde efficiuntur vulnera plana parvula sive magna, quae omnes dicuntur vulgariter laesiones. <27.3> Sciendum est tamen quod laesiones quanto propinquiores efficiuntur ossibus dorsi equi, tanto equo deteriores existunt, periculum aliquando corporis inferentes.

<27.4> *Remedium contra.*

<27.5> Quibus subvenitur remediis infrascriptis; <27.6> et quoniam fere omnes laesiones praedictae habent principium a tumore, idcirco principiis debet obstari assidue tali modo, quod statim quod videbitur equus tumefieri in aliqua parte dorsi, peroptime cum rasorio illa tumefactio abradatur, <27.7> et deinde fiat emplastrum de farina tritici estaminata decenter cum albugine ovi agitata, et superposita in quadam petia linea super tumefactionem praedictam universaliter extendatur, <27.8> et deinde non removeatur emplastrum vel petia violenter, sed quum leviter posse videbitur extirpari, poterit removeri amota deinde petia. <27.9> Si putredo fuerit congregata ibidem, corium cum ferro cuspeo aliquantulum, et decenter calido inferiori parte tumefactionis praedictae usque ad putredinem perforetur, ut putredo exinde possit penitus evacuari; post haec vero ungatur saepe cum aliquo liquido unctuosum. <27.10> Item fiunt quaedam excoriationes vel rupturae corii in dorso oppositione alicujus oneris prout dixi, vel occasione alicujus baruli vel carbunculi ex superfluitate sanguinis nascentis in dorso, <27.11> quae aliquando abradi debent peroptime circumquaque, et deinde super adspargatur quotidie pulvis calcis vivae cum melle commixtae, veluti in vermium capitulo superius edocetur, ablutis semper prius laesionibus, cum vino calido vel aceto <27.12> cavendo patientem a sella, vel sui simile alicujus, donec laesiones fuerint decenter solidatae. <27.13> Sciendum est tamen quod ubicumque fiunt tumefactiones in dorso, semper prius abraso, decenter postmodum cum emplastro farinae tritici agitata cum ovi albugine debet subveniri, ut superius est expressum, nec non in omnibus planis excoriationibus vel laesionibus solidandis supponi debent subscripti pulveres: videlicet myrtum siccum et pulverizatum, et tantumdem valet lentiscum pulverizatum vel galla levis pulverizata. <27.14> Ad idem valet petia combusta vel corium aptatum combustum aut filtrum combustum. <27.15> Ad idem facit putredo ligni antiquitus putrefacti. <27.16> Nota vero quod super aliis pulveribus supradictis pulvis de calce et melle mirabiliter ad consolidationem corium operatur, <27.17> ante tamen oppositionem pulverum praedictorum, semper prius laesiones ablui debent decenter vino calido vel aceto. <27.18> Sed ut pili post consolidationem carnum renascantur, testa avellanae vel testudinis aut bombycis vetustate combusta, similiter et pulverizatae decenter, et cum oleo agitatae saepius ulcera inungantur, <27.18bis> et, quod melius est, carta bombycina vel carnes combustae et cum oleo similiter agitatae; <27.19> et nota quod sal sufficienter infusum in aqua, vel, quod melius est, in aceto fortissimo satis reprimat et consumit tumefactionem factam in dorso.

<28.0> [28] 22. *De laesione corii.*

<28.1> Fit subsequenter quaedam laesio in equi corio, aliquando rumpens et mortificans aliquam partem corii dorsi equi, fodens dorsum usque ad ossum multoties, <28.2> quae ex nimia et frequenti sellae oppressione efficitur, vel alicujus oneris supra dorsum equi impositi importune, <28.3> quae laesio corius vulgariter appellatur.

<28.4> *Remedium contra.*

<28.5> Contra quam tali utitur remedio. Accipiat folium cauli, et cum axungia veteri porcina teratur decenter, et desuper corium postmodum imponatur, sella vel pannello imposito strictius cinguletur, ut premat medicina versus corium. <28.6> Ad idem valet scabiosa vel malvaviscus cum axungia veteri tritus, et simili modo superponatur. <28.7> Illud idem facit superpositus cinis calidus cum oleo agitatus. <28.8> Ad idem valet fuligo cum sale minuto et oleo insimul agitato. <28.9> Ad idem stercus hominis recens, et superpositum multum valet; <28.10> et nota quod corius cito cadit radicitus, si equus equitatur cum sella, superposito prius medicamine aliquo praedictorum, et medicinas saepius renovando; <28.11> devulso corio praeterea, et radicitus exstirpato, vulnus corii praedicta stuppa incisa minute, et postmodo involuta sufficienter de pulvere calcis, et mellis totaliter impleatur, abluto prius decenter vulnere cum aceto vel cum vino forti aliquantulum tepefacto, et hoc fiat bis in die, donec vulnus fuerit solidatum. <28.12> Cavendum est tamen ne aliquod pondus superponatur in tergo patientis, donec carnes vulnorum corio fuerint coaequales.

<29.0> [29] 23. *De pulmone.*

<29.1> Fit praeterea alia laesio in equi tergo faciens inflationes immensas, deinde carnes generatas ibidem putrefactas, <29.2> quae similiter ex oppressione indecentis sellae vel alicujus superflui super tergo oneris frequentati; eo quod quando inflatio supradicta veterascit, et in dorso putrefactiones aut carnes infectas adducit, et quandoque juxta ossa putrefractio antiquata efficitur quaedam coagulatio carnis infectae rumpens carnem et corium desuper, deinde ejiciens continue putredinem vel aquam; <29.3> et haec laesio dicitur vulgariter pulmonus.

<29.4> *Remedium.*

<29.5> Cui sic assolet subveniri: videlicet quod pulmo ille vel laesio circum circa funditus incidatur, et exterius exstirpetur, et inciso vel exstirpato radicitus scindatur laesio ubi magis dependet, ut nihil putredinis possit in vulnere retineri, <29.6> postea superponatur stuppa in albugine ovi infusa decenter usque ad tertium diem semel in die mutando, <29.7> deinde vero fiat per omnia usque ad consolidationem carnum prout de corii vulnere est praedictum. <29.8> Salubrius tamen et levius curatur cum pulvere resalgaris, veluti in infirmitate vermium jam praedixi, quandoque sine incisione aliqua medicatur equo dolorem minime patiente.

<30.0> [30] 24. *De spallatiis.*

<30.1> Est et alia laesio, quae fit tergo tumefactiones adducens in summitatem spallarum equi, faciens quamdam callositatem carnum supra spatulas dorsi superficiem superantem tumefactionem praedictam eidem antiquitus imminem, <30.2> quae accidit similiter ex nimia oppressione, ut dixi; <30.3> et haec spallatie dicuntur, nomen ex opere assumentes.

<30.4> *Remedium contra.*

<30.4bis> Quibus fiat per omnia sicut dixi superius de pulmone. <30.5> Si vero spallatae fiunt durae, mollificentur cum malvavisco et cum caulis tritis cum axungia porcina veteri; <30.6> vel absinthio, parietaria, branca ursina mixtis cum praedicta axungia, et bene tritis, et postmodum decoctis in olla et suppositis. <30.7> Istud tamen mollificativum fiat antequam spallatae incidantur, vel resalgare super adspargatur, ut dixi.

<31.0> [31] 25. *De barulis vel carbunculis.*

<31.1> Fiunt vero baruli vel carbunculi in equi tergo ex superfluitate sanguinis vel humoris, <31.2> de cognitione quorum et cura eisdem salubriter facienda in capitulo tergi laesionum superius requiratur, quoniam ibidem curae et eorum remedia edocentur.

<32.0> [32] 26. *De scabie vel pruritu.*

<32.1> Contingit praeterea quod in collo equi juxta garese et in trunco caudae efficitur quaedam scabies vel pruritus, evellens crines radicitus patientis, et etiam interim patiens fricare cogitur superficiem colli, et truncum caudae, quod quandoque excoriatur ex toto; <32.2> quod accidit ex superfluitate sanguinis, et aliquando ex malis humoribus, <32.3> et haec infirmitas pruritus vulgariter appellatur.

<32.4> *Remedium contra.*

<32.5> Contra quod sic doceo subvenire; flebotometur patiens in vena consueta colli sufficienter, deinde fiat hoc unguentum contra pruritus et scabiem mirabiliter approbatum. <32.5bis> Accipiat sulfur vivum et totidem de sale et tartaro, et terantur decenter ad invicem tritis, postmodum coagitentur cum aceto fortissimo, et totidem de oleo, et coagitatis insimul usque ad spissitudinem utpote unguentum. Locus pruriti vel scabiei patientis tali unguento bis in die sufficienter ungatur, prius loco pruriti vel scabiei scalpto et gratato in tantum universaliter quod quasi sanguinet, et tali utatur unguento donec patiens liberabitur a pruritu. <32.6> Ad idem valet acetum fortissimum mixtum cum urina pueri et succo citrangi in praedicto modo super morbo inunctum. <32.7> Ad idem valet lithargyrium pulverizatum agitatum paulatim cum aceto fortissimo et aliquantulum olei, et superpositum postmodum, ut praedixi.

<33.0> [33] 27. *De malferuto in lumbis.*

<33.1> Est praeterea quidam morbus in lumbos equi eveniens, dolores in lumbos equi vel in renes inferens, attrahens nervos lumborum et renium incessanter, <33.2> quod casualiter accidit subito ex superfluitate malorum humorum, et quandoque ex frigidityte jam diu assumpta, et saepius accidit propter immoderatum et superfluum onus in equi tergo improvide positum.

Unde equus vix potest se ex parte posteriori erigere, nec etiam crura decenter levare, <33.3> et hic morbus vulgariter dicitur malferutus.

<33.4> *Remedium contra.*

<33.5> Contra quem dico, quod renes vel lumbi patientis equi prius peroptime abradantur, <33.6> deinde fiat ibidem strictorium tali modo. Accipiat pix navalis liquefacta decenter, in quadam aptata pellicula extendatur ad longitudinem et latitudinem renium vel lumborum, et deinde accipiat bolum armenicum drachmae duae, ammoniacum, pix graeca, galbanum, olibanum, mastice, sanguinis draconis et gallae omnium pondere coequali, quae terantur, ut concedet, et pulverizatis et immixtis ad invicem; postmodum super adspersatur universaliter super pice praedicta prius tamen aliquantulum calefacta, <33.7> et adpersis postmodum pulveribus supradictis, pellicula illa superponatur super abasis renibus patientis, et non removeantur exinde, donec levissime poterit removeri. <33.8> Ad idem adhuc aliud strictorium quod est melius edocebo. <33.9> Accipiat consolidam majorem, bolum armenicum, galbanum, ammoniacum, pix graeca, mastice, olibanum, sanguis draconis, sanguis equinus recens sive siccatus, tantum vero de mastice et pice graeca, olibani quantum de omnibus aliis, <33.10> et pulverizentur, et pulverizata per se vel insimul, et deinde coagitentur decenter ad invicem cum sufficienti ovi albugine et bona quantitas farinae tritici immisceatur ibidem, <33.11> coagitatis postea omnibus sufficienter ad invicem supponantur super petia una forti linea, et mixturam praedictam super eadem universaliter extendendo, et fiat per omnia veluti de praecedenti emplastro sicut superius edocetur. <33.12> Idem ad idem verumque ultimum remedium est, <33.13> renes vel lumbi patientis decenti ferro calidissimo decoquantur, crebras et multas lineas faciendo per longum videlicet ex transverso ex una parte renum ex altera procedentes. <33.14> Quoniam supradicta emplastra renes consolidant, humores constringunt, nervos mitigant, nec non ignis carnes constringit, humores deprimit et coarctat. Unde est verissime, quod equus malferutus ex aliquo medicamine praedictorum remedium debeat invenire.

<34.0> [34] 28. *De laesione ancae, vel de sculmato.*

<34.1> Efficitur et alia equi laesio casualiter commovens aliquando vel separans caput ancae a loco, ubi consueverat naturaliter commorari, quod leviter accidit in gressibus equi vel cursu, quum pes equi labitur ultra velle, vel quum pes versus terram premitur indirecte; quandoque contingit quando pedes posteriores retinis anterioribus vinculantur casualiter, <34.2> quod dicitur sculmatus accidentaliter in vulgo.

<34.2bis> *Remedium contra.*

<34.3> Contra quam laesionem tale poteris remedium impertiri, videlicet quod stlecta conveniens sub laeso capite ancae per unum summissum ponatur, ut humores ad laesionem concursi propter dolorem per stlectam viam habeant exeundi, <34.4> locum stlectae circum circa manibus in die saepe saepius imprimendo, ut putredo possit citius ad exteriora deduci,

<34.5> nec non³⁸ removeatur equus parvo passu prout poterit hinc inde ut levius humores confluant ad stelletam propter motum, <34.6> deinde fiat strictorium tali modo. Accipitur pix navalis et pix graeca, olibanum, mastice et aliquantulum sanguinis draconis, tantum vero de pice navali quantum de omnibus aliis, <34.7> et pulverizatis decenter cum pice navali omnia insimul liquefiant, et deinde illa mixtio, tantum calida quantum pati poterit, superponatur in capite ancae laesae, mixturam praedictam per laesionem universaliter extendendo; <34.8> postea vero statim stuppa minuta incisa sufficiens superadspergatur ibidem. <34.9> Ad idem satis valet si imponantur in loco laeso sectones ad crucem, ut coagitando sectones assidue, prout decet, expellantur humores praedicti ibidem concursi. <34.10> Ad idem, quod ultimum remedium iudicatur, quod locus laesus ancae praedictae tam per longum, quam ex transverso decentibus lineis decoquatur, quoniam³⁹ ignis naturaliter humores restringit, ut superius est expressum, et sic laesioni praedictae remedium invenitur.

<35.0> [35] 29. *De spallato seu de laesione spatulae.*

De laesionibus quae fiunt in spallis equi simili modo accidit velut de anca praedixi: additur tamen in laesione spatulae, quae quandoque accidit ex ictu calcium alicujus equi ferientis eundem. <35.2> Quae laesio spallatus dicitur.

<35.3> *Remedium contra.*

Contra quam fiat per omnia veluti salubriter docui in ancae laesae capitulo praedicto.

<36.0> [36] 30. *De laesione falcis.*

<36.1> Accidit autem quod falx equi diversis occasionibus laeditur ex percussione videlicet in aliquo loco duro, et quandoque ex percussione calcis alicujus sui similis, et aliquando ex aliquo trunco ligni vel spinae⁴⁰ intrantis ibidem, de quo falx equi praedicta laeditur, et quandoque universaliter pertumescit; <36.2> et quia falx equi locus delicatus existit et nervosus, parum carnosus, quum equus ibidem laeditur ex aliquo praedictorum affligitur, et patitur exinde vehementer, <36.3> quod falcis laesio vulgariter appellatur.

<36.4> *Remedium contra.*

<36.5> Et sic provide et cum diligentia subvenitur. Si laesio vel tumefactio falcis fiat ex percussione in aliquo duro loco vel calce alicujus equi, ut dixi prius, tota laesio vel tumefactio universaliter abradatur; <36.6> deinde accipiat absinthium, parietaria, branca ursina de foliis eorum quantum tenerrimum est aequaliter, et terantur insimul decenter cum axungia veteri porcina in bona quantitate, <36.7> et positi postmodum in quodam vaso mundo bulliant insimul

38 *Nec non* non está en Causati Vanni (1999: 154).

39 Causati Vanni engade *hoc*: «*Hoc quoniam*» (cfr. Causati Vanni, 1999: 156).

40 Causati Vanni (1999: 158) engade o adv. *accidentaliter*.

decenter immiscendo ibidem aliquantulum mellis, olei et farinae tritici assidue insimul omnia agitando donec optime decoquantur, <36.8> et decocti decenter superponantur tantum calida quantum pati poterit super laesionem falcis praedictae, eadem cum quadam decenti petia alligando, <36.9> et hoc in die ter vel quater aut amplius, si expedierit, remutetur. <36.10> Ad idem valet satis succus absinthii et apii, et tantum de cera quantum de axungia veteri, et aliquantulum vini albi et olei, et bulliant ad invicem omnia agitando et immiscendo ibidem de farina frumenti, <36.11> et decocta decenter superponatur super tumefactionem falcis modo praedicto. <36.12> Ad idem valet succus absinthii cum melle, butyro et oleo aequali mensura agitati, et cum farina frumenti postmodum decocti decenter omnia insimul agitando superpositi, prout dixi. <36.13> Si vero laesio falcis fiat ex aliquo trunco vel spina intrante ibidem, curetur per omnia velut in curis vulnerum spinae vel alicujus ligni, inantea quum locus adverterit, edocebo. <36.14> Si vero illa tumefactio falcis putredinem generaverit, quae de more accidit in infima parte tumoris vel ubi magis dependet, putrefactionem ferro cuspideo decoquatur, perforando eandem, ut congregata putrefactio exinde evacuetur. <36.15> Ex toto deinde vero inungatur laesio butyro quotidie bis in die vel aliquo alio unctioso. <36.16> Si autem modo aliquo in suprosum durum illa laesio redigatur, supra superficiem corii laesio cocturis decentibus decoquatur.

<37.0> [37] 31. *De gravedine pectoris.*

<37.1> Accidit quandoque quod pectus equi aggravatur in tantum quod antierius videtur in suo egressu aliquantulum impediri <37.2> ex superfluitate sanguinis, quandoque ex superfluo et immoderato labore, aut ex inopportuno onere imposito super eum, quod dicitur vulgariter gravado pectoris.

<37.3> *Remedium contra.*

[...]

[38] 32. *De laesionibus crurium et ungularum.*

[...]

[39] 33. *De jarda in garecta.*

[...]

Remedium contra.

[...]

[40] 34. *De spavanis.*

[...]

Remedium contra.

[...]

[41] 35. *De curba.*

[...]

Remedium contra.

[...]

[42] 36. *De spinula.*

[...]

<42.1> *Remedium contra.*

<42.2> Quibus tales curas sequitur exhiberi videlicet, quod praedictis fiant cocturae crebrae et decentes per longum et per obliquum, prout melius videbitur expedire: <42.3> deinde curentur spinularum cocturae per omnia, velut superius continetur. <42.4> Et nota quod quum ignis sit ultimum remedium omnium medicamentorum equorum, semper lineae cocturarum fieri debent profunde vel decoqui funditus competenter, ita quod non oporteat patientem ad ignis remedium iterare.

<43.0> [43] 37. *De supraossibus.*

<43.1> Fiunt praeterea in equi cruribus plurima, et supraossa diversa ex diversis occasionibus ad ossa crurium, accidentia quandoque ex calce alicujus sui generis, et quandoque ex percussione in aliquo duro loco casualiter, quae ut in pluribus non tantum equo nociva exsistunt quanto crura fiunt turpissima ad vivendum; et haec supraossa dicuntur in vulgo, <43.2> et non solum efficiuntur in cruribus, sed etiam in pluribus ossibus equi casualiter contingunt, quae supraossa fere omnia initium capiunt a tumore.

<43.3> *Remedium contra.*

<43.4> Quibus omnibus sic assolet salubriter subvenire, videlicet quum omnia supradicta supraossa incipiunt se fieri ex quadam callositate carnum, eveniente ex percussione aliqua quae fit ossi, statim quum videbitur, <43.5> illa callositas peroptime universaliter abradatur, <43.6> deinde accipiaturs absinthium, parietaria, apium, branca ursina de eis quod tenerrimum

est et terantur insimul cum axungia veteri porcina sufficienti, et postea decenter ad invicem decoquantur, sed decocta tantum calida quantum pati poterit supponatur super inflationem vel callositatem praedictam, ligando easdem decenter. <43.7> Et nota quod mollificativum praedictum multum valet ad omnes inflationes crurium ex percussione aliqua accedenti. <43.8> Item ad eandem callositatem penitus destruendam valet radix malvavisci, et radix lilii et radix tassibarbasco cocta cum sufficienti axungia, et decocta postmodum cum petia superposita ad modum emplastri, eosdem saepius renovando. <43.9> Ad idem valet caepe assatum tritum decenter cum lumbricis terrestribus, et cum oleo postmodum agitatum et decoctum superponatur calidum: et quodlibet praedictorum quod superpositum fuerit bis vel ter renovetur in die. <43.10> Si vero illa callositas non sit recens, sed vetusta et dura, abrasa prius decenter, ut dixi, cum lanceta decenti scatazetur sive scarificetur minute, ut sanguinet quoquo modo. <43.11> Deinde tantum salis quantum tartari triti subtiliter ad invicem super callositatem illam universaliter apponantur, ligati cum una petia strictius usque ad tertium diem: <43.12> postea dissolvatur, et ungatur butyro vel aliquo untuoso. <43.13> Item ad idem abraso, prius ut dixi, ovum accipiat, in carbonibus usque ad duritiem decoquatur, et⁴¹ mundatum postea a cortice calidissime super praedictam callositatem ad modum placentulae strictius alligetur, <43.14> et ita usque ad diem tertium ovum bis in die tantummodo removeatur et amplius si videbitur expedire. <43.15> Item ad idem valet stercus caprinum cum farina hordei et creta in aceto fortissimo agitata, et postea superposita ad modum *emplastri*. <43.16> Si vero tumefactio vel callositas illa duraverit, et dictorum medicamine modo aliquo non decrescat, sed in supraossum penitus redigatur, aut supraos existat antiquatum cum cocturis decentibus, quod est ultimum remedium, succurratur.

<44.0> [44] 38. *De attinctioe sive attincto.*

<44.1> Fit et alia laesio casualiter de nervo magno cruris anterioris nervum laedens acriter et indignans quandoque eundem tumefactiones vehementer quod de levi accidit in equi egressibus vel in cursu, quoniam equus percutitur acriter a pede posteriori in crure anteriori in nervo videlicet praelibato; unde patiens necessario claudicat ab eodem, quod attincto vel attinctio appellatur.

<44.2> *Remedium contra.*

<44.3> Cui mediante subscripto remedio succurritur, quod statim quum talis nervus percussus vel laesus ex causa praedicta tumescit et patitur, tunc a vena consueta super genua paululum adjacente in interiori parte videlicet minuatur, evacuando humores ad loca dolentia more solito concursis. <44.4> Deinde fiat subscriptum mollificativum vel humectativum valens contra indignationem et tumefactionem nervorum. <44.5> Accipiat foenum graecum, semen lini, squilla, trementina et radix malvavisci aequali mensura, et ad invicem cum sufficienti axungia porcina veteri terantur decenter, et incorporentur insimul. Postea vero bulliant coagitando easdem sufficienter assidue: <44.6> decotae superponantur decenter

41 Cfr. a omisión da copulativa en Causati Vanni (1999: 180).

calidae super longitudinem nervi laesi, et cum quadam ampla petia congrue alligentur illa bis in die tantummodo renovando. <44.7> Ad idem satis valet caepe assatum tritum cum lumbricis terrestribus et lumacis et cum butyro liquefacto, et postmodum ad invicem agitatum, usque ad spissitudinem decoquantur coagitando eadem in tantum ut exinde utpote unguentum fiat, <44.8> et deinde abraso prius nervo per longum, ter in die de praedicto unguento nervus laesus totaliter inungatur. <44.9> Si vero cruris attinctio sit vetusta, flebotometur de vena consueta quae jacet inter juncturam et pedem ex latere interiori vel exteriori videlicet, et fiant postmodum medicinae quas superius enarravi. <44.10> Si vero medicinis jam dictis utendo per aliquot dies parum aut nihil proficiant, tunc nervo laeso cruris circum quaque abraso fiat strictorium de pulvere rubeo, et ovi albumine et farina, prout jam docui in maleferuti capitulo praecedenti; <44.11> crus per longum ubi laesio exstat canabo vel lino cum praedicto strictorio involvendo, quod non removeatur exinde nisi novem dierum spatio transeunte. <44.12> Postea vero cum aqua decenter calida strictorium a crure cautius elevetur inungendo nervum semper aliquo unctuosus, <44.13> et si omnino dicta omnia non valent, cocturis ibidem succurratur.

<45.0> [45] 39. *De gallis.*

<45.1> Efficiuntur gallae praeterea circa juncturas crurium juxta pedes, <45.2> licet naturaliter eveniant prout dixi; saepius tamen accidunt gallae ex fumositatem fumi stabuli cruribus madefactis humores naturaliter dissolutos. <45.3> Et quandoque contingit ex immoderato et superfluo equitatu, quum equus junior fatigetur.

<45.4> *Remedium contra.*

<45.5> Consuevere quandoque aliqui gallas curare subscripta manerie, quam supponam, videlicet quod scindi debeatur cum lanceta corium loci gallae, vesicam illam vel tumefactionem de qua fit galla extrinsecus eandem ungulis excarnando cautius exstirpabant; vel scisso prius corio cum lanceta, tunc resalgari pulverizato intromisso talem vesicam penitus destruebant. <45.6> Sed tamen expertus sum quod pluries subtiliter inquirendo exstirpata vel destructa galla ab equi junctura vel cum resalgari penitus dissipata iterum ad juncturam de more humores concursi gallas generabant; et sic gallae exinde non bene, nec congrue curabantur: curae praedictae equis periculosae non modice exsistebant, <45.7> quoniam locus juncturae cruris nervos existit, et crebris arteriis vel venis interius undique intricatis, idcirco timendum est incisionem carni ibidem facere quocumque modo. <45.8> Sed quod melius et salubrius est, subscriptam experientiam bene doctus quod equus gallosus videlicet usque genua diu mane et sero in aqua velocissima et frigida teneatur, et hoc per aliquot dies fiat donec gallae coartentur modo aliquo, et decrescant propter coartationem aquae frigidae et velocis; <45.9> deinde circum circa juncturam glandulae undique circumdatam fiant tam per longum, quam per obliquum cocturae decentes, quae cocturae curentur postmodum veluti superius est expressum; <45.10> et ita tum propter disseccationem et coartationem aquae praedictae, tum propter corrositatem acerrimam cocturarum gallae augmentari non valent in antea, sed decrescunt.

<46.0> [46] 40. *De grappis.*

<46.1> Fiunt quoque aliae infirmitates circa juncturas crurium juxta pedes corium rumpentes ibidem nec non carnes per longum, et quandoque ex transverso de more scindentes per scissuras suas continue extrinsecus emitentes putredinem vel aquam patientem *ardore* assidue taliter affligentem, quod patiens cogitur exinde claudicare: quod accidit ex superfluitate malorum humorum descendendum ad crura de more, prout superius est expressum, et hae grappae nuncupantur.

<46.2> *Remedium contra.*

<46.3> Contra quas tali cura utatur salubriter quod <46.4> prius pili juncturae universaliter patientis subscripta manerie depilentur; <46.5> videlicet accipiantur tres partes calcis vivae et quarta pars auripigmenti, et tritis decenter ad invicem cum aqua calidissima agitentur, et tam diu agitando easdem insimul decoquantur, quod penna gallinae intromissa ibidem depiletur instanter, <46.6> et de tali decoctione abundanter junctura laesa grapparum universaliter inungatur tantum calida quantum patiens poterit sustinere, et ita postmodum circa juncturam laesam illa decoctio dimittatur ibidem quousque pili juncturae praedictae sine difficultate aliqua depilentur, <46.7> postea vero cum aqua calida sufficienter grappae vel juncturae universaliter abluantur ut pili cadant penitus exinde; <46.8> et deinde pilis depulsis, ut dixi, laventur grappae decenter cum aqua decoctionis malvarum, furfuris et sebi arietini, substantia quorum ligetur postmodum cum quadam petia ampla circumcirca laesam juncturam a sero usque mane et converso; <46.9> postea vero fiat unguentum de sebo arietis et cera nova et resina vel gumma copias aquali tamen mensura de omnibus, et bulliant ad invicem agitando easdem, et de tali unguento aliquantulum calefacto quotidie bis in die cum quadam penna gallinae sufficienter grappae inungantur, ablutis prius scissuris grapparum vino forti aliquantulum tepefacto et postmodum dessicatis dicto coutantur unguento, donec scissurae grapparum fuerint solidatae <46.10> cavendo patientem semper a sordibus vel ab aqua, <46.11> et consolidatis grapparum ulceribus, prout dixi, allaqueetur et incidatur vena magistra in anteriori parte coxae, videlicet ut in capitulo spavanii continetur, <46.12> et evacuato de vena sanguine prout decet, junctura laesa grapparum crebris cocturis et decentibus universaliter decoquatur, et cocturae curentur postea congrue prout supra. <46.13> Sciendum est tamen quod talis grapparum infirmitas ut in pluribus perfecta vel congrue vix curatur.

<47.0> [47] 41. *De crepatiis.*

<47.1> Fiunt quoque similiter aegritudines inter juncturam cruris et ungulas, et corium rumpentes et carnes ibidem ad similitudinem scabiei, ardores inferentes multoties patienti, <47.2> quae ex fumositatibus stabuli, quas praedixi, madefactis cruribus, et indecenter tersorio dessicatis, solent quam pluries obvenire, et hae crepatie vulgariter appellantur.

<47.3> *Remedium contra.*

<47.4> Quibus eodem modo dico fieri per omnia prout docui in grapparum capitulo praecedenti, excepto quod vena nullo modo laqueatur, nec etiam crepatie cocturis aliquibus decoquantur. Sed tamen in praesenti capitulo additur quod evulsis prius pilis modo praescripto, subscripto utatur unguento, quod mirabiliter contra crepatias operatur. Accipiantur videlicet de fuligine drachmae V, de viridirame tres, de auripigmento I, et tantum de melle liquido quantum de omnibus supradictis, et insimul tritis, et postmodum agitatis decenter usque ad spissitudinem decoquantur immiscendo ibidem aliquantulum calcis vivae easdem semper cum spatula agitando donec efficiatur utpote unguentum modo superius enarrato <47.5> cavendo semper a sordibus, prout dixi. Et nota quod unguentum praedictum non debet apponi ullo modo super crepatias, nisi prius crepatiae ablutae vino peroptime dessiccentur. <47.5bis> Ad idem satis valet si crepatiae praedictae fortiter cum sufficienti urina puerili saepius fricentur. <47.7> Ad idem valet satis citrangulum vel lumia decocta in primis quasi usque ad consumptionem, postea fricare ad crepatia saepius condecenter. <47.6> Ad idem valet si patiens coutatur mane et sero stare in aqua marina diu, et sic patiens a crepatiis convalescat mediante aliquo medicamine praedictorum. <47.8> Nota vero quod unguentum fuliginis, viridiramis et auripigmenti, quod superius docui, mirabiliter crepatias solidat et constringit.

<48.0> [48] 42. *De extortilliatura seu stortilliatura.*

<48.1> Accidit quandoque praeterea quod junctura cruris posterioris juxta pedem laeditur, <48.2> et patitur ex percussione violenta in aliquo duro loco, vel ex praecipitatione in equi egressu vel cursu; aut quod pes aliquando versus terram premitur indirecte; <48.3> et quia junctura cruris juxta pedem locus delicatus nervosus et arteriis intricatus existit propter ossium conjuncturam, patiens in tantum vero claudicat, in egressu, et quum accidit patienti dicitur vulgariter stortilliatu.

<48.4> *Remedium contra.*

<48.5> Cui taliter subvenitur, videlicet de furfure cum aceto fortissimo agitato et de sebo arietum sufficienter immisceatur ibidem, quae insimul usque ad spissitudinem bulliant agitando; et deinde tantum calida quantum pati poterit super juncturam dolentem totaliter imponatur, vinciendo easdem cum quadam petia circum quaque, <48.6> et haec pultrix bis in die renovetur. <48.7> Si vero aliquid tumefactum fuerit ex indignatione nervorum, fiat emplastrum foeni graeci, seminis lini et squillae et aliorum veluti in anteriori capitulo continetur et supraponitur postea super juncturam dolentem. <48.8> Si autem occasione stortilliaturae os juncturae aliquid a suo loco moveatur; pes equi socius claudicantis elevetur in altum, et in cauda patientis ligetur prout melius poterit, deinde ducatur ad manum versus loca montuosa ambulando paulisper. Quoniam ex necessaria oppressione versus terram laesae juncturae, os disjunctum aliquid ab aliquo remoto instanter in suo loco dirigitur prout decet; <48.9> prius tamen debent fieri mollificativa quae praedixi: <48.10> accidit tamen quandoque quod junctura unum os ab

alio disjungitur tali modo, quod vix aut nunquam ad suum locum reungitur opportune, de qua junctura tumefieri cogitur tumefactione durissima, quae cocturarum beneficio subveniri oportebit. Et nota quod omnium medicinarum vel curarum superius narratarum cocturae vel ignis ultimum remedium debet esse.

<49.0> [49] 43. *De inflatione crurium.*

<49.1> Accidit aliquando subsequenter quod crura equi posteriora universaliter pertumescant ex superfluitate humorum concursorum ibidem, quod more contigit quum equus herbas teneras comedit humores per corpus equi more solito commoventes, et sic ad infima loca concurrunt, ad crura tumefactiones non modicas adducentes, de quo equus patiens posteriori parte piger efficitur, et hic morbus dicitur inflatio crurium.

<49.2> *Remedium contra.*

<49.3> Cui sic convenienti iuvamine subvenitur. Allaqueetur prius sursum in coxa patientis vena magistra, cruris videlicet tumefacti, et evacuato a vena incisa sanguine, prout decet, accipiat creta alba et trita decenter, et cum aceto fortissimo agitur immiscendo ibidem de sale bene trito, ut fiat exinde velut pasta, <49.4> et de tali pasta postmodum totus tumor cruris universaliter emplastretur bis in die eadem renovando. <49.5> Ad idem valet stercus caprinum dissolutum in aceto fortissimo, et postea cum totidem farina hordeacea agitatum veluti pasta, de qua totum crus inflatum similiter emplastretur, renovando eadem velut dixi. <49.6> Ad idem valet si sanguisugae vel hirudines circum circa crus tumefactum abundanter apponantur, abrasso prius loco universaliter pertumescente, evacuando humores ad crura concursos propter subtractionem sanguinis ad exteriora deducti. <49.7> Si praedictis omnibus tumefactio non decreseat, crura inflata cocturis ibidem decentibus universaliter decoquantur, et curentur cocturae postea, prout dixi.

<50.0> [50] 44. *De spina vel trunco ligni ad crura intrante.*

<50.1> Contigit autem casualiter quod juncturas equi vel genua aut aliqua parte cruris aliquis truncus ligni vel spina subintrat, et intra carnes modo aliquo remanet, de quo vulnus circumque tumescit, et quandoque totum crus tumescit exinde, maxime si truncus vel spina aliquem nervum laedit, equus quandoque cogitur claudicare.

<50.2> *Remedium contra.*

<50.3> Ad extractionem quorum tali utatur cura decenti, quod abradatur prius vulnus universaliter circumque, postea accipiantur tria capita lacertarum, et trita aliquantulum supponantur in vulnus, et ibidem cum quadam petia alligentur. <50.4> Ad idem valent radices arundinis et radices dictamni tritae, et superpositae in vulnere, postmodum et ligatae. <50.5> Illud idem faciunt limaciae tritae, et cum butyro agitatae, et postmodum coctae, medicinae tamen

praedictae suppositae saepius renovatae stipitem vel spinam intus carnes exsistentes, ut dixi, mirabiliter ad exteriora deducunt, <50.6> et extractis a vulnere spina vel trunco, vulnus curetur postea cum albugine ovi, et aliis consolidativis velut in praecedentibus capitulis continetur. <50.7> Si vero tumor aliquis ex praedicta causa in cruribus remanserit cum emplastro absinthii, parietariae, brancae ursinae, axungiae, farinae et mellis tritis et decoctis insimul, prout superius continetur, illa tumefactio reprimatur; <50.8> et sciendum est quod ad omnem tumorem vel inflationem mollem et recentem, quae fit praeter naturam ex percussione aliqua in aliqua parte cruris, in genubus et in juncturis, satis valet molificativum absinthii, parietariae et aliorum prout superius edocetur, easdem super tumefactionis locum saepius renovando.

<51.0> [51] 45. *De forma.*

<51.1> Fit quoque quaedam infirmitas, quae dicitur forma vulgariter inter juncturam pedis et ungulam, supra coronam pedis proprie in pastura, faciens in sui principio quamdam inflationem vel callositatem carnum supra pedem, <51.2> quae accidit ex percussione in aliquo duro loco, sed tamen occasione malae et indecentis pastojae solet saepius evenire, <51.3> cui nisi in sui principio, quum junior est callositas, curis subscriptis citius succurritur, supraossum durissimum, quum veterascit, efficitur, extendens se aliquando universaliter per coronam. Unde patiens in egressibus patitur vehementer.

<51.4> *Remedium contra.*

<51.5> Contra quam si forma est juvenis vel moderna, nec non ex negligentia antiquata, docetur tale remedium impertiri, veluti per omnia in medicaminibus supraossum superius sufficienter edocui, <51.6> et nota quod praedicta infirmitas valde taediosa existit in egressibus patientis, quoniam locus ille, ubi curatur, nervosus existit, et plenus venis, nec non arteriis undique intricatis.

<52.0> [52] 46. *De crepatiis transfusis vel ex transverso.*

<52.1> Fit vero quaedam crepatia magna et longa transversa eveniens equo occasione aliarum crepatiarum, veluti superius enarravi. Quae efficitur inter carnem vivam, et ungulam videlicet in bulletis, <52.2> gressus impediens patientis multo magis aliis crepatiis supradictis, eo quod illa crepatia ex transverso efficitur, scindens carnem ex transverso, quae continuatur cum ungulis, et quum semper illa crepatia laedatur vel reprimatur ab ungulis potius patiens affligitur aliis antecedentibus.

<52.3> *Remedium contra.*

<52.4> Cui minime potest unguentis vel aliis salubriter subveniri nisi coadjuvetur beneficio cocturarum, idcirco quod extremitates crepatiae supradictae funditus cum ferro rotundo in capite decoquantur, quoniam ignis beneficio dicta crepatia transversa augmentari non potest, sed decrescit.

<53.0> [53] 47. *De cancro.*

<53.1> Fit quoque alius morbus circa juncturas crurium juxta pedes vel inter juncturam et pedem videlicet in pastura, et quandoque in alia parte corporis generatur, <53.2> eveniens ex aliquo vulnere ibi facto, et postmodum ex negligentia antiquato, qui efficitur multoties ex frequentatione aquae vel turpitudinis vel putredinis quum his jam vulnus juncturarum vel in aliqua parte cruris equitatur improvide; <53.3> nam si vulnus veterascit, aquis quotidie, et sordibus coutendo, efficitur exinde quod cancer dicitur in vulgari.

<53.4> *Remedium contra.*

<53.5> Cui tali cura vel remedio subvenitur; accipiat videlicet de succo radicis asphodelorum drachmas VII, de calce viva IV, de auripigmento pulverizato II, et omnia diu coagitentur ad invicem, deinde ponantur in quodam vase subtili novo, oppilato postmodum ore vasis, ita quod fumus vel vapor non possit exire, et dimittatur bullire in tantum vel coquere in igne quousque perfecte in pulverem redigantur, <53.6> et de illo pulvere postea intromittatur in vulnus cancri sufficienter tantummodo bis in die, donec cadat cancer vel mortificetur in vulnere, abluto prius cum aceto fortissimo, <53.7> et mortificato cancro ut decet, curetur vulnus postea cum albugine ovi, et aliis, sicut superius in curis vulnerum edocetur, <53.8> casi vero signum, et mortificationis cancri est, vel apparet quum vulnus cancri circumque tumescit. <53.9>⁴² Ad idem valet stercus humanum pulverizatum et mixtum cum totidem tartari combusti aequali mensura. <53.10> Ad idem valet adhuc tartarum combustum cum sale minuto mixtum et superpositum. <53.11> Aliud adhuc dico mortificans cancrum quod melius est, oleum bene tritum cum pipere pulverizato, et piretro aliquantulum axungiae veteris porcinae, et aliquantulum de sale, et tritis ad invicem intus in vulnus cancri immittantur et strictius alligentur, bis in die eadem tantummodo renovando, donec cancer ex toto mortificetur; <53.12> fiat de vulnere postea, ut praedixi. <53.13> Et nota quod pulvis asphodelorum dictis omnibus violentior est, et supradictis pulveribus in locis nervosis uti debet et venis et arteriis undique intricatis, quoniam in locis praedictis cavendum est incisiones vel cocturas facere quocumque modo; <53.14> in locis tamen carnosus ad plenum coqui, et incidere funditus facere nullatenus est dubitandum. Ideoque cancer posse curari magis facilius et citius in locis carnosus cum incisionibus et cocturis quam cum pulveribus et medicaminibus supradictis.

<54.0> [54] 48. *De fistula.*

<54.1> Accidit quandoque praeterea quod antiquato vulnere diutius fit quidam morbus intus vulnus rodens et fodiens carnes in vulnere funditus usque ad ossa quandoque, quod accidit ex longa antiquitate vulneris incurati, <54.2> et quandoque accidit ex cancro non curato, ut decet. Quoniam cancer⁴³ de levi nisi curetur decenter, redigitur in fistulam, quae sic vulgariter appellatur.

42 Malia reproducir o texto a partir da edición de Molin, Causati Vanni (1999: 214) non inclúe este remedio.

43 Causati Vanni (1999: 216) engade o circunstancial *propter antiquitatem*, ausente no texto de Molin.

<54.3> *Remedium contra.*

<54.4> Si vulnus aliquantum vel cancer propter antiquitatem in fistulam redigitur, asphodelorum pulvere solet aliquando subveniri immiscendo tamen praedicto pulveri de auripigmento quantum de calce viva, ut fiat violentior alio supradicto. <54.5> Adhuc aliud ad violentius fistulam reprimendam: <54.6> accipiat calx viva et totidem de auripigmento, et pulverizatis decenter coagitentur cum succo allii, caepe et ebuli aequalis mensurae, et agitatis insimul bulliant sufficienter cum tanto melle liquido et aceto quantum de succis praedictis, eadem cum spatula agitando, donec fiat exinde quasi unguentum, <54.7> et de illo unguento intromittatur in vulnus fistulae bis in die sufficienter, et ligetur ibidem si videbitur expedire, vulnere prius fistulae saepe abluto cum aceto fortissimo. <54.8> Item aliud valet ad idem: accipiat auripigmentum, viridirame, calx viva, omnia pondere coequali, et pulverizatis decenter coagitentur ad invicem cum sufficienti succo piretri et atramento, immiscendo ibidem tantum de melle liquido, quantum de aceto fortissimo, aliquantulum insimul omnia decoquantur, saepius agitando eadem, ut superius docui, <54.9> exinde intromittantur in vulnus petiae velut amygdaliones quotidie bis in die, abluto prius vulnere cum aceto; <54.10> et quia violentius et acrius est omnibus supradictis resalgar pulverizatum decenter cum saliva jejuni hominis agitatum intromittatur in fistulam moderate. <54.11> Signum vero mortificationis fistulae est quando vulnus fistulae circumque tumescit, et rubet interius <54.12> mortificata fistula, postmodum curandum est vulnus veluti de aliis vulneribus est expressum. <54.13> Si vero in locis carnosius fistulae crearentur, illud idem fiat per omnia, quod in cura cancri superius continetur.

<55.0> [55] 49. *De malo pinsanese.*

<55.1> Est quoque alia infirmitas quae fit equo prope in bulletis ungulae, ubi carnes vivae ungularum conjunguntur, quae velut infusio detinet et impedit gressus equi, <55.2> quandoque tamen fit in uno pede, et quandoque in reliquis universaliter accidit. <55.3> Nota vero quod si fit in uno pede solummodo, nisi subveniatur instanter, solet ceteris pedibus evenire, <55.4> quod accidit de levi ex malis humoribus ibidem concursis propter fumositatem praedictam: facilius tamen contingit ex nimia frequentatione aquae, et turpitudinis fumositatem stabuli veniente ab aqua nec a sordibus dessiccatis tersorio cruribus indecenter, <55.5> quae etiam adducit laesiones sive ulcera maligna equo, et lingua laesa, potest de levi cognosci infirmitas antedicta, quae *mal pinsanese* ab aliquibus nuncupatur.

<55.6> *Remedium contra.*

<55.7> Cui subscripto modo assolet subveniri, quod ungulae laesae patientis usque ad subtilitatem subtus soleam pedis primitus praeparentur, et deinde cum rosetta ferrea, bullesiae pedum usque quasi ad vivum ungulae subtilentur, ut bullesiae dictae possint aptius undique exhalare; <55.8> deinde ab utraque parte bullesiorum flebotometur decenter, ut exinde evacuentur humores concursi, vel cum ferro cuspideo calidissimo ab utraque parte funditus

perforentur cavendo saepe pedes laesos a sordibus et ab aqua, nec non eundem ullo modo fatigando. <55.9> Fiat postea pultrix de furfure, aceto, sebo, veluti in stortiliaturae capitulo continetur, et talis pultrix tantum calida quantum pati poterit in quadam ampla petia extendatur, et circa pedem laesum universaliter alligetur, bis in die eadem renovando. <55.10> Cavendum est tamen ne patiens herbas comedat, imo de aliis parum comedat donec de morbo fuerit liberatus, quoniam herbae et multa herbaria humores addunt de more, ut jam dixi, <55.11> et sic coutendo patiens liberabitur tali cura; de lingua vero dico quae laeditur de occasione praedicta qua liberabitur, quum cessante morbo a pedibus, linguae ulcera solidantur.

<56.0> [56] 50. *De universis laesionibus ungularum, et primo de sita.*

<56.1> Habito tractatu de aegritudinibus et remediis equi crurium, per omnia diligenter de laesionibus ungularum universaliter sequitur edocere. <56.2> Dicendum est primo de sita quae fit in equi cruribus vel in pede usque ad tuellum intrinsecus ungulam scindens per medium, et quandoque ex latere, <56.3> scissura cujus a corona pedis incipit tendens per longum inferius usque ad ungulae extremitatem, vel pedis emittens quandoque vivum sanguinem per scissuram, <56.4> quae accidit ex laesione tuelli intus ungulam permanente, quum praedicta infirmitas initium et caput habeat a tuello, <56.5> et quandoque accidit quum equus juvenior est propter teneritatem ungulae tenerrimae; quandoque percutiendo eandem vel premendo acriter in aliquo duro loco laeditur tuellus tenerrimus, ut praedixi; <56.6> unde equus multoties patitur, et exinde claudicat quum saepius equitatur; <56.7> haec namque sita vulgariter nuncupatur, assumens ex opere suum nomen eo quod de more ungulam scindit.

<56.8> *Remedium contra.*

<56.9> Cui subscripto medicamine salubriter subvenitur: inquirentur primum radices sitae versus tuellum juxta coronam pedis inter vivum et mortuum ungulae cum rosetta desuper ungula incidendo quousque exinde incipiat sanguinare; <56.10> deinde accipiat serpens, et ad minutas petias incidatur, incisis prius cauda serpentis et capite, et projectis, et⁴⁴ petiae illae serpentis in quodam vase pleno oleo communi decoquantur in tantum, quod carnes serpentis coquendo in oleo liquefiant, et ossa penitus arescant, et fiat exinde velut unguentum, <56.11> de tali unguento radices sitae bis in die, aliquantulum calido, sufficienter quotidie inungantur, et tali unguento coutatur donec sita praedicta mortificetur decenter, et ungula ad statum pristinum reducat. <56.12> Cavendo tamen quod pes comprehensus a sita ab aqua et sordibus non tangatur, nec et equus patiens herbas comedat ullo modo. <56.13> Item aliquando sitam praedictam subscripto modo consueverunt curare, <56.14> quod incisa prius ungula desuper cum rosetta usque ad vivum, ut dixi superius, radices sitae funditus coquebant vel mortificabant easdem cum pulvere asphodelorum, vel cum aliis pulveribus cancrum exstinguentibus, <56.15> et deinde conficiebant quamdam mixturam de pulvere olivani, mastice mixto postmodum et decocto cum sebo arietino et cera aequali mensura, et fiebant exinde utpote unguentum, <56.16> postea de tali unguento bis in die usque ad consolidationem carnis, et renascionem

44 Cfr. a omisión da conx. na reprodución de Causati Vanni (1999: 226).

ungulae quotidie utebantur. <56.17> Sed tamen experientia doctus⁴⁵ unguentum serpentis, quod superius docui, contra sitam magis approbo alio supradicto: <56.18> et nota quod si petiae serpentis incipiant liquefieri, et illa pinguedo postea collecta liquida et calida velut ab igne exstiterit desuper vel intus pulmonem dorsi equi sufficienter stilletur, mirabiliter in uno die consumit pulmonem et destruit. <56.19> Cavendum est tamen ne cadat ex pinguedine illa in aliqua parte dorsi.

<57.0> [57] 51. *De superposita in corona pedis.*

<57.1> Efficit et alia laesio super coronam pedis, videlicet inter carnem vivam et ungulam, faciens rupturam carnis ibidem, quae si antiquata fuerit, multoties cancer efficitur, <57.2> et haec accidit quum equus casualiter pedem supra pedem imponit pedem illum reprimendo, quae dicitur superposta.

<57.3> *Remedium contra.*

Cui tali medicamento subveniendum dico, quod statim quum vulnus efficitur occasione praedicta in tantum incidatur cum rosetta decenti de propinqua ungula circa vulnus, quod ungula non tangat, nec premat modo aliquo carnem vivam, quoniam oppressio, quae fit de ungula ad vulnera carnis vivae non est conveniens, imo taediosa satis existit, nec vulnus de levi solidari permittit propter continuam oppressionem ungulae quam praedixi, <57.4> et ungula decenter incisa circumque abluto prius vulnere cum vino calido vel aceto curetur vulnus, <57.5> deinde cum solidativis prout in praecedentibus continetur; patientem semper cavendo a sordibus, et ab aqua donec vulnus fuerit solidatum. <57.6> Si vero ex negligentia vel ex incongrua cura vulnus deinde in cancrum forsitan redigatur, curetur, velut praedixi in capitulo cancri. Si autem in fistula, velut dixi de fistula medicetur.

<58.0> [58] 52. *De inclavaturis quae tangunt vivum ungulae.*

<58.1> De inclavaturis insuper quae fiunt equi pedibus vel ungulae est videndum, quarum species sunt primitus recto ordine distinguendae. <58.2> Fit igitur quaedam species clavaturae laedens funditus tuellum intrinsecus. <58.2bis> Fit et alia quae transit inter tuellum et ungulam tuellum intrinsecus minus laedens. <58.3> Fit et tertia non laedens tuellum in aliquo, sed vivum ungulae tangit, et laedit. <58.4> Prima species ergo, quae funditus tuellum laedit ad plenum, satis pedi periculosa existit, quoniam tuellus est quaedam teneritas ossium facta ad modum ungulae nutriens ungulam et gubernans, et etiam radices ungulae universaliter ad se tenens.

<58.5> *Remedium contra.*

<58.6> Cui si tuellus fuerit funditus nimis laesus, subveniat salubriter beneficio ungulam dissolandi prout infra docebo quum locus affuerit. <58.7> Si vero fuerit parum laesus,

45 Cfr. *edoctus* en Causati Vanni (1999: 226).

discooperiatur cum aliquo ferri instrumento decenti sola ungulae circa vulnus, et in tantum circum circa laesionem de ungula incidatur funditus, quod laesio attingatur, et discooperiatur decenter, <58.8> et discooperta postmodum clavatura, et bene attincta adsubtilietur sola ungulae universaliter et specialiter circa laesionem in tantum ungulam incidendo, quod sit spatium condecens inter laesionem et ungulam, ita quod ungula non premat nec adhaereat laesioni, quoniam carnis consolidationem et renovationem novae ungulae impediret, <58.9> et hoc peracto, ut dixi, decenter vulnus vel laesio stuppa sufficienter intincta in ovi albugine impleatur, deinde vulnus curetur cum sale minuto et aceto forti vel pulvere gallae vel myrti aut lentisci, prout expressi superius in capitulo praecedenti.

<59.0> [59] 55. *De inclavaturis, quae non tangunt tuellum.*

<59.1> Si vero laesio clavelli transeat inter tuellum et ungulam, quae est secunda species clavaturae, minus periculosa existit, quoniam⁴⁶ tuellus non laeditur, nisi ex latere.⁴⁷ Cui solet taliter subveniri; <59.2> prius inclavatura illa usque ad vivum funditus detegatur per longum ungulae incidendo, et elargando circa vulnus decenter, nec non circumcidatur ungula laesioni propinqua ut vulnere non adhaereat ullo modo; <59.3> inclavatura postmodum discooperta, laesio totaliter impleatur de sale minuto, abluto prius vulnere cum aceto, pes laesus cum quadam petia alligetur; et curetur postea laesio bis in die, velut supra narravi. <59bis.1> Si autem fiat tertia species inclavaturae, quae non laedit tuellum, sed transit per medium videlicet inter vivum et ungulam, illud idem fiat per omnia ut in secunda specie docui. <59bis.2> Adjungitur tamen quod attincta vel discooperta prius inclavatura, decenter exterius ungula incidatur usque ad laesionem clavelli, quia nec sordis vel alia alicujus turpitudinis possint inter laesionem modo aliquo retineri. <59bis.3> Et nota quod ceterae inclavaturae, quae non tangunt nec laedunt tuellum intrinsecus, possunt leviter et decenter curari attinctis prius funditus laesionibus prout decet, videlicet cum subscriptis sebum vel cera vel oleum aut aliquid unctuosum bullientia intromissa in vulnus. <59bis.5> Idem cum sale vel tartaro tritis. <59bis.6> Item valet ad idem fuligo cum sale et oleo agitatis. <59bis.7> Ad idem valet albugo ovi cum aceto et oleo agitata. <59bis.8> Ad idem valet pulvis gallae, myrti et lentisci intromissa in laesionem, prius tamen laesio clavelli cum aceto fortissimo abluatur. <59bis.9> Et nota quod ad ceteras laesiones pedum vel ungularum quae accidunt occasione clavelli vel ligni aut alicujus intransit intus vivum ungulae, antequam ungula vel pes tangatur ad inclavaturam inquirendam prout convenit, fiat pultrix de furfure, sebo et malvis quae omnia bulliant cum aceto usque ad spissitudinem, et deinde tantum calida quantum pati poterit ponatur in quadam petia, et in pede laeso ligetur a sero usque ad mane, et converso, <59bis.10> quoniam talis pultrix mitigat dolorem, poros aperit, ungulas humectat, ut melius et levius pro velle ungulae incidantur. <59bis.11> Cavendum est tamen a sordibus et ab aqua et equitatu, juxta quod inclavatura periculosa existit patienti.

46 Causati Vanni introduce o complemento *eius causa*: «quoniam, *eius causa*, tuellus non laeditur» (cfr. Causati Vanni, 1999: 234)

47 Causati Vanni (1999: 234) reproduce a epigrafe *Remedium contra*, ausente no texto presentado por Molin.

<60.0> [60] 54. *De inclavatura quae rumpit coronam*⁴⁸.

<60.1> Accidit quandoque quod ex imperitia medicantis inclavatura non bene attingitur, nec curatur. Unde contigit quod putredo laesionis inclusa intus ungulam facit sibi viam exeundi inter carnem vivam et ungulam, videlicet supra pedem rumpens carnem ibidem, et efficitur quoddam vulnus emittens putredinem.

<60.2> *Remedium contra.*

Quod vulnus tali modo curatur veluti in supraposito capitulo praecedenti. <60.3> Inclavatura tamen inferius subtus solam ungulae requiratur, et attingatur decenter ad vivum, et deinde curetur, ut de aliis inclavaturis praedixi.

<61.0> [61] 55. *De ficu subtus.*

<61.1> Accidit quod pes laeditur subtus ungulam in medio solae, videlicet ex aliquo ferro vel osso aut lapide sive ligno usque ad tuellum intrante, de quibus tuellus laeditur aliquando vehementer, ex qua laesione propter negligentiam marescalchi ungula nisi incidetur, velut dixi superius, circa vulnus nascitur a tuello quaedam carnis superfluitas supra solam pedis per vulnus extrinsecus exeunte; unde oppressione et coarctatione ungulae circum circa laesionem illa carnis superfluitas cogitur supra pedis superficiem permanere ad modum ficus facta, et ideo ficus vulgariter nuncupatur.

<61.2> *Remedium contra.*

<61.3> Cui praesenti cura salubriter succurratur. Prius de ungula, quae exstat circa vulnus in tantum funditus incidatur quod fiat spatium condecens intra solam pedis et carnem superfluam, quae dicitur ficus. <61.4> Postea vero ficus usque ad solae superficiem incidatur, et deinde exstincto sanguine condecener spongia marina super ficum cum petia una strictius alligetur, ut reliquus ficus in pede permanente usque ad tuellum corrodatur; spongia vero non removeatur exinde, donec remanens ficus praedictus corrodatur, et corrosio ficu curetur laesio, ut de aliis pedum laesionibus est expressum. <61.5> In defectu vero spongiae multum valet pulvis asphodelorum vel alii corrosivi pulveres supradicti, excepto resalgare, quod minime approbatur eo quod immoderate violentum existit. <61.6> Cavendum est tamen ne coctura ibidem ullo modo facienda, quoniam tuellus propter teneritatem suam, et quia dessiccatum, quod est ab igne, taliter posse laedi, quod ungula cadere cogeretur, aut a tuello dividi quoquo modo.

<62.0> [62] 56. *De subbattuto subtus solam pedis.*

<62.1> Contingit praeterea quod sola ungulae subtus pedem tam diu ducitur sine ferris per loca montuosa, dura, saxea vel petrosa, quae adnihilatur quasi, et in tantum subtilis efficitur locis

48 Cfr. a epigrafe en Causati Vanni (1999: 238), «De inclavaturis quae rumpunt coronam».

duris assidue coutendo, quod tuellus intrinsecus a praedicta sola ungulae non valet debitam et naturalem defensionem habere, <62.2> de quo tuellus necessarie laeditur ob pressuram lapidum vel alicujus duri percussione, laeso vero tuello, fit inter tuellum et solam quaedam congregatio sanguinis vel humorum ad dolorem, more solito, concursorum.

<62.3> *Remedium contra.*

<62.4> Cui subvenitur salubriter beneficio ungulae desolandi, <62.5> oportet tamen aliquando totam ungulam dissolare, quandoque medietatem, quandoque partim juxta quod laesio magna vel parva exsistit, <62.6> ut⁴⁹ evacuentur humores ad dolorem concursi, et ut tuellus laesus melius curetur pro velle, et praedicta omnia fiant per omnia usque ad convalescentiam, veluti subscribam in antea in dessolaturae capitulo consequenti.

<63.0> [63] *De spontationibus ungularum.*

<63.1> Accidit aliquando praeterea quod equi infusio, ex negligentia prout convenit non curata, descendit ad pedes ex motu humorum ad crura more solito jam concursorum.

<63.2> *Remedium contra.*

[...]

[64] *De dessolationibus ungularum et cura.*

[...]

[65] *De mutationibus ungularum.*

[...]

Remedium contra.

[...]

[66] *De infirmitatibus naturalibus*⁵⁰.

[...]

49 Causati Vanni (1999: 244) reproduce o demostrativo *id* antes da conx., *id ut*.

50 A información contida na edición de Molin entre as epígrafes *De infirmitatibus naturalibus* e *De ceteris glandulis et cura* desprázase, en cambio, na reprodución de Causati Vanni a un lugar diferente do texto, de xeito que se atopa nela despois do cap. V, *De aegritudinibus naturalibus videntibus*. Cfr. Causati Vanni (1999: 44-54).

[67] *Incurabiles.*

[...]

[68] *De obliquis cruribus.*

[...]

[69] *De obliquis ungulis et cura earum.*

[...]

[70] *De infirmitate muri vel celsi, et cura.*

[...]

[71] *De ceteris glandulis et cura.*

[...]

[72] *REGULAE COGNITIONUM OMNIUM EQUORUM.*

[...]

[73] *De cognitione claudicationum.*

[...]

<73.1> Equus posterius claudicans non incumbens se in egressibus nisi in puncta pedis posterioris solummodo, nec aliquid curbens juncturas, sed dirigit et elevat pedem claudicantem sine plicatione aliqua in egressibus, in junctura laesio.

[74] *De cognitione morborum.*

<74.1> Equus habens dolores intra corpus continue auriculas universaliter frigiditas et oculos concavos, semivivus esse censetur.

<74.2> Equus habens anticorem, et flatus narium emittit frigidum, et oculi fuerint lacrimantes assidue, quasi mortuus judicatur.

<74.3> Equus habens infirmitatem cimoirae vel vermem volativum in capite, et projicit vel emittit per nares humores continue velut aquam quasi pinguem et frigidam, vix evadit.

<74.4> Equus habens infirmitatem aragiati emittens in tantum per anum continue stercora liquefacta, quod nihil stercoreis sive fimi in ventre patientis remanet quod emittat, nisi in infusionem revertitur infirmitas, ut in pluribus, morietur in proximo.

<74.5> Equus habens infirmitatem vivularum, et universaliter, et subito redigitur in sudore; et membra ejusdem singula contremiscunt, ipso continue storditionem capitis patiente, non commode videbitur posse evadere.

<74.6> Equus laborans infirmitate frigiditatis capitis, habens caput inflatum et oculos tumefactos, nec non caput deferens in egressu graviter deorsum extremitates auricularum pendentes et frigidas, vix aut nunquam poterit liberari.

<74.7> Equus patiens infirmitatem strangullionis, et cum difficultate et sonitu narium et gutturis emittit aerem, et remittit, nec non totum guttur habet universaliter grossum vel inflatum, huic difficillime subvenitur.

[*explicit*] Hoc opus composuit Jordanus Ruffus de Calabria miles et familiaris Domini Friderici Imperatoris Secundi memoriae recondendae, qui instructus fuerat plene⁵¹ per eundem Dominum de omnibus supradictis, et expertus etiam fuerat postmodum probabiliter omnia in Marestalla equorum ejusdem Domini, cum quo fuit per magnum temporis spatium commoratus.

51 *Plene* non se le na reprodución de Causati Vanni, onde se le, en cambio, despois do sintagma *de omnibus supradictis*. Cfr. Causati Vanni (1999: 268).

u

Bibliografía

Referencias manuscritas⁵²

E = París, Bibl. Nat. *fond lat.* 2477 [ms. latino].

F = París, Bibl. Nat. *fond lat.* 5503 [ms. latino].

H = París, Bibl. Nat. *fond lat.* 7058 [ms. latino].

V = Venecia, Bibl. Marciana, 210 .I. 139 (VII.24) [ms. latino editado por Molin, 1818].

M = París, Bibl. Nat. *fond fr.* 25341 [ms. da trad. fr. editado por Prévot, 1991].

N = Roma, Bibl. Apost. Vaticana, *Reg. lat.* 1177 [ms. da trad. fr. editado por Klein, 1969].

R = Reims, Bibl. Munic. 991 [ms. da trad. fr.].

S = París, Bibl. Nat., *n.a.l.* 1553 [ms. bilingüe lat.- fr.].

Abreviaturas bibliográficas

Cagny – Gobert Cagny, Paul – Joseph Henry Gobert (19--): *Diccionario de veterinaria*, Madrid, Felipe González Rojas, 4 vols. [trad. cast. de Dalmacio García e Izcara].

DCECH Corominas, Joan – José Antonio Pascual (1980-1991): *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, Madrid, Gredos, 6 vols.

DdD Santamarina, Antón (coord.) (2003): *Diccionario de Diccionarios*, A Coruña, Función «Pedro Barrié de la Maza»-Instituto da Lingua Galega. [CD-ROM]

Sr (*Viaje 1745*) = Sarmiento, Fr. Martín, *Viaje a Galicia (1745)*, edición y estudio por J. L. Pensado, Salamanca, Universidad de Salamanca, 1975.

Sr (*Catálogo VF 1745-1755*) = Sarmiento, Fr. Martín, *Catálogo de voces y frases de la lengua gallega*, edición y estudio por J. L. Pensado, Salamanca, Universidad de Salamanca, 1973.

Sr (*Catálogo... vegetables 1754-1758*) = Sarmiento, Fr. Martín, *Catálogo de voces vulgares y en especial de voces gallegas de diferentes vegetables*, edición y estudio por J. L. Pensado, Salamanca, Universidad de Salamanca, 1986.

Sr (*Colección 1746-1770*) = Sarmiento, Fr. Martín, *Colección de voces y frases de la lengua gallega*, edición y estudio por J. L. Pensado, Salamanca, Universidad de Salamanca, 1970.

Sr (*Onomástico 1757-1762*) = Sarmiento, Fr. Martín, *Onomástico etimológico de la lengua gallega*, edición y estudio por J. L. Pensado, A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza, 1999.

Sb (*Ensayo 1794*) = Sobreira, Fr. Juan, «Ensayo para la historia general botánica de Galicia, que deberá comprehenderse en el *Diccionario o Glosario General de la Lengua Gallega*», in J. L. Pensado Tomé, *Opúsculos lingüísticos del siglo XVIII*, Vigo, Galaxia, Fundación Penzol, 1974, pp. 227-240.

Sb (*Papeletas*) = Sobreira, Fr. Juan, *Papeletas de un diccionario gallego*, edición y estudio crítico por J. L. Pensado, Ourense, Instituto de Estudios Orensanos «Padre Feijoo», 1979.

52 As siglas dos manuscritos corresponden ás establecidas por Prévot (1991: 12-14), de quen se toman, agás en casos puntuais da consulta directa dos códices latinos custodiados en París, as leccións necesarias.

- Sb (*Vegetables*) = Sobreira, Fr. Juan, «*Vegetables de Galicia* seguido dunhas *Retracciones* e duns *Documentos justificativos de la nomenclatura botánica gallega*», in J. L. Pensado Tomé, *Opúsculos lingüísticos del siglo XVIII*, Vigo, Galaxia, Vigo, 1974, pp. 241-267.
- Rg = Reguera y Pardiñas, Eugenio, *Traducción de algunas voces, frases y locuciones gallegas, especialmente de agricultura, al castellano (1840-1858)*, edición e estudio de X. L. Pensado, *Cadernos de Lingua*, RAG (Anexo 2), 1995.
- R1 = Rodríguez, Francisco Javier, [*Diccionario gallego castellano*], ms. da Real Academia Galega (1855).
- R2 = Rodríguez, Francisco Javier, *Diccionario gallego- castellano*, edición preparada por Antonio de la Iglesia González, A Coruña, Imp. del Hospicio Provincial, 1863.
- Pi = Pintos, Juan Manuel, *Vocabulario gallego-castellano* [inédito], ms. da Real Academia Galega.
- Cu = Cuveiro Piñol, Juan, *Diccionario gallego*, Barcelona, Establecimiento Tipografico de N. Ramirez y C.ª, 1876. [Madrid, Carlos Bailly Bailliere, 1876].
- Va = Valladares Núñez, Marcial, *Diccionario castellano-gallego*, Santiago de Compostela, Imprenta del Seminario Conciliar Central, 1884.
- Vi = Valladares Núñez, Marcial, *Nuevo suplemento al Diccionario gallego-castellano publicado en 1884 por D. M. Valladares Núñez* [inédito].
- Po = Porto Rey, Francisco, *Diccionario gallego-castellano*, edición de Mª X. Bugarín López e B. González Rei, Real Academia Galega, 2000.
- Le = Leiras Pulpeiro, Manuel, *Vocabulario* [inédito], ms. da Fundación Penzol.
- Ac = Real Academia Galega, *Diccionario gallego-castellano*, 1913-1928.
- Fi = Filgueira Valverde, X. F. – L. Tobío Fernandes – A. Magariños Negreira – Cordal Carús, *Vocabulario popular galego-castelán*, Edición de «El Pueblo Gallego», 1926.
- CI = Carré Alvarellos, Leandro, *Diccionario galego-castelán*, A Cruña, Edición Lar, 1928-1933 (1ª ed.).
- C4 = Carré Alvarellos, Leandro, *Diccionario galego-castelán e vocabulario castelán-galego*, Editorial Moret, 1972 (4ª ed.).
- AF = Acevedo y Huelves, Bernardo – Marcelino Fernández y Fernández, *Vocabulario del bable de occidente*, Madrid, S. Aguirre Impresor, 1932.
- Ot (HE) = Otero Álvarez, Aníbal, «Hipótesis etimológicas referentes al gallego-portugués», *Cuadernos de Estudios Gallegos*, Santiago de Compostela, Boletín del Instituto de Estudios Gallegos Padre Sarmiento, CSIC, vols. 13-30, 1949-1976.
- Ot (CLGA) = Otero Álvarez, Aníbal, «Contribución al léxico gallego y asturiano», *Archivum*, Oviedo, vols. 3-14, 1953-1964.
- Ot (VO) = Otero Álvarez, Aníbal, «Voces onomatopéyicas del gallego-portugués», *Homenaje al Excmo. Sr. Dr. D. Emilio Alarcos García*, Valladolid, Universidad de Valladolid, II, 1967, pp. 63-72.
- Ot (CDG) = Otero Álvarez, Aníbal, *Contribución al diccionario gallego*, Vigo, Galaxia, 1967.
- Ot (AD) = Otero Álvarez, Aníbal, «Algunas adiciones al léxico hispánico», *Cuadernos de Estudios Gallegos*, XXIV/72-73-74, 1969, pp. 154-171.
- Ot (VSP) = Otero Álvarez, Aníbal, *Vocabulario de San Jorge de Piquín*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago, 1977 (*Verba*, anexo 7).
- Ib = Ibáñez Fernández, José, *Diccionario galego da rima e galego-castelán*, Madrid, 1956² [1ª ed., 1950].
- Pe = Pereda Álvarez, José María, «Aportaciones léxicas y folklóricas al estudio de la lengua gallega», *Douro Litoral*, 5ª série, VII-VIII, 1953, pp. 19-52.

Er = Rodríguez González, Eladio, *Diccionario enciclopédico gallego-castellano*, Vigo, Galaxia, I (1958), II (1960), III (1961).

Ae = Rodríguez González, Eladio, *Apêndice ao Dicionario enciclopédico gallego-castellano*, III (1961).

Fg = Franco Grande, Xosé Luís, *Diccionario galego-castelán e vocabulario castelán-galego*, Vigo, Galaxia, 1972² [1ª ed., 1968].

RP = Ríos Panisse, M. del Carmen, *Nomenclatura de la flora y fauna marítimas de Galicia. I. Invertebrados y peces*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, 1977 (*Verba*, anexo 7).

RP = Ríos Panisse, M. del Carmen, *Nomenclatura de la flora y fauna marítimas de Galicia. II. Mamíferos, aves y algas*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, 1983 (*Verba*, anexo 19).

El (*FrampasI*) = Rivas Quintas, Eligio, *Frampas. Contribución al diccionario gallego*, Salamanca, Editorial CEME, 1978.

El (*FrampasII*) = Rivas Quintas, Elixio, *Frampas II, contribución al diccionario gallego*, Lugo, Alvarellos editora técnica, 1988.

El (*FrampasIII*) = Rivas Quintas, Elixio, *Frampas III, contribución al diccionario gallego* [inédito].

Cg = García González, Constantino, *Glosario de voces galegas de hoxe*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, 1985 (*Verba*, anexo 27).

Lcn = Losada Cortiñas, E. – J. Castro González – E. Niño Ricoi, *Nomenclatura vernácula da flora vascular galega*, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia: Consellería de Agricultura, Gandería e Montes, 1992.

DDGM

González Seoane, Ernesto Xosé (dir.) (2006): *Diccionario de diccionarios do galego medieval*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela (*Verba*, Anexo 57) [ed. CD-ROM, versión electrónica 1.0].

Aj = Michaëlis de Vasconcellos, Carolina, «Glossário do Cancioneiro da Ajuda», *Revista Lusitana*, 23, pp. 1-95.

Cr = Lorenzo Vázquez, Ramón, *Sobre a cronologia do vocabulário galego-português (Anotações ao Dicionário etimológico de José Pedro Machado)*, Vigo, Galaxia, 1968.

CrG = Lorenzo Vázquez, Ramón, *La traducción gallega de la Crónica General y de la Crónica de Castilla. Edición crítica anotada, con introducción, índice onomástico y glosario*, Ourense, Instituto de Estudios Orensanos «Padre Feijoo», 1997, vol. II.

CrT = Parker, Kelvin M., *Vocabulario de la Cronica troyana. Manuscrito gallego del siglo XIV n° 10233 Bib. Nac. Madrid*, Salamanca, Universidad de Salamanca, 1958.

CSM = Mettmann, Walter, «Glossário», *Cantigas de Santa María de Alfonso X, o Sábio*, Coimbra, Universidade de Coimbra, vol. IV.

Esc = Lapa, Manuel Rodrigues, «Vocabulário Galego-Português. Extraído da edição crítica das *Cantigas d'escarnho e de mal dizer*», *Cantigas d'escarnho e de mal dizer dos cancioneiros medievais galego-portugueses*, Vigo, Galaxia, 1970² [1ª ed., 1965].

HT = Parker, Kelvin M., *Vocabulario clasificado de los folios gallegos de la Historia Troyana. Manuscrito gallego-castellano del siglo XIV. Bibl. Menéndez Pelayo, Santander*, Illinois, Applied Literature Press, 1977.

Mig = Miguel Clavé, Montserrat de, *Vocabulario de gallego medieval en documentos del s. XIII*, Valladolid, Universidad de Valladolid, 1977 [memoria de licenciatura, inédita].

Mir = Barreiro García, María del Carmen, *O léxico dos Miragres de Santiago*, Universidade de Santiago de Compostela, 1985, 2 vols. [memoria de licenciatura, inédita].

- Noia* = Barreiro García, María del Carmen, «Glosario», *A documentación notarial do Concello de Noia* (ss. XIV-XVI). *Lectura, edición e léxico*, Universidade de Santiago de Compostela, 1995, pp. 155-456 [tese de doutoramento, inédita].
- Nun (Amigo)* = Nunes, José Joaquim, «Glossário», *Cantigas d'Amigo dos trovadores galego-portugueses*, Coimbra, Imprensa da Universidade, 1928, vol. III, pp. 577-704.
- Nun (Amor)* = Nunes, José Joaquim, «Glossário», *Cantigas d'amor dos trovadores galego-portugueses. Edição crítica acompanhada de introdução, comentário, variantes e glossário*, Coimbra, Imprensa da Universidade, 1932, pp. 535-547.
- Ri* = Tato Plaza, Fernando R., «Glosario», *Libro de notas de Álvaro Pérez, notario de terra de Rianxo e Postmarcos (1457)*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega, 1999, pp. 237-711.
- Santiago* = Tato Plaza, Fernando R., «Glosario (A-D)», *Léxico do Libro de Actas do Concello de Santiago (1416-1422): glosario (A-D), concordancia e texto*, Santiago de Compostela, 1986, vol. I [memoria de licenciatura, inédita].
- DECLC* Joan Coromines, *Diccionari Etimològic i Complementari de la llengua catalana*, Barcelona, Curial Edicions Catalanes – Caixa de Pensions «La Caixa», 9 vols., 1980-1991.
- DEI* Battisti, Carlo – Alessio Giovanni (1975): *Dizionario Etimologico Italiano*, Firenze, G. Barbèra Editore, 5 vols.
- DEnIt* *Dizionario Enciclopedico Italiano* (1970), Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 14 vols.
- DELP* Machado, José Pedro (1977³): *Dicionário Etimológico da Língua Portuguesa com a mais antiga documentação escrita e conhecida de muitos dos vocábulos estudados*, Lisboa, Livros Horizonte, 5 vols. [1ª ed., 1952].
- DETEMA* Herrera, Mª Teresa (dir.) (1996): *Diccionario Español de Textos Médicos Antiguos*, Madrid, Arco Libros, 2 vols.
- DF1 – DF10* Domínguez Fontela, Juan (1938-1939): «*Tratado de Albeiteria* por Jordan Rubio, de Calabria», *Boletín de la Comisión de Monumentos de Orense*, XI, nº 238, pp. 302-309 (= DF1); nº 239, pp. 345-352 (= DF2); nº 240, pp. 395-402 (= DF3); nº 241, pp. 451-458 (= DF4); nº 242, pp. 495-502 (= DF5); nº 243, pp. 543-550 (= DF6).
- (1939-1940): «*Tratado de Albeiteria* por Jordan Rubio, de Calabria», *Boletín de la Comisión de Monumentos de Orense*, XII, nº 244, pp. 13-20 (= DF7); nº 245, pp. 93-100 (= DF8); nº 246, pp. 109-115 (= DF9).
- (1940): «El Códice de Albeiteria de Alvaro Eans o Yans da Seira. Epílogo», *Boletín de la Comisión de Monumentos de Orense*, XII, nº 251, pp. 261-264 (=DF10).
- DGALP* Bivar, Artur (1948): *Dicionário Geral e Analógico da Língua Portuguesa*, Porto, Edições «Ouro», 3 vols.
- DHLE* Real Academia Española (1960–): *Diccionario histórico de la lengua española*, Madrid, Real Academia Española, 27 vols.

- DME* Alonso, Martín (1986): *Diccionario medieval español (Desde las Glosas Emilianenses y Silenses (s. x) hasta el siglo XV)*, Salamanca, Universidad Pontificia de Salamanca, 2 vols.
- DPRAlfX* Kasten, Lloyd A. – John J. Nitti (2002): *Diccionario de la prosa castellana del Rey Alfonso X*, New York, The Hispanic Seminary of Medieval Studies, 3 vols.
- DSA* Meyer, Christian., ed. sc. (2009): *Dictionnaire des Sciences Animales*. [On line], Montpellier, Cirad [[<HTTP://dico-sciences-animales.cirad.fr/>](http://dico-sciences-animales.cirad.fr/)] [data de consulta: xullo de 2009].
- DTVZ* Villemain, Martial (1984³): *Dictionnaire des termes vétérinaires et zootechniques*, Paris, Vigot.
- Du Cange Du Cange, Carolo du Fresne Domino (1954): *Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis*, Graz, Akademische Druck-U. Verlagsanstalt, 10 ts. en 5 vols. (repr. anast. da ed. de Niort, 1883-1888).
- Flos Medicinae* De Frutos González (2010): *Flos medicinae (Regimen Sanitatis Salernitanum)*, Valladolid, Universidad de Valladolid.
- GDLI* Battaglia, Salvatore (1967-2004), *Grande Dizionario della lingua italiana*, Torino, Unione Tipografico-Editrice Torinese; Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 21 vols.
- GDLP* Silva, António de Moraes (1949-1959¹⁰): *Grande dicionário da língua portuguesa*, Lisboa, Confluência, 12 vols.
- GEPB* *Grande enciclopédia portuguesa e brasileira* (1978-2004), Lisboa – Rio de Janeiro, Editorial Enciclopédia, 73 vols.
- Houaiss Houaiss, António (coord.) (2001): *Dicionário Houaiss da língua portuguesa*, Rio de Janeiro, Instituto Antônio Houaiss de Lexicografia-Objetiva [tamén en CD-ROM, *Dicionário Electrónico Houaiss da língua portuguesa* (2001)].
- Pens. Pensado Tomé, José Luis (2004): *Tratado de Albeitaria*, introdución, transcripción e glosario de José Luis Pensado Tomé, revisión para a imprenta e edición en apéndice de Gerardo Pérez Barcala, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia: Centro «Ramón Piñeiro» para a Investigación en Humanidades.
- Summa Medicinae* Cubo, Cristina de la Rosa (2000): *Summa Medicinae (Mad. Esc. M. II. 17). Estudio y edición crítica*, Universidad de Valladolid, tesis de doctorado [inédita] (*apud* Biblioteca Virtual Miguel de Cervantes: [<HTTP://www.cervantesvirtual.com>](http://www.cervantesvirtual.com)).
- TDMS* Kasten, Lloyd A. – Florian J. Cody (2001²): *Tentative Dictionary of Medieval Spanish*, New York, The Hispanic Seminary of Medieval Studies.

- TLIO Beltrami, Pietro G. (dir.) (2008-): *Tesoro della Lingua taliana delle Origini* [<HTTP://tlio.ovi.cnr.it/TLIO>] [data de consulta: xullo de 2009]
- TMILG Varela Barreiro, Xavier (dir.) (2004-): *Tesouro Medieval Informatizado da Lingua Galega*, Santiago de Compostela, Instituto da Lingua Galega. [<HTTP://ilg.usc.es/tmilg>]. [data de consulta: xullo de 2009]
- Translatio Martínez Gázquez, José – Michael R. McVaugh (2004): *Arnaldi de Vilanova. Opera Medica Omnia. XVII. Translatio Libri Albuzale De Medicinis Simplicibus*, Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona – Fundació Noguera.
- VPL Bluteau, Raphael (1712-1728): *Vocabulario portuguez e latino*, Coimbra – Lisboa, Collegio das Artes da Companhia de Jesu – Oficina de Pascoal da Sylva, 8 vols.

Referencias bibliográficas

Abulafia, David

- 1993 *Federico II: un imperatore medievale*, Torino, Einaudi.

Adacher, Sabina

- 1987 «La trasmisione della cultura medica a Montecassino tra la fine del IX secolo e l'inizio del X secolo», in Faustino Avagliano (ed.), *Montecassino. Dalla prima alla seconda distruzione. Momenti e aspetti di storia cassinese (sec. VI-IX). Atti del II Convegno di Studi sul Medioevo Meridionale (Cassino-Montecassino, 27-31 maggio 1984)*, Montecassino, Pubblicazioni cassinesi (Miscellanea Cassinese 55), pp. 385-400.

Adams, James Noel

- 1992 «The Origin and Meaning of Lat. *veterinus*, *veterinarius*», *Indogermanische Forschungen*, 97, pp. 70-95.
- 1995 *Pelagonius and latin veterinary terminology in the Roman Empire*, Leiden, Brill.

Adrián Cavallero, Pedro

- 1988 «El concepto de “error” y el criterio de enmienda», *Incipit*, VIII, pp. 73-79.

Alonso, Martín

- 1986 *Diccionario medieval español (Desde las Glosas Emilianenses y Silenses (s. x) hasta el siglo XV)*, Salamanca, Universidad Pontificia de Salamanca, 2 vols. (= DME)

Alonso Montero, Xesús

- 2001 «José Luis Pensado Tomé (1924-2000): *in memoriam*», *Boletín da Real Academia Galega*, 362, pp. 329-332.

Alvar, Carlos

- 1998 «Textos técnicos traducidos en Castilla (Siglos XIII a XV)», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, LXXIV, 1 (= Germà Colón Domènech – Lluís Gimeno Betí, *Cultura i humanisme en les lletres hispaniques (S. XV-XVI)*), pp. 235-255 [incorporado a Alvar (2010), pp. 153-176].
- 2001 «Textos científicos traducidos al castellano durante la Edad Media», in Nadine Henrard – Paola Moreno – Martine Thiry-Stassin (eds.), *Convergences médiévales. Épopée, lyrique, roman. Mélanges offerts à Madeleine Tyssens*, Liège, De Boeck, pp. 25-47 [incorporado a Alvar (2010), pp. 127-151].

- 2008 «La traducción en Castilla en el siglo XIV: Textos científicos y técnicos», *Versants*, 55, 2, pp. 129-144 [incorporado a Alvar (2010), pp. 179-194].
- 2010 *Traducciones y traductores. Materiales para una historia de la traducción en Castilla durante la Edad Media*, Alcalá de Henares, Centro de Estudios Cervantinos (Colección Historia y Literatura, 2).
- Álvarez Blanco, Rosario – Xosé Xove
- 1998 «Lingua e variación dialectal na *Crónica Xeral Galega*», in Kremer (ed.), vol. I, pp. 29-58.
- Álvarez de la Granja, María
- 2005 «Glosario de locucións adverbiais do galego medieval», *Cadernos de Fraseoloxía Galega*, 7, pp. 13-40.
- André, Jacques
- 1949 *Étude sur les termes de couleur dans la langue latine*, Paris, Klincksieck.
- 1956 *Lexique des termes de botanique en latin*, Paris, Klincksieck.
- 1991 *Le vocabulaire latin de l'anatomie*, Paris, Les Belles Lettres.
- Amari, Michele
- 1853 «Questions philosophiques adressées aux savants musulmans par l'Empereur Frédéric II», *Journal Asiatique*, 5^a serie, 1 (1853), pp. 240-274.
- Amarotta, Arcangelo R.
- 1992 «Pourquoi Salerne?», in Antje Krug (ed.), *From Epidaurus to Salerno. Symposium Held at the European University Centre for Cultural Heritage Ravello, April, 1990*, Rixensart, PACT, pp. 11-18.
- Antonelli, Roberto
- 1994 «La scuola poetica alla corte di Federico II», in Toubert – Paravicini Bagliani (eds.), pp. 309-323.
- 1995 «La corte "italiana" di Federico II e la letteratura europea», in *Federico II e le nuove culture. Atti del XXXI Convegno storico internazionale (Todi, 9-12 ottobre 1994)*, Spoleto, Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, pp. 319-346.
- 1999 «Traduzione-tradizione. La tradizione manoscritta provenzale e la Scuola siciliana», in Maria José de Lancastre – Silvano Peloso – Ugo Serani (eds.), *E vós tagides minhas. Miscellanea in onore di Luciana Stegagno Picchio*, Viareggio-Lucca, Baroni, pp. 49-61.
- Aprile, Marcello
- 1999 «Recensión a Giordano Ruffo, *Lo libro dele marescalcie dei cavalli. Tratato veterinario del Duecento*, ed. de Yvonne Olrog Hedvall», *Zeitschrift für romanische Philologie*, CXV, 2, pp. 376-379.
- 2001 «La lingua della medicina animale», in Riccardo Gualdo (ed.), *Le parole della scienza. Scritture tecniche e scientifiche in volgare (Secoli XIII-XV). Atti del Convegno (Lecce, 16-18 aprile 1999)*, Galatina, Congedo Editore, pp. 49-76.
- 2009 «L'ippiatría tra l'Antichità e il Medio Evo. La trasmissione dei testi», in Ortoleva – Petringa (eds.), pp. 323-388.
- Araújo, Yann Loïc Macedo de Morais
- 2004 «Contributo para a história da alveitaria e dos cabalos de guerra no Portugal medieval», *Revista Portuguesa de Ciências Veterinárias*, 99, 594, pp. 19-25.
- Arce, Ángeles
- 1989 «Federico II en Palermo y Alfonso X en Toledo: dos cortes y una misma cultura», in *Il Duecento. Actas del IV Congreso Nacional de Italianistas*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, pp. 97-104.

Arnaldi, Girolamo

- 1988 «Fondazione e rifondazione dello studio di Napoli in età sveva», in *La fondazione fridericiana dell'Università di Napoli*, Napoli, Università degli Studi, pp. 21-48.

Arquint, Patrizia

- 2004 «“Poi che ponesti mano alla predella”. Studio sui freni per cavalli ai tempi di Dante», *Studi di Filologia Italiana*, LXII, pp. 5-93.
- 2006-2007 *Il volgarizzamento occitanico del Liber de medicina equorum di Giordano Ruffo: edizione critica*, Università degli studi di Siena, tesi di dottorato [inedita].

Auliard, Cécile

- 1997 «Les maréchaux à l'époque médiévale: forgerons ou vétérinaires?», *Médiévales: Langue, Textes, Histoire*, 33, pp. 161-173.

Ausécache, Mireille

- 2007a «Manuscris d'antidotaire médiévaux: quelques exemples du fonds latin de la Bibliothèque nationale de France», *Médiévales*, 52, pp. 55-74.
- 2007b «Un Liber Iste, des Liber Iste? Un Platearius, des Platearius? Etat des lieux d'un projet d'édition», in Jacquot – Paravicini Bagliani (eds.), pp. 1-30.

Avalle, D'Arco Silvio

- 1978² *Principi di critica testuale*, Padova, Editrice Antenore.

Avenzo, Gemma

- 1994 «Anotacions lèxiques extretes de Mss. Catalans medievals. Món vegetal», *Verba*, 21, pp. 303-337.
- 2004 «La precisión del lenguaje verbal en la medicina medieval catalana», in Corradini – Perinán (eds.), pp. 37-46.

Axeitos, Xosé Luís

- 2001 «Os traballos e os días do profesor Pensado Tomé. In memoriam», *Revista galega de filoloxía*, 2, pp. 11-25.

Baader, Gerhard

- 1970 «Lo sviluppo del linguaggio medico nell'antichità e nel primo medioevo», *Atene e Roma*, XV, 1, pp. 1-19.
- 1971 «Lo sviluppo del linguaggio medico nell'alto e nel basso medioevo», *Atti e Memorie dell'Accademia toscana di scienze e lettere «La Colombaria»*, 36, pp. 60-109.

Barone, Francesco

- 2003 «Islām in Sicilia nel XII e XIII secolo: ortoprassi, scienze religiose e tasawwuf», *Incontri mediterranei. Rivista semestrale di storia e cultura*, VI, 2, pp. 104-115.

Barreiro, Alejandro

- 1942 «Dominguez Fontela, arcipreste, historiógrafo y académico: póstumo homenaje», *Boletín de la Real Academia Gallega*, 23, n° 266, pp. 17-20.

Bartol Hernández, José Antonio – Juan Felipe García Santos – Javier de Santiago Guervós (eds.)

- 1992 *Estudios filológicos en homenaje a Eugenio de Bustos Tovar*, Salamanca, Universidad de Salamanca, 2 vols.

Battaglia, Salvatore

- 1967-2004 *Grande Dizionario della lingua italiana*, Torino – Roma, Unione Tipografico-Editrice Torinese – Istituto della Enciclopedia Italiana, 21 vols. (= *GDLI*)

Battisti, Carlo – Giovanni Alessio

1975 *Dizionario Etimologico Italiano*, Firenze, G. Barbèra Editore, 5 vols. (= *DEI*)

Bautier, Anne-Marie

1978 «Contribution à l'histoire du cheval au Moyen Âge. I. Le vocabulaire du cheval en latin medieval. II. La rove des chevaux», *Bulletin Philologique et Historique du Comité des Travaux Historiques et Scientifiques*, année 1976, pp. 209-249.

1980 «Contribution à l'histoire du cheval au Moyen Âge. L'élevage du cheval», *Bulletin Philologique et Historique du Comité des Travaux Historiques et Scientifiques*, année 1978, pp. 9-75.

Bellomo, Manlio

1991 «Federico II, lo "Studium" di Napoli e il diritto comune nel "Regnum"», *Rivista internazionale di diritto comune*, 2, pp. 135-151.

Beltrami, Pietro G. (dir.)

2008– *Tesoro della Lingua italiana delle Origini* [[HTTP://tlio.oiv.cnr.it/TLIO/index.html](http://tlio.oiv.cnr.it/TLIO/index.html)] [12/05/2008] (= *TLIO*)

Benedetti, Roberto

2006 «La "Mascalcia" di Giordano Ruffo di Calabria secondo le prime redazione volgari: il caso del frammento 159 del l'Archivio di stato di Udine», in Rita Librandi – Rosa Piro (eds.), *Lo scaffale della biblioteca scientifica in volgare (secoli XIII-XIV). Atti del Convegno di Matera (14-15 ottobre 2004)*, Firenze, Sismel, pp. 297-308.

Bernini, Enrica – Anna Elisa Frassanito

1995-1996 *Censimento dei manoscritti di mascalcia*, Università di Lecce, tesi di laurea [inedita].

Bertelli, Sandro

2009 «La *Mascalcia* di Giordano Ruffo nei più antichi manoscritti in volgare conservati a Firenze», in Ortleva – Petringa (eds.), pp. 389-427.

Bertini, Ferruccio

2010 «Alfano di Salerno: poesia e medicina», in Paravicini Bagliani (ed.), pp. 65-77.

Besteiro Bello, Xosé

2005 «O radical do tema de presente do verbo *trager* no galego medieval: estudo diacrónico», *Revista Galega de Filoloxía*, 6, pp. 11-50.

Bivar, Artur

1948 *Dicionário Geral e Analógico da Língua Portuguesa*, Porto, Edições «Ouro», 3 vols. (= *DGALP*)

Blanco Pérez, José Ignacio

1994 «*Coxa y femur*: su evolución semántica», in Manuel Enrique Vázquez Buján (ed.), *Tradición e Innovación de la Medicina Latina de la Antigüedad y de la Alta Edad Media*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, pp. 253-265.

Bloch, Herbert

1986 *Monte Cassino in the Middle Ages*, Cambridge, Harvard University Press, 3 vols.

Bluteau, Raphael

1712-1728 *Vocabulario portuguez e latino*, Coimbra – Lisboa, Collegio das Artes da Companhia de Jesu – Officina de Pascoal da Sylva, 8 vols. (= *VPL*)

Boggi Cavallo, Pina

2008 «Medicina al femminile nella Salerno medievale», in Gallo (ed.), pp. 91-121.

Bonfil, Roberto

- 1995 «La cultura ebraica e Federico II», in Enrico Menestò (ed.), *Federico II e le nuove culture. Atti del XXXI Convegno storico internazionale (Todi, 9-12 ottobre 1994)*, Spoleto, Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, pp. 153-172.

Bos, Guerit – Guido Mensching

- 2000 «Macer Floridus: A Middle Hebrew Fragment with Romance Elements», *The Jewish Quarterly Review*, XCI, 1-2, pp. 17-51.

Boullón Agrelo, Ana Isabel

- 1999 *Antroponimia medieval galega* (ss. VIII-XII), Tübingen, Niemeyer.

Brea, Mercedes

- 1976 «Prefijos formadores de antónimos negativos en español medieval», *Verba*, 3, pp. 319-341.
 1988a «Anotación sobre o uso dos adverbios pronominais en galego-portugués», in Kremer (ed.), pp. 181-190.
 1988b «La partícula gallego-portuguesa *ar / er*», in *Homenaje a Alonso Zamora Vicente*, Madrid, Castalia, pp. 181-190.
 1994 «A propósito del prefijo *des-*», in Berta Pallares – Pedro Peira – Jesús Sánchez Lobato (eds.), *Sin fronteras. Homenaje a María Josefa Canellada*, Madrid, Editorial Complutense, pp. 109-124.

Brugnolo, Furio

- 1999 «I siciliani e l'arte dell'imitazione: Giacomo da Lentini, Rinaldo d'Aquino e Iacopo Mostacci "traduttori" dal provenzale», *La parola del testo*, III, 1, pp. 45-74.

Brühl, Carlrichard

- 1994 «Federico II: personalità di un sovrano», in Pierre Toubert – Agostino Paravicini Bagliani (eds.), *Federico II e il mondo mediterraneo*, Palermo, Sellerio Editore, pp. 17-30.

Brunel, Clovis

- 1956 *Recettes médicales, alchimiques et astrologiques du XVe siècle en langue vulgaire des Pyrénées*, Toulouse, Édouard Privat.
 1957 «Recettes médicales de Montpellier en ancien provençal», *Romania*, LXXVIII, pp. 289-327.
 1959 «Recettes médicales d'Avignon en ancien provençal», *Romania*, LXXX, pp. 145-190.
 1961 «Recettes vétérinaires de Fréjus en ancien provençal», *Romania*, LXXXII, pp. 27-43.
 1962 «Recettes médicales du XIIIe s. en langue de Provence», *Romania*, LXXXIII, pp. 145-182.

Brunetti, Giuseppina

- 2001 «Attorno a Federico II», in Piero Boitani – Mario Mancini – Alberto Varrvaro (dirs.), *Lo spazio letterario del Medioevo*, vol. I (*La produzione del testo*), Roma, Salerno Editrice, t. II, pp. 649-693.

Brunori Cianti, Lia – Luca Cianti

- 1993 *La Pratica della Veterinaria nei Codici Medievali di Mascalcia*, Bologna, Edagricole.

Buridant, Claude

- 1983 «*Translatio medievalis*. Théorie et pratique de la traduction médiévale», *Travaux de Linguistique et de Littérature*, XXI, 1, pp. 81-136.

Burnett, Charles

- 1994 «Michele Scotto e la diffusione della cultura scientifica», in Toubert – Paravicini Bagliani (eds.), pp. 371-394 [en versión inglesa, co título «Michael Scot and the transmission of scientific culture

from Toledo to Bologna via the court of Frederick II Hohenstaufen», *Micrologus*, II (*Le scienze alla corte di Federico II*), 1994, pp. 101-126].

Cabeza Quiles, Fernando

1992 *Os nomes de lugar. Toponimia de Galicia: a súa orixe e o seu significado*, Vigo, Xerais.

2008 *Toponimia de Galicia*, Vigo, Galaxia.

Cagny, Paul – Joseph Henry Gobert

19– *Diccionario de veterinaria*, Madrid, Felipe González Rojas, 4 vols. [trad. cast. de Dalmacio García e Izcara]. (= Cagny – Gobert)

Cam, Marie-Thérèse

2008 «Nomenclature des *realia* de la vie rurale: étude du vocabulaire des installations et des équipements de l'écurie dans les textes latins de médecine vétérinaire (IVe-Ve s.)», in Roger Wright (ed.), *Latin vulgaire – Latin tardif. VIII. Actes du VIIIe colloque international sur le latin vulgaire et tardif (Oxford, 6-9 septembre 2006)*, Hildesheim – Zurich – New York, Olms – Weidmann, pp. 281-291.

2009a «*Mulomedicinae me commentarios ordinantem...* Végèce et l'organisation du savoir vétérinaire», *Schedae*, 12, 2, pp. 33-52.

2009b «*Manus ueterinarii*. La réduction des luxations dans les traités vétérinaires antiques», in Ortoleva – Petringa (eds.), pp. 183-204.

Cam, Marie-Thérèse (dir.)

2007 *La médecine vétérinaire antique. Sources écrites, archéologiques, iconographiques (Actes du colloque international de Brest, 9-11 septembre 2004, Université de Bretagne Occidentale)*, Rennes, Presses Universitaires de Rennes.

Cam, Marie-Thérèse – Yvonne Poulle-Drieux

2007 «De l'objet au texte: l'hipposandale cloutée (À propôs d'un mot corrompu de la *Mulomedicina* de Végèce)», *Bibliothèque de l'École des chartes*, 165, 2: 525-532.

Camargo, Cacilda de Oliveira – Carlos Alberto Iannone – Jorge Cury

1988 *Textos medievais portugueses. Livro de Alveitaria de Mestre Giraldo*, Araraquara, Universidade Estadual Paulista «Júlio de Mesquita Filho» – Instituto de Letras, Ciências Sociais e Educação – Centro de Estudos Portugueses «Jorge de Sena», 2 vols.

Capaccioni, Francesco – An Smets

2007 «*"Aucunas medecinaz per l'espervier"*: édition de quelques recettes vétérinaires en ancien occitan et en franco-provençal», *Romania*, 125, 1-2, pp. 229-238.

Capelli, Adriano

1987⁶ *Lexicon Abreviaturarum. Dizionario di Abbreviature latine ed italiane*, Milano, Ulrico Hoepli Editore.

Capitani, Ovidio

1999 «La fondazione dell'Università di Napoli e lo Studio di Bologna: alcune riflessioni», in Marta Herlig – Mario Reale (eds.), *Storia, filosofia e letteratura. Studi in onore di Gennaro Sasso*, Napoli, Bibliopolis, pp. 155-174.

Carmona, Fernando

1999 «Traducir en la Edad Media y traducir la Edad Media», in Paredes – Muñoz Raya (coords.), pp. 153-166.

Carré, Antònia

2003 «Traducir ciència en català a l'Edat Mitjana: un exemple vingut de la península italiana», *Qua-derns de Filologia. Estudis Literaris*, VIII, pp. 59-76.

Castro, Ivo de – Maria Ana Ramos

- 1986 «Estratégia e tática de transcrição», in *Critique textuelle portugaise. Actes du Colloque, Paris, 20-24 octobre 1981*, Paris, Fondation Calouste Gulbenkian – Centre Culturel Portugais, pp. 99-122.

Castro, Maria Helena Lopes de – Isabel Vilares Cepeda – Virgílio Madureira – Ivo José de Castro

- 1964-1973 «Normas de transcrição para textos medievais portugueses», *Boletim de Filologia*, XXII, pp. 417-425.

Causati Vanni, Maria Anna

- 1999 *Giordano Ruffo. Nelle scuderie di Federico II imperatore*, Velletri, Vela [2ª ed., 2002].
- 2005 «Il *De Medicina Equorum* ovvero l'arte di curare i cavalli», in Alba Veggetti – Ivo Zoccarato – Elisabetta Lasagna (eds.), *35th International Congress of the World Association for the history of veterinary medicine. IV Congresso Italiano di storia della medicina veterinaria (Grugliasco, Torino, Italy, September 8-11, 2004)*, Brescia, Fondazione Iniziative Zooprofilattiche e Zootecniche, pp. 129-133.

Cavallo, Guglielmo

- 1994 «Mezzogiorno svevo e cultura greca», in Toubert – Paravicini Bagliani (eds.), pp. 236-249.

Cifuentes, Lluís

- 1997 «*Translatar sciència en romans catalanesch*. La difusió de la medicina en català a la Baixa Edat Mitjana i el Renaixement», *Llengua & Literatura*, 8, pp. 7-42.
- 2000 «Tres notes sobre traduccions quirúrgiques medievals al català. I. Fragments d'un ms. en català de la *Chirurgia* de Teodoric reaprofitats en relligadures del Cinc-Cents», *Arxiu de Textos Catalans Antics*, 19, pp. 561-585.
- 2002 «Cavalls, bous i vaques: sobre manescalia i agronomia a Catalunya entre l'Edat Mitjana i la Moderna», in *Actes de la VI Trobada d'Història de la Ciència i de la Tècnica*, Barcelona, SCHCT, pp. 87-91.
- 2004 «Univesité et vernacularisation au Bas Moyen Âge: Montpellier et les traductions catalanes médiévales de traités de médecine», in Daniel Le Blévec (dir.), *L'Université de Médecine de Montpellier et son rayonnement (XIIIe-XVe siècles). Actes du Colloque International de Montpellier organisé par le Centre Historique de Recherches d'Études Médiévales (Université Paul Valéry – Montpellier III), 17-19 mai 2001*, Turnhout, Brepols, pp. 273-290.
- 2006² *La ciència en català a l'Estat Mitjana i el Renaixement*, Barcelona – Palma, Universitat de Barcelona – Universitat de les Illes Balears (Col·lecció Blanquerna 3) [1ª ed., 2002].
- 2007 «Textes scientifiques en catalan (XIIIe-XVe siècles) dans les bibliothèques de France», *Médiévales*, 52, pp. 89-118.

Cifuentes, Lluís – Carmel Ferragud

- 1999 «El "Libre de la menescalia" de Manuel Dies: de espejo de caballeros a manual de albéitares», *Asclepio. Revista de Historia de la Medicina y de la Ciencia*, LI, 1, pp. 93-127.

Cifuentes, Lluís – Carmel Ferragud – Luis García Ballester

- 1999 «Els menescals i l'art de la menescalia a la Corona d'Aragó durante la Baixa Edat Mitjana», in *Història de la ramaderia i la veterinària als Països Catalans. IV Col·loqui d'Història Agrària (maig del 1997)*, Barcelona, Centre d'Estudis Històrics – Universitat de Barcelona, pp. 75-98.

Cintra, Luis F. Lindley

- 1963 «Observations sur l'orthographe et la langue de quelques textes non littéraires galiciens-portugais de la seconde moitié du XIIIe siècle», *Revue de Linguistique Romane*, XXVII, pp. 59-77.

Colafemmina, Cesare

- 1995 «Federico II e gli ebrei», in Fonseca – Pace (eds.), pp. 69-74.

Conerly, Porter – Enrica J. Ardemagni – Ruth M. Richards

- 1986 *Text and Concordance of Macer Herbolario, Seville Colombina MS. 7-6-27*, Madison, Hispanic Seminary of Medieval Studies, 10 pp. + 3 microfiches.

Cordero del Campillo, Miguel

- 1996 «Los nombres hispánicos de la veterinaria», in Miguel Cordero del Campillo – Miguel Ángel Márquez – Benito Madariaga de la Campa, *Albeyería, mariscalía y veterinaria: orígenes y perspectiva literaria*, León, Universidad de León, pp. 15-58.

Cornagliotti, Anna

- 1994 «Il *Trattato delle erbe* della Biblioteca Comunale di Palermo (Ms. Qq A 13): un ricettario catalano», in Carlos Romero – Rossend Arqués (eds.), *La cultura catalana tra l'Umanesimo e il Barocco. Atti del V Convegno dell'Associazione Italiana di Studi Catalani (Venezia 1992)*, Pàdua, Editoriale Programma, pp. 103-120.

Coromines, Joan

- 1980-1991 *Diccionari Etimològic i Complementari de la llengua catalana*, Barcelona, Curial Edicions Catalanes – Caixa de Pensions «La Caixa», 9 vols. (= DECLC)

Corominas, Joan – José Antonio Pascual

- 1980-1991 *Diccionario crítico etimológico castellano e hispánico*, Madrid, Gredos, 6 vols. (= DCECH)

Corradini Bozzi, Maria Sofia

- 1991 «Sulle tracce del volgarizzamento occitanico di un erbario latino», *Studi Mediolatini e Volgari*, XXXVII, pp. 31-132.
- 1993 «La “Fachlletatur” occitanica: i codici di argomento medico-farmaceutico», in Saverio Guida – Fortunata Latella (eds.), *La filologia romanza e i codici (Atti del Convegno di Messina, Università degli Studi – Facoltà di Lettere e Filosofia, 19-22 dicembre 1991)*, Messina, Sicania, vol. II, pp. 731-742.
- 1997 *Ricettari medico-farmaceutici medievali della Francia meridionale. Vol. I*, Firenze, Leo S. Olschki editore.
- 2001 «Per l'edizione del “corpus” delle opere mediche in occitanico e in catalano: nuovo bilancio della tradizione manoscritta e analisi linguistica dei testi», *Rivista di Studi Testuali*, III, pp. 127-195.
- 2002 «Il ms. 215 della Biblioteca Classense di Ravenna: tradizione latina e testi volgari di materia medica», *Studi Mediolatini e Volgari*, XLVIII (= *Testi, generi e tradizioni nella Romània medievale. II. Atti del VI Convegno della Società Italiana di Filologia Romanza, Pisa, 28-30 settembre 2000*), pp. 1-15.
- 2004 «Aspetti del lessico medico, botanico e farmaceutico», in Corradini – Perinián (eds.), pp. 11-25.
- 2006 «Due testimoni occitanici della *Anatomia porci* attribuita a Cofone salernitano», in Pietro Beltrami et al., *Studi di Filologia romanza offerti a Valeria Bertolucci Pizzorusso*, Pisa, Pacini, pp. 463-492.
- 2009 «La *Falchlitteratur* médico-pharmaceutique en ancien occitan dans le contexte européen: des facettes culturelles et linguistiques», in Guy Latry (ed.), *La voix occitane. Actes du VIIIe Congrès de l'Association Internationale d'Études Occitanes (Bordeaux, 12-17 octobre 2005)*, Bordeaux, Presses Universitaires de Bordeaux, vol. I, pp. 437-449.

Corradini, M. Sofia – Blanca Perinián (eds.)

- 2004 *Giornate di studio di lessicografia romanza. Il linguaggio scientifico e tecnico (medico, botanico, farmaceutico e nautico) fra Medioevo e Rinascimento. Atti del convegno internazionale (Pisa, 7-8 novembre 2003)*, Pisa, Edizioni ETS.

Corrado, Armando

- 1984¹ *Le malattie del cavallo*, Milano, Edizioni Equestre [1^a ed. 1973].

Cronier, Marie

- 2010 «Le Dioscoride alphabétique latin et les traductions latines du *De materia medica*», in Langslow – Maire (eds.), pp. 189-200.

Crupi, Pasquino

- 2002 *Giordano Ruffo. Libro della Mascalcia*, con una nota bibliografica di Francesco Russo, Soveria Mannelli (CZ), Rubbettino Editore [reed. do impresso de *Giordano Ruffo, Il primo libro delle mascalte del cavallo*, Venezia, Rutilio Borgominiero, 1561].

Cubo, Cristina de la Rosa

- 2000 *Summa Medicinae (Mad. Esc. M. II. 17). Estudio y edición crítica*, Universidad de Valladolid, tesis de doctorado [inérita] (*apud* <[HTTP://www.cervantesvirtual.com](http://www.cervantesvirtual.com)>). (= *Summa Medicinae*)

D'Agostino, Alfonso

- 2001 «La corte di Alfonso X di Castiglia», in Pietro Boitani – Mario Mancini – Alverto Várvaro (dirs.), *Lo spazio letterario del Medioevo. 2. Il Medioevo volgare*, vol. I (*La produzione del testo*), Roma, Salerno Editrice, t. II, pp. 735-785.

Davico, Rosalba

- 2008 «Cultura araba ed ebraica nella Scuola Medica Salernitana del Medioevo», in Gallo (ed.), pp. 55-89.

De Frutos González, Virginia

- 2010 *Flos Medicine (Regimen Sanitatis Salernitanum). Estudio, edición crítica y traducción*, Valladolid, Universidad de Valladolid. (= *Flos Medicinae*)

De Gregorio, Giacomo

- 1904 «Notizia di un trattato di mascalcia in dialetto siciliano del secolo XIV (con cui si dimostra pure che Giordano Ruffo è il fonte di Lorenzo Rusio)», *Romania*, XXXIII, pp. 367-386.
- 1905 «Il codice de Cruyllis-Spatafora, in antico siciliano, del sec. XIV, contenente la *Mascalcia* di Giordano Ruffo», *Zeitschrift für romanische Philologie*, XXIX, pp. 566-606.

De Martino, Anna

- 1988a «I maestri del secolo XI», in Pasca (ed.), pp. 37-49.
- 1988b «Constantino Africano», in Pasca (ed.), pp. 50-67.

De Stefano, Antonio

- 1951 «Fridericus, puer Apuliae», *Archivio storico pugliese*, 4, 1, pp. 23-30.
- 1990³ *La cultura alla corte di Federico II imperatore*, Parma, Edizioni all'insegna del Veltro [1^a ed., 1938].

Debru, Armelle – Guy Sabbah (coords.)

- 1998 *Nommer la maladie. Recherches sur le lexique gréco-latin de la pathologie*, Saint-Étienne, Publications de l'Université de Saint-Étienne.

Delle Donne, Fulvio

- 1993 «La fondazione dello *Studium* di Napoli: note sulle circolari del 1224 e del 1234», *Atti dell'Accademia Pontaniana*, 42, pp. 179-197.

Delprato, Pietro – Luigi Barbieri

- 1867 *La Mascalcia di Lorenzo Rusio, volgarizzamento del secolo XIV da Pietro Delprato aggiuntivi il testo latino per cura di Luigi Barbieri*, Bologna, Gaetano Romagnoli, 2 vols.

Denis, Bernard

- 2007 «L'hygiène générale dans les écrits des agronomes latins», in Cam (dir.), pp. 67-75.

Dias, Augusto Epiphany da Silva

1959⁴ *Syntaxe Historica Portuguesa*, Lisboa, Livraria Clássica Editora.

Dicionário electrónico Houaiss da língua portuguesa, Instituto António Houaiss, 2001 [CD-ROM].
(= Houaiss)

Dillemann, Georges

1969 «La pharmacopée au Moyen Age», *Revue d'Histoire de la Pharmacie*, 200, pp. 163-170, 234-244.

1982 «La farmacia dal III secolo all'epoca contemporanea», in *Storia della medicina, della farmacia, dell'odontoiatria e della veterinaria*, vol. V, Bergamo, Walk Over Italiana, pp. 119-176 [traducción do orixinal francés, *Histoire de la médecine, de la pharmacie, de l'art dentaire et de l'art vétérinaire*, Paris, Albin Michel-Laffont-Tchou, 1980].

Dizionario Enciclopedico Italiano, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, 14 vols. (= *DEnIt*)

Dolz, Erich

1937 *Die Pferdeheilkunde des Bischofs Theoderich von Cervia (Abhandlung I)*, Inauguraldissertation zur Erlangung der veterinärmedizinischen Doktorwürde an der Friedrich-Wilhelms-Universität in Berlin, Berlin. [cfr. Klütz, 1937; Heinemeyer, 1936]

Domínguez Fontela, Juan

1938-1939 «*Tratado de Albeiteria* por Jordan Rubio, de Calabria», *Boletín de la Comisión de Monumentos de Orense*, XI, nº 238, pp. 302-309 (= DF1); nº 239, pp. 345-352 (= DF2); nº 240, pp. 395-402 (= DF3); nº 241, pp. 451-458 (= DF4); nº 242, pp. 495-502 (= DF5); nº 243, pp. 543-550 (= DF6).

1939-1940 «*Tratado de Albeiteria* por Jordan Rubio, de Calabria», *Boletín de la Comisión de Monumentos de Orense*, XII, nº 244, pp. 13-20 (= DF7); nº 245, pp. 93-100 (= DF8); nº 246, pp. 109-115 (= DF9).

1940 «El Códice de Albeitería de Alvaro Eans o Yans da Seira. Epílogo», *Boletín de la Comisión de Monumentos de Orense*, XII, nº 251, pp. 261-264 (= DF10).

[Ed. facs. dix.]: [Ourense], Grupo Marcelo Macías de colaboradores do Museo e Arquivo Provincial de Ourense / Xunta de Galicia, Consellería de Cultura, Promoción Social e Turismo, Dirección Xeral de Promoción Cultural, [2004], 1 DVD-ROM (= *Patrimonio bibliográfico de Galicia. Serie facsimilar*; 1).

Domínguez Fontela, Juan

1939 «Documentos arcaicos gallegos del Códice de minutas del notario de Bayona de Miñor, Álvaro Eans das Eiras o Álvaro Yans da Seira, a principios del siglo XV», *Boletín de la Comisión de Monumentos de Orense*, XII, nº 246, p. 116.

1940 «Documentos arcaicos gallegos del Códice de minutas del notario de Bayona de Miñor, Álvaro Eans das Eiras o Álvaro Yans da Seira, a principios del siglo XV», *Boletín de la Comisión de Monumentos de Orense*, XII, nº 250, pp. 233-240; nº 251, pp. 257-261.

[Ed. facs. dix.]: [Ourense], Grupo Marcelo Macías de colaboradores do Museo e Arquivo Provincial de Ourense / Xunta de Galicia, Consellería de Cultura, Promoción Social e Turismo, Dirección Xeral de Promoción Cultural, [2004], 1 DVD-ROM (= *Patrimonio bibliográfico de Galicia. Serie facsimilar*; 1).

Doyen-Higuet, Anne-Marie

1981a «L'accouplement et la reproduction des équides dans les textes hippiatriques grecs», *Annales de Médecine Vétérinaire*, 125, pp. 533-566.

1981b «Les textes d'hippiatrie grecque. Bilan et perspectives», *L'Antiquité Classique*, L, 1-2, pp. 258-273.

1984 «The "Hippiatrica" and Byzantine Veterinary Medicine», *Dumbarton Oaks Papers*, 38 (= *Symposium of Byzantine Medicine*), pp. 111-120.

Drazen Grmek, Mirko

- 1967 «Influsso di Avicenna sulla medicina occidentale del Medio Evo», *Salerno. Hyppocratica Civitas*, I, 4, pp. 6-21.

Dronke, Peter

- 1994 «La poesia», in Toubert – Paravicini Bagliani (eds.), pp. 43-67.

Du Cange, Carolo du Fresne Domino

- 1954 *Glosarium Mediae et Infimae Latinitatis*, Graz, Akademische Druck-U. Verlagsanstalt, 10 ts. en 5 vols. [reproducción anastática da ed. de Niort, 1883-1888]. (= Du Cange)

Dualde Pérez, Vicente

- 1985 «Notas sobre Albeytaría en el reino de Valencia: exámenes de albéytas en el siglo XV», *Boletín de la Sociedad Castellonense de Cultura*, 61, pp. 393-397.
- 2005 «La Anatomía en los manuscritos medievales de albeitería», in Gregorio Ramírez Zarzosa – Francisco Gil Cano – Jose Mª Vázquez Autón (eds.), *XI Congreso Nacional de Historia de la Veterinaria. Libro de Actas*, Murcia, Comprobél, pp. 19-38.

Duby, George

- 1994 «Introduzione», in Toubert – Paravicini Bagliani (eds.), pp. 9-13.

Ercolani, Giovan Battista

- 1851 *Ricerche storico-analitiche sugli scrittori di veterinaria*, Torino, Tipografia Ferrero e Franco, vol. I.

Fallows, Noel

- 2002 «*Libro de los caballos*», in Carlos Alvar – José Manuel Lucía Megías (dirs.), *Diccionario Filológico de Literatura Medieval Española. Textos y transmisión*, Madrid, Castalia, pp. 801-804.

Faraudo de Saint-Germain, Lluís

- 1955-1956 «Una versió catalana del *Libre de les herbes* de Macer», *Estudis Romànics*, V, pp. 1-54.

Fernández de Viana y Vieites, José Ignacio

- 1998 «Proposta para unha normativa de edición de documentos medievais en galego», in Kremer (ed.), vol. I, pp. 71-80.

Fernández Guiadanes, Antonio

- 2011 «Uso y funciones de la plica en el “Cancionero da Ajuda”: identificación del “usus scribendi” de los copistas», in Manuel Salamanca López (dir.), *La materialidad escrita: nuevos enfoques para su interpretación*, Oviedo, Instituto de Estudios para la Paz y la Cooperación, pp. 41-87.

Fernández López, M^a del Carmen

- 1999 «Las formas de la *i* larga (j): nomenclatura y datación», *Signo. Revista de Historia de la Cultura Escrita*, 6, pp. 253-268.

Fernández Rei, Francisco

- 1990 *Dialectoloxía da lingua galega*, Vigo, Xerais.
- 2002 «As estacións do ano en galego: o inverno, o verán e as primaveras», in Lorenzo (coord.), pp. 129-143.

Ferrari, Anna

- 2001 «Sbagliando (loro), s'impára (noi): tipologia e interesse dell'*incipiens error* nel Colocci-Bran-cuti», in Patrizia Botta – Carmen Parrilla – Ignacio Pérez Pascual (eds.), *Canzonieri iberici*, Noia – Padova – A Coruña, Editorial Toxosoutos – Università di Padova – Universidade da Coruña, vol. I, pp. 107-123.

Ferreiro, Manuel

1995 *Gramática histórica galega. I. Fonética e Morfosintaxe*, Santiago de Compostela, Edicións Laivento.

1997 *Gramática histórica galega. II. Lexicoloxía*, Santiago de Compostela, Edicións Laivento.

Fischer, Klaus-Dietrich

1980 «Zum Codex 78 C des Berliner Kupferstichkabinett», *Mittellateinisches Jahrbuch*, XV, pp. 155-161.

Folena, Gianfranco

1965 «Cultura e poesia dei Siciliani», in Emilio Cecchi – Natalino Sapegno (eds.), *Storia della letteratura italiana. I. Le origini e il Duecento*, Milano, Garzanti, pp. 296-302.

Fonseca, Cosimo Damiano – Valentino Pace (eds.)

1995 *Federico II e l'Italia. Percorsi, luoghi, segni e strumenti*, Roma, Edizioni de Lucca – Editalia.

Font Quer, Pio

1980⁶ *Plantas Medicinales. El Dioscórides renovado*, Barcelona, Labor [1ª ed., 1961]. (= Font Quer)

Fradejas Rueda, José Manuel

1998 *Literatura cetrera de la Edad Media y el Renacimiento español*, Londres, Grant & Cutler.

2004 *El Arte de Cetrería de Federico II*, Ciudad del Vaticano – Madrid, Biblioteca Apostolica Vaticana – Testimonio Compañía Nacional.

2007 «Aproximación a la literatura cetrera portuguesa», *e-Humanista*, 8 (2007), pp. 197-226.

Fradejas Rueda, José Manuel – Baudouin Van Den Abele – Marinela García Sempere

2008 *Tratados de cetrería catalanes (siglo XIV)*, Madrid, Círculo de Bibliofilia Venatoria.

Fraisse, Anne

2005 «Scabies dans les textes latins: problemes d'identification et de traduction», *Revue de Philologie, de Littérature et d'Histoire anciennes*, LXXIX, 1, pp. 59-67.

Franco, António

2003 «O Livro de Alveitaria de mestre Giraldo numa perspectiva da Lingüística de Especialidade», in Luís Adão da Fonseca – Luís Carlos Amaral – Maria Fernanda Ferreira Santos (coords.), *Os reinos ibéricos na Idade Média: Livro de Homenagem ao Professor Doutor Humberto Carlos Baquero Moreno*, Porto, Civilização, vol. I, pp. 209-217.

Gabrielli, Francesco

1967 «La medicina araba e la Scuola di Salerno», *Salerno. Hyppocratica Civitas*, I, 3, pp. 12-23.

Gaillard-Seux, Patricia

1998 «Les maladies des yeux et le lézard vert», in Debru – Sabbah (coords.), pp. 93-105.

Gallo, Italo (ed.)

2008 *Salerno e la sua Scuola Medica*, Napoli, Guida.

Gallo, Italo

2008 «Medicina antica e Scuola Medica Salernitana», in Gallo (ed.), pp. 9-16.

Gancedo Negrete, Mª Soledad

2006 «Abreviaturas y signos abreviativos en la documentación original del siglo XV del Archivo Municipal de Durango», *Oihenart*, 21, pp. 101-116.

García Ballester, Luis

- 1972 «Galeno (c. 130 – c. 200). Acercamiento histórico-social a su biografía científica», *Medicina & Historia*, 12, pp. 9-26.
- 1992 «Medicina y filosofía natural en la Europa latina de los siglos XII y XIII: un debate abierto», *Arbor*, 12, pp. 119-145.
- 1994 «Introduction: Practical medicine from Salerno to the Black Death», in Luis García Ballester et al., *Practical medicine from Salerno to the Black Death*, Cambridge, Cambridge University Press, pp. 1-29.

García Bravo, Paloma

- 2004 «Las traducciones en la transmisión del legado médico clásico al mundo occidental», *Hieronymus Complutensis*, 11, pp. 25-42.

García González, Alejandro

- 2007 *Alphita. Edición crítica y comentario*, Firenze, Sismel – Edizioni del Galluzzo.

Garolafo, Ivan

- 2009 «Galeno, gli animali e la veterinaria», in Ortoleva – Petringa (eds.), pp. 27-35.

Gaulin, Jean-Louis

- 1994 «Giordano Ruffo e l'arte veterinaria», in Toubert – Paravicini Bagliani (eds.), pp. 424-435 [versión francesa co título «Giordano Ruffo et l'art vétérinaire», *Micrologus*, II (*Le scienze alla corte di Federico II*), 1994, pp. 185-198].

Gayoso Carreira, Gonzalo

- 1994 *Historia del papel en España*, Lugo, Diputación Provincial de Lugo, 3 vols.

Gil-Sotres, Pedro

- 1986 «Sangre y Patología en la medicina bajomedieval: el substrato material de la flebotomía», *Asclepio*, 38, pp. 73-104.
- 1990 «Los evacuantes particulares: ventosas, escarificaciones, sanguijuelas y cauterios en la terapéutica bajo-medieval», *Medicina e Historia*, 34, tercera época, pp. 5-28.
- 1994 «Derivation and revulsion: the theory and practice of medieval phlebotomy», in Luis García Ballester et al., *Practical medicine from Salerno to the Black Death*, Cambridge, Cambridge University Press, pp. 110-155.

Gili, Joan

- 1985 *Lo cavall. Tractat de manescalia del segle XV*, Oxford, Dolphin Book.

Gitton, Valérie

- 1998 «Maladies humaines et maladies équinés chez Pelagonius. Interactions entre les deux lexiques», in Debru – Sabbah (coords.), pp. 107-118.
- 2001 «La médecine vétérinaire de Némésien, *Cynegeticon*, vv. 283-289: la saignée de printemps des chevaux», in Armelle Debru – Nicoletta Palmieri (orgs.), «*Docente Natura*». *Mélanges de médecine ancienne et médiévale offerts à Guy Sabbah*, Saint-Étienne, Publications de l'Université de Saint-Étienne, pp. 133-155.

Gitton-Ripoll, Valérie

- 2003 «L'Art vétérinaire de Pelagonius ou l'exercice de l'hippiatrie au IVème siècle ap. J.C.: l'édition des textes vétérinaires latins et grecs», *Bull. soc. fr. hist. méd. sci. vét.*, 2, 1, pp. 20-30.
- 2007 «Sur quelques noms d'instruments de chirurgie et de contention conservés par les textes vétérinaires latins», in Cam (dir.), pp. 251-269.

- 2010 «Comment préparait-on les médicaments? Le sens et la traduction des verbes signifiant “écraser, broyer, piler” (*tvndere, terere* et leurs composés: *molere, frendere, pinsare/pinsere, confringere, levigare...*), in Langslow – Maire (eds.), pp. 319-335.
- Glaze, Florence Eliza
- 2005 «Galen Refashioned: Gariopontus in the Later Middle Ages and Renaissance», in Elizabeth Lane Furdell (ed.), *Textual Healing: Essays on medieval and early modern medicine*, Leiden, Brill, pp. 53-73.
- 2008 «Gariopontus and the Salernitans: Textual Traditions in the Eleventh and Twelfth Centuries», in Jacquart – Paravicini Bagliani (eds.), pp. 149-190.
- Goebel, Veronika – Martin Heide
- 2009 «Transmission of Greek and Arabic veterinary literature», in Ortoleva – Petringa (eds.), pp. 293-307.
- González Fernández, Isabel
- 1978 *Sufijos nominales en el gallego actual*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela (*Verba*, Anexo 11).
- González Manjarés, Miguel Ángel – María Cruz Herrero Ingelmo
- 2004 *Un herbario ilustrado sin texto. El código Chig. F. VIII 158*, Ciudad del Vaticano – Madrid, Biblioteca Apostólica Vaticana – Testimonio Compañía Editorial.
- González Seoane, Ernesto Xosé (dir.)
- 2006 *Dicionario de dicionarios do galego medieval*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela (*Verba*, Anexo 57). [CD-ROM] (= DDGM)
- Goody, Peter C.
- 1976 *Anatomía del caballo. Una aproximación gráfica a la estructura equina*, Zaragoza, Editorial Acribia [trad. do orixinal *Horse Anatomy: A Pictorial Approach to Equine Structure* realizada por Eduardo Vigil Maeso].
- Grande enciclopédia portuguesa e brasileira* (1978-2004), Lisboa – Rio de Janeiro, Editorial Enciclopédia, 73 vols. (= GEPIB)
- Green, Monica H.
- 2009 *Trotula. Un compendio medievale di medicina delle donne*, Firenze, Sismel – Edizioni del Galluzzo [trad. do orixinal *The Trotula: a medieval compendium of women's medicine*, University of Pennsylvania Press, 2001].
- Greimas, Algirdas Julien – Teresa Mary Keane
- 1992 *Dictionnaire du moyen français: la Renaissance*, Paris, Larousse.
- Gregory, Tullio
- 1988 «Forma di conoscenza e ideali di sapere nella cultura medievale», *Giornale critico della filosofia italiana*, 67 (jan.-apr. 1988), pp. 1-62.
- Gualdo, Riccardo
- 1998a «Recensión a Giordano Ruffo, *Lo libro dele marescalcie dei cavalli. Tratato veterinario del Duecento*, ed. de Y. Olrog Hedvall», *Studi Linguistici Italiani*, XXIV, 1, pp. 135-139.
- 1998b «Il lessico della mascalcia nei primi secoli», in Salvatore D'Onofrio – Riccardo Gualdo (eds.), *Le solidarietà. La cultura materiale in Linguistica e Antropologia. Atti del Seminario di Lecce (novembre-dicembre 1996)*, Galatina, Congedo Editore, pp. 135-159.
- Guintard, Claude
- 2005 «L'histoire de la médecine vétérinaire: apport des sources écrites (Moyen Âge et époque moderne) et réflexions sur l'intérêt et les limites de l'archéozoologie pour l'étude de la paléopathologie animale», in Mousnier (ed.), pp. 125-152.

Hamesse, Jacqueline – Marta Fattori (eds.)

- 1990 *Rencontres de cultures dans la Philosophie Médiévale. Traductions et traducteurs de l'Antiquité tardive au XIVe siècle (Actes du Colloque international de Cassino, 15-17 juin 1989)*, Louvain-La-Neuve–Cassino, Publications de l'Institut d'Études Médiévales.

Heinemeyer, Wilhelm

- 1936 *Die Pferdeheilkunde des Bischofs Theoderich von Cervia (Abhandlung III)*, Inauguraldissertation zur Erlangung der veterinärmedizinischen Doktorwürde an der Friedrich-Wilhelms-Universität in Berlin, Berlin. [cfr. Dolz, 1937; Klütz, 1936]

Herrera, Mª Teresa

- 1992 «Los nombres de las plantas medievales y su verdadera identidad», in Bartol Hernández – García Santos – Guervós (eds.), vol. I, pp. 445-453.
- 1993 «La expresión del proceso patológico en la medicina medieval española», *Voces*, 4, pp. 29-36.
- 1996 *Diccionario Español de Textos Médicos Antiguos*, Madrid: Arco Libros, 2 vols. (= DETEMA)
- 1998 «Nombres de instrumentos quirúrgicos en textos medievales españoles», in Irene Andres-Suárez – Luis López Molina (coords.), *Estudios de lingüística y filología españolas. Homenaje a Germán Colón*, Madrid, Gredos, pp. 217-227.

Heusinger, Charles Frédéric

- 1853 *Recherches de Phatologie Comparée*, Cassel, Henri Hotop, 2 vols.

Hiepe, Thomas

- 1990 *Das «Buch über die Stallmeisterei der Pferde» von Jordanus Ruffus aus dem 13. Jahrhundert (Abschrift, Übersetzung und veterinärmedizinisch-historische Bewertung)*, München, Tierärztlichen Fakultät der Ludwig-Maximilians-Universität [Inaugural-Dissertation zur Erlangung der tiermedizinischen Doktorwürde].

Houaiss, Antônio (coord.)

- 2001 *Dicionário Houaiss da língua portuguesa*, Rio de Janeiro, Instituto Antônio Houaiss de Lexicografia-Objetiva [también en CD-ROM, *Dicionário Eletrónico Houaiss da língua portuguesa* (2001)].

Houben, Hubert

- 2001 «Federico II e gli Ebrei», *Nuova Rivista Storica*, 85, pp. 325-346.

Huber, Josep

- 1986 *Gramática do Português Antigo*, Lisboa, Fundação Calouste Gulbenkian [traducción portuguesa de *Altoportugiesisches Elementarbuch*, Heidelberg, Carl Winter Universitätsbuchhanlung, 1933].

Jacquart, Danielle

- 1989 «Remarques préliminaires à une étude comparée des traductions médicales de Gérard de Crémone», in Geneviève Contamine (ed.), *Traduction et traducteurs au Moyen Âge (Actes du Colloque International du CNRS organisé à Paris, Institut de recherche et d'histoire des textes les 26-28 mai 1986)*, Paris, Éditions du CNRS, pp. 109-118.
- 1990a «Les traductions médicales de Gérard de Crémone», *Annali della Biblioteca statale e libreria civica di Cremona*, 41, pp. 57-70.
- 1990b «Principales étapes dans la transmission des textes de médecine (XIe-XIVe siècle)», in Hamesse – Fattori (eds.), pp. 251-271.
- 1992 «“Theoria” et “practica” dans l'enseignement de la médecine à Salerne au XIIe siècle», in Olga Weijers (ed.), *Vocabulaire des écoles et des méthodes d'enseignement au moyen âge. Actes du colloque (Rome 21-22 octobre 1989)*, Turnhout, Brepols, pp. 102-110.

- 1994 «La fisiognomica: il trattato di Michele Scotto», in Toubert – Paravicini Bagliani (eds.), pp. 338-353 [versión francesa co título «La physiognomie à l'époque de Frédéric II: le traité de Michel Scot», *Micrologus*, II (*Le scienze alla corte di Federico II*), 1994, pp. 19-37].
- 2003 «Avicenne et le galénisme», in Ivan Garolafo – Amneris Roselli (eds.), *Galenismo e medicina tardoantica. Fonti greche, latine e arabe (Atti del Seminario Internazionale di Siena, Certosa di Pontignano, 9 e 10 settembre 2002)*, Napoli, Istituto Universitario Orientale, pp. 265-282.
- 2008 «Introduction», in Jacquart – Paravicini Bagliani (eds.), pp. VII-XVII.
- Jacquart, Danielle – Françoise Micheau
- 1990 *La médecine arabe et l'Occident médiéval*, Paris, Maisonneuve & Larose.
- Jacquart, Danielle – Agostino Paravicini Bagliani (eds.)
- 2007 *La Scuola Medica Salernitana. Gli autori e i testi (Convegno internazionale, Università degli Studi di Salerno, 3-5 novembre 2004)*, Firenze, Sismel – Edizioni del Galluzzo.
- 2008 *La Collectio Salernitana di Salvatore De Renzi (Convegno internazionale, Università degli Studi di Salerno, 18-19 giugno 2007)*, Firenze, Sismel – Edizioni del Galluzzo.
- Jouanna, Jacques
- 1992 *Hippocrate*, Paris, Fayard.
- Juárez Blanquer, Aurora – Antonio Rubio Flores
- 1991 *Partida Segunda de Alfonso X el Sabio. Manuscrito 12794 de la B.N.*, Granada, Impredisur.
- Kamp, Norbert
- 1995 «Federico II di Svevia», in *Dizionario biografico degli italiani*, Roma, Istituto della Enciclopedia Italiana, vol. 45, pp. 743-758.
- Kantorowicz, Ernst
- 1988 *Federico II imperatore*, Milano, Garzanti [traducción do orixinal *Kaiser Friedrich II*, Berlino, 1927-1931].
- Kasten, Lloyd A. – Florian J. Cody
- 2001² *Tentative Dictionary of Medieval Spanish*, New York, The Hispanic Seminary of Medieval Studies. (= TDMS)
- Kasten, Lloyd A. – John J. Nitti
- 2002 *Diccionario de la prosa castellana del Rey Alfonso X*, New York, The Hispanic Seminary of Medieval Studies, 3 vols. (= DPRAlfX)
- Klein, Lieselotte
- 1969 *Studien zur «medicina equorum» des Jordanus Ruffus (1250)*, Inaugural-Dissertation zur Erlangung des Grades eines Doctor Medicinæ Veterinariæ, Hanovre.
- Klütz, Günther
- 1936 *Die Pferdeheilkunde des Bischofs Theoderich von Cervia (Abhandlung II)*, Inauguraldissertation zur Erlangung der veterinärmedizinischen Doktorwürde an der Friedrich-Wilhelms-Universität in Berlin, Berlin. [cfr. Dolz, 1937; Heinemeyer, 1936]
- Kremer, Dieter (ed.)
- 1988 *Homenagem a Joseph M. Piel por ocasião do seu 85º aniversário*, Tübingen, Max Niemeyer Verlag.
- 1998 *Homenaxe a Ramón Lorenzo*, Vigo, Galaxia, 2 vols.
- Kristeller, Paul Oskar
- 1967 «Fonti per la medicina salernitana del sec. XII», *Salerno. Hippocratica Civitas*, I, 1-2, pp. 19-26.

- 1986 *Studi sulla Scuola medica salernitana*, Napoli, Istituto Italiano per gli Studi Filosofici.
- Krus, Luís
- 1993 «*Livro de falcoaria*», in Lanciani – Tavani (coords.), pp. 408-409.
- Lafarga, Francisco – Luis Pegenaute (eds.)
- 2004 *Historia de la traducción en España*, Salamanca, Editorial Ambos Mundos
- Lanciani, Giulia – Giuseppe Tavani (coords.)
- 1993 *Dicionário da Literatura Medieval Galega e Portuguesa*, Lisboa, Caminho.
- Langslow, David – Brigitte Maire (eds.)
- 2010 *Body, Disease and Treatment in a Changing World. Latin texts and contexts in ancient and medieval medicine. Proceedings of the ninth International Conference «Ancient Latin medical Texts»* (Hulme Hall, University of Manchester, 5th-8th September 2007), Lausanne, Éditions BHMS.
- Lauriello, Giuseppe
- 2003 «La chirurgia di emergenza nella Salerno medievale», *Civitas Hippocratica*, XXIII, pp. 55-65.
- 2005 *Discorsi sulla scuola medica salernitana*, Laveglia, Salerno.
- 2011 *Magister Ruggiero di Frugardo, Post mundi fabricam. Manuale di chirurgia*, Salerno, Gaia.
- Lazaris, Stavros
- 2007 «Essor de la production littéraire hippiatrice et développement de la cavalerie: contribution à l'histoire du cheval dans l'Antiquité tardive», in Cam (dir.), pp. 87-102.
- 2009 «Considérations sur l'apparition du fer à clous: contribution à l'histoire du cheval dans l'Antiquité tardive», in Ortoleva – Petringa (eds.), pp. 259-291.
- Le Blay, Frédéric
- 2010 «Les pores de la peau: une entité physiologique problématique», in Langslow – Maire (eds.), pp. 25-36.
- Leclainche, Emmanuel
- 1982 «L'arte veterinaria dal medio evo alla fine del XVIII secolo», in *Storia della medicina, della farmacia, dell'odontoiatria e della veterinaria*, vol. V, Bergamo, Walk Over Italiana, pp. 179-226 [traducción do orixinal francés, *Histoire de la médecine, de la pharmacie, de l'art dentaire et de l'art vétérinaire*, Paris, Albin Michel-Laffont-Tchou, 1980].
- Libro dell'arte de marascalchi per conoscere la natura delli cavalli et medicarli nelle loro infermità, et l'arte di domarli, composto per lo dignissimo Cauallier Giordan Ruffo Calaurese*, Venezia, Francesco de Leno, 1563 [facsimil do impreso de 1563 da tradución italiana da Mascalcia de Ruffo].
- Lignereux, Yves
- 2005 «Les soins vétérinaires aux chevaux au Moyen Âge», in Mousnier (ed.), pp. 41-55.
- Liñares Giraut, X. Amancio
- 2001 *Xosé Luís Pensado, philologus et magister: in memoriam*, A Coruña, Deputación Provincial da Coruña.
- López Martínez-Morás, Santiago
- 2007 «Aparición e florecemento da prosa medieval galega», in Ana Isabel Boullón Agrelo (ed.), *Na nosa lingoage galega: a emerxencia do galego como lingua escrita na Idade Media*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega – Instituto da Lingua Galega, pp. 447-472.
- Lorenzo, Ramón
- 1975 *La Traducción gallega de la Crónica General y de la Crónica de Castilla*, vol. I, *Introducción, texto anotado e índice onomástico*, Orense, Instituto de Estudios Orensanos «Padre Feijóo».

- 1977 *La Traducción gallega de la Crónica General y de la Crónica de Castilla*, vol. II, *Glosario*, Orense, Instituto de Estudios Orensanos «Padre Feijóo» [consultado *apud* o DDGM].
- 1985 *Crónica Troiana*, A Coruña, Real Academia Galega – Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- 1986 «Un documento galego do ano 1482», *Verba*, 13, pp. 127-141.
- 1987 «Algunhas consideracións sobre a *História do Galego-Português* de Clarinda de Azevedo Maia», *Verba*, 14, pp. 441-488.
- 1988a «Normas para a edición de textos medievais galegos», in Dieter Kremer (ed.), *Actes du XVIIIe Congrès International de Linguistique et de Philologie Romanes, Université de Trèves (Trier)*, 1986, Tübingen, Max Niemeyer Verlag, vol. VI, pp. 76-85.
- 1988b «Consideracións sobre as vocais nasais e o ditongo *-ao* en portugués», in Kremer (ed.), pp. 289-326.
- 1993a «*Tratado de Alveitaria*», in Lanciani – Tavani (coords.), p. 635.
- 1993b «*Livro de Alveitaria* de Mestre Giraldo», in Lanciani – Tavani (coords.), pp. 405-406.
- 1993c «Algunhas consideracións sobre a evolución do sistema consonántico de sibilantes do galego medieval ó moderno», in Johannes Kabatek – Axel Schönberger (eds.), *Sprache, Literatur und Kultur Galiciens. Akten des 2. Gemeinsamen Kolloquiums der Deutschsprachigen Lusitanistik und Katalistik (Berlin, 10-12 September 1992)*, Frankfurt am Main, Domus Ed. Europea, pp. 13-26. [cfr. «Algúns datos sobre a evolución das sibilantes medievais», in Cilene da Cunha Pereira – Paulo Roberto Dias Pereira (orgs. e coords.), *Miscelânea de Estudos Lingüísticos, Filológicos e Literários in memoriam Celso Cunha*, Rio de Janeiro, Nova Fronteira, 1995, pp. 231-237].
- 1995 «La Koiné gallega», in Gunter Holtus – Michael Metzelin – Christian Schmitt (eds.), *Lexikon der Romanistischen Linguistik (LRL)*, vol. II, 2 (*Les différents langues romanes et leurs régions d'implantation du Moyen Âge à la Renaissance*), Tübingen, Max Niemeyer Verlag, pp. 649-679.
- 1998 «A prosa galega medieval», in Anna Ferrari (ed.), *Filologia classica e filologia romanza: esperienze ecdotiche a confronto. Atti del Convegno (Roma 25-27 maggio 1995)*, Spoleto, Centro Italiano di Studi sull'Alto Medioevo, pp. 121-136.
- 2000a «Prosa Medieval», in Mercedes Brea (coord.), *Galicia. Literatura. Tomo XXX. A Idade Media*, A Coruña, Hércules de Ediciones, pp. 365-429.
- 2000b «Un fragmento dun manuscrito medieval do *Livro da Montaria* de D. João I de Portugal», *Verba*, 27, pp. 9-32.
- 2004 «Edición de documentos medievais. Problemas que presentan algunhas abreviaturas», in Rosario Álvarez – Antón Santamarina (eds.), (*Dis*)*cursos da escrita. Estudos de filoloxía galega ofrecidos en memoria de Fernando R. Tato Plaza*, A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza, pp. 449-458.
- Lorenzo, Ramón (coord.)
- 2002 *Homenaxe a Fernando R. Tato Plaza*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela.
- Lorenzo Fernández, Xaquín
- 2010 *Historia de Galicia. Etnografía: cultura material*, A Coruña, Boreal Edicións, 2 vols.
- Lucas Álvarez, Manuel
- 1950 «Características paleográficas de la escritura gótica gallega», *Cuadernos de Estudios Gallegos*, V, xv, pp. 53-86.
- 1991 «Paleografía gallega. Estado de la cuestión», *Anuario de Estudios Medievales*, 21, pp. 419-470.
- Machado, José Pedro
- 1977³ *Dicionário Etimológico da Língua Portuguesa com a mais antiga documentação escrita e conhecida de muitos dos vocábulos estudados*, Lisboa, Livros Horizonte, 5 vols. [1ª ed., 1952]. (= DELP)

Magne, Augusto

- 1944 *A Demanda do Santo Graal. Volume III. Glossário*, Rio de Janeiro, Imprensa Nacional.

Maia, Clarinda de Azevedo

- 1986 *História do Galego-Português. Estado Lingüístico da Galiza e do Noroeste de Portugal desde o século XIII ao século XIV (Com referência à situação do galego moderno)*, Coimbra, Instituto Nacional de Investigação Científica.

Marganne, Marie-Hélène

- 2007 «Témoignages papyrologiques sur la médecine vétérinaire dans l'Égypte gréco-romaine et byzantine», in Cam (dir.), pp. 145-157.

Mariño Paz, Ramón

- 1997 «Sobre o uso dos grafemas , <u> e <v> en textos do galego medio», *Cadernos da Lingua*, 15, 1º semestre, pp. 5-70.
- 1998a *Historia da lingua galega*, Santiago de Compostela, Sotelo Blanco.
- 1998b «Unha cala no tratamento dos grupos consonánticos heterosilábicos iniciados por /b/ no galego medieval e no galego medio», in Maria Antónia Mota – Rita Marquilhas (coords.), *Actas do XIII Encontro Nacional da Associação Portuguesa de Lingüística*, Lisboa, Associação Portuguesa de Lingüística, vol. II, pp. 31-44.
- 1999a «O tratamento do grupo consonántico heterosilábico /kt/ no galego medieval», in Ana Cristina Macário Lopes – Cristina Martins (orgs.), *Actas do XIV Encontro Nacional da Associação Portuguesa de Lingüística (Aveiro, 28-30 de Setembro de 1998)*, Braga, Associação Portuguesa de Lingüística, vol. II, pp. 113-134.
- 1999b «Os reflexos do grupo consonántico latino /ks/ no galego medieval», *Verba*, 26, pp. 43-79.
- 2002 «A desnasalización vocálica no galego medieval», *Verba*, 29, pp. 71-118.
- 2005a «Cronoloxía da extinción dos lexemas *criv-* / *crev-* e *siv-* / *sev-* dos temas de perfecto dos verbos *cre(e)r* e *se(e)r* no galego medieval», in Ana Isabel Boullón Agrelo – Xosé Luís Couceiro Pérez – Francisco Fernández Rei (eds.), *As tebras alumeadas. Estudos filolóxicos ofrecidos en homenaxe a Ramón Lorenzo*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, pp. 191-204.
- 2005b «Forma e función do sufixo *-uel* no galego medieval», *Cadernos da Lingua*, 27, pp. 155-193.
- 2005c «Cronoloxía da desaparición dos participios verbais terminados en *-udo* en fontes galegas medievais», in Graça Maria Rio-Torto – Olívia Maria Figueiredo – Fatima Silva (coords.), *Estudos em Homenagem ao Professor Doutor Mário Vilela*, Porto, Universidade do Porto, vol. II, pp. 795-809.
- 2006 «Heterosilabificación e coalescencia de hiatos en posición interior de palabra no galego medieval (séculos XIII-XVI)», *Verba*, 33, pp. 69-101.
- 2008 *Historia de la lengua gallega*, Muenchen, LINCOM Europa.
- 2009 «A vogal /i/ en posición átona final de palabra no galego medieval», *Revista de Filología Románica*, 26, pp. 71-98.

Martín Ferreira, Ana Isabel

- 1996 *Tratado médico de Constantino el Africano. Constantini Liber de Elephancia*, Valladolid, Universidad de Valladolid.

Martínez Gázquez, José – Michael R. McVaugh

- 2004 *Arnaldi de Vilanova. Opera Medica Omnia. XVII. Translatio Libri Albuzele De Medicinis Simplicibus*, Barcelona, Publicacions de la Universitat de Barcelona – Fundació Noguera. (= *Translatio*)

Martínez González, Juan Bautista

- 1998 «Don Juan Domínguez Fontela, notable historiador e ilustre guardés», *Tui. Museo y Archivo Histórico Diocesano*, 8, pp. 45-87.

Martorelli Vico, Romana

- 2008 «Gli scritti anatomici della *Collectio Salernitana*», in Jacquart – Paravicini Bagliani (eds.), pp. 79-88.

Masson, Georgina

- 1981³ *Federico II di Svevia*, Milano, Rusconi [1ª ed., 1978].

Maure Rivas, Xulián

- 2006 *Para unha escriptoloxía do Galego. Edición e estudo escriptolóxico do Tombo do hospital dos pobres de Tui (1436-1490)*, A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza.

McCabe, Anne

- 2007 «Transmission manuscrite de la compilation grecque des *Hippiatrica*», in Cam (dir.), pp. 103-112.
- 2009 «The *Hippiatrica Parisina* (M Recension)», in Ortoleva – Petringa (eds.), pp. 39-53.

McVaugh, Michael

- 2006 *The Rational Surgery of the Middle Ages*, Firenze, Sismel – Edizioni del Galluzzo.

Meier, Harri

- 1984 *Notas críticas al DCEH de Corominas/Pascual*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela (*Verba*, Anexo 24).

Méndez Viar, Mª Victoria

- 1997 «Abreviaturas: ¿necesidad de una revisión metodológica?», *Signo. Revista de Historia de la Cultura Escrita*, 4, pp. 57-66.

Mensching, Guido

- 1993 «El juego entre sinónimos y homónimos en la farmacopea medieval: *senaçio*, *seneçio* y *cardo bendito*», *Voces*, 4, pp. 37-40.
- 1994 *La Sinonima delos nonbres delas medeçinas griegos e latynos e arauigos*, Madrid, Arco Libros.
- 2002 «El *Macer Floridus* en la Península Ibérica: efectos y efectos secundarios de un herbario medieval», in María Teresa Navarro – John J. Nitti – María Nieves Sánchez (eds.), *Textos medievales y renacentistas de la Romania. Jornadas del Seminario Internacional en Homenaje a la Profesora María Teresa Herrera (Madrid, Universidad Nacional de Educación a Distancia, 25 y 26 de junio de 1999)*, New York, Hispanic Seminary of Medieval Studies, pp. 93-110.

Meyer, Christian, ed. sc. (2009): *Dictionnaire des Sciences Animales*. [On line], Montpellier, Cirad. [[HTTP://dico-sciences-animales.cirad.fr/](http://dico-sciences-animales.cirad.fr/)] [data de consulta: xullo de 2009]. (= DSA)

Meyer, Paul

- 1894 «Notice sur un ms de Fréjus contenant des traités de médecine vétérinaire», *Romania*, XXIII, pp. 349-357.
- 1903 «Recettes médicales en provençal d'après le ms. R. 14.30 de Trinity College (Cambridge)», *Romania*, XXXII, pp. 268-299.

Milani, Matteo

- 2004a «“Aloes es caut e sec...”: edizione di un erbario occitano (Firenze, Biblioteca Nazionale Centrale, Palatino 286)», *La Parola del Testo*, VIII, 2, pp. 369-391.
- 2004b «Appunti lessicali su un erbario occitano (Firenze, Biblioteca Nazionale Centrale, Palatino 586)», in Corradini – Perinán (eds.), pp. 109-141.

Millares Carlo, Agustín

- 1983³ *Tratado de Paleografía Española*, Madrid, Espasa-Calpe, 3 vols.

Molin, Girolamo

- 1818 *Jordani Ruffi calabriensis Hippiatria*, a cura di Girolamo Molin, Padova, Tipografia del Seminario.

Monteagudo, Henrique

- 1994 «Subxuntivo futuro / indicativo presente na prátase das oracións condicionais do galego medieval», in Ramón Lorenzo (ed.), *Actas do XIX Congreso Internacional de Lingüística e Filoloxía Románicas (Universidade de Santiago de Compostela, 1989)*, A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza, vol. VI, pp. 337-352.
- 2008 *Letras primeiras. O foral de Caldelas, a emerxencia da escrita en galego e os primordios da lírica trobadoresca*, [A Coruña], Fundación Pedro Barrié de la Maza.

Montero Cartelle, Enrique

- 1983 *Constantini Liber de Coitu. El tratado de andrología de Constantino el Africano. Estudio y edición crítica*, Santiago de Compostela, Universidad de Santiago de Compostela.
- 1987 *Liber Minor de Coitu. Tratado Menor de Andrología. Anónimo Salernitano. Edición crítica, traducción y notas*, Valladolid, Universidad de Valladolid.
- 1990 «Encuentro de culturas en Salerno: Constantino el Africano, traductor», in Hamesse – Fattori (eds.), pp. 65-88.
- 2005 «La recepción de los textos médicos en la Edad Media: de Salerno a Toledo», in Antonio Alvar Ezquerro – José Francisco González Castro (eds.), *Actas del XI Congreso Español de la Sociedad Española de Estudios Clásicos (Santiago de Compostela, 15-20 de septiembre de 2003)*, Madrid, Sociedad Española de Estudios Clásicos, vol. III, pp. 173-206.

Montero Cartelle, Enrique – Mª Cruz Herrero Ingelmo

- 1998-1999 «Costantino l'Africano e il recupero dei testi greci antichi di medicina», *Schola Salernitana-Annali*, 3-4, pp. 9-29.
- 2007 «Un glosario médico-botánico medieval con sinónimos gallego-portugueses (Madrid B.N. ms n° 3338)», *Verba*, 34, pp. 341-353.

Montinaro, Antonio

- 2009 «Un volgarizzamento inedito da Giordano Ruffo: Cola de Jennaro, *Della natura del cavallo e sua nascita* (Tunisi, 1479)», in Ortoleva – Petringa (eds.), pp. 471-530.

Moralejo Lasso, Abelardo

- 1977 *Toponimia gallega y leonesa*, Santiago de Compostela, Editorial Pico Sacro.

Morghen, Raffaello

- 1970 *Medioevo cristiano*, Laterza, Bari.

Morpurgo, Piero

- 1985 «Il concetto di natura in Michele Scotto», *Clio. Rivista trimestrale di studi storici*, 21, pp. 1-17.
- 1990 *Filosofia della natura nella schola salernitana del secolo XII*, Bologna, Clueb.
- 1993 *L'idea di natura nell'Italia normannosveva*, Bologna, Clueb.
- 1994a «*Philosophia naturalis* at the Court of Frederick II: From the Theological Method to the *ratio secundum physicam* in Michael Scot's *De Anima*», in Tronzo (ed.), pp. 241-248.
- 1994b «La scuola di Salerno: filosofia della natura e politica scolastica della corte sveva», in Toubert – Paravicini Bagliani (eds.), pp. 410-422 [co título «Federico II e la scuola di Salerno: Filosofia della natura e politica scolastica della corte sveva», en *Micrologus*, II (*Le scienze alla corte di Federico II*), 1994, pp. 199-214].

- 1995 «Federico II e la scienza», in Fonseca – Pace (eds.), pp. 157-161.
- 2004 «Il dispiegarsi delle traduzioni nella cultura medievale», in Peron (ed.), pp. 255-269.
- Morreale, Margherita
- 1959 «Apuntes para la historia de la traducción en la Edad Media», *Revista de Literatura*, XV, 29-30, pp. 3-10.
- Moulé, Léon
- 1898-1900 «Histoire de la médecine vétérinaire. Deuxième période. Histoire de la médecine vétérinaire au Moyen Âge. Deuxième partie. La médecine vétérinaire en Europe», *Bulletin de la Société Centrale de Médecine Vétérinaire*, LII (1898), pp. 545-564; LIII (1899), pp. 326-353, 392-409, 467-473; LIV (1900), pp. 44-64, 93-128, 168-192, 243-256, 285-298.
- 1913 «Glossaire vétérinaire médiéval», *Janus. Archives internationales pour l'histoire de la médecine et de la géographie médicale*, XVIII, pp. 265-272, 363-379, 439-453, 507-535.
- Mousnier, Mireille (ed.)
- 2005 *Les animaux malades en Europe occidentale (V^e-XIXe siècle). Actes des XXVes Journées Internationales d'Histoire de l'Abbaye de Flaran, 12, 13, 14 Septembre 2003*, Toulouse, Presses Universitaires du Mirail.
- Müller, Bodo
- 1987-2001 *Diccionario del español medieval*, Heidelberg, C. Winter, 23 fascs.
- Musi, Aurelio
- 2006 *Storia sociale e politica: la regione della capitale*, Napoli, Alfredo Guida Editore.
- Nebbia, Giorgio
- 1971 «Federico II e lo sviluppo delle scienze ai suoi tempi», in *Atti delle prime giornate federiciane (Oria, 1968)*, Bari, Società di Storia per la Puglia, pp. 67-75.
- Nicoud, Marilyn
- 2007 «Il Regimen Sanitatis Salernitanum. Premessa ad un'edizione critica», in Jacquart – Paravicini Bagliani (eds.), pp. 365-384.
- Noia, Camiño
- 2004 «El ámbito de la cultura gallega», in Francisco Lafarga – Luis Pegenaute (eds.), pp. 721-790.
- Nunes, José Joaquim
- 1960⁶ *Compêndio de Gramática Histórica Portuguesa (Fonética e Morfologia)*, Lisboa, Livraria Clássica Editora.
- Nutton, Vivian
- 1971 «Velia and the School of Salerno», *Medical History*, XV, pp. 1-11.
- O'Boyle, Cornelius
- 1998 *The Art of Medicine: Medical Teaching at the University of Paris, 1250-1400*, Leiden, Brill.
- Oldoni, Massimo
- 1987 «La Scuola medica di Salerno nella cultura europea fra IX e XIII secolo», *Quaderni medievali*, 23, pp. 74-93.
- 1988 «Un Medioevo senza santi: la Scuola Medica di Salerno dalle origini al XIII secolo», in Pasca (ed.), pp. 13-28.
- 1994 «La promozione della scienza: L'Università di Napoli», in Tronzo (ed.), pp. 251-261.
- 2008 «Letteratura medica a Salerno nel basso Medioevo», in Gallo (ed.), pp. 123-164.

Olrog Hedvall, Yvonne

- 1995 *Giordano Ruffo, Lo Libro dele marescalcie dei cavalli. Cod. 78C15 Kupferstichkabinett, Berlin. Trattato veterinario del Duecento*, Stockholm, Stockholms Universitat.

Opsomer, Carmelia

- 1989 *Index de la pharmacopée du Ier au Xe siècle*, Hildesheim – Zurich – New York, Olms – Weidmann, 2 vols.

Orofino, Giulia

- 1994 «Il rapporto con l'antico e l'osservazione della natura nell'illustrazione scientifica di età sveva in Italia meridionale», in Tronzo (ed.), pp. 129-149.

Ortoleva, Vincenzo

- 2001 «La terminologia greco-latina per designare le andature del cavallo (con un'appendice sull'etimologia dell'italiano *danzare*)», *Indogermanische Forschungen*, 106, pp. 126-163.
- 2007 «Per una nuova edizione critica dei *Digesta artis mulomedicinalis* di Vegezio: alcune note metodologiche», in Cam (dir.), pp. 135-144.

Ortoleva, Vincenzo – Maria Rosaria Petringa (eds.)

- 2009 *La Veterinaria antica e medievale (testi greci, latini e romanzi). Atti del II Convegno internazionale (Catania 3-5 ottobre 2007)*, Lugano, Lumières Internationales.

Paravicini Bagliani, Agostino (ed.)

- 2010 *Terapie e guarigioni (Convegno internazionale, Ariano Irpino, 5-7 ottobre 2008)* Firenze, Sismel – Edizioni del Galluzzo.

Paredes, Juan – Eva Muñoz Raya (coords.)

- 1999 *Traducir la Edad Media. La traducción de la literatura medieval románica*, Granada, Universidad de Granada.

Pasca, Maria (ed.)

- 1988 *La Scuola Medica Salernitana. Storia, immagini, manoscritti dall'XI al XIII secolo*, Napoli, Electa Napoli.

Pasca, Maria

- 1988 «La trattatistica del XII secolo», in Pasca (ed.), pp. 68-87.

Paulus, Anne – Baudoin Van Den Abeele

- 2000 *Frédéric II de Hohenstaufen. «L'Art de chasser avec les oiseaux». Le traité de fauconnerie De arte venandi cum avibus*, Nogent-Le-Roi, J. Laget, Librairie des Arts et Métiers.

Pazzini, Adalberto

- 1967 «La letteratura medica salernitana e la storia della scuola di Salerno», *Salerno. Civitas Hippocratica*, 1, 1-2, pp. 5-18.

Pena, Xosé Ramón

- 1990 *Literatura Galega Medieval. I. A História*, Santiago de Compostela, Sotelo Blanco.
- 2002 *Historia da literatura medieval galego-portuguesa*, Santiago de Compostela, Sotelo Blanco.

Pensado Tomé, José Luis

- 1958 *Mirages de Santiago*, Madrid, Instituto Miguel de Cervantes (*Revista de Filología Española*, Anejo 68).
- 2004 *Tratado de Albeitaria*, introducción, transcripción e glosario de José Luis Pensado Tomé, revisión para a imprenta e edición en apéndice de Gerardo Pérez Barcala, Santiago de Compostela, Xunta de Galicia: Centro «Ramón Piñeiro» para a Investigación en Humanidades. (= Pens.)

Pereira, Gabriel

- 1909 «*Livro d'Alveitaria do Mestre Giraldo*», *Revista Lusitana*, XII, 1-2, pp. 1-60.

Pérez Barcala, Gerardo

- 2004 «Apéndice: Proposta de edición», in Pensado Tomé (2004), pp. 365-414.
 2005 «Réponse á reseña de M. I. Rosa Dias a *Tratado de Alveitaria*, introducción, transcripción e glosario de José Luis Pensado Tomé, revisión para a imprenta e edición en apéndice de Gerardo Pérez Barcala, Santiago de Compostela, 2004», *Revue Critique de Philologie Romane*, VI, pp. 98-102.

Pérez Pascual, José Ignacio

- 1992 «Algunas aportaciones de la *Suma de la Flor de Cirugía* al conocimiento del léxico medieval castellano», in Bartol Hernández – García Santos – Guervós (eds.), vol. II, pp. 749-760.

Peron, Gianfelice (ed.)

- 2004 *Premio «Città di Monselice» per la traduzione letteraria e scientifica 31-32-33*, Monselice, Il Poligrafo.

Peron, Gianfelice

- 2004 «Traduzioni e *auctoritas* di Federico II», in Peron (ed.), pp. 255-269.

Picchio-Simonelli, Maria

- 1982 «Il grande canto cortese dai provenzali ai siciliani», *Cultura Neolatina*, XLII, pp. 201-239.

Piccitto, Giorgio

- 1977-2002 *Vocabolario siciliano*, Catania, Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani, 5 vols.

Pini, Antonio Ivan

- 1996 «Federico II, lo Studio di Bologna e il “Falso Teodosiano”», in Roberto Greci (ed.), *Il Pragmatismo degli intellettuali. Origini e primi sviluppi dell'istituzione universitaria. Antologia di Storia Medievale*, Torino, Scriptorium, pp. 67-89.

Piscitello, Francesco

- 2002 «La Scuola Medica di Salerno», *Eos. Rivista di storia delle scienze mediche, naturali e umana, cultura e costume*, 1, 1 (gennaio-aprile), pp. 38-41.

Planche, Alice

- 1992 «De quelques couleurs de robe (le cheval au Moyen Âge)», in *Le cheval dans le monde médiéval*, Aix-en-Provence, Publications du CUERMA, *Senefiance*, 32, pp. 401-414.

Portet, Nicolas

- 2005 «L'hippiatrie médiévale, une réalité archéologique», in Mousnier (ed.), pp. 11-40.

Poulle-Drieux, Yvonne

- 1966 «L'hippiatrie dans l'occident latin du XIIIe au XIVe siècle», in Guy Beaujouan – Yvonne Poulle-Drieux – Jeanne-Marie Dureau-Lapeyssonnie, *Médecine humaine et vétérinaire à la fin du Moyen-Âge*, Genève, Droz, pp. 9-172.
 1975 «Ruffo, Giordano», in Charles Coulston Gillispie (ed.), *Dictionary of Scientific Biography*, New York, Charles Scribner's Sons, vol. 11, pp. 600-601.
 1994 «Pratique de l'hippiatrie à la fin du Moyen Âge», in Danielle Jacquart (ed.), *Comprendre et maîtriser la nature au Moyen Âge. Mélanges d'histoire des sciences offerts à Guy Beaujouan*, Paris-Genève, Droz-Champion, pp. 329-336.

Powell, James M.

- 1978 «Greco-Arabic Influences on the Public Health Legislation in the Constitutions of Melfi (1231)», *Archivio Storico Pugliese*, 31, pp. 77-93.

Prévot, Brigitte

- 1991 *La science du cheval au Moyen Age. Le Traité d'hippiatrie de Jordanus Rufus*, Paris, Klincksieck.
- 1992 «Le cheval malade: l'hippiatrie au XIIIe siècle», in *Le cheval dans le monde médiéval*, Aix-en-Provence, Publications du CUERMA, *Senefiance*, 32, pp. 451-464.
- 1994 «La Chirurgie des chevaux», in Prévot – Ribémont (1994), pp. 349-428.

Prévot, Brigitte – Bernard Ribémont

- 1994 *Le Cheval en France au Moyen Age. Sa place dans le monde médiéval; sa médecine: l'exemple d'un traité vétérinaire du XVIe siècle, la Chirurgie des chevaux*, Orléans, Paradigme.

Prioreschi, Plinio

- 2003 *A History of Medicine. Vol. V. Medieval Medicine*, Omaha, Horatius Press.

Ramello, Laura

- 1994 «Una raccolta di ricette in antica lingua catalana (codice palatino 1052 della Biblioteca Nazionale di Firenze)», *Quaderni di Filologia Romanza*, XI, pp. 99-136.

Rashed, Roshdi

- 1994 «Fibonacci e la matematica araba», in Toubert – Paravicini Bagliani (eds.), pp. 324-337.

Real Academia Española

- 1960– *Diccionario histórico de la lengua española*, Madrid, Real Academia Española, 27 vols. (= DHLE)

Ricketts, Peter T.

- 2004 «Le lexique des plantes médicinales en occitan médiéval», in Corradini – Perinán (eds.), pp. 173-179.

Roberg, Francesco

- 2002 «Studien zum *Antidotarium Nicolai* nach den ältesten Handschriften», *Würzburger medizin-historische Mitteilungen*, 21, pp. 73-129.
- 2007 «Text- und redaktionskritische Probleme bei der Edition von Texten des Gebrauchsschrifttums am Beispiel des *Antidotarium Nicolai* (12. Jahrhundert): Einige Beobachtungen. Mit einem Editionsanhang», *Mittelaltersches Jahrbuch*, 42, 1, pp. 1-19.

Robles Gómez, José María

- 1999 *Vegecio. Medicina veterinaria*, Madrid, Gredos [trad. castellá da *Digesta artis mulomedicinae*].

Roncaglia, Aurelio

- 1975 *Principi e applicazioni di critica testuale*, Roma, Bulzoni Editore.
- 1982 «Le corti medievali», in Alberto Asor Rosa (dir.), *Letteratura italiana*, Torino, Giulio Einaudi Editore, vol. 1 (*Il letterato e le istituzioni*), pp. 33-147.

Roth, Robert

- 1928 *Die Pferdeheilkunde des Jordanus Ruffus*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Würde eines Doctor medicinae veterinariae der Preuss, Tierärztlichen Hochschule zu Berlin, Berlin.

Rubio Tovar, Joaquín

- 1997 «Algunas características de las traducciones medievales», *Revista de Literatura Medieval*, IX, pp. 197-243.

Ruiz García, Elisa

- 2002² *Introducción a la codicología*, Madrid, Fundación Germán Sánchez Ruipérez [1^a ed., 1988].

Russo, Francesco

- 1962 *Medici e veterinari calabresi (sec. VI-XV)*, Napoli, Tipografia Laurenziana. [incorporado a Crupi, 2002]

Sachs, Georg

- 1936 *El libro de los caballos. Tratado de albeitería del siglo XIII*, Madrid, Revista de Filología Española, anejo XXIII.

Sánchez Carrera, María del Carmen

- 1997 *El Bajo Miño en el siglo XV. El espacio y los hombres*, A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza.

Sánchez González de Herrero, Mª Nieves

- 2004 «El léxico de los tratados médicos medievales en español», in Corradini – Perinán (eds.), pp. 181-192.

Sánchez Prieto, Ana Belén

- 2001 «Las abreviaturas como indicadores de hábitos de lecto-escritura», *Norba*, 15, pp. 159-167.

Sánchez Prieto, Ana Belén – Jesús Domínguez Aparicio

- 1999 «Las escrituras góticas», in Ángel Riesco Terrero (ed.), *Introducción a la paleografía y la diplomática general*, Madrid, Síntesis, pp. 111-147.

Sánchez-Prieto Borja, Pedro

- 1989 «Importancia del estudio del modelo subyacente en la edición de traducciones medievales de textos latinos, ilustrada en un romanceamiento castellano del Eclesiástico realizado en el siglo XV», *Filología Románica*, 6, pp. 251-256.
- 1998 *Cómo editar los textos medievales. Criterios para su presentación gráfica*, Madrid, Arco Libros.
- 2009 *Alfonso X el Sabio. General Estoria. Primera Parte*, Alcalá de Henares, Biblioteca Castro, t. II.

Sandqvist, Sven

- 1996 «Recensión a Giordano Ruffo, *Lo Libro dele Marescalcie dei cavalli. Trattato veterinario del Duecento*, ed. de Yvonne Olrog Hedvall», *Studia Neophilologica*, LXVIII, 2, pp. 269-271.

Santamarina, Antón (coord.)

- 2003 *Diccionario de Diccionarios. Versión 3*, A Coruña, Fundación Pedro Barrié de la Maza – Instituto da Lingua Galega [CD-ROM]. (= DdD)

Santoyo, Julio-César

- 1994 «El siglo XIV: Traducciones y reflexiones sobre la traducción», *Livius*, 6, pp. 17-34.
- 1999 «La reflexión traductora en la Edad Media: hitos y clásicos del ámbito románico», in Paredes – Raya (coords.), pp. 21-42.
- 2004 «La Edad Media», in Francisco Lafarga – Luis Pegenaute (eds.), pp. 23-174.

Sanz Egaña, Cesáreo

- 1941 *Historia de la veterinaria española: albeitería, mariscalería, veterinaria*, Madrid, Espasa Calpe.

Silva, António de Morais

- 1949-1959 *Grande dicionário da língua portuguesa*, Lisboa, Confluência, 12 vols. (= GDLP)

Silva Domínguez, Carme

- 2002a «As formas reducidas do paradigma dos posesivos en galego medieval», in Lorenzo (coord.), pp. 277-290.
- 2002b «A perda da serie reducida do posesivo en textos notariais galegos e portugueses da época medieval: cronoloxía e pautas no proceso de difusión e innovación», *Verba*, 29, pp. 153-188.

- 2004 «Procedementos de determinación no galego medieval. Estudo dos determinantes na *Crónica Troiana*», in Rosario Álvarez – Francisco Fernández – Antón Santamarina (eds.), *A lingua galega: historia e actualidade. Actas do I Congreso Internacional (Santiago de Compostela, 16-20 setembro de 1996)*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega – Instituto da Lingua Galega, pp. 277-298.
- Sirat, Colette
- 1994 «La filosofía ebraica alla corte di Federico II», in Toubert – Paravicini Bagliani (eds.), pp. 185-197.
- Soriano, Lourdes – Glòria Sabaté – Anna Mar Beltran
- 2003 «Textos mèdics inèdits medievals en català (segles XIV-XV)», *Romance Philology*, 56, pp. 319-353.
- Tato Plaza, Fernando R.
- 1999 *Libro de Notas de Álvaro Pérez, notario da terra de Rianxo e Postmarcos (1457)*, Santiago de Compostela, Consello da Cultura Galega.
- Thiery, Antonio
- 1994 «Federico II e la conoscenza scientifica», in Tronzo (ed.), pp. 273-291.
- Torraca, Francesco
- 1988 «Le origini – Letà sveva», in *La fondazione fridericiana dell'Università di Napoli*, Napoli, Università degli Studi, pp. 7-20.
- Torrens, Mª Jesús
- 1995 «La interpretación de las abreviaturas en textos romances medievales: problemas lingüísticos y textuales», *Signo. Revista de Historia de la Cultura Escrita*, 2, pp. 19-27.
- Torroncelli, Annamaria
- 1985-1986 «Flos medicinae», *Kos*, II, 19, pp. 17-26.
- Toubert, Pierre – Agostino Paravicini Bagliani (eds.)
- 1994 *Federico II e le scienze*, Palermo, Sellerio Editore.
- Touwaide, Alain
- 1999 «La botanique entre science et culture au Ier siècle de notre ère», in Georg Wöhrle (ed.), *Geschichte der Mathematik und der Naturwissenschaften in der Antike*, vol. I (Biologie), Stuttgart, F. Steiner, pp. 219-252.
- 2008 «The Legacy of Classical Antiquity in Byzantium and the West», in Peter Dendle – Alain Touwaide (eds.), *Health and Healing from the Medieval Garden*, Woodbridge, The Boydell Press, pp. 15-28.
- Toynbee, Jocelyn Mary Catherine
- 1973 *Animals in Roman Life and Art*, London, Thames and Hudson.
- Trolli, Domizia
- 1990a *Studi su antichi trattati di veterinaria*, Parma, Università degli Studi-Istituto di Filologia Moderna.
- 1990b «Aspetti della fortuna di Vegezio nei secc. XIII e XIV», in *Tradizione dell'antico nelle letterature e nell'arte d'Occidente. Studi in memoria di Maria Bellincioni Scarpato*, Parma, Università di Parma: Facoltà di Lettere e Filosofia, pp. 186-192.
- Tronzo, William (ed.)
- 1994 *Intellectual Life at the Court of Frederick II Hohenstaufen*, Hannover – London, University Press of New England.

Udovitch, Abraham L.

- 1994 «I musulmani e gli ebrei nel mondo di Federico II: linee di demarcazione e di comunicazione», in Pierre Toubert – Agostino Paravicini Bagliani (eds.), *Federico II e il mondo mediterraneo*, Palermo, Sellerio Editore, pp. 191-213.

Van Den Abeele, Baudoin

- 1994 «Il “De arte venandi cum avibus” e i trattati latini di falconeria» in Toubert – Paravicini Bagliani (eds.), pp. 395-409.

Vaquero Díaz, Mª Beatriz

- 2002 «Características gráficas da gótica cursiva documental do mosteiro de Celanova na Baixa Idade Media», in Miguel Romani Martínez – Mª Ángeles Novoa Gómez (eds.), *Homenaje a José García Oro*, Santiago de Compostela, Universidade de Santiago de Compostela, pp. 331-341.

Varela Barreiro, Xavier (dir.)

- 2004- *Tesouro Medieval Informatizado da Lingua Galega*, Santiago de Compostela, Instituto da Lingua Galega. [[HTTP://ilg.usc.es/tmilg](http://ilg.usc.es/tmilg)] [data de consulta: xuño de 2009] (= *TMILG*)

Vàrvaro, Alberto

- 1987 «Il regno normanno-svevo», in Alberto Asor Rosa (dir.), *Letteratura italiana. Storia e geografia*, Torino, Giulio Einaudi Editore, vol. 1 (*L'età medievale*), pp. 79-99.
- 2004a «Storia delle letterature medievali o della letteratura medievale? Considerazioni su spazi, tempi e ambiti della storiografia letteraria», in Idem, *Identità linguistiche e letterarie nell'Europa romanza*, Roma, Salerno Editrice, pp. 245-255 [publicado previamente en Alberto Asor Rosa (ed.), *La scrittura e la storia. Problemi di storiografia letteraria*, Firenze, La Nuova Italia, 1995, pp. 131-142].
- 2004b «Potere politico e progettualità culturale nel medioevo e in Federico II», in Idem, *Identità linguistiche e letterarie nell'Europa romanza*, Roma, Salerno Editrice, pp. 490-500 [publicado previamente en *Nel segno di Federico II. Unità politica e pluralità culturale nel Mezzogiorno. Atti del IV Convegno Internazionale di Studi della Fondazione Napoli Novantanove*, Napoli, Bibliopolis, 1990, pp. 81-90].

Vasconcellos, Carolina Michaëlis de

- 1910 «Mestre Giraldo e os seus tratados de Alveitaria e Cetraria», *Revista Lusitana*, XIII, 3-4, pp. 149-432.

Ventura, Iolanda

- 2007 «Un manuale di farmacologia medievale ed i suoi lettori. Il *Circa Instans*, la sua diffusione, la sua ricezione dal XIII al XV secolo», in Jacquart – Paravicini Bagliani (eds.), pp. 465-533.
- 2008 «Salvatore de Renzi e la letteratura farmacologica salernitana», in Jacquart – Paravicini Bagliani (eds.), pp. 89-125.
- 2009 *Ps. Bartholomaeus Mini di Senis. Tractatus de herbis* (Ms. London, British Library, Egerton 747), Simel, Edizioni del Galluzzo.

Verger, Jacques

- 1994 «La politica universitaria di Federico II nel contesto europeo», in Pierre Toubert – Agostino Paravicini Bagliani (eds.), *Federico II e le città italiane*, Palermo, Sellerio Editore, pp. 129-143.

Violante, Francesco

- 2002 «Federico II e la fondazione dello *Studium* napoletano», *Quaderni medievali*, 54, pp. 16-86.
- 2004 «Lo *Studium* federiciano di Napoli e lo *Studium* di Bologna», *Quaderni medievali*, 57, pp. 37-46.

Vitolo, Giovanni

- 2007 «La Scuola Medica Salernitana come metafora della storia del Mezzogiorno», in Jacquart – Paravicini Bagliani (eds.), pp. 535-559.

- 2008 «Origine e sviluppi istituzionali della Scuola medica salernitana», in Gallo (ed.), pp. 19-54.
- Voisenet, Jacques
- 2005 «L'animal malade au Moyen Âge: bilan et perspectives de recherche», in Mousnier (ed.), pp. 57-85.
- Wallis, Faith
- 2005 «Maurus of Salerno», in Thomas Glick – Steven J. Livesey – Faith Wallis (eds.), *Medieval Science, Technology, and Medicine. An Encyclopedia*, New York – London, Taylor & Francis Group, pp. 334-335.
 - 2007 «The *Articella* Commentaries of Master Bartholomaeus», in Jacquot – Paravicini Bagliani (eds.), pp. 125-164.
 - 2008 «12th Century Commentaries on the *Tegni*: Bartholomaeus of Salerno and Others», in Nicoletta Palmieri (ed.), *L'Ars Medica (Tegni) de Galien: lectures antiques et médiévales. Actes de la «Journée d'étude internationale» (Saint-Étienne, 26 juin 2006)*, Saint-Étienne, Publications de l'Université de Saint-Étienne, pp. 127-168.
- Weidenhöfer, Veronika
- 2007 «Ninth-century AD Arabian horse medicine. The Kitāb al-furūsiya wa-l-bayṭara of Muhammad ibn Ya'qub ibn aḥī Hizām al-Ḥuttulī», in Cam (dir.), pp. 159-166.
- Williams, Edwin
- 1994⁶ *Do Latim ao Português*, Rio de Janeiro, Edições Tempo Brasileiro [1^a ed., 1961] [tradución de *From Latin to Portuguese. Historical Phonology and Morfology of the Portuguese Language*, Philadelphia – Oxford, University of Pennsylvania Press – Oxford University Press, 1938].
- Wintzer, Hanns-Jürgen
- 1985 *Enfermedades del Equino. Una guía para el estudio y la práctica profesional*, Buenos Aires, Editorial Hemisferio Sur [1^a ed. da trad. española, realizada por Juan E. Renner, do orixinal alemán, 1982].
- Wistedt, Rolf
- 1972 «Trois recettes vétérinaires en ancien provençal», *Romania*, XCIII, pp. 523-533.
- Wittlin, Curt. J.
- 1976 «Les traducteurs au Moyen Âge: observations sur leurs techniques et difficultés», in Marcel Boudreault – Frankwalt Möhren (eds.), *Actes du XIIIe Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes tenu à l'université Laval (Québec, Canada) du 29 août au 5 septembre 1971*, Québec, Les Press de l'Université Laval, vol. II, pp. 601-611.
 - 2001 «Tipología de los errores cometidos por traductores medievales», in Tomás Martínez Romero – Roxana Recio (eds.), *Essays on Medieval Translation in the Iberian Peninsula*, Castellò de la Plana, Universitat Jaume I – Creighton University, pp. 341-350.
- Zahlten, Johannes
- 1971 «Die "Hippiatria" des Jordanus Ruffus. Ein Beitrag zur Naturwissenschaft am Hof Kaiser Friedrichs II», *Archiv für Kulturgeschichte*, 53, pp. 20-52.
- Zecchino, Ortensio
- 2002 *Medicina e sanità nelle Costituzioni di Federico II di Svevia (1231)*, Milano, Sellin.
 - 2010 «Le arti sanitarie nelle Costituzioni di Federico II», in Paravicini Bagliani (ed.), pp. 249-259.

